Shriman NAHĀBHĀRATAN

Part VI XIII Anushasanaparvan

WITH

Bharata Bhawadeepa By Nilkantha.

Edited by

Pandit Ramachandrashastri Kinjawadekar.

Sa 8 Km Kin

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARAHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

Shake 1855.]

First Edition.

[A. D. 1933.

All Rights Reserved.

OENT BLHL.

Acc.
Date: Sa & Korry.

श्रीमन्महाभारतम्।

षष्ठभागे-अनुशासनपर्व।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम्।

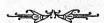
पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-टिपण्यादियोजनया समलङ्कृतम्।

तच

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीध्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी' इत्येतैः संमुद्य पकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५५] प्रथमं संस्करणम्।

[ख्रिस्ताब्दाः १९३३

अस्य प्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयित्रा स्वायत्तीकृताः।

' प्रास्ताविकम्।

~900\}\\$\000~

ॐ पूर्णमदः पूर्णिमदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाविद्याच्यते ॥

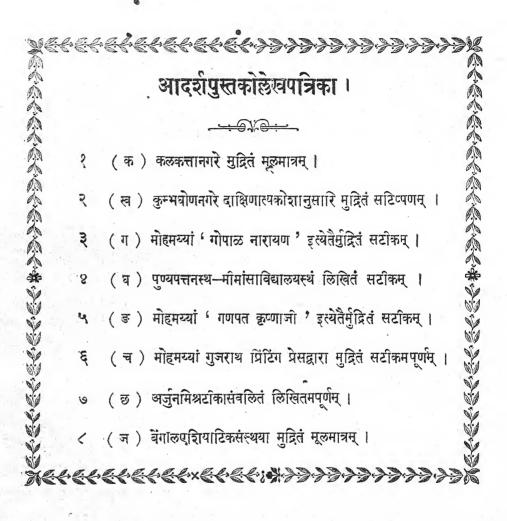
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

श्रीमतः करुणावरुणालयस्य यस्य भगवतो रमाजानेः कृपापाङ्गारसमाप्तिमगमच्छ्रीमन्महाभारतस्य नीलकण्ठीयभारतभावदीपाख्यद्रीकासमन्वितस्य प्रकाशनभिति प्रथमं तमेव परमेशं हृदि भावयामः। तत एतरकार्यसंपादने यैः खलु आरम्भप्रभृत्येतत्थणपर्यन्तं साहाय्यमाचिरतं तेभ्यः कृतज्ञताभराकान्ता वयं परस्सहस्रान् धन्यवादान् वितरामः । अस्य महाभारतस्य संशोधनकर्मणि यानि किलादर्शपुस्तकान्यस्माभिः स्वीकृतानि तेषां निर्देशो द्वितीयभागे व्यथायि । तद्मेक्षया तु हे पुस्तके अधिकेऽस्मान्धिर्ल्खे, तयोर्नामनी—अर्जुनभिश्रविर्वितद्रीकासंबिलतं महाभारतं, किलकातायां वंगाल एशियानिक सोसायदी संस्थया १८३७ तमे खिस्ताब्दे मुद्रितं मूलमात्रं महाभारतम् । तत्राद्यं पुस्तकं त्वपूर्णमितरत्तु पूर्णम् । द्वितीयभागत्रद्रशितपुस्तकवदनयोरप्यादर्शपुस्तकयोः संशोधनेऽस्माकं साहाय्यमम्त् अत एतत्पुस्तकद्वयाधिपतीनां नैकिधप्राच्यहस्तालिखितपुस्तकसंग्रहपराणां डा. न. गो. सरदेसाई महोदयानामुपकृतिभरं शिरासि धारयामः। अपि चाधुनापि कालये कलकलबहुले काले सोद्वाऽपि महान्तं द्रिवणव्ययम्, अविगणव्य च प्रत्यवायस्तोमान् यदेतत् प्रायः संप्रति दुष्प्रापस्य नीलकण्ठकृतव्याख्यास्तिस्य महाभारतस्य मुद्रणं प्रकाशनं च चित्रशास्त्राखासंस्थाव्यवस्थापकेः श्रीमद्भिन्दामिहमशालिभियद्व संपूर्णतां नीतं यसस्यः तेन जगदुपकारिणा कार्यण सर्वेऽपि विद्वांसोऽधमणीकृता इति निक्षप्रचम् । अतिश्रवत्रशालाव्यवस्थापकेभ्यः सुकृतिभ्यः श्रीशो दीर्वमायुः स्थास्नुतमं विपुलं च यशो वितरिविति भूयो मूयः प्रार्थये ।

आय प्रेष्ठाश्चित्रशालासंस्थाप्रणयिनो विद्वांसः । यथा खलु चित्रशालाकार्यधूर्वहीरदं संपूर्ण, नैकविधचित्रचित्रितं, सटीकं महाभारतं भवद्भ्य उपहारीकृतं तथैवाचिरादेवाल्पम्ल्येन निल-कण्ठीयव्याख्यासंविलतो 'हरिवंशः' 'महाभारतभूमिका 'इत्येतद्ग्रन्थद्वयं यथाक्रमं संमुद्य प्रकटी-क्रियेत इति निवेदयन्तो वयमति हि नाम प्रमोदामहे। तदेतद्ग्रन्थद्वयसंनिघृक्षुामिस्तत्रभवाद्धिः स्वीयं नामादि यथाययं चित्रशालाव्यवस्थापकस्थिषे प्रेषणीयम्। अन्ततस्य पाठकमहोदयेभ्यः साझिलवन्धं सप्रश्रयं चेदमप्यवद्यं विज्ञाप्यं यदिसन्ग्रन्थपरिशोधनकर्मणि दृष्टिदोषवद्यात् , प्रमादाद्वा, व्युत्पत्त्यपरिकराद्वा, अक्षरयोजकभ्रमाद्वा, मुद्रायन्त्रसंघर्षाद्वा यदि कानिचन स्खिलतानि नयनसरणिमवतरेयुस्तदिप श्रान्तेः पुरुषधर्मत्वमाकलय्य क्षन्तव्योऽयं जन इति निवेदयिति—

विद्वज्ञनविधेयः

आषाढ वदि पंचम्याम् शा. शाके १८५५ िकंजवडेकरोपाव्हो रामचंद्रशास्त्री पुण्यपत्तनस्थभुवनभारतीनिवासी

॥ महाभारतम्॥

अनुशासनपर्व।

-93-

विषयानुक्रमाणिका ।

अ० श्लो०

विषयः

मुष्टम्

अ० श्लो विषय:

वृष्ठम्

८३

'शमो बहुविधाकारः (१) इत्या-दिना हतान्भीष्मादी नुद्दिस्य वि-लपता युधिष्टिरेण 'नूनं हि पाप-कर्माणः' (१३) इत्यादिना किलिव षाद्यथा मुच्येम तथाऽनुशाधि इत्य-नुयुक्तो भीष्मो मृत्युगौतमीकालं-लुब्धकपन्नगसंवाद रूपमितिहासं **ड्याजहार । कस्याश्चिद्गीतम्याः** पुत्रं घातितवन्तं सर्पं पाशेन बद्धा तेन सह गौतमीसमीपमागत्य छु-ब्धकः 'अयं ते पुत्रहा पत्रगाधमः' (१९)इत्याद्यषाच्। गौतमीलुन्धक-योः संवद्तोगौतमी खस्य सर्प-हननाभावाभिप्रायं प्रकटीचका-र। सर्पछुब्धकयोः संवदतोर्गीत-मीलुब्धकपन्नगसमीपमागतो मृ-त्युः पन्नगं प्रति 'प्रचोदितोऽहं का-लेन' (५०) इत्याद्यवाच । सर्पश्च 'निर्दोषं दोषवन्तं वा' (५८) इत्या-दिना मृत्युं प्रत्युक्तवा लुब्धकं प्रति 'श्रुतं ते मृत्युभाषितम् '(६१) इत्याद्युक्तवतो लुब्धकस्य मृत्यु-ना सह संवादे प्रवृत्ते समागतः कालो लुब्धकादीन् प्रति न हायं नाष्ययं मृत्युः'(७०) इत्याद्याचष्ट। काळवाक्यं श्रुत्वा लुब्धकं प्रात

'नैव कालो न भुजगो न मृत्यु-रिह कारणम्। खकर्मभिरयं बालः कालेन निधनं गतः' (७८) इत्या-युक्तवत्या गौतम्या वाक्यं श्रुत्वा मृत्युप्रभृतयः सर्वेऽपि खखस्याना-नि जग्मुः।...

3 68

किन मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः।इत्येतत्सर्वमाचश्च तत्त्वे-नापि च पार्थिव' (३) इति युधि-ष्टिरेणानुयुक्तो भीष्म इक्ष्वाक्रवं-शविस्तारमभिधाय तद्वंश्यादयाँ-घनात्सुदर्शनानाम्न्याः कन्याया जन्मादिवृत्तान्तमवदत् । सुदर्श-नारूपेण मोहितोऽशिर्बाह्मणरूपेण तां याचमानो दुर्योधनेन प्रत्या-ख्यातो विततेऽस्य यन्ने विनाश-मवाप। नष्टेऽसौ राजप्रार्थनया-मि शरणं गतैब्राह्मणैस्तस्याभिपा-यमवबुद्धा शापितो राजा हृष्टः स-न्नग्नेनित्यसानिध्यक्षपं शुरुकमवा-प्य विधिपूर्वकं तस्मै कन्यां • ददौ । अग्नेः सकाशात्सुदर्शना-यामुत्पन्नः सुद्र्शन ओघवतो नृप-स्यौघवतीं कन्यां परिणीय गृह-स्थर्मानाचरन् कदाचित् 'गृह-मृत्यु मित्येव स्थश्चावजेष्यामि ।

अ०

पृष्ठम्

श्लो॰

श्हों० विषय: अ०

(४१) इति प्रतिज्ञायौधवतीं प्रति 'अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्तव्यम्' (४२)इत्याचादिश्य समिदाहरणा-र्थं जगाम । सुद्र्शनप्रतिज्ञाश्रव-णेन तद्रन्ध्रान्वेचीण मृत्यौ त-स्मिन्समिदाहरणार्थे धर्मो ब्राह्म-णक्रपेण तहुहमौगत्य 'प्रदानेनात्म- १ नो राज्ञि कर्तुमईसि में प्रियम्' (५४) इत्युवाच, सा च भर्तृवा-क्यं स्मृत्वा तथाऽकरोत्। समि-थो गृहीत्वा गृहमागत्यौघवती-माह्वयति सुदर्शने लज्जया प्रत्यु-त्तरमद्द्त्यां तस्यामतिथिना निः-शङ्कं लजाकारणे निवेदितेऽपि ईर्ब्यारहितं यथा स्यात्तथा तदभि-नन्दति सति तं प्रति धर्मः 'धर्मोऽ हमस्मि भद्रं ते' (७९) इत्यादिना स्वप्रत्यभिश्वाकथनपूर्वकं विजि-तश्च त्वया मृत्युः' इत्याच्वाच । भीष्म 'पतत्ते कथितं पुत्र'ः (९४) गृहस्थस्यातिथि-इत्यादिना सत्कारं विना नान्यत्किमप्याचर-णीयमित्याद्यवाच...९

त्रिभिवंधीयीद दुष्प्रापं प्राह्मण्यं 3 86 ताईं विश्वामित्रेण कथं तत्प्राप्तम् ? इत्यादीन् प्रश्लाश्चकार

ष्ठिरः... १० ंश्रूयतां पार्थं तत्त्वेन' (१) इत्या-रभ्यं क्षत्रियः सोऽप्यथ तथा ब्रह्म-वंशस्य कारकः' (.४८) इत्यन्तेन ग्रन्थेन विश्वामित्रोपाख्यानमा-ख्याय 'तस्य पुत्रा महात्मानः' (४९) इत्यादिना गोत्रप्रवर्तकान्-मधुच्छन्दःप्रभृतींस्तत्पुत्रान्नामतो-ऽकथयद्भीष्मः... ...

३२ 'आनृशंस्यस्य भक्तजनस्य गुणान् श्रोतुमिच्छामि' इति युधिष्ठिरेणा-पृष्टो भीष्मो वासवशुकसंवादेति-हासकथनेनोत्तरमाह स्म, काशि-राजविषयस्थेन लुब्धकेन सविष-

विषयः पृष्ठम् वाणेन विद्धे महति वृक्षे शोषमा-मुबत्यपि तत्कोटरस्थः शुको यदा भक्त्या तं नाजहात्तदा तेन सह शुष्यन्तं तं दृष्टा चितयान्नन्द्रो ब्राह्मणवेषेणागत्य ' कस्मादेनं न त्यजसि' (१३) इति पप्रच्छ। उत्तरं ददतः शुकस्य अनितकमणी-यानि' (२१) इत्यादिकं वाक्यं श्रुत्वा तुष्टेनेन्द्रेणोजीवितो वृक्षः श्रीमत्तामवाप। युकोऽप्यायुषोऽन्ते खर्गमवाप... • • •

'दैवे पुरुषकारे च किस्तिचेवृष्टतरं 88 भवेत' (१) इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः पुरुषकारस्य श्रष्टश्यं प्रति-पाद्यितुं वसिष्टब्रह्मणोः संवाद-रूपमितिहासं व्याजहार । दैव-पुरुषकारयोः श्रेष्ठत्वविषये वसि-ष्टेन पृष्टी ब्रह्मा 'नाबीजं जायते किञ्चित' (५) इत्यादिना कर्मणः श्रेष्ठत्वमभिधाय पुण्यपापकर्मणो-ययातिप्रभृतिनिद्र्शनं दर्शियत्वा कर्भव्यतिरेकेण धना-द्यपभोगाभावमभिद्धाति सम १६ 'कर्मणां च समस्तानां श्रुभानां ७ २९

भरतर्षम । फलानि महतां श्रेष्ठ प्रवृहि परिपृच्छतः' (१) इति युधि-ष्ठिरप्रश्ने भीष्मस्तान्युपदिश्य 'या दुस्त्यजा दुर्माताभयां न जीर्थ-ति जर्थितः। योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम्' (२१) इत्यादिनाऽऽशात्यागमुप-विवेश... ...

'के पूज्याः के नमस्कार्याः' (१) ८ २९ इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने 'स्पृहया-मि द्विजातिभ्यः' (३) इत्यादिना ब्राह्मणानां पूज्यत्वादिकमभ्यभा-षत भीष्मः १९

'ब्राह्मणेभ्यः प्रतिश्रुत्य ये न द्दति ९ २८ तेषां का गतिः' (१) इति पृच्छ-न्तं युधिष्ठिरं प्रति प्रतिश्चत्यादा-

अ० श्हों०

विषय: तुर्गतिमभिधातुं शृगालवानरसं-वाद्रपमितिहासमुदैरयद्भीष्मः। पूर्वजन्मान संखिभावापन्नयोः केनचित्कर्मणा शृगालवान्योनी प्राप्तुवतोः कदाचित रमशाने मृत-मांसं भक्षयञ्ज्ञालों, वानरेण 'किं त्वया पापकं पूर्व कृतं कर्म सुदारुणम् ' (११) इति पृष्टः सन् 'ब्राह्मणस्य प्रतिश्चत्य न मया त-दुपाहतम् ' (१२) इत्याद्यवाच । प्वमेव शृगालेन पृष्टो वानरः 'सदा चाहं फलाहारो ब्राह्मणानां प्रवङ्गमः' (१५) इत्याद्याख्याय ब्रा-सणस्वं कदापि न हर्तव्यमित्थाह स्म। इत्यभिधाय भीष्मो युधिष्ठि-रं प्रति 'न हर्तव्यं विप्रधनं झन्त-व्यं तेषु नित्यशः (१८) इत्यासुपदि-

१० ७५

' हीनजातेरुपदेशं कुर्वतो दोषो भवाति वा न वा' (१) इति युधि-ष्टिरप्रश्ने राजपुरोहितसंवाद्रूप-मितिहासं ट्याहर वत्तरमाह सम भीष्मः। हिमालयस्य पार्श्वे पूर्वमे-कदा ब्रह्माश्रमे तपस्यन्तं कुलपति प्रति काश्चिच्छूदः आगत्म 'त्वं मां प्रति धर्मान्वतुं प्रवाजियतुं चाई-सि' (१५)इत्युवाच ततः कुलपति-ना 'न शक्यमिह शुद्रेण लिंगमा-श्रित्य वर्तितुम् ' (१६) इत्यादिना प्रत्याख्यातः शूदः स्थानान्तरे आश्रमं निर्माय तत्र तपश्चचार। ततः कदाचिद्दिषरेकस्तदाश्रम आ-जगाम । ततः स ऋषिः 'अहं श्रा-द्धं करोम्यनुगृहाण' (२७) इति श्रुद्रेण प्रार्थितः सन् पिज्ये कर्माण तमादिदेश। काळान्तरेण तपः-प्रभावात्स शुद्रो राजाऽभृत ब्रा-ह्मणश्च तत्पुरोहितोऽभवत्। राज-पुरोहितभावेन वर्तमानयोस्तयोः पुण्याहकमीण पुरोहितं हट्टा सर्वदा

अ० श्लो०

विषयः पृष्टम्
राजा हसन्पुरोहितेनैकान्ते पृष्टः
पूर्वजन्मवृत्तान्तमाख्यायः पुरोहितत्वमुत्स्ज्यः यतस्व त्वं पुनर्भवेः
(६१) इत्याद्यपंदिदेश। एवमुपशिशिक्षितो वहु धनं दत्वा राज्ञा
विसर्जितः पुरोहितस्तीर्थादिषु
ब्राह्मणेर्भ्यो गवादीनि दत्वा तपः
कुर्वन्सिद्धमवाप। इमिमितिहासमाख्याय भीष्मोऽधमं प्रत्युपदेशो न कर्तव्यः इत्याद्यपदिदेश २३
'कीहशेपुरुषे कीहश्यां स्त्रियां वा

११ २१

शो न कर्तव्यः इत्याद्यपदिदेश २३
'कीदृशे पुरुषे कीदृश्यां खियां वा
लक्ष्मीर्वसाति' (१) इतिः युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मः श्रीरुक्तिमणीसंवादरूपमितिहासं कथयति स्म ।
श्रीकृष्णाङ्कगता श्रीः किक्मण्या
'कानीह भूतान्युपसेवसे त्वम् '
(४) इत्यादि पृष्टा सती 'वसामि
नित्यं सुभगे प्रगल्भे' (६) इत्यादिना स्वनिवासयोग्यानि स्थानान्याच्य्यौ... २५

१२ ५४

'स्त्रीपुंसयोः संप्रयोगे स्पर्शः क-स्याधिको भवेत ' (१) इति युधि-ष्टिरेण पृष्टो भीष्मो भंगास्वनशक-संवादकपंमितिहासं व्याहरमु-त्तरमाह स्म--शक्रमायया स्त्रीत्वं प्राप्तो भङ्गाखनश्चिन्तयन्पौरान्प्र-ति स्नीत्वप्राप्तिवृत्तान्तमाख्याय पुत्रेषु राज्यंन्यस्य वनं जगाम। राज्यं कुर्वत्सु भङ्गास्वनपुत्रेषु वै-रमुत्पाद्य तान्नाशयामासेन्द्रस्त-च्छ्रत्वा शोचन्ती तापसी ब्राह्मण-क्षिणा तेन पृष्टा स्वस्य पूर्ववृत्तान्तं कथयति सम। पूर्ववृत्तान्तं कथ-यित्वा प्रणामपूर्वकं श्रमां याचि-त इन्द्रः प्रसन्नः सन् 'स्त्रीभावे जा-°तान्पुत्राञ्जीवयाम्युत पुरुषभावे जातान् ' (४३)इति पृष्टा स्त्रीभावे जातान्पुत्रान्सञ्जीवयेत्युवाच ता-पसी । 'स्त्रीभावे जातेषु पुत्रेषु कथमभ्याधिकः स्नेहः' (४६) इती

श्लो० विषय: श्लो॰ विषयः अ० 0 15 र्ष्ट्रम् पृष्ठम् न्द्रेण पृष्टा तापसी 'स्त्रियास्त्वभ्य-उपमन्युना द्त्तदीक्षस्य मम तप-सा तुष्टः प्रत्यक्षमागतो महादेवो धिकः स्नेहो न तथा पुरुषस्य' 'नमोऽस्तु ते शाश्वत सर्वयोने' (४७) इत्युवाच :। तापसीवाक्येन (४०७)इत्यादिना स्तुतः सन् 'वृ-तुष्टो देवेन्द्रः सूर्वान्पुत्रान्सुक्षीव्य पुनः स्त्रीत्वं पुरुषत्वं वा वृष्णु'(४९) णीष्वाष्टी वरान्कृष्ण' (४२९) इ-इति तेन उक्ता सा स्त्रीत्वमेव व-त्याद्यभ्यधानमाम्... ४५ वे। तत इन्द्रेण 'पुरुषत्वं कथं त्य-'घर्में दढत्वम्' (२) इत्यादिषु म-33 क्तवा स्त्रीत्वं चोद्यसे' (५१) इति त्प्रार्थितेष्वष्टसु वरेषु शिवेन दत्ते-पृष्टा सा 'स्त्रियाः पुरुषसंयोगे प्री-षु तदनन्तरमुमापि मत्प्रार्थितान् तिरभ्यधिका सदा' (५२) इत्यु-'द्विजेष्वकोपम्' (६) इत्यादीनष्ट वरानदात्। तत उभयोरन्ताहैत-'कि कर्तव्यं मनुष्येण लोकयात्रा-१३ ६ योः सतोरुपमन्युर्मत्कथितं वरवृ-हितार्थिना ' (१) इत्यादिक युधि-त्तं श्रुत्वा 'नास्ति शर्वसमा देवः' ष्टिरप्रश्ने भीष्मः 'कायवाङ्मनोभि-(११) इत्याद्यवाच... ४६ रधुमं कदापि न विधेयम्' (२-६) १६ 30 पूर्वे जप्यमुपदेश्यामीत्यनेन प्रति-इत्याद्यपदिदेश... २७ शातं शिवसहस्रनामस्तोत्रमाख्या-१४ ४२९ 'त्वयाऽऽपगेय नामानि' (१)इत्या-तुमुपोद्धाततया तण्डिनस्तपःकर-दिना महादेवस्य नामानि कथये-णं 'पवित्राणां पवित्रस्त्वम् ' (१२) त्य त्युक्तो मिष्मः स्वस्य महादेव-इत्यारभ्य 'यत्पुरा लोककुज्जगौ' गुणकथनासामध्यमुद्धाव्य तत्क-(६६) इत्यन्तेन तत्कृतं स्तवमभि-थनार्थे श्रीकृष्णं प्रेरयति स्म। भी-धाय विशेषेण शिवदत्तवरादिकं ष्मेण प्रेरितः श्रीकृष्णः श्रीमहादे-चाचष्टोपमन्युः... ५० वस्य माहातम्यं कथयन् जाम्बव-१७ १८२ उपमन्युः सहस्रनाम्नां वेदसार-त्या पुत्रार्थे प्रार्थितस्य स्वस्योप-त्वं ब्रह्मलोकात्प्रथमं तिण्डना प्रा-मन्योराश्रमे गमनं कथयाति सम। प्तत्वात्तंडिकृतत्वादिकं तत्र गतं मां प्रत्युपमन्युर्महादेवमा-'स्थिरः स्थाणुः' (३१) इत्यारभ्य राधय तत्प्रसादात्ते पुत्रो भावे-'श्रीवर्धनो जगत्' (१५३) इत्यन्तेन ष्याते इत्युक्तवा तस्य माहात्म्यं तान्युपदिस्यतत्प्रशंसापूर्वकं प्रा-कथयन् महादेवाराधनाद्धिरण्य-प्तिपरंपरां चाख्यायैतत्पाठफळ-कशिपुप्रभृतीनां वरलाभादिकः मन्वाचष्ट... ८८ माख्याय 'पुरा कृतयुगे तात ऋ-भहायोगी ततः प्राह कृष्णद्वैपा-26 63 षिरासीन्महायशाः' (१११) इत्या-यनो मुनिः। पठस्व पुत्र भद्रं ते रभ्य 'ईशानः स वरान् दत्वा त-प्रीयतां ते महेश्वरः' (१) इत्यादि-त्रैव्रान्तरधीयत' (३६३) इत्यन्तेन नाऽध्यायेन व्यासादीनां शिव-श्रन्थेन जनन्युपदेशात्स्वस्य महा-माहातम्यकथनं कृष्णस्य च तत्क-देवाराधनं, तत्स्तवनं, तुष्टात्तस्मा-थनपूर्वेक सहस्रनामपाठफलकथ-द्वरलाभादिकं चोदीर्यं त्वमपि प-नं चाख्यातवान्वैशस्पायनः...८१-ष्ठे मासि षोडश वरान् सपत्नी-'यदिदं सहधर्मेति प्रोच्यते भर-कात्तरमात्राप्स्यसिः जप्यमुपदे १९ १०३ तर्षभ। पाणिग्रहणकाले तु स्त्रीणा-स्यामीत्युक्तवा मां दीक्षयामास,

श्ली

विषय:

मेतत्कथं स्मृतम् ' (१) इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो दिशाष्टाव-ऋसंवादरूपमितिहासमभिद्धदु-त्तरमाह स्म--वदान्यनामकः क श्चिद्धिः स्वकन्यां याचितुमाग-तायाष्टावकाय 'उत्तरां दिशं ग-त्वा तत्र स्थितां वृद्धां स्त्रियं दक्षा ततो विनिवृत्तो मत्कन्यायाः पा-णि ब्रहीष्यसि ' (२४) इत्यभ्य-भाषत । वदान्यवाक्यान्निर्गतोऽ-ष्टावक उत्तरस्यां हिमालयमार भ्य कैरातस्थानपर्यंतं गत्वा ततोऽ-थस्ताद्रमणीये वनोहेशे काञ्चनगु-हमपश्यत्। क्षत्र मम वास्रो भवे-दिति चिन्तनपूर्वकं काञ्चनगृहद्वा-र्यागतस्याष्टावकस्य 'आतार्थे स-मनुप्राप्तम्' (६७) इत्यादिकं वा-क्यं श्रुत्वा पूर्वीकाद्गृहान्निर्गताः सप्त कन्या 'गृहं प्रविद्या' इत्यूचु-स्तं प्रति । ततोन्तर्गृहगतोऽष्टाव-कः स्ववाक्यान्निर्गतासु कन्यासु निद्रां कुर्वेस्तत्र स्थितामेकाकिनीं वृद्धां प्रति 'रजन्यतिवर्तते त्वम-पि स्विपिहि ' (७६) इत्युवा-च, तच्छुत्वा सापि द्वितिये शय-ने सुष्वाप । रात्रौ शीतजामार्ति व्यपदिश्याष्टावऋशयनमारुह्य त मार्किग्य मां भजस्वेत्यायुक्तवर्तीं 'परदारानहं भद्रे' (८८) इत्यादि-ना प्रत्याख्याय 'वत्स्येऽहं याव-दुत्साहः' (९७) इत्यादिना तत्र निवासमंगीकृत्य 'देवतेयं गृह-स्यास्य' (१००) इत्यादि 'चिन्तयं-स्तां रात्रिमतिवाहयति स्म... ८५ ततः प्रभाते स्त्रिया आनीतेनोद-कादिना स्नानादि विधाय रात्री शयने सुप्तेऽष्टावक्रे पुनस्तच्छयन-मागताया बृद्धायास्तस्य चोक्ति-प्रत्युक्तयः...८७ 'न विभोति कथं सा स्त्री शापाच

স্ঠাত अ०

बिषयः पृष्ठम् परमद्यतेः' (१) इत्यादिके युधि-ष्टिरप्रश्ने तदुत्तरमाह भीष्मः। 'रूपं विकुर्षे कथम्' (२) इत्य-ष्टावकेण पृष्टा वृद्धा 'जिज्ञासेयं प्रवृत्ता में (४) इत्यादिना त्वद्वद्धि-स्थिरीकरणार्धमागतां मासुत्तरां दिशं निद्धि स्त्रीणां चापलं त्वया दृष्टं, कन्यापित्रा प्रेषिताहं त्वासु-पदिष्टवती, गच्छ इत्यद्यवाच। तच्छुत्वा परावृत्तोऽष्टावक्रो वदा-परिणीय न्यकन्यां साधमे सुखं वसति स्म... ... ८८

२२ धर

'किमाहुर्भरतश्रेष्ठ पात्रं विप्राः सनातनाः। ब्राह्मणं छिङ्किनं चैव ब्राह्मणं वाऽप्यार्छिगिनम् (१) इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः 'स्ववृत्तिम-भिपन्नाय लिङ्गिने चेतराय च' (२) इत्यादिना ब्राह्मणानां पात्र-त्वं तद्विषये पृथ्वीकाश्यपाश्चिमा-कंण्डेयानां मतं व्याजहार । 'य-दि ते ब्राह्मणा लोके' (१६) इत्या-दिनाऽध्यायशेषेण युधिष्ठिरभी-ष्मयोः प्रश्लोत्तराणि... ... ९०

२३ १०३

'श्राद्धकाले च दैवे च पित्रयेऽपि च पितामह।इच्छामीह त्वयाऽऽ-ख्यातं विहितं यत्सुरर्षिभिः ' (१) इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो दै-वादिकर्मणां कालम्, श्राद्धे यो-ग्यायोग्यब्राह्मणान्, श्राद्धे अदे्यं द्रव्यम् ,श्राद्धाद्यवसाने ब्राह्मणदेय-प्रतिवचने विशेषं, दातृप्रतिप्रही-त्रोर्धर्माधर्मी च निरूपयति सा। 'दैवं पिज्यं वा केषु दत्तं महाफलम्' (४८) इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो दानयोग्यं पात्रं, निरयस्वर्गयोः • साधनभूतानि कर्माणि चाचष्ट्र५

२४

'हिंसां विनाऽपि केन कर्मणा ब्र-ह्महत्या भवति' (१) इति युधि-ष्ठिरप्रश्ने ब्राह्मणघातिनो जनाइय-रूपयद्भीष्म ९५

२६

अ०	<i>'</i> ন্তা ০	विषयः पृष्टम्		ঞ্চীত	
३५		विषयः • पृष्टिम् 'पृथिदयां यानि तीर्थानि तानि	अ०	ক্তা ০	क्तो म
43	93	वक्तुमईसि' (१) इति युधिष्ठिरप्र-			स्याम्'
	•	प्रश्ने भीष्मो गौतमगिरःसंवाद-			'छन्दो
			11		विना दिना
					स्त्रीणां
र द	१०६	शरशस्याधिष्ठितं भीष्मं द्रष्टु-	100		द्रवेन्द्र
		मागतानत्रिवसिष्ठप्रभृतीनभिवाद्य	30	६७	'वी
		युधिष्ठिरः 'के देशाः के जनपदाः'	30	40	विप्रतां
		(२५) इत्यादि पप्रच्छ भीष्मं प्रति।			श्रोतुमि
		भीष्मः ्शिलोञ्छ्वृत्तिसद्धयोः	1 2 1		दियुधि
10		संवाद्मुखेन सर्वप्रश्लोत्तराण्य-			भीष्मः
		भिधाय तदृष्टान्तेन युधिष्ठिरसुप-			प्रचित
114		दिदेश १०२			विवाद
२७	३०	युधिष्टिरो भीष्मं प्रशस्य 'ब्राह्म-			ह्ट्यैः ए
		ण्यं प्राप्नुयाचेन तन्मे व्याख्यातुमह-			हाजा
		सि' (३) इति पप्रच्छ। भीष्मो			द्याव
		ब्राह्मणस्य दुष्पाप्यत्वमाख्याय व-		- 192	वंशः प्र
		हुषु योनीषु स्रमतः करिमश्चिजा-			
		नमानि तत्प्राप्यते इत्येतद्विषये म-			नो भव
		तंगगर्भी संवाद् कप्मितिहासं			भरद्वार
		व्याजहार। गर्दमयुक्ते रथे स्थि-			सादारि
		त्वा गच्छन् मतङ्गो गर्दमं नासि-			नामा वर्षवय
		कायां प्रतोदेनातुदत्तदा दुःस्त			जगाम
		व्याकुला गर्नेभी 'मा शुचः पुत्र			प्रतद्ने
		चाण्डालस्त्विधातिष्ठाति' (११) इ-			अतद्ग भृगोरा
		त्याद्यवाच गर्दभं प्राति। मतङ्गः			प्रतर्द <u>न</u>
		प्रश्नमुखेन स्वजनमवृत्तान्तं तस्याः			इत्युक्ती
		श्रुत्वा खगृहमागत्य स्विपत्रे त-			
		न्निवेद्य तपश्चचार। तपसा तुष्ट			(५३)इत 'मया र
		इन्द्रो ब्राह्मण्यं वृण्वानं तं प्रत्या-	1.20		ह्यः'
		चस्यौ १०४			हुव्यः द्नो २
26	38	्पनर्जाह्मण्यप्रेप्सया कठोरं तपः			मगच्छ
		कुर्वन्तं मतंङ्गं प्रति पुनारिन्द्र			
ME E		आगत्य ब्राह्मण्यं प्राप्ते दौर्लभ्यं			ण्याद्वी
		प्रत्यपाद्यत े १०५	inana Majaran	Gertra a	शौनकप
20	२६	पुनस्तपः कुर्वन् मतंगी 'चण्डाल-			यैवमि
		योगी जातेन नावाष्यं वै कथञ्चन'	20	50	··· ·
		(४)इतीन्द्रेणोक्तस्तं किं मां तुद्सि	२र	38	
V.		दःस्राचेमः (१३)		7.0	इति
		दुःखार्तम्' (१३) इत्याद्यवाच । वरार्थं प्रार्थितेनेन्द्रेण वृणीष्वेत्यु-			ष्मो न
		नराय आ।यतगन्द्रण वृणाष्वत्यु-			मुखेनो

विषयः पृष्ठम् को मतंगः 'यथा कामविहारी स्याम्'(२२)इत्यादिकं वरं ययाचे। 'छन्दोदेव इति ख्यातः' (२४)इत्या-दिना छंदोदेवनाम्ना प्रासिद्धः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसीति वरं दत्वेन्द्रोऽन्तर्देधे...१०६

ोतहृ व्यश्च नृपतिः श्रुतो म ां गतः । तदेव तावद्गाङ्गेया मेच्छाम्यहं विभो' (३) इत्या-घेष्टिरप्रश्ने तत्कथयति स्म ः। मनुवंशे शर्यातिमारभ्य वते तत्र सुदेवस्य तनयो द्यासो राज्येऽभिषिक्तो वैत-पराजितः पछायमानो भर-श्रमं जगाम। तत्र गत्वा शसेन भगवन्वैतहब्यैमें युद्धे पुणाशितः। अहमेकः परिद्य-न्तं शरणं गतः'(२६)इत्युक्तो जः पुत्रेष्टिं चकार। तत्प्र-दिवोदासादुत्पन्नः प्रतर्दन-पुत्रो जातमात्रस्रयोद्श-स्को वैतहव्यैः सह युद्धार्थ । वैतहव्यैः सह युद्धे प्रवृत्ते ान पराजितो वीतहब्यो ाश्रमं जगाम। तमनुगच्छता नि 'विमृज बीतहृदयम्'(५०) ो भृगुः 'नात्र कश्चित्क्षात्रियः' त्युवाच। सृगुवाक्यं श्रुत्वा स्वजाति त्याजितो वीत-(५६)इति सहर्षे वद्न प्रत-भृगुणानुमोदितो यथागत-उत् । भृगुवचनात्प्राप्तब्राह्म-तिहब्याद् गृतसमद्मारभ्य पर्यन्तां ब्राह्मणसृष्टिमभिधा-ात्यादिनोपसंजहार भीष्मः

... १०८ भंके पूज्या वै त्रिलोकेऽस्मिन्'(१) इति युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भी-ष्मो नारदवासुदेवसंवादानुवाद-मुखेनोत्तरमभ्याचष्ट । ब्राह्मणान्

প ০ श्लो	विषयः प्रष्टम्	अ०	श्लो॰	ाविषयः पृष्टम्
	संपूज्य बद्धाञ्जलिनीरदःश्रीकृष्णे-		2 0	भिप्रायेण शक्रशंबरसंवादकप-
	न 'भगवन्कान्नमस्यसि' (३) इति			मितिहासं द्याजहार भीष्मः ११५
	पृष्टो नमस्करणयोग्यान् निर्दिश्य	३७	26	'अपूर्वश्च अवेत्पात्रम्' (१) इत्या-
To a second	तेषां पूजनार्थमुपदिदेश १०९	-	120	दिना पात्रविशेषं पृच्छति युधि-
३२ ३९			•	ष्टिरे शिष्मः 'किया भवति केषां-
	शरणागतरक्षकस्य कि फल-	-		चित्' इत्यादिना अपूर्वादीनां सर्वे-
No and	मिति पृच्छति युधिष्ठिरे भीष्मः		e de	षां पात्रत्वमाख्यातवान्। अपीड-
	द्येनकपोतीयाख्यानं विवृण्व-			या च भूतानां इत्यादिना' दीय-
	द्वत्तरमुदैरयत् । इयेनभयात्स्व-	B. 12		मानद्रव्याभिमानिनी देवता न
	समीपे शरणागतं कपोतं मोच-			दुःखं कुर्यात्तास्या पात्रं किमिति
				पृच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रति भीष्मः
	यितुं वृषद्भें राजनि इयेनं प्रार्थ-			'ऋतिवक्पुरोहिताचार्याः'(६)इत्य-
	यति स तं प्रति 'एतत्तुल्यं तुलया			नेन मुख्यं तथाविधं पात्रमभिधाय
	धृतं स्वमांसं देहिं'(२२) इत्युवाचा			
	तथा कर्तुं प्रवृत्तो राजा यदा स्व-			'अतोऽन्यथावर्तमानाः' (७) इत्या-
	मांसं तत्पर्याप्तं नाभवत्तदा स्वं			दिनाऽपात्रताबीजं च विवृत्य 'एवं नरो वर्तमानः' इत्यादिनो-
	देहं तुलायामधूत। तेन तुष्टैरिन्द्रा-			
	दिभिरमृतवर्षणेनोज्जीवितोराजा		2 -	पसंजहार १२६
	विमानमारुह्य स्वर्गे जगाम।	16	30	'स्त्रीणां स्वभावं श्रोतुमिच्छामि'
	प्तदृष्टान्तेनान्यस्यापि शरणागत-	(a)		(१) इति युधिष्ठिरप्रश्ने तदुत्तरं व-
	रक्षकस्यैवं फलं भविष्यतीत्युक्तवै-			दन् भीष्मो नारदपंचचूडासंवाद
	तदाख्यानश्रवणपठनफलमपि	10.6		मुदीरयति स्म। स्त्रीस्वभावं परि-
	व्यादिशङ्गीष्मः १११	343		श्रातुं नारदेन पृष्टा पश्च नु डा
१३ २७				स्त्रीणां स्वभावमकथ्यत ११८
	(१) इति पृच्छंतं युधिष्ठिरं प्रति	३९	१४	(इमे वै मानवा लोके'(१) इत्या-
	भीष्मो ब्राह्मणपूजायाः कृत्यतमं			दिना स्त्रीनिदापूर्वकं 'कस्ताः
	वक्तुं ब्राह्मणानां पूज्यत्वं विवृण्वन्		1 0/10	शक्तो रक्षितुं स्यात्' (१३) इति
	प्रशंसामाहस्म ११२			युधिंष्ठिरः पप्रच्छ११८
४ ३१	पुनर्ज्ञाह्मणानां माहात्म्यं कथयन्	So	60	पूर्वाध्यायगतप्रश्लोत्तरं वदन्
	मीष्मो 'मातरं सर्वभूतानाम्'(२१)			भीष्मः स्त्रीणां स्वभावादिकं विवृ-
	इत्यादिनाऽध्यायशेषेण वासुदेव-			त्य 'प्रमदाश्च यथा सृष्टाः' (३)
	पृथ्वीसंवाद्रूपमितिहासमाख्या-			इत्यादिना तासां सर्जनादिवि-
100	यैतन्निद्र्शनेन 'त्वमपि ब्राह्मणान्			धानं सकारणमभिधाय तद्र-
	पूजयेथाः' (३१) इत्युपादिदेश ११३			श्रणस्याशक्यत्वं निरूप्य 'यथा
५ २३	ै जन्मनेव महाभागो ब्राह्मणो	1		रक्षा कृता पूर्वम्'(१६)इत्यादिना
	नाम जायते । नमस्यः सर्वभूता-	1		विपुलक्तगुरुस्रीर क्षणाख्यान—
	नामतिथिः प्रस्ताग्रभुक्' (१)इत्या-		•	माचल्यौ। देवशर्मा कश्चिद्दाषिर्य-
	दिनाऽध्यायेन ब्राह्मणानेव प्रशशंस			ज्ञार्थमन्यत्र गच्छन् स्वभायी
	भोष्मः ११४	1.5		रुचिनाझीमिन्द्राद्रक्षितुं स्वादी-
६ १९	पुनब्रीह्मणप्रशंसामव कुर्वन्नसुरा-		om Vil	ष्यं विपुलमादिश्येन्द्रस्य वञ्चकत्व-
	णामपि श्रीब्रीह्मणप्रसाद्रुभ्येत्य-		13.5	त्वस्फुटीकरणार्थे तस्यानेकवि-

ाह

श्लो विषय: अ धानि रूपाणि व्याचख्यौ । गुरुंचा-क्यं श्रुत्वा रुचिरक्षणोपायं चिन्त-यन् विपुद्धो योगधारणया तस्याः शरीरमलक्षितः प्रविश्य सर्वाण्य-ङ्गान्यरुणत्...: १२० 88 देवशर्मण आश्रममागत इन्द्रो विपुलयोगबलेन रुद्धाया रुच्या ' उत्थानाद्यसामर्थ्यं दृष्टा दिव्यः चक्षुषा तच्छरीरे विपुलमालोच्य शापमीतः 'अजितोन्द्रिय दुर्बुद्धे ' (२०) इत्यादिकं विपुछवाक्यं श्रुत्वाऽन्तर्द्धे। इन्द्रे गते मुहूर्तान-न्तरं यज्ञं निर्वत्याश्रममागताय देवशर्मणे शरीरप्रवेशवर्ज्यं सर्व-मिन्द्रवृत्तं निवेद्य भार्यामनिन्दि-तां न्यवेदयद्विपुलः । तेन तुष्टेन गुरुणा वरदानपूर्वकमनुज्ञातोऽन-त्तमं तपश्चचार... ... १२१ अथ कदाचिद्वचिमगिन्या चित्र-धर रथपत्न्या प्रभावत्या विवाहोत्स-वार्थमाहूता रुचिर्गच्छन्ती मध्ये-मार्गे कस्याश्चिद्विहायसा गच्छ-न्त्या अप्सरसः शरीरात्पतितानि दिव्यपुष्पाणि घृत्वा तहृहमगमत। तया धृतानि पुष्पाणि दृष्ट्वत्या मगिन्या प्रेरिता सा भतीरं व्य-जिज्ञपत्। तद्वाक्याद्वेवंशर्मा प्रचा-ण्यानेतुं स्वशिष्यं विपुलमादिदेश। गुरुणा प्रेरितो विपुलः पुष्पपतन-देशं गत्वा स्वतपःप्रभावात्पुष्पा-ण्यादाय परावृत्तः पथि विवद-मानस्य मिथुनस्य यद्यावयोर्मध्ये योऽनृतं ब्रयात्स विपुलप्राप्यां गति गच्छेत' (२१) इति शपथं श्रुत्याये गच्छन्नक्षैद्धियमानानां षण्णां पुरुषाणां तथेव शपथं श्रत्वाऽनुतप्तश्चंपानगरीमेत्य गु-रवे पुष्पाणि ददाति सम ... १२३ मार्गे त्वया कि दृष्टमिति गुरुणा पृष्टो विपुलो 'ब्रह्मर्षे ।मिथुनं किं

श्लो विषय: पृष्ठम् तत्के चते पुरुषा विभो' (३) इत्याद्यवाच । शिष्योक्ति श्रत्वा देवशर्मी 'यद्वैतन्मिथुनं ते राज्य-हनी, ये च ते पुरुषास्ते षट् ऋ-तवः। पते पुरुषस्य रहस्यकृतं जा-नन्ति' (७) इत्याद्याख्याय भार्य-या शिष्येण च सह खर्गमास्थाय मुमोद । भीष्म इदमाख्यानं मार्क-ण्डेयेन मां प्रति कथितामित्युक्तवा स्त्रीणां रक्षणस्यावदयकतं व्यत्व-मुपदिश्य पुनः स्त्रीरक्षणस्याशक्य-त्वमभिदधाति स्म... १२४ 'यन्मूळं सर्वधर्माणाम्' (१) इत्या-32 48 दिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः शील-वृत्तादिसम्पन्नाय कन्या देयाति प्रतिपाद्य ब्राह्मादीन विवाहभे-दान ब्राह्मणादिवणीन् विवाहसं-ख्यादिक चाचछ। 'शुल्कमन्येन दत्तं स्यात' (१९) इत्यादिके यु-धिष्ठिरप्रश्ने 'यत्किञ्चित्कर्म मान-ष्यम् ' (२१) इत्यादिनोत्तरं व्या-जहार भीष्मः। कन्यायां प्राप्तश-वकायाम् ' (२८) इत्यादि पुच्छन्तं यधिष्ठिरं प्रति 'नैव निष्ठाकरं शु-. लकम्' (३१) इत्यादिना विवाह-निष्टां प्रतिपाद्य 'अहं विचित्रवी-र्यस्य' (३८) इत्यादिना वीर्यस्या-पि श्रवकत्वं निकप्य बाव्हीकेनो-क्तं सत्यवज्जनसंवादं कथयति ₹म भीष्मः... १२७ 23 'कन्यायाः ग्रहकं दत्वा तत्पतिर्ना-गतश्चेत्तदा तस्याः का गतिः ? (१) इति युधिष्ठिरप्रश्ने 'याऽपुत्रक-स्य ऋदस्य' (२) इत्यादिना तदु-त्तरमभ्यभाषत भीष्मः। अथ केन प्रमाणेन' (१०) इत्यादिना कन्या-याः पितृधनहारित्वविषयके यु-चिष्टिरप्रश्ने 'यथैवात्मा तथा पुत्रः' (११) इत्यादिना तदुत्तरं कथय-न्भीष्मः कन्यायाः पुत्रतुल्यत्वेन त- 88

40

श्लो० अ० विषय: पृष्ठम् स्यास्तत्पत्रस्य दौहित्रस्य च धन-हारित्वं प्रतिपाद्य विकयपूर्वक-मासरेण विधिना परिणीतायां कन्यायां तत्पुत्रो धनहारी नेत्यु-क्त्वाऽऽसुरविवाहनिन्दाविषये य-मगीतां गाथामाह सम... ...१२९ 88 84 'प्राचेतसस्य वचनम्'(१)इत्यादि-ना कन्याज्ञातयो धनं खयं न गृ-ह्वन्ति किन्तु कन्यालङ्काराद्यर्थ विनियुअते स न विक्रय इति प्र-तिपाद्य 'पितृभिर्मातृभिश्चैव' (३) इत्यादिना स्त्रियं प्रशशंस भीष्मः १३० कर्तटयम् १ (३) इतया-80 दिना ब्राह्मणस्य वर्णचतुष्टयसम्ब-मिधनीषु चतस्षु भायीस्तपनानां पुत्राणां कथं द्वायभागत्वमिति पृ-च्छति युधिष्ठिरे भीष्मस्तत्प्रकारं कथायित्वा तत्र शुद्रापुत्रस्य दश-मभागहारित्वमाख्याय स्त्रीणां भर्तृदाय उपभोगफल इत्याद्याह स्म। 'शूद्रायां जातस्य कथं द्श-मो भागः' (२७) इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मो 'दारा इत्युच्यते लो-के नाम्नैकन परन्तप । प्रोक्तेन चै-व नाम्नाऽयं विशेषः सुमहान् भ-वेत' (३०) इत्यादिना शूचा अ-पि दारत्वाविशेषात्तत्पुत्रस्य दंश-मभागहारित्वमिति फलतोऽभि-धाय युंधिष्ठिरप्रश्चानुरोधेन स्निन यादीनामपि विभागनियमं व्या-जहार... १३२ ' अर्थालोभाद्या कामाद्वा ' (१) 38 इत्यादिना वर्णसंकरकारणकथ-नपूर्वकं संकरजातानां धर्म-कर्म-विषयेऽनुयुआने युधिष्ठिरे भीष्मो 'भार्याश्च तस्तः' (४) इत्यादिना पारशवादि नामकथनपूर्वकं सं-करजातीयानाख्याय तद्धर्माणा-मनियतत्वं प्रदर्श ं आनृशंस्य-

अ**्** क्षो० विषय: HEE मनुक्रोशः ' (३४) इत्यादिना तेषां साधारणधर्मानाभाष्य स्त्रीषु प्रसङ्गवर्जनसुपदिशति 'सङ्करयोनिजो नरः कथं ज्ञेयः ' (३९) इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः क-र्मानुरोधेन योनिशुद्ध्यादिकं जा-नीयादित्याचष्ट... १३५ 'ब्रहि तात कुरुश्रेष्ठ वर्णानां त्वं 36 पृथक पृथक्। की दश्याः की दशा-श्चापि पुत्राः कस्य च के चते' (१) इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्म 'आत्मा पत्रश्च विश्वेयः' (३)इत्यां-दिना विंदातिप्रकारान् पुत्रान् प्रदर्श पुनः प्रश्लोत्तरभावेन तेषां खरूपादिकं वर्णयति स्म... १३७ 'दर्शने कीद्दशः स्नेहः' (१) इत्या-20 दिना परपीडाद्र्शने परैः सह सं-वासे च की दशः स्नेह आनुशंस्यं च कर्तेटयं तत गवां माहात्म्यं चेति युधिष्ठिरण कृते प्रश्नद्वये तन्त्रेणोभयोरुत्तरं वदन्नहुषच्यवन-संवाद्रूपमितिहासं व्याहरद्शी-ष्मः। द्वादशवर्षपर्यन्तं जले निष-ष्य तपः कुर्वश्र्चयवनः कदाचित्रि-षादैजीलं प्रसार्थ मत्स्यैः सहाकृष्टो

48 निषाद्वाक्यं श्रुत्वा च्यवन-85 समीपमागत्य 'करवाणि प्रियं किं ते' (४)इत्याचभिद्धानो नहुषो 'मू-ल्यं दत्वा निषादेभ्यो मां मोचय' (५) इति तेनोक्तो मुख्यत्वेन स्व-राज्यं सर्वे कल्पयति सम । सम-ग्रमपि ते राज्यं न मम मुख्यमतो-ऽपि भूयः प्रकल्पयं (१३) इत्युक्त-वति च्यवने तद्वाक्यं श्रत्वा चि-

व्याकुलान्मत्स्यानालोक्य कृपा-

विष्टो बभूव । च्यवनं दङ्घा प्रसादं प्रार्थयन्तो निषादाः 'प्राणोत्सर्ग

विसर्गे वा मत्स्यैयास्याम्यहं सह'

(२५) इत्यादिकं तद्वाक्यं श्रुत्वा

नहुषाय राज्ञे न्यवेयन्... ...१३८

श्होट ०

विषय:

श्लो० वृष्टम् अ०

विषय:

पृष्ठम् गवेषयन्ती दम्पती श्रान्ती यदा

न्तयति नहुषे तं प्रति गवि जातो वनचरो मुनिरागत्य गां मूल्य-त्वेन कल्पयेत्यव्रवीत्। गवि जा-तस्य मुनेरुपदेशादृष्टेन नहुषेणा-

गत्य 'उत्तिष्ठोक्तिष्ठ विप्रर्वे गवा क्रीतोऽसि भार्गव' (२५) इत्युक्त-, श्च्यवनस्तदङ्गीकृत्य गोमाहात्म्यं वर्णयामास । च्यवनप्रसादान्म-

त्स्यैः सह निषादेषु स्वर्ग गतेषु-विस्मितो नहुषश्च्यवनगविजा-

ताभ्यां वरं लब्ध्वा स्वकीयं पुरं

42 'संशयों मे महाप्राज्ञ' (१) इत्या-दिना परशुरामविश्वामित्रयोक्तप-त्तिविषये पृष्टो भीष्मश्च्यवनक्रशि-

कसंवादक्पमितिहासं कथायेतुमा-रेमे । च्यवनः स्ववंशे क्षत्रधार्मेणो

रामस्य जननं क्रशिकवंशे ब्राह्म-णस्य विश्वामित्रस्य जननं च पूर्व-

मेवागत्य कुशिकवंशं दुग्धुकामः कुशिकमागत्य त्वद्गृहे वस्तुमि-

च्छामीत्यवादीत्। त्छूत्वा क्वारी-केन मधुपर्कसमर्पणादिना सत्कृत्य

प्रार्थितश्च्यवनः अहं कंचिन्नि यममारप्स्ये' (२१) इत्याद्यवाच । दंपतीभ्यां तदङ्गीकृत्य निवेदिते

गृहोदेश प्रवेशितश्च्यवनो रात्री स्वाभिलषितमन्नं भुक्तवा स्वप्स्या-म्यहं युवाभ्यां पादसंवाहनं कार्ये न चाहं बोधयितव्यः' (३१) इत्यु-

क्त्वा सुष्वाप, तौ च यथाज्ञप्तम-कुरुताम्। एवमेकाविशातिदिना-

न्येकपार्थे सप्तो निराहाराभ्यां दम्प्रतीभ्यां सेव्यमानोऽकस्माद-

त्थाय गृहान्निष्कम्य ताभ्यामन्-

गतो गच्छन्नकस्माद्दतिहैतो ब-

५३ ६८ च्यवनेऽन्ताहिते राजा किमक-रोदिति युधिष्टिरप्रश्ने भीष्मस्त-

दुत्तरमाह-अन्तर्हिते च्यवने तं

44

स्वगृहमागत्य पश्यतस्तदा शयन-स्यं तं दृष्टा पूर्ववदेव तत्पादसंवा-हनं चक्रतुः। पुनः प्रतिबुद्धश्च्यव-नः स्वाज्ञया राजानीतामभ्यङ्गसा-

मश्रीमनादृत्यान्तर्घाय पुनः स्नातं सिहासनारूढमात्मानं राज्ञा प्रार्थनापूर्वकं समानीता-

न्नानाविधान्मोज्यपदार्थान् शय-

नासनादिाभेः सह दाह्यामास।

एवमप्यविकृतौ तौ दंपती दृश

'मार्यया सहत्वं मां सांग्रामिक_

रथेन वह' (२७) इत्याज्ञप्तेन राज्ञा

सज्जीकृते रथे आरुह्य ती दंपती

धुर्यस्थाने संयोज्य गच्छन् कशा-प्रहाराद्कं सहन्तावपि निर्विका-

रौ ताब्रालोच्य राज्ञोऽनेकविधं

वस विततार । पवमण्याविकृतौ

तावालोक्य प्रसन्नश्च्यवनो 'रम-

णीये गंगातीरेऽद्य वसामि त्वं गृहं

गच्छ भ्वो मामत्रैव द्रश्यसि'(५७)

इत्यक्तो राजा भार्यया सह गृहं

गत्वा सुखं सुष्वाप१४३

68 प्रातकत्थितो राजा भार्यया

ेसह पूर्वसङ्केतिते वने यावदाग-

च्छति तावत्तस्मिन्वने दिव्यं प्रा-

सादं पर्वतसरिदृक्षप्रभृतीन् दि-

व्यभावसमन्वितान् दष्टा भायांये

तत्रंत्यमाश्चर्यं कथयति सम। अने

केषु स्थलेषु दश्यमानं पुनर्वनादि-ना सहान्तर्हितमाळोच्य विस्मि-

तं राजानमाहूय वरं याचस्वेत्यु-

वाच च्यवनः। कुशिकस्तु 'अग्नि-

मध्य इव त्वत्सन्निधौ वसन्नद्ग्धो

यच में कुछं तत्त्वया त्रातमयमेव मे वरः' (३७) इत्यभिधाय यदि प्रसन्न-

स्त्वं तर्हिं मे कश्चित्संशयोऽस्ति तं

व्याख्यातुमईसीत्युवाच ... १४५ 'वरश्च गृह्यतां मत्तः' (१) इत्या-

दि च्यवनवाक्यं श्रुत्वा 'यदि

अ० श्लो	विषयः पृष्टम्	अ०	श्लो॰	विषयः प्रष्ठम्
	भीतोऽसि भगवन्' (२) इत्यादि-	60	20	आचरणादिना तुल्ययोर्याच
313	ना स्वगृहवासादिविषये कारणं			मानायाचमानयोमध्ये कस्मै दा-
	पृच्छति कुशिके च्यवनः 'शुणु स-			नं श्रेष्टमिति युधिष्टिरेणानुयुक्तो
	र्वमशेषेण' (१०) इत्यादिना तत्क-			भीष्मोऽयाचमानाय यद्दानं त
	थयित्वा 'पवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वम्'		100	च्छ्रेष्ठमित्याचख्यौ १५३
	(३०)इत्यादिना त्वत्तस्तृतीयो ब्रा-	६१	36	'दानयज्ञयोर्मध्ये परलोके महा-
	ह्मणो भविष्यतीत्याह । मे कुछं		. 7	फलं किंम' (१) इत्यादिके युधि
	विप्रत्वं कथमेष्यतीति पप्रच्छ कु-			ष्टिरप्रश्ने भीष्मो दानश्रैष्ठ्यकथनपू
	शिकश्च्यवनम् १४६			वंकं 'समृद्धः संप्रयच्छ त्वम्' (१२)
६ २१	'अवश्यं कथनीयं मे' इत्यादि-			इत्यादिना देयानि दानान्याख्याय
4 17	ना च्यवनस्तत्कथयति सर्वम् १४७	1.4		राज्ञोऽवश्यकर्त्रव्यं चोपदिश्याः
७ ४४	'मुह्यामीव निशस्याद्य' (१) इ	* *,		रक्षतो राज्ञः पापचतुर्थादाभागि
.5 00	त्यादिना अनुतापपूर्वकं 'श्रीरं	700		=वं च्याच १६६
		65	९६	त्वं जगाद १५४ 'इदं देयमिदं देयम' (१) इत्या-
	योकुमिच्छामि'(५)इत्यादि ग्रीध-	६२	24	इद द्यामद द्यम (८) इत्या
	ष्टिरवाक्यं श्रुत्वा भीष्मो 'रहस्य-			दिना बहुदेयानां राज्ञां किस्वि
	मद्भुतं चैव' (७) इत्यादिना मर-	- 3		च्छ्रेष्ठं दानिमिति युधिष्ठिरेणापृष्ठो
	णानन्तरं यद्धकलं येन साधनेन			भीष्मो भूमिदानस्य श्रेष्टत्वमाभि
	प्राप्यते तत्कथ्यामीति प्रतिजज्ञे।			द्धत्तद्विषये भूमिगीता गाथा
	'तपसा प्राप्यते स्वर्गः' (८) इत्या-			शकवृहस्पतिसंवाद रूपमितिहास
	दिना तपःफलं (पानीयस्य प्रदा-		11-2	मूमिदानफलादिकं चाचष्ट १५७
	नेन' (२०) इत्यादिना पानीयदा-	६३	५२	'कानि दानानि लोकेऽस्मिन्'
	नादिफलं 'सुवर्णश्रङ्गस्तु' (२७) इ-			इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो
	त्यादिना गवादिदानफलं चाभ्य-			नारदोपदिष्टमन्नदानस्य श्रेष्ठत्वमु
	धाद्भीष्मः १४९			पदिइय त्वमप्येतत्कुर्वित्यभिधा
८ ३३	'आरामाणां तडागानाम' (१)	- 5		यान्नदानप्राप्यान् लोकान् कथय
	इत्यादिना आरामतङ्गादिकरणे		Sales and	ति सम १५९
	फलं पृच्छति युधिष्ठिरे भीष्मस्त-	६८	३६	ंनक्षत्रयोगस्येदानीं दानकरुपं ब्र
	डागकरणफलमभिधाय 'अत ऊ-	1		वीहि में' (१) इति पृच्छन्तं युधि-
	ध्वे प्रवक्ष्यामि' (२२) इत्यादिना	1		ष्ठिरं प्रति भीष्मो देवकीनारदः
	षड्विधवृक्षजातीनां रोपणे फलं			संवादेतिहासकथनमुखेन तमुपा-
	चोक्त्वा तडागारामयज्ञानां			दिक्षत १६०
	करणस्य स्वर्गावाप्तिरूपं फलमु-	६५	38	सुवर्णादिदानफलानि १६०
50-3	पदिदेश १५०	इ६	ह्य	उपानदानविषये युधिष्ठिरप्रश्रे
८ ८१	यानीमानि बहिर्वेद्याम्' (१) इ-			तत्फलमभिधाय पुनर्युधिष्ठिरप्र
	त्यादिना दानानां मध्ये श्रेष्ठतमं			श्रानुरोधेन तिलात्पत्तिकथनपूर्व
	दानं किमिति युधिष्ठिरानुयुक्तो	1 7 7 7	•	कं तिलदानफलं ब्रह्मदत्तभूमिभागे
	भीष्मः 'अभयं सर्वभूतेभ्यः'(३) इ-	. 12.00		देवानां यज्ञकथनपूर्वकं भूमिदान
	त्यादिना श्रेष्ठानि दानान्यभिधा-			फलं गोदानफलमन्नदानफलं चा
	य दानपात्रत्वेन ब्राह्मणानां श्रेष्ट्यं			भ्यधाद्भीष्मः १६३
92 T. 18	वर्णत्रयपूज्यत्वं चाभ्यभाषत १५२	६७	१९	विस्तरेणान्नादिदानफळं श्रोह
	च नवज रूप्याच जाक्यमा परा १७४	40	22	जिल्लामा विद्यापाल आह

अ॰ क्षे	ं॰ विषयः पृष्ठम्	अ०	श्हो	• विषयः पृष्टम्
	युधिष्ठिरेण पृष्टी भीष्मस्तद्त्र-	0,0	(2)	जहार। कदाचिदुद्दालको नियमं
	वीव १६४	-		समाप्य 'नदीतीरे विस्मृतं मदी-
६८ ३६				यमिध्मादिकमानय' (५) इत्याज्ञा-
	पुनर्युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मस्त-	100		पयत्खपुत्रं नाचिकेतम् । स च
	द्विषये यमब्राह्मणसंवाद्रूपमिति-			नद्या प्रावितं तद्नुपरुभ्यागत्य
	हासमाचल्यौ। मध्यदेशे गङ्गायमु-	20		'तत्र तम्न पश्यामि' (६) इत्युवाच
	नयोर्मध्ये पर्णशालाख्यग्रामे नि-			
	वसन्तं शर्मिनामानं ब्राह्मणमानय,			पितरम्। ततः स ऋद्धेन पित्रा
10 F	तन्निकटवासिनं तत्सदृशं तन्ना-			यमं पश्येत्याज्ञप्तो तं जगाम । त-
	मानं नानय' (७) इति यमाज्ञां	-		तः पिताऽनुतप्तः सन् यावद्श्रूण्य-
	गृहीत्वा निर्गतेन दूतेनाज्ञाविपरी-			मुश्चत्तावद्यमेन सत्कारपूर्वकं वि-
	तमानीतं ब्राह्मणं संपूज्य तत्प्रश्ना-			सर्जितो नाचिकेत आजगाम।
	नुरोधेन तिलदानादिमाहात्म्य-			ततः पित्रा पृष्टस्त्तत्रत्यं यमसंवादा-
	मुपदिश्य तं विसर्जयति सम यमः।			दिकं तत्र यमेनोक्तं गोदानमाहा-
	पुनरानीतमभीष्टं शर्मिणं प्रतिपृ-	4.7	•	त्म्यं गवामभावे घृतघेन्वादिदा-
	ज्य तथैवोपदिइय विसर्जियः			नादिकं च व्याजहार नाचिकेतः
	त्वा दीपादिदानं प्रशास			१५०
		७२	१२	'उक्तं ते गोप्रदानं वै ' (१) इत्या-
६९ २३	यमः १६५ ्रभूय एव कुरुश्रेष्ठ दानानां वि-			दिनोक्तानुवादपूर्वकं गोप्रदातृणां
	धिमुत्तमम्। कथयस्य महाप्राञ्च			प्राप्यान् लोकान् ज्ञातुं युधिष्ठिरेण
	भूमिदानं विशेषतः' (१) इत्यादिके	1.11		पृष्टो भीष्मः राऋब्रह्मसंवाद्रूपमि-
	युधिष्ठिरप्रश्चे गोभूमिसरस्वतीनां			तिहासमाख्यत्। 'खर्लों कवासिनां
	दाने तुल्यफलत्वमभिधाय गो-	12.0		लक्ष्मीम्' (६) इत्यादिना 'कीदशा
	दानं प्रशशंस। 'देयाः किलक्ष-	-		गवां लोकाः (७) इत्यादीन् प्रश्नां-
	णा गावः' (१४) इत्यादिना किं			अकारेन्द्रः १७१
	लक्षणा देयाः कीहरा। न देया	७३	40	पतत्प्रश्नाभिनन्दनपूर्वकसुत्तरं
	इत्यनुयुजाने युधिष्ठिरे 'असद्गता-			ददद्रह्मा गोलोकं तत्र वसतां सु-
				खंच निरूप्य तत्र गमनागमना-
	य पापाय छुन्धायानृतवादिने। हन्यकन्यन्यपेताय न देया गौः क-			धिकारिणो गोप्रदानफलं, गोदा-
5.00	थञ्चन' (१५) इत्यादिनान्त्ययोरु-			नपात्रमन डुद्दानं तत्फलं चाख्या-
	व्यक्त (६५) इत्यादिनान्त्ययाक्			तवान् १७३
	त्तरमभिधाय ब्राह्मणस्वापहारे	68	१५	'जानन् यो गामपहरेत'(१) इति
, 190 33	दोषमाह स्म१६६ ब्राह्मणस्वापहाराविषये नृगोपा			राकप्रश्ने ब्रह्मा गवामपहारादौ
				दोषमभिधाय गोदाने दक्षिणा-
	ब्यानमाख्यायान्ते याद्वान्त्रति			त्वेन सुवर्ण देयमित्यव्रवीत्। भी-
	ंब्राह्मणस्वं न हर्तेद्यम् ' (३१) इ-		51.	ष्म
	त्यादिकं श्रीकृष्णेन कृतमुपदेशं		7	ख्यायैतत्पठनफलं कथयति सम
-4000A	कथयति सम् भीष्मः१६८			युधिष्ठिरं प्रति १७४
कि है क	्विस्तरेण गोदानफलं श्रोतं युधि-			
	ष्टिरेण पृष्टी भीष्म उदालकना-	99	88	'वतानां किं फलं प्रोक्तम' (२)
	चिकेतसंवादरूपमितिहासं व्या-			इत्यादिना युधिष्ठिरेण कृतानां
		AV THE	47	

प्रश्नानां भीष्मेण दत्तान्युत्तराणि प्रश्नानां भीष्मों गोदानं प्रश्नान्य प्रश्नान्याच्यय स्थान्याच्या स्थान्याच्याच्या स्थान्याच्या स्थान्याच्या स्थान्याच्या स्थान्याच्याच्या स्थान्याच्या स्थान्याच्या स्थान्याच्या स्थान्याच्या स्थान्याच्याच्याच्याच्याच्याच्याच्याच्याच्याच
१७५ श्रे गोदानविधिश्रवणार्थं युधिष्ठिरे- णानुयुक्तो भीष्मो गोदानं प्रशस्य तिद्विधिमाख्याय गोदातुः फलं त- द्विषये निद्र्शनार्थमुद्यीनरादीनां गोदानेन खर्गप्राप्तिं चाभ्याचष्ट१७८ ७७ ३५ 'गोप्रदानगुणान् सम्यक् पुनर्में बूहि भारत'(१) इति युधिष्ठिरे- णानुयुक्तो भीष्मो 'वत्सलां गुण- सम्पन्नाम् ' (४) इत्यादिनोत्तरं वदन् किष्ठादानस्य श्रेष्ठथम् ह। किष्ठादानस्य विशेषफळश्रव- णार्थे युधिष्ठिरानुयोगे भीष्मस्त- तक्थयन्किपिलाया गोकत्पत्त्यादि- विषये वृद्धकश्वितमितिहासमाह।
प्रत्याह भीष्मः१८८ णानुयुक्तो भीष्मो गोदानं प्रशस्य दिष्वये निदर्शनार्थमुशीनरादीनां गोदानेन खर्गप्राप्ति चाम्याचष्ट१७८ ७७ ३५ 'गोप्रदानगुणान सम्यक् पुनमें बूहि भारत' (१) इति युधिष्ठरे- णानुयुक्तो भीष्मो 'वत्सकां गुण- सम्पन्नाम् ' (४) इत्यादिनोत्तरं वदन् किपळादानस्य श्रेष्ठथमाह । किपळादानस्य विशेषफळश्रव- णार्थं युधिष्ठिरानुयोगे भीष्मस्तत्त्वयन्तरमस्मच्छक्वन्मू- विषये वृद्धकिथितमितिहासमाह ।
णानुयुक्तो भीष्मो गोदानं प्रशस्य तिह्विधमाख्याय गोदातुः फलं ति हिषये निदर्शनार्थमुशीनरादीनां गोदानेन खर्गप्राप्ति चाभ्याचष्ट १९८ ७७ ३५ 'गोप्रदानगुणान् सम्यक् पुनर्मे बूहि भारत'(१) इति युधिष्ठिरे णानुयुक्तो भीष्मो 'वत्सलां गुण- सम्पन्नाम् ' (४) इति युधिष्ठिरे णानुयुक्तो भीष्मो 'वत्सलां गुण- सम्पन्नाम् ' (४) इत्यादिनोत्तरं वदन किपलादानस्य श्रेष्ठच्यम् ह। किपलादानस्य विशेषफलश्रव- णार्थे युधिष्ठिरानुयोगे भीष्मस्त- तकथयन्किपलाया गोरुत्पस्यादि- विषये वृद्धकश्चितमितिहासमाह।
तिद्विधिमाख्याय गोदातुः फलं त- द्विषये निदर्शनार्थमुशीनरादीनां गोदानेन खर्गप्राप्ति चाभ्याचष्ट १७८ ७७ ३५ 'गोप्रदानगुणान् सम्यक् पुनर्में ब्रह्म भारत' (१) इति युधिष्ठिरे- णानुयुक्तो भीष्मो 'वत्सलां गुण- सम्पन्नाम् ' (४) इत्यादिनोत्तरं वदन् कपिलादानस्य श्रष्ठश्यमाह। कपिलादानस्य विशेषफलश्रव- णार्थे युधिष्ठिरानुयोगे भीष्मस्त- तक्थयन्कपिलाया गोरुत्पत्त्यादि- विषये वृद्धकश्चितमितिहासमाह।
द्विषये निद्दर्शनार्थमुशीनरादीनां गोदानेन स्वर्गप्राप्तिं चाभ्याचष्ट१७८ ७७ ३५ 'गोप्रदानगुणान् सम्यक् पुनर्में व्रहि भारत' (१) इति युधिष्ठिरे- णानुयुक्तो भीष्मो 'वत्सलां गुण- सम्पन्नाम् ' (४) इत्यादिनोत्तरं वदन् किपलादानस्य श्रेष्ठधमाह। किपलादानस्य विशेषफळश्रव- णार्थ युधिष्ठिरानुयोगे भीष्मत्त- त्कथयन्किपलाया गोरुत्पत्त्यादि- विषये वृद्धकिथतिमितिहासमाह। विषये वृद्धकिथतिमितिहासमाह।
गोदानेन खर्गप्राप्तिं चाभ्याचष्ट
१८८ व्याजहार व्याजहार १८८ व्याजहार व्याजहार व्याजहार
७७ ३५ 'गोप्रदानगुणान् सम्यक् पुनर्में बूहि भारत' (१) इति युधिष्ठिरे- णानुयुक्तो भीष्मो 'वत्सलां गुण- सम्पन्नाम् ' (४) इत्यादिनोत्तरं वदन् किपलादानस्य श्रेष्ठयमाह। किपलादानस्य विशेषकलश्रव- णार्थे युधिष्ठिरानुयोगे भीष्मस्त- तक्थयन्किपलाया गोरुत्पत्यादि- विषये वृद्धकिथितमितिहासमाह।
बूहि भारत' (१) इति युधिष्ठिरे- णानुयुक्तो भीष्मो 'वत्सलां गुण- सम्पन्नाम् ' (४) इत्यादिनोत्तरं मभ्यधात् । गोभिः 'काऽसि देवि वदन् किष्ठादानस्य श्रेष्ठथमाह । कुतो वा त्वम्' (४) इति पृष्टा श्री किष्ठादानस्य विशेषफळश्रव- णार्थ युधिष्ठिरानुयोगे भीष्मस्त- त्कथयन्किष्ठाया गोरुत्पत्त्यादि- विषये वृद्धकिथतिमितिहासमाह । इयो विषये प्रदेश हित गोभिरुक्त
णानुयुक्तो भीष्मो 'वत्सलां गुण- सम्पन्नाम ' (४) इत्यादिनोत्तरं मभ्यधात । गोभिः 'काऽसि देवि वदन् किपलादानस्य श्रेष्ठधमाह । कुतो वा त्वम्' (४) इति पृष्टा श्री किपलादानस्य विशेषफलश्रव- णार्थं युधिष्ठिरानुयोगे भीष्मस्त- त्कथयन्किपलाया गोरुत्पत्त्यादि- विषये वृद्धकिथतिमितिहासमाह । भियात्रित्वास्त (२४) इति गोभिरुक्त
सम्पन्नाम् ' (४) इत्यादिनोत्तरं मभ्यधात् । गोभिः 'काऽसि देवि वदन् कपिलादानस्य श्रेष्ठथमाह । कुतो वा त्वम्' (४) इति पृष्ठा श्री कपिलादानस्य विशेषफलश्रव- णार्थं युधिष्ठिरानुयोगे भीष्मस्त- त्कथयन्कपिलाया गोरुत्पत्त्यादि- विषये वृद्धकश्रितमितिहासमाह । मभ्यधात् । गोभिः 'काऽसि देवि कृतो वा त्वम्' (४) इति पृष्ठा श्री खवृत्तान्तमाख्याय स्वनिवासार्थं स्थानमयाचत । गवां श्रियाश्रो किप्रत्युक्त्यनन्तरमस्मच्छक्वन्मू-
वदन किपछादानस्य श्रेष्ठियम्ह। कुतो वा त्वम्' (४) इति पृष्टाश्री किपछादानस्य विशेषफळश्रव- णार्थे युधिष्ठिरानुयोगे भीष्मस्त- त्कथयन्किपछाया गोक्तपत्त्यादि- विषये वृद्धकिथतिमितिहासमाह। कुतो वा त्वम्' (४) इति पृष्टाश्री स्ववृत्तान्तमाख्याय स्वनिवासार्थ स्थानमयाचत। गवां श्रियाश्रो किप्रत्युक्त्यनन्तरमस्मच्छक्वन्म्- विषये वृद्धकिथतिमितिहासमाह।
किपछादानस्य विशेषफळश्रव- णार्थं युधिष्ठिराज्योगे भीष्मस्त- त्कथयन्किपछाया गोरुत्पत्त्यादि- विषये वृद्धकिथतिमितिहासमाह। स्थानिवस (२४) इति गोभिरुक्त
णार्थं युधिष्ठिरानुयोगे भीष्मस्त- स्थानमयाचत । गवां श्रियाश्रो त्कथयन्कपिलाया गोरुत्पत्त्यादि- क्तिप्रत्युक्त्यनन्तरमस्मच्छक्नन्मू- विषये वृद्धकथितमितिहासमाह । त्रयोनिवस (२४) इति गोभिरुक्त
त्कथयन्कपिलाया गोरुत्पत्त्यादि- क्तिप्रत्युक्त्यनन्तरमस्मच्छक्वन्मू- विषये वृद्धकथितमितिहासमाह। त्रयोर्निवस (२४) इति गोभिरुक्त
विषये वृद्धकथितमितिहासमाह। त्रयोर्निवस (२४) इति गोभिरुक्त
असर किया कार्या किया असे
अमृतं पिबता प्रजापतिना निर्मि- श्रीः सहषे तद्कीचकार १८५
तया सरभ्या सौरभेयीष निर्मि- ८३ ५२ भीष्मः पुनर्गोदानं प्रशस्य गव
तास तद्रत्समखनिर्गत फेने महा- परमपवित्रत्वविषये पितामह-
देवस्य शिरसि पतिते कदं तं शकसंवाद्रूपमितिहासमाचष्ट
ध्वजवाहनयोर्वेषप्रदानेन प्रदाप- 'गवां लोको देवानामुपरिष्टात्कृतः
ति चके प्रजापतिः। 'एवमस्यय- (१३) इति राकेण पृष्टो ब्रह्मा दक्ष
वर्णानाम्' (३०) इत्यादिना क- दुहितुः सुरभ्यास्तपश्चरणं वरप्र
पिलादानमाहात्म्यमाख्यायोत्प- दानादिकं चाचख्यौ तच्छूत्वेन्द्रो
त्त्याख्यानपठने फलं व्याजहार प्रिंगाः संमान्यति स्म १८७
भीष्मः १७९ ८४ ८२ 'उक्तं पितामहेनेदम' (१) इत्या
7 7 7 7 7 7 7 7 7 7 7 7 7 7 7 7 7 7 7 7
71 4 6 W
टा न्यान परम पावन पाव
(र) राव चादाचन पृष्टा पालठा
The state of the s
दानफलमभिद्धाति स्म १८० विष्कासितो हस्तं शास्त्रविचारे
७९ २७ श्रेष्ठत्वप्राप्त्यर्थं गवां तपश्चरणं णानादृत्य कृतं द्रभेषु पिण्डदान
ताभ्यः प्रजापतेर्वरदानं चाल्या- तेन तृष्टानां पितॄणां स्रमे द्रश्
V V V
य कापलादिगादानफल कथ- यति स्म वसिष्ठः १८१ दानं च कथित्वा तृदुपदेशेना
ાં તેમાં મુખ્યાના તાલુપણ માના
दिना पुनर्वसिष्ठेन कथितं गोदान- जामद्द्यार्षसंवादेतिहासमाह

श्लो०

श्ली० अ० विषयः <u> १</u>प्टम् जामदृश्य एकविश्वतिवारं निः-क्षत्रियां पृथ्वीं विधाय पावना-थे ह्यमेधेनेष्टाऽप्यात्मनोऽपाविज्यं मन्वानो मुनीनापृच्छय तद्नुज्ञ-या वसिष्ठादीन् प्रति स्वपर्भवज्य-साधनं पप्रच्छ। वसिष्टादयः प्र-शंसापूर्वकं सर्वदानेभ्यः श्रेष्ठं सु- ' वर्णदानं पाविडयहेतुत्वेनाभिधा-य सुवर्णमाहात्म्यविषये इतिहा-सं कथयन्तो हिमालये शिवपावें-त्योर्विवाहे निर्भृत्ते तत उभयोः स-मागमे उत्पद्यमानाद्पत्यात्पराभ-वमाशङ्कमानैदेंवैः प्रार्थितं रुद्रे ऊ-ध्वरतिस संपन्ने प्रजोत्पादनि-रोधेन कुपितायाः पार्वत्या अग्नि-रहितान् देवान् प्रति प्रजोच्छेद-रूपं शापं चाभ्यद्धुः। रुद्रेण धृतं रेतः किञ्चिद्धवि स्कन्नमग्नौ पतितं सद्भवधे। पतास्मिन्काले तारका-सुरतापिता देवा ब्रह्माणं शरणं ८५ १६८ तारकासुरवृत्तान्तं श्रुतवता ब्र-ह्मणा 'हुताशनो न तत्रासीत' (८) इत्यादिना पार्वतीशापका-

लेऽग्निस्तत्र नासीदिति 'सोऽपत्य-मुत्पाद्य युष्माकं कार्यं करिष्यति' (१२) इति कथितं श्रुत्वाऽग्निशो-घार्थे देवा निर्जग्मुः। अग्निमन्वि-ष्यन्तो देवा जलेऽश्वत्थे शमीगर्भे चाशिस्थिति क्रमेणाख्यातवतोऽ-श्चिशासान् मण्डूकाद्विरद्शुकान्वर-दानेनानुगृह्य शमीगर्भेऽप्ति दह-शुः। 'बूत यद्भवतां कार्यम्' (५०) इत्याद्यग्निवाक्यं श्रुत्वा दैत्यवध-समर्थापत्योत्पादनार्थं देवैः प्रार्थि-तेनाग्निना गङ्गया मिश्रमभूय नि-हितं गर्भे सोदुमसमर्था सा मेरु-पर्वते तमुत्स्च्याग्निप्रश्नानुरोधेन ा जिल्लात्रहाः स गर्भो वै' (७२) इत्यादिना तहत्तान्तमाख्यायान्त-

पृष्ठम् रधात। अग्निरिप देवकार्य विधा-येष्टं देशं जगाम। स एव गर्भः शरवणं प्राप्य वृद्धः सन् स्कन्न-त्वात्स्कन्द् इति कृत्तिकाभिः पो-षितत्वात्कार्तिकेय इति गुहावा-साइहावास इति नामान्यवापेत्य-भिघाय 'एवं सुवर्णसुत्पन्नम्' (८३) इत्यादिना सुवर्णोत्पत्तिमुपसंज-हार वसिष्ठः। 'अपि चेदं पुरा राम श्रुतं मे ब्रह्मद्र्शनम्' (८७) इत्यादिना वारुणीं ततुं विभ्रतो युधिष्ठिरस्य यज्ञवृत्तान्तं तत्र प्र-कारान्तरेणाग्नेः सकाशात्सुवर्णी-त्पत्ति चाभिधाय सुवर्णदानं प्र-शस्य कार्तिकयस्य सेनापातित्वेन तारकासुरवधवृत्तान्तं वरणं चाचष्ट वसिष्ठः। एवं व-सिष्ठेनोपैदिष्टं सुवर्णदानं विधाय जामदृश्यो निष्कित्विषोऽभव-दित्याह भीष्मः तारकासुरवधप्रकारं श्रोतुं यु-

विषय:

25 धिष्ठिरेणापृष्टो भीष्मस्तं कथयाति ... १९६

१९ श्राद्वविधिशुश्रूषया युधिष्ठि-20 रेण प्रश्ने कृते भीष्मः श्राद्धविधि प्रशस्य प्रतिपदादितिथिषु श्राद्ध-करणे फलानि कथयाति सम १९७

'किं सिहत्तं पितृभ्यों वै' (१) 66 84 इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ले भीष्मो द्रव्यविशेषेण पितृणां तृतिविशेष-माख्याय 'अपि नः खकुले' (१२) इत्यादिकाः पितृगीता गाथाः कथयति सम ...

भीष्मी यमेन शशबिन्दवे क-28 30 थितानि कृत्तिकादिभरण्यन्तेषु कर्तद्यानि कास्यानि श्राद्धानि **ट्याजहार**

'की दशेभ्यः प्रदात उयम्' (१) 20 48 इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने श्राद्धे वर्जनीयत्वेनापांक्तेयान्ब्राह्मणानु- अ० शो०

विषय:

प्रथम अ० श्लो०

विषयः

पृष्ठम्

विषयः पृष्ठम् कत्वा 'इमे तु भरतश्रेष्ठ'(२४) इत्या-दिना पंक्तिपावनान्त्राह्मणांश्चा-भिधीयोभयोः श्राद्धे नियोजने दोषादोषावभ्यधाद्गीष्मः... २०१

९१ ४५

'केन संकित्पतं श्राद्धम्' (१) इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने मीष्मः श्राद्धोत्पत्ति कथयति स्म । खायंमुवस्यात्रेः पुत्रस्य दत्तात्रेयस्य
पुत्रो निमः श्रीमन्नामानं स्वपुत्रं
मृतमुद्दिश्य शोचन फलमूलादिभिरमावास्यायां श्राद्धं चकार ।
कृत्वा चैतद्द्याविध ऋषिभिरनाचीर्ण मया चरितमिति चिन्तयानं तं प्रत्यित्ररागत्य श्राद्धविधिं
श्राद्धभागार्द्दाणां देवानां नामान्यश्राद्धेयानि धान्यादीनि चाकथयत ..., २०२

१२ २३

निमित्रवर्तितं श्राद्धविधि कुर्वाणेषु सुनिषु निवापात्रं निषेटयाजीर्णेन पीडिता देवाः पितरश्च
सोमप्रेरणया ब्रह्माणं गत्वा निवापान्नेन वयं पीड्यामह इत्यूचुः।
ततोऽग्निर्युष्मच्छ्रेयो विधास्यतीति तद्भाक्यं श्रुतवतोऽग्नेः 'सहितास्तात भोक्ष्यामः' (१०) इत्यादि
वाक्यं श्रुत्वा सर्वे विज्वरा अभवन्। अतो हेतोः 'पूर्वमग्नये दद्ति' (११) इत्यभिधाय पिण्डदानकमं चान्वाख्याय 'रजस्वला च
या नारी' (१५) इत्यादिना रजस्वलाद्यां निषेधादिकं कथयतिस्म भीष्मः २०३

९३ १४९ त्य प्रत

'द्विजातयो वतोपेताः' (१) इ॰ त्यादिना युधिष्ठिरभीष्मयोजिक्तिप्रत्यक्तयोः प्रवृत्तयोः 'दातृप्रति-प्रहीत्रोवें को विशेषः पितामह' (१८) इति युधिष्ठिरप्रश्ने तदुत्तरं वदन भीष्मो वृषादभें राज्ञः सप्तर्षीणां च संवादरूपमितिहासमा-

चए। कदयपात्रिवासिष्टभरद्वाज-गौतमविश्वामित्रजमद्ययः सप्तर्ष-योऽरुन्धती चेत्येते गण्डानाम्न्या दास्या पशुसखनामकपातेसहित-या सहू महत्यामनावृष्ट्यां क्षुधा-पीडिता भ्रमन्तः पूर्व कर्सिमश्चिद्यश्चे शैव्येन दाक्षिणात्वेन दत्तं मृतं पु-त्रं परिवार्य स्वशरीराणि रिश्नतुं तमपचन्त। एतस्मिन्काले शैब्यो राजा वृषाद्भिरागत्य 'परिग्रह-स्तारयाति पुष्टिचै प्रतिगृह्यताम्। मयि यद्विचते वित्तं तच्छूणुध्वं त-पोधनाः' (३०) इत्याद्युवाच । त-च्छ्रत्वा राजप्रतिग्रहं विनिन्ध कुँशलं सह दानेन' (३७) इत्या-दिना राजोक्तं प्रत्याख्यायापकं राजपुत्रमांसं परित्यज्याहारकांक्षि-णो निर्जग्मुः। राजाज्ञया तनमंत्रिषु हिरण्यगर्भाण्यु दुम्बरफलान्यर्पय-त्सु तानि गुरूणि दृष्टा इमान्युप-धियुक्तानीत्युक्तवा तानि परि-त्यज्य ययुः। राजा च मंत्रिभिः राख्यातिममं वृत्तान्तं श्रुत्वा क्र-दः सन्नाभिचारेण कृत्यां निर्माय तेषां नामानि ज्ञात्वा सर्वानमार-येत्यादिदेश तां प्रति। सा च राजाज्ञया यत्र वने सप्तर्षयो वि-चेरुस्तद्वनं जगाम। वने चरतो मुनीन प्रति कश्चित्परित्राट् शुना सहित आजगाम। तं दृष्टाऽकन्ध-त्या पृष्टास्ते तस्य परिवाजः पीन-त्वकारणान्याख्याय तेन प्रार्थि-तां स्वपरिचर्यामङ्गीकृत्य भ्रमन्तो घनवृक्षमध्यस्यां पद्मयुतां पद्मिनीं ह-ष्ट्रा तत्रागत्य तद्रक्षणकत्रीं राक्षसीं • दष्टा का त्वमित्यादिश्रश्नपूर्वकं

 द्या का त्वमित्यादिप्रश्नपूर्वकं विसान्ययाचन्त । तया राष्ट्रस्या 'स्वस्वनामानि कथियत्वा यथे-च्छं विसान्याहरत' (८४) इत्यु-कास्ते सर्वे गण्डातत्पतिपश्चसख- श्ली विषय: सहिताः खस्वनामनिर्वचनान्या-चख्यः। सा च नामार्थमनवब्-द्यानुजङ्गे। एवं द्युनः सखेनापि स्वनाम्नि कथिते सत्यपि पनः कथयेत्युक्तवतीं राक्षसीं त्रिदण्ड-प्रहारेण घातयति स्म सः। तत ऋषयो बिसान्याहृत्य तीरे नि-क्षिप्य तर्पणं क्रत्वा बहिरागता-स्तान्यपद्यन्तोऽभिद्यंकमानाः श-पथांश्रकः। तथैव ग्रुनः सखस्य शपथं श्रत्वा तस्मिन् विसस्तैन्य-मारोपयामासः। सोऽपि तदङ्गी-क्रत्य 'अहं युष्मत्परीक्षार्थमागतो वृषादर्भिप्रयुक्तां कृत्यामहनं, मां वासवं वित्त, छोभपरित्यागेन संपादितान् लोकानवाप्रत' (१४३) इत्याद्यवाच। ते चेन्द्रेण सह स-र्ग जग्मुः। स्वधर्मनिष्ठः कुप्रति-प्रहपराङ्मुखो निषिद्धवर्जितो मुख्यं पात्रमित्यध्यायतात्पर्य-शपथेन निषिद्धार्थप्रकाशनविष-ये ब्रह्मार्षेराजप्यादितीर्थयात्रोति-हासमकथयद्भीष्मः। प्रभासक्षेत्रे मिलिताः ग्रुकाङ्गिरःप्रभृतयो ब्र-ह्यर्षयो नारदप्रभृतयो देवर्षयः शिविप्रभृतयो राजर्षयश्च प्रथ्वी-तीर्थयात्रां सङ्कर्य निर्गतास्तीर्था-न्यदन्तो ब्रह्मसर एत्य तत्र विसा-दीाने भुक्तवाऽगस्त्यहृतं पुष्कर-मिन्द्रेण व्हियमाणं दह्युः। पुष्क-रमपश्यतागस्त्येनापहारशङ्क-याऽऽक्षिप्तेषु शुक्रप्रभृतिषु देवर्षि-ब्रह्मर्षिराजर्षिषु शपथान्विद्धत्सु इष्टं इन्द्रः 'अध्वर्यवे दुहितरं ददा-तु' (४४) इत्याशी रूपं शपथमकरो-

त। 'आशीर्वादस्त्वया प्रोक्तः'(४६)

इत्यादिनाऽगस्त्येन पुष्करं याच्य-

मान इन्द्रो 'न मया मगर्वे होभात' (४७) इत्यादिना अमापनपूर्वकं अ॰ श्लो॰ विषयः प्रष्ठम् तस्मै तहदाति स्म । पुष्करप्राप्त्या हृष्टेऽगस्त्ये ते सर्वे तीर्थानि जग्मुः

श्राद्वादिषु छत्रोपानहदानं केन 24 26 प्रवर्तितमित्यादिकेषु युधिष्ठिरप्र-श्रेषु भीष्मस्तदुत्तराभिधानं प्रति-शाय जमद्ग्निसूर्यसंवाद रूपमिति-हासमुवाच। पुरा किल जमदग्नि-र्घनुषा कीडन् संधाय संधाय श-रान्मुमोच रेणुका च क्षितान् क्षि-प्तान् दारानानीय तस्मै प्रादात्। एवं की डायां प्रवृत्तायां राराना-नयन्ती रेणुका सूर्यतापन्याकुला किञ्चिच्छायायां विश्रम्यागता कृद्धेन तेनाक्षिप्ता सती 'सूर्यताप-तप्ताहं किञ्चिद्विश्राममकरवम्' (१७) ततः ऋदो जमद्गिः सुर्ये ह-न्तुं बार्ण यावत्संद्धे तावद्गीतः सुर्यो ब्राह्मणरूपेणागत्य ' किं ते सूर्योपराध्यते' (२०) इत्यादिना तं प्रसाद्यामास...... २१५

९६ २५ जमद्शिस्ययोक्तिप्रत्युक्त्योः प्रचित्रयोः स्पर्यस्य अपकारिणं मां विद्धि (७) इति वाक्यं श्रुत्वा प्रसन्नेन जमद्शिना (यथा सुस्त्रमाः पन्थाः (१२) ताप- निवृत्त्युपाययोजने प्रेरितः सूर्य- स्तस्मै छत्रं चम्पादुके च दत्वा तद्दानं प्रशशंस । भीष्मश्रेतदा- स्याय त्वमपि छत्रोपानहदानं कुर्वित्युपदिदेश युधिष्ठिरं प्रति।

७ २५ गृहस्थधर्म जिज्ञासोर्युधिष्ठि रस्य प्रश्ने भीष्मो वासुदेवपृथ्विः संवादक्षेतिहासं व्याहृत्य तसु-पदिदेश ... २१७

९८ ६६ बालोकदानस्योत्पत्त्यादिशुश्रू-षया युधिष्ठिरेण पृष्ठो भीष्मस्त-दुत्तरं कथयन् मनुसुवर्णीर्षसंवाद-रूपमितिहासमाचचक्षे । 'सुम- अ॰ श्टो॰ विषयः पृष्ठम् नो भिंद्वतार्चनं कयमुत्पन्नम्' (९) इति सुवर्णार्षणा पृष्टो मनुः शक-बिल्संवाद्रूपेतिहासानिद्श्नेन तदुत्तरमाह स्म। 'सुमनोधूप-दीपानां प्रदाने कि फलम्' (१५) इति बिल्नाऽनुयुक्तः शकः सु-मनसामुत्पत्त्यादिकमसुरादिष्रिय-

मनसामुत्पत्त्यादिकमसुरादाप्रय-त्वेन तद्भेदान् धूपानां नाना-प्रकारान् दीपदानस्य फलादिकं बलिकमेगुणांश्चाब्रवीत... ...२१९ ९ २९ पुनः पुष्पादिदानफलशुश्चूषया

युधिष्ठिरेण भीष्मोऽ-पृष्टो गस्त्यनहुषसंवादेतिहासं कथय-ष्टुत्तरमाह स्म । स्वर्गे गत्वा देव-राज्यमनुप्राप्तो नहुषो दैवीमीनु-षीश्च क्रिया दीपदानादिकं च कुर्वन् देवेन्द्रोऽहमित्यभिमानमा वहन् सर्विक्रियाभ्यो भ्रंशं प्राप्त ऋषीन् वाहयामास । ऋषिवाह-नक्रमेणागस्त्यस्य पर्याय प्राप्ते भृगुस्तदाश्रममागत्य ' एवं वय-मसत्कारम् ' (१५) इत्याद्युवाच । अगस्त्येन नहुषस्य वरप्रदानादि-कथनपूर्वकं तद्भंशस्याशक्य-त्वेऽभिहिते ततो भृगुः पुनस्तद्-भ्रंशकरणं प्रतिजन्ने ...

१०० ४१ 'कथं वै स विपन्नश्च' (१)
इत्यादिना युधिष्ठिरेणानुयुक्तो
भीष्मो नहुषभ्रंदाप्रकारं ब्रवीति
स्म। वाहनार्थं नहुषेणाहृतोऽगस्त्यः स्वजटानिविष्टभृगुस्तं प्रत्यागत्य क्षिप्रं मां योजयेत्युवाच ।
ततो योजितेऽगस्त्ये तेन शिरसि
पादेन ताडिते तत्रस्थो भृगुः 'सर्पो
भृत्वा महीं गच्छ' (२५) इति तं
शशाप । ततोऽगस्त्यद्वारा तेन

प्रसादितो भृगुः शापान्तमभिधा-य ब्रह्माणं प्रति जगाम। स च तच्छुत्वेन्द्रं स्वाराज्येऽभिषिषेच अ०, श्लो० १०१ २९ विषयः

वृष्टम्

'ब्राह्मणसापहारिणां का गतिः' (१) इति युधिष्ठिरानुयुक्तो भीष्मः क्षत्रवन्धुचाण्डालसंवादेतिहास-कथनेन तदुत्तरमाह स्म। 'श्वख-ररजोदयाप्तशरीरस्त्वं गोरजो-व्याप्तं शरीरं किमिति क्षालयासि' (३-४) इति राजन्येन पृष्टश्चाण्डा-लो गोप्रहे हतानां ब्राह्मणगवीनां दुग्धेन मिश्रीभूतेन रजसा व्याप्तं सोमं पिबतामृत्विजां दीक्षितस्य राइश्च नरकपातं गोहर्तृपुरे वस-तां दुग्धभोक्तृणामल्पायुष्ट्वादिकं तत्र स्थितस्य ब्रह्मचारिणः स्वस्य तद्रजोमिश्रमिक्षाभक्षणेन ण्डालत्वप्राप्ति चाख्याय ब्रह्मख-हरणदोषानुद्भाव्य चाण्डाळयो-नितः स्वमुक्त्युपायं प्रश्नमुखेन राज्ञः सकाशाङ्कृत्वा ब्राह्मणार्थे स्वरारीरं परित्यज्येष्टां गतिम-वाप ... २२३

१०२ ६३ सङ्कृतिनामेके लोका उत भिन्नाः ' (१) इति युधिष्ठिरेण पृष्ठो भीष्मः कर्मानुरोधेन लोका-नां नानात्वमिभधाय तदेव विव-रीतुं गौतमवासवसंवादकपमिति-हासमाख्याय तन्मुखेन ब्रह्मलोकं गतमि ब्राह्मणस्वं न मुञ्जतीति तात्पर्यविधयाऽऽह... ... २२६

१०३ ४५

'दानं बहुविधाकारम्' (१) इत्यादिनोक्तानुवादपूर्वकं तपसां मध्ये यत्परं तत्कथयेति युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मोऽनद्यानस्य परमत्तपस्त्वमाख्याय तिष्ठिषये भगीरथः व्रह्मणोः संवादं कथयिति स्म। ब्रह्मलोकं गतो भगीरथः 'केन साधनेनात्र त्वमगाः'(७)' निष्काणां वै ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः द्यातम्' (८) इत्यादिना 'साधनान्तराणि निरस्यान्तेऽनद्यानं परमं तपः' (४२) एतदाख्याय भीष्मः 'तस्मा-

3 o द्नशनैः ' (४४) इत्यादिना युधि-ष्टिरसुपदिद्वेश ... २२८ ' शतायुरुक्तः पुरुषः शतवीर्य-२०४ १५७ अ जायते ' (१) इत्यादिनाः आयु-ष्मान् केन भवत्य रुपायुश्च केन भव-तीत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः ' आचाराह्यभते ह्यायुराचाराह्य-भते श्रियम् । आचारात्कीर्तिमा-मोति पुरुषः प्रत्य चेह च ' (६) इत्यादिना आचारस्यायुःश्रीकी-र्तिकामहेतुत्वमनाचारस्यायुरा-दिनाशकत्वं चाभिधाय 'ब्राह्धे मुहूर्ते बुद्ध्येत धर्माथौँ चानुचिन्त-येत। उत्थायाचम्य तिष्ठेत पूर्वी स-न्ध्यां कृताञ्जिलिः'(१६) इत्यादिना-ऽऽचारलक्षणं प्रतिपादयन् मध्ये आयुरादिनाराहेतूनप्याख्यायानते ' एष ते लक्षणोद्देशः' (५४) इत्या-दिनोपसंजहार। ... २३३ ' यथा ज्येष्टः कानिष्ठेषु ' (१) १०५ १९ इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने ' ज्येष्ठ-वत्तात वर्तस्व '(२) इत्यादिना ज्येष्टक निष्टयोर्वर्तनमभिद्धाति २३४ स्म भीष्मः... 'सर्वेषामेव वर्णानाम्' (१) १०६ ७२ इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मोऽ-ङ्गिरसा कथितसुपवासविधि व्या-जहार २३७ पितामहेन विधिवद्यज्ञाः १०७ १४४ प्रोक्ता महात्मना । गुणाश्चेषां यथा-तथ्यं प्रत्य चेह च सर्वशः ' (१) इत्यादिनोक्तयज्ञानुवादपूर्वकं दरिद्राणामर्थन्यूनत्वादिविशिष्टा-नां कर्तु योग्यं यज्ञतुल्यफलकं विधि कथयोति युधिष्ठिरेणानुयु-को भीष्मो 'यस्तु कल्यं तथा सायं भुंजानो नान्तरा पिवेत। अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् '(६) इत्यादिनाऽ-ध्यायशेषेण तथाविधमुपवास-

370 श्लो० विषय: प्रथम् विधि व्याजहार २४१ 'यद्वरं सर्वतीर्थानां, यत्र चैव परं 206 28 शौचं तनमे व्याख्यातुमईसि '(१) इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मो अगाधे विमले शुद्धे' (३) इत्या-दिना प्रश्नद्वयस्योत्तरं जगाद २४१ 208 808 ' सर्वेषामुपवासानां यच्छ्रेयः सुमहत्फलम् । यञ्चाप्यसंशयं लोके तनमे व्याख्यातमहिसि '(१) इति युधिष्ठिरप्रश्ने तदुत्तरमभि-धास्यन् भीष्मः स्वयंभुगीतकथन-मुखेन मार्गशीर्षप्रभृतिद्वादशमा-सेषु केशवादिद्वादशनामभिरर्च-नादि कथायित्वा 'अतःपरं नोप-वासः ' (१७) इत्यादिनोपसंज-... ११० १० ' अङ्गीनां रूपसौभाग्यम् ' (१) इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने तदुत्तरं कथयन भीष्मो भागशीर्षस्य मासस्य ' (३) इत्यादिना चान्द्र-वतसुपदिदेश ... 'श्रोतिमच्छामि मर्त्यानां सं-१११ १३३ सारविधिमुत्तमम् ' (१) इत्या-दिषु युधिष्ठिरप्रश्लेषु भीष्मस्तत्का-लमागच्छन्तं बृहस्पति दृष्ट्वेनम्नुयुं-क्ष्वेत्यव्रवीत्। तत आगतं बृहस्पति संपूज्य 'मर्त्यस्य कः सहायो वै ' (९)इत्यादिना मर्त्यस्य कः सहायः को वैनं मृतमजुगच्छतीति पृच्छ-न्तं युधिष्ठिरं प्रति सः 'एकः प्रसु-यते राजन् ' (११) इत्यादिनाऽ-सहायत्वं प्रतिपाद्य धर्म एकोऽ-जुगच्छति' (१४)इत्युवाच। 'शरी-रनिचयं शातुं बुद्धिस्तु मम जायते' (२०)इत्यादिना धर्मा तुगमनमाश्चि-पति युधिष्ठिरे ' पृथिवी वायुरा-काशमापो ज्योतिर्मनोन्तगः। बु-द्धिरात्मा च सहिता धर्म पश्यान्त नित्यदा ' (२१) इत्यादिना तदु-पपात्तं व्याजहार बृहस्पातिः।

-		
अ०	श्लो०	विषयः पृष्टम्
		'कथं रेतः प्रवर्तते ' (२७) इति
		युधिष्ठिरेणापृष्टो बृहस्पतिः 'अन्न-
		मश्चन्ति यद्देवाः'(२८) इत्यादि-
		ना रेतःप्रादुर्भावादिकमाचचक्षे।
		' जातः पुरुषो यथा प्रपद्यते तदु-
		च्यताम '(३१) इति युधिष्ठिरेण
		पृष्टो बृहस्पतिः ' आसन्नमात्रः
		पुरुषः ' (३२) इत्यादिना तदुत्त-
		रमाह स्मा जीवः स भगवन्कस्यः
		सुखदुःखे समश्रुते '(३४) इति
		युधिष्ठिरेण पृष्टो बृहस्पतिः 'कर्म-
		णा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजा-
		यते । जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे
		निगदतः श्रुणु ' (४१) इत्यादिना
		जीवस्य सूखदुः्खभागित्वमा-
		ख्याय कर्मानुरोधेन प्राप्यान
10		गतिविशेषानप्याचष्ट२४७
११२	३१	'धर्मस्य गतिं श्रोतामिच्छामि '
1124		(१) इति युधिष्ठिरेणानुयुक्तो बृह-
		स्पतिः 'कृत्वा पापानि कर्माणि'
		(३) इत्यादिनाऽधर्मगतिमनूद्य
		धर्मगति प्रदर्श दानप्रशंसापूर्वक-
		मन्नद्गनादिना शुभगतिप्राप्त्या-
		दिकं व्याहार्षीत् २४८
११३	33	'अहिंसादीनां मध्ये किं श्रेयः'
		(१) इति पृच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रति
		'सर्वाण्येतानि धर्म्याणि' (२)
		इत्याद्यभिधाय खर्ग जगाम बृह-
2012	9.0	स्पातिः २४९
११४	12	'कर्मणा मनसा वाचा' हिंसां
		कुर्वन कथं दुःखान्मुच्यते (२-३) इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मः
		' चतुर्विधेयं निर्दिष्टा ' (४) इत्या-
		दिना अहिंसाधर्ममाख्याय मांस-
		मक्षणानिषेघं तद्भक्षणे दोषं चाभ्य-
		घात २५०
११५	64	'अहिंसा परमो धर्मः' (१)
art .		इत्यादिना इदानीमहिंसाधर्म प्र-
		तिपादयतः पूर्वे मांसैर्वहुविधैः
	Francis	श्राद्धविधि प्रतिपादितवतश्र

विषय: श्लो० अ० पृष्ठम् विरोधमुद्धाव्य 'दोषो मक्षयतः कः स्यात '(३) इत्यादि पृच्छति युधिष्ठिरे भीष्मः 'मांसस्याभक्ष-णाद्राजन् ' (७) इत्यादिना अहि-साधर्मे प्रतिपाद्यन्मांसमक्षणा-मक्षणयोदींषगुणावभ्यघात २५३ 'इमे वै मानवा छोके '(१) ११६ ४२ इत्यादिना मांसामक्षणे ये गुणा-स्तद्भक्षणे ये च दोषास्तान कथः योति पुनर्युधिष्ठिरप्रश्ले भीष्मः 'न मांसात्परमं किचित् ' (७) इत्या-दिना मांसस्य गुणान् 'विवार्जेते तु बहवः ' (१०) इत्यादिना तिह-वर्जने गुणांस्तद्भक्षणे वहून् दोषां-श्चाभिधाय मृगयायां क्षत्रियाणां तद्भशेष दोषाभावं सर्वेषु द्यावतः प्रशंसापूर्वकं मांसमभक्षयतः ख-गीदिफलं च प्रतिप्राद्य 'अहिंसा परमो धर्मः ' (३८) इत्याद्युपदि-देश... युद्धे मृतानां गतिज्ञानार्थं युधिं-११७ २९ ष्टिरेण पृष्टो भीष्मः 'समृद्धौ वाऽ-समृद्धौ वा ' (३) इत्यादिनाऽ-स्मिन्संसारे समायाताः प्राणिनो येन भावेन शुभे वाऽशुभे वा निरतास्तत्र कारणं कथयामीति प्रतिज्ञायैतद्विषये व्यासकीटसं-वादरूपमितिहासमाह सम। शक-टमार्गे संत्रस्तो धावन कीटः सर्वज्ञेन व्यासेन 'कीट संत्रस्त-क्योऽसि' (९) इति पृष्टः 'शकटो मां न हन्यादिंति भयेन पलायनं करोंमि ' (११) इत्युवाच। पुनः ' कीटयोनों ते कुतः सुखम् ' (१५) इति व्यासेन पृष्टः स तद्योनावपि सुखं प्रतिपाद्य खस्य पूर्वजन्मनो वृत्तान्तं तत्स्मृतिकारणं चाख्याय खस्यागामिसुखं पप्रच्छ ... २५५ 'शुभेन कर्मणा यद्वै' (१)इत्या-११८ २४ दिना व्यासेनोपदिष्टः कीटश्रकेण

अ० श्लो॰	विषयः पृष्ठम्	अ॰	श्लो॰	विषयः पृष्ठम्
	भिन्नशरीरः क्षज्ञियकुले जन्म पा-	- 17		२६१
-11 -3	प। तत्रापि पुनदर्यास आगत्य	१२४	30	'सामदानयोमध्ये कि ज्यायः'
	'गोब्राह्मणकृते संग्रामे प्राणांस्त्य-		3	(१) इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मः
	क्तवा ब्राह्मण्यं प्राप्य ब्रह्मभूतो	j,		साम्रो गुणानाभिधाय तद्विषये केन-
	भविष्यसि ' (२२-२३) इत्युवाच	2 (4)		चिद्रश्नसा धृतस्य साम प्रयोजय-
		- 1		तो ब्राह्मणस्य किनास्मि हरिणः
११९ १५				कृशः ' (७) इति राक्षसप्रश्लोत्त-
	कीटस्तपस्यंस्तुष्टेन द्यासेन प्रजा-			रं दानाख्यानमाख्याति सम २६२
	पालने नियुक्तस्तत्कुर्वस्ततो वनं	926	28	'श्रेयोधिना दरिद्रेण किं कर्त-
	गतः प्रत्य ब्राह्मण्यामवाप । तत्रा-	242	60	व्यम् ' (१) इति युधिष्ठिरेणानुयु-
	पि द्यासोपदेशाद्धर्माचरणं कुर्व-			को भीष्मः 'श्रुणुष्वावहितो राज-
	न्सनातनं ब्रह्म प्राप २५७			न् धर्मगुद्यानि भारत' (४) इत्या-
१२० २७				दिना धर्मगुह्यानि कथयन् देव-
1	च्यते (१) इति युधिष्ठिरानुयुक्तो			दृतपितृसंवादमुखेन श्राद्धाविधि
	भीष्मो मैत्रेय्व्याससंवादक्रपेति-			शक्रविद्युत्प्रभवृहस्पतिवाक्यानि
	हासकथनमुखेनोत्तरमाह स्म।			तथा देवतर्षिपितृसंवाद्मुखेन
	यदच्छया चर्न्व्यासः कद्वाचिद्वा-			पितृत्विप्तपदं नीलवृषोत्सर्गे तदि-
	राणस्यां मैत्रेयमागत्य तेन स-			धि चार्चष्ट २६५
	्रकारपूर्वकं दत्तमन्नं भुक्त्वा	१२६	40	ं केन ते च भवेत्प्रीतिः '(१)
	विस्मितः सन्प्रातिष्ठत। तदा तेन			इत्यादिनेन्द्रविष्णुसंवाद्मुखेन
	विस्मयकारणं पृष्टस्तदाख्याय दा-			ब्राह्मणादिपूजनस्य विष्णुतुष्टि-
	नं प्रशरांस २५८	1		हेतुत्वं बलदेववाक्यात्प्रातर्गवा-
१२१ १७	्रव्यासाद्जुज्ञां संप्रार्थ्य भाषमाणो			दिस्पर्शस्य पापनाशहेतुत्वं देवानां
	मैत्रेयः 'निर्दोषं निर्मलं चैवं वच-	7		वाक्यादुपवासग्रहणवतसंकल्पा-
	नं दानसंहितंम् ' (४) इत्यादिना			दिविधि धर्मवाक्याद्तिथिपूजन
	पात्रगुणाधीनत्वं दानफलस्यामि-	it of		मिशवाक्याद्वाबाखणाशीनां पाद-
*	धाय 'तपः श्रुतं च योनिश्च '(७)			स्पर्धनिषेघं विश्वामित्रवाक्यादुज
Y-8.15	इत्यादिना तात्पर्यविधया तपः-			च्छायाश्राद्धमाहात्म्यं गोवाक्यात
	श्रुते प्रशेशंस २५९			' बहुले समङ्गे ' (३८) इति मचेण
१२२ २०		F		गोवन्दनादिकं सप्तर्षित्रह्मसंवाद
	' अहं दानं प्रशंसामि ' (५) इत्या-			मुखेन दरिद्रस्य यज्ञफलप्राप्ति
	दिना तपोविद्ये अपि प्रशस्य			साधनं चाभिद्धाति सम भीष्म
	दानप्रशंसापूर्वकं पुनरूपदिदेश।	1 10	F F	
	मैत्रेयश्च तं प्रणम्य प्रदक्षिणीकृत्य	2010	80	
		१२७	33	विभावसुवाक्येन सोमस्यार्घ-
022 20	च गमनमनुजङ्गे२६०	5		दानादिकं, श्रीवाक्येन प्रकी
१२३ २				र्णभाजनादिवर्जनमंगिरोवाक्येन
C.	इत्यादिना सत्स्त्रीसमुदाचारं पृ-			सुर्वचळामूळहेस्तन करञ्जके संव
× Gerick	च्छति युधिष्ठिरे भीष्मः सुमनाना-			त्सरं दीपदानस्य प्रजावधेकत्वं
	म्न्याः कैकय्याः शाण्डिल्याश्च			गार्ग्यवाक्येनातिथ्यदीपदानादि-
	संवादं द्वारीकृत्य तं व्याजहार			ं कं, धौम्यवाक्येन भिन्नभाण्डा

0 %	हो •	विषय: पृष्ठम्	अ० श्लो॰	विषयः पृष्ठा
		द्विजनं, जमद्शिवाक्येन हृद्य-	• •	भीष्मः 'श्रुणु तत्त्वेन कौन्तेय' (४
***		शुद्धेः कर्मफलशुद्धिहेतुत्वं चाभ्य-		इत्यादिना दानस्य पंचविधत्व
		धाद्भीष्मः२६८		कथनपूर्वकं तत्फलादिकं स्याज
२८ १	1	' किञ्चिद्धर्मे प्रवस्यामि '(१)	1000	हार २७७
		इत्यादिना वायूक्तं मनुष्यसुखा-	१३९ ५०	' पितामह महाप्राञ्ज ' (१
		वहं धर्मरहस्यमत्रवीद्गीष्मः २६९		इत्यादिना प्रशंसापूर्वकं युधिष्ठि
२९ १	3	लोमशोक्तं परदारवर्जनादिकं	•	रेणोक्तो भीष्मस्तद्वाक्यं श्रुत्व
		धर्मरहस्यम् २६९		' अस्य विष्णोः शंकरस्य च
३० ४	30	अरुंघतीकाथेतं कपिलादाना-		प्रभावं रुद्ररुद्राणीसंवादं च कथ
		दिकं धर्मरहस्यम्। ऋषीन्प्रति य-		यामि ' (८-९) इति प्रतिजन्ने
		मेनाभिहितं चित्रगुप्तोक्तधर्मरह-		द्वादशवार्षिकं वतं चरन्तं श्रीकृ
		स्यम् २७१		ष्णं द्रष्टुं नारदादय आजन्मुः, ते
३१ १	2	्देवर्षिपितृप्रश्चानुरोधेन प्रम-		च श्रीकृष्णेन सत्कृतास्तत्समीप
		यैः कथितं धर्मरहस्यम् १७१	7.00	उपविश्य मधुरा धर्मसहिता
३२ १	0	रेणुकप्रशानुरोधेन दिग्गजैः	4	कथाश्रकुः। एतदन्तेरऽकस्माद्र
		कथितं धर्मरहस्यम् २७१		गवन्नेत्रनिर्गतो वहिः सर्वे पर्वतं
३३ ९		महादेवाभिहितं धर्मरहस्यम		द्ग्ध्वा भगवत्पादावस्पृशत्।भग
		२७३		वांश्वामिना दग्धं पर्वतं सौम्यैर्देष्टि
३४ १	थ	थे२७३ स्कंदेनोपदिष्टं धर्मरहस्यं वि-		पातैः पुनः प्रकृतिस्थं चकार । एत
		ष्णुकथितं सर्वधर्मरहस्यश्रवण-		दाश्चर्यदर्शनेन विस्मिता मुनयो
		फलं च २७३		भगवता विस्मयकारणं पृष्टा
३५ २	2	'के भोज्या ब्राह्मणस्येह' (१)		सन्तः 'प्रथमं वह्नोर्निर्गमनादिवं
		इत्यादिना युधिष्ठिरेणा जुयुक्तों भी-	-71 - 31 %	ब्रृहि पश्चाद्यच्छ्तं यच दृष्टं तद्व
		ष्मो ब्राह्मणादीनां भोज्यानाख्याय		क्ष्यामहें (२६-२९) इत्युचुः।
		श्द्राद्यन्नभोजने दोषाचप्यभ्यधात्		भगवान्वासुदेवः ' वतचर्यापरी
		ર૭૪ે		तस्य ' (३२) इत्यादिना आत्म
३६ २	14	ब्राह्मणस्य हटयकटययोः प्रतिग्रहे		समपुत्रलाभार्थं वतं चरितवतं
		भोज्ये च प्रायाश्चित्तानि शुश्रूषुर्यु-	- 1	ममायमात्मा मद्रक्त्रादाशिक्षपेण
	7	धिष्ठिरा यद्पृच्छत्तस्योत्तरं वद-		निःस्तय ब्रह्माणं द्रष्टुं गतस्तेन
		न्भीष्मो चृतादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्ता-		'तेजसोऽधैन पुत्रस्ते भवितेति
		न्याख्याय मृतकस्य तृतीयदिन-	All Color	वृषध्वजः ' इत्युक्तो ममांतिक
		भोजनादीनां तान्याचष्ट २७५		मागत्य शान्तोऽभूदित्याख्याय
३७ ३	2	'दानेन वर्ततेत्याह' (१) इत्या-	4-11	तान्प्रति यच्छ्रतं यच वो दष्टं तद्
	. 0	दिना दानपतसोर्भध्ये कि श्रेष्टिम-		ब्रवन्त भवन्त इत्युवाच। तेश्र
		त्यभिप्रायके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः	17 10 10	तत्कथयितुं प्रेरितो नारद
320		'शृषु यैर्घर्मानिरतैः ' इत्यादिना	•	वकुमुपचक्रमे २७
		दानं प्रशंसंस्तेनात्रेयादीनामुत्तम-	१४० ५१	पुण्ये हिमवति गिरौ तपश्चर
		लोकावाप्तिमाख्यत२७६	70.0	महादेवो महर्षिभिरभिवंदितच
३८ १	8	'दानं कतिविधं देयम्'(२)		रणः सभायामुपविवेश । तदोमा
		इत्यादिना युधिष्ठिरेण कृतेषु प्रश्लेषु		पार्श्वत आगत्य नर्मार्थ महादेव

१४३ ५९

888 Es

विषयः श्ली पृष्टम् स्य नेत्रे पाणिभ्यां समावृणीत्। तदा सर्वस्मिँहोके नप्राक्रोकेऽक-स्मात्तस्य ललाटे तृतीयं नेत्रं सम-भूत। तत्तेजसा दग्धं हिमालयं पुनरुमाप्रार्थनया भगवान्प्रकृतिस्यं चके। तत उमाप्रशानुरोधेन तृतीय-नेत्रोत्पत्तिकारणादिकमभिधाय 🌣 भगवन् केन ते वक्त्रम्' (४६) इ-त्यादिना पुनरुमयाऽनुयुक्तो महा-देवस्तदाख्यातुमुपचक्रमे... २८० १४१ ११५ उमया पृष्टो महादेवः 'तिलोत्त-मा नाम पुरा' (१) इत्यादिना ख-स्य वक्त्रचतुष्टयप्रादुभीवकारणं जिटलत्वनीलकण्डत्वकारणे वृष-भध्वजत्वकारणं चाख्यातवान्। 'निवासा बहुक्तपास्ते' (१३) इत्या-दिनोमया इमशाननिवासकारणे पृष्टे महादेवो 'मेध्यान्वेषी' (१६) इत्यादिना तद्रविता 'धर्मः किं-लक्षणः प्रोक्तः' (२३) इत्यादिना धर्मलक्षणे उमया पृष्टे महादेवः 'अहिंसा, सत्यवचनम्' (२५) इ-त्यादिना धर्मस्य पञ्चविधत्वमा-ख्याय पुनरुमाप्रश्लानुरोधेन 'रह-स्यश्रवणं धर्मः' (३५) इत्यादि-ना चातुर्वण्येधर्मानाचष्ट । सर्व-साधारणं धर्मं श्रोतुसुमया पृष्टो महेश्वरः 'ब्राह्मणा लोकसारेण' (६२) इत्यादिना ब्राह्मणधर्मकथन-पुरःसरं त्रिवर्गसाधारणं धर्ममा-ख्याय मोक्षसाधनभूतं निवृत्ति-धर्म 'निवृत्तिलक्षणस्त्वन्यः' (८०)

> तमब्रवीत ह... २८४ 'देशेषु रमणियेषु' (१) इत्या-दिना वानप्रस्थधमेषु मया पृष्टेषु महादेवः 'वानप्रस्थेषु यो धर्मः' (४) इत्यादिना तमुदैरयत। 'ज्ञान-

इत्यादिना बभाषे। ऋषिधर्म

ज्ञातुसुमया पृष्टो महेश्वरो 'हन्त

तेऽहं प्रवक्ष्यामि' (९५) इत्यादिना

अ० श्रो० विषयः पृष्ठम्
गोष्ठीषु ये संसिद्धा वनवासिनः।
स्वैरिणो दारसंयुक्तास्तेषां धर्म कथय' (२०-२१)इत्युमयाऽनुयुक्तो महेश्वरः 'स्वैरिणस्तपसा देवि सर्वे दाविद्वारिणः' (२२) इत्यादिना तमभ्यधात्। 'आश्रमाभिरतास्ता

तमस्यधात। 'आश्रमाामरतास्ता' पसादयः केन कर्मणा फलं प्राप्तु-वन्ति' (३४) इत्यादिके उमाप्रश्ने 'उपवासवतेदां उन्ता' (३८) इत्या-दिनोत्तरमाह स्म महादेवः २८६

'केन कमीविपाकेन वैश्यो ग-च्छित श्रुद्धताम्' (२) इत्यादिना केन कमीविपाकेन वैश्यः श्रुद्धतां, श्रुत्रियो वैश्यतां, द्विजः श्रुत्तिं, यातीत्यादिक उमाप्रश्चे 'ब्राह्मण्यं देवि दुष्प्रापम्' (६) इत्यादिना ब्राह्मणादिकमैक्थनपूर्वकं तत्तत्क-मैच्यत्ययादिना तत्तद्वभक्षणा-दिना च प्रातिलोम्यं मवतीत्याह स्म महादेवः ... २८८

'घर्माधर्मों नृणां ब्रहि' (१) इ-त्यादिनोमया कृतेषु प्रश्लेषु तदु-त्तरं वदन्महादेवः 'देवि धर्मार्थ-तत्त्वज्ञे' (४) इत्यादिना कर्मबन्ध-निवृत्तिहेत्नि कर्माण्यभिद्धद-र्थात्तद्विपरीतानि बन्धहेतूनीत्य-भ्यधात्। 'वाचा तु बध्यते येन' (१८) इत्यादिनोमया पृष्टो महा-देवः 'आत्महेतोः परार्थे वा' (१९) इत्यादिना वंधनिवृत्तिहेतुं वाच-मभिद्धद्थीत्तद्विपरीतां बन्धहेतुं व्याजहार। 'मनसा बध्यते येन' (२८) इत्यादिनोमया पृष्टो महा-देवः 'मानसेनेह धर्मेण' (२९) इ-त्यादिना बन्धनिवृत्तिहेतून् मा-नसव्यापारानभिद्धद्धां त्तद्विप-रीतान्वन्धहेतूनवोचत्। 'केनायु-र्लभते दीर्घम् (४२) इत्यादिना दीर्घायुष्टारपायुष्टादिकारणे उमया

१४२ ५९

अ० श्लो	॰ विषयः पृष्ठम्
	पृष्टे महाहेवः 'हन्त तेऽहं प्रवक्ष्या-
	मि' (४८) इत्यादिना तत्कथयाते
	स्म २९०
१४५ ६४	
	इत्यादिना पार्वत्या पृष्टो महादेवः
	'दाता ब्राह्मणसत्कर्ता' (२) इत्या-
	दिना स्वर्गगामिनस्तत्प्रसंगेन
	निरयगामिनश्चाचष्ट। 'इमे मनु-
	ष्या दृश्यन्ते' (४३) इत्यादिना
	केन कर्मविशेषेण प्रज्ञावदादयो
	भवन्तीति पार्वतीप्रश्ने महादेवः
	'ब्राह्मणान्वेद्विदुषः' (४७) इत्या-
	दिना तदुत्तरमाख्याय 'सावद्यं
	किंतु वै कर्म' (५४) इत्यादि पार्व-
	तीप्रश्ने पुनस्तदुत्तरं पुनः 'अपरे
	स्वलपविज्ञानाः दत्यादिपश्चे तदु-
	त्तरं चाचल्यौ, २९२
१४६ ६१	स्त्रीधमान बातुं महादेवेन पृष्टा
	पार्वती 'त्वद्दर्शनार्थमागताभि-
	गैगादिभिः सह विचार्य कथया-
1000	मि' (१३-१४) इत्यभिधाय ततो
	गङ्गयाऽनुज्ञाता सती स्त्रीधर्मान्
ु४७ ६२	कथयति सम २९४
्रवण ५५	91
	मिच्छामः (१) इति मुनिभिः
	पृष्ठो महादेवो ब्रह्माणमारभ्य वसुः
	देवपर्यन्तं वंशपरंपरामभिधाय
	वसुदेवात्कृष्णजन्मादिवृत्तान्तं चा-
	ख्याय 'तस्मात्स वाग्मी धर्मज्ञः'
	(४५) इत्यादिना नमस्यत्वादिक-
90 4 55	मवादीत २९६
१४८ ६६	'अथ व्योभ्रि महाज्याब्दः' (१)
	इत्यादिना नारदेन शिवपार्वती-
	संवादकथनोपसंहारे कृते मुनयः
	श्रीकृष्णं प्रणम्य प्रदक्षिणीकृत्य
	जग्मुः। भीष्म एतत्सर्वमाख्याय
	'सोऽयं नारायणः' (१९) इत्यादि-
	ना श्रीकृष्णमाहात्म्यमभिधाय
	'भगवांश्चाप्याजेवपरः' (३७) इ-
	त्यादिना युधिष्ठिरमुपदिश्य पत-

अ० • श्हो० विषय: पृष्ठम् दत्यद्भतं वृत्तम्' (५४) इत्यादिनो-पसञ्जहार। पतदाकण्यं भ्रतरा-ष्टादयो जहपैः 'किमक दैवतं लोक' (२) १४९ १४२ इत्यार्दिषु युधिष्ठिरप्रश्लेषु भीष्मः 'जगत्प्रभुं देवदेवम्' (४) इत्यादि-नोत्तराण्यभिधाय विष्णोनीमस-हस्रं में (१२)इत्याद्यक्तवा 'ॐ विश्वं विष्णुर्वषद्कारः' (२४) इत्यादिना विष्णुसहस्रनामान्याख्याय तच्छ्-वणादिफलं चाचल्यौ ... ३०३ 'कि जण्यं जपतो नित्यं भवे-840 62 द्धभेफलं महत' (१) इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीषमो 'व्यासप्रो-क्तां सावित्रीं श्रुणुं (४) इत्युक्तवा 'नमो विसष्ठाय' (१०) इत्यारभ्य 'पापस्य सुकृतस्य च' (५८) इत्य-न्तेन सावित्रीमुपदिश्य 'एतान्वै कल्यमुत्थाय' (५९) इत्यादिना तत्पाठफलमञ्जवीत ... 'के पूज्याः के नमस्कार्याः' (१) १५१ २३ इत्यादिना युधिष्ठिरेणानुयुक्ती भीष्मो 'ब्राह्मणानां परिभवः' (२) इत्यादिना प्रशंसापूर्वकं ब्राह्मणा-नां पूज्यत्वादिकमञ्जगाद ३०६ 'कां तु ब्राह्मणपूजायाम्' (१) १५२ २८ इत्यादिना कि फलं कं च कमों-दयं दृष्टा ब्राह्मणानर्चयसीति युधिष्ठिरस्यानुयोगे भीष्मः 'अत्रा-प्युदाहरन्तीमम्' (२) इत्यादिना ब्राह्मणानां पूज्यत्वे पवनार्जुनसं-वादेतिहासं कथयति सम। द्त्ता-त्रेयवरप्रदानेन लब्धसहस्रबाहुर-र्जुनो वीयमदात को वाऽस्ति सदशो मम' (१२) इत्याद्यवाच। तद्राक्यान्ते 'न त्वं मूढ विजा-नीषे' (१४) इत्याद्याकाश्वाणीं श्रुत्वा 'कुर्या भूतानि तृष्टोऽहम्' (१५) इत्यादिना तामाक्षिपन्तं तं प्रत्यन्तरिक्षस्थो वायुः 'त्यजैनं

अ०

श्ची०

इत्छ राज

३४ ५१

१५९ ५६

विषय: - पृष्टम् कलुषं भावम्' (२४) इत्याद्यवाच। तेन पुनः कस्त्वमित्युक्तो वायुरा-त्मानं कथयाति स्म । स च पुनस्तं पप्रच्छ 'श्रुणु मूढ गुणान कांश्चित' (१) १५३ १९ इत्यादिना कश्यपादि निदर्शन-कथनपूर्वकं ब्राह्मणान् प्रराशंस वायुः ३०८ 'इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दि-१५४ ३२ त्सुर्वे दक्षिणां पुरा' (१) इत्यादि-नाङ्गराजेन द्विजातिभ्यो दक्षि-णात्वेन दीयमाना पृथ्वी कुद्धा सती स्थूलं खदारीरं त्यकत्वा यदा ब्रह्मलोकं जगाम तदा कश्य-पो मह्या त्यक्तं देहं योगबलेन प्राविश्य दिव्यानि त्रिशद्वर्षसह-स्राणि स्वयं भूमिरभूत्। ततः प्रभृति भूः काइयपी जन्ने इत्या-ख्यायिकामाह वायुः। पुनर्वायु-रुतश्यकथां कथयन् वरुणकृत-मृतथ्यभायाँ हरणमुतथ्यप्रोषितस्य नारदस्य वरुणकृतं प्रत्याख्या-नमुतथ्यद्त्तं वरुणशापं शाप-भीतेन वरुणेन कृतमुतध्याय त-द्भार्यासमर्पणसुतध्यकृतवरूणमा-चनादिकं चाख्यायोतध्यो वरः क्षत्रियो वा वर इति बूहीत्यु-वाच ३१० तूष्णींभूते सहस्रार्जुने वायु-३५५ २६ र्देवप्रार्थनयाऽगस्त्येन स्वतेजसा कृतं दानवहननं तथा इन्द्रप्रार्थि-तेन वसिष्ठेन कृतं खिळदानवह-ननादिकं चाभिधाय वसिष्ठो वरः क्षत्रियो वा वर इति वदेखवादीत १५६ ३५ सि प्रवृत्ते दानवैर्युध्यमाना देवा यदा परावभृतुस्तदेनद्रप्रार्थनयाऽ-त्रिः सोमसूर्यात्मको भृत्वा दानवान्ददाह । तत्तेजसा देवा

विषयः पृष्ठम्

आपि तान् जध्नुरित्युक्तवा च्यवनेऽश्विनोः सोमग्रहं दातुं प्रवृत्ते
तं हन्तुमिन्द्रेणोद्यतं वज्रं स्तम्भचित्वेन्द्रपराभवार्थं तत्कृतं मदासुरनिर्माणादिकं चाख्याय व्रवीस्यहं ब्राहि वा त्वं क्षत्रियं ब्राह्मणाद्वरम् ' (३५) इत्युवाच ... ३१२
तृष्णीभृतेऽर्जुने पुनर्वायुः

त्रणाभूतऽजुन पुनवायुः

मदास्यगतेषु देवेषु तत्काले च्यवनेन भूमौ हतायां देवा ब्रह्माणं
शरणं गत्वा द्यौः कपैराकान्ता
भूश्च च्यवनेनाक्रान्ता इत्याचख्युः।
ततो ब्राह्मणान् शरणं गच्छतेति
ब्रह्माञ्चया शरणमागत्य देवैः कपहननार्थ प्रार्थिता ब्राह्मणा ज्वाळितानग्नीन् पृष्ट्वा कपान् जच्छुरित्याद्याह •स्म । वायुपदेशादर्जुनो

'जीवाम्यहं ब्राह्मणार्थम् '(२४)
इत्याद्यवाच । वायुश्च तं प्रति
ब्राह्मणान् क्षात्रधमेण इत्याद्यवाच ... २१३

'ब्राह्मणानर्धसे राजन्'(१) इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः 'एष ते केदावः सर्वमाख्यास्य-ति महामतिः'(३) इत्याद्यक्तवा भगवन्माहात्म्यं द्याजहार ३१६

'ब्रहि ब्राह्मणपूजायां द्युष्टिं त्वं मधुस्दन। वेत्ता त्वमस्य चार्थस्य थेद त्वां हि पितामहः' (१) इति युधिष्टिरेण पृष्टः कृष्णः 'प्रद्युक्तं प्रति यद्हमबुवं तत्कथयामि' (३-६) इत्याह स्म। 'किं फलं ब्राह्मणेष्वस्ति' (३) इत्यादि पृच्छ-न्तं प्रद्युक्तं प्रति 'द्युष्टिं ब्राह्मणपू-जायाम्' (७) इत्याद्युक्तवा ब्राह्मणान् प्रशस्य 'अवसन्मद्गृहे तात ब्राह्मणो हरिपिङ्गलः' (१४) इत्या-च्याचम्। 'दुर्वाससं वासयेत्को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे' (१६) इत्यादि-गाथा गायन्तं दुर्वाससमहं खगृहे

श्लो० 370

विषयः

पृष्ठम्

अ० श्ली० विषय: प्रष्ठम् ळीयस्त्वतात्पर्यक्रमुत्तरं

ऽवासयं स च कदाचिद्रहूनां सहस्राणामन्नं वुमुजे, कदाचित्स-ल्पम् । कदाचित्स गृहान्निर्गतो न पुनराजगाम। कदाचिद्गृहमा-गत्य सज्ञाय्यास्तरणं गृहं द्ग्ध्वा निर्गतः पुनरागत्य 'कृष्ण पाय-समिच्छामि ' (२२) इत्युवाच। ततो मया निवेदितं पायसं भुक्त्वा अवादीष्टेन पायसेनाङ्गा-नि लिम्पस्व इति तेनाज्ञप्तोऽविमृ-इयाङ्गानि न्यलेपयं तद्नुज्ञया त्व-न्मात् रुक्मिण्या अप्यङ्गानि न्य ले-पयम्। उभावप्यावां रथे धुर्यवद्यो-जियत्वा खयंरथारूढो रुक्मिणीं प्रतोदेन तुद्न राजमार्गेण निर्ज-गाम। वजाति तस्मिन्श्रमाद्वाक्मि-ण्यां स्खलितायां रथात्प्रस्कद्यो-त्पथेन धावन्तं तमन्वहमण्यधा-वम्। तदा जितकोधं मां दृष्टा सुप्रसन्तो महां रुक्तिमण्ये च वरान् दत्वाऽन्तर्घे। अहं च 'यर्तिक-चिद्राह्मणो व्यात्तत्सर्वे कुर्याम् (५१) इत्येतद्वतं कृत्वा गृहं प्रावि-शम् ...

' दुर्वाससः प्रसादाद्यद्विज्ञानं प्राप्तं तदाख्यातुमहंसि ' (१) इति युधिष्टिरप्रश्ले प्रातः स्वेन

कियमाणं शतरुद्रीयजपं दक्ष-यज्ञविध्वंसनप्रकारं, त्रिपुरहन-नप्रकारं, चाचष्ट श्रीकृष्णः ३१९

पुनः श्रीकृष्णो 'युधिष्ठिरमहा-बाहो' (१) इत्यादिना रुद्रस्य महा-भाग्यं निबोधेत्युक्तवा तस्य घोर-सौम्ये तन् निक्प्येश्वरादिनाझां निर्वचनादिकं व्यवृणोत् ... ३२०

'निर्णयविषये प्रत्यक्षागमयो-र्मध्ये किं कारणम्' (२) इति यु-घिष्ठिरानुयोगे 'नास्त्यत्र संशयः कश्चिदिति मे वर्तते मातः। श्रुण वश्यामि ते प्राज्ञ सम्यक्तवं मेऽनु-

पृच्छासे' (३) इत्यादिनाऽऽगमब-भीष्मः। प्रत्यक्षानुमानागमानां मध्ये कि प्रवलं मिति, युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो 'धर्म-स्य हियमाणस्य' (११) इत्यादि-ना वेद्स्यैव मुख्यं प्रामाण्यं प्रत्य-क्षानुमानयोद्यमिचारित्वादित्ये-तत्तात्पर्यकमुत्तरमव्यति। वेदप्र-त्यक्षाचारक्षपत्रमाणत्रैविध्ये धर्म-स्यैकत्वं कथम् ' (१७-१८) इति यु-धिष्टिरेण पृष्टो भीष्मो 'धर्मस्य हियमाणस्य बलवद्भिर्दुरातम-भिः। यद्येवं मन्यसे राजंस्त्रिधा धर्मविचारणा' (१९) इत्यादिना एक एव धर्मः प्रमाणत्रितयस्वा-देन परीक्षणीय पत्येतत्तात्पर्यक-सुत्तरमदात्। धर्ममस्यतां तत्प-र्युपासकानां च गति पृष्टो भीष्मो 'रजसा तमसा चैव' (२८) इत्या-दिना तां कथयति समा युधि धिर-स्यासाधुसाधुरूपादिजिज्ञासया प्रश्ने 'दुराचाराश्च दुर्धर्षाः' (३३) इत्यादिनोत्तरमभिद्धद्साधून् साधूं आख्याय तेषामाचरणं चाह भीष्मः...

१६३ १४ नाभागघेयः प्राप्तोति धनं सु-वलवानपि ' इत्याद्यभिद्धानं यु-धिष्ठिरं प्रति मीष्मः ईहमानः स-मारम्भानित्यादिना सुखाद्याप्तौ प्रमाणं कमैंवेति बुद्वा स्थिरो भ-वेत्युवाच... ३२४

'कार्यते यच कियते' (१) इत्या-१६४ १५ दिनाऽध्यायेन धर्मप्रशंसापूर्वक भीष्मस्योपदेशः...३२५

१६५ ८ 'कि श्रेयः पुरुषस्येह कि कुर्व-न्सुखमेधते। विपाप्मा स भवेत्के-न किं वा कल्मषनाशनम्' (२) इति युधिष्ठिरानुयुक्तो भीष्मो 'अ-यं दैवतवंशों वै '(३) इत्यादिना

्रहरू ४४

:१६१ २९

. १६२ .६३

OF

विषय: श्हीद मुष्ठम् त्रिसन्ध्यं पठनाःकलमपहरं दैवत-वंशं गङ्गादिनदीहिंमवदादिपर्व-तानपूर्वादिदिगवस्थितान्यवक्रीता-दिऋषीन नृगांदिराजवींश्चाकथ-यत र ३२७ जनमेजयस्य 'शरतल्पगते भी-, १६६ १७ ष्में (१) इत्यादिके प्रश्ले वैश्वम्पाय-नः 'अभूनमुहूर्त स्तिमितम्' (४) इत्यादिना सर्वेषु तुष्णीं भूतेषु व्यासप्रेरितेन भीष्मेणानुज्ञातो युधिष्ठिरो धृतराष्ट्रादीन् पुरस्कृत्य हस्तिनापुरं जगामेत्याह सम ३२७

(२) भीष्मस्वर्गारोहणपर्व ३२८-३३२

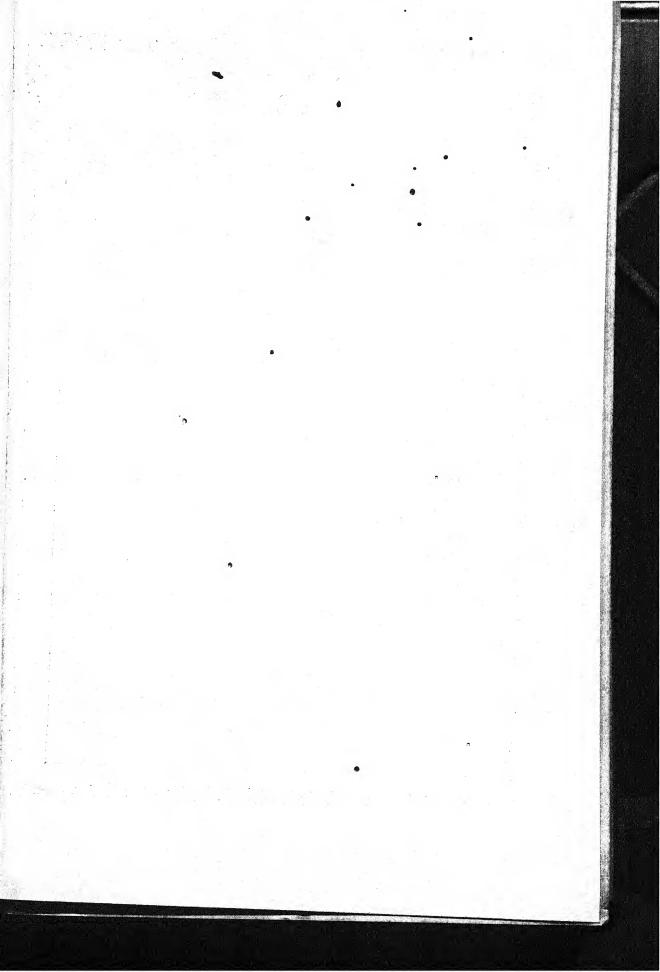
१६७ ५२ युधिष्ठिरो हस्तिनापुरमागत्य नारीः सान्त्विथत्वा उद्गयने प्रवृत्ते भीष्मसंस्कारार्थे सामग्री-सहितो निर्गत्य भीष्मं प्रति 'यु-धिष्ठिरोऽहं नृपते' (१९) इत्यायु-वाच । भीष्मो भारतादीन्दक्षा यु- श्लो॰ विषयः पृष्ठम् धिष्ठिरं प्रति 'दिष्ठया प्राप्तोऽसि कौन्तये' (२६) इत्याद्यभिधाय धु-तराष्ट्रं प्रति 'राजन्विहितधर्मोऽ-सि' (३०) इत्याद्यपदिश्य श्लीकृष्णं प्रति 'भगवन्देवदेवेश' (३७) इत्यादिना 'त्वयाऽहं समनुज्ञातो गच्छेयं परमां गतिम्' (४५) इत्यन्तमभ्यधात्। वस्तुलोकप्राप्त्य-र्थं श्लीकृष्णेन प्रशंसापूर्वकमनुज्ञातो भीष्मः पाण्डवान्प्रति 'प्राणानुत्स्वधुमिच्छामि' (४९) इत्याद्यु-

१६८ ३७

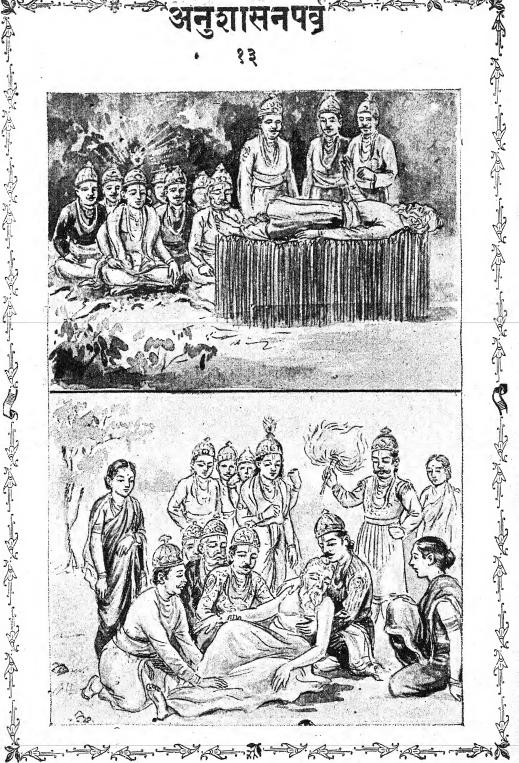
योगेन प्राणधारणां कृत्वा भी-प्रमे खर्गमारूढे युधिष्टिराद्यश्चन्द्र-नादिना भीष्मशरीरं दाहेन सं-स्कृत्योदकदानार्थं गङ्गां जग्मः। युधिष्ठिरादिभिषदकदाने कृते उ-दकान्निर्गत्य भीष्मपराक्रमकथन-पूर्वकं विळापं कुर्वती गङ्गा कृष्ण-व्यासाभ्यां बोधिता विशोका स-ती पुनर्जलं प्रावेवेश। गङ्गयाऽ-नुज्ञाताश्च सर्वे न्यवर्तन्त ३३१

॥ इत्यनुशासनपर्वविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

नुशासनपर्व 83

॥ महाभारतम्॥

-->>>>>>

अनुशासनपर्व।

-83-

दानधर्मपर्व १

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्। देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत्॥ १

युधिष्ठिर उवाच। शमो बहुविधाकारः स्क्ष्म उक्तः पितामह। न च मे हृद्ये शान्तिरास्ति श्रुत्वेदमीदृशम् १

अस्मिन्नर्थे बहुविधा शान्तिरुका पितामह। खक्तते का नु शान्तिः स्याच्छमाद्वहुविधादपि

॥ श्रीगणेशाय नमः॥
यज्ज्योतिस्तमसः परं महदहो
निर्माय रूपाणि तन्नामानि प्रविभज्य च व्यवहरत्येतैर्गुहायां गतम् ॥
वानन्दैकरसं तद्वयमथों
तन्मायया देवकीकुन्तीसत्यवतीषु जन्म घृतवत्
कृष्णत्रयं पातु नः ॥१॥
गोपाल-नारायण-लक्ष्मणायीत्
घीरेश-गंगाधर-नीलकण्ठान्॥
चिन्तामाणे साम्बशिवं च नत्वा
व्याकुर्महे भारतदानधर्मान्॥२॥
धर्म त्रिषु द्रविणमष्टसु काममोक्षावे कत्र पर्शणि निरूपितवान्सुनीन्द्रः।

तत्साधनानि सुबद्धनि सहप्रमाणा-न्यत्रानुशासनिकपर्धाणे वार्णितानि ३

तत्र पूर्वसम्पर्वणि शोकतरणोपायः सम्यङ्निरूपितस्तथाऽपि दृष्टदुःखं निर्दिष्यासनमन्तरेण न निवर्तत
इति तत्प्रधानं प्रकरणमारममाणः पूर्वं तावत्कृताकृतसंतापनिमित्तं कर्तृत्वाभिमानं त्याजयितुं प्रथममध्यायमारभते ।
तत्राणि युक्तिशतेनापि कर्तृत्वाभिमानस्य दुस्त्यज्ञत्वं
युधिष्ठिपत्रश्रमुखेनावतारयति—युधिष्ठिर उवाच शमो
बहुविधाकार इत्यादिना । शमः शोकतरणोपायः
वहुविधाकार इत्यादिना । शमः शोकतरणोपायः
वहुविधाकार इत्यादिना । शमः शोकतरणोपायः
बहुविधाकार इत्यादिना । शमः शोकतरणोपायः
वहुविधाकार इत्यादिना । शमः शोकतरणोपायः
वहुविधाकार इत्यादिना । शमः शोकतरणोपायः
वहुविधाकार इत्यादिना । शकः शोकतिला । शिवरणायः
वहुविधाकार इत्यादिना । शिवरणायः
वहुविधाकार विधाकार विधाकार । शिवरणायः
वहुविधाकार विधाकार । शिवरणायः
वहुविधाकार विधाकार । शिवरणायः
वहुविधाकार विधाकार । शिवरणायः

शराचितशरीरं हि तीव्रमणसुदीश्य च।।
शर्म नोपलभे चीर दुष्कृतान्येच चिन्तयन् ३
स्थिरणावसिकाङ्गं प्रस्नवन्तं यथाचलम् ।
त्वां दृष्ट्रा पुरुषव्याद्र सीद् वर्षास्त्रिवांचुजम् ४
स्रतः कष्टतरं कि नु मत्कृते यित्पतामहः ।
इमामवस्थां गमितः प्रत्यीमत्रै रणाजिरे ॥ ५
तथा चान्ये नुपतयः सहपुत्राः सन्नान्थवाः ।
मत्कृते निधनं प्राप्ताः कि नु कष्टतरं ततः ६
वयं हि धार्तराष्ट्राश्च कालमन्युवशंगताः ।
कृत्वेदं निन्दितं कर्म प्राप्त्यामः कां गतिन्प
इदं तु धार्तराष्ट्रस्य श्रेयो मन्ये जनाधिप ।
इमामवस्थां संप्राप्तं यदसौ त्वां न पश्यति ८

सोऽहं तव हान्तकरः
सहद्वधकरस्तथा।
न शान्तमधिगच्छामि
पश्यंस्त्वां दुःखितं क्षितौ॥ ९
दुर्योधनो हि समरे सहसैन्यः सहानुजः।
निहतः क्षत्रधर्मेऽस्मिन्दुरात्मा कुलपांसनः॥
न स पश्यति दृष्टात्मा

त्वामच पतितं क्षितौ ।

अतः श्रेयो मृतं मन्ये

नेह जीवितमात्मनः ॥ ११

अहं हि समरे वीर

गमितः शत्रुभिः क्षयम् ।

अमिवष्यं यदि पुरा

सह भ्रातुभिरच्युत ॥ १२

न त्वामेवं सुदुःखार्तमद्राक्षं सायकार्दितम् ।

नूनं हि पापकर्माणो धात्रा सुष्टाः स्म हे नूप

अन्यासेनन्नापे लोके वै
यथा ग्रुच्येम किल्विषात्।
तथा प्रशाधि मां राजन्
मम चेदिच्छिति प्रियम् ॥ १४
भीष्म उवाच।
परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्याति।
कर्मणां हि महाभाग
स्क्षं होतद्तीन्द्रियम् ॥ १५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
संवादं शृत्युगौतम्योः काललुब्ध कपन्नगैः १६
गौतमी नाम कीन्तेय स्थित् शामसंयुता।

अथ तं स्नायुपारोन बद्ध्या सर्पममिषेतः।
छुट्धकोऽर्युनको नाम गौतम्याः समुपानयत्
स चाव्रवीद्यं ते स पुत्रहा पन्नगाध्रमः।
बूहि क्षित्रं महामागे वध्यतां केन हेतुना १९
अग्नौ प्रक्षिप्यतास्प चिछचनां खण्डशोपि वा
न ह्ययं बाळहा पापश्चिरं जीवितुमहेति॥ २०
गौतम्युवाच।

सपेंण दष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्गतचेतनम् ॥

विस्जैनमबुद्धिस्त्व
मवध्योऽर्जुनक त्वया।
को द्यातमानं गुरुं कुर्यात

प्राप्तः यमिलघवो

लोकऽम्माले यथा प्रवाः।

मज्जन्ति पापगुरवः

शस्त्रं सकन्नामिवोदके॥

२१

कामवादक॥ २२ ते का नु शांतिरिति तत्राह-परेति

मिति मत्वा न धीमतां शोकाय भवति यत्तु बुद्धिपूर्वे पापं कृतं तत्क्यं मादशान् आस्तिकान् शाब्दिकविवेकमात्रेण न तपेत् अपरोक्षस्य कर्तृत्वादिप्रस्यस्य परोक्षेणाकर्तृत्वादिज्ञानेन निवर्तयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ २ ॥ एतदेव शोककारणं विश्वणोति—दारेति । त्वामिति शेषः ॥ ३॥ सीदे सीदामि ॥ ४ ॥ मत्कृते मित्रिमतं प्रत्यमित्रैः अमित्राणां प्रतिकूळेरस्मदीग्रैर्स्तुनशिखंडिप्रमृतिभिः ॥ ५॥ वयं होति । हिश्रार्थे काळ ईश्वरः मन्युः कोधः कां गतिमूर्ध्वलेकं प्राप्त्यामो न कामपीत्यर्थः ॥ ५॥ अश्वरोग्रस्तानामस्माकं त्वयमपि लोको नष्ठ परेषामित्याह—इदं त्वित्यादिना ८ अभविष्यं ईश्वरश्वस्याम्॥ १२ ॥ अन्यस्मित्वाति । जन्मान्तरेऽभि येन किल्विषात् रागादिदोषान्मुच्येम तादशं धर्मे बूहि । शोकनाशकस्य तत्त्वज्ञानस्यानेकजनमसाध्यत्वादिति भावः

॥ १४ ॥ यदुक्तं स्व हते का नु शांतिरिति तत्राह-परेति प्रतंत्रं क लाह श्रेश्वराधीन मात्मानं त्वं कथं कमेणां हेतुं पुण्य- प्रायोः कारणं अनुपर्याते न कथं विदातमनः कर्तृत्वं सं मव-तीति भावः। कुत्रस्तर्वाहं करोमीत्यनु मव इत्याशंक्याह - सुक्ष्म हीति । आत्मनः कर्तृत्व यक्षरात्रियः न मानसप्रत्यक्षं किं त्वतीदियं। मनम्तु चक्षरादित्र हुष्टं सर्म्यया संतमात्मानमम्यथा प्रतिपयत इति भावः ॥ १५॥ कमप्रयोजकं देहें दियादि-संघातः प्रयोज्यस्तयोश्व बीजां कुरवदन्योन्यजन्यजनकत्वं परिशेषातु आत्मनोऽकर्तृत्वं सिद्धयतीत्यस्मित्रये आख्यायिका-माह-अत्रापीति॥१६॥ हेतु नेत्राह-अग्नाविति॥२०॥ गुरुं पापभारेण नरके मज्यनयोग्यं प्राप्तव्यं लोकम्॥२१॥ छत्रन्ते हः खण्णवं तरन्ति मज्जन्ते व तत्रैव ॥२२॥

हत्वा चैनं नामृतः स्याद्यं मे जीवत्यस्मिनकोऽत्ययः स्याद्यं ते। अस्योत्सर्गे प्राणयक्तस्य जन्तो-र्भृत्योर्लीकं को जुगच्छेदनन्तम्॥२३ लुब्धक उवाच। जानाम्यहं देवि गुणागुणक्षे सर्वार्तियुक्ता गुरवो भवन्ति। स्वस्थस्यते तूपदेशा भवान्त तस्मान्भुद्रं सर्पमेनं हानिष्ये॥ शमार्थिनः कालगानि वदन्ति सद्यः शुचं त्वर्थविदस्त्यज्ञान्त । ×श्रेयः सर्यं शोचति नित्यमोहा-त्तस्माच्छ्चं मुञ्ज हते भुजङ्गे॥ २५ गौतस्युवाच। आर्तिनैंवं विद्यतेऽस्मद्विधानां धर्मात्मानः सर्वदा सज्जना हि। नित्यायस्तो बालकोऽप्यस्य तस्मा-दीशे नाहं पन्नगुस्य प्रमाथे ॥ २६ न ब्राह्मणानां कोपोऽस्ति कुतः कोपाच यातनाम्। मार्वात्सम्यतां साघो मुच्यतामेष पन्नगः॥ २७ लुब्धक उवाच। हत्वा लामः श्रेय प्वाट्ययः स्या-हुभ्यो लाभ्यः स्याद्वलिभ्यः प्रशस्तः। कालालाभो यस्तु सत्यो भवेत श्रेयोलाभः कुत्सितेऽस्मिन्न ते स्यात

गौतम्युवाच । का नु प्राप्तिर्गृह्य रात्रुं निहत्य का कामाप्तिः प्राप्य शत्रुं न सुद्भत्वा । कस्मात्सीस्याहं न क्षमे नो भुजक्रे मोक्षार्थ वा कस्य हेतोनं कुर्याम् २९ लुब्धक उवाच। अस्मादेकाद्वहवो राक्षितव्या नैको बहुभ्यो गौतमि रक्षितत्यः। कृतागसं धर्मविद्ग्त्यजानित सरीसृपं पापभिमं जहि त्वम् ॥ ३० गीतम्युवाच । नास्मिन् हते पन्नगे पुत्रको मे संप्राप्स्यते लुब्धक जीवितं वै। गुणं चान्यं नास्य वधे प्रपद्ये तस्मात्सर्पे लुब्धक मुञ्ज जीवम् ॥३१ लुब्धक उवाच। वृत्रं हत्वा देवराद् श्रेष्ठमाग्वै यशं हत्वा भागमवाप चैव। शूली देवो देवपृत्तं चर त्वं क्षित्रं सर्पं जिह मा भूते विशङ्का ३२ भीष्म उवाच। असक्तरप्रोच्यमानाऽपि गौतमी भुजगं प्रति। लुब्धकेन महामागा पापे नैवाकरोन्मतिम्॥ ईषदुच्छुसमानस्तु क्रुच्छात्संस्तभ्य पन्नगः। उत्ससर्जं गिरं मन्दां मानुषीं पाशपीडितः॥

हत्वेति । करणत्वं क्लार्थः । भुक्लैव हि तृप्तो न तु पीत्वेतिवत् । एनं हत्वा एतस्य हननेनायं मे पुत्रो नामृतः स्यार्तिकृत मृतः स मृत एव अस्मिन् जीवति ते तव कोऽयं अत्ययो नाशः स्यात्र कोपीत्यर्थः । उसीं प्राणोत्सर्भे मृत्योर्लीकं नरकम् ॥ २३ ॥ स्वार्तिवुक्ताः सर्वेषां पीड्या पीडिताः स्वस्थस्यैव न तु दुःखितस्य ॥ २४ ॥ शम्येति । शम्युक्ताः कालेनैवायं नाशित इति मत्वा शोकं स्यजन्तित्यर्थः अन्यस्तु श्रेयःक्षयं सुखनाशं नित्यं मोहाच्छोचित ॥ २५ ॥ आिः पुत्रशोकजा पीडः नित्यायस्तो नित्यमृतः न ईशे न समर्थोऽस्मि ॥ २६ ॥ यातनां पीडां परस्य ते कृतः कुर्दुनं कुताश्विदित्यर्थः । मार्द्वात्मवलम्ब्य ॥ २० ॥ श्रेयः परलोकहितं तदेव

अन्ययो लामः स च शत्रून् हत्वैव लभ्य इत्यध्याहृत्य योज्यम्। यथा यजमानः पशुं निम्नन्यशुमात्मानं च स्वर्गे नय-त्येवं शूरः परं म्वं चेत्यर्थः। ततश्र लाभ्यो लामाहः पुमांश्व बलिभ्यः सर्वेभ्यः प्रशस्तः श्रेष्ठश्य स्थात्। शत्रुवधाल्लोकत्रयेऽपि मान्यो मवतीत्यर्थः। यस्तु अस्मिन्सर्पे कृतिसते बह्नपकारिणि हन्तव्ये कालालामोऽस्य मरणादिष्टसिद्धिः स एव सत्यः शाश्वतः श्रेयोलामः स च ते तव एनं हन्तुमानिच्छन्त्या न स्थात्, तस्माद्धन्तव्य एवायमित्यर्थः॥ २८॥ गृह्य निगृह्य कुमाप्तिः इष्टलामः न मुक्त्वा हढं बद्धा नोऽ स्माकमशत्रौ मुजंगे कस्मादहं न क्षमे अपि तु क्षमे एव। मोक्ष-णार्थ श्रेयः कुर्यामेवेत्यर्थः॥२९॥ त्यजन्ति नाशयन्ति ३० मे पुत्रको जीवितं न संप्राप्सते गुणं पुष्यं जीवं जीवन्तम् ॥३९॥ श्रुलं गर्व हत्वेति संबंधः॥३२॥ संस्तास्य धेर्यमाः लंब्य ॥३४॥ × श्रियः क्षयः शोचतां नित्यशोहि॰ इतिपा सर्प उवाच।
को न्वर्जुनक दोषोऽत्र विद्यते मम बालिश अस्ततन्त्रं हि मां मृत्युर्विवशं यदचुचुदत् ३५ तस्यायं वचनादृष्टो न कोपेन न काम्यया। तस्य तिकिल्विषं छुब्ध विद्यते यदि किल्विषं छुब्धक उद्याच।

यद्यन्यवरागेनेदं कृतं ते पन्नगाशुभम् । कारणं वे त्वमप्यत्र तस्टात्त्वमपि किव्बिषीति मृत्पात्रस्य कियायां हि दण्डचकाद्यो यथा । कारणत्वे प्रकल्प्यन्ते तथा त्वमपि पन्नगा ३८

> किल्विषी चापि में वध्यः किल्विषी चासि पन्नग। आत्मानं कारणं द्यत्र त्वमाख्यासि भुजङ्गम॥ ३९ सर्पं उवाच।

सर्व पते हास्ववशा दण्डचकादयो यथा।
तथाऽहमपि तस्मान्मे नैप दोषो मतस्तव॥
अथवा मतमेत्त्ते तेऽप्यन्योन्यप्रयोजकाः।
कार्यकारणसन्देहो भवत्यन्योन्यचोदनात॥
पत्रं साति न दोषो मे
नास्मि वध्यो न किल्बिषी।

नास्मि वध्यो न किाव्विषी। किव्विषं समवायेस्या-न्मन्यसे यदि किव्विषम्॥ ४२ लुब्धक उवाच।
कारणं यदि न स्याद्वै
न कर्ता स्याम्त्वमण्युत।
विनाशकारणं त्वं च
तस्माद्वध्योऽसि मे मतः॥ ४३
असत्यपि कृते कार्ये नेह पन्नग लिप्यते।
तस्मान्नात्रैव हेतुः स्याद्वध्यः किं बहु मन्यसे।
सर्प उवाच।

कार्याभावे किया न स्या-त्सत्यसत्यपि कारणे । तस्मात्समेऽस्मिन्हेतौ मे वाच्यो हेतुर्विशेषतः॥

यद्यहं कारणत्वेन मतो लुब्धक तत्त्वतः। अन्यः प्रयोगे स्यादत्र किव्विषी जन्तुनादाने लब्धक उवाच।

वध्यस्त्वं मम दुर्धुद्धे बालघाती नृशंसकृत । भाषसे कि बहु पुनर्वध्यः सन्पन्नगाधम ॥ ४७ सर्पे उवाच ।

यथा हवींषि जुईं।ना मसे वै लुब्धकर्तिकः न फलं प्रामुवन्त्यत्र फलयोगे तथा हाहम् ४८ भीष्म उवाच ।

तथा ब्रुवित तरिमस्तु पन्नगे मृत्युचोदिते । आजगाम ततो मृत्युः पन्नगं चात्रवीदिदम् ॥

अनुजूदत् प्रेरितवान् ॥ ३५ ॥ किल्बिषं चेदास्त तर्हि प्रयो-क्तरेव न प्रयोज्यस्य मम शरस्येवेत्यर्थः ॥३६॥ यदीति । प्रयोजकवत्प्रयोज्योऽपि वधकारणत्वाद्वध्य एवेत्यर्थः ॥३७॥ मृदिति । यद्यपि दंडादिवत्त्वं अन्यवशस्तथाऽपि चेतन-त्वात्किल्विषीत्यवर्यं वध्योऽसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ सर्वे इति चेतनत्वेपि गजादिवत्परप्रेयत्वेनावशत्वादंडादितुत्यत्वभेव ममेत्यर्थः ॥ ४० ॥ अथवाति । तेऽपि आयुधादयोऽपि। अयमर्थः-आयुघं हि अयस्कान्तवत्प्रहर्तारं जयित तेनायुधकर्तापि प्रयोजकस्तस्य चायं कारयिता प्रहर्तु-कामः प्रयोजक इत्यन्योन्यप्रयोज्यत्वान्न कस्यचिद्धन्तत्व-मित्यर्थः।।४१॥ फलितमाह-एवमिति । चेतनत्वाद्वध्यत्वं मन चेन्मन्यसे तर्ह्धेकास्मिन्चधकार्ये साक्षात्परंपरया बहुनां प्रयोजकत्वमस्तीति सर्वेषु यथाविभागं किल्बिषं न मध्येवे-त्यर्थः। समवाये समुदाये ॥४२॥ कर्ता प्रस्तुतिकयायां त्वसेव वष्योऽसंखर्थः ॥४३॥ असतीति। यतः कृतेऽपि असति दुष्टे कार्य दोषे हेतुः कर्ता न लिप्यते तव मते । तस्मात चोरादिरेत्रैव राज्ञां वध्यः प्रायश्चित्ती च न त्यात् । तथा च

शास्त्रानर्थक्यं प्रेत्य खादन्ति ते च तानित्यादेरप्रामाण्यं च स्यादिति भावः ॥ ४४ ॥ कार्येति । कारणे कर्तरि सति कुठारोद्यमनादिकार्येण छिदिकिया जायते असत्यपि कर्तरि तस्शाखान्तनिघर्षेण कायण तज्जेना-मिना वनदाहाकिया जायते। तस्माच्छाखाया इव ममापि कर्तृत्वं अप्रयोजकत्वाच दोषहेतः विशेषाभावादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ यदीति कारणत्वेन प्रेयाज्यकर्तृत्वेन तव मतीहं तर्द्ध शाखाया वायुरिव ममापि प्रयोगे प्रवतनेऽन्यास्ति कर्ता स एवं जैतुनाशने किल्बिषी भवेत् । वस्तुतस्तु वायोरिक तस्यापि न किल्विषित्वामिति भावः ॥ ४६ ॥ वध्य इति । धीपूर्वकारी हिंखस्वभावस्त्वं कुतर्केर्वृक्षसाधर्म्यमात्मनो बुवाणो दुर्बुद्धित्वाद्वद्ध्योऽसीत्यर्थः ॥४७॥ एवमृत्विगादि-वदन्यप्रेर्यत्वाचाइं किल्विषी किंतु मम प्रयोजक एव । शास्त्र-फलं प्रयोक्तरीति न्यायादिति सर्प उवाच-यथेति ॥४८॥ यथा स्तेनं गजो हन्ति गजं च महामात्रः प्रेरयति महामात्रं च प्रभुः प्रयुक्ते प्रभुं च स्तेनापराध इति स्तेनः स्वापराधनव हन्यते न तत्र राजमहामात्रगजानां दोषगंघोऽस्ति । एवं मृत्युरुवाच ।

अचोदितोऽहं कालेन पन्नग त्वामचुचुद्म । विनाशहेतुनींस्य त्वमहं न प्राणिनः शिशोः यथा वायुर्जलधरान्विकषीते ततस्ततः। तद्वज्जलद्वत्सर्पं कालस्याहं वशानुगः॥ ५१ सात्विका राजसाश्चेव तामसा ये च केचन। भावाः कालात्मकाः सर्वे प्रवर्तन्ते ह जन्तुषु जङ्गमाः स्थावराश्चेव दिवि वा यदि वा भुवि सर्वे कालात्मकाः सर्पे कालात्मक्रमिरं जगत् प्रवृत्तयश्च लोकेंऽस्मिस्तथैव च निवृत्तयः। तासां विकृतया याश्च सर्वे कालात्मकं स्मृतं आदित्यश्चन्द्रमा विष्णुरापो वायुः शतऋतुः। आक्रिः खं पृथिवी मित्रः पर्जन्यो वसवोऽदितिः सारितः सागराश्चेव भावाभावी च पन्नग। सर्वे काळेन खुज्यन्ते न्हियन्ते च पुनः पुनः ५६ पवं ज्ञात्वा कथं मां त्वं सदोषं सर्प मन्यसे। अथ चैवंगते दोषे मायि त्वमपि दोषवान् ५७ सपं उवाच्।

निर्दोषं दोषवन्तं वा न त्वां मृत्यो ब्रवीम्यहम् त्वयाऽहं चोदित इति ब्रवीम्येतावदेव तु ५८ यदि काले तु दोषोऽस्ति यदि तत्रापि नेष्यते दोषो नैव परीक्ष्यो मे न ह्यत्राधिकृता वयम् निर्मोक्षस्त्वस्य दोषस्य मया कार्या यथा तथा मृत्योरपि न दोषः स्यादिति मेऽत्र प्रयोजनम् भीष्म उवाच ।

सपोंऽथार्जुनकं प्राह श्रुतं ते मृत्युभाषितम्।

सीष्मादी शिव्रती ऽपि तव गजस्यव न दाषो ऽस्तीति शेषप्रंथ-तात्प्यम्। मृत्युः प्राणानामपहर्जी देवता ॥ ४९ ॥ कालेन ईश्वरेण ॥ ५० ॥ कालात्मकाः कालस्येव आत्मा स्वभावो येषां ते कालानुसारिण इत्यर्थः ॥५२॥ भावाभावौ ऐश्वर्या-नैश्वर्ये ॥ ५६ ॥ आर्तिंज्यामित्यौ डुलोमिरिति न्यायेन आत्मने च यजमानाय च यं कामं कामयते तमागायतीति श्रुतेश्वात्मवद्दात्वजोऽपि फलांशभावत्वमतो मृत्युसपौ वधस्य कारणं सन्तौ न अकारणं भवत इत्याह-मृत्युरिति॥६३॥ आवां दोषेण द्देषादिना युक्ता त्वया न मन्तव्यौ किंतु विवशो अतः व्रतोरप्यावयोगजमहामात्रयोरिव न किल्बिष-मस्तोत्याहतुः-विवशाविति ऋत्विजोऽपि फलराागिण एव फलमस्ति न विरक्तस्येति भावः ॥ ६५ ॥ युवामिति । भो मृत्युपत्रगौ यदि युत्रां कालवशौ तर्हि मे मम तदस्थस्य परोपर्कतिर हर्षः अपकत्रोंश्च युवयोक्परि देषो वा यथा स्थातां तथा बृतम्। एतत् अहं वेदित्।मिन्छामात्यिध्याहारपूर्वकं नाना मसं मां पाशेन सन्तापियतुमईसि॥६१ छुन्धक उत्राच ।

मृत्योः श्रुतं मे वचनं तव चैव भुजङ्गम ।
नैव तावद्दोषत्वं भवति त्वियि पन्नग ॥ ६२
मृत्युस्त्वं चैव हेतु हिं वालस्यास्य विनाशने।
डभयं कारणं मन्ये न कारणमकारणम् ॥ ६३
भ्विङ्मृत्युं च दुरात्मानं कूरं दुःखकरं सताम्
त्वां चैवाहं विधिष्यामि पापं पापस्य कारणम्

मृत्युरुवाच ।

विवशौ कालवशगावावां निर्दिष्टकारिणौ नावां दोषेण गन्तव्यौ यदि सम्यक्प्रपश्यसि छुब्धक उवाच।

युवासुमौ कालवशौ यदि मे मृत्युपन्नगौ। हर्षकोधौ यथा स्यातामेतदिच्छामि वेदितुम् मृत्युरुवाच।

या काचिदेव चेष्टा स्पात्सर्वा कालप्रचोदिता पूर्वमेवैतदुक्तं हि मया लुब्धक कालतः ॥ ६७ तस्मादुमौ कालवशावावां निर्दिष्टकारिणौ । नावां दोषेण गन्तव्यौ त्वया लुब्धक कर्हिंचित् भीष्म उवाच ।

अथोपगम्य कालस्तु तस्मिन् धर्मार्थसंशये अत्रवीत्पन्नगं मृत्युं लुब्धं चार्जुनकं तथा ॥६९ काल उवाच ।

न हाहं नाष्ययं मृत्युनीयं लुब्धक पन्नगः। किल्विषी जन्तुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः॥

योज्यम्। एवं सर्वस्य परवशत्वेः उपकर्त्रपकर्त्रीः स्तुतिनिंदे न स्यातामिति भावः ॥ ६६ ॥ परमार्थतः परिहारमाह— येति । ईश्वराधीनो जनः सदसद्वा कुर्वाणो न स्तुत्यी न वा निंच इति भावः ॥६७॥ व्यवहारतस्तु मृत्युः पूर्वोक्तमेव परिहारसाह-तस्मादिति दोषेण युक्ताविति रोषः। गन्तव्यौ ज्ञातव्यौ यो हि रागादिमान् हन्ति स पापेन लिप्यते तं प्रति शास्त्रं प्रवर्तते यस्तु न तथा नासौ दोषभाग्मवति यथोक्तं भगवता ' यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वाऽपि स इमाँ छोकान हन्ति न निबध्यते' इति ॥ ६८ ॥ प्राणिकर्मानुरोघात्सदसद्वा फलं ददत् ईश्वरस्तत्प्रयुक्ता अन्य वा न वैषम्यादिभाजो भवन्तीत्याह-अथेत्यादिना। धर्म-स्यार्थः फलं तत्र विषये सर्वस्य कर्तुः परवशत्वाद धर्मवद्धर्मीपि किं फलं द्दाति न वेति संशये छेत्तव्य अववित्कालः ।। ६९ ।। सिनामेव धर्माधर्मफलं भवति न त्वसन्ना-नामस्माकामित्याशयवानाह-न होति ॥ ७० ॥

अकरोधदयं कर्म तकोऽर्जुनक चोदकम्।
विनाशहेतुर्नान्योऽस्य वध्यतेऽयं स्वकर्मणा ॥
यदनेन कृतं कर्म तेनायं निधनं गतः।
विनाशहेतुः कर्मास्यू स्वें कर्मवशा वयम् ७२
कर्मदायादवाँ छोकः कर्मसम्बन्धळक्षणः।
कर्माणि चोदयन्तीह यधाऽन्योन्यं तथा वयम्
यथा गृत्पिण्डतः कर्ता कुक्ते यद्यदिच्छति
प्रवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते॥ ७४

यथा च्छायातपौ नित्यं सुसम्बद्धौ निरन्तरम्। तथा कर्मे च कर्ता च

संबद्धावात्मकर्मभिः॥ ७५ एवं नाहं न वे रृत्युर्ने सपों न तथा भवान्। न चेयं ब्राह्मणी दृद्धा शिशुरेवात्र कारणम्७६ तिस्मस्तथा बुवाणे तु ब्राह्मणी गौतमी नृप। स्वकर्मप्रत्ययाँ ह्योकानमत्वाऽर्जुनकमत्रवीत् ७७ गौतम्युवाच ।

नैव कालों न भुजगों न मृत्युरिह कारणम् स्वकमिरयं वालः कालेन निधनं गतः ७८ मया च तत्कृतं कर्भ येनायं मे मृतः सुतः। यातु कालस्तथा मृत्युर्भुञ्जार्जुनक पन्नगम्॥ ७९

भीष्म उवाच।

ततो यथागतं जग्मुर्मृत्युः कालोऽथ पन्नगः अभूद्विशोकोऽर्जुनको विशोका चैव गौतमी ॥
पतच्लुत्वा शमं गच्छ मा भूः शोकपरो नृप।
स्वकर्मप्रत्ययाँहोकान सर्वे गच्छन्ति वै नृप
नैव त्वया कृतं कर्भ नापि दुर्योधनेन वै ।
कालेनैतत्कृतं विद्धि निहता येन पार्थिवाः ॥

वैशम्पायन उवाच ।

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा बभूव विगतज्वरः। युधिष्ठिरो महातजाः पप्रच्छेदं च धर्मवित्दः

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गौतमीलुब्धकव्यालमृत्युकालसंवादे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

2

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद्।
श्रुतं में महदाख्यानमिदं मित्रमतां वर ॥ १
मृयस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मार्थसिहतं नृप ।
कथ्यमानं त्वया किञ्चित्तनमें व्याख्यातुमहिस केन मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ।
१त्येतत्सर्वमाचस्य तत्त्वनापि च पार्थिव ॥ ३
भीषम उवाच ।

अत्राप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ४ मनोः प्रजापते राजित्वस्वाकुरभवत्स्तः।
तस्य पुत्रद्यतं जन्ने नृपतेः सूर्यवर्चसः॥ ५ः
दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारत।
माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ६
दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः।
सत्ये तपःसि दाने च यस्य नित्यं रतं मनः ७
मिद्राश्व इति ख्यातः पृथिद्यां पृथिवीपतिः।
धनुर्वेदे च वदे च निरतो योऽमवत्सदा ८
मिद्राश्वस्य पुत्रस्तु द्युतिमान्नाम पार्थिवः।
महामागो महातेजा महासत्त्वो महावळः ६

कर्मैव दायादः पुत्रवत्तारकं तद्वान् कर्मसंबंधः कर्मफलयोगः तदेव लक्षणं पुण्यपापत्रताज्ञापकं यस्य तथा ॥ १३ ॥ कर्मैव अत्ययः कारणं येषां तान् लोकान् स्वर्गनरकादीन्॥७०॥तत्कर्म पुत्रशोकप्रदम् ॥ ७९ ॥ आस्थायिकाफलमाह द्वाभ्यां— वति दिति ॥८९॥ इति श्रीमहाभारते आनु प व दान- धर्मपर्वणि नैलकष्ठीये भारतभावदीपे प्रथमोऽष्यायः ॥॥॥

2

अनिवार्यस्यापि मृत्योजयमूर्धरेताः करोति गृहस्थस्त्वति-थिमक्त्येव तं जयतीत्यातिथ्यप्रशंसार्थोऽयमच्यायः पिता-महत्त्यादिः ॥१॥ धर्मेणैव अर्थः प्रयोजनं यत्र ताहशया कथया सहितं कि बिदाख्यानं श्रोतुमिच्छामीत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्त्वेन याथातथ्येन। न त्वात्मवपोत्खननादिवदभूतार्थत्वेन ह

पुत्रो द्यतिमतस्त्वासीद्वाजा परमधार्मिकः। सर्वेळोकेषु विख्यातः सुधीरो नाम नामतः॥ धर्मात्मा कोषवांश्चापि देवराज इवापरः। स्वीरस्य तु पुत्रोऽभ्रत्सर्वसंग्रामदुर्जयः ॥ ११ स दुर्जय इति ख्यातः सर्वशस्त्रभृतां वरः। दुर्फयस्येःद्रवपुषः पुत्रोऽश्विसदशहातिः॥ १२ दुर्योधनो नाम महान् राजा राजिषंसत्तमः। तस्येन्द्रसमवीर्यस्य संग्रामेष्वनिवार्तेनः १३ विषये वासवस्तस्य सम्यगेव प्रवषति। रतीर्घनैश्च पद्यभिः सस्यैश्चापि पृथग्विधैः १४ नगरं विषयश्चास्य प्रातिपूर्णस्तदाऽभवतः। न तस्य विषये चाभूत्कृपणो नापि दुर्गतः १५ व्याधितों वा कृशों वाऽपि तस्मिन्नाभून्नरः कचित्। सुदक्षिणो मधुरवागनस्युर्जितेन्द्रियः। धर्मात्मा चानुशंसश्च विकान्तोऽधाविकत्थनः। 33 यज्वा च दान्तो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः। न चावमन्ता दाता च वद्वेदाङ्गपारगः॥ १७ तं नर्मदा देवनदी पुण्या शीतजला शिवा। चक्रमे पुरुषद्याद्यं खेन भावेन भारत॥ तस्यां जज्ञे तदा नद्यां कन्या राजीवलोचना नाम्ना सुदर्शना राजन् रूपेण च सुदर्शना १९ तादम्पा न नारीषु भूतपूवा युधिष्टिर। दुर्योधनसुता यादगभवद्वरवार्णनी॥ तामश्चिकमे साक्षाद्राजकन्यां सुदर्शनाम्। भृत्वा च ब्राह्मणो राजन्वरयामास तं नृपम् दरिद्रश्चासवर्णश्च ममायामिति पार्थिवः। न दित्साति हुतां तस्मै तां विप्राय सदर्शनाम ततोऽस्य वितते यशे नष्टोऽभूद्धव्यवाहनः। ततः सुदुः खितो राजा वाक्यमाह द्विजांस्तदा दुःकृतं मम कि चु स्याद्भवतां वा द्विजर्षभाः

न हार्रपं दुष्कृतं नोस्ति येनाग्निर्नाशमागतः भवतां चाथवा महां तत्त्वेनैतद्विमृदयताम् २५ तत्र राज्ञो वचः श्रुत्वा विप्रास्ते भरतर्षम्। नियता वाग्यताश्चेव पाचकं शरणं यर्युः २६ तान् द्रोयामास तदा भगवान् हृ व्यवाहनः स्वं रूपं दीप्तिमत्कृत्वा दारदर्कसमग्रतिः २७ ततो महात्मा तानाह दहनो ब्राह्मणर्षभान्। वरयाम्याःमनोर्थाय दुर्योधनसुतामिति ॥ २८ ततस्ते कल्यमुत्थाय तस्मै राज्ञे न्यवेदयन्। ब्राह्मणा विस्मिताः सर्वे यदुक्तं चित्रभातुना ततः स राजा तच्छ्रत्वा वचनं ब्रह्मवादिनाम्। अवाप्य परमं हर्षे तथोति प्राह बुद्धिमान् ॥ ३० अयाचत च तं शुरुकं भगवन्तं विभावसुम्। नित्यं सान्निध्यमिह ते चित्रभानो भवेदिति तमाह भगवानि अरेवमस्तिवति पार्थिवम्। ततः सान्निध्यमद्यापि माहिष्मत्यां विभावसोः दृष्टं हि सहदेवेन दिशं विजयता तदा। ततस्तां समछंक्रत्य कन्यामाहतवाससम् ३३ द्दौ दुर्योधनो राजा पावकाय महात्मने। प्रतिजग्राह चाग्निस्तु राजकन्यां हृद्दीनाम् विधिना वेदद्दष्टेन वसोधौरामिवाध्वरे। तस्या रूपेण, शीलेन, कुलेन, वपुषा, श्रिया, अभवत्प्रीतिमानाञ्चर्गर्भे चास्या मनो दधे। तस्याः समभवत्पुत्रो नाम्नाऽऽग्नेयः सुदर्शनः सुदर्शनस्तु रूपेण पूर्णेन्दुसहर्शोपमः। शिशुरेवाध्यगात्सवे परं ब्रह्म सनातनम् ३७ अधौधवान्नाम नृपो नृगस्यासीतिपतामहः। तस्याथोघवती कन्या पुत्रश्लीघरथोऽभवत ३८ तामोघवान् ददौ तस्मै ख्यमोघवतीं सुताम् सुद्रानाय विदुषे भार्यार्थे देवरूपिणीम ३९ स गृहस्थाश्रमरतस्तया सह सुद्रानः। कुरुक्षेत्रेऽवसद्राजन्नोघवत्या समन्वितः॥ ४० गृहस्थ्ञावजेष्यामि मृत्युमित्येव स प्रभो। प्रतिज्ञामकरोद्धीमान् दीसतेजा विशांपते ४१ तामधौघवतीं राजन् स पावकसुतोऽब्रवीत्। अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्तव्यं कथञ्चन ॥ ४२

दुर्गतः दरिदः ॥ १५ ॥ चक्से कामयामास ॥ २१ ॥ असवर्णः अक्षात्रियः न दित्सति न दातुमिच्छति ॥ २२ ॥ वितते त्रेतानिसाध्ये नष्टः अदर्शनं गतः ॥२३॥ कल्यं प्रातः ॥२९॥ दिशं दक्षिणां विजयता विजेतुमिच्छता आहृतं नवं

येन नाशं जगामाशिः कृतं सुपुरुषेष्विच २४

वासो यस्प्रास्ताम्॥३३॥ वसोधीरां सन्ततां वृतधाराम्॥३५॥ गर्भे पुत्रप्रदाने ॥३६॥ दशाभ्यां दश्म्यां सहितं सदशं वक्षं पूर्णेन्दोरेव वक्षे उपमा सादश्यं यस्य पूर्णेन्दुसदशोपमः॥३०॥ गृहस्थश्च गृहस्थ एव ४१ प्रतिज्ञामेवाह-अतिथेरिति४२

येन येन च तच्येत नित्यमेव त्वयाऽतिधिः। अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्या विचारणा पतद्वतं मम सदा हृदि संपरिवर्तते। गृहसानां च स्थोणि नातिथेविंदाते परम्॥ प्रमाणं यदि वामोरु वचस्ते मम शोभने। इदं वचनमध्यप्रा हृदि त्वं धारयेः सदा ४५ निष्कान्ते माये कल्याणि तथा संनिहितेऽनघे नातिथिस्तेऽवमन्तःयः प्रयाणं यद्यहं तव॥४६ तमब्रवीदोघवती तथा मुध्नि कताञ्जलिः। न मे त्वद्वचनार्तिकचिन्न कर्तव्यं कथञ्चन ४७ जिगीषमाणस्त गृहे तदा सत्यः सदर्शनम्। प्रष्ठतोऽन्वगमद्राजन्नन्ध्रान्वेषी तदा सदा ४८ इध्मार्धे तु गते तस्मिन्नान्निपुत्रे सुदर्शने। अतिथिब्रोह्मणः श्रीमांस्तामाहौ घवतीं तदा आतिथ्यं क्रतमिच्छामि त्वयाऽद्य वरवार्णिनि प्रमाणं यदि धर्मस्ते गृहसाश्रमसंमतः॥ ५० इत्यक्तवा तेन विश्रेण राजपूत्री यहास्विनी। विधिना प्रतिजग्राह वेदोक्तेन विद्यापते ५१ आसनं चैव पाद्यं च तस्मै दत्वा द्विजातये। प्रोवाचौधवती विप्रं केनार्थः किं ददामि ते॥ तामव्रवीत्ततो विशो राजपुत्रीं सुदर्शनाम्। त्वया ममार्थः कल्याणि निर्विशक्केतदाचर। यदि प्रमाणं धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः। प्रदानेनात्मनो राज्ञि कर्तमहींस मे प्रियम् ५४ स तया छन्यमानोऽन्यैरीप्सितैर्नुपकन्यया। नान्यमात्मप्रदानात्स तस्या वने वरं द्विजः ५५ सातु राजसुता स्मृत्वा भर्तवैचनमादितः। तथेति लज्जमाना सा तसवाच द्विजर्षभम् ५६ ततो विहस्य विप्रार्थिः सा चैवाथ विवेश ह। संस्मृत्य भर्तुर्वचनं गृहस्याश्रमकाङ्गिणः॥ ५७ अथेध्मानमुपादाय स पावकिरुपागमत्।

मत्यना रौडभावेन नित्यं वन्धरिवान्वितः ॥ ततस्त्वाश्रममागम्य स पावकस्तरस्तदा । तां व्याजहारी घवतीं कासि यातीत चासकत तस्मै प्रतिवचः सा त भर्ते न प्रदर्गे तदा । कराभ्यां तेन विश्रेण स्पृष्टा भर्तृवता सती ॥ उच्छिष्टा उस्मीति मन्वाना लाजाता मर्तरेव च तच्णीं भू नाइमवत्साध्वी न चोवावाथ किञ्चन अथ तां पनरेवेदं प्रोवाच स सदर्शनः । क सा साध्योक सा याता गरीयः किमतो मम पतिव्रता सत्यशीला नित्यं चैवाजवे रता। कथं न प्रत्यदेत्यद्य समयमाना यथा परा ६३ उटजल्यस्त तं वित्रः प्रत्यवाच सुद्रशेनम् । अतिथि विदि संप्राप्तं ब्राह्मणं पावके च माम् अनया छन्यमानोऽहं भार्यया तव सत्तम । तैस्तरितिथिसत्कारैर्श्रह्मनेषा वृता मया ॥ ६५ अनेन विधिना सेयं मामर्छति शुपानना । अनुरूपं यदत्रान्यत्तद्भवान्कर्तमहीते ॥ क्रद्रभद्रशहस्त्रस्त सत्यस्तं वै समन्वगात । हीनप्रतिज्ञमत्रेनं वधिष्यामीति चिन्तयन् ६७ सुदर्शनस्तु मनसा, कर्मणा, चक्षुषा, गिरा। त्यक्तेष्यंस्त्यक्तमन्यश्च समयमानोऽत्र शिददम् सरतं तेऽस्त वित्राध्य शीतिहिं परमा मम। गृहस्यस्य हि धर्मोऽप्रयः संप्राप्तातिथिपजनम् आतिथिः पुजितो यस्य गृहस्यस्य त गच्छति नान्यस्तस्मात्परो धर्म इति प्राहुमनीषिणः॥ प्राणा हि सम दाराश्च यचान्यदिद्यते वस्त । अतिथिभ्यो मया देयमिति मे वतमाहितम्॥ निःसंदिग्धं यथा वाक्यमेतन्मे सम्रहाहतम्। तेनाहं विश्र सत्येन स्वयमात्मानमालमे ॥ ७२ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्। बुद्धिरात्मा मनः कालो दिशश्चैव गुणा दश्र ३

आत्मनः शरीरस्य ॥ ४३ ॥ प्रमाणं हितज्ञापकम् ॥ ४५ ॥ किश्वित्र कर्तव्यमिति न आपि तु कर्तव्यमेव ॥ ४७ ॥ पृष्ठतः तस्याप्रत्यक्षं ग्रहेऽन्वगमत् तदा गाईस्थ्यकाले तदा इच्माहरणकाले ॥ ४८ ॥ ब्राह्मणस्तदूषी मृत्युः ॥ ४९ ॥ तामिति । एतत् रतप्रदानम् ॥ ५३ ॥ राज्ञि राजकन्ये ॥ ५४ ॥ छंद्यमानः प्रलोभ्यमानः ॥ ५५ ॥ मर्तुर्वचनं येन येन तु तुष्येत नित्यमेव सदाऽतिथिः । अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्यो विवारणेति पूर्वोक्तम् ॥ ५६ ॥ विवेश गृह-

मिति शेषः । विह्स्येत्यत्र रहः स इति पाठः स्पष्टार्थः ॥ ५० ॥ ऋषरपीष्यां नासीदित्याह—अयेति ॥ ५८ ॥ अनया त्वद्वार्यया छंग्रमानः प्रार्थ्यमान इति वैपरीत्योक्तिः ॥ ६५ ॥ अनेन मैथुन कोण मामक्त्रीत मां आयाति अनुकां स्वीदूषणानुगुणं दण्डम् ॥ ६६ ॥ सूरमुद्ररो लोहदण्डः होनप्राते इं त्यक्तातिथिवतम् ॥६०॥ गुणाः इन्द्रियाणि तदामिमानिन्यो देवताः पृथिव्याया इत्यर्थः ॥०३।

नित्यमेव हि पश्यन्ति देहिनां देहसंश्रिताः। सुकृतं दुष्कृतं चापि कर्म धर्मभृतां वर्॥ ७४ यथैषा नानृता वाणी मयाऽद्य समुदीरिता। तेन सत्येन मां देवाः पालयन्तु दहन्तु वा ७५ ततो नादः समभवादेशु सर्वोसु भारत । अस इत्सत्यमित्येवं नैतन्मिथ्येति सर्वतः ७६ उटजात्त ततस्तस्मान्निश्चन्नाम स वै द्विजः। वपुषा द्यां च भूमि च व्याप्य वायुरिवोद्यतः स्वरेण विपः शैक्षेण त्रीन् लोकान सुनादयन् उवाच चैनं धर्मज्ञं पूर्वमामंत्र्य नामतः॥ ७८ धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासार्थं तवानघ। प्राप्तः सत्यं च ते ज्ञात्वा प्रीतिमें परमा त्वि विजितश्च त्वया मृत्युर्योऽयं त्वामनुगच्छति रन्ध्रान्वेषी तव सदा त्वया धृत्या वशी कृतः न चारित शाक्तिक्षेळाक्ये कस्याचित्परुषोत्तम पतिव्रतामिमां साध्वीं तबोद्वीक्षितुमप्युत ८१ रक्षिता त्वद्णैरेषा पतिवतगुणैस्तथा। अधृष्या यदियं ब्र्यात्तथा तुन्नान्यथा भवेत्॥ पषा हि तपसा स्वेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी। पावनार्थे च लोकस्य सरिच्छेष्टा भविष्यति अर्धेनौघवती नाम त्वामर्धेनानुयास्यति । शरीरेण महाभागा योगो हास्या वशे स्थितः अनया सह लोकांश्च गन्ताऽसि तपसार्जितान यत्र नात्रतिमभ्योति शाश्वतांस्तान्सनातनान् अनेन चैव देहेन लोकांस्त्वमभिपत्स्यसे।

निर्जितश्च त्वया मृत्युरैश्वयं च तवोत्तमम् ८६ पञ्चभू नान्यतिकान्तः स्ववीर्याच्च मनोजवः । यहस्ययमेणानेन कामकोधौ च ते जितौ ८७ स्नेहो रागश्च तन्द्री च म्मेहो दोहश्च केवलः तव शुश्रूषया राजनं राजपुत्रया विनिर्जिताः मीष्य उवाच ।

्र ग्रुक्तानां तु सहस्रोण वाजिनां रथमुत्तमम्। युक्तं प्रगृह्य भगवान् वासवोऽण्याजगाम तम् मृत्युरात्मा च लोकाश्चिजिता भूगाने पश्च च बुद्धिः कालो मनो व्योम कामकाधौ तथैव च तस्माद् गृहाश्रमस्थस्य नान्यदैवतमस्ति वै। ऋतेऽतिथिं नरव्यात्र मनसैतद्विवारय॥ ९१ अतिथिः प्जितो यद्धि ध्यायते मनसाश्चमम् न तत्कतुरातेनाथि तुल्यमाहुर्मनीविणः॥ ९२

पात्रं त्वतिथिमासाद्य शीलाख्यं यो न पूजयेत्। सद्दवा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति॥

पतत्ते काथेनं पुत्र मयाऽऽख्यानमजुत्तमम् । यथा हि विजितो सृत्युर्गृहस्थेन पुराऽभवत्॥ धन्यं यशस्यमायुष्यामदमाख्यानमुत्तमम् । सुभूषताऽभिमन्तव्यं सर्वदुश्चरितापहम्॥ ९५ इदं यः कथयेद्विद्वानहन्यहनि भारत । सुदर्शनस्य चारेतं पुण्याँ होकानवाभुयात॥९६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सुद्र्शनोपाख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

हैक्षिण उदात्तादिधर्मवता ॥७८॥ अर्धेनेति । ओघवती नाम नदी भविष्यतीति होषः । योगो हीति । योगसिद्धेय- मतः शरीरद्वयं करिष्यतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥ पञ्चेति स्थूल- भूतान्यतिकम्य आतिवाहिकान् स्कूमभूतमयान् लोकान् प्राप्त्यसीत्यर्थः ॥ ८७ ॥ राजवित्यृषिराजत्वात् राजजा- मानृत्वाद्वा सम्बोधनम् ॥ ८८ ॥ बुद्धिरित्यादावि जिते- त्यनुषकः ॥ ९० ॥ आख्यायिकातात्पर्यमाह— तस्मा-

दिति ॥९१॥ कतुशतेनापि न तुल्यं किन्तु ततोऽप्यधि-कामित्यर्थः । यद्वा तत्कतुशतेनिति । प्रथमातृतीययोर्ब्य-त्यासः तेन कतुशतमपि न तुल्यमित्यर्थः ॥ ९२ ॥ सः अतिथिः यो न पूजयेतस्म दुष्कृतं दत्वा ॥ ९३ ॥ वुभूषता भूतिमिच्छता ॥ ९५ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वितीयोऽन्यायः

युधिष्टिर उवाच। ब्राह्मण्यं यदि दृष्प्राप्यं विभिर्वर्णेर्नराधिप। कथं प्राप्तं महाराज क्षेत्रियेण महात्मना ॥ १ विश्वामित्रेण धर्मातमन् ब्राह्मणत्वं नर्षम । श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन तन्में इहि पितामह।।२ तेन हामितवीर्येण वासे हस्य महात्मनः। हतं पुत्रशतं सद्यस्तपसाऽपि पितामह ॥ यातुधानाश्च बहवो राष्ट्रसास्तिग्मतेजसः। मन्युनाऽऽविष्टदेहेन खष्टाः कालान्तकोपमाः ४ महान्कारीकवंशश्च ब्रह्मार्पेशतसंकुलः। स्थापितो नरलोकेऽस्मिन्विद्वहाह्मणसंस्तुतः॥ ऋचीकस्यात्मजश्चैव शुनःशेषो महातपाः। विमोक्षितो महासत्रात्पद्यतामप्युपागतः॥ ६ हरिश्चन्द्रकतौ देवांस्तापियत्व.ऽऽत्मतेजसा। पुत्रताम संप्राप्तो विश्वामित्रस्य धीमतः॥ ७ नाभिवादयते ज्येष्ठं देवरातं नराधिप। पुत्राः पञ्चाशदेवापि शप्ताः श्वपचतां गताः ८ त्रिश ङ्कुबन्धुमिधुक्त

विश्वाक्ष्य विष्यं कम् ।

पेक्ष्वाकः प्रीतिपूर्वकम् ।

अवाक्शिरा दिवं नीतो

दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ९
विश्वाभित्रस्य विपुला नदी देवर्षिसेविता ।

कौशिकी च शिवा पुण्या ब्रह्मरिसुरसेविता॥

तपोविञ्चकरी चैव पञ्चचूडा सुसंमता। रम्मा नामाप्सराः शापाद्यस्य शैलत्वमागता तथैवास्य भयाद्वस्वा विमष्टः सलिले पुरा।

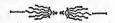
आतमानं मज्जयन् श्रीमान्
विपाशः पुनक्षितः॥ १२
तदाप्रभृति पुण्या हि विपाशाऽभृन्महानदी
विख्याता कर्मणा तेन विसष्टस्य महात्मनः॥
वाग्भिश्र भगवान्येन देवसेनाद्भाः प्रभुः।
स्तुतः प्रीतमनाश्रासीच्छापाच्चनममुञ्जत॥१४

ध्रवस्थात्तानपादस्य

ग्रह्मर्षाणां तथैव च।

गम्य ज्वलित यो नित्यगुदीचीमाश्रितो दिशम्॥ १५
तस्यैतानि च कमोणि तथान्यानि च कौरव श्रात्रियस्येत्यतो जातृमिदं कौतृहलं मम॥१६
किमेतदिति तत्त्वेन प्रघृहि भग्तर्षमः।
देहान्तरमनासाद्य कथं स ब्राह्मणोऽभवत् १७
एतत्तत्वेन मे तात सर्वमाख्यातुमहासि।
मतङ्गस्य यथातत्त्वं तथेवैतद्वद्स्व मे ॥ १८
स्थाने मतङ्गा ब्राह्मण्यं नालभद्भरतर्षमः।
चण्डालयोनौजातो हि कथं ब्राह्मण्यमाप्तवान्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्द्वणि विश्वामित्रोपाख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३॥

ब्राह्मण्यामिति ॥ १ ॥ ऋचीकस्यात्मज इत्यत्र अर्जागर्तात्मज इति बोध्यम् । सोऽजीगर्ते सौयवसिम्धिमशनया
परीतं तस्य ह त्रयः पुत्रा आसुः ग्रुनःपुच्छः ग्रुनःशेपः शुनो
लागूल इति श्रुतेः । शुनःशेपस्य पिताऽजीगर्त इत्यवगमात् ।
कत्यान्तराभिप्रायेण वा इदं श्रेयम् ॥ ६ ॥ देवांस्ताषायित्वा
तैमांक्षितः सन्युत्रतां विश्वामित्रस्यानुसंत्राप्त इति सम्बन्धः
॥ जा नामिवादयते न नमस्कुर्वन्ति । अनुस्वार्त्जोप आषः ।
देवरातं देवीर्विश्वामित्राय दत्तं तेन च ज्येष्ठं इतं सन्तम् ।
श्राप्ता येनेति शेषः॥ ८॥ वन्धुमिर्मुकः विषष्ठशापेन चाण्डालतां गतत्वात् दिवं येन नीतः ॥ ९ ॥ पश्चचूडाः वलयमेदा

यस्याः सा । चूडा वलयभेदे स्यादिति मोदनी ॥ ११ ॥

वागिभारिति । त्रिशंकुं याजयन्विश्वामित्रो वसिष्टपुत्रैः शतः श्वपचस्य याजकस्त्वं श्वपचो भविष्यसीति तं शापमृतं कर्त्वे विश्वामित्रः वस्यांचिदापदि श्वजाघनी चौर्यणार्जियत्वा पक्तुमारेभे तामिन्द्रः स्थेनरूपेण हतवान् तावतेवायं शापान्मुक्तो ववर्ष चेन्द्र इति देवसेनानामग्रगः श्रेष्ठः इन्द्रः ॥ १४ ॥ ज्वलति तारारूपेण ॥ १५ ॥ मतङ्गस्य ब्राह्मण्यां श्रद्धाज्ञातस्य चाण्डालस्य यथा महताऽपि तपसा ब्राह्मण्यम्प्राप्यं जातं तथा वदस्व ॥ १८॥ स्थाने युक्तं कथं ब्राह्मण्यं प्राप्तवान्विश्वामित्र इति शेषः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानः नैलकण्टीये भारतभावदिपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच।
श्रूयतां पार्थं तत्त्वेन विश्वामित्रो यथा पुरा।
श्रूयतां पार्थं तत्त्वेन विश्वामित्रो यथा पुरा।
श्राह्मणत्वं गतस्तात ब्रह्मार्थेत्वं तथैव च ॥ १
भरतस्यान्वये चैवाजमीढो नाम पार्थिवः।
बभूव भरतश्रेष्ठ यव्वा धर्मभृतां वरः॥ २
तस्य पुत्रो महानासीजन्हुनीम नरेश्वरः।
दुहितृत्वमनुप्राप्ता गङ्गा यस्य महात्मनः॥ ३
तस्यात्मजस् व्यगुणः सिन्धुद्वीपो महायद्याः
सिन्धुद्वीपाच राजधिर्वेलावाश्वो महावलः॥४
ब्रह्मभत्तस्य तनयः साक्षाद्धर्म इवापरः।
क्रुशिकस्तस्य तनयः सहस्राक्षसमशुतिः॥५
क्रुशिकस्तस्य तनयः श्रीमान्
गाधिनीम जनेश्वरः।

वनवासमुपावसत्॥ ६ कन्या जन्ने स्तास्य वने निवसतः सतः। नाम्मा सत्यवती नाम रूपेणाप्रतिमा भावि ७ तां वन्ने भागवः श्रीमांश्च्यवनस्यात्मसंभवः। ऋदीक इति विख्यातो विपुले तपसि स्थितः स तां न प्रद्री तस्मै ऋचीकाय महात्मने। द्रिद्र इति मत्वा वै गाधिः शत्रुनिवर्हणः॥ ९ प्रत्याख्याय पुनर्थातमञ्जवद्गिजसत्तमः। श्रुक्तं प्रदीयतां मह्यं ततो वत्स्यासि मे सुताम्

अपुत्रः प्रसवेनार्थाः

ऋचीक उवाच। कि प्रयच्छामि राजेन्द्र तुभ्यं शुल्कसहं नृप। दुहितुई्ह्यसंसक्तो माऽभूतत्र विचारणा॥ ११ गाधिकवाच।

चन्द्ररिमप्रकाशानां ह्यानां वातरहसाम्। एकतः इयामकणीनां सहस्रं देवि भागेव॥१२ भीष्म उवाच।

ततः स भृगुशार्दृरुश्चयवनस्यात्मजः प्रभुः। अबवीद्यस्णं देवमादित्यं पतिमम्भसाम् ॥ १३ पकतः दयामकर्णानां ह्यानां चन्द्रवर्चसाम्।

सहस्रं वातवेगानां भिक्षे त्वां देवसत्तम॥ १४ तथेति वरुणो देव आदित्यो भृगुसत्तमम्। उवाच यत्र ते च्छन्द्स्तत्रोत्थास्याति वाजिनः ध्यातमात्रं ऋचीकेनं ह्यानां चन्द्रवर्चसाम्। गङ्गाजलात्समुत्तस्थौ सहस्रं विप्रलौजसाम् १६ अद्रे कान्यकुष्जस्य गङ्गायास्तीरमुत्तमम्। अश्वतीर्थं तद्यापि मानवैः परिचक्ष्यते ॥ १७ ततो वै गाधये तात सहस्रं वाजिनां शुभम्। ऋचीकः प्रदर्गे प्रीतः शुल्कार्थ तपतां वरः॥ ततः स विास्मितो राजा गाधिः शापभयेन च ददी तां समलङ्कृत्य कन्यां भृगुसुताय धे ॥ जग्राह विधिवत्पाणि तस्या ब्रह्मार्षेसत्तमः। सा च तं पितमासाय परं हर्षमवाप ह । २० स तुतोष च ब्रह्मर्षित्तस्या वृत्तेन भारत। छन्दयामास चैवैनां वरेण वरवार्णनीम् ॥ २१ मात्रे तत्सर्वमाचल्यौ सा कन्या राजसत्तम। अथ तामव्रवीनमाता सुतां किञ्चिद्वाङमुखीं ममापि पुत्रि भर्ता ते प्रसादं कर्तुमहिति। अपत्यस्य प्रदानेन समर्थश्च महातपाः॥ २३ ततः सा त्वरितं गत्वा द्वत्सर्वे प्रत्यवेदयत्। मातुश्चिकी विंतं राजन् ऋचीकस्तामधाववीतः गुणवन्तमपत्यं सा अचिराज्जनयिष्यति। मम प्रसादात्क ल्याणि माऽभूत्ते प्रणयोऽन्यथा तव चैव गुणस्राधी पुत्र उत्पत्स्यते महान्। अस्मद्वंशकरः श्रीमान्सत्यमेतद्ववीमि ते॥ २६ ऋतुस्राता च साऽश्वत्थं त्वं च वृक्षमुदुम्बरम् परिष्वजेथाः कल्याणि तत एवमवाप्स्यथः॥ चरुद्रयामेदं चैव मन्त्रपूतं शुचिस्मिते। त्वं च सा चोपभुक्षीतं ततः पुत्राववाप्स्यथः॥ ततः सत्यवती हृष्टा मातरं प्रत्यभाषत । यदचीकेन कथितं तचाच ख्यौ चरुद्रयम् २९ तामुवाच ततो माता सुतां सत्यवतीं तदा। पुत्रि पूर्वोपपन्नायाः कुरुष्त्र वचनं मम ॥ ३०

4

श्र्यतामिति । श्राह्मणेष्वपि ऋषित्वं मन्त्रद्रष्टृत्वं गोत्रप्रवर्तकत्वं वा ॥ १ ॥ वह्नमो नाम ॥ ५ ॥ प्रसवेन सोमाभिषवानिभित्तेन अर्था पुत्रार्थो ॥ ६ ॥ सुतात् सोमा-भिषवोपळक्षितायज्ञात् वन्यद्रव्यविहितात्तादृशी वनवास- योग्यैव कन्याः जज्ञे ॥ ७॥ भार्मवो मृगोर्गोत्रापत्यम् ॥८॥ वत्स्यसि उद्घोहेन प्राप्त्यसि ॥ १०॥ असंसक्तो निःसंशयः ॥ ११॥ एकतः एकम् ॥ १२॥ आदित्यं अदितेः पुत्रम् ॥ १३॥ छन्द इच्छा ॥ १५॥ वरेण पुत्रं ते दास्यामीत्यनु- प्रहेण ॥२१॥ पूर्वोपपन्नायाः भर्तुः सम्बन्धात्पूर्वे उपप्रनायाः

ऋषेः प्रसादाद्राजेन्द्र ब्रह्मर्षेब्रह्मवादिनम्॥४७ ततो ब्राह्मणतां यातो विश्वामित्रो महातपाः। क्षत्रियः सोऽप्यथ तथा ब्रह्मवंशस्य कारकः॥ तस्य पुत्रा महात्मानो ब्रह्मवंशीववधनाः। तपिवनो ब्रह्मावदो गोत्रकर्तार एव च ॥ ४९ मध्रुकुन्दश्च भगवान् देवरातश्च वीर्यवान्। अक्षीणश्च राकुन्तश्च बद्गः कालपथस्तथा ॥ ५० याज्ञ ब्रह्मयञ्चा विख्यातस्तथा स्थूणो महाव्रतः उल्को यमदूतश्च तथार्षः सैन्धवायनः॥ ५१ वल्गुजङ्घश्च भगवान् गालवश्च महानुषिः। ऋषिर्वज्ञात्तथा ख्यातः सालंकायन एव च ॥ लीलाढ्यो नारदश्चेत्र तया कूर्चानुखः स्मृतः। वाद्वाले र्यसल्खेव वस्रोग्रीवस्तयैव च ॥ ५३ आंब्रिकों नैकहकैव शिलायूपः शितः शुचिः। चकको मारुतन्तव्यो वात्रघोऽधाश्वलायनः५४ रयामायनोऽथ गार्ग्यश्च जाबाछिः सुश्चनस्तथा कारोविरथ सश्चत्यः परपौरवतन्तवः॥ महानृषिश्च कपिलस्पार्षित्ताडकायनः। तथैव चोपगहनस्तप्रविश्वासुरायणः॥ 32 मार्दमर्षिहिरण्याश्रो जङ्गारेवीभ्रवायणिः। भृतिर्विभृतिः स्तश्च सुरक्त् तथैव च ॥ ५७ अरालिनीचिकश्चैव चांपेयोज्जयनौ तथा । नवतन्तर्वक्रनखः सेयनो यतिरेव च ॥ अम्भोरुहश्चारुमत्स्यः शिरीषी चाथ गार्दीभः ऊर्जयोनिरुदापेक्षी नारदी च महाज्ञावेः ५९ विश्वाभित्रात्मजाः संवश मुनयो ब्रह्मवादिनः तथैव क्षत्रियो राजन् विश्वामित्रो महातपाः ऋचीकेनाहितं ब्रह्म परमेतद्यधिष्ठिर। पतत्ते सर्वमाख्यातं तत्त्वेन भरतक्म ॥ विश्वामित्रस्य वै जन्म सोमसूर्याप्तितेजसः। यत्र यत्र च सन्देहो भूयस्ते राजसत्तम । तत्र तत्र च मां बृहि च्छेत्ताऽस्मि तव संशयम्

भर्त्रा य एष दत्तस्ते चर्रमन्त्रपुरस्कृतः। एनं प्रयच्छ महां त्वं मदीयं त्वं गृहाण च ३१ दयत्यासं बृक्षयोश्चापि करवाव द्युविस्मिते। यदि प्रमाणं वचनं मम मातुरानान्दते ॥ ३२ स्वमपत्यं विशिष्टं हि सर्व इच्छत्यनाविलम्। इयक्तं भगवता चात्र कृतमेरं भविष्यति ॥ ३३ ततो मे त्वचरौ भावः पादपे च सुमध्यमे। कथं विशिष्टो भाता में भवैदित्येव चिन्तय॥ तथा च कृतवत्यौ ते माता सत्यवनी च सा। अथ गर्भावनुप्राप्ते उमे ते वै युधिष्टिर ॥ ३५ दृष्टा गर्भमनुप्राप्तां भायों स च महानृषिः। उवाच तां सत्यवतीं दुर्मना भृगुसत्तमः॥ ३६ व्यत्यासेनोपयुक्तस्ते चरुव्यक्तं भविष्याते । व्यत्यासः पादपे चापि सुख्यक्तं ते कृतः शुभे मया हि विश्वं यद्धह्म त्वचरौ सन्निवेशितम्। क्षत्रवीयें च सकलं चरौ तस्या निवेशितम् ॥ त्रैलोक्यविख्यातगुणं त्वं विप्रं जनायिष्यसि। सा च क्षत्रं विशिष्टं वै तत एतत्कृतं मया३९ व्यत्यासस्तु कृतो यस्मान्वया मात्रा च ते श्र्मे तास्मात्सा ब्राह्मणं श्रेष्ठं माता ते जनयिष्यति क्षत्रियं तुप्रकर्माणं त्वं भद्रे जनयिष्यसि । न हि ते तत्कृतं साधु मातृक्षेहेन भाविनि ४१ सा श्रुत्वा शोकसंतप्ता पपात वरवर्णिनी। भूमौ सत्यवती राजिङ्छन्नेव रुचिरा छता॥ प्रतिलभ्य च सा संज्ञा शिरसा प्रणिपत्य च उवाच भार्या भर्तारं गाधेयी भार्गवर्षभम्॥४३ प्रसादयन्त्यां भार्यायां मिय ब्रह्मविदांवर। प्रसादं कुरु विप्रर्षे न मे स्यात्क्षात्रेयः सुतः ४४ कामं ममोग्रकर्मा वै पात्री भवितुपहात। न तु मे स्यात्सुतो ब्रह्मन्नेष मे दायतां वरः ४५ एवमास्त्वाते होवाच खां भायो सुमहातपाः। ततः सा जनयामास जमद्शि सुनं श्रभम् ४६ विश्वामित्रं चाजनयदाधिमायीयशस्त्रिनी।

> इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधमपर्वणि विश्वामित्रोपाख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

> > त्त्वात्। तथाहि। दावाभिद्ग्धेभ्यो वेत्रवीजेभ्यः कदलीकाण्डो-त्पत्तिमुदाहरान्ति न ब्राह्मण्यं क्षत्रियाद्यैस्तपःकोट्यापि लभ्यते । विश्वामित्रस्य तत्प्राप्तिर्मात्रा ब्रह्मौदनाशनात् ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि नैलकष्ठीये भारतमावदीपे चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥ अद्विषष्टिसंस्याकाः

गुरुतेन प्राप्तायाः तव भर्त्रपेक्षयाऽहं गरीयसीत्यर्नः ॥३०॥ सन्नियः क्षत्रियवदुप्रकर्मा ॥ ४४॥ विश्वामित्रात्मजा इति क्षत्रियात् बह्मवादिनः कथमुत्पन्ना इत्याशंक्याह— ऋद्योकनेति । चरौ पूर्वे बह्मवाहितं अतः क्षत्रवीजोद्भ-वस्यापि बाह्मप्यलाभो जातः । बीजापेक्षया संस्कारस्य बलव-

युधिष्ठिर उवाच । आनुशंस्यस्य धर्मज्ञ गुणान् भक्तजनस्य च। श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ तन्मे बूहि पितामह १ भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। वासवस्य च संवादं शुकस्य च महातमनः २ विषये काशिराजस्य प्रामान्निष्कस्य छुब्धकः सविषं काण्डमादाय सृगयामास वै सृगम् ३ तत्र चामिषलुब्धेन लुब्धकेन महावने। अविदूरे मृगान् दष्टा बाणः प्रतिसमाहितः ४ तेन दुर्वारितास्रेण निमित्तचपलेषुणा। महान्वनतरुस्तत्र विद्धो मृगजिघांसया॥ ५ स तीक्ष्णविषदिग्धेन शरेणातिबलात्क्षतः। उत्सुज्य फलपत्राणि पादपः शोषमागतः ६ तस्मिन्वृक्षे तथाभूते कोटरेषु चिरोषितः। न जहाति शको वासं तस्य भक्त्या वनस्पतेः निष्पचारो निराहारो ग्लानः शिथिलवागपि कृतज्ञः सह वृक्षेण धर्मात्मा सोऽप्यशुष्यत ८ तमुदारं महासत्त्वमतिमानुषचेष्टितम्। समदुःखसुखं दृष्टा विस्मितः पाकशासनः ९ ततश्चिन्तासुपगतः राक्रः कथमयं द्विजः। तिर्वग्योनावसंभाव्यमानृशंस्यमवस्थितः॥ +अथवा नात्र चिन्त्यं हि अभवद्वासवस्य तु। प्राणिनामपि सर्वेषां सर्वे सर्वत्र दश्यते॥ ११ ततो ब्राह्मणवेषेण मानुषं रूपमार्थितः। अवतीर्य महीं राकस्तं पक्षिणमुवाच ह ॥ १२ द्यक भो पक्षिणां श्रेष्ठ दाक्षेयी सुप्रजा त्वया पुच्छे त्वां शुक्रमेनं त्वं कस्मान्न त्यजसि द्वमम् अथ पृष्टः शुकः प्राह मुध्ना समाभेवाद्य तम् खागतं देवरा^ज त्वं विज्ञातस्तपसा मया १४ ततो दशशताक्षेण साधु साध्विति भाषितम् अहो विज्ञानिमत्येवं मनसा पूजितस्ततः १५ तमेवं शुभकमाणं शुक्रं परमधार्मिकम् । विज्ञानस्रिप तां प्रीति पप्रच्छ वलस्द्नः १६ निष्पत्रमफलं शुष्कं मदा महिद्दं वनम् ॥ १७ अन्येऽपि वहवो वृक्षाः पत्रसंच्छन्नकोटराः । शुभाः पर्याप्तसञ्चारा विचन्तेऽस्मिन्महावने गतायुषमसामर्थ्यं क्षाणसारं हतश्चियम् । विस्टर्य प्रज्ञया धीर जहीमं स्थावेरं दुमम् १९

भीष्म उवाच। तदुपश्चत्य धर्मातमा शुकः शक्रेण भाषितम् सुद्धिमातानिःश्वस्य दीनो वाक्यसुवाच हर० अनतिक्रमणीयानि दैवतानि राचीपते। यत्राभवत्तव प्रश्नस्ताक्षेबोध सुराधिप॥ २१ अस्मिन्नहं दुमे जातः साधुभिश्च गुणैर्युतः। वालमावेन संगुतः राष्ट्राभिश्च न घर्षितः २२ किमनुक्रोदय वैफल्यमुत्पादयसि मेऽनघ। आनृशंस्याभियुक्तस्य सक्तस्यानन्यगस्य च॥ अनुकोशो हि साधूनां महद्रमस्य लक्षणम्। अनुक्रोराश्च साध्ना सदा प्रीति प्रयच्छति २४. त्वमेव दैवतैः सर्वैः ५=छ्यसे धर्मसंशयात्। अतस्त्वं देवदेवानामाधिपत्ये प्रतिधितः॥२५ नाईसे मां सहस्राक्ष दुमं त्याजियतुं चिरात् समर्थसपजीव्येमं त्यजेयं कथमद्य वै ॥ २६ तस्य वाक्येन सौम्येन हर्षितः पाकशासनः शुकं प्रोवाच धर्मात्मा आनृशंस्येन तोषितः वरं वृणीष्वेति तदा स च वन्ने वरं शुकः। आनृशंस्यपरो नित्यं तस्य वृक्षस्य संभवम् ॥

एवं दुष्प्रापमपि ब्राह्मण्यमानृशंस्यं विना व्यर्थमित्याशय-बानानृशंस्याध्यायमारमते—आनृशंस्येति ॥१॥ विषये देशे काण्डं बाणम् ॥३॥ तत्र मृगयायाम् ॥४॥ दुर्वारिता-क्षेण दुर्वार्थशक्षेण निमित्तालक्ष्याचपळश्चितत दृष्ट्यस्य तेन ॥५॥ दिग्धेन जिप्तेन ॥६॥ द्विजः पक्षी आनृशंस्यं पर-दुःक्षेन दुःक्षित्वम् ॥१०॥ चिन्त्यं आश्चर्यं सर्वेषां नृति- र्यगादीनां सर्वत्र जातौ सर्वे कृपानैष्ठुर्यादिकम् ॥ ११॥ दांक्षयौ दक्षदौहित्री क्रुको नाम ॥ १३॥ तपसा ज्ञानदृष्ट्या ॥ १४॥ तां प्रीतिं चुक्षे तत् सौहार्दम् ॥ १६॥ अनुक्रोक्य कृपायित्वा क्षेफल्यं जन्मन इति शेषः ॥ २३॥ संशयात् संशयं प्राप्य अतः संशयच्छेतृत्वात् ॥ २५॥ अद्य अ-सामर्थ्यकाले ॥ २६॥ संभवं सम्यगैश्वर्यं वरं वहे ॥ २८॥

4 'अथवा नात्र चित्रं हीत्यभवद्वासवस्य तु' इति पाठः ।

विदित्वा च दढां भक्ति नां शुके शीलस्पद्म श्रीतः क्षित्रमधो वृक्षममृतेनावसिक्तवान् २९ ततः फलानि पत्राणि शाखाश्चापि मनोहराः शुकस्य दढभक्तित्वरुक्षीमत्तां प्राप स द्वमः शुकश्च कर्मणा तेन आनृशंस्यकृतेन वै। आयुषोऽन्ते महाराज प्राप शकसलोकताम्॥ एवमेव मनुष्येन्द्र भक्तिमन्तं समाश्चितः। सर्वार्थसिद्धि लभते शुकं प्राप्य यथा दुमः ३२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि शुक्रवासवसंवादे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

8

ग्रुधिष्ठिर उवाच । पितामह महापाझ सर्वशास्त्रविशारद दैवे पुरुषकारे च किंखिच्छ्रेष्टतरं भवेत ॥ भीष्म उवाच ।

अत्राप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। चित्रष्टस्य च संवादं ब्रह्मगश्च युविष्ठिर ॥ २ दैवमानुषयोः किस्तित्कर्मणोः श्रेष्ठमित्युत । पुरा वसिष्ठो भगवान् पिनामहमपृच्छत ३ ततः पद्मोद्भवो राजग् देवदेवः पितामहः। खवाच मधुरं वाक्यमर्थवद्धेतुभूषितम् ॥ ४ ब्रह्मोवाच ।

नावीजं जायते किश्चित्र बीजेन विना फलम् बीजाद्वीजं प्रभवति बीजादेव फलं स्मृतम् ५ यादशं वपते बीजं क्षेत्रमासाद्य कर्षकः। सुकृते दुष्कृते वापि तादशं लभने फलस् ६ यथा बीजं विना क्षेत्रमुतं भवति निष्फलम्। तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिष्याति ७ क्षेत्रं पुरुषकारस्तु दैवं बीजमुदाहृतम्। क्षेत्रवीजसमायोगात्ततः सस्यं समुद्धाते॥ ८ कर्मणः फलानिर्वृत्ति स्वयमश्चाति कारकः।

प्रत्यक्षं दश्यते लोके कृतस्यापकृतस्य च॥ ९ शुभेन कर्मणा मौख्यं दुःखं पापेन कमणा। कृतं फलाते सर्वत्र नाकृतं भुज्यते कवित् १० कृती सर्वेत्र लभते प्रतिष्ठां भाग्यमंयुनाम्। अकृता लभते भ्रष्टः क्षते क्षारावसेचनम् ११ तपसा रूपसौभाग्धं रत्नानि विविधानि च प्राप्यते कर्मणा सर्वे न दैवादकृतात्मना १२ तथा खर्गश्च भोगश्च निष्ठा या च मनी षिता। सर्वे पुरुषकारेण कृतेनेहोपलभ्यते ॥ ज्यो नीं विद्शा नागा यक्षा अन्द्राकमास्ताः सर्व पुरुषकारेण मानुष्याद्देवनां गताः॥ १४ अथा वा ामत्रवगा वा पेश्वर्यं वा कुलान्व नम् श्रीश्चापि दुर्लमा भों द तथैवा दनकमीमः १५ शौचेन लभने विपः श्लात्रियो विक्रमेण तु। वैरयः पुरुषकारेण शूदः शुप्रुषया श्रियम् १६ नादातारं मजन्त्यर्थां न क्लीवं नापि निष्क्रियस् नाकमेशीलं नाशूरं तथा नैवातपास्वनम् १७ येन लोकास्त्रयः सृष्टा दैत्याः सर्वाश्च देवताः स एष भगवान्विष्णुः समुद्रे तप्यते तपः १८

स्नानृशंस्प्रकलमाह — शुकश्चिति ॥ ३१॥ आख्यायिका-तात्पर्यमाह — एवामिति ॥ ३२॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे दानधर्मपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पद्मगोऽध्यायः ॥ ५॥

É

पितामहेत्यादिरधायों दैवमूलमपीदं सर्वे पुरुष-काराहते न सिध्यतीत्यवदयं पुरुषकारे भोगमोक्षार्थिना यति-तब्यमित्येवंपरः द्वयोः श्रेष्ठयोर्मध्ये किमतिश्रेष्ठमित्यर्थः॥१॥ दैवं प्राक्षभ मानुषं सांप्रतिकं कम ॥ ३ ॥ दैव श्रेष्ठयमाह— नावीजामानि ॥५॥ सुकृते बीजभूते सति ॥६॥ पुरुष-कारश्रेष्ठयमाह-यथोनि॥७॥ उद्यमापेक्षायामाह—क्षेत्रमिति ॥८॥सिद्धान्तः कर्मण इत्यादिना निर्वृति सिद्धिम् ९॥ कर्मदैवयोः प्रावल्यदौर्वल्ये उपसंहरति—प्राप्यत इति॥१२ मानुष्यात् मानुष्यमुक्तंय ॥ १४ ॥ लभते श्रियमिति सर्वत्र संवन्धः ॥१६॥ शियाचारोऽपि कर्मणां प्रावल्ये मान-मित्याह—थेनिति ॥ १८ ॥ स्वं चेत्कर्मफलं न स्यात्सर्वमेवाफलं भवेत्। लोको दैवं समालक्ष्य उदासीनो भवेशनु १९ अकृत्वा मानुषं कर्म यो दैवमनुवर्तते। वृथा श्राम्यति संप्राप्य पातं क्लीविमवाङ्गना न तथा मानुषे लोके भयमास्त ग्रुभागुमे। यथा त्रिदशलोके हि भयमन्येन जायते २१ कृतः पुरुषकारस्तु दैवमेवानुवर्तते। न दैवमकृते किञ्चित्कस्याचिद्दातुमर्हात॥ २२ यथा स्थानान्यतित्यानि दृश्यन्ते दैवतेष्विप कथं कर्म विना दैवं स्थास्यति स्थापयिष्यतः न दैवतानि लोकेऽस्मिन्

न द्वतान लाकऽस्मिन् व्यापारं यान्ति कस्यचित्। व्यासङ्गं जनयन्त्युग्र-

मात्माभिभवशङ्कर्या॥ २४ ऋषीणां देवतानां च सदा भवति विश्रहः। कस्य वाचा हादैवं स्याद्यतो दैवं प्रवर्तते २५ कथं तस्य समुत्पित्तर्यतो दैवं प्रवर्तते । प्रवं त्रिदश्छों केऽपि प्राप्युन्ते बहवो गुणाः॥ आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः। आत्मैव ह्यात्मनः साक्षा कृतस्याप्यकृतस्य च कृतं चाप्यकृतं किञ्चित्कृते कर्मणि सिद्ध्यति सुकृतं दुष्कृतं कर्म न यथार्थे प्रपद्यते॥ २८ देवानां शरणं पुण्यं सर्वं पुण्येरवाप्यते।

पुण्यशीलं नरं पाष्य कि देवं प्रकारेष्यातेर९ पुरा ययातिर्विम्न प्रश्च्यावितः पतितः क्षितौ पुनरारोपितः स्वर्गे दाहित्रैः पुण्य कर्मीतः ३० पुरुरवाश्च राजार्षिर्द्विजैसिमहितः पुरा। पेल इत्यभिविख्यातः स्वगे प्राप्तो महीपतिः अध्वमेधादिभिर्यक्षैः सत्क्रतः कोसलाविपः महर्षिशापात्सीदासः पुरुषादत्वमागनः ३२ अश्वत्थामा च रामंश्र मुनिपुत्री धनुर्वरौ । न गच्छतः स्वर्गलोकं सुहतेनेह कर्मणा ३३ वस्रयंश्वरानेरिङ्गा द्वितीय इव वासवः। मिध्याभिधानेनैकेन रसातलतलं गतः चिं वें रोचाने बें हो धर्मपा तेन दैवतैः। विष्णोः पुरुषकारेण पातालसदनः कृतः ३५ शकस्योद्रम्य चरणं प्रस्थितो जनमेजयः। द्विजस्त्रीणां वधं कृत्वा कि दैवेन न वारितः अञ्चानाद्वाह्मणं हत्या स्पृष्टो बाळवधेन च । यैशस्पायना नेप्रार्षिः कि दैवेन न वारितः॥ ३७ गोप्रदानेन मिथ्या च ब्राह्मणेभ्यो महामखे। पुरा नृगश्च राजार्षेः क्रकलासत्वमागतः ॥३८ धुन्धुमारश्च राजर्षिः सत्रेष्वेव जरां गतः। प्रीतिदायं परित्यज्य सुष्वाप स गिरिव्रजे ३९ पाण्डवानां हतं राज्यं धार्तराष्ट्रभेहाबलैः। पुनः प्रत्याहृतं चैव न दैवाद्भजसंश्रयात्॥ ४०

ननु निश्चितम् ॥१९॥ अकृत्वेति । केवलं दैवं निष्फल-मित्यर्थः ॥ २० ॥ न तथाति । दैवद्धेस्थ्ये ऐहिकी ह्यानिः सुसहा पुरुषकारदौस्थ्ये तु परलोकह्यानिर्दरन्तेत्यर्थः अन्येन पापेन ॥ २१ ॥ अकृते कर्मामावे सति आक-स्मिकानिधिलाभादावपि किंचित्कर्मास्त्येवेति भावः ॥ २२ ॥ यथोति । स्थानानि इंद्रादिलोका अप्यानित्या दश्यन्ते तारारूपिणां देवानामधःपातदर्शनादित्यर्थः । कर्म विनाः पुण्येन कर्मणा विना दैवं देवसमृहः कथं स्थास्यति दैवमपि कर्ममूलमेवेत्यर्थः ॥२३॥ व्यापां पुण्यरूपं यान्ति अनुमो-दन्ते उम्रं धर्मविव्यकरम् ॥२४॥ विम्रहो वैरं तथाहि ऋषीणां तपास देवा विन्नमाचरान्त । ऋषयश्व च्यवनादय इंद्रादी-नामामिभवं कुर्वन्तीति सौक्षन्ये प्रसिद्धम् । यद्यप्येवं कर्म-परन्वं देवर्षाणामस्ति तथापि अदैवं दैवामात्रो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः॥२५॥ अत्र मानमाह-कथमिति। यतो यस्माहैवं प्रवर्तते तस्य कर्मणोऽपि दैवं विना कथमुत्पत्तिः स्यान कथमपि पुण्यवन्त एव धर्मे प्रवर्तन्ते धर्माच पुण्यं वर्धते। अन्यथा सर्वेऽपि धर्मे प्रवर्तेरान्नित्यर्थः।एवं लोकवदेव स्वरीऽपि

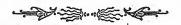
गुणाः भोगाः यथा बहुधनो भूयसा वाणिज्येन भूयांसं लामं लमते नेतर इतिवदेत दिति मावः ॥ २६ ॥ आत्मेति । एवं प्रवृतेरिप दैवाधीनत्वेऽपि कर्नैव कर्तव्य-मित्यर्थः कृतस्य पुण्यपापादेः ॥ २७ ॥ कृतमिति । पुण्यमपि पापेन प्रतिहन्यते पापमपि पुण्येनेति तयोः फलं यथोक्तं स्वर्गे नरकं वा न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ शरणं गृहं यथा ह्यस्तनोऽपराधः श्वस्तनेन सत्कारेणापनीयते एवं दैवमपि पुण्यातिशयात्प्रतिहन्यते इत्यर्थः ॥ २९ ॥ अत्रैवार्थ दृष्टान्तानाह-**पुरेत्यादिना** ॥३०॥ विषययेऽपि दृशन्त-माह-अश्वेति ॥ ३२ ॥ मिथ्यामिधानेन पशुयज्ञश्रुतिरप्र-माणमित्येवं रूपेण रसातलस्य भूनेस्तलमुयोभागम् ॥ ३४॥ पापमिष तेजीयसां न दोषायेत्साह-श कस्ये नि द्वाभ्याम् चरणं द्विजल्लीदूषणरूपं कर्म कृत्वा प्रस्थित इति संबंधः॥३६॥ पुण्यमपि केषां चित्र त्राणायेत्याह-गोपदाने ने ति। कुकला-सत्वं सरठत्वम्॥ ३८॥ त्रीतिदायं देवैदेतं वरं सुष्वाप सत्रफलं नाप्तवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥ न दैवात् प्रत्याहृतवि तु भुज-संश्रयादेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

तपोनियमसंयुक्ता मुनयः संशितव्रताः।
किं त दैववलाच्छापमुत्स्कान्ते न कर्मणा ४१
पापमुत्स्काते लोके सर्व प्राप्य सुदुर्लभम्।
लोभभोहसमापन्नं न दैवं त्रायते नरम्॥ ४२
यथाऽग्निः पवनोद्धृतः सुस्क्ष्मोऽपि महान्मवेत्
तथा कर्मसमायुक्तं दैवं साधु विवर्धते॥ ४३
यथा तैलक्षयाद्दीपः प्र-हासमुपगच्छति।
तथा कर्मक्षयाद्दैवं प्र-हासमुपगच्छति॥ ४४
विपुलमपि धनौधं प्राप्य भोगान् स्त्रियो वा
पुरुष इह न शक्तः कर्महीनो हि भोकुम्।

विपुलमि धनौधं प्राप्य भोगान् स्त्रियो वा एतत्ते सर्वमाख्यातं मया वै मुनिसत्तम ।
पुरुष इह न शक्तः कर्महीनो हि भोकुम ।
फुलं पुरुषकारस्य सदा संहर्य तत्त्वतः ॥४८
सुनिहितमि चार्थं दैवते रक्ष्यमाणं अभ्युत्थानेन दैवस्य समारब्धेन कर्मणा ।
पुरुष इह महात्मा प्राप्नते नित्ययुक्तः ॥ ४५ विधिना कर्मणा चैव सर्गमार्गमवाप्रयात ४९

व्ययगुणमि साधुं कर्मणा संश्रयन्ते भवति मनुजलोक दिवलोको विशिष्टः। बहुतरसुसमुद्ध्या मानुषाणां गृहाणि पितृवनभवनामं दृश्यते चामराणाम् ॥४६ न च फलति विकर्मा जीवलोक न दैवं व्यपनयति विमागं नास्ति दैवे प्रभुत्वम्। गुरुमिव कृतमध्यं कर्म संयाति दैवं नयति पुरुषकारः सञ्चितस्तत्र तत्र ॥ ४७ पतत्ते सर्वमाख्यातं मया वे मुनिसत्तम। फलं पुरुषकारस्य सदा संदृश्य तत्त्वतः॥४८ अभ्युत्थानेन दैवस्य समारब्धेन कर्मणा।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वाणि दैवपुरुषकारनिर्देशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

9

युधिष्ठिर उवाच । कर्मणां च समस्तानां शुभानां भरतर्षभ । फलानि महतां श्रेष्ठ प्रदूहि परिपृच्छतः ॥ १

ार्के दैवबलाच्छापमुत्स्जन्ते कर्मणा न अपि तु कर्मणेवोत्स-जन्ते न त दैवबलादित्यर्थः ॥ ४९ ॥ पापं पापिनं प्रति सर्वे ऐश्वर्यादिकं गुणजातं लोके प्राप्य उपेत्यापि तं उत्स-जते इति योजना । तथा चामाणकः दैवेन दत्तं कर्मणा नाशितामिति । एतदेव स्पष्टयति-लोभोति ॥४२॥ दैवस्य कर्माधीनत्वमाह द्वाभ्यां-यथित ॥ ४३ ॥ कर्महीनः पाकरत्यादावप्रकृतः सुनिहितं पातालस्यं निधिं नित्ययक्तः अंजनादिसाधनोयुक्तः ॥ ४५ ॥ व्यय एव गुणः स्वभावो यस्य तं रिक्तं व्ययगतमितिपाठेपि स एवार्थः। निर्धनत्वाञ्च-रैस्त्यक्तमपि साधुं कर्मणा सदाचारेण निमित्तेन श्रद्धेकप्रिया देवाः संश्रयन्ते स्वस्वभागार्थमुपजीवन्तीत्यर्थः । ततश्र श्रेष्ठैः फलैरेनं योजयन्तीत्याह-भवतीति विशिष्टत्वमेवाह-बह्नि-ति। समृद्धया उपेतं गृहाणि गृहं बहुत्वमार् पितृवनभवनाभं इमशानगृहतुत्यं अवराणां अमरैः ॥ ४६ ॥ विकर्मा कर्म-हीनः न च फलति फलं तृप्त्यादिकं न प्राप्नोति नापि केवलं दैवं विमार्गगामिनं नरं व्यपनयति विमार्गादन्यत्र न-यति अत एव दैवे प्रभुत्वं नास्ति। किं तु दैवं कर्तृ कर्म संयाति पुरुषकारमनुसरति गुरुं शिष्य इवेत्यर्थः । अत एव पुरुषकारो यत्र यत्र विषये संचितः सम्यगन्षितम्तत्र तत्र देवं नयति

आविभीवयति पुरुषकारेण सिद्धेथे लोको दैवानुकृल्यादेत-त्सिद्धमिति वदतीत्यर्थः । गुरुमित्यत्र अनुपहृतमदीनं काम-कारेण दैवमिति पाठे कामकारेण इच्छ्या यत्र पुरुषकारः संचितस्तत्रैव दैवं अदीनमनुपहतं चेति नयति ज्ञापयतित्यर्थः ॥ ४७ ॥ सर्देस्य सम्यक् योगजदृष्टचाऽनुभूय ॥ ४८ ॥ नन् कृषिपर्जन्यन्यायेन दैवापेक्षा कर्मासिद्धिर्न कर्मापेक्षं दैवमिति प्रत्यक्षं तत्कथं विपरीतमुच्यत इत्याशङ्क्याह-अभीति। दैवस्य प्राक्क्मणः अभ्युत्थानं व्यापारो द्विविधः । संचित-रूपेणावस्थानं एकः,भोगार्थं समारंभरूपो द्वितीयः। तत्र समा-रब्धेन उत्थानेन तद्नुकूलेन कर्मणा च ऐहिकं फलमाप्नु-यात्। विधिना शास्त्रेण कर्मणा च तदनुसारिणा स्वर्गमार्गम-वाप्रयात्। दैवाधीनो भोगः, कर्माधीनः संचय इति निष्कर्षः । क्रुष्यादाविप दैवप्रतीक्षणं कापुरु-षक्रमें सेचनादिनापि फलस्योत्पादयितुं शक्यत्वादिति भावः॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्म-पर्वाण नैलकर्फीये भारतभावदीपे षष्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥

10

अद्विषन् गौतमीवारीन् ज्ञात्वा दुःखं स्वदोषजम्। दत्वाऽपि दारानतिथीन्सुदर्शन इवार्चयन् ॥ १॥ भीष्म उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां प्रच्छिस भारत रहस्यं यद्दषीणां तु तच्छ्रणुष्व युधिष्ठिर। या गतिः प्राप्यते येन प्रत्यभावे चिरेप्सिता २ येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः। तेन तेन शरीरेण तत्तत्फ समुपाश्चते ॥ यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति श्रुभाश्रुभम्। तस्यां तस्यामवस्थायां भंक्ते जन्मनि जन्मनि न नश्यति कृतं कर्म सदा पञ्जेन्द्रियैरिह। ते हास्य साक्षिणों नित्यं षष्ट आत्मा तथैव च चक्षर्घानमनो द्याद्वाचं द्याच स्नुताम्। अनुवजेद्रपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः॥ यो द्याद्परिक्षिष्टमन्नमध्वनि वर्तते। श्रान्तायादृष्ट्याय तस्य पुण्यफलं महत्॥. ७ स्विण्डिलेषु शयानानां गृहाणि शयनानि च। चीरवल्कलसंवीते वासांस्याभरणानि च ॥८ वाहनानि च यानानि योगात्मनि तपोधने । अझी जुपरायानस्य राज्ञः भौरुषमेव च॥ रसानां प्रतिसंहारे सौभाग्यमनुगच्छति। यामिश्रप्रतिसंहारे पशून्पुत्रांश्च विन्दति ॥ १० अवाक्तिरास्तु यो लम्बेदुद्वासं च यो वसेत् सततं चैकशायी यः स लभेते प्सितां गतिम्॥ पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्नं प्रतिश्रयम्। दद्याद्तिथिपूजार्थे स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥१२ वीरासनं वीरशय्यां वीरस्थानमुपागतः।

अक्ष्यांस्तस्य वै लोकाः सर्वकामगमास्तथा ॥ घनं लभेत दानेन मौनेनाञ्चां विद्यांपते । उपभोगांश्च तपसा ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥१४ रूपमेर्श्वयमारोग्यमहिंसौफलमश्रुते । फलमूलाशिनो राज्यं स्वर्गः पणीशिनां भवेत् प्रायोपवेशिनो राजन्सर्वत्र सुखसुच्यते । गवाद्यः शाकदीक्षायां स्वर्गगामी तृणाशनः स्वियस्विषवणं स्नात्वा

वायुं पीत्वा ऋतुं छमेत्।
स्वर्गं सत्येन छमते
दीक्षया कुलमुत्तमम् ॥ १७
सिल्लिहाशी भवेद्यश्तु सदाग्निः संस्कृतो द्विजः
मन्नं साधयतो राज्यं नाकपृष्टमनाशके ॥१८
उपवासं च दीक्षायामभिषेकं च पार्थिव।
कृत्वा द्वादश वर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते॥
अधीत्य सर्ववेदान्वै सद्यो दुःसाद्विमुच्यते।
मानसं हि चरन् धर्मं स्वर्गेलोकमुपाश्रुते॥२०

या दुस्त्यजा दुर्मातिभिया न जीर्यति जीर्यतः।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम्॥ २१
यथा घेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम्।
एवं पूर्वस्रतं कर्म कर्तारमनुगच्छति॥ २२
अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च
स्वकालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुरा कृतम् २३

ब्राह्मण्यं दुर्लभं जानन् विश्वामित्रनिदर्शनात् आनृशंस्परो धर्म इति यः ग्रुकवत् स्थितः ॥२॥ दैवेन रक्ष्यते देह इति धर्मेंऽ।तियत्नवान् धर्मधिकारी षट्स्को धर्माथ मुनिनोच्यते ॥२॥ धर्मात्सुखं भवतीत्युक्तं तत्र को धर्मः किं फलिमिति जिज्ञासुर्युधिष्ठिर उवाच-क.भणामिति ॥१॥ गतिः फलं येन कर्मणा प्रेत्यभावे मरणोत्तरं देहान्तरप्राप्ती ॥२॥ येनिति ।
मनसा कृतस्य कर्मणः फलं मनसैव स्वप्रादौ भुङ्को । कायेन कृतस्य फलं कायेनैव भुङ्को जाप्रदादावित्यर्थः ॥ ३ ॥ अवस्थायां बाल्ययौवनादिस्पायां आपद्यनापदि वा ॥ ४ ॥
नेति । नाशो नैष्फल्यं अस्य कर्तुः साक्षिणाममावे हि कृतं वृथेव स्यान्न तु तत्सत्त्वे इति भावः ॥ ५ ॥ द्वादभ्यागतायेति शेषः ॥६॥ महत् अपरिमितम् ॥७॥ वानप्रस्थधर्माणां फलान्याह-स्थंडिलेष्वित्यादिना ॥ ८ ॥ योगात्मनि योगयुक्तिचिते ॥ ९ ॥ एकशायी ब्रह्मचर्यवान्॥११॥

वीरा आसतेऽस्मिन्निति वीरासनं रणदेशं उपेत्य वीरस्यां तत्र दीर्घनिद्रां च प्राप्य वीरस्थानं स्वर्गलोकं य उपागतो भवति तस्याक्षया लोका इत्यर्थः ॥ १३ ॥ आज्ञां अवि-च्छिन्नामिति शेषः। तपसा कृच्छ्नादिना जीवितं आयुः॥१४॥ शाकदीक्षायां शाकमात्राशनानियमे ॥ १६ ॥ क्रियः क्रियं त्यक्तेत्वर्थः। कृतुं संकल्पं सत्यसंकल्पत्वामिति यावत् दीक्षया यज्ञेन ॥ १७ ॥ सदान्निः अविच्छिन्नामित्ते यावत् दीक्षया यज्ञेन ॥ १० ॥ सदान्निः अविच्छिन्नामित्ते यावत् दीक्षया यज्ञेन ॥ १० ॥ सदान्निः अविच्छिन्नामित्तेष्यः अनाशके हित-मितमेध्याशनेऽनशने वा ॥ १८ ॥ द्वादशवार्षिक्यां दीक्षायां उपवासं न्रताये क्षीराधाहारं न्रतं च। 'पयो न्नाह्मणस्य न्नतं यवाग् राजन्यस्यामिक्षा वैश्वयस्य' इति श्वतिप्रसिद्धं अभिषेकं द्वादशनार्षिकं तीर्थाटनं वा वीरस्थानात्स्वर्गादिण विशिष्यते न्नह्म-लोकप्रदमेतत् द्वयमित्यर्थः॥१९॥ कायिकं धर्ममुक्त्वा वाचिकमाह—अधीरयेति २० मानसं धर्म विश्वणोति—येति २०

जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः। चक्षःश्रोत्रे च जीर्येते तृष्णेका न तु जीर्यते॥

येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापितः । प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पृजिता । येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्रह्म पृजितम् ।* सर्वे तस्यादता धर्मा यस्येते त्रय आदताः । अनादतास्तु यस्येते सर्वोस्तस्याफलाः कियाः वैश्वम्पायन उवाच ।
भीष्मस्यैतद्वचः श्रुत्वा विस्मिताः कुरुपुङ्गवाः
आसन् प्रहृष्टमनसः प्रीतिमन्तोऽभवंस्तदा २७
यन्मन्त्रे भवति वृथोपयुज्यमानेः
यत्सोमे भवति वृथाभिष्यमाणे ।
यवाशौ भवति वृथाभिष्यमाने
तत्सर्व भवति वृथाभिधीयमाने ॥ २८
इत्येतद्दषिणा प्रोक्तमुक्तवानस्मि यद्विभो ।
श्रुमाश्रुभफलप्रासौ किमतः श्रोतुमिच्छसि २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे दानधर्मपर्वणि कर्मफलिकोपाख्याने सप्तमोऽध्यायः॥७॥

OF THE PROPERTY OF THE PARTY OF

Ce

युधिष्ठिर उवाच ।

के पूज्याः के नमस्कार्याः
कान्नमस्यसि भारत ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व
येभ्यः स्पृह्यसे नृप ॥ १
उत्तमापद्गतस्यापि यत्र ते वर्तते मनः ।

मनुष्यलोके सर्व सिन् यद्मुत्रेह चाप्युत ॥ २
भीष्म उवाच ।

स्पृह्यामि द्विजातिभ्यो येषां ब्रह्म परं धनम्
येषां स्वप्तत्ययः स्वर्गस्तपःस्वाध्यायसाधनम् ३
येषां वालाक्ष वृद्धाश्च पितृपैतामहीं धुरम् ।
उद्यहन्ति न सीदन्ति तेभ्यो वै स्पृह्याम्यहम्

संसत्स वदतां तात हंसानामिव संघशः।
मङ्गरुयस्पा स्विद्वा दिव्यजीमृतिनः स्वनाः ६
सम्यगुचरिता वाचः श्रूयन्ते हि युधिष्ठिर।
श्रुश्रूषमाणे नृपती प्रेत्य चेह सुखावहाः॥ ७
य चापि तेषां श्रोतारः सदा सद्सि संमताः
विज्ञानगुणसंपन्नास्तेभ्यश्च स्पृह्याम्यहम्॥ ८
सुसंस्कृतानि प्रयताः श्रुचीनि गुणवन्ति च।
दद्त्यन्नानि पृप्त्यर्थं ब्राह्मणभ्यो युधिष्ठिर॥९
य चापि सततं राजंस्तेभ्यश्च स्पृह्याम्यहम्।
शक्यं होमाहवे योद्धं न दातुमनस्थितम् १०
श्रूरा वीराश्च शतशः सन्ति लोके युधिष्ठिर।
येषां संख्यायमानानां दानशूरो विशिष्यते॥

धन्यः स्यां यद्यहं भूयः सौम्य ब्राह्मणकोऽपि वा । कुळे जातो धर्मगति-स्तपोविद्यापरायणः॥

१२

मंत्रोचारणं जिगीषायर्थे वृथा सोमाभिषयो दक्षिणां विना वृथा होमा मंत्रं विना वृथा । एतैक्षिमिर्यत्पापं तत्सर्वे मिथ्यावादिनो मर्वेतीत्यर्थः ॥२८॥ प्राप्तो प्राप्त्यर्थम्॥२९॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्यूये भारतभाव-दीपे सप्तमो ऽच्यायः ॥७॥ * 'बृथापयुज्यमाने' इति पाठः।

दान्तानां मृदुभाषिणाम्।

सदाक्षरिवदां सताम्॥

श्रुतवृत्तोपपन्नानां

के पूज्या इत्यादिना पूर्वोक्तधर्मान् वित्रणोति तत्रापि चक्षुर्दद्यादित्यादिना आतिथ्यं कर्तव्यमुक्तं ताद्वित्रणोत्य-व्यायेन ॥ १ ॥ यदमुत्रेहं च हितं तद्वदेति शेषः ॥२॥ ब्रह्म आनंदातमा स्वर्गः सत्यसंकल्पत्वादिसिद्धिः तपःस्वाध्यायौ साधनं यस्य स्वर्गस्य यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति सर्वाध्य लोकानाप्रोति सर्वाध्य कामानिति श्रुतेः स स्वप्रत्ययः ॥३॥ अक्षरं बद्धा तद्विदाम् ॥ ५ ॥ इंससाद्दयं श्वीरनीरयोतिवा-त्मानात्मनोविंवेचनात् ॥ ६ ॥ नृपतौ नृपतेः समीपे उच-रिताः ॥ ७ ॥ अनस्यितं । अस्यावज्ये यथा स्यातथा ॥ १० ॥ बाह्मणकः कुत्सितबाह्मणोऽपि यद्यहं स्यां तर्हि धन्यः किमुत कुळे जातः ॥ १२ ॥

न मे त्वत्तः प्रियतरो लोकेऽस्मिन् पांडनन्दन त्वत्तश्चापि वियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ १३ यथा मम वियतमास्त्वत्तो विप्राः कुरूत्तम । तेन सत्येन गच्छेयं लोकान्यत्र स शान्तनुः॥ न मे पिता भियतरो ब्राह्मणेभ्यस्तथाऽभवत। न में पितः पिता वापि ये चान्येऽपि सुहज्जनाः न हि मे वृजिनं किञ्चिद्विद्यते ब्राह्मणेष्विह। अणु वा यदि वा स्थूलं विद्यते साधु कर्मसु॥ कर्मणा मनसा वापि वाचा वापि परन्तप यनमे छतं ब्राह्मणेभ्यस्तेनाद्य न तपाम्यहम्१७ ब्रह्मण्य इति मामाहुस्तया वाचाऽस्मि तोषितः व्यतदेव पवित्रेभ्यः सर्वेभ्यः परमं स्मृतम् १८ पश्यामि लोकानमला-

ञ्छचीन्त्राह्मणयायिनः। तेषु में तात गन्तव्य-महाय च चिराय च॥ १९ यथा भर्त्राश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके युधिष्टिर।

क्षित्रकः रातवर्षां च दशवर्षां द्विजोत्तमः। पितापुत्री च विश्वेयी तयोहिं ब्राह्मणो गुरुः २१ नारी तु पत्यभावे वै देवरं कुरुते पतिम्। पृथिवी ब्राह्मणालामे अभियं कुरुते पतिम् २२ पुत्रवच ततो रक्ष्यां उपास्या गुरुवच ते। अभिवचीपचर्या वैश्वाह्मणाः कुरुसत्तम॥ २३ ऋजून्सतः सत्यशीलान्सर्वभृतहिते रतान्। आशीविषानिव कुद्धान द्विजान्परिचरेत्सदा तेजसस्तपसञ्जैव नित्यं विभ्येद्यधिष्ठिर । उमे चैते परित्याज्ये तेजश्चैव तपस्तथा॥ २५ व्यवसायस्तयोः शीव्रसुभयोरेव विद्यते। हन्युः कुद्धा महाराज ब्राह्मणा ये तपिखनः॥ भूयः स्यादुभयं दत्तं ब्राह्मणाद्यद्कोपनात्। कुर्या दुभयतः शेषं दत्तशेषं न शेषयेत्॥ २७ दण्डपाणिर्यथा गोषु पालो नित्यं हि रक्षयेत ब्राह्मणा ब्रह्म च तथा क्षत्रियः परिपालयेत २८ पितेव पुत्रान् रक्षेथा ब्राह्मणान् धर्मचेतसः। स देवः सा गतिनीन्या क्षत्रियस्य तथा द्विजाः । गृहे चैपामवेक्षेथाः किंखिदस्तीति जीवनम्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८॥

युधिष्टिर उवाच। ब्राह्मणानां तु ये लोकाः प्रतिश्रुत्य पितामह न प्रयच्छानित मोहात्ते के भवनित महाद्यते १

एतन्मे तत्त्वतो ब्र्हि धर्मे धर्मभृतां वर । प्रतिश्चत्य दुरात्मानो न प्रयच्छन्ति ये नराः

खुजिनं संकटं फलाशेति यावत् पूज्यत्वादेव तान्पूज्यामि न तु फलायेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तेन त्राह्मणाराधनेन अद्य श्चरपंजरस्थोऽपि न तपामि न व्यथां प्राप्नोमीति स्वानुभवं दंश्यति ॥ १७ ॥ ब्रह्मण्यो ब्रह्मजातौ आसेक्तः ॥ १८ ॥ यायिनोऽनुचरस्य मे ॥ १९ ॥ तेजस इति । ब्राह्मणा-द्धिभ्येत् न तु तत्र तेजस्तपसी स्वीयं प्रकाशयोदित्यर्थः। तेजः क्रोधबलम् तपो योगबलम् ॥२५॥ तयोस्तपस्तेजसोत्रोह्मणक्ष-त्रियस्थयोर्व्यवसायः फलं अभिभवरूपं शोघं तीवं तथापि तपितन एवेतरान् हन्युर्न तेजित्वन इत्यर्थः ॥ २६ ॥ भूय इति । त्यन्लोपे पंचमी अकोपनं ब्राह्मणं प्राप्य यद्भयः बहुतरं उभयं तपस्तेज आख्यं स्यात् तहतं खंडितं

भवतीति शेषः। क्षमावत्सु प्रयुक्तं तत्तेजो बहुपि तूलराशि-वत्सचो नश्यतीत्यर्थः उमयत उमयं चेत् शेषं कुर्यात् न तइत्तरोषं शेषयेदित्यन्त्रयः। द्वाम्यां अन्योन्यस्मिन्प्रयुक्तं तेज आदिद्वयं न निःशेषं नर्यति किंतु शेषं क्षमावता खंडितस्य तस्यावशिर्धं तु न शेषयेत्र शिष्यते अपि तु निःशेषमेव नस्य-तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ अस्तीति । अभावे तद्देयामित्यर्थः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीय भारतभावदीपे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ब्राह्मणानामिति॥१॥

भीष्म उवाच ।
यो न द्यात्प्रतिश्चत्य
. खरुपं वा यदि वा वहु ।
आशास्तस्य हताः सर्वाः
क्रीबस्येव प्रजाफरूम् !
यां रात्रिं जायते जीवो
यां रात्रिं च विनद्यति ।
एतस्मिन्नन्तरे यद्यत्
सक्चतं तस्य भारत ॥

सुकृतं तस्य भारत ॥ ४
यद्य तस्य हुतं किश्चिद्दत्तं वा भरतर्षम ।
तपस्तप्तमयो वापि सर्व तस्योपहन्यते ॥ ५
अधैतद्वचनं प्राहुर्धमेशास्त्रविदो जनाः ।
निश्चस्य भरतश्रेष्ठ बुद्ध्या परमयुक्तया ॥ ६
अपि चोदाहर्रतीमं धर्मशास्त्रविदो जनाः ।
अश्वानां स्यामकर्णानां सहस्रेण समुच्यते ७
अत्रैवोदारह्नतीममितिहासं पुरातनम् ।
श्रृगालस्य च संवादं वानरस्य च भारत ॥ ८
तौ सखायौ पुरा ह्यास्तां मानुषत्वे परन्तप ।
अन्यां योनि समापन्नौ शार्गालीं वानरीं तथा
ततः परास्त् खाद्न्तं श्रृगालं वानरोऽत्रवीत्
इमशानमध्ये संप्रेक्ष्य पूर्वजातिमनुस्मरन् १०

कि त्वया पापकं पूर्व
कृतं कर्म सुदारुणम् ।
यस्त्वं इमशाने मृतकान्
पृतिकानात्स कुत्सितान् ॥ ११
प्रवमुक्तः प्रत्युवाच शृगालो वानरं तदा ।
ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य न मया तदुपाहृतम् १२
तत्कृते पापकी योनिमापन्नोऽस्मि सुवङ्गम ।

तस्मादेवंविघं भक्ष्यं भक्षयामि बुमुक्षितः १३ भीष्म उवाच । श्टुगाळो वानरं प्राहु पुनरेव नरोत्तम । कि त्वया पातकं कर्म कृतं येनासि वानरः॥ वानर उवाच ।

सदा चाहं फलाहारो ब्राह्मणानां प्रवङ्गमः

तस्मान्न ब्राह्मणस्वं तु हर्तस्यं विदुषा सदा। समं विवादो मोक्तस्यो दातस्यं च प्रतिश्रुतम् भीष्म उवाच।

इत्येतहुवतो राजन्त्राह्मणस्य मया श्रुतम् ।
कथां कथयतः पुण्यां धर्मेन्नस्य पुरातनीम् १६
श्रुतश्चापि मया भूयः कृष्णस्यापि विशापते।
कथां कथयतः पूर्वं ब्राह्मणं प्राते पाण्डव ॥१७
न हत्वें विप्रधनं क्षन्तव्यं तेषु नित्यशः।
वालाश्च नावमन्तव्या द्रिद्धाः कृपणा अपि॥
पवमेव च मां नित्यं ब्राह्मणाः सन्दिशन्ति वें
प्रतिश्रुत्य भवेदेयं नाशा कार्या द्रिजोत्तमे १९
ब्राह्मणो ह्याशया पूर्वे कृतया पृथिवीपते।
सुसमिद्धो यथा दीप्तः पावकस्तद्विधः स्मृतः
यं निरीक्षेत संकुद्ध आशया पूर्वजातया।
प्रदहेच हि तं राजन् कक्षमक्षय्यभुग्यथा २१
स एव ।हि यदा तृष्टो वचसा प्रतिनन्द्रित।
भवत्यगद्संकाशो विषये तस्य भारत॥ २२

पुत्रान् पौत्रान् पश्ंश्चैव बान्धवान् सचिवांस्तथा। पुरं जनपदं चैव

शान्तिरिष्टेन पोषयेत्॥ २३ पतिद्व परमं तेजो ब्राह्मणस्येह दृश्यते। सहस्रिकरणस्येव स्वितुर्धरणीतले॥ २४ तस्माद्दात्व्यमेवेह प्रतिश्चत्य युधिष्टिर। यदीच्छेन्छोमनां जाति प्राप्तुं भरतसत्तम २५ ब्राह्मणस्य हि दत्तेन श्चुवं खर्गों ह्युत्तमः। शक्यः प्राप्तुं विशेषण दानं हि महती किया। इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा। तस्माद्दानानि देयानि ब्राह्मणेभ्यो विजानता॥

26.

निशम्य विचार्य।। ६॥ अपि चेति । तत्र प्रायाश्चितं सहस्रश्यामकर्णदानं अशक्यमनुष्ठातुमत एतित् पापं दुर्जरमिति भावः ॥ ७॥ अत्रैव प्रतिश्वतस्य अप्रदाने विषये ॥ ८॥ श्वत्वतोऽध्यापकस्य कथां कथयतो मुखात् श्रुतम् ॥ १६॥ श्वतश्चायमितिहासः कृष्णस्य व्यासस्य नृगकथां कथयतो वासुदेवस्य वा मुखात् श्रुतोऽयमर्थः॥ १७॥

आशा वंध्याशा ॥ १९ ॥ अक्षय्यं पित्रर्थमुहिष्टं दानं भुंक्ते इत्यक्षय्यभुगिनः ॥ २१ ॥ अगदसंकाशः चिकित्सकतुल्यः ॥२२॥ शान्तिरिष्टेन शान्त्या हितेन क्षेमेण । रिष्टं क्षेमे इति अमेदिनी ॥२३॥ इतः अस्मिन्ठोके ब्राह्मण एव दानपात्र-मिति प्रचट्टकार्थः ॥ २७ ॥ तीर्थमिपि ब्राह्मण एवेत्याह—महिति ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधूर्मपर्वणि श्रुगालवानरसंवादे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

80.

युधिष्टिर उवाच ॥

मित्रसौहादेयोगेन उपदेशं करोति यः।
जात्याऽधरस्य राजर्षे दोषस्तस्य भवेत्र वा॥
स्तिदिच्छामि तत्त्वेन व्याख्यातुं वै पितामह।
सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य यत्र मुद्धांते मानवाः २
भीष्म उवाच॥

अञ्च ते वर्तियेष्यामि शृणु राजन् यथाकर्मम् **अरुषीणां वदतां पूर्वे श्रुतमासीत् यथा पुरा ३** उपदेशों न कर्तटयो जातिहीनस्य कस्यचित्। उपदेशे महान् दोष उपाध्यायस्य भाष्यते ध निदर्शनिमदं राजन् श्रुणु में भरतर्षभ । द्रक्तवचने राजन् यथापूर्वं युधिष्टिर॥ ब्रह्माश्रमपदे वृत्तं पार्श्वे हिमवतः श्रमे। तत्राश्रमपदं पुण्यं नानावृक्षगणायुतम् ॥ ६ नानागुरुमलताकीर्णं मृगद्विजानिषवितम्। सिद्धचारणसंयुक्तं रम्यं पुष्पितकाननम् ॥ ७ व्रतिभिवेद्धभिः कीर्णे तापसैरूपसेवितम्। ब्राह्मणेश्च महामामैः सूर्यज्वलनसन्निभैः॥ नियमवतसम्पन्नैः समाकीर्णं तपस्त्रिभिः। दंक्षितैर्भरतश्रेष्ठ यताहारैः कतात्मभिः॥ तपोध्ययनघोषेश्च नादितं भरतर्षभ। वालिखल्यैश्च बहुमिर्यतिभिश्च निषेवितम् १० तत्र कश्चित्समुत्साहं कृत्वा शुद्रो द्यान्वितः।

आगतो ह्याश्रमपदं पूजितश्च तपस्विमः ॥११ तांस्तु दृष्टा मुनिगणान्देवकल्पान्महौजसः। विविधां वहतो दीक्षां संप्राहृष्यतभारत १२ अथास्य बुद्धिरभवत्तपस्ये भरतर्षम। ततोऽत्रवीत्कुलपति पादौ संगृह्य भारत ॥१३ भवत्प्रसादादिच्छामि धर्म वक्तुं द्विजर्षम। तन्मां त्वं भगवन्व स्तुं प्रवाजयितुमहेसि॥१४ वर्णावरोऽहं भगवन् शूद्रो जात्यास्मि सत्तम शुश्रूषां कर्तुमिच्छामि प्रपन्नाय प्रसीद मे॥१५

कुलपितरुवाच । न राक्यमिह शुद्रेण लिंगमाश्चित्य वर्तितुम् आस्यतां यदि ते बुद्धिः शुश्च्यानिरतो भव१६ शुश्च्या पराँह्योकानवाप्स्यसिन संशयः १७

भीष्म उवाच॥

एवमुक्तस्तु मुनिना स शूद्रो चितयत्रृप।
कथमत्र मया कार्य श्रद्धा धर्मपरा च मे ॥१८
विज्ञातमेवं मवतु करिष्ये श्रियमात्मनः।
गत्वाऽऽश्रमपदाद्द्रमुटजं कृतवांस्तु सः॥१९
तत्र वेदीं च भूमि च देवतायतनानि च।
निवेद्य भरतश्रेष्ठ नियमस्योऽभवन्मुनिः २०
अभिषेकांश्च नियमान् देवतायतनेषु च।
वर्षि च कृत्वा हुत्वा च देवतां चाष्यपूजयत्२१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे नवमोऽप्यायः ॥ ९ ॥

80

मित्रसौहादैत्यध्यायेन नीचाय धर्मरहस्यं न द्यादित्युक्तं मित्रं उपकारमपेश्य उपकर्ता। सुदृत् उपकार-मनपेश्योपकर्ता लोमात् कृपया वेत्यर्थः ॥ १ ॥ उपाध्या-यस्य उपदेशकर्तुः भाष्यते न शूद्राय मितं द्यादित्यादि-शास्त्रेण ॥४॥ दुरुक्तं दुःखस्यं नीचं प्रति उक्तं वचनम् ॥५॥ अतिभिन्नद्वाचारिभिः तापसैर्वानप्रस्यैः ॥ ८ ॥ यतिभिः संन्यासिमिः ॥ १०॥ दयान्वितः सर्वभूताभयदानेन प्रव्रज्यां कृतवानित्यर्थः॥ ११॥ दीक्षां नियमम् ॥१२॥ तपस्ये तपः करिच्ये ॥१३॥ वक्तुं अधिगंतुं वज गतावित्यस्य रूपं प्रवाजयितुं विधिवत् स्वोचितं कम त्याजयितुम्॥१४॥ लिंगं संन्यासिचिन्हं सेवकस्य तव प्रव्रज्यानाधिकारात्र युक्तम् ॥१६॥ आत्मनः प्रियं विश्लेषकस्य शुश्रुषाख्यस्य स्वधर्मस्य त्यागं लिंगधारणानिधकारेऽपि त्यागमात्रे सर्वस्याधिकारात् उटजं पर्णशालाम् ॥१९ ॥ वेदों पूजार्थं भूमिं शयनावर्थम् ॥२० ॥ अभिषेकान् त्रिसंध्यं स्नानानि ॥ २१ ॥ संक-

संकरपनियमोपेतः फलाहारो जितेदियः। नित्यं सन्निहिताभिस्तु ओषधीभिः फलैस्तथा अतिभीन्पूजयामास यथावत्समुपागतान्। पवं हि सुमहान्काली व्यत्यकामत तस्य वै २३ अधास्य मुनिरागच्छत्संगत्या वै तमाश्रमम्। संपुज्य स्वागतेनविं विधिधत्समतोषयत्॥ २४ अनुकूलाः कथाः कृत्वा अथागतमपृच्छत । • ऋषः परमतेजस्वी धर्मात्मा संशितवतः २५ पवं सुबद्धशस्तस्य शूद्रस्य भरतर्षभ । सोऽगच्छदाश्रममृषिः शूद्धं द्रष्टुं नरर्षम ॥ २६ अथ तं तापसं शुद्रः सोऽब्रबीद्भरतर्षभ। पितृकार्यं करिष्यामि तत्र मेऽनुग्रहं क्षक् ॥२७ बाढिमित्येव तं विप्र उवाच भरतर्भम। श्रचिर्भृत्वा स शुद्रस्तु तस्यर्षेः पाद्यमानयत २८ वय दर्भाश्च वन्यांश्च ओषधीर्भरतर्पम । पवित्रमासनं चैव वृसीं च समुपानयत्॥ २९ अथ दक्षिणमावृत्य वृसीं चरमशौर्षकीम्। कृतामन्यायतो दृष्टा तं शूद्रमृषिरत्रवीत ॥३० कुरुष्वैतां पूर्वशीर्षां भवांश्चोद्रष्ट्रमुखः श्रुचिः। स च तत्कृतवान् शुद्धः सर्वे यद्दिख्यवीत ३१ यथोपदिष्टं मेघावी दर्भार्घादि यथातयम्। हृदयकद्यविधि कृतस्त्रमुक्तं तेन तपस्थिना ३२ ऋषिणा पितृकार्ये च स च धर्मपथे स्थितः। पितृकार्ये कृते चापि विस्षृष्टः स जगाम ह ३३ अथ दीवेंस्य कालस्य सतप्यन् शृद्धतापसः। वने पश्चत्वमगमत्सुकृतेन च तेन वै॥ अजायत महाराज वंशे स च महाद्यातिः ३५ तथैव स ऋषिस्तात कालधर्ममवाप ह ॥ ३६ पुरोहितकुले विप्र आजातो भरतर्षम । एवं तो तत्र संभूतावुभी शूद्रमुनी तदा ॥ ३७ ऋमेण वार्घतौ चापि विद्यासु कुशलावुमौ। अथ्वेवेदे वेदे च बभूवार्षिः सुनिष्ठितः। कलपप्रयोगे चोत्पन्ने ज्योतिषे च परं गतः॥३८ सांख्ये चैव परा प्रीतिस्तस्य चैवं व्यवर्धत । पितर्युपरते चापि कृतशौचस्तु पार्थिवः ॥३९॥ आभिषिकः प्रकृतिभी राजपुत्रः स पार्थिवः। अभिषिक्तेन स ऋषिरभिषिक्तः पुरोहितः ॥४० स तं पुरोधाय सुखमवसंद्वरतर्षम ।

राज्यं शशास धर्मेण प्रजाश्च परिपालयन् ४१.
पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकार्येषु चासकृत्।
उत्स्मयन्प्राहसचापि दृष्ट्वा राजा पुरोहितम्॥
पवं स बहुशो राजन् पुरोधसमुपाहसत्।
लक्षायित्वा पुरोधास्तु बहुशस्तं नराधिपम्॥
उत्स्मयन्तं च सततं दृष्ट्वाऽसौ मन्युमाविशत्।
वथ शून्ये पुरोधास्तु सह राज्ञा समागतः ४४
कथाभिरनुकूलामी राजानं चाभ्यरोचयत।
ततोऽव्रवीचरेन्द्रं स पुरोधा भरतर्षम्॥ ४५
वरमिच्लाम्यहं त्वेकं त्वया दृत्तं महायुते॥४६
राजीवाच।

वराणां ते शतं द्यां कि वतैकं द्विजोत्तम । स्नेहाच बहुमानाच नास्त्यदेयं हि मे तव ४७ पुरोहित उवाच ।

पकं वै वरमिन्छामि यदि तुष्टोऽसि पार्थिव प्रतिजानीहि तावस्वं सत्यं यद्वद् नानृतम् ४८ भीष्म उवाच ।

नाप्त उपाच । बाढिमित्येव तं, राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिर । यदि झास्यामि वस्यामि अजानन्न तु संवदे॥ पुरोहित उवाच ।

पुण्याह्वाचने नित्यं धर्मकृत्येषु चासकृत । शान्तिहोमेषु च सदा

र्कि त्वं हसासि वीश्य माम् ॥ ५० सत्रीडं वै भवति हि मनो में हसता त्वया। कामया-शापितो राजन्नान्यथा वक्तुमर्हासि५६ सुद्यक्तं कारणं ह्यत्र न ते हास्यमकारणम्। कीतृहलं में सुभृशं तत्त्वेन कथयस्व में ॥ ५२ राजोवाच।

एवमुक्ते त्वया विप्र यद्वाच्यं भवेदिष ॥ अवस्थमेव वक्तत्यं श्रणुष्वैकमना द्विज ॥ ५३ पूर्वदेहे यथा वृत्तं तिज्ञवाध द्विजोत्तम। जाति समराम्यहं ब्रह्मन्नवधानेन मे श्रुणु ॥ ५४ श्रूड़ोऽहमभवं पूर्वं तापसो भृशसंयुतः। ऋषिक्ष्रतपास्त्वं च तदाऽभूद्विजसत्तम॥ ५५ प्रीयता हि तदा ब्रह्मन्ममानुष्रहबुद्धिना। पितृकार्ये त्वया पूर्वमुपदेशः कृतोऽन्य ॥ ५६ वृस्यां दभेषु हृद्ये च कृद्ये च मुनिसत्तम। प्रतेन कर्मदाषेण पुरोधास्त्वमजायथाः॥ ५७

ल्पस्य नियमो निप्रहः चित्तव्रत्तिनिरोध इति यावत् तेन उपेतः ॥२२॥ वृसीं चरमशै।विकीं आसनकूर्चे पश्चिमाप्रम् ॥३०॥ वैदे ऋग्वेदादित्रये कलप्रशोगे सूत्रोक्तयज्ञप्रयोगे ॥ ३८॥ अहं राजा च विभेन्द्र पश्य कां छंस्य पर्ययम्।
मत्कृतस्योपदेशस्य त्वयाऽऽवाप्तमिदं फलम्
पतस्मात्कारणाद्गह्यन्प्रहसे त्वां द्विजोत्तमः।
न त्वां परिभवन्त्रह्यन्प्रहसामि गुरुर्भवान् ५९
विपर्ययण मे मन्युस्तेन सन्तत्यते मनः।
जाति स्मराम्यहं तुभ्यमतस्त्वां प्रहसामि वै॥
पवं तवोग्रं हि तप उपदेशेन नाशितम्।
पुरोहितत्वमुतस्तुज्य यतस्य त्वं पुनर्भवे॥ ६१
इतस्त्वमधमामन्यां मा योनि प्राप्त्यसे द्विज।
गृह्यतां द्रविणं विष्र पुतातमा भव सत्तम ६२

भीष्म उवाच।
ततो विसृष्टो राज्ञा तु विप्रो दानान्यनेकद्याः।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं भूमिं ब्रामांश्च सर्वदाः
कृच्छ्राणि चीर्त्वां च ततो
यथोक्तानि द्विजोत्तमैः।
तीर्थानि चापि गरवा वै
दानानि विविधानि च ॥ ६४
दत्वा गाश्चिव विप्रेभ्यः पूतास्माऽभवदारमवान्
तमेव चाश्चमं गरवा चचार विपुळं तपः॥६५

ततः सिर्द्धि परां प्राप्तो ब्राह्मणो राजसत्तम। संमतश्चाभवत्तेषामाश्रमे तन्निवासिनाम् ॥६६ एवं प्राप्तो महत्कुच्छृमृषिः सन्नुपसत्तम । ब्राह्मणेन न वक्तव्यं तस्माद्वर्णावरे जने.॥ ६७ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैद्यास्रयो वर्णा द्विजातयः। पतेषु कथ्रयत्राजन्त्राह्मणो न प्रदुष्यति ॥ ६८ तस्मात्सद्भिने वक्तदैयं कस्यचितिकचिदग्रतः। खुश्मा गतिहिं धर्मस्य दुर्जेया द्यकृतात्मिः॥ तस्मान्भौनेन मुनयो दीक्षां कुर्वन्ति चाहताः दुरुक्तस्य भयाद्राजन्नाभाषन्ते च किञ्चन॥७० धार्मिका गुणसंपन्नाः सत्याज्ञवसमन्विताः। दुरुक्तवाचाभिहितैः प्राप्नवन्तीह दुष्कृतम् ७१ उपदेशों न कर्त्दयः कदाचिदपि कस्यचित्। उपदेशाद्धि तत्पापं ब्राह्मणः समवाप्रयात ७२ विमृश्य तस्मात्प्राज्ञेन वक्तव्यं धर्मिमेंच्छता। सत्यानृतेन हि कृत उपदेशी हिनस्ति हि ॥७३ वक्तव्यमिह पृष्टेन विनिश्चित्य विनिश्चयम्। स चोपदेशः कर्त्रत्यो येन धर्ममवाप्रयात॥७४ पतत्ते सर्वमाख्यातस्पदेशकृते मया। महान् क्लेशो हि भवति तस्मान्नोपदिशेदिह७५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि शूद्रमुनिसंवादे दशमोऽध्यायः॥ १०॥

- Marie

38

युधिष्ठिर उवाच । '
की दशे पुरुषे तात
स्त्रीषु वा भरतर्षभ ।
श्रीः पद्मा वसते नित्यं
तन्मे बूहि पितामह ॥ १
मीष्म उवाच ।
अञ्च ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तं यथाश्रुतम् ।
रुक्मिणी देवकीपुञ्जसिधी पर्यपृच्छत ॥ २

नारायणस्याङ्कगतां ज्वलन्तीं
हृष्ट्वा श्रियं पद्मसमानवर्णाम्।
कौतूहलाद्विस्मितचारुनेत्रा
पप्रच्छ माता मकरध्वजस्य॥ ३
कानीह भूतान्युपसेवसे त्वं
सनितष्ठसे *कानिव सेवसे त्वम्।
तानि त्रिलोकेश्वरभूतकान्ते
तत्त्वेन में बृहि महर्षिकरुपे॥ ४

मत्कृतस्य मद्यं कृतस्य ॥ ५८ ॥ विपर्ययेण शृह्मोप्यहं जाति-स्मरो जातः मुनिरिष त्वं पुरोहितों जात इति वैपरीत्येन मन्युर्दैन्यम् ॥ ६० ॥ भवे भवनिभित्तम् ॥ ६९ ॥ सत्या-मृतेन वाणिज्येन घनलोभेनेत्यर्थः । सत्यानृतं तु वाणिज्य-मिति स्मृतिः ॥ ७३ ॥ विनिश्चयं निश्चेतव्यम् ॥ ७४ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकर्ण्यये भारतभाव-दोषे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

की दशे इति । श्रीमानेव ददातीति श्रीकरान्योगान् कथायेतुमध्याजः। श्रीः रूपौदार्यादिशोमा तशुता पद्मा घन-समृद्धिः श्रीः पद्मेत्युच्यते ॥ १ ॥ पर्यपृच्छत श्रियामित्यप-कृष्यते ॥ २ ॥ उपसेवसे गजतुरगादिरूपेण संतिष्ठसे वैयौँ दार्यसौंदर्यशोर्यादिरूपेण पुरुषे वसासि ॥ ४ ॥ * कानि च इत्य पि पाठः ।

एवं तदा श्रीरिममाष्यमाणा देव्या समक्षं गरुडध्वजस्य। उवाच वाक्यं मधुराभिधानं ' मनोहरं चन्द्रमुखी प्रसन्ना ॥ श्रीरुवाचः। वसामि नित्यं सुभगे प्रगल्भे दक्षे नरे कर्मणि वर्तमाने। अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे जितेन्द्रियं नित्यमुदीर्णसत्त्वे ॥ 3 नाकमंशीले पुरुषे वसामि न नास्तिके साङ्करिके कृतम्ने। न भिन्नवृत्ते न नृशंसवर्णे न चापि चौरे न गुरुष्वसूये॥ ये चारुपतेजोबलसस्वमानाः क्रिश्यन्ति कुप्यन्ति च यत्र तत्र। न चैव तिष्टामि तथाविधेषु नरेषु संगुप्तमनोरथेषु ॥ यश्चात्मानि प्रार्थयते न किञ्चि-चश्च स्वभावोपहतान्तरात्मा। तेष्वरूपसन्तोषपरेषु नित्यं नरेषु नाहं निवसामि सम्यक्॥ खधर्मशीलेषु च धर्मवित्सु वृद्धोपसेवानिरते च दान्ते। कृतात्मनि श्लान्तिपरे समर्थे क्षान्तासु दान्तासु तथाऽवलासु १० सत्यसभावार्जवसंयुतास वसामि देवद्विजपू जिकासु। प्रकार्णमाण्डामनपेक्ष्यकारिणीं सदा च भर्तुः प्रतिक्छवादिनीम्॥११ परस्य वेदमामिरतामळजा-मेवंविधां तां परिवर्जयामि। पापामचोक्षामवलेहिनीं च व्यपेतध्यां कलहात्रियां च॥

निद्राभिभूतां सततं शयानां एवंविघां तां परिवर्जवामि॥ सत्यासु नित्यं विषद्शनासु सौभाग्ययुक्तासु गुणान्वितासु ॥ १३ वसामि नारीषु पतिवतासु कल्याणशीलासु विभृषितासु। यानेषु कन्यासु विभूषणेषु यशेषु मेघेषु च वृष्टिमत्सु 88 वसामि फुछासु च पश्चिनीषु नक्षत्रवीथीषु च शारदीषु॥ गजेषु गांष्ठेषु तथाऽऽसनेषु सरःसु फुलोत्पलपङ्क जेषु नदीषु हंसखननादितासु क्रीश्चावघुरस्वरशोभितासु ॥ विकीणेकूलद्वमराजितासु तपस्विसिद्ध द्विजसेवितासु १६ वसामि निस्यं सुबद्भद्कासु॥ सिंहेर्गजैश्वाकुलितोदकासु॥ मत्ते गजे गोव्यमे नरेन्द्रे सिहासने सत्युरुषेषु नित्यम् ॥ यस्मिन् जनो हृदयभुजं जुहोति गोब्राह्मणं चार्चति देवताश्च॥ काले च पुष्पैर्बलयः क्रियन्ते तस्मिन् गृहे नित्यमुपैमि वासम्॥१८ स्वाध्यायनित्येषु सदा द्विजेषु क्षत्रे च धर्माभिरते सद्व॥ वैश्ये च कृष्याभिरते वसामि श्रद्धे च शुश्रूषणितत्ययुक्ते ॥ 28 नारायणे त्वेकमना वसामि सर्वेण भावेन शरीरभूता॥ तस्मिन् हि धर्मः समहान्निविष्टो ब्रह्मण्यता चात्र तथा प्रियत्वस् ॥ २०

देव्या हिन्मण्या । ५ ॥ प्रगत्मे वामिनि दक्षे अनलसे देवपरे देवाराधननिष्ठे ॥ ६ ॥ नृशंसवर्णे क्षेष्ठुराक्षरमा- विणि असूये असूयावति ॥ ७ ॥ तेजः शौर्ये सत्त्वं द्विद्धः यत्र तत्र विशिष्टपुरुषे संगुप्तमनेरथेषु अन्यत् व्यायन्त्यन्यदर्शयन्ति ताहशेषु ॥ ८ ॥ स्वभावत्यादे- मौंक्योपहतवित इस्पर्थः ॥ ९ ॥ स्वधारित । सार्द्धः

श्लोकः ॥ १० ॥ पाणां निर्देयां अवोशां अग्रुचिं अवले हिनीं सिक्षिणीं लेलिहानां सदा कुद्धामित्यर्थः ॥ १२ ॥ यानादिषु रमणीयेषु सर्शेषु वदामीत्यर्थः ॥ १४ ॥ यानेम- निर्मित । लक्ष्मीं प्रापुसुनाया एत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ भावेन आदेण शरीरभूता शरीरवती ॥ २० ॥

नाहं शरीरेण वसाभि देवि नैवं मया शक्यभिहाभिधातुम्॥ भावेन यहिमन्निवसामि पुंसि • स वर्षते धर्मयशोर्थकामैः॥ २१॥

इति श्रीमहासारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि श्रीकिमणी संवादे पकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

83

युधिष्टिर उवाच ॥ स्त्रीपुंसयोः संप्रयोगे स्पर्शः कस्याधिको भवेत एतस्मिन् संदाये राजन् यथावद्वक्तुमहै नि ॥ १ भीष्म उवाच ॥

अत्राप्यदाहरंतीममितिहासं प्ररातनम् । मंगास्वनेन दाऋस्य यथा वैरमभृत्पुरा ॥ पुरा भंगास्वनो नाम राजर्षिरतिधार्मिकः। अपुत्रः पुरुषःयाद्य पुत्रार्थे यज्ञमाहरत्॥ अग्निष्टतं स राजर्षिरिद्रद्विष्टं महाबलः॥ प्रायश्चित्तेषु मर्त्यानां पुत्रकामेषु चेष्यते ॥ इन्द्रो ज्ञात्वा तु तं यज्ञं महामागः सुरेश्वरः। अन्तरं तस्य राजर्षेरन्विच्छन्नियतात्मनः॥ ५ न चेवास्यान्तरं राजन् स दद्शे महात्मनः। कस्यचित्त्वथ कालस्य मृगयां गतवानुषः॥६ इदमन्तरमित्येव शको नृपममोहयूत्। पकाश्वेन च राजर्षिम्भीनत इंद्रेण मोहितः॥ ७ न दिशोऽविन्दत नृषः श्चातिपपासार्दितस्तदा इतश्रेतश्र वै राजन् श्रमतृष्णान्वितो नृप॥ ८ सरोऽपद्यत्सुरुचिरं पूर्ण परमवारिणा। सोऽवगाह्य सरस्तात पाययामास वाजिनं ९ अथ पीतोदकं सोऽश्वं वृक्षे बध्वा नृपोत्तमः।

अवगाह्य ततः स्नातस्तत्र स्नीत्वमवाप्तवान् रे आत्मानं स्त्रोक्रतं दहा बीडितो चृपसत्तमः। चिन्तानुगतसर्वातमा व्याकुलेन्द्रियचेतनः॥११ आरोहिन्ये कथं त्वश्वं कथं यास्यामि वै पुरम् इष्टेनाञ्चिष्ट्रता चापि पुत्राणां शतमौरसम् ॥१२ जातं महाँबलानां मे तान्त्रवश्यामि कि त्वहम् दारेषु चात्मकीयेषु पौरजानपरेषु च॥ मृदुत्वं च तनुत्वं च विक्र बत्वं तथैव च। स्त्रीगुणा ऋषिभिः प्रोक्ता धर्मतस्वार्थदार्शिभिः॥ व्यायामे कर्कशत्वं च वीर्यं च पुरुषे गुणाः। पौरुषं विप्रनष्टं वे स्त्रीत्वं केनापि मेऽभवत १५ स्त्रीमावात्पुनरश्वं तं कथमारोद्ध पुत्सहे। महता त्वथ यत्नेत आरुह्याभ्वं नराधिपः ॥१६ पुनरायात्परं तात स्त्रीकृतो नृपसत्तमः। पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च पौरजानपदाश्च ते ॥१७ कित्विदं त्विति विज्ञाय विस्मयं परमं गताः अथोवाच स राजार्षेः स्त्रोभू गोवदतां वरः१८ स्गवामिस निर्याता बक्टैः परिवृतो दृढम्। उद्भान्तः प्राविशं घोरामदवीं दैवचोदितः॥१९ अट्टां च सुधोरायां तृष्णातां नष्टचेतनः। सरः सुरुचिरप्रख्यमपद्यं पक्षिभिर्वतम् ॥ २०

नाहमिति । नारायणादन्यत्र धर्मादिवृद्धिरूपेणेव वसामि न शरीरेणेत्यर्थः ॥२१॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्डीये भारतभावदीपे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

स्त्रीपुंसयोगित । पूर्वाध्यायान्ते स वर्दते धर्मयशो-र्थकामैरिति कामसुखबृद्धिरि लक्ष्मीवत्स्वस्तात्युक्तं तत्र स्त्रीषु पुमर्थेऽक्षया कामसुखबृद्धिरस्तीति लक्ष्मीकामेन कामि-न्यः प्रीतिमत्यो लक्ष्मीबुद्ध्या पूजनीया इत्यध्यायतात्पर्यम् । स्पर्शः वैषयिकं सुखम् ॥ १ ॥ वैरमूळमाह-आसिष्टृत-मिति । त्रिगुणितोऽमिटोमोऽमिटुत् तत्र ह्यमिरेव स्त्र्यते स च 'पुत्रं ददाति दाशुव' इति मन्त्रवणीत्पुत्रप्रदः कतुः स चेन्द्रहिष्टस्तत्रेक्ट्रस्य प्राधान्यामावात् ॥ ४ ॥ यज्ञं कृतमिति शेषः ॥ ५ ॥ महुत्वादयः स्त्रीगुणा आगताः ॥ १४ ॥ कर्कशत्वादयः पुरुषगुणाः नष्टाः केन निमितेन मे मम स्त्रीत्वम्भवदिति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ स्त्रीकृतः इन्द्रेण स्नितं प्रापितः ॥ १७ ॥

तत्रावगाढः स्त्रीभूतो देवनाहं कृतः पुराः। नामगोत्राणि चाभाष्य दाराणां मंत्रिणां तथा आह पुत्रांस्ततः सोऽथ स्त्रीभृतः पार्थिवोत्तमः संप्रीत्या भुज्यतां राज्यं वनं यास्यामि पुत्रकाः एवमुक्त्वा पुत्रशतं वनमेव जगाम ह। गत्वा चैवाश्रमं सा तु तापसं प्रत्यपद्यत ॥२३ तापसेनास्य पुत्राणामाश्रमेष्वभवच्छतम्। अथ साऽऽदायतान्सर्वान् पूर्वपुत्रानभाषत२४ पुरुषत्वे सुता यूयं स्त्रत्वे चेमे शतं सुताः। एकत्र मुज्यतां राज्यं भ्रातृभावेन पुत्रकाः २५ सहिता भातरस्तेऽथ राज्यं बुभुजिरे तदा। तान दृष्टा मातृभावेन भुंजानान् राज्यमुत्तमं चिन्तयामास देवेन्द्रो मन्युनाऽथ परिष्लुतः। उपकारोऽस्य राजर्षेः कृतो नापकृतं मया २७ ततो ब्राह्मणक्रपेण देवराजः शतकतुः। मेद्यामास तान् गत्वा नगरं वै नृपात्मजान् २८ म्रातृणां नास्ति सौम्रात्रं येष्येकस्य पितुःसुताः राज्यहेतोर्विवादिताः कश्यपस्य सुरासुराः २९ युयं भङ्गाखनापत्यास्तापसस्येतरे सुताः। कदयपस्य सुराश्चेव असुराश्च सुतास्तथा ॥३० युष्माकं पैतृकं राज्यं भुज्यते तापसात्मजैः। इन्द्रेण भेदितास्ते तु युद्धेऽन्योन्यमपातयन्॥ तच्छूत्वा तापसी चापि संतप्ता प्रक्रोद ह। ब्राह्मणच्छद्मनाभ्येत्य तामिन्द्रोऽथान्वपृच्छत केन दुःखेन संतप्ता रोदिषि त्वं वरानने। ब्राह्मणं तं ततो द्वा सा स्त्री करूणमब्रवीत ३३ पुत्राणां द्वे राते ब्रह्मन् कालेन विनिपातिते। अहं राजाऽभवं विप्र तत्र पूर्वे शतं मम ॥ ३४ समुत्पन्नं सरूपाणां पुत्राणां व्राह्मणोत्तम। कदाचिन्सुगयां यात उद्धान्तो गहने वने ३५ अवगादश्च सरसि स्त्रीभृतो ब्राह्मणोत्तम। पुत्रान् राज्ये प्रतिष्ठाप्य वनमस्मि ततो गतः ।स्त्रियाश्च मे पुत्ररातं तापसेन महात्मना। आश्रमे जानितं ब्रह्मजीतं तन्नगरं मया ॥ ३७ तेषां च वैरमुत्पन्नं कालयोगेन वै द्विज। पतच्छोचाम्यहं ब्रह्मन् दैवेन समभिष्ठता ३८

इन्द्रस्तां दुःखितां दृष्ट्वा अव्रवीत्परुषं वचः ।
पुरा सुदुःसहं भद्रे मम दुःखं त्वया कृतम् ॥
इन्द्रिहेष्ट्वेन यजता मामनाङ्क्य धिष्ठितम् ।
इन्द्रोहमिस्म दुर्बुद्धे वैरं ते पातितं मया॥४०
इन्द्रं दृष्ट्वा तु राजिषः पाद्योः शिरसा गतः ।
प्रसीद त्रिद्शश्रेष्ठ पुत्रकामेन स कतुः ॥ ४१
इष्टिक्षद्शशार्दूळ तत्र मे झन्तुमहंसि ।
प्राणिपातेन तस्येन्द्रः परितुष्ट्यो वरं द्दौ ॥४२
पुत्रास्ते कतमे राजन् जीवन्त्वेतत्प्रचक्ष्व मे ।
स्त्रीभृतस्य हि ये जाताः पुरुषस्याथ येऽभवन्
तापसी तु ततः शक्रमुवाच प्रयताञ्जाळः ।
स्त्रीभृतस्य हि ये पुत्रास्ते मे जीवन्तु वासव ॥
इन्द्रस्तु विस्मितो दृष्ट्वा स्त्रियं पप्रच्छ तां पुनः
पुरुषोत्पादिता ये ते कथं द्वेष्याः स्तास्तव ॥
स्त्रीभृतस्य हि ये जाताः

स्त्रोत्याह च जातार स्नेहस्तेभ्योऽधिकः कथम् । कारणं श्रोतामिच्छामि तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥

86

क्रयुवाच । स्त्रियास्त्वभ्यधिकः स्नेहो न तथा पुरुषस्य वै। तस्मान्ते शक्र जीवन्तु ये जाताः स्त्रीकृतस्य वै॥

80

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तस्ततस्तिवन्द्रः प्रीतो वाक्यमुवाच ह
सर्व एवेह जीवन्तु पुत्रास्ते सत्यवादिनि ॥४८
वरं च वृर्धे राजेन्द्र यं त्वाभिच्छासि सुव्रत ।
पुरुषत्वमथ स्त्रीत्वं मत्तो यदभिकांक्षसे ॥ ४९

स्युवाच ।

स्नीत्वमेव वृणे शक्त पुंस्तवं नेच्छामि वासव।
एवसुक्तस्तु देवेन्द्रस्तां स्त्रियं प्रत्युवाच ह ॥५०
पुरुषत्वं कथं त्यक्तवा स्त्रीत्वं चोदयसे विभो
एवसुक्तः प्रत्युवाच स्त्रीभूतो राजसत्तमः ५१
स्त्रियाः पुरुषसंयोगे प्रीतिरभ्यधिका सदा।
एतस्मात्कारणाच्छक स्त्रीत्वमेव वृणोम्यहम्
रामिताऽभ्यधिकं स्त्रीत्वे सत्यं वे देवसत्तम।
स्त्रीभावेन हि तुष्यामि गम्यतां त्रिदशाधिप

प्रत्यपद्यतः भर्तृत्वेन स्वीकृतवती ॥ २३ ॥ स्रीत्वदानेन द्विगु-णितपुत्रप्राप्तिस्य उपकार एव जातो न स्रीत्वकृतीपकार इत्यर्थः ॥२०॥ स्वरूपाणां स्वस्थेव रूपं येषां तेषाम् ॥३५॥ ह्रियाः श्रीभूतस्य मे मम ॥ ३०॥ इन्द्रहिष्टेन अभिष्ठुता यज्ञेन धिष्ठितं अधिष्ठितं ऋतूनिति शेषः ॥ ४०॥ अध्या-यतात्पर्यमाह**ास्त्रिया इति** ॥ ५२॥ प्रवमस्त्विति चोक्त्वा ता-मापृच्छच त्रिदिवं गतः। ्षयं स्त्रिया महाराज अधिका प्रीतिक्च्यते॥

rice

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि भङ्गास्वनोपाख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

end Rose

33

युधिष्ठिर उवाच।

किं कर्तद्यं मनुष्येण लोकयात्राहितार्थिना।
कथं वै लोकयात्रां तु किशीलश्च समाचरेत
भीष्म उवाच।
कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम्
मनसा त्रिविधं चैव दशकर्मपथांस्त्येजत् ॥ २
प्राणातिपातः स्तैन्यं च परदारानथापि च।
त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् ३

असत्प्रलापं पारुष्यं पैद्युन्यमनृतं तथा । चत्वारि वाचा राजेन्द्र न जल्पेन्नानुचिन्तयेतः अनभिष्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सीद्धदम् । कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ५

तस्माद्वाकायमनसा नाचरेद्शुमं नरः। शुभाशुभान्याचरन् हि तस्य तस्याश्चते फलम्॥

8

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि लोकयात्राकथने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

38

युधिष्ठिर उवाच। त्वयाऽऽपगेय नामानि श्रुतानीह जगत्पतेः। पितामहेशाय विभो नामान्याचक्व शंभवे॥१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्धीये भारतभाव-दीपे हादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

तदेवं गौतभी सुदर्शन सुप्रमन्तीना मास्याने यह च्छोपगतेषु दुः खेषु अनुद्धिममना अतिथिभक्त आनुशंस्यादि धर्मवान् श्रियं प्राप्नोति तस्याश्च फळं कामः इन्द्रियप्रीतिरूपः सा च ह्यीणामेव भूयती पुंसस्त्वत्यते स्वावता प्रन्थेनोक्तम् । तिममं कामं तुच्छो इत्य परमसुखावा प्रिकामस्य पूर्वोक्ताननु हेगाई। तुपातीनस्य वश्यमाणविधिना परमेश्वरमाराध्यिष्यतो हेयं दोषजातं वक्तमयमध्याय आरम्यते—िक्तिमिति । छोकयात्रा ऐहिकशिष्ट प्रवहारः, हितं च पारला किमिति । छोकयात्रा ऐहिकशिष्ट प्रवहारः, हितं च पारला किम्यात्रां छोकयात्रां छोकद्वयश्चयः साधनम्॥ १॥ कर्मपथान् स्वामाविकक्रममार्गान् ॥ २॥ प्राणातिपातो हिस्सा ॥ ३॥ असत्यत्राणं

याम्यवार्तादिं पारुण्यं निष्ठुरमाषणं पेशुन्यं राजद्वारादीं परदोषस्वनं अनुतं भिथ्यावादः परिशंडाकरः मन-साप्येवं विदेष्यामीति नानुचिन्तयेत् ॥४॥ अनिमध्येति श्लोकेन परहव्येष्वभिष्यानं परस्यानिष्टचिन्तनं वेदवादेषु नास्तिक्यमिति त्रीणि त्याज्यानि लक्षयेत् दश त्यजिद्विपुपन्तमात् ॥५॥ ग्रमं अहिंसादि आस्तिक्यान्तं अग्रुमं हिंसादि नास्तिक्यान्तं फलं अभयदुःखादि स्वर्गनरकान्तम् ॥ ६॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतम्मावदीये त्रयोदशोऽत्यायः॥ १३॥

99

अशुभानि परित्यज्य शुभान्याचरता यज्जप्तव्यं तज्जानन् स्वयभेव पृच्छति—त्वयाति । आपगेय गाङ्गेय पिता-महस्यापि ईशाय अन्तर्यामिणे सर्वत्र षष्ठयर्थे चतुर्था शं सुखं भवत्यस्मादित्यानन्दायेत्यर्थः ॥१॥ ब्रश्लवे विश्वरूपाय महाभाग्यं च तत्त्वतः । सुरासुरगुरौ देवे शंकरेऽज्यक्तयोनये॥ भीष्म उवाच।

अशकोऽहं गुणान्वकुं महादेवस्य धीमतः। यो हि सर्वगतो देवो न च सर्वत्र दृश्यते॥३ ब्रह्मविष्णुसुरेशानां स्रष्टा च प्रभुरेव च। ब्रह्माद्यः विशाचान्ता यं हि देवा उपासते ४

> प्रकृतीनां परत्वेन पुरुषस्य च यः परः । पुरुषस्य च यः परः । चिन्त्यते यो योगविद्धिन ऋषिभिस्तत्त्वदार्शिभिः॥ अक्षरं परमं ब्रह्म

असम्ब सदसम्ब यः॥ ५
प्रकृति पुरुषं चैव क्षोभियत्वा स्वतेजसा।
ब्रह्माणमस्त्रज्ञसमाद्देवदेवः प्रजापितः॥ ६
को हि शक्तो गुणान्वकुं देवदेवस्य धीमतः।
गर्भजन्मजरायुक्तो मत्यौं सृत्युसमन्वितः॥७
को हि शक्तो भवं झातुं मद्दियः परमेश्वरम्।
ऋते नारायणात्पुत्र शंखचक्रगदाधरात्॥ ८

एष विद्वान् गुणश्रेष्ठो विष्णुः परमदुर्जयः। दिव्यचक्षर्महातेजा वीश्यते योगचक्ष्या॥ ९ रुद्रभक्ता त कृष्णेन जगद्याप्तं महात्मना। तं प्रसाद्य तदा देवं बदर्यो किल भारत ॥१० अर्थात्रियतरत्वं च सर्वलोकेषु वै तदा। प्राप्तवानेव राजेन्द्र सुवर्णाक्षान्महेश्वरात्॥११ पूर्ण वर्षसहस्रं तु तप्तवानेष माधवः। प्रसाद्य वरदं देवं चराचरगुरुं शिवस् ॥ युगे युगे त कृष्णेन तोषितो वै महेश्वरः। भक्त्या परमया चैव प्रीतश्चैव महात्मनः॥ १३ पेश्वये यादशं तस्य जगद्योनेर्महात्मनः। तद्यं दृष्ट्वान् साक्षात्पुत्रार्थे हरिरच्युतः ॥१४ यस्मात्परतरं चैव नान्यं पश्यामि भारत। व्याख्यातुं देवदेवस्य राक्तो नामान्यरोषतः १५ एष शक्तो महाबाहुर्वकुं भगवतो गुणान्। विभाति चैव कात्स्न्येन सत्यां माहेश्वरी नृप वैशम्पायन उवाच।

प्रशासन्य उपाच । प्रवसुक्तवा तदा भीष्मो वासुदेवं महायशाः भवमाहात्म्यसंयुक्तमिदमाह पितामहः ॥ १७

चन्नवे विशालाय । वश्चवेश्वानाः इत्यादिविशाले पिङ्गलेऽन्यव-दिति मेदिनां, महामाग्यं ऐश्वर्ये गुरावित्यादिः सप्तम्यपि षष्ट्य-र्थे अन्यक्तं जगत्कारणं अन्याङ्गताख्यं तस्य योनये उत्पत्ति-प्रलयस्थानाय ॥२॥ यो होति । सर्वगतः सर्वोपादानत्वात् सर्वत्र न दृश्यते दृङ्गात्रशरीरत्वादात्मत्वाच ॥ ३ ॥ ब्रह्मा विराद् विष्णुः सूत्रात्मा सुरेशः प्राज्ञः तेषां स्रष्टा उपादानं प्रभुनिमत्तं उपासते स्वस्वोपाधित्यागेन आधिच्छान्ति ॥४॥ प्रकृतीनां पञ्चतन्मात्राहङ्कारमहद्व्यक्तानां विश्वकारणानां प्रश्वरस्य जीवात् मोक्तुरित्यर्थः । पञ्चम्यर्थे षष्टी ।

हंद्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिकुद्धिरात्मा महान्परः॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषात्र परं किञ्चित्सा काष्टा सा परा गतिः ' इति । ।त्मोन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ' इति च

प्राणिकमीन्रोधेन साम्यावस्थातः प्रच्याव्य स्वतेजसा स्वसत्तास्कृतिंप्रदानेन ब्रह्माणं महान्तमस्जत् । तस्मानमहूतः सकाशात् देवानां सूयोदीनां देवः स्वामी प्रजापातिश्रतुमुखः अभवदिति शेषः ॥ ६ ॥ यः असृजतस्य गुणान्वक्तुं कः शक्त इति योजना । धीमतः धिया बुद्च्याऽहमिति मतो ज्ञातोऽहंप्रत्ययपुम्यो जीव इत्यर्थः । नहि वृद्ध्यादिपरि-च्छित्रस्तद्गोचरै ब्रह्म परिच्छेतुमीष्टे इत्यर्थः ॥ ७ ॥ भक्त्या आराधनेन व्योमाद्यष्टमूर्तिध्यनिन तद्भावं गत्वा जगद्याप्त-मित्यर्थः ॥ १० ॥ अर्थादिति । अर्थ्यत इत्यर्थी भोग्य-वस्तुजातम् । तावित्त्रयं ततोऽपि प्रियतरः प्रत्यगात्माः तत्त्वं सर्वेषामन्तरात्मत्वं प्राप्त इत्यर्थः । 'ब्रह्माविद्वह्मैव भवति ' इति श्रुतेस्तादात्म्यं प्राप्त इति भावः । अन्नादिति पाठेऽपि स एवार्थः सुवर्णाक्षात् दिन्यहरेः॥ ११॥ शिवं प्रसाद्य तप्तवान् तपोऽपि शिवप्रसादं विना कर्तुं दुःशकमित्यर्थः ॥ १२ ॥ तोषोऽलंबुद्धिः प्रोतिः प्रसादोन्मुखत्वं तद्भयं प्रापितः ॥१३॥ पुत्रः साम्बः तत्प्राप्त्यथं तपस्यन् ॥ १४॥ यसात् ऐश्वर्यात् नमन्त्येभिरीश्वरं भक्ता इति नामानि शाम्भवान् मन्त्रान् व्याख्यातुं अर्थतो विवरीतुं तत्र हेतुः ॥१५॥ यतो गुणानवकुं शक्त इति । विभूतिं ऐश्वर्यं कात्स्त्येन गुणज्ञानं त्वात्मनो वा अर दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वे विदितामिति श्रुतेरात्मज्ञस्यैव मवति तथाविधोऽयमेव न त्वन्य इत्यर्थः ॥१६॥

भीष्म उवाच।

सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वकुमहंसि।
शिवाय विष्णुरूपाय यन्मां पृच्छशुधिष्ठिरः॥
मासां सहस्रं देवस्य तंडिना ब्रह्मयोनिना।
निवेदितं ब्रह्मछोके ब्रह्मणो यत्पुराऽभवत्॥१९
द्वैपायनप्रभृतयस्तथा चेमे तपोधनाः।
ऋषयः सुव्रता दान्ताः श्रुण्वन्तु गदतस्तव २०
धुवाय नंदिने होवे गोष्त्रे विश्वस्त्जेऽप्तथे।
महाभाग्यं विभोर्बाह सुंडिनेऽथ कपार्दिने॥२१
वास्तदेव उवाच।

न गतिः कर्मणां शक्या वेत्तुमीशस्य तत्त्वतः हिरण्यगर्भप्रमुखा देवाः सेन्द्रा महर्षयः ॥२२ न विदुर्थस्य भवनमादित्याः सूक्ष्मदार्शनः । स कथं नरमात्रेण शक्यो बातुं सतां गतिः२३ तस्याहमसुरशस्य कांश्चिद्धगवतो गुणान्।' भवतां कीर्तायेष्यामि व्रतेशाय यथातथम् २४ वैशम्पायन उवाच ।

एवसुक्त्वा तु भगवान् गुणांस्तस्य महात्मनः

विष्णुरूपायेत्यनेन शिवाभिन्नो विष्णुरेव शिवस्य गुणान्व-क्तुमीष्टे तयोरैकात्म्यात् भिन्नत्वे तु लोकेऽपीतरगुणानितरो न जानाति किसत ईश्वरस्योति भावः । विश्वरूपायेति पाठेऽपि विश्वं विष्णुरेव नारायणः सर्वमिदं पुराणः नारायण एवेदं सर्वे विश्वं विष्णुरित्यादिश्रातिस्मतिस्यः पृच्छत् अपृच्छत् ॥ १८ ॥ नाम्नामिति । यद्यपि मोक्षधर्भेषु शिवसहस्र-नामस्तोत्रमुक्तमत एतत्कथनमनर्थकप्रायं तथूापि तत्र चतुर-धिकानि षट्शतानि नामानि सन्ति तेषामुक्तसंख्यापूरणमपि तत्रैव त्रिसुपर्णे तथा ब्रह्मयजुषां शतरुद्रियामिति वाक्यातत्रैव श्रुतात्रिसुपर्णशतरुद्रियाभ्यामुक्तम् । अतस्तत् स्तोत्रं मोक्षाधि-कारपाठात् वेदमन्त्रगभितत्वाच नात्रैवर्णिकस्य ब्रह्मलोकान्त-फलार्थेनो घ्येयं युक्तमिति। एतहानधर्मप्रसङ्गात् काम्यं 'वेदान् क्रत्सान् ब्राह्मणः प्राप्तुयातु जपेशृपः पार्थ महीं च कृत्सां वैस्यो लाभं प्राप्न्यानेपुणं च श्रुहो गति प्रत्य तथा सुखं च'इ-त्युपसंहारात् सर्ववर्णाधिकारिकं च ततः पृथक् पठितम्। एवं 'विश्वं विष्णुर्वषट्कारः' इत्यादि विष्णुसहस्रनामापि ज्ञेयम् । तत्रापि श्रदः सुखमवाप्रुयादित्यन्ते स्मरणात् न तेनैतद्रतार्थ-मिति पुनरत्रापि शिवाराधनमुक्तमित्याशयः ॥ १९ ॥ भ्रुवाय कूटस्थाय नंदिने आनंदमयाय होत्रे कर्तृरूपाय विज्ञा-नमयाय गोप्त्रे कर्मफलप्रदानद्वारा राक्ष्त्रे विश्वस्त्रे दक्षादि-रूपाय अमये गाहपत्यादिरूपाय षष्ठयर्थे चतुर्थ्यः महा-भाग्यं ऐश्वर्यं मंडिने वस्तुतो निश्रृडाय कपदिने उपाधित-

उपस्पृदय शुचिर्भृत्वा कथयामास धीमतः २५ः वासुदेव उवाच ।

शुथ्रपथ्वं ब्राह्मणेंद्रास्त्वं च तात युधिष्ठिर त्वं चापगेय नामानि श्रुणुष्वेह कपर्दिने॥ २६ यदवाप्तं च मे पूर्व सांबहतोः सुदुष्करम्। यथावद्भगवान् दधो मया पूर्व समाधिना २७ शंबरे निहते पूर्वे राक्तिमणेयेन धीमता। अतीते द्वादशे वर्षे जांववत्यव्रवीद्धि माम् २८ प्रदासचारदेष्णादीन्रिक्मण्या वीक्ष्य पुत्रकान् पुत्रार्थिनी मासुपेत्य वाक्यमाह युधिष्ठिर २९ शूरं बलवतां श्रेष्ठं कान्तरूपमकल्मपम्। आत्मतुल्यं मम सुतं प्रयच्छाच्युत माचिरम्॥ न हि तेऽप्राप्यमस्तीह त्रिषु लोकेषु किञ्चन। लोकान् सजेस्त्वमपरानिच्छन्यदुकुलोद्वह३१ त्वया द्वादशवर्षाणि वतीभूतेन शुष्यता। आराध्य पद्ममर्तारं रुक्मिण्यां जानेताः सताः चारुदेष्णः सुचारुश्च चारुवेशो यशोधरः। चारुश्रवाश्चारुयशाः प्रदम्नः शंभुरेव च ॥३३

श्रूडावते । अयं भावः- तदा द्रष्टुः स्त्ररूपेऽतस्थानं वृत्तिसा-रूप्यभितरत्र'इति योगस्त्राभ्यां यदा सर्वासां चितवृत्तीनाम-भावस्तदा चितिनिं शूडेव सक्पमात्रेणावातिष्ठते यदा तु तत्त-द्वतिसारायं भजते तदा चूडावती विशेषविज्ञानरूपा भव-तीति तदिदमुक्तं-मुंडिनेऽथ कपदिने इति ॥२१॥ भवनं हार्दाकाशास्यं शंभुराकाशमध्य इति श्रुतेः । आदित्याः इंद्रि-याख्या देवाः निधनमादि वेति पाठे लयमुद्यं चेत्यर्थः २३ वतेशाय वतपूर्वकाणां यज्ञादीनां फलप्रदात्रे ॥२४॥ घीमतः धिया ब्रह्मवियया मतो ज्ञातः ॥२५॥ गीतासु- तमेव चार्च पुरुषं प्रपद्ये 'तभेव शरणं गच्छ' इति प्रोक्ताय कपर्दिने सगु-णायैव । निर्भुणस्य तु गौणानां नाम्नामभावादित्यर्थः २ ६यद्दर्शनं सुदुष्करं दुर्लभं समाधिना योगेन ॥२०॥ आराध्येति 🖡 आराध्यस्य माहातम्यं वासुदेव उवाच शुश्रूषध्वामित्यादिना । नन 'मन्मना भव' 'मामेव शरणं व्रज' इति स्वस्यैवोपेयत्वं वदतः कथमन्य आराष्यः स्यादिति चेन्न मामेव विजानी-हीतिवत् शास्त्रदृष्ट्या परमात्मनो प्यस्मदर्थत्वोपपत्तेर्मासुपा-स्वेति वदत इंद्रस्थेव देवस्थोपेयत्वामास्तत् उपाधिनिष्कृष्टस्या-पेयत्वं त्वस्मुदादिसाधारणं न वासुदेवस्थोत्कर्षमर्हतीति शैवाः। वस्तुतस्तु यत्सर्वोपाधिशून्यं ब्रह्म अस्मदाद्यंतरतरं तदेव मुख्यमस्मच्छन्दालम्बनं वासुदेवशन्दितं मायया मानुषव-द्भूत्वा स्वप्नाप्त्युपायभूतमुपास्यरूपमात्मनः स्वशास्त्रतत्त्वं स्वयमेव लोकानुप्रहाथमुपदिशतीति न तयोभेंदगन्धोऽपीतिः यथा ते जिनताः पुत्रा हिमण्यां चाहि किमाः
तथा ममापि तनयं प्रयच्छ मधुस्दन ॥ १३४
इत्येवं चोदितो देव्या तामवोचं सुमध्यमाम् ।
सनुजानीहि मां राज्ञि करिष्ये वचनं तव३५
सा च मामव्रवीद्गच्छ शिषाय विजयाय च ।
ब्रह्मा शिवः काश्यपश्च नद्यो देवा मनोनुगाः
क्षेत्रीषध्यो यञ्चवाहाश्छंदांस्पृषिगणाध्वराः ।
सनुद्रा दक्षिणास्तोभा ऋक्षाणि पितरो ग्रहाः
देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च ।
मन्वन्तराणि गावश्च चंद्रमाः सविता हरिः ॥
सावित्री ब्रह्मविद्या च ऋतवो वत्सरास्तथा
अणा छवा मुह्तीश्च निमेषा गुगपर्ययाः॥३९
रक्षन्तु सर्वत्र गतं त्वां याद्व सुखाय च ।
अरिष्टं गच्छ पंधानमप्रमत्तो भवानय ॥ ४०

पवं कृतस्वस्त्ययनस्त्याऽहं
ततोऽभ्यनुज्ञाय नरेन्द्रपुत्रीस्।
पितुः समीपं नरसत्तमस्य
मातुश्च राज्ञश्च तथाऽऽहुकस्य॥ ४१
गृत्वा समावेद्य यद्व्रवीनमां
विद्याधरेन्द्रस्य स्ता भृशातां।
तानभ्यनुज्ञाय तदातितुःखाद्रदं तथैवातिवळं च रामम्।
अथोचतुः प्रीतियुतौ तदानीं
तपःसमृद्धिभैवतोस्त्वविद्यम्॥ ४२
प्राप्यानुज्ञां गुरुजनाद्दं ताक्ष्यमिचन्तयम्।
सोऽवहद्धिमवन्तं मां प्राप्य चैनं व्यसर्जयम्
तत्राहमञ्जुतान् भावानपश्यं गिरिसत्तमे।

धव-ककुभ-कदंब-नारिकेलैः कुरवक-केतक-जंबु-पाटलाभिः। वट-वरुणक-वत्सनाम-विल्वैः सरल-कपित्थ-प्रियाल-साल-तालैः॥

क्षेत्रं च तपसां श्रेष्ठं पश्याम्यद्भुतसुत्तमम् ४४

पुजितं देवगन्धवैद्योह्यधा लक्ष्म्या समावृतम्

दिव्यं वैयाघ्रपद्यस्य उपमन्योर्महात्मनः।

वदरी कुंद-पुन्नागरशोकाम्रातिमुक्तकैः ।
मधूकैः काविदारेश्च चंपकैः पनसैस्तथा ॥ ४७
वन्यैर्वहुविधेर्वृक्षैः फलपुष्पप्रदेर्युतम् ।
पुष्पगुल्मलताकीर्णं कदलीषंडशोभितम् ॥ ४८
नानाशकुनिसंभोज्यैः फलैर्वृक्षैरलंकृतम् ।
यथास्थानविनिक्षित्रैर्भूषितं भस्मराशिभिः ४९
रुरु-वार्द्रल-सिह द्वीपि-समाकुलम् ।
कुरद्ग-वार्ह्रणाकीर्णं मार्जार-मुजगावृतम् ।
पूगैश्च मुगजातीनां महिषक्षनिषेवितम् ॥ ५०
सकृत्प्रभिन्नेश्च गजैर्विभूषितं

सङ्घत्याभन्नश्च गजावभूषित प्रदृष्टगानाविधपश्चिसेवितम् । सुपुष्पितरम्बुधरप्रकाशी-

महीरुहाणां च वनैविचित्रैः॥ ५१

नानापुष्परजोमिश्रो गजदानाधिवासितः। दिव्यस्त्रीगीतबहुलो मास्तोऽभिमुखो ववौ॥ धारानिनादैर्विहगप्रणादैः

> ग्रुमैस्तथा बृंहितैः कुञ्जराणाम् । गीतैस्तथा किन्नराणामुदारैः ग्रुमैः स्वनैः सामगानां च वीर ५३

अर्चित्यं मनसाऽप्यन्यैः सरोभिः समलंकृतम् विशालेश्वाग्निशरणैर्भूषितं कुसुमावृतैः॥ ५४

विभूषितं पुण्यपवित्रतोयया
सदा च जुष्टं नृप जन्हुकन्यया।
विभूषितं धर्मभृतां चरिष्ठैमृहात्मभिर्वन्हिसमानकरुपैः॥
वाय्वाहारैरंबुपैर्जप्यनित्यैः।
संप्रक्षालेयोगिभिध्योनित्यैः।

संजुष्टं च ब्राह्मणेन्द्रैः समंतात् ॥ ५६ गोचारिणोऽथादमकुट्टा दन्तोलूबल्किकास्तथा मरीचिपाः फेनपाश्च तथैव सृगचारिणः॥५७ अश्वत्थफलमक्षाश्च तथा द्युदकशायिनः। चीरचमीम्बरधरास्तथा वटकलधारिणः ५८

धूमप्राद्ये रूप्तपेः श्रीरपैश्च

ते त्वया ॥ ३४ ॥ यज्ञवाहा इति च्छंदसामेव विशेषणं छंदांसि वै देवेभ्यो हव्यमू देति ब्राह्मणात् तेषां यज्ञवाहत्वसादिः स्तोभाः सामपूरणान्यक्षराणि हुं मा इत्यादिनि ॥ ३७ ॥ चरेन्द्रपुत्रीं अभ्यनुज्ञाय स्थितं मामिति शेषः अथावित्रस्थितं ॥ ४२ ॥ तपसां धर्माणां तपस्विनां वा

॥ ४४ ॥ मस्मराशिमिरिति भस्मच्छकैरिविभिः ॥ ४९ ॥ संप्रक्षालैः मैत्र्यादिभिश्चित्तशोधनं कुर्वद्भिः ॥ ५६ ॥ गोचारिणः गोवन्मुखैनेव चरन्तः हस्तन्यापारशून्या इत्यर्थः मरीविपाश्चंदरिनमपानेनैव जीवन्तः ॥ ५७ ॥ सुदुःखान्नियमांस्तांस्तान्वहृतः सुतपोधनान्। पर्यन् सुनीन्बहुविधान् प्रवेष्टुसुपचक्रमे ॥ ५९ सुपूजितं देवगणैर्महात्माभः

हीवादिभिमीरत पुण्यकर्मभिः। रराज तचाश्रममंडलं सदा

दिवीव राजन् शशिमंडलं यथा ॥६० कीडन्ति सपैनेकुला मृगैव्योद्याध्य मित्रवत्। प्रभावाद्यीप्ततपसां सन्निकर्षान्महात्मनाम् ६१ तत्राश्रमपदे श्रेष्ठे सर्वभृतमनोरमे । सेविते द्विजशार्द्वचैद्वेदाङ्गपारगैः॥ नानानियमविख्यातैर्ऋषिभिः सुमहात्मभिः। प्रविशानेव चापश्यं जटाचीरघरं प्रभुम् ॥ ६३ तेजसा तपसा चैच दीप्यमानं यथाऽनलम्। शिष्यैर नुगतं शान्तं युवानं ब्राह्मणर्षभम् ॥६४ शिरसा वन्दमानं मामुपमन्युरभाषत ॥ ६५ स्वागतं पुंडरीकाश्च सफलानि तपांसि नः। यः पुजयः पूजयसि मां द्रष्टत्यो द्रष्ट्रमिच्छसि तमहं प्राञ्जलिभूत्वा सृगपक्षिष्वथायिषु। धर्मे च शिष्यवर्गे च समपृच्छमनामयम् ॥६७ ततो मां भगवानाह साम्ना परमवल्गुना। लप्स्यसे तनयं कृष्ण आत्मतुल्यमसंशयम् ६८ तपः सुमहदास्थाय तोषयेशानमीश्वरम्। इह देवः सपत्नीकः समाक्रीडत्यधोक्षज ॥६९ इहैनं दैवतश्रेष्ठं देवाः सर्षिगणाः पुरा। तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ॥ ७० तोषयित्वा शुभान्कामान् प्राप्तवन्ती जनार्दन तेजसां तपसां चैव निधिः स भगवानिह ७१

शुभाशुभान्त्रितान् भावा-न्विस्जन् संक्षिपन्नपि । आस्ते देव्या सदाचिन्त्यो यं प्रार्थयसि शत्रुहन् ॥ हिरप्यकशिपुर्योऽभृदानवो महेकम्पनः। तेन सर्वामरैश्वर्यं शर्वात्प्राप्तं समार्बुदम् ॥ ७३ तस्यैव पुत्रप्रवरो मंदारो नाम विश्वतः। महादेववराच्छकं वृष्डिदमयोधयत्॥ विष्णोध्यंत्रं च तद्धोरं वज्रमाखण्डलस्य च। शीर्ण पुराऽभवत्तातै ब्रहस्याङ्गेषु केशव ॥ ७५ यत्तद्भगवता पूर्वे दत्तं चकं तवान्छ। जलान्तरचरं हत्वा दैलां च बलगविंतम् ७६ उत्पादितं वृषाङ्केन दीप्तज्वलनसन्निमम्। दत्तं भगवता तुभ्यं दुर्घर्षं तेजसाऽद्भानम् ॥७७ न शक्यं द्रष्टुमन्येन वर्जीयत्वा पिनाकिनम्। सुद्रीनं भवत्येवं भवेनोक्तं तदा तु तत्॥ ७८ सुदर्शनं तदा तस्य छोके नाम प्रतिष्ठितम्। तज्जीर्णमभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केशव ॥ ७९ श्रहस्यातिवलस्याङ्गे वरदत्तस्य धीमतः। न शस्त्राणि वहन्त्यङ्गे चकवज्रशतान्यपि ८० अर्घमानाश्च विबुधा प्रहेण सुबळीयसा। शिवदत्तवरान् जघ्ररसुरेन्द्रान् सुरा भृशम्॥ तुष्टो विद्युत्प्रभस्यापि त्रिलोकेश्वरतां द्दी। शतं वर्षसहस्राणां सर्वहाकेश्वरोऽभवत ॥८२ ममैवानुचरो नित्यं भवितासीति चाबवीत। तथा पुत्रसहस्राणामयुतं च ददौ प्रभुः॥ ८३ क्रुश्ह्रीपं च स ददौ राज्येन भगवान जः। तथा शतमुखा नाम धात्रा सृष्टो महासुरः ८४ येन वर्षशतं साम्रमात्ममांसैईतोऽनलः। तं प्राह भगवांस्तुष्टः किं करोमीति राङ्करः ८५ तं वै शतसुखः पाह योगो भवतु मेऽद्भतः। वलं च दैवतश्रेष्ठ शाश्वतं संप्रयच्छ मे ॥ ८६ तथेति भगवानाह तस्य तद्वचनं प्रभुः। स्वायंभुवः ऋतुश्चापि पुत्रार्थमभवत्पुरा॥

तांस्तान्महत इति पाठे वहत इत्यध्याहारः॥ ५९ ॥ श्री खन्तोति । 'अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सि त्रिष्यो वैरत्यागः' इति योगस्त्रात् सर्पनकुलादानां वैरत्यागालेंगेन तत्रस्थानां सुनीनां अत्यंतं अहिंसादियमनियमनिष्ठा-वत्त्वं दिशंतम् ॥ ६९ ॥ नियमाः अंबुपानाद्यस्तै-रेवांबुपैः क्षरिपौरित्यादिनामाभिः ख्यातैः प्रविश्वेवापस्यं उपमन्युमिति शेषः॥ ६३ ॥ पूज्यः सगुणः द्रष्टव्यो निर्गुणः ॥६६॥ भावान् शमकामादीन् चित्ताभिप्रायान् सज्जित्य-

नेनांतर्यामित्वं दिशंतम् ॥ ७२ ॥ समानां संवत्सराणाम-बुदं समार्बुदम् ॥ ७३ ॥ यहस्य मंद्रारनामः ॥ ७५ ॥ भगवता महादेवेन ॥ ७६ ॥ उत्पादितं तस्येव देखस्य हन-नार्थम् ॥ ७७ ॥ न द्रष्टुं शक्यं दुर्दर्शत्वात् ॥ ७८ ॥ जीणं जीणतृणवद्यर्थामित्यर्थः ॥७९॥ वरदत्तस्य सर्वशस्त्रावध्यस्त्वं भवेति दत्त्वरस्य ॥८०॥ अर्धमानाः सुरा असुरेद्रान् जध्युः तेऽन्योन्यं कलहमकुर्विनित्यर्थः ॥८९॥ योगः चंद्रसूर्यपर्ज-न्यपृथिव्यादिस्रष्टिसामर्थ्यं शाश्वतं वलं ब्रह्मविद्योत्थम्॥८६॥ आविदय योगेनात्मानं त्रीणि वर्षशतान्यपि। तस्य चोपददौ प्रजास्सहस्रं ऋतुसंभितान् ८८ योगेश्वरं देवगतिं वेत्थ कृष्ण न संशयः। याज्ञवल्क्य इति ख्यात ऋषिः परमधार्मिकः आराध्य स महादेवं प्राप्तवानतुलं यशः। वेद्द्यासश्च योगातमा प्राहारसुतो मुनिः ९० सोऽपि शङ्करमाराध्य प्राप्तवानतुलं यदाः। बारु किल्या मघवता ह्यवज्ञाताः पुरा किल्।। तैः मृद्धैर्भगवान् सदस्तपसा तारितो सभूत । तांश्चापि दैवतश्रेष्टः प्राह प्रीतो जगत्पातिः ९२ सुपर्ण सोमहर्तारं तपसोत्पाद्यिष्यथ। महादेवस्य रोषाच आपो नष्टाः पुराऽभवन्॥ ताश्च सप्तकपालेन देवैरन्याः प्रवर्तिताः। ततः पानीयमभवत्प्रसन्ने ज्यंबके भुवि ॥ ९४ अन्नेभीर्योऽपि भर्तारं सन्त्यज्य ब्रह्मवादिनी। नाहं तस्य मुनेभूयो दशगा स्यां कथञ्चन ९५ इत्युक्तवा सा महादेवमगच्छच्छग्णं किल। निराहारा भयाद् इस्त्रीणि वर्षशतान्यपि ९६ वदोत सुसलेष्वेव प्रसादार्थं भवस्य सा । तामव्रवीद्धसन्देवो माविता वै सुतस्तव ॥ ९७

विना भर्ता च हरेण भविष्यति न संशयः। वंशे तवैव नाम्ना तु स्थानि यास्यति चेष्सिताम्॥

ख्याति यास्यति चेप्सिताम् ॥ ९८
विकर्णश्च महादेवं तथा भक्तसुखावहम् ।
प्रसाद्य भगवान् सिद्धि प्राप्तवान्मधुसूदन ९९
शाकल्यः संशितात्मा वै नववर्षशतान्यपि ।
आराध्यामास भवं मनोयक्षेन केशव ॥ १००
तं चाह भगवांस्तुष्टो ग्रन्थकारो भविष्यसि ।
वत्साक्ष्या च ते कीिं स्त्रैलोक्ये वै भविष्यति
अक्षयं च कुलं तेऽस्तु महार्षिभिरलङ्कृतम् ।
भविष्यति द्विजश्रेष्टः सूत्रकर्ता सुतस्तव॥१०२
सावर्णिश्चापि विष्यात ऋषिरासीत्कृते युगे
इह तेन तपस्तप्तं षष्टिवर्षशतान्यथ ॥ १०३
तमाह भगवान् रुद्रः साक्षान्त्रष्टोऽस्मि तेऽनश

प्रन्थकृक्षोकविख्यातो मविताऽस्यजरामरः॥
शक्रण तु पुरा देवां वाराणस्यां जनादंन।
आराधितोऽभुद्धकेन दिग्वासा भस्मगुण्ठितः
आराध्य स महादेवं देवराजमवासवान्।
नारदेन तु भवत्याऽसौ भव आराधितः पुरा
तस्य तुष्टो महादेवो जगौ देवगुरुर्गुरुः।
तेजसा तपसा कर्त्या त्वत्समो न भविष्यति
गीतेन वादितद्येन नित्यं मामनुयास्यति।
मयाऽपि च यथा दष्टो देवदेवः पुरा विभो ८
साक्षात्पशुपतिस्तात तचापि श्रणु माधव।
यद्र्थं च मया देवः प्रयतेन तथा विभो ॥ ९
प्रवाधितो महातेजास्तं चापि श्रणु विस्तरम्
यद्वासं च मे पूर्व देवदेवान्महेश्वरात्॥ १०
तत्सर्व निविक्रेनाद्य कथयिष्यामि तेऽनघ।
पुरा कृतयुगे तात ऋषिरासीन्महायशाः११

व्याच्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः। तस्याहमभवं पुत्रो धौम्यश्चापि ममानुजः १२ कस्यचित्त्वथ कालुस्य धौम्येन सह माधव। आगच्छमाश्रमं की डन्सुनीनां भावितात्मनाम् तत्रापि च मया दृष्टा दुह्यमाना प्याखिनी। लक्षितं च मया क्षीरं खादुतो ह्यमृतोपमम् ॥ ततोऽहमञ्ज्वं बाल्याज्ञननीमात्मनस्तथा। क्षी रोदनसमादुक्तं भोजनं हि प्रयच्छ मे ॥ १५ अभावाचैव दुग्धस्य दुःखिता जननी तदा। ततः पिष्टं समालोड्य तोयेन सह माधव १६ आवयोः श्लीरमित्येव पानार्थं समुपानयत्। अथ गृह्यं पयस्तात कदाचित्रप्राशितं मया ॥ पित्राऽहं यज्ञकाले हि नीतो ज्ञातिकलं महत् तत्र सा क्षरते देवी दिव्या गौः सुरनन्दिनी तस्याहं तत्पयः पीत्वा रसेन हान्द्रतोपमम्। ब्रात्वा क्षीरगुणांश्चेव उपलभ्य हि संभवम् ॥ स च पिष्टरसस्तात न मे प्रीतिमुपावहत्। ततोऽहमध्यं बाख्याज्जननीमात्मनस्तद् ॥२० नेदं श्रीरोदनं मातर्यस्वं मे दत्तवत्यासि। ततो मामब्रवीन्माता दुःखशोकसमन्विता॥

आतमानं हिरण्यगर्भ आविश्यामवत् न्याविष्टोऽभूत् प्रतात्मनो ध्यानं कुर्वात्रित्यर्थः ॥ ८८॥ सप्तकपाळेन त्र्यंबक-देवत्येन हेतुना देवैः सप्तकपाळेन रुद्धमिष्ट्रा आपो निर्मिता इल्र्यः । देवेनेति पाठे इंद्रेण ॥ ९४॥ अन्नेरिति । पतिद्वोषिण्योऽपि श्रियो महादेवं प्राप्य कृतकृत्या भवन्तीति भावः ॥ ९५ ॥ मुसलेषु अयोप्रेषु काष्ट्रकीलेषु अयोप्रे मुसलं मतम्'इति विश्वलोचनः ॥९७ ॥ विनेति । चरुद्रः चरोर्द्रवः मंड इति याबत् चरुशब्दपूर्वाद्रवतरन्येभ्योऽपि दर्यत इति डः । भर्तारं विनापि चरुद्रवपानमात्रेण तव पुत्रो भविष्यतीत्यर्थः । तवैव नाम्ना आनस्यव इति ॥९८॥ पुत्रस्रोहात्परिष्वज्य मुर्झि चात्राय माधव। कुतः श्रीरोद्नं वत्स मुनीनां भावितात्मनाम् वने निवसतां नित्यं कन्दमूलफलाशिनाम्। आस्थितानां नदीं दिव्यां वालखिल्यैर्निषेवितां कुतः श्लीरं वनस्थानां सुनीनां गिरिवासिनाम् पावनानां वनाशानां वनाश्रमनिवासिनाम्॥ य्राम्याहारनिवृत्तानामारण्यफलभोजिनाम्। नास्ति पुत्र पर्योऽरण्ये सुरभीगोत्रवर्जिते २५ नदीगहरशैलेषु तीर्थेषु विविधेषु च। तपसा जप्यनित्यानां शिवो नः परमा गतिः॥ अप्रसाद्य विरूपाक्षं वरदं साणुमव्ययम्। कुतः श्रीरोदनं वत्स सुखानि वसनानि च॥ तं प्रपद्य सदा वत्स सर्वभावेन शङ्करम्। तत्प्रसादाच कामेभ्यः फलं प्राप्स्यसि पुत्रक॥ जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदाप्रभृति शत्रहन्। प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा इदमम्बामचोदयम्१९ कोऽयमम्ब महादेवः स कथं च प्रसीदाति। कुत्र वा वसते देवो द्रष्टव्यो वा कथञ्चन॥३० तुष्यते वा कथं शर्वों रूपं तस्य च की दशम्। कथं ज्ञेयः प्रसन्नो वा दर्शयेज्ञननि मम ॥ ३१ पवमुक्ता तदा कृष्ण माता मे सुतवत्सला। मुर्धन्याद्याय गोविन्द सवाष्पाञ्चललोचना ॥ यमार्जन्ती च गात्राणि मम वै मधुसुदन। दैन्यमालम्ब्य जननी इदमाह सुरोत्तम ॥ ३३ अम्बोवाच ।

दुर्विक्षेयो महादेवो दुराधारो दुरन्तकः।
दुराबाधश्च दुर्शाह्यो दुर्दश्यो ह्याक्तात्मिमः॥
यस्य क्रपाण्यनेकानि प्रवदन्ति मनीषिणः।
स्थानानि च विचित्राणि प्रसादाश्चाण्यनेकशः॥
को हि तस्वेन तद्वेद ईशस्य चरितं शुभम्।
कृतवान्यानि क्रपाणि देवदेवः पुरा किछ।
क्रीडते च तथा शर्वः प्रसीदित यथा च वै ३६

हिदिसः सर्वभूतानां विश्वक्षपो महेश्वरः।
भक्तानामनुकम्पार्थं दर्शनं च यथाश्रुतम् ॥ ३७
स्नीनां ब्रुवतां दिव्यमीशानचरितं शुभम्।
कृतवान्यानि क्षपाणि किथतानि दिवौकसैः॥
अनुग्रहार्थं विप्राणां शृष्णु वत्स समासतः।
तानि ते कीर्तियिष्यौमियन्मां त्वं परिषृच्छसि
, अम्बोवाच।

ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणां रुद्रादित्याश्विनामपि विश्वेषामपि देवानां वपुर्धारयते भवः॥ ४० नराणां देवनारीणां तथा प्रेतिपशाचयोः। किरातशवराणां च जलजानामनेकशः ॥४१ करोति भगवान् रूपमाद्वयश्वराण्यपि। कूर्मी मत्स्यस्तथा राष्ट्वः प्रवालाङ्कुरभूषणः॥ यक्षराक्षससपाँणां दैत्यदानवयोरिप। वपुर्घारयते देवो भूयश्च बिलवासिनाम् ॥४३ व्याव्यसिंहसृगाणां च तरश्वक्षपतत्रिणाम्। उल्रम्बश्गालानां रूपाणि कुरुतेऽपि च ४४ हंसकाकमयूराणां क्रकलासकसारसाम्। रूपाणि च वलकानां गृधचक्रांगयोरपि ४५ करोति वा स रूपाणि धारयत्यपि पर्वतम्। गोरूपं च महादेवो हस्त्यश्वोष्ट्रखराकृतिः ४६ छागशार्द्छरूपश्च अनेकमृगरूपधृक्। अंडजानां च दिव्यानां वपुर्घारयते भवः ४७ दंडी छत्री च कुंडी च द्विजानां वारणस्तथा पण्मुखो वै बहुमुखिसनेत्रो बहुशीर्षकः॥ ४८ अनेककटिपादश्च अनेकोद्रवक्त्रधृक्। अनेकपाणिपार्श्वश्च अनेकगणसंवृतः॥ ऋषिगन्धर्वेरूपश्च सिद्धचारणरूपधृक्। भस्मपाण्डुरगात्रश्च चन्द्रार्धकृतभूषणः ॥ ५० अनेकरावसंघुष्टश्चानेकस्तुतिसंस्कृतः। सर्वभूतान्तकः सर्वः सर्वछोकप्रतिष्ठितः॥५१ सर्वेळोकान्तरात्मा च सर्वगः सर्ववाद्यपि। सर्वत्र भगवान् क्षेयो हृदिस्थः सर्वदेहिनाम ५२

पावनानां पवनाशिनां वनाशानां अव्मक्षाणाम् ॥ २४॥ प्रप्रथा प्रपत्रो भव ॥ २८॥ दुर्विज्ञेयः शास्त्रतोऽपि ज्ञातु-मशक्यः दुराधारः शास्त्रात् ज्ञातोऽपि मनसि धर्तुमशक्यः दुराधारः शास्त्रात् ज्ञातोऽपि मनसि धर्तुमशक्यः दुराधारः श्रियमाणोऽपि लयविक्षेपादिविद्यः संकटः । यतो दुरंतकः दुष्टानि अंतकानि बंधकानि यस्मिन् विद्यामावेऽपि दुर्माद्यः दिब्यविषयवैवश्येन परवैराग्याभावात् सत्यपि वैराग्ये दुर्दश्यः आत्मनीव प्रकृताविष वेतसो लयस्य

संभवात् ॥ ३४ ॥ एवं निर्विशेषक्षस्य दुर्हेयत्व-मुक्ता सविशेषमेव क्ष्माह-यस्य क्ष्माण्यनेकानी-त्यादिना ॥ ३५ ॥ दिवीकसैदेवैः ॥ ३८ ॥ अनु-प्रहार्थमेव नीक्ष्पस्यापि क्ष्पधारणं न स्वतः ॥ ३९ ॥ ब्रह्मादिपुत्रिकान्तमस्यैव क्ष्मित्याह-ब्रह्मेत्यादिना ४० क्र्मो मत्स्य इति । अवतारान्तराणामुपळक्षणम् । प्रवा-ळांकुरभूषणो वसंतः तेन काळोऽप्ययमेवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

यो हि यं कामयेत्कामं यस्मिन्नर्थेऽस्यंति पुनः तत्सर्व वेत्ति देवेशस्तं प्रपद्य यदीच्छासि ५३ नन्दते कुप्यते चापि तथा हुङ्कारयत्यपि। चक्री शूली गदापाणिर्मुसली खड़पहिशी ५४ भूधरो नागमाँ श्री च नाग़कुण्डलकुण्डली। नागयक्षोपवीती च नागचर्मोत्तरच्छदः॥५५ हसते गायते चैव नृत्यते च मनोहरम्। वाद्यत्यपि वाद्यानि विचित्राणि गणैर्युतः ५६ वल्गते जुम्मते चैव रदते रोद्यत्यपि। उन्मत्तमत्तरूपं च भाषते चापि सुस्वरः ॥ ५७ अतीव हसते रौद्रस्त्रासयन्नयनैर्जनम्। जागार्ते चैव स्विपिति जुम्मते च यथासुखम्॥ जपते जप्यते चैव तपते तप्यते पुनः। ददाति प्रतिगृह्याति युञ्जते ध्यायतेऽपि च ५९ वेदीमध्ये तथा यूपे गोष्टमध्ये हुताशने। दश्यते दश्यते चापिबालो वृद्धो युवा तथा६० कीडते ऋषिकन्याभिर्ऋषिपत्नीभिरेव च। कर्ध्वकेशो महाशेफो नयो विकृतलोचनः ६१

गौरः इयामस्तथा कृष्णः
पाण्डुरो धूमलोहितः।
विकृताक्षो विशालाक्षो
दिग्वासाः सर्ववासकः॥ ६२
अरूपस्याद्यरूपस्य अतिरूपाद्यरूपिणः।
अनाद्यन्तमजस्यान्तं वेत्स्यते कोऽस्य तस्वतः
हृदि प्राणो मनो जीवो योगात्मा योगसंक्षितः
ध्यानं तत्परमात्मा च भावग्राह्यो महेश्वरः६४
वादको गायनश्चैव सहस्रशतलोचनः।
एकवक्त्रो द्विवक्त्रश्च त्रिवक्त्रेश्च तिवक्त्रोऽनेकवक्त्रकः

तद्भक्तसद्भतौ नित्यं तन्निष्ठस्तत्परायणः। भज पुत्र महादेवं ततः प्राप्स्यासे चेप्सितम्॥

जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदाप्रभृति शत्रुहन् मम भक्तिर्महादेवे नैष्ठिकी समपद्यत ॥ ६७ ततोऽहं तप आस्थाय तोषयामास राङ्करम्। एकं वर्षसहस्रं तु वामाङ्गुष्टाग्रविष्टितः ॥ ६८ एकं वर्षशतं चैव फलाहारस्ततोऽभवम्। द्वितीयं शीर्णपणीशी तृतीयं चाम्बुभोजनः६९ शतानि सप्त चैवाहं वायुभक्षस्तदाऽभवम्। एकं वर्षसहस्रं तु दिव्यमाराधितो मया ॥७० ततस्तुष्टो महादेवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः। पकभक्त इति ज्ञात्वा जिज्ञासां कुरुते तदा७१ शकरपं स कृत्वा तु सर्वेदेवगणैर्वृतः। सहस्राक्षत्तदा भूत्वा वज्रपाणिर्महायशाः ७२ स्रधावदातं रक्ताक्षं स्तब्धकर्णं मदोत्कटम्। आवेधितकरं घोरं चतुर्देष्टं महागजम्॥ ७३ समास्थितः स भगवान् दीप्यमानः सतेजसा आजगाम किरीटी तु हारकेयूरभूषितः ॥ ७४ पाण्डरेणातपत्रेणं धियमाणेन मूर्धनि। सेव्यमानोऽप्सरोभिश्च दिव्यगन्धर्वनादितैः॥

ततो मामाह देवेन्द्रस्तुष्टस्तेऽहं द्विजोत्तम। वरं वृणिष्व मत्तस्त्वं यत्ते मनसि वर्तते ॥७६ शकस्य तु वचः श्रुत्वा नाहं प्रीतमनाऽभवम् अद्भुवंश्च तदा हृष्टो देवराजामेदं वचः॥ ७७ नाहं त्वत्तो वरं कांश्चे नान्यस्मादिष दैवतात महादेवाहते सौम्य सत्यमतद्भवीमि ते॥ ७८ सत्यं सत्यं हि नः शक्त वाक्यमतत्स्वानिश्चितम् न यन्महेश्वरं सुक्त्वा कथाऽन्या मम रोचते॥

नन्दते आनन्दयते कुप्यते कोपं करोति मित्रामित्रहपेणाप्यय-मेवानुगृह्णाति निगृह्णाति चेत्यर्थः ॥५४॥ भूधरः शेषनागः ॥ ५५ ॥ महाशैफो महालिंगः ॥ ६१ ॥ सर्ववासकः सर्व-स्याच्छादकः ॥ ६२ ॥ अरूपस्य निष्कलस्य आद्यरूपस्य मायाविनः आतिरूपस्य नानाकार्याकारस्य आद्यरूपणो हिरण्यगर्भस्य अज्ञाद्यं कारणशून्यम्। अत्तस्य अन्तं को वेद न कोऽपीत्यर्थः,तस्य नाशकाभावादन्तो नास्तीत्यर्थः ६३ अयमेव प्रत्यगात्मेत्याह् – हृद्गिति । अत्र हृदार्दिशेच्दैः क्रमेणा-समयत्राणम्यमनोमयविज्ञानमयाः कोशा उच्यन्ते।योगश्चिद्-निद्गिन्यस्तदात्मा आनन्दमयः स एव योगसंज्ञितो योगी युक्तः शुद्धस्त्वंपदार्थ इत्यर्थः । ध्यानं योगः तत्यरं शुद्धस्त्वं-

पदार्थावसानम्। महेश्वरः मायावी तत्पदार्थः।भावेन स्क्ष्मया चेतोवृत्त्या प्राह्यः। किं दृश्यत्वेन—नेत्याहः। आत्मा प्रत्यप्रूप इत्यर्थः। एतेनायमात्मा ब्रह्मेति महावाक्यार्थो दर्शितः ६४ ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा इत्यादिश्रुतेर्थमाह—वादक इति । वादकादिः सर्वोऽपि जीवो ब्रह्मेवेत्यर्थः। एकवक्त्रः आनन्द-मुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पाद इत्यर्थः। द्विवक्त्रः लिंगदेहो जीवश्वेति द्वे वक्त्रे सुखप्राहके यस्य स तैजसः त्रिवक्त्रः स्थूलदेहेन सार्द्धं पूर्वे द्वे चेति त्रीणि वक्ताणि यस्य स विश्वः अनेकवक्तको विराद् स एव सहस्रं शतानि लक्षं अनन्तामिति यावत् । तावन्ति लोचनानि यस्य ।।६५॥ एकमक्तः मुख्यो मक्तः ।। ७९ ।। अभवं संधिरार्षः ।। ७७ ।।

पश्रपतिवचनाद्भवामि सद्यः कृमिरथवा तहरप्यनेकशाखः। अपशुपतिवरप्रसाद्जा मे त्रिभवनराज्यविभृतिरप्यानिष्टा ॥८० जन्म श्वपाकमध्येऽ-पि मेऽस्त हरचरणवन्दनरतस्य मा वाऽनीश्वरमक्तो भवानि भवनेऽपि शकस्य वाय्वम्बुभुजोऽपि सतो नरस्य दुःखक्षयः कुतस्तस्य। भवति हि सुरासुरगुरौ यस्य न विश्वेश्वरे भक्तिः॥ अलमन्याभिस्तेषां कथाभिरप्यन्यधर्मयुक्ताभिः येषां न क्षणमपि रुचितो हरचरणस्मरणविच्छेदः॥ हरचरणनिरतमतिना भवितव्यमनाजवं युगं प्राप्य। संसारभयं न मवति • हरभक्तिरसायनं पीत्वा ॥ ८४ ॥ दिवसं दिवसार्घं वा मुहूर्त वा क्षणं लवम्। न हालब्धप्रसादस्य भक्तिर्भवति शङ्करे॥ ८५ अपि कीटः पतङ्गो वा भवेयं राङ्कराश्या। न तु शक त्वया दत्तं त्रैलोक्यमपि कामये ८६ श्वाऽपि महेश्वरवचना-द्भवामि स हि नः परः कामः।

त्रिदशगणराज्यमापे खलु • नेच्छाम्यमहेश्वराज्ञप्तम्॥ ८७॥ न नाकपृष्ठं न च देवराज्यं न ब्रह्मलोकं न च निष्कलत्वम्'। न सर्वकामानखिलान् वृणोमि हरस्य दासुत्वमहं वृणोमि।। ८८॥ यावच्छशाङ्कधवलामलबद्धमौलि-र्न प्रीयते पशुपतिर्भगवानममेशः। तावजारामरणजन्मशताभिघातै-र्डु:खानि देहविहितानि समुद्रहामि दिवसकरशशाङ्क वन्हिदी सं त्रिभुवनसारमसारमाद्यमेकम्। अजरममरमप्रसाद्य रुद्रं जगति पुमानिह को लमेत शान्तिम् यदि नाम जनम भूयो भवति मदीयैः पुनद्धिः। तर्हिमस्तिसम् जनमानि भवे भवेनमेऽक्षया भक्तिः॥ ९१॥ शक उवाच। कः पुनर्भवने हेतुरीशे कारणकारणे। येन शर्वादतेन्यस्मात्प्रसादं नाभिकांक्षसि ९२ उपमन्युरुवाच । सद्सद्यक्तमध्यकं यमाहुबंह्मवादिनः।

पञ्चपितवनादित्यादेर्प्रन्थस्य तात्पर्यम्—परमकारणस्य भगवतो महादेवस्यानुप्रहे सित तिर्थग्योनिप्राप्ताविप भयं नास्ति यथा काकस्य भुकुंडस्य । इंद्रेण तु स्वयं नष्टप्रायेण दत्तं त्रेळोक्यराज्यमिष महाभयजनकं यथा नहुषस्थेति ॥ ८० ॥ मा वा मैव भवानि भूयासम् ॥ ८९ ॥ अनार्जवं वकं युगं कळियुगम् ॥ ८४ ॥ असारं नास्ति सारो यस्मादन्यः केवलानन्द इत्यर्थस्तम् ॥ ९० ॥ क इति । ईशे ईशस्य भवने सत्तायां को हेतुः का युक्तिः । ईशसत्त्वे प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः—कारणकारणं इति । कारणं हि कळशस्य कपाळकुळाळादिवत् जगतः परमाणुमहेश्वरादिकं वा त्रिगुणात्मकं प्रधानं वा क्षीरादिवज्जगदाकारेण परिणममाणं ताहशकार्यद्वाराऽनुमातुं शक्यम् । कारण-कारणं तु न कवित्प्रसिद्धं नापि कल्पयितुं शक्यं कारणकल्यनयैव अर्थापत्तिपरिक्षयादिति भावः। पुनःशब्दो वाक्यालं-ल्यनयैव अर्थापत्तिपरिक्षयादिति भावः। पुनःशब्दो वाक्यालं-ल्यनयैव अर्थापत्तिपरिक्षयादिति भावः। पुनःशब्दो वाक्यालं-ल्यनयैव अर्थापत्तिपरिक्षयादिति भावः। पुनःशब्दो वाक्यालं-ल्यनयैव अर्थापत्तिपरिक्षयादिति भावः। पुनःशब्दो वाक्यालं-ल्यनयैव

कारे। सप्तमी षष्ट्यथें, भवने इति भावे ल्युट। येन यतो हेतीः शर्वात् श्र्णाति हिनस्ति प्रलयकाले कृत्सं संहरति तस्मात् । वरं काक्षति तस्मात् दाहोपशांत्ये वन्हिमिव संहर्तारं वरार्थ-माराध्यन् मूढोऽसीति भावः ॥ ९२ ॥ एतद्द्वयत्युपमन्युः सदसदिति । सदिति प्रवाहानादित्वं मीमांसकम-तम् । असदिति श्रत्यं माध्यमिकमतं व्यक्तं परमाणवः तार्किकमतं अव्यक्तं प्रधानं सांख्यमतं एतचतुष्कमिप यद्मित्रमाहुः तत् नित्यं आविनाशि एकं असंहतं परमशि-वाख्यम् । अनेकं कार्यकारणात्मकं तस्माद्वरं वृणीमहे । अयं भावः—यथा बीजशक्तेविलसितं अंकुरकौडस्कंधशाखापल्लव-पत्रपुष्पफलवी्चान्तं विकार उत्पत्तिप्रलयवान् तस्य च प्रकृतिरेका नित्या सर्वविशेषश्रत्या मृदस्ति सा च बीजशक्त्य-स्पृष्टाऽनेक्ष्या च भवति । एवं अव्यक्तादिकं सर्वे बीजा-दिस्थानीयं यत्र लीयते तत्यस्मिशवाख्यं तत्त्वं कारणकारण-मस्तीति न तदपन्होतुं शक्यमिति ॥ ९३ ॥

नित्यमेकमनेकं च वरं तस्माद्युणीमहे ॥ ९३

स्वनादिमध्यपर्यन्तं ज्ञानैश्वर्यमचिन्तितम् । स्वातमानं परमं यस्माद्वरं तस्माद्वृणीमहे ॥ ९४ पेश्वर्यं सकलं यस्माद्वनुत्पादितमव्ययम् । स्वीजाद्वीजसंभूतं चरं तस्माद्वृणीमहे ॥ ९५ तमसः परमं ज्योतिस्तपस्तद्वृत्तिनां परम् । यं ज्ञात्वा नानुशोचिन्तं धरं तस्माद्वृणीमहे९६ भूतभावनभावज्ञं सर्वभूताभिभावनम् । • सर्वगं सर्वदं देवं पूज्यामि पुरन्दर् ॥ ९७ हेतुवादैविनिर्मुक्तं सांख्ययोगार्थदं परम् । यसुपासंति तत्त्वज्ञा वरं तस्माद्वृणीमहे ॥ ९८ मघवनमघवात्मानं यं वद्ंति सुरश्वरम्। सर्वभूतगुरुं देवं वरं तस्मादृणीमहे॥ १९
यत्पूर्वमस्जदेवं ब्रह्माणं लोकभावनम्।
अण्डमाकाशमापूर्यं वरं तस्मादृणीमहे॥२००
अग्निरापो निलः पृथ्वी खं बुद्धिश्च मनो महान्
स्रष्टा चैषां भवेद्योन्यो बूहि कः परमेश्वरात् १
मनो मतिरहंकारस्तन्मात्राणीन्द्रियाणि च।
बूहि चैषां भवेद्यक्त कोन्योस्ति परमं शिवात्
स्रष्टारं भुवनस्येह वदन्तीह पितामहम्।
आराध्य स तु देवेशमर्जुते महतीं श्रियम्॥३
भगवत्युत्तमेश्वर्यं ब्रह्मविष्णुपरोगमम्।
विद्यते वै महादेवादूहि कः परमेश्वरात्॥ ४

अचिन्तितं चिन्तया निर्वृतं ज्ञेयं ईशितव्यं च ताभ्यां रहितं स्वरूपभूतमेव ज्ञानैश्वर्यम्। परमं च आत्मानं यस्मात्तमाहुर्वहा-वादिनोऽतस्तस्माद्वरं त्रुणीमहे । इतरत् ज्ञानैश्वर्यं त्वनात्मभूत-मित्यर्थः ॥९४॥ एतदेवाह-ऐश्वर्यमिति । बीजं माया-शक्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं तस्माजातं सकलं ऐश्वयं बीजसंमूतं ईशोशितव्यसापेक्षम् । तचाव्ययं संसारप्रवाहाविच्छेदात् अत एतत यस्मात शिवात अवीजात बीजादन्यस्मान्यःसामान्य-स्थानीयात् अनुत्पादितं तस्मादीश्वरप्रासस्तुरीय इति श्रुति-प्रसिद्धात् वरं वृणीमहे। तथा च श्रुतौ-सर्वे होतद्रह्मायमात्मा ब्रह्मेति । समष्टिव्यष्टिब्रह्मणी उपक्षिप्य स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधि-त्वसामान्यात्। व्यष्टौ समष्टिमन्तर्भाव्य विश्वतैजसप्राज्ञान् चतु-ष्पद आत्मनः त्रीन्पादान्निरूप्य प्राज्ञं तृतीयं पादं प्रकम्य-एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोन्तर्याम्येष योनिः सवस्य प्रभ-वाप्ययौ हि भूतानामिति प्राज्ञस्यैवं योन्यपरपर्यायं बीजत्व-मुक्तम् । तथा चतुर्थं पादं अवीजं सर्वोपाच्युपहितामिन्नं पंच-दशिभिविशेषणैः पृथग्दर्शयति श्रुतिः- नान्तः प्रज्ञं न बहिः-प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञाघनं अदृष्टमव्यव-हार्यमग्राह्यमलक्षणमन्निन्त्यमन्यपदेश्यं एकात्मप्रत्ययसारं प्रपं-चोंपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः'इति। अत्र जलचन्द्रन्यायेन षडुपहितचैतन्यानि षडुपाधयश्च तेषां मध्ये नान्तः प्रज्ञामिति समाष्टिसूक्ष्मोपाध्यपाहितस्य सूत्रा-त्मनो निरासः । न बहिः प्रज्ञामिति विराजः नोभयतः प्रज्ञ-मित्यात्मनो निष्कलत्वं सकलत्वं च जानत ईश्वरस्य। न प्रज्ञ-मिति विशेषविज्ञानवतो विश्वस्य नाप्रज्ञमिति प्रज्ञभिन्नत्वेऽपि तत्सदशस्य तैजसस्य। न प्रज्ञानघनमिति प्राज्ञस्य। तथा अट-ष्टमिति सर्वेन्द्रियप्राह्यस्य विराहुपाधेः अब्यवहार्यमिति वाचि-कन्यवहारार्हस्य सूत्रोपाघेः। अत्राह्यमिति योगित्राह्यस्य ईश्व-रोपाचेः अलक्षणिमति शिरःपाण्यादिलक्षणवतो ।विश्वोपाचेः अचिन्त्यमिति चिन्तनमात्रनिर्वृत्तस्य तैजसोपाघेः । अब्यपदे- श्यमिति अहमज्ञ इति व्यपदेशार्हस्य ज्ञानस्य प्राज्ञोपाघेश्व विरासः। एकात्मप्रत्ययसारमिति षण्णासुपहितानां प्रपंचोपशम इति षण्णामुपार्धानां अद्वैतिमिति सर्वेषां निरासः। शिवं सर्व-बाधावधिभूतमानन्दमात्रं पारिशिनष्टि तस्माद्युक्तमुक्तं सकल-मैश्वर्यं अबीजाद्नुत्पादितं बीजसंभूतं चेति । तस्मात्कारणकार-णस्य शिवस्य सत्त्वे युक्तिः श्रातिश्च प्रमाणमस्तीति भावः ९५ एवमीशस्य कारणकारणत्वं निरूप्य इदानीं कारणत्वं कार्यत्वं च निरूपयति-भृतभावनेत्यादिना । भूतानां खादीनां जीवानां च भावनं रचनं भावमभित्रायं सर्वज्ञं सर्वशक्ति वत्यर्थः ९० यत्पुनरुक्तं ईशसत्तायां को हेतुरिति तत्राह-हे-रिवति। कारणात्माऽपि श्रुतिं विना युक्तिमात्रेण न सिध्यति किंपुनः कारणकारणामित्याशयः। सांख्ययोगयोः सम्यगालोचनं सांख्यं वृत्तिनिरोधोः योगस्तयोरर्थः प्रयोजनं तत्त्वसाक्षात्कार-स्तत्प्रदं अर्त एव उपास्यम् ९८ मघवतस्तवैव आत्मानं जीवा-नामन्तरात्मानमित्यर्थः। मघवात्मानमिति वर्णलोप आर्षः नान्तमेव वा प्रातिपदिकम् ॥ ९९ ॥ यत् वस्तु मृत्स्थानीयं तदेव आकाशं बीजभूतमव्याकृतं आपूर्य खसत्तया व्याप्य तद्वारा पाञ्चभौतिकं अण्डं ब्रह्माण्डं सृष्ट्वा तदन्तर्बह्माणमसूजदि-त्यन्वयः।। २००।। अण्डसृष्टिकममेवाह—अभिरिति। अन्यादिशब्देरत्र पत्र तन्मात्राणि शब्दतन्मात्रादीनि सूक्ष्म-भूतान्युच्यन्ते। बुद्धिरित्यहंकारः। मन इत्यव्यक्तं एषां अण्डो-पादानभूतानाम्॥१॥ यत्र मनःशब्दितमब्यक्तमुक्तं तदेव मह-च्छान्दिता मतिरहङ्कारादिकं च तदेवेत्यर्थः। एषां मनआदीनां परमं परायणं यः भवेत् स शिवादन्यः कोऽस्ताति योजना। यथा बीजशक्त्युपहिता मृदेव त्रक्षः एवमज्ञानशक्त्युपहितः शिव एव सर्वे अतो बुक्षस्य मृदिव सर्वस्य शिव एव परायणमपीति भावः ॥२॥ ब्रह्मादिष्वपि जगत्कर्तृत्वासिद्धिः शिवप्रसादाय-तैवेत्याह **स्त्रष्टारामिति** । एतन भौतिकार्थस्रष्टल्यमपि शिवस्यैवेति दर्शितम् ॥ ३ ॥

दैत्यदानवसुख्यानामाधिपत्यारिमर्दनात्। कोऽन्यः शक्तोति देवेशाहितेः संपादितं सतान् दिकालसूर्यतेजांसि ग्रहवाध्विन्दुतारकाः। विद्धि त्वेते महादेवाद्रहि कः परमेश्वरात ॥६ अथोत्पत्तिविनाद्ये वा यज्ञस्य त्रिपुरस्य वा। दैत्यदानवमुख्यानामाधिपत्यारिमर्दनः॥ कि चात्र बहुभिः सुक्तैहेंतुवादैः पुरन्दर। सहस्रनयनं दृष्टा त्वामेव सुरसत्तम ॥ पूजितं सिद्धगन्धवैदेवैश्च ऋषिभिस्तधा । देवदेवप्रसादेन तत्सर्वे कुशिकोत्तम ॥ अव्यक्तसुक्तकेशाय सर्वगस्येदमात्मकम्। चेतनाचेतनाद्येषु शक्र विद्धि महेश्वरात्॥ १० भुवाचेषु महान्तेषु लोकालोकान्तरेषु च। द्वीपस्थानेषु मेराञ्च विभवेष्वन्तरेषु च मगवन्मघवन्देवं वदन्ते तत्त्वदार्शनः। यदि देवाः सुराः शक्र पश्यन्त्यन्यां भवाकृति कि न गच्छन्ति शरणं मर्दिताश्चासरैः सराः। अभिघातेषु देवानां सयक्षोरगरक्षसाम्॥ १३ परस्परविनाशेषु खस्थानैश्वर्यदो भवः। अन्धकस्याथ शुक्रस्य दुन्दुभेर्महिषस्य च १४

यक्षेन्द्रवलरक्षःसु निवातकवचेषु च। वरदामावघाताय बहि कोऽन्यो महेश्वरात१५ सुरासुरगुरोर्चक्त्रे कस्य रेतः पुरा हुतम्। कस्य वाऽन्यस्य रेतस्तद्येन हैमो गिरिःकृतः दिग्वासाः कीर्र्यते कोऽन्यो ळोके कश्चोध्वरेतसः। कस्य चार्धे स्थिता कान्ता अनङ्गः केन तिर्जितः॥ बूहीन्द्र परमं स्थानं कस्य देवैः प्रशस्यते। रेमशाने कस्य की डार्थ नृत्ते वा को भिभाष्यते कस्यैश्वर्यं समानं च भूतैः को वाऽपि क्रीडते कस्य तुल्यबला देवगणाश्चेश्वर्यदर्पिताः ॥१९ घुष्यते ह्यचलं स्थानं कस्य त्रैलोक्यपुजितम् । वर्षते तपते कोऽन्यो ज्वलते तेजसा च कः कस्मादोषधिसंपत्तिः को वा धारयते वसु । प्रकामं क्रीडते को वा त्रैलोक्ये सचराचरे२१ ज्ञानसिद्धिकियायोगैः सेट्यमानश्च योगिभिः ऋषिगन्धर्वसिद्धैश्च विहितं कारणं परम् २२ कर्मयज्ञित्रयायोगैः सेट्यमानः सुरासुरैः। नित्यं कर्मफलैहींनं तमहं कारणं वदे॥

भगवाति एकैकगुणप्रधानोपाधीनां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां स्रष्टरि सर्वगुणोपाधौ तुर्यमूर्तौ महेश्वरेऽपि यदुत्तममैश्वर्यं विद्यते तदपि महादेवादेव तेन प्राप्तमतः कस्तस्मात्वरमेश्वरादन्य ईश्वरोऽस्तीति ब्रुहि न कोऽप्यस्तीति भावः ॥ ४ ॥ दितेः सुतान् हिरण्याक्षादीन् संपादितुं ऐश्वर्येण योजयितुं दैत्यादीनां च यत्परपीडानुप्रहसामर्थ्ये तत्सर्वमीयरायत्तमे-वेति भावः ॥ ५ ॥ यज्ञत्रिपुरयोद्दलतौ विनाशे च तथा दैत्यादीनामुपरि आधिपत्य एत्य जित्वा अरिमर्दनः परमे-श्वरादन्यः को ऽस्तीति पूर्वेण संबंधः ॥ ।।। किचेति। देव-प्रसादोद्देवैः पूजितं त्वां दृष्ट्वा बहुाभिः सूक्तैः ।कीमिति द्वयोः संबंधः ।। ८ ॥ अटयक्तेति । एषु लोकेषु सर्वगस्य व्याप-कस्य इद्मात्मकं व्याप्यं कृत्स्नं दृश्यं चेतनाचेतनादि सजीवं नि वं आदिपदात् परोक्षं स्वर्गादि अहमर्थश्च देहेंद्रियादिः एतत्सर्वे भोग्यं महेश्वरात् महेश्वरानुप्रहात् अब्यक्तमुक्तकेशाय जीवाय जीवार्थे तस्य भोगाय भवतीति विद्धि हे शक अन्यक्तं अस्पष्टं यथा स्यात्तथा मुक्तः भ्रान्तितिरो-हितं नित्यमुक्तत्वमस्येत्यर्थः ।स चासौ केश इव केशः शिवांश इति अव्यक्तमुक्तकेशः । यत्किचिद्भोग्यं यः कश्चन जंतुः । शिवादेवाप्रोति नान्यो भवदादिस्तत्प्रद इति भावः ॥१०॥ एष्विति पदं व्याचष्टे-भुवाद्योष्विति। भूरादिष्विति द्रष्टव्यं तेन भूभेवः खर्महः शाब्दता लोकाः भूरिति वा अयं लोक

इत्यादिश्रतिप्रसिद्धाः। तथा आलोकाः भूरिति वा अप्तिः भू-रिति वा ऋच इत्यादिश्रातिप्रसिद्धाः । तथा अंतराः भूरिति वै प्राण इत्याद्याः सूर्यचन्द्रव्रह्माञ्चातास्तेषु विभवेषु दिव्यप्रदेषु । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विति श्रुतं ज्योतिःशब्दितं देवं वदंते तत्त्वदर्शिनो वैदिका इत्यर्थः सार्धः श्लोकः ॥ ११॥ भवा-कृतिं भवतुल्यां मूर्त्तिं शरणं तामेवेति शेषः ॥ १२ ॥ अभि-घातेषु युद्धेषु अन्योन्यं विनाशवत्सु ऐश्वर्यं नास्ति किंतु विनाश एवास्तीत्यर्थः । अतः खस्थाने वाडामिलक्ष्य भव ऐश्व-र्यदो भवतीति भावः ॥१३॥ वरदानसहितोऽवघातोऽवमर्दनं तस्मै समर्थ इति शेषः ॥ १५ ॥ सरेति । रुद्रस्य रेतो-वन्ही स्कन्न तेन च दूरीकृतं सत् कनकत्वं प्राप्तामिति पुराणा न्तरस्था कथा सूचिता ॥ १६ ॥ दिग्वासा इति । विग्रहवतोऽपि शिवस्य चरितं निरुपमं किमुताविग्रहस्येति शेषग्रन्थतात्पर्यम् ॥ १७ ॥ श्मशाने द्वे अविमुक्ते मुक्ति-स्थाने अधिलोकं वाराणसी अध्यातमं भूषाणमध्ये कस्य क्रीडार्थे शास्त्रे क्रेंसे इति शेषः। १८। घुष्यते इति । अचलं कैलासम् ॥ २०॥ विहितं अज्ञातं सत् ज्ञापितं परं कारणं अञ्चक्तस्यापि कारणम् ॥ २२ ॥ कर्मफलैः शरीरैस्तत्संब-न्धिमिः सुखदुःखैश्व हीनम्। अशरीरं वाव संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति श्रुत्युक्तोयमर्थः ॥ २३ ॥ गुणिन इेश्वरात् पर

स्यूलं स्क्ष्ममनीपस्यमग्राह्यं गुणगोचरम् । गुणहीनं गुणाध्यक्षं परं माहेश्वरं पदम् ॥ २४ विश्वेशं कारणगुरुं लोकालोकान्तकारणम् ॥ २५ भृताभृतमविष्यच जनकं सर्वकारणम् ॥ २५ अक्षराक्षरमध्यकं विद्याविद्ये कृताकृते । धर्माधर्मी यतः शक तमेहं कारणं बुवे ॥ २६ प्रत्यक्षमिह देवेन्द्र पदयः लिङ्गं भगाङ्कितम् । देवदेवेन क्द्रेण सृष्टिसंहारहेतुना ॥ २७ मात्रा पूर्वं ममाख्यातं कारणं लोकलक्षणम् । नास्ति वेशात्परं शक तं प्रपद्य यदीव्लस्टिर

> प्रत्यक्षं नजु ते सुरेश विदितं संयोगिकिंगोन्द्रवम् । त्रैलीक्यं सविकारिनर्गुणगणं ब्रह्मादिरेतोन्द्रवम् ॥ यद्गसेन्द्रहुताशविष्णुसहिता देवाश्च दैत्येश्वरा । नान्यत्कामसहस्रकिष्पतिधयः शंसन्ति ईशात्परम् ॥ तंदेवं सचराचरस्य जगतो

व्याख्यातवेद्योत्तमम्।
कामार्थां वर्यामि संयतमना
मोक्षाय सद्यः शिवम्॥ २९
हेतुभिर्वा किमन्येस्तैरीशः कारणकारणम्।
न शुश्रुम यदन्यस्य छिङ्गमभ्यचितं सुरैः ॥३०
कस्यान्यस्य सुरैः सर्वे छिङ्गं मुक्तवा महेश्वरम्
अर्च्यतेऽचितपूर्वं वा बूहि यद्यस्ति ते श्रुतिः॥
यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च त्वं चापि सह दैवतैः।
अर्चयध्वं सदा छिगं तस्माच्छ्रेष्ठतमो हि सः३२
न पद्मांका न चक्रांका न वज्रांका यतः प्रजाः
छिगांका च भगाङ्का च तस्मान्माहेश्वरी प्रजा

देव्याः कारणरूपभावजनिताः सर्वा भगाङ्काः स्त्रियो हिंगेनापि हरस्य सर्वपुरुषाः प्रत्यक्षचिह्नीकृताः । योऽन्यत्कारणमीश्वरात प्रवद्ते देव्या च यन्नाङ्कितम् । त्रैलोक्ये सचराचरे स तु पुमान् वाद्यो भवेदुर्भतिः॥

38

श्रेष्ठं अत एव गुणहीनम् । तथापि अयस्कान्तन्यायेन गुणाध्यक्षं गुणानां नियामकं माहेश्वरं महेश्वरस्यापि पदं पदनीयम् । ईश्वरमास इति श्रुतेः ॥ २४ ॥ कारणस्य ईश्वरस्य गुरुं निय-न्तारं लोकश्च लोकान्तश्च तयोः कारणं अमृतं वर्तमानम् २५ अक्षरं जीवस्ततोप्यक्षरं शिवः स एवाक्षराक्षरं अञ्चक्तं प्रधानं यत उपादानादक्षरादिकं भवति तमहं कारणं ब्रुवे २६ प्रत्यक्षमिति । लिंगं शिवमूर्तेर्ज्ञापकं विप्रहं भगेन अंकितं प्रत्यक्षं पस्य। पिंडिका लिंगाकारा जलधारा च भगाकारेति लौकिकं प्रत्यक्षम्। शास्त्रीयं प्रत्यक्षं तु श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपे-क्षत्वात तच पदं यद्विष्णोरुपमं निघायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनामिति। अस्यार्थः -यत् यतो हेतोः विष्णोः पदं स्थानं प्रतिमेति यावत् ततः स्रयुपस्थं विष्णुर्योनिं कल्पयत्विति मंत्र-वर्णात उपमं निकटे स्थित्वा माति वेष्टयतीत्यपमं कृत्वा निधायि निहितं अडभावरछांदसः तेन हेतुना त्वे गोनां इंदि-याणां मध्ये यद्गोप्यमवाच्यमिन्द्रियं भगं लिंगं पासि रक्षसि तन्नाम च पार्सि । तत्रापि भगसंयोगात् भगवानिति नाम घारयसि लिंगरूपत्वाच लिंगमिति विवेकः । भगलिंगसम्-दाबेऽपि छिंगमिति नाम च्छत्रिणो यांतीतिवर्हिगसमवायादेव होंगे तब भगांकितं लिंगं रुद्रेण रुद्रात्मनाविभूतम् ॥२७॥ एतदेव विवृणोति। मात्रेत्यादिना लोको भगलिंग-संयोगजो यस्माद्द्रयते तस्मादस्य कारणमपि तादशमेवा-तुमेयमित्यर्थः। लक्षणं ज्ञापकम् ॥२८॥ प्रत्यक्षमिति ।

सार्धे संयोगिलंगोद्धवं भगलिंगयोः संयोगात्मकं यहिंगं तदु-द्धवं विकारो माया भगं निर्शुणं चैतन्यं तयोर्गणः समुदाय ईश्वरस्तत्सिहतं सविकारनिर्शुणं त्रैलोक्यं ब्रह्मादीनां रेतसा उद्भवो यस्य तत्तथा शिधरार्षः। ननु मनोः प्राक् सांकल्पिकी सृष्टिस्तत ऊर्ध्व मैथनी स्मर्यते तत्क्यं ब्रह्मादिरेतोद्भवामिति तत्राह-काभसहस्रकात्पतिथिय इति । तत्रापि काम इच्छा तया सह संभय इच्छावता ब्रह्ममहेंद्रादिना पुरुषेण धियो-मात्राः पुत्रादयः कल्पिता इति कामो योनिः कामी बीज-प्रद इति अस्ति लिंगोद्भवत्वमित्यर्थः। अतस्ते ब्रह्मादयोऽपि ईशाद्धगिलंगसंघातरूपात्परं कारणं स्वरूपमात्रं न शंसन्ति असंधिरार्षः फलितमाह-तामिति ॥ २९ ॥ शिटैरम्यर्च-नीयत्वादिप लिंगस्य कारणत्विमत्याह-हेत्रिभारिति ३० उक्तमर्थं निगमयति—नेति । ननु भगिलंगवत् पद्मचक-वज्राणां शरीरावयवत्वाभावात्तदंकितत्वं प्रजासु असक्तमेव कथं निषिध्यते इति चेत् शृणु। एवं हि पुराणांतरे उपाख्या-यते कामं वध्वा दिगंबरे भवानशि भिक्षामटति सति कदा-चिद्दषिपत्न्या पतत्वेतत्तव लिंगमप्रच्छादितामिति शिवस्य लिंगं पतितं तेन च त्रैलोक्ये ब्याकुलीकृते सति चिरकामप्रतप्तया देव्या योनिरूपं गृहीत्वा ताल्लेजं रुद्धमिति तेन तथोरपि पद्मादिवत्पृथग्भूतत्वाविशेषातदंकिता प्रजा माहेश्वर्येव अयं च मज्ञलिज्ञयोः पृथग्मावः शूलं शूलादि-निष्क्रप्येतिवददोषः अन्यथा निर्लिङ्गत्वमन्यजन्यत्वं वा प्रजाया आपद्येतेति दिक् ॥ ३३ ॥

पुंठिंगं सर्वमीशानं स्त्रीिंछंगं विद्धि चाप्युमाम् द्धाभ्यां तनुभ्यां ह्याप्तं हि चराचरिमदं जगत् तस्माद्धरमहं कांक्षे निधनं वाऽपि कौशिक। गच्छ वा तिष्ठ वा शक्त यथेष्टं बलसूद्न ॥ ३६ काममेष वरो मेऽस्तु शापो वाऽथ महेश्वरात् न चान्यां देवतां कांक्षे सर्वकामफलामि ३७ प्वसुक्तवा तु देवेन्द्रं दुःखादाकुलितेन्द्रियः। न प्रसीदति मे देवः किमेतदिति चिन्तयन्॥

अधापस्यं क्षणेनैव तमेवैरावतं पुनः। हंसकुन्देन्दुसदशं मुणालरजतप्रभम्॥ ३९ वृषकपधरं साक्षात श्लीरोदमिव सागरम्। कृष्णपुच्छं महाकायं मधुपिङ्गळलोचनम् ४० वज्रसारमयैः श्रंगैर्निष्टतकनकप्रभैः। स्रुतिक्ष्णेर्मृदुरक्ताग्रैरुत्किरन्तमिवावनिम् ॥४१ जाम्बुनदेन दाम्ना च सर्वतः समलंकृतम्। सुवक्त्रखुरनासं च सुकणे सुकटीतदम् ॥ ४२ सुपार्श्वे विपुलस्कन्धं सुरूपं चारुद्रीनम् । ककुदं तस्य चाभाति स्कंधमापूर्यं धिष्ठितम्॥ तुषारगिरिकूटामं सिताम्रशिखरोपमम्। तमास्थितश्च भगवान् देवदेवः सहोमया ४४ अशोभत महादेवः पौर्णमास्यामिवोडुराद्। तस्य तेजोमवो वन्हिः समेघः स्तनयित्नुमान् सहस्रमिव सुर्याणां सर्वमापूर्व धिष्ठितः। ईश्वरः सुमहातेजाः संवर्तक इवानलः ॥ ४६ युगान्ते सर्वभूतानां दिधक्षुरिव चोद्यतः। तेजसा तु तदा व्याप्तं दुनिरीक्ष्यं सभन्ततः॥ पुनरुद्धिग्रहृद्यः किमेतदिति चिन्तयम्। मुहूर्तमिव तत्तेजो व्याप्य सर्वा दिशो दश ४८ प्रशान्तं दिश्च सर्वासु देवदेवस्य मायया । अधापस्यं स्थितं स्थाणुं भगवन्तं महेश्वरम्॥४९ नीलकण्ठं महात्मानमसक्तं तेजसां निधिम्। अष्टादशभुजं स्थाणुं सर्वाभरणभूषितम् ॥५० शुक्राम्बरघरं देवं शुक्रमाल्यानुलेपनम्। शुक्रध्वजमनाधृष्यं शुक्रयश्रोपवीतिनम् ॥५१ गायद्भिर्नृत्यमानैश्च वादयद्भिश्च सर्वदाः। वृतं पार्श्वचरैदिंद्येरात्मतुल्यपराक्रमः॥ ५२ वालेन्द्रमुकुटं पाण्डुं शरचन्द्रमिवोदितम्।

त्रिभिनेंत्रैः कृतोद्योतं त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः॥ अशोभतास्य देवस्य माला गात्रे सितप्रमे। जातरूपमयैः पद्मैप्रियता रत्नभूषिता॥ . ५४ मूर्तिमन्ति तथाऽस्त्राणि सर्वतेजोमयानि च। मया द्यानि गोविन्द भवस्यामिततेजसः॥ इन्द्रायुधसवर्णामं धनु तस्य महात्मनः। पिनाकमिति विख्यातमभवत्पन्नगो महान्॥ सप्तराधि महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो विषोद्धणः। ज्यावेष्टितमहाग्रीवः स्थितः पुरुषविग्रहः ५७ रारश्च सूर्यसंकाराः कालानलसमद्यतिः। एतदस्त्रं महाघोरं दिव्यं पाञ्चपतं महत्॥ ५८ अद्वितीयमनिर्देश्यं सर्वभृतभयावहम्। सस्पुलिङ्गं महाकायं विस्जनतिमवानलम् ॥ एकपादं महादंष्ट्रं सहस्रशिरसोदरम्। सहस्रभुजजिह्वाक्षमुद्रिरन्तमिवानलम्॥ ६० ब्राह्मान्नारायणाचैन्द्रादाग्नेयादपि वारुणात्। यद्विशिष्टं महाबाहो सर्वशस्त्रविघातनम्॥६१ येन तित्रपुरं दग्ध्या क्षणाद्धस्मीकृतं पुरा। शरेणैकेन गोविन्द महादेवेन छीलया॥ ६२ निर्देहेत च यत्कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरम्। महेश्वरभुजोत्सृष्टं निमेषार्थात्र संशयः॥ ६३ नावध्यो यस्य लोकेस्मिन् ब्रह्मविष्णुसुरेष्वपि तद्हं दृष्टवांस्तत्र आश्चर्यमिद्मुत्तमम् ॥ गुद्यमस्त्रवरं नान्यत्ततुल्यमधिकं हि वा। यत्तच्छ्ळमिति ख्यातं सर्वळोकेषु शूळिनः ॥ दारयेद्यां महीं कृत्स्नां शोषयेद्वा महोद्धिम्। संहरेद्वा जगत्कृत्स्नं विसृष्टं शूलपाणिना ६६ यौवनाश्वो हतो येन मान्धाता सबलः पुरा चऋवर्ती महातेजास्त्रिलोकविजयी नृपः॥६७ महावलो महावीर्यः शक्रतुल्यपराक्रमः। करस्थेनैव गोविन्द लवणस्येह रक्षसः ॥ ६८ तच्छूलमतितीश्णायं सुभीमं लोमहर्षणम्। त्रिशिखां भुकुर्दि कृत्वा तर्जमानमिव स्थितम् विध्मं सार्विषं कृष्णं कालसूर्यमिवोदितम्। सर्पहस्तमनिर्देश्यं पाशहस्तमिवान्तकम् ७० द्रष्टवानास्म गोविन्द तद्स्रं रुद्रसन्निधौ। परद्युस्तीक्ष्णघारश्च दत्तो रामस्य यः पुरा ७१

समेघ इति मेघादीन् व्याप्य स्थित इत्यर्थः ॥४५॥ भूताना-मिति कर्माणे षष्ठी ॥४६॥ शुक्कृष्यजं शुक्कृष्टवभष्यजम्॥५९॥ अस्त्राणि अष्टादशभुजस्थानि तावन्त्यवायुधानि तेषां मध्ये थनुःशरौ शूलसपौँ परशुश्च कण्ठोक्ताः । खट्वांगखङ्गचर्म-पाशांकुश्चमरुगदाशक्तिभिन्दिपालतोमरमुसलमुद्गरादीनि यथासंभवं प्रन्थान्तरतोऽवगम्यानि ॥ ५५॥ महादेवेन तुष्टेन क्षत्रियाणां क्षयंकरः।
कार्तवीयों हतो येन चक्रवर्ती महामुधे ॥ ७२
जिःसप्तकृत्वः पृथिवी येन निःक्षत्रिया कृता।
जामवृश्येन गोविन्द् रामेणाक्षिष्टकर्मणा ७३
द्विधारः सुरौद्रास्यः सप्कण्ठामधिष्ठितः।
अभवच्छ्िलनोऽभ्याशे द्विवनिहश्रतोपमः॥

असे ख्येयानि चास्त्राणि तस्य दिव्यानि श्रीमतः। प्राधान्यतो मयैतानि

कीर्तितानि तवानघ॥ सव्यदेशे तु देवस्य ब्रह्मा लोकपितामहः। दिव्यं विमानमास्थाय हंसयुक्तं मनोजवम्॥ वामपार्श्वगतञ्चापि तथा नारायणः स्थितः। वैनतेयं समारुह्य शङ्खचकगदाधरः॥ स्कन्दो मयूरमास्थाय स्थितो देवयाः समीपतः शक्तिघण्टे समादाय द्वितीय इव पावकः॥ पुरस्ताचैव देवस्य नान्दि पश्याम्यविश्वतम्। शूलं विष्टभ्य तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शङ्करम् ७९ स्वायंभुवाद्या मनवो भृग्वाद्या ऋषयस्तथा। शकाद्या देवताश्चेव सर्व एव समभ्ययुः॥ ८० सर्वभूतगणाश्चेव मात्रो विविधाः स्थिताः। तेऽभिवाद्य महात्मानं परिवाय समंततः ८१ अस्तवन्विविधैः स्तोत्रैर्महादेवं सुरास्तदा। ब्रह्मा भवं तदाऽस्तौषीद्रथन्तरमुदीरयन् ॥८२ ज्येष्ठसाझा च देवेशं जगी नारायणस्तदा ८३ गृणन्त्रह्म परं शकः शतरुद्रियमुत्तमम्। ब्रह्मा नारायणश्चेव देवराजश्च कौशिकः॥ ८४ अशोभन्त महात्मानस्त्रयस्त्रय इवाग्नयः। तेषां मध्यगतो देवो रराज भगवाञ्चित्वः ८५ शरदभाविनिर्भुक्तः परिधिख इवांश्रमान्। अयुतानि च चन्द्रार्कानपश्यं दिवि केशव ८५ ततोऽहमस्तुवं देवं विश्वस्य जगतः पतिम्। ं उपमन्युरुवाच।

नेमा देवाधिदेवाय महादेवाय ते नमः ८७ शकरुपाय शकाय शक्षवेषधराय च । नमस्ते वज्रहस्ताय पिङ्गलायारुणाय च ॥ ८८ पिनाकपाणये नित्यं शङ्कशूलधराय च । नमस्ते कृष्णवासाय कृष्णकुञ्जितमूर्धजे ॥ ८९

कृष्णाजिनोत्तरीयाय कृष्णाष्ट्रामिरताय च। शुक्कवणोय शुक्काय शुक्काम्बरधराय च ॥ ९० शुक्रभस्मावलिप्ताय शुक्रकमेरताय च। नमोऽस्तु रक्तवर्णाय रक्ताम्बरधराय च ॥९१ रक्तध्वजपताकाय रक्तस्रगनुरुपिने। नमोऽस्त पीतवर्णाय पीताम्बरधराय च॥९२ नमोऽस्तूच्छित्रच्छत्राय किरीटवरधारिणे। अर्घहारार्घकेयूर अर्घकुण्डलकार्णिने ॥ ९३ नमः पवनवेगाय नमो देवाय वै नमः। सुरेन्द्राय सुनीन्द्राय महेन्द्राय नमोऽस्तु ते९४ नमः पद्मार्धमालाय उत्पलैमिश्रिताय च । अर्धचन्द्रनलिप्ताय अर्धस्नगनुलेपिने ॥ ९५ नम आदित्यवक्त्राय आदित्यनयनाय च। नम आदित्यवर्णाय आदित्यप्रतिमाय च ९६ नमः सोमाय सौम्याय सौम्यवक्त्रधराय च सौम्यरूपाय मुख्याय सौम्यदंष्ट्राविभूषिणे ॥ नमः इयामाय गौराय अर्घपीतार्घपाण्डवे। नारीनरदारीराय स्त्रीपुंसाय नमोऽस्तु ते॥९८ नमा वृषभवाहाय गजेन्द्रगमनाय च। दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यागमनाय च ॥ नभोऽस्तु गणगीताय गणवृन्द्रताय च। गणानुयातमागाँय गणनित्यवताय च ॥३०० नमः श्वेताभ्रवणीय संध्यारागप्रभाय च। अनुहिष्टाभिधानाय खरूपाय नमोऽस्तु ते ॥१ नमो रक्ताग्रवासाय रक्तसूत्रधराय च। रक्तमालाविचित्राय रक्ताम्बरघराय च ॥ २ मणिभूषितींमुधाय नमश्चनद्रार्धभूषिणे। विचित्रमणिमुघोय कुसुमाष्ट्रधराय च ॥ नमोऽग्निमुखनेत्राय सहस्रशशिलोचने। अग्निरूपाय कान्ताय नमोऽस्तु गहनाय च ॥४ खचराय नमस्तभ्यं गोचराभिरताय च। भूचराय भुवनाय अनन्ताय शिवाय च ॥ ५ नमो दिग्वाससे नित्यमधिवाससुवाससे। नमो जगन्निवासाय प्रतिपत्तिसुखाय च नित्यसुद्धसुकुटे महाकेयूरधारिणे। सर्पकंठोपहाराय विचित्राभरणाय च नमस्त्रिनेत्रनेत्राय सहस्रशतलोचने। स्त्रीपंसाय नपुंसाय नमः सांख्याय योगिने ८

रथन्तरज्येष्ठे सामनी ॥८२॥ शुक्कं कर्म हिंसारहितो ध्याना-दिधर्मः॥ ९१॥ मिश्रिताय मिश्रितमालाय ॥ ९५॥ आधिवासेन पुष्पादिवासनावासिततया सुवाससे प्रतिपत्तिर्ज्ञानं

सुखं च तहुमयात्मने ॥ ६ ॥ मुकुटे मुकुटाय ॥७॥ त्रीणि नेत्राणीव नेत्राणि लोकयात्रानिवाहकानि अभिचन्द्रसूर्या-स्यानि नेत्राणि यस्य तस्मै त्रिनेत्रनेत्राय लोचने लोचनाय८

शंयोरभिस्रवन्ताय अथर्वाय नमौ नमः। नमः सर्वार्तिनाशाय नमः शोकहराय च ९ नमो मेघनिनादाय बहुमायाधराय च। बीजक्षेत्राभिपालाय स्रष्टाराय नमो नमः १० नमः सुरासुरेशाय विश्वेशाय नमो नमः। नमः पवनवेगाय नमः पवनरूपिणे नमः काञ्चनमालाय गिरिमालाय वै नमः। नमः सुरारिमालाय चण्डवेगाय वै नमः १२ ब्रह्मशिरोपहर्ताय महिषद्नाय वै नमः। नमः स्त्रीरूपधाराय यज्ञविध्वंसनाय च नमस्त्रिप्रहर्ताय यज्ञविध्वंसनाय च। नमः कामाङ्गनाशाय कालदण्डधराय च १४ नमस्कन्दविशाखाय ब्रह्मदण्डाय वै नमः। नमो भवाय शर्वाय विश्वरूपाय वै नमः १५ इंशानाय भवद्याय नमोऽस्वन्धकघातिने। नमो विश्वाय मायाय चित्याचित्याय वै नमः त्वं नो गतिश्च श्रेष्ठश्च त्वभेव हृद्यं तथा। त्वं ब्रह्मा सर्वदेवानां रुद्राणां नीललोहितः१७ आत्मा च सर्वभृतानां सांख्ये पुरुष उच्यते। ऋषभस्तवं पवित्राणां योगिनां निष्कलः शिवः गृहस्यस्त्वमाश्रमिणामीभ्वराणां महेश्वरः। क्रवेरः सर्वयक्षाणां कत्नां विष्णुरुच्यते १९ पर्वतानां भवान्मेरुर्नक्षत्राणां च चन्द्रमाः। वसिष्टस्त्वमृषीणां च ग्रहाणां सूर्य उच्यते२० आरण्यानां पशुनां च सिंहस्त्वं परमश्वरः। ग्राम्याणां गोवृषश्चासि भवाञ्चोकपृपुजितः आदित्यानां भवान्विष्णुर्वसूनां चैव पावकः। पक्षिणां वैनतेयस्त्वमनन्तो भुजगेषु च॥ २२ सामवेद्श्य वेदानां यजुषां शतरुद्रियम्। सनत्क्रमारो योगानां सांख्यानां कपिलो ह्यसि शकोऽसि मरुतां देव पितृणां हृध्यवाडसि। ब्रह्मलोकश्च लोकानां गतीनां मोक्ष उच्यसे२४ क्षरिादःसागराणां च शैलानां हिमवान्गिरिः वर्णीनां ब्राह्मणञ्चासि विप्राणां दीक्षितो द्विजः आदिस्त्वमसि लोकानां संहर्ता काल एव च यचान्यदपि लोके वै सर्वतेजोधिकं स्मृतम्॥

तत्सर्व भगवानेव इति मे निश्चिता मतिः। नमस्ते भगवन् देव नमस्ते भक्तवत्सळ ॥ २७ योगेश्वर नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसंभव। प्रसीद मम भक्तस्य दीनस्य क्रपणस्य च ॥२८ अनैश्वर्येण युक्तस्य गतिर्भव सनातन । यचापराधं कृतवानज्ञात्वा परमेश्वर ॥ मद्भक्त इति देवेश सत्सर्व श्रन्तुमईसि। मोहितश्चास्मि देवेश त्वया रूपविपर्ययात ३० नार्ध्य ते न मया दत्तं पाद्यं चापि महेश्वर। एवं स्तुत्वाऽहमीशानं पाद्यमर्घ्यं च भक्तितः३१ कृताञ्जलिपुरो भृत्वा सर्वे तस्मै न्यवेदयम्। ततः शीतांबुसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विता ३२ पुष्पवृष्टिः शुभा तात पपात मम मूर्धनि। दुन्दुभिश्च तदा दिव्यस्ताडितो देविकङ्करैः। ववौ च मारुतः पुण्यः शुचिगन्धः सुखावहः॥ ततः प्रीतो महादेवः सपत्नीको वृषध्वजः। अबवीचिदशांस्तव हर्षयन्निव मां तदा ॥३४ पश्यध्वं त्रिदशाः सर्वे उपमन्योमहातमनः। माय भक्ति परां नित्यमेकभावादवस्थिताम्३५ पवमुक्तास्तदा कृष्ण सुरास्ते शूलपाणिना। ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥ भगवन् देवदेवेश लोकनाथ जगत्पते। लभतां सर्वकामेभ्यः फलं त्वत्तां द्विजोत्तमः॥ एवमुक्तस्ततः शर्वः सुरैर्वह्यादिभिस्तथा। आह मां भगवानीशः प्रहसन्निव शङ्करः ॥३८

भगवानुवाच ।
वत्सोपमन्यो तृष्टाऽस्मि परय मां मुनिपुद्ग व
दृढभक्तोऽसि विप्रषे मया जिज्ञासितो द्यसि
अनया चैव भक्त्याते
अत्यर्थ प्रीतिमानहम् ।
तस्मात्सर्वान् द्दाम्यद्य
कामांस्तव यथेप्सितान् ॥ ४०
प्वमुक्तस्य चैवाथ महादेवेन धीमता ।
हृषाद्श्रूण्यवर्तन्त रोमहर्षस्त्वजायत ॥ ४१
अबुवं च तदा देवं हृषगद्भद्या गिरा ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा प्रणम्य च पुनः पुनः ॥

शैयोयज्ञसाद्रुण्यकर्त्या देवतायाः अभिस्नवन्ताय प्रसाद-रूपाय ॥ ९ ॥ स्रष्टाराय औणादिकः स्रजेस्तारन् सर्ष्ट्रे इत्यर्थः ॥ १० ॥ गिरिमालाय गिरौ कीडापराय ॥ १२ ॥ हर्ताय हर्त्रे ॥ १४ ॥ मायाय मायाविने ॥ १६ ॥ गतिः प्राप्यं स्थानं श्रेष्ठः पूज्यतमः ब्रह्मादिस्तव विभूतिर्वि-शेषाभिन्यक्तिस्थानम् ॥ १७ ॥ कामेभ्यः कामान् काम्य-मानान् अर्थान् ॥ ३७ ॥

यद्य जातो हाह देव सफलं जन्म चाद्य मे। सुरासुरगुरुदेवो यत्तिष्ठाति ममायतः॥ यं न पश्यन्ति चैवाद्धा देवा हामितविक्रमम्। तमहं दृष्टवान देवं कोऽन्यो धन्यतरो मया॥ एवं ध्यायन्ति विद्वांसः परं तत्त्वं सनातनम्। तद्विशेषमिति ख्यातं यदजं ज्ञानमक्षरंम् ॥४५ स एष भगवान् देवः सर्वसत्वादिर्द्ययः। सर्वतत्त्वविधानज्ञः प्रधानपुरुषः परः ॥ ४६ योऽसजदक्षिणादङ्गाद्रह्माणं लोकसंभवम्। वामपार्श्वात्तथा विष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः४७ युगान्ते चैव संप्राप्ते रुद्रमीशोऽसूजत्प्रमः। स रुद्रः संहरन् कृत्स्नं जगत्स्यावरजङ्गमम् ४८ कालो भूत्वा महातेजाः संवर्तक इवानलः। युगान्ते सर्वभूतानि प्रसन्निव व्यवस्थितः ४९ एष देवो महादेवो जगत्सृष्टा चराचरम्। कल्पान्ते चैव सर्वेषां स्मृतिमाक्षिप्य तिष्ठति सर्वगः सर्वभूतात्मा सर्वभूतभवोद्भवः। आस्ते सर्वगतो नित्यमदृश्यः सर्वदैवतैः ॥५१ यदि देयो वरो महां यदि तृष्टोऽसि मे प्रभो। भक्तिर्भवतु मे नित्यं त्विय देव सुरेश्वर ॥ ५२ अतीतानागतं चैव वर्तमानं च यद्विभो। जानीयामिति मे बुद्धिः प्रसादातस्य सत्तम॥५३ श्रीरोदनं च भुञ्जीयामक्षयं सह वान्धवैः। आश्रमे च सदाऽस्माकं सान्निध्यं परमस्त ते प्वमुक्तः स मां प्राह भगवाह्वीकपूजितः। महेश्वरो महातेजाश्चराचरगुरुः शिवः ॥ ५५

श्रीभगवानुवाच ।

अजरश्चामरश्चेव भव त्वं दुःखवर्जितः।
यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यश्चानसमन्वितः॥
ऋषीणामभिगम्यश्च मत्प्रसादाद्भविष्यसि।
शीलवान् गुणसंपन्नः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः॥५७
अक्षयं यौवनं तेऽस्तु तेजश्चेवानलोपमम्।
स्वीरोदः सागरश्चेव यत्र यत्रेच्छसि प्रियम् ५८
तत्र ते भविता कामं साम्निध्यं पयसो निधेः।
स्वीरोदनं च मुंह्व त्वममृतेन समन्वितम् ५९

वंधिभिः सहितः कर्षं ततो मामुपयास्यासि । अक्षया वान्धवाश्चेव कुछं गोत्रं च ते सदा ६० भविष्यति द्विजश्रेष्ठ माये भक्तिश्च शाश्वती । सान्निष्यं चाश्रमे नित्यं करिष्यामि द्विजोत्तम तिष्ठ वत्स यथाकामं नोत्कण्ठां च करिष्यसि स्मृतस्त्वया पुनर्विप्र करिष्यामि च द्र्शनम्॥ प्वमुक्तवा स भगवान् सूर्यकोटिसम्प्रभः। ईशानः स वरान् दत्वा तत्रैवान्तरधयित॥६३

पवं दृष्टो मया कृष्ण देवदेवः समाधिना।
तदवातं च मे सर्वे यदुक्तं तेन धीमता॥ ६४
प्रत्यक्षं चैव ते कृष्ण पर्थ सिद्धान्व्यवस्थितान्
ऋषीन् विद्याधरान् यक्षान् गंधर्वाष्सरसस्तथा
पर्य वृक्षलतागुल्मान् सर्वपुष्पफलप्रदान्।
सर्वर्तुकुसुमैर्युक्तान्सुखपत्रान् सुगन्धिनः॥ ६६
सर्वमतन्महाबाहो दिव्यभावसमन्वितम्।
प्रसादादेवदेवस्य ईश्वरस्य महात्मनः॥ ६७
वासदेव उवाच।

एतच्छूत्वा वचस्तस्य प्रत्यक्षामेव दर्शनम् विस्मयं परमं गत्वां अधुवं तं महामुनिम्॥६८ धन्यस्त्वमासि विप्रेन्द्र

कस्त्वदन्योऽस्ति पुण्यकृत्। यस्य देवाधिदेवस्ते

सान्निध्यं कुरुतेऽऽश्रमे ॥ ६९ अपि तावन्ममाप्येचं द्द्यात्स भगवाञ्चिवः। दर्शनं मुनिशार्द्छ प्रसादं चापि शंकरः॥७० उपमन्युरुवाच।

द्रश्यसे पुंडरीकाक्ष महादेवं न संशंयः।
आचिरेणैव कालेन यथा दृष्टो मयाऽनघ ॥ ७१
चक्षुषा चैव दिव्येन पश्याम्यमितविक्रमम्।
षष्टे मासि महादेवं द्रश्यसे पुरुषोत्तम ॥ ७२
षोडशाष्टी वराश्चापि प्राप्स्यसि त्वं महेश्वरात्
सपत्नीकाद्यदुश्रेष्ट सत्यमेतद्भवीमि ते॥ ७३
अतीतानागतं चैव वर्तमानं च नित्यशः।
विदितं मे महाबाहो प्रसादात्तस्य धीमतः ७४
पतान्सहस्रश्रशान्यान्समनुध्यातवान्हरः।
कस्मात्यसादं भगवान्न कुर्यात्तव माधव॥ ७५

एवं पुरोवर्तिम् तिंरूपं यत् अजं अनाविर्भूतं अक्षरं व्यापकं ज्ञानं तदेव इति एवंप्रकारेण स्थातं प्रथां गतं विशेषं विशिष्टं देवतान्तरापेक्षया सनातनिमिति मूर्तेरि नित्यत्वं न्यवहारापेक्षया प्रोक्तम् ॥ ४५ ॥ षोडश वरान् सपत्नी-कात् महेश्वरात् तत्रापि अष्टौ महेश्वरात् परिशेषादष्टौ

पत्नीत इति षोडशेत्यर्थः । यद्वाऽष्टौ पत्नीतः प्रार्थिताः अष्टौ तया स्वयं दत्ता इति षोडश अष्टौ चेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ एतान् इहस्थान् मुर्नान् समनुष्यातवान् ऋपया आलेचित-वान् एतेष्वपि दयावांस्त्वयि आत्मनि दयां कथं न करिष्य-तीत्यर्थः ॥ ७५ ॥ त्वादशेन हि देवानां स्थाघनीयः समागमः। ब्रह्मण्येनानृशंसेन श्रद्धानेन चाप्युत॥ ७६ जप्यं तु ते प्रदास्यामि येन द्रश्यासि शंकरम्। श्रीकृष्ण उवाच।

अब्रुवं तमहं ब्रह्मन् त्वत्वसादान्महामुने ७७ द्रश्ये दितिजसंघानां मर्दनं त्रिदशेश्वरम्। प्वं कथयतस्तस्य महादेवाश्चितां कथाम् ७८ दिनान्यष्टौ ततो जग्मुर्मुहर्तमिव भारत। दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि॥ दंडी मुंडी कुशी चीरी घृताको मेखली कृतः मासमेकं फलाहारो द्वितीयं सिललाशनः८० तृतीयं च चतुर्थं च पंचमं चानिलाशनः। पकपादेन तिष्ठंश्च ऊर्ध्वबाहुरतन्द्रितः॥ .८१ तेजः सूर्यसहस्रस्य अपद्यं दिवि भारत। तस्य मध्यगतं चापि तेजसः पाण्डनन्दन ॥८२ इन्द्रायुधिपनद्धाङ्गं विद्युन्मालागवाक्षकम्। नीलशैलचयप्रख्यं वलाकाभूषिताम्बरम्॥ ८३ तत्र स्थितश्च भगवान् देव्या सह महाद्यतिः। तपसा तेजसा कान्त्या दीप्तया सह भाषेया रराज भगवांस्तत्र देव्या सह महेश्वरः। सोमेन सहितः सूर्यो यथा मेघस्थितस्तथा॥८५ संहष्टरोमा कौन्तेय विस्मयोत्पुल्ललोचनः। अपद्यं देवसंघानां गतिमार्तिहरं हरम् ॥ ८६

किरोदिनं गदिनं शूलपाणि
व्याव्राजिनं जिटलं दण्डपाणिम्।
पिनाकिनं विज्ञणं तीक्ष्णदंष्ट्रं
शुभाङ्गदं व्यालयक्षोपवीतम् ८७
दिव्यां मालासुरसाऽनेकवर्णां
ससुद्धहत्तं गुल्फदेशावलम्बाम्।
चन्द्रं यथा परिविधं ससन्ध्यं
वर्षात्यये तद्वद्रपश्यमेनम्॥ ८८
प्रमथानां गणैश्रीव
समन्तात्परिवारितम्।

श्रादीव सुदुष्पेक्ष्यं
परिविष्टं दिवाकरम् ॥ ८९
एकादशशतान्येवं
स्द्राणां वृषवाहनम् ।
अस्तुवं नियतात्मानं
कर्माभाः द्रुभकर्मिणम् ॥ ९०
आदित्या वसवः साध्या
विश्वदेवास्तथाऽश्विनौ ।
विश्वपिस्तुतिभिर्देवं
विश्वदेवं समस्तुवम् ॥ ९१

शतऋतुश्च भगवान् विष्णुश्चादितिनन्दनी। ब्रह्मा रथन्तरं साम ईरयन्ति भवान्तिके ॥९२ योगीश्वराः सुवहवी योगदं पितरं गुरुम्। ब्रह्मर्पयञ्च ससुतास्तथा देवर्षयञ्च वै॥ ९३

पृथिवी चान्तरिक्षं च
नक्षत्राणि ग्रहास्तथा।
मासार्थमासा ऋतवो
रात्रिः संवत्सराः क्षणाः॥ ९४
मुद्धताश्च निमेषाश्च तथैव युगपर्थयाः।
दिव्या राजन्नमस्यन्ति,विद्याः सत्त्वविद्स्तथा
सनत्कुमारो देवाश्च इतिहासास्तथैव च।
मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः कृतुः॥
मनवः सप्त सोमश्च अथवां सबृहस्पतिः।
भृगुर्दक्षः क्र्यपश्च वसिष्ठः काञ्च पव च९७
लन्दांसि दीक्षा यश्वाश्च

यक्षोपगानि द्रव्याणि
मूर्तिमन्ति युधिष्ठिर ॥ ९८
प्रजानां पालकाः सर्वे सरितः पन्नगा नगाः।
देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः॥
सहस्राणि मुनीनां च अयुतान्यर्बुदानि च ।
नमस्यन्ति प्रभुं शान्तं पर्वताः सागरा दिशः
गन्धर्वाष्सरसञ्जेव गीतवादित्रकोविदाः।
दिव्यतालेषु गायन्तः सतुवन्ति भवमद्भुतम् १

दक्षिणाः पावको हविः।

तेजो वर्णयति-इन्द्रेति। यस्य तेजसो मध्येऽनेकानि इंद्रधसूषि विद्युतो नीलमेघाः श्वेतमेघाश्च पर्वतबलाकाकारा भान्ति तादशं चित्ररूपं तेज इत्यर्थः ॥ ८३ ॥ रराजेति । निले तेजसि सोमसूर्यप्रभौ भवानीशंकरौ प्रतिभात इत्यर्थः ॥८४॥

परिविष्टं परिवेषवन्तम् ॥ ८८ ॥ विश्वाभिः ब्रह्मपरत्वेन स्तुतिरेव कृत्स्नस्तुतिः, इतरा तु एकदेशस्तुतिरित्यर्थः विश्वदेवं सर्वेश्वरम् ॥ ९९ ॥ पृथिब्यादयोऽत्र मूर्ति-मन्तो ज्ञेयाः ॥ ९४ ॥

83

विद्याधरा दानवाश्च गुह्यका राश्वसास्तथा।
सर्वाणि चैव भूतानि स्थावराणि चराणि च
नमस्यन्ति महाराज वाद्धानःकर्माभिविभुम् २
पुरस्ताद्धिष्ठितः शर्वो ममासीचिद्रशेश्वरः।
पुरस्ताद्धिष्ठितं दृष्ट्वा ममेशानं च मारत॥ ३
सप्रजापतिशकान्तं जगन्मामभ्युदैश्वत।
ईश्वितुं च महादेवं न मे शिक्तरभूत्तदां॥ ४
ततो मामब्रवीहेवः पश्य कृष्ण वदस्व च।
त्वया ह्याराधितश्चाहं शतशोऽथ सहस्रशः ५

त्वत्समो नास्ति मे कश्चि-त्रिषु छोकेषु वै प्रियः। शिरसा वन्दिते देवे देवी प्रीता ह्यमा तदा। ततोऽहमब्रुवं स्थाणुं स्तुतं ब्रह्मादिभिः सुरैः॥

कृष्ण उवाच ।
नमोऽस्त ते शाश्वत सर्वयोने
ब्रह्माधिपं त्वामृषयो वद्नित ।
तपश्च सत्त्वं च रजस्तमश्च
त्वामेव सत्यं च वद्नित सन्तः॥ ७
त्वं वै ब्रह्मा च रुद्रश्च
वरुणोऽग्निमंजुभैवः।
धाता त्वष्टा विधाता च
त्वं प्रभुः सर्वतोमुखः॥ ८
त्वत्तो जातानि भूतानि
स्थावराणि चराणि च ।

त्वया सृष्टमिदं कृत्स्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ९ यानीन्द्रियाणीह मनश्च कृत्स्वं ये वायवः सप्त तथैव चाग्नयः । ये देवसंस्थात्तवदेवताश्च तस्मात्परं त्वासृषयो वदन्ति ॥ १० वेदाश्च यज्ञाः सोमश्च दक्षिणा पावको हविः यज्ञोपगं च यत्तिश्चिद्भगवांस्तदसंशयम् ११

> इष्टं दत्तमधीतं च वतानि नियमाश्च ये । न्हीः कीर्तिः श्रीर्द्वेतिस्तुष्टिः सिद्धिश्चेव तदपंणी ॥ कामः क्षोधो भयं लोभो

कामः क्षोधो भय लोमो मदः स्तम्भोऽथ मत्सरः। आधयो व्याधयश्चैव भगवंस्तनवस्तव॥

क्वतिर्विकारः प्रणयः प्रधानं बीजमन्ययम् । मनसः परमा योनिः प्रभावश्चापि शाश्वतः ॥ अन्यक्तः पावनोऽचिन्त्यः सहस्रांशुर्हिरण्मयः आदिर्गणानां सर्वेषां भवान्वै जीविताश्रयः॥

> महानात्मा मतिर्वह्या विश्वः शम्भुः खयंभुवः। बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च संवित्ह्यातिर्धृतिः स्मृतिः॥

शाश्वतोऽपारणामी सन् सर्वयोनिः व्रह्मणो वेदस्याधिपः स्तब्यः तपः चित्तेन्द्रियाणामैकाम्यम् ॥ ७ ॥ धाता ईश्वरः त्वष्टा रूपनिर्माता विधाता धर्माधर्मरूपं कर्म ॥ ८ ॥ स्थावराणि चिरकालस्थायोनि महदादीनि चराणि स्थूलभूतादीनि चराचरं लोकप्रसिद्धम् ॥ ९ ॥ वागवः पञ्चप्राणाः सप्ताप्तयः गाईपत्यदिक्षणाग्न्याहवनीय-सम्यावसथ्याः पञ्च श्रौताः स्मातः षष्टः लोकिकः सप्तमः । यद्वा सप्तवायव आवहाद्याः अंतरिक्षे ये भुवआदीन् सत्यान्तान् लोकान् धारयंति। अभय आदित्यादिज्योनीषि एते-सर्वेऽन्ये च ये देवसंस्थाः देवे स्त्रात्मिन संस्था समाप्तियेषां ते तथा। स्तवदेवताः स्तुतियोग्या देवाः तस्मात् एतेषां समुद्यायात् परं वाचामगोचरं रूपादिहीनं त्वां ऋषयो चद्गित ॥ १० ॥ सुकुसुवसमित्कुशदेशकालादिकं यज्ञोन

पगं यज्ञोपयोगि ॥ ११ ॥ सिद्धियोगपरिपाकः तद्र्पणी तस्य त्वत्स्वरूपस्य प्रापिका ॥१२॥ इतिः क्रिया विकारस्त-एफलभूतो हर्षादिः प्रणयस्तद्दमावः प्रधीयतेऽस्मिन्सर्वामिति प्रधानं वासनाबीजं अज्ञानं तदेवाव्ययं मनसो योनिश्च । अज्ञम्य ए साम्य मन इति श्रुतेरज्ञस्यापि मनोयोनित्वं उपष्टं-भकत्वमात्रेण न तु मुख्यमिति वक्तुं-परमेति योनिविशेषणं प्रभाव ऐश्वर्यं शाश्वतः अकर्मजः ॥ १४ ॥ हिर्प्ययः चिज्ज्योतीरूपः गण्यंते संख्यायंत इति गणास्तत्त्वानि अव्यक्तादीनि तेषामादिः जीविताश्रयः नदीसमुद्रवज्जीवस्य प्राप्यं स्थानम् ॥ १५ ॥ महानिति महदावैश्वतुर्वं सेसामः पर्यायशब्दैः वेदे महानात्मा भवानेव विभाव्यते विचार्यते वेदार्श्वविद्धः एतैः शब्दैस्त्वां वेदाद्धचा मोहं संसारम्लं अज्ञानं नियच्छति नितरां नाश्यति ॥ १६ ॥

पर्यायवाचकैः शब्दैमेहानात्मा विभाव्यते।
त्वां बुद्ध्वा ब्राह्मणो वेदात्प्रमोहं विनियच्छति। १७
हृद्यं सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञस्त्वमृषिस्तुतः।
सर्वतः पाणिपाद्स्त्वं सर्वतोक्षिशिरोग्रुखः॥
सर्वतः श्रुतिमाँ छोके सर्वमादृत्य तिष्ठासि।
फलं त्वमसि तिग्मांशोर्निमेषादिषु कर्मसु१९
त्वं वै प्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदि संश्रितः।
अणिमा महिमा प्राप्तिरोशानो ज्योतिरव्ययः

त्विय बुद्धिमीतिलोंकाः
प्रपन्नाः संश्रिताश्च ये।
ध्यानिनो नित्ययोगाश्च
सत्यसत्वा जितेन्द्रियाः॥ ११
यस्त्वां श्चुवं वेदयते गुहाश्यं
प्रभुं पुराणं पुरुषं च विग्रहम्।
हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गति
स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य तिष्ठति २२
विदित्वा सप्त स्क्ष्माणि षडङ्गं त्वां च मूर्तितः
प्रधानविधियोगस्यस्त्वामेव विश्वते बुधः २३
प्वमुक्ते मया पार्थ भवे चार्तिविनाशने।

चखचरं जगत्सर्वे सिंहनादं तदाऽकरोत् २४ तं विप्रसंघाश्च सुरासुराश्च नागाः पिशाचाः पितरो वयांसि। रक्षोगणा भृतगणाश्च सर्वे महर्षयश्चेव तदा प्रणेसः॥ मम मुर्झि ध दिखानां कुसुमानां सुगान्धनाम्। राशयो निपतन्ति सम वायुश्च सुसुखो ववी॥ २६ निरीक्ष्य भगवान् देवीं ह्यमां मां च जगद्धितः। शतकतुं चामिवीक्ष्य स्वयं मामाह शङ्करः॥ 20 विदुः कृष्ण परां भक्ति-मस्मासु तव शत्रहन्। क्रियतामात्मनः श्रेयः प्रीतिहिं त्विय मे परा॥ 24 वृणीष्वाष्टी वरान् कृष्ण दाताऽस्मि तव सत्तम। व्रहि याद्वशार्दूल यानिच्छिस सुदुर्छभान्॥ 336

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि मेघवाहनपर्वाख्याने चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४ ॥

ह्दयं ह्दंयस्थः क्षेत्रं महाभूतादि घृत्यंतं तज्ज्ञस्तत्प्रकाशकः ऋषिभिमेत्रैः स्तुतः स्तुतिमेवाह—सर्वत इति ॥ १८ ॥ तिग्मांशोः कमेसु फळं स्वर्गसुखं च त्वमसि ॥१९॥ तिग्मांशोः प्रभाविश्व अणिमा दुर्लक्ष्यसन्मात्रम् । महिमा त्रिविध-परिच्छेदशून्यं सत्तामात्रं अत्र प्रकृत्ययों दुर्लक्ष्यत्वादिः प्रत्य-यार्थः सत्तेति विवेकः ॥२०॥ सत्यसत्वाः सत्यसंकत्याः २१ य इति। वेदयते जानाति ज्ञात्वा शिष्यान् ज्ञापयतीति वा विग्रहं विशिष्टानुभवरूपं निष्कलज्ञप्तिमात्रमित्यर्थः ॥२२॥ विदित्वा उपास्य सप्तस्कृत्माणे महदहंकारपञ्चतन्मात्राणि षडंगं 'सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमञ्जप्तशाक्तिः अनं-तशक्तिश्च विभोविभुज्ञाः षडाहुरंगानि महेश्वरस्य' इति अंग-

षट्कमुक्तं, प्रधानं चित्तसत्त्वं तस्य आत्मामिमतत्वेन नित्यं गृहीतस्य पृथक्तवेनाज्ञातस्य ज्ञापनं विधिः सत्त्वस्य पृश्वात् मिन्नत्वेन ज्ञानं तयस्मालाहशो योगो वृत्तिनिरोधस्तत्रस्थ-स्तन्मात्रनिष्ठस्त्वां निष्कलं विशते आरोहक्रमेण योगी भूस्या-दानि महदंतानि तत्त्वानि जित्वा जयसाधनं धीसत्त्वमप्यात्मनः पृथक्तवेन ज्ञात्वा प्रत्यक् तत्वमात्रानिष्ठो निलीने सत्त्व परं ब्रह्म संपद्यत इत्यर्थः ॥२३॥ मेघवाहन इंद्रस्थी महादेवः तस्य माहात्म्यप्रातिपादकं पर्व मेघवाहनपर्व तत्रायमध्यायः । इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-मावदीषे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

24

कृष्ण उवाच। मुर्झा निपत्य नियतस्तेजःसन्निचये ततः। परमं हर्षमागत्य भगवन्तमथाञ्चवम् ॥ धर्में दढत्वं युधि शत्रघातं यशस्तथाऽग्रयं परमं वलं च। योगप्रियत्वं तव सन्निकर्ष वृणे सुतानां च शतं शतानि॥ एवमस्त्विति तद्वाक्यं मयोक्तः प्राह शङ्करः। ततो मां जगतो माता धारिणी सर्वपावनी ३ उवाचोमा प्रणिहिता रावीणी तपसां निधिः दत्तो भगवता पुत्रः साम्बो नाम तवानघ॥ ४ मत्तोप्यष्टी वरानिष्टान् गृहाण त्वं द्दामि ते अणम्य शिरसा सा च मयोक्ता पाण्डनन्दन ५ द्विजेष्वकोपं पितृतः प्रसादं शतं सुतानां परमं च भोगम्। कुले प्रीति मातृतश्च प्रसादं शमप्राप्तिं प्रवृणे चापि दास्यम् ॥ ६ उमोवाच ।

पवं भविष्यत्यमरप्रभाव

नाहं मृपा जीतु वदे कदाचित।

भार्यासहस्राणि च षोडशैव तास वियत्वं च तथाऽक्षयं च ॥ ७ प्रीति चाःयां वान्धवानां सकाशा-इदामि तेऽहं वपुषः काम्यतां च। भोक्यन्ते वै सप्तति वै शतानि गृहे तुभ्यमतिथीनां च नित्यम् ॥ वासदेव उवाच। एवं दत्वा वरान् देवो मम देवी च भारत। अन्तर्हितः क्षणे तस्मिन् सगणो भीमपूर्वज ॥ पतदत्यद्भृतं पूर्वे ब्राह्मणायातितेजसे । उपमन्यवे मयो कृतस्रं व्याख्यातं पार्थिवोत्तम नमस्कृत्वा तु स प्राह देवदेवाय सुवत ॥ १० उपमन्युरुवाच। नास्ति शर्वसमो देवो नास्ति शर्वसमा गतिः। नास्ति शर्वसमो दाने नास्ति शर्वसमो रणे॥ 38

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि मेघवाहनपर्वाख्याने पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

一类企业学—

38

उपमन्युक्तवाच । ऋषिरासीत्कृते तात तण्डिरित्येव विश्रुतः दश्चवर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना॥ १

आराधितोऽभूद्रकेन तस्योदके निशामय। स दष्टवान्महादेवमस्तौषीच स्तवैर्विभुम्॥ २

मूझेति । सन्निचये स्थितमिति शेषः ॥१॥ योगेन स-हितं प्रियन्वं इति हो वरो ॥ २ ॥ धारिणी पोषिका ॥३॥ एवं मनिष्यतीति प्राधितान्वरानभ्यनुज्ञाय ख्यं भवानी व-राष्ट्रकं ददाति तत्रामरप्रभावेति संबोधनेनैको वरः सूचितः । नाहं स्था जातु वदे इति त्वमि भृषा मा वदेति द्वितीयः । बोडशसहस्रभायां इति तृतीयः । तासु प्रियत्वनिति चतुर्यः। पूर्वोक्तात्सर्वप्रियत्वादन्यः अक्षयं धनधान्यादीत्यधीदिति पञ्चमः ॥ ७ ॥ अन्यत् त्रयं स्पष्टार्थं एवं च उपक्रमस्थानां षोडशाष्टानां वचनमुपपचते ॥ ८ ॥ इति श्रींमहाभारते अनु-शासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चदशोऽध्यायः १५

ऋषिरिति। अयमध्यायो यत्पूर्वमुपमन्युना कृष्णं प्र-त्युक्तं जप्यं तु ते प्रदास्यामीति तत् जप्यं शिवसहस्रनाम-स्तोत्रं विवश्चरुपमन्युमुखेन तदुपोद्धातार्थमारम्यते समाधिना प्यानयोगेन ॥ १ ॥ उद्कं फलोदयम् ॥ २ ॥

इति तण्डिस्तपोयोगात्परमात्मानमञ्ययम्। चिन्तयित्वा महात्मानमिदमाह सुविस्मितः यं पठन्ति सदा सांख्याश्चिन्तयन्ति च योगिनः परं प्रधानं पुरुषमधिष्ठातारमीश्वरम् ॥ उत्पत्ती च विनाशे च कारणं यं विदुर्ब्धाः। देवासुरम्नीनां च परं यस्मान्न विद्यते॥ ५ अजं तमहमीशानमनादिनिधनं प्रभुम् । अत्यन्तसुखिनं देवमनघं शरणं वजे ॥ पवं द्ववन्नेव तदा ददर्श तपसां निधिम्। तमव्ययमनौपम्यमचिन्त्यं शाश्वतं ध्रवम् ॥ ७ निष्कलं सकलं ब्रह्म निर्मुणं गुणगोचरम् । योगिनां परमानन्दमक्षरं मोक्षसंज्ञितम् ॥ ८ मनोरिन्द्राग्निमस्तां विश्वस्य ब्रह्मणो गतिम्। अप्राह्ममचलं गुद्धं बुद्धिप्राह्यं मनोमयम्॥ ९ दुर्विश्चेयमसंख्येयं दुष्प्रापमक्रतात्मभिः। योनि विश्वस्य जगतस्तमसः परतः परम १० यः प्राणवन्तमात्मानं ज्योतिर्जीवस्थितं मनः तं देवं दर्शनाकांक्षी बहुन्वषंगणानृषिः। तपस्युग्रे स्थितो भृत्वा दृष्टा तुष्टाव चेश्वरम्११

तण्डिरुवाच ।

पवित्राणां पवित्रस्त्वं गतिगीतिमतां वर्॥ अत्युग्रं तेजसां तेजस्तपसां परमं तपः। विश्वावसुहिरण्याक्षपुरुह्तनमस्कृत ॥ १३ भरिकल्याणद विभो परं सत्यं नमोऽस्तु ते। जातीमरणभीरूणां, यतीनां यततां विभो १४ निर्वाणद सहस्रांशो नमस्तेऽस्त सखाश्रय। ैत्रह्मा शतऋतुर्धिष्णुर्चिश्वेदेवा महर्षयः॥ १५ न विदुस्त्वां तु तत्त्वेन क्रतो वेत्स्यामहे वयम त्वत्तः प्रवर्तते सर्वे त्वयि सर्वे प्रतिष्ठितम् १६ कालाख्यः पुरुषाख्यश्च ब्रह्माख्यश्च त्वमेव हि। तनवस्ते स्मृतास्तिस्रः प्राणक्षैः सर्राष्ट्रीभेः१७ अधिपौरुषमध्यातममधिभृताधिदैवतम्। अधिलोकाधिविज्ञानमधियक्रस्त्वमेव हि १८ त्वां विदित्वातमदेहस्थं दुर्विदं दैवतैरिप । विद्वांसो यान्ति निर्मुक्ताः परं भावमनामयम् अनिच्छतस्तव विभो जन्ममृत्युरनेकतः। द्वारं तु खर्गमोक्षाणामाक्षेत्रा त्वं ददासि च२०

इदं वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ३ ॥ यं पठंतीत्यादि क्लोकत्रयं ध्यानवलातं िना दष्टं तदुचारणस्य फलमाह-एविमाति। अन्योप्येतैः स्रोकैः स्तवन्वक्ष्यमाणरूपमीश्वरं पश्यताति भावः । शाश्वतं शश्वद्भवं ध्रुवं कृटस्थम् ॥ ७ ॥ निष्कल-त्वादेर्ब्याख्यानं निर्भुणत्वादि अक्षरं आविनाशि ॥ ८॥ मनोमयं मनसो धर्मैः कर्तृतादिभिवशोक्ततं जलचंद्रवत् ॥ ९ ॥ य इति सार्थः श्लोकः । यो देव आत्मानं प्राणवंतं जीवरूपिणं कृत्वा तत्र आवृते जीवे मनोरूपं ज्योतिर्भृत्वा जीवस्थितं बभूव तं देवं हष्ट्रा तुरावेति संबंधः ॥ ११॥ पवित्राणां पावनानां गंगादीनामपि पावनम् ॥ १२ ॥ तेजमां चक्षरादीनामपि तेजःप्रकाशकम् ॥ १३ ॥ भरिकल्याणं मोक्षस्तत्प्रदं परं सत्यं अत्यन्तं अवाध्यम् ॥ १४ ॥ तिस्रस्तनवः कालाद्या एव ब्रह्मविष्णुरुद्रा वा ॥ १७ ॥ अधीति । अत्र सप्तामिरियपौरुषादिसंहितामिः कृत्स्नं हेयमुपादेयं च त्वमेवेति कथ्यते—तथा है पुरुषः शिरःपाण्यादिमान् देहस्तमधिकृत्य प्रवृतं अधिपौरुषं तत्र च माता पूर्वरूपं पितोतररूपं प्रजा सन्धिः । प्रजनन ९सन्धानामिति भूतौ क्षेत्रबीजरूपाभ्यां मातापितृभ्यां सकाशादन्योन्यमिथुनीमावेन निमित्तेन अंकुररूपा प्रजा जायते एवं प्रकृतिपुरुषाभ्यां जगदिति तत्र मिथुनीभावस्याभावेन ब्रह्मचर्येण प्रजावजगन्नोत्पद्यत इति पुंप्रकृत्योविवेकामिच्छता उपस्थनिग्रहः कर्तव्य इति विधीयते । एवं अन्यात्मं आत्मिनि देहे अधरा हनः पूर्वरूपं उत्तरा हतुरुत्तररूपं वाक्सानिधः जिब्हा सन्धानमिति श्रुती जिव्हानिम्रहेण तूष्णींभावोऽपि पूर्वोक्तविवेकार्थ विधीयते अन्यथा वागादीन् प्रवर्तयतो विवेको न संपद्य-तेऽपि तु संसार एवानवच्छित्रोनुतन्यते इति एताः संहिता वेदितव्याः । तथा अधिभूताधिदैवतं भूतानां देहाचारम्म-काणां देवतानां प्राणचक्षुराद्यधिष्ठात्रीणां भतदेवतानां चा न्योन्याश्रयेण मिथुनीभावेनावस्थानं संसारः तनमूलं च अ-धिलोकाधिविज्ञानं लोक्यत इति लोको भूतमात्रा दशशब्दा-दयो विषयाः । विज्ञानं प्रज्ञामात्राः दश श्रोत्रादीनीद्रियाणि ज्ञानकरणानि उभयेषां मिथुनीभावी यदि भूतमात्रा न स्युर्ने प्रज्ञामात्राः स्युर्येदि प्रज्ञामात्रा न स्युर्ने भूतमात्राः स्युर्न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिध्यतीति श्रुतिप्रसिद्धः। ततश्च बह्मवर्यपूर्वकं वागादिनियहे कियमाणे जीवबह्मणोर्भेदहे-तनामधिभताधिदैवानामनुत्पत्तेराधियज्ञी घटनाशे घटाकाश-महाकाशयोरिव तयोः संगतिकरणे एकीमावलक्षणो यज्ञो मोक्षापरनामा सिध्यति। एतत्सर्वे त्वमेवेति श्लोकार्थः॥१८॥ तव त्वां अनिच्छतः ज्ञातुमिति शेषः। जनम मृत्यश्च अनेकतो अनन्तः प्रनः प्रनर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

त्वं वै खर्गश्च मोक्षश्च कामः कोघस्त्वमेव च सत्त्वं रजस्तमश्चेव अधश्चोध्वं त्वमेव हि २१ ब्रह्मा भवश्च विष्णुश्च स्कन्देन्द्रौ सविता यमः वक्णेन्द्र मुजुर्धाता विधाता त्वं धर्नेश्वरः २२

भूवायुः सिळळाशिश्च खं वाग्बुद्धिः स्थितिर्मतिः कर्म सत्यानते चोभे त्वमेवास्ति च नास्ति च॥ 23 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च प्रकृतिभ्यः परं भ्रवम्। विश्वाविश्वपरो भावश्चित्याचित्यस्त्वमेव हि यश्चैतत्परमं ब्रह्म यश्च तत्परमं पदम् । या गतिः सांख्ययोगानां स भवानात्र संशयः नुनमद्य कृतार्थाः सम तूनं प्राप्ताः सतां गतिम् यां गति प्रार्थयन्तीह ज्ञाननिर्मेळबुद्धयः ॥ २६ थहो मुढाः स्म सुचिरमिमं कालमचेतसा। यन विद्याः परं देवं शाश्वतं यं विदुर्वधाः २७ सेयमासादिता साक्षात्त्वद्भिक्तर्जन्मभिर्मया। मकानुप्रहक्तदेवो यं बात्वाऽसृतम्भ्रते ॥ २८ देवासुरमुनीनां तु यच गुद्धं सनातनम् । गुहायां निहितं ब्रह्म दुर्विश्चेयं मुनेरिप ॥ स एष भगवान् देवः सर्वकृत्सर्वतोमुखः। सर्वोत्मा सर्वदर्शी च सर्वगः सर्ववेदिता ३० देहक्रहेहभृहेही देहभुग्देहिनां गतिः। प्राणकृत्प्राणभृत्प्राणी प्राणदः प्राणिनां गतिः अध्यात्मगातिरिष्टानां ध्यायिनामात्मवेदिनाम अपनर्भवकामानां या गतिः सोऽयमीश्वरः ३२

अयं च सर्वभूतानां शुभाशुभगतिप्रदः। अयं च जन्मसर्णे विद्धारसर्वजन्तप्। अयं संसिद्धिकामानां या गतिः सोऽयमीश्वरः भराद्यान्सर्वभवनात्रत्याद्य सदिवीकसः। दधाति देवस्तन् भिरष्टाभियों विभति च ३४ अतः प्रवर्तते सर्वमस्मिन्सर्वे प्रतिष्ठितम् । थस्मिश्च प्रलयं याति अयमेकः सनातनः ३५ अयं स सत्यकामानां सत्यलोकः परं सताम । अपवर्गश्च सुक्तानां कैवल्यं चात्मवेदिनाम् ३६ अयं ब्रह्मादिभिः सिद्धैर्ग्रहायां गोपितः प्रभः। देवासुर्मनुष्याणामप्रकाशो भवेदिति॥ ३७ तं त्वां देवासुरनरास्तत्वेन न विदुर्भवम् । मोहिताः खल्वनेनैव हृदिस्थेनाप्रकाशिना ३८ ये चैनं प्रतिपद्यन्ते भक्तियोगेन भाविताः। तेषामेवात्मनाऽऽत्मानं दर्शयत्येष हृच्छयः ३९ यं ज्ञात्वा न पुनर्जन्म मरणं चापि विद्यते। यं विदित्वा परं वृद्यं वेदितव्यं न विद्यते ४० यं लब्ध्वा परमं लाभं नाधिकं मन्यते बुधः । यां सुक्ष्मां परमां प्राप्तिं गच्छन्नव्ययमक्षयम् ४१

यं सांख्या गुणतत्त्वज्ञाः
सांख्यशास्त्रविशारदाः।
सुक्ष्मज्ञानतराः सुक्ष्मं
ज्ञात्वा मुच्यन्ति बन्धनैः॥ ४२
यं च वेद्विदो वेद्यं वेदान्ते च प्रतिष्ठितम्।
प्राणायामपरा नित्यं यं विशन्ति जपन्ति च॥

अस्त च नास्ति चेति रज्जुभुजन्नामं प्रतीतितोऽस्ति स्वतो नास्ति तादृशं जगत्कारणमज्ञानमुच्यते ॥२२॥ विश्वाविश्वपरः कार्यकारणम्यामन्यः भावः सत्तामात्रह्मः चिन्त्याचिन्त्यश्च चिन्त्यः सोपाधिकह्मपेण आचिन्त्यो निरुपाधिकेन ॥ २४॥ अचेतसा अज्ञानेन यत्परं देवं न विद्यः अतो मूढाः समः ॥२०॥ देहकृत् यज्ञादिः देहमत् देहपोषकोऽन्नादिः देही जीवः देहभुक् देहसंहती प्राणो लिज्ञशरीरं तस्यानादित्वेऽपि तत्कर्तृत्वं तदाविभाविनिमत्तवं दृष्टिसष्टिन्यायेन मुख्यं वा ज्ञेयम्॥३१।अष्टाभिः भूम्यम्बुवन्हिवायुव्योमसूर्यचन्द्रयजमानाख्याभिः ॥३४॥ अयभिति । सत्यं अव्यभिचारि वेदोक्तं कर्मफलं स्वर्गः सतां कर्ष्वरेतसां परं स्वर्लोकादुपरि महर्लोकादि अपवर्गः कममुक्तिस्थानं ब्रद्वालेकाख्यं मुक्तानां विदेशख्यानां योगिविशेषाणां केवल्यं मुख्या मुक्तिः ॥ ३६॥ ग्रहायां शान्ने गोपितः तत्र हेतुमाह—देवित । उक्तोऽपि मुखन

त्रेयो मामूदिति भंग्यन्तरेण निरूपितः ब्रह्माधैर्मेत्रव्याख्यातृभिः तथाहि-चत्वारि श्टेति मन्त्रो यास्केन यज्ञपरतया, पतज्ञिलेना राव्यपरतया, गतिमेन तटस्थेश्वरपरतया, च व्याख्यातः। वस्तुत्तस्वध्यात्मपरोस्तीति स्पष्टम् ॥३०॥ अनेन अहंकारेण अप्रकाशिना जडेन जडानृतरूपस्याप्यस्य चित्सदूषेण त्वयैव प्रकाशः सत्ता च भवतीति भावः । तथा च मंत्रवर्णः—अयं रोचयद्क्चो रुचानोऽयं वासययृतेन पूर्वीरिति। अयं आत्मा रोचयत् प्रकाशयति अरुवः अप्रकाशान् अहंकारादीन् रुचानः स्वयंप्रकाशमानः अयं आत्मा पूर्वीः अहमादिस्ज्यानि विशेषतः पृथक् विविक्तत्या ऋतेन स्वसत्तया वासयत् आच्छादयति अनृतानप्येतान् स्वसत्त्रयेव सत्तावतः करोति रज्जुरिव सर्पादीनिति मंत्रपदानामर्थः ॥ ३८॥ गच्छन् गच्छिति तं बुधः ॥ ४९॥ स्कृमं छिक्नं ज्ञानेन तरन्ति आतिक्रम्य गच्छन्ति ते सूक्ष्मज्ञानतराः । सूक्ष्माज्ञानिति पाठे प्रकृति तीर्वो गता इत्यर्थः । सूक्ष्मं प्रकृषम् ॥४२॥

ओकाररथमारुह्य ते विदान्ति महेश्वरम्। अयं स देवयानानामादित्यो द्वारमुच्यते ॥४४ अयं च पितृयानानां चंद्रमा द्वारसच्यते। एष काष्टा दिशश्चैव संवत्सरयुगादि च ॥ ४५ दिद्यादिद्यः परो लाभ अयने दक्षिणोत्तरे। एनं प्रजापितः पूर्वमाराध्य बहुभिः स्तवैः ४६ प्रजार्थं वरयामास नीललोहितसंज्ञितम्। ऋग्भिर्यम् न्यासन्ति तत्त्वे कर्माणे बह्नचाः ॥ यजुार्भियी चिधा वेद्यं जुह्नत्यध्वयेवोऽध्वरे। सामभियं च गायन्ति सामगाः शुद्धबुद्धयः॥ ऋतं सत्यं परं ब्रह्म स्तुवन्त्याथर्वणा द्विजाः। यज्ञस्य परमा योनिः पतिश्चायं परः स्मृतः॥ राज्यहःश्रोत्रनयनः पक्षमासशिरोभुजः। ऋत्वीर्यस्तपोधयीं हाद्य होरपाद्वान् ॥ ५० मृत्युर्यमो हुताराश्च कालः संहारवेगवान्। कालस्य परमा योानेः कालश्चायं सनातनः॥ चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ ग्रहाश्च सह वायुना। भ्रवः सप्तर्षयश्चेव भ्रवनाः सप्त एव च ॥ ५२ प्रधानं महद्रव्यक्तं विशेषान्तं सबैक्रतम्। ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं भूतादि सदसच यत्॥५३ अष्टी प्रकृतयञ्चेव प्रकृतिभ्यश्च यः परः। अस्य देवस्य यद्भागं कृत्स्नं संपरिवर्तते ॥ ५४ एतत्परममानन्दं यत्तच्छाश्वतमेव च। एवा गतिर्विरक्तानामेष भावः परः सताम ५५ पतत्पदमनुद्धियमेतद्रह्म सनातनम्। शास्त्रवेदाङ्गविदुषामेतद्यानं परं पदेम्॥ ५६ इयं सा परमा काष्टा इयं सा परमा कला। इयं सा परमा कि द्विरियं सा परमा गतिः५७

इयं सा परमा शान्तिरियं सा निर्वृतिः परा॥
यं प्राप्य कृतकृत्याः स्म इत्यमन्यन्त योगिनः
इयं तृष्टिरियं सिव्हिरियं श्रुतिरियं स्सृतिः।
अध्यात्मेगितिरिष्टानां थितुपां प्राप्तिरव्यया५९
यजतां कामयानानां मखार्विपुलदक्षिणेः।
या गतियं क्षशालानां सा गतिस्त्वं न संशयः
सम्यक् योगजपैः शान्तिर्नियमैदेंहतापनैः।
तप्यतां या गतिदेव परमा सा गतिर्भवान् ॥
कर्मन्यासकृतानां च विरक्तानां ततस्ततः।
या गतिर्वहसदने सा गतिस्त्वं सनातन ६२
अपुनर्भवकामानां वैराग्ये वर्ततां च या।
प्रकृतीनां लयानां च सा गतिस्त्वं सनातन॥
कानिवज्ञानयुक्तानां निरुपाख्या निरंजना।
कैवल्या या गतिर्वेव परमा सा गातिर्भवान्॥

वेदशास्त्रपुराणोक्ताः

पञ्जेता गतयः स्वृताः। त्वत्प्रसादााद्धे स्थन्ते

न लभ्यन्तेऽन्यथा विभो॥ ६५ इति तिष्डिस्तपोराशिस्तृष्टावेशानमात्मना। जगौच परमं ब्रह्म यत्पुरा लोककृज्जगौ ६६ उपमन्युरुवाच।

एवं स्तुतो महादेवस्तिण्डना ब्रह्मवादिना । उवाच भगवान् देव उमया सहितः प्रभुः॥६७ ब्रह्मा शतऋतुर्विण्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः । न विदुस्त्वामिति ततस्तुष्टः प्रोवाच तं शिवः श्रीभगवानुवाच ।

अक्षयश्चाव्ययश्चेत्र भविता दुःखवार्जितः। यशस्त्री तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः॥

दिव्यो लाभ ऐन्द्रं आदिव्यो लाभः सार्वमीमत्वम् ॥ ४६ ॥ अनुशंसन्तीति पाठः स्वच्छः । तत्त्वे अनारोपिते स्वे विषये कथयन्ति ॥४०॥ विषये पाक्यक्षत्रये श्रोतस्मार्त्तथ्यान्यज्ञैनिरियर्थः ॥ ४८ ॥ ऋतं यज्ञः सत्यं तत्फलं योनिः श्रद्धासत्ये ॥४८॥ ऋतं यज्ञः सत्यं तत्फलं योनिः श्रद्धासत्ये ॥४९॥ यज्ञपतेः श्रोत्रादिभावेन रात्र्यादीनि निरूपयति-रात्रीति ॥५०॥ कालस्य योनिमेवाह चन्द्रेति ॥५२॥ सत् भूम्यम्बुतेजासि असत् वाय्वाकाशौ॥५३॥ अष्टौ भूमिरापोऽन्तले वायुः खं मनो बुद्धिरहंकारश्च परः मायावी अस्य मायाविनः भागं अंशं कृत्सं प्रपञ्चजातम्॥५४॥ एतस्मात्यरमं आनन्दमयादीश्वरादिष परं शुद्धं आनन्दं आनंदमात्रं तदेव शान्यतं तेन पूर्वेषामशाश्चतत्वं दर्शितम्॥५५॥ श्यानं परं पदं पद्प्रापकम् ५६॥ सेति सा काष्टा सा परा गतिरिति श्रुतिप्रासिद्धा

॥ ५७ ॥ निर्वृतिः सुखम्॥५८॥ श्रुतिरिति श्रोत्रादिजन्याऽतुभूतिः इष्टानां योगिनां अध्यात्मगतिः प्रत्यक्षावण्यस्पा
गतिः विदुषां अहं ब्रह्मास्मीति जानतां अव्यया अपुनरावभिंनी प्राप्तिः ॥ ५९ ॥ परमां गतिमपरमां गातिपूर्विकां
व्याचष्टे—यजतामिति । यज्ञशीलानां गतिः खर्गादिलोकः
॥६०॥ योगजपादिपराणां तपस्तिनां नक्षत्रलोकास्या परमा
मास्वती गृतिद्वितीया ॥६९॥ संन्यासिनां ब्रह्मलोकः पुनराम्रतिस्ता गतिरतृतीया ॥६९॥ प्रकृतीनां ये लयमभ्यस्यति
तेषां दहरादिस्पकारणब्रह्मोपासकानां अपुनरामृतिस्पा गतिश्रतुर्थीं ॥६३॥ ज्ञानिति । निष्कलब्रह्मविदां मोक्षास्या या
गतिः सा भवान् पूर्वास्तु गतयोऽनात्मभूता इति भावः
॥ ६४॥ ततः ब्रह्मादयस्त्वां न विदुरिति वावयात् ॥६८॥

ऋषीणामभिगम्यश्च स्त्रकर्ता स्तरस्तव । मत्त्रसादाद्दिजश्रेष्ठ भविष्यति न संशयः ७० कं वा कामं ददाम्यच हृहि यद्दत्स कांक्ष्से । प्राञ्जलिः स उवाचेदं त्वाये भक्तिर्दढाऽस्तु म

उपमन्युरुवाच । पतान् दत्वा वरान्देवो वन्द्यमानः सुरर्षिभिः स्तूयमानश्च विवुधंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ७२. अन्तर्हिते भगवति सानुगे यादवेश्वर । ऋषिराश्रममागम्य ममैतत्रोक्तवानिह ॥ ७३ यानि च प्रथितान्यादौ तिण्डराख्यातवानमम नामानि मानवश्रेष्ठ तानि त्वं श्रेणु सिद्धये७४ द्शनामसहस्राणि देवेष्वाह पितामहः। सर्वस्य शास्त्रेषु तथा दशनामशतानि च ७५ गुह्यानीमानि नामानि तिण्डमैगवतोऽच्युत। देवप्रसादादेवेशः पुरा प्राह् महात्मने ॥ ७६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि मेघवाहनपर्वाख्याने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

80.

वासुदेव उवाच । ततः स प्रयतो भूत्वा मम तात युधिष्ठिर । प्राञ्जिलः प्राह विप्रर्षिनीमसंग्रहमादितः ॥ १

उपमन्युरुवाच ।

ब्रह्मप्रोक्तेर्क्कृषिप्रोक्तेर्वेद्वेदाङ्गसम्भवः ।
सर्वळोकेषु विख्यातं स्तुत्यं स्तोष्यामि नामभिः
महद्भिविहितैः सत्यैः सिद्धैः सर्वार्थसाधकः ।
ऋषणा तण्डिना भक्त्या कृतैर्वेद्कृतात्मना॥
यथोक्तैः साधुमिः ख्यातैर्म्भी निमस्तत्त्वद्दिसिः
प्रवरं प्रथमं स्वर्यं सर्वभृतहितं शुभम् ॥ ४
श्रुतैः सर्वत्र जगति ब्रह्मछोकावतारितैः ।
सत्येस्तत्परमं ब्रह्म ब्रह्मप्रोक्तं सनातनम् ॥ ५
वस्ये यदुकुलश्रेष्ठ श्रणुष्वावहितो मम ।
वर्येनं भवं देवं भक्तस्त्वं परमेश्वरम् ॥ ६
तेन ते श्राविषयाभि यत्तद्रह्म सनातनम् ।
न शक्यं विस्तरात्कृत्स्मं वक्तं सर्वस्य केनचित् ७
युक्तेनापि विभूतीनामिष वर्षशतैरिष ।
यस्यादिर्मध्यमन्तं च सुरैरिष न गम्यते ॥ ८

कस्तस्य शक्तुयाद्वकुं गुणान् कात्स्न्येन माधव किं तु देवस्य महतः संक्षिप्तार्थपदाक्षरम् ॥ ९ शक्तितश्चरितं वक्ष्ये प्रसादात्तस्य धीमतः। अप्राप्य तु ततोऽनुज्ञां न शक्यः स्रोतुमीश्वरः यदा तेनाभ्यतुज्ञातः स्तुतो वै स तदा मया। अनादिनिधनस्याहं जगद्योतेर्महात्मनः॥ ११ नाम्नां कञ्चित्समुद्देशं वश्याम्यव्यक्तयोनिनः। वरदस्य वरेण्यस्य विश्वह्नपस्य धीमतः शृणु नाम्नां च यं कृष्ण यदुक्तं परायोनिना । द्शनामसहस्राणि यान्याह प्रपितामहः॥ १३ तानि निर्मेथ्य मनसा दश्लो घृतिमबौद्भतम्। गिरेः सारं यथा हेम पुष्प नारं यथा मधु १४ घृतात्सारं यथा मण्डस्तथैतत्सार बुद्धतम् । सर्वपापापहमिदं चतुर्वेद्समन्वितम्॥ प्रयत्नेनाधिगन्तःयं धार्यं च प्रयतात्मना । माङ्गल्यं पौधिकं चैव रक्षोध्नं पावनं महत् १६ इइं भक्ताय दातव्यं श्रद्धानास्तिकाय च। नाश्रद्धानरूपाय नास्तिकायाजितात्मने॥१७

सूत्रकर्ता तांडिन इति यजुर्वेदे शाखाविशेषस्तत्र कल्पसूत्र-कर्ता ॥ ७० ॥ प्रथितानि मया तुभ्यं येषां मध्ये एकं उपदिष्टं तानि सर्वाणि त्वं श्र्णु सिद्धये मोर्झान्तसकलप्राप्तये ॥ ७४ ॥ देवेशो ब्रह्मा यानि नामानि महात्मने पुरा प्राह् गुद्धानि तानीमानि नामानि देवप्रसादात्तंडिः प्राह् मद्यमिति शेषः॥ ७६॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशोऽध्यायः॥ १६॥

तत इति ॥१॥ सञ्चेरन्यथैः वेदे कृतात्मना दत्तचितेन कृतैः वेदात्प्रथक् गृतैः ॥३॥ यथो कैरिति स्तुत्यं सिंहावलेक-नन्यायेन विशिनि प्रवरमित्यधैन ॥ ४॥ श्रुतिरिति ब्रह्म-प्रोक्तैः वेदे कैः ॥ ५॥ वरय प्रार्थय उपसन्नो भव एनं मंत्रात्मकमीश्वरं लब्धम् ॥६॥ तेन विधिना ॥ ७॥ युक्तेन सन्नद्धेन ॥८॥ योनिनः योनेः ब्रह्मण इति शेषः ॥१२॥ यधाभ्यस्यते देवं कारणात्मानमीश्वरम् ।
स कृष्ण नरकं याति सह पूर्वेः सहात्मजैः१८
इदं ध्यानमिदं योगिमिदं ध्येयमनुत्तमम् ।
इदं जण्यमिदं ज्ञानं रहस्यमिद्मुत्तमम् ॥ १९
यं ज्ञात्वा अन्तकालेऽिप गच्छेत परमां गींत
पावेत्रं मङ्गलं मेध्यं कल्याणिमद्मुत्तमम् ॥२०
इदं ब्रह्मा पुरा कृत्वा सर्वलोकिपतामहः ।
सर्वस्तवानां राजत्वे दिव्यानां समकल्पयत्२१
तदाप्रभृति चैवायमीश्वरस्य महात्मनः ।
स्तवराज इति ख्यातो जगत्यमरपूजितः॥२२
ब्रह्मलोकाद्यं स्वर्गे स्तवराजोऽवतारितः ।
यतस्तिण्डः पुरा प्राप तेन तंडिकृतोऽभवत्॥
स्वर्गाचैवात्र भूलोंकं तिण्डना ह्यवतारितः ।
सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वपापप्रणाद्यनम् ॥ २४
निगदिण्ये महावाहो स्तवानामत्तमं स्तवम ।

ब्रह्मणामिष यद्गह्म पराणामिष यत्परम् ॥ २५ तेजसामिष यत्तेजस्तपसामिष यत्त्वः । शांतानामिष यः शांतो यतिनामिष या ग्रुतिः दांतानामिष यो दांतो धीमतामिष या च धीः देवानामिष यो देव ऋषीणामिष यस्त्वृषिः२७ यज्ञानामिष यो यर्बः शिवानामिष यः शिवः मद्राणामिष यो रदः प्रभा प्रभवतामिष ॥२८ योगिनामिष यो योगी कारणानां च कारणम् यतो छोकाः संभवन्ति न भवन्ति यतः पुनः सर्वभूतात्मभूतस्य हरस्यामिततेजसः । अष्टोत्तरसहस्रं तु नास्रां शर्वस्य मे १५७ । यच्छुत्वा मनुज्ञत्याव्र सर्वान्कामानवाष्ट्यासि

स्थिरः स्थाणुः प्रभुभीमः प्रवरो वरदो वरः।

इदिमिति । एतज्जप एव ध्यानादिफलप्रद इत्यर्थः ॥ १९ ॥ यं स्तवं सक्नद्धिगमेनाप्यस्य परमां गति बाच्छेतैवेत्यर्थः । पवित्रं पापनाशकं मेध्यं यज्ञादिफलप्रदं मंगलं अभ्युद्यकरं उत्तमं कल्याणं परमानन्दरूपम् ॥२०॥ ब्रह्मणां वेदानां वाचामपि यो वागित्यर्थः। पराणार्मिदि-यार्थं न ने बुद्धिमहद्व्यक्तानामपि यः परः पुरुष इत्यर्थः 🏿 २५ ॥ तेजसा चक्षरादीनामपि यचक्षः तपसा पुण्यानां गङ्गादीनामपि यत्पुण्यं शान्तानां उपरतचित्तानामपि आत्यंतिकी उपरितर्भोक्षाख्या युतीनां ज्ञानाना वृत्तिरूपाणा-अपि ज्ञानं साक्षिरुपं अनुव्यवसाय।परपर्यायम् ॥ २६ ॥ द्धान्तानां जितेन्द्रियाणां मध्येऽत्यन्तं जितेन्द्रियः । घीमतां ज्ञानिनां धीः आत्मा अनुभवरूपं ज्ञानम् । देवानां पूज्या-नामि पूज्यः। ऋषीणां काव्यकर्तृणामि काव्यकर्ता वेद-कर्तृत्वात् ॥ २७ ॥ यज्ञानां यज्ञभोक्तृणां यज्ञः यज्ञस्य आराधनस्य भोक्ता शित्रानां कल्याणानामपि कल्याणं रुणाई एनामिति वा रोदित्यनेन वा रौत्यनेन वा खणं वा स्त् अज्ञानं वा विपर्ययो वा शोको वा दुःखं वा स्त्तां दाव-यतीति रुद्रः। ज्ञानं आनंदो वा तेषामप्यानन्दः। प्रभवतामी-श्वराणामपि प्रभा ऐश्वर्यम् ॥२८॥ योगिनां ब्रह्मादीनामपि यो योगी ध्येयसंकल्पमात्रेण स्रष्टा। कारणानां अञ्यक्तादीनां कारणं निष्कलम् ॥ २९ ॥

यद्यप्यत्र सहस्रनामस्तोत्रे नाम्नां शब्दतोऽर्थतश्च पौनर-क्त्यमस्ति तथापि अर्थेक्येऽपि शब्दमेदात्कचित् क्रिन्त् शब्दैक्येऽप्यर्थभेदाचापौनरुक्त्यं द्रष्टव्यं अपूर्वार्थत्वात् । न हि सर्वात्मपदोचारणजन्यमपूर्वे विश्वात्मपदोचारणादुत्यवते अन्यथा अस्ये जुष्टं निर्वपामि द्रायत्र बहुये जुष्टामिति डचारणेऽपि तदपूर्वोत्पत्त्यापत्तिविधिगत एव शब्दः प्रयोक्तव्य इति मीमांसक मुद्रामंगः स्यात् । अर्थमेदेऽपि शब्दैक्यं न पौनस्कत्यावहं इन्द्रशब्द्स्यान्यार्थस्यापि ऐन्द्या गाईपत्य-मुपतिष्ठतेति विधानाद्योगेनान्निपरत्वप्रदर्शनात् । तथा च शब्दैक्येऽप्यर्थेक्यं नास्ति तथा अयमस्यां व्याख्यायां प्रदर्शन थिव्यामः—

१—[स्थिरः] तिष्टतीति स्थिरः तिष्ठन्त्यस्मिशिति स्था-णुखाः आजिरशिशिरेत्यादिना स्थाणुरिति च तिष्ठतेः किरच् टि-लोपों तुप्रत्ययथ विधायते। स्थिरः अचञ्चलः।कृटस्थः नित्यः।

२--स्थाणुः गृहस्तंभवत्सर्वाश्रयः । यथोक्तं-' संसार-मंडपस्यास्य मूलस्तम्भाय शंभवे ' इति ।

३—प्रभुः ईश्वरोन्तर्यामित्यर्थः प्रकृष्टं भवनं सत्ता यस्येति वा परमार्थसत्य इत्यर्थः । प्रकृषेण भावयति विश्वं +चरयति जानाति वा विश्वकर्ता सर्वज्ञो वेत्यर्थः । विष्ठ- संभ्योड्वसंज्ञायाम्' (पा.३१२१९८०) इति प्रपूर्वाद्धभवतेर्द्धः। पाचकपाठकादिवद्गुणशब्दोऽयं न तु संज्ञाशब्दः । एव-मृत्तरत्रापि ज्ञेयम्।

४—भीमः संहर्ता विभेत्यस्माज्जगदिति व्युत्पत्तेः 'भीमाद्योऽपादाने' (पा.३।४।७४) इति सृत्रात्सिद्धिः ।

५-प्रवरः श्रेष्टः प्रकर्षेण भोगमोक्षकामैर्वरणीयः ।

६—अतं एव वरदः इष्टप्रदः 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पा.३।२।३) इति सुपपूर्वाहदातेः कः

9—वरः वृणोति आच्छादयति सर्वमिति वरः। पचाद्यच्।

+ रचयाति ।

सर्वात्मा सर्वविख्यातः सर्वः सर्वकरोत्भवः जटी चर्मी शिखंडी च सर्वागः सर्वभावनः । हरश्च हरिणाक्षश्च सर्वभृतहरः प्रभुः॥ ३२ प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतः शाश्वती श्रुवः । इमशानवासी भगवान् खचरो गोचरोऽर्द्नः ३३ अभिवाद्यो महाकर्मा तपस्वी भृतभावनः । उन्मत्तवेषप्रच्छन्नः सर्वेलोकप्रजापतिः॥ ३४

८—सर्वातमा खतमनेनेहि सर्वः स चातमा चेति सर्वातमा व्यापकः प्रत्यपूरः प्राणभूनमात्रस्यान्तरात्मेत्यर्थः । सर्वनिवृष्वेत्यादिना सर्तेवेश्वतत्वं निपात्यते आप्नोति सर्वे भोग्यं स्वार्थत्वेन लमते आदत्ते स्वीकरोति आति मुंके अति सतत्मेकहपेण वर्तत इति च आत्मा तथा च स्मृतिः—

'यचाप्रोति यदादते यचाति विषयानयम् । यचास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्भेति गीयते '॥

९—सर्वविख्यातः सर्वत्र देशे काले च सर्वेषां प्राणिनां वा विख्यातः प्रत्यक्लेन प्रासिद्धः ।

र् १०—सर्वः व्यापकः 'सर्वे समाप्तोषि ततोऽसि सर्वः ' इति भगवद्वचनात् ।

११ — सर्वे करोतीति सर्वकरः विश्वस्य कर्ता एतेन नामद्वयेन उपादानस्यं निमित्तस्यं चोक्तम् ।

१२—अत एव भवत्यस्मादनन्यापेक्षाद्विश्वमिति भवः त्यास्मिन्प्रलय इति वा भवः सर्वस्योत्पत्तिप्रलयस्थानं 'ऋदोरप्' (पा.३।३।५७) इत्यप् भवति अस्तीति सत्तार्था-द्भवतेः पचाद्यच् सत्तामात्रस्वरूप इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

१३ — जरी जटझटसंघातेऽस्मात्पचादाचि केशानां सं-घातो जटा तद्वान् ।

१४—चर्मी वर्म ब्याग्रस्य गजस्य वा कृतिस्तद्वान् । १५—शिखंडी मयूराशिखावत् जटासंनिवेशोपरि

कृतो जटाग्रगुच्छः शिखण्डस्तद्वान् ।

१६—सर्वे जगदन्नं अवयवभूतं यस्य सः सर्वोगः विराडित्यर्थः ।

१७ सर्वभावनः विश्वकर्ता।

१८—हरः हरति सर्वे संहरतीति हरः हरतेः पचाग्रच्।

१९ हिणाक्षः मृगनेत्रः।

२०—सर्वाणि भृतानि हरतीति सर्वभृतहरः हरते-रन्यमनेऽजित्यच् ।

२१—प्रभुः प्रकर्षेण भवते प्राप्नोति विश्वं भोग्यत्वे-नेति सर्वभोक्ता पूर्ववत् डः ॥ ३२ ॥

२२-प्रवृत्तिः प्रकर्षेण कुर्वदूपतया वर्त्तनं प्रवृत्तिः।

२३—निकर्षेण निरुद्यमतया वर्तनम् । निवृत्तिः निपूर्वात् बृतु वर्तनेऽस्मात् स्त्रियां क्तिन् । २४ — यतन्ते विषयप्रहणाय स्वयं प्रवर्तन्ते तानिः यतानि इन्द्रियाणि यती प्रयन्नेऽस्मात् पचायच् । निगृहीतानि यतानि येन सः नियतः तपस्थीत्यर्थः ।

२५-शाश्वतः शश्वद्भवः नित्य इत्यर्थः ।

२६-- भ्रुवः अचलः ।

२७—इमशानवासी इमानः शवाः मृतजीवाः शेरतेऽस्मिन् पुनरुत्थानवर्जितं शयनं कुर्वन्त्यस्मिन्निति इमन्शानं वाराणसी तत्र वस्तुं शीलमस्य स इमाशानवासी । शवदाहस्थले तु इमशानशब्दो गोणः । नहि तत् मृतानां देहानां देहिनां वा मृद्धस्मीभूतानां यातनावशानां वा मृष्ठिसवाहिश्रान्तिस्थानं देहानां जडत्वेन विश्रान्त्यनहत्वात् देहिनां शरीरान्तरधारिणां विश्रान्त्यमावात् वाराणस्यां मृतास्तु न पुनः संसरन्तीति सहस्रशः प्रमाणान्यस्मत्कृते अविमुक्तिकिकानिकानिकानिकानिकानिकानि

२८-भगवान्

ऐश्वर्यस्य समप्रस्य ज्ञानस्य यश्चसः श्रियः । वैराग्यस्य च धर्मस्य षण्णां भग इतीज्ञना ॥ इति स्मृतानि भगानि विद्यन्तेऽस्मिन्निति भगवान् ।

२९ - खचरः हार्दाकाशचारी । ' दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्त्रास्मिन्यन्दतस्तदन्वेष्टव्यं शम्भु-राकाशमध्यः ' इति श्रातिप्रासिद्धः । चरेष्टः ।

३० गोचरः गोषु इन्द्रियेषु विषयतया चरतीति वा गोभिः करणेर्वा चरति विषयान् भुक्त इति वा गोचरः । सर्वात्मत्वात्सर्वेन्द्रियगम्यः इन्द्रियद्वारा विषयभुगिति वाऽर्थः।

३१—अर्दयति जनं पापिनं पीडयति कालान्तकरूपे-णेति अर्द्नः । नन्द्यादिल्युः ॥ ३३ ॥

३२ - अभिवाद्यः सर्वेषां नमस्कार्यः स्तुत्यो वा।

३३--महत् सष्टयादिकं कर्मास्येति महाकर्मा ।

३४-तप एव स्वं धनं तद्वान् तपस्वी ।

३५—भूतानि खाद्गिन भावयति संकल्पमात्रेण रुजतीति भूतभावनः।

३६— उन्मत्तवेषप्रच्छन्नः उन्मत्तवेषेण दिग्वा-सस्त्वादिरूपेण प्रच्छनो दुर्हेयः ।

३७ - लोकाः स्थानानि प्रजास्तत्र निवसन्तश्चेतनाः सर्वासां लोकप्रजानां पतिः स्वामी [सर्वेलोकप्रजा-पतिः।]

महारूपो महाकायो वृषक्ष्यो महायशाः।
महात्मा सर्वभूतात्मा विश्वक्ष्यो महाहतुः ३५
छोकपाछोऽतार्हेतात्मा प्रसादो हयगर्दभिः।
पवित्रं च महांश्चेव नियमो नियमाश्चितः॥३६
सर्वकर्मा खयंभूत आदिशादिकरो निधिः।

सहस्रांक्षो विशालाक्षः सोमो नक्षत्रसाधकः चन्द्रः सूर्यः शिनः केतुर्वहो प्रहपतिर्वरः। अत्रिरज्या नमस्कर्ता मृगवाणार्पणोऽनघः ३८ महातपा घोरतपा अदीनो दीनसाधकः।

३८--महत् अपश्चितेयं रूपमस्य सः महारूपः।

३९— महान् कायः स्थूलं रूपं वैराजं यस्य सः महाकायः।

४० - इशे धर्मस्तदृशे वृषरूपः।

४१—महच्च तद्यशश्च महायशाः 'तस्य नाम महद्यशः ' इति श्रुतेः परमेश्वरः ।

४२-महात्मा महामनाः ।

४३—सर्वाणि भूतानि आत्मा मनः संकल्पमात्रं यस्य स सर्वभूतात्मा तदीक्षणमात्रत्वात्सर्वस्य ।

४४-विश्वं रूपमस्य विश्वास्मिन् रूप्यते प्रकटी भवतीति वा विश्वास्तपः ।

४५--महाहनुः महत्या विश्वप्राससमर्थे हन् अधरो-त्तरे मुखफलके यस्य स महाहनुः ॥ ३५ ॥

४६ - लोकपालः इन्द्रादिह्यः।

४७—अन्तर्हितात्मा अविद्याकित्वतेन अहंकारा-दिना तिरोहिताखण्डेकरसस्वभावः सर्पेणेव रज्जुः ।

४८-प्रसादः अभिरातिरानन्द इति यावत् ।

४९—हयगदें भिः हयं अश्वं गर्दभी च स्वयोनि-त्वेन आचक्षते ता अश्वगद्देभ्यः अश्वतर्यः ताः रथस्यं वह-त्येनमिति हयगर्दभिः । क्षित्रन्तात्कर्तारे क्षिप् तत इत्र् बृद्धयभावश्चार्षः। स्द्रो वा एष यद्मिः । अश्वत्यरियेनाप्ति-राजिमथावदिति श्रुतिभ्यां अभिक्ती देवोऽश्वतरीरथवाहन इति गम्यते ।

५०—पावित्रं पवेरिव पवेः संसारवज्रगातात्रायत इति पवित्रम् ।

५१-अत एव महान् पूज्यः ।

५२—नियमः शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधा-नारुपैर्नियमैः प्राप्यते इति नियमः ।

५२ [नियमाश्रितः] नियमैस्तैरेव आश्रितः नारा-यणदक्षिणामूर्त्यादिरूपेण नियमानामाश्रयमूत इत्यर्थः॥३६॥

५४ सर्वकर्मा सकलशिल्पाचार्यो विश्वकर्मा ।

५५--खयंभूतः नित्यसिद्धः ।

५६ -- अत एव आदिः सर्वस्मात्प्रथमः।

५७ आदिकरः हिरण्यगर्मस्रष्टा । 'स वै शरीरी अथमः' इति श्रुतेस्तस्यादित्वम् ।

५८-निधिः पद्मशंखादिरुपोऽक्षयैश्वर्य इत्यर्थः ।

५९--सहस्राक्षः अनन्तकरचरणादिमान् 'सर्वेतः प्राणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ' इत्यादिशास्त्रात् देवेन्द्रौ वा सर्वस्य तदनिन्नत्वात् ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्चनेः ।

६०-विशालानि अतीतादिप्रकाशकत्वेन विपुला-न्यक्षाणि इन्द्रियाणि यस्य सः विशालाक्षः ।

६१—सोमः चंद्रः लतारुपं याज्ञेयं हविर्वा यत्पुरुषेण हविषेति तस्येव हविष्ट्वदर्शनात् ।

६२-- नश्चत्रसाधकः सुकृतां वा एतानि ज्योतीिष यनभ्रत्राणीति श्वतेराकाशे दीप्यमानानि शरीराणि नश्चत्राणि तेथां साधकः । इग्रादिकारिणां सोमलोके दिन्यशरीर-लामस्य दर्शनात् ॥ ३७ ॥

६३—चंद्रः।

६४—सूर्यः।

६५-शनिः।

६६-केतुः च प्रसिद्धः।

६७ चंद्राकी गृह्णातीति प्रह्यो राहुः।

६८—प्रहाणां पतिः [ग्रहपातिः] कृरत्वात् भंगलः । ६९ — वरो वरणीयः पूज्यो वृहस्पतिः स एव ग्रुकः । वृहस्पतििः ग्रुको भूत्वेति भैत्रायणीयश्रुतै। ग्रुकस्य वृहस्पत्य-वतारत्वश्रवणात् ।

७०— अत्रिः अत्रिगोत्रापत्यत्वाद्वुषः तेन सर्वप्रह-खहमीत्यर्थः ।

७१—अत्रयाः अत्रिपत्न्या अनस्यायाः नमस्कर्ताः दत्तदुर्वासोहपेण तत्पुत्रत्वात् ।

७२—मृगवाणापणः मृगहपधारिणि यज्ञे वाणं अर्पयतीति तथा ।

७३—अनयः यज्ञोऽपि निष्पापः तेजीयस्त्वात्स्वतं-त्रत्वाच ॥ ३८ ॥

७४—महत् विश्वस्थिसमं तप आलोचनं यस्य स महातपाः स ऐश्रत लोकानुस्जा इति स इसाँहोकान-स्जतिति श्लोः।

७५-चोरं विश्वसंहारक्षमं तपो यस्यैति घोरतपाः यो ह्येव प्रभव• स एवाप्यय इति श्रुतेः ।

७६ अदीनः महामनाः सुप्रीविवभीषणादिस्यः प्रणतिमात्रेण राज्यप्रदः।

७७ - द्रिनसाधकः दीनानां शरणागतानां इष्ट-साधकः। संवत्सरकरो मन्त्रः प्रमाणं परमं तपः ॥ ३९ योगी योज्यो महाबीजो महारेता महाबळः। सुवर्णरेताः सर्वज्ञः सुवीजो बीजवाहनः॥४० दशबाहुस्त्वनिमिषो नीळकण्ठ उम्मपतिः। विश्वरूपः खयं श्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः ४१ गणकर्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव चः। मन्त्रवित्परमो मन्त्रः सर्वभावकरो हरः ४२ कमण्डलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान्

७८—संवत्सरस्य करः कर्ता √संवत्सरकरः] काळ-स्रक्रप्रवर्तको ध्रुवादिज्योतिर्गणहयः।

७९--मंत्रः मननात्रायत इति प्रणवादिह्यः ।

८०--प्रमाणं वेदशास्त्रादिरुपः।

८१ — परमं तपः अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्म-दर्शनमिति याञ्चव द्वयोक्तो धर्मः ॥ ३९ ॥

८२--योगी योगानिष्ठः।

८३--योज्यः योगे ब्रह्माणि प्रविलापनीयः ।

८४ - महावीजः कारणस्यापि कारणम्।

८५--महारेताः महत् जडानृतस्यापि अव्यक्तस्य स्फूर्तिसत्ताप्रदं रेतः प्रतिर्विबो यस्य स महारेताः ।

८६ — अत एव महाबलः उत्कृष्टसामध्यः ।

८७ - सुवर्णरेताः

अप एव ससर्जात्रे तासु वीर्यमवास्त्रत् तदण्डमभवद्धैमं सहस्रां ग्रुसमप्रभाभिति । स्कांदात् हिरण्मयत्रह्मां डस्न्न्या आमिरूपेण सुवर्णरेता एव वा ।

८८ सर्वज्ञः मायावृत्त्या सर्वे जानन् सर्वश्वासौ ज्ञश्चेति वा।

८९ — **सुवीजः** सुष्ठु अविकारी बीजभूतः सर्वकारणं भवतीत्यर्थः ।

९० — वीज चाहनः बीजं अविद्याकामकर्मात्मकं तदेव वाहनं इहलोकपरलोके संचारार्थे यस्येति तथा यथोक्तं —

' आत्मानं राथेनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ' इति । शरीरपदमत्राव्यक्तपरीमति सिद्धान्तः ॥ **४०** ॥

९१ - द्राबाहुः स्पष्टम् ।

९२ — अनि मिषः न हि द्रष्टुर्देष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽ-विनाशित्वादिति श्रुतेः क्षणमपि दग्लोपहीनः ।

९३ — नी लकण्ठः त्रैलोक्यसंहारक्षमस्य हालाहलस्य कंठे धारणात्रीलकण्ठः परमकाहणिकः ।

९४—अत एव उमापतिः उमा हैमवतीति केनोप-निषत्प्रसिद्धा ब्रह्माविद्या उमा तस्याः पृत्तिः प्रदाता पक्षे पार्वतीशः ।

े ९५—विश्वानि रूपाणि यस्माजायन्ते स विश्व-रूपः।

९६ - स्वयंश्रेष्ठः स्वयं अनागन्तुकं श्रेष्ठत्वं प्रशस्य-तमत्वं यस्य स तथा । ९७ — वळवीरः वलेन सामर्थ्येन वीरो विकान्तः त्रिपुरपातनाद्यनन्यसाध्यकर्मकर्ता ।

९८ अबलः निःसामध्येः चेतनप्रयुक्तिं विना चल-नाक्षमः गण्यते संख्यायत इति गणस्तत्त्वसमृहः पञ्चविंशति-जडतत्वात्मेत्यर्थः । स्वयं तु षड्विंशः तत्त्वानि च सांख्य-सप्तत्यां अव्यक्तं महान् अहंकारः पञ्चतन्मात्राणि एकादर्शे-दियाणि पञ्चमहाभूतानि पञ्चविंशों मोक्तिति ॥ ४१॥

९९-एवंभूतस्यापि गणस्य कर्ता पतिनियन्ता चेतिः गणकर्ता ।

. १०० - गणपातिः च उच्यते ।

इति प्रथमं शतम्।

१०१ — दिग्वासाः दारकावने मुनिपर्कामोहनार्ये नमत्वं वृतानिति शेयं वर्तुतस्तु दिशां अनन्तानामपि वास इव वास अच्छादकः तथा च श्रुतिः ईशावास्यामिदं सर्वे यार्किच जगत्यां जगदिति । ईशा ईश्वरेणावास्यमाच्छादनीयांभिति ।

२-कामः सरोऽभिलाषो वा तद्रूपः।

३—मंत्रान् इधेत्वादीन् पाठतोऽर्थतश्च वेतीति वा तैर्वितः वेदनमस्येति वा मंत्रवित् यस्य ज्ञानमयं तपः नावेद-विन्मनुते तं वृहंताभिति श्वतिभ्याम् ।

४—परमो मंत्रः आत्मतत्त्वालोचनरूपो विचारः । ५—र्तस्य अध्यारोपापवादात्मकत्वात्तदनुगुणं नामद्वयं सर्वभावकरः जगत्कारणाभित्यर्थः ।

६ हरः तम्प्रविलापनस्थानं सर्वभावनः हर इति च पूर्वे कालरूपेण सर्वकर्तृत्वसंहर्तृत्वे उक्ते इदानीं तत्त्वहच्छोति भेदः।। तथा हि चतुर्विधः प्रलयः प्राकृतो ब्रह्मावसाने मह-दन्तानां कार्याणां नाशः। दैनंदिनो ब्रह्मादिनावसाने त्रेलोक्यनाशः। निल्योऽस्मदादिसुषुप्तौ सर्वनाशः। एते त्रयः सर्वाजा इति उत्पात्तमन्तः आत्यन्तिकस्तु तत्त्वज्ञानेन स-कारणस्य कार्यस्य नाशः पुनरुत्पत्तिहीनो मोक्षास्य इति शास्त्रप्रासिद्धः॥ ४२॥

७—दशबाहुरित्युक्तानां बाहूनामायुधान्याह कर्म-डलुधरः।

८—धन्वी धनुष्मान्।

९-वाणहस्तः।

११० — कपाळवान् ब्रह्मणः शिरिश्छत्वा तत्कपाळं धारयतीत्यर्थः । अशनी शतभी कड़ी पार्टशी चायुधी महान् स्ववहस्तः सुरूपश्च तेजस्तेजस्करो निधिः। उप्णीषी च स्वक्तश्च उद्धा विनतस्त्था ४४ द्रिश्च हारिकेशश्च स्त्रीर्थः कृष्ण एव च। श्वालस्त्राः सिद्धार्थो सुण्डः सर्वश्चभङ्करः ४५ अजश्च बहुरूपश्च गन्धधारी कपर्द्यपि। अर्ध्वरेता अर्ध्विङ्ग अर्ध्वशायी नमःस्वलः॥ त्रिजटी चीरवासाश्च रुद्रः सेनापितिर्विष्टुः। अहश्चरो नक्तंचरस्तिग्ममन्युः सुवर्चसः॥४७

११ — अशनिर्वे जं तद्वान् [अशनी]।

१२-शतध्नी शक्तिस्तद्वान्।

१३ — उभयत्र श्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इनिः खङ्गी

१४—पहिशः खङ्गविशेषस्तद्वान् [पहिशा]।

१५—आयुधं स्वस्य असाधारणं ग्रूलं तद्वान् [**आयुधी**] ग्रूलीत्यर्थः ।

१६—महान् पूज्यः ॥ ४३॥

१७- हुवो यज्ञपात्रं तदस्तः [सुवहस्तः]।

१८—सुक्रपः शोभनस्यः।

१९—तेजः तेजस्वी।

२०—तेजस्करो निधिः भक्तानां कान्तिप्रदो निधिरव निधरतुच्छेयः।

२१ — उच्णी की शिरोवेष्टनवान्।

२२—सुवकः।

२३—उद्ग्रः कार्जितरूपः ।

२४-- विनतः विनयवान् । ॥ ४४ ॥

२५-दीर्घः अलुच्यः ।

२६ — हि किशाः हरय इन्द्रियाप्येव केशा इव केशा रक्ष्मयो यस्य स हरिकेशः इन्द्रियद्वारा तत्तद्र्यप्रकाशकर्ता यद्वा हरिश्व कश्च इशस्य तेषां समाहारः त्रिमृतिरित्यर्थः ।

२७ —शोभनश्रासौ तोर्थे च सुतीर्थः महागुरुः । क्रेश-कमिविपाकाशियरपरामृष्टः पुरुषाविशेष ईश्वरस्तस्य वाचकः प्रणवः स पूर्वेषामपि गुरुरिति पतङ्गालिस्मरणात् ।

२८-कृष्णः।

कृषिभूवाचकः शब्दो णश्चानिर्वृतिवाचकः। तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्याभिधीयते ॥

इति श्रुतेरानन्दसन्मात्र इत्यर्थः । ब्रह्मोत्तरखण्डे वा गोपशिद्युं प्रति महादेवेन तवान्वये सप्तमोऽहं भविष्यामीति वरदानान्महादेवस्यैवावतारः कृष्ण इत्यवगमात् ।

२९ — श्रााळ रूपः वणिजाऽवमानितं ब्राह्मणं प्रायो-पविष्ठं सान्तिवतु मिन्द्रेणैतदूपं धृतामिति मोक्षधमेषूपाख्यायते तेन श्याळहप इन्द्रस्तद्मित्र इत्यर्थः ।

३०—सिद्धार्थः सिद्धा एव न तु साध्या अर्था अर्थ-नीयाः पदार्था यस्य ।

३१-सुण्डः परिवाट्।

३२-अत एव सर्वेशुभङ्करः सर्वभूताभयप्रदः ॥ ४५॥

३३─अजः अजातः ब्रह्मादिष्वजत्वं आपिक्षिकं देवे-ष्वमरत्ववत्

' 'हिरण्यगर्भः समवर्ततामे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। विष्णुरित्थापरममस्य विद्वान् जातो चृहन्नभिपाति तृतीयम्' इति बद्धविष्ण्यादिषु जात इति विशेषणात्। अजात इत्येनं कश्चिद्धीरः प्रपद्यते रह यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहीति रहे एव।जातत्वदर्शनात्।

३४-वहुरूपः स्पष्टम्।

३५-गन्धधारी इंकुमकस्तूर्योदिसुरभिद्रव्यधर्ता।

३६ — कपर्दी कं जलं पिनतीति कपः ऋतिः सौतो धातुः स्पर्धायाभैश्वर्थे चान्ति ऋत्स्पर्धनैश्वयोरिति नोपदेवः अस्मात् भावे किए ऋतं ऐश्वर्ये ददातीति ऋदः कपश्चासौ ऋद्धेति समासः आहुणः कपर्दः महादेवस्य हि जटाजूटेन स्वर्गात्मतन्ती गङ्गा प्रथमं पीता पश्चाद्धगीरथप्रार्थनया तस्मा निर्गमनसामर्थ्ये च दत्तमतः स कपर्दः तद्वान् महेश्वरः कपर्दी।

३७—ऊर्ध्वरेताः अविक्रतब्रह्मचर्यः ।

३८—तत्र हेतुः ऊर्ध्वालिङ्गः अधोलिङ्गो हि रेतः सिवति न तूर्धिलङ्गः।

३९-अत्रापि हेतुः ऊर्ध्वशायी उत्तानशयः।

४०—एतेन नामत्रयेण उमया शिवो न प्रस्तो न च स्पृष्टः यतः असङ्ग इत्यर्थत्रयं दर्शितम् एवं। सत्यपि नम एव आकाशशन्दिता शक्तिरेव स्थलं आवासो यस्यस नभः स्थलः यथोक्तमामयुक्तैः-

शक्तिः शरीरमधिद्वतमन्तरात्मा

ज्ञानं क्रिया करणमासनजालभिच्छा।

ऐश्वर्यमायतनमावरणानि च त्वं

ार्के किंन यद्भविस देवि शशाङ्कमौलेः ॥इति ॥४६॥

४१-- त्रिजटी।

४२-चीरवासाः सष्टे द्वे।

· ४३—रुद्रः प्राणा वाव रुद्रा एते हीदं सर्वे रोदय-न्तीति श्लतेः सर्वेषां प्राणरूपः ।

४४—सेनापातिः।

४५-विभुः व्यापी।

४६-अहश्चरः देवादिः।

४७—नक्तंचरः राक्षसादिस्तदुभयरूपः।

४८--तिग्ममन्युः तीक्ष्णकोधः

४९--सुवर्चसः सुतरां वर्चोऽध्ययनतप्रभादिजं तेजो यास्मिन् समासान्तोऽच् आर्वः ॥ ४७ ॥ गजहा दैत्यहा कालो लोकघाता गुणाकरः। सिंहशार्दू लक्ष्यश्च आई चर्मा बरावृतः॥ ४८ कालयोगी महानादः सर्वकामश्चतुष्पथः। निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः॥४९ बहुभूतो बहुधरः स्वर्भां नुरिभतो गतिः। नृत्यप्रियो नित्यनतों नर्तकः सर्वलालसः॥५० घोरो महातपाः पाशो नित्यो गिरिक्हो नभः सहस्रहस्तो विजयो व्यवसायो द्यतंद्रितः॥५१ अधर्षणो धर्षणात्मा यञ्चहा कामनाशकः। दक्षयागपहारी च सुसहो मध्यमस्तथा॥५२ तेजोपहारी बलहा सुदितोऽथौं जितोऽवरः

५०--गजहा

वाराणस्यां पुरा यातो गजहवी महासुरः । जत्ने तं कुझरं भीममग्रृष्यमपि शङ्करः ॥ इति स्कान्दे उपाख्यानात् गजासुरहन्ता ।

५१--दैत्यहा।

५२--काळः मृत्युः संवत्सरादिवाँ ।

५३--लोकधाता लोकानामीश्वरः।

५४--गुणानां दीनदयाछत्वज्ञानैश्वर्यादीनामाकरः खानिः [गुणाकरः] ।

५५--सिंहशार्द्र लक्षः सर्वहिंखपग्रह्यः ।

५६—आईचर्भ गजकृतिस्तदेवाम्बरं तेनावृतः [आई-चर्माम्बराचृतः] ॥ ४८ ॥

५७--कालवबको योगी कालयोगी।

५८--महानादः अनाहतम्त्रनिरूपः स च हंसोप-निषत्प्रसिद्धः ।

५९—सेंवे कामा विषया अस्मित्रिति सर्वेकामः अस्मिन् सेंवे कामाः समाहिता इति श्रुतिः ।

ः **६० - चतुष्पथः** चत्वारः उपासनार्थे पन्थानोऽस्य स तथा ते च विश्वतैजसप्राज्ञाशिवध्यानरूपाः ।

६१--निशाचरः वेतालादिः ।

६२--प्रेतैर्भृतैश्र सह चरतीति प्रेतचारी ।

६३-- भूतचारी।

६४--महेश्वरः इन्द्रादिभ्य ईश्वरेभ्यो महान् ॥४९॥

६५--वहुभूतः सच त्यचाभवादीते सत्यं चानृतं च सत्यमभवदित्यन्तेन श्रुतमस्य बहुभवनम् ।

६६ - बहुधरः महतः प्रपञ्चस्य धर्ता ।

६७--स्वर्भानुः मूलाज्ञानहपस्तमःशब्दितो राहुः।

६८-अमितः अनन्तः भूमेत्यर्थः ।

६९—गतिः मुक्तप्राप्यः ।

७० - नृत्यित्रयः ताण्डवेश्वरश्चिदम्बरमूर्तिः ।

७१--नित्यः सन्ततः नतीं नर्तनं यस्य दिन त्यनर्तः ।

७२--नर्तकः नर्तियता ।

७२— सर्वेषु लालसा प्रोतिरस्य [**सर्वलालसः**]ाविश्व-बन्धारत्वर्थः ॥ ५० ॥

७४--घोरः शिवस्य दे तन्वौ घोराऽन्या श्रुतृषादिर-

घोराऽन्या सन्तोषादिस्तद्भात्वाद् घोरः ।

७५—महातपाः महत्त्विष्टिसंहारक्षमं तप आले।चनं यस्य ।

७६--पाशयति स्वमायया वध्नातीति पादाः।

७७--नित्यः श्वंसरहितः ।

७८-- गिरिक्दः पर्वतारूढः कैलासवासीत्यर्थः ।

७९--नभः व्योमवद्सङः।

८०--सहस्रहस्तः।

८१-विजयः।

८२-इयवसायो निश्चय उद्योगा वा जयहेतुः ।

८३—अत एव तान्द्रितः तन्द्रा तमोमयी वृत्तिः प्रवृत्तिनिरोधिनी तद्रहितः अनिन्दित इति पाठे व्यवसायस्य विशेषणम् ॥ ५१ ॥

८४--अधर्षणः अप्रकम्प्यः ।

८५--धर्षणात्मा भयरूपः।

८६—यञ्चहा वर्लि यज्ञतः बौद्धावतारक्षेण वा यज्ञतः विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत् सर्वे ह्याप रुद्रस्तरमे रुद्राय नमे। अस्त्विति मन्त्रवर्णेन विकाशायनन्य-त्वाच्छित्रस्य तिद्विक्षयेदमुक्तम् ।

८७ कामनाज्ञकः स्मरस्य भक्तकामप्रदर्वेन इच्छाया वा नाज्ञकः।

८८-दक्षयागापहारी स्पष्टम् ।

८९ - सुसहः सौम्यः।

९०-मध्यम ईषत्त्रीम्यः ॥ ५२ ॥

९१ — तेजोपहारी अतिकूरः।

९२ वळहा इन्द्ररूपेण बलनामानं दैत्यं हन्तीति तथा।

९३ - मुदितः कारणह्मेण नित्यमानन्द्युक्तः ।

९४-अर्थः धनरूपेणार्थनीयः ।

९५ आजितः संप्रामादौ कृष्णेन तु बाणासुरयुद्धे शिवाज्ञयैव शिवो जितो न स्ववंत्रेन यया भीष्मेण कृष्णः स्वप्रतिज्ञां समर्थयताऽनृतःकृतः भक्तपारवद्यदर्शनाय तद्वत् एतच्च पुराणे प्रसिद्धम् ।

९६ अवरः नास्ति वसे वरणीयो यस्मादन्य इस्पवरः। गंभीरघोषो गंभीरो गंभीरबलवाहैनः॥ ५३ न्यग्रेषिक्षो न्यग्रेषो वृक्षकर्णस्थितिर्विभुः। स्रतीक्षणदशनश्चेव महाकायो महाननः॥ ५४ विष्वक्सेनो हरिर्यक्षः संयुगापीडवाहनः।

तीक्ष्णतापश्च हर्यथ्वः सहायः कर्मकालवित् ५५ विष्णुप्रसादितो यज्ञः समुद्रो वडवामुखः। हुताशनसहायश्च प्रशांतात्मा हुताशनः॥ ५६

९७—गम्भीरघोषो दुन्दुभिसमुद्रादिह्रेषण।

९८—गम्भीरो दुखगाहतात्पर्यो वेदरूपेण ।

९९—गंभीरं अगाधं परैरनासादिततलं बलं सेना शारीरं सामर्थ्यं वा वाहनं बृषभश्च धर्महर्षा यस्य सः गम्भीरवलवहनः ॥५३॥

२०० - न्यश्रोधक्षपः न्यक् नीचैः राहतीति कर्ष्व-मूलो ह्यवाक् शाखः एषोऽश्वत्थः सनातन इति श्रुतिप्रसिद्धः संसारवृक्षः ।

इति द्वितीयं शतकम्।

१—न्ययोधः वटरूपः वटानिकटवासी दक्षिणाम् ति-रूप इत्यर्थः मार्केडेयद्दशे वा एकार्णवस्थो वटस्तच्छायी बालकृष्णरूपी महाविष्णुर्वा ।

२-वृक्षस्य कर्ण इव कर्णः एकदेशुः पर्णे तत्र स्थितियस्य स वृक्षकर्णस्थितिः वृक्षकल्पस्थितिरिति पाठे यथैकस्मा-द्वीजादेको वटस्ततोऽनन्तानि बीजानि तेभ्यस्तावन्तो वटा इति उत्तरोत्तरग्राद्धिमतः कार्यस्यानन्त्यं तत्कल्पा तत ईवन्न्यूना स्थितिः संसाख्यक्षपालनं यस्य सः न्यूनत्वं ज्ञानेन भार्जिते बीजे पुनः प्ररोहासंभवात् अभार्जिते च तस्यानि-वार्यत्वादिति सूचियतुं कल्पप् । माकंण्डेयस्यापि एकाणेवे ब्रह्मण्येकदेशे संसारवटोऽल्योऽप्यनन्तप्ररोहोस्तीति भगवता खमायाहमं वटव्याजेन प्रदर्शितम् । अत्र शिव्दे महेश्वरश्चेव रुद्रो विष्णुः पितामहः । संसारबन्धुः सर्वज्ञः परमात्मेति मुख्यतः नामाष्टकमिदं तस्य प्रतिपादकमीशितुरिति शैवे। विष्णुपितामहयोरपि शिवादनन्यत्वातद्वाचिभिरपि शब्दैः शिव एवाभिधीयत इति दर्शनात् हरिवंशे कैलासयात्रायां-नामानि तव गोविंद यानि लोके महांति च। तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणेति शिववचनाच । सर्वस्मिन पुराणे शिवपर्यायैर्विष्णुपर्यायैर्वा एक एव ईश्वरोऽभिधीयते शिवविष्ण्वोर्भेदमुतमानुतमभावं च कल्पयतः पाषण्डिनः शिरसि पततु वज्रपातः यथोकं सूतसंहितायाम् — त्रह्माणं केशवं विष्णुं भेद्भावेन मोहिताः। पश्यन्त्येकं न जानन्ति पाषण्डोपहता जना इति । अत एव माता धाता पितामहः रूद्रो बहुशिरा बभूरिति विष्णुनामसुब्रह्मस्द्रनामानि पट्यन्ते। तथा महादेवोऽव्ययो हरिः, गणनाथः प्रजापतिरिति शिव-नामसु विष्णुप्रजापतिनामानि इतरेषामितरत्र गौणमुख्यवृति-भेदेंन प्रवृतिरिति कल्पनाया उदाहृतशैत्रस्कान्दवाक्यवाधि--तत्वेनानुत्थानात् । ' यो देवानां नामधा एक एव नामानि

सर्वाणि यमाविशंति । एकं संतं बहुधा कत्ययन्ति एकं सिंहिप्रा बहुधा बदन्त्यमि ५ यमातिरिश्वानमाहुः द्वाद्यागम-बहिभूतत्वाचेते उपेक्या एवेति दिक् । निपुणतरमुपपादितमे-तदादिपवण्यपोद्धाते ।

३—विभुः विविधक्षेण हरिहरदुर्गागणेशाकि विवादा विकास विकास विवाद विकास विवाद विकास विवाद विकास विवाद विकास विवाद विकास विवाद वि

४--- मुतीक्ष्णाः अनेकत्रह्मांडचणकचर्वणक्षमा दशना यस्य सुतीक्ष्णदशनः।

५-महाकायः।

६---महानन इति तद्नुगुणे शरीरमुखे अनु-विभित्ते ॥ ५४ ॥

9—विष्वक् विषु सर्वतः अंचेति पठायन्ते यस्य प्रयाणीयोगे दैत्यानां सेना इति विष्वक्सेनः सर्वतः पूज्यते सेना यस्येति वा अंचु गतिपूजनयोगिति घातुः।

८—हरिः गजेन्द्रमोक्षणे आपदं हरतीति हरिः सर्व-संहर्ता वा ।

९—यञ्चः सृष्टिबीजभूनः तथा च श्रुतिः— अमी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्ञायते वृद्धिवृष्टेगं ततः प्रजा इति ।

१०— पंयुगे संप्रामे आपीड इव आपीडो ध्वजमूतं वाहनं वृषक्षं यस्य [संयुगापीडवाहनः] वृषक्यो ध्वज एव वाहनमपीत्यर्थः ।

११ - तीश्णतापोऽभिः तदात्मा ।

१२—हरयः अतिवेगवाहिनः अश्वा यस्य स **हर्यश्वः** सूर्यस्तदात्मा ।

१३ — सहायः जीवस्य सखा द्वा सुपर्णा सयुजा सखायेति मंत्रवर्णात् ।

१४—कर्मणां दर्शादीनां कालं यथोक्तं वेतीति कर्म-कालित् ॥ ५५ ॥

१५—विष्गुना प्रसादितश्चकलामार्थिमिति विष्णु-प्रसादितः।

१६ — यज्ञः विष्णुहपी, यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ।

१७-समुद्रः।

१८—कडवामुखः वन्हिविशेषो यः सामुदं जलं नित्यं शोषयति ।

१९-हुनाशनसहायः वायुः ।

२० - प्रशान्तात्मा निस्तरंगसागरस्वरूपः ।

२१ — हुताशनः अमिः ॥ ५६ ॥

उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकार्लवित्। ज्योतिषामयनं सिद्धिः सर्वविग्रह एव व ॥५७ शिखी मुंडी जटी ज्वाली मूर्तिजो मूर्द्यगो बली वेणवी पणवी ताली खली कालकटंकटः ५८ नक्षत्रविग्रहमतिर्धेशवुद्धिलेयोऽगर्मः। प्रजापतिर्विश्ववाहुविभागः सर्वगोऽग्रुखः ५९ विमोचनः सुसरणो हिरण्यकवचोद्भवः। मेट्जो वलचारी च महीचारी स्नुतस्तथा ६० सर्वतूर्यनिनादी च सर्वातोद्यपरिप्रहः। दयालक्ष्पो गुहावासी गुहो माली तरङ्गवित्॥

२२—स एव उग्रतेजाः दुःसहस्पर्शः।

२३-महातेजाः विश्वतःप्रकाशः।

२४—जन्ये संप्रामे साधुः **जन्यः** ।

२५—यतो विजयकाळिवत् तेन श्ररोऽपि काल-ज्ञानाभावे पराजितो भवतीति गम्यते ।

२६--ज्योतिषां प्रहनक्षत्राणामयनं गमनं वर्ण्यते तच्छालं ज्योतिषामयनं कालविस्कालहपश्चेति नामद्वयार्थः।

२७-सिद्धिः जयहपा।

२८—सर्वे कालादिकं वित्रहो देहो यस्य स सर्व-वित्रहः सन्धीति पाठे सन्धिवित्रहयानासनादिरूपः॥५७॥

२९-12 खी शिखावान् गृहस्थः ।

३० सुण्डी तद्रहितः संन्यासी । एतेन नीष्ठिकब्रह्म-चारिणोऽपि ब्रहणम्। दण्डीति पाठेपि पालाशं वैणवं च दण्डं धारयतस्तावेव ।

३१-जटी जटावान् वानप्रस्थः।

३२ — उवा छो ज्वाळावान् अर्विरादिमार्गः शिखि-अमृतिभिः प्रार्थ्यः ।

३३ — मूर्तौ शरीरे जायते आविभवतीति मूर्तिजः।

३४-मूर्धगः मूर्धाने सहस्रारे वा गच्छतीति मूर्धगः।

्र ३५ **वर्ला** बलवान् वलीति पाठे वालेमान् बृद्धः ।

३६ — नेणुपणनतालाख्या नायानिशेषास्तद्वान् वेणवी।

३७--पणवी।

३८—ताली।

३९—खळं धान्यस्थानं तद्वान् [खळी] ।

४० - का लक्दं कटः कालस्य यमस्य कटो वेष्टकः आवरणमीश्वरीया माया तामपि कटत्यावृणोतीति कालकटं कटः कटे वर्षावरणयोरिति चातुः। शालेति पाठे वृक्षाणामा-वरको वायुस्तस्याप्यांवरको ब्योमरूपी ॥ ५८॥

४१—नक्षत्रविग्रहं ग्रहतारादिश्वरीरं काल्वकं तद्नुसा-रिणी मतिर्थस्य स दैवशो वा [न क्षत्रविग्रहमातिः]। पाठा-न्तरे गमयति चालयति वा नक्षत्रविग्रहममः मतिर्वा ।

४२ गुणेषु गुणकार्येषु विषयेषु बुर्द्धियस्य [गुण-बुद्धिः] जीवरूपीत्यथः । **४३**—लीयतेऽस्मिन् सर्वमिति लय ईश्वरः ।

४४ - अगमः अचच्चलः कूटस्थिबन्मात्रः । यम इति पाठेऽपि तथोर्थमयिताऽयस्कान्ततुल्यः स एव<u></u>।

४५--प्रजापातिः विराट् ।

४६—अत एव विश्ववाहुः विश्वेषां बाहव एक बाहवो यस्य स तथा।

४७ — विभागः विभज्यते पृथक् क्रियत इति व्यष्टि-कार्यरूपः ।

४८—सर्वगः समष्टिकार्यरूपः ।

४९--अत एव अमुखः भोगसाधनहीनः अभो-केति यावत् । सर्वतोमुख इति पाठे त्वेकं नाम ॥ ५९ ॥

५०-विमोचनः संसारमोचकः।

५१—सुसरणः सुप्रापः । सुशरण इति पाठे शोभनं शरणं रक्षितृत्वं यस्य अपुनरावृत्तिगृहभित्यर्थः ।

५२ — हिरण्यकवचः हरतीति हिरण्यं माया तदिकारभूतं कवचामिव कवचं आवरकं शरीरम्। हिरण्ययेन पात्रेण सत्य-स्यापिहितं मुखामिति श्रुतेस्तत्र उद्भव आविर्भावो यस्य स हिरण्यकवचोद्भवः।

५३— मेद्रजः मेद्रे लिज्जे आविर्भवतीति मेद्रजः।

५४ - बळचारी वनेचरः शवरः । देवा वै वले गाः पर्यपद्यक्षिति ब्राह्मणाद्वलशब्दस्य वनवाचित्वम् ।

५५ — महीं कृत्लां चरतीति महीचारी ।

५६ - स्त्रतः सर्वत्र गतः प्राप्तः, कर्मणि क्तः ॥ ६० ॥

५७ सर्वतूर्यनिनादी स्पष्टम् ।

५८—सर्वातोद्यपरिश्रहः आतोद्याः प्रतोदनार्हा जीवपशवस्ते एव सर्वे परिश्रहः कुटुम्बं यस्य,पशुपतिरित्यर्थः।

५९ - ट्यालस्पः शेषात्मा ।

६०—गृहावासी योगी जैगीषव्यादिः।

६१ — गुहः कार्तिकेयः।

६२-माली वनमालाधारी।

६३—तरङ्गवित तरङ्गतुल्यानि विषयसुखानि विन्दति लभते इति तथा तरङ्गवित् ॥ **६१** ॥ त्रिदशस्त्रिकालध्वंकर्मसवैबन्धावेमोचनः। बंधनस्त्वसुरेद्राणां युधि श्रः विनाशनः॥ ६२ सांख्यप्रसादो दुर्वासाः सर्वसाधुनिषेवितः। प्रस्कन्दनो विभागक्षो अतुल्यो यक्षमागवित्६३ सर्ववासः सर्वचारी दुर्वासा वासवोऽमरः। हैमो हमकरोऽयज्ञः सर्वधारी घरोत्तमः॥६४ लोहितास्रो महाक्षश्च विजयास्रो विशारदः संग्रहो निग्रहः कर्ता सर्पचीरनिवासनः॥६५ मुख्योऽमुख्यश्च देहश्च काहलिः सर्वकामदः। सर्वकालप्रसादश्च स्ववलो बलक्षपृथुक्॥ ६६

्**६४— त्रिद्शः** तिक्षो दशाः जन्मस्थितिनाशाः प्राणिनां यस्मादिति ।

् ६५—ात्रिकालजातं वस्तु धारयतीति विकालधृक्। यथोक्तं—

अनागतमतीतं च भाविष्यत् स्थ्लमण्यपि । तथा दूरमदूरं च ानिभेषः कल्प इत्यपि ॥ चिदात्मानि स्थितान्थेव पस्य मायाविज्नाभितमिति ।

६६ - कर्माणि सञ्चितिकियमाणानि वन्धाश्राविद्याकामा-त्मकाः तेम्यो मोचयतीति कर्मसर्ववन्धविमोचनः ।

६७ वन्धनस्त्वसुरेन्द्राणां वामनस्पेण बले-बन्धकर्ता बहुवचनं कल्पभेदाभिप्रायम् ।

६८ - युधि शत्रुविनाशनः स्पष्टार्थम् ॥६२॥

६९—सांख्य प्रसादः अद्भगनात्मविवेकः सांख्यं तेनैव प्रसीदित ज्ञानेकलभ्य इत्यर्थः, अथवा सांख्यज्ञानप्रदो दत्तात्रेय इत्यर्थः।

७०-दुर्वासाः तस्यैव सोदयों रहांशः।

७१ — सर्वेसाधानिषेवितः इति ब्राह्मणानां राजा सोम उक्तः।

७२--- प्रस्कन्द्नः ब्रह्माद्गिनामपि च्यावयिता। मन्ये त्वा च्यवनमच्युतानाभिति मन्त्रवर्णः ।

७३ - विभागज्ञः प्राणिनां यथोर्चितं तत्तत्कर्मे फलानां विभाजकः।

७४—अत एव अतुस्यः न त्वत्समोऽस्त्यभ्याधिकः क्रुतोऽन्य इति गीतावचनात्।

७५—यञ्जविभागवित् यज्ञियानां हविषां वि-भागाभिज्ञः ॥ ६३ ॥

७६—सर्वत्र वासो वसतिस्थानमस्य सर्ववासः ।

७७ सर्वच री।

७८—दुर्वासाः दुस्थं आईगजकृतिरूपं वासो यस्य दुर्ह्भं वा वासो यस्य अनन्तपारत्वादिति दुर्वासाः ।

७९-वासवः।

८०-असरः।

८१-हैमो हिमस्यायं समृहो हैमो हिमालयरूपी।

८२—हिमकरो जाम्बूनदस्य मुवर्णस्य कर्ता जंबुद्वीप-चिन्हभूतो जंबुक्रक्षः, तस्य हि फलं प्रस्कन्नं सुवर्णत्वं ह्र्यं च तयोर्धर्ता वा ॥ ६६ ॥

भजतीत्युपाख्यायते पुराणेषु ।

, ८३ — अयज्ञः ।निष्कर्मा ।

८४-अथ च सर्वधारी सकलकर्मफलधर्ता।

८५—धराणां दिग्गजशेषकूर्मादीनामप्युत्तमः [धरो-त्तमः] अनन्याधारः सन् तेः सर्वैः सहितस्य ब्रह्मांडस्य धर्ता ॥ ६४ ॥

८६ - लोहिताक्षः रक्तनेत्रः।

८७—महांति विश्वव्यापकानि अक्षाणि इंद्रियाणि यस्य स महाश्चः।

८८—विजयावहः अक्षोपलक्षितो रथो यस्य स विजयाक्षः।

८९-विशारदः पंडितः।

९०— संग्रहः संग्रह्णाति वाणादीन् दासान् स्वीकरों-तीति संग्रहः ।

९१—निग्रहः निग्रहाति इन्द्रादीनुत्सिकान् दंडय-तीति निग्रहः ।

९२-अत एव कर्ता।

९३—सर्पा एव चीरस्य वस्त्रस्य निवासनं विष्टम्भकः यस्य स सर्पचीरनिवासनः वसु स्तम्भेऽस्य रूपम् ॥६५॥

९४ — मुख्यः परमः।

९५ अमुख्यः अवमः, देवानामित्यर्थः अभिवै देवानामवभो विष्णुः परमस्तदंतरेण सर्वा अन्या देवता इति ब्राह्मणात् सर्वदेवतामय इत्यर्थः ।

९६ — देहः उपाचितः अत्यंतपुष्ट इति यावत्।

९:७—काहला वाद्यविशेषस्तद्वान् काहालः आर्षत्वा-दिव् प्रत्ययः देहारिरित्यपि पठन्ति ।

९८-सर्वकामदः।

९९—सर्वकालप्रसादः।

२०० — सुवलः शोभनं परपीडाषहारि थलं सामध्ये यस्य दयानिष्धिरित्यर्थः ।

> इति तृतयिं शतकम्। — 💥 —

१—वलो वलरामस्तद्रपंधारी **कलरूपधृक**्वलं च संचत्योर्धर्ता वा ॥ ६६ ॥ सर्वकामवरश्चेव सर्वदः सर्वतोम्रखः । आकाशनिर्विरूपश्च निपाती द्यवदाः खंगः६७ रौद्रूपोंऽशुराद्तियो बहुरिद्रमः सुवंचेसी । बसुवेशो महावेगो मनोवेगो निशाचरः ॥६८ सर्ववासी श्रियावासी उपदेशकरोऽकरः।
मुनिरात्मिनिरालोकः संभग्नश्च सहस्रदः॥६९
पक्षी च पक्षरूपश्च अनिदीसो विशापातेः।
उन्मादो मदनः कामो द्याश्वत्थोऽर्थकरो यशः

२—सर्वेकामवरः सर्वेषां काम्यमानानां वरः श्रेष्ठः मोक्ष इत्यर्थः ।

३—सर्वदः स्पष्टम् ।

४—सर्वतोमुखः इति सर्वतःपाणिपादत्वादेश्य-स्रक्षणम् ।

५—आकाशानिर्विक्तपश्च आकाशादिव निर्गच्छंति विविधानि स्पाप्यसादित स तथा । अनेन वायुरमं वियु-त्स्तनायित्तुरसरीरिण्येतानि तथ्येतान्यमुष्मादाकाशात्समृत्थाय परं ज्योतिरूपं संपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्त एवमेवेष संप्रवादोस्माच्छरीरात्समृत्थाय परं ज्योतिरूपं संपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति श्रुतेरथौं दर्शितः, स च यथा आकाशतादात्म्यं प्राप्ता वाय्वादयोऽशरीरा अविभाव्यमानस्व-रूपाः संतोऽपि प्रावृडारम्भे ततः पृथ्यभूय स्वेन रूपेणोपसंपन्ना भूत्वा निर्वाणदीपवत् परं ज्योतिरात्मनाभिनिष्पन्ना भवन्ति एवं देहतादात्म्यापनः संप्रसादाख्यो जीवो देहात्पृथ्यायं स्वेनापहतपाप्मादिगुणाष्टकयुक्तेन रूपेणाभिनिष्पन्नस्तद्वदेव परं ज्योतिनिर्विशेषं ब्रह्माभिमुख्येन प्रत्यगभेदेन निष्पद्यत इति ।

६—देहगर्ते निपतितुं तत्तादात्म्यं प्राप्तुं शालमस्येति विपाती ।

७—अत एव **अवज्ञाः** देहसंबंधादपरिहार्यदुःखादि-संबंधः ।

८ खगः हार्दाकाशगः शुद्धेन रूपेणेत्यर्थः, हार्दाकाश एव तावदसंगस्तदन्तर्गतस्तु सुतरामसंगः सन् निपाती अवशश्च भवत्यहो मोहस्य माहात्म्यमपार्गमिति भावः ॥ ६७ ॥

९-रौद्ररूपो महाभैखः।

१०-अंगुः देवताभेदः।

११—आदित्यः तत्सहचारी भगापरनामा देवः, तस्या अंग्रुश्च भगश्वाजायेनाभिति ब्राह्मणात् ।

१२-बहुरिमः सूर्य एव।

१३-शोमनं वर्चस्तेजः सुवर्चसं तद्वान् सुवर्चसी ।

१४ - वसुवेगः वासयति स्थापयत्येतत्सर्वे आत्मनीति वसुर्वायुः वायुक्षेवैतानसंबृङ्क्ते इति श्रुतेः तस्य वेग इव वेगो यस्य स तथा। **१५—महावेगः** ततोऽप्यधिकवेगः।

१६ — मनोवेगः मनसोऽप्यधिकवेगः मनसो जवीय इति मंत्रवर्णात्।

१७—निशाचरः निशेव निशा अविद्या तया चरति विषयान् भुंके स तथा ॥ ६८ ॥

१८—सर्वेषु शरीरेषु वसतीति सर्ववासी।

१९—श्रिया सह वसतीति श्रियाचासी अछक्समासः श्रीरत्र-ऋचः सामानि यज् १ बि सा हि श्रीरमृता सतामिति श्रुत्युक्तविद्या ग्राह्या ।

.२०-अत एव उपदेशकरः।

२**१ — अकरः** उपदेशमपि तूष्णीं भावेनास्थानं यथोक्तं —

चित्रं वटतरोर्मूले बृद्धाः शिष्या गुरुर्युवा ।

गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु च्छित्रसंशयाः ॥ इति । बाष्कालिना च वाष्यः पृष्टः पुनः पुनस्तूष्णाभूत एव स्थित्वा तृतीये प्रश्ने प्राह-ब्रूमः खछ त्वं तु न विजानास्यु-पशांतो ऽयमात्मेति ।

२२ - अकरत्वादेव मुनिः मौनवान् ।

२३—आत्मनि जीवे निश्चित्य देहादुपाधेर्वा निर्मत्य आलोचयतीति **आत्मनिरालोकः।**

२४ — संभग्नः सम्यक् सेवितः, भज सेवायामित्यस्य रूपं न तु मेजः।

२५—अत एव सहस्रदः अनन्तस्य धनादे-र्दाता॥ ६९॥

२६ - पश्ची गरुत्मान् ।

२७—पश्चरूपः मित्ररूपेण सहायः।

२८ अतिदीप्तः कोटिस्य्प्रतीकाशः शत्रुतेजोभि-भावकः।

२९ — अत एव सर्वासां विशां प्रजानां पतिः [विशां-पतिः] सार्वभौमः ।

३०--उन्माद्यतीति उन्मादः मोहकः।

३१ — यतः **मद्नः** अनङ्गः ।

३२-कामः काम्यमानः स्त्र्यादिविष्यरूपः।

३३ - अश्वत्थः संसारवृक्षः कामप्रदो वा वृक्ष एव ।

३४ - अर्थकरः धनादिप्रदः।

३५-यशः कीर्तिप्रदश्च ॥ ७०॥

वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः। सिद्धयोगी महर्षिश्च सिद्धार्थः सिद्धसाधकः भिश्चश्च भिश्चरूपश्च विपणो मृदुरव्ययः। महासेनो विशाखश्च पष्टिभागो गवां पतिः ७२ वज्रहस्तश्च विष्कम्भी चमूस्तम्भन एव च। वृत्तावृत्तकरस्तालो मधुर्मधुकलोचनः ॥ ७३ वाचस्पत्यो वाजसनो नित्यमाश्रमपूजितः। ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वचारी विचार्वित ईशान ईश्वरः कालो निशाचारी पिनाकवान्

३६ — वामदेवः वामानां कर्मफलानां देव इव देवो राजा विभाजकः।

३७ वामः कर्मफळरूपः विषयसंपर्कजानन्दमात्र-स्वरूप इत्यर्थः ।

३८-प्राक् सर्वेवामाद्यः १

३९-दक्षिणः त्रैलोक्याक्रमणसमर्थः।

४० - वामनः वित्वन्धनकर्ता।

४१ — सिद्धयोगी सनत्कुमारादिः ।

४२--महर्षिः वसिष्टादिः ।

४३ - सिद्धार्थः ऋषभदत्तात्रेयादिः ।

४४—सिद्धश्रासौ साधकश्र [सिद्धसाधकः] ज्ञानो-त्तरं संन्यासम्भाष्यन् याज्ञवल्क्यादिविद्वत्संन्यासी ॥ ७१ ॥

४५—भिश्वः लिज्ञधारी हंसः।

४६-भिश्चरूपः अलिज्ञः परमहंसः।

४७—अत एव विषणो निर्व्यवहारः दण्डादि-रहितः।

४८-मृदुः सर्वभूताभयदाता ।

४९—अट्ययः निर्विकारः मानापमानादिप्राप्ताविप हर्षाविषादरात्यः ।

५०-महासेनः कार्तिकेयो देवसेनापतिः।

५१— विशाखः तत एव इन्द्रेण वज्रप्रहारे कृते जातस्तत्सहायः ।

५२ पश्चिमागः पष्टिस्तरवानि यस्य भागो भोज्यं अतिथिभाग इतिवत् स षष्टिभागः तानि च जागरितस्थान इत्यादिना माण्ड्क्यादाँ प्रसिद्धानि यथा जाग्रदवस्था बहिर्मुखं प्रज्ञानं सप्त शब्दादयः पञ्च मन्तव्यबोद्धव्याभ्यां सिहताः स्वसङ्कत्योत्था विषयाः एकोनविंशतिभोगद्वागणि दशेन्द्रियाणि पञ्चप्राणमनोबुद्धचहङ्काराचितानि चेति स्थूलं भोग्यं शब्दाधाश्रयभूतिभिति एकोनिर्वेशत् । तथा स्वप्नावस्था अंतर्भुखं प्रज्ञानं वासनामयाश्च इतरे सर्वे सृक्ष्मभोग्यांता एकोनिर्वेशदेव । तथा सुषुप्तं स्थानं चेतश्च सूक्ष्मतरं मुखं इति षष्टिः भोग्यवर्गः यस्तु भोक्ता स साक्षी आनन्दक्षोऽस्यामवस्थायां प्रत्यगानन्दसूक्ष्माभिश्चेतोन्नतिभिर्मुके इति षष्टिभागः ।

५३—[गवां पतिः] गवामिन्द्रियाणां पतिश्वालकः ॥ ७२ ॥

५४ - वज्रहस्तः पर्वतभेता शकः।

५५ — विष्कम्भो विस्तारस्तद्वान् विष्कम्भी।

५६ चम्रहतम्भनो देत्यसेनास्तम्भनकृत्।

' ५७—इतं युद्धे रथेन ,मण्डलानां करणं आवृतं परसंनां भित्त्वा पुनरक्षतेन आगमनं तयोः करः कर्ता वृत्तावृत्त-करः। ऋतावृत्तेति पाठे निष्कपटमावृत्तकर्ता।

५८—तास्तः संसारसिन्धोस्तलं आधारं स्थानं वेतीतिः तालः ग्रद्धत्रह्मवित् ।

५९-मधुः वसन्तः।

६०—मधुकः कोयधिकाख्यः पक्षी तद्वक्षीचने यस्य स मधुकळोचनः मध्येव मधुकं क्षीद्रं तद्विभिन्ननेत्र इति वा ॥ ७३ ॥

६१—वाचस्पति देवपुरोहितं अनुजातः वाचस्पत्यः पुरोहितकर्भकर्ता बृहस्पति वे देवानां पुरोहितस्तमन्वन्थे मनुष्यराज्ञां पुरोहिता इति ब्राह्मणे बृहस्पति यः सुमृतं विभर्ताति मन्त्रस्थबृहस्पतिपदस्य व्याख्यानात् ।

६२—वाजसनः शाखाविशेषप्रवर्तकोऽध्वर्धुकर्म-

ता । ६३—नित्यमाश्रमपूर्जितः सप्टम् ।

६४ - ब्रह्मचारी ब्रह्माणे चरतीति ब्रह्मानेष्टः।

६५ — लोकेषु ब्राह्मणादिगृहेषु चरति भक्षयतीतिः लोकचारी भिद्धः ।

६६ — सर्धेचारी सर्वगः 'य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति' 'स इदं सर्वे भवति' इति श्रुतेरात्मज्ञानात् सार्वात्म्यं प्राप्तः इत्यर्थः ।

६७—धिचारवित् विपरीतं चरणं अन्तर्भुखतया गमनं तद्वेता ॥ ७४ ॥

६८—ईष्टे इति **ईशानो** नियन्ताऽन्तर्यामीत्यर्थः । छटः शानच्।

६९—ईश्वरः अश्लोति व्याप्नोतीति । अश्लोतेराशुक-मीण वरट् चेत्युणादिसूत्रेण अग्रङ् व्याप्तावित्यसात् वरट् चात् क्षिशेरीचोपधाया इति पूर्वस्त्रादनुवृत्त्या उपधाया ईत्वं च ।

७०-कालः कलयति सर्वेषां पुण्यपापादिकं तत्तत्फल-प्रदानार्यं संख्यातीति कालः चित्रगुप्तात्मा ।

७१— निशाचारी वाह्ययां निशायां महाप्रलयरूपा-यामपि चरति प्रत्यगानन्दं अनुभवतीति निशाचारी ।

७२—पाति रक्षतीति पिनाको धनुविशेषस्तद्वान् [पिनाकवान्] पिनाकी । पिनाकादयश्चेति पातेरित्वमा-कप्रत्ययो नुडागमश्च निपात्यते ।

निमित्तस्थो निभित्तं च नंदिनदिकरो हारे:७५ नंदीश्वरश्च नंदी च नद्नो नंदिवर्द्धनः। भगहारी निहता च कालो ब्रह्मा पितामहः७६ चतुर्भुखो महालिगश्चार्क्षलगस्तथैव च। लिंगाध्यक्षः सुराध्यक्षो योगाध्यक्षा युगावहः

वीजाध्यक्षो बीजकर्ना अध्यातमानुगनो बलः इतिहासः सकल्पश्च गौतमोऽय निशा हरः ७८ दम्मो ह्यद्मनो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः लोककर्ता पशुपतिर्महाकर्ता ह्यनाषधः॥ ७९ अक्षरं परमं ब्रह्म बलवच्छक एव च।

७३—[निमित्तस्थः] निमित्तं लक्ष्यं दैत्यादिः तत्रस्थस्तदन्तर्यामी ।

७४—निमित्तं तद्रुपश्च विश्वह्यत्वात्।

७ १ — न निदः समृद्धिः एषाऽस्य परमा संपदिति श्रुते-क्रीनसंपद्गरः ।

७६ - निद्करः संपत्करः।

७७ हिरः हनुमान् रामरूपस्य विष्णोः सहायः ७५

७८—नन्दी शिवस्य गणी वाहनं वा तस्येश्वरः नन्दिश्वरः ।

७९ — नन्दी गणहपश्च ।

८०-नन्द्न आनन्दियता ।

८१-निन्दवर्धनः दताया अपि संपद्दछेदकः ।

८२--भगानि इन्द्रादीनामैश्वर्याणि तान्यपि हरतीति सगहारी।

८३—निहन्ता मृत्युरूपेण।

८४ कालः कलानां चतुःषष्टिसंमितानां ानेवासः कालः ।

८५-अत एव ब्रह्मा अतिशयेन महान्।

८६-पितामहः पितुर्विष्णोरपि पिता। इन्दिरा लोकमाता भेति लक्ष्म्या लोकमातृत्वस्य प्रसिद्धत्वेन तद्भर्तु-विष्णोलोकपितृत्वात् ॥ ७६॥

८७-चतुरुखः विधाता ।

८८--महत् सर्वदेवासुरादिपूज्यं ालिङ्गमस्य स महा-किङ्गः।

८९-चारुलिङ्गः समणीयवेषः ।

९० लिङ्गा ध्यक्षः लीनमावृत्तमर्थे गमयन्तीति विज्ञानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि तेषामध्यक्षः प्रवृत्तिनिवृति-नियामकः ।

९१—सुराध्यक्षः चक्षुरादिप्रमाणानामधिष्टातारः सुरास्तेषामप्यथ्यक्षः ।

९२ योगाध्यक्षः तेषामेवोन्द्रयदेवतानां हार्दाकाशे एकीकरणं योगः अत्र होते सर्वे एकं भवन्तीति श्रुतेः तस्या-प्राच्यक्षः एतत्क्रपयैव योगः प्राप्य इत्यर्थः ।

९३ - युगावहः युगानि पुष्यपापतारतम्यवन्ति कृत-

त्रेताद्वापरकालितंज्ञानि आवहति निर्वर्तयतीति तथा ॥৩৩॥ ९४—बीजं धर्माधर्मी तयोरध्यक्षः फलदाता वीजा-ध्यक्षः ।

९५-बीजकर्ता स्पष्टम्।

९६ — अध्यात्मानुगतः आत्मानमाधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं अनुसरन् साधक इत्यर्थः ।

९७—वळः बलानि वृत्यादीनि वर्तन्तेऽस्मिनिति बलः मल्यीयार्श आद्यजन्तम् ।

९८-इतिहासों भारतादिः।

९९—सकल्पः यज्ञकल्पकेन प्रयोगविधिविचारेण स.हितो मीमांसान्यायसंघः।

४०० -गौतमः तर्कशास्त्रप्रणेता ।

इति चतुर्थे शतकम्।

१—निशाकरः चंद्रश्चान्द्रव्याकरणप्रणेता ॥ ७८॥

२ - दंभः दभ्नाति शत्रून् दमयतीति तथा।

३-अदंभः नास्ति दम्भो दमको यस्य ।

४ — वैदंभः दंभो धर्मध्यजित्वं तद्विरहिता विदंभास्ते-धामयं स्वभूतो वैदम्भः।

५-वश्यो भक्तपराधीनः।

६—वशकरः अन्यान्वशेकर्तुं समर्थः वंश्यो, वशकर इति पाठे स्पष्टीर्थः ।

७ कालिः अन्योन्यं देवासुरादीनां वैरकर्ता ।

८-छोककर्ता भौतिकचतुर्दशभुवननिर्माता ।

९—पशुपातिः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां जीवपर्यानां पतिः पालकः ।

१०- महाकर्ता पंचभूतानामपि स्रष्टा।

११—अनौषधः बीह्यायनजातीयरहितः अमोक्तिति यावत् ॥ ७९ ॥

१२-अक्षरं अन्ययम्।

१२—परमं ब्रह्म अन्नाचनस्त्रह्मापेक्षया परमं उत्कृष्टं आनंदमात्रस्त्ररूपम् ।

१४ वलवत् बलाभिमानिदेवतालपम् ।

१५—-अत एव शक्रोतीति शक्तः शतकतुशब्दावयव = योरन्त्यवर्णयोर्ळीपेन वा शकः। नीतिर्ह्यनीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो गतागतः बहुप्रसादः सुस्वमो दर्पणोऽथ त्विमत्रिजित्। वेदकारो मन्त्रकारो विद्वान्त्रमरमर्दनः॥ ८१ महामेघनिवासी च महाधोरो वशीकरः। अग्निज्वालो महाज्वालो अतिश्रूम्रो हुतो हविः वृषणः शङ्करो नित्यं वर्चस्वी श्रूमकेतनः। नीलस्तथांगृह व्यक्ष शोमनो निरवग्रहः॥८३

स्वस्तिदः स्वस्तिभावश्च भागी भागकरो छघुः उत्संगश्च महांगश्च महागर्भपरायणः ॥ ८४ कृष्णवर्णः सुवर्णश्च इंद्रियं सर्वदेहिनाम् । महापादो महाहस्तो महाकायो महायशाः८५ महामूर्या महामात्रो, महानेत्रो निशालयः । महान्तको महाकर्णो महोष्ठश्च महाहनुः ॥ ८६

१६ - नीतिः दंड्येषु दण्डप्रणयनादिः ।

१७-अनितः ताद्विपर्ययः।

१८-शुद्धातमा विमलचितः।

१९-शुद्धः दोषास्पर्शी ।

२०-मान्यः मानार्हः ।

२१-गतागतः यातायातवान्संसारः । ॥ ८० ॥

२२-वहुप्रसादः।

२३ — सुस्व प्रः स्वप्नावस्थाभिमानी तैजसोऽप्ययमेव।

२४ - द्र्पणः द्र्पण इव विश्वप्रतिबिंबद्र्शनास्पदम् ।

२५-अमित्रजित् बाह्याभ्यन्तरशत्रुजित्।

२६ — वेदकारो निःश्वसितमैतग्रहम्बेद इत्यादिश्रुते-वेदानां कर्ता।

२७—[मन्त्रकारः] मन्त्रा वेदादन्ये तान्त्रिकपौरा-णिका देशभाषामयाः तेषां कर्ता मन्त्रकर्ता ।

२८-विद्वान्।

२९ - समरमर्दनः समरे शत्रूणां मर्दनः । ॥८१॥

३०—महान्तो मेघाः प्रलयकालिकास्तेषु तद्धिष्ठातृ-देवतात्वेन वसतीति महामेघनिचासी ।

३१-महाघोरः प्रलयकर्तृत्वात् ।

३२-वशे सर्वमस्यास्तीति वशी।

३३ - कृणोति हिनस्ति जगदिति करः संहारकर्ता।

३४-अमेरिव ज्वाला तेजो यस सः अग्निज्वालः।

३५-ततोऽपि महाज्वालः।

३६ - अति धूम्रः कालाभिक्षेण सर्वदाहकालेऽत्यन्तं भूम्रमयः।

३७-- हुतः आदिकर्मणि कः होमेन प्रीतः।

३८ —हाविः पयआदिहपः ॥ ८२॥

३९ — वृषणः वर्षति कर्मफलानीति वृषणो धर्मः गुणा-भाव आर्षः, यद्वा वृषो धर्मीस्त्यिसमित्रिति वृषणः पामा-दित्वात्र प्रत्ययः ।

४०-शङ्करः सुखप्रदः।

४१-नित्यं वर्चस्वी।

४२—धूमकेतनः वन्हिरूपः।

४३ - नीलः मरकतवर्णः ।

४४ — तथेति तत एव हेतोः अङ्गलुब्धः अङ्गस्वीयोऽ-वयवः लिङ्गमिति यावत्। तत्र लुब्धः नीलेऽनिले वा लिङ्गे नित्यं सभिहित इत्यर्थः ।

४५-शोभनः कल्याणहेतुः ।

४६— नि रचग्रहः प्रतिबन्धशून्यो मनोर्थग्रृष्टि-कर्ता ॥ ८३ ॥

४७ स्वास्तदः।

४८ स्वस्तिभावः सुतरां अस्ति भावः सत्ताऽ-स्येति म्बस्तिभावः ।

४९-भागी यज्ञे भागवान्।

५०-भागकरः यज्ञियहविषां विभाजकः।

५१ —लघुः शीघः।

५२-उत्सङ्गः असङ्गः।

५३ महाङ्गः महालिशः।

५४—महान् गर्भ उत्पादनीयत्वे परायणं अवश्यं गम्यं यस्य स महागर्भपरायणः प्रजननात्मकः कन्दर्भ इस्र्यंः ॥ ८४ ॥

५५ - कृष्णवणीं विष्णुरूपेण ।

५६ — सुवर्णः श्वेतवर्णः साम्बरूपेण ।

५७ - सर्वदेहिनामिन्द्रियं सर्वेन्द्रियहपः।

५८—महापादः।

५९—महाहस्तः।

६० महाकायः।

६१-महायशाः ॥ ८५ ॥

६२-महामुर्धा।

६३ महामात्रः महाप्रमाणः ।

६४-महानेत्रः।

६५ निशालयः निशेव निशा अविद्या तस्या लयो यत्र ।

६६ - महान्तकः मृत्युमृत्युः।

६७ महाकर्णः।

६८—महोष्टः।

६९—महाहनुः॥ ८६॥

महानासो महाकम्बुर्महाश्रीवः श्मशान्माक्
महावक्षा महारस्को ह्यन्तरातमा स्गालयः॥
लंबनो लंबितोष्टश्च महामायः पर्योनिधिः।
महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्नो महासुखः॥८८
महानखो महारोमा महाकेशो महाजटः।
प्रसन्नश्च प्रसादश्च प्रत्यनो गिरिसांधनः॥ ८९
सनेहनोऽस्नेहनश्चैव आजितश्च महासुनिः।

वृक्षाकारो वृक्षकेतुरनलो वायुवाहनः॥ ९०
गण्डली मेरुधामा च देवाधिपतिरेव च ।
अथवशीषः सामास्य ऋक्सहस्रामितेक्षणः ९१
यज्ञः पाद्भुजो गुद्धः प्रकाशो जङ्गमस्तथा ।
अमोधार्थः प्रसाद्भ अभिगम्यः सुद्र्शनः ९२
उपकारः प्रियः स्वः कनकः काञ्चनच्छविः॥

७०-महानासः।

७१-महाकस्बुः महाकण्ठः।

७२-महाश्रीवः।

७३ --- इमशानभाक् स्मनां शरीराणां शानं तन्-करणं भजतीति स्मशानभाक् देहवन्धच्छेतेति यावत्।

७४-- महाचक्षाः रक्ष इति पाठे महती रक्षा रक्षणं यस्य स तथा।

७५-महोरस्कः।

७६-अन्तरात्मा।

७७--मृगालयः अङ्गाधिरोपितसग इत्यर्थः ॥८७॥ ७८--लम्बन्तेऽस्मिन्ननेकानि तरौ फलानीव ब्रह्माण्डा-

नीति लम्बनः।

७९—ळिक्तितोष्टः प्रलयकाले विश्वं प्रासितुं लम्बितौ दीर्घोक्तती ओष्ठौ येन सः।

८०--महती ब्रह्मादिमिरप्यजय्या माया यस्य स महामायः।

८१--पयोनिधिः क्षीरसमुद्रः ।

८२--महाद्न्तः।

८३-महाद्ष्ट्रः।

८४--महाजिटहः।

८५-महामुखः ॥ ८८ ॥

८६-महानखः गृसिंहः।

८७-महारोमा वराहः।

८८-महाकोशः महोदरः ।

८९-महाजदः।

९०-- प्रसन्नः।

९१ - प्रसादः प्रसन्ता ।

९२-- प्रत्ययः अनुभवः ।

९३—गिरिसाधनः पर्वत एव सांघनं रणे जय-हेर्जुर्यस्य गिरिधन्वेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

९४ - सिह्यतीति स्तेहनः पितृवत्प्रजासु सेहवान्।

९५ अस्तेहनः तद्विपरीतः।

९६-अजितः।

९७—महामुनिः अत्यन्तं मौनवान् मननशीलो वा।

९८-वृक्षाकारः संसारवृक्ष एवाकारो यस्य।

९९—वृक्षकेतुः संसारवृक्ष एव केतुर्जापको यस्य न हि देहोन्द्रियाण्यनुपादाय ब्रह्मा जिज्ञासितुं शक्यम् ।

५००—अनलो नास्ति अलं पूर्तिर्यस्य भुजानस्य सोऽनलोऽमिः ।

इति पञ्चमं शतकम्।

१--वायुरेव वाहनं देश।हेशान्तरं प्रति गतेः साधनं सः वायुवाहनः ॥ ९० ॥

२--गण्ड इव गण्डो भूभेरुच्छूनप्रदेशः खुद्रशैलास्तेषु लीयते गच्छतीति गण्डलीः गण्डशब्दपूर्वात् ली गताव-स्मात् क्षिप्। विभक्तिलोपः सुपां सुलुगिति पूर्वसवणी वा आर्थः।

३--मेरुधामा।

४--देवाधिपतिः।

५--अथर्वशिषः।

६-सामास्यः।

७-ऋक् सहस्रामितेक्षणः॥ ९१॥

८—यजुः पाद्युजः

९-गृह्यः उपनिषद्शः।

१०-प्रकाशः कर्मकाण्डः।

११ — जङ्गमः नृपश्वादिरूपः ।

१२—अर्थोऽर्थनं याचा अमोघोऽर्थो यत्र सः अमो-घार्थः।

१३—प्रसादः प्रसदितीति दयालुः ।

१४—अभिगम्यः सुखप्राप्यः।

१५ सदर्शनः मज्ञलावहं दर्शनं यस्य ॥ ९२ ॥

१६ - उपकारः प्रीणनरूपः ।

१७—प्रियः सुखदायी।

१८ सर्वः सरत्याभेमुख आयातीति सर्वः ।

१९ - कनकः स्वर्णादिष्रियवस्तुरूपः ।

२०--काञ्चनच्छाविः।

नाभिनैन्दिकरो भावः पुष्करस्थपितः स्थिरः द्वादशस्त्रासनश्चाद्यो यज्ञा यज्ञसमाहितः। नक्तं कलिश्च कालश्च मकरः कालपूजितः ९४ सगणो गणकारश्च भूतवाहनसारिधः।

भरमशयो भरमगोप्ता भरमभूतस्तर्काणः ॥९५ लोकपालस्तथाऽलोको महात्मा सर्वपूजितः ग्रक्तस्त्रिश्रुक्तः संपन्नः ग्रुचिभूतनिषेवितः ॥९६ आश्रमस्थाः कियावस्थो विश्वकर्ममतिर्वरः।

२१ — नाभिः भुवनस्य मध्यदेशः । अयं यज्ञो भुव-नस्य नाभिर्यज्ञस्यः अत्यूर्ध्वगतिहेतुत्वाभावाद्यज्ञस्य नाभि-त्वम् ।

२२ - निद्करः यज्ञफलसमृद्धिकर्ता ।

२३-भावः कतुश्रद्वारूपः।

२४—[पुष्करस्थपतिः] पुष्करस्य ब्रह्माण्डस्य स्थपतिः खामी ।

२५ — स्थिरः स्थावरः पर्वतादिह्यः ॥ ९३॥

२६ — द्वाद्शः तृणां दशगर्भवासादयो दशास्तासां मृत्युर्दशमी स्वर्ग एकादशी मोक्षो द्वादशीति द्वादश इति संसारापेक्षया मोक्ष उच्यते।

२७ - त्रासनः आन्तरालिकदशास्येण भयजननः ।

२८ आग्रः संसारात्राचीनः ग्रुद्धः आग्रन्तमध्यस्य इति नामत्रयार्थः ।

२९ - यज्ञः जीवेशयोः सङ्गतिकरणस्यो योगः ।

३०—अत एव **यज्ञसमाहितः** तत्रस्थस्तदेकलभ्य इत्यर्थः।

३१ -- नक्तमिव नक्तं अप्रकाशात्मा महामोहः।

३२ - काळः तत्कार्यभूतः कामकोधलोभादिरूपः।

३३ — का लः तस्यापि कार्ये जन्ममरणप्रवाहैः काल-यति संवलयतीति योगात् ।

३४—मकरः मकराकारं शिशुमारचकं कालस्य ज्ञापकं तत्स्वरूपः।

३५ — कालेन मृत्युना पूजितः काळपूजितः ॥९४॥

३६ सगणः प्रमथादियुक्तः ।

३७ - गणकारः बाणादीन् भक्तान् स्वगणान् करो-तीति गणकारः ।

३८—भूतानां वाहनो योगक्षेमनिर्वाहको ब्रह्मा सार्थार्थ-र्थस्य भूतवाहनसार्थाः ।

३९ — भस्मशयः भस भर्त्सनदीप्त्योरिति जौहोत्या-दिकाद्धातोरन्येभ्योऽिप हस्यत इति मानिन् बभास्ति भर्त्स-यति दोषान् भासयति वा आत्मानमिति भस्म। तथा चोक्तं वासिष्ठलैक्के भर्त्सनात्सर्वपापानां पाशानां च महामुने। भस्मेति कीर्त्यते रक्षा रोगाणां चापि भर्त्सनात्' इति। तत्रैव बाह्यसेक्षिण किं भस्मधारणं मोक्षलक्षणम्। भस्मना नित्ययु- कस्य ज्ञानमुःपयतेऽचिरात्। इति श्रुतावप्यथविशिरसि अभि-रित्यादिना भस्म गृहीत्वाऽभिमृज्याङ्गानि संस्पृशेद्धतमेतत्पा-ग्रुपतं पश्रुपाशविमोक्षायेति । भस्मिन शेते भस्मशयः तेन उद्भूळनादिकमपि कर्तव्यं, यथाह गृद्धशातातपः 'स्तेयं कृत्वा गुरुदारांश्य गत्वा मयं पीत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा। भस्मच्छन्नो भस्मशप्यां शयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः' इति ।

४० -- भस्मगोप्ता भस्मना गोपायति जगदिति भस्मगोप्ता, वश्यति चात्रैव 'रक्षार्थं मङ्गलार्थं च पवित्रार्थं च भामिनि । लांछनार्थं च मक्तानां भस्म दत्तं मया पुरा'इति ।

४१ - भस्मभूतः एतच मङ्कणकनाम्नि मुनो करात् च्युतं शाकरसं दृष्ट्वा तृत्यति सति तज्ञृत्योपशमार्थं महादेवेन स्वमङ्गुलिं भित्वा तज्जं भस्म दर्शितं तेन स्वस्य वपुः केवलं भस्ममयमिति ज्ञाप्यते ।

४२ ततः कल्पवृक्षादिः ।•

४३ — गणः संगिरिटनंदिकेश्वरादिस्तद्रूपः ॥ ९५॥

४४—लोकाश्चर्तुदेशभुवनानि तेषां पालो **लोक**-पालः।

४५-अलोकः लोकातीतः ।

४६ - महातमा पूर्णः।

४७—सर्वपूजितः।

४८—गुरुः गुदः।

४९— त्रिशुक्तः त्रीणि कायवाद्यानांसि शुक्रानि स्य ।

५० — अत एव संपन्नः कैवल्यं प्राप्तः ।

५१—शुचिः आगन्तुकमपि मलं न स्पृशति असङ्ग इत्यर्थः।

५२ - भूतैः पूर्वाचार्यैर्निषवितः भूतनिषेवितः ९६

५३—आश्रमेषु चतुर्षु धर्मरूपेण तिष्ठतीति आश्र-मस्थः।

५४ - क्रियावस्थः धर्मस्यैव पूर्वेरूपं क्रियायागादि-स्तदवस्थापन्नः ।

५५ - विश्वकर्ममितिः देवशिल्पिनो यत्कौशलं तदूप इत्यर्थः ।

५६ - वरः वियत इति वरो लक्ष्म्यादिरूपः ।

अनु० ५

विशालशासस्ताम्रोष्टो ह्यम्बुजालः सुनिश्चलः कपिलः कपिशः शुक्त आयुश्चेव परोऽपरः। गन्धवो ह्यदितिस्तार्ध्यः सुविश्वेयः सुशारदः॥ परश्वधायुधो देव अनुकारी सुवान्धवः। तम्बवीणो महाकोध ऊर्ध्वरेता जलेशयः ९९ उत्रो वंशकरो वंशो वंशनादो ह्यानिन्दितः। सर्वाङ्गरूपो मायावी सुद्ददो ह्यानिलोऽनलः ॥ बन्धनो बन्धकर्ता च सुबन्धनविमोचनः। स यज्ञारिः स कामारिर्महादंष्ट्रो महायुधः॥ बहुधा निन्दितः शर्वः शङ्करः शङ्करोऽधनः।

५७—विशालशाखः दीर्घवाहुः 'शाखा पक्षान्तरे वाही' (खान्तवर्गे ६) इति मेदिनी ।

५८—ताम्रोष्टः।

५९-अम्बुजालः जलसमूहः सागर इत्यर्थः ' जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भवृन्दयोः' (लान्तवर्गे १९) इति मेदिनी ।

६०—सुनिश्चलः पर्वतादिस्यः ॥ ९७ ॥

६१-कपिलः।

६२-किपशः।

६३ - गुक्क इति त्रयोऽपि वर्णवाचिनस्तद्वान् ।

६४-आयुः जीवनकालः ।

६५-परः प्राचीनः।

६६-अपरः अर्वाचीनः।

६७-गन्धर्वः चित्रस्थादिः।

६८ — आदितिः देवमाता ' इयं वा अदितिः ' इति श्रुतेः पृथ्वी वा ।

६९-ताक्यः वैनतेयः।

७० - सुविज्ञेयः सुखेन ज्ञातुं योग्यः ।

७१ —सुशारदः शोभनवाक् ॥ ९८ ॥

७२—्परश्वधायुधः।

७३ — देवः विजिगीषुः ।

७४—अनुकारी भीष्मं हंतुं आयुधं प्रक्षेप्तुमनुकरोति वा सोऽनुकारी ।

७५-शोभनश्रासौ वान्धवश्र **सुवान्धवः** अर्जुन-सवा ।

७६ - तुम्बवीणः तुम्बीफलद्वययुक्ता वीणा यस्य सैव स्द्रवीणेति लोके प्रसिद्धा ।

७७ महाकोधः प्रलयकाले ।

७८—ऊर्ध्वरेताः ऊर्ध्व देवमनुष्येभ्य उपर्यापे रेतः प्रजा ब्रह्मविष्णादिहमा यस्य सः ।

७९ - ज लेशयः विष्णुह्पी शेषपर्यर्द्ध जलशायी ९९

८०—उग्नः उत्कर्षेण ग्रसतीत्युग्नः ।

८१-वंशकरः।

८२-वंदाः च प्रसिद्धः।

८३-वंशनादः।

८४-अनिन्दितः।

८५ सर्वोङ्गरूपः सर्वेध्वङ्गेषु हपं सौन्दर्यमस्यास्ती-ति 'हपं स्वभावे सौन्दर्ये' (पान्तवर्गे ९) इति मेदिनी ।

८६ मायावी मायाविशिष्टः 'मायिनं तु महेश्वरम्' इति प्रसिद्धः।

८७ सुदृदः अदन्तत्वमार्षम् प्रत्युपकारमनपेक्ष्य उपकर्ता ।

८८—अनिलः वायुः ।

८९-अन्छः अभिः ॥ १००॥

९०—वप्नासनेनेति **बन्धनः** संसारपादाः।

९१ - बन्धकता संसारनिर्माता ।

९२ सुवन्धनियमोचनः सुतरां बन्धनस्य माया-पाद्यस्य मोचनकर्ता ।

९३— यज्ञारयो दैत्यास्तैः सहापि वसतीति स यज्ञारिः।

९४—कामारयो जितकामाः योगिनः तैथ सहा-स्तीति स कामारिः।

९५-महाद्षूः।

९६ महायुधः ॥ १०१ ॥

९७ - बहुधा निन्दितः दास्कावने अतिकमनीयं ह्वं वृत्वा नमः सबयं पापिष्ठोऽस्मत्पत्नीनां चित्तं मोहयितु-मागतोस्तीऽति सर्वेक्षिभिनिन्दितः ।

९८—श्रणोति हिनस्ति दारुकावनस्थान्मुनीन् मोह-यतीति **दार्वः**।

९९—शङ्करः तेषामपि कुशलं करे यस्य स्त्राधीनं यस्थेत्यर्थः ।

६०० —शङ्कानां समृहः शङ्कं तस्य र इव रः शङ्करः सर्वसंशयदाहकः रेऽर्ककामानिले वहाविति विश्वलो-चनः । यैर्मुनिभिद्दीरुकावनस्थैनिन्दितो याश्च मोहितवान् तेषामेव कारुण्यात्कल्याणं सर्वसंशयोच्छेदं च तत्त्वज्ञानदानेन कृतवानिति नामचतुष्कतात्पर्यम् ।

इति षष्टं शतकम्।

१-अधनः दिगम्बरत्वात् ।

अमरेशो महादेवो विश्वदेवः सुरारिहा १०२ अहिर्बुप्न्योऽनिलामश्च चेकितानो हविस्तथा अजैकपाच कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः ३ धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा। धाता श्राकश्च विष्णुश्च भित्रस्त्वष्टा ध्ववो घरः प्रभावः सर्वगो वायुर्यमा तविता रविः। उषगुश्च विधाता च मान्धाता भूतभावनः॥५ विभुवेणविभावी च सर्वकामगुणावहः।

२-एवमप्यमराणां ईशः अमरेशः ।

३—महादेवो देवेन्द्रादीनामपि प्ज्यः । यथोक्तं साम्बपुराणे-

पूज्यते यः सुरैः सवैर्महाश्चेव प्रमाणतः । महेति धातुः पूजायां महादेवस्ततः स्पृतः ' इति ।

४—विश्वदेवः विश्वं विष्णुर्वषट्कार इति वक्ष्यमाण-त्वाद्विश्वं विष्णुः तस्यापि देव आराध्यः ।

५-सुरारिहा ॥ १०२ ॥

६—आहिर्बुध्न्यः अहिः सर्पः, तस्य विशेषणं बुष्न्यः बुन्ने मूले साधुरिति ब्रह्माण्डमूलं पातालं तत्र वर्तत इति यावत् । शेषस्वरूप इत्यर्थः । यथोक्तं विष्णुपुराणे—

संकर्षणात्मको ह्रदो निष्कम्याति जगत्त्रयम्'इति पदद्वया-त्मकमेकं नाम ।

७—अनिलाभः वायुर्यथा अष्रत्यक्षोपि स्पर्शेन ज्ञा--यते एवमयं विषयसंस्पर्शेजन्यानुभवहृषः । यथोक्तम्-

परागर्थप्रमेथेषु या फलत्वेन संमता संवित्सेवेह मेथोऽथों वेदान्तोक्तिप्रमाणतः । ' इति

८—चेकितानः कित ज्ञाने अदादिः अस्मात् यङ्ख-कि शानच् आतिशयेन चिकेति जानातीति चेकितानः युग-पदशेषविशेषविज्ञानवानित्यर्थः।

९—हिविरिव हिविः तस्यैव भोक्तुभीग्यजातम् हिरिशिति पाठेऽपि तस्यैव हर्तव्यं विस्तिति स एवार्थः । हत्र औणादिकः सर्वधातुभ्य इति कर्मणि बाहुलकादिन् ।

१०-अजैकपात एकादशसु रहेषु कश्चित्।

११ — कापाली कपालाभ्यां बुष्टिथिवीरूपाभ्यां निर्वृतं कापालं ब्रह्माण्डं तदस्यास्तीति कापाली ब्रह्माण्डाधीशः ।

१२ - त्रिशंकुः त्रयो गुणाः कीला इव यस्य विष्टंभकाः स त्रिशंकुः संसारी ।

ं न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ' इति गीतावचनात् सर्वजीवस्य इत्यर्थः ।

१३ - अजितः तैरेव शंकुाभिरवशीकृतः ।

१४—अत एव शिवः इ.दः निरुपाधिरित्यर्थः । यथोक्तं वायुसंहितायाम् विद्युद्धिः शिवता स्वतः इति ॥१०३

१५ चन्वन्तरिः महावैद्यः 'भिषक्तमं त्वा भिषजां चृणोमि' इति मंत्रप्रसिद्धः ।

१६ - धूमकेतुः उत्पातविशेषः।

१७-स्कन्दः।

१८-वैश्रवणः।

,१९-धाता।

२०-- शकः।

२१--विष्णुः।

२२ - मित्रः।

२३—त्वष्टा ।

२४—ध्रवः।

२५--धरः ॥ १०४ ॥

२६ - प्रभावः प्रभावाख्यो वसः।

२७ - सर्वगो वायुः स्त्रात्मा । वायुना वे गौतम स्त्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संद-द्यानि 'इति श्रुतेः पदह्रयात्मकमेकं नाम ।

२८-अर्थमा।

२९-सविता।

३०-रविः।

३१ — उपंगुः नृपविशेषः मान्धानुसाहचर्यात् । यद्वा उष दाहेऽस्मात् 'इगुपधज्ञार्थाकिरः क' इति कप्रअये उषं दाहकं गावः किरणा यस्येत्युषंगुः, विभक्त्यलोप आर्थः वेदाः प्रमाणभितिविश्विगवचनभेदेऽपि पदयोः सामानाधिकरण्यं धन्वंतर्यादयः राज्दा देवताविशेषवााचिनः शिवे सार्वात्म्योप-पादानार्था एवेति सर्वत्र हेयं पुनक्तानामपि तत्त्वौिगिकार्थनेदारपौनक्तर्यं हेयं सत्यपि पौनक्तर्ये स्तुत्यर्थत्वाच दोषः।

३२ - विधाता विविधप्रकारेण पोषकः।

३२ मान्धाता अस्मच्छव्दार्थं जीवं धयति पाय-यतीति मान्धाता जीवस्य तृप्तिकरः ।

३४ — भूतानां भावनं रज्ज्वामुरगस्येवास्मिन्निति भूतभावनः ॥ १०५ ॥

३५ विभुः विविधरूपेण भवति अस्तीति विभुः भवतेः सतार्थकत्वात्पूर्ववत् हुप्रत्ययः ।

३६ -- वर्णान् श्वेतपीतादीन् विविधहपेण भावयतीति वर्णाविभावी तिसम् । शुक्रमुत नीलमाहुरिखादिश्वेतः एतदन्तर्मुखानां नाडीमार्गगतं प्रत्यक्षम् श्वयन्तरं च नीहार-धूमार्श्वानिलानत्वनां खद्योतिविशुरफार्टिकशशीनां एतानि हपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिन्यक्तिकराणि योग् इति ।

३७ सर्वकामगुणावहः तत्रैव अन्तर्मुखलकाले सर्वान्कामन्त्राम्यमानान् विषयानगुणां श्र शान्तघोरमूढान् योगविज्ञकरान्सुखास्वाद्विक्षेपलयापरनामधेयान् व्यायिभ्य आवहति साकल्येन प्रापयतीति तथा ।

पद्मनाभी महागर्भश्चन्द्रवक्त्रोऽनिकोऽपकः ६ बलवांश्चोपद्मान्तश्च पुराणः पुण्यचञ्चरी । कुरुकर्ता कुरुवासी कुरुभूतो गुणीषधः॥ ७ सर्वाद्मयो दर्भचारी सर्वेषां प्राणिनां पितः। देवदेवः सुखासकः सद्सत्सर्वरत्नवित ॥ ८ कैलासगिरिवासी च हिँमवाद्गिरसंश्चयः। कूलहारी कूलकर्ता बहुविद्यो बहुप्रदः॥ १०९ विणिजो वर्धकी वृक्षो बकुलश्चन्दनश्खदः। सार्प्राचो महाजन्तरलोलश्च महौषधः॥११० सिद्धार्थकारी सिद्धार्थश्खन्दोद्याकरणोत्तरः सिहनादः सिहदंष्ट्रः सिहगः सिहवाहनः॥११ प्रभावात्मा जगत्कालस्थालो लोकहितस्तरुः

३८ पद्मनाभः पद्मं विश्वस्यायतनं नाभौ तत्रस्थे माणपूरचकेऽस्यास्तीति पद्मनाभः। नाभ्यामुपरि तिष्ठति विश्वस्यायतनं महदिति श्रुतेः।

३९—महागर्भः महान्तो ब्रह्मादयो गर्मा उदरा-न्तर्गता यस्य स तथा ।

४०-चन्द्रवक्रः रम्यह्यः।

४१--आनेलः।

४२-अनलञ्च । पूर्वे भूतरूपेणोक्तावत्र तदिभमानि-देवतारूपाविति विशेषः ॥ १०६ ॥

४३—बलवान्।

४४--उपशान्तः।

४५-पुराणः।

४६ — स्पष्टार्थे नामत्र्यं पुण्यचञ्चः पुण्येन ज्ञातः 'तेन वित्तश्रव्चुण् चणपो ' इति चञ्चुण् ।

४७—ई लक्ष्मीरित्येकाक्षरं नाम । ई विवादेऽनुकम्पायां लक्ष्म्यां च पुनरव्ययम् (अव्ययवर्गे) इति मोदिनी ।

४८—कुरुकर्ता अत्र नामैकदेशप्रहणेन नामप्रहणं भामासत्यभामेतिवत् कुरुपदेन कुरुक्षेत्रमुच्यते तेन अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रमिति श्रुतेः सर्वलोकप्रसिद्धेश्व ताद्विविधं तयोः कर्मोपस्तिस्थानयोर्निर्माता ।

४९ - कुरुवासी कुरुक्षेत्रद्वयवासी।

५०-कुरुभूतः कुरुक्षेत्रद्वयात्मा।

५१—गुणीषधः ऐश्वर्यज्ञानवैराग्यंधर्मादीनामौषध-वदुदीपकः ॥ १०७॥

५२ - सर्वा शयः सर्वे आशेरतेऽस्मिन्निति अत्र होते सर्व एकं भवन्तीति श्रुतेः सर्वस्य सुषुप्तिस्थानं प्राज्ञ इत्यर्थः।

५३ - दर्भेषु अन्तर्वेदिस्थबर्हिस्पेषु आसादितानि हवीं वि वरति भक्षयतीति दर्भचारी ।

५४ - सर्वेषां प्राणिनां पतिः।

५५—देवदेवः।

५६ सुखासकः।

५७ सत् कार्यम्।

५८-असत् कारणम् ।

५९ सर्वरत्नवित सर्वाणि रत्नानि तत्तजाति-

पूत्कृष्टवस्तूनि विन्दते लभते इति तथा ॥ १९८ ॥

६०-कैलासगिरिवासी।

६१ —हिमवद्गिरिसंश्रयः।

६२ - कूलहारी महाप्रवाहरूपेण तीरस्थदुमहारी।

६३ — कूलकर्ता पुष्करादीनां महातटाकानां कर्ता कूर्लं प्रतीरे सैन्यस्य पृष्ठे कूपतटाकयोरिति विश्वलोनचः

६४—बहुविद्यः।

६५-बहुप्रदः॥१०९॥

६६ - वणिजो वणिक् अकारान्तत्वं आर्षम् ।

६७-वर्घकी तक्षा ।

६८—वृक्षः तक्षणीयः संसारवृक्षः ।

६९—वकुलः वृक्षविशेषः ।

७०-चन्दनः

७१ — छदः सप्तपर्णः ।

७२ - सारग्रीवः इडकन्धरः ।

७३ — महाजनुः जनुरत्र कण्ठस्कन्धयोरधोऽस्यि ।

७४—अलोलः ।

७५—महौषधः त्रीहियवरूपः ॥ ११० ॥

७६---सिद्धार्धकारी।

७७ सिद्धार्थः पूर्वपक्षं निरस्य यो निष्पन्नोऽर्थः स सिद्धार्थं उच्यते स एव सिद्धान्त इति प्रसिद्धस्तस्यैव विशेषणं छन्दोव्याकरणोत्तर इति वेदव्याख्यानोपचृहित इत्यर्थः ।

७८—सिंहनादः।

७९—सिंहद्ंष्ट्रः।

८०-सिंहगः सिंहारूढः।

८१-सिहवाहनः सिंहयुक्तं वाहनं रथोऽस्य १११

८२ - प्रभावात्मा प्रकृष्टी भावः सत्ता तद्रूप इत्यर्थः । 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति श्रुतेः सत्यस्य सत्य इत्यर्थः ।

८३ — जगतः कालः प्रासकर्ता जगत्कालः स एव स्थालो भोजनपात्रं यस्य जिगत्कालस्थालः।

८४ - लोकहितः।

८५-तरुः तारकः ।

सारको नवचकाकः केतुमाली सभावनः॥१२
भूतालयो भूतपितरहोरात्रमनिदिन्तः॥ १३
वाहिता सर्वभूतानां निलयश्च विभुभैवः।
अमोघः संयतो ह्यश्वो भोजनः प्राणधारणः१४
धृतिमान्मितमान् द्क्षः सत्कृतश्च युगाधिपः
गोपालिगोपितिर्ग्रामो गोचभैवसनो हिरः १५
हिरण्यबाहुश्च तथा गुहापालः प्रवेशिनाम्।

प्रकृष्टारिर्महाहर्षो जितकामो जितेन्द्रियः १६ गान्धारश्च सुवासश्च तपःसक्तो रितर्नरः। महागीतो महानृत्यो ह्यप्सरोगणसेवितः,१७ महाकेतुर्महाधातुर्नेकसानुश्चरश्चलः। आवेदनीय आदेशः सुर्वगन्धसुखावहः॥११८ तोरणस्तारणो वातः परिधी पतिस्वेचरः।

८६ सारङ्गः पक्षिविशेषः।

८७—नवश्वासौ चकाङ्गो हंसश्च नवचकाङ्गः।

८८ — केतुरिव केतुः शिखा तथा मालते शोभते इति केतुमाली मथुरकुकुटादिपक्षिरूपः ।

८९—समां धर्मपरीक्षास्थानं अवतीति सभा चनः॥११२॥

९०- भूतालयः।

९१-भूतपतिः।

९२-अहोरात्रम्।

९३-अनिन्दितः ॥ ११३ ॥

९४ — वाहिता वोडा सर्वभूतानामित्युभयत्र सम्बध्यते सर्वभूतानां चाहित इत्येकं नाम ।

९५ सर्वभूतानां निलयः सदनमित्यपरम् ।

९६—विभुः विगतं भूर्भुवनं यस्मादित्यजन्मा सावार्थे पूर्ववत् भवतेर्डुः ।

९७-भवः अस्तीति भवः अस्तेः पचाद्यचि भूभावः।

९८-अमोघः नैष्फत्यरहितः ।

९९ - संयतः धारणाध्यानसमाधिमान् । '

७०० — अश्वः उचैः श्रवादिरूपः ।

इति सप्तमं शतकम्।

२—भोजयतीति भोजनः अन्नदाता ।

२—अत एव **प्राणधारणः** ॥ ११४ ॥

३— धृतिमान् ।

ध-मतिमान्।

५ द्श्नः उत्साही ।

६—सत्कृतः आहतः।

७—युगाधिपः युगशब्देन धर्माधर्मौ लक्ष्येते तयोः फलदः ।

८-गोपालिः इन्द्रियाणां पालायेता ।

९-गोपतिः रश्मीनां पतिः सूर्यादिः ।

१०-ग्रामः समूहः।

११ -गोचर्मवसनः।

१२ - हरिः हरति भक्तानां दुःखमिति हरिः॥११५॥

१३ - हिरण्यबाहुः रमणीयबाहुः ।

१४—[गुहापालः प्रवेशिनां] अन्तः प्रवेश-शीलानां योगिनां चिरकालं काष्ट्रवत्स्थायिनां गुहा शरीरं तस्य रक्षकः ।

१५—प्रकृष्टाः प्रकर्षेण तन्कृताः अरयः कामादयो येन स प्रकृष्टारिः साधकीतमः ।

१६-महाहर्षः।

१७-जितकामः।

१८-जितेन्द्रियः ॥ ११६॥

१९-गान्धारः स्वरविशेषः।

२० सुवासः शोभनं वसतिस्थानं केलासाख्यमस्य।

२१-तपःसकः।

२२-रितः प्रीतिह्यः।

२३ - नरः नयति प्रापयति ब्रह्मांडमिति नरो विराट्।

२४-महागीतः।

२५-महानृत्यः।

२६ - अप्सरोगणसेवितः ॥ ११७॥

२७—महान् केर्तुत्रृषरूपी यस्य स महाकेतुः।

२८-महाधातुः मेरपर्वतः।

२९—तस्यैव नैकसानुचरः अनेकशिखरसंचारी।

३० - चलः दुर्प्रहः।

३१—आवेदनीयः वाचामगोचरोऽपि गुरुभिरुप-देष्टुं शक्यः।

३२—आदेशः साक्षादुपदेशरूपः ।

३३ - सर्वगन्धसुखाचहः युगपत्सर्वेषां गन्धानां

विषयस्पर्शानां सुखं आवहतीति तथा ॥ ११८ ॥

३४-तोरणः पुरद्वारादिल्पः ।

३५-तारणः परिखादीस्तारयति ।जिगीषून् ।

३६-वातः।

३७—परिधी परिधिरस्यास्तीति परिधी दुर्गह्यः।

३८-पतिश्वासौ खेचरश्रेति [पतिखेचरः] खेचरेश्वरो

गरुड:

संयोगो वर्धनो वृद्धो अतिवृद्धो गुणाधिकः नित्य आत्मसहायश्च देवासुरपतिः पतिः । युक्तश्च युक्तबाहुश्च देवो दिविसुपर्वणः ॥ १२० आषादश्च सुषादश्च धुवोऽथ हरिणो हरः । वपुरावर्तमानेभ्यो वसुर्श्रष्टो महापथः ॥ १२१ शिरोहारी विमर्शश्च सर्वेळक्षणळक्षितः । अक्षश्च रथयोगी च सर्वयोगी महाबलः ॥ २२ समाम्रायोऽसमाम्रायस्तीर्थदेवो महारथः । निर्जीवो जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः ॥ रत्नप्रभूतो रत्नाङ्गो महाणैवनिपानवित । मूलं विशालो ह्यमृतो व्यक्ताव्यक्तस्तपोनिधिः आरोहणोऽधिरोहश्च शीलधारी महायशाः

३९ — संयोगो वर्धनः वृद्धिहेतुभूतः संयोगः स्रीपुं-सयोः सम्बन्धः प्रजनश्वास्मि कन्दर्भ इत्युक्तः ।

४० — वृद्धो गुणाधिकः गुणैर्ज्ञानैश्वर्यादिभिराधि-कत्वेन वृद्ध इत्यर्थः न तु वलीपलितादिना । यथोक्तं — विप्राणां ज्ञानतो ज्येष्ठयं क्षत्रियाणां तु शौर्यतः । वैस्थानां थनबाहुल्याच्छूद्राणां वयसाऽधिकः इति ।

४१ – अतिवृद्धः ।

धर—गुणाधिकः ॥ ११**९** ॥

४२—नित्य आत्मसहायः च इत्येकं नाम नित्य-श्रासावात्मसहायश्रोति समासे विभक्त्यलोप आर्थः ।

४४—देवासुरपतिः। ४५—पतिः अर्थात्सर्वस्य ।

४६ — युक्तः सन्नद्धः सङ्ग्रामादौ ।

४७ - युक्तवाहुः शत्रुमर्दनयोग्यौ बाहू यस्य ।

४८—देवो दिवि सुपर्वणः दिवि स्वर्गे यः सुपर्वा इन्द्रसंज्ञो महान् तस्य देव आराधनीयः ॥ १२० ॥

४९ — आषादः साहयतेः कर्तरि निष्ठा,आ समन्ता-त्सर्वे साहयति सहनं कारयतीत्याषाढः सर्वसहनसामर्थ्यप्रद हत्यथः।

५० - सुषाढः ईवत्करं पूर्वीक्तं यस्य सः सुषाढः ।

५१—ध्रुवः अचत्रलः ।

५२ - हरिणः श्वेतः शुद्ध इत्यर्थः ।

५३ हरः इन्तीति हा श्लुस्तं राति आदत्ते स हरः। इन्तेः कर्तरि क्रिप् तन्पूर्वात् 'रातेः आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः। हरः श्लुलिसर्थः।

५४—वपुः वपुःप्रदाता आवर्तमानेभ्यः स्वर्गच्युतेभ्यः [वपुरावर्तमानेभ्यः] वसुरिति पाठे सेवकेभ्यो धनप्रद इस्यथः।

५५ — वसुश्रेष्ठः धनादप्याधिकः १ प्रेयो वित्तादिति श्रुतेः ।

५६ — महापथः शिष्टाचाररूपः ॥ १२१ ॥

५७ शिरोहारी ब्रह्मणः शिरक्छेता विमर्शः विशेषेण विचारवान् [शिरोहारी विमर्शः अ] विवेकेनैव ब्रह्माशिर-क्छिनं न तु कोषमात्रेणेति भावः । पदद्वयात्मकमेकं नाम । ':८—सर्वे स्वरूपस्य स्वापितः सामुद्रिको क्तशुभस्य युक्तः सवाणि स्वरूपन्ते ज्ञायन्ते ऽर्थजातानि एते रिति प्रमा-णानि स्वरूपन्युच्यन्ते तैर्लक्ष्यते न तु साक्षाक्तियत इत्यर्थः।

५९-अः रथसन्धानदार अत एव रथयोगी रथेन

सम्बद्धः [अक्षश्च रथयोगी]।

६० सर्वयोगी सर्वसंस्पर्शी विभुवात् ।

. ६१—महाब्रुक्तः महाश्वासौ वळश्च महाब्रुक्तः वळ-शब्दान्मत्वर्थीयोऽर्शे आद्यच्यप्रत्ययः वलवान् वीर इत्यर्थः ॥ १२२ ॥

६२—समाम्नायो वेदः।

६३ — असमासायः तदन्यः स्पृतीतिहासपुराणाग-मादिः।

६४-तीर्थदेवः।

६५ - महारथः पृथिवीस्यन्दनः ।

६६ - निर्जीवः अचेतनप्रपञ्चात्मा ।

६७-जीवनः अचेतनस्यापि देहादेश्वेतन्यप्रदाता ।

६८—मन्त्रः प्रणवादिर्मृतसजीवनो वा ।

६९ — शुभाक्षः शान्तदृष्टिः ।

७० - बहुकर्कशः संहर्तृत्वात् ॥ १२३॥

७१—रत्नप्रभूतः प्रभूतानि बहुनि रत्नानि उत्तम-वस्तुन्यस्मिन् रत्नप्रभूतः । आहिताग्न्यादिवत्पूर्वानेपातः ।

७२ - रक्ताङ्गः।

७३ — महाणेविनिपानित् निपानं कूपाद्विहिः पश्चनां पानार्थे कृतं कुंडं महाणेवा एव सर्वे यस्य निपान- भूतास्तान् शोषणीयान् विन्दित लभते इति ।

७४—मूळं संसारतरोरिधष्टानम् ।

७५-विशालः अत्यन्तं शोभमानः।

७६—अमृतः सुधारूपः।

७७ व्यक्ताव्यक्तः कार्यकारणात्मा ।

७८—तपोनिधिः महामुनिः ॥ १२४ ॥

७९-आरोहणः परं पदं आरुखः।

८०-अधिरोहः तदेव अधिरूढः।

८१-शीलधारी सदाचारः।

८२ - महायशाः पुण्यकीर्तिः ।

सेनाकरपो महाकरपो योगो युगकरो हरिः॥
युगक्षपो महाकषो महानागहनो वधः।
न्यायनिर्वपणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः॥
बहुमालो महामालः दाद्या हरसुलोचनः।
विस्तारो लवणः कूपिस्रयुगः सफलोद्यः२७
त्रिलोचनो विषण्णाङ्गो मणिविस्रो जटाधरः

विन्दुर्श्वेसर्गः सुमुखः शरः सर्वायुधः सहः २८ निवेदनः सुखाजातः सगन्धारो महाधनुः । गन्धपाली च भगवान्नुत्थानः सर्वकर्मणास्२९ मन्थानो बहुलो वायुः सकलः सर्वलोचनः । तलस्तालः करस्थाली अर्ध्वसंहननो महान्

८२ — सेनाक रुपः मेनाया आक्रत्यः अलङ्कारः परा-कम इलर्थः ।

८४-महाकल्पः दिव्यभूषणः।

८५-योगः चित्तवृत्तिनिरोधः ।

८६—[युगकरः] युगानि कल्पादीनि करे यस्य कल्पादिप्रदः।

८७ हरति शरीरं देशादेशान्तरं प्रति नयतीति हरिः पादाभिमानिनी देवता त्रिविकम इलर्थः ॥ १२५ ॥

८८-युगरूपः धर्माधर्मतत्वंकरहृषः।

८९-महारूपः महाश्वासौ अरूपश्चेति तथा।

९०-महानागहनः गजासुराः।

९१-- बधः मृत्युः ।

९२ - न्यायानिर्वेपणः न्याययुक्तं निर्वर्षणं दानं यस्य यथाधर्मं मनोरथप्रदः ।

९३-पादः पद्यत इति गम्यः।

९४-पण्डितः परोक्षज्ञानी ।

९५ — अचलोपमः निश्वलः तत्त्वज्ञानीखर्थः ॥१२६

९६—[बहुमाळः] बहु निरवाधि मालते शोभते इति अनन्तलेलः ।

९७—महामालः महती आपादलम्बिनी अम्ला-नत्वादिगुणयुक्ता वा माला यस्य ।

९८—शशीं चन्द्रः स एव हरसुळोचनः महादेवस्य शान्तदृष्टिरूपः [शशो हरसुळोचनः]।

९९—विस्तारो छवणः कूपः विशिष्टस्तार आ-च्छादनं यस्य सोऽतिविस्तीर्णः छवणः क्षारसः कूप इव कूपः महाकूपतुल्यः क्षारसमुद्ररूपीत्यर्थः त्रिपदमेकं नाम ।

८००- त्रियुगः कालेबहिर्भूतः ।

इति अष्टमं शतकम्।

0766650

१- अत एव सफलोद्यः ॥ १२७॥

२— त्रिलोचनः त्रीणि शास्त्राचार्यध्यानानि लोच-नानि दर्शनसाधनानि यस्य स त्रिलोचनः । ३—विषणणाङ्गः विशेषेण सन्नाः निरन्वयमुच्छिनाः अज्ञाख्या भूम्यादयोऽष्टो मूर्तयो यस्य। अमूर्ते हि सूक्ष्मरूपेण मूर्तीनामन्वयोऽस्ति ततोऽप्ययमन्तरङ्गः गुद्धो भूमेत्यर्थः।

४—मणिविद्धः माणिपिधानार्थं कर्णदेशे विद्धः कृत-च्छिदः क्रण्डलीत्यर्थः ।

५-जटाधरः।

६—विन्दुः अनुस्वारः ।

.७—विसर्गः विसर्जनीयः।

८—सुमुखः व्यक्तवर्णः ।

९-शरः वाणः।

१०-सर्वायुधः।

११ - सहः सर्वे सहते मवर्यतीति सहः ॥ १२८ ॥

१२—निवेदनः निहीनं सर्वेद्युपरमेण वेदनं ज्ञानं यस्य ।

१२—सुखाजातः सुखरूपेण आजातः वृत्तिवि**लये** सति आविर्भूतः ।

१४—सुगन्धारः शोमनो गन्धारदेशोद्भवः।

१५-महाधनुः पिनाकधन्वा ।

१६—[गन्धपाली च भगवान्] गन्धाः लेशाः स्क्ष्माः प्रपन्नवासनाः ताः पालयतीति गन्धपाली सर्वप्राणिधी-वासनामय इत्यर्थः । स एव भगवान् ईश्वरः एकं नामः।

१७—उत्थानः सर्वकर्मणां उत्तिष्ठन्त्यस्मादित्यु-त्थानः ॥ १२९ ॥

१८—[मन्थानो बहुलो वायुः] मन्थानो विश्व-विलोडनसमर्थी बहुलो निरवधिर्वायुः महान्प्रलयानिल इत्येकं नाम त्रिपदम् ।

१९-सकलः पूर्णः।

२०—सर्वछोचनः सर्वद्रष्टा।

२१ - तळः तालः करतलोत्य एव तालवाद्यविशेषः ।

२२—करावेव स्थालो भोजनभाजनं तदस्यास्तीति करस्थाली।

२३ - ऊर्ध्वसंहननः श्रेष्ठो दृढशरीरश्रंत्यर्थः।

२४-महान् अत्युचः ॥ १३० ॥

छत्रं सुच्छत्रो विख्यातो लोकः सर्वाश्रयः कमः सुण्डो विरूपो विकृतो दण्डी कुण्डी विंकुर्वणः हर्यक्षः ककुमो वज्री शतजिह्नः सहस्रपात्। सहस्रदूषी देवेन्द्रः सर्वदेवमयो गुरुः॥ १३२ सहस्रवाहुः सर्वाङ्गः शरण्यः सर्वलोककृत्। पवित्रं त्रिककुन्मत्त्रः किनष्टः कृष्णिपिङ्गलः ३३ ब्रह्मद्ण्डविनिर्माता शतद्नीपाशशक्तिमान्। पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः॥१३४ गमस्तिर्ब्रह्मह्मह्मी ब्रह्मविद्राह्मणो गितः।

२५-छत्रम्।

२६-सुच्छत्रः।

२७—विख्यातो लोकः प्राणिभृन्मात्रप्रसिद्धः प्रकाशः ।

२८—सर्वाश्रयः कमः सर्वस्य आश्रयः आधारभूतः कमः पादविक्षेपः त्रैविकमेण रूपेण पादाकान्तजगत्रय इत्यर्थः।

२९--मुण्डः मुण्डितशिराः ।

३०—अत एव विरूपः विकटरूपः ।

३१-विकृतः सर्वो विक्रियां प्राप्तः ।

३२-दण्डी।

३३—कुण्डी।

३४—विकुर्वणः करोतीति कुर्वा विगतः कुर्वा यसात् विकुर्वणः कर्माप्राप्य इत्यर्थः समासान्त आर्षः १३१

३५-हर्यक्षः सिंहः।

३६ - ककुभः सर्वदिग्रूपः ।

३७--वज्री।

३८—शतजिहः।

३९—सहस्रपात सहस्रमूर्घा ।

४०—देवेन्द्रः।

४१—सर्वदेवमयः।

४२—गुरुः ॥ १३२ ॥

४३—सहस्रवाहुः।

४४ - सर्वो इ: सर्वे अङ्गति प्राप्नोतीति सर्वोज्ञः ।

४५— शरणयः शरणाय साधुः ।

४६—सर्वलोककृत्।

४७ पवित्रं पावनस्तीर्थादिरूपः।

४८ — त्रिककुन्मन्त्रः त्रीणि कुकुन्दीव ककुन्दि उच्च-स्थानानि बीजशक्तिकीलकानि यस्य ताहशो मन्त्रः।

४९ कर्निष्ठः अदितिपुत्राणां मध्ये यः कानिष्ठो नामनरूपी विष्णुस्तद्रपः ।

५० कृष्णि कुछः हरिहरमूर्तिः विष्णुर्नारायणः कृष्ण इति कृष्णशब्दस्य हरे निधिमेदे कपौ रहे पिज्ञलः किपलेडन्यनदिति नानार्थकोशात, पिज्ञलशब्दस्य हरे च प्रसिद्धिदर्शनात् पुरुषं कृष्णिपिङ्गलं दरिदं नीललोहिते-

त्यादिश्रुतेरप्ययमेवार्थः, नीलग्रीवो विलोहित इति लोहितप-देन रुद्रस्यापि प्रहणात् । यदि तु नीललोहितत्वं रुद्रस्य पूर्वे लोहितः पश्चात्रील इति कालभेदेन वा कण्ठे नीलः सर्वाज्ञ लोहित इति वा वामाज्ञे नीलो दाक्षणाज्ञे लोहित इति देशभेदेन वा आवरकप्रकृत्यंशेन नीलस्तत्प्रवर्तकप्रवां-शेन लोहित इति गुणभेदेन वा गृह्यते, तदा गुणवाचिनोः शब्दयोर्द्रव्यवाचित्वं तद्वत्त्वाच तदेकदेशवाचित्वामिति विप्र-कृष्टार्थकल्पना । अस्माकं तु विलोहितकृष्णपदयोर्म्ख्यवृत्त्यैव शिवकेशववाचित्वं दृष्टं तेन तत्पर्याययोनीलपिङ्गलपद्योरपि हरिहरवाचित्वं वक्तुं युज्यते। तथा च कृष्णपिङ्गलपदेन नील-लोहितपदेन वा हरिहरावेव प्राह्यो । निर्णातार्थकपदान्तर-समाभिन्याहारसामध्यीदिनिर्णातार्थकस्यापि पदस्यार्थी न्यव-स्थापयितुं शक्य एवेति युक्तमुत्पश्यामः । यद्यपि पूर्ववाद्य-क्तेष्वप्यर्थेषु कुराकाशावलम्बने न किञ्चित्प्रमाणमुन्नेतुं शक्यं तथापि ऋजुमार्गेण सिद्धचत्यर्थे वक्रेण साधनायोगात शिव-विष्णुनाम्नामन्योन्यस्मिन्प्रयोगदर्शनाच तयोरेकस्यैव व्यहद्वया-त्मत्वादत्र इदमेव व्याख्यानमिष्टम् । न चैवामिन्द्राभिपदवत् द्विवचनेन भाव्यं तँत्पुरुषादिपदेष्विव कृष्णश्चासौ पिज्ञल-श्रेत्यभेदेनैव पदयोरन्वयोपपत्तौ भेदसूचकद्विवचनायोगात्। हरिहरयोरभेदस्य च प्रागेव प्रतिपादितत्वादितिं दिक्। तदयं सङ्ग्रहः ॥ १३३ ॥

५१ - ब्रह्मदण्डविनिर्माता।

५२ - शत्र्वीपाशशक्तिमान्।

५३—पद्मगर्भी ब्रह्मा।

५४ - महागर्भो महान् गर्भोऽन्तरवकाशो यस्य ।

५५ - ब्रह्मगर्भो वेदग्र्भितः ।

५६ — जलो द्भवः जले 'सलिल एको ऽद्रष्टा'इति श्रुतेरे-कार्णवे उद्भव आविर्भावो यस्य मायावीत्यर्थः ॥ १३४ ॥

५७ गभस्तः रिममान् ।

५८- ब्रह्मकृत् वेदकर्ता।

५९ - ब्रह्मी वेदाध्यायी।

६०- ब्रह्मवित् वेदार्थवित्।

६१-ब्राह्मणः ब्रह्मिष्टः।

६२-गतिः ब्रह्मिष्ठानामेव परायणम् ।

अनन्तरूपो नैकात्मा तिग्मतेजाः खयंभुवः ३५ ऊर्ध्वगात्मा पश्चपतिर्वातरंहा मनोजवः । चन्दनी पद्मनालाग्नः सुरभ्युत्तरणो नरः॥ ३६ कर्णिकारमहास्रग्वी नीलमौलिः पिनाकधृत उमापतिक्माकान्तो जान्हवीधृदुमाधवः ३७

वरो वराहो वरदो वरेण्यः सुमहास्वनः।
महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतिपिङ्गळः॥ ३८
पीतात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा प्रधान्धृत।
सर्वपार्श्वसुखस्त्र्यक्षो धर्मसाधारणो वरः ३९

६३-अनन्तं रूपमस्य सः अनन्तरूपः।

६४-अत एव नैकात्मा अनेकशरीरधारी।

६५—तिग्मतेजाः स्वयंभुवः ब्रह्मणो दृष्ट्या तिग्म-तेजाः दुःसहपराक्रमः स्वशिररुष्टेदकत्वात् ॥ १३५ ॥

६६ — ऊर्ध्वगात्मा उपाधित्रयादुपरिगत आत्मा स्वरूपं यस्य । 'स भूमिं सर्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ' इति श्रुतेः ।

६७-पशुपतिः जीवानामीश्वरः ।

६८-वातरंहाः।

६९-मनोजवः।

७० चन्द्नी चन्द्नालिप्तगात्रः।

७१ — पद्मनालाग्नः पद्मनालमस्याग्रेऽस्तीति तथा । कदाचिद्रह्मा स्वाश्रयभूतपद्मनालस्यान्तं दक्ष्ये इति बुद्धचा नालमार्गेण गच्छंस्तदादिं न प्राप्तवान् अतोऽर्वाचीनस्यापि नालस्यान्तो न दृष्टः किमुत नालक्षेत्रस्य भूस्थानीयस्येति भावः।

७२ सुरभ्युत्तरणः कदाचिद्विष्णुस्पर्धया ब्रह्मा शिवस्य शिरोदेशो मया दृष्टस्तत्र त्वया साक्ष्यं देयमिति काम-धेनुमुक्तवान् सा च ब्रह्मभयादमृतं साक्ष्यं दत्तवती ततो महा-देवेन शप्ताऽमेध्याशिनी ते सन्तितिभीवष्यतीति तादिदमुक्तं सुराभें कामधेनुं ऊर्ध्वपदादध उत्तारयतीति सुरभ्युत्तरणः ।

७३ — एवं मूर्तिंद्रयस्याप्यन्तो येन न दृष्टः सोऽप्यय-मेवेत्साह — नर इति । न राति आदत्ते प्राप्नोत्यन्तमिति नरः 'आतोऽनुपसर्गे कः'॥ १३६॥

७४—कार्णिकारपुष्पमयी महती स्रक् माला तद्वान् कार्णिकारमहास्त्रग्वी।

७५ नीलमोलिः नीलमणिमयं किरीटं मौली यस्य।
७६—पिनाकभृत् पितः प्राप्तः नाको द्यौर्येन स
पिनाकः। पिगतावित्यतो निष्ठातस्य लोपः। त्रिपुरासुरेण हृतः
स्वर्गो देवैर्यद्वलात् प्राप्तस्तन्महादेवस्य शैलेन्द्ररूपं धनुः पिनाकस्तस्य धर्ता पिनाकधृत् यथा नमुर्चि फेनेन निप्नत इन्द्रस्य
फेने यथा वज्रप्रवेश एवं शैलेऽपि पिनाकप्रवेशात्सोऽपि
पिनाक इत्यर्थः।

७७—[उमापतिः]उमा ब्रह्माविद्या तस्याः पतिर्यथेष्ट-

विनियोगात्स्वामी।

७८—उमया तयेव ब्रह्मविद्यया कान्तः कामितः वशी-कृतः [उमाकान्तः] ।

७९-जान्हवीधृत्।

८०--उमायाः शैलपुत्र्याः धवो भर्ता **उमाधवः** । ॥ १३७ ॥

८१—वरो वराहः आद्यो भूमेरुद्धर्ता यज्ञरूपी वराहः।

८२--वरैः श्रेष्ठे रूपैर्द्यते नानावतारैर्जगत्पालयतीति वरदः।

८३-अत एव वरेण्यः वरणीयः।

८४-सुमहास्वनः वेदगर्जितो हयग्रीवः ।

८५-महाप्रसादः।

८६—दमनः इव सुरिमत्वात् द्मनः तत्पूज्यत्वाद्वा ।

८७-शत्रुन् कामादीन् हन्तीति शत्रुहा।

८८--श्वेतिपङ्गलः अर्द्धनारीनटेश्वरो दक्षिणार्द्धे कर्पूरगौरः वामार्द्धे कनकापिङ्गलः । ये तु श्वेतिपिङ्गलपदस्यार्थे कृष्णपिङ्गलपदेन बुवते ते श्वेतमिप कृष्णीकर्त्वे समर्था महान्तो भवन्तीति ॥ १३८ ॥

८९-पीतात्मा सुवर्णवर्णशरीरः य एषोन्तरादित्यो हिरण्ययः पुरुषो दश्यते हिरण्यदमश्रुहिरण्यकेश आप्रणखा-त्सर्व एव सुवर्ण इति श्रुःयुक्तः ।

९०--परमात्मा अन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञान-मयानन्दमयेभ्यः पश्चभ्योऽपरमेभ्य आत्मभ्योऽन्यः षष्ठ आनन्दमात्रस्वरूपः।

९१-प्रयतात्मा गुद्धावितः।

९२—प्रधानधृत त्रिगुणात्मकं जगत्कारणं प्रधाना-ख्यमज्ञानं तद्धिष्ठानभूतः ।

९३— सर्वपार्श्वमुखः चतस्रक्ष, दिश्च कर्ष्वं च मुखं यस्येति पञ्चक उक्तः ।

९४--इय श्रः त्रीणि सोमसूर्यामिरूपाणि अक्षाणि नेत्राणि यस्य ।

९५--धर्मसाधारणो वरः पुष्यातुरूपप्रसादात्मा ॥ १३९॥ चराचरात्मा स्हमात्मा अमृतो गोवृषेश्वरः। साध्यर्षिवं सुरादित्यो विवस्वान्सवितामृतः व्यासः सर्गः सुसंक्षेपो विस्तरः पर्ययो नरः। ऋतुः संवत्सरो माझः पक्षः संख्यासमापनः कला काष्टा लवा मात्रा मुद्दताहः क्षपाः क्षणाः विश्वक्षेत्रं प्रजाबीजं लिङ्गमाद्यस्तु निर्गमः ४२ सद्सद्यक्तमव्यक्तं पिता माता पितामहः। स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम्॥१४३ निर्वाणं ह्वाद्नश्चैव ब्रह्मलोकः परा गतिः। देवासुरविनिर्माता देवासुरपरायणः॥ ४४

९६—चराचरात्मा रलयोरैक्यात् चलाचलात्मा दिवि पन्याश्चलाचल इति श्रुत्युक्तौ यावावृत्त्यनावृत्तिमार्गौ तद्रूपश्चराचरात्मा कर्मानुरूपः प्रसादानुरूपो मार्गोऽप्ययमेवेति नामद्रयार्थः ।

९७ सुक्षमात्मा मार्गद्वयागोचरस्वरूपः ।

९८—अमृतो मरणवर्जितो निष्कामः गोवृषः पृथिवी-पार्तिर्घर्मः तस्य ईश्वरः [अमृतो गोवृषेश्वरः] निष्काम-धर्मस्यामृतं मोक्षरूपं फलं दातुं समथः ।

९९--साध्याः देवानामपि देवाः तेषामपि ऋषिः आचार्यः साध्यार्षिः ।

९००--वसुः देवताविशेषः उपस्चिरस्य राज्ञो व्याव-त्यर्ये तस्यव विशेषणं आदित्य इति अदितेः पुत्रो वसु-र्नामेत्यर्थः ॥

इति नवमं शतकम्।

१—विवस्वान् विशेषेण वस्ते आच्छादयत्यनेन भुवनमिति विवः अंग्रुजाठं तद्वान् स्यते इति सविता कृतो बहुलमिति वार्तिकात्कर्माणे तृच् बाहुलकात् यज्ञेऽभि-षूयमाणः अमृतः सोमः अंग्रुग्रेष्टेदेवसोमेति मन्त्रालिङ्गात्। अपाम सोमममृता अभूमेति अमृतत्वसाधनत्वश्रुतेश्च सोमस्य विवस्वत्वममृतत्वं च शेयं तेन त्रिपदमेकं नाम ॥ १४०॥

२-व्यासः पुराणेतिहासादेः स्रष्टा ।

३ सर्गः तस्यैव सज्यं पुराणादि अस्य विशेषणे सुसंक्षेपो विस्तर इति च सूत्रादिक्पो भाष्यादिक्प इत्यर्थः। इदमपि त्रिपदं नाम एवं सित होमे एकैकनामजपे वा एवं मन्त्र ऊह्यः ओं सर्गाय सुसंक्षेपाय विस्तराय स्वाहिति ओं नमः सर्गाय सुसंक्षेपाय विस्तरायित च भूरमये च पृथिय्ये च महते च स्वाहितिवदनेकपदतोऽप्येकनामत्वं ज्ञेयम्।

४—पर्ययो नरः परितः अयते व्याप्नोतीति पर्ययः स च नरो जीवः समष्टिजीवो वैश्वानर इत्यर्थः ।

५—ऋतुः। ६—संवत्सरः। ७-मासः।

८--पक्षः।

९— संख्यासमापनः कृत्वादिसंख्यासमाप्तिकृषः सक्कान्तिदर्शपूर्णमासादिकृषः ॥ १४१ ॥

१०-कलाः।

११-काष्टा।

१२--लवाः।

-१३--मात्रा।

१४-मुहूर्ताहः श्वपा इति समस्तं नाम ।

१५-क्षणाः ऋत्वाद्याः कालावयवाः स्पष्टार्थाः ।

१६-विश्वक्षेत्रं ब्रह्माण्डवृक्षस्यालवालं चिन्मात्रम् ।

१७—प्रजाबीजं प्रजानां वीजं मायाविशिष्टचैतन्य-रूपं अन्यक्तम् ।

१८-छिङ्गं महत्तत्त्वम् ।

१९--आद्यो निर्गमः अंकुरस्यी अहमिति प्रथमोऽ-ध्यासः ॥ १४२ ॥

२०--सत् कार्यम्।

२१--असत् कारणम्।

२२ - इतः इन्द्रियप्राह्मम् ।

२३ - अट्यक्तं अहं न जानामीलनुभवैकवेद्यमज्ञानम्

२४—पिता।

२५-माता।

२६—पितामहः।

२७—स्वर्गद्वारं तपः।

२८—प्रजाद्वारं रागः। २९—मोक्षद्वारं वैराग्यम् ।

३०- त्रिविष्टपं स्वर्गसायनथर्मः ॥ १४३ ॥

३१ — निर्वाणं मोक्षः।

३२—ह्राद्नः आनन्दियता एव होवानन्दयातीति श्रुतेः ।

३३-- ब्रह्मलोकः सललोकः।

३४-परा गतिः ततोऽप्याधिका गतिर्गन्तव्यः।

३५-देवासुरविनिर्माता ।

३६ - देवासुरपरायणः पुंत्त्वमार्थम् ॥१४४॥

देवासुरगुरुर्देवो देवासुरनमस्कृतः।
देवासुरमहामात्रो देवासुरगणाश्रयः॥ ४५
देवासुरगणाध्यक्षो देवासुरगणाश्रणाः।
देवातिदेवो देविषदेवासुरवरप्रदः॥ ४६
देवासुरेश्वरो विश्वो
देवासुरमहेश्वरः।
सर्वदेवमयोऽचिन्त्यो
देवतात्माऽऽत्मसंभवः॥ ४७

उद्गित्त्रिविक्रमो वैद्यो विरजो नीरजोऽमरः। ईड्यो हस्तीश्वरो व्याघ्रो देवसिंहो नर्षभः ४८ विबुधोऽप्रवरः स्क्ष्मः सवदेवस्तपोमयः। स्युक्तः शोमनो वज्री प्रासानां प्रमवोऽव्ययः गुहः कान्तो निजः सर्गः यवित्रं सर्वृपावनः। श्रङ्की श्रङ्कप्रियो वमू राजराजो निरामयः॥ ५०

३७ द्वासुरगुरः वृहस्पतिशुक्रहमः।

३८-देवो विजिगीषुः ।

३९-देवासुरनमस्कृतः।

४०-देवासुरमहामात्रः महामात्रः श्रेष्टः ।

४१—देवासुरगणाश्रयः आश्रणीयः ॥ १**४**५ ॥

४२—देवासुरगणाध्यक्षः इन्द्रविरोचनादिहपः ।

४३ — द्वासुरगणायणीः स्वामिकार्तिकेयकोश-देत्यरूपः ।

४४—देवातिदेवः इन्द्रियाण्यतिकस्य स्वयमेव प्रकाशमानः ।

४५—देवार्षः नारदादिहयः।

४६—देवासुरवरप्रदः ब्रह्मस्द्रादिरूपेण ॥१४६॥

४७-देवासुरेश्वरः तेषामन्तर्यामी।

४८-विश्वः विशत्यस्मित्रिति विश्वः जगद्गर्भेशयः।

४९—देवासुरमहेश्वरः अन्तर्यामिण ईश्वरस्याप्य-विष्ठानं अतो महेश्वरः ।

५०—सर्वदेवमयः अमिर्मूर्धा चक्षुषा . चन्द्रस्यीवि-त्यादि श्रुतेः ।

५१—अचिन्त्यः नास्ति चिन्त्योऽन्यो यस्य यसाद्वा ।

५२ - देवतात्मा देवतानामन्तरात्मा प्रत्यप्रूपः।

५३ - आत्मसम्भवः स्वतःसिद्धः ॥ १४७ ॥

५४-- उद्भित्त उद्भिद्याविभवतीति वा फलं उद्भिन-त्तीति वा स्थावरस्पे। यज्ञादिस्पो वा ।

५५ त्रिविक्रमः त्रीणि भुवनानि क्रमत इति वामनः।

५६-वैद्यो विद्यावान्।

५७-विरजः ।नेर्मलः ।

५८-नीरजः रजोगुणहीनः ।

५९-अमरः विनाशहीनः ।

६०-ईड्यः स्तुत्यः।

६१ - हस्तीश्वरः कालहस्तीश्वराख्यवायव्यालिङ-

रूपः ।

६२-- ट्याद्रो व्याव्रेश्वरनामकलिङ्गस्यः।

६३-देवासिंहः देवेषु पराक्रमी।

६४--नर्चभः नरेष्वपि श्रेष्टः ॥ १४८॥

६५--विबुधः विशेषेण प्राज्ञः ।

६६ -- अग्रवरः अग्रे वृणोति यज्ञभागादिकसित्यप्रवरः।

६७--सुक्ष्मः दुलक्ष्यः ।

६८--सर्वदेवः तत्तद्देवतासु कात्स्न्यैन परिसमाप्तः ।

६९-तपोमयः तपःप्रधानः ।

७० सुयुक्तः सत्तरां युक्तः सन्नदः।

७१-शोभनः कल्याणुः ।

७२-वज्री वज्रायुधः।

७३—प्रासानां आयुधविशेषाणां प्रभव उत्पत्ति-स्थानम् ।

७४ — अटययः न विविधेन स्पेण एति प्राप्नोत्येनं साधक इत्यव्ययः एकाप्रचित्तप्राप्यः । एरच्प्रत्ययान्तो- यम् ॥ १४९ ॥

७५-गृहः कुमारः।

७६ — कान्तः कस्य मुखस्य अन्तः सीमा आनन्दस्य परा काष्टेत्यथः ।

७७—ानेजः सगः ^{सृज्यत} इति संगस्तस्य विशेषणं निजः स्वस्मादनन्यः ।

७८ पवित्रं पविर्वजं तत्तुत्यं मृत्युदुःखं तस्मात् त्रायत इति पवित्रम् ।

७९ —अत एव सर्वपावनः सर्वेषां ब्रह्मादीनामिष शुद्धिकरः।

८०-ग्टंङ्गी वृष्मादिरूपः ।

८१-श्टङ्गप्रियः पर्वताशिखराश्रयः।

८२ वभुः शनैश्वरः।

८३-राजराजः कुवेरः।

८४-निरामयः निर्दोषः ॥ १५० ॥

अभिरामः सुरगणो विरामः सर्वसाधनः।
स्राटाक्षो विश्वदेवो हरिणो ब्रह्मवर्चसः ५१
स्थावराणां पतिश्चैव

मियमेन्द्रियवर्धनः ।
सिद्धार्थः सिद्धभूतार्थोऽविन्त्यः सत्यव्रतः ग्रुचिः॥, ५२
वताधिपः परं ब्रह्म

भक्तानां परमा गृतिः।

विग्रुको गुक्ततेजाश्च

श्रीमान् श्रीवर्धनो जगत्॥ ५३

यथा प्रधानं भगवानिति भक्त्या स्तुतो मया
यन्न ब्रह्माद्यो देवा विदुस्तत्वेन नर्षयः ॥१५४
स्तोतव्यम्चयं वन्द्यं च
कः स्तोष्यति जगत्पतिम् ।
भक्त्या त्वेवं पुरस्कृत्य
मया यञ्चपतिर्विभुः ॥ ५५
ततोऽभ्यनुन्नां संप्राप्य स्तुतो मितमतां वरः ।
शिवमेभिः स्तुवन् देवं नामभिः पृष्टिवर्धनैः५६
नित्ययुक्तः श्रुचिर्भकः
प्राप्तोत्यात्मानमात्मना ॥ ५७

८५-अभिरामः श्रीतिजनकः ।

८६-सुरगणः देवसङ्घरूपः ।

८७ - विरामः सर्वोपरमरूपः।

८८—सर्वसाधनः सर्वाणि आश्रमकर्माणि यदवा-सये साधनानि यस्मिन्निति ।

८९-ललाराक्षः।

९०—विश्वदेवः विश्वैत्रीह्माण्डकन्दुकैदींव्यति कीडत इति ।

९१ - हरिणः मृगरूपः ।

९२—[ब्रह्मवर्चसः } ब्रह्मवर्चसं विद्यातपःसमुद्भवं तेजः तद्वान् अर्शआद्यचप्रत्ययान्तोऽयम् ॥ १५१ ॥

९३ स्थावराणां पतिः हिमाचलादिस्यः।

९४—नियमेन्द्रियवर्धनः नियमैर्निग्रहेः कृत्वा इन्द्रियाणां समनस्कानां वर्धनो हिंसकः श्लीणमना लब्ध-समाधिरित्यर्थः।

९५ सिद्धार्थः नित्यसिद्ध एव मोक्षो ज्ञानापगम-मात्रेण कण्डगताविस्मृतचामीकरवदर्थोऽर्थनीयो यस्य स सिद्धार्थः तत्त्वज्ञानार्थी ।

९६ — अत एव सिद्धभूतार्थः पूर्व सिद्धः पश्चा-द्भूतः साधितः सिद्धभूतः पूर्वकालैकेति समासः, स चासौ अर्थश्च सिद्धभूतार्थः उक्तविधो मोक्षः ।

९७—अत एव अचिन्त्यः चिन्त्यादुपास्याइन्यः प्रत्यगात्मत्वात् 'तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते'इति श्रुतेश्च ।

९८ सत्यवतः सत्यं ब्रह्म तद्शीन्येव ब्रतानि तपांसि यस्य ।

९९—शुचिः निर्मलचितः ॥ १५२ ॥ १०००—व्रताधिपः तत्तद्वतफलप्रदः । इति दशमं शतकम् । १—पर विश्वतैजसप्राज्ञेभ्योऽपरब्रह्मभ्यः परं तुरीयं शिवाख्यं 'शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इति श्रुतिप्रासिद्धम् ।

२ — अत एव ब्रह्म देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेद-श्रन्थम् । 'नेह नानास्ति किञ्चन'इति श्रुतेर्विश्चादीनामनृतत्वेन खगतभेदस्थाप्यभावादखण्डैकरसं वस्तु तन्मात्रम् ।

३—भक्तानां परमा गतिः मज्जो आमर्दनेऽस्य रूपं भक्तानां विश्वादिषु पूर्वपूर्वस्य उत्तरिसम्बन्नतरासिन्प्रविळापन- ळक्षणं आमर्दनं सैन्यक्षिल्यसिळळन्यायेन कुर्वतां परमा निरितशया गतिः कैवल्यरूपा विश्वान्तिः।

४—विमुक्तः देहान्ते विशेषेण मुक्तः ।

५—कृतो विमुक्तत्वमत आह**-मुक्ततेजा** इति। तेजः-पदेनात्र लिज्ञशरीरमुच्येते । तत् मुक्तं तेजोऽनेनेति तथा ।

६ मुक्ततेजस्त्वमि कुतः यतः श्रीमान् योगैश्वर्य-वान् तथाहि-योगी जितमृत्युर्यथाकामं भीष्मवदिहैव तिष्ठति ब्रह्मलोकं वा मूर्धन्यनाच्या गच्छति। इहैव लिक्नशरीरं कवचवद्या त्यक्तवा विद्युद्धं केवल्यमाप्रोति।

७—श्रीमत्त्वमिष कृतः यतः श्रीचर्घनः 'ऋवः सामानि यज्र्षि सा हि श्रीरमृता सताम्' इति श्रुतेवेदत्रय-रूपां श्रियं कमीपास्तिज्ञानकाण्डात्मिकां वर्धयति तत्तरुक्ता-थोनुष्टानेन सम्यक् परिपोषयति स श्रीवर्धनः ।

८—जगत् अव्याकृतादिघटान्तनश्चरवस्तुरूपः गच्छति नित्यं रूपान्तरं प्राप्नोतीति जगदिति व्युत्पत्तेः प्रधानादी-नामपि जगत्त्वं चलं गुणवृत्तामिति कापिलसिद्धान्ताच एवं च य आदौ स्थिर उक्तः स एव जगदित्युक्ते स्थिरे सूमात्म-नि जगत्कित्यतमित्युक्तं भवति, ततश्च 'आत्मैवेदं सर्वे ब्रह्मोदैतं प्रतेत्त्वसस्यहं ब्रह्मास्म्ययमात्मा'इत्यादि शास्त्रसिद्धं ब्रह्मादैतं प्रतिपादितं भवतीति शिवम् ॥ १५३॥

इति नाम्नामष्टाधिकं दशमं शतकं समाप्तम्।

यथेति । बहुनां मध्ये सहस्रं प्रधानानि नामान्युद्धृत्य स्तुतोऽसीत्यर्थस्यार्थः ॥ १५४ ॥

पति परमं ब्रह्म परं ब्रह्माधिगच्छति। ऋषयश्चैव देवाश्च स्तुवन्त्येतेन तत्परम् ॥५८ स्तूयमानो महादेवस्तुष्यते नियतात्मभिः। भक्तानुकम्पी भगवानात्मसंस्थाकरो विभुः॥ तथैव च मनुष्येषु ये मनुष्याः प्रधानतः। आस्तिकाः श्रद्धानाश्च बहुभिर्जन्मभिः स्तवैः भक्त्या ह्यनन्यमीशानं परं देवं सनातनम्। कर्मणा मनसा वाचा भावनामिततेजसः ६१ रायाना जाग्रमाणाश्च वजन्नपविशंस्तथा । उन्मिषन्निमिषंश्चैव चिन्तयन्तः पुनः पुनः ६२ श्रुण्वन्तः श्रावयन्तश्च कथयन्तश्च ते भवम् । स्तुवन्तः स्तूयमानाश्च तुष्यन्ति च रमन्ति च जन्मकोटिसहस्रेषु नानासंसारयोनिषु। जन्तोविंगतपापस्य भवे भक्तिः प्रजायते॥६४ उत्पन्ना च भवे भक्तिरनन्या सर्वभावतः। भाविनः कारणे चास्य सर्वयुक्तस्य सर्वथा। पतद्वेषु दुष्प्रापं मनुष्येषु न लभ्यते। निर्विदना निश्चला रुद्रे भक्तिरव्यभिचारिणी तस्यैव च प्रसादेन भक्तिक्तपद्यते नृणाम्। येन यान्ति परां सिद्धि तद्भागवतचेतसः॥ ये सर्वभावानुगताः प्रपद्यन्ते महेश्वरम्। प्रपन्नवत्सलो देवः संसारात्तान्समुद्धरेत् ६८ एवमन्ये विकुर्वन्ति देवाः संसारमोचनम्। मनुष्याणामृते देवं नान्या शक्तिस्तपोबलम् इति तेनेन्द्रकल्पेन

इति तनम्द्रकरुपन
भगवान्सद्सत्पतिः।
कृत्तिवासाः स्तुतः कृष्ण
तिष्डना शुभवुद्धिना॥ ७०
स्तवमेतं भगवतो ब्रह्मा स्वयमधारयत्।
गीयते च स बुद्ध्येत ब्रह्मा शङ्करसन्निधौ१७१

इदं पुष्यं पवित्रं च सर्वदा पापनाशनम्।
योगदं मोक्षदं चैव स्वर्गदं तोपदं तथा ॥ ७२
पवमेतत्पठन्ते य एकभक्त्या तु शङ्करम्।
या गतिः सांख्ययोगानां व्रजन्त्येतां गतिं तदाः
स्तवमतं प्रयत्नेन सदा रुद्रस्य सिन्नधौ।
अब्दमेकं चरेद्रकः धामुयादी प्सितं फलम् ७४
एतद्रह्स्यं परमं ब्रह्मणो हृद्दि संस्थितम्।
ब्रह्मा प्रोवाच शक्तायं शक्तः प्रोवाच मृत्यवे ७५

मृत्युः प्रोवाच रुद्रेभ्यो
रुद्रेभ्यस्ताण्डमागमत्।
महता तपसा प्राप्तस्तण्डिना ब्रह्मसद्मानि॥ ७६
तण्डिः प्रोवाच शुक्राय गौतमाय च भागवः
वैवस्वताय मनवे गौतमः प्राह माधव॥ ७७

नारायणाय साध्याय
समाधिष्ठाय धीमते।
यमाय प्राह भगवान्
साध्यो नारायणोऽच्युतः॥ ७८
नाचिकेताय भगवानाह वैवस्वतो यमः।
मार्कण्डेयाय वाष्णेय नाचिकेतोऽभ्यभाषत
मार्कण्डेयान्मया प्राप्तो नियमेन जनार्दन।
तवाष्यहममित्रध्न स्तवं द्द्यां ह्यविश्रुतम्॥८०
स्वर्ग्यमारोग्यमायुष्यं

धन्यं वेदेन संमितम्।
नास्य विद्यनं विद्यवन्ति
नास्य विद्यनं विद्यवन्ति
दानवा यक्षराक्षसाः।
पिशाचा यातुधाना वा
गुद्धका भुजगा अपि॥ ८१
यः पठेत शुचिः पार्थं ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः।
अमग्रयोगो वर्षे तु सोऽश्वमेधफलं लमेत् १८२

पतद्वीति । परमं ब्रह्म उन्कृष्टा ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूता विद्या । एतां जपन् परं ब्रह्म कैवल्यं अधिगच्छतीत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ ५८ ॥ आत्मसंस्थाकरः आत्मिन प्रतीचि
संस्थाऽनन्यव्यापारस्पा परिसमाप्तिः तां करोति मोक्षप्रद्
इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ तथैवेति । बहुभिर्जन्मभिरीशानं
स्तवैः स्तुवन्तस्तुष्यन्ति च रमन्ति चेति प्रथमद्वितीयचतुर्थस्थरन्वयः ॥ ६० ॥ भक्त्या आराष्योऽयमिति
विश्वयेन मावेन प्रीत्या ॥ ६९ ॥ वजित्यायेकवचनानि बहुवचनार्थानि सुपां सुद्धिगिति वा विभक्तेरार्षःसुः
॥ ६२ ॥ अनन्या अभेदेन शिवोऽह्मस्मीति मावनया ।

तथा च श्रुतिः—' अथ योऽन्यां देवातामुपास्तेऽन्योऽसाव-न्योऽहमिति न स वेद यथा पशुरेव स देवतानाम् ' इति । भेदेनोपासनं निन्दति—भवे शिवे कारणे भक्तिरस्य पुंसः भाविनो भाग्यात् सर्वयुक्तस्य सर्वसाधनवतः सर्वथा सर्वैः प्रकारेरुत्पन्ना , भवतीति संबन्धः ॥ ६५ ॥ पविमिति । संसारमोचने देवं ऋते अन्ये देवाः मनुष्याणां तपोवलं विकुर्वन्ति नाशयन्तीति सम्बन्धः। तेषां यतोऽन्या शक्तिनी-स्ति ॥ ६९ ॥ इति हेतोः तेन तिष्डिना ॥ ७० ॥ गीयते च संस्तवो ब्रह्मणा शङ्करसानिधौ अतस्तं ब्रह्मा ब्राह्मणो बुद्धयेतः जानीयात् ॥ १७१ ॥ स्पष्टार्थो प्रन्थशेषः ॥ ७२ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधभँपर्वणि महादेवसहस्रनामस्तोत्रे सप्तर्दशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

30

वैशम्पायन उवाच् ।

महायोगी ततः प्राह कृष्णद्वैपायनो सुनिः पठस्व पुत्र भद्रं ते शीयतां ते महेश्वरः॥ पुरा पुत्र मया मेरी तप्यता परमं तपः। पुत्रहेतोर्महाराज स्तव एषोऽनुकीर्तितः॥ २ लब्धवानीप्सितान्कामानहं भै पाण्डनन्दन । तथा त्वमपि शर्वोद्धि सर्वोन्कामानवाप्स्यसि कपिलश्च ततः प्राह सांख्यधिँदैवसंमतः। मया जन्मान्यनेकानि भक्ता चाराधितो भवः श्रीतश्च भगवान् ज्ञानं ददौ सम भवान्तकम्। चारुशीर्षस्ततः प्राह शकस्य द्यितः सखा। आलम्बायन इत्येवं विश्वतः करुणात्मकः ५ मया गोकर्णमासाद्य तपस्तप्तवा शतं समाः अयोनिजानां दान्तानां धर्मश्चानां सुवर्चसाम् अजराणामदुःखानां शतवर्षसहस्रिणाम्। लच्यं पुत्रशतं शर्वात्पुरा पाण्डुनृपात्मज ॥ ७ वाल्मीकिश्चाह भगवान्युधिष्ठिरमिदं वचः। विधादे साग्निमुनिभिर्न्रहानो वै भवानिति । उक्तः क्षणेन चाविष्टस्तेनाधर्मेण भारत। सोऽहमीशानमनघममोघं शरणं गतः॥ मुक्तश्चास्मि ततः पाँपस्ततो दुःखविनाशनः। आह मां त्रिपुरघ्रो वै यशस्तेऽध्यं भविष्याति॥ जामद्ग्न्यश्च कौन्तेयमिदं धर्मभृतां वरः। ऋषिमध्ये स्थितः प्राह ज्वलन्निव दिवाकरः॥ पितृविप्रवधेनाहमातों वै पाण्डवाग्रज।

ग्रुचिर्मूत्वा महादेवं गतोऽस्मि शरणं नृप १२ नामभिश्चास्तुवं देवं ततस्तुष्टोऽभवद्भवः। परशुं च ततो देवो दिज्यान्यस्त्राणि चैव मे॥ पापंच ते न भविता अजेयश्च भविष्यसि। न ते प्रभविता मृत्युरजरश्च भविष्यसि॥१४ आह मां भगवानेवं शिखण्डी शिवविग्रहः। तद्वाप्तं च मे सर्वे प्रसादात्तस्य धीमतः॥१५ विंश्वामित्रस्तदोवाच क्षत्रियोऽहं तदाऽभवम् ब्राह्मणोऽहं भवानीति मया चाराधितो भवः तत्त्रसादान्मया प्राप्तं ब्राह्मण्यं दुर्छमं महत्। असितो देवस्रश्चेन, प्राह पाण्डुसुतं नृपम्॥१७ शापाच्छकस्य कौन्तेय विभो धर्मोऽनशत्तदा तन्मे धर्मे यशश्चायमायुश्चैवाद्दत्प्रभुः॥ १८ ऋषिर्गृत्समदो नाम शकस्य दियतः सखा। प्राहाजमीढं भगवान् बृहस्पतिसमद्यतिः १९ वरिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः। शतकतोरचिन्त्यस्य सत्रे वर्षसहस्त्रिके ॥ २० वर्तमानेऽब्रवीद्वाक्यं साम्नि ह्यचारिते मया। रथन्तरे द्विजश्रेष्ठ न सम्यगिति वर्तते ॥ २१ समीक्षस्व पुनर्बुद्ध्या पापं त्यक्तवा द्विजोत्तम अयज्ञवाहिनं पापमकार्षीस्त्वं सुदुर्मते ॥ २२ एवसुक्त्वा महाक्रोधः प्राह शंभुं पुनर्वचः। प्रक्षया रहितो दुःखी नित्यभीतो वनेचरः २३ दशवर्षसहस्राणि दशाष्टी च शतानि च। नष्टपानीयपवने मृगैरन्येश्च वर्जिते॥ २४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

21

महायोगी ति। पठस्व स्तवामिति शेषः। है पुत्र युधि-ष्ठिर ॥१॥ आलम्बायन आलम्बगोत्रः ॥ ५ ॥ है पुत्र शतं पुत्राणामिति शेषः ॥ ७ ॥ विवादे वेदविपरीतवादे अभिस-हितैर्मुनिभिष्ठक्त इति सम्बन्धः ॥८॥ तेन वेदविरोधजेन ॥९॥ पितृतुल्या विप्राः 'ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः' इति स्मृतेज्येष्ठा भ्रातस्तेषां वधेन ॥ १२ ॥ शिखण्डी कपर्दी शिवविग्रहः कल्याणशरीरः ॥ १५ ॥ शकस्य धर्मशान्ते काचिद्न्यथा-करणात् कुपितस्य प्रमुः प्राधितः सन्निति शेषः ॥ १८ ॥ उच्चिरिते अन्ययेति शेषः ॥ २१ ॥ पापं वितथाभिनिवेशं त्यक्त्वा समीक्षस्य विचारय । अयज्ञवाहिनं न यज्ञं वहिति तं पापं अवाक्षरपाठजमपराधम् ॥ २२ ॥

अयशीयद्रमे देशे रुशिसहनिषेविते। भविता त्वं भृगः ऋरो महादुः खसमन्वितः २५ तस्य वाक्यस्य निधने पार्ध जातो हाहं मृगः ततो मां शरणं प्राप्तं प्राह योगी महेश्वरः २६ अजरश्चामरश्चैव भविता दुःखवर्जितः। साम्यं ममास्तु ते सौख्यं युवयोर्वर्धतां कतुः अनुप्रहानेवमेष करोति भगवान् विभुः। परं धाता विधाता च सुखदुः खे च सर्वदा अचिन्त्य एष भगवान्कर्भणा मनसा गिरा। न मे तात युधिश्रेष्ट विद्यया पण्डितः समः २९ वासुदेवस्तदोवाच पुनर्मतिमतां वरः। सुवणाक्षो महादेवस्तपसा तोषितो मया ३० ततोऽथ भगवानाह प्रीतो मां वै युधिष्ठिर। अर्थात्रियतरः कृष्ण मत्त्रसादाद्भविष्यसि ३१ अपराजितश्च युद्धेषु तेजश्चैवानलोपमम्। पवं सहस्रशश्चान्यान्महादेवो वरं ददौ ॥ ३२ मणिमन्थेऽथ शैले वै पुरा संपुत्रितो मया। वर्षायुतसहस्राणां सहस्रं रातमेव च॥ ततो मां भगवान्त्रीत इदं वचनमञ्जवीत । वरं वृष्णीष्व भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते ॥३४

ततः प्रणम्य शिरसा इदं वचनमञ्जवम् । यदि प्रतिो महादेवो भक्त्या परमया प्रभुः३५ नित्यकालं तवेशान भक्तिर्भवतु मे स्थिरा । प्रवमस्त्विति भगवान्स्तत्रोक्त्वाऽन्तरधीयत जैगीष्टय उवाच ।

ममाष्ट्रगुणमैश्वर्यं दत्तं भगवता पुरा । यत्नेनान्येन बलिना वाराणस्यां युधिष्ठिर३७ गर्गं उवाच ।

चतुःषष्टयङ्गमदद्दकलाञ्चानं ममाद्भुतम्। सरस्वत्यास्तरे तुरो मनोयञ्चेन पाण्डव ॥ ३८ तुल्यं मम सहस्रं तु सुतानां ब्रह्मवादिनाम्। आयुश्चैव सपुत्रस्य संवत्सरदातायुतम् ॥ ३३ पराशर उवाच।
प्रसादोह पुरा शर्व मनसाऽचिन्तयं नृप।
महातपा महातेजा महायोगी महायशाः॥४०
वेद्द्यासुः श्रियावासो ब्राह्मणः करुणान्वितः
अप्यसावीप्सितः पुत्रो मम स्याद्वै महेश्वरात
इति मत्वा हृदि मतं

प्राह मां सुरसत्तमः। माथ संभावना यास्याः

फलात्कृष्णो भविष्यति ॥ ४२ सावर्णस्य मनोः सर्गे सप्तर्थिश्च भविष्यति ॥ वेदानां च स वै वक्ता कुरुवंशकरस्तथा ॥४३ इतिहासस्य कर्तां च पुत्रस्ते जगतो हितः । भविष्यति महेन्द्रस्य द्यितः स महामुनिः ॥ अजरश्चामरश्चेव पराशरस्तृतस्तव । प्रवमुक्तवा स भगवांस्तृत्रवान्तरधीयत ॥४५ युधिष्ठिर महायोगी वीर्यवानस्रयोऽद्ययः । माण्डव्य उवाच ।

अचौरश्चौरशङ्कायां शूले भिन्नो हाहं तदा। तत्रस्थेन स्तुतो देवः प्राह मां वै नरेश्वर। मोक्षं प्राप्स्यसि,शूलाच जीविष्यसि समार्बुदम्॥ ४७

रुजा शूलकृता चैव न ते वित्र भविष्यति । आधिभिट्यांधिभिश्चैव वर्जितस्त्वं भविष्यसि ॥

पादाचतुर्थात्संभूत आत्मा यस्मान्मुने तव।
तवं भविष्यस्य गुपमा जन्म वै सफलं कुरु ४९
तीर्थाभिषेकं सकलं त्वमिविमेन चाप्स्यसि।
स्वर्गं चैवाक्षयं विप्रविद्धामि तवोर्जितम्५०
एवमुकत्वा भगवान् वरेण्यो वृषवाहनः।
महेश्वरा महाराज कृत्विवासा महाद्योतः ५१

निधने: अन्ते सद्य एवेत्यर्थः ।।। २६ ।। साम्यं अवैषम्यं युवयोः गृत्समद्शतकत्वोः ॥२७॥ परं उत्कृष्टं यथा स्थातथा ॥२८॥न मे मया समः पण्डितोऽस्ति विद्यया हेतुना॥२९॥ अर्थात् धर्मस्य फलं कामस्य मूलं चार्थः सर्वसादित्रयस्ततोऽपि प्रियोऽन्तरात्मा तत्तुत्यः सर्वेषां भविष्यसीत्यर्थः ३९ पुरा पूर्वावतारे ॥ ३३ ॥ चतुःषष्टिः अङ्गानि अवयवा यस्य कला समूहज्ञानस्य तत् मनोयज्ञेन मानसेन पूजनेन ॥३८॥

इति मम हृदि स्थितं मतं मत्वा सुरसत्तमः मां प्राहृ या तव मिय संभावना एतस्मात्फलमहं प्राप्स्ये इति अस्याः फलात् पुष्पात्तव कृष्णो नाम पुत्रो भविष्यति ॥ ४२ ॥ पादाचतुर्यात् ' तपः शौचंद्या सत्यम् ' इति चत्वारो धर्मस्य पादास्तेषां चतुर्थात्सत्यादेव तवात्मा शरी-रम्॥ ४९ ॥

03

६४

सगणो दैवतश्रेष्टस्तत्रैवान्तरधीयत। गालव उवाच।

विश्वामित्राभ्य ब्रज्ञातो हाहं पितरमागतः ५२ अववानमां ततो माता दुःखिता रदती भूशम् कौशिकेनाभ्यनुज्ञातं पुत्रं वेदविभूषितम् ॥५३ न तात तरुणं दान्तं पितर त्वां पद्धतेऽनघ। श्रत्वा जनन्या वचनं निराशो गुरुद्रशैने ॥५४ नियतात्मा महादेवमपइयं सोऽब्रवीश्व माम्। पिता माता च ते त्वं च पत्र मृत्युविवर्जिताः भविष्यथ विश क्षिप्रं द्रष्टासि पितरं क्षये। अनुज्ञातो भगवता गृहं गत्वा युधि। प्रिः अपदयं पितरं तात इधि कृत्वा विनिःसृतम् उपस्पृश्य गृहीत्वेधमं कुशांश्च शरणाकुरून्॥ तान्विस्ज्य च मां प्राह पिता सास्राविलेक्षणः प्रणमन्तं परिष्वज्य मूध्न्युपाद्याय पाण्डव ५८ दिष्या द्योऽसि मे पुत्र कृतविद्य इहागतः।

वैशम्पायन उवाच पतान्यत्यद्भतान्येव कर्माण्यथ महात्मनः॥५९

प्रोक्तानि सुनिभिः श्रुत्वा विस्मयामास पाण्डवः। ततः कृष्णोऽव्रवीद्वाक्यं

पुनर्मतिमतां वरः॥ युधिष्ठिरं धर्मनिधि पुरुद्धतमिवेश्वरः। वासदेव उवाच।

उपमन्युर्माये प्राह तपन्निच दिवाकरः॥ ६१ अद्युभैः पापकर्माणो ये नराः कलुषीकृताः॥ ईशानं न प्रपद्यन्ते तमोराजसवृत्तयः॥ ईश्वरं संप्रपद्यन्ते द्विजा भावितभावनाः। सर्वेद्या वर्तमानोऽपि यो भक्तः परमेश्वरे ६३

सदशोऽरण्यवासीनां मुनीनां भावितात्मनाम्। ब्रह्मत्वं केशवत्वं वा शकतवं वा सुरैः सह ॥

त्रैलोक्यस्याधिपत्यं वा तुष्टो रुद्रः प्रयच्छति मनसाऽपि शिवं तात ये प्रपद्यन्ति मानवाः॥

विश्रय सर्वपापानि देवैः सह वसन्ति ते। भित्त्वा भित्त्वा च कूलानि हुत्वा सर्विमिदं जगत्॥ इह यजेहेवं विरूपाक्षं न स पापेन लिप्यते। सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकः ६७ सर्वे तुद्ति तत्पापं भावयञ्ज्ञिवमात्मना । कीटपक्षिपतङ्गानां तिरश्चामपि केशव ॥ ६८ महादेवप्रपन्नानां न भयं विद्यते कचित्। एवमेव महादेवं भक्ता ये मानवा भुवि॥ ६९ न ते संसारवशगा इति मे निश्चिता मातिः। ततः कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम्७०

विष्णुरुवाच ।

आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापो वसवोऽथ विश्वे। घातायमा शुक्रबृहस्पती च रुद्राः ससाध्या वरुणोऽथ गोपः ७१ ब्रह्मा शको मारुतो ब्रह्म सत्यं वेदा यज्ञा दक्षिणा वेदवाहाः सोमो यष्टा यच हृद्यं हृविश्च रक्षा दीक्षा संयमा ये च केचित ७२ स्वाहा वौषट् ब्राह्मणाः सौरभेथी धर्म चाम्यं कालचकं बलं च। यशो दमो बुद्धिमतां स्थितिश्च ग्रुभाग्रुमं ये मुनयश्च सप्त॥ ७३ अम्या बुद्धिर्मनसा द्र्शने च स्पर्शश्चाण्यः कर्मणां या च सिद्धिः। गणा देवानामुष्मपाः सोमपाश्च लेखाः सुयामास्तुषिता ब्रह्मकायाः ७४

पितरं दक्ष्ये इति। बुद्धया गृहमागतः ॥ ५२ ॥ दुःखिता वैधव्यदुःखेन ॥ ५३ ॥ क्षये गृहे विश प्रविश्न ॥ ५६ ॥ शरणाकुरून् वाथ्वाघातेन वा स्वयं वा पक्तया फला-नामधःपतनेन विशरणं शरणा तत्प्रधानाः कुरवोऽन्नानि शरणाकुरवस्तान् श्रृ विशरणेऽस्माद्भावे ल्युः 'कुरुर्तृपान्तरे भक्ते ' (रान्तवर्गे १६) इति मेदिनी। भक्त ओदनः॥५०॥ साम्रत्वादाविले ईक्षणे यस्य ॥५८॥ ईश्वरो विष्णुः ॥६१॥

कुलानि गृहतटाकादीनि। गृहे +कूलं तटे कूपे सैन्यपृष्ठतटाक-योरिति (लान्तवर्गे १०)मेदिनी ६६ आत्मना चित्तेन ६८ आदित्यचन्द्रावित्यादि सर्वे शर्वाजातं विद्धीति सप्तमस्थेना-न्वयः॥७१॥ सत्यं ब्रह्मतत्त्वावेदको वेद उपनिषत् प्राधान्यात् पृथकीर्तनं वेदवाहाः वेदपाठकाः हव्यं हिवदैवी भागः ॥७२॥ अध्या सूक्ष्मा ब्रह्माकारा धीवृत्तिः ॥ ७४ ॥

^{+ &#}x27; अथ कूलम्--' इति मूलपाठः ।

आभासुरा गन्धपा धूमपाश्च वाचा विरुद्धाश्च मनाविरुद्धाः। श्रदाश्च निर्माणरताश्च देवाः स्पर्शाशना दर्शपा आज्यपाश्च॥ ७५ चिन्त्यद्योता ये च देवेषु मुख्या ये चाप्यन्ये देवताश्चाजमीत । स्पर्ण-गन्धर्व-पिशाच-दानवा यक्षास्तथा चारण-पन्नगाश्च ॥ स्थलं सुक्षमं सृद् चाप्यस्क्षमं दुःखं सुखं दुःखमनन्तरं च। सांख्यं योगं तत्पराणां परं च शर्वाज्ञातं विद्धि यत्कीर्तितं मे ॥ ७७ तत्संभूता भूतकतो वरेण्याः सर्वे देवा भुवनस्यास्य गोपाः। आविद्येमां धरणीं येऽभ्यरक्षन् प्रातनीं तस्य देवस्य सृष्टिम्॥ ७८

विचिन्वन्तस्तपसा तत्स्ववीयः किञ्चित्तस्वं प्राणहेतार्नतोऽस्मि। ददात देवः स वरानिहेष्टा-निभूदतो नः प्रभुरध्ययः सद्। ॥ ७९ इमं स्तवं सन्नियतोन्द्रयश्च भूत्वा श्चियैः पुरुषः पठेत। असम्योगो नियतो मासमेकं संप्राप्नयाद्भ्वमेधे फलं यत्॥ वेदान् कृत्स्नान् ब्राह्मणः प्राप्नयात्त जयेहपः पार्थ महीं च कृत्स्नाम्। वैदयो लामं प्राप्त्याचेपुणं च शहो गातें प्रत्य तथा सुखं च॥ ८१ स्तवराजिममं कृत्वा रुद्राय दिधरे मनः। सर्वदोषापहं पुण्यं पवित्रं च यशस्विनः यावन्त्यस्य शरीरेषु रोमकूपाणि भारत। तावन्तयब्दसहस्राणि स्वर्गे वसति मानवः ८३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि मेघवाहनपर्वाख्याने
• अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८॥

39

युधिष्टिर उवाच।

यदिदं सहधर्मेति प्रोच्यते भरतर्षम । पाणिप्रहणकाले तु स्त्रीणामेतत्कथं स्मृतम् ॥ १

भूमपाः धूमेनैव तृप्यन्तः वाचा विरुद्धाः वाङ्नियमनशीलाः निर्माणं अनेक्धाभवनं योगेनानेकशरीरधारणं तत्र रताः ॥७५॥ चिन्त्यद्योताः संकल्पितमात्रं वस्तु येषां सद्यः पुरतः प्रकाशते तादशाः॥७६॥तत्संभूता इति भूमेः सकाशाद्वीजानी वाब्याकृताकाशाख्या ईश्वराः भूतकृतो वियदादिस्रष्टारस्तत एवानन्दमात्रशरीराचतुर्थात्संभूताः ते च वरेण्याः उपासकैः शुद्धतत्त्वप्रेप्सुमिर्वरणीयाः । पूर्वबीजाद्वीजान्तरमिवानादौ सृष्टिप्रवाहे पूर्वपूर्वस्मादीशादुत्तर उत्तर ईशो भूमभूमो उत्प-यते इत्याशयेनोक्तम्--पुरातनी।मिति । यथा बीज-शक्त्या शुद्धायां भुवि विद्यमानया सत् वृक्षीिक्रयत एवं ईश्वरशक्त्या आनन्दाचिन्मात्रं वस्तु विश्वाकारं क्रियत इति तेन शास्तें विना कथं केवलादुरपात्ति।रित्यपास्तं शक्त्यनादि-त्वस्याभ्यपगमात्। एतेन बीजशक्तेर्भर्जनेनेव ज्ञानेन जीवगता-विद्याशक्तेविद्यामिना दाहे सति मुक्तानां पुनरनुःपत्तिः केव-लीभावश्च व्याख्यातः ॥ ७८ ॥ यत् तपसा ध्यानेन विचि-न्वन्तः विचिन्वन्ति आलोचयान्ति ईश्वरं सूत्रं विराजं वा तत्सर्वे ततः स्थवीयः स्थूलतरमेव अतः कारणात् प्राणहेतोः जीवनार्थं मोक्षार्थं किंचिद्राड्यनसयोरगोचरं तत्त्वं नतोऽस्मि शरणीभूय प्राप्तोऽस्मि । स एव ईश्वरो भूत्वा वरान्ददालु भूमिर्बाजाद्यारमया एतावर्त्पर्यात तहत् ॥ ७९ ॥ इमं भोष्मवावयादारभ्य एतावर्त्पर्यन्तम् ॥८०॥ इत्वा शरणी-इत्य स्द्राय स्द्रे निद्धिरे प्रविलापितवन्तः ॥ ८२ ॥ नामूर्ते मूर्तिभेदः कखमिव लिपिभिद्रेज्ञमिष्टे कथांचि-ह्रांचं चामूर्तभेदो ध्वानिमिव कखिमिद्राज्ञकान्यरवजन्मा । को मिद्याहीजवींचं खिमव लिपिभिदा मूर्तिभेदेन मन्द-स्तेनाहैतं चतुर्थं शिवमुपानिषदि ज्ञातमारमानमीहे ॥१॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे दानधर्मपर्वणि मेघवाहनोपास्थाने अष्टादशोऽ-ध्यायः ॥ १८ ॥*

80

तमेव शरणं व्रजेत्यथ तमेव चाद्यं परं
प्रपद्य इति सूचितं विवृतवान्हिरः पूरुषम् ।
अथैतदुपलब्धये विविधधर्मजातं वद्न्
विकृत्सयति योषितः परविरक्ततावासये ॥

आर्ष एष भवेद्धर्मः प्राजापत्योऽथवाऽऽसुरः यदेतत्सहधर्मेति पूर्वमुक्तं महर्षिभिः॥ सन्देहः समहानेष विरुद्ध इति मे मतिः। इह यः सहधर्मों है प्रेत्यायं विहितः क न ॥ ३ स्वर्गो स्वानां भवति सहधर्मः पितामह । पूर्वभेकस्तु म्रियते क चैकास्तष्टते वद ॥ नानाधर्मफलोपेता नानाकर्मनिवासिताः। नानानिरयनिष्टान्ता मानुषा बहवो यदा ॥५ अनुनाः स्त्रिय इत्येवं सन्नकारो व्यवस्यति। यदानुताः स्त्रियस्तात सहधर्मः क्रतः स्मृतः ६ अनताः स्त्रिय इत्येवं चेदेष्वपि हि पठ्यते। धर्मोऽयं पूर्विका संज्ञा उपचारः क्रियाविधिः गृह्यं प्रतिमात्येतनमम चिन्तयतोऽनिशम्। निःसन्देहमिदं सर्वे पितामह यथाश्रति ॥ ८ यदैतद्यादशं चैतद्यथा चैतत्प्रवार्तितम्। निखिलेन महाशाज्ञ भवानेतह्रवीत मे ॥ भीष्म उवाच।

अत्राप्युदाहरन्तीमिमितिहासं पुरातनम् । अष्टावकस्य संवादं दिशया सह भारत ॥ १० निर्धेष्टुकामस्तु पुरा अष्टावको महातपाः । ऋषेरथ वदान्यस्य ववे कन्यां महातमः ११ सुप्रमां नाम वै नाम्ना क्षेणाप्रतिमां भुवि।
गुणप्रभावशीलेन चारित्रेण च शोभनाम् ॥१२
सा तस्य दश्चैव मनो जहार शुमलोचना।
वनराजी यथा चित्रा वसन्ते कुसुमाचिता१३
ऋषिस्तमाह देया मे सुता तुभ्यं हि तच्छुणु।
गच्छ तावादिशं पुण्यामुत्तरां द्रक्ष्यसे ततः१४
अष्टावक उवाच।

र्कि द्रष्टच्यं मया तत्र वक्तुमहिति मे भवान्। तथेदानीं मया कार्यं यथा वश्यति मां भवान् वदान्य उवाच।

धनदं समितिकस्य हिमवन्तं च पर्वतम् । सद्रस्यायतनं दृष्टा सिद्धचारणसेवितम् ॥१६ संहृष्टेः पार्वरैर्जुष्टं नृत्यद्भिर्विविधाननेः । -दिव्याद्गरागैः पेशाचरन्यनीनाविधेः प्रभोः१७ पाणिनालसुनालेश्व शंगतालेः समैत्तया । संप्रहृष्टेः प्रनृत्यद्भिः शर्वस्तत्र निषेक्यते ॥ १८ इष्टं किल गिरौ स्थानं तद्वियमिति शुश्रुम । नित्यं सम्निहिती देवस्तथा ते पार्षदाः स्मृताः तत्र देव्या तपस्तमं शङ्करार्थं सुपुश्चरम् । अतस्तिद्धं देवस्य तथोमाया इति श्रुतिः २०

ह्रेयं वस्तु श्रुत्वा तज्ज्ञानसाधनं धर्मे ग्रुश्रृषुः ' सहोभौ चर-तां धर्में ' क्षीने वसानो जायापती अप्तिमादधीयाताम् ' इति धर्मपत्नीसाहित्यं शास्त्रे दश्यमानमाक्षिपति-यदिद-मिति। पाणिप्रहणात्प्राक्साहित्याभावात्सहोभाविति वाक्यं व्याक्रप्येतेति भावः ॥१॥ धर्मविशेषे एव सगहित्यमपेश्यते न स्वित्रेत्याशङ्क्य धर्मे विकल्पयति-आर्ष इति। ऋषि-भिर्मन्त्रैः प्रकाशितः श्रीतस्मार्तिकयाङ्प आर्षः केवलं वेदवि-हितत्वाद्वा । प्राजपत्यः प्रजापतिना सन्तानकर्मणा प्रथितः ' नापुत्रस्य लोकोडास्त ' इति श्रुतत्वादकरणेडिनष्टदर्शनाद्वा आसुरः असुषु रमन्ते तेऽसुरास्तेषामयमासुरः केवलमिन्दि-यप्रीतिदर्शनाद्वा साहित्यमुक्तिनत्यर्थः ॥ २ ॥ आद्यमा-क्षिप्य सन्देहमाहार्थेन—सन्देह इति । अत्र दोषं स्पष्ट-यति इहैव साहित्यं दम्पत्योर्हर्श्यते परलोके तयोः साहित्यं क नु न कापीत्यर्थः ॥३॥ एतदेनीपपाद्यति - पूर्वमिति सार्धन । सत्यपि कर्मणि साहित्ये दंपत्योः खखनासना-मेद्कृतो धर्मभेदो दुर्वार इत्यार्षे प्रमाणं निर्युक्तिकनित्यर्थः ॥ 🔻 ॥ प्रजार्थे साहित्यामिति द्वितीयं पश्चं दूषयति— अनृताः स्त्रिय इति । स्त्रकारो धर्मप्रवक्ता अनृतं साहसं माया मुर्खत्वमातिलोभता 'इति स्त्रीधर्मानाह । एवं च

प्रजार्थं साहित्यमप्यतुपपत्रं कुण्डगोलकादीनामप्यत्पत्तिदर्श-नात् ॥ ६ ॥ पूर्विका पूर्ववती गौणी धमसंज्ञा दांपत्य-विधा । यथा भिक्षकाणामयं धर्मी धृलिः परगृहादितिवद-धर्मेऽपि धर्मपदप्रयोग इत्यर्थः । तत्र च पांगित्रहगादेवेद-विहितत्वमपि इयेनादिवत्पु हथेच्छामनुहध्यैव न तु वस्तुत स्तस्य धर्मत्विनित्याह—उपचारः क्रियाविधिरिति ॥ ॥ गहरं गहनं दुर्बीधनित्यर्थः ॥ ८ ॥ कामुकयोः रागतः प्राप्ता मिथ्नीभाव इति न तत्र विधिरित्याख्याभिकामुखेनाह— अत्रेत्यादिना । अयं भावः - यथा दर्शपूर्णमासा-त्पूर्वप्रयुक्तमपां प्रणयनमाश्रिस भारोहनेन पशुकामस्य प्रण-येत ' इत्यादिविधयः प्रवर्तन्ते । एवं रागप्र रूकं दारसंप्रहमा-श्रित्य धर्मप्रजाविधयः प्रवर्तन्ते नीरागस्य तु न द्वारसंप्रही वि-धीयते नतरां तद्दतरकालीना धंनप्रजादिवियय इति दिशया दिगिनमानिदेवतया ॥ १० ॥ निर्देशकामः दारसंप्रहार्था ॥११॥ मनोजहारेत्यनेन भर्तुः कामुक्तवं प्रदृश्यं श्रियाः कामुकत्वं विवरीतुं कथानाह-ऋषिरित्यादिना ॥ १४ ॥ तालैः कांस्यमयैर्वायमाण्डैः शंपातालैः विगुद्द-तिचप ठैर्म्न मणादिघाँ देतैर्गात मृत्यकिया मानविशेषः समैर्म्भणा -दिरहितैस्तैरेव ॥ १० ॥

पूर्वे तत्र महापार्श्वे देवस्योत्तरतस्तथा ।
त्रुद्धान्यः कालरात्रिश्च ये दिव्या ये च मानुषाः
देवं चोपासते सर्वे कपिणः किल तत्र ह ।
तदितकम्य भवनं त्वया यातव्यभेव हि २२
ततो नीलं वनोदेशं द्रश्यसे मेघसन्निभम् ।
रमणीयं मनोग्राहि तत्र वै द्रश्यसे स्त्रियम् २३
तपस्त्रिनों महाभागां वृद्धां दीक्षामनुष्टिताम् ।
द्रष्टव्या सा त्वया तत्र सपूज्या चैव १ तनतः
तां दृष्ट्वा विनिवृत्तस्त्वं ततः पाणि ग्रहीष्यसि
यद्येष समयः सर्वः साध्यतां तत्र गम्यताम् ॥
अष्टावक उवाच ।

तथास्त साध्यिष्यामि तत्र यास्याम्यसंशयम् यत्र त्वं वद्से साथो भवान् भवतु सत्यवाक् भीष्म उवाच ।

ततोऽगच्छत् स भगवानुत्तरामुत्तरां दिशम् हिमवन्तं गिरिश्रेष्टं सिद्धचारणसेवितम् २७ स गत्वा द्विजशार्दूलो हिमवन्तं महागिरिम् अभ्यगच्छन्नदीं पुण्यां बाहुदां धर्मशालिनीम् अशोके विमले तीर्थे स्नात्वा वै तप्ये देवताः तत्र वासाय शयने कौशे सुखस्वास ह ॥२९ ततो राज्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय स द्विजः स्नात्वा प्रादुश्वकाराग्नि स्तुत्वा चैनं प्रधानतः रद्राणीं रद्रमासाद्य न्हदे तत्र समाश्वसत्। विश्रान्तश्च समुत्थाय कैलासममितो ययौ॥ सोऽपर्यत्काञ्चनद्वारं दीप्यमानीमव श्रिया। मन्दाकिनीं च निलनीं धनदस्य महात्मनः॥ अथ ते राक्षसाः सर्वे येऽभिरक्षन्ति पद्मिनीम् अत्याथिता भगवन्तं मणिभद्रप्रोगमाः ३३ स तान्त्रवर्चयामास राक्षसान्भीमविकमान निवेदयत मां क्षिप्रं धनदायेति चाब्रवीत ३४ ते राक्षसास्तथा राजन् भगवन्तमथाब्रुवन्। असी वैश्रवणो राजा खयमायाति तेऽन्तिकम् विदितो भगवानस्य कार्यमागमनस्य यत्। पश्यैनं त्वं महाभागं ज्वलन्तमिव तेजसा३६

ततो वैश्रवणोऽभ्येत्य अष्टावक्रमानेन्दितम् । विधिवत्कुश्रालं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमव्रवीत ॥३७ सुखं प्राप्तो भवान्कचितिक वा मत्ताश्चिकीषीते बृहि सर्व कैरिष्यामि यन्मां वश्यसि वै द्विज भवनं प्रविश त्वं मे यथाकामं द्विजोत्तम। सत्कृतः कृतकायंश्च भैवान् यास्यत्यविघ्नतः प्राविशद्भवनं स्वं वै गृहीत्वा तं द्विजोत्तमम् आसनं स्वं ददी चैव पाद्यमध्ये तथैव च ४० अथोपविष्टयोस्तत्र मणिभद्रपुरोगमाः। निषेदुस्तत्र कौवेरा यक्षगन्धर्वकिन्नराः॥ ४१ ततस्तेषां निषण्णानां धनदो वाक्यमब्रशीत । भवच्छन्दं समाज्ञाय नृत्येरन्नप्सरोगणाः॥ ४२ आतिष्यं परमं कार्ये श्रूथ्या भवतस्तथा। संवर्ततामित्युवाच गुनिर्मघुरया गिरा॥ ४३। अथोर्वरा मिश्रकेशी रम्मा चैवोर्वशी तथा। अलम्बुषा घृताची च वित्रा चित्राङ्गदा राचि॥ मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हासिनी प्रमा। विद्यता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥ प्ताश्चान्याश्च वे बहुवः प्रनृत्ताप्नरसः श्रमाः अवादयंश्च गन्धवा वाद्यानि विविधानि च॥ अथ प्रवृत्ते गान्ध्र वे दिवये ऋषिरुपात्रिशत । दिव्यं संवत्सरं तत्रारमतैष महातपाः॥ ४७ ततो वैश्रवणो राजा भगवन्तमुवाच ह। साग्रः संवन्सरो जातो विषेह तव पश्यतः ४८ हार्यों ऽयं विषयो ब्रह्मन् गान्धवों नाम नामतः छन्दतो वर्ततां विप्रयथा बदति वा भवान्॥ अतिथिः पूजनीयस्त्वमिदं च भवतो गृहम्। सर्वेमाज्ञाप्यतामाशु परवन्तो वयं त्वयि॥५० अथ वैश्रवणं शीतो भगवान्त्रत्यभाषत । अर्चितोऽस्मि यथान्यायं गमिष्यामि धनेश्वर प्रीतोस्मि सद्दां चैव तव सर्व घनाधिए। तव प्रसादाद्भगवन् महर्षेश्च महात्मनः॥ ५२ नियोगाद्य यास्यामि युद्धिमान्द्रिमान् भव अथ निष्क्रम्य भगवान् प्रययावुत्तरामुखः॥५३

महापार्श्वे पर्वते ॥ २९ ॥ उत्तरां श्रेष्ठाम् ॥ २०॥ प्रधानतः प्रधानेवेदमन्त्रैः ॥ ३० ॥ भवच्छन्दं भवदि-च्छाम् ॥ ४२ ॥ प्रवृत्ताप्सरसः पदार्थाभिनयो वाक्यार्था-भिनयश्च यत्र वर्तते तन्त्रगृतम् । तत्त्रियाः अप्सरसः प्रवृ-ताप्सरसः मध्यमपदलोपी समासः ॥ ४६ ॥ हार्यः हर-तीति हार्यः ॥ ४९ ॥ भगवान् अष्टावकः ।

उत्पत्तिं च निरोश्चं च भूतानामागतिं गतिम् । बात्ति विद्यामविद्याः च स वाच्यो भगवानिति । दिन्यैभोगैरजितोऽपि सर्वज्ञोऽपि वदान्यकन्यालामार्थे दिगन्तं प्रति गत इति अहो कष्टं कामपिशाचो दुर्जय इति भावः ॥ ५१॥ वृद्धिरुपचयस्तद्वान् ऋदिः संपत् तद्वान् ॥ ५३॥

केळासं मन्दरं हैमं सर्वाननुचचार हः। तानतीत्य महाशैलान् कैरातं स्थानसुत्तमम्॥ प्रदक्षिणं तथा चके प्रयतः शिरसा नतः। घरणीमवतीयीथयतात्माऽसौ तद्गाऽभवत् ५५ स तं प्रदक्षिणं कृत्वा त्रिः शैलं चोत्तरामुखः । समेन भूमिमागेन ययौ प्रीतिपुरस्कृतः ॥ ५६ ततोऽपरं वनोहेशं रमणीयमपश्यत सर्वर्तिभर्मुलफलैः पक्षिभिश्च समन्वितैः॥५७ रमणीयैर्वनोहेशैस्तत्र तत्र विभूषितम्। तत्राश्रमपदं दिःयं ददर्श भगवानथ॥ शैलांश्च विविधाकारान् काञ्चनान् रत्नभूषितान्। मणिभूमौ निविष्टाश्च पुष्करिण्यस्तथैव च ॥ 49 अन्यान्यपि सुरम्याणि पश्यतः सुबहून्यथ । भुशं तस्य मनो रेमे महर्षेभीवितात्मनः ॥ ६० स तत्र काञ्चनं दिव्यं सर्वरत्नमयं गृहम्। ददशोद्धतसङ्काश धनदस्य गृहाद्वरम् ॥ ६१ महान्तो यत्र विविधा मणिकाञ्जनपर्वताः । विमानानि च रम्याणि रत्नानि विविधानि च॥ ६२ मन्दारपुष्पैः सङ्कीर्णा तथा मन्दाकिनीं नदीम स्वयंप्रभाश्च मणयो वज्रैर्भूमिश्च भूषिता॥ नानाविधेश्च भवनैर्विचित्रमणितोरणैः। मुक्ताजालविनिक्षिप्तर्मणिरत्नविभूषितैः ॥ ६४ मनोद्दष्टिहर रम्यैः सर्वतः संवृतं श्रुमैः। ऋषिभिश्चावृतं तत्र आश्रमं तं मनोहरम् ॥ ६५ ततस्तस्याभवचिन्ता कुत्र वासो भवेदिति। अथ द्वारं समभितो

नानारूपाः सप्त विभो कन्याः सर्वा मनोहराः। यां यामपश्यत्कन्यां वै सा सा तस्य मनीऽहरत्। न च शक्तो वार्ययेतुं मनोऽस्याधावसीदति। ततो धृतिः समुत्पन्ना तस्य विप्रस्य धीमतः६९ अथ तं प्रमदाः प्राहुर्भगवान्प्रविद्यात्विति । स च तासां सुरूपाणां तस्यैव भवनस्य हि ७० कौत्रहळं समाविष्टः प्रविवेश गृहं द्विजः। तत्रापदयजारायुक्तामरजोम्बरधारिणीम्॥७१ वृद्धां पर्यङ्कमासीनां सर्वाभरणभूषिताम्। स्वस्तीति तेन चैथोक्ता सा स्त्री प्रत्यवदत्तदा॥ प्रत्युत्थाय च तं विप्रमास्यताभित्यवाच ह अष्टावक उवाच। सर्वाः खानालयान् यान्तु एका मामुपतिष्ठतु प्रज्ञाता या प्रशान्ता या शेषा गच्छन्तु च्छन्दतः। ततः प्रदक्षिणीकृत्य कन्यास्तास्तसुधि तदा॥ निश्चक्रमुर्यहात्तरमात्सा वृद्धाऽथ व्यतिष्ठत । अथ तां संविशन् प्राह शयने भास्त्ररे तदा७५ त्वयापि सुप्यतां भद्रे रजनी हातिवर्तते। संलापात्तेन विप्रेण तथा सा तत्र भाषिता७६ क्रित्ये शयने दिव्ये संविधेश महाप्रभे। अथ सा वेपमानाङ्गी निभित्तं शीतजं तदा७७ हयपदिश्य महर्षेने शयनं व्यवरोहत। स्वागतेनागतां तां तु भगवानभ्यभाषत ॥७८ सोपागृहद्भजाभ्यां तु ऋषिं श्रीत्या नर्षम। निविकारस्थि चापि काध्कुड्योपमं तदा७९ दुःकिता प्रेश्य सञ्जल्पमकाधींदिषिणा रुह्। इह्रम कामतोऽन्यास्ति स्त्रीणां पुरुषतो धृतिः कामेन मोहिता चाहं

कामेन मोहिता चाहं त्वां भजन्ती भजस्य माम्। प्रहृष्टो भव विप्रर्षे समागच्छ मया सह॥

28

कैसतं किरातवेषधारिणो महादेवस्य ॥५४॥ धरणामवतीर्थे-स्वेननकाशमार्गेणाष्टावको गच्छतीति गम्यते ॥ ५५॥ सप्त इतरिंद्रेवताः ॥६८॥ उत्तराधिष्टात्री तु देवता मुख्याऽष्टमी सैव जरायुक्ता ॥७९॥ प्रज्ञाता अत्यन्तं शानवती प्रशान्ता निर्जितावित्ता ॥ ७४॥ अथोति । अतिबृद्धाया अपि स्निय

गत्वा स्थित्वा ततोऽब्रवीत् ॥

वातिर्थि समनुपाप्तमभिजानन्तु येऽत्र वै । अथ कर्न्याः परिवृता गृहात्त्रस्माद्विनिर्गताः६७

इयं गतिः किमु वक्तव्यं युवत्या अधैर्यमिति ॥ ७७ ॥ उपागृहत् आलिङितवती ॥ ७९ ॥ अकामतोऽनिच्छातः स्वभावत इत्यर्थः पुरुषतः पुरुषं प्राप्य झीणां धृतिधैर्ये अन्या परकीयाऽस्ति पुंयोगे स्रीणां धृतिः स्वकीया सर्वथा नास्ती-त्यर्थः ॥ ८० ॥ प्रहृष्टः कामुको भव ॥ ८९ ॥

उपगृह च मां विप्र कामार्ताऽहं भृशं त्वि । पति तव धर्मात्मंस्तपसः पूज्यते फलम्८२ प्रार्थितं दर्शनादेव भजमानां भजस्व माम् । मम चेदं धनं सर्व यद्यान्यद्पि पश्यिस ॥८३ प्रमुस्त्वं भव सर्वत्र मिय चैव न सशयः । सर्वान्कामान्विधास्यामि रमस्र सहितोमया रमणीये वने विप्र सर्वकामफलप्रदे । त्वह्वशाहं भविष्यामि रस्यसे च मया सह८५ सर्वान्कामानुपाश्चीमो ये दिव्या थे च मानुषाः नातः परं हि नारीणां विद्यते च कदाचन८६ यथा पुरुषसंसर्गः परमेतद्धि नः फलम् । आत्मच्छन्देन वर्तन्ते नार्यो मन्मथचोदिताः न च द्द्यन्ति गच्छन्त्यः स्वत्रेरिप पांसुभिः । अष्टावक उवाच ।

परदारानहं भद्रे न गच्छेयं कथंचन ॥ ८८ दृषितं धर्मशास्त्रज्ञैः परदाराभिमर्शनम् । भद्रे निर्वेष्टकामं मां विद्धि सत्येन वै शपे८९ विषयेष्वनभिज्ञोऽहं धर्मार्थे किल सन्ततिः । यदं लोकान् गमिष्यामि पुत्रौरिति न संशयः भद्रे धर्म विजानीहि ज्ञात्वा चोपरमस्व ह ।

स्त्रयुवाच ।
नानिलोऽग्निर्न वरुणो न चान्ये त्रिद्धा द्विज
प्रियाः स्त्रीणां यथा कामो
रितद्दीला हि योषितः ।
सहस्रे किल नारीणां
प्राप्येतका कदाचन ॥ ै ९२
तथा शतसहस्रेषु यदि काचित्पतिव्रता ।
नैता जानन्ति पितरं न क्रलं न च मातरम्९३

न'भ्रातृत्त च भर्तारं नं च पुत्रान्न देवरान्। लीलायन्त्यः कुलं झन्ति कुलानीव सरिद्धराः। दोषान्सर्वाश्च मृत्वाऽऽशु प्रजापतिरभाषत ॥ भीष्म जवाच।

98

ततः स ऋषिरेकात्रस्तां स्त्रियं प्रत्यभाषत । आस्यतां रुचितश्छन्दः कि च कार्य ब्रवीहि मे सा स्त्री प्रोवाच भगवन् द्रश्यसे देशकालतः वस तावन्महाभाग कृतकृत्यो भविष्यसि ९६ ब्रह्मिष्स्तामयोवाच स तथोते युधिष्ठर। वत्स्येऽहं यावदुत्साहो भवत्या नात्र संशयः वयर्षिरभिसंप्रेक्ष्य स्त्रियं तां जरयाऽदिताम्। विन्तां परिमकां मेजे सन्तप्त इव वाभवत ॥ यद्यदङ्गं हि सोऽपश्यत्तस्या विप्रश्मस्तदा। नारमत्त्रतत्रास्य दृष्टी रूपविरागिता॥ ९९ देवतेयं गृहस्यास्य शापारिक न विरूपिता। अस्याश्च कारणं वेत्तं न युक्तं सहसा मया इति चिन्ता विविक्तस्य तैमर्थं ज्ञात्मिच्छतः व्यगच्छत्तदहःशेषं मनसा व्याकुलेन तु १०१ अय सा स्त्री तथोवाच भगवनपश्य वै रवेः। रूपं सन्ध्याभ्रसंरक्तं किसपस्थाप्यतां तव ॥२

स उवाच ततस्तां स्त्रीं स्नानोदकमिहानय। उपासिष्ये ततः सन्ध्यां वाग्यतो नियतेन्द्रियः॥ १०३

इति श्रीमहासारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टावक्रदिक्संवादे ऊनविंशोऽध्यायः॥ १९॥

उपगृह आलिङ्गस्व ॥ ८२ ॥ अनिभज्ञोऽप्रीतिमान् ॥९०॥ एका रितश्रीलेति शेषः ॥ ९२ ॥ लीलायन्त्यः लीलां रितं आत्मन इच्छन्त्यः अभाषत नैता इत्यादिसार्घश्लोकम् ॥ ९४ ॥ एकाग्रः श्लीदोषान् अनुसन्द्धानः श्लियं प्रति आस्यतां तृष्णीं स्थीयताम् । रुनितः रुनिं प्राप्य छन्दः इच्छा भवतीति अभाषत त्वं रुनिज्ञा मामिच्छासे अहं त्वरु- विज्ञो न त्वां स्प्रृष्टुमिच्छामीति भावः । एवमपि यत्कार्यं कर्तव्यं तव तन्मे ववीहि ॥ ९५ ॥ द्रश्यसे स्पर्शपुर्खं ज्ञास्यसे ॥ ९६ ॥ रूपे विरागिता वैराग्यवती दृष्टिर्नारमत् न रेमे ॥ ९९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुज्ञासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनविंशोऽच्यायः ॥ ९९ ॥

20

भीष्म उवाच। अथ सा स्त्री तगुवाच बाढमेवं सवत्विति। तैलं दिव्यसुपादांय स्नानशाटीसुपानयत् ॥१ अनुशाता च मुनिना सा स्त्री तेन महात्मना अथास्य तैलेनाङ्गानि सर्वाण्येवाभ्यमुक्षत २ शनैश्चोत्सादितस्तत्र सानशालामुपागमत्। भद्रासनं ततश्चित्रं ऋषिरन्वगमञ्जवम्॥ अथोपविष्टश्च यदा तस्मिन्भदासने तदा। स्नापयामास शनकेस्तमृषि सुखहस्तवत् ॥ ४ दिट्यं च विधिवचक्रे सोपचारं मुनेस्तदा। स तेन इस्बोच्णेन तस्या हस्तसुखेन च ॥ ५ व्यतीतां रजनीं क्रत्स्नां नाजानात्स महावतः। तत उत्थाय स धनिस्तदा परमविस्मितः॥६ पूर्वस्यां दिशि सूर्यं च सोऽपश्यद्वदितं दिवि तस्य बुद्धिरियं किन्तु मोहस्तत्विमदं भवेत्७ अथोपास्य सहस्रांशं कि करोमीत्यवाच तां। सा चामृतरसप्रक्यं ऋषेरसमुपाहरत्॥ ८ तस्य खादुतयाऽत्रस्य न प्रभूतं चकार सः। ट्यगमञ्चाष्यहःशेषं ततः सनध्यागमत्पुनः अथ सा स्त्री भगवन्तं सुप्यतामित्यचादयत । तत्र वै शयने दिव्ये तस्य तस्याश्च कव्पिते १० पृथकैव तथा सुप्ती सा स्त्री स च मनिस्तदा। तथार्घरात्रे सा स्त्री तु शयनं तदुपागमत्॥११

अष्टावक उवाच।

न भद्रे परदारेषु मनो मे संप्रसज्जति।
बत्तिष्ठ भद्रे भद्रं ते खयं वै विरमस्व च॥ १२
भीष्म उवाच।
सा तदा तेन विप्रेण तथा तेन निवर्तिता।
स्वतन्त्राऽस्मीत्युवाचर्षिन धर्मच्छलमस्ति ते
अष्टावक उवाच।

नास्ति स्वतन्त्रता स्त्रीणा-मस्वतन्त्रा हि योषितः।

अथेति । अय सा झींत्यादेरच्यायस्य तात्पर्ये कुत्सि-ताया जींणीया अपि श्लियाः करसर्यसमित्रेण विरक्तोऽपि विज्ञानवानप्यष्टावकोऽतीतं कालं न बुबुधे का कथा बुनत्यां रतिसक्ता मूढा गतमायुरवभोत्स्यन्त इति॥१॥अभ्य-मृक्षत अभ्याञ्जितवती ॥ २ ॥ उत्सादितः चालितः ॥ ३ ॥ नाजानात् न ज्ञातवान् ॥ ६ ॥ न प्रभूतं चकार पूर्णामिति नाभ्यवददित्यर्थः । स्पर्शासक्तो गतां रात्रिमिव रसासक्तो प्रजापतिमतं ह्येत-न्नस्त्री स्वातन्त्रयमहीति ॥ १४ स्त्रयुवाच ।

वाधते मैथुनं विप्र मम भक्ति च पर्य वै। अधर्म प्राप्स्यसे विप्र यन्मां त्वं नाभिनन्दासि अधायक उवाच।

हरन्ति दोषजातानि नरं जातं यथेच्छकम् प्रभवामि सदा धृत्या भद्रे स्वश्यनं वज ६१

श्चित्रवाच।
शिरसा प्रणमे विप्र प्रसादं कर्तुमहिसि।
भूमौ निपतमानायाः शरणं भव मेऽनघ १७
यदि वा दोषजातं त्वं परदारेषु पद्मसि।
आत्मानं स्पर्शयाम्यद्य पाणि गृह्णीष्व मे द्विज

न रोषों भविता चैव सत्येनैतद्भवीम्यहम् । स्वतन्त्रां मां विजानीहि योऽधर्मः सोऽस्त वै मयि त्वय्यावेशितचित्ता च स्वतन्त्राऽस्मि भजस्व माम्॥ 28 अष्टावक उवाच। स्वतन्त्रा त्वं कथं भद्रे ब्रहि कारणमत्र वै। नास्ति त्रिलोंके स्त्री काचि-द्या वै स्वातन्त्र्यमहीते॥ पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने। प्रताश स्थाविरे काले नास्ति स्त्रीणां स्वतन्त्रता॥ 35

स्त्र्युवाच। कौमारं ब्रह्मचर्य मे कन्यैवास्मि न संशयः। पत्नीं कुरुष्व मां वित्र श्रद्धां विज्ञहिं मा मम

गतं दिनमपि नाबुध्यतेति भावः ॥ ९ ॥ सेति । स्वात-न्त्र्यान्मम न तव पारदार्यदोषोऽस्तित्यर्थः । धर्मच्छलं पर-पुरुषप्रलोभनम् ॥ १३ ॥ नास्तीति । अप्रदत्तां त्वां न कामये इत्यर्थः ॥ १४ ॥ दोषाः कामकोषादयः यथेच्छकं स्वैरिणम् ॥ १६ ॥ स्वतन्त्रां आत्मप्रदाने इति शेषः । यो धर्मः पाणिग्रहणादिसंस्कारः मयि मन्निमित्तं सोऽस्तु ॥ १९॥ विजिहि मा मा नाशय ॥ २२ ॥ अष्टावक उवाच ।
यथा मम तथा तुभ्यं यथा तुभ्यं तथा मम ।
जिज्ञासेयमृषेस्तस्य विझः सत्यं न किं भवेत्
आश्चर्यं परमं हीदं किंतु श्रेयो हि मे भवेत ।
दिज्याभरणवस्त्रा हि कन्येयं माम्रपस्थिता२४

किं त्वस्याः परमं रूपं जीर्णमासीत्कथं पुनः। कन्यारूपमिहाचैयं किमिवात्रोत्तरं भवेत्। यथा परं शक्तिधृतेर्ने द्युत्थास्ये कथञ्चन । न रोचते हि द्युत्थानं सत्येनासादयाम्यहम्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्भपर्वणि अष्टावक्रदिक्सवादे विंशोऽध्यायः॥ २०॥

२१

युधिष्ठिर उवाच ।
न विमेति कथं सा स्त्री शापाच परमद्युतेः।
कथं निवृत्तो भगवांस्तद्भवान् प्रव्रवीतु मे ॥ १
भाष्म उवाच ।
अष्टावकोऽन्वधृच्छत्तां रूपं विकुर्षे कथम् ।
न चानृतं ते वक्तव्यं ब्रहि ब्राह्मणकाम्यया ॥२
स्त्र्युवाच ।

यावापृथिद्योर्थत्रेषां काम्या ब्राह्मणसत्तम।
शृणुष्वावहितः सर्वं यदिदं सत्यविकम॥ ३
जिज्ञासेयं प्रयुक्ता में स्थिरीकर्तुं तवानघ।
अद्युत्थानेन ते लोका जिताः सत्यपराक्रम
उत्तरां मां दिशं विद्धि दृष्टं स्त्रीचापलं च ते
स्थविराणामपि स्त्रीणां बाधते मैथुनज्वरः॥ ५
तुष्टः पितामहरूऽय तथा देवाः सवासवाः।
स त्वं येन च कार्येण संप्राप्तो मगवानिह॥६
प्रितिस्तेन विप्रेण कन्यापित्रा द्विजर्षम।

तवोपदेशं कर्तुं वै तच्च सर्वं कृतं मया॥ ७ श्रेमैर्गमिष्यसि गृहं श्रमश्च न भविष्यति । कन्यां प्राप्स्यासि तां विष्र पुत्रिणी च भविष्यति॥ ८ काम्यया पृष्टवांस्त्वं मां ततो व्याहृत सुत्तमस् अनितिक्रमणीया सा कृक्षेत्रों के स्त्रिभिःसदा ९

गच्छस्य सृक्षतं क्षत्वा किं चान्यच्छ्रोतुमिच्छसि । यावद्भवीमि विपर्षे अष्टावक यथातथम् ॥ १० ऋषिणा प्रसादिता चास्मि तव हेतोद्विंजर्षम । तस्य संमाननार्थमे त्वायि वाक्यं प्रभाषितम् ॥ ११

यथेति । अहं आत्मदृष्टान्तेन त्वां स्मरातुरां वेद्यि त्वमिष स्वदृष्टान्तेन मां तथाभूतं विद्यिति भावः । तुभ्यं तव सङ्गम- अद्धेति उमयत्र शेषः । किं तस्य मया कन्यार्थिना प्रार्थितस्य तत्कर्तृका इयं जिज्ञासा मम परीक्षा किमयं साधुरसाधुवैति उत किं नेति काकुः । विद्य एवायं किं न भवेत् अपि तु विद्य एवत्यर्थः॥२३॥विद्यत्वमेवाह—आश्चर्यमिति । पूर्वे अति- जीर्णत्वेन दृष्ट्या पुनः कन्येव दृश्यत इति मायारूपमाश्चर्यम् २४॥ एतदेवाह—किमिति । अत्र अस्मिन्वषये किं उत्तरं श्रेष्ठतरं पूर्वपरिगृहीतस्यात्यागः उत एतस्याः स्वीकारः कर्तव्य इति भावः ॥ २५॥ स्वमतमाह— यथेति । श्राक्तिः कामदमनसामर्थ्यं श्रृतिः पूर्वप्राप्तस्यात्यागः तदुभयं श्राक्तिः कामदमनसामर्थ्यं श्रृतिः पूर्वप्राप्तस्यात्यागः तदुभयं

धृत्वा न ब्युत्थास्ये अस्याः स्वीकारं न करिष्ये व्युत्थानं धर्मातिकमं मम न रोचते किंतु सत्येनासादयाम्यहं दारा-निति शेषः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैठकण्ठीये भारतभावदीपे विंशोऽध्यायः॥ २० ॥

28

न विमेति शिषा । १॥ विक्रकेऽन्यथाऽन्यथा करोषि ब्राह्मणकाम्यया ब्राह्मणमानिलस्या ॥ २ ॥ द्यावा-पृथिव्योः दिवि पृथिव्यां च यत्र स्थीयते तत्र एषा काम्या स्त्रीपुंसयोः अन्योन्यामिलाषह्या इच्छास्ति मोक्षाद्न्यिन क्कामं पदं नास्तीत्यर्थः ॥३॥ मे मया तव त्वाम् ॥४॥ सा काम्याऽनातिकमणीया ॥९॥ ऋषिणा वदान्येन ॥११॥

भीष्म उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं तस्याः
. स विप्रः प्राञ्जलिः स्थितः ।
अनुज्ञातस्त्या चापि
स्वगृहं पुनरावजत् ॥ १२
गृहमागत्य विश्रान्तः स्वजनं परिपृच्छय च
अभ्यगच्छच तं विप्रं त्यायतः कुरुनन्दन १३
पृष्टश्च तेन विषेण दृष्टं त्वेतिचदर्शनम् ।
प्राह विप्रं तदा विप्रः सुप्रीतेनान्तरात्मना १४
भवता समनुज्ञातः प्रास्थितो गन्धमादनम् ।

तस्य चोत्तरतो देशे दृष्टं मे दैवतं महत ॥ १५ तया चाहमनुकातो भवांश्चापि प्रकीतिंतः। श्रावितश्चापि तद्वाक्यं गृहं चाभ्यागतः प्रमो तसुवाच तदा विषः सुतां प्रति गृहाण मे। नक्षत्रविधियोगेन पात्रं हि परमं भवान् १७ भीषम स्वाच ।

अष्टावकस्तथेत्युक्त्वा प्रतिगृह्य च तां प्रभो कन्यां परमधर्मात्मा प्रतिमाश्चाभवत्तदा १८ कन्यां तां प्रतिगृह्यैव भार्या परमशोननाम् । उवास सुदितस्तव स्वाश्रमे विगतज्वरः १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टावऋदिक्संवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

युधिष्ठिर उवाच ।
किमाहुर्मरतश्रेष्ठ पात्रं विप्राः सनातनाः ।
ब्राह्मणं लिगिनं चैव ब्राह्मणं वाऽप्यालिगिनम्
भीष्मं उवाच ।
स्ववृत्तिममिपन्नाय लिगिने चेतराय च ।
देयमाहुर्महाराज उभावेतौ तपस्विनौ ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
श्रद्धया परया पूतो यः प्रयच्छेद्विजातये ।
हृद्धं कृद्धं तथा दानं को दोषः स्यात्पितामह
भीष्म उवाच ।
श्रद्धापृतो नरस्तात दुर्दोतोऽपि न संश्वाः ।

पूर्तो भवति सर्वत्र किमुतत्वं महायुते ॥ ४ युधिष्ठिर उवाच । न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवेषु सततं नरः । कव्यप्रदाने तु बुधाः परीक्ष्यं ब्राह्मणं विदुः॥५ भीष्म उवाच । न ब्राह्मणः साध्ययते हृद्यं दैवात्प्रसिद्ध्यति।

देवप्रसादादिज्यन्ते यजमानैर्न संश्वाः ॥ ६ ब्राह्मणान् भरतश्रेष्ठ सततं ब्रह्मवादिनः । मार्कण्डेयः परा ब्राह्म इति लोकेषु ब्राह्ममान्॥

यथा कृषिकृतामेव राजदेयं भवत्येवं श्रीमतामेव दैवं पित्र्यं च ऋणमापति । श्रीमत्त्वं तु कामकृतं च न वैध-मिति स्त्र्यमावेऽयं कस्यापि ऋणी न भवतीति प्रघटकार्थः ॥ १९ ॥ श्रीमहामारते इति अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

एवं पाईस्थ्यहेतुं काममुक्तवा गृहस्थोज्ञितान् दानधर्मा-न्वकुं श्रोतुं पात्रादिगुणान्युच्छति—किमित्यादिना। नासणं न्रह्मनिदं लिज्ञिनं न्रह्मचारिणं संन्यासिनं च दण्डादि-लिज्ज्वन्तम् ॥ १ ॥ स्ववृतिं जीवनार्थं स्वोचितां वृतिं अ-मिपनात्र शरणीकुर्वते लिज्ञी आलिज्ञी वा स्वधमेसिवी यः स एव तपस्त्री पात्रं चेत्यर्थः ॥ २ ॥ स्वधमेनिष्ठत्वं पात्रगुण- मुक्त्वा श्रद्धावत्त्वं दातृगुणमाह—श्रद्धयोते द्वाभ्याम् । अपूतोऽपि परया श्रद्धया यदि प्रयच्छति तर्हि तस्य दातुर-पूत्त्वप्रयुक्तः को दोषः स्यातं वद ॥ ३ ॥ श्रद्धिति । श्रद्धेवास्य पूत्त्वं करोतीः सर्थः ॥ ४ ॥ निति श्रद्धेव पूत्त्वं कर्त्रां चेत् कच्ये पात्रपरीक्षा न विषेया स्यादित्याशयः ॥ ५ ॥ देवानां समूहादैवात् श्रद्धारिभ्य इत्यर्थः । हव्यं देवं कर्म । सिध्यति फळदं भवति न तु ब्रह्मगणुण दिति मावः । इञ्यते देवा इति शेषः देवं कम देवानुप्रहादेव पूर्णं मवति । श्रद्धामात्रप्रियत्वादेवानामिति भावः ॥ ६ ॥ पित्र्यं तु कर्म ब्रह्मणानुप्रहादेव पूर्णं भवति तत्रानुष्रहकर्तारे तपोवलमा-वर्यकमित्याशयेनाह—ब्राह्मणानिति । लोकेषु पितृ-पितामहादिषु पूजनीयेषु ब्रह्मिष्टेषेव ब्रह्मण्यमस्तिति विद्या-

युधिष्ठिर उवाच। अपूर्वोऽप्यथवा विद्वान् संबंधी वा यथा भवेत् तपस्वी यज्ञशीलो वा कथं पात्रं भवेत्तु सः॥८ भीष्म उवाच।

कुलीनः कर्मकृद्धैयस्तथैवाष्यानृशंस्यवान्। हीमानृजुः सत्यवादी पात्रं पूर्वे च ये त्रयः ॥९ तत्रेमं श्रणु मे पार्थे चतुर्णां तेजसां मतम्। पृथिद्याः काश्यपस्याग्नेमीक ण्डेयस्य चैव हि॥

पृथिव्युवाच । यथा महार्णवे क्षिप्तः क्षिप्रं लेघुविंनइयति । तथा दुश्चरितं सर्वे त्रिवृत्यां च निमज्जति ॥११

काश्यप उवाच।
सर्वे च वेदाः सह षद्भिरङ्गेः
साङ्ख्यं पुराणं च कुळे च जन्मः
नैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति
शीलव्यपेतस्य नृप द्विजस्य॥ १२
अग्निस्वाचा

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् । प्रभुश्यतेऽसौ चरते न सत्यं स्रोकास्तस्य हान्तवन्तो भवन्ति ॥१३ मार्कण्डेय उवाच । अश्वमेघसहस्रं च सत्यं च तुलया घृतम् । नाभिजानामि यद्यस्य सत्यस्यार्थमवापुयात्॥

भीष्म उवाच ।
 इत्युक्तवा ते जग्मुराशु चत्वारोऽमितंतजसः
 पृथिवी काश्यपोऽभिश्च प्रकृष्टायुश्च भार्गवः१५
 युधिष्ठिर उवाच ।

ै यदि ते ब्राह्मणा कोके बतिनो भुज्जते हिनः दत्तं ब्राह्मणकामाय कथं तत्सुकृतं भवेत ॥ १६ भीषम उवाच ।

आदिष्टिनो ये राजेन्द्र ब्राह्मणा वेदपारगाः। भुञ्जते ब्रह्मकामाय वतलुप्ता भवन्ति ते ॥ १७ युथिष्टिर उवाच ।

अनेकान्तं बहुद्वारं धर्ममाहुर्मनीषिणः। किनिमित्तं भवेदत्रः तन्मे ब्रुहि पितामह ॥१८ भीष्म उवाच।

अहिंसा सत्यमकोध आनृशंस्यं दमस्तथा। आर्जवं चैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मळक्षणम् १९ ये तु धर्मे प्रशंसन्तश्चरन्ति पृथिवीमिमाम्। अनाचरन्तस्तद्धमें सङ्करेऽभिरताः प्रमो॥ २० तेम्यो हिरण्यं रत्नं वा गामश्चं वा ददाति यः दश वर्षाणि विष्टां स मुङ्के निरयमास्तिः

दित्यर्थः । 'अभिमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितरः' इत्याश्व-लायनोदाहृत्भूतेः श्रौतः स्मार्त औदर्यो वाऽभिः स्वतःग्रद्धो देवांस्तर्पयति । पाणिस्तु सत्कर्मवानेव पितृंस्तर्पयितुं शको-ति नान्यथेति कव्येष्वावश्यकी पात्रपरीक्षेति भावः ॥ ७ ॥ कथं केन हेतुनाऽपूर्वादीनां पश्चानां पात्रत्वामिति प्रश्नार्थः ॥ ८॥ उत्तरे तु-त्रयः अपूर्वसम्बन्धितपास्वनः क्रलीन-त्वादिगुणसप्तकयुक्ता एव पात्रत्वं भजन्ते परिशेषात् । यज्ञ-शील विद्वांसी कर्मकृद्धैद्यपदोदिती कुलीनत्वादिगुणपञ्चकयुक्ता-वेव । एतेषां गुणानामभावे पात्रत्वं न कस्यापीत्यर्थः ॥९॥ एतदेव शिष्टसंमत्या द्रढयति—तन्नेति । तेजसां तेजस्विनां सर्वज्ञानामिति यावत् ॥ १० ॥ लेषुः पांसुपिण्डः त्रिभिरेव वृतिः जीवनं यस्यां सा ब्राह्मी सम्पत् तस्यां त्रिवृत्यां याज-नाध्यापनप्रतिग्रहैरेव जीवति स महान्। एतेन कुलीनत्वं वैद्यत्वं च संगृहीतम् ॥ ११ ॥ ऱ्हीमत्त्वऋजुत्वे शीलपरेन संग्रह्माति सर्वे चेति ॥ १२ ॥ आनृशंस्यं कर्मकृत्वं च संगृह्णाति-अधीयान इति । सत्यं यज्ञादिकमव्यभिच-रितफलं कर्म न चरते न करोति ॥ १३ ॥ अश्वमेधेति स-व्यसंग्रहः । एतेषां गुणानामेकतमस्याप्यभावे पात्रत्वं न भव- तीति चतुर्णामपि मतं न तु चत्वारि पृथङ्यानानि उपक्रमेते-जसां मतिमत्येकवचनाइन्ते च विसंवादाइर्शनादिति भावः ॥ १४ ॥ व्यतिनः ब्रह्मवारिणः कथं तत्त्रकृतमिति त शियवत-नाशात्स्त्रीयं श्राद्धं दुष्यति न वेति प्रश्नः ॥ १६ ॥ आहिष्टं द्वादशवर्षाणि बद्धवर्षे चरेति गुर्वादेशस्तद्रन्तः भोक्तरेव वर्त छप्यते न त दाता प्रस्तेति अपित । कर्मनिहास्तपोनि-ष्टाः पञ्चामित्रह्मच।रिणः । 'पितृमातृपराश्चेत्र ब्राह्मणाः श्राद्ध-सम्पद' इति। 'व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्'इति च स्मरणात्यण्यभागेव भवतीति भावः । एतेन श्राद्धादन्यत्र लोभादिप्रदर्शनेन परवतं नाशयतो दानेऽपि किश्विद्वैगुण्यं जायत इति गम्यते।' 'अत एव मनसा पात्रमुद्दिय जलमध्ये जलं क्षिनेत्। दाता तत्फलमाप्रोति प्रतिप्राही न दोषमाक्'इति पात्रादरार्थे कल्यान्तरं स्मर्यते । अन्ययेतज्ञ स्मर्येत नाष्ये वं युवि ष्ठिरेणाशङ्कप्रतिति दिक् ॥ १७ ॥ अन्तो निष्ठा अनेकान्तं अनेकफलाकारामित्यर्थः । पात्रगुणानामनन्तत्वात्के गुणा नियमेन पात्रताया निमितं तानेवं सङ्ग्रेगेण ब्रुहीति प्रश्नार्थः ॥ १८ ॥ उत्तरमाह त्रिमिः - आहिसति ॥ १९ ॥

* 'त्ततन्म ' ति पाठः

मेदानां पुरुकसानां च तथैवान्तेवसाग्निनाम् कृतं कमोकृतं वापि रागमोहेन जन्यताम् २२ वैश्वदेवं च ये मूढा विष्राय ब्रह्मचारिणे। ददते नेह राजेन्द्र ते छोकान् मुञ्जतेऽशुभान् युधिष्ठिर उवाच।

ार्के परं ब्रह्मचर्यं च कि परं धर्मश्रक्षणम्। किं च श्रेष्ठतमं शौचं तन्मे ब्रूहि पितामह २४

भीष्म उवाच।

ब्रह्मचर्योत्परं तात मधुमांसस्य वर्जनम्। मर्योदायां स्थितो धर्मः शमश्चैवास्य लक्षणं२५ युधिष्ठिर उवाच।

जानाष्ट्र उपाच। कस्मिन्काले चरेद्धमं कस्मिन्कालेऽर्थमाचरेत कस्मिन्काले सुखी च स्यात्तनमे बूहि पितामह

भीष्म उवाच।

कल्यमर्थं निषेवेत ततो धर्ममनन्तरम् ।
पश्चात्कामं निषेवेत न च गच्छेत्प्रसङ्गितां२७
ब्राह्मणांश्चेव मन्येत गुकंश्चाप्यभिपृजयेत ।
सर्वभृतानुलोमश्च मृदुशीलः प्रियंवदः ॥ २८
ब्राधिकारे यदनृतं यच राजसु पैशुनम् ।
गुरोश्चालीककरणं तुल्यं तद्गह्महत्यया ॥ २९
प्रहरेन्न नरेन्द्रेषु न हन्याद्गां तथैव च ।
भूणहत्यासमं चैव उभयं यो निषेवते ॥ ३०
नाग्निं परित्यजेजातु न च वेदान् परित्यजेत ।

न च ब्राह्मणमाकोशेत्समं तद्रह्महत्यया ॥३१ युधिष्टिर उवाच।

कीहशाः साधवो विप्राः केम्यो दत्तं महाफर्छं कीहशानां च भोक्तव्यं तन्मे ब्रुहि पितामहरू

मिष्म उत्राच। अक्रोधना धमपराः सत्यनित्या दमे रताः ताहशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् अमानिनः सर्वसहा दढार्था विजितिन्द्रयाः। सर्वभ्रतहिता मैत्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम्३४ अलुब्धाः शुचयो वैद्या -हीमन्तः सत्यवादिनः सकर्मनिरता ये च तेभ्यो दत्तं महाफलम् ३५ साङ्गांश्च चतुरो वेदानधीते यो द्विजर्षभः। षड्भ्यः प्रवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रसृषयो विदुः ये त्वेवंगुणजातीयास्तेभ्यो दत्तं महाफलम्। सहस्रगुणमाप्नोति गुणाहीय प्रदायकः ॥ ३७ प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च समन्वितः। तारयेत कुछं सर्वमेकोऽपीह द्विजर्षभः॥ ३८ गामश्वं वित्तमन्नं वी तद्विधे प्रतिपादयेत । द्रव्याणि चान्यानि तथा प्रेत्यभावे न शोचति तारयेत कुछं सवंमेकोऽपीह द्विजोत्तमः। किमङ्ग पुनरेवैते तस्मात्पात्रं समाचरेत ॥ ४० निशम्य च गुणोपतं ब्राह्मणं साधुसंमतम्। दूरादानाय्य सत्कृत्य संवत्रशापि पूजयेत्रधर्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि बहुप्राश्चिके द्वाविशोऽध्यायः॥ २२॥ *

मेदादीनां स विष्ठां मुद्धे इति सम्बन्धः। मेदा गोमाहिष्या-दिनां मृतानां मांसमश्रन्तः । पुरुक्तः ये ब्राह्मणादीनिष स्वमावादेव हिंसन्ति । अन्तेयसायिनः वर्मकाराद्यः । कृतमकृतं वा परकीयं पीपं कर्म ये प्रकाशयन्ति ब्राह्मणादयोऽ पि ते मेदादितुल्या एवेति तेषामपीतिपदार्थः १ २२॥ वैश्वदेवं तत्सम्बान्धनं हन्तकारं ब्रह्मचारिणे इति संन्यासिनोऽ-प्युपळक्षणम् । यातिश्च ब्रह्मचारी च पकालस्वामिनानुमा-विति समृतोः अशुमानिति च्छेदः ॥२३॥ परं श्रेष्ठम्॥२४॥ भाः विषयेभ्य इन्द्रियाणां निवृत्तिरेतदेव श्रेष्ठतरं शोचं धर्म-

स्य लक्षणं मर्यादान्तर्गतम् ॥ २५ ॥ कत्यं पूर्वाक्वे ॥ २६ ॥ षड्भ्यः अनुपदोक्तः मधुमांसर्वजनमर्यादापालनशौनैःसहाध्य-यनयागदानभ्यः तान्यनुष्ठातुं प्रवृत इत्यर्थः॥ ३६ ॥ न शो-चित प्रतिपादयन् ॥ ३९ ॥ द्विजोत्तमः निद्धिः । एते पूर्वीक्ता गुणाश्च तत्र यदि लभ्यन्ते तिर्हि तारयेतिति किमु ॥ ४० ॥ निशम्य ज्ञात्वा ईदृशपात्रप्राप्तौ सभीपस्थस्याल्य-गुणस्थातिकमेऽपि दोषो नास्तीति भावः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३ .

युधिष्ठिर उवाच । श्राद्धकाले च दैवे च पित्रयेऽपि च पितामह इच्छामीह त्वयाऽऽख्यातं विहितं यत्सुरार्षिभिः भष्मि उवाच ।

दैवं पौर्वाह्विकं कुर्याद्पराह्ने तु पैतृकम्। मङ्गलाचारसम्पन्नः कृतशीचः प्रयत्नवान् ॥ २ मनुष्याणां तु मध्याह्वे प्रद्यादुपपिताभिः। कालहीनं तु यद्दानं तं भागं रक्षसां विदुः ३ लक्ष्मितं चावलीढं च कलिपूर्वे च यत्कृतम्। रजस्वलाभिद्धं च तं भागं रक्षसां विदुः॥४ अव घुरं च यक्तममत्तेन च भारत। परारुष्टं शुनाँ चेव तं भागं रक्षसां विदुः॥५ केशकी टावपितं क्षतं श्वाभिरवेक्षितम्। रुदितं चावधूतं च तं भागं रक्षसां विदुः॥ ६ निरोङ्कारेण यद्भक्तं सशस्त्रेण च भारत। दुगत्मना च यद्भक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥५ परोच्छिष्टं च यद्भक्तं परिभुक्तं च यद्भवेत । देवे पिड्ये च सत्तं तं भागं रक्षसां विदुः ८ मच्चितं क्रियाहीनं यच्छ्राद्धं परिविष्यते। त्रिमिर्दर्णैनेरश्रेष्ठ तं भागं रक्षसां विदुः॥ आज्याहु।तें विना चैव यहिंकाचित्परिविष्यते दुराचारेश्च यद्भक्तं तं भागं रक्षसां विदुः॥१० ये भागा रक्षसां प्राप्तास्त उक्ता भरतर्थभ।

अत ऊर्ध्व विसर्गस्य परीक्षां ब्राह्मणे श्रुण ११ यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तास्तथैव च । दैवे वाऽप्यथ पित्रये वा राजन्नाहिन्ति केतनम् श्वित्री ह्यीवश्च क्षष्ठी च तथा यहमहतश्च यः। अपस्मारी च यश्चांधी राजन्नाहीन्त केतनम् चिकित्सका देवलका वृथा नियमधारिणः। सोमविकयिणश्चैव राजन्नाहीन्त केतनम् १४ गायना नर्तकाश्चेच प्रवका वादकास्तथा। कथका योधकाञ्चेव राजनाहिन्ति केतनम्१५ होतारो वृषलानां च वृषलाध्यापकास्तथा। तथा वृषलक्षिण्याश्च राजन्नाईन्ति केतनम्१६ अनुयोक्ता च यो विप्रो अनुयुक्तश्च भारत। नाईतस्तावि श्राद्धं ब्रह्मविक्रयिणौ हि तौ१७ अत्रणीर्थः कृतः पूर्वं वणोवरपरिग्रहः। ब्राह्मणः सर्वविद्योऽपि राजन्नार्हति केतनम्॥ अनग्रयश्च ये विप्रा मृतनिर्यातकाश्चये। स्तेनाश्च पातिताश्चेव राजन्नाहिन्ति केतनम् १९ अपरिज्ञातपूर्वोश्च गणपूर्वोश्च भारत। पुत्रिकापूर्वपुत्राश्च आद्भे नाईन्ति केतनम्॥१० ऋणकर्ता च यो राजन्यश्च वार्धिषको नरः। प्राणिविकयवृत्तिश्च राजकाईन्ति केतनम् ॥२१ स्त्रीपूर्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षम । अजपा ब्राह्मणाश्चेव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥

23

श्राद्धाति । कालादौ विहितं विशेषमिति शेषः॥ १ ॥ स्वप्तिमिः आदर्रादिभिर्युक्तः सन् ॥ ३ ॥ स्वतं स्वतं व्र्वितम् ॥६॥ निरोद्धारेण अननुज्ञातेन श्रूहेण वा ॥७॥ प्राप्तिक्तं देवाति।थै।पितृवालकादीन् वर्जायत्वा सुक्तं स्वेनैव॥८ आज्याहुर्ति पात्राभिषारणं विना ॥ १० ॥ विसर्गस्य ब्राह्मणे दानस्य पात्रभूते ॥ ११ ॥ पतिताः महापातकेन जातिबाह्मभूताः कतनं ।निमन्त्रणम् ॥१२॥ श्वित्री श्वेतस्त्रष्टी सुन्द्रन्ति सहारोगी अपस्मारी प्रहमस्तः १३
देवलका देवार्चनमृतिजीविनः त्रथा नियमधारिणो दम्भवन्तः ॥ १४ ॥ स्वकाः सूर्दनपराः कथकाः व्रथालापिनः योधकाः महाः ॥ १५ ॥ वृषलानां श्र्हाणां
होतारां याजकाः वृषलशिष्याः श्रूहदासाः ॥१६॥
अनुयोक्ता स्तकाध्यापकः अनुयुक्तः सृतकाध्येता १७
वर्णावरपरिग्रहः श्रुहापतिः ॥ १८ ॥ अनग्रयः

श्रीतस्मार्तकर्मरहिताः

ये चापेताः स्वकर्मभ्यः स्तेनास्ते परिकीर्तिताः । कर्मणा देहदोषेश्व योनितश्चेव क्वासिताः । पतितांस्तान्विजानीयान्महापाताक्षेनश्च ये इति

स्तेनपतितौ यमौक्तौ वा प्राह्मौ ॥१९॥ गणपूर्वा प्रामण्यः पुत्रिकापूर्वपुत्राः अस्यामुत्पन्नः पुत्रो मदीय इति. नियमेन या दीयते तस्यां च यो जातः स पुत्रिकापूर्वपुत्रः। स. पितृगोत्राद्श्रष्टो मातृगोत्रोपजीवित्वान्निन्यः ॥ २०॥ ऋण्णकर्ता गृद्धयर्थे धनप्रयोक्ता कुसीद्गीनामा वार्ध्वपिकः । 'समर्घ धान्य्रमादाय महर्घ यः प्रयच्छति। स व वार्ध्वपिको नाम हव्यकव्यवहिष्कृतः॥''इति स्मृतिप्रसिद्धः ॥ २१॥ स्मिप्योपजीविनो वा काण्डपृष्ठो वेद्यापतिः 'काण्डपृष्ठः सिद्धरेव निगवते' इति यमेन व्याख्यातः । अजपाः सन्ध्यावन्दनहिनाः ॥ २२॥

आदे दैवे च निर्दिष्टो ब्राह्मणो भरतर्षम् । दातुः पृतिब्रहीतुश्च श्रणुष्वानुष्रहं पुनः ॥ २३

चीणवता गुणैर्युक्ता भवेयुर्येऽपि कर्षकाः। सावित्रीज्ञाः क्रियावृन्तस्ते राजन्केननक्ष्माः क्षात्रधर्मिणमप्याजौ केतयेत्कुळजं द्विजम्। न त्वेच वणिजं तात श्रान् च परिकल्पयेत्॥ अग्निहोत्री चयो विप्रो ग्रामवासी च यो भवेत अस्तेनश्चातिथिज्ञश्च स राजन् केतनक्षमः २६ सावित्रीं जपते यन्तु त्रिकाळं भरतर्षभ । भिक्षावृत्तिः क्रियावांश्च स राजन्केतनक्षमः॥ उदितास्तमितो यश्च तथैवास्तमितोदितः। अहिस्रश्चालपदोषश्च स राजन्केतनक्षमः॥ २८ अकल्कको द्यानकश्च ब्राह्मणो भरतर्षभ। संसर्गे भैक्ष्यवृत्तिश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २९ अवर्ता कितवः स्तेनः प्राणिविक्रयिको वणि क पश्चाच पीतवान्सोमं स राजन्केतनक्षमः ३० अर्जायत्वा धनं पूर्वं दारुणैरापि कमाभिः। भवेत्सर्वाति। थेः पश्चात्स राजन्केतनक्षमः ३१

ब्रह्मिकयिनिर्देष्टं स्त्रिया यचार्जितं धनम् अदेयं पितृविष्रेभ्यो यच क्लैब्यादुपार्जितम्॥ क्रियमाणेऽपवर्गे च यो द्विजो भरतर्षभ। न व्याहराते यद्यकं तस्याधमी गवानृतम् ३३ आदस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तं दिध घृतं तथा सोमञ्जयश्च मांसं च यदारण्यं युधिष्ठिर ॥३४ श्राद्धापवर्गे विप्रस्य खन्ना वै मुद्दिता भनेत्। क्षत्रियस्यापि यो बूयात्र्वीयन्तां पिनरास्त्रिवाते अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकमणि भारत। अक्षय्यमभिवान्द्रयं खोस्त शुद्रस्य भारत॥ पुण्याहवाचनं दैवं ब्रायणस्य विधीयते। एतदेव निरोद्धारं क्षत्रियस्य वित्रीय रे॥ ३७ वैश्यस्य दैवे चक्तःयं पीयन्तां देवता होते। कर्मणामानुपृङ्गेण विश्विपूर्व कृतं श्रुण ॥ ३८ जातकर्मादिकाः सर्वास्त्रग् वर्णेषु भारत। ब्रह्मक्षत्रे हि मन्त्रोक्ता वैश्यस्य च युधिष्ठिर॥ वित्रस्य रशना मौओ मौवीं राजन्यगामिनी बाल्बजी ह्येत्र वैश्यस्य धर्म एष यु बिष्टिर४० दातुः प्रतिप्रहीतुश्च्यपीधमाविमौ श्रुणु। बाह्मणस्यान्तेऽधमः प्रोक्तः पातकसंक्षितः। चतुर्गुणः क्षत्रियस्य वैदयस्याष्ट्रतुणः स्सृतः ४१ नान्यत्र ब्राह्मणोऽश्लोयात्पूर्व विषेण केतितः। यवीयान्पशुहिंसायां तुल्यधर्मों भवेत्स हि॥ तथा राजन्यवैश्याभ्यां यद्यश्रीयात् केतितः। यवीयान् पद्महिसायां मागार्धे समनाम्यात दैवं वाऽप्यथवा पित्र्यं योऽश्लीयाद्वाह्मणादिषु अस्तातो ब्राह्मणो राजंस्तस्याधर्मो गवानृतस्

अनुप्रहं निषिद्धानामपि केनाचिद्गणेनाभ्यनुज्ञानम् ॥ २३ ॥ वणिजं वणिग्वतिम्॥२५॥ उदितः आव्यः अस्तमितः दारिदः पूर्वाह्ने लामकाले आद्यः । सद्यस्तस्य व्यथे दरिदः । एवं प्रात्स्लामकाले अस्तामितः मध्याहे लामे सति : उ-दितः। अल्पदोषो विद्वत्त्वादिविशेषगुणरहितः अदाता वा।। २८।। अकल्ककः अदाम्भिकः अपापो वा। क्लकः पापे च दम्भे च' इति को शः। अकल्पक इति पाठे स्वेच्छ्या धर्माधर्मकल्पकः।अतर्कः अहेतुकः ग्रुष्कतर्क-परः संसर्गे सङ्गत्यहें गृहे ज्ञाते मैक्ष्यवृत्तिः ॥ २९ ॥ कित-बो धृतः ॥ ३० ॥ सर्वे देवतादिकं अतिथिरेव यस्य स स-वातिथिः ॥ ३१ ॥ अह्य वेदः क्रैब्यात् दीनभाषणेन मि-थ्याशपथादिना वा ।। ३२ ॥ अपवर्गे श्रादसर्मक्षी ऱ्हीय-साण इति पाठे लजमानः युक्तं अस्तु स्वयेत्यादिवचनं गवा-कृतं अनुतगोशपथस्य पापम् ॥ ३३ ॥ सोमक्षयो दर्शः आ-रण्यं मृगादिमांसं च यदा प्राप्तं तदेव श्राद्धस्य काळः ॥३४॥ स्वधोच्यतामिति प्रदात्रा उक्ते अस्त खधोते ब्राह्मणो वदेत

एवमुत्तरत्र मुदिता प्रीतिकरी पितृणामित्यर्थात् ॥ ३५ ॥ पुण्येति । पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तिति यजनानेन प्रोक्ते ओं पुण्याहमस्त्विति ब्राह्मणा ब्रुयुः । दवं सोङ्कारम् ।।३७॥ दैवे ओङ्कारस्थाने प्रीयन्तां देवताः पुण्याहमस्त्विति प्रतिव-देदित्यर्थः कृतं कियां अनुष्ठानकमामिति यावत् वैश्यस्य व मन्त्रोक्ता इत्यनुषद्धः ॥ ३८ ॥ रशना मेखला मौजी मुज-मयी मौर्वी धनुज्यी बाल्वजो बल्वजन्तुगविशेषस्तनमयी ॥ ४० ॥ धर्मी दातुः अर्थमः प्रतिप्रहोतुरिति तावुमौ श्र्णु तत्राधर्ममेव सामान्यत आह—ब्राह्मणस्योत एककार्षा-पणार्थे अनृतवक्तुर्शाह्मणस्य यावानधर्मी भवति स एव चतु-र्गुणः क्षत्रियस्याष्टगुणो वैश्यस्य तावन्मात्रार्थे भवतीत्यर्थः । सार्थकोकः ॥ ४१ ॥ नोनि । यः पूर्गस्य निमन्त्रयितर-श्राति स ज्यायान् परस्याश्रन् यवीयान् तत्र ब्राह्मणेन के-तितः सन् यदि यवीयान् भन्नेतर्हि वृत्रापशुर्हिपायाः पुर्णे पापं प्राप्नुयात् । क्षत्रियादिना केतितः सन् यदि यवीयान्स्था-त्ति वृथापशुहिंसाया अर्घे पापं प्राप्त्रयादिति क्लोकद्रयार्थः ४२ आशीचो ब्राह्मणो राजन्योश्लीयां द्वाह्मणादिषु श्रानपूर्वमथो छोभात्तस्याधमों गवानृतम्॥४५ अर्थेनान्येन यो छिप्सेत्कर्मार्थं चैव भारत । आमन्त्रयति राजेन्द्र तस्याधमोऽन्नृतं समृतम् अवेद्वतचारित्रास्त्रिभिवंणें युधिष्टिर । मन्त्रवत्परिविष्यन्ते तस्याधमों गवानृतम्४७ युधिष्टिर उवाच ।

पित्र्यं वाऽप्यथवा दैवं दीयते यत्पितामह प्तिद्विच्छाम्यहं ज्ञातुं दत्तं केषु महाफलम् ४८ भीष्म उवाच ।

येषां दाराः प्रतीक्षन्ते सुवृष्टिमिव कर्षकाः। उच्छेषपश्शिषं हि तान्भोजय युधिष्ठिर ४९ चारित्रनिरता राजन्ये कृशाः कृशवृत्तयः। यर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम्॥५० तद्भक्तास्तद्गृहा राजंस्तद्वलास्तदपाश्रयाः । अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु द्त्तं महाफलम्॥ ५१ तस्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भयार्ता युधिष्ठिर। अर्थिनो भोवतुमिच्छान्त तेषु दत्तं महाफलम् अव हक कर्य विप्रय रौदेयातकरक्रतातमनः। बटवो यस्य भिक्षन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् हतस्वा हतदाराश्च ये विपा देशसंध्रवे। अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ वतिनो नियमसाश्च ये विप्राः श्रुतसंमताः। तत्समाप्त्यर्थमिच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् अत्युःकान्ताश्च धर्मेषु पाषण्डसमयेषु च। क्रशप्राणाः कृशधनास्तेभ्यो दत्तं महाफलम्

कृतसर्वेखहरणा निर्दोषाः प्रभविष्णुभिः। स्पृह्यन्ति च भुक्तवान्नं तेषु दत्तं महाफलम् तपश्चिनस्तपोनिष्ठास्तेषां मैक्षचराश्च ये। अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम्

महाफलविधिदाने श्रुतस्ते भरतपंगी निरयं येन गच्छन्ति स्वर्ग चैव हि तच्छुणु५९, गुर्वर्थमभ्यार्थं वा तर्जायत्वा युधिष्ठिर्। श्रेऽनृतं कथयन्ति स्म ते वै निरयगामिनः ६० परदाराभिहर्तारः परदाराभिमार्शनः। परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥ ६१ ये परस्वापहर्तारः परस्वानां च नाद्यकाः। सचकाश्च परेषां ये ते वै निरयगाभिनः ॥६२ प्रपाणां च सभानां च सङ्क्रमाणां च मारत अगाराणां च भेत्तारो नरा निरयगामिनः६३ अनाथां प्रमदां बालां वृद्धां भीतां तपास्तिनीन वज्रयन्ति नरा ये च ते वै निरयगामिनः ६४ वत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदं च भारत। मित्रच्छेदं तथाऽऽशायास्ते वै निरयगामिनः सूचकाः सेतुभेतारः परवृत्युपजीवकाः। अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ६६ पाषण्डा दषकाश्चेव समयानां च दूषकाः। ये प्रत्यवसिताश्चेव ते वै निरयगामिनः ॥ ६७ विषमध्यवहाराश्च विषमाश्चैव वृद्धिषु। लाभेषु विषमाध्येव ते वै निरयगामिनः ॥ ६८ दृतसंव्यवहाराश्च निष्परीक्षाश्च मानवाः। प्राणिहिसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिनः ॥६९

आशौचः जननमरणाशौचवान् ॥ ४५ ॥ अर्थन प्रयोजनेन तीर्थयात्राव्यपदेशेन जीविकाद्यर्थी यो धनं लिप्सेन्त्र यो वा कर्मार्थे मे भिक्षां देहीत्यामन्त्रयति दातारमाभिमुन्द्योक्तरोति तस्यापि अनृतं गवानृतमेव स्मृतम् ॥ ४६ ॥ वेदन्नतं चारित्रं च येषां नास्ति ते येन मन्त्रवत् मन्त्रयुक्तं यथास्यात्था श्राद्धे परिविष्यन्ते तस्य ॥ ४० ॥ मोजनपानेऽविष्यस्य ति सिहतं परिशेषं स्थाल्यामवाशिष्टं प्रतीक्षन्ते, येषां पाकपर्याप्तमेव धान्यादिकमस्ति न कुस्लादौ तान् मोजय ॥ ४९ ॥ तद्भक्ताः चारित्रमेव मक्तोऽत्रं तह्यजीवनं येषां ते । तद्भृहाः तदेव गृहे स्त्र्यादौ येषां ते, बलं इह लोके दोषाभिमवसामर्थ्यं, अपाश्रयः परलोकगमनालम्बनं अर्थे प्रयोजने सत्येवार्थिनो भवन्ति न सम्बायम् ॥ ५९ ॥ रोक्ष्यात् दारिद्यात् करे कृतः आत्मवात्मा जीवनमन्नं हस्ते गृहीतान्नस्य बदवः क्षुधार्ताः मह्यं देही सद्यं देहीति याचन्ते

तेभ्योऽतिदि स्थिभ्यः ॥ ५३ ॥ क्रतेति पाठेऽपि क्रतं हिंसितं दूरीकृतं हृतमित्येवार्थः ॥ ५४ ॥ चः पादपूरणार्थः । पाषण्डानां समयो मर्यादा येषु धभेषु तत्र अत्युक्तान्ताः अत्यन्तं ततो दूरे स्थिताः ॥ ५६ ॥ भुक्तवाऽज्ञभेव स्पृह्वन्यन्ति न स्वादु, अत एव न चतुर्था स्वादु वेनानी। स्तित्वान्द्वास्य किन्तु गर्तापूरणं यथाकथं चित्कत्व्यं तच स्वयमेवेश्वरेण कर्तव्यमित्याशयवन्त इत्यर्थः ॥ ५० ॥ अभयार्थं भयनिवृत्तिरूपं प्रयोजनम् ॥ ६० ॥ आभमिश्वेनो जाराः प्रयोक्तारः हर्त्रभिमिश्वेनोर्द्वृताः ॥ ६० ॥ आभमिश्वेनो जाराः प्रयोक्तारः हर्त्रभिमिश्वेनोर्द्वृताः ॥ ६० ॥ परेषां दोषस्यति शेषः ॥ ६२ ॥ आशायास्थेदिमित्यकदेशानुषंगः कुर्वन्तिति शेषः ॥ ६६ ॥ सूचकाः राजगामिपश्चन्यवादिनः सेतुः आर्यमर्यादा ॥ ६६ ॥ पाषण्डाः वेदविरोधिनः शाक्यादयः दूषकाः सतां निन्दकाः समयानां धमसङ्कतानां प्रत्यवन्तिताः आरूढपतिताः ॥ ६० ॥ विषमाः जनविरोधिनो व्यवहारादयो येषां ते ॥ ६८ ॥

कृतादां कृतनिर्देशं कृतभक्तं कृतश्रमम्। मेदैयें व्यपकर्षन्ति ते वै निरयगामिनः॥ ७० पर्येश्चनित च ये दारानश्चिभृत्यातिर्थस्तिथा। उर्जन्मिपितृदेवेज्यास्ते वै निरयगामिनः ॥७१ वदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दुषकाः। वैदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः॥ ७२ चातुराश्रम्यबाह्याश्च श्रुतिबाह्याश्च ये नराः। विकर्मीभश्च जीवन्ति ते वै निग्यगामिनः ७३ केशविकयिका राजन विषविकयिकाश ये। र्श्वाराविकयिकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ७४ ब्राह्मणानां गवां चैव कन्यानां च युधिष्ठिर। थं उन्तरं यान्ति कार्येषु ते व । नरयगामिनः॥ शस्त्रविकायकाश्चव कर्नारश्च युधिष्टिर। शल्यानां धनुषां चैव ते वै निर्यगामिन:७६ शिलाभिः शंकुभिर्वापि श्वभूर्वा सरत्वेस । ये मार्गमन्दंधान ते वै निरयगामिनः॥ ७७ उपाध्यायांश्च भृत्यांश्च भक्तांश्च भगतर्षभ । ये त्यजंत्यविकारांस्त्रींस्ने वै निरयगामिनः ७८ अप्राप्तदमकाश्चैव नासानां वेधकाश्च ये। बन्धकाश्च पशुनां ये ते वै निरयगामिनः ७९ अगोप्तारश्च राजानो बलिषड्भागनस्कराः। समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ८०

श्चान्तान् दान्तांस्तथा प्राज्ञान् दीर्घकालं सहोषितान्। त्यज्ञान्त कुनकुत्या ये ते वै निरयगामिनः॥ ८१ बालानामथ वृद्धानां दासानां चैव ये नराः। अद्त्वा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ८२ पते पूर्वं विनिर्दिष्टाः प्रोक्ता निरयगामिनः। भागिनः सर्गलोकस्य वक्ष्यामि भरतर्षम ८३ सर्वेष्वेव तु कार्येषु दैवपूर्वेषु भारतः।

हन्ति पुत्रान् पश्-कृत्स्नान्ब्राह्मणातिकमः कृतः दानेन तपसा चैव सत्येन च युधिष्टिर। ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः खर्गगामिनः॥ ८५ गुश्रुगामेस्तपोभिश्च विद्यामादाय भारत। ये प्रातिप्रहानिःस्रोहास्ते नराः स्वर्गगामितः ८६ भयात्पापात्तथा बाधादारिद्याद्याविधर्यणात यत्कृते प्रतिमुच्यन्ते ते नगः स्वर्गगामनः ८७ क्षमावन्तश्च धीराश्च धर्मकार्येषु चोत्थिनाः। मङ्गलाचारसम्पन्नाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥८८ निवृत्ता मधुमांसेभ्यः परदारेभ्य एव च। निवृत्ताश्चेव मद्यभ्यस्ते नराः खगगामिनः ८९ आश्रमाणां च कर्तारः कुलानां चैव भारत देशानां नगराणां च ते नराः स्वर्गगामिनः ९० वस्त्रामरणदातारो भक्तपानान्नदास्तथा। कुदुम्बानां च दातारः पुरुषाः खर्गगामनः॥ सर्वहिंसानिवृत्ताश्च नराः सर्वमहाश्च ये। सर्वस्याश्रयभूनाश्च ते नराः खर्गगामिनः॥९२ मातरं पितरं चैव शुश्र्षान्त जितोन्द्रयाः। भ्रातृणां चैव सस्नेहीस्ते नराः खर्गगामिनः ९३ आद्याश्च वलवन्तश्च यौवनस्थाश्च भारत। ये वै जितेन्द्रिया धीरास्ते नराः खर्गगामिनः अपराधिषु सस्नेहा मृद्वो मृदुवत्सलाः। आराधनसुखाश्चापि पुरुषाः स्वर्गगामिनः॥९५ सहस्रपरिवेष्टारस्तथैव च सहस्रदाः। त्रातारश्च सहस्राणां ते नराः खर्गगामिनः ९६ सुवर्णस्य च दातारो गवां च भरतर्षमः। यानानां वाह्वानां च ते नराः खर्गगामिनः वैवाहिकानां द्रऱ्याणां प्रेष्याणां च युचिष्ठिर दातारों वाससां चैव ते नराः स्वर्गगामिनः विहारावसथोद्यानक्रुपारामसमाप्रपाः। वप्राणां चैव कर्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः॥९९

क्रताशं दासमार्थेनं वा कृतनिर्देशं निर्देशः तुभ्यमिदं दास्यामीति प्रतिज्ञा सा कृता यस्मै इति समासः। भक्तं नेतनं व्यपकर्षन्ति पत्युः सकाशाधुरीकुर्वन्ति ॥ ७० ॥ पर्यक्रन्ति परित्यच्याश्चान्ति ॥ ७१ ॥ विकर्मभीः स्वस्य निषिद्धैः कर्मसिः ॥ ७३ ॥ केशाश्चामरक्रम्बलाद्यः ॥ ७४ ॥ अन्तरं यान्ति अन्तराया मवन्ति ॥७५॥ कर्तारः शस्त्रस्यादीनाम् ॥७६॥ अप्राप्तः अदान्तः। प्राप्तं लब्धे समझसे' (तवर्षे ३२) इति मेदिनी। पश्चनां युगेन गोण्या

अण्डमर्दनेन वा बलतीर्ययोर्नाशका अप्राप्त इमकाः ॥ ७९ ॥ सर्वोध्विति । ये ब्राह्मणातिकमं न कुर्वन्ति ते स्वर्गगामिन इत्यथः ॥ ८४ ॥ आबाधात् सङ्कुटात् ॥ ८० ॥ मधु क्षोद्रम् ॥ ८९ ॥ कर्तारः पालन-कर्तारः ॥ ९० ॥ कुरुम्बानां दातारः पराविवाहकर्तारः ॥ ९० ॥ अगराधनेन इतरान् सुखयन्ति ते तथा ॥ ९५ ॥ द्रव्याणां वध्वलङ्कारादीनां प्रेष्याणां दासोदासानाम् ॥ ९८ ॥

निवेशनानां क्षेत्राणां वसतीनां चे भारत । दातारः प्रार्थितानां च ते नराः खर्गगामिनः रसानां चाथ बीजानां घान्यानां च युधिष्टिर स्वयमुत्पाद्य दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ १ यर्सिमस्तासमन् कुले जाता बहुपुत्राः शतायुषः सानुकोशा जितकोधाः पुरुषाः स्वगगामिनः॥ पनदुक्तमञ्जनार्थे दैवं पिश्यं च भारत । दानधर्मे चदानस्य यत्पूर्वमृषिभिः कृतम्१०३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्शण दानधर्मपर्वाण स्वर्गनरक्षगामिवर्णने त्रयोविशोऽध्यायः ॥ २३ ॥.

28

युधिष्ठिर उत्राच । इदं मे तत्त्वतो राजन् व कुमहीसि भारत । झर्हिसयित्वाऽपि कथं ब्रह्महत्या विधीयते॥१ भीष्म उवाच ।

व्यासमामन्त्रय राजेन्द्र पुरायतपृष्टवानहम्।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तिदिहैकमनाः श्रुणु ॥ २
चतुर्थस्त्वं विसष्टस्य तत्त्वमाख्याहि मे मुने ।
अहिसयित्वा केनेह ब्रह्महस्या विधीयते ॥ ३
इति पृष्टो मया राजन् पराशरशरीरजः ।
अववीन्निपुणो धर्मे निःसंशयमनुत्तमम् ॥ ४
ब्राह्मणं स्वयमाह्नय भिक्षार्थे कृशवृत्तिनम् ।
ब्रूयान्नास्तीति यः पश्चात्तं विद्याद्रह्मघातिनम्
मध्यस्थस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य भारत ।

वृत्ति हरित दुर्बुद्धिस्तं विद्याद्भग्रधातिनम् ॥६
गोकुलस्य तृषार्वस्य जलार्थे वसुधाधिप ।
उत्पादयित यो विद्यां तं विद्याद्मस्यातिनम् ७
यः प्रयुत्तां श्रुति सम्यक् शास्त्रं वा सुनिभिः कृतं
दृषयत्यनभिश्राय तं विद्याद्मस्यातिनम् ॥ ८
आत्मजां रूपसंपन्नां महतीं सहशे वरे ।
न प्रयच्छिति यः कन्यां तं विद्याद्मस्यातिनम्
अधर्मनिरतो मूढो मिथ्या यो वै द्विजातिषु।
दद्यान्ममीतिगं शोकं तं विद्याद्मस्यातिनम् १०
चक्षुषा विप्रहोणस्य पंगुलस्य जडस्य वा ।
हरेत यो वै सर्वस्वं तं विद्याद्मस्यातिनम् ११
आश्रमे वा वने वाऽिप ग्रामे वा यदि वा पुरे
आश्रमे समुतस्य जेन्मोहात्तं विद्याद्मस्यवातिनम् १२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वेणि दानधर्मपर्वाणे ब्रह्मझकथने चतुर्विशोऽध्यायः॥ २४॥

२५

युधिष्ठिर उवाच ।

तीर्थानां दर्शनं श्रेयः स्नानं च भरतर्षभ । श्रवणं च महाप्राज्ञ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १

दानस्य प्रत्यर्पणस्य दानं च तद्धर्मे चेति शोधको धर्मः । 'स्याद्धममिश्रयाम् ' (१।४।२४) इत्यमरः । अमुत्राध परलोकफलम् ॥ ३॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनवर्पाणे नैलक्षणीये भारतभावदीपे त्र्योविंशोऽध्यायः ॥ २३॥

इदं में इत्यथ्यायः स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभरते

अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्विशोऽ-ध्यायः ॥ २४ ॥

तिथीनामित्यध्यायस्य तात्पर्यं दरिद्राणां बाह्यं धर्मसाधनं तीर्थाटनादन्यनास्तीति श्रोतुमिच्छामि तीर्थाः नीत्यर्थात् ॥ १ ॥

पृथिद्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि भरतर्षभ ॥ चलुमहस्ति मे तानि श्रोतास्मि नियतं श्रभो २ भीष्म उवाच ।

इसमंगिरसा प्रोक्तं तीर्धवंशं महाद्युते।
श्रोतुमहीस भद्रं ते प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ॥ ३
तपोवनगतं विप्रमामिगम्य महामुनिम्।
पप्रच्छाङ्किरसं धीरं गौतमः संशितंत्रतः॥ ४
आस्त मे भगवन्कश्चित्तीर्थेम्यो धर्मसंशयः।
तत्सर्वं श्रोतुभिच्छामि तन्मे शंस महामुने॥५
उपस्पृश्य फलं कि स्यात्तेषु तीर्थेषु वे मुने।
प्रत्यभावे महाप्राज्ञ तद्यथाऽस्ति तथा वद ६
आङ्किरा उवाच।

सप्ताहं चन्द्रभागां वै वितस्तामूर्मिमाछिनीम् विगाहा वै निराहारो निर्मलो मुनिवद्भवेत ७ काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानद्म ता नदीः सिंधुमासाद्य शीलवान्स्वर्गमाप्रयात् पुष्करं च प्रभासं च नैमिषं सागरोदकम्। देविकामिन्द्रमार्गे च स्वर्णविन्दुं विगाह्य च विवोध्यते विमानस्थः सोऽप्सरोभिराभिष्टुतः हिरण्याबिन्दुं विश्लोभ्य प्रयत्रशाभिवाद्य चर्० कुशेशयं च देवं तं धूयते तस्य कि ल्विषम्। इंद्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसन्निधी ॥११ करतोयां कुरङ्गे च त्रिरात्रोपोषितो नरः। अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य प्रयतः श्रुचिः १२ गङ्गाद्वारे कुशावते विख्वके नीलपर्वते। तथा कनखले स्नात्वा धूतपाप्मा दिवं वजेत्। अपां न्हद उपस्पृदय वाजिमेधफलं लभेतः। ब्रह्मचारी जितकोधः सत्यसंधस्त्वाहिंसकः यत्र भागीरथी गङ्गा पतते दिशमुत्तराम्। महेश्वरस्य त्रिस्थाने यो नरस्त्वभिषिच्यते १५ एकमासं निराहारः स पश्यति हि देवताः। सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन्॥ १६ सुधां वे लभते भोवतुं यो नरो जायते पुनः। महाश्रम उपस्पृद्य योऽग्निहोत्रपरः ग्रुचिः १७ एकमासं निराहारः सिद्धि मासेन स वजेता

महा=हद उपस्पृश्य भृगुतुङ्गे त्वलोलुपः ॥ १८ त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया। कन्याकूप उपस्ट्रय बलाकायां कृतोदकः १९ देवेषु लभते कोतिँ यशसा च विराजते॥ २० देविकायामुपस्पृत्रय तथा सुन्द्रिकाव्हदे। अश्विन्यां रूपवर्चस्कं प्रत्य वे लभते नरः २१ महागङ्गाभुपस्पृश्य कृत्तिकाङ्गारके तथा। पक्षमेकं निराहारः स्वर्गमाप्तीति निर्मलः २२ वैभानिक उपस्ट्य किङ्किणीकाश्रमे तथा। निवासेऽप्सरसां दिव्ये कामचारी महीयते२३ कालिकाश्रममासाद्य विप शायां कृतोद्कः। ब्रह्मचारी जितकोधिस्त्ररात्रं मुच्यते भवात्२४ आश्रमे कृत्तिकानां तु स्नात्वा यस्तर्भयेत्पितृन् तोषियत्वा महादेवं निर्मेलः खर्गमाष्ट्रयात रेप महापुर उपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितः छुन्तिः। त्रसानां स्थावराणां च द्विपदानां भयं त्यजेत् देवदारुवने स्नात्वा धूतपाप्मा कृतोद्कः। देवलोकमवामाति सप्तरात्रीषितः शुचिः २७ शरस्तम्बे कुशस्तम्बे द्रोणशर्मपदे तथा। अपां प्रपतनासेची सेव्यते सोऽप्सरोगणैः॥२८ चित्रकूटे जनस्थाने तथा मन्दाकिनीजले। विगाह्य वै निराहारो राजलक्ष्म्या निषेठयते

इयामायास्त्वाश्रमं गत्वा उषित्वा चाभिषिच्य च एकपक्षं निराहार-

स्त्वन्तर्धानफलं लमेत्॥ : ३० कौशिकीं तु समासाय वायुमक्षस्त्वलोलुपः। पक्रविश्वतिरात्रेण सर्गमारोहते नरः॥ ३१ मतङ्गवाप्यां यः स्नायादेकरात्रेण सिद्धयति। विगाहाति द्यालस्वमन्थकं वै सनातनम् ३२ नैमिषे स्वर्गतीर्थें च उपस्पृश्य जितेन्द्रियः। फलं पुरुषमेथस्य लभेन्मासं कृतोद्कः॥ ३३ गङ्गाप्हद् उपस्पृश्य तथा चैवोत्पलावने। अश्वमेथमवामोति तत्र मासं कृतोद्कः॥ ३४

तीर्थवंशं तीर्थसङ्घम् ॥ ३ ॥ तीर्थभ्यः तीर्थान्युद्दिश्य पाव-नानि न वेति धर्मसंशयोऽस्ति ॥ ५ ॥ प्रेत्यभावे जन्मान्तरे ॥ ६ ॥ मुनिवत् मवेत् मुनीनां गति लभेते-त्यर्थः ॥ ७ ॥ नदं सिन्धुम् ॥ ८ ॥ गङ्गाद्वारादयोऽञ-ब्रह्मिगरो गोदावर्यनुगता एव प्राह्याः भागीरथीमाहारम्यस्य

अग्रे स्वातन्त्र्येण वर्ष्यमानत्वात् ॥ १३ ॥ त्रिस्थाने स्वर्गः सृत्युपाताले ॥ १५ ॥ रूपवर्चसोः समाहारः रूपवर्चस्कं वर्चस्तेजः ॥ २१ ॥ ज्ञसानां जज्ञमानाम् ॥ २६ ॥ अन्तर्धानफलं गन्धर्वादिमोगम् ॥ ३० ॥ गङ्गायम्नयोस्तीर्थे तथा काल्खरे गिरौ। द्शाश्वमेधानाप्तीति तत्र मासं कृतोदकः ॥३५ षष्टिन्हद् उपस्पृश्य चान्नदानाद्विशिष्यते। दशतीर्थसहस्राणि तिस्रः कोट्यस्तथा पराः ॥ समागच्छन्ति माध्यां त प्रयागे भरतर्षम । माघमासं प्रयागे त नियतः संशितवतः ॥३७ स्नात्वा तु भरतश्रेष्ठ निर्मेलः स्वर्गमाप्ट्यात्। मरुद्रण उपस्पृश्य पितृणामाश्रमे श्रुचिः ॥ ३८ वैवखतस्य तीर्थे च तीर्थभूतो भवेन्नरः। तथा ब्रह्मसरो गत्वा भागीरध्यां क्रतोदकः ३९ पक्रमासं निराहारः सोमलोकमवाप्रयात ४० उत्पातके नरः स्नात्वा अष्टावके क्रतोदकः। द्वादशाहं निराहारों नरमेधफलं लभेत ॥ ४१ अइमप्रष्टे गयायां च निरविन्दे च पर्वते। त्तीयां क्रीञ्चपद्यां च ब्रह्महत्यां विश्वध्यते॥४२ कलविङ उपस्प्रथ विद्याच बहुशो जलम्। अग्नेः पुरे नरः स्नात्वा अग्निकन्यापुरे वसेत ॥ करवीरपुरे स्नात्वा विशालायां क्रतोदकः। देव-हद उपस्पृश्य ब्रह्मभूतो विराजते॥ ४४ पुनरावर्भनन्दां च महानन्दां च सेव्य वै। नन्दने सेव्यते दान्तस्त्वप्सरोभिराईसकः ४५ उर्वशीं कृत्तिकायोगे गत्वा चैव समाहितः। लौहित्ये विधिवत्स्नात्वा पंडरीक फलं लभेत राम-हद उपस्पृश्य विपाशायां क्रतोदकः। द्वादशाहं निराहारः कलमषाद्विप्रमुख्यते॥४७ महाप्हद उपस्पृद्य शुद्धेन मनसा नरः। पकमासं निराहारों जमदश्चिगति लभेत ॥४८ विध्ये संताप्य चात्मानं सत्यसन्धस्त्वहिसकः विनयात्तप आस्थाय मासेनैकेन सिध्यति ४९ नर्मदायासपस्प्रस्य तथा शूर्पारकोदके। एकपक्षं निराहारो राजपत्रो विधीयते॥ ५० जम्बूमार्गे त्रिभिर्मासैः संयतः ससमाहितः।

अहोरात्रेण चैकेन सिद्धि समधिगच्छति ५१ कोकास से विगाह्याथ गत्वा चाञ्जलिकाश्रमम शाक्सअश्चीरवासाः क्रमारीविन्दते दशापर वैवस्वतस्य सदनं न स गच्छेत्कदाचन । यस्य कन्याहरे वासो देवलोकं स गच्छति प्रभासे त्वेकरात्रेण अमावास्यां समाहितः। सिध्यते तु महाबाहो यो नरो जायतेऽमरः५४ उज्जानक उपस्परय आर्ष्टिषेणस्य चाश्रमे । पिङ्गायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते५५ कुल्यायां समुपस्पृश्य जप्तवा चैवाधमर्पणम्। अश्वमेधमवासोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥५६ पिंडारक उपस्पृद्य एकरात्रोषितो नरः। अग्निष्टोममवाप्नोति प्रभातां शर्वरीं श्रुचिः ५७ तथा ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योपशोभितम्। पुण्डरीकमवाप्नोति उपस्पृदय नरः शुचिः ५८ मैनाके पर्वते स्नात्वा तथा सन्ध्यामुपास्य च कामं जित्वा च वै मासं सर्वयञ्चफलं लमेत५९ कालोटकं नन्दिकण्डं तथा चोत्तरमानसम्। अभ्येत्य योजनशताद्भुणहा विप्रमुच्यते॥ ६० नन्दीश्वरस्य मूर्ति तु दृष्टी सुच्येत किविवषैः। स्वर्गमार्गे नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकं स गच्छति विख्यातो हिमवान्पुण्यः राङ्करश्वश्चरो गिरिः आकरः सर्वरत्नानां सिद्धचारणसेवितः ६२ शरीरमुत्सजेत्तत्र विधिपूर्वमनाशके। अध्वयं जीवितं ज्ञात्वा यो वै वेदान्तगो द्विजः अभ्यर्च्य देवतास्तत्र नमस्कृत्य मुनीस्तथा। ततः सिद्धो दिवं गच्छेद्रह्मलोकं सनातनम् ६४ कामं क्रोधं च छोभं च यो जित्वा तर्थिमावसेत न तेन किञ्चित्र प्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेत ६५ यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च मनसा तानि गम्यानि सर्वतीर्थसमीक्षया ६६

गयायां गयान्तर्गतेऽइमपृष्ठे प्रेतिशलायां एकां ब्रह्महत्यां व्यपोद्य निर्मवन्दे निश्चितोऽविन्दोऽलामो यत्र तस्मिन् सुखगन्धहीने प्रेतपर्वते द्वितीयां ब्रह्महत्यां निरस्य क्रीज्ञपदीति सर्वेषां विष्णुपदादीनामुपलक्षणं तेषु तृतीयां ब्रह्महत्यां सक्कद्मयां गत एव विक्रुष्यते हृत्यां नाशियत्या पूतो भवति ॥ ४२ ॥ उर्वशीं उर्वशीतीर्थं कृतिकायोगे कार्तिक्यां पौणमास्याम् ॥ ४६ ॥ कुमारीः कुमारीसंज्ञकं तीर्थम्

॥ ५२ ॥ शरीरिमिति । विधिपूर्वकं आत्मश्राद्धादिकं कृत्वा अनाशकं अनशनमते कृते सित वुद्धिपूर्वकं अत्रैन शरीरमुत्स्जेत् । तीन्नरोगाद्यनिभूतस्याप्येतन्मरणं विधीयते, अध्नुनमिति वाक्यशेषात् । तद्दिप वेदान्तगस्य ज्ञाततत्त्वस्य शरीरधारणे प्रयोजनमपश्यत एव । इतरेषां त्विष्ट मरणं रोगादिमहानिमित्त सत्येव महापातकप्रायश्वित्तार्थे वा उचितं नान्यथेति व्याख्यातं प्रागेन वनपर्वाणे ॥ ६३ ॥

इदं मेध्यमिदं पुण्यमिदं स्वर्ग्यमगुत्तमम् । इदं रहस्यं वेदानामाष्ट्राव्यं पावनं तथा ॥ ६७ इदं दद्याद्विजातीनां साधोरात्महितस्य च । सहदूरं च जपेत्कणें शिष्यस्यानुगतस्य च ६८ दत्तवान् गौतमस्यैतदङ्गिरा वै महातपाः ।

अङ्गिराः समेनुङ्गातः काइयपेन च श्रीमता ६९ महर्षीणामिदं जप्यं पावनानां तथोत्तमम्। जपंश्चाभ्युत्थितः शश्विद्मिर्मलः स्वर्गमाप्रुयात् इदं यश्चापि श्रुणयाद्रहस्यं त्विङ्गरोमतम्। उत्तमे च कुले जनम लभेजातीश्च संस्मरेत ७१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि आङ्गिरसतीर्थयात्रायां पञ्जाविंशोऽध्यायः ॥२५॥

३६

वैश्रम्पायन उवाच।

बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया ब्रह्मणः समम्। पराक्रमे शकसममादित्यसमतेजसम्॥ गाङ्गेयमज्नेनाजौ निहतं भूरितेजसम्। भात्भाः सहितोऽन्यैश्च पर्यपृच्छय्धिष्टिरः २ शयानं चीरशयने कालाकाङ्किणमच्युतम् । याजग्मुभैरतश्रेष्ठं द्रष्ट्रकामा महर्षयः॥ अत्रिविसिष्ठोऽथ भृगुः पुलस्तयः पुलहः कतुः। अङ्गिरागौतमोऽगस्त्यः सुमतिः सुयनात्मवान् विश्वामित्रः स्थूलिगिः संवर्तः प्रमतिर्दमः। बृहस्पत्युदानोत्यासाश्यवनः काद्यपो ध्रुवः५ द्वांसा जमदक्षिश्च मार्कण्डेयोऽथ गालवः। भरद्वाजोऽथ रैभ्यश्च यवकीनिश्चतस्तथा॥ ६ स्थूलाक्षः रावलाक्षश्च कण्वो मेघातिथिः क्रशः नाग्दः पर्वतश्चेव सुधन्वाऽधैकतो द्विजः॥ ७ नितंभूर्भुवनो धौम्यः शतानन्दोऽकुतव्रणः। जामद्रग्न्यस्तथा रामः कचश्चेत्येवमादयः ॥८ समागता महात्मानो भीष्मं द्रष्टुं महर्षयः। तेषां महात्मनां पूजामागतानां युधिष्ठिरः॥९ म्रात्भिः सहितश्रके यथावद् पूर्वशः। ते पुजिताः सुखासीनाः कथाश्रक्रमहर्षयः॥१०

मीष्माश्रिताः सुमधुराः सर्वेन्द्रियमनोहराः। भीष्मस्तेषां कथाः श्रुत्वा ऋपीणां भावितात्मनाम्॥ 88 मैंने दिविष्ठमात्मानं तुष्ट्या परमया युतः। ततस्ते भीष्ममामन्त्र्य पाण्डवांश्च महर्षयः १२ अन्तर्धानं गताः सर्वे सर्वेषामेव पश्यताम्। तानुषीनसुमहाभागानन्तर्धानगतानपि॥ १३ पाण्डवास्तुष्ट्वुः सर्वे प्रणेमुश्च मुहुर्मुहुः। प्रसन्तमनसः सर्वे गाङ्गयं कुरुसत्तमम्॥ उपतस्थुर्थथोद्यन्तमादित्यं मन्त्रकोविदाः। प्रभावात्तपसस्तेषासृषीणां वीश्य पांडवाः १५ प्रकाशन्तो दिशः सर्वा विस्मयं परमं ययुः। महाभाग्यं परं तेषामृषीणामनुचिन्त्य ते। पांडवाः सह भीष्मेण कथाश्चकुस्तदाश्रयाः १६

ै वैशम्पायन उवाच । कथान्ते शिरसा पादी स्ट्रष्टा भोष्मस्य पांडवः धर्म्य धर्मसुतः प्रश्नं पर्यपृच्छ ग्रुधिष्ठिरः ॥ १७ ग्रुधिष्ठिर उवाच ।

के देशाः के जनपदा आश्रमाः के च पर्वताः अकुष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यः पितामह १८

इदं तर्थिसेवनं मेध्यं यज्ञफलप्रदं पुष्यं पापनं अत एव स्वर्धे आग्नाव्यं आग्नाः स्नानमित्यर्थः । आभाष्यमिति पाठे रहस्यत्वादवाच्यं खार्थे ध्यत्र् ॥ ६७ ॥ समनुज्ञातः प्रार्थितः काश्यपेन एतद्विज्ञानुकामेनेति शेषः ॥ ६९०॥ इति श्रीमहा-भारते अनुज्ञासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीये पञ्च-विश्वीऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

बृदस्पतीत्यध्यायः सर्वतिथिन्नेष्ठां गङ्गां कथिनेतुं प्रवर्तते इतोऽन्यतीर्थान्तरं नास्तीति स्पष्टयन् ॥ १ ॥ यदाऽपृच्छत्तै (वाजभुरिति द्वितीयेन यत्तदोरध्याहारेणान्तयः । यस्य प्रश्नमात्रेण सिद्धानां दर्शनं भवति किमुत तद्दर्शनादि निति भावः ॥ २ ॥ महाभाग्यं योगैश्वर्यं खेचरत्वान्तर्धान- शक्त्यादिसिद्धिमत्त्वम् ॥ १६ ॥ देशाः भूमिभागाः जन- पदाः महाजननिवासस्थानानि आश्रमाः ऋषिस्थानानि १८

भीष्म उवाच। .

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शिलांच्छवृत्तेः संवादं सिद्धस्य च युघिष्ठिर१९
इमां कश्चित्परिकस्य पृथित्री शैलभूगणाम् ।
असङ्गृहिपदां श्रेष्ठः श्रेउस्य गृहमेतिनः ॥ २०
शिलवृत्तेर्गृहं प्राप्तः स तेन विधिनाऽर्वितः ।
उवास रजनीं तत्र सुगुसः सुखमागृषिः ॥२१
शिलवृत्तिस्तु यत कृत्यं प्रातस्तत्कृतवाञ्च्छाचिः
कृतकृत्यसुपातिष्ठत् सिद्धं तमितिथं तदा २२
ती समेत्यमहात्मानी सुखासीनी कथाः शुमाः
चक्रतुर्वेदसंबद्धास्तच्छेषकृतलक्ष्मणाः ॥ २३
शिलवृत्तिः कथान्ते तु सिद्धमामन्त्र्य यस्ततः।
प्रश्नं पप्रच्छ मेधावी यन्मां त्वं परिपृच्छसि

शिलवृत्तिस्वाच। के देशाः के जनपदाः के श्रमाः के च पर्वताः प्रकृष्टा पुण्यतः काश्च क्षेया नद्यस्तदुच्यताम्।

सिद्ध उवाच। ते देशास्ते जनपदास्तेऽऽश्रमास्ते च पर्वताः वेषां भागीरथी गङ्गा मध्येनैति सरिद्वरा २६ तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागेने वा पुनः। गति तां न लमेजनतुर्गेङ्गां संसेट्य यां लमेत स्पृष्टानि येषां गाङ्गेथै स्तोयैगीत्राणि देहिनाम् न्यस्तानि न पुनस्तेषां त्यागः स्वर्गाद्विधीयते सर्वाणि येषां गांगे वैस्तोयैः कार्याणि देहिनाम् गां त्यक्त्वा मानवा वित्र दिवि तिष्ठति ते जनाः पूर्वे वयसि कर्माणे कृत्वा पापानि ये नराः पश्चाद्गंगां निषेवनते तेऽपि यान्त्युत्तमां गतिम् स्नातानां शुचिमिस्तोयेगीगेयैः प्रयतात्मनाम् व्युष्टिभवति या पुंसां न सा ऋतुशतैरिप॥३१ यावद्श्यि मनुष्यस्य गंगातोयेषु तिष्टति । ताबद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोक महीयते॥ ३२ अपहत्य तमस्तीवं यथा भात्युद्ये रविः। तथाऽपहत्य पाष्मानं भाति गंगाजलोक्षितः विसोमा इव शर्वयौ विपुष्पास्तरवो यथा। तद्वदेशा दिशश्चेव हीना गंगाजलैः शिवैः ३४

वर्णाश्रमा यथा सर्वे धर्मज्ञानविवार्जिताः। ऋतवश्च यथाऽमोमास्तथा गंगां विना जगत यथा हीनं नभोऽकेण भूः शैलैः खं च वायुना तथा देशा दिश्येव गंगाहीना न संशयः ३६ त्रिषु लोकेषु ये केचित प्राणिनः सर्व एव ते। तर्प्यमाणाः परां तृति 'यानित गंगाजलैः श्रमैः यस्तु सूर्येण निष्ठप्तं गांगेयं पिवते जलम्। गवां निर्हारनिर्मुकाद्यावकात्ताद्विशिष्यते॥३८ इन्दुवतसहस्रं तु यश्चरेतकायशोधनम्। पिवें छशापि गंगांमः समी स्यातां न वा समी तिष्ठेद्यगसहस्रं तु पदेनैकेन यः पुमान्। मासमें ह गंगायां समी स्यातां न वा समी लंबतेऽवाक्शिरा यस्तु युगानामयुतं पुमान्। तिष्ठेद्यथेष्टं यञ्चापि गंगायां स विशिष्यते ४१ अग्नी प्रास्तं प्रश्चेत यथा तूलं द्विजोत्तम। तथा गंगावगाढस्य सर्वपापं प्रध्यते ॥ ४२ भ्तानाभिह सर्वेषां दुःखोपहतचेतसाम्। गतिमन्वेषमाणानां न गंगासदशी गतिः भवंति निर्विषाः सर्पा यथा ताक्ष्यस्य दर्शनात गंगाया दर्शनात्तद्वत्सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ ४४ अप्रातेष्ठाश्च ये के विद्धर्मशारणाश्च ये। तेषां प्रतिष्ठा गंगेह शरणं शर्म वर्म च॥ प्रकृष्टेरशुमैर्यस्तानने हैः पुरु गाथमान् । पततो नरके गंगा संत्रितान्त्रेत्य तारवेत ॥४६ ते संविभक्ता सुनिभिर्नूनं देवैः सवासवैः। येऽभिगच्छति सततं गङ्गां मतिमतां वर ॥४७ विनयाचारहीनाश्च अशिवाश्च नराधमाः। ते भवंति शिवा वित्र ये वै गङ्गागुपाश्रिताः यथा सुराणाम हतं थितृणां च यथा स्वधाः। सुधा यथा च नागानां तथा गङ्गाजलं नृणाम् उपासते यथा बाला मातरं श्चित्रया ऽर्दिताः। श्रेयस्कामास्तथा गङ्गामुगासन्तीह देहिनः ५० स्वायंभुवं यथा स्थानं सर्वेषां श्रेष्ठमुन्यते। स्नातानां सरितां श्रेष्ठा गङ्गा तद्वदिहोच्यते ५१

आश्रमा इत्याकारस्य पूर्वरूपमार्थम् ॥ २५ ॥ ते देशा इति प्रकृष्टाः पुण्यत इत्यनुषज्ञः ॥ २६ ॥ गात्राणि अस्थीनि न्यस्तानि गज्ञायाम् ॥ २८ ॥ व्युष्टिः पुण्यवृद्धिः ' व्युष्टिः फले समृद्धौ च ' इति (टान्तवर्गे २८) मेदिनी ॥३१॥ गवां निहार आहारानिर्गमनमार्गस्ततो । निर्मुक्तं यावकं यव-

विकारस्तस्म त् गृां यवःनाद्यित्वा तच्छक्ट्दैन्तर्गतान् यवास् पक्ता भुजानी यात्रकव्यति ॥ ३८ ॥ इन्दुवतं चान्द्रायणम् ॥ ३९ ॥ धूयते दूरे जायते भस्मीभूयापि न शिष्यते इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ यथोपजीविनां घेतुर्देवादीनां घरा स्मृता। तथोपजीविनां गंगा सर्वप्राणभतामिह५२॥ देवाः सोमार्कसंस्थानि यथा सत्रादिभिर्मखैः असतान्यपजीवन्ति तथा गंगाजलं नराः ५३ जाह्रवीपुलिनोत्थाभिः सिकताभिः समुक्षितम् आत्मानं मन्यते लोको दिविष्टामिव शोभितम् जाह्वीतीरसंभूतां सृदं मुर्झा विभार्ते यः। बिभार्ति कपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय निर्मलम् गंगोर्मिभिरथो दिग्धः पुरुषं पवनो यदा। स्प्राते सोऽस्य पाप्मानं सद्य प्वापकर्षति ५६ व्यसनैरभितप्तस्य नरस्य विनशिष्यतः। गंगादर्शनजा प्रीतिदर्यसनान्यपक्षति॥ ५७ हंसारावैः कोकरवै रवैरन्येश्च पक्षिणाम्। परपर्ध गङ्गा गंधर्वान् पुलिनैश्च शिलोचयान्॥ इंसादिभिः सबहुमिर्विविधैः पश्चिमिर्वृताम् । गंगां गोकुलसम्बाधां दष्टा स्वर्गोपि विस्मृतः न सा प्रीतिर्दिविष्टस्य सर्वेकामानुपाश्चतः। संभवेद्या परा प्रीतिभैगायाः प्रक्रिने नुणाम वाद्यनःकर्भजेर्प्रस्तः पापैरपि प्रमानिह। चीक्य गंगां भवेतपतो अत्र मे नास्ति संशयः सप्तावरान् सप्त परम्न पितंस्तेभ्यश्च ये परे। प्रभांत्तारयते गंगां वीक्ष्य स्पृष्टाऽवगाह्य च ६२ श्रताभिलाषेता पीता स्पृष्टा द्यावगाहिता। गंगा तारयते नृणासुभो वंशौ विशेषतः ॥ ६३ दर्शनात्स्पर्शनात्पानात्तथा गंगेति कीर्तनात पुनात्यपुण्यान्पुरुषाञ्छतशोऽथ सहस्रशः ६४ य इच्छेत्सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेव च। स पितंस्तर्पयेद्रंगामभिगम्य सुरांस्तथा ॥ ६५ न सुतैर्न च वित्तेन कर्मणा न च तत्फलम्। प्राप्तयात्पुरुषोऽत्यंतं गंगां प्राप्य यदाप्रयात्॥ जात्यंधीरह तल्यास्ते सृतैः पंग्रिभरेव च।

समर्था ये न पश्यन्ति गंगां पुण्यज्ञलां शिवाम् भृतभव्यभविष्यंश्चैमहर्षिभिक्पस्थिताम्। देवैः सेन्द्रैश्च को गंगां नोपसेवेत मानवः ६८ वानप्रस्पेर्गहस्पेश्च यतिभिन्नहाचारिभिः। विद्यावद्भिः थितां गंगां प्रमान्को नाम नाश्रयेत उत्कामद्भिश्च यः प्राणः प्रयतः शिष्टसंमतः। चिन्तयेनमनसा गंगां स गति परमां लभेत७० न भयेभ्यो भयं तस्य न पापेभ्यो न राजतः। आ देहपतनाद्वंगामुपास्ते यः प्रमानिह ॥ ७१ महापुण्यां च गगनात्पतंतीं वै महेश्वरः। दधार शिरसा गंगां तामेव दिवि सेवते॥७२ अलंकृतास्त्रयी लोकाः पथिभिर्विमलैस्त्रिभिः। यस्तु तस्या जलं सेवेत्कृतकृत्यः पुमान् भवेत् दिवि ज्योतिर्यथाऽऽदित्यः पितृणां चैव चंद्रमाः देवेशश्च तथा नृणां गंगा च सरितां तथा ७४ मात्रा पित्रा सुतैर्दारैविंग्रुक्तस्य धनेन वा। न भवेदि तथा दुःखं यथा गंगावियोगजम् । नारण्येर्नेष्टविषयेर्न सुतैर्न धनागमैः। तथा प्रसादो भवति गंगां वश्यि यथा भवेत पूर्णमिन्दं यथा दृष्टा मुणां दृष्टिः प्रसदिति । तथा त्रिपथगां दृष्टा नृणां दृष्टिः प्रसीदाति ७७ तद्भावस्तद्भतमनास्तन्निष्ठस्तत्परायणः। गंगां योऽनुगतो भक्त्या स तस्याः प्रियतां वजेत भूस्थैः खस्पैदिं विष्ठेश्च भूतेरुचावचैरपि। गंगा विगाह्या सततमेतत्कार्यतमं सताम ७९ विश्वलोकेषु पुण्यत्वाद्गंगायाः प्रथितं यदाः । यत्पुत्रान्सगरस्येतो भस्माख्याननयहिवम् ८० वार्यारिताभिः समनोहराभि-र्द्धनाभिरत्यर्थसमुस्थिताभिः। गंगोर्मिभिर्भानुमतीभिरिद्धाः

सोमसंस्थानि अस्तानि देवा उपजीवन्तीति 'प्रथमा पिवते विहिर्दितीयां पिवते रिवः ' इत्यादिना स्पष्टम् । अर्क्ष-संस्थानीत्यपि च्छान्दोग्ये रोहितादीनि पञ्चामृतानि आस्वाय उपजीवन्तीति प्रसिद्धम् ॥ ५३ ॥ व्यसनैः यूतपानादि-व्यसनजैर्दुःखैः ॥ ५७ ॥ कामान् भोगान् ॥ ६० ॥ उपास्थितां नित्यं सेविताम् ॥ ६८ ॥ मदेभ्यः घोरेभ्यो व्याघ्रादिभ्यः पिशाचादिभ्यो वा । पापेभ्यः ब्रद्मवधादिभ्यः ॥ ७९ ॥ दिवि देवानामिति शेषः । देवेशः राजेन्द्रः ॥ ७४ ॥ आरश्चण्यशारण्यौ तृतीयस्यामितो दिवीति क्रेतररण्याख्यसरोद्धयवान् ब्रह्मलोकः अरण्यस्तत्र भवैरारण्यै-

विषयैः । इष्टं यागादि तत्प्राप्यैरिष्टविषयैः स्वग्धैः ॥ ७६ ॥ तद्भावः तस्यामेव भावः श्रद्धा यस्य स तथा । धर्मे श्रद्धावानि श्रिषुत्रादिमना भवति तद्धावृत्त्यर्थे तद्गतम् मना इति श्रद्धा मनश्च कादानिक्तेऽपि यागादौ भवति न त्वाराश्यदेवतायामिव तत्र नैरन्तर्येण नितरां स्थितिर्भवति तद्यं तिस्थि इति । त्रयमपि स्वर्गाद्यर्थे कस्यचिद्भवति तथा न भवति किन्तु परायणं प्राप्यमपि गङ्गेष यस्य स तत्परायणः । एवं भूत्वा योऽनुगतः अनुस्तः भक्त्या आराध्यत्वज्ञानेन स गङ्गायाः प्रियो भवेत् ॥ ७८ ॥ मस्मास्यान् भस्मीभूतान् ॥८०॥ इद्धाः निर्दोषत्वेन दीप्ताः॥८९

सहस्ररिमयतिमा भवन्ति ॥

पयस्त्रिनों घृतिनीमत्युदारां समृद्धिनीं वेगिनीं दुर्विगाह्याम्। गंगां गत्वा यैः शरीरं विसृष्टं गता घीरास्ते विबुधैः समत्वम् ॥८२ अन्धान् जडान्द्रव्यहीनांश्च गंगा यशस्त्रिनी बृहती विश्वरूपा। देवैः सेन्द्रैर्मुनिभिर्मानवैश्व निषेविता सर्वकामैर्युनाकि॥ ऊर्जावतीं महापुण्यां मधुमतीं त्रिवत्रम्गाम्। त्रिलोकगोष्त्रीं ये गंगां संश्रितास्ते दिवं गताः यो वत्स्याते द्रक्ष्यति वापि मर्त्य-स्तस्मै प्रयच्छन्ति सुखानि देवाः। तद्धाविताः स्पर्शनदर्शनेन इष्टां गति तस्य सुरा दिशन्ति॥ ८५ दक्षां पृश्चि बृहतीं विप्रक्रष्टां शिवानृद्धां भागिनीं सप्रसन्नाम् । विभावरीं सर्वभतप्रतिष्ठां गंगां गता ये त्रिदिवं गतास्ते॥ ख्यातिर्यस्याः खं दिवं गां च नित्यं परा दिशो विदिशश्चावतस्थे। तस्या जलं सेव्य सरिद्वराया मत्याः सर्वे कतकत्या भवन्ति ॥ ८७ इयं गंगीति नियतं प्रतिष्ठा ग्रहस्य रुक्मस्य च गर्भयोषा।

प्रातिस्रिवर्गा घतवहा विपाप्मा गंगावतीर्णा वियतो विश्वतोया ८८ स्तावनीधस्य हरस्य भार्यो दिवो अवश्वापि कृतानुरूपा भव्या पृथिव्यां भागिनी चापि राजन् गंगा लोकानी पुण्यदा वै त्रयाणाम् मधुस्रवा घृतधारा घृतार्चे-महोमिभिः शौँभिता ब्राह्मणैश्च। दिवश्व्युता शिरसाऽऽप्ता शिवेन गंगाऽवनीभ्राचिदिवस्य माता॥ ९० योनिवेरिष्टा विरजा वितन्वी शय्या चिरा वारिवहा यशोदा विश्वावती चाकृतिरिष्टसिद्धा गंगोक्षितानां भुवनस्य पन्धाः क्षान्त्या मह्या गोपने धारणे च दीप्त्या कृशानोस्तपनस्य चैव। त्रल्या गंगा संमता ब्राह्मणानां गुहस्य ब्रह्मण्यतया च नित्यं ॥ ऋषिष्टतां विष्णुपदीं पुराणां सुपुण्यतोयां मनसाऽपि छोके। सर्वातमना जाह्नवीं ये प्रपन्ना-स्ते ब्रह्मणः सदनं संप्रयाताः ॥

पयोष्ट्रते यागीय हिवधी समृद्धियागफलं तहतीं यागादिजं पुण्यं तत्फलं स्वर्गादि च गङ्गाप्राप्त्येव लभ्यत इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ बृहती श्रेष्ठा विश्वं देवादीनां रूपं सौभाग्यं यया प्राप्यते सा विश्वरूपा ॥ ८३ ॥ ऊर्क् अन्नपश्चादिः ऊर्जेति भागुरिभताद्वाप् तत्प्रदामित्यर्थः । मधु कर्मफलं ब्रह्म वा तत्प्रदां मध्मतीम् ॥ ८४ ॥ यो गङ्गामिति शेषः तया गङ्गया भाविताः महत्वं गताः देवाः स्पर्शनदर्शनेन गङ्गाया एव ॥ ८५ ॥ दक्षां तारणसमर्थी पृक्षिं विष्णुमातरं बृहती वार्च वार्वे बृहती ' इति श्रुतेः । भागिनीं भगानामैश्वर्या-दीनां षण्णां समृहो भागं तद्वतीं विभावरीं प्रकाशिकाम ॥ ८६ ॥ ख्यातिः पुण्यत्वकीर्तिः सेव्य निषेव्य ॥ ८७ ॥ गङ्गां दृष्ट्या इयं गङ्गीते अन्यान गङ्गां दर्शयतः प्रहषस्य नियतं नियमेन गङ्गेव प्रतिष्टा संसारावसानहेतुर्भवति । गृहस्य कार्तिके-यस्य रुक्मस्य खर्णस्य च गर्भयोषा गर्भधारिणी स्त्री। वियतः सकाशात्प्रातस्वतीर्णा तेनास्यां प्रातःस्नानं आतिप्रशस्तामिति स.चितम । त्रिवर्गा धर्मार्थकामदा वृतवहा जलवाहिनी विश्व-

तोया विश्वप्रियतोया ॥ ८८ ॥ अवनीध्रस्य मेरोः हिमवतो वा पर्वतस्य कृतं अनुरूपं अलङ्कारो यया सा कृतानुरूपा ॥ ८९ ॥ मशुस्रवा धर्मद्रवा धृतधारा तेजोधारा धृताचिः आज्यस्येव अधिवंची यस्याः सा 'धृतं दीप्ताज्यवारिषु' इति विश्वलोचनः अवनीधात् पृथिवी प्राप्तिति रोषः ॥ ९० ॥ विश्वलोचनः अवनीधात् पृथिवी प्राप्तिति रोषः ॥ ९० ॥ वरिष्ठा योनिः परमकारणं विरजा निर्मला वितन्वी विशेषण तन्वी स्था शाधा शिष्टा विधावती विश्वं अवन्ती पालयन्ती नुममाव आर्षः । आकृतिः सत्तासामान्यरूपा । 'आकृतिस्तु स्थियां रूपे सामान्यवपुषीरिष ' (तान्ते ९४) इति मिद्रनी इष्टिसद्धा इष्टाः असिद्धाः यस्याः सा मिद्धानामिष्टा इति वा उक्षितानां स्नातानां भुवनस्य स्वर्गस्य ॥९१॥ आन्त्यादित्रेये मह्या तुल्येति सम्बन्धः । गृहस्य कुमारस्य संमता ब्रह्मण्यत्या ब्राह्मण्यात्यनुप्राहकतया ॥ ९२ ॥ मनसाऽपि प्रपन्नाः किमुत साक्षात् ॥ ९३ ॥

लोकानवेश्य जननीव पुत्रान् ' सवात्मना सर्वगुणोपपन्नान्। तत्सानकं ब्राह्मभाष्समानै-गंगा सदैवातमवदीरुपास्या ॥ ९४ उसां पृष्टां मिषतीं विश्वमोज्या-मिरावतीं धारिणीं भूधराणाम्। शिष्टाश्रयामसृतां ब्रह्मकान्तां गड्डां श्रयेदातमवान् सिद्धिकामः ९५ प्रसाद्य देवान् सविभृन्समस्तान् भगीरथस्तपसोग्रेण गङ्गाम् ॥ गामानयत्तामभिगम्य शश्वत पुंसां भयं नेह चामुत्र विद्यात्॥ ९६ उदाहतः सर्वधा ते गुणानां मयैकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या । शक्तिन में काचिदिहास्ति वक्तं गुणान्सर्वान्परिमातुं तथैव॥ 20 मेरोः समुद्रस्य च सर्वयत्तैः संख्योपलानामुद्कस्य वापि। शक्यं वक्तं नेह गंगाजलानां गुणाख्यांनं परिमातुं तथैव॥ 96 तस्मादेतान्परया श्रद्धयोक्तान् गुणान्सर्वान् जाह्ववीयान् सद्वे । भवेद्वाचा मनसा कर्मणा च भक्त्या युक्तः श्रद्धया श्रद्धधानः ॥९९ । गंगायाः स्तवसंयुक्तं स मुच्येत्सर्विकत्विषैः ६

लोकानिमांस्वीन्यशसा वितत्य सिद्धि प्राप्य महतीं तां दुरापाम्। गड़ाक्रतानचिरेणैव लोकान् यथेष्टमिष्टान् विहरिष्यसि त्वम् १०० तव मम च गुणैर्भहानुभावा जुपतु मति सततं खधर्मयुक्तैः। अभिमतजनवत्सला हि गंगा जगति युनिक सुखैश्च भक्तिमन्तम १ भोष्म उवाच। इति परममित्रिंगानशेषान् शिलरतये त्रिपथानुयोगरूपान्। बहुविधमनुशास्य तथ्यरूपान् गगनतलं द्यतिमान् विवेश सिद्धः॥ २ शिलपृत्तिस्तु सिद्धस्य वाक्यैः संबोधितस्तदा। गंगासुपास्य विधिव-िसर्डि प्राप सुदुर्लभाम्॥ तथा त्वमपि कौन्तेय भक्त्या परमया युतः। गंगामभ्योहि सततं प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम्ध वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वेतिहासं भीष्मोक्तं गंगायाः स्तवसंयुतम् युधिष्ठिरः परां प्रातिमगच्छद्भातृभिः सह ५ इतिहासामिमं पुण्यं श्रुणयाद्यः पठेत वा।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे दानधर्मपर्वणि गङ्गामाहात्म्यकथने षड्विंशोऽध्यायः॥ २६॥

जननीवोपास्थेति सम्बन्धः । अवेक्य नश्वरानिति शेषः ॥ ९४ ॥ उसां धेनुं अमृतदुघामिति यावत् । मिषतीं पर्यन्तीं सर्वज्ञामित्यर्थः । इरावतीं अन्नवतीं 'इरा तु मदिरावारिभारत्यशनभूमिषु ' इति विश्वलोचनः । वारिणीमित्यत्र रेवतीमिति पाठे मातरम् । 'रेवती हरि-भार्यायां ताराभिन्मातृभेदयोः ' इति मेदिनी ब्रह्मणोऽपि कान्तां चेतोहरां सिद्धिमीक्षः ॥ ९५ ॥ सविभून् सेश्वरान् गां प्रथ्वीम् ॥ ९६ ॥ गुणानां गङ्गाया इति शेषः ॥ ९७ ॥

मदुक्तान् गङ्गागुणान् ज्ञात्वा वागादिभिः स्तोत्रध्यान-स्नानादिषु श्रद्धानो भवेदिति सम्बन्धः ॥ ९९ ॥ गङ्गाकृतान् गङ्गासेवनप्राप्तान् इष्टान् सङ्कल्पसिद्धान् । पाठा-न्तरं यथेष्टं मुद्रं मधुरं यथा स्यात्तथा ॥ १०० ॥ महानु-भावा गङ्गा मतिं जुवतु प्रीणातु गङ्गाद्शेनादिना मतिः प्रसीद्-त्वित्यर्थः । अभिमतः श्रद्धालुः ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलक्फीये भारतभावदीपे षङ्विंशोऽ-घ्यायः ॥ २६॥

20

युधिष्टिर उवाच।

प्रकाश्चनाभ्यां वृत्तेन शीलेन च यथा भवान्
गुणैश्च विविधेः सर्वेवयसा च समन्वितः ॥ १
भवान् विशिष्टो बुद्ध्या च प्रक्षया तपसा तथा
तस्माद्भवन्तं पृच्छामि धर्मे धर्मभृतां वर ॥ २
नान्यस्त्वद्न्यो लोकेषु प्रष्ट्योऽस्ति नराधिप
क्षत्रियो यादे वा वैद्यः श्रुद्धो वा राजसत्तम
ब्राह्मण्यं प्राष्ट्रयाद्येन तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेत्तन्मे बृहि पितामह ॥ ४

भीष्म उवाच । ब्राह्मण्यं तात दुष्प्राप्यं वर्णैः क्षत्रादिभिन्हिभिः परं हि सर्वभूतानां स्थानमेतद्युधि। छेर ॥ ५ बह्वीस्तु संसरन् योनीजीयमानः पुनः पुनः। पर्याये तात कस्मिश्चिद्वाह्मणो नाम जायते ६

अत्राप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

मतङ्गस्य च संवादं गर्दभ्याश्च युधिष्ठिर ॥ ७
द्विजातेः कस्यचित्तात तुल्यवर्णः सुनस्त्वभृत्त्

मतङ्गो नाम नाम्ना वै सर्वैः समुदितो गुणैः॥८
स यञ्चकारः कौन्तेय पित्रोत्सृष्टः परन्तप ।
प्रायाद्वर्दभयुक्तेन रथेनाप्याद्युगामिना ॥ ९
स बालं गर्दभं गजन् वहन्तं मातुरन्तिके ।
निर्विष्यत्प्रतोदेन नासिकायां पुनः पुनः॥१०
तत्र तीवं वणं दृष्ट्वा गर्दभी पुत्रगृद्धिनी ।
उवाच मा द्युनः पुत्र चाण्डालस्त्विधितिष्ठाति
ब्राह्मणे दारुणं नास्ति मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
आचार्यः सर्वभृतानां शास्ता किं प्रहरिष्यति

अयं तु पापप्रकृतिबाँ ले न कुरुते दयाम्।
स्वयोनि मानयत्येष भावो भावं नियच्छति १३
पतच्छत्वा मतङ्गस्तु दारुणं रासभीवचः।
अवतीर्यं रथाचूणं रासभी प्रत्यभाषत ॥ १४
हृहि रासि कट्याणि माता मे येन दृषिता
कथं मां वेत्सि चंडालं क्षिप्रं रासि शंस मे
कथं मां वेत्सि चंडालं ब्राह्मण्यं येन नश्यते॥
तन्त्वेनैतन्महाप्राञ्जे ब्राह्म सर्वमशेषतः॥ १६
गर्दभ्यवाच।

ब्राह्मण्यां घृषलेन त्वं मत्तायां नापितेन ह । जातस्त्वमिस चांडालो ब्राह्मण्यं तेन तेऽनशत् एवमुक्तो मतङ्गस्तु प्रतिप्रायाद्गृहं प्रति । तमागतमभिष्रेश्य थिता वाक्यमथाव्रवीत॥१८ मया त्वं यञ्चसंसिद्धौ नियुक्तो गुरुकर्माण । कस्मात्प्रतिनिवृत्तोऽसि किच्च कुशलं तव१९

मतङ्ग उवाच
अन्त्ययोनिरयोनिर्वा कथं स कुदाली भवेत्
कुदालं तु कुतस्तस्य यस्येयं जननी पितः २०
ब्राह्मण्यां वृषलाज्ञातं पितर्वेद्यतीव माम् ।
अमानुषी गर्दभीयं तस्मान्तष्ये तपो महत् २१
एवगुक्त्वा स पितरं प्रतस्थे कृतिनिश्चयः।
ततो गत्वा महारण्यमतपत्सुमहत्तपः॥ २२
ततः स तापयामास विबुधांस्तपसान्वितः।
मतङ्गः सुखसंप्रेण्सः स्थानं सुचरिताद्दिष ॥ २३
तं तथा तपसा दुक्तमुवाच हरिवाहनः।
मतङ्ग तण्स्यसे कि त्वं भोगानुतस्त्वय मानुषान्

210

तुल्या गङ्गा संमता ब्राह्मणानामिति ब्रह्मविदां कृतकृत्यानामिष गङ्गा पूज्यत्वेन संमतेत्युक्तं तेन ब्राह्मण्यं महिदिति
मत्वा पृच्छिति—प्रश्नेति । वृतमाचारः शालं विनयः
॥१॥ चाद्च्छेतिहिं केन प्रपुर्यातिदिति अनुषज्य व्याख्येयोऽयमर्थः ॥ ४ ॥ पर्याये आवृत्तो जन्मनाम् ॥ ६ ॥
तुल्यवर्णः अन्यवर्णजोऽपि जातकर्मादिसंस्कारयोगातुल्यवर्णत्वं गतः । नाम प्रसिद्धम् ॥ ८ ॥ यज्ञकारः यज्ञं कारयन्
आर्त्विज्यं कुर्विज्ञित्यर्थः । प्रायात् अभिचयनार्थमिष्टका
आनितुमित्यर्थाद्रम्यते ॥ ९ ॥ बालं अशिक्षितम् ॥ १० ॥
आवाप इति पाठे आलवालं पितृमातृतुल्य इत्यर्थः ।

' आवापो भाण्डचयने परिक्षेपालवालयोः' (पान्ते १४) इति मेदिनी ॥ १२ ॥ बाले त्विय भावः जातिस्त्रभावः भावं द्यार्द्धे नियच्छति मार्गान्तरादपक्षेति ॥ १३॥ ब्राह्मण्यं लोकहर्यं नरयते अन्तर्धायते येन लक्षणेन तत्कथं यतः मां चण्डालं वेतिस ॥ १६ ॥ अनशत् नष्टं क्रूरत्वालक्षेत्रेन ॥ १०॥ संसिद्धौ संसिद्धौ यथम् ॥ १९ ॥ अन्त्ययोनिश्चण्डालजातिः अयोनिस्तदन्यः कृत्सितयोनिः, तयोहींनकर्मतया कुशलित्वं नास्तीस्पर्थः ॥ २०॥ स्वारितात्तपसश्च हेतोः स्थानं ब्राह्मण्यम् सुखेन प्रेप्युः विद्युधांस्तापयामासेति सम्बन्धः ॥ २३ ॥ हिरवाहन इन्द्रः ॥ २४ ॥

वरं ददामि ते हंत वृणीष्व त्वं यदिच्छासि। यचाष्यवाष्यं हृदि ते सर्वं तद्ब्रूहि माचिरम् मतङ्ग उवाच।

ब्राह्मण्यं कामयानोऽहमिद्मारब्धवांस्तपः गच्छेयं तद्वाप्येहं वर एष वृतो मया॥ २६ भीष्म उन्नाच। पतच्छूत्वा तु वचनं तमुवाच पुरंद्रः। मतङ्ग दुर्लभिमदं विप्रत्वं प्रार्थ्यते त्वया २७ व्राह्मण्यं प्रार्थयानस्त्वमप्राप्यमकृतात्मभिः। विनिद्दाष्यसि दुर्बुद्धे तदुपारम माचिरम् २८ श्रेष्ठतां सर्वभृतेषु तपोर्थं नातिवर्तते। तद्ग्यं प्रार्थयानस्त्वमचिराद्विनाशिष्यसि ॥२९ देवतासुरमर्खेषु यत्पवित्रं परं स्मृतम्। चण्डालयोनौ जातेन न तत्प्राप्यं कथञ्चन३०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्भपर्वणि इन्द्रमतङ्गसंवादे सप्तर्विशोऽध्यायः ॥ २७॥

30

भीष्म उवाच। एवमुक्तो मतङ्गस्तु संशितातमा यतवतः। अतिष्ठदेकपादेन वर्षाणां शतमच्युतः॥ तसुवाच ततः शकः पुनरेव महायशाः। ब्राह्मण्यं दुर्लभं तात प्रार्थयानों न लप्स्यसे २ मतङ्ग परमं स्थानं प्रार्थयन्विनशिष्यसि। मा कृथाः साहसं पुत्र नैष धर्मपथस्तव॥ न हि शक्यं त्वया प्राप्तं ब्राह्मण्यमिह दुर्मते। अप्राप्यं प्रार्थयानो हि न चिराद्विनाशिष्यसि मतङ्ग परमं स्थानं वार्यमाणोऽसक्तन्मया। चिकीर्षस्येव तपसा सर्वथा न भविष्यसि ५ तिर्यंग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति। स जायते पुरुक्तमा वा चण्डालो वाऽप्यसंशयः पुरुकसः पापयोनिवा यः कश्चिदिह लक्ष्यते। स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग परिवर्तते॥ ततो दशशते काले लभते शुद्रतामपि। श्रद्धयोनावपि ततो बहुशः परिवर्तते॥

ततस्त्रिशहणे काले लभते वैदयतामपि। वैश्यतायाँ चिरं कालं तत्रेव परिवर्तते॥ ९ ततः षष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते। ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम्॥१० ब्रह्मदन्धुश्चिरं कालं ततस्तु परिवर्तते। ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम्॥११ काण्डपृष्ठिश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते। ततस्तु त्रिशते काले लमते जपतामि ॥ १२ तं च प्राप्य चिरं कालं तंत्रेव परिवर्तते। ततश्च उ:शैते काले श्रोत्रियो नाम जायते। श्रोत्रियत्वे चिरं कालं तंत्रेव परिवर्तते ॥ १३ तदेवं शोकहषौँ तु कामद्वेषौ च पुत्रक। अतिमानातिवादौ च प्रविशेते द्विजाधमम्१४ तांश्चेज्ञयति शत्रून्स तदा प्रामोति सहतिम्। अथ ते वै जयन्त्येनं तालाग्रादिव पात्यते॥१५ मतङ्ग संप्रधार्येवं यद्हं त्वामचूचुदम्। चुणिष्व काममन्यं त्वं ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभम्॥

श्रेष्ठतारूपमधे बाह्मण्यं तपः नातिवर्तते न वशीकर्तुमर्हति ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाण्ये नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

₹.

पवमुक्त इति ॥ १ ॥ काण्डप्रष्ठतां शस्त्रजीवित्वम् ।

'शस्त्राजीवी काण्डपृष्ठः' (२।८।६७) इत्यमरः । 'वेश्या-पातिः काण्डपृष्ठः सिद्धिते निगयते' इति यमः ॥ १९ ॥ जपतां गायत्रीमात्रसेविनां कुले जन्मेति शेषः ॥ १२ ॥ श्रोत्रियः अधीतवेदः ॥१३ ॥ तत् तदा श्रोत्रियत्वलामेऽपि ॥ १४ ॥ ते शोकादयः एनं श्रोत्रियं पात्यते अत्यन्तं नीच-योनि प्राप्नोतीस्पर्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि इन्द्रमतङ्गसवादे अष्टार्विशोऽध्यायः॥ २८॥

·: +60+: ·

29

भीष्म उवाच।

पवमुक्तो मतङ्गस्तु संशितात्मा यतवतः। सहस्रमेकपादेन ततो ध्याने व्यतिष्ठत ॥ तं सहस्रावरे काले शको द्रष्टु तुपागमत्। तदेव च पुनर्वाक्यमुवाच बलवृत्रहा॥

मतङ्ग उवाच।

इदं वर्षसहस्रं वै ब्रह्मचारी समाहितः। अतिष्ठमेकपादेन ब्राह्मण्यं नाप्नुयां कथम्॥ ३

शक्र उवाच।

चण्डालयोनौ जातेन नावाण्यं वै कथञ्चन अन्यं कामं वृणीष्व त्वं मा वृथा तेऽस्त्वयं श्रमः पवमुक्तो मतङ्गस्तु भृशं शोकपरायणः। अध्यतिष्ठद्भयां गत्वा सोंगुष्ठेन शतं समाः॥ ५ सुदुर्वहं वहन्योगं कृशो धमनिसन्ततः। त्वगस्थिभूतो धर्मात्माःस पपातेति नः श्रुतम् त पतन्तमामिद्धत्य परिजशाह वासवः। वराणामीश्वरो दाता सर्वभूतहिते रतः॥ ७

शक उवाच।

मतङ्ग ब्राह्मणत्वं ते विरुद्धिमह दृद्यते । ब्राह्मण्यं दुर्लभतरं संवृतं परिपन्थिमिः ॥ ८ पूजयन्सुखमामोति दुःखमामोत्यपूजयन् । ब्राह्मणः सर्वभूतानां योगक्षेमसमार्पेता ॥ ९ ब्राह्मण्येयोऽनुतृष्यन्ते पितरो देवतास्तथा । ब्राह्मणः सर्वभृतानां मतङ्ग पर उच्यते ॥ १० ब्राह्मणः कुरुते ति यथा ययच वाञ्छति। बह्वीस्तु संविशन्योनीजायमानः पुनःपुनः ११ पर्याये तात कस्मिश्चिद्राह्मण्यमिह विन्दति। तदुत्सुज्येह दुष्पापं ब्राह्मण्यमकुतात्माभिः १२ अन्यं वरं वृणीष्व त्वं दुर्लभोऽयं हि ते वरः। मतङ्ग उवाच।

किं मां तुद्सि दुःखार्त सृतं मारयसे च मां त्वां तु शोचामि यो लब्ध्वा ब्राह्मण्यं न बुभूषसे ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वणैः शतकतो १४ सुदुर्लभं सदाऽवाप्य नानुतिष्ठन्ति मानवाः। यः पापेभ्यः पापतमस्तेषामधम एव सः॥ १५ ब्राह्मण्यं यो न जानीते धनं लब्ध्वेव दुर्लभम्। दुष्प्रापं खलु विप्रत्वं प्राप्तं दुरनुपालनम्॥१६ दुरावापमवाप्यैतन्नानुतिष्टेन्ति मानवाः। पकारामो ह्यहं राऋ निर्द्धन्द्वो निष्परिव्रहः १७ अहिसादममास्याय कथं नाहाँमि विप्रतास्। दैवं तु कथमेतद्वै यदहं मातृदोषतः ॥ पतामवस्यां संप्राप्तो धर्मेन्नः सन्पुरन्दरः। नूनं दैवं न शक्यं हि पौरुषेणातिवर्तितुम १९ यदर्थ यत्नवानेव न लमे विप्रतां विभो। एवंगते तु धर्मज्ञ दातुमहीसे मे वरम्॥ २० यदि तेऽहमनुप्राद्यः किञ्चिद्वा सुकृतं मम। वैशम्पायन उवाच।

वशस्यायन उवाच । वृणीष्त्रेति तदा प्राह ततस्तं बळवृत्रहा २१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणि नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे अष्टार्विकोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

एवमुक्त इति । सहस्रं वत्सरान् ॥ १ ॥ अभिद्रुत्य गत्वा ॥ ७ ॥ दुर्लभतरमपि परिपन्थिभिः कामाद्येश्वीरैः संवृतमतो दुःसंरक्ष्यमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ पूज्यन् ब्राह्मणमिति श्रेषः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तद्वारा देवादयस्तृप्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ यद्यद्वांच्छति तत्तत्कुरुते ॥ ११ ॥ लञ्चाऽपि न बुभूषसे न प्राप्नोषि माहशेऽपि तपस्त्रिनि कारण्याभावा-तत्राशयसीति भावः ॥ १४ ॥ दुर्लभं ब्राह्मण्यं प्राप्यापि नातुतिष्ठन्ति तदुन्वितान् ।

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च। हानं विहानिमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ इति भगवदुक्तान् (भ.गी. अ. १८ श्लो. ४२) न सेवन्तेऽतः प्राप्तमपि दुःसंरक्ष्यानिति भावः ॥ १५ ॥ न जानीते रक्षितुमिति शेषः ॥ १६ ॥ दैवं प्राक्मं यत् यतः ॥ १८ ॥ एतां अब्राह्मणत्वरूपाम् ॥ १९ ॥ चोदितस्त महेन्द्रेण मतङ्गः प्राव्यविद्यम् । यथा कामविहारी स्यां कामक्रपी विहङ्गमः २२ ब्रह्मश्रवािवरोधेन पूजां च प्राप्त्र्यामहम् । यथा ममाक्षया कीर्तिभवेचािप पुरेन्द्र २३ कर्तुमहिस्त तदेव शिरसा त्वां प्रसादये । शक उद्याच ।

छन्दोदेव इति ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यृसि

कीर्तिश्च तेऽतुला वत्स त्रिषु लोकेषु यास्याति पवं तस्मै वरं दत्वा वासवोऽन्तरधीयत २५ ध प्राणांस्त्यकत्वा मतङ्गोपि संप्राप्तःस्थानसुत्तमम् प्रवमेतत्परं स्थानं ब्राह्मण्यं नाम भारत। तस्च दुष्प्रापमिह वै महेन्द्रवन्चनं यथा॥ २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाण दानधर्मपर्वणि इन्द्रमतङ्गसंवादे एकोनत्रिशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

30

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतं में महदाख्यानमेत त्कुरुकु लोइह ।
स्वुष्प्रापं यद्भवीष ब्राहण्यं वदतां वर ॥ १ विश्वामित्रेण च पुरा ब्राह्मण्यं प्राप्तामित्युत ।
श्रूयते वदसे तच्च दुम्प्रापमिति सत्तम ॥ २ वीतहृदयश्च नृपातः श्रुतो मं विप्रतां गतः ।
तदेव तावद्गाङ्गय श्रोतमिच्छाम्यहं विभो ॥ ३ स केन कर्मणा प्राप्तो ब्राह्मण्यं राजसत्तमः ।
वरेण तपसा वापि तन्मे व्याख्यातुमहासि ॥ ४

भीष्म उवाच।

शृणु राजन् यथा राजा वांतहत्यो महायशाः राजणिंदुंलंभं प्राप्तो ब्राह्मण्यं लोकसत्कृतम् ५ मनोर्महात्मनस्तात प्रजा धर्मेण शासतः। बभूव पुत्रो धर्मात्मा शर्यातिरिति विश्वनः॥६ तस्यान्ववाये द्वौ राजन् राजानौ सम्बभूवतुः हत्यस्तालजंघश्च वत्सस्य जयतां वर ॥ ७ हह्यस्य तु राजेन्द्र दशसु स्त्रोषु भारत । शतं बभूव पुत्राणां शूराणामनिवर्तिनाम्॥८ तुल्यरूपप्रभावानां बल्निनां युद्धशालिनाम्। धतुवेंदे च वेदे च सवंत्रैव कृतश्रमाः॥ ९ काशिष्वपि नृपो राजन दिवोदार पितामहः। हर्यश्व इति विख्यातो बभूव जयतां वरः १० स वीतहायदावादैगागत्य पुरुषर्थभ । गङ्गायम् नयोर्मध्ये संग्रामे विनिपातितः॥११ तं तु हत्वा नरपति हैहयास्ते महारथाः। प्रतिजग्मः पुरी रम्यां वत्सानामकुनोभयाः १२ हर्यश्वस्य च दायादः काशिराजोऽभ्याषेच्यत सुदेवो देवसङ्काशः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ १३ स पालयामास महीं धर्मात्मा काशिनन्दनः। तैर्वीतहृद्यैगात्य युधि सर्वेविनिर्जितः॥१४ तमथाजी विनिजित्य प्रतिजग्मुर्यथागनम् । सौदेवस्त्वथ काशीशो दिवोदासोभ्याषेच्यता दिवोदासस्तु विज्ञाय वर्धि तेषां यतात्मनाम् वाराणसीं महातेजा निर्ममे शकशासनात्१६ विप्रक्षत्रियसम्बाधां वैद्यशूद्रसमाकुलास्। नैकद्रद्योचयवर्ती समृद्धावपणापणाम् ॥ १७ गङ्गाया उत्तरे कुले वप्रान्ते राजसत्तम। गोमत्या दक्षिणे कुले शकस्येवामरावतीम् १८ तत्र तं राजशार्दुलं निवसन्तं महीपातेम्। आगत्य हैहया भूयः पर्यधावन्त भारत ॥१९

एतत्परं एतस्मोद्देवताभावात्परं श्रेष्ठं तपसा देवभावोऽपि लब्धं शक्यो न विश्रता इत्येतत्कथयामास मतङ्गकथया मुनिपिति ॥२६॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनप्वीण नैल-कष्ठीय भारतभावदापे एकोनिज्ञकोऽध्यायः ॥ २९ ॥

30

श्रुतामिति॥१॥ तस्य शर्यातेरन्ववाये वत्सस्य पुत्रौ हौ राजानाविति योजना॥०॥वीतहव्यदायादैः हेह्यस्यैव नामान्तरं वीतहव्य इति तत्पुत्रैः॥ ११॥ वत्सानां वत्सवंध्यानां राजाम्॥१२॥ वप्रान्ते तटसमीपे। 'वप्रस्थाने पुमानक्षो रेणी क्षेत्रे चये तटे ' इति (रान्तवर्गे ८२) मोदिना ॥१८॥

स निष्क्रस्य ददौ युद्धं तेभ्यो राजा महाबलः देवासुरसमं घारं दिवोदासो महाग्रुतिः॥ २० स त युद्धं महाराज दिनानां दश्तिद्शं । हतवाहनभूयिष्ठस्ततो दैन्यसुपागमत्॥ २१ हतयोधस्त तो राजन् श्लीणकोशश्च भूमिपः। दिवोदासः पुरीं त्यक्त्वा पलायनपरोऽभवत् गत्वाऽऽश्रमपदं रस्यं भरद्वाजस्य धीमतः। जगाम शरणं राजा कृताञ्जलिररिंदम्॥ २३ तसुवाच भरद्वाजो उयष्टः पुत्रो बृहस्पतः। पुरोधाः शीलसम्पन्नो दिवोदासं महीपतिम्॥ किमागमनकृत्यं ते सर्वं प्रदृष्टि मे नृप। यस्ते प्रियं तत्करिष्यं न मेऽत्रास्ति विचारणा राजोवाच।

भगवन्वेतहत्येमें युद्धे वंशः प्रणाशितः। अहमकः परिद्यां भवन्तं शरणं गतः॥ २६ शिष्यस्नेहेन भगवंस्त्वं मां राक्षतुमर्हस्ति। एकशेषः कृतो वंशो मम तैः पापकर्मभिः २७ तसुवाच महाभागो भगद्वाजः प्रतापवान्।

न भेतटयं न भेतटयं सौदेव टयेतु ते भयम् अहामिष्टिं करिष्यामि पुत्रार्थं ते विशांपते। वीतहटयसहस्राणि येन त्वं प्रहरिष्यसि ॥२९ तत इप्टिं चकारर्षिस्तस्य वै पत्रकामिकीम्। अथास्य तनयो जज्ञे प्रतद्न इति श्रुतः॥ स जातमात्रो ववृधे समाः सदस्रयोदश। वदं चांपि जगौ कुरस्रं धनुवेंदं च भारत॥३१ योगेन च समाविष्टो भरद्वाजेन धीमता। तेजालोक्यं स संगृह्य तस्मिन्देशे समाविशत ततः स कवर्चा घन्वी स्तूयमानः सुर्पिभिः। बन्दिभिर्वन्द्यमानश्च बभौ सूर्य इवोदितः ॥३३ स रथी वद्धनिखिशो वभी दीत स्वानलः। प्रययो स घुर्छन्वन खड़ी चर्मी शरासनी ३४ तं दृष्टा परमं हुई सुदेवतनयो ययौ। मेने च मनसा दग्धान वैतह्यान्स पार्थिवः। ततांऽसी यौवराज्ये च स्थापियत्वा प्रतर्दनम् कृतकूत्यं तदाऽऽत्मानं स राजा अभ्यनन्दत

ततस्तु वैतहब्यानां वश्राय स महीपातेः। पुत्रं प्रस्थापयामास प्रतर्देनमरिदमम्॥ सरथः स तु सन्तीर्य गंगामाद्य पराक्रमी। प्रययौ चीतह्रव्यानां पुरीं परपुरंजयः॥ वैतहब्यास्तु संश्रुत्य रथघोषं समुद्धतम्। निर्ययुर्नगराकारै रथैः परस्थारुजैः॥ निष्क्रम्य ते नरदयाद्या दंशिताश्चित्रयोधिनः। प्रतर्दनं समाजग्मुः शरवर्षेरुदायुधाः॥ शस्त्रेश्च विविधाकारै रथौष्ठेश्च युधिष्ठिर। अभ्यवर्षन्त राजानं हिमवन्तमिवाम्बुदाः ४१ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां राजा प्रतर्दनः। जघान तान्महातेजा वज्रानलसमैः शरैः ॥४२ कत्तोत्तमांगास्ते राजन् महैः शतसहस्रशः अपतन् रुधिराद्वींगा निकृत्ता इव किशुकाः हतेषु तेषु सर्वेषु चीतहब्यः सुतेष्वथ । प्राद्ववन्नगरं हित्वा भृगोराश्रममप्युत ॥ ४४ ययौ भृगुं च शरणं वीतहब्यो नराधिपः। अभयं च ददौ तस्मै राज्ञे राजन् भृगुस्तदा४५ अथा नुपदमेवाश तत्रागच्छत्प्रतर्दनः। स प्राप्य चाश्रमपदं दिवोदासात्मजोऽब्रवीत भो भो केऽत्राश्रमे संति भृगोः शिष्या महात्मनः द्रष्टुमिच्छे मुनिमहं तस्याचक्षत मामिति ४७ स तं विदित्वा तु भूगुनिधकामाश्रमात्तदा। पुजयामास च ततो विधिना नृपसत्तमम् ४८ उवाच चैनं राजेन्द्र कि कार्य बूहि पार्थिव। स चोवाच नृपस्तस्मै यदागमनकारणम् ४९ राजीवाच ।

अयं ब्रह्मितो राजा वीतहृदयो विसर्ज्यताम् तस्य पुत्रीहें मे कृत्स्नो ब्रह्मन्वंदाः प्रणादातः ५० उत्सादितश्च विषयः काशीनां रत्तसञ्चयः। एतस्य वीर्यद्यस्य हृतं पुत्रशतं मया॥ ५१ अस्येदानीं वधादद्य भविष्याम्यनृणः पितुः। तम्रवाच कृपाविष्टो भृगुर्धमभृतां वरः॥ ५२

तसुवाच क्रुपापष्टा चुसुवनदुरा पर्या । नेहास्ति क्षत्रियः कश्चित्सर्वे होमे द्विजातयः। एतत्तु बूद्धनं श्रुत्वा सृगोस्तथ्यं प्रतर्दनः ॥ ५३

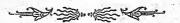
दशतीर्दश सहस्रामित्यर्थः । षष्टिसप्ततिनवतिवद्शतिशब्दोऽपि दश्युणितान्दश ब्रूते॥२१॥ परिद्यूनः सर्वतो निरस्तः ॥२६॥ सद्यो ववृधे त्रयोदशवार्षिकोऽभृत् सद्यश्च वेदान् जगी॥३१॥ योगेन योगबलेन लोक्यं लोकेषु सर्वेषु विद्यमानं तास्मिन् देशे प्रतर्दनदेहे समाविशत् समाविशितवान् ॥ ३२ ॥ तस्य तं प्रति मां आगतं आचक्षत कथयत ॥ ४७ ॥ पादाबुपस्पृश्य शनैः प्रहृष्टो वाक्यमञ्ज्ञीत्। प्रवमप्यस्मि भगवन् कृतकृत्यो न संशयः ५४ य एष राजा वीर्येण

· स्वजानि त्याजितो मया। अनुजानीहि मां ब्रह्मन्

ध्यायस्व च शिवेन माम् ५५
त्याजितो हि मया जातिमेव राजा भृगृद्वह्
ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो ययौ राजा प्रतर्दनः ॥५६
यथागतं महाराज मुक्तवा विपमिवोरगः ।
भृगोर्वचनमात्रेण स च ब्रह्मर्षितां गतः ॥ ५७
बीतहृदयो महाराज ब्रह्मवादित्वमेव च ।
तस्य गृत्समदः पुत्रो रूपेणेन्द्र इवापरः ॥ ५८
शक्स्त्वमिति यो दैत्यैनिगृहीतः किलाभवत्
ऋग्वेदे वर्तते चाव्या श्रुतिर्यस्य महात्मनः ॥
यत्र गृत्समदो राजन् ब्राह्मणैः स महीयते ।
स ब्रह्मचारी विप्रार्षः श्रीमान् गृत्समदोऽभवत

पुत्रो गृत्समदस्यापि सुचेता अभविद्वाः । वर्चाः सुतेजसः पुत्रो विहृद्यस्तस्य चात्मजः । विहृद्यस्य तु पुत्रस्तु वितत्यस्तस्य चात्मजः । वितत्यस्य सुतः सत्यः संतः सत्यस्य चात्मजः । अवास्तस्य सुतश्चर्षिः अवसञ्चाभवत्तमः । तमसञ्च प्रकाशोऽभृत्तनयो द्विजसत्तमः । प्रकाशस्य च वागिद्रो वभृव जयतां वरः ६३ तस्यात्मजञ्च प्रमितिर्वेदवेदाङ्गपारगः ॥ घृताच्यां तस्य पुत्रस्तु रुरुर्नामोद्द्यत्वत ॥ ६४ प्रमद्वरायां तु रुरोः पुत्रः समुद्दपद्यत । घुनको नाम विप्रपिर्यस्य पुत्रोऽथ शौनकः६५ एवं विप्रत्वमगमद्वीतहृद्यो नराधिषः । भृगोः प्रसादाद्वाजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रियर्षम ६६ तथेव कथितो वंशो मया गार्त्समदस्तव । विस्तरेण महाराज किमन्यदन्नपुच्छसि ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि वीतह्योपाख्यानं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

38

युधिष्ठिर उवाच । के पूज्या वै त्रिलोकेऽस्मिन्मानवा भरतर्षभ विस्तरेण तदाचक्ष्य न हि तृष्यामि कथ्यतः१ भीष्म उवाच ।

भाष्म उवाचा अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । नारदस्य च संवादं वासुदेवस्य चोभयोः ॥२ नारदं प्राक्षित्र दृष्ट्वा पूजयानं द्विजर्षभान् । केशवः परिपप्रच्छ भगवन् कान्नमस्यस्मि ॥३ बहुमानपरस्तेषु भगवन्यान्नमस्यसि । शक्यं चेच्छ्रोतुमस्माभिर्बूह्येतद्वर्भवित्तम् ॥ ४ नारद् उवाच।

शृणु गोविन्द यानेतान् पूजयास्यरिमर्दन । त्वत्तोन्यः कः पुमाँ छोके श्रोतुमेतिदिहाहित ५ वरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् । स्थाणुं स्कन्दं तथा लक्ष्मीं विष्णुं ब्रह्माणमेव च वाचस्पतिं चन्द्रमसमपः पृथ्वीं सरस्वतीम् । सततं ये नमस्यान्त तास्त्रमस्याम्यहं विभो॥ ७ तपोधनान्वेद्विदो नित्यं वेद्परायणान् । महाहान्वृष्णिशार्दूल सदा सम्पूजयाम्यहम् ८

आस्यायिकातात्पर्यमाह—भृगोिरिति ॥५०॥ श्रुतिः— 'तदु गार्त्तमदमेतेन वै गृत्समद इन्द्रस्य प्रियं धामोपाग-च्छत् ' इत्यादिका ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासन-पर्वणि नैककष्ठीये भारतभावदीपे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

38

के पूज्या इति । ब्राह्मणस्य दुष्प्रापत्वं विप्रातुप्रहैकल-भ्यत्वं चोक्तवा पूज्यत्वहेतून् साधारणानसाधारणान् स्वधर्मानाहानेनाध्यायेन ॥ १ ॥ तेषु मानवेषु बहुमानपरः सन् कान्नमस्यसीति योज्यम् ॥ ४ ॥ महाहोन् महान् अर्हः पूजा एषाम् अतिपूज्यानित्यर्भः ॥ ८ ॥ अभुक्तवा देवकार्याणि कुर्वते येऽविकत्थनाः। सन्तुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तान्नमस्याम्यहं विमो सम्यग्यज्ञित ये चेष्टीः क्षांता दांता जितेद्रियाः सत्यं धर्मे क्षितिं गाश्च तान्नमस्यामि यादव१० ये वै तपासे वर्तते वने मूळफळाशनाः। असञ्जयाः कियावन्तस्तान्तमस्यामि यादव११ ये भृत्यभरणे शक्ताः सततं चातिथिवताः। भुक्षते देवशेषाणि तास्त्रमस्यामि यादव॥ १२ ये वेदं प्राप्य दुर्घर्षां वाग्मिनो ब्रह्मचारिणः। याजनाध्यापने युक्ता नित्यं तान्पूजयाम्यहम्॥ प्रसन्नहृद्याश्चेव सर्वसत्त्वेषु नित्यशः। आवृष्टतापात्स्वाध्याये युक्तास्तानपूजयाम्यहम् गुरुवसादे स्वाध्याये यतन्तो ये स्थिरव्रताः। ज्ञश्चषवोऽनस्यन्तस्तान्नमस्यामि यादव ॥१५ सवता सनयो ये च ब्राह्मणाः सत्यसंगराः। वोढारो हृदयक द्यानां तान्नमस्यामि यादव मैक्ष्यचर्यास्य निरताः क्रशा गुरुक्कलाश्रयाः । निःसुखा निर्धना ये ततान्नमस्यामि यादव१७ निर्ममा निष्यतिद्वन्द्वा निन्हीका निष्ययोजनाः ये वेदं प्राप्य दुर्धर्षा वाग्मिनो ब्रह्मवादिनः१८ अहिसानिरता ये च ये च सत्यवता नराः। दांताः शमपराश्चेव तान्नमस्यामि केशव॥१९ देवतातिथिपूजायां युक्ता ये गृहमेधिनः। कपोतवृत्तयो नित्यं ताम्नमस्यामि यादव ॥२० येषां त्रिवर्गः कृत्येषु वर्तते नोपहीयते । शिष्टाचारप्रवृत्ताश्च तान्नमस्याम्यहं सदा ॥२१ ब्राह्मणाः श्रुतसम्पन्ना ये त्रिवर्गमनुष्टिताः। अलोलपाः पुण्यशीलास्तान्नमस्यामि केशव

अन्मक्षा वायुमक्षाश्च सुधामक्षाश्च ये सदा। व्रतेश्च विविधेर्युक्तास्तान्नमस्यामि माधव २३ अयोनीनिययोनीश्च ब्रह्मयोनीस्तथैव च। सर्वभूतात्मयोनीश्च तान्नमस्याम्यहं सदा २४ः नित्यमेतां समस्यामि कृष्ण लोककरानुषीन्। लोकज्येष्टान्कलज्येष्टांस्तमे।झालोकभास्करान तस्मात्त्वमीप वार्णेय द्विजान् पूजय नित्यदा पुजिताः पूजनाही हि सुखं दास्यन्ति तेऽनघः अस्मिन् लोके सदा होते परत्र च सुखप्रदाः। चरन्ते मान्यमाना वै प्रदास्यन्ति सुखं तवर७ ये सर्वातिथयो नित्यं गोषु च ब्राह्मणेषु च। नित्यं सत्ये चाभिरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते॥ नित्यं शमपरा ये च तथा ये चानसूयकाः। नित्यस्वाध्यायिनो ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते सर्वान्देवान्नमस्यन्ति ये चैकं वेदमाश्रिताः। श्रद्दधानाश्च दान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते३० तथैव विप्रप्रवरान्नमस्कृत्य यतव्रताः। भवन्ति ये दानरता दुर्गाण्यतितर्नत ते ३१ तपिबनश्च ये नित्यं कौमारब्रह्मचारिणः। तपसा भावितात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते देवतार्तिथिभृत्यानां पितृणां चार्चने रताः। शिष्टान्नभोजिनो ये च दुर्गाण्य तितर्नित ते३३ अग्निमाधाय विधिवत्प्रणता धारयन्ति ये। प्राप्ताः सोमाहुति चैव दुर्गाण्यतितरन्ति ते३४ मातापित्रोगुंरुषु च सम्यग्वर्तन्ति ये सदा। यथा त्वं वृष्णिशार्द्रलेत्युक्तवैवं विरराम सः तस्मात्वमपि कौन्तेय पितृदेवद्विजातिथीन्। सम्यक्पूजयसे नित्यं गतिमिष्टामवाप्स्यासि३६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्भपर्वणि कृष्णनारद्संवादे एकत्रिंशोऽध्यायः॥ ३१॥

अविकत्थनाः श्राघाहीनाः ॥ ९ ॥ सत्यं धर्मे च यजन्ति पूजयन्ति क्षितिं गाश्च यजन्ति व्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति । यज देवपूजासङ्गातिकरणदानेषु एतेऽर्था यथासम्भविम्ह प्राह्माः ॥ १० ॥ अष्टिष्ठतापात् यावन्मध्याह्मम् ॥ १४ ॥ स्वाध्याये व्रह्मयज्ञे मन्त्रजपे वा ॥१५॥ निन्हींकाः दिगम्बराः कौपीनमात्रमपि परित्रहं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ कपोत्वत्त्रयः कणश आदाय ये संप्रहं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ त्रिवर्गो धर्मार्थकामाः कृत्येषु कर्तु योग्येषु कर्मसु वर्तते उत्तममध्यमाधमभावेन वर्तते न तु हीयते अधममध्यमोन्तमभावेनेत्यर्थः ॥ २० ॥ अलोल्या इत्यनेन धर्ममपेक्ष्य

अर्थानादर उक्तः पुण्यशीला इत्यनेन धर्मन्यतिरिक्तकामपरि-हार उक्तः । 'ऋतौ भार्यामुपेयात् ' इत्येतावानेन कामौ धर्ममयो नान्यः ॥ २२ ॥ सुधा वैश्वदेवशेषः ॥ २३ ॥ अयोनीन् अकृतदारान् अग्नियोनीन् दाराग्निहोत्रयुतान् ब्रह्मणो वेद्य्य योनीन् आश्रयभूतान् ॥ २४ ॥ सर्वा-निति । स्वाध्याये सर्वे यज्ञा अन्तर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ भिक्षुचर्येति हो श्लोको पुनः पाठादुपेक्षितौ गौडैः ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाण नैलक्ष्णिये भारतभावदीपे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

20

युधिष्ठिर उवाच।

पितामह महापाइ सर्वशास्त्रविशारद। त्वत्ती ऽहं श्रोतुमिच्छामि धर्मे भरतसत्तम १ शरणागतं ये रक्षान्ति भूतग्रामं चतुर्विधम्। कि तस्य भरतश्रेष्ठ फलं भ्रवाति तत्त्वतः॥ २ भीष्म उवाच।

इदं शृणु महाप्राज्ञ धर्मपुत्र महायशः। इतिहासं पुरावृत्तं शरणार्थं महाफलम्॥ प्रपात्यमानः इयेनेन कपोतः प्रियद्शेनः। वृषदर्भ महाभागं नरेन्द्रं शरणं गतः॥ स तं दृष्टा विशुद्धातमा त्रासादङ्कसुपागतम्। आश्वास्याश्वसिद्दीत्याह न तेऽस्ति भयमंडज भयं ते सुमहत्कस्मात्कुत्र कि वा कृतं त्वया येन त्वमिह संप्राप्तो विसंज्ञो म्नान्तचेतनः॥६ नवनीस्रोत्परापीड चारवर्ण सुदर्शन। दाडिमाशोकपुष्पाक्ष मा त्रसस्वाभयं तव ॥७ मत्सकारामनुपातं न त्वां कश्चित्समृत्सहेत । मनसा प्रहणं कर्तुं रक्षाध्यक्षपुरस्कृतम्॥ काशिराज्यं तद्धैव त्वदर्थं जीवितं तथा। त्यजेयं भव विस्रव्धः कपोत न भयं तव ॥ ९

इयेन उवाच।

मभैतद्विहितं भक्ष्यं न राजंस्त्रातुमहिसि। अतिकांतं च प्राप्तं च प्रयत्नाचोपपादितम् १० मांसं च रुधिरं चास्य मजा मेदश्च मे हितम् परितोषकरो होष मम माऽस्यात्रतो भव ११ तुष्णा मे बाधतेऽत्युत्रा श्चुधा निर्देहतीच माम् मुश्चेनं न हि शक्ष्यामि राजनमन्द्यितुं श्चिथाम् मया ह्यतुस्तो होष मत्पक्षनस्विक्षतः। किचिदुच्छासनिःश्वासं न राजन् गोतुमर्हसि यदि स्वविषये राजन् प्रभुस्त्वं रक्षणे नृणाम् खेचरस्य तृषार्तस्य न त्वं प्रभुरथोत्तम ॥ १४

यदि वैरिषु भृत्येषु स्वजनव्यवहारयोः। विषयेष्विन्द्रियाणां च आकारो मा पराक्रम प्रभुत्वं हि पराक्रम्य सम्यक् पक्षहरेषु ते। यदि त्वमिह धर्मार्थी मामपि द्र्यहस्ति १६ भीष्म उवाच।

श्रुत्वा इयेनस्य तद्वाक्यं राजर्षिधिंस्मयं गतः संभाटय चैनं तद्वाक्यं तदर्थी प्रत्यभाषत ॥१७

राजीवाच।

गोवृषो वा वराहो वा मुगो वा महिषोऽिप वा त्वदर्थमद्य कियतां श्चुघाप्रशमनाय ते॥ १८ शरणागतं न त्यजेय भिति मे वतमाहितम्। न मुश्चति ममांगानि द्विजोऽयं पश्य वै द्विज

श्येन उवाच। न वराहं न चोक्षाणं न चान्यान्विविधान्द्रिजान्। भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥ यस्तु मे विहितो भक्ष्यः स्वयं देवैः सनातनः

इयेनाः कपोतान् खादंति स्थितिरेषा सनातनी उशीनर कपोने तु यदि स्नेहस्तवानघ। ततस्तवं मे प्रयच्छाद्य स्वमांसं गुलया धृतम्

राजोवाच।

महाननुत्रहो मेऽच यस्त्वनेविमहात्थ माम् बाढमेव कारेष्यामीत्युक्तवाऽसी राजसत्तमः उत्कृत्योत्कृत्य मांसानि तुलया समनोलय ।। अन्तःपुरे ततस्तस्य लियो रत्नविमृषिताः २४ हाहाभृता विनिष्कांनाः श्रुत्वा परमदुः बिताः तासां रुद्तिशब्देन मित्रभृत्यजनस्य च॥ २५ वभूव समहासादो मेघगम्मीरानेःस्वनः। निरुद्धं गगनं सर्वे शुभ्रं मेर्वेः समन्ततः ॥ २६

35

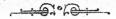
पितामहेत्यादेरधायस पक्षिमात्रसापि स्वशरीर-दानेन रक्षणं कार्यं किमुत पूर्वोक्तानां पूज्यानामशीदिनेति तात्पर्यम् ॥ १ ॥ प्रपात्यमानः आकाशादिति शेषः । कृपदर्भे औशीनरं शिबिम् ॥ ४ ॥ नवं नीलं च यदुःपलं तस्य आपीड इवालङ्कारभूतश्चारवर्णी यस्य ॥ ७ ॥ अति-कान्तं गतप्रायजावितम् ॥१०॥ अस्य मदत्रस्याप्रतोऽन्तरा-

यभूतो मा भव ॥११॥ तृष्णा एतद्रुधिरिवतासा ॥ १२ ॥ यदि वैर्यादिषु पराकमसे त्युक्तं न त्वाकाशे आकाशचा-रिषु ॥ १५ ॥ पञ्चहरेषु आज्ञाभितिषु शत्रुषु मां अ**शत्रु**-मपि जीवनहरणेन बाधमानस्य तव धर्मार्थिनोऽप्यधर्मी भविष्यतीति भावः ॥ १६ ॥ एनं इयेनं तद्वाक्यं च सम्भाव्य स्तुत्वा तर्श्या कपोतार्या ॥ १७ ॥

मही प्रचालिता चासीत्तस्य सत्येन कर्मणा। स राजा पार्श्वतक्षेव बाह्ययामुरुतश्च यत्र७ तानि मांसानि संचिछच तुलां पुरयतेऽशनैः। तथापि न समस्तेन कपातेन बभव ह ॥ २८ अस्थिभतो यदा राजा निर्मासो रुधिरस्रवः। तुलां ततः समारुढः स्वं मांसक्षयमुः स्जन् ततः सेन्द्राहृयो लोकास्तं नरेन्द्रमुपश्चिताः। भेर्यश्चाकाशगैस्तत्र वादिता देवदुन्द्रभिः ३० अमृतेनावसिक्तश्च वृषद्भौ नरेश्वरः। दिव्यैश्च सुसुखैर्मावयरिमवृष्टः पुनः पुनः। देवगन्धर्वसंघातरप्सरोभिश्च सर्वतः। नुत्तश्चैवोपगीतश्च पितामह इव प्रमुः ॥ 32 हेमप्रासादसम्बाधं मणिकाञ्चनतोरणम्।

स वैद्यीमणिस्तममं विमानं समाधाष्ठितः ॥३३ स राजर्षिर्धतः खर्गं कर्मणा तेन शाश्वतम्। शरणागतेषु चैवं त्वं क्रह सर्वं युधिष्ठिर ॥३४ भक्तानामनरकानामाश्रितानां च रक्षिता। दयावान्सर्वभूनेषु परत्र सुखमेधते॥ साध्वत्तो हि यो राजा सहत्तमज्ञतिष्ठति। कि न प्राप्तं भवेत्तेन सद्याजेनेह कर्मणा ॥३६ स राजार्षविंशद्धातमा घीरः सत्यपराक्रमः। कौशीनामीभ्वरः ख्यातस्त्रिषु लोकेषु कर्मणा योऽप्यन्यः कारयेदेवं दारणागतरक्षणम्। सोऽपि गच्छेत तामेव गार्ति भरतस्तत्त ॥३८ इदं वृत्तं हि राजपें वृषद्रभस्य कीर्तयन्। प्तातमा वै भवेल्लोके श्रुणयाद्य नित्यशः ३९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाण दानधर्मपर्वाण द्येनकपोतसंवादे द्वात्रिंशोऽध्यायः॥ ३२॥

युधिष्ठिर उवाच । कि राज्ञः सर्वेक्रत्यानां गरीयः स्यात्पितामह क्वन कि कर्म नुपति हमी छोकी सम्यते १ भीषम उवाच।

पतद्राज्ञः कृत्यतममभिषिक्तस्य भारत । ब्राह्मणानामनुष्टानमत्यन्तं सुखमिच्छता ॥ २ कर्तव्यं पार्थिवेन्द्रेण तथैव भरतर्षम । श्रोतियान् ब्राह्मणान् वृद्धान्त्रेत्यमे श्रामिप् जयेत पौरजानपदांश्चापि ब्राह्मणांश्च बहुश्चनान्। सांत्वेन भोगदानेन नमस्कारैस्तथाऽर्चयेत ४ एतत्कृत्यतमं राङ्गो नित्यमेवोपलक्षयेत।

यथाऽऽत्मानं यथा पुत्रांहतधैतान्प्रतिपालयेत ये चाप्येषां पुज्यतमास्तान् दढं प्रति पुजयेत नेषु शान्तेषु तद्राष्टं सर्वमेव विराजते॥ ते पुज्यास्ते नमस्कार्या मान्यास्ते पितरो यथा तेष्वेव यात्रा लोकानां भूतानामिव वासवे ७ अभिचारैरुपायैश्च दहेयुरिप चेतसा।

निःशेषं कुपिताः कुर्युक्याः सत्यपराक्रमाः ८ नान्तमेषां प्रपद्यामि न दिश्रश्चाप्यपाद्यताः। क्रिपताःसमुद्रीक्षन्ते दावेष्वित्रशिखा इव ॥९ विभ्यत्येषां साहसिका गुणास्तेषामतीव हि। क्रपा इव तृणच्छन्ना विश्रद्धा द्यौरिवापरे १०

अशनैःशीघ्रम् ॥ २८ ॥ मांसक्षयं मांसालयं शरीरम् ॥२९॥ नृत्तः नृत्येन तोषितः एवमुनगीतः ॥३२॥ साधुवृतः सुशीलः सद्वृतं शिराचारं स्वव्याजेन सुनरां निष्कपटेन ॥ ३६ ॥ अस्यां कथायां विधेयमाह—योऽपाति ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलक्षण्ठीये भारतभाव-दीपे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

कि राज्ञ इत्यध्यायस्य तात्पर्ये स्पष्टम् ॥ १ ॥ अन-

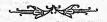
ष्ठानं आराधनम् ॥ २ ॥ एषां ब्राह्मणानां मध्ये ॥ ६ ॥ वासवे पर्जन्ये ॥ ७ ॥ अभिचारैः ज्येनादिभिः उपायैः कौलिकशास्त्रप्रसिद्धैः चेतसा सङ्कल्पमान्नेग ॥ ८ ॥ अन्त नाशकरं दिशुश्चेषां न अपावृताः सर्वत्राकुाण्ठिता गतिरेतेषा-मित्यर्थः आमिशिखा इव दहन्तः ॥ ९ ॥ एषां एभ्यः साह-सिका अकार्यकारिणोऽपि बिभ्यति किमत विवेकिनः छत्राः

केचिजाडभरतादयः । अपरे वसिष्ठादयः ॥ १० ॥

वसहाकारिणः केचित्कार्पासमृदवो परे। सन्ति चैषामितश्वास्त्रथैवान्ये तपस्निनः ११ क्रविगोरक्ष्यमप्येके भैक्ष्यमन्येऽप्यनाष्ट्रिताः। चौराश्चान्येऽनृताश्चान्ये तथान्ये नटनर्तकाः सर्वकर्मसहाश्चान्ये पार्थिवेष्वितरेषु च। विविधाकारयुक्ताञ्च ब्राह्मणा मरतर्षेम ॥ १३ नानाकर्मसु रक्तानां बहुकर्मोपजीविनाम्। धर्मज्ञानां सतां तेषां नित्यमेवा नुकीर्तयेत १४ पितृणां देवतानां च मनुष्योरगरश्रसाम्। पुराष्येते महाभागा ब्राह्मणा वै जनाधिप १५ नैते देवैर्न पित्रमिर्न गन्धवैर्न राक्षसैः। नासुरैर्न पिशाचैश्च शक्या जेतं द्विजातयः १६ अदैवं दैवतं कुर्युर्देवतं चाप्यदैवतम्। यभिच्छेयुः स राजा स्याद्यो नेष्टः स पराभवेत परिवादं च ये कुर्युर्बाह्मणानामचेतसः। सत्यं ब्रवीमि ते राजन् विनश्येयुर्न संशयः १८ निदाप्रशंसाक्रशलाः कीर्त्यकीर्तिपरायणाः।

परिकृप्यति ते राजन् सततं द्विषतां द्विजाः ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते । ब्राह्मणैर्यः पराकृष्टः पराभूयात्क्षणाद्धि सः२० शका यवनकांबोजास्तास्ताः क्षत्रियजातयः वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात्। द्राविडाश्च कलिङ्गाश्च पुलिदाश्चाप्युशीनराः कोलिसर्पा महिषकात्तास्ताः क्षत्रियजातयः वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामद्दानातः। श्रेयान् पराजयस्तेभ्यो न जयो जयतां वर यस्तु सर्विमदं हन्यात् ब्राह्मणं च न तत्समम् ब्रह्मवध्या महान्दोष इत्याहुः परमर्थयः ॥ २४: परिवादो द्विजातीनां न श्रोतब्यः कथंचन । आसीताघोमुखस्तूष्णीं समुत्थाय वजेश वा न स जातोऽजनिष्यद्वा पृथिज्यामिह कश्चन यो ब्राह्मणविरोधेन सुखं जीवितुमुत्सहेत ॥ २६ दुर्शाह्यो सुष्टिना वायुर्दःस्पर्शः पाणिना शशी दुर्घरा पृथिवी राजन् दुर्जया ब्राह्मणा भुवि

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि बाह्मणप्रशंसा नाम त्रयाखिशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

38

भीष्म उवाच ।
ब्राह्मणानेव सततं भृशं सम्परिपूजयेत ।
पते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः॥१
पते भीगैरलङ्कारैरन्यैश्वैव किमिच्छकैः ।
सदा पूज्या नमस्कारै रक्ष्याश्च पितृवस्तृपैः॥२
ततो राष्ट्रस्य शान्तिहीं भृतानामिव वासवात

जायतां ब्रह्मवर्चस्वी राष्ट्रे वै ब्राह्मणः युचिः ३ महारथश्च राजन्य एष्टव्यः शत्रुतापनः । ब्राह्मणं जातिसम्पन्नं धर्मज्ञं संशितव्रतम् ॥ ४ वासयेत गृहे राजन्न तस्मात्परमस्ति वै । ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्तं प्रतिगृण्हन्ति देवताः॥ ५

प्रसह्यकारिणः दुर्वासःप्रस्तयः । सृद्वो गौतमाद्यः ये पाद-वारेऽपि हिंसामयात्पादयोरेवााक्षि चकुरित्यक्षपादत्वं गताः । अतिशठा अगस्त्यादयः । वातापिं जरियतुं मांसे लोलुपतां दर्शयन्तः ॥ १९ ॥ कृषिं कुर्वन्तः उद्दालकगुर्वादयः । गोरक्ष्यम् । गुरोरेव उपमन्युप्रसृतयः भैक्ष्यं न्द्तान्नेयादयः । चौराः वाल्मीकिविधामिन्नादयः अनुताः कलद्विप्रया नारदा-दयः नटनर्तकाः भरतादयः ॥ १२ ॥ सर्वकर्मसहाः समुद्र-शोषणादाविष समर्थाः ॥ १३ ॥ नानिति । स्वरूपप्रच्छा-दनार्थे लोकरक्षार्थे वा निषिद्धेनापि कर्मणा वर्तमानाः ।

वस्तुतस्तु धर्मज्ञास्तेषां तान् नित्यमेवानुकीर्तयेत् ॥ १४ ॥ एते पूज्या इति शेषः यतो महाभागाः ॥ १५ ॥ परायणाः हेतवः ॥ १९ ॥ अदर्शनात् अननुप्रहात् ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभाग्ते अनुशासनपर्वणि नैलकण्डीये भारतमावदीपे त्रयाबिशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

38

ब्राह्मणानित्याद्यध्यायत्रयेण दानपात्रत्वं ब्राह्म-णानामुच्यते । सोमो राजा येषां ते सोमराजानः ॥१॥ किमिच्छसीति प्रश्नपूर्वकं यत्तदिष्टं दीयते तत्किमिच्छकम् २ पितरः सर्वभुतानां नैतेभ्यो विद्यते परम्। आदित्यश्चन्द्रमा वायुरापो भूरस्वरं दिशः ॥६ सर्वे ब्राह्मणमाविश्य सदाऽन्नमुपभुञ्जते। न तस्याश्वनित पितरो यस्य विप्रा न भुञ्जते देवाश्चाप्यस्य नाश्चान्ति पापस्य ब्राह्मणद्विषः। ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रीयन्ते पितरः सदा ॥ ८ तथैव देवता राजन्नात्र कार्या विचारणा। तथैव तेऽपि प्रीयन्ते येषां भवति तद्धविः॥९ न च प्रेत्य विनश्यनित गच्छन्ति च परांगतिम येन येनैव हाविषा ब्राह्मणांस्तर्पयेन्नरः ॥ १० तेन तेनैव प्रीयन्ते पितरो देवतास्तथा। बाह्मणादेव तद्भनं प्रभवन्ति यतः प्रजाः॥ ११ यतश्चायं प्रमवति प्रत्य यत्र च गच्छति। वेदैष मार्ग स्वर्गस्य तथैव नरकस्य च॥ १२ अगतानागते चोमे ब्राह्मणो द्विपदां वरः। ब्राह्मणो भरतश्रेष्ठ स्वधर्म चैव वेद यः ॥ १३ ये चैनमनुवर्तन्ते ते न यान्ति पराभवम्। न ते प्रत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति न पराभवम यद्वाह्मणमुखात्प्राप्तं प्रतिगृह्वन्ति वै वचः। भूतात्मानो महात्मानस्ते न यान्ति पराभवम् क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च। ब्राह्मणेष्वेव शास्यन्ति तेजांसि च बलानि च भूगवस्तालजंघांश्च नीपानाङ्गिरसोऽजयन्। भरद्वाजो बैहतस्यानैलाश्च भरतर्षम ॥ चित्रायुघांध्याच्यजयन्नेते कृष्णाजिनध्वजाः। प्रक्षिप्याथ च कुंभान्वै पारगामिनमार्भेत यरिकचित्कथ्यते लोके श्रयते पठ्यतेऽपि वा सर्व तद्वाह्मणेष्वेव गृढोऽग्निरिव दारुषु ॥१९

अत्राप्युदाहरन्तीमिमितिहासं पुरातनम् । संवादं वासुदेवस्य पृथ्ययाश्च भरतर्षम् ॥ २० वासुदेव उवाच ।

मातरं सर्वभूतानां पृच्छे त्वां संशयं छुभे। केनस्वित्कर्मणा पापं व्यपीहति नरो यृही

ृपृथिन्युवाच ।

ब्राह्मणानेव सेवेत पवित्रं ह्येतदुत्तमम्। ब्राह्मणान्सेवमानस्य रजः सर्वे प्रणद्यति । अतो भृतिरतः कीर्तिरतो बुद्धिः प्रजायते २२ महारथश्च राजन्य पष्टच्यः शत्रुनापनः। इति मां नारदः प्राह सततं सर्वभूतये ॥ २३ ब्राह्मणं जातिसम्पन्नं धमझं संशितं श्रीचम्। अपरेषां परेषां च परे ध्यश्चैव येऽपरे॥ ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति स मनुष्यः प्रवर्धते । अथ यो ब्राह्मणान् क्रुष्टः पराभवति सोऽचिरात् यथा महाणेवे क्षिता सीता नेष्ट्रविनश्यति। तथा दुश्चरितं सर्वं पराभावायं कल्पते ॥ २६ परय चन्द्रे कृतं लक्ष्म समुद्रो लवणोदकः। तथा भगसहस्रेण महेन्द्रः परिचिह्नितः॥ २७ तेषामेव प्रभावेन सहस्रनयनो हासौ। शतकतः सममवत्पस्य भाषव यादशम् २८ इच्छन् कीर्ति च भूति च लोकांश्च मधुसुदन। ब्राह्मणातुमते तिष्ठेत्पुरुषः श्रुचिरात्मवान् २९ भीष्म उवाच।

इत्येतद्वचनं श्रुःवा मोदिन्या मधुसूदनः। साधु साध्विति कौरव्य मदिनीं प्रत्यपूजयत्॥ एतां श्रुत्वोपमां पार्थं प्रयतो ब्राह्मणर्थभान्। सततं पूजयेथास्त्वं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ३१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्भपर्वणि पृथ्वीवासुदेवसंवादे चतुर्स्तिशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

तेऽपि दातारोऽपि तत् प्रदेशं द्रव्यम् ॥ ९ ॥ तत् यज्ञा-दिकं भूतमुत्पन्नम् ।

' अमी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदिन्यःजायते दृष्टिष्ट्रेष्टेशं ततः प्रजाः ॥ '

इति स्मृतेः ॥ ११ ॥ भूतात्मानः भूतः प्राप्तो वशीकृत आत्मा चितं यैस्ते ॥ १५ ॥ प्राक्षिण्येति । कुं पृथिवीं बाह्मणाय प्रक्षिप्य दत्वा पारगामिनं परलो महितं कर्म आरमेदा-चरेत् मान् दीतिं कुर्वश्वमयलोके इति शेषः ॥१८॥ यत्किञ्चि-दतीतानागतं व्यवहितं स्थूलसूक्षमं बाह्मणे हार्दाकाशाख्य-

ब्रह्मविदि काष्ट्रामिवद्धयानानिर्मयनादिभिव्यज्यत इत्यर्थः १९ रजः ध्यानेऽन्तरायभूतो विश्लेषः भूतिरैश्वर्यं बुद्धिरात्मज्ञानं सार्घश्लोकः ॥ २२ ॥ अपरे ब्राह्मणं सर्वभूतये इच्छेदित्यान् हुरिति विपरिणामेनानुषज्ञः ॥ २४ ॥ कुष्टः कोशति कर्तन्ति क्ताः ॥ २५ ॥ कुष्टः कोशति कर्तन्ति कर्ताः ।। २५ ॥ सीता नेष्ठुर्लाज्ञलपद्धतिगतः पांपुषिण्ढः लेखि लेपुरिति कोशकारा अन्तस्थादिनिमं शब्दं पठन्ति दुश्चरितं ब्राह्मणद्रोहः ॥ २६ ॥ विधेयमाह—ज्ञाह्मणेत्यचिन ॥ २९ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैस्क्रकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्स्थिशेऽध्यायः ॥ ३४ ॥

\$15

34

भीष्म उवाच। जन्मनैव महाभागी ब्राह्मणी नाम जायते। नमस्यः सर्वभृतानामिताधेः प्रस्तात्रभुक् ॥१ सर्वार्थाः सृहदस्तात ब्राह्मणाः सुम्नागुखाः। गीर्भिर्मगळयुक्ताभिरनुध्थायन्ति पूर्जिताः ॥२ सर्वान्नो द्विषतस्तात ब्राह्मणा जातमन्यवः । गीर्निदारणयुक्ताभिरभिध्यासुरपुजिताः॥ ३ अत्र गाथाः पुरागीताः कीर्तयन्ति पुराविदः सृष्टा द्विजातीन धाता हि यथापूर्व समादधत् न चान्यदिह कर्तव्यं कि ञ्चिद्धर्ध्व यथाविधि। ग्रहो गोपायते ब्रह्मा श्रेयो वस्तेन शोभनम् ५ खमेव कुर्वतां कर्म श्रीवों ब्राह्मी भविष्यति। प्रमाणं सर्वभूतानां प्रग्रहाश्च भविष्यथ ॥ न शौद्रं कर्म कर्त्रहयं ब्राह्मणेन विपश्चिता। शौद्रं हि कुर्वतः कर्म धर्मः समुपरुध्यते॥ ७ श्रीश बुद्धिश तेजश विभातेश प्रतापिनी। साध्याये चैव माहात्म्यं विप्रलं प्रतिपत्स्यते८

हत्वा चाहवनीयस्थं महाभाग्ये अतिष्ठिताः। अग्रभोज्याः प्रसतीनां श्रिया ब्राह्मया चुक्किपताः ॥ श्रद्धया परया युक्ता ह्यनभिद्रोहलब्धया। दमस्वाध्यायनिरताः सर्चान्कामानवाष्स्यथर्० यचैव मानुषे लोके यच देवेषु किञ्चन। सर्वे तु तपसा साध्यं ज्ञानेन नियमेन च ॥ ११ इत्येवं ब्रह्मगीतास्ते समाख्याता मयाऽनघ।

भूयस्तेषां बलं मन्ये यथा राज्ञस्तपस्विनः। दुरासदाश्च चण्डाश्च रभसाः क्षिप्रकारिणः १३ सन्त्येषां सिंहसत्वाश्च व्याव्रसत्त्वास्तथापरे। वराहृहृगसत्त्वाश्च जलसत्त्वास्तथापरे ॥ १४: सर्पस्पर्शसमाः के चित्तथान्ये मकरस्पृशः। विभाष्यघातिनः केचित्तथा चक्षर्हणो परे १५ सन्ति चाशीविषममाः सन्ति मन्दास्तथापरे विविधानीह वृत्तानि ब्राह्मणानां युधिष्ठिर१६

> मेकला द्राविडा लादाः पौड़ाः कान्वशिरास्तथा। शौंडिका दरदा दार्वा-श्रीराः शबरवर्षराः

किराता यवनाश्चेव तास्ताः क्षत्रियजातयः वृष्ठत्वमनुप्राप्ता ब्राह्मणानाममर्षणात् ॥ १८ ब्राह्मणानां परिभवादसुराः सिळहेशयाः। ब्राह्मणानां प्रसाहाच देवाः स्वर्गनिवासिनः

अशक्यं स्प्रष्टमाकाश-मचाल्यो हिमवान् गिरिः अधार्या सेतुना गङ्गा दुजया ब्राह्मणा भावे॥ न ब्राह्मणविरोधेन शक्या शास्तुं वसुन्धरा। ब्राह्मणा हि महात्मानो देवानामपि देवताः २१ तानपुज्यस्य सततं दानेन परिचर्यया। यदीच्छिसि महीं भोकुमिमां सागरमेखळाम्॥ प्रतिग्रहेण तेजो हि विप्राणां शास्यतेऽनघ। विप्राणामनुकम्पार्थं तेन प्रोक्तं हि धामता १२ प्रातिव्रहं ये नेच्छेयुस्तेभ्यो रक्ष्यं त्वया नृप २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनप्वीण दानधर्मपर्वणि ब्राह्मणप्रशंसायां पञ्चात्रेशोऽध्यायः ॥ ३५॥

->>

34

जनमनेति। जनमनैव संस्काराद्यभावेऽपि ब्राह्मणो नमस्य एव । प्रस्तं प्राश्रेतं प्रक्रमन्नं तत्स्त्राग्रे भोक्तुमर्हः प्रस्ताग्र-अक् ॥ १ ॥ सर्वे अर्थाः धर्मादयो येभ्यस्ते सुमनसां देवानां मुकामेव भूताः सुमनोमुखाः ॥ २ ॥ नी इसाकं द्विषतः अत्रन तैरपू जिता बाह्मणा दारुणयुक्तामिः तव शत्रवो नस्यन्तित्यादिभिगार्भिः अभिध्यासुः अभिध्यायन्तु अभि-हन्युरिति स्पष्टार्थः पाठः ॥ ३ ॥ समाद्धत् समाधिं वनियमं कृतवान् ॥ ४ ॥ ब्रह्मा ब्राह्मणः वः शोभनं श्रेय-स्तेनेव ॥ ५ ॥ स्वं कमे ब्राह्मणगीपनं प्रयहाः दमनक्षमा

रजव इव ॥ ६ ॥ शौद्रं कर्म सेवा कर्तव्यं कारयितव्यं कुर्वतः कारयतः ॥ ७ ॥ श्रीश्चेत्यादेः श्रियमित्यर्थः ॥ ८ ॥ आहवनीयस्थं देवतागणं प्रसृतीनां शिशुभ्योऽप्यप्रे भोज्यं येषां ते ब्राह्मचा श्रिया विद्ययाऽनुकल्पिताः पात्रीभूताः ॥९॥ भूय इति । चण्डत्वादिदोषवन्तोऽपि पूज्या एवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अमर्थणात् ब्राह्मणकोपासहनात् ॥ १८ ॥ तेभ्यो रक्ष्यं स्वकुलमिति शेषः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनप्रवाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चत्रिंशोऽ-ध्यायः ॥ ३५॥

भोष्म उवाच। अत्राप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। शक्रशम्बरसंवादं तन्निनोध युधिाष्टर॥ राको हाज्ञात रूपेण जटी भृत्वा रजोगुणः। विरूपं रथमास्थाय प्रश्नं पप्रच्छ शस्वरम् ॥ २ शक उवाच। केन शम्बर वृत्तेन स्वजात्यानधितिष्ठसि। श्रेष्ठं त्वां केन मन्यन्ते तद्धे प्राहि तत्त्वतः ॥ ३ शस्वर उवाच। नासुयामि यदा विपान्त्राह्ममेव च मे मतस्। शास्त्राणि वदतो विप्रान्संमन्यामि यथासुखम् श्रुत्वा च नावजानामि नापराध्यामि कहिँचित। अभ्यर्च्याभ्यनुप्रच्छामि पादी गृह्यामे भीमताम ॥ ते विश्रव्धाः प्रभाषन्ते संपृच्छुन्ते च मां सदा प्रमत्तेष्वप्रमत्तोऽस्मि सदा सुप्तेषु जागृमि ॥ ६ ते मां शास्त्रपथे यक्तं ब्रह्मण्यमनसूयकम् । समासिञ्जन्ति शास्तारः क्षौद्रं मध्विव मक्षिकाः॥

स्वजात्यान्धितिष्ठामि नश्चत्राणीव चन्द्रमाः ९ पतत्रृंथिः यामसृतमेतचश्च रत्नुत्तमम् । यद्वाह्मणमुखाच्छास्त्रमिह् श्रुत्वा प्रवर्तते १० पतत्कारणमाञ्चाय द्व्या देवासुरं पुरा । युद्धं पिता मे हृष्टात्मा विस्मितः समपद्यत११ दृष्ट्वा च ब्राह्मणानां तु महिमानं महात्मनाम् । पर्यपृच्छत्कथममी सिद्धाइति निशाकरम् १२

सोम उवाच।

ब्राह्मणास्तपसा सर्वे सिध्यन्ते वाग्वलाःसदा

मुजवीर्याश्च राजानो वागस्ताश्च द्विजातयः१३

प्रणवं चाष्यधीयीत ब्राह्मीर्दुर्वसतीर्वसन्।

निर्मन्युरिप निर्वाणो यदि स्यात्समदर्शनः१४

अपि च ज्ञानसम्पन्नः सर्वान्वेदान् पितुर्गृहे।

स्वाधमान इवाधीयाद्वाम्य इत्येव तं विदुः॥

मूमिरेतौ निर्गरित सर्पो विल्ह्यायानिव।

राजानं चाष्ययोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम्॥

अभिमानः श्रियं हन्ति पुरुषस्यालपमेधसः।

गर्भेण दुष्यते कन्या गृहवासेन चद्विजः॥१७

इत्येतन्मे पिता श्रुत्वा सोमादद्भुतदर्शनात्।

ब्राह्मणान्यूजयामास तथैवाहं महावतान्॥१८

भाष्म उवाच।

श्रुत्वेतद्वचनं शको दानवेन्द्रमुखाञ्च्युतम्।

द्विजान्सम्पूजयामास महेन्द्रत्वमवाप च १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्भपर्वणि ब्राह्मणप्रशंसायामिन्द्रशंबरसंवादे षर्त्तिशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

38

यच भाषन्ति सन्तुष्टास्तच गृह्वामि मेथया।

सोऽहं वागप्रमृष्टानां रसानामवलेहकः।

समाधिमात्मनो नित्यमनुलोममचिन्तयम् ८

अत्रापीत्यध्यायस्य तात्पर्यं असुराणामपि श्री-त्रांह्मणप्रसादलभ्येवेति ॥ १ ॥ मां मिय मधु अमृततुल्यां विद्यां समासिञ्चन्ति क्षौद्रं मधुपटलं मिक्षका मध्विवेत्यावृत्या योज्यम् ॥ ७ ॥ समाधिं ब्राह्मणेषु निष्ठाम् ॥ ८ ॥ वागम्रे जिह्नामे भृष्टं विद्यामृतं येषां ब्राह्मणानां रसानामुक्तिसुधानाम् ॥ ९ ॥ त्राह्मीवेदार्थाः दुर्वसतीः गुरुकुलकासहेदात् । अपि अपि वा सति वैराग्ये यतिः स्यात् नैष्टिकब्रह्मचर्यात् पारिवा- ज्यमेव कुर्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ पितृर्गृहे वेदाध्ययनं निन्दति — अपीति ॥ १५ ॥ अप्रवासिनं वेदार्थं प्रामान्तरे वास- मकुर्वाणम् ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुसासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

गुधिष्ठिर उवाच। अपूर्वश्च भवेत्पात्रमधवापि चिरोषितः। दूरादभ्यागतं चापि कि पात्रं स्यात्पितामह१ भण्मि उवाच।

किया भवति केषांचि दुपां ग्रु वतस्तामम् । यो यो याचेत यतिकञ्चित्सवं द्द्याम इत्यिष्टि अपीडयन् भृत्यवर्गिमित्येवमनुगृश्रुम । पीडयन् भृत्यवर्गे हि आत्मानमपकर्गते ॥ ३ अपूर्वे भावयेत्पात्रं यचापि स्याचिरोषितम् । दूराद्भ्यागतं चापि तत्पात्रं च विदुर्बुधाः ४

युधिष्ठिर उवाच । अपीडया च भूतानां धर्मस्याहिंसया तथा । पात्रं विद्यानु तत्त्वेन यस्मै दत्तं न सन्तपेत्॥५ भीष्म उवाच ।

ऋत्विक् प्रोहिताचार्याः शिष्यसंबंधिबांधवाः सर्वे पूज्याश्च मान्याश्च श्वतवन्तोऽनस्यकाः ६ अतोऽन्यधा वर्तमानाः सर्वे नार्हति सत्क्रियाम् तस्मान्नित्यं परीक्षेत पुरुषान्त्रणिधाय वै ॥ ७ अक्रोधः सत्यवचनमहिसा दम आर्जवम् । अद्रोहोऽनिभमानश्च न्हीस्तितिक्षा दमः शमः यस्मिन्नेतानि दश्यन्ते न चाकार्याणि सारत स्वभावतो निविद्यानि तत्पात्रं मानमहिति॥९ तथा चिरोषिनं चापि संप्रत्यागतमेव चा अपूर्व चैव पूर्व च तत्पात्रं मानमहीते॥ १० अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चाभिलङ्गम् अव्यवस्था च सर्वत्र पनन्नारानमात्मनः ११ भवेत्पण्डितमानी यो ब्राह्मणो वेदनिन्दकः आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् हेतुवादान्य्रवन्सत्सु विजेताऽहेतुवादिकः । आक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्राह्मणानां सदैव हि सर्वामिशङ्की मुढश्च वालः कटुकवागपि। बोद्धव्यस्तादशस्तात नरंश्वानं हि तं विदुः ग्रथा भ्वा भषितुं चैव हन्तुं चैवावसज्जते। एवं संभाषणार्थाय सर्वशास्त्रवधाय च लोकयात्रा च द्रष्टव्या धर्मश्चात्महितानि च एवं नरो वर्तमानः शाश्वतिर्वर्धते समाः १६ ऋणसुन्सुच्य देवानामृषीणां च तथैव च। पितृणामथ विप्राणामतिथीनां च पञ्चमम् १७ पर्यायेण विशुद्धेन सुविनीतेन कर्मणा। एवं गृहस्थः कर्माणि कुर्वन्धर्मान्न हीयते॥ १८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पात्रपरीक्षायां सप्तात्रंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३७

अपूर्वश्वेत्यध्यायो ब्राह्मणेष्विप पात्रविशेषपरीक्षार्थः ॥१॥
तत्र अपूर्वश्विरोषितो दूरादागतश्च पात्रं तेषां मध्ये काश्वेग्रज्ञार्थं कश्वित् गुरुदक्षिणार्थे कश्वित्कुटुम्बमरणार्थमिति एवंरूपा किया वैषाश्वित्पात्रत्वे प्रधानं भवति केषाश्चिदुगंशुव्रतं मौनं पारिवाज्यमिति । तथा कियामौनयोस्तारतम्यादेषां तारतम्यं न स्वरूपत इत्याह—क्रियोति । द्यामः
ददाम इत्येव वक्तव्यं न त्वेतेषु कश्वित्यत्याचक्षीतेत्यर्थः
॥ २ ॥ दत्तं प्रदेयवस्त्वाभिमानिनी देवता न सन्तपेत् यथा
ताहशाय देयं नान्यस्मै स्मर्यते हि—

नष्टशीचे वतम्रहे विप्रे वेदविवर्जिते ।

दीयमानं रदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥ इति । अतः कस्तादश इति प्रश्नः ॥ ५ ॥ मुख्यं पात्रविशे-वेण श्रुतवन्तोऽनस्यका इति ॥ ६ ॥ तथा अकंधादिगुण-विशिष्टम् ॥ १० ॥ अपात्रतावीजमाह—अप्रामाण्य- मिति । आत्मनः पात्रताया इति शेषः ॥ ११ ॥ निरधिंकां श्रुतिविरोधित्वेन मोक्षानुपयोगिनीम् ॥ १२ ॥ हेतुवादान् व्रुवन् युक्त्या जगत्कारणगेष्टीः कुर्वत्रपि अहेतुवादिकः शास्त्रोक्तहेतुवाद्विरोधात् ॥ १३ ॥ बोद्धव्यः अस्पृश्यत्वेनेति शेषः । तत्र हेतुमाह—श्वानं हि तं विदुः ।
शिद्या इति शेषः ॥ १४ ॥ एतदेवोपपादयति—यथेति
॥१५॥लोकयात्रा शिद्याचारादिव्यवहारः धर्मः श्रुतिस्पृत्युक्तः
आत्महितानि शमदमादीनि॥१६॥ देवानामृगं यहोन, ऋषीणां वेदाधिगमेन पितृणां, प्रजात्पादनेन, विप्राणां दानमानेन,
आतिथीनां वैश्वदेवान्ते आगतानां सम्यगातिथ्येन, च उन्मुच्य
अपाकृत्य कर्माणि कुर्ववित्युक्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ पर्यायेण
यथाकमेण सुविनीतेन सुशिक्षितेन कर्मणा यत्नेन कर्माणि
यज्ञादीनि ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि
नैलकण्ठीये भारतमावदीपे सप्तिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

युधिष्ठिर उत्राच । स्त्रीणां सभाविमच्छामि श्रोतुं भरतसत्तम । स्त्रियो हि मूलं दोषाणां लघुचित्ता हि ताः स्वृताः॥ भीषम उवाच ।

अत्राप्यदाहरन्तीमिमितिहासं पुरातनम् । नारदस्य च संवादं पुंश्रस्या पश्चचूडया ॥ २ लोकाननुचरन् सर्वान् देवर्षिनीरदः पुरा । द्दशीष्सरसं ब्राह्मीं पश्चचूडामिनिद्ताम् ३ तां दृष्टा चारुसर्वागीं पप्रस्लाप्सरसं मुनिः । संशयो हृदि कश्चिन्मे ब्रुहि तन्मे सुमध्यमे ॥४ भीष्म उवाच ।

प्वमुक्ताऽथ सा विप्रं प्रत्युवाचाथ नारदम् विषये सति वक्ष्यामि समर्थं मन्यसे च माम्५

नारद् उवाच्। न त्वामविषये भद्रे नियोक्ष्यामि कथंचन। स्त्रीणां स्वभावमिच्छामित्वत्तः श्रोतुं वरानने भीष्म उवाच।

पतच्छुत्वा वचस्तस्य देवपेरप्सरोत्तमा।
प्रत्युवाच न शक्ष्यामि स्त्री सती निदितुं स्त्रियः
विदितास्ते स्त्रियो याश्च यादशाश्च स्त्रभावतः
न मामर्हास देवपे नियोक्तं कार्य ईदशे॥ ८
ताम्रवाच स देवपिंः सत्यं वद सुमध्यमे।
मृषावादे भवेदोषः सत्यं दोषो न विद्यते।
इत्युक्ता सा कृतमितरभवचारुहासिनी।
स्त्रीदोषाञ्छाश्वतान् सत्यान्भाषितुं संप्रचक्रमे
पश्चचुडोवाच।

कुळीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योषितः। मर्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारदश्

न स्त्रीभ्यः किञ्चिद्दनयद्वै पापीयस्तरमस्ति वै स्त्रियो हि भूलं दोषाणां तथा त्वमपि वेत्थ ह समाज्ञातानुद्धिमतः प्रतिरूपान्वशे स्थितान्। पतीनन्तरमासाच नालं नार्यः प्रतीक्षितुम्१३ असद्धर्भस्तवयं स्त्रीणामस्माकं भवति प्रभो। पापीयसो नरान् यहै छज्ञां त्यक्त्वा भजामहे स्त्रियं हि यः प्रार्थयते सान्निकर्षे च गच्छति। ईषच कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः॥१५ अनर्थित्वानमनुष्याणां भयात्परिजनस्य च। मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्टन्ति भर्तेषु १६ नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासां वयसि निश्चयः विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुक्षते॥ १७ न भयात्राप्य नुकोशात्रार्थहेतोः कथंचन। न ज्ञातिकळसम्बन्धात्स्त्रियस्तिष्टानेत भर्तप यौवने वर्तमानानां सृष्टाभरणवाससाम्। नारीणां स्वैरवृत्तीनां स्रृहयन्ति कुलस्त्रियः १९ याश्च राश्वद्वहुमता रश्यन्ते द्यिताः स्त्रियः। अपि ताः संत्रसज्जन्ते कुब्जान्धजडवामनैः२०

पङ्गुष्वथ च देवर्षे येचान्ये कुत्सिता नराः। स्त्रीणामगम्यो लोकेऽस्मि-न्नास्ति कश्चिन्महासुने

यदि पुंसां गतिर्बह्मन् कथंचिक्नोपपद्यते । अप्यन्योन्यं प्रवर्तन्ते निह तिष्ठन्ति भर्तृषु २२ अलाभात्पुरुषाणां हि भयात्परिजनस्य च । वधवन्धभयाद्यापि खयं गुप्ता भवन्ति ताः २३ चलसभावा दुःसेट्या दुर्योद्या भावतस्तथा । प्राक्षस्य पुरुषस्यह यथा वाचस्तथा स्त्रियः २४ नाशिस्तृष्यित काष्ठानां नापगानां महोद्धिः नान्तकः सर्वभृतानां न पुंसां वामलोचनाः

पूर्व मेघवाहनपर्वाण वेद्यं वस्तूक्तं तद्देदनं धर्मवलादेव भवतीति यज्ञादिधर्मी वक्तव्यः स च कामकारविहितदार-परिग्रहाधीन इत्यष्टावकादिक्संवादे प्रदार्शितः तत्रापि ऋत्वि-गात्मा धनं जाया गुद्धं यस्य चतुष्ट्यम् तस्यामिहोत्रं स्वर्गाय नरकायेतरस्य चेति स्पृतेर्यज्ञाङ्गभूनात्मगुद्धिः ऋत्विक्गुद्धिश्च तीर्थत्राह्मणमाहात्म्याभ्यां उक्ता । अथ श्रीग्रुद्धिद्रव्यगुद्धिश्च महता प्रवन्धेन अस्तूपते तत्र तावदासिज्ञच्याये श्रीदीषानेव दर्शयति—स्त्राणामित्यादिना । लघुवित्ताः वायुवत्

चलचिताः ॥ १ ॥ ब्राह्मीं ब्रह्मलोकस्थाम् ॥ ३ ॥ विषये वक्तुं योग्यत्वे ॥ ५ ॥ कृतमातिः वक्ष्यामीति कृतानिश्चयाऽ-भवत् ॥ १० ॥ गतिः प्राप्तिः अन्योन्यं कृतिमलिङ्गधारिष्यो भूत्वा मैथुनार्थं प्रवर्तन्ते । एतच लोकप्रसिद्धं भर्तृषु दूरस्थेषु इति शेषः । नहि तिष्ठन्ति धेयें इति शेषः ॥ २२ ॥ चलस्वमावाः सालाग्रुकाणां हरयान्येता इति श्रुतिर्थया वृक्षवि-शेषाः प्रस्रहं नवं नवं मांसमिच्छन्ति ह्यस्तने न रमन्त एवं ब्रियः पुरुषामित्यर्थः ॥ २४ ॥ काष्ठानां काष्ठेः ॥ २५ ॥

इदमन्यच देवर्षे रहस्यं सर्वयोषिताम् । दृष्ट्रैव पुरुषं हृद्यं योनिः प्रिक्तियते खियाः ॥ २६ कामानामि दातारं कर्तारं मनसां प्रियम् । रिश्चितारं न मृष्यन्ति खभर्तारमळं खियः २७ न कामभोगान्विपुळाञ्चाळंकाराञ्च संश्रयान् तथैव बहु मन्यन्ते यथा रिखामनुग्रहम् ॥ २८ अन्तकः पवनो मृत्युः पातालं वडवामुखम् । श्वरधारा विषं सपों विह्निरित्येकतः स्त्रियः॥ यतश्च भूतानि महान्ति पश्च यतश्च लोका विह्निता विधात्रा। यतः पुमांसः प्रमदाश्च निर्मिता-स्तदैव दोषाः प्रमदासु नारद॥ ३०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चचूडानारदसंवादे अष्टत्रिशोऽध्यायः॥३८॥

39

युधिष्ठिर उवाच।
इमे वै मानवा लोके स्त्रीषु सज्जन्त्यभिक्षणशः
मोहेन परमाविष्टा देवस्तृष्टेन पार्थिव ॥ १
स्त्रियश्च पुरुषेद्वेच प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम्।
अत्र मे संशयस्तीत्रो हृदि संपरिवर्तते ॥ २
कथमासां नराः सङ्गं कुर्वते कुरुनन्दन ।
स्त्रियो वा केषु रज्यन्ते विरज्यन्ते च ताःपुनः
इति ताः पुरुषेणह तन्मे व्याख्यातुमहीस ॥ ४
पता हि रममाणास्तु वश्चयन्तीह मानवान्।
न चासां मुच्यते कश्चित्पुरुषो हस्तमागतः॥५
गावो नवतृणानीव गृह्वन्त्येता नवं नवम्।
शंवरस्य च या माया माया या नमुचेरिष ६
बलेः कुम्भीनसेश्चैव सर्वास्ता योषितो विदुः
हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्रहदन्ति च ॥ ७

अप्रियं प्रियवाक्षंश्च गृहते कालयोगतः।
इराना वेद यच्छास्त्रं यच वेद वृहस्पतिः॥८
स्त्रीबुद्ध्यान विशिष्येत तास्तु रक्ष्याः कथं नरैः
अनुतं सत्यिमत्याहुः सत्यं चापि तथानृतम्
इति यास्ताः कथं वीर संरक्ष्याः पुरुषैरिह ।
स्त्रीणां बुद्ध्यर्थनिष्कर्षाद्र्यशास्त्राणि राष्ट्रहन्
वृहस्पतिप्रभृतिभिर्मन्ये सिद्धः कृतानि वे।
संपूज्यमानाः पुरुषैर्विकुर्वन्ति मनो नृषु ॥११
अपास्ताश्च तथा राजन् विकुर्वन्ति मनः स्त्रियः
इमाः प्रजा महाबाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतम्
सत्कृतासत्कृताश्चापि विकुर्वन्ति मनः सदा।
कस्ताः शक्तो रिक्षतुं स्यादिति मे संशयो महान्
तथा ब्रूहि महाभाग कुरुणां वंशवर्धन ।
यदि राक्या कुरुश्रेष्ट रक्षा तासां कदाचन ।
कर्त्तुं वा कृतपूर्वं वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसिरेध

इतिश्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि स्त्रीस्त्रभावकथने एकोनचत्वारिशोऽध्यायः॥ ३९॥

अन्तकादिवत्सद्योनाशका इत्यर्थः ॥ २९ ॥ यत इति । वन्ह्यौष्ण्यवत्स्वाभाविका एते स्रोणां दोषा इत्यर्थः । यथोक्तं नीतौ—

अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभताः। अशौचं निर्दयत्वं च श्लीणां दोषाः स्वभावनाः॥ इति। कामश्राष्टगुणः स्मृत इति च ॥ ३०॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलक्ष्णीये भार-तमावदीपे अष्टत्रिशोऽध्यायः॥ ३८॥ 38

इस इति । एवं स्वभावदुष्टा अपि स्त्रियः परेभ्यो दुःसंस्था इत्याख्यायिकातात्पर्यम् ॥ १ ॥ स्त्रीणामिति। स्त्रीखुद्धिमनुस्येष वृहस्पत्यादिभिर्वञ्चनाशास्त्रं प्रवर्तितमित्यत्याक्तः ॥ १० ॥ एताः पूजिता धिकृता वा तुल्यवद्विकारं जनयन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ एतदेवाह—इमा इति । इमाः स्त्रीह्पाः धार्मिक्य इति श्रुतिमात्रं सावित्र्यादिषु दृष्टम् ॥ १२ ॥ अनुभवस्तु न तथेत्याह—सत्कृतेति ॥१३॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्डीये भारतभावन्दीणे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

भीष्म उवाच।

प्वमेव महाबाहो नात्र मिथ्याऽस्ति किञ्चन यथा ब्रवीषि कौरव्य नारीं प्रति जनाधिप १ अत्र ते वर्तियव्यामि इतिहासं पुरातनम्। यथा रक्षा कृता पूर्व विपुलेन महातमना ॥ २ प्रमदाश्च यथा स्टा ब्रह्मणा भरतर्षम । यदर्थ तच ते तात प्रवश्यामि नराधिप ॥ ३ न हि स्त्री स्यः परं पुत्र पापीयः किञ्चिद्दस्ति वै अक्षिर्हि प्रमदा दीतो मायाश्च मयजा विमोध श्चरधारा विषं सर्पों वहिरित्येकतः स्त्रियः। प्रजा इमा महाबाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतम् स्वयं गच्छन्ति देवत्वं ततो देवानियाद्भयम्। अयाभ्यगच्छन् देवास्ते पितामहमरिन्दम ६ निवेद्य मानसं चापि तृष्णीमासन्नशोसुखाः। तेषामन्तर्गतं ज्ञात्वा देवानां स पितामहः ७ मानवानां प्रमोहार्थं कृत्या नायौऽस्जत्यभुः पूर्वसर्गे तु कौन्तेय साध्वये नार्य इहामवन्

आसाध्यस्तु समुत्पन्नाः कृत्याः सर्गोत्प्रजापतेः। ताभ्यः कामान्यथाकामं प्रादाद्धि सपितामहः॥

ताः कामलुब्धाः प्रमदाः प्रवाधनते नरान्सदा क्रोधं कामस्य देवेशः सहायं चास्जत्प्रभुः॥ असज्जन्त प्रजाः सर्वाः कामक्रोधवशं गताः। न च स्त्रीणां क्रियाःकाश्चिदिति धर्मो व्यवस्थितः निरिन्द्रिया द्यशास्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति श्रुतिः श्रुवांग्मावं रार्ते चैव ददौ स्त्रीभ्यः प्रजापतिः न तासां रक्षणं शक्यं कर्तुं पुंसा कथंचन १३ अपि विश्वकृता तात कृतस्तु पुरुषेरिह । वाचा च वधवंधैवां क्रेशैवां विविधेस्तथा१४ न शक्या रक्षितुं नार्यस्ता हि नित्यमसंयताः

इदं तु पुरुषव्याव पुरस्ताच्छ्रतवानहम् ॥१५ यथा रक्षा कृता पूर्व विपुलेन गुरुक्तियाः। ऋषिरासीनमहानागो देवशमेति विश्वतः १६ तस्य भार्यो रुचिनीम रूपेणाऽसदशी मुवि । तस्या रूपेण सम्मत्ता देवगन्धर्वदानवाः ॥१७
विशेषण तु राजेन्द्र वृत्रहा पाकशासनः ।
नारीणां चिरिनक्षश्च देवशर्या महापुनिः ॥ १८
यथाशक्ति यथोत्साहं भार्यां तामभ्यरस्त ।
पुरन्दरं च जानीते परस्त्रीकामचारिणम्॥१९
तस्माद्वलेन भार्याया रक्षणं स चकार हः।
स कदाचिद्दिषस्तात यज्ञं कर्तुमनास्तदा २०
भार्यांसरक्षणं कार्यं कथं स्यादित्यचिन्तयत् ।
रक्षाविधानं मनसा स सिश्चन्त्य महातपाः
आह्य द्यितं शिष्यं विपुछं प्राह भागवम् ।
देवशमीवाच ।

यज्ञकारो गमिष्यामि कार्च चेमां सुरेश्वरः २२ यतः प्रार्थयते नित्यं तां रक्षस्य यथाबलम् । अप्रमत्तेन ते भाव्यं सदा प्राते पुरन्दरम् ॥२३ स हि रूपाणि कुरुते विविधानि भृगृतम ।

भीष्म उवाच ।
इत्युक्तो विपुलस्तेन तपस्त्री नियतेन्द्रियः
सदैवोग्रतपा राजन्नम्यकेसदशास्त्रीतः ।
धर्मज्ञः सत्यवादी च तथोते प्रत्यभाषत ॥ २५
पुनश्चेदं महाराज पप्रच्छ प्रस्थितं गुरुम् ।
विपुल उवाच ।

कानि रूपाणि शकस्य भवन्त्यागच्छतो सुने वपुस्तेजश्च कीदग्वै तन्मे व्याख्यातुमहीस ।

भीष्म उवाच।

ततः स भगवांस्तस्मै विपुछाय महात्मने॥ आचचक्षे यथातत्त्वं मायां शकस्य भारत । देवशमींवाच ।

बहुमायः स विप्रषे भगवान्पाकशासनः॥
तांस्तान्विकुरुते भावान्बहूनय मुहुर्मुहुः।
किरीटी वज्रधृग्धन्वी मुकुटी बद्धकुण्डलः२९
भवत्यथ मुहूर्तेन चण्डालसमदर्शनः।
शिखी जटी चीरवासाः पुनर्भवति पुत्रक ३०
बृहच्छरीरश्च पुनर्श्चीरवासाः पुनः कृशः।
गौरं इयामं च कृष्णं च वर्णं विकुरुते पुनः३१
विक्रपो अपवांश्चैव युवा गृद्धस्तथैव च।
ब्राह्मणः क्षत्रियश्चैव वैश्यः शूद्रस्तथैव च ३२

30

पवमेवेत्यध्यायस्य तात्पर्यं नानारूपेभ्यो विदे-

भ्यो योगवलेनैव स्वभावचपलाः स्त्रियः संरक्षितुं शक्या नान्ययेति ॥ १॥

प्रतिलोमोऽनुलोमश्च भवत्यथ शतऋतुः। शुक्रवायसक्तपी च हंसकोकिलक्तपवान् ॥३३ सिहःयाव्रगजानां च रूपं धारयते पुनः। दैवं दैत्यमधो राज्ञां वपुर्धारयतेऽपि च ॥ ३४ अकृशो वायुभग्नांङ्गः शकुनिर्विकृतस्तथा। चतुष्पाद्वहुद्भपश्च पुनर्भवृति बालिशः॥ मिक्षकामशकादानां वपुर्धारयतेऽपि च। न शक्यमस्य ग्रहणं वर्त विपल केन चित ई६ अपि विश्वकृता तात येन सृष्टामदं जगत। पुनरन्तार्हितः शको दश्यते ज्ञानचक्षुषा ॥ ३७ वायुभृतश्च स पुनर्देवराजो भवत्युत। एवं रूपाणि सततं कुरुते पाकशासनः॥ ३८ तस्माद्विपुल यत्नेन रक्षमां तनुमध्यमाम्। यथा रुचि नाविछहेहेवेन्द्रो भृगुसत्तम ॥ ३९ ऋतावुपहिते न्यस्तं हविः श्वेव दुरात्मवान्। पवमाख्याय स मुनिर्यज्ञकारोऽगमलदा ॥४० देवशर्मा महाभागस्ततो भरतसत्तम। विपुलस्तु वचः श्रुत्वा गुरोश्चिन्तासुपेयिवान् रक्षां च परमां चक्रे देवराजान्महाबळात्। कि नु शक्यं मया वर्तुं गुरुदाराभिरक्षणे ४२ मायावी हि सुरेन्द्रोसी दुर्धर्षश्चापि वर्थिवान् नापिधायाश्रमं शक्यो रक्षितुं पाकशासनः ४३ उटजं वा तथा ह्यस्य नानाविधसरूपता। वायु रूपेण वा शको गुरुवत्नीं प्रधर्षयेत ॥ ४४ तस्मादिमां संप्रविदय रुचि खास्येहमद्य वै। अथवा पौरुषेणेयं न शक्या रिक्षतुं मया॥४५ बहुद्भगो हि भगवाञ्छूयते पाकशासनः।

गात्राणि गात्ररस्याहं संप्रवेश्ये हि रक्षितुम्। यद्यविछ शामि मां पानीमद्य परयति मे गुरु:४७ शब्स्यत्यसंशयं कोपादिच्यज्ञानो महातपाः। न चेयं रक्षितुं शक्या यथाऽन्या प्रमदा नृभिः मायावी हि सरेंद्रोऽसावहां प्राप्तोस्मि संशयस अवद्यं करणीयं हि ग्रुरोरिह हि शासनम् ४९ यदि त्वेतदहं द्वर्यामाश्चर्यं स्यारकृतं मया। योगेनाथ प्रवेशो हि गुरुपत्न्याः कलेवरे। प्वमेव शरीरे ऽस्या निवास्यामि समाहितः अशक्तः पद्मपत्रस्थो जलिन्दुर्यथा चलः॥५१ निर्मुक्तस्य रजोरूपान्नापराधो भवेन्मम। यथा हि शून्यां पथिकः सभामध्यावसेत्पाथी तथाद्यावासयिष्यामि गुरुपत्न्याः कलेवरम् पवमेव शरीरेऽस्या निवत्स्यामि समाहितः इत्येवं धर्ममालोक्य वेदवेदांश्च सर्वशः। तपञ्च विपुलं हड्डा गुरोरात्मन एव च ॥ ५४ इति निश्चित्य मनसा रक्षां प्रति स भागवः। अन्वतिष्ठत्परं युत्तं यथा तच्द्रणु पार्थिव ॥५५ गुरुपर्तीं समासीनो विपुलः स महातपाः। उपासीनामनिन्दाङ्गी यथार्थे समलोभयत५६ नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्या राईम संयोज्य रहिमाभिः विवेश विपुलः कायमाकाशं पवनो यथा ५७ लक्षणं लक्षणेनेव वद्नं वद्नेन च। अविचेष्टन्नतिष्टद्वै छायेवान्तहितो मुनिः ॥ ५८ ततो विष्टभ्य विपुलो गुरुपत्न्याः कलेवरम्। उवास रक्षणे युक्तो न च सा तमबुद्ध्यत ५९ यं काळं नागतो राजन गुरुस्तस्य महात्मनः । सोहं योगबलादेनां रक्षिष्ये पाकशासनात्र कतुं समाप्य खग्रहं तं कालं सोऽभ्यरक्षत६०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विपुलोपाख्याने चत्वारिशोऽध्यायः॥ ४०॥

88

भीष्म उवाच 🐘 ततः कदाचिद्देवेन्द्रो दिव्यक्तपवधुर्धरः। इदमन्तरमित्येवमभ्यगात्तमथाश्रमम् ॥

रूपमप्रतिमं कृत्वा लोभनीयं जनाधिपः। दर्शनीयतमो भृत्वा प्रविवेश तमाश्रमम् ॥ २

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाण नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे चलारिशोऽध्यायः ॥ ४०॥

स द्दर्श तमासीनं विपुलस्य कलेवरम्। निश्चेष्टं स्तब्धनयनं यथा लेख्यगतं तथा॥ ३ रुचिं च रुचिरापांगीं पीनश्रोणिपयोधराम् । पद्मपत्रविद्यालाक्षीं संपूर्णेन्दुनिमाननाम् ॥ ४ सा तमास्रोक्य सहसा प्रत्युत्थातुमियेष ह। रूपेण विस्मिता कोऽसीत्यथ वक्तुमिवेच्छनी उत्थातुकामा तु सती विष्टब्धा विष्ठलेन सा। निगृहीता मनुष्येन्द्र न शशाक विचेष्टितुम्६

तामाबभाषे देवेन्द्रः साम्ना परमवल्गुना। त्वदर्थमागतं विद्धि देवेन्द्रं मां शुचिस्मिते ७ क्लिश्यमानमनद्गेन त्वत्संकल्पभवेन ह। तत्संप्राप्तं हि मां हुम्रु पुरा कालोऽतिवर्तते ८ तमेवंबादिनं शक्रं शुश्राव विपुलो सुनिः। गुरुपत्न्याः दारीरस्थो ददर्श त्रिदशाधिपम् ९ न राशाक च सा राजन्प्रत्युत्थातुमानिन्दिता। वक्तुं च नाशकद्राजन्विष्टब्धा विपुलेन सा॥ आकारं गुरुपत्न्यास्तु स विश्वाय भृगूद्रहः। निजग्राह महातेजा योगेन चलवत्त्रभो॥ ११ ववन्ध योगवन्धैश्च तस्याः सर्वेन्द्रियाणि सः तां निर्विकारां दृष्टा तु पुनरेव श्वीपतिः १२ उवाच श्रीडितो राजंस्तां योगबलमोहिताम्। पहाहीति ततः सा तु प्रतिवन् मियेष तम् १३ स तां वाचं गुरोः पत्न्या विप्रलः पर्यवर्तयत भोः किमागमने कृत्यामिति तस्याम्तु निःस्ता वक्राच्छशांकसदशाद्वाणी संस्कारभूषणा। बीडिता सातु तद्वाक्यगुक्तवा परवशा तदा पुरन्द्रश्च तत्रस्थो बभूव विमना भृशम्। स तहैकृतमालक्ष्य देवराजो विशांपते॥ १६ अवैक्षत सहस्राक्षस्तदा दिव्येन चक्षुषा। स ददर्श मुनं तस्याः शरीरान्तरगोचरम्॥ प्रतिबिम्बमिवाद्शें गुरुपत्न्याः शरीरगम्। स तं घोरेण तपसा युक्तं द्वा पुग्न्द्रः॥ १८ प्रावेपत सुसन्त्रस्तः शापभीतस्तदा विभो। विमुच्य गुरुपर्ही तु विपुलः सुमहातपाः।

विपुल उवाच।

आजितेन्द्रिय दुर्बुद्धे पापात्मक पुरन्दर। न चिरं पूजायष्यान्त देवास्त्वां मानुषास्त्या कि नु तर्वद्वस्मृतं शक न तन्मनसि ते स्थितम्। गौतमेनासि यन्मुक्तो भगौङ्कपरिचिन्हितः २१ जाने त्वां बालिशमितिमक्कतात्मानमास्थरम्। मयेयं रक्ष्यते मूढ गच्छ पाप यथागतम्॥ २२ नाहं त्वामच मृहात्मन्दहेयं हि खतेजसा। कृपायमानस्तु न ते दग्धुमिच्छामि वासव ॥ स च घोरतमो धीमान्गुरुस्त्वं पापचेतसम्। दृष्ट्वा त्वां निर्दहेदद्य कोधदी प्रेन चक्षुषा ॥ २४ नैवं तु शक कर्तव्यं पुनर्मान्याश्च ते द्विजाः। मा गमः खसुतामात्यः क्षयं ब्रह्मबलादिनः १५ अमरोऽस्मीति यहाईं समाखाय प्रवर्तसे। मावमंखा न तपसा न साध्यं नाम किञ्चन॥

भीष्म उवाच।

तच्छ्रवा वचनं शको विपुलस्य महात्मनः। अकिञ्चिदुक्त्वा बीडार्तस्तत्रैवान्तरधीयत २७ मुहूर्तयाते तिसमस्तु देवशर्मा महातपाः। कृत्वा यज्ञं यथाकाममाजगाम खमाश्रमम् २८ आगतेऽथ गुरौ राजन्विपुलः प्रियकर्मकुत्। रक्षितां गुरवे भार्यां न्यवेदयदनि न्दिताम्॥२९ अभिवाद्य च शान्तात्मा स गुरुं गुरुवत्सलः। विपुलः पर्युपातिष्टद्यथापूर्वमशाङ्कितः॥ विश्रान्ताय ततस्तस्मै सहासीनाय भार्यया। निवेदयामास तदा विपुलः शक्तकर्मे तत्॥३१ तच्छ्रत्वा स मुनिस्तुष्टो विपुलस्य प्रतापवान् वभूव शीलवृत्ताभ्यां तपसा नियमेन च ॥३२ विपुलस्य गुरौ वृत्तिं भक्तिमात्मनि तत्प्रभः। धर्मे च स्थिरतां दृष्टा साधु साध्वत्यभाषत॥ प्रतिलभ्य च धर्मात्मा शिष्यं धर्मपरायणम्। वरण छन्दयामास देवशर्मा महामतिः॥ ३४ श्थिति च धर्मे जग्राह स तस्माद्गरुवत्सळः। अनुज्ञातश्च गुरुणा चचारानुत्तमं तपः ॥ ३५ तथैव देवशमापि सभायः स महातपाः। खकळेवरमाविश्य राफ्रं भीतमथाब्रवीत ॥१९ निर्भयो ब्लवृत्रघ्नाचचार विजने वने ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दान्धर्मपर्वणि विपुलोपाच्याने

एकचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४१॥

भीष्म उवाच ।

विपुं छस्त्वकरोत्तीवं तपः क्वत्वा गुरोवेचः।
तपोयुक्तमधात्मानममन्यतं स वीर्यवान्॥ १
स तेन कर्मणा स्वर्धन्पृथिवीं पृथिवीपते।
चवार गतभीः प्रीतो छन्धकीर्तिवरो नृपाः
उमी छोकी जितौ चापि तधैवामन्यत प्रभुः
कर्मणा तेन कौरध्य तपसा विपुळेन च॥ ३
अथ काळे व्यतिकान्ते कर्सिधित्कुक्तन्द्न।
क्व्या भगिन्या आदानं प्रभूतधनधान्यवत् ४

पतस्मिन्नेच काले हु दिव्या काचिद्धराङ्गना विम्रती परमं रूपं जगामाथ विहायसा॥ ५ तस्याः शरीरात्पुष्पाणि पातितानि महीतले। तस्याश्रमस्याविदूरे दिव्यगन्धानि भारत॥ ६ तान्यगृह्णात्ततो राजन् रुचिर्ललितलोचना। तदा निमन्त्रकस्तस्या अङ्गेभ्यः क्षिप्रमागमत तस्या हि भिनिनी तात ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती भार्या चित्ररथस्याथ बभूवाङ्गेश्वरस्य वै॥ ८ पिनह्य तानि पुष्पाणि केशेषु वरवर्णिनी। आमन्त्रिता ततोऽगच्छद्वचिरङ्गपतेर्गृहम्॥ ९ पुष्पाणि तानि दृष्टा तु तदाङ्गेन्द्र चरांगना। मागनीं चोदयामास पुष्पार्थे चारुलोचना ॥ सा भन्ने सर्वमाचष्ट रुचिः सुरुचिरानना । भगिन्या भाषितं सर्वमृषिस्तद्याभ्यनन्दत ११ ततो विपुलमानाय्य देवशर्मा महातपाः। पुष्पार्थे चोदयामास गच्छ गच्छोत भारत॥ विपुलस्तु गुरोवाक्यमविचार्य महातपाः। स तथेत्यब्रवद्वाजंस्तं च देशं जगाम ह ॥१३

यस्मिन्देशे तु तान्यासन् पतितानि नभस्तळात् अम्लानान्यपि तत्रासन् कुसुमान्यपराण्यपि स ततस्तानि जग्राह दिव्यानि रुचिराणि च प्राप्तानि खेन तपसा दिव्यगन्त्रानि भारत १५ संप्राप्य तानि प्रीतात्मा गुरोर्वचनकारकः। तदा जगाम तुर्णे च चम्पां चंपकमाछिनीम् स वने निर्जने तात ददर्श मिथुनं नृणाम्। चक्रवत्परिवर्तन्तं गृहीत्वा पाणिना करम्॥ तत्रैकस्तूर्णमगमत्तरपदे च विवर्तयन्। एकस्तु न तदा राजंश्रकतुः कलहं ततः ॥ १८ त्वं शीव्रं गच्छसीत्येकोऽब्रवीन्नेति तथा परः। नेति नेति च तौ राजन परस्परमधो चतः १९ तयोर्विस्पर्धतोरेवं शपथोऽयमभूत्तदा । सहसोदिश्य विपुलं ततो वाक्यमथोचतुः २० आवयोरनृतं प्राह यस्तस्यामृद्धिजस्य वै। विपलस्य परे लोंके या गतिः सा भवेदिति एतच्छ्रवा तु विशुलो विषण्णवद्नोऽभवत्। एवं तीवतपाश्चाहं कष्टश्चायं परिश्रमः॥ मिथुनस्यास्य किं में स्यात्क्रतं पापं यथा गतिः अनिष्टा सर्वभूतानां कीर्तिताऽनेन मेऽद्य वै॥ एवं सञ्चिन्तयन्नेव विपुछो राजसत्तम। अवाङ्मुखो दीनमना दध्यौ दुष्कृतमात्मनः ततः षड्न्यान्पुरुषानक्षेः काञ्चनराजतैः। अपर्यहीव्यमानान्वै लोभहषीन्वतांस्तथा॥ कुर्वतः शपथं तेन यः कृतो मिथुनेन तु । पिपुलं वै समुहिर्य तेऽपि वाक्यमथाब्रुवन्

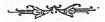
22

विपुलिस्त्वत्यध्यायस्य तात्पर्यं पद्मपत्राम्बुवदसङ्गस्यापि योगिनो मातुरपि स्पर्शमालाहोषो मवतीति गुरावशुममपि कर्मानिवेद्य न स्थातव्यमिति च ॥१॥ आदीयतेऽस्मिन्वान्धवैद्तं उपायनादिकं स आदानं विवाहानुस्वः
प्रभूतं बहुधनादिकं यत्र ॥ ४ ॥ निमन्त्रकः आकारणार्थे
दृतः ॥ ७ ॥ चोदयामास मदर्थमप्येतानि पुष्पाणि आनयेति प्रेरितवती ॥ १० ॥ परिवर्तन्तमिति पुंस्त्वमात्मनेपदामावश्वार्षः ॥ १० ॥ तत्पदे इत्तस्य पदे पांचुषु व्यक्ते आकर्षणेन विवर्तयन् विषमतां नयन् ॥ १८ ॥ नेति नेति

अन्योन्यवचनं दूषयन्तावित्यर्थः। अयं भावः – मिथुनस्थेऽकें शीघ्रं गच्छन्तीं रात्रिमहर्देवता शीघ्रं गच्छसीति लोकदृष्ट्या पर्यनुगुङ्के । रात्रिस्तु स्वमानेनैवाहं गच्छामि न शीघ्रामिति परिहरति एवमुभाविष सत्यवादिनौ नानृतं शप्यं चक्रतु रिति ॥ १९ ॥ अयं मिथुनस्य परिश्रमः कष्ट इत्यन्वयः गतिरिनिथेति सार्थः ॥ २२ ॥ षड्कृतवो दीव्यमानान् अन्योन्यं जेतुनिच्छन्तः वसन्ताद्यो हि वृषादीन्समराशी-नामिसन्धायायं मदीयोऽयं मदीय इति विवदन्ते तेऽिष मत-भेदानानृतवादिनः । भीनादिर्वसन्त इति पक्षे हि वृषो ग्रीष्मान्तर्गतः मेषादिपक्षे वसन्तान्तर्गत इति ॥ २५ ॥ लोममास्थाय योऽस्माकं विषमं कर्तुमुत्सहेत्। विपुलस्य परे लोके या गतिस्तामवामुयात्॥ पतच्छुत्वा तु विपुलो नापश्यद्धमैसङ्करम्। जन्मप्रभृति कौरव्य कृतपूर्वमथात्मनः॥ २८ संप्रद्ध्यौ तथा राजक्षश्लावश्लिरिवाहितः। दह्यमानेन मनसा शापं श्रुत्वा तथाविश्रम् २९ तस्य चिन्तयतस्तात बह्वयो दिननिशा यथुः

इदमासीन्मनिस च रुच्या रक्षणकारितम् ॥ लक्षणं लक्षणेनेव वदनं वदनेन च। विधाय न मया चोक्तं सत्यमेद्गुरोस्तथा ३१ एतदात्मिने कौरदय दुष्कृतं विपुलस्तदा। अमन्यत महाभाग तथा तच न संशयः॥ ३२ स चंपां नगरीमेत्य पुष्पाणि गुरवे ददौ। पूजयामास च गुरुं विधिवत्स गुरुप्रियः ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाण दानधर्मपर्वणि विपुलोपाख्याने द्विचत्वारिशोऽध्यायः॥ ४२॥

83

भीष्म उवाच । तमागतमभिष्रेश्य शिष्यं वाक्यमथाव्रवीतः देवशर्मा महातेजा यत्तच्हृणु जनाधिप ॥ १ देवशर्मीवाज्ञ ।

कि ते विपुल दृष्टं वै तस्मिन् शिष्य महावने ते त्वां जानन्ति विपुल आत्मा च रुचिरेव च

।विपुल उवाच। ब्रह्मर्षे मिथुनं कि तत्के च ते पुरुषा विभो। ये मां जानन्ति तत्त्वेन यन्मां त्वं परिपृच्छासि

देवशमों वाच।

यहै तिन्मिश्चनं ब्रह्मझहोरात्रं हि विद्धि तत्। चक्रवत्परिवर्तेत तत्ते जानाति दुष्कृतम् ॥ ४ ये च ते पुरुषा विप्र अक्षेदींदयन्ति हृष्ट्वत्। ऋतुंस्तानभिजानीहि ते ते जानन्ति दुष्कृतम् न मां कश्चिद्विजानीत इति कृत्वा न विश्वसेत् नरो रहसि पापात्मा पापकं कर्म वै द्विज ६ कुर्वाणं हि नरं कर्म पापं रहसि सर्वदा। पद्मवित ऋतवश्चापि तथा दिननिद्योत्युत ७ तथैव हि भवेगुस्ते लोकाः पापकृतो यथा। इत्वा नाचक्षतः कर्म मम तच्च यथाकृतन्॥ ८ ते त्वां हर्षीस्मतं दङ्घा गुरोः कर्मानिवेदकम् स्मारयन्त्रस्त्या प्राहुस्ते यथा श्रुतवान् भवान् अहोगत्रं विज्ञानाति ऋतवश्चापि नित्यशः। पुरुषे पापकं कर्म शुभं वा शुभक्तर्मिणः॥ १० तत्त्वया मम यत्कर्मे व्यभिचाराद्धयात्मकम्। नाख्यातमिति जानन्तस्ते त्थामाहुस्तथा द्विज तेनैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो यथा। कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम यच त्वया कृतम्॥ त्वयाशक्या च दुईत्या रक्षितुं प्रमदा द्विज न च त्वं क्रतवान िनाञ्चदतः प्रीतोऽस्मि तेन ते यदि त्वहं त्वां दुर्भृत्तमद्राक्षं द्विजसत्तम। शपेयं त्वामहं कोधान्न मेऽत्रास्ति विचारणा सज्जन्ति पुरुषे नार्यः पुंसां सोऽर्थश्च पुष्कलः। अन्यथा रक्षतः शापोऽभविष्यत्ते मतिश्च मे॥ रक्षिता च त्वया पुत्र मम चापि निवेदिता। अहं ते प्रीतिमांस्तात खर्थः खंगे गमिन्यसि इत्युक्तवा विपुलं प्रीनो देवरामी महानृषिः म्मोद खर्गमास्थाय सहभार्यः सशिष्य कः १७ इदमाख्यातवांश्चापि ममाख्यानं महामुनिः।

रुच्याः गुरुमार्यायाः ॥ ३० ॥ लक्षणं स्त्रीपुंसयोरसःधारणं चिह्नं विधाय एकोक्टल्य । पिधायेति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३ तमागतमित्यध्यायेन पूर्वोक्तार्थविवरणपूर्वकमा- ख्यायिकार्थुमुपसंहराति ॥ १ ॥ ते त्वया ॥ २ ॥ त्वया यथा गुरुपत्नीरक्षणं कृतं तथा न काल्पतिमिति पापकृतो यथा लोकास्तथा तव भविष्यन्तीत्याह—तथै बेति ॥ ७ ॥ हर्षस्मितं हर्षण गर्वितम् ॥९॥ उपसंहारमुखेनाह—तेनित । तेनैव अनाख्यानेनैव ॥ १२ ॥ अशक्येति च्लेदः ॥ १३ ॥

मार्कण्डेयः पुरा राजन् गङ्गाकुले कथान्तरे॥

तस्माद्ववामि पार्थ त्वां स्त्रियो रक्ष्याः सदैव च उभयं दश्यते तासु सततं साध्वसाधु च १९ स्त्रियः साध्यो महाभागाः संमता लोकमातरः घारपन्ति महीं राजिक्षमां सवनकाननाम्२० असाध्यश्चापि दुवृत्ताः कुलझाः पापनिश्चयाः विक्षेया लक्षणेदुष्टैः स्वगात्रसहजैर्नृप ॥ २१ एवमेतासु रक्षा चै शक्या वर्तु महात्मिमः। अन्यथा राजशार्दूल न शक्या रक्षितं स्त्रियः॥ पता हि मनुजञ्याव तीक्ष्णास्तिक्षणपराक्रमाः नासामस्ति प्रियो नाम मैथुन सङ्गमेति यः ॥
एताः कृत्याश्च कार्याश्च कृताश्च भरतर्षम।
न चैकस्मिन् रमन्त्येताः पुरुषे पाण्डुनन्द्न २४
नासां स्नेहो नरैः कार्यस्तथैवेष्यां जनेश्वर।
खेदमास्याय भुञ्जीत धर्ममास्याय चैव ह २५
निहन्याद्न्यथाकुर्वन्नरः कौरवनन्दन।
सर्वथा राजशादृष्ठ मुक्तिः सर्वत्र पुज्यते २६
तेनैकेन तु रक्षा वै विपुलेन कृता स्त्रियाः।
नान्यः शक्तास्त्रिलोकेऽस्मिन् रक्षितं नृप योषितं

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वाणे विपुरोपाख्याने त्रिचत्वारिशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

~÷€1°€÷

88

युधिष्ठिर उवाच।
यन्मूलं सर्वधर्माणां खजनस्य गृहस्य च।
पितृदेवातिथीनां च तन्मे दूहि पितामह॥१
अयं हि सर्वधर्माणां धर्मिश्चन्यतमो मतः।
कीदशस्य प्रदेया स्यात्कन्योते वसुधाधिप २
भीष्म उवाच।

शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां योनि च कर्म च। सद्भिरेवं प्रदातद्या कन्या गुणयुते वरे ॥ ३ ब्राह्मणानां सताभेष ब्राह्मो धर्मो युधिष्ठिर। आवाह्यमावहेदेवं यो द्याद्मुकूलतः॥ ४ शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एष सनातनः। आत्माभिप्रेतमुत्सुज्य कन्याभिप्रेत एव यः॥ अभिप्रेता च या यस्य तस्मै देया युधिष्टिर । गान्धर्वमिति तं धर्म प्राहुर्देद्विदो जनाः॥ ६ धनेन बहुधा कीत्वा संप्रकोभ्य च बान्धवान् असुराणां नृपैतं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः॥ ७ हत्वा छित्त्वा च शीर्षाण रदतां रदतीं गृहात प्रसह्य हरणं तात राक्षसो विधिरुच्यते॥ ८ पञ्चानां तु त्रयो धम्यां द्वावधम्यां युधिष्ठिर। पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तद्यौ कथञ्चन॥ ९

सहजैः पाणिपादरेखादिभिः ॥ २१ ॥ यः सङ्गमेति स एव प्रियो नाम नास्तीति योजना ॥ २३ ॥ कृत्याः प्राणयाहि-देवतारूपाः कार्याः कृताश्च पूर्वमेकेन कृताः स्वीकृता अपि पश्चादन्येनापि कर्तुं योग्याः व्यभिचारिण्यः प्राणयाहिण्य-श्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥ खेदमास्थाय अप्रीत्या विधिग्रहीतवत् सुर्जात न तु प्रीत्या धर्मे ऋतुकालानुरीधम् ॥ २५ ॥ निहन्यात् वधं प्राप्नुयात् मुक्तः अनासाक्तः युक्तिरिति पाठे समाधिः २६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैल-कर्ण्टाये भारतभावदीणे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः श्वे ४३ ॥

88

यन्मू रुमिति ॥ १ ॥ योनि मातृतः पितृतश्च सुद्धिम् ॥ ३ ॥ अत्र ब्राह्म इत्यनेनाषदैवयोरपि प्रहणं ब्राह्म-णयोम्या एते विवाहाः। यदाहाश्वलायनः—'अलंकृत्य कन्या- सुरकपूर्वा द्यादेष ब्राह्मो विवाहः । ऋत्विजे वितते कर्मणि द्यादलंकृत्य स देवः। गोमिथुनं दत्वोपयच्छेत स आर्षः ' इति । एवं उक्तगुणवन्तं आवाहां विवाहयोग्यं आवहेत् आकारयेत् । ततश्च अनुकूलते धनदानादिना अभिमुखीकृताय द्यात् । अयं चतुर्थः प्राजापत्यो बाह्मणानां क्षत्रियाणां च प्रशस्ततरो द्वितीयत्वेनात्र गण्यते ॥४॥ वरवश्चोरन्योन्यप्रीत्या यो विवाहः स गान्ध्यवेस्तृतीयः। आत्मेत्यादि सार्धश्लोकः॥ ५॥ आसुरं चतुर्थमाह—धनेनेति ॥७॥ हत्वेति राक्षसः पद्यमः । अत्रैव प्रमत्तानां वन्यूनां कन्याहरणात् पैशाचा हरणसामान्यादन्तर्भवति ॥ ८॥ त्रयः बाह्मक्षात्रगान्धवाः। द्वौ आसुरसङ्गती । तत्रापि आसुरः स्वरूपेण राक्षसान्तर्गतः पैशाचश्चात्यन्तं न कर्तव्यौ। सर्थाद्यक्षसः कर्तव्यः क्षत्रियाणामित्यर्थः ॥९॥

ब्राह्मः क्षात्रोऽथ गान्धर्व एते धर्मा नर्षम ।
पृथग्वा यदि वा मिश्राः कर्तट्या नात्र संशयः
तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य हे भार्ये क्षत्रियस्य तु
वैश्यः स्वजात्यां विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत्
ब्राह्मणी तु भवेज्ज्येष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु।
रत्यर्थमापि श्द्रा स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः ॥१२
अपत्यजन्म श्द्रायां न प्रशंसान्ति साधवः ।
श्द्रायां जनयन्विपः प्रायश्चित्ती विधीयने १३
त्रिशह्मणें दशवर्षा भार्या विन्देत निष्नकाम ।
एकाविशातिवर्षों वा सप्तवर्षमवापुयात् ॥ १४
यस्यास्तु न भवेद्धाता पिता वा भरतर्षम ।
नोपयच्छेत तां जातु पुत्रिकाधर्मिणी हि सा
त्रीणि वर्षाण्युदक्षित कन्या ऋतुमती सती ।
चतुर्थे त्वथ संप्राप्त स्वयं भर्तारम् अयेत् ॥ १६

प्रजा न हीयते तस्या रतिश्च भरतर्षम । अतोऽन्यथा वर्तमाना भवेद्वाच्या प्रजापतेः१७ असिपण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः इत्येतामनुगच्छेन तं धर्म मनुरव्रवीत्॥ १८ युधिष्ठिर उवाच ।

शुरुकमन्येन दत्तं स्याददानीत्याह चापरः। बलादन्यः प्रभाषेत धनमन्यः प्रदर्शयेत् ॥ १९ पाणिग्रहीता चान्यःस्यात्कस्य भार्या पितामह तत्त्वं जिल्लासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान्

भीष्म उवाच।

यत्किञ्चित्कर्म मानुष्यं संस्थानाय प्रदृश्यते। मन्त्रवन्मिन्तं तस्य मृषावादरतु पातकः २१ भार्योपत्यर्तिवगाचार्याः शिष्योपाध्याय एव च मृषोक्ते दण्डमर्हन्ति नेत्याहुरपरे जनाः॥ २२

दमयन्ती स्वयंवरे वाह्यक्षात्रये। भिश्रतं, रुक्तिणी-विवाही राक्षसणान्धर्वभिश्रः । सुभद्रायास्तु क्षात्रराक्षसिभिश्र इत्यायूग्रम् ॥ १० ॥ तिस्त्र द्वाते । सर्वेषां ग्रद्धा वर्ज्या इत्रयोरुक्ष्ठप्रवर्णा च वर्ज्येति त्रेयम् ॥ १९ ॥ वैदयस्य त्वेकैव भायंति सैव ज्येष्ठा उन्ह्याभ्योऽधिका ग्रद्धापि चतुर्णामपि स्यात् सा च रत्यर्थमेव नतु धर्मप्रजार्थम् । अपरे याज्ञवल्क्यादयों ने आहुः । यथा-

यदुच्यते द्विजातीनां शूत्रादारोपसङ्ग्रहः ।

नैतन्सम मतं यस् नात्त्रात्मा जायते स्फुटम् ॥ इति तहुक्तेः ॥ १२॥ स्वमतं तिल इत्यत्र स्चितं स्फुट्राकरोति— अपत्येति ॥ १३॥ निमकां एकवाससं अजाब्रली व्यक्षनामिति यावत् । नमः स्यादेकवासा इति स्मृतिः । यस्या दश्मेऽपि वर्षे कुचोद्भेदस्तः प्रतिषेषार्थमेता द्विशेषणम् ॥ १४॥ प्रतिकाधिमणी हि सा इत्यत्र प्रतिकाधमेश द्विशेषणम् ॥ १४॥ प्रतिकाधिमणी हि सा इत्यत्र प्रतिकाधमेश द्विशेषणम् ॥ १४॥ प्रतिकाधिमणी हि सा इत्यत्र प्रतिकाधमेश द्विशेषणम् ॥ १४॥ यस्याः पिता इयमेव दुहिता मम पुत्र थाने इत्यमिप्रायवान्नवेति न ज्ञायते तां नोपयच्छेदिति तद्या स्यातारः ॥ १५॥ वाच्या निन्या भवेत् ॥ १७॥ असपिण देति । अत्र चकारद्वयादुभयमुभयत्रानुषज्य व्याचक्षते । या मातुरसप्रिष्डा असगोत्रा चेति केवित् । अन्ये तु

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च स्तके इति वचनान्मातुगीत्रान्तराभावाद्या मातुरसपिंडा इत्येव प्राह्यं न त्वत्राप्यसगोत्रेति विशेषणं योज्यमिति। अन्ये तु यस्या माता स्विपत्रा पुत्रत्वेन काल्पता तस्या मातु-रसगोत्रत्विवक्षया एतद्याख्यानमिति । तत्र सापिण्डच-निवृतिसङ्ग्रहश्लोकः—

वध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः।

पंचमी चेत्तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्तत इति । असगोत्रामित्यत्र असमानार्षगोत्रामिति द्रग्र्ट्यम् । अस-मानार्षगोत्रजामिति स्मृतेः । आषित्रिषये प्रतिप्रसवश्च स्मर्यते —

पञ्चानां त्रिषु सामान्यादिववाहास्त्रिषु हयोः । भुग्वित्रिरागणेष्वेवं शेशेष्वेकोऽपि वारयेदिति । अनुगच्छेत विवाहमनु मैथुनाय एतामेव गच्छेत् । एते-नास्य स्होकस्य मनुपिठतमुत्तरार्थे—

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथने ।

इति तद्याख्यातम् । अत्र मातृ भितृ संबन्धात्सवर्णेव दार-कर्माण यज्ञादो मैथने च प्रशस्ता । एवं सति पुनर्मेशुनप्रहणं स्मृत्यन्तरे दर्शार्थत्वानमेथुने स्मृतं सर्वासां साधारण्यं निवर्ति-तुम्। भैथुनेऽपि यज्ञादाविव सवर्णेव मुख्या नतु तस्या इतर-साधारण्यामिति । एतदेवाभिसन्धायात्रोक्तम् इत्येतामन् गच्छेतिति । ये तु मैथुनस्य पृथग्प्रहणाद्दःरकर्मपदेन तद्यति-रिके यज्ञादावेव सवर्णायाः प्राधान्यं मैथुने त्वित्रसाधारण्य-मिति व्याचश्चते तदनेन विरुध्यते । हीनवर्णायां जातस्या-त्मनोऽपि हीनत्वापतेश्व । तत्रात्मा जायते स्वयमिति वच-नात् ॥ १८ ॥ शुल्कमिति पञ्चानां पक्षाणामुपन्यासः ॥१९॥ तत्र तृतीयचतुर्थौ दातुर्न दोषावहावित्युपेक्य द्वितीये भार्यात्वानुत्पतिवक्तु रेषिमात्रं चाह-यतिकश्चिदिति मानुष्यं मानुष्राणां हितं सांबन्धिकं संस्थानाय इयमस्य मार्थे-त्यादि व्यवस्थार्थम् । मन्त्रवन्मन्त्रितं चारवाद्भः सर्वेरेकीभ्य मन्त्रितं इयमम्भै देथेति विचाग्तिं तस्य मृषाकरणं पातकः पातियतं भवती सर्थः ॥२१॥ मृषोक्ते तवाहं भायेत्या युक्तवा परावृतौ दण्डं प्रायश्चितम् ॥ २२ ॥

न ह्यकामेन संवासं मनुरेवं प्रशंसाति।
अयशस्यमधर्मयं च यन्द्रवा धर्मकोपनम् ॥२३
नैकान्तो दोष पर्कासमस्य केनोपपंचते।
धर्मतो यां प्रयच्छन्ति यां च क्रीणन्ति भारत
बन्धिमः समनुज्ञाते मन्द्रहोमौ प्रयोजयेत।
तथा सिद्धान्ति ते मन्त्रा नाद त्तायाः कथञ्चन
यस्त्वत्र मन्त्रसमयो भार्योपत्योभिधः कृतः।
तमवाहुर्भरीयांसं यश्चासौ ज्ञातिभिः कृतः २६
देवदत्तां पतिर्भायां वेत्ति धर्मस्य शासनात।
स देवीं मानुषीं वाचमनुतां पर्युद्स्यति॥ २७

युधिष्ठिर उवाच । कन्यायां प्राप्तशुरुकायां ज्यायांश्चेदावजेद्वरः

घर्मकामार्थसंपन्नो वाच्यमत्रानृतं न वा ॥ २८ तस्मिनुभयतोद्देषे कुर्वञ्चेत्रः समाचित् । अयं नः सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः२९ तत्त्वं जिज्ञासमानानां चश्चभेवतु नो भवान् । तदेतत्सर्वमाचक्ष्य न हि तृष्यामि कथ्यताम्॥ भोष्म उवाच ।

नैव निष्ठाकरं शुल्कं बात्वाऽऽसीत्तेन नाहतम् न हि शुल्कपराः सन्तः कन्यां ददति कर्हिचित अन्येर्गुणैरुपेतं तु शुल्कं याचिन्त बान्धवाः।
अलंकृत्वा वहस्वेति यो द्याद्वुकूलतः॥ ३२
यच्च तां च द्दत्येवं न शुल्कं विकयो न सः
प्रतिगृह्य भवेद्देयमेष धर्मः सनातनः॥ ३३
दास्यामि भवते कन्यामिति पूर्वे न भाषितम्
ये चाहुर्ये च नाहुर्ये ये चावद्यं वदन्त्युत ३४
तस्मादा ग्रहणात्पाणेर्याच्यन्ति परस्परम्।
कन्यावरः पुरादत्तो मरुद्धिरिति नः श्रुतम्३५
नानिष्टाय प्रदातव्या कन्या इत्यृषिचोदितम्
तन्मुलं काममूलस्य प्रजनस्येति मे मितः ३६
समीक्ष्य च बहून्दोषान्संवासाद्विद्धि पाणयोः
यथा निष्ठाकरं शुल्कं न जात्वासीत्तथा श्रुणु

अहं विचित्रवर्थिस्य द्वे कन्ये समुदावहम् । जित्वा चमागधानसर्वान् कार्शानथ च कोसळान्॥

गृहीतपाणिरेकाऽऽसीत्प्राप्तग्रुहका पराऽभवत् कन्या गृहीता तत्रैत्र विसल्या इति मे पिता अन्रवीदितरां कन्यामावहेति स कौरवः। अप्यन्याननुपप्रच्छ शंकमानः पितुर्वेचः॥४०

तत्र नेति गक्षं निन्दंस्त्यागमङ्गीकरोति-न हीति २३ नेति । प्रथमचरमपक्षयोर्यथेष्टं एकेनेतरबाधेऽपि न दोषोस्तात्यर्थः । धर्मतः पाणिप्रहणविधितः प्रयच्छन्ति वान्धवा इति शेषः । तस्या हरणे नात्यन्तं दोषः । नापि गृहीतशुल्काया इत्यर्थः ॥२४॥तत्रायमुपपादयति—वन्धुभिरिति । कीतायास्तु हरणे दोषाभावमञ्जे वक्ष्यति ॥२५॥ उभयसन्निपाते सिद्धान्त-माइ-यहि वति । यद्यपि ज्ञातिनिः कृतः समयो गुरु-स्तथापि मन्त्रपूर्वकः समयो गुरुतर इत्यर्थः ॥ २६ ॥ अत्रा-गमं मानमाह-देवेति । देवः प्राक्षमं ईश्वरो वा वोत्ति लमते ॥ २७ ॥ उभयतोदोषे शिष्टातिक्रमात् बन्धु-सम्मतिपूर्वकविकयातिकमाच दोषे सति कुर्वन कर्ता श्रेयः प्रशास्ततरं किं समाचरेदित्यथ्याहृत्य योज्यम् । चिन्त्यतमः सान्दिग्धत्वेन विचार्यतमः॥२९॥आचक्ष्व यतो नहि तृप्यामि तस्मात्कथ्यतामित्यादरसूचनार्था पुनरक्तिः॥३०॥ नैवेति । तेन केत्रा इल्कं मौल्यं निष्ठाकरं ब्रीत्वनिश्चयकरमिति ज्ञात्वा नाहृतं किन्तु कयार्थं न कयमात्रेण भार्यातं सिघ्यतीत्यर्थः । नापि शुल्कपराः ददति दानं अर्वन्ति आपि त विक्रीणन्ति तस्माद्याद्याच्छकेऽस्मिन् कयविकयव्यवहारे कन्यापद्वारजो

दोषो नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ गुणैर्वयोधिकत्वादिभिः कन्यार्थाळङ्कारप्रहणे न दोषोऽस्तीत्याह सार्धन अर्ळ- कृत्वोति ॥३२॥ नभाषितमित्येकं पदम् । ये पूर्वं दास्या-मीत्याहुर्ये च न दास्यामीत्याहुर्ये च अवस्यं दास्यामीति वदन्ति तत्सर्वं नभाषितं अनुक्तवदेवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ यस्मा-देवं तस्मात् आ पाणिप्रहणात्कन्यां याचेतेति मस्तां वरस्तेन ततः पूर्वे विशिष्टवरार्थमपहारेऽपि न दोष इति भावः । यथोक्तं—

दत्तामिष हरेत्कन्यां श्रेयांश्वेहर आव्रजेदिति ॥ ३५ ॥ तत्कन्या कामो मूलं यस्य तस्मादुत्तमदौहिवार्थिना श्रेयसे एव कन्या प्रदेयेति भावः ॥ ३६ ॥ संवासात् चिरपश्चियात् पाणयोः कयविकययोः ॥ ३७ ॥ वीर्यमिष शुल्कं भवतीत्वाभिप्रायेणाह—अहमिति । अभिक्षकाम्बालिकयोरेकत्वविवक्षया हे इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥ प्राप्त-शुल्का वीर्येण निर्जिताऽपि कन्या अगृहता अप्राप्तपाणि-प्रहा इयं अंबा विसर्ज्या उत्त्वष्टुं योग्या इति पिता पितृत्व्यो बाल्हीकोऽव्रवीदित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३९ ॥ अनुपप्रच्छ अनुप्रवानहं शङ्कमान इति वैचित्त्यात्पारोक्ष्यमाभिसंघायोत्तमपुरुष्त्रयोगः। बहु जगद किलाहं तस्य मत्ता पुरस्तादितिवत् ४०

अतीव हास्य धर्भेच्छा पितुर्मेऽभ्यधिकाभवत् ततोऽहमब्रुवं राजनाचारेप्सुरिदं वचः। आचारं तस्वतो वेत्तुमिच्छाामे च पुनः पुनः ततो मयैवमुक्ते त वाक्ये धर्मभूतां वरः। पिता मम महाराज बाह्वीको वाक्यमब्रवीत यदि वः शुल्कतां निष्ठा न पाणिग्रहणात्तथा ळाजान्तरस्पासीत प्राप्तशुलक इति स्मृतिः॥ न हि धर्मविदः प्राहुः प्रमाणं वाक्यतः स्मृतम् येषां वै श्रु कतो निष्ठा न पाणि श्रहणात्तथा प्रसिद्धं भाषितं दाने नैषां प्रत्यायकं पुनः। ये मन्यन्ते ऋयं शुल्कं न ते धर्मविदो नराः ४५ न चैतेभ्यः प्रदातत्या न वोढत्या तथाविधा न होव भार्या केतव्या न विकरया कथञ्चन ये च कीणन्ति दासीं च विकीणन्ति तथैव च भवेत्तेषां तथा निष्ठा लुब्धानां पापचेतसाम् अस्मिन्नर्थं सत्यवन्तं पर्यपृच्छन्त वै जनाः। कन्यायाः प्राप्तशुल्वायाः शुल्कदः प्रशमं गतः

पाणित्रहीता वाऽन्यः स्यादत्र नो धर्मसंशयः। तन्निश्छिन्धि महाप्राज्ञ त्वं हि वै प्राज्ञसंमतः तस्यं जिश्रासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान्। तानेवं ब्रुवतः सर्वान्सत्यवान्वाक्यमब्रवीत ५० यत्रेष्टं तत्र देया स्यानात्र कार्या विचारणा। क्वते जीवतोऽप्येकं मृते नैवास्ति संशयः ५१ देवरं प्रविशेतकन्या तप्येद्वाऽपि तपः पुनः। तमेवानुगता भूत्वा पाणिब्राहस्य काम्यया॥ लिखन्त्येव तु केषांचिदपरेषां शनैरापे। इति ये संवद्नत्यत्र त पतं निश्चयं विदः ५३ तत्पाणिग्रहणाःपूर्वमन्तरं यत्र वर्तते। सर्वमङ्गलमन्त्रं वे मृषा वाद्स्तु पातकः॥ ५४ पाणित्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे। पाणित्रहस्य भार्या स्याद्यस्य चाद्भिः प्रदीयते इति देयं वदन्त्यत्र त एनं निश्चयं विदः। अनुकूलामनुवंशां भात्रा दत्तामुपाश्चिकाम्। परिक्रम्य यथान्यायं भार्या विन्देहिजोत्तमः

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्भपर्वणि विवाहधर्मकथने चतुश्चत्वारिशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

यदीति। प्राप्तं शुल्कं येन। पाठान्तरे यस्याः सा कन्यापिता ऋन्या वा लाजान्तरं वरान्तरमुपासीत इति या स्मृतिस्तर्हि बाध्येतेखध्याहृत्य योजना लाजाः विद्यन्ते हीम्बद्रव्यमस्य स इति लाजशन्दोऽश आद्यच्य्रत्ययान्तः ॥४३॥ येषां शुल्कतो ानेष्ठा तेषां वाक्यतः वाक्यं प्रमाणं स्मृतमिति धर्मविदो न हि आहुरित्यन्वयः ॥ ४४ ॥ एवं बाधकसद्भावं साधका-मावं चोक्ता छोके विरोधमप्याहार्धेन-प्रसिद्धमिति । कन्याया दानं इत्येवोच्यते न तु क्यों जयो वेति । एषां शुक्तवादिनां प्रत्यायकं भार्योत्वज्ञापकं किमपि नास्ति । परिणयनादेव भार्या भवति न शुल्कमात्रादिति लोकव्यव-हारस्य स्पष्टत्वादित्यर्थः । एतदेवोपपादयति -य इति । कयभिति जयस्याप्युपलक्षणम् ॥ ४५ ॥ जीवत इत्यनादरे पष्टी । जीवन्तमिप शुल्कदं अनाहत्य शिष्टा एवं यथेष्टदानं कुर्वत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ देवरमिति युगान्तरधर्मः । कलौ देवरान्स्तोत्पत्तेर्निषेधात् ॥ ५२ ॥ लिखन्तीति । केषां-चिन्मते देवरादयः अलिखितां भ्रातृभार्यो लिखन्तयेव सुर-तेन योजयन्त्येव । अपरेषां मते शनैर्मन्थरा इयं प्रवृत्तिः

ऐ व्छिकी नतु वैधीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ अस्मिन्पक्षद्वये नियम-माह—तदिति । दर्वाणि मज्ञलानि हस्तिस्नानादीनि मंत्राश्च प्राक् पाणिप्रहणीया यत्र निष्पन्नाम्ताहशमप्यन्तरै कालव्यवधानं यत्र वर्तते तत्रैव पूर्वोक्तौ नियमविकल्पौ प्रवर्तेते न तु पाणिप्रहणादू र्चम् । तत्र सङ्कल्पपूर्वकं दत्ताया अपि कन्याया योऽपहारस्तजन्यो मृषावादः पातको भवति दातुर्ने त तावन्मात्रेण तस्यां भार्यात्वमुत्पन्नमित्यर्थः ॥५४॥ कदा तर्हि तदुत्पचतेऽत आह—पाणीति । यत्र तुदाना-दूर्ध्वं सप्तमपदात्प्राक् भर्तुर्मरणं सगोत्रत्वादिज्ञानं वा जातं तत्रान्यस्मै दाने मृषावाददोषोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥५५॥ देवं दानं एनं वक्ष्यमाणं तमेवाह-अनुक्लामिति । अनुवंशां स्ववंशानुरूपाम् । अयं भावः-यथाऽधानपावमानेष्टिभ्यां समाचिताभ्याममय उत्पद्यन्ते न त्वेकैकेनं । एवं दानपाणि-प्रहाभ्यां भार्षात्वमुत्पद्यते तत्राद्याभावे चौर्यणाहृताया न धर्मपत्नीत्वम् । परस्याभावे तु तस्या दासीत्वान्न कर्म-सम्बन्ध इति ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कन्यायाः प्राप्तग्रुल्कायाः पतिश्लेशास्ति कश्चन तत्र का प्रतिपात्तिः स्यात्तन्मे ब्रोहे पितामह १ भीष्म उवाच ।

याऽपुत्रकस्य ऋद्धस्य प्रतिपाल्या तदा भवेत् अथ चेन्नाहरेच्छुटकं क्रीता ग्रुटकप्रदस्य सारै तस्याथेंऽपत्यमीहेत येन न्यायेन शहुयात । न तस्मान्मन्त्रवत्कार्यं कश्चित्कुर्वीत किञ्चन ३ स्वयंवृतेन साऽऽज्ञप्ता पित्रा वे प्रत्यपद्यत । तत्तस्यान्यं प्रशंसन्ति धर्मज्ञा नेतरे जनाः ॥ ४ पतन्तु नापरे चक्रुरपरे जातु साधवः । साधूनां पुनराचारो गरीयान्धर्मलक्षणः ॥ ५ अस्मिन्नेव प्रकरणे सुकतुर्वाक्यमत्रवीत् । नप्ता विदेहराजस्य जनकस्य महात्मनः ॥ ६ असदाचरिते मार्गे कथं स्याद्वुकीर्तनम् । अत्र प्रश्नः संशयो वा सतामेवग्रुपालमेत् ॥७ असदेव हि धर्मस्य प्रदानं धर्म आसुरः । नानुगुश्रम जात्वेतामिमां पूर्वेषु कर्मसु॥ ८ भार्यापत्योहिं सम्बन्धः स्त्रीपुंसोः स्वरूप एव तु रतिः साधारणो धर्म इति चाह स पार्थिवः युधिष्ठिर उवाच।

अथ केन प्रमाणेन पुंसामादीयते धनम्। पुत्रविद्धि पितुस्तस्य कन्या भवितुमहीते॥१० भीष्म उवाच ।

यथैवातमा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मिन तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत्
मातुश्च यौतकं यत्स्यात्कुमारीमाग एव सः
दौहित्र एव तिद्वक्थमपुत्रस्य पितुईरेत् ॥ १२
ददाति हि सिपण्डान्वे पितुर्मातामहस्य च
पुत्रदौहित्रयोरेव विशेषो नास्ति धर्मतः ॥:१३
अन्यत्र जामया सार्धे प्रजानां पुत्र ईहते ।
दुहिताऽन्यत्र जानेन पुत्रेणापि विशिष्यते १४
दौहित्रकेण धर्मेणू नात्र पद्यामि कारणम् ।
विक्रीतासु हि ये पुत्रा भवन्ति पितुरेव ते १५

24

कन्याया इति । शुल्कदश्चेत्प्रोषितस्तद्भयादन्यश्च न बुणते तदा तात्पत्रा । कें कर्तव्यामिति प्रश्नार्थः ।। १ ॥ या कन्या पितः प्रतिपाल्या पिता च यदि तत् शुल्कं परपश्चीयेभ्यः परावृत्य न दद्यात्तिही सा कन्या ग्रुक्कप्रदस्येव श्रेया। न तु पित्रस्तस्या अन्यस्मै दात्मधिकारोऽस्तित्यर्थः ॥ २ ॥ तस्य शुल्कदस्यार्थे न्यायेन उत्तमात् रेतसः क्रमेण पुत्रं इहेत. स चार्या पुत्रस्य शुल्कदस्य चोपकाराय भवति । न तु त्तस्मात् शुल्कदादन्यः कश्चिन्मन्त्रवत्काये विधितस्तस्याः पाणिप्रहणं कुर्वीत ॥३॥ एवं प्राप्तशुरुकायाः कर्तव्यमुक्तवा अप्राप्तश्चलकायाम्ताहस्याः का गतिरित्यत आह—स्वय-मिति । पित्रा आज्ञप्ता सती स्वयं वृतेनैव मत्री योगं प्रत्य-पद्यत तच इतरे धर्मज्ञा न प्रशंसन्ति ॥ ४ ॥ तत्र हेतुः-पतत्तु नापरे जातु चकुरिति । अपरे पुनः शिष्टा-चारत्वादिदमपि गरीय इत्याहुः ॥ ५ ॥ नेतर इत्यस्मिन्पक्षे शिष्टाचारं प्रमाणयति—अस्मिचिति ॥ ६ ॥ न सद्धि-राचरिते मार्गे सति पितरि यत्कन्या वरमन्वेष्यति इदं वचनं न स्री स्वातन्त्र्यमहेतीति शास्त्रविरुद्धम् । कथनत्र शास्त्रार्थी वक्तन्यः प्रश्नः संशयो वा असन्दिग्धत्वादस्यार्थस्य नायं संशय उत्तिष्ठतीत्यर्थः । उपालभेत् उपालम्मं कथं कुर्यादिव्यर्थः ॥ ७ ॥ धर्मस्य स्त्रीणामस्त्रातंत्र्यलक्षणस्य धर्मस्य प्रदानं खण्डनं यत् स आधुरो धमेः । एतां पद्धति पूर्वेषु बृद्धेषु

कर्मसु विवाहेषु ॥८॥ स्वल्पोऽहरसन्धानरूपः सङ्मः शास्त्र-कगम्यः स च सर्वे ज्ञीपसंहारमन्तरेण न सिध्यति । अतस्तं विना केवलरत्यर्थे यथा कथं चिहाराबोह्रहे। दित्यर्थः ॥ ९ ॥ पुंसां पुरुषेः तस्य अपुत्रस्य ॥ १० ॥ अन्यो भात्रादिः एतचासत्यां मातिर ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ मातुरिति । सित असाति वा पुने मातुर्योतकं पृथकृतं धनं तत्वित्रादिभिर्दतं विवाहकाले वा तस्यै यच्छ्यग्रुराशिभईतं भर्त्रा वा तवेद-मिति पृथग्दतं कर्तनाद्यजितं वा तत्तर्वे कुमारीमाग एव न पुत्राणामित्यर्थः । तदिक्यं धनं मातुः पितुः मातामहस्य ॥ १२ ॥ अत्र हेतुमाह—ददातीति । यः पिंडदः स रिक्थहारीत्यर्थः । पिंडार्थे इति पाठे पिंडः अर्ध्यतेऽस्मिस्तत्र श्राद्धे ॥ १३ ॥ अन्यत्रेति । पुत्रवतो धने विनजनीये जामया कन्ययाऽपि तामपेक्ष्येत्यर्थः । तत्र कन्या पूर्वे पुत्री-कृता ततः पुत्रोऽपि जातस्तत्र पत्रधा विभक्तस्य धनस्य द्वौ कन्याऽर्हति त्रीभ्पुत्रस्ततश्च कन्यामपेक्ष्य पुत्रः सार्धे अंशं ईहते । अन्यत्र जातेन औरसादन्येन दत्तकीतादिना स्वयं संस्कृतेन पुत्रेण तमपेक्ष्य औरसी कन्या विशिष्यते अत्रापि पञ्चानामंशानां त्रीन् कन्या हरेत् द्वी पुत्र इत्यर्थः ।। १४ ॥ अत्र वक्ष्यमाणस्थले कारणं निमित्तं तदेव स्थलमाह-विकीतास्विति । अयमर्थः--विकीतायाः कन्यायाः पुत्रोडनीरसेडपि पुत्रे सति न दायभाग्भवतीति ॥१५॥

अस्यवस्त्वधार्मेष्ठाः परस्वादायिनः शठाः। आसुराद्धिसम्भूता धर्मोद्विषमवृत्तयः॥ १६ अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः। धर्मञ्जा धर्मशास्त्रेषु निवद्धा धर्मसेतुषु॥ १७ यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विकीय धनमिच्छाति। कन्यां वा जीवितार्थाय यः धुट्केन प्रयच्छिति सप्तावरे महाघोरे निरये काळसाह्नये। स्वदं मूत्रं पुरीषं च तिस्मन्मूढः समक्षते॥ १९

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत्। अल्पो वा बहु वा राजन् विकयस्तावदेव सः यद्ययाचरितः कैश्चित्रेष धर्मः सनातनः। अन्येषामपि दृश्यन्ते लोकृतः संप्रवृत्तयः॥२१ वश्यां कुमारीं बलतो ये तां समुप्रभुञ्जते। एते पापस्य कर्तार्स्तमस्यन्धे च शरते॥२२ अन्योऽप्यथ न विक्रयो मनुष्यः। केंपुनः प्रजाः अधर्ममूलैहिं धनैस्तैनं धर्मोऽथ क्श्चन॥ २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विवाहधर्मे यमगाथा नाम पञ्चचत्वारिशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

88

भीष्म उवाच।

प्राचेतसस्य वचनं कीर्तयन्ति पुराविदः। यस्याः कि। श्चिनाददते ज्ञातयो न स विक्रयः अर्हणं तत्कु मारीणामानृशंस्यतमं च तत्। सर्वे च प्रतिदेयं स्यात्कन्यायै तद्शेषतः ॥२ पितृमिर्भातृभिश्चापि श्वशुरैरथ देवरैः। पुज्या भूषायतव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ३ यदि वै स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत। अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनो न प्रवर्धते॥ पुज्या लालियतव्याश्च स्त्रियो नित्यं जनाधिप स्त्रियो यत्र च पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥५ अपूजिताश्च यत्रैताः सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः। तदा चैतत्कुलं नास्ति यदा शोचन्ति जामयः जामीशप्तानि गेहानि निकृत्तानीव कुलया। नैव भान्ति न वर्धन्ते श्रिया हीनानि पार्धिव स्त्रियः पुंसां परिददे मनुर्जिगमिषुर्दिवम्। अबलाः खल्पकौपीनाः सहदः सत्यजिष्णवः ईर्षवो मानकामाश्च चण्डाश्च सहदोऽबुधाः। स्त्रियस्तु मानमहंन्ति ता मानयत मानवाः॥ ९ स्त्रीप्रत्ययो हि वै धर्मो रितभोगाश्च केवलाः परिचर्या नमस्कारास्तदायत्ता भवन्तु वः १० उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्। प्रीत्यर्थे लोकयात्रायाः पश्चत स्त्रीनिबन्धनम् संमान्यमानाश्चेता हि सर्वकार्याण्यवाप्स्यथ। विदेहराजदुहिता चात्र श्लोकमगायत॥ १२ नास्ति यज्ञिक्षया काचिन्न श्राद्धं नोपवासकम् धर्मः समर्तृशुश्रूषा तया स्वर्गं जयन्त्युत॥ १३ पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने। पुत्राश्च स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमहंति

श्रिय एताः स्त्रियो नाम सत्कार्या भूतिमिच्छता। पालिता निगृहीता च श्रीः स्त्री भवति भारत॥

30

आसुराद्विवाहात्कन्याक्रयपूर्वात् ।। १६ ॥ अत्र आसुर-विवाहनिन्दायाम् ॥१०॥ कालसाह्वये कालस्त्राख्ये ॥१९॥ अन्येषां बलात्कन्याहरणशीलानां राक्षसानाम् ॥ २१ ॥ एतानपि निन्दति—वश्यामिति । बलतो वश्यां न तु स्वच्छन्दत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ अन्योऽपि पशुरपि ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणि नैलकर्णाये भारतभाव-दीपे पश्चनत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

38

प्राचेतसस्य दक्षस्य। ज्ञातयः कन्यापक्षीयाः स्वयं नाद्-दतेऽथ च कन्यालङ्कारार्थमिच्छन्ति स विक्रयो न भवतीत्यर्थः ॥ १॥ न रैचेत न कामयेत न प्रमोदयेत्कामुकं न कुर्यात् प्रजनः संततिः॥ ४॥ स्वत्य ईषदायासेन अपनेयः कौपीनो गुद्धाच्छादनपटो यासां सद्योहार्या इत्यर्थः। सुहृदः सौहार्दयुक्ताः न बुध्यन्त इत्यबुधाः॥८॥ स्त्रीप्रत्ययः स्त्रीहे-तुकः॥ १०॥ अत्र स्त्रीधर्मविषये॥ १०॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विवाहधर्मे स्त्रीप्रशंसा नाम षट्चत्वारिशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

80

युधिष्ठिर उवाच ।
सर्वशास्त्रविधानक राजधमैविदुत्तम ।
अतीव संशयच्छेता भवांन्यै प्रथितः क्षितौ १
कश्चित्त संशयच्छेता भवांन्यै प्रथितः क्षितौ १
कश्चित्त संशयों मेऽस्ति तन्मे ब्रूहि पितामह ।
जातेऽस्मिन्संशये राजन्नान्यं पृच्छेम कञ्चन २
यथा नरेण कर्तद्यं धर्ममार्गानुवर्तिना ।
पतत्सर्वे महाबाहो भवान्व्याख्यातुमहिति ॥ ३
चतस्रो विहिता भार्यो ब्राह्मणस्य पितामह ।
ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शुद्रा च रितिमिच्छतः
तत्र जातेषु पुत्रेषु सर्वोसां कुष्सत्तम ।
आनुपूर्व्यण कस्तेषां पित्र्यं दायादमहिति ॥ ५
केन वा कि ततो हार्यं पितृवित्तात्पितामह ।
पतिदिच्छामि कथितं विभागस्तेषु यः स्मृतः
भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणः श्रित्रयो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः एतेषु विहितो धर्मो ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ७ वैषम्यादथवा लोभात्कामाद्वापि परंतप । ब्राह्मणस्य भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ८ श्रुद्रां शयनमारोज्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् । प्रायश्चित्तीयते चापि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ९ तत्र जातेष्वपत्येषु द्विगुणं स्याद्यधिष्ठिर । ब्रापद्यमानमृक्यं तु संप्रवक्ष्यामि भारत॥ १०

लक्षण्यं गोवृषो यानं यत्प्रधानतमं भवेत्। ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्पुत्र एकांशं वै पितुर्धनात ११ शेषं तु दशघा कार्ये ब्राह्मणस्वं युधिष्ठिर । तत्र तेनैव हर्तदयाश्चत्वारोंऽशाः पितुर्धनात्१२ क्षत्रियायास्तु यः पुत्रो ब्राह्मणः सोऽप्यसंशयः स तु मातुर्विशेषण त्रीनंशान्हर्तुमहिति ॥ १३ वर्णे तृतीये जातस्तु वैदयायां ब्राह्मणाद्पि । द्विरंशस्तेन हर्तव्यो ब्राह्मणसाद्यधिष्ठिर शुद्रायां ब्राह्मणाजातो नित्यादेयधनः स्मृतः अर्हपं चापि प्रदातव्यं शूद्रापुत्राय भारत १५ द्शधा प्रविभक्तस्य धनस्यैष भवेत्क्रमः। सवर्णासु तु जातानां समान् भागान्त्रकल्पयेत् अब्राह्मणं तु मन्यन्ते शूद्रापुत्रमनैपुणात् । त्रिषु वर्णेषु जातो हि ब्राह्मणाद्वाह्मणो भवेत ॥ स्मृताश्च वर्णाश्चत्वारः पञ्चमो नाधिगम्यते। हरेच दशमं भागं शुद्रापुत्रः पितुर्धनात्॥ १८ तत्तु दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमहिति। अवद्यं हि धनं देयं शूद्रापुत्राय भारत ॥ १९ आनृशंस्यं परो धर्म इति तस्मै प्रदीयते। यत्र तत्र समुत्पन्नं गुणायैवोपपद्यते ॥ यद्ययेष सपुत्रः स्यादपुत्री यदि वा भवेत । नाधिकं दशमाद्याच्छ्रद्रापुत्राय भारत॥ २१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

819

सर्वेति ॥ १ ॥ एवमृत्विगात्मश्रीशृद्धिमुक्तवा धनशुद्धयर्थं दायविभागं प्रस्तौति ॥ ३ ॥ रातिमिच्छत एव
विहिता न तु धर्मम्। शृद्धां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगति।
अपत्यं जनियत्वाऽस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयत इति निन्दास्मरणात् ॥ ४ ॥ किं कियत्प्रमाणम् ॥ ७ ॥ दृष्टान्तः शास्रतः
॥ ८ ॥ अविदितमप्यनिषिद्धं चेतत्राह—शृद्धामिति ।
कृष्माण्डैर्जुहुयाद्योऽपूत इव मन्येत यथा स्तेनो यथा
भूणहैवमेष भवति योऽयोनौ रेतः सिश्चतीति क्षत्रियायां वैश्यायां चोत्पन्नस्य साक्षाद्वा कातिपयपुरुषव्यवधानाद्वा
ब्राह्मण्यलाभो दश्यते इति तयोरास्ति योनित्वं शृद्धायास्त्व-

तथात्वादयोनित्वं ततस्तस्यां रेतःसेके प्रायिश्वती भवत्येव कृष्माण्डैः यद्देवा देवहेडनिमिति यजुर्वेदप्रसिद्धैर्मन्त्रविशेषैः । अनेनैव विधिना वेदेन हष्टेन कर्मणा प्रायिश्वत्तमात्मन इच्छित प्रायिश्वत्तमात्मन इच्छित प्रायिश्वत्तम् ॥ १० ॥ एकांशं मुख्यांशम् ॥ १० ॥ दिगुणं प्रायिश्वत्तम् ॥ १० ॥ एकांशं मुख्यांशम् ॥ १० ॥ तेनैव ब्राह्मणीपुत्रेणैव ॥ १२ ॥ नित्यं सर्वथा अदेयं धनमस्य स नित्यादेयधनः । अथापि अत्यं एकोंऽशः ॥ १५ ॥ अब्राह्मणं त्विति दीर्घतमसः पुत्रेषु श्रद्धायां जातेषु काक्षी-वदादिषु ब्राह्मण्यादर्शनादिति मावः । एवं च तस्य अमन्त्रकाः संस्कारा अपि भवन्ति त्रिषु क्षात्रियादिषु एतच्च दायाये अवध्यत्वार्थे चोक्तम् । विप्रात् वैश्यायां श्रद्धायां च जातस्य मातृजातीयत्वस्य वश्यमाणत्वात् ॥ १० ॥ समुत्पकं आवृशंस्यम् ॥ २० ॥ यद्यपीति । एतेन बन्धुषु अपुत्रान्तसपुत्रोऽधिकं मागमहतीति ज्ञायते ॥ २० ॥

त्रैवार्षिकाद्यदा मकाद्यिकं स्याद्विजस्य तु।
यजेत तेन द्रव्येण न वृथा साध्येद्धनम् ॥ २२
त्रिसहस्रपरो दायः स्त्रियै देयो धनस्य वै।
भन्नी तच्च धनं दत्तं यथाई भोकुमईति ॥ २३
स्त्रीणां तु पतिदायाद्यसुपभोगफलं स्मृतम् ।
नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथञ्चन २४
स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं युधिष्ठिर ।
ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्कन्या यथा पुत्रस्तथा हि सा
सा हि पुत्रसमा राजन्विहिता कुक्नन्दन ।
प्वमेव ससुद्दिष्टो धर्मो वै भरतर्षम ।
प्वं धर्ममनुस्मृत्य न वृथा साध्येद्धनम् ॥ २६
युधिष्ठिर उवाच ।

शृद्धायां ब्राह्मणाज्ञातो यद्यदेयधनः स्मृतः केन प्रतिविशेषेण दशमोऽप्यस्य दीयते॥२७ ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्ञातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः श्रित्रयायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि॥ कस्मानु विषमं भागं भजेरत्रृपसत्तम। यदा सर्वे त्रयो वर्णास्त्वयोक्ता ब्राह्मणा इति॥ भाष्म उवासे।

दारा इत्युच्यते लोके नाम्मैकेन परन्तप।
प्रोक्तेन चैव नाम्नाऽयं विशेषः सुमहान्भवेत
तिस्नः कृत्वा पुरो भार्याः
पश्चाद्विन्देत ब्राह्मणीम्।
सा ज्येष्ठा सा च पूज्या स्थात्सा च भार्या गरीयसी॥ ३१
स्त्रानं प्रसाधनं भर्तुर्दन्तधावनमञ्जन्म।
हच्यं कच्यं च यच्चान्यद्धर्मयुक्तं गृहे भवेत ३२

न तस्यां जातु तिष्ठन्त्यामन्या तत्कर्तुमईति । ब्राह्मणी त्वेव कुर्योद्वा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर३३ अन्नं पानं च मारुयं च वासांस्याभरणानि च ब्राह्मण्यैतानि देयानि भर्तुः सा हि गरीयसी३४ मनुनाभिहितं शास्त्रं यचापि कुरुनन्द्न। तत्राप्येष महाराज दृष्टो धर्मः सनतनः॥३५ अथ चेद्न्यथा कुर्यौद्यदि कामाद्यधिष्ठिर। यथा ब्राह्मणचाण्डाळः पूर्वेदष्टस्त्रथेव सः ॥३६ ब्राह्मण्याः सदशः पुत्रः क्षत्रियायाश्च यो भवेत राजन्विशेषो यस्त्वत्र वर्णयोरुभयोरिप ॥३७ न तु जात्या समालोके ब्राह्मण्याःक्षत्रियाभवेत् ब्राह्मण्याः प्रथमः पुत्रो भूयान्स्याद्राजसत्तम भूयो भूयोपि संहार्यः पितृवित्ताद्यधिष्ठिर । यथा न सदशी जातु ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत क्षत्रियायास्तथा वैश्या न जातु सदशी भवेत श्रीश्च राज्यं च कोशश्च क्षत्रियाणां युधिष्ठिर विहितं दृश्यते राजन्सागरान्तां च मेदिनीम्। क्षत्रियों हि स्वधर्मेण श्रियं प्राप्तोति भ्रयसीम् राजा दण्डधरो राजन् रक्षा नान्यत्र क्षत्रियात् ब्राह्मणा हि महाभागा देवानामपि देवताः। तेषु राजन्प्रवर्तेत पूजया विधिपूर्वकम् ॥ ४२ प्रणीतमृषिभिर्ज्ञात्वा धर्म शाश्वतमध्ययम्। लुप्यमानं स्वधर्मेण क्षत्रियो होष रक्षति ॥ ४३ दस्युभिर्न्हियमाणं च धनं दारांश्च सर्वशः। सर्वेषामेव वर्णानां त्राता भवाते पार्थिवः ४४ भूयान्स्यात्क्षत्रियापुत्रो वैश्यापुत्रान्न संशयः। भूयस्तेनापि हर्तव्यं पितृवित्ताद्यधिष्ठिर ॥ ४५

नृथा यज्ञादिप्रयोजनं विना न साध्येत् प्रतिग्रहादिना वाऽऽदाय हरणेन वा न लिप्सेत्॥ २२ ॥ त्रीति । सहस्रत्रयाहृहुनित्तनताऽपि श्रियोऽधिको दायो न देय इत्यर्थः। तद्पि
तथा दत्तं चेत् भर्त्रा भोक्तुं शक्षोति न त्वदत्तम्॥२३॥ कुर्युः
पुत्रा इति शेषः । पतिवित्तात्पत्या दत्ताद्वित्तात् ॥२४॥ धर्मी
विभागप्रकारः वृथा अन्यायेन साधितैर्द्रव्यैः कृतमपि
यागदि निष्फलं भवतीति भावः ॥ २६ ॥ श्रुद्रायामिर्गते । तस्य प्रागुक्तनित्यादेयधनत्वं तच्चानन्तरोक्तदशमांशदानविधिना विरुद्धमित्यर्थः ॥ २० ॥ यदा तिस्रणामपि
पुत्रा ब्राह्मणा एव तदा किमर्थमेषां भागवैषम्यमिति द्वितीय
आक्षेपः ॥ २८ ॥ आद्रियन्ते त्रिवर्गार्थिभिरिति दारपदप्रवृत्तिनिमित्तं आदरः स च भोगार्थायां श्रुह्मयामप्यस्ति अत-

स्तत्पुत्रोऽपि दायमर्हति । यतश्च भर्तुरादरस्ताभिर्वर्णक्रमेण यथायोग्यं तारतम्यक्रमेण क्रियत इति तत्पुत्राणां भागवैषम्यं चास्तीत्याभिप्रायवानाह प्रोक्तेन चैवेति । नामनिर्वच-नमपेक्ष्यैवायं विशेषोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ विशेषमेवाह—तिस्त्र इति । पश्चात्परिणीतापि वयसा कनिष्ठाऽपि पितृ-गौरवाद्बाह्मणीमेव सर्वेषु लेक्किवैदिकेषु कार्येष्वादियेतेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ब्राह्मणचाण्डालः ब्राह्मणक्षेत्रे शहाज्ञातः पूर्वोक्तो मातङ्गस्तहस्त तेन कर्मणा श्चेय इत्यर्थः ।

कर्मणा ज्ञायते जातिर्मोगेन ज्ञायते कृतम्। इति न्यायात् ॥ ३६ ॥ भूयो भूयोपि आधिकमधिकं संहार्यः संविभजनीयः ॥ ३९॥ युधिष्ठिर उवाच।

उक्तं ते विधिवदाजन्त्राह्मणस्य पितामह।
इतरेषां तु वर्णानां कथं वै नियमो भवेत ४६
भाष्मु उवाच।

श्रीत्रयस्यापि भार्ये हे विद्विते कुरुनन्द्न।
तृतीया च भवेच्छूद्रा न तु र्ष्टान्ततः स्मृता ॥
एष एव क्रमो हि स्यात्क्षत्रियाणां युधिष्ठिर।
अष्ट्रधा तु भवेत्कार्य श्रीत्रयस्वं जनाधिप ४८
श्रीत्रयाया हरेत्पुत्रश्चतुरोंशान्पितुर्धनात।
युद्धावहारिकं यच पितुः स्यात्स हरेत्तु तत॥
वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रान् शूद्रापुत्रस्तथाऽष्टमम्
सोपि दत्तं हरेतिपत्रा नाद्तं हर्तुमहिति॥ ५०
एकैव हि भवेद्धार्या वैश्यस्य कुरुनन्दन।
द्वितीया तु भवेच्छूद्रा न तु द्रष्टान्ततः स्मृता॥
वैश्यस्य वर्तमानस्य वैश्यायां भरतर्षभ।
शुद्रायां चापि कौन्तये तथोविंनियमः स्मृतः
पञ्चधा तु भवेत्कार्यं वैश्यस्वं भरतर्षभ।

तयोरपत्ये वक्ष्यामि विभागं च जनाधिप ५३ वैद्याप्रत्रेण हर्तद्याश्चत्वारोद्याः पितुर्धनात । पञ्चमस्तु स्मृतो भागः शूद्रापुत्राय भारत॥५४ सोपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति। त्रिभिर्वणैः सदा जातः शुद्रोऽदेयधनो भवेत् 🕸 शुद्रस्य स्यात्सवर्णेव भार्या नान्या कथञ्चन । समभागाश्च पुत्राः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत ५६ जातानां समवर्णायाः पुत्राणामविशेषतः। सर्वेषामेव वर्णानां समभागो धनात्स्मृतः५७ ज्येष्टस्य भागो ज्येष्टः स्यादेकांशो यः प्रधानतः एष दायविधिः पार्थं पूर्वमुक्तः स्वयम्भुवा ५८ समवर्णासु जातानां विशेषोस्त्यपरो नृप। विवाहवैशिष्टचकृतः पूर्वपूर्वो विशिष्यते ५९ हरेज्ज्येष्टः प्रधानांशमेकं तुल्यासु तेष्वपि। मध्यमो मध्यमं चैव कनीयांस्तु कनीयसम्॥ एवं जातिषु सर्वासु सवर्णः श्रेष्टतां गतः। महर्षिरिप चैतद्वै मारीचः काश्यपोऽव्रवीत्६१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे दानधर्भपर्वणि विवाहधर्मे रिक्थविभागो नाम सप्तचत्वारिशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

80

युधिष्ठिर उवाच । अर्थाल्लोभाद्वा कामाद्वा वर्णानां चाप्यनिश्चयात् । अज्ञानाद्वापि वर्णानां जायते वर्णसंकरः॥ तेषामेतेन विधिना जातानां वर्णसंकरे।
को धर्मः कानि कर्माणि तन्मे ब्रुहि पितामह र भीष्म उवाच। चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि चातुर्वर्ण्यं च केवलम् अस्जत्स हि यज्ञार्थे पूर्वमेव प्रजापतिः॥ ३

उक्तं दायविभागादि नियमो दायविभागे। अन्नापि क्षात्रियस्य षोढा वैद्यस्य त्रेथा च धनं विभज्येकैकांशहीना इतरभागा उत विशेषोऽस्तीति प्रष्टुरभिप्रायः॥ ४६॥ क्षात्रियाणां क्षात्रियक्षीणां एष एव कमो मर्तुः क्षानादिप्रदाने तस्यां सवर्णायां सत्यां हीनवर्णा तत्र क्यांदित्यर्थः॥४८॥ युद्धेऽवन्हियते तर्द्यगजायुधकवचादिकं युद्धावहारिकम्॥४९॥ श्र्द्रस्य अदेयधनत्वे हेतुक्षिभिर्वणैर्जात इति ॥५५॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैठकण्ठीये भारतभाव-दीपं समवत्वारिंशोऽध्यायः॥४७॥

एवमनुलोमजातिजानां पुत्राणां तारतम्यमुक्त्वा विलोमजातिजानामि तदाहाध्यायेन—अर्थादिति । लोमात्कामाद्वा उत्तमवर्णा श्री हीनवर्णानुगा भवतीति प्रसिद्धम् ।
तेन गृहोत्पत्तिसम्भवात् वर्णामां निश्चयो न जायते । ननु
कर्मणा ज्ञायते जातिरित्यामियुक्तैरुच्यते एव न निषेककालेवर्मुहृर्तदुष्टवस्तुस्मरणादिनाऽपि निमित्तेन असदुत्पत्तिसम्भवात् । प्रच्छकाविलोमजेष्यपि कचित्सदाचारदर्शनेन
वर्णानामज्ञानाच्चावस्यं वर्णसंकरो भवत्येवेत्यर्थः॥ १॥ एतेन
उक्तेन विधिना प्रकारेण ॥ २॥ तत्र प्रथमं चत्वार एववर्णा यज्ञार्थे स्प्टास्तत्र शृद्धाणां सेवाद्वारा यज्ञार्थत्वं न तुः
साक्षात् । तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्रस इति श्रुतेः॥ ३॥

भार्याश्चतस्रो विप्रस्य द्वयोरात्मा प्रजायते ।
आनुपूर्व्याह्योर्हीनौ मातृजात्यो प्रस्यतः ॥४
परंशवाद्वाह्यणस्यैव पुत्रः
श्रुद्वापुत्रं *पारशवं तमाहुः ।
श्रुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य स स्यात्स्वचारित्रं नित्यमधो न जह्यात ॥ ५
सर्वानुपायानध संप्रधार्य
समुद्धरेत स्वस्य कुलस्य तन्त्रम् ।
ज्येष्ठो यवीयानिप यो द्विजस्य
श्रुश्रूषया दानपरायणः स्यात् ॥ ६

तिस्रः क्षत्रियसम्बन्धाद्वयोरात्माऽस्य जायते हीनवर्णास्तृतीयायां शूद्रा उन्ना× इति स्मृतिः द्वे चापी भार्ये वैश्यस्य द्वयोरात्माऽस्य जायते शूद्रा शूद्रस्य चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते ॥८ =अतोऽपि शिष्टस्त्वधमो गुरुदारप्रधर्षकः । वाद्यं वर्णं जनयति चातुर्वण्यंविगहितम् ॥ ९ विप्रायां क्षत्रियो बाद्यं सूतं स्तोमिकयापरम् ।

वैदयो वैदेहकं चापि मौद्रल्यमपवार्जितम् १० शूद्रश्चांडालमत्युग्रं वध्यन्नं वाह्यवासिनम् । ब्राह्मण्यां संप्रजा्यन्त इत्येते कुलपांसनाः। पते मितमतां श्रष्ट वर्णसंकरजाः प्रभो ॥ ११ बन्दी तु जायते वैद्यानमागधो वाक्यजीवनः शुद्राज्ञिषादो मत्स्युझः क्षत्रियायां व्यतिक्रमात् ्शूद्रादायोगवश्चापि वैश्यायां ग्राम्यधर्मिणः। ब्राह्मणैरप्रतिप्राह्यस्तैक्षा स्वधनजीवनः॥ पतेऽपि सहशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु मातृजात्याः प्रस्यन्ते ह्यवरा हीनयोनिषु १४ यथा चतुर्षु वर्णेषु द्वयोरात्मास्य जायते। थानन्तर्यात्प्रजायन्ते तथा बाह्याः प्रधानतः ते चापि सदशं वर्ण जनयन्ति स्वयोनिष् । परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगहितान् ॥१६ यथा शूद्रोऽपि ब्राह्मण्यां जन्तुं बाह्यं प्रसूयते । एवं बाह्यतराद्वाह्यश्चातुर्वण्यात्प्रजायते ॥ १७

आत्मा ब्राह्मण एव क्षत्रियायामिष जायत इत्यर्थः । स च किञ्चिक्षीचः । यदाह मनुः— (१०१६) श्लोष्यनन्तरजातामु द्विजैहत्पादितान्मुतान् । सदशानेव तानाहुर्मातृदोषविगिहितान् इति । मातृजात्यो वैश्यायां वैश्योऽत्रष्ठो नाम श्रद्धायां ग्रद्धो जनेषादो नाम पारशवाख्यो भवति । मनुः—(१०१८) ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ।

ानिषादः श्रद्रकन्यायां यः पारशव उच्यत इति ॥ ४ ॥

एतद्याचछे—परामिति । शवात् पश्च वा एतत् रमशानं

यच्छ्रद्र इति श्रुतेः शवस्थानतुल्यात् श्रद्रात्परं उत्कृष्टं पद्यां

युतं पश्च पादयुक्तं जन्नमं रमशानं श्रद्ध इति श्रुत्यथः ॥ ५ ॥

तन्त्रं उपकरणं वयसा ज्येष्ठोऽपि पारशवो द्विजस्य त्रिवर्ण
जस्य यवीयान् कनीयानेवेति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ वैश्याया
मपि क्षत्रियात्क्षत्रिय एव मवतीत्याह—द्वयोरिति ।

उपाः श्रद्धविशेषाः ॥ ७ ॥ वैश्यात् श्रद्धायामपि वैश्य एव

मवतीत्याह—द्वे इति ॥ ८ ॥ अतः स्विपतुरविशिष्ठो

नाधिकः सवधमः श्रद्धो गुरूणां बाह्मणादीनां दारप्रधर्षकश्चेत्

बाह्यं चाण्डालादिम् ॥ ९ ॥ विश्वायामिति । सूतः

सारिषः जातितः कर्मतश्च स्तानामश्वसारथ्यमित्युक्तेः ।

स्तोमिकिया स्तोत्रकरणं च राजादीनाम् । यथोक्तम्—

स्ताः पौराणिका मता इति । मौद्रल्यं ब्रोकार्यमन्तःपुरस्क्षणादि तत्कारित्वम् । वैदेहकानां ब्रीकार्यमित्युक्तेः ।
अपवर्जितं संस्कारानर्हम् ॥ १० ॥ वध्यानां चोरादीनां
शिरश्ळेदादिकार्यकारिणं वध्यव्रम् ॥ १० ॥ वन्दीति ।
मागधानां वणिक्पथ इति मनुः । वाक्यं प्रस्तावसदशी
उक्तिः निषादस्तथा क्षता नाम । यदाह मनुः—(१०।१२)

ग्रह्मदायोगवः क्षत्ता चण्डालश्वाधमो तृणाम् । वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकराः इति । अस्य वृत्तिं मनुरन्यामाह—(१०।४९) क्षञ्चपपुल्कसानां तु विलोको वधवन्धनमिति ।

अत्र मनुना निषादोऽनुलोमजेषु क्षत्ता च प्रतिलोमजेपूक्तः । व्यासेन तु विपरीतमुक्तं विदुरे क्षतृश्वः तत्र तत्र
प्रयुज्ञानेन । अत एव शृद्धां निषादो जातः पारश्वोऽपि
वा, क्षत्रिया मागधं वैश्यात् शृहात्क्षतारमेव चेति याञ्चविद्युप्त उभयत्र वाशब्दं पठन्ननयोनिषादत्वक्षतृत्वे सूचयति । तेन विप्रात् शृह्यायां क्षता शृहात्क्षत्रियायां निषाद
इत्यपि साधु ॥ १२ ॥ ग्राम्यधर्मिणः ग्राम्यधर्मी मेथुनं तद्धतः
तक्षा वर्धिकः ॥ १३ ॥ एते नव अम्बैष्ठपारश्वोग्राः सूतवैदेहकचण्डुलाः मागधनिषादायोगत्राः तेषां स्वयोनी अननत्रयोनी च स्वात्मेव जायते पूर्ववत् । व्यवद्वितनीचयोनी
तु मातृजाताया इति श्लोकद्वयार्थः ॥ १४ ॥ ते चापि
संकरजा अपि विगद्धितान् अधमादुत्तमायां उत्तमादधमायां
वा स्ताम्बष्टादिवद्विगद्धितानेव जनयन्तीत्वर्थः ॥ १६ ॥

स्वर्णकारम् । × राउत इति भाषायां प्रसिद्धाः।
 अतोऽ विशिष्टः इति पाठः ।

प्रतिलोमं त वर्धन्ते बाह्याद्वाह्यतरात्पनः। हीनाद्धीनाः प्रसूयन्ते वर्णाः पंचदशैव त १८ अगम्यागमनाचैव जायते वर्णसङ्करः। बाह्यानामनुजायन्ते सैरन्ध्यां मागर्धेषुच। प्रसाधनोपचारज्ञमदासं 'दासजीवनम् ॥१९ अतश्चायोगवं सृते वागुराद्धन्धजीवंनम् । मैरेयकं च वैदेहः संप्रसृतेऽथ माधुकम्॥ २० निषादो महुरं सुते दासं नावोपजीविनम्। मृतपं चापि चाण्डालः श्वपाकमिति विश्वतम् चतुरो मागधी सूते क्ररान्मायोपजीविनः। मांसं खादुकरं श्रौद्रं सौगन्धमिति विश्वतम् वैदेहकाच पापिष्ठा ऋरं मायोपजीविनम्। निषादान्मद्रनामं च खरयानप्रयायिनम् २२ चांडालात्पल्कसं चापि खराश्वगजभोजिनम् मृतचैलप्रतिच्छन्नं भिन्नभाजनभोजिनम् २४ आयोगवीषु जायन्ते हीनवर्णास्तु ते त्रयः। खद्रो वैदेहकादन्ध्रो बहिर्शमप्रतिश्रयः॥ २५

कारावरो निषाद्यां तु चर्मकारः प्रसूयते। चांडालात्पांडुसीपाक-स्त्वक्सारव्यवहारवान्॥

28

बाहिण्डको निषादेन वैदेह्यां संप्रसूयते।
चण्डालेन तु सौपाकअण्डालसमवृक्तिमान्
निषादी चापि चाण्डालात्पुत्रमन्तेवसायिनम्
इमशानगोचरं सूते बाहौरिप बहिष्कृतम् २८
इत्येते संकरे जाताः पितृमातृत्यतिक्रमात्।
प्रचळत्रा वा प्रकाशा वा वेदितत्याः सकर्मिमः
चतुर्णामेव वर्णानां धर्मो नान्यस्य विद्यते।
वर्णानां धर्महीनेषु संख्या नास्तीह कस्यचित्
यहच्छयोपसंपन्नैयेज्ञसाधुबहिष्कृतेः।
बाह्या बाह्येअ जायन्ते यथावृत्ति यथाअयम्॥
चतुष्पथश्मशानानि शैलांआन्यान्वनस्पतीन्
काष्णीयसमलंकारं परिगृह्य च नित्यशः ३२

पश्चदश बाह्या उक्तास्तान् व्याचधे बाह्यानामित्या-दिना । मागधेषु सैरन्ध्रवामित्यभेदेनान्वयः । सैरन्ध्य-कर्म व्याचष्टे—प्रसाधनोति । प्रमाधनं राजादीनां पुंसां अलङ्करणं पुरुषेः सैरन्धेः । राजल्लीणां च सैरन्द्रीभिः उप-चारस्तेषां दिव्याक्ररागाद्यर्णेन स्तवादिना च सन्तोषणं तदभिज्ञं अदासमिति सामान्ये नपुंसकम् ॥ १९ ॥ अतः अत्र मागधविशेषे सैरन्ध्रयोनी आयोगवं आयोगवस्यापत्यं सैरन्ध्रं नाम स्तेऽर्थादायोगवं सैरन्ध्रं वागुरावृत्तीति मनुः। तस्यामेव मागध्यं मैरेयकं नामतः माधुकं मद्यकरं कर्मतश्र पुत्रं वैदेहः सूते ॥ २०॥ मद्गुरं मद्गृन्मीनविशेषान् राति आदत्ते तं मद्गुरं दासं नामतः मृतपं इमशा-नाधिकारिणम् ॥ २९॥ एते मागव्यां आयोगवादिभ्य-श्रतुर्भाः कमाजायन्ते इत्युपसंहरति - चतुर इति । एते चत्वारो वागुरादिना जीवन्तीति मायोपजीविनः अन्येऽपि चत्वारो मागव्यां विश्वताः सजातीया उत्पद्यन्ते तेषां नामानि मांसमित्यादि मांसं मांसविकेतारं स्वादुकरं मांसस्यैव संस्का-रकम् । क्षीदं सूदं द्राहमिति पाठत्रयेऽपि शाकायन्नपाककरं सौगन्धं उक्तलक्षणं सरन्ध्रं एकस्यैव मागधस्येतद्वृतिचतुष्टय-मुक्तामिति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ आयोगव्या वैदेहकादिभ्यो जातां-श्रीत् भेदानाह सार्धद्रयेन—वैदेहकादिति॥ २३॥ खुद्र इति । निषाद्यां वैदेहकात् क्षुद्रो मेदः अंध्रश्च आर-प्यपशुर्हिसको कारावराख्यश्चर्मकारश्चेति त्रयो भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ चण्डालात् निषाद्यामेव त्वकसारो वेणुः ॥ २६ ॥

आहिण्डक इति स्पष्टार्थौ श्लोकौ ।। २० ।। इतिति । अत्र मागध्यां आयोगववैदेहकनिषादचण्डालेश्वत्वार-स्तेरेवायोगव्यां स्वीयवर्जितेस्रयो निषायां चण्डालवैदेहाभ्यां द्वौ वैदेह्यां चण्डालनिषादाभ्यां द्वौ निषायां चण्डालाचैकः इति द्वादश भेदा उक्ताः ।

श्रूद्राज्जातो निषायां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः । वैदेहकोन त्वम्बष्टयामुत्पक्षो वेन उच्यते ॥ इति द्वौ ह द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् । तान्सावित्रीपरिश्रष्टान् व्रात्यानित्यभिनिर्दिशेत् इति ।

वाल्यजातीय एक इत्येवं मन्कांश्रिमः सह पञ्चदशः संकरजाताः। वात्यस्यापि धर्मसांकर्यादेतेष्वेव गणना प्रच्छ्या अज्ञातयोनयोऽपि पूर्वोक्तः कर्मभिस्तेऽमुक्योनय इति वेदितं-व्याः ॥२९॥ चातुर्वर्ण्यस्येव धर्माः शास्त्रे विहिताः इतरेषां तु जातिभेदानां धर्मनियम इयत्ता च नास्ति । तथाहि—चतुर्भ्यो वर्णभ्यः षडनुलोमजाः षड्विलोमजाश्चेति द्वादश, तेभ्योऽपि षट्षष्टिस्तुलोमजाः षट्षष्टिविलोमजा इति द्वान्नियद्यिकं शतं, तेभ्य एवं प्रातिलोम्यानुलोम्यगणनायां तेभ्यस्तेभ्यश्चेवमनन्ता भेदा भवन्ति ते च सर्वे पञ्चदशस्वेवान्तर्भवन्तीति।तावतामेव पारिगणनं कृतामित्यर्थः ॥ ३०॥ यहच्छ्या जात्यनियमेन उपसंपन्नीमिधुनीभावं गतैर्थक्षेभ्यः साधुभ्यश्च बहिष्कृतैः यथा-वृत्ति यथाश्यं जीविकां जातिविशेषं च यहच्छ्या तत्तत्कर्मणाः प्राप्ता इस्त्रेः ॥ ३९॥

वसेयुरेते विज्ञाता वर्तयन्तः स्वकर्मभिः। युक्षन्तो वाप्यलंकारांस्तथोपकरणानि च ३३ गोब्राह्मणाय साहाय्यं कुर्वाणा वै न संशयः। आनुशंस्यमनुक्षोशः सत्यवाक्यं तथा क्षमा स्वशरीरैरपि त्राणं वाह्यानां सिद्धिकारणम्। भवन्ति मनुज्ञत्याव्र तत्र मे नास्ति संशयः॥

> यथोपदेशं परिकीर्तितासु नरः प्रजायते विचार्यं बुद्धिमान्। निहीनयोगिहिं सुतोऽवसादये-

त्तितीर्षमाणं हि यथोपलो जले॥३६ अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमि वा पुनः। नयन्ति ह्यपथं नार्थः कामकोधवशानुगम्॥ स्वभावश्चेव नारीणां नराणामिह दूषणम्। अत्पर्थं न प्रसद्धन्ते प्रमदास्च विपश्चितः॥ ३८ युधिष्टिर उवाच।

वर्णापेतमविज्ञाय नरं कलुवयोनिजम्। आर्यक्रपमिवानार्यं कथं विद्यामहे वयम् ३९ भीष्म उवाच।

योनिसंकछुषे जातं नानाभावसमन्वितम् कर्माभः सज्जनाचीर्णैर्विक्षेयायोनिशुद्धता ४० अनार्थत्वमनाचारः क्रूरत्वं निष्क्रियात्मता।

पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कल्लषयोनिजम् ॥ ४१ पिज्यं वा भजते शीलं मातृजं वा तथोभयम्। न कथंचन संकीर्णः प्रकृति खां नियच्छति यथैव सहशो रूपे मातापित्रोहिं जायते। व्याद्रश्चित्रैस्तथा योनि पुरुषः स्वां नियच्छति क्रले स्रोतास संच्छन्ने यस्य स्याद्योनिसंकरः संश्रयत्येव तच्छीर्छं नरोऽल्पमथवा बहु ॥४४ षार्यरूपसमाचारं चरन्तं क्रतके पथि। सुवर्णमन्यवर्णे वा खशीलं शास्ति निश्चये ४५ नानावृत्तेषु भूतेषु नानाकर्मरतेषु च। जन्मवृत्तसमं लोके सुश्लिष्टं न विरज्यते ॥४६ शरीरमिह सत्त्वेन न तस्य परिक्रव्यते । ज्येष्टमध्यावरं सत्त्वं तुल्यसत्त्वं प्रमोदते ॥४७ ज्यायांसमपि शीलेन विहीनं नैव पूजयेत्। अपि शूद्रं च धर्मञ्जं सदृत्तमभिपूजयेत्॥ ४८ आत्मानमाख्याति हि कर्मभिर्नरः

सुशीलचारित्रकुलैः शुभाशुमैः। प्रनष्टमण्याशु कुलं तथा नरः

पुनः प्रकाशं क्रुक्ते स्वकर्मतः ॥ ४९ योनिष्वेतासु सर्वासु संकीर्णास्तितरासु च । यत्रात्मानं न जनयेहुधैस्तां परिवर्जयेत् ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वाणि विवाहधर्मे वर्णसङ्करकथने अष्टचत्वारिशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

तेषां साधारणान् धर्मानाह—गाविति ॥ ३४ ॥ यथिति । निहीनासु रेतःसेकं न कुर्यादिति भावः ॥ ३६ ॥ तद्यमेव चौरेभ्य इव स्त्रीभ्य आत्मानं रक्षे-दित्याह द्वाभ्याम्—अविद्वांस्मिति ॥ ३७ ॥ कलुषयोनिजं संकरयोनिजं आर्यगृहे जातत्वादार्यरूपिमव भासमानमपि उत्पत्तितोऽनार्यम् ॥ ३९ ॥ नानामावैः आर्यभ्यः पृथग्भूतामिश्वेष्टाभिः समन्वितं नरं संकरयोनिजं जानीयात् ॥ ४० ॥ अनार्यत्वादिष्वेक्रैकमपि कलुषयोनित्वव्यक्षकं किमृत दे त्रीणि सर्वाणि चेति भावः ॥ ४९ ॥ प्रकृतिं योनिं नियच्छति गृहितुं शक्तोतीर्ल्यः ॥ ४२ ॥ प्रकृतिं योनिं नियच्छति गृहितुं शक्तोतीर्ल्यः ॥ ४२ ॥ व्याप्र इत्युपलक्षणं बीजादेरपि यथा निर्यक्स्थावरादिकं बीजगुणं न त्यजत्येवं मनुष्योऽपीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ संच्छके सुगुप्तेऽपि यस्य जन्मनीनि शेषः । सः तच्छीलं सङ्गरकर्तुः

स्वमावम् ॥ ४५ ॥ खस्य शीळं स्वमावो निश्चये कार्यस्य निष्ठायां सुवर्णं शोभनवर्णं अन्यवर्णं वा पुरुषं शास्ति कथ्यति सुवर्णं बहिःकूरोऽपि कार्यकाळे दयालुर्भवति, दुर्वर्णश्च नित्यं सृदुरपि फलकाळे दारणो भवतीति भावः ॥ ४५ ॥ सुश्चिष्टं शोभनवृत्तेन न विरुच्यते उपचितं वृत्तं विहाय जन्मान्यथा तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ तस्य संकरजस्य शरीरं सत्त्वेन शाश्चीयबुद्धचा न परिकृष्यते न नीचमार्गादपकृष्यते वीजगुणस्य प्राबल्यात् । सत्त्वस्य कालभेदेन ज्येष्ठत्वादिभावेऽपि श्वृत्तुं अन्यत्तु उत्पन्नमपि सत्त्वं शारादिकाश्रविष्ठायतं विदेव प्रमोदते अन्यत्तु उत्पन्नमपि सत्त्वं शारादिकाश्रविष्ठायतं इति भावः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणं नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वार्रिशोऽष्यायः ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच।
ब्रूहि तात कुरुश्रेष्ठ वर्णानां त्वं पृथक् पृथक्
कीदर्यां कीदशाश्चापि पुत्राः कस्य चं केच ते
विप्रवादाः सुबहवः श्रूयन्ते पुत्रकारिताः।
अत्र नो मुह्यतां राजन्संशसं छेतुमहासि॥ २
भीषम उवाच।

शात्मा पुत्रश्च विश्वेयस्तस्यानन्तरजञ्च यः।
निरुक्तजञ्च विश्वेयः सुतः प्रसृतजस्तथा ॥ ३
पतितस्य तु भार्याया भन्नी सुसमवेतया।
तथा द्त्तस्त्ती पुत्रावध्युदश्च तथाऽपरः ॥ ४
षडपध्वंसजाञ्चापि कानीनापसदास्तथा।
इत्येते वै समाख्यातास्तान्विज्ञानीहि भारत

युधिष्ठिर उवाच । षडपध्वंसजाः के स्युः के वाप्यपसदास्तथा पतत्सर्वे यथातत्त्वं ज्याख्यातुं मे त्वमहेसि ६ भीष्म उवाच ।

भाष्म उवाच । त्रिषु वर्णेषु ये पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर । वर्णयोश्च द्वयोः स्यातां यौ राजन्यस्य भारत॥ एको विडुर्ण पवाश तथाऽत्रैवोपलक्षितः। षडपध्वंसजास्ते हि तथैवापसदान् शृणु ॥ ८ चाण्डालो वात्यवैद्यौ च ब्राह्मण्यां क्षात्रयासु च वैद्यायां चैव शृद्धस्य लक्ष्यन्तेऽपसदास्त्रयः ९ मागधो वामकश्चेच द्वौ वैद्यस्योपलक्षितौ । ब्राह्मण्यां क्षत्रियायां च क्षत्रियस्यैक एव तु ॥ ब्राह्मण्यां लक्ष्यते स्त इत्येतेऽपसदाः स्मृताः। पुत्रा ह्येते न शक्यन्ते मिथ्याकर्तु नराधिप ११ युधिष्ठिर उवाच ।

क्षेत्रजं केचिदेवाहुः सुतं केचित्तु शुक्रजम्। तुल्यावेतौ सुतौ कस्य तन्मे ब्रुहि पितामह ॥ भीष्म उवाच ।

रेतजो वा भवेत्पुत्रस्त्यको वा क्षेत्रजो भवेत्। अध्युद्धः समयं भिक्त्वेत्येतदेव निनोध मे ॥ १३ युधिष्टिर उवाच ।

रेतजं विद्य वै पुत्रं क्षेत्रजस्यागमः कथम्। अध्युदं विद्य वै पुत्रं भित्त्वा तु समयं कथम्॥ भीष्म उवाच।

आत्मजं पुत्रमुत्पाद्य यस्त्यजेत्कारणान्तरे। न तत्र कारणं रेतः स क्षेत्रसामिनो भवेत् १५

४९

पूर्वे ऋत्विक् छुद्धिज्ञानार्थमनार्यत्वमनाचारः क्रूरत्वं नि-िष्कयात्मतिति संवरणस्य लक्षणान्युक्तानि । इदानीम्— यन्मे माता प्रममाद यच्चाराननुवतम् । तन्मे रेतः पिता बृङ्काम् इति ।

मन्त्रालिङ्गात् माता प्रमादात् कामकाराद्वा यद्ननुवर्तं प्रतिकूलं परस्य रेतसो धारणं चचार कृतवती तद्देतः मे मम पिता बृङ्क्तां स्वीयं करोतु पाठनसंस्कारादिकर्तृत्वात् । यथा उत्पततः पक्षिणो मुखात् पतितं बीजं परक्षेत्रे अधिरुढं क्षेत्रपतरेव न तु बीजपतेस्तद्वत् । तथा—

अप्रमत्ता रक्षत तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सः । जनयितुः पुत्रो भवति सांपराये मोधं वेता कुरुते तन्तु-

मेतम् । इति द्विविधशास्त्रश्रवणात् । क्षेत्रजः पुत्रः संस्कायौ न वेति संदिहानः पृच्छति श्रृह्यिति ॥ १ ॥ विश्ववादाः विविधाः प्रवादाः पृवीक्ता एव ॥ २ ॥ अत्रोत्तरमाह — श्रात्मेति । अन्तन्तरजः औरसः निरुक्तजः स्वक्षेत्रे अन्यो रेतःसेकार्थमुक्त-स्तज्जः, प्रस्तः अनिरुक्तोऽपि यो छैल्यात्परक्षेत्रे रेतः सिन्नाति तज्जः प्रस्तजः ॥ ३ ॥ तथा पतितात्स्वमार्याया-मेव जातः भार्यायाः तृतीयार्थे षष्टा। दत्तः पन्नमः कृतः क्रीतः

स्वयमुपायगम्यो वा षष्ठः। अध्युद्धः यस्य माता गर्भवत्येव ऊढा ताहराः सप्तमः ॥ ४ ॥ षडपध्यंसजा वक्ष्यमाणाः कानीनः कन्यायां विवाहात् प्राक् उत्पन्नश्चतुर्देशः अपसदाः वक्ष्यमाणाः षट् । एते विंशतिः तान्सर्वान् पुत्रानिति विजा-नीहि ॥ ५ ॥ परवर्णासु अनुलोमजाः षट् अपव्यंसजाः विलोमजा अपसदाः षडिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ मिथ्याकर्तु एते पुत्रा न भवन्तीति वर्तुं न शक्यन्त इत्यर्थः। अयं भावः-अप्रमत्ति श्रुतिरनौरसस्याप्राशस्त्यमात्रपरा । यन्मे मातेति श्रुतिस्तु अनौरसस्यापि पुत्रत्वमस्तीत्येवंपरेति न कश्चिद्विरोधः । तथा च अनौरस औरसो वा सुशीलः श्राद्धपरः पितृणां स्वर्गाय भवति विपरीतस्तु नरकायेति ॥ ११ ॥ कस्य द्वयोः पित्रोः क्षेत्रपतिनिषेक्त्रोर्मध्ये कस्यायं पुत्रः उभयोः पितृत्वाविशेषादित्यर्थः ॥ १२ ॥ यथा रेतोज औरसः पुत्र एवं क्षेत्रजोऽपि बीजदेन त्यक्तश्चेत्स्वीय एव भवति । एवमध्यूढोऽपि रेतःपतिना त्यक्तश्चेद्वोद्धरेव अत्यक्तौ तु द्वाविप रेतःप्रदस्यैवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ एतदेव प्रश्नोत्तराभ्या व्यावष्टे—रेतजिमिति । आगमः पुत्रत्वप्रापकं शास्त्रं कथं कीहरां समयमेदश्व कथामित्यर्थः ॥ १४ ॥ कारणान्तरे लोकापवादादिभये सति ॥ १५॥

पुत्रकामो हि पुत्रार्थे यां वृषीते विशापते।
क्षेत्रजं तु प्रमाणं स्यास वै तत्रात्मजः सुतः१६
अन्यत्र क्षेत्रजः पुत्रो लक्ष्यते भरतर्षम।
न ह्यात्मा शक्यते हन्तुं दृष्टान्तोपगतो ह्यसौ
कविच्च कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते।
न तत्र रेतः क्षेत्रं वा यत्र लक्ष्येत भारत॥१८
युधिष्ठिर उवाच।

कीदशः कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते। शुक्रं क्षेत्रं प्रमाणं वा यत्र लक्ष्यं न भारत १९ भीष्म उवाच।

मातापित्भ्यां यस्यक्तः पथि यस्तं प्रकल्पयेत् न चास्य मातापितरौ ज्ञायेतां स हि क्वित्रमः ॥ अखामिकस्य खामित्वं यस्मिन्संप्रति लक्ष्यते यो वर्णः पोषयेत्तं च तद्वर्णस्तस्य जायते॥२१ युधिष्टिर उवाच।

कथमस्य प्रयोक्तव्यः संस्कारः कस्य वा कथम्

देया कन्या कथं चेति तन्मे ब्रहि पितामह २२ भीष्म उवाच।

आत्मबत्तस्य कुर्वीत संस्कारं स्वामिवज्ञया त्यको मातापितृभ्यां यः सीवर्णं प्रतिपद्यते २३ तद्गोत्रवन्धुजं तस्य कुर्यात्संस्कारमच्युत । अथ देया त कन्या स्यात्तद्वर्णस्य युधिष्ठिर ॥ संस्कृष्ठं वर्णगोत्रं च मातृवर्णविनिश्चये । कार्नानाध्युढजौ वापि विश्वयौ पुत्र किल्बिषौ तावपि स्वाविव सुतौ संस्कार्याविति निश्चयः क्षेत्रजो वाप्यपसदो येऽध्युढास्तेषु चाप्युत२६ आत्मवद्वे प्रयुश्जीरन्संस्कारान्त्राह्मणाद्यः । धर्मशास्त्रेषु वर्णानां निश्चयोऽयं प्रदृश्यते ॥ २७ पतत्ते सर्वमाख्यातं कि भूयः श्रोतृमिच्छसि२८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विवाहधर्मे पुत्रप्रतिनिधिकथने , प्रकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

40

युधिष्ठिर उवाच । दर्शने कीट्याः स्नेहः संवासे च पितामह । महाभाग्यं गवां चैव तन्मे ज्याख्यातुमर्हसि १

भीष्म उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि पुरावृत्तं महायुते । नहुषस्य च संवादं महर्षेश्र्यवनस्य च ।

आगममुक्त्वा समयभदमाह पुत्रेति । यां गर्भवतीं कन्यां वृणीते तत्र स पुत्रो वोहुरेव क्षेत्रजो न तु स सेक्तुरात्मजः ॥ १६ ॥ अन्यत्रेति त्रल् अनर्थकः, यरक्षेत्रे जातः पुत्रोऽमुकसदशो अमुकसदशोऽयमिति तदी-यत्वेन लक्ष्यते हन्तुं गृहितुं दृष्टान्तं प्रत्यक्षमेवोपगतो ज्ञातः । दृश्यते चापि सारूप्यमिति स्मृतेः । एवं चाध्यूहो बोहुः पुत्रकाम्याभावे रेतःपतेरेव भवतीत्युक्तम् ॥ १० ॥ शुक्रक्षेत्रयोरन्यतरदिप यत्र पुत्रत्वे प्रमाणं न लक्ष्यं भवति स कृतकः पुत्रः कीदृश इत्यर्थः ॥ १९ ॥ तस्य पोष-पितुः पुत्रः स तद्वर्णः पोषियितृवर्णः ॥ २९ ॥ कथं केन प्रकारण कस्य वाऽयमिति ज्ञातव्यं कथं वाऽस्य संस्कारः प्रयोक्तव्य इति प्रश्नः ॥ २२ ॥ स स्वामिवद्वर्णे प्रतिपद्यते अतः स्वामी तस्यात्मवत्संस्कारं करोति ॥ २३ ॥ नतु

अन्यवर्णत्वशंकायां कथमेतत्स्यादित्याशंक्याह—तदिति । अन्यवर्णत्विनश्चये तद्गोत्रवर्णजञ्ज गोत्रादियोग्यमेव तस्य संस्कारं स्वामी कुर्यात् । आनिश्चये तु येन संस्कृतस्तस्यैव वर्णो गोत्रं च संस्कारसामर्थ्याद्भवतीत्यर्थः । अन्यगोत्रोऽप्यन्यवर्णोऽपि संस्कृतिस्व वर्णगोत्रे भजत इति भावः ॥२४॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे एकोनपञ्चाशतमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

40

एवं यज्ञाज्ञींनां स्रोधनित्वगातमनां :शुद्धिमुक्त्वा यज्ञे दक्षिणात्वेनोपिस्थितानां गवां माहात्म्यं प्रच्छिति—द्देने इति । परपीडादर्शने परैः सह संवासे च कांद्रशः स्नेह आहरांस्यं च कर्तव्यं गवां माहात्म्यं च ब्रूहीति प्रश्रद्धयम् ॥ १ ॥ तस्योत्तरं तन्त्रेणाह—हन्त इत्यादिना॥२॥

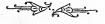
पुरा महर्षिश्च्यवनो भागवो भरतर्षभ । उद्वासकृतारम्भो वभूव स महावतः ॥ निहत्य मानं क्रोधं च प्रहर्षं शोकसेव च। वर्षाणि द्वाद्श सुनिर्जलवासे धृतव्रतः॥ आद्धत्सर्वभूतेषु •विश्रम्मं परमं शुभम्। जलेचरेषु सर्वेषु शीतरिसमिरिव प्रभुः॥ स्थाणुभृतः शुचिर्भृत्वा दैवतेभ्यः प्रणम्य च। गङ्गायमुनयोर्भध्ये जलं संप्रविवेश ह ॥ गङ्गायमुनयोर्देगं सुभीमं भीमनिः स्वनम् । प्रतिजश्राह शिरसा वातवेगसमं जवे॥ गङ्गा च यमुना चैव सरितश्च सरांसि च। प्रदक्षिणमृषिं चकुर्न चैनं पर्यपाडियन्॥ अन्तर्जेलेषु सुष्वाप काष्ट्रभूतो महामुनिः। तत्रश्रोध्वीस्थतो धीमानभवद्भरतर्षम ॥ जलीकसां स सरवानां बभूव प्रियदर्शनः। उपाजिब्रन्त च तदा तस्योष्टं हृष्टमानसाः १० तत्र तस्यासतः कालः समतीतोऽभवन्महान् ततः कदाचित्समये कस्मिश्चिन्मत्स्यजीविनः तं देशं समुपाजग्युजीलहस्ता महाद्यते। निषादा बहवस्तत्र मत्स्योद्धरणनिश्चयाः १२ दयायता बलिनः शूर्णः सलिलेष्वनिवर्तिनः। अभ्याययुश्च तं देशं निश्चिता जालकर्मणि १३ जालं ते योजयामासुनिःशेषेण जनाधिप। मत्स्योदकं समासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ १४ ततस्ते बहुभियोंगैः कैवर्ता मत्स्यकांक्षिणः। गङ्गायमुनयोर्वारि जालैरभ्यकिरंस्ततः ॥ १५

जालं सुविततं तेषां नवसूत्रकृतं तथा ॥ विस्तारायामसम्पन्नं यत्तत्र सिळळेऽक्षिपन् १६ ततस्ते सुमहचैव बलवच सुवर्तितम्। अवतीर्य ततः सर्वे जालं चक्रपिरे तदा ॥ १७० अभीतरूपाः संहृष्टा अन्योन्यवद्यवर्तिनः। वबन्धुस्तत्र मत्स्यांश्च तथाऽन्यान् जलचारिणः तथा मत्स्यैः परिवृतं च्यवनं भृगुनन्द्नम् १९ आकर्षयन्महाराज जालेनाथ यदच्छया १९ नदीशैवलदिग्धाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम् । लग्नैः राङ्गनखेर्गात्रे क्रोडेश्चित्रैरिवार्पितम् २० तं जालेनोद्धतं दङ्घा ते तदा वेदपारगम्। सर्वे प्राञ्जलयो दाशाः शिरोभिः प्रापतन्भुवि परिखेदपरित्रासाज्जालस्याकर्षणेन च। मत्स्या बभृवुद्यापन्नाः स्थलसंस्पर्शनेन चरर सं मुनिस्तत्तदा दृष्टा मत्स्यानां कदनं कृतम्। बभूव कृपयाविष्टो निःश्वसंश्च पुनः पुनः

निषादा ऊच्चः।

अज्ञानाद्यत्कृतं पापं प्रसादं तत्र नः कुरु। करवाम प्रियं कि ते तन्नो बूहि महासुने ॥२४ः इत्युक्तो मत्स्यमध्यस्थश्च्यवनो वाक्यमब्रवीत्। यो मेऽच परमः कामस्तं श्रणुध्वं समाहिताः प्राणोत्सर्ग विसर्ग वा मत्स्यैयास्याम्यहं सह संवासान्नोत्सहे त्यकुं सिळळेऽध्युषितानहम् इत्युक्तास्ते निषादास्तु सुभृशं भयकम्पिताः। सर्वे विवृण्वद्ना नहुषाय न्यवेद्यन्॥

इति श्रीमहाभारते अनुदाासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि च्यवनोपाख्याने पञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५०॥

38

भीष्म उवाच। नहुषस्तु तत्तः श्रुत्वा च्यवनं तं तथागतम्।

शौचं कृत्वा यथान्यायं प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः। त्वारितः प्रययौ तत्र सहामात्यपुरीमेहितः ॥ १ । आत्मानमाचचक्षे च च्यवनाय महात्मने ॥ २

कर्ष्वस्थितः उपविष्टः ॥ ९ ॥ आसतः आसीनस्य ॥१९॥ अभ्यक्रिरन् व्याप्तवन्तः ॥ १५ ॥ शंखानां जलजन्तुविशे-षाणां नखानि तैः।।२०।। इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकर्णाये भारतभावदीपे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

नहुष होते ॥ १ ॥

अर्चयामास तं चापि तस्य राज्ञः पुरोहितः। सत्यव्रतं महात्मानं देवकल्पं विद्यांपते॥ ३ नहुष उवाच।

करवाणि प्रियं किं ते तन्मे बूहि द्विजोत्तम सर्वे कर्तास्मि भगवन्यद्यपि स्यात्सुदुष्करम्। च्यवन उवाच।

श्रमेण महता युक्ताः कैवर्ता मत्स्यजीविनः मम मूल्यं प्रयच्छैभ्यो मत्स्यानां विक्रयैः सह

नहुष उवाच ।
सहस्रं दीयतां मूरुयं निषादेभ्यः पुरोहित ।
निष्क्रयार्थे भगवतो यथाऽऽह भृगुनन्दनः ॥६
चयवन उवाच ।

सहस्रं नाहमहामि किंवा त्वं मन्यसे नृप। सददां दीयतां मूल्यं खबुद्ध्या निश्चयं कुरु॥७ नहुष उवाच।

सहस्राणां शतं विप्र निषादेभ्यः प्रदीयताम् स्यादिदं भगवन्मूल्यं किवाऽन्यन्मन्यते भवान् च्यवन उवाच् ।

नाहं शतसहस्रेण निमेयः पार्थिवर्षभ । दीयतां सदशं मृल्यममात्यैः सह चिन्तय ॥९ नहुष उवाच ।

कोटिः प्रदीयतां मूर्थं निषादेभ्यः पुरोहित यदेतद्पि नो मूर्यमतो भूयः प्रदीयताम् १० च्यवन उवाच।

राजन्नार्हाम्यहं कोर्टि भूयो वाऽपि महाद्युते सददां दीयतां मूल्यं ब्राह्मणैः सह चिन्तय ११ नहुष उवाच ।

अर्ध राज्यं समग्रं वा निषादेभ्यः प्रदीयताम् एतन्यूल्यमहं मन्ये किंवाऽन्यन्मन्यसेद्विज१२ च्यवन उवाच ।

अर्घ राज्यं समग्रं च मृत्यं नाहीमि पार्थिव सदद्यं दीयतां मूल्यमृषिभिः सह चिन्त्यताम्। भीष्म उवाच ।

महर्षेवंचनं श्रुत्वा नहुषो दुःखकार्शतः । स चिन्तयामास तदा सहामात्यपुरोहितः १४ तत्र त्वन्यो वनचरः कश्चिन्मूलफलाशनः । नहुषस्य समीपस्थो गविजातोऽभवन्मुनिः १५ स तमाभाष्य राजानमत्रवीद्विजसत्तमः । तोषयिष्याम्यहं क्षिप्रं यथा तृष्टो भविष्यति नाहं मिथ्यावचो बूयां स्वैरेष्विप कुतोऽन्यथा भवतो यद्हं हूयां तत्कार्यमिवशङ्करा ॥ १७ नहुष उवाच।

वर्वातु भगवान्मूल्यं महर्षः सदशं भृगोः।
परित्रायस्य मामस्मद्विषयं च कुळं च मे ॥ १८
हन्याद्वि भगवान् कुद्धक्षेळोक्यमपि केवळम्
किं पुनर्मा तपोहीनं बाहुवीर्यपरायणम् ॥ १९
अगाधांभसि मग्नस्य सामात्यस्य सऋत्विजः
प्रुवो भव महर्षे त्वं कुरु मूल्याविनिश्चयम्॥ २०

भीषम॰उवाच।

नहुषस्य वचः श्रुत्वा गविजातः प्रतापवान् उवाच हर्षयन्सवानमात्यान्पार्थिवं च तम्२१ अनर्थेया महाराज द्विजा वर्णेषु चोत्तमाः। गावश्च पुरुषद्यात्र गौर्मूच्यं परिकल्प्यताम् २२ नहुषस्तु ततः श्रुत्वा महर्षेवचनं नृप। हर्षेण महता युक्तः सहामात्यपुरोहितः॥२३ अभिगम्य भृगोः पुत्रं च्यवनं संशितव्रतम्। इदं प्रोवाच नृपते वाचा सन्तर्पयन्निव॥ २४ नहुष उवाच।

्डिं चिष्ठोत्तिष्ठ विष्ठवें गवा क्रीतोऽसि मार्गव एतन्मृल्यमहं मन्ये तव धर्मभृतां वर ॥ २५

च्यवन उवाच। उत्तिष्टाम्येष राजेंद्र सम्यक् कीतोऽस्मि तेऽनघ गोभिस्तुल्यं न पद्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत कीर्तनं श्रवणं दानं दुर्शनं चापि पार्थिव। गवां प्रशस्यते वीर सर्वपापहरं शिवम्॥ २७ गावो लक्ष्म्याः सदा मूलं गोषु पाप्मा न विद्यते अन्नमेव सदा गावो देवानां परमं हविः॥२८ स्वाहाकारवषर्कारी गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ । गावो यज्ञस्य नेज्यो वै तथा यज्ञस्य ता मुखम अमृतं ह्याच्ययं दिव्यं श्लरान्ति च वहन्ति च। अमृतायतनं चैताः सर्वलोकनमस्कृताः॥ ३० तेजसा वपुषा चैव गावो विह्नसमा भुवि। गावो हि सुमहत्तेजः प्राणिनां च सुखप्रदाः ॥ निविष्टं गोकुलं यत्र भ्वासं मुञ्जति निर्भयम्। विराजयाते तं देशं पापं चास्यापकर्षति॥३२ गावः खर्गस्य सोपानं गावः खर्गेऽपि पूजिताः गावः काम्दुहो देव्यो नान्यरिकञ्चित्परं स्वृतं इत्येतद्रोषु मे प्रोक्तं माहात्म्यं भरतर्षभ ।

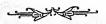
गुणैकदेशवचनं शक्यं पारायणं न तु ॥ ३४ निषादा ऊचुः । दर्शनं कथनं चैव सहास्माभिः कृतं मुने । सतां साप्तपदं मैत्रं प्रसादं नः कुरु प्रभो ॥ ३५ हवीं षि सर्वाणि यथा ह्यपमुङ्के हुतारानः। पवं त्वमपि धर्मात्मन्युरुषाग्निः प्रतापवान् ३६ प्रसादयामहे विद्वन्भवन्तं प्रणता वयम्। अनुप्रहार्थमस्माकिमयं गौः प्रतिगृह्यताम्॥३७ च्यवन उवाच।

कृषणस्य च यच्च धुर्मुने राशीविषस्य च । नरं समूलं दह्ति कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ३८ प्रतिगृह्णामि वो धेतुं कैवर्ता सुक्तिकि विवषाः । दिवं गच्छत वैक्षिपं मत्स्यैः सह जलोद्भवैः भीष्म उवाच ।

ततस्तस्य प्रभावात्ते महर्षेर्भावितात्मनः। निषादास्तेन वाक्येन सह मत्स्यैर्दिवं ययुः ४० ततः स राजा नहुषो विस्मितः प्रेक्ष्य घीवरान् आरोहमाणांस्त्रिदिवं मत्स्यांश्च भरतर्षम ॥ ४१

ततस्तौ गविजश्चैव च्यवनश्च भृगृद्धहः ।
वराभ्यामनुरूपाभ्यां छन्दयामासतुर्नृपम् ॥ ४२
ततो राजा महावीर्यो नहुषः पृथिवीपितः।
परिमत्यव्रवीत्र्यीतस्तदा भरतसत्तम् ॥ ४३
ततो जत्राह धर्मे स स्थितिमिन्द्रिनमो नृपः ।
तथेति चोदितः प्रीतस्तावृषी प्रत्यपूजयत् ४४
समाप्तदीक्षश्चयवनस्ततोऽगच्छत्स्वमाश्चमम् ।
गविजश्च महातेजाः स्वमाश्चमपदं ययौ ॥ ४५
निषादाश्च दिवं जग्मुस्ते च मत्स्या जनाधिप
नहुषोऽपि वरं छन्ध्वा प्रविवेश स्वकं पुरम्४६
पतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि।
दर्शने यादशः स्नेहः संवासे वा युधिष्ठिर ४७
महाभाग्यं गवां चैव तथा धर्मविनिश्चयम् ।
कि भूयः कथ्यतांवीर कि ते हृदि विवश्चितम्॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि च्यवनोपाख्याने एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

43

युधिष्ठिर उवाच ।
संशयों में महाप्राज्ञ सुमहान्सागरोपमः ।
तं में श्रणु महावाहों श्रुत्वा व्याख्यातुमहंसि?
कौत्हलं में सुमहज्जामदृश्यं प्रति प्रभो ।
रामं धर्मभृतां श्रेष्ठं तन्मे व्याख्यातुमहंसि ॥ २
कथमेष समुत्पन्नो रामः सत्यपराक्रमः ।
कथं ब्रह्माष्वंद्योऽयं श्लवधर्मा व्यजायत ॥ ३
तदस्य संभवं राजान्नोखिलेनानुकीतय ।
कौशिकाच कथं वंशात्श्लवाहै ब्राह्मणों भवेत्
श्रह्मा प्रभावः सुमहानासीहै सुमहात्मनः ।
रामस्य च नरव्याद्र विश्वामित्रस्य चैव हि ५
कथं पुत्रानतिक्रम्य तेषां नृष्वथाभवत ।
एष दोषः सुतान् हित्वा तन्वं व्याख्यातुमहंसि

भोष्म उवाच । अत्राप्युदाहर्रन्तीमभितिहासं पुरातनम् । च्यवनस्य च संवादं कुशिकस्य च भारत॥ ७ एतं दोषं पुरा दृष्टा भार्गवश्च्यवनस्तदा। आगामिनं महाबुद्धिः स्ववंशे मुनिसत्तमः॥ ८ निश्चित्य मनसा सर्वं गुणदोषवलावलम्। दग्धुकागः कुलं सर्वं कुशिकानां तपोधनः ९ च्यवनः समनुप्राप्य कुशिकं वाक्यमव्रवीत्। वस्तुमिच्ला समुत्पन्ना त्वया सह ममानघ१० कुशिक उवाच।

भगवन्सहधर्मां ऽयं ४ पण्डितेरिह धार्यते । प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः ११ यक्तु * तावदातिकान्तं धर्मद्वारं तपोधन । तत्कार्यं प्रकरिष्यामि तदनुश्चातुमर्हस्ति ॥ १२ भीष्म उवाच ।

अथासनमुपादाय च्यवनस्य महामुनेः। कुशिको भार्यया सार्धमाजगाम यतो मुनिः॥

र्इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकप्टीये भारत-भावदीपे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

संशायों में इत्यादिप्रंथस्य कुशिकवद्वाह्मणभाक्तिमतों

वंशे दिव्या ब्राह्मणा उत्पद्यन्त इति तात्पर्यम् ॥१॥

अतिथिसेवा घर्म एव सहधर्मः स्रोसिहितधर्मः ।
 एतावत्पर्यन्तमेतन्मतो न जातं परं तु इदानीं करिष्या मांखर्थः ।

प्रगृह्य राजा भृङ्गारं पाद्यमस्मै न्यवेदयत्। कारयामास सर्वाञ्च क्रियास्तस्य महात्मनः॥ ततः स राजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि। ग्राह्यामास चाव्यग्रो महात्मा नियतवतः १५ सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुनरथाव्रवीत्। भगवन्परवन्तौ स्वो बूहि किं करवावहे॥ १६ यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः संशितवत। यज्ञदानानि च तथा ब्रुहि सर्वे ददामि ते १७ इदं गृहमिदं राज्यमिदं धर्मासनं च ते। राजा त्वमिस शाध्युवीं महं तु परवांस्त्वाय ॥ पवमुक्ते ततो वाक्ये च्यवनो भागवस्तदा। कुशिकं प्रत्युवाचेदं सुदा परमया युतः ॥ १९ न राज्यं कामये राजन्न धनं न च योषितः। न च गा न च वै देशान्न यज्ञं श्रयतामिद्म २० नियमं किञ्चिदारप्स्ये युवयोयीद रोचते । • परिचर्योस्मि यत्ताभ्यां युवाभ्यामविशङ्कया॥ पवमुक्ते तदा तेन दम्पती तौ जहर्षतः। प्रत्यव्रतां च तमृषिमेवमस्तिवति भारत॥ अथ तं कारीको हृष्टः प्रावेशयद् नुत्तमम्। गृहोदेशं ततस्तस्य दर्शनीयमद्शीयत्॥ २३ इयं राय्या भगवतो यथाकाममिहोष्यताम्। प्रयातिष्यावहे प्रीतिमाहर्तुं ते तपोधन ॥ अथ स्योंऽतिचकाम तेषां संवद्तां तथा। अथार्षेश्चोद्यामास पानमन्नं तथैव च॥ तमपृच्छत्ततो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा। किमन्नजातिमष्टं ते किमुपस्थापयाम्यह्म् ॥२६

ततः स परया प्रीत्या प्रत्युवाच नराधिपम्। औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छखोत भारत॥ २७ तद्भवः पूजायित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः। यथोपपन्नमाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिप ॥ २८ ततः सं भुक्तवा भगवान्दं फ्ती प्राह धर्मवित्। स्वतमिच्छाम्यहं निद्रा वाधते मामिति प्रभो॥ ततः शय्यागृहं प्राप्यं भगवानृषिसत्तमः। संविवेश नरेशस्तु सप्लीकः श्वितोऽभवत ३० न प्रबोध्योऽस्मि संसुप्त इत्युवाचाथ भागवः। संवाहितव्यौ मे पादौ जागृतव्यं च तेऽनिशम् अविराङ्कस्तु कुशिकस्तथेत्येवाह धर्मचित्। न प्रबोधयतां तौ च दम्पती रजनीक्षये॥ ३२. यथादेशं महर्षेस्तु शुश्रूषापरमी तदा। बभूवतुर्भहाराज प्रथतावथ द्मपती॥ ततः स भगवान्विपः समादिश्य नराधिपम्। सुष्वापैकेन पार्थ्वेन दिवसानेकविंशतिम् ३४ स तु राजा निराहारः सभार्थः कुरुनन्द्न । पर्भेपासत तं हृष्टश्च्यवनाराधने रतः॥ भागवस्तु समुत्तस्थौ स्वयमेव तपोधनः। अकिञ्चिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः॥ तमन्वगच्छतां तौ च श्लीधतौ श्रमकार्शितौ। भार्यापती सुनिश्रेष्टस्तावेतौ नावलोकयत् ३७ तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भागवाणां कुळोद्रहः। अन्तर्हितोऽभृद्राजेन्द्र ततो राजाऽपतिक्षितौ स मुहूर्त समाश्वस्य सह देव्या महाद्युतिः। पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत्परमं तदा॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि च्यवनकुशिकसंवादे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५२॥

युधिष्ठिर उवाच। तस्मिन्नन्ताईते विप्रे राजा किमकरोत्तदा। भार्या चास्य महाभागा तन्म दूहि पितामह १

भीष्म उवाच। • अदङ्गा सुभाहीपालस्तमार्षे सह भार्यया। परिश्रान्तो निववृते बीडितो नष्टचेतनः॥ २:

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे द्विपञ्चाशतमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

43

स प्रविदय पुरीं दीनो नाभ्यभाषत किञ्चन। तदेव चिन्तयामास च्यवनस्य विचेष्टितम्॥ ३ अथ शून्येन मनसा प्रविश्य खगृहं नृपः। ददर्श शयने तस्मिन् शयानं भृगुनम्दनम्॥ ४ विस्मितौ तमुर्षि दृष्टा तदाश्चर्य विचिन्त्य च। दर्शनात्तस्य तु तदा विश्रान्तौ सम्बभूवतुः॥ ५ यथास्थानं च तौ स्थित्वा भूयस्तं संववाहतुः। अथापरेण पार्थ्वेन सुष्वाय स महामुनिः॥ "६ तेनैव च स कालेन प्रत्यबुद्ध्यत वीर्यवान्। न च तौ चक्रतुः किञ्चिद्विकारं भयशङ्कितौ ७ प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विशाम्पते। तैलाभ्यङ्गो दीयतां मे स्नास्येऽहमिति भारत तौ तथेति प्रतिश्रुत्य श्लुधितौ श्रमकर्शितौ । शतपाकेन तैलेन महाहैणोपतस्रतः॥ ततः सुखासीनमृषि वाग्यतौ संववाहतः। न च पर्याप्तमित्याह भागेवः सुमहातपाः ॥१० यदा तौ निर्विकारौ तु लक्षयामास भागवः। तत उत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह ११ कलप्तमेव त तत्रासीत्सानीयं पार्थिवोचितम् असत्कृत्य च तत्सर्वे तत्रैवान्तरधीयत ॥ १२ स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा। नासूयां चक्रतुस्ती च दम्पती भरतर्षभ ॥ १३ अथ स्नातः स भगवान्सिहासनगतः प्रभुः। दर्शयामास क्रशिकं सभार्य क्रुनन्दन ॥ १४ संहृष्ट्वद्नो राजा समार्थः कुशिको धुनिम्। सिद्धमन्त्रामिति प्रह्वो निर्विकारो न्यवेदयत १५ बानीयतामिति सुनिस्तं चोवाच नराधिपम्। स राजा समुपाज-हे तद्त्रं सह भार्यया॥ १६ मांसप्रकारान्विविधान् शाकानि विविधानि च। ***वेसवारविकारांश्च** पानकानि लघुनि च॥ १७ रसालापूपकांश्चित्रान्मोदकानथ खाण्डवान्। रसान्नानाप्रकारांश्च वन्यं च मुनिभोजनम् १८ फलानि च विचित्राणि राजभोज्यानि भूरिशः। बदरेङ्गुद्काइमर्य-

गृहस्थानां च यद्घोज्यं यचापि वनवासिनाम् सर्वमाहारयामास राजा शापभयात्ततः अथ सर्वमुपन्यस्तमग्रतश्चवनस्य तत्। ततः सर्वे समानीय तच शय्यासनं मुनिः २१ वस्त्रैः श्रमेरवच्छाच भोजनोपस्करैः सह। सर्वमादीपयामास च्यवनो भृगुनन्दनः २२ न च तौ चऋतुः क्रोधं दम्पती सुमहामती। तयोः संप्रेक्षतोरेव पुनरन्तर्हितोऽभवत ॥ २३ तथैव च स राजार्षंस्तस्थौ तां रजनीं तदा। सभार्यो वाग्यतः श्रीमान्न च कोपं समाविशत नित्यसंस्कृतमन्नं तु विविधं राजवेदमनि । शयनानि च मुख्यानि परिषेकाश्च= पुष्कलाः॥ वस्त्रं च विविधाकारमभवत्समुपार्जितम्। न शशाक ततो द्रष्ट्रमन्तरं च्यवनस्तदा २६ पुनरेव च विप्रिषः प्रोवाच कुशिकं नृपम्। सभायों मां रथेनाशु वह यत्र ब्रवीम्यहम् २७ तथेति च प्राह नृपो निर्विशङ्कस्तपोधनम्। क्रीडारथोऽस्तु भूगवहुत सांग्रामिको रथः २८ इत्युक्तः स मुनी राज्ञा तेन हृष्टेन तहचः। च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरञ्जयम् ॥ २९ सजीकुर रथं क्षिप्रं यस्ते सांग्रामिको मतः। सायुधः सपताकश्च शक्तीकनकयष्टिमान ३० किङ्किणीस्वनानिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पनैः। जाम्बूनद्निबद्ध परमेषुशतान्वितः ॥ ३१ ततः स तं तथेत्युक्तवा कल्पयित्वा महारथम् भार्यो वामे धरि तदा चात्मानं दक्षिणे तथा त्रिदण्डं वज्रस्च्ययं प्रतोदं तत्र चाद्धत्। सर्वमेतत्तथा दत्वा नृपो वाक्यमथाव्रवीत ३३ भगवन्क रथो यातु ब्रवीतु भृगुनन्दन । यत्र वश्यसि विप्रर्षे तत्र यास्यति ते रथः ३४ एवमुक्तस्तु भगवान्त्रत्युवाचाथ तं नृपम्। इतः प्रभृति यातव्यं पदकं पदकं शनैः श्रमो मम यथा न स्यात्तथा मञ्छंदचारिणौ। सुसुखं चैव वोढव्यो जनः सर्वश्च पर्यतु ३६ नोत्सार्याःपथिकाःकेचित्तेभ्यो दास्ये वसुहाहम् ब्राह्मणेभ्यश्च ये कामानर्थयिष्यन्ति मां पथि३७ सर्वान्दास्याम्यशेषेण धनं रत्नानि चैव हि। क्रियतां निखिलेनैतन्मा विचारय पार्थिव ३८

भल्लातक फलानि च॥

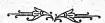
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भृत्यांस्तथाऽब्रवीत् यद्यद्यान्मुनिस्तत्तत्सर्वे देयमशङ्कितैः॥ ३९ ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युग्यमजाविकम् कृताकृतं च कनकं गजेन्द्राश्चाचलोपमाः ४० अन्वगच्छन्त तमृषि राजामात्याश्च सर्वशः। हाहाभूतं च तत्सर्वेमासीन्नगरमार्तवत् ॥ ४१ तौ तीक्ष्णाग्रेण सहसा प्रतोदेन प्रतोदितौ। पृष्ठे विद्यौ कटे चैव निर्विकारी तमूहतुः ४२ वेपमानौ निराहारौ पञ्चाराद्वात्रकार्दीतौ। कथश्चिदृहतुर्वीरौ दम्पती तं रथोत्तमम् बहुशो भृशविद्धौ तौ स्रवन्तौ च श्रतोद्भवम् द्दशाते महाराज पुष्पिताविव किंशुकी ४४ तौ दृष्टा पौरवर्गस्तु भृशं शोकसमाकुलः। अभिशापभयत्रस्तो न च किचिदुवाच ह ४५ द्धन्द्रशश्चाबुवन्सर्वे पश्यध्वं तपसो बलम् । . कुद्धा अपि सुनिश्रेष्ठं वीक्षितुं नेह शक्तुमः ४६ अहो भगवतो वर्थि महर्षेभीवितातमनः। राज्ञश्चापि सभार्यस्य धेर्यं पश्यत यादशम् ४७ आन्तावपि हि कुच्छ्रेण रथमेन समूहतः। न चैतयोर्विकारं वै ददर्श भृगुनन्दनः॥ ४८ भीष्म उवाच।

ततः स निर्विकारौ तु दृष्ट्वा भृगुकुलोद्वहम्। वसु विश्राणयामास यथा वैश्रवणस्तथा ॥४९ तत्रापि राजा प्रीतात्मा यथादिष्टमथाकरोत्। ततोऽस्य भगवान्त्रीतो वभृव मुनिसत्तमः ५० अवतीर्य स्थश्रेष्टादम्पती तौ सुमोच हू। विमोच्यं चैतौ विधिवत्ततो वाक्यसुवाच ह स्थिग्धगम्भीरया वाचा भार्गवः सुप्रसन्नया। द्दानि वां वरं श्रेष्टं तं बूतामिति भारत ॥५२ सुकुमारौ च तौ विद्धौ कराभ्यां सुनिसत्तमः पस्पर्शामृतकल्पाभ्यां स्रोहाद्भरतसत्तम ॥ ५३ अथाववीत्रृपो वाक्यं श्रमो नास्त्यावयोरिह। विश्रान्तौ च प्रभावात्ते अचतुस्तौ तु भार्गवम् अथ तौ भगवान्त्राह प्रहृष्टश्च्यवनस्तद्रा। न वृथा व्याहतं पूर्व यन्मया तद्भविष्यति ५५

रमणीयः समुदेशो गङ्गातीरिमदं शुमम्। किञ्चित्कालं वतपरो निवत्स्यामीह पार्थिव गम्यतां स्वपुरं पुत्र विश्रान्तः पुनरेष्यसि । इहस्थं मां समार्यस्त्वं द्रष्टासि श्वो नराधिप न च मन्युस्त्वया कार्यः श्रेयस्ते समुपस्थितम्५७ यत्कांक्षितं हृदिस्यं ते तत्सर्वे हि भविष्यति । इत्येवसुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ५८ प्रोवाच मुनिशार्दृलमिदं वचनमर्थवत्। न मे मन्युर्महाभाग पूनी स्वो भगवंस्त्वया ५९ संवृतौ यौवनस्यौ स्वो चपुष्मंतौ बळान्वितौ प्रतोदेन बणा ये मे समार्यस्य त्वया कृताः ६० तान्न परवामि गात्रेषु स्वस्थोस्मि सह भार्यया इमां च देवीं पश्यामि चपुषाऽ स्सरसोपमाम् श्रिया परमया युक्ता तथा दृष्टा पुरा मया। तव प्रसाद्संवृत्तमिदं सर्वे महामुने ॥ नैतिचित्रं तु भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम। इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं कुशिकं च्यवनस्तदा ६३ आगच्छेथाः सभार्यश्च त्वमिहेति नराधिप। इत्युक्तः समनुकातो राजर्षिरभिवाद्य तम् ६४ प्रययौ वपुषा युक्तो नगई देवराजवत्। तत एनसुपाजगसुरमात्याः सपुरोहिताः वळसा गणिकायुक्ताः सर्वाः प्रकृतयस्तथा। तैर्वृतः कुश्चिको राजा श्रिया परमया ज्वलन् प्रविवेश पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽथ बंदिभिः। ततः प्रविदय नगरं कृत्वा पौर्वाह्विकीः क्रियाः . भुकत्वा समार्यो रजनीमुवास स महाद्युतिः

ततस्तु तौ नवमभिवीक्ष्य यौवनं
परस्परं विगतस्जाविवामरौ।
ननन्दतुः शयनगतौ वपुर्श्वरौ
श्रिया युतौ द्विजवरदत्त्तया तदा ६७
अथाप्यृषिभृगुकुळकोर्तिवर्धनस्तपोधनो वनमभिराममृद्धिमत।
मनीषया बहुविधरत्नभृषितं
ससर्ज यन्न पुरि शतकतोरिप ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि च्यवनकुशिकसँवादे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ९३॥

भीष्म उवाच। ततः स राजा राज्यनते प्रतिवृद्धो महामनाः कृतपूर्वीहिकः प्रायात्सभार्यस्तद्वनं प्रति ॥ १ ततो दद्र्य नृपतिः प्रासादं सर्वकाञ्चनम्। मणिस्तम्भसहस्राख्यं गन्धर्वनगरोपमम्। तत्र दिट्यानभिप्रायान्द्दर्शं कुशिकस्तदा ॥ २ पर्वतान् रूप्यसानूंश्च निलनीश्च स पङ्कजाः । चित्रशालाश्च विविधास्तोरणानि च भारत शाद्वलोपचितां भूमिं तथा काञ्चनकुद्दिमाम् ३ सहकारान्त्रपुछांश्च केतकोदालकान्वरान्। अशोकान्सहकुन्दांश्च फुलांश्चेवातिमुक्तकान् चम्पकांस्तिलकान् भट्यान्पनसान्वंजुलानपि पुष्पितान्काणिकारांश्च तत्र तत्र दद्शे ह ॥ ५ इयामान्वारणपुष्पांश्च तथाऽष्टपदिका लताः। तत्र तत्र परिक्लप्ता दद्शे स महीपतिः॥ ६ रम्यान्पद्मोत्पलघरान्सर्वेतुकुसुमांस्तथा। विमानप्रतिमांश्चापि प्रासादान्शैलसिमान शीतलानि च तोयानि कचिदुष्णानि भारत आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च॥८ पर्यङ्कान् रत्नसौवर्णान्पराध्यीस्तरणावृतान्। मध्यं भोज्यमनन्तं च तत्र तत्रोपकारिपतम् ९ वाणीवादाञ्छुकांश्चेव सारिकान्भृङ्गराजकान् कोक्टिज्ञञ्छतपत्रांश्च सकोयष्टिककुकुमान् १० मयूरान्क्रङ्घटांश्चापि दात्यूहान् जीवजीवकान् चकोरान्वानरान्हंसान्सारसांश्रकसाह्यान्॥ समन्ततः प्रमुदितान्दद्श सुमनोहरान्। कचिद्प्सरसां संघान् गन्धर्वाणां च पार्थिव कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान्दद्शे ह। न दद्री च तान्भूयो दद्री च पुनर्नुपः॥ १३

गीतध्वनि सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम्।

हंसान्सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिवः १४

तं दृष्टाऽल्रद्धतं राजा मनसाऽचिन्तयत्तदा ।

खमोऽयं चित्तविभंश उताहो सत्यमेवतु १५

अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम ।

उत्तरान्वा कुरून्पुण्यानथवाऽप्यम्प्रवतीम १६

किञ्चेदं महदाश्चर्यं संपद्यामीत्यचिन्तयत्।

एवं संचिन्तयन्नेव द्दर्श मुनिपुङ्गवम् ॥ तास्मिन्विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाक्छे। महार्हे शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम् तमभ्ययात्प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्यया। अन्तर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनं च तत् १९ ततोऽन्यस्मिन्वनोद्देशे पुनरेव दद्शें तम्। कौइयां बुस्यां समासीनं जपमानं महावतम् एवं योगवलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम्। क्षणेन तद्वनं चैव ते चैवाप्सरसां गणाः २१ गन्धर्वाः पादपाश्चेव सर्वमन्तरधीयत । निःशब्दमभवचापि गङ्गाकूळं पुनर्नृप ॥ कुरावलमीकभूयिष्ठं बभूव च यथा पुरा। वतः स राजा कुशिकः सभार्यस्तेन कर्मणा विस्मयं परमं प्राप्तस्तद्दष्टा महद्द्भुतम्। ततः प्रोवाच क्रशिको भार्या हर्षसमन्वितः २४ पदय भद्रे यथा भावाश्चित्रा दृष्टाः सुदुर्छभाः 🛭 प्रसादाद्रुगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपोबळात २% तपसा तदवाप्यं हि यत्तु शक्यं मनोरथैः। त्रैलोक्यराज्यादिप हि तप एव विशिष्यते२६ तपसा हि सुतप्तेन शक्यों मोक्षस्तपोबलात अहो प्रभावो ब्रह्मर्षेदच्यवनस्य महात्मनः २७ इच्छयेष तपोवीर्याद्न्याँ होकान्सुजेद्ि। ब्राह्मणा एव जायेरन्पुण्यवाखुद्धिकर्मणः २८ उत्सहेदिह कृत्वैव कोऽन्यों वै च्यक्नाहते। ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः २९ ब्राह्मण्यस्य प्रभावाद्धि रथे युक्ती स्वधुर्यवतः इत्येवं चिन्तयानः स विदितश्च्यवनस्य वै३० संप्रेक्ष्योवाच नृपति क्षिप्रमागम्यतामिति। इत्युक्तः सहभार्यस्तु सोऽभ्यगच्छन्महाभूनिम् शिरसा वन्दनीयं तमवन्दत च पार्थिवः। तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपम् निषीदेत्यव्रवीद्धीमान्सान्त्वयन्पुरुषषभः ॥३२ ततः प्रकृतिमापन्नो भागवो नृपते नृपम् । उवाच श्रक्षणया वाचा तर्पयन्निव भारत ३३ राजन्सम्यग्जितानीह पञ्च पञ्च खयं त्वया। मनःषष्टानीन्द्रियाणि क्वज्ञान्मुक्तोऽसि तेन वै ॥

सम्यगाराधितः पुत्र त्वया प्रवदतां वर। न हि ते वृजिनं किञ्चित्सुसृक्ष्ममिप विद्यते३५ अनुजानीहि मां राजनगमिष्यामि यथागतम्। प्रीतोस्मि तव राजेन्द्र वरश्च प्रतिगृह्यताम्३६ क्रशिक उवाच।

अग्निमध्ये गतेनेव भगवन्सन्निधी मया। वर्तितं भृगुशार्द्वल यन दग्धोऽस्मि तद्वह ३७ एप एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भूगनन्दन। यत्त्रीतोऽसि मया ब्रह्मन कुलं त्रातं च मेऽनघ एष मेऽनुग्रहो वित्र जीविते च प्रयोजनम्। एतद्राज्यफेलं चैव तपसश्च फलं मम ॥ १३९ यदि त्वं प्रीतिमान्विप्र मार्थे वै भगनन्दन। अस्ति मे संशयः कश्चित्तनमे व्याख्यातमहीस

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे दानेधर्मपर्वणि च्यवनक्कशिकसंवादे चतुष्पञ्चाद्यसमोऽध्यायः ॥ ५४॥

च्यवन उवाच।

वरश्च गृह्यतां मत्तो यश्च ते संशयो हृदि। तं प्रवृद्धि नरश्रेष्ठ सर्वे सम्पाद्वयामि ते॥ कुशिक उवाच।

यदि प्रीतोसि भगवंस्ततो मे वद भागव। कारणं श्रोतमिच्छामि मद्गृहे वासकारितम् शयनं चैकपार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम्। अकिञ्चिद्वकत्वा गमनं बहिश्च सुनिपुङ्गव अन्तर्धानमकस्माच पुनरेव च दर्शनम्। पुनश्च रायनं वित्र दिवसानेकविंशतिम्॥ तैलाभ्यकंस्य गमनं भोजनं च गृहे मैम। समुपानीय विविधं यहग्धं जातवेदसा ॥ निर्याणं च रथेनाश्च सहसा यत्कृतं त्वया। धनानां च विसर्गस्य वनस्यापि च दर्शनम् ६ प्रासादानां बहुनां च काञ्चनानां महासने। मणिविद्रमपादानां पर्यङ्काणां च दर्शनम् ॥ ७ पुनश्चाद्दानं तस्य श्रोतुमिच्छामि कारणम्। अतीव हात्र मुह्यामि चिन्तयानी भृगुद्धह ॥ ८ न चैवात्राधिगच्छामि सर्वस्यास्य विनिश्चयम् एतदिच्छामि कात्स्न्येन सत्यं श्रोतं तपोधन च्यवन उवाच।

श्रुणु सर्वमशेषेण यदिदं येन हेत्ना।

न हि शक्यमनाख्यातुमेवं पृष्टेन पार्थिव ॥१० पितामहस्य वदतः पुरा देवसमागमे। श्रुतवानस्मि यद्राजंस्तन्मे निगदतः श्रुणु ११ ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भावता कुलसङ्करः। पौत्रस्ते भविता राजस्तेजोवीर्यसमन्वितः १२ ततस्ते कुळनाशार्थमहं त्वां समुपागतः। चिकीर्षन्कुशिकोच्छेदं संदिधश्चः कुळं तव१३ ततोऽहमागम्य पुरे त्वामवोचं महीपते। नियमं कञ्चिदारप्स्ये ग्रुश्रूषा कियतामिति १४ न च ते दुष्कृतं किञ्चिदहमासादयं गृहे। तेन जीवसि राजर्षे न भवेथास्त्वमन्यथा १५ एवं बुर्खि समास्थाय दिवसानेकावैशतिम्। सुप्तोस्मि यदि मां कश्चिद्वोधयोदिति पार्थिव यदा त्वया सभार्येण संसुप्तो न प्रबोधितः। अहं तदैव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम ॥ १७ उत्थाय चास्मि निष्कांतो यदि मां त्वं महीपते पुच्छेः क्र यास्यसीत्येवं शपेयं त्वामिति प्रभो ॥ अन्तर्हितः पुनश्चास्मि पुनरेव च ते गृहे। योगमास्थाय संसुप्तो दिवसानेकविंशतिम १९ क्षितौ मामस्येथां अमाद्वेति नराधिप। एवं बुद्धि समास्थाय किंशती वां क्षुधा मया

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः । ५४॥

44

वरश्चोत

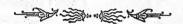
न च तेऽभृत्सस्समोऽपि मन्युर्मनसि पार्थिव। समार्थस्य नरश्रेष्ठ तेन ते प्रीतिमानहम् ॥ २१ भोजनं च समानाय्य यत्तदा दीपितं मया। कुद्ध्येथा यदि मात्सर्यादिति तन्मिर्धतं च मे ततोऽहं रथमारुह्य त्वामवोचं नराधिप। सभार्यों मां वहस्वेति तच त्वं कृतवांस्तथा २३ अविशङ्गो नरपते प्रीतोईहं चापि तेन ह धनोत्सर्गेऽपि च कते न त्वां क्रोधः प्रधर्षयत ततः प्रीतेन ते राजन् पुनरेतत्कृतं तव। सभार्यस्य वनं भूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप २५ प्रीत्यर्थे तव चैतनमे स्वर्गसंदर्शनं कृतम्। यत्ते वनेऽस्मिलपते दृष्टं दिव्यं निदर्शनम् २६ स्वर्गोद्देशस्त्वया राजन् सशरीरेण पार्थिव । मुहूर्तमनुभूतोऽसौ सभार्येण नृपोत्तम॥ २७ निदर्शनार्थे तपसो धर्मस्य च नराधिए। तत्र याऽऽसीत्सपृहा राजंस्तचापि विदितं मया ब्राह्मण्यं काङ्क्षसे हि त्वं तपश्च पृथिवीपते। अवमन्य नरेंद्रत्वं देवेन्द्रत्वं च पार्थिव ॥ २९

पवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वं ब्राह्मण्यं तात दुर्लभम् । ब्राह्मणे सितं चिषित्वमृषित्वे च तपस्विता ३० भविष्यत्येष ते कामःकुशिकात्कौशिको द्विजः तृतीयं पुरुषं ×तुभ्यं ब्राह्मणत्वं गमिष्यति ३१ वंशस्ते पार्थिवश्रेष्ठ भृगूणामेव तेजसा । पौत्रस्ते भविता विप्र तपस्वी पावकद्युतिः३२ यः स देवमनुष्याणां भयमुत्पाद्यिष्यति । त्रयाणामेव लोकानां सत्यमतद्भवीमि ते ॥ ३३ वरं गृहाण राजर्षे यत्ते मनसि वर्तते । तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुरा कालोऽभिवर्तते

क्रशिक उवाच।

एष एव वरो मेऽ य यस्त्वं प्रीतो महामुने भवत्वेत चथाऽऽत्थ त्वं भवेत्पौत्रो ममानघ ३५ व्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवज्ञेष मे वरः। पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भगवन्विस्तरेण वै ३६ कथमेष्यति विपत्वं कुलं मे भृगुनन्दन। कश्चासौ भविता वन्धुर्मम कश्चापिसंमतः ३७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि च्यवनकुशिकसंवादो नाम पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

48

च्यवन उवाच।
अवद्यं कथनीयं मे तवैतन्नरपुङ्गव।
यद्धं त्वाहमुच्छेतुं संप्राप्तो मनुजाधिप॥ १
भृगूणां क्षत्रिया याज्या नित्यमेतज्जनाधिप।
ते च भदं गमिष्यन्ति दैवयुक्तेन हेतुना॥ २
क्षत्रियाश्च भृगून्सर्वान्वधिष्यन्ति नराधिप।
आ गभीदनुकुन्तन्तो दैवदण्डनिपीडिताः ३
तत उत्पत्स्यतेऽस्माकं कुले गोत्रविवर्धनः।
कवौ नाम मह्यतेजा ज्वलनाकंसमद्यतिः॥४
स त्रैलोक्यविनाशाय कोपाग्नि जन्यिष्यति

महीं सपर्वतवनां यः कारिष्यति भस्मसात् ५ कश्चित्कालं तु विह्नं च स एव शमिष्यति । समुद्रे वडवावक्त्रे प्रक्षिप्य मुनिसत्तमः ॥ ६ पुत्रं तस्य महाराज ऋचीकं भृगुनन्दनम् । साक्षात्कृत्क्षाे धनुर्वेदः समुपस्थास्यतेऽनघ७ क्षत्रियाणामभावाय दैवयुक्तेन हेतुना । स तु तं प्रतिगृष्ठीव पुत्रे संकामिष्यति ॥ ८ जमदग्नी महाभागे तपसा भावितात्मिनि । स चापि भृगुशार्द्रुलस्तं वेदं धारिष्यति ॥ ९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलक्ष्ठीये भारत-भावदीषे पञ्चपञ्चाशतमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

* अडमाव आर्षः × त्वतः

५६

अवश्यमिति ॥ १॥

कुलातु तव धर्मात्मन्कन्यां सोऽधिगामिष्यति उद्भावनार्थ भवतो वंशस्य भरतर्थभ ॥ गाधेर्दुहितरं प्राप्य पौत्रीं तव महातपाः। ब्राह्मणं क्षत्रधर्माणं पुत्रमुत्पाद्यिष्यति ॥ क्षत्रियं विप्रकर्माणं बृहस्पतिमिवौजसा। विश्वामित्रं तव कुळे गाधेः पुत्रं सुधार्मिकम्१२ तपसा महता युक्तं प्रदास्यति महाद्युते। स्त्रियौ तु कारणं तत्र परिवर्ते भविष्यतः ॥१३ पितामहनियोगाद्वै नान्यथैतद्भविष्यति। तृतीये पुरुषे तुभ्यं ब्राह्मणत्वसुपैष्यति । भविता त्वं च संवंधी भृगूणां भावितात्मनाम् भीष्म उवाच।

कुशिकस्तु सुनेवाक्यं च्यवनस्य महात्मनः।

श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्राजा वाक्यं चेद्सुवाच ह ॥ पवमस्त्वित धर्मात्मा तदा भरतसत्तम। च्यवत्स्तु महातेजाः पुनरेव नराधिपम् १६ वरार्थं चोदयामास तसुवाच स पार्थिवः। वाढमेवं करिष्यामि कामं त्वत्तो महामुने १७ ब्रह्मभूतं कुळं मेऽस्तु धर्मे चास्य मनो भवेत्१८ पवमुक्तस्तथेत्येवं प्रत्युक्तवा च्यवनो मुनिः। अभ्य जुजाय चृपति तर्थियात्रां ययौ तदा १९ एतत्ते कथितं सर्वमशेषेण मया नृप। भृगूणां क्षशिकानां च अभिसम्बन्धकारणम् यथोक्तमृषिणा चापि तदा तद्भवनृप । जन्म रामस्य च मुनेर्विश्वामित्रस्य चैव हि २१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि च्यवनकुाशिकसंवादे षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५६॥

युधिष्ठिर उवाच।

मुह्यामीव निशम्याद्य चिन्तयानः पुनः पुनः का नु तासां वरस्त्रीणां समवस्था भविष्यति या हीनाः पतिभिः पुत्रैमीतुलैभीतृभिस्तथा ३ चयं हि तान् कुरून्हत्वा ज्ञातींश्च सुहदोऽपि वा अवाक्त्रीर्षाः पतिष्यामो नरके नात्र संशयः शरीरं योकुमिच्छामि तपसोग्रेण भारत। उपादिष्टमिहेंच्छामि तत्त्वतोऽहं विशांपते ॥ ५

युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा भीष्मी महामनाः

होनां पार्थिवसंघातैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम् प्राप्य राज्यानि शतशो महीं जित्वाऽथ भारत कोटिशः पुरुषान्हत्वा परितप्ये पितामह २ वैशम्पायन उवाच।

आख्यायिकातात्पर्ये सङ्गृहाति-यथोक्तमिति । त्राह्मण-स्यौंपि रामस्य कौर्ये, क्षात्रियस्यापि विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्य-मिति वैपरीत्यं प्राकृतऋषिसङ्कल्पानुसारादेव न त्वन्यथा स्वभावविषययोऽस्तीति भावः ॥ २१॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्पवाशत-मोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

परीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या युधिष्ठिरमभाषत ॥ रहस्यमद्भुतं चैव शृणु वश्यामि यत्त्वयि । या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावे विशापते तपसा प्राप्यते खर्गस्तपसा प्राप्यते यशः। आयुःपकर्षो भोगाश्च लभ्यन्ते तपसा विभो ८ ज्ञानं विज्ञानमारोग्यं रूपं संपत्तथैव च। सौमाग्यं चैव तपसा प्राप्यते भरतर्भ ॥ धनं प्राप्तोति तपसा मौनेनाज्ञां प्रयच्छति। उपभोगांस्तु दानेन ब्रह्मचर्येण जीवितम्॥ १० अहिंसायाः फलं रूपं दीक्षाया जन्म वै कुले फलमूलाशिनां राज्यं खर्गः पर्णाशिनां भवेत पयोभक्षो दिवं याति दानेन द्रविणाधिकः। गुरुशुश्रूषया विद्या नित्यश्राद्धेन संततिः १२

एवं ब्राह्मण्यस्यातिश्रेष्ठस्वेऽपि दौर्लभ्यं क्षित्रियधर्मस्य हिंखलेन स्वस्य मिन्यत्वं मन्यानः शङ्कते—मुह्यामीत्या-दिना। त्वदुक्तं निशम्य तस्य तात्पर्यं चिन्तयानः ॥१॥ वीरधर्मस्य श्रेष्ठयं विवश्चस्तपआदीनां तावत्प्राशस्त्यं दर्श-यन् भीष्म जवाच रहस्यामित्यादिना । या गतिः फले येन साधनेन प्रत्यभावे मरणानन्तरम् ॥ ६॥ मीनेन जगदाज्ञाकारी भवतीत्यर्थः । जीवितं आयुः ॥ १० ॥

गवाद्यः शाकदीक्षाभिः स्वर्गमाहुस्तृणाशिनां स्त्रियस्त्रिषवणं सात्वा वायुं पीत्वा ऋतुं लभेत नित्यस्तायी भवेदशः सन्ध्ये तु हे जपन्द्रिजः महं साध्यतो राजन्नाकपृष्टमनाशके ॥ १४ संडिले शयमानानां गृंहाणि शयनानि च। चीरवरकळवासोभिर्वासांस्यामरंणानि च शय्यासनानि यानानि योगयुक्ते तपोधने अग्निप्रवेशे नियतं ब्रह्मलोके महीयते॥ रसानां प्रतिसंहारात्सौभाग्यमिह विन्दति। आमिषप्रतिसंहारात्प्रजा ह्यायुष्मती भवेत ॥ उदवासं वसेद्यस्तु स नराधिपतिर्भवेत । सत्यवादी नरश्रेष्ठ दैवतैः सह मोदते॥ कीर्तिभवति दानेन तथाऽऽरोग्यमहिसया। द्विजशुश्रूषया राज्यं द्विजत्वं चापि पुष्कलम् पानीयस्य प्रदानेन कीर्तिभवति शाश्वती। अन्नस्य तु प्रदानेन तृष्यन्ते कामभोगतः ॥ २० सान्त्वदः सर्वभृतानां सर्वशोकैर्विग्रुच्यते। देवशुश्रूषया राज्यं दिव्यं रूपं नियच्छति २१ दीपालोकप्रदानेन चक्षुष्मान्भवते नरः। प्रेक्षणीयप्रदानेन स्मृति मेघां च विन्दति २२ गन्धमाल्यप्रदानेन कीर्तिर्भवति पुष्कला। केरारमश्रु धारयतामस्या भवति संततिः॥२३ उपवासं च दीक्षां च अभिषेकं च पार्थिव। कृत्वा द्वादशवर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते २४ दासीदासमलङ्कारान्क्षेत्राणि च गृहाणि च। ब्रह्मदेयां सुतां दत्वा प्राप्तीति मनुजर्षम ॥ २५ ऋतुभिश्चोपवासैश्च त्रिदिवं याति भारत। लमते च शिवं ज्ञानं फलपुष्पप्रदो नरः

> सुवर्णश्रंगैस्तु विराजितानां गवां सहस्रस्य नरः प्रदानात्। प्राप्तोति पुण्यं दिवि देवलोक-मित्येवमाहुर्दिवि देवसंघाः॥ २७ प्रयच्छते यः कपिलां सवत्सां कांस्योपदोहां कनकाग्रश्रङ्गीम्।

तैस्तैर्गुणैः कामदुहास्य भूत्वा नरं प्रदातारसुपैति सा गौः॥ यावन्ति रोमाणि भवन्ति घेन्वा-स्तावत्कालं प्राप्य स गोप्रदानात्। पत्रांश्च पात्रांश्च कुळं च सर्व-मासप्तमं तार्यते परत्र॥ 22 सदाक्षणां काञ्चनचारुश्ङ्गी कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम्। धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥ ३०० स्वकर्मभिर्मानवं संनिरुद्धं तीवान्धकारे नरके पतन्तम। महाण्वे नौरिव वायुयुक्ता दानं गवां तारयते परत्र॥ 38 यो ब्रह्मदेयां तु ददाति कन्यां भूमिप्रदानं च करोति विप्रे। ददाति चात्रं विधिवच यश्च स लोकमाशोति पुरन्दरस्य ॥ नैवेशिकं सर्वग्रणोपपन्नं ददाति वै यस्त नरो द्विजाय। **स्वाध्यायचारिज्यगुणान्विताय** तस्यापि लोकाः कुरुषुत्तरेषु ॥ 33 धर्यप्रदानेन गवां तथा वै लोकानवामोति नरो वसुनाम्। रवर्गाय चाहुस्तु हिरण्यदानं ततो विशिष्टं कनकप्रदानम्॥ छत्रप्रदानेन गृहं वरिष्टं यानं तथोपानहसंप्रदाने। वस्त्रप्रदानेन फलं स्वरूपं गंधप्रदानात्सुरभिर्नरः स्यात्॥ प्रपोपगं वाऽथ फलोपगं वा यः पादपं स्पर्शयते द्विजाय। सश्रीकमृद्धं बहुरत्नपूर्ण लभत्ययत्नोपगतं गृहं वै ॥ 38

कतुं प्रजापितं प्राणायामैः प्रजापितलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः १३ दक्षोऽपि प्रजापितिविशेषः महं अनुदकं अनाशकं अनाहारः ॥ १४ ॥ प्रतिसंहारात्त्यागात् ॥ १७ ॥ उपवासः सर्व-भोगत्यागः दक्षा जपादिनियमस्वीकारः अभिषेकल्लिप-

वणं स्नानं त्रयाणां समुचयः ॥ २४ ॥ शिवं बन्धविच्छेद -हेतुर्ज्ञानं फळपुष्पादिना परमेश्वराराधनात्प्राप्यत इत्यूर्थः ॥ २६ ॥ नैवेशिकं ग्रहोपस्करं शय्यादि ॥ ३३ ॥ उपान-हेत्यदन्तत्वमार्षम् ॥ ३५ ॥ भक्ष्यान्नपानीयरसप्रदाता
सर्वान्समाप्तोति रसान्प्रकामम् ।
प्रतिश्रयाच्छादनसंप्रदाता
प्राप्तोति तान्येव न संद्ययोऽत्र ॥ ३७
स्रम्थूपगन्धाननुलेपनानि
स्नानीन माल्यानि च मानवो यः ।
द्याद्विजेभ्यः स भवेदरोगस्तथाभिरूपश्च नरेन्द्रलोके ॥ ३८
वीजैरद्द्रन्यं द्यादगृहं यः पुरुषो द्विजाय ।
पुण्याभिरामं वहुरत्नपूर्ण
लभत्यधिष्ठानवरं स राजन् ॥ ३९
स्रगन्धचित्रास्तरणोपधानं
द्यान्नरो यः द्यानं द्विजाय ।

रूपान्वितां पक्षवतीं मनोज्ञां भार्यामयत्नोपगतां छमेत्सः ॥ ४० पितामहस्यानवरो वीरशायी भवेत्ररः। नाधिकं विद्यते यस्मादित्यह्डः परमर्षयः ४१ वैशम्पायन उवाच ।

,तस्य तद्वचनं श्रुत्वा श्रीतात्मा कुरुनन्दनः नाश्रमेऽरोचयद्वासं वीरमार्गामिकांश्यया ४२ ततो युधिष्ठिरः प्राह पांडवान्पुरुषर्षम् । पितामहस्य यद्वाक्यं तद्वो रोचित्विति प्रमुः ततस्तु पांडवाः सर्वे द्वौपदी च यद्दास्विनी । युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं वाडमित्यभ्यपूज्यम् ४४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वाणे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५७॥

30

*युधिष्ठिर उवाच । आरामाणां तडागानां यत्फळं कुक्पुङ्गव । तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोऽद्य भरतर्षम ॥ १ भीष्म उवाच ।

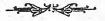
सुप्रदर्शो बलवती चित्रा धातुविभूषिता। उपता सर्वभृतैश्च श्रेष्ठा भूमिरिहोच्यते॥ २ तस्याः श्लेत्रविशेषाश्च तडागानां च बन्धनम्। औदकानि च सर्वाणि प्रवश्याम्यनुपूर्वेशः ३ तडागानां च वश्यामि कृतानां चापि ये गुणाः त्रिषु लोकेषु सर्वत्र पूजनीयस्तडागवान्॥ ४ अथवा मित्रसद्नं मैत्रं मित्रविवर्धनम् ।
कीर्तिसञ्जननं श्रेष्ठं तडागानां निवेशनम् ॥ ५
धर्मस्यार्थस्य कामस्य फलमाहुर्मनीषिणः ।
तडागसुकृतं देशे क्षेत्रमेकं महाश्रयम् ॥ ६
चतुर्विधानां भूतानां तडागमुपलक्षयेत् ।
तडागानि च सर्वाणि दिशन्ति श्रियमुत्तमाम्
देवा मनुष्यगन्धर्वाः पितरोरगराक्षसाः ।
स्थावराणि च भूतानि संश्रयन्ति जलाशयम्
तस्मात्तांस्ते प्रवक्ष्यामि तडागे ये गुणाः स्मृताः
या च तत्र फलावाप्तिर्द्धृषिभिः समुद्दाहृता ९

अधिष्ठानवरं घ्रुवपदम् ॥ ३९ ॥ पक्षवतीं महाकुलोद्भव।म् ॥ ४० ॥ तात्पर्यमाह-पितामहस्येति अनवरः समानः यस्मात् ।पेतामहात् ॥ ४९ ॥ तस्येति । यज्ञादिष्वरुचिं वीरमार्गे चापेक्षां लेमे इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्डीये भारतभावदीपे सप्तपञ्चाञ्चतानमोऽष्यायः ॥ ५० ॥

५८ एवं विशोककितः स्वस्थश्च राजा सर्ववर्णसाधारणान् अ मीष्म उवाच इति पाठः । धनसाध्यान्धर्मोस्तावतप्टच्छति-आरामाणामिति ॥ १॥ बलवती बहुसस्योत्पादिका ॥ २ ॥ औदकानि खातानि तडागानि ॥ ३ ॥ त्रिषु प्रथिव्यन्तरिक्षस्योषु तडागवान् तडागकृत् ॥ ४ ॥ मित्राणां सदनमिवोपकारकं सस्योत्पा-दनादिना मैत्रं मित्रस्य सूर्यस्येदं प्रीतिकरं मित्राणां देवानां विवर्धनं पोषकम् ॥ ५ ॥ क्षेत्रमृद्धिहेतुत्वात्तडागं महाश्रय-मुपलक्षयेदित्युत्तरेणापि सम्बन्धः ॥ ६ ॥

वर्षाकाले तडागे तु सिललं यस्य तिष्ठति। अग्निहोत्रफलं तस्य फलमाहुर्मनीषिणः॥ १० शरत्काले तु सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति। गोसहस्रस्य स प्रत्य लभते फलसुत्तमम् ॥११ हेमन्तकाले सिललं तड़ागे यस्य तिष्ठति। स वै बहुसुवर्णस्य यहस्य लभने फलम्॥१२ यस्य वै शैशिरे काले तैडागे सिललं भवेत। तस्याग्निष्टोमयश्रस्य फुलमाहुर्मनीषिणः ॥ • १३ तडागं सुकृतं यस्य वसंते तु महाश्रयम्। अतिरात्रस्य यद्गस्य फलं स समुपाध्रते ॥ १४ निदाघकाले पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति। वाजिमेधफलं तस्य फलं वै सुनयो विदुः १५ स कुळं तारयेत्सर्वे यस्य खाते जलाशये। गावः पिवन्ति सिळिलंसाधवश्चनराः सदा ॥ तडागे यस्य गावस्तु पिचनित तृषिता जलम म्गपक्षिमज्ञष्याश्च सोऽभ्वमेधफलं लभेत १७ यत्पिबन्ति जलंतत्र स्नायन्ते विश्रमन्ति च। तडागे यस्य तत्सर्वे प्रेत्यानन्त्याय कल्पते १८ दुर्छमं सिळळं तात विशेषेण परत्र वै। पानीयस्य प्रदानेन प्रीतिभवाति शाश्वती १९ तिलान्ददत पानीर्यं दीपान्ददत जाग्रत। ज्ञातिांभेः सह मोदध्वमेतत्रेत्य सदुर्लभम् २० सर्वदानैपुंचतरं सर्वदानैविशिष्यते। पानीयं नरशार्द्छ तस्माहातव्यमेव हि २१ पवमेतत्तडागस्य कीर्तितं फलसुत्तमम्। अत ऊर्ध्व प्रवश्यामि वृक्षाणामवरोपणम्॥ २२ स्थावराणां च भूतानां जातयः षद् प्रकीर्तिताः वृक्षगुरमलतावस्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः॥ पता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्वमे कीर्तिश्च मानुषे लोके प्रेत्य चैव फलं घुमम्॥ लभते नाम लोके च पितृभिश्च महीयते। देवलोके गतस्यापि नाम तस्य न नज्यति २५ अतीतानागते चोभे पितृवंशं च भारत। तारयेट्क्षरोपी च तस्मादृक्षांश्च रोपयेत्॥२६ तस्य पुत्रा भवन्त्येते पाद्या नात्र संशयः। परलोकगतः खर्गे लोकांश्चामोति सोऽव्ययान पुष्पैः सुरगणान्वृक्षाः फलैश्चापि तथा पितृन् छायया चातिथि तात पूजयन्ति महीकहः रॅट किन्नरोरगरक्षांसि देवगन्धर्वमानवाः। तथा ऋषिगणाश्चेव संश्रयन्ति महीसहान् २९ पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान्। वृक्षदं पुत्रवद्धक्षास्तारयन्ति परत्र तु ॥ तस्मात्तडागे सहुक्षा रोप्याः श्रेयोधिना सदा पुत्रवत्परिपाल्याश्च पुत्रास्ते धर्मतः स्मृताः ॥ तडागकृदृक्षरोपी इष्टयक्षश्च यो द्विजः। एते खर्गे महीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ३२ तस्मात्तडागं कुर्वीत आरामांश्चेव रोपयेत। यजेश्व विविधेर्यक्षैः सत्यं च सततं वदेत॥ ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि आरामतडागवर्णनं नाम अष्टपञ्चाशत्तमोऽभ्यायः ॥ ५८ ॥

49

युधिष्ठिर उवाच। यानीमानि वहिर्वेद्यां दानानि परिचक्षते । तेभ्यो विादीष्टं किं दानं मतं ते कुरुपुङ्गव॥१

वृक्षाः वटादयः गुल्माः कुशस्तम्बादयः छताः वृक्षाचारूढाः पाटल्यादयः वल्यः भूम्यां प्रतताः कूश्माण्डादयः त्वक्सारा वेष्वादयः तृणजातयः उलपादयः ॥ २३॥ पुत्रास्ते श्रमतः स्मृता दृति । अपुत्रेणावस्यं पुत्रफलार्थिना तडागा आरामाश्च कर्तन्या दृति दर्शितम् ॥ ३१॥ इति श्रीमहाभारते अ<u>न</u>ुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये **भारतभावदीपे** अष्टप्रचाशत्तमोऽध्यायः ॥५८॥

48

दातारं कथं दानमन्वेतीति प्रच्छिति—यानीति । दातृप्रतिप्रहीत्रोः परलोके सम्बन्धाभावादिति सावः ॥ १॥ कौत्हरूं हि परमं तत्र में विद्यते प्रभो। दातारं दत्तमन्वेति यद्दानं तत्प्रचक्ष्व मे॥ २ ूभीष्म् उवाच्।

अभयं सर्वभूतेभ्यो व्यसने चाप्य नुग्रहः। यश्रामिलिवतं द्यानुषितायाभियाचते॥ ३ दत्तं मन्येत यहत्वा तहानं श्रेष्टमुच्यते। दत्तं दातारमन्वेति यहानं भरतर्षभ ॥ हिरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च। पतानि वै पवित्राणि तारयन्त्यपि दुष्कृतम् पतानि पुरुषद्यात्र साधुभ्यो देहि नित्यदा। दानानि हि नरं पापान्मोक्षयन्ति न संशयः६ यदादिष्टतमं लोके यचास्य द्यितं गृहे। तत्तद्रणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता॥ प्रियाणि लभते नित्यं प्रियदः प्रियकूत्तथा। प्रियो भवति भतानामिह चैव परत्र च॥ ८ याचमानमभीमानादनासक्तमिकञ्चनम्। यो नार्चति यथाशक्ति स नशंसो युधिष्टिर ९ अमित्रमपि चेहीनं शरणैषिणमागतम्। व्यसने योऽनुगृह्णाति स वै पर्षसत्तमः॥ १० क्रशाय क्रतविद्याय वृत्तिक्षीणाय सीदते। अपहन्यात्सुधां यस्तु न तेन पुरुषः समः॥११ क्रियानियमितान्साधून पुत्रदारैश्च कार्शितान् अयाचमानान्कौन्तेय सर्वोपायैनिमन्त्रयेत १२ आशिषं ये न देवेषु न च मत्येषु कुर्वते। अर्हन्तो नित्यसन्तुष्टास्तथा लब्धोपजीविनः आशीविषसमेभ्यश्च तेभ्यो रक्षस्व भारत। तान्युक्तैरुपजिश्वास्यस्तथा द्विजवरोत्तमान्॥ क्रतैरावसथैर्नित्यं संप्रेष्यैः सपरिच्छदैः।

अभयमिति । यथा स्वयं कसीविदमयं दीयते व्यसने वाऽनुमहः कियते स पुनः काले सित सामध्ये आहुण्यार्थे स्वस्मे अभयं ददात्यनुमहं च करोति एवं परमापीत्यर्थः ॥ ३ ॥ यहत्वा दत्तं मन्येत नित्वदं मदीयं दानमिति मन्यते स आस्तिकः श्रद्धावान्दानफलं लभत इत्यर्थः
॥४॥ अभीमानात् अतिसमर्थोऽयमित्यभिमानं स्वमनस्येव
कृत्वा याचमानम् ॥९॥ कृशायेत्यादिचतुर्थी षष्ठचर्थे ॥१९॥
कियानियमितान् स्वधर्मयन्त्रितान् ॥ १२ ॥ येऽन्नार्थे
देवादीन्नार्थयन्ते तेभ्य आत्मानं रक्षस्तेत्युक्तम् तत्र
स्वणप्रकारमाह—तानिति । युक्तैश्वारेः मुक्तैरिति पाठे
निस्प्रैर्नरैः उपजिज्ञास्यः निमन्त्रयेथा इति सम्बन्धः ॥१४॥
आवस्थैरावसथादिसमर्पणेन ॥१५॥ कार्यमिति । धर्मार्थमेव धर्म कुर्वन्ति न तु फलान्तरार्थमिति भावः ॥ १६ ॥

निमन्त्रयेधाः कौरव्य सर्वकामसुखावहैः १५ यदि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धापूतं युधिष्ठिर। कार्यमित्येव मन्वाना धार्मिकाः पुण्यकर्मिणः॥ विद्यास्त्राता वतस्त्राता ये व्यपाश्रित्य जीविनः गुढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणाः संशितवताः १७ तेषु शुद्धेषु दान्तेषु स्वदारपरितोषिषु । यत्करिष्यासे कल्याणं तत्ते लोके युधांपते॥ यथाग्निहोत्रं सहतं सायंत्रातर्द्विजातिना । तथा दत्तं द्विजातिभ्यो भवत्यथ यतात्मसु १९ एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापृतः सदाक्षणः। विशिष्टः सर्वयक्षेभ्यो ददतस्तात वर्तताम् २० निवापदानसिळळस्तादशेषु युधिष्ठिर। निवसम्प्रजयंश्चैव तेष्वानृण्यं नियच्छति॥२१ य एवं नैव कुष्यन्ते न लुभ्यन्ति तृणेष्वपि। त एव नः पुज्यतमा ये चापि प्रियवादिनः २२ पते न वह मन्यन्ते न प्रवर्तन्ति चापरे। पुत्रवत्परिपाल्यास्ते नमस्तेभ्यस्तथाऽभयम्॥ ऋत्विक्परोहिताचार्यां मृद्ब्रह्मधरा हि ते। क्षात्रेणापि हि संसृष्टं तेजः शाम्यति वै द्विजे अस्ति मे बलवानस्मि राजास्मीति युधिष्टिर ब्राह्मणान्मा च पर्यश्रीवांसोभिरशनेन च २५ यच्छोभार्थं बलार्थं वा वित्तमस्ति तवान्य। तेन ते ब्राह्मणाः पूज्याः स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ नमस्कार्यास्तथा विप्रा वर्तमाना यथातथम्। यथासुखं यथोत्साहं ललनतु त्वायि पुत्रवत् २७ को ह्यक्षयप्रसादानां सुहदामल्पतोषिणाम्। वृत्तिमहत्यवक्षेतं त्वदन्यः कुरुसत्तम ॥

व्यपाश्रित्य प्रभोराश्रयमङ्कला जीवितुं स्वभावाः ॥ १७ ॥ ददतः दातुस्तव वर्ततां सर्वदाऽस्तु ॥ २० ॥ यज्ञविशेषणं निवापदानसाळिळ इति । निवापः पितृतर्पणं तद्वदेव दानादि यस्मिन्स तथा ताहरेषु निवसन् तानाश्रित्य स्थितः सन् आनुण्यं देवादीनां निवापो दानसदश इति पाठे दानं महादानम् ॥ २१ ॥ एते दातारं न बहु मन्यन्ते निःस्पृहत्वात् तेभ्यो नमोऽन्तु तथाऽभयमस्तु तथोभयमिति पाठे तेभ्यस्तुष्टेभ्यो रुष्टेभ्यश्च उभयं स्वर्गा नरकश्च भवतीति शेषः ॥ २३ ॥ मृददे शिष्येषु स्नेहवत्तात् ते चते ब्रह्मधराश्च वेदघराः क्षात्रेण संस्रष्टमि ब्राह्मं तेजः शाम्यति शान्ते हिजेऽदीप्यमानं अस्थेवेत्यर्थः ॥ २४॥ मा पर्यश्चीः परित्यज्य मा मुक्ष्व ॥ २५ ॥ ते त्वया ॥ २६ ॥ ठळन्तु रमन्ताम् ॥ २० ॥ अवक्षेषुं समर्पितुम् ॥ २८ ॥

यथा पत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके सन्।तनः। सदैव सा गितर्नान्या तथाऽस्माकं द्विजातयः यदि नो ब्राह्मणास्तात सन्त्यजेयुरपूजिताः। पर्यन्तो दारुणं कर्म सततं क्षत्रिये स्थितम् ॥ अवेदानामयन्नानामलोकानामवर्तिनाम्। कस्तेषां जीवितनार्थस्त्वां विना ब्राह्मणाश्रयं अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा धर्मे सनातनम्। राजन्यो ब्राह्मणान् राजन्यो परिचचार है॥ वैश्यो राजन्यमित्येव शुद्रो वैश्यमिति श्रुतिः दूराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन्॥ संस्पर्शपरिचर्यस्तु वैश्येन क्षत्रियेण च। मृद्रभावान्सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालकान्॥ आशीविषानिव कुद्धांस्तानुपाचरत द्विजान्।

अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चापि ये परे ॥ ३५ श्रित्रयाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च । ब्राह्मणेष्वेच शाम्यन्ति तेजांसि च तपांसि च न मे पिता प्रियतरों न त्वं तात तथा प्रियः । न मे पिता प्रियतरों न त्वं तात तथा प्रियः । न मे पितुः पिता राजन्न चात्मा न च जीवितम् त्वच्य मे प्रियतरः पृथिव्यां नास्ति कश्चन । त्वचोऽपि मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभा॥ ३८ ब्रवीमिं सत्यमेतच यथाऽहं पाण्डुनन्दन । तेन सत्येन गच्छेयं लोकान्यत्र च शान्तनुः ॥ पश्येयं च सतां लोकाञ्छुचीन्ब्रह्मपुरस्कृतान्। तत्र मे तात गन्तव्यमन्हाय च चिराय च ४० सोऽहमेताहशान्लोकान्दष्टा भरतसत्तम । यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु न तप्ये तेन पार्थिव ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पकोनषष्टितमोऽध्यायः॥ ५९॥

60

युधिष्ठिर उवाच।
यो च स्यातां चरणेनोपपन्नी
यो विद्यया सहशो जन्मना च।
ताभ्यां दानं कतमस्मे विशिष्टमयाचमानाय च याचते च॥ १
भीष्म उवाच।
श्रेयो वै याचतः पार्थ दानमाहुरयाचते।
अहेत्तमो वै धृतिमान्क्रपणादधृतात्मनः॥ २
श्रित्रयो रक्षणधृतिश्रीह्मणोऽनर्थनाधृतिः।
श्राह्मणो धृतिमान्विह्नान्देवान्प्रीणाति तुष्टिमान्॥ ३
याच्यमाहुरनीशस्य अभिहारं च भारत।
उद्वेजयन्ति याचन्ति सदा भृतानि दस्युवत

म्रियते याचमानो वै न जातु म्रियते द्दत । द्दत्सञ्जीवयत्येनमात्मानं च युधिष्ठिर ॥ ५ आनृशंस्यं परो धर्मो याचते यत्प्रदीयते । अयाचतः सीदमानान्सवोपायौनिमन्त्रयेत ॥ ६ यदि वै तादशा राष्ट्रान्वसेयुस्ते द्विजोत्तमाः मस्मच्छन्नानिवाशीस्तान्तुध्येथास्त्वं प्रयत्नतः तपसा दीप्यमानास्ते दहेयुः पृथिवीमपि । अपूज्यमानाः कौरव्य पूजाहास्तु तथाविधाः पूज्या हि झानविज्ञानतपोयोगसमन्विताः । तभ्यः पूजां प्रयञ्जीया ब्राह्मणेभ्यः परंतप ॥ ९ दद्द्वहुविश्रान्दायानुपागच्छन्नयाचताम् । यद्श्रिहोत्रे सहुते सायंप्रातम्वेत्रफलम् ॥ १० विद्यावेदवत्वति तद्दानफलमुच्यते । विद्यावेदवत्वत्वातानव्यपाश्रयजीविनः ॥ ११

अवर्तिनां अवर्तीनां आयों गुणः अकीर्तिनामिति पाठे बीह्या-दित्वादिनिः अकीर्तिमताम् ॥ ३९ ॥ पुराल्पूर्वम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-देपि एकोनषष्टितमे।ऽघ्यायः ॥ ५९ ॥

६० यौ चेति । चरणेनाचरणेन ॥ १ ॥ अयाचतः श्रेष्ठय- माह द्वाभ्याम् अये इति ॥ २ ॥ अनर्थना अयावा ॥ ३ ॥ याच्य याचनारूपं कर्म अनीशस्य दरिद्रस्य अभिहारं तिरस्कारमाहुः । यदा यतः याचन्ति याचमानानि
भूतानि दस्युवल्लोकानुद्वेजयन्ति ॥४ ॥ राष्ट्रान् राष्ट्रम् ॥०॥
दददित्यर्थः । अयाचतां अयाचमानानां उपागच्छन्समीपमुपसर्पन् दायान्धनादीन् ददत् दाता भवेति शेषः ॥१०॥

गुढासध्यायतपसो ब्राह्मणान्संशितवतान्। कृतैरावसथैईचैः सप्रेष्यैः सपरिच्छदैः॥ १२ निमन्त्रयेथाः कौरव्य कामैश्चान्यैर्द्विजोत्तमान्। अपि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धोपेतं युधिष्ठिर॥ १३

कार्यमित्येव मन्वाना धर्मझाः सुक्ष्मदर्शिनः। अपि ते ब्राह्मणा भुक्त्वा गताः सोद्धरणान् गृहान्॥ १४ येषां दाराः प्रतीक्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः। अन्नानि प्रातःसवने नियता ब्रह्मचारिणः १५

ब्राह्मणास्तात मुझानास्रोताप्तिं प्रीणयन्त्युत ।
माध्यन्दिनं ते सवनं ददतस्तात वर्तताम् १६
गोहिरण्यानि वासांसि तेनेन्द्रः प्रीयतां तव।
तृतीयं संवनं ते वै वैश्वदेवं युधिष्ठिर ॥ १७
यदेवेभ्यः पितृभ्यश्चं विप्रेभ्यश्च प्रयच्छासि ।
आहिसा संवभूतेभ्यः संविभागश्च भागशः १८
दमस्त्यागो धृतिः सृत्यं भवत्यवभृथाय ते।
एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापृतः सदक्षिणः १६
विशिष्टः सर्वयज्ञानां नित्यं तात प्रवर्तताम्॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पष्टितमोऽध्यायः॥६०॥

६ १

युधिष्टिर उवाच ।

दानं यज्ञः किया चेह किंखित्येत्य महाफलम् कस्य ज्यायः फलं प्रोक्तं कीहरोन्यः कथं कदा एतिद्च्छामि विज्ञातं याथातथ्येन भारत । विद्वन् जिज्ञासमानाय दानधर्मान्यचश्च मे २ अन्तर्वेद्यां च यद्दां श्रद्धया चानुरांस्यतः । किंखिन्नैःश्रेयसं तात तन्मे बूहि पितामह ३ भीष्म उवाच ।

रौद्रं कर्म क्षत्रियस्य सततं तात् वर्तते । तस्य वैतानिकं कर्म दानं चैवेह पावनम् ॥४ न तु पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः। पतस्मात्कारणाद्यज्ञैर्यजेद्राजाऽऽप्तदक्षिणैः ५ अथ चेत्प्रतिगृह्णीयुर्दद्यादहरहर्नुपः। श्रद्धामास्थाय परमां पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ६ ब्राह्मणांस्तर्पयन्द्रव्यस्ततो यश्चे यतवतः । मैत्रान् साधून्वेद्विदः शीळवृत्ततपोर्जितान् अयत्ते तेन करिष्यन्ति कृतं तेन भविष्यति । यश्चान्साधय साधुभ्यः स्वाद्धन्नान्दक्षिणावतः इष्टं द्षं च मन्येथा आत्मानं दानकर्मणा । पूजयेथा यायत्त्रकांस्तवाप्यंशो भवेद्यथा ॥ ९ प्रजावतो भरेथाश्च ब्राह्मणान् बहुकारिणः । प्रजावतो भरेथाश्च ब्राह्मणान् बहुकारिणः । प्रजावतो सरेथाश्च ब्राह्मणान् बहुकारिणः । प्रजावतो सरेथाश्च व्राह्मणान् वहुकारिणः । प्रजावतो सरेथाश्च व्या जनयिता तथा १० यावतः साधुधर्मान्वे सन्तः संवर्धयन्त्युत । सर्वेद्धशापि भर्तव्या नरा ये बहुकारिणः ११ समृद्धः संप्रयच्छ त्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर । धेनूरनदृहोऽन्नानि च्छत्रं वासांस्युपानही ११

अपीति।सोद्धरणान्स्वामिन्यागते दास्यामीति याचमानेभ्यो बालकेभ्य आशाप्रदर्शनमुद्धरणं तत्साहितान् अत एव दारास्तेषां प्रतीक्षन्त इत्युक्तम् ॥ १४ ॥ एष ते विततो यज्ञ इति प्रागुक्तं यज्ञं सवनत्रयकल्पनया व्याचष्टे —अञ्चानीत्या-दिना ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलक्षण्ठीये भारतभावदीपे षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

83

दानिमिति । यज्ञः कियेत्येकं यज्ञरूपा कियेत्यर्थः । कीहरोभ्यो दानं कथं यज्ञकियेति । कदेत्युभयत्र सम्बन्धः ॥ १,॥ आनुशंस्यतो बहिवेंद्यां दानम् ॥ ३॥ यज्ञाहान-

स्याधिक्यं वर्णयति न तिचिति द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥ एतद्दानम् ॥ ६ ॥ तपोर्जितान् सान्धराषः ॥ ७ ॥ यद्यदि ते ब्राह्मणास्ते तव न करिष्यन्ति प्रतिप्रहामिति शेषः । तिर्हि कृतं सुकृतं ते तव न भविष्यति तदा सुकृतोत्पत्यर्थे यज्ञान् साध्य ॥ ८ ॥ इष्टामिति । दाने यज्ञादिकमन्तर्भवति याज्ञिकेम्यो दत्तं चेत्तत्कृतस्य यज्ञस्य श्रेयोऽशस्तवापि भविष्यतीति न यज्ञार्थमत्युत्सुको भूरित्यर्थः ॥ ९ ॥ जनायिता प्रजापतिः ॥ ९० ॥धर्मान् पद्यातिथिभिः समेत एव भोक्ष्ये इत्यादीन् ये सन्तः संवर्धयन्ति ते सर्वस्वभित्वया राज्ञा तस्य राज्ञस्ते सन्तो बहुकारिणोऽत्यन्तमुपकर्तारो भवान्ति ॥ १९ ॥

बाज्यानि यजमानेभ्यस्तथाऽन्नानि च भारत अध्ववन्ति च यानानि वेश्मानि शयनानि च एते देया व्यष्टिमन्तो लघुपायाश्च भारत। अज्याप्सां या विज्ञाय ब्राह्मणान् वृत्तिकर्शितान् उपच्छन्नं प्रकाशं का वृत्त्या तान्प्रतिपालयेत्। राजस्याध्वमेधाभ्यां श्रेयस्तत्क्षत्रियान्प्रति१५ पवं पापैविंनिर्मक्तस्तवं प्रतः खर्गमाण्स्यसि। सञ्जयित्वा पुनः कोशं यद्राष्ट्रं पालयिष्यसि • तेन त्वं ब्रह्मभूयत्वमवाप्स्यसि धनानि च। आत्मनश्च परेषां च वृत्ति संरक्ष भारत १७ पुत्रवञ्चापि भृत्यान्खान् प्रजाश्च परिपालय । योगः क्षेमश्च ते नित्यं ब्राह्मणेष्वस्तु भारत १८ तदर्थे जीवितं तेऽस्त मा तेभ्योऽप्रतिपालनम् अनथों ब्राह्मणस्यैष यद्वित्तनिचयो महान् १९ श्रिया ह्यभीक्ष्णं संवासो दर्पयेत्संत्रमोहयेत । ब्राह्मणेषु प्रमृदेषु धर्मो विप्रणशेदध्वम्। धर्मप्रणाद्ये भूतानामभावः स्यान्न संद्ययः २० यो रक्षिभ्यः संप्रदाय राजा राष्ट्रं विछंपति यशे राष्ट्राद्धनं तस्मादानयध्वमिति ववन् ॥२१ यशादाय तदाइसं भीतं दत्तं सदारणम्। यजेद्राजा न तं यज्ञं प्रशंसन्त्यस्य साधवः २२ अपीडिताः सुसंवृद्धा ये ददत्यनुकूलतः। ताहरोनाप्यपायेन यष्टव्यं नोद्यमाहतैः॥ २३ यदा परिानिषिच्येत निहितो वै यथाविधि। तदा राजा महायज्ञैर्यजेत बहदक्षिणैः ॥ २४ वृद्धवालघनं रक्ष्यमन्धस्य कृपणस्य च। न खातपूर्वे कुर्वीत न रुद्न्ती भ्रनं हरेतु ॥ २५

हतं क्रपणवित्तं हि राष्ट्रं हन्ति नृपश्चियम्। द्याच महतो भोगान् श्रुद्धयं प्रणुदेत्सताम् ॥ येषां खादनि भोज्यानि समवेश्यन्ति बालकाः नाश्चनित विधिवत्तानि किं तु पापतरं ततः॥ यदि ते तादशो राष्ट्रे विद्वान्सदित्क्ष्रधा द्विजः भ्रणहत्यां च गच्छेथाः कृत्वा पापमिवोत्तमम् धिकस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रे यस्यावसीदति द्विजोन्यो वा मनुष्योपि शिविराह वचो यथा यस्य स्म विषये राज्ञः स्नातकः सीटति क्षधा अवृद्धिमेति तद्राष्ट्रं विन्दते सहराजकम् ॥३० कोशन्त्यो यस्य वै राष्टात्रियंते तरसा स्त्रियः कोशतां पतिप्रवाणां मृतोऽसौ न च जीवति अरक्षितारं हर्तारं विलोशारमनायकम् । तं वै राजकिं हन्युः प्रजाः सन्नह्य निर्घणम् अंहं वो रक्षितेत्युक्तवा यो न रक्षति भूमिपः स संहत्य निहन्तव्यः श्वेव सोन्माद आतुरः॥ पापं क्रवंन्ति यत्किञ्चत्प्रजा राज्ञा हारक्षिताः चतुर्थं तस्य पापस्य राजा विन्दति भारत३४ अथाहुः सर्वमेवैति भूयोर्धमिति निश्चयः। चतुर्थं मतमस्माकं मनोः श्रुत्वाऽनुशासनम् ३५ श्रमं वा यच कुर्वन्ति प्रजा राज्ञा सरक्षिताः चतुथे तस्य पुण्यस्य राजा चामोति भारत ॥ जीवन्तं त्वाऽनुजीवन्तु प्रजाः सर्वा युधिष्ठिर पर्जन्यमिव भृतानि महाद्रममिवाण्डजाः ३७ क्रवेरमिव रक्षांसि शतकतुमिवामराः। शातयस्त्वाऽनुजीवन्तु सुहद्श्च परन्तप॥३८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पक्तपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

देयाः दानानि ब्युष्टिः समृद्धिः ॥ १४॥ ब्रह्मणो भूय भावोस्यास्ति स ब्राह्मणो ब्रह्मभूयस्तस्य भावो ब्रह्मभूयस्वं ब्राह्मणत्वम् ॥ १०॥ य इति । युग्मम् । यो राजा रक्षिभ्यः संब्रह्मरभ्यो धनं दत्वा यज्ञे यज्ञार्ये धनमानक्ष्व्यमिति ब्रुवन् राष्ट्रं विछंपति ॥ २१ ॥ यच्चासौ तत् धनिभिभीतं भययुक्तं यया स्थात्त्या दत्तं प्रजाभ्य आदाय सुदारुणं यथा स्थात्त्या यजेतं यज्ञं न प्रशंसन्ति ॥२२ ॥ उद्यमः प्रजापीडनात्मकोऽ ।तियतनः ॥२३॥ निहितः प्रजानां नितरं हितो राजा यदा प्रजाभिः पूर्णोद्रिक्ताभिनिषिच्येत धनैरभिषिच्येत ॥ २४॥ खातपूर्वे धनं न कुर्वात अनावृष्टो कृपोदकनिष्पादितैर्धान्यै- जीवतां धनं स्वाधीनं न कुर्वातिस्पर्धः ॥२५॥ समवेश्यन्त्येव न तु लभते ॥२५॥ सह युगपत् राजकं राजसमूहं प्रतिपक्षभूतं विन्दते ॥ ३०॥ सह युगपत् राजकं राजसमूहं प्रतिपक्षभूतं विन्दते ॥ ३०॥ सर्वे पापं एति राजानम् ॥ ३५॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकषाष्टितमोऽध्यायः ॥ ६९॥

६२

युधिष्ठिर उवाच । इदं देयमिदं देयमिति यं श्रुतिराद्रात । बहुदेयाश्च राजानः किंखिदानमनुत्तमम् ॥ १ भीष्म उवाच ।

आतिदानानि सर्वाणि पृथिवी दानस्च्यते अचला ह्यक्षया भूमिदींग्ध्री कामानिहोत्तमान् दोग्ध्री वासांसि रत्नानि पशुन्त्रीहियवांस्तथा भूमिदः सर्वभूतेषु शाश्वतीरेधते समाः॥ ३ यावद्भमेरायुरिह तावद्भमिद एधते। न भूमिदानादस्तीह परं किञ्चिद्यधिष्ठिर ॥ ४ अप्यत्वं प्रददुः सर्वे पृथित्या इति नः श्रुतम्। भूमिमेव ददुः सर्वे भूमिं ते मुक्षते जनाः ॥ ५ स्वकर्मेवोपजीवन्ति नरा इह परत्र च। भूमिभूतिर्महादेवी दातारं कुरुते प्रियम् ॥ ६ य पतां दक्षिणां दद्यादक्षयां राजसत्तम। पुनर्नरत्वं संप्राप्य भवेत्स पृथिवीपतिः॥ ७ यथा दानं तथा भोग इति धर्मेषु निश्चयः। संग्रामे वा तनुं जह्याद्याच पृथिवीमिमाम् ८ इत्येतत्क्षत्रबन्धनां वदन्ति परमां श्रियम्। पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति शुश्रुम ॥ ९ अपि पापसमाचारं ब्रह्मझमपि चानृतम्। सैव पापं प्लावयति सैव पापात्प्रमोचयेत १० अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णान्त साधवः। पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं जननी यथा॥ नामास्याः प्रियद्त्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम् दानं वाऽप्यथवाऽऽदानं नामास्याः प्रथमप्रियं य एतां विदुषे द्द्यात्पृथिवीं पृथिवीपतिः। पृथिव्यामेतिदिष्टं स राजा राज्यमितो वजेत्॥ पुनश्चासौ जानि प्राप्य राजवत स्यान्न संशयः

तस्मात्त्राप्येव पृथिवीं दद्याद्विपाय पार्थिवः॥ नाभूमिपतिना भूमिरधिष्ठेया कथञ्चनः। न चापात्रेण वा प्राह्या दत्तदाने न चाचरेत॥ ये चान्ये, भूमिमिच्छेयुः कुर्युरेवं न संशयः। यः साधोर्भ्रमिमादैत्ते न भूमि विन्दते तुसः॥ भूमि दत्वा तु साध्ययो विन्दते भूमिमुत्तमाम् प्रेत्य चेह च धर्मात्मा संप्राप्तीति महद्यशः॥ यस्य विपास्त शंसन्ति साधोर्भमि सदैव हि न तस्य शत्रवो राजन् प्रशंसन्ति वसुन्धरास् यत्किञ्चत्पुरुषः पापं क्रुरुते वृत्तिकर्शितः। अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते ॥ येऽपि संकीर्णकर्माणोराजानो रौद्रकर्मिणः तेभ्यः पवित्रमाख्येयं मुमिदानमञ्ज्ञमम् २० अल्पान्तरमिदं शश्वत्पुराणा मेनिरे जनाः। यो यजेताश्वमेधेन द्वाद्वा साधवे महीम् २१ अपि चेत्सकतं कृत्वा राष्ट्रेरन्नापि पण्डिताः। अशक्यमेकमेवैतद्भिदानमन्त्रमम्॥ सुवर्णे रजतं वस्त्रं मणिसुक्तावस्नि च। सर्वमेतन्महाप्राज्ञो ददाति वसुधां ददत्॥ २३ तपो यज्ञः श्रुतं शीलमलोभः सत्यसन्धता। गुरुदैवतपूजा च एता वर्तन्ति भूमिद्म् ॥ २४ भर्तिनःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः। ब्रह्मलोकगताः सिद्धा नातिकामन्ति भूमिदं यथा जानित्री स्वं पुत्रं क्षीरेण भरते सदा। अनुगृह्णाति दातारं तथा सर्वरसैर्मही॥ २६ मृत्युर्वैकिङ्करो दण्डस्तमो वन्हिः सुद्रारुणः। घोराश्च दारुणाः पाशा नोपसपैन्ति भूमिदम् पितृंश्च पितृलोकस्थान्देवलोकाच देवताः। सन्तर्पयति शान्तात्मा यो ददाति वसन्धरां

६२

 किन्तु प्रख्यापयेदेवेत्याह — न चे ति । अन्तर्धानेन चाचरेत् भूमिमुपविश्य दानमाचरेत् ॥ १५ ॥ शंसन्ति अमुकद्ते गृहे तिष्ठाम इति कथयन्ति ॥ १८०॥ सप्तहस्तेनः दण्डेन त्रिशहण्डा निघतेनम् । दश तान्येव गोचर्म दत्वा स्वर्गे महीयते ॥ १९ ॥ अपितदानान्तरबद्धामेदाने पुण्यात्पत्तौ शक्किव नास्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ एता एतानि सुपो डादेशः वर्तन्ति अनुसरान्ति ॥ २४ ॥ वैकिंकरः विपरीतं कुत्सितं च करोति विकिंकरः कालस्तत्संवंधी कालमृत्युरित्यर्थः ॥ २० ॥

कृशाय म्रियमाणाय वृत्तिग्लानाय सीद्ते। भूमि वृत्तिकरीं दत्वा सत्री भवति मानवैः २९ यथा धावति गौर्वत्सं स्ववन्ती वत्सला पयः एवमेव महाभाग समिभेवति भूमिद्मु ॥ ३० फालकृष्टां महीं द्रवा सबीजां सफलामापें। उदीर्णे वापि शरणं यथा भवति कामदः॥३१ ब्राह्मणं वृत्तिसंपन्नमाहितासि श्रुचिवंतम्। नरः प्रतित्राह्य महीं न याति परमापद्म ३२, यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्यहान जायते। तथा भूमिकतं दानं सस्ये सस्ये विवर्धते ३३ अत्र गाथा भूमिगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः। याः श्रुत्वा जामदृश्येन दत्ता भूः काश्यपाय वै मामेवादत्त मां दत्त मां दत्वा मामवाप्स्यथ। अस्मिन् लोके परे चैव तहत्तं जायते पुनः ३५ य इमां व्याहार्ति वेद ब्राह्मणो वेदसांमिताम्। आदस्य कियमाणस्य ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ कृत्यानामधिशस्तानामरिष्टशमनं महत्। प्रायश्चित्तं महीं दत्वा पुनात्युभयतो दश ३७ पुनाति य इदं वेद वेदवादं तथैव च। प्रकृतिः सर्वभूतानां भूमिवें श्वानरी मता ३८ अभिषिच्यैव नृपति श्रावयेदिममागमम्। यथा श्रुत्वा महीं द्यानाद्यात्साधुतश्च ताम् सोऽयं क्रत्स्नो ब्राह्मणार्थौ राजार्थश्चाप्यसंशयः राजा हि धर्मकुशलः प्रथमं भूतिलक्षणम् ४० अथ येषामधर्मज्ञो राजा भवति नास्तिकः। न ते सुखं प्रबुध्यन्ति न सुखं प्रस्वपन्ति चधर् सदा भवन्ति चोद्वियास्तस्य दुश्चरितैर्नराः। योगक्षेमा हि बहवो राष्ट्रं नास्याविशंति तत् अथ येषां पुनः प्राज्ञो राजा भवति धार्मिकः सुखं ते प्रतिबुध्यन्ते सुसुखं प्रखपानित च ॥४३ तस्य राज्ञः द्यमै राज्यैः कर्मभिर्निर्वृता नराः। योगश्रेमेण वृष्ट्या च विवर्धन्ते स्वकर्मभिः ४४ स कुलीनः स पुरुषः स बन्धः स च पुण्यकृत् स दाता सच विकांतो यो ददाति वसुंधराम् बादित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भवि मानवाः द्दन्ति वसुधां स्फीतां ये वेदविदुषि द्विजे४६ यथा सस्यानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीत्छे।

तथा कामाः प्ररोहान्त भूमिदानसमार्जिताः आदित्यो वरुणो विष्णुब्रह्मा सोमो हुताशनः शूलपाणिश्र भगवान् प्रतिनन्दन्ति भूमिद्मध्य भूमौ जायन्ति पुरुषा भूमौ निष्ठां वजन्ति च । चतुर्विधो हि लोकोऽयं योऽयं भूमिगुणात्मकः एषा माता पिता चैव जगतः पृथिवीपते । नानया सदशं भूतं किञ्चिद्दन्ति जनाधिप ५० अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

चृहस्पतेश्च संवादिमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ५१ इष्ट्रा क्रतुरातेनाथ महता दक्षिणावता। मधवा वाग्विदां श्लेष्ठं पश्रच्छेदं बृहस्पति ५२

मघवोवाच।

भगवन् केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते। यद्श्रयं महार्घं च तद्गृहि वदतां वर॥ ५३

भीष्म उवाच्।

इत्युक्तः स सुरेन्द्रेण ततो देवपुरोहितः। बृहस्पतिर्बृहत्तेजाः प्रत्युवाच शतकतुम् ॥ ५४

बृहस्पतिरुवाच ।

सुवर्णदानं गोदीनं भूमिदानं च वृत्रहन्। दद्देतान्महाप्राज्ञः सर्वपापैः प्रमुच्यते न भूमिदानाहेवेन्द्र परं किञ्चिदिति प्रभो। विशिष्टमिति मन्यामि यथा प्राहुर्मनीषिणः ५६ ये शूरा निहता युद्धे स्वर्धाता रणगृद्धिनः। सर्वे ते विबुधश्रेष्ट नातिकामन्ति भूमिदम् ५७ भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानी रणे हताः। ब्रह्मलोकगता मुक्ता नातिकामन्ति भूमिद्म्॥ पञ्च पूर्वा हि पुरुषाः षडन्ये वसुधां गताः। पकाद्श ददद्धींम परित्रातीह मानवः॥ ५९ रत्नोपकीणीं वसुधां यो ददाति पुरंदर। स मुक्तः सर्वकलुषैः खर्गलोके महीयते ॥ ६० महीं स्फीतां दददाजन् सर्वकामगुणान्विताम् राजाधिराजो भवति तद्धि दानमनुत्तमम्६१ सर्वकामसमायुक्तां काश्यपीं यः प्रयच्छति। सर्वभूतानि मन्यन्ते मां द्दातीति वासव ६२ सर्वकामद्रघां घेनुं सर्वकामगुणान्विताम्। ददाति यः सहस्राक्ष स्वर्गे याति स मानवः

संजी सत्रकृत् ॥ २९ ॥ उदीर्ण महत् शरणं गृहम् ॥३१॥ श्रह्मभूयं गृहत्त्वं फलामिति यावत् । गच्छति प्राप्नोति ॥३६॥ कृत्यानामन्त्रमयीनां मारणार्थशक्तीनां अधिशस्तानां प्रबलानां

संबंधि यदरिष्टं तच्छमनम् ॥३०॥इदं भूमिदानं यो बेदबादं भूमिवाक्यं यो वेद सोऽपि पुनाति दशपुरुषानिति शेषः ॥ ३८॥ भूतिलक्षणं ऐश्वर्यसूचकम्॥ ४०॥ मधुसर्पिःप्रवाहिण्यः पयोदधिवहास्तथा। सरितस्तर्पयन्तीह सुरेन्द्र वसुधाप्रदम् भूमिप्रदानामृपतिर्मुच्यते सर्वकिव्विषात्। न हि भूमिप्रदानेन दानमन्यद्विशिष्यते ददाति यः समुद्रान्तां पृथिवीं शस्त्रनिर्जिताम् तं जनाः कथयन्तीह यावद्भवति गौरियम् ॥ पुण्यामृद्धिरसां भूमि यो ददाति पुरंदर। न तस्य लोकाः श्लीयन्ते भूमिदानगुणान्विताः सर्वदा पार्थिवेनेह सततं भूतिमिच्छता। भूर्देयाःविधिवच्छक्र पात्रे सुखमभीप्सुना ६८ अपि कृत्वा नरः पापं भूमिं दत्वा द्विजातये सम्रत्स्जति तत्पापं जीणी त्वचिमवोरगः ६९ सागरान्सरितः शैलान् काननानि च सर्वशः सर्वमेतन्नरः राक्र ददाति वसुधां ददत् ॥ ७० तडागान्यदपानानि स्रोतांसि च सरांसि च। स्नेहान्सर्वरसांश्चेव ददाति वसुधां ददत्॥ ७१ ओषधीवींयसंपन्ना नगान्पुष्पफलान्वितान्। काननोपलशैलांश्च ददाति वसुधां ददत् ॥ ७२ अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्टा च स्वाप्तदक्षिणैः। न तत्फलमवामोति मूमिदानाद्यदश्चते ॥ ७३ दाता दशानुगृह्णाति दश हन्ति तथा क्षिपन्। पूर्वेदत्तां हरन् भूमि नरकायोपगच्छति ॥ ७४ न ददाति प्रतिश्रुत्य दत्वाऽपि च हरेत्त यः। स बद्धो वारुणैः पाशैस्तप्यते मृत्यशासनात आहितायिं सदायशं कुशवृत्ति प्रियातिथिम् ये भजन्ति द्विजश्रेष्टं नोपसर्पन्ति ते यमम् ७६ ब्राह्मणेष्वनृणीभूतः पार्थिवः स्यात्प्रंदर । इतरेषां तु वर्णानां तारयेत्क्रशदुर्वलान्॥ ७७ नाच्छिन्द्यात्स्पर्शितां भूमि परेण त्रिदशाधिप ब्राह्मणस्य सुरश्रेष्ठ कृशवृत्तेः कदाचन ॥ ७८ यथाऽश्रु पतितं तेषां दीनानामथ सीदताम्। बाह्मणानां हते क्षेत्रे हन्यान्त्रिपुरुषं कुलम् ७९ भूमिपालं च्युतं राष्ट्राद्यस्त संस्थापयेन्नरः। तस्य वासः सहस्राक्ष नाकपृष्ठे महीयते ॥८०

इक्षिः संततां भूमि यवगोधूमशालिनीम्। गोऽश्ववाहनपूर्णो वा बाहुवीयौदुपार्जिताम्॥ निधिगर्भी द्दद्धिं सर्वरत्नपरिच्छदाम्। अक्षयाँ है भते लोकान भूमिसत्रं हि तस्य तत विध्य कलुषं सर्वे । विरजीः संमतः सताम । लोके महीयते सद्भियों ददाति वसुंधराम्। यथाऽप्सु पतितः शक तैलबिन्दुर्विसपीति। तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विवर्धते ८४ ये रणाग्रे महीपालाः शूराः समितिशोभनाः १ वध्यन्तेऽभिमुखाः शक्र ब्रह्मलोकं वजन्ति ते॥ नृत्यगीतपरा नायों दिव्यमाल्यविभूषिताः। उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र तथा भूमिप्रदं दिवि ॥८६ मोदते च सुखं स्वर्गे देवगन्धर्वपृजितः। यो ददाति महीं सम्यग्विधिनेह द्विजातये८७ शतमप्सरसञ्चेव दिव्यमाख्यविभूषिताः। उपतिष्ठनित देवेन्द्र ब्रह्मलोके धराप्रदम् े ८८ उपतिष्टन्ति पुण्यानि सदा भूमिप्रदं नरम्। राङ्वभद्रासनं छत्रं वराश्वा वरवाहनम् भूमिप्रदानात्पष्पाणि हिरण्यनिचयास्तथा। आज्ञा सदाऽप्रतिहता जयशब्दा वस्नि च ९० भूमिदानस्य पुण्यानि फलं स्वर्गः पुरंदर। हिरण्यपुष्पाश्चौषध्यः कुदाकाञ्चनशाद्वलाः ९१ असृतप्रसवां भूमिं प्राप्तोति पुरुषो द्दत्। नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति मातृसमो गुरुः नास्ति सत्यसमो धर्मो नास्ति दानसमो निधिः एतदाङ्गिरसाच्छ्त्वा वासवी वसुधामिमास्। वसुरत्नसमाकीणां ददावाङ्गिरसे तदा य इदं श्रावयेच्छाद्धे भूमिदानस्य संभवम्। न तस्य रक्षसां भागों नासुराणां भवत्युत ९४ अक्षयं च भवेहत्तं पितृभ्यस्तन्न संशयः। तस्माछाद्धे व्विद्धं विद्वान् भुञ्जतःश्रावयेद्दिजान् इत्येतत्सर्वदानानां श्रेष्टमुक्तं तवानघ । मया भरतशार्द्रल कि भूयः श्रोतमिच्छसि९६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि इन्द्रबृहरूपतिसंवादे द्विषष्टितमोऽध्यायः॥ ६२ ॥

83

युधिष्टिर उवाच।
कार्नि दानानि लोकेस्मिन्दातुकामो महीपितः
गुणाधिकेश्यो विशेश्यो द्द्याद्भरतसत्तम॥ १
केन तुष्यन्ति ते सद्यः कि तृष्टाः प्रदिशन्तिच।
शंस मे तन्महाबाहो फलं पुण्यकृतं महत् २
दत्तं कि फलवद्राजिष्ठि लोके परत्र च।
मवतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद ३
भीषम उवाच।

इममर्थे पुरा पृष्टो नारदो देवदर्शनः। यदुक्तवानसौ वाक्यं तन्मे निगदतः श्रणु ४ नारद जवाच।

अन्नमेव प्रशंसन्ति देवा ऋषिगणास्तथा। कोकतन्त्रं हि संज्ञाश्च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥५ अन्नेन सदशं दानं न भूतं न भविष्यति। तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः ६ अन्नमूर्जस्करं कोके प्राणाश्चान्ने प्रतिष्ठिताः। अन्नेन धार्यते सर्वं विश्वं जगदिदं प्रभो॥ ७

अन्नाद्गृहस्था लोक्नेऽस्मिन् भिक्षवस्तापसास्तथा। अन्नाद्भवन्ति वै प्राणाः

प्रत्यक्षं नात्र संशयः॥ कुटुम्बिने सीद्ते च ब्राह्मणाय महात्मने। दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ब्राह्मणायाभिरूपाय यो दद्यादन्नमर्थिने। विद्धाति निधि श्रेष्ठं पारलौकिकमात्मनः॥ श्रान्तमध्वनि वर्तन्तं वृद्धमह्मुपास्थितम्। अर्चयेद्धतिमन्विच्छन् गृहस्थो गृहमागतम् ॥ क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशीलो वीतमत्सरः। अन्नदः प्राप्नते राजन् दिविः चेह च यत्सुखम् नावमन्येदभिगतं न प्रणुद्यात्कदाचन। अपि श्वपाके शनि वा न दानं विव्रणश्यति यो दद्यादपरिक्षिष्टमन्नमध्वनि वर्तते। आर्तायादप्यपूर्वाय स महद्धर्ममाप्रयात् ॥ १४ पितृन्देवानुषीन्विप्रानतिथाँश्च जनाधिप। यो नरः प्रीणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफलं महत् १५ करवाऽतिपातकं कर्मयों दद्यादन्नमर्थिने।

ब्राह्मणाय विशेषेण न स पापेन मुह्यते ॥ १६ ब्राह्मणेष्वक्षयं दानमन्नं शूद्रे महाफलम्। अन्नदानं हि शुद्रे च ब्राह्मणे च विशिष्यते ॥ न पृच्छेद्रोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव च। भिक्षितो ब्राह्मणेनेह दद्यादन्नं प्रयाचितः ॥१८ अन्नदस्यान्नवृक्षाश्च सर्वकामफलप्रदाः। भवन्ति चेह चासत्र नुपतेनीत्र संशयः॥१९ आशंसन्ते हि पितरः सुवृष्टिमिव कर्षकाः। अस्माकमपि पुत्रो वा पौत्रो वाऽच प्रदास्यति ब्राह्मणो हि महदूतं स्वयं देहीति याचित । अकामो वा सकामो वा दत्वा पुण्यमवाप्रयात ब्राह्मणः सर्वभूतानामतिथिः प्रस्तात्रभुक्। विंपा यद्धिगच्छन्ति भिक्षमाणा गृहं सदा सत्क्रताश्च निवर्तन्ते तदतीव प्रवर्धते। महाभागे कुले प्रत्य जन्म चाप्नोति भारत २३ दत्वा त्वन्नं नरो लोके तथा स्थानमनुत्तमम्। नित्यं मिष्टाचदायी तु खर्गे वस्तति सत्क्रतः अन्नं प्राणा नराणां हि सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम्। अन्नदः पद्यमान्पुत्री धनवान् भोगवानपि॥२५ प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप। अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदः प्रोच्यते तु सः अन्नं हि दत्वाऽतिथये ब्राह्मणाय यथाविधि। प्रदाता सुखमामोति दैवतैश्चापि पूज्यते ॥२७ ब्राह्मणो हि महद्भतं क्षेत्रभृतं युधिष्ठिर। उप्यते तत्र यद्वीजें तद्धि पुण्यफलं महत् ॥२८ प्रत्यक्षं प्रीतिजननं भोक्तृद्दिभवत्युत । सर्वाण्यन्यानि दानानि परोक्षफलवन्त्युत ॥ अन्नाद्धि प्रसवं यान्ति रतिरन्नाद्धि भारत। धर्मार्थावन्नतो विद्धि रोगनाशं तथाऽन्नतः ३० अन्नं ह्यमृतामित्याह पुराकल्पे प्रजापतिः। अन्नं भुवं दिवं खं च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ३१ अन्नप्रणाशे भिद्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः। वलं बलवतोऽपीह प्रणइयत्यञ्चहानितः ॥ ३२ आवाहाश्च विवाहाश्च यज्ञाश्चान्नमृते तथा । निवर्तन्ते नरश्रेष्ठ ×ब्रह्म चात्र प्रलीयते॥ ३३

अञ्चतः सर्वमेतदि यर्तिकचित्स्याणु जंगमम्। त्रिषु लोकेषु धर्मार्धमन्नं देयमतो बुधैः॥ ३४ अन्नदस्य मनुष्यस्य वलमोजो यशांसि च। कीर्तिश्च वर्धते राश्व त्रिषु लोकेषु पार्थिव ३५ मेघेषूध्वं सन्निधत्ते प्राणानां पवनः पतिः। तच मेघगतं वारि शको वर्षति भारत ॥३६ आद्त्ते च रसान्भौमानादित्यः खगभस्तिभिः वायुरादित्यतस्तांश्च रसान्देवः प्रवर्षति ३७ तद्यदा मेघतो वारि पतितं भवति क्षितौ। तदा वसुमती देवी स्निग्धा भवति भारत ३८ ततः सस्यानि रोहन्ति येन वर्तयते जगत्। मांसमेदोस्थिशुकाणां प्रादुर्भावस्ततः पुनः॥ संभवन्ति ततः शुकात्प्राणिनः पृथिवीपते। अभीषोमी हि तच्छुकं सुजतः पुष्पतश्च ह ४० एवमन्नाद्धि सूर्यश्च पवनः शुक्रमेव च। एक एव स्वतो राशिस्ततो भृतानि जिल्लिरे प्राणान्ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ । गृहमभ्यागतायाथ यो द्द्याद्रमर्थिने॥ भीष्म उवाच १ नारदेनैवमुक्तोऽहमदामन्नं सदा नृप।

अनस्युस्त्वमप्यन्नं तस्मादेहि गतज्वरः ॥ ४३

दत्वाऽतं विधिवद्राजिनविषेश्यस्त्विमिति प्रभा
यथावद्वुक्षेश्यस्ततः स्वर्गमवाष्ट्यसि ॥ ४४
अन्नदानां हि ये लोकास्तांस्त्वं श्रणु जनाधिष
भवनानि प्रकाशन्ते दिवि तेषां महातमनाम्
तारासंस्थानि रूपाणि नार्नास्तंभान्वितानि च
चन्द्रमण्डल्शुभ्राणि, किकिणीजालवन्ति च
तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च।
अनेकशतभौमानि सान्तर्जलचराणि च॥४७
वैदूर्यार्कप्रकाशानि रौष्यक्कममयानि च।
सर्वकामफलाश्चापि वृक्षा भवनसंस्थिताः ४८
वाष्यो वीथ्यः सभाः क्रुपा दीर्घिकाश्चैव सर्वशः
घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः
भक्ष्यभोज्यमयाः शैला वासांस्यामरणानि च
श्रीरं स्रवन्ति सरितस्तथा चैवान्नपर्वताः ५०

प्रासादाः पाण्डुराभ्राभाः राज्याश्च कांचनोज्ज्वलाः। तान्यन्नदाः प्रपद्यन्ते तस्मादन्नप्रदो भव॥ ५१ पते लोकाः पुण्यकृता अन्नदानां महात्मनाम् तस्मादन्नं प्रयत्नेन दात्रद्यं मानवैभावि ५२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वाणे अन्नदानप्रशंसायां त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

इष्ठ

युधिष्ठिर उवाच।
श्रुतं मे भवतो वाक्यमन्नदानस्य यो विधिः
नक्षत्रयोगस्येदानीं दानकल्पं ब्रवीहि मे॥ १
भीष्म उवाच।
अत्राष्ट्रदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
देवक्याश्चेव संवादं महर्षेर्नारदस्य च २
द्वारकामनुसंप्राप्तं नारदं देवदर्शनम्।
पप्रच्छेदं वचः प्रश्नं देवकी धर्मदर्शनम्

तस्याः संपृच्छमानाया देविषिनीरदस्ततः। आचष्ट विधिवत्सर्वे तच्छृणुष्व विशापते । नारद् उवाच।

कृत्तिकासु महाभागे पायसेन ससर्पिषा। संतर्प्य ब्राह्मणान्साधूँ छोकानामोत्य जुत्तमान् रोहिण्यां प्रस्तैर्मार्गैर्मासैरन्नेन सर्पिषा। पयोन्नपानं दातव्यमनुणार्थं द्विजातये॥ ६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

83

श्रुतं में इति ॥ १॥ मार्गैर्मृगसंबंधिमेः ॥ ६॥

दोग्ध्रों दत्वा सवत्सां तु नक्षत्रे सोमदैवते।
गच्छान्त मानुषाह्योकात्स्वर्गछोकमनुत्तमम् ७
बार्द्रांयां कुसरं दत्वा तिल्लामश्रमुपोषितः।
नरस्तरति दुर्गाणि श्रुरधारांश्च पर्वतान्॥ ८
पूपान्पुनर्वसौ दत्वा तथैनान्नानि शोभने।
यशसी कपसंपन्नो बहन्नो जायते कुले॥ ९
पुष्येण कनकं दत्वा कृतं वा कृतमेव च।
अनालोकेषु लोकेषु सोमवत्स विराजते॥१०
आस्त्रेषायां तु यो क्ष्यमुषमं वा मयच्छति।
स सर्वभयनिर्मुक्तः सम्भवानधितिष्ठति॥११
मन्नासु तिलपूर्णानि वर्धमानानि मानवः।
प्रदाय पुत्रपश्चमानिह पेत्य च मोदते॥ १२
फल्गुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः।

भक्षा-फाणितसंयुक्तान्

दत्वा सौभाग्यमृच्छति॥ 83 घृतश्रीरसमायुक्तं विधिवत्षष्टिकौदनम्। उत्तराविषये दत्वा खर्गलोके महीयते॥ १४ यद्यत्प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः। महाफलमनन्तं तद्भवतीति चिनिश्चयः॥ हस्ते हस्तिरथं दत्वा चतुर्युक्तसुपोषितः। प्राप्तोति परमाङ्कीकान्पुण्यकामसमन्वितान् चित्रायां वृषभं दत्वा पुण्यगन्धांश्च भारत। चरन्त्यप्सरसां लोके रमन्ते नन्दने तथा १७ स्वात्यामथ धनं दत्वा यदिष्टतममातमनः। प्राप्तोति लोकान्स ग्रुमानिह चैव महचराः१८ विशाखायामनङ्गाहं घेतुं दत्वा च दुग्धदाम्। सप्रासंगं च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम् १९ पितृन्देवांश्च प्रीणाति प्रत्य चानन्त्यम् अते । न च दुर्गाण्यवामोति खर्गलोकं च गच्छति दत्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विन्दति नरकादींश्च संक्षेत्रात्राप्तोतीति विनिश्चयः॥ अनुराधासु प्रावारं वरात्रं समुपोषितः।

दत्वा युगरातं चापि नरः खर्गे महीयते ॥२२ कालशाकंतु विप्रेभ्यो दत्वा मर्त्यः समूलकम् ज्येष्टायामृद्धिमिष्टां वै गतिमिष्टां स गच्छति मुले मुलफलं दत्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः। पितन्त्रीणयते चापि गतिमिष्टां च गच्छति॥ अथ पूर्वाखषाढास द्धिपात्राण्युपोषितः। कुळवृत्तोपसंपन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे॥ पुरुषों जायते प्रत्य कुले सुबहुगोधने। उदमन्थं ससर्पिष्कं प्रभूतमधिफाणितम् २६ दत्वोत्तरास्वषाढासु सर्वकामानवाश्यात । दुग्धं त्वभिजिते योगे दत्वा मधुघृतप्रतम्। धर्मनित्यो मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते २७ श्रवणे कम्बलं दत्वा वस्त्रान्तरितमेव वा। श्वेतेन याति यानेन स्वर्गलोकानसंवृतान् २८ गोप्रयुक्तं धनिष्ठासु यानं दत्वा समाहितः। वस्त्रराशिधनं सद्यः प्रत्य राज्यं प्रपद्यते ॥ २९ गन्धाञ्छतभिषायोगे द्त्वा सागुरुवन्द्नान् प्राप्तोत्यप्सरसांसंघान्प्रेत्य गन्धांश्च शाश्वतान पूर्वाभाद्रपदायोगे राजमाषान्त्रदाय तु। सर्वमक्षफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत ३१ औरभ्रमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छाति। स पितृन्त्रीणयति वै प्रेत्य चानन्त्यमश्रुते ॥ ३२ कांस्योपदोहनां घेतुं रेवत्यां यः प्रयच्छति । सा प्रत्य कामानादाय दातारस्पातिष्ठाति ३३ रथमश्वसमायुक्तं दत्वाऽश्विन्यां नरोत्तमः। हस्त्यश्वरथसंपन्ने वर्चस्वी जायते कुले ॥३४ भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं प्रदाय वै। गाः सुप्रभूताः प्राप्तोति नरः प्रेत्य यशस्तथा भीष्म उवाच।

इत्येष लक्षणोद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः। देवक्या नारदेनेह सा स्नुपाभ्योऽब्रवीदिदम्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि नक्षत्रयोगदानं नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

सौम्यनक्षत्रे सृगशिरासिः॥ ७ ॥ पूपान् पिष्टमयान् घृतपा-नितापिंडान् ॥ ९ ॥ अनालोकेषु आलोकांतरवर्जितेषु स्वयं-प्रकाशोष्टित्यर्थः ॥ १० ॥ फाणितं गोरसविकारः ॥ १३ ॥ प्रासंगो भान्यादि पिधानयोग्यं चतुरस्रम् ॥ १९ ॥ उदमंथं

उद्कुंभयुक्तं सक्तुविकारम् ॥२६॥ उरभ्रः पद्यविशेषः अजो वा ॥३२॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४॥ * यावना वल्लेण कृत्सना चेनुराच्छादिता भवति तद्रस्नपूरिततिलास्तिलयेनुः । 84

भीष्म उवाच। सर्वान्कामान्प्रयच्छान्ति ये प्रयच्छन्ति कांचनं इत्येवं भगवानित्रः पितामहसुतोऽत्रवीत् ॥ १ पवित्रमथ चायुष्यं पितृणामक्षयं च तत्। सुवर्ण मनुजेन्द्रेण हरिश्चन्द्रेण कीर्तितम्॥ २ पानीयं परमं दानं दानानां मनुरब्रवीत्। तस्मात्कूपांश्च वापीश्च तडागानि च खानयेत अर्धे पापस्य हरति पुरुषस्येह कर्मणः। क्रपः प्रवृत्तपानीयः सुप्रवृत्तश्च नित्यज्ञः॥ ४ सर्वे तारयते वंशं यस्य खाते जलाशये। गावः पिवंति विप्राश्च साधवश्च नराः सदा ५ निदामकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितम् । स दुर्ग विषमं कृत्सं न कदाचिद्वामृते॥ ६ बृहस्पतेर्भगवतः पृष्णश्चैव भगस्य च । अभ्विनोश्चेव बह्नेश्च प्रीतिर्भवति सर्विषा॥ ७ परमं भेषजं होतदाज्ञानामेतदुत्तमम्। रसानामुत्तमं चैतत्फलानां चैतदुत्तमम्॥ ८ फलकामो यशस्कामः पुष्टिकामश्च नित्यदा। घृतं दद्याद्विजातिभ्यः पुरुषः ग्रुचिरात्मवान् ९ चृतं मासे आश्वयुजि विषेभयो यः प्रयच्छति

तस्मै प्रयच्छतो रूपं प्रीतौ देवाविहाश्विनौ॥ पायसं सर्पेषा मिश्रं द्विजेभ्यो यः प्रयच्छति गृहं तस्य न रक्षांसि भ्रर्षयन्ति कदाचन॥ ११ पिपासया न म्रियने सोपच्छन्दश्च जायते। न प्राप्त्याच व्यसनं केरकान्यः प्रयच्छति १२ प्रथतो ब्राह्मणात्रे यः श्रद्धया परया युतः। उपस्पर्शनषड्भागं स्रभते पुरुषः सदा ॥ १३ यः साधनार्थे काष्टानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति प्रतापनार्थे राजेन्द्र वृत्तवद्भः सदा नरः॥ १४ सिद्धंत्यर्थाः सदातस्य कार्याणि विविधानि च उपर्श्वपरि शत्रूणां वपुषा दीव्यते च सः॥ १५ भगवांश्चापि संपीतो वहिर्भवति नित्यशः। न तं त्यजन्ति पदावः संग्रामे च जयत्यपि १६ पुत्राञ्छ्यं च लभते यश्छत्रं संप्रयच्छति। न चक्षुदर्याधि समते यज्ञभागमथाश्रुते ॥ १७ निदाघकाले वर्षे वा यश्छत्रं संप्रयच्छति। नास्य कश्चिन्मनोदाहः कदाचिद्पि जायते॥ कुच्छात्स विषमाचैव क्षिप्रं मोक्षमवासुते। प्रदानं सर्वदानानां दाकेटस्य विशांपते। एवमाह महाभागः शांडिल्यो भगवानुषिः १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे दानधर्मपर्वाणे पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

33

युधिष्ठिर उवाच। दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ। यत्फलं तस्य भवति तन्मे ब्रूहि पितामह्॥१ भीष्म उवाच ।

उपानही प्रयच्छेद्यो ब्राह्मणेभ्यः समाहितः मर्दते कण्टकान्सर्वान्विषमाश्चिस्तरत्यपि॥२ स रात्रूणासुपरि च सन्तिष्ठति युधिष्ठिर। यानं चाश्वतरीयुक्तं तस्य ग्रुम्नं विशापते॥ ३ उपतिष्ठति कीन्तेय रौष्यकांचनभूषितम् । शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि॥ ४ युधिष्ठिर उवाच।

यु। धाष्ठर उवाच। यत्फलं तिलदाने च भूमिदाने च कीर्तितम् गोदाने चान्नदाने च भूयस्तद्र्धि कौरव॥ ५

84

सर्वानीति ॥ १ ॥ सोपच्छंदः सोपकरणः करका-न्पात्राविशेषान् ॥ १२ ॥ अप्रं वृत्तिक्षेत्रादि तदर्षे उत्कोचं वेना उपस्पर्शनं दानम् ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु०११ अनुशासनपर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीये पञ्चषष्टितमोऽ-च्यायः ॥ ६५ ॥

٩

दह्यमानायेति॥१॥

भीष्म उवाच।

श्रुष्य मम कौन्तेय तिलदानस्य यत्फलम् निशम्य च यथान्यायं प्रयच्छ कुरुसत्तम ॥ ६ पितृणां परमं भोज्यं तिलाः सृष्टाः स्वयंभुवा। तिलदानेन वै तस्मात्पितृपक्षः प्रमोदते॥ ७ माघमासे तिलान्यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति सर्वसत्त्वसमाकीणें नरकं स न पश्यति॥ ८ सर्व सर्त्रेश्च यजते यस्ति छैर्यजते पितृन्। न चाकामेन दातव्यं तिलश्राद्धं कदाचन ९ महर्षेः कर्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रस्तास्तिलाः। ततो दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभो ॥ पौष्टिका रूपदाश्चेव तथा पापविनाशनाः। तस्मात्सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं विशिष्यते ११ आपस्तंबश्च मेघावी शंखश्च लिखितस्तथा। महर्षिगैतिमञ्चापि तिलदानैर्दिवं गताः॥ १२ तिलहोमरता विप्राः सर्वे संयतमैथुनाः। समा गव्येन हविषा अवृत्तिषु च संस्थिताः १३ सर्वेषामिति दानानां तिलदानं विशिष्यते । अक्षयं सर्वेदानानां तिलदानिमहोच्यते ॥ १४ उच्छिन्ने तु पुरा हव्ये कुद्दीकर्षिः परंतपः। तिलैरिश्चित्रयं हुत्वा प्राप्तवान् गतिमुत्तमाम् १५ इति प्रोक्तं कुरुश्रेष्ठ तिलदानमनुत्तमम्। विधानं येन विधिना तिलानामिह शस्यते १६ अत ऊर्ध्व निबोधेदं देवानां यष्ट्रिमिच्छताम । समागमे महाराज ब्रह्मणा वै खयंभुवा॥ १७ देवाः समेत्य ब्रह्माणं भूमिभागे यियक्षवः। श्रमं देशमयाचन्त यजेम इति पार्थिव॥ १८

देवा ऊचुः।
गगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्वस्य त्रिदिवस्य च।
यजमिह महाभाग यद्यं भवदनुद्यया॥ १९
नाननुद्यातभूमिहिं यद्यस्य फलमश्रुते।
त्वं हि सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च २०
प्रभुभवासि तस्मार्त्वं समनुद्यानुमहीसि।

ब्रह्मोबाच ।

ददानि मेदिनीमागं भवद्भोऽहं सुरर्षमाः॥ यस्मिन्देशे करिष्यध्वं यक्षान्कांस्यपनन्दनाः। देवा ऊचुः।

भगवन्कृतकार्याः स्म यहमहे खाप्तदक्षिणैः २२ इमं तु देशं मुनयः पर्युपासानेत नित्यदा। ततोऽगस्त्यश्च कण्वश्च भृगुरित्रद्वेषाकृषिः २३ असितो देवलश्चैव देवयज्ञमुपागमन्। ततो देवा महात्मान इजिरे यश्मच्युतम् २४ तथा समापयामासुर्यथाकाळं सुर्पभाः। त इष्टयशास्त्रिद्शा हिमवत्यवलोत्तमे॥ षष्टमंशं ऋतोस्तस्य भूमिदानं प्रचिक्ररे। प्रादेशमात्रं भूमेस्तु यो दद्याद् तुपस्कृतम् २६ न सीदति स कुच्छेषु न च दुर्गाण्यवाप्रते। श्रीतवातातपसहां गृहवृभि सुसंस्कृताम् २७ प्रदाय सुरलोकस्थः पुण्यान्तेऽपि न चाल्यते मुदितो वसति प्राज्ञः शक्रेण सह पार्थिव २८ प्रतिश्रयप्रदानाच सोऽपि खर्गे महीयते। अध्यापककुले जातः श्रोत्रियो नियतेन्द्रियः २९ गृहे यस्य वसेत्रुष्टः प्रधानं लोकमञ्जते। तथा गवार्थे रारणं शीतवर्षसहं दृढम् ॥ ३० थासप्तमं तारयति कुलं भरतसत्तम। क्षेत्रभूभि ददल्लोके ग्रुमां श्रियमवाप्रयात ३१ रत्नभूमि प्रद्यानु कुछवंशं प्रवर्षयेत्। न चोषरां न निर्देग्धां महीं दद्यात्कथञ्चन ३२ न इमशानपरीतां च न च पापिनेषेविताम्। पारक्वे भूमिदेशे तु पितृणां निर्वेषेतु यः ३३ तड़िन वापि पित्रिनः श्राद्धकर्म विहन्यते। तस्मात्कीत्वामहींद्यात्खरुपामपि विचक्षणः र्पिडः पितृभ्यो दत्तो वै तस्यां भवति शाश्वतः अटवीपर्वताश्चेव नद्यस्तीर्थानि यानि च ३५ सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्नेहि तत्र परिग्रहः। इत्येतङ्क्रामिदानस्य फलमुक्तं विशापते॥ ३६

अतः परं तु गोदानं कीर्तियण्यामि तेऽनध गावोऽधिकास्तपिक्षम्यो यस्मात्सर्वेभ्य एव च तस्मान्महेश्वरो देवस्तपस्ताभिः सहास्थितः। ब्राह्मे छोके वसन्त्येताः सोमेन सह भारत ३८ यां तां ब्रह्मर्थः सिद्धाः प्रार्थयन्ति परां गतिम् पयसा हिविषा दथ्ना शक्ता चाय चमैणा ३९

इमं हिमवत्सान्नीहितम् ॥ २३ ॥ हिमवति हिमवत्समीये कुरुक्षेत्रं येषां कुरुक्षेत्रं वेदिरासीदिति श्रुतेः ॥ २५ ॥ प्रतिश्रयो वासार्थे स्थलम् ॥ २९ ॥ प्रधानं लोकं ब्रह्मलो- कम् ॥ ३० ॥ तद्भि परकीयां भूमि वा यो निक्षेत् पितृमिः पितृभ्यो द्याति तच्छादं तद्भिदानास्यं कम च उभयं निहन्यते चुया भवति ॥३४॥ तस्यां कीतायाम्॥३५

अस्पिभिश्चोपक्रवान्त श्रुक्वेकिश्च भारत। नासां शातातपा स्यातां सदैताः कर्म कुर्वते न वर्षविषयं वापि दुःखमासां भवत्युत। ब्राह्मणैः सहिता यान्ति तस्मात्पारमकं पदम एकं गोब्राह्मणं तस्मात्प्रवदन्ति मनीषिणः। रन्तिदेवस्य यश्चे ताः पशुत्वेनोपकरिपताः ॥ अत्रश्रमण्वती राजन् गोचर्मभ्यः प्रवर्तिता। पद्यत्वाच विनिर्स्काः प्रदानायोपकिएताः ता इमा विषमु ख्येभ्यो यो ददाति महीपते। निस्तरेदापदं कुच्छां विषमस्थोऽापे पार्थिव॥ गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपद्यते। सर्वत्र विजयं चापि लमते मनुजाधिप॥ ४५ अमृतं वै गवां क्षीरिमत्याह त्रिद्शाधिपः। तस्मादद्दाति यो धेनुममृतं स प्रयच्छति ४६ अग्रीनामध्ययं ह्येतद्वीम्यं वेदविदो विदः। तस्माददाति यो धेनं स हीम्यं संप्रयच्छति॥ खर्गों वै मूर्तिमानेष चुषभं यो गवां पतिम्। विषे गुणयुते दद्यात्स वे खर्गे महीयते ॥ ४८ प्राणा वै प्राणिनामेते प्रोच्यन्ते भरतर्षम । तस्माहदाति यो धेनुं प्राणानेष प्रयच्छति ४९ गावः शरण्या भूतानामिति वेद्विदो विद्रः। तस्माइदाति यो धेनं शरणं संप्रयच्छति ५० न वधार्थे प्रदातव्या न की नाशे न नास्तिके गोजीविने न दातव्या तथा गौर्भरतर्षम ५१ ददत्स तादशानां वै नरो गां पापकर्मणाम् । अक्षयं नरकं यातीत्येवमाहुर्महर्षयः॥.

न क्रशां नापवत्सां वा वंध्यां रोगान्वितां तथा न दयङ्गां न परिश्रान्तां दद्याद्गां ब्राह्मणाय वे दशगोसहस्रशे हि शकेण सह मोदते। अक्षयाँ छाने छोकान्नरः शतसहस्रशः॥ ५४ इत्येतद्गोपदानं च तिळदानं च कीर्तितम्। तथा भूमिपदानं च श्रृणुष्वान्ने च भारत॥ ५५

अज्ञदानं प्रधानं हिं की न्तेय परिचक्षते। अधस्य हि प्रदानेन रितदेवो दिवं गतः ५६ श्रान्ताय क्षितायात्रं यः प्रयच्छति भूमिपः स्वायंभवं महत्सानं स गच्छति नराधिप ५७ न हिरण्यैर्न वासोाभेनान्यदानेन भारत। प्राप्तवन्ति नराः श्रेयो यथा हासप्रदाः प्रभो ॥ अने वै प्रथमं द्रःयमनं श्रीश्च परा मता। अन्नात्प्राणः प्रभवति तेजो वीर्ये बलं तथा ५९ सद्यो ददाति यश्चान्तं सहैकात्रमना नरः। न स दुर्गाण्यवामोतीत्येवमाह पराशरः ६० अर्चीयत्वा यथान्यायं देवे म्योऽनं निवे रयेत यदन्ना हि नरा राजंस्तदन्नास्तस्य देवताः ६१ की मुदे शक्त पक्षे तु योऽचदानं करोत्यत। स सन्तरात दुर्गाणि प्रेत्य चानन्त्यमञ्जते ६२ अमुक्तवाऽतिथये चान्नं प्रयच्छेदाः समाहितः स वै ब्रह्मविदां लोकान्प्राप्त्रयाद्भरतर्षम ॥ सुक्रच्छामापदं प्राप्तश्चान्नद्ः पुरुषस्तरेत् । पापं तरित चैवेह दुष्कृतं चापकर्षति ॥ इत्येतद्वद्वानस्य तिलदानस्य चैव ह। भूमिदानस्य च फलं गोदानस्य च कीर्तितम्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि षद्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

03

युधिष्ठिर उवाच।

श्रुतं दानफलं तात यत्त्वया परिकार्तितम् अन्नदानं विशेषेण प्रशस्त्रामेह भारत॥ १ पानीयदानमेवैतत्कथं चेह महाफलम् । इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि विस्तरेण पितामह २ भीषम उवाच। • हन्त ते वृतीयिष्यामि यथावद्भरतर्षम। गदतस्तन्ममाद्येह शृष्ण सत्यपराक्रम॥ ३

कौमुदे कार्तिके ।।६२॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्डीये भारतमावदीपे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६॥

819

श्रुतमिति॥१॥

पानीयदानात्प्रभृति सर्वे वश्यामि तेऽनघ। यद्त्रं यश्व पानीयं संप्रदायाश्चते नरः॥ न तस्मात्परमं दानं किञ्चिदस्तीति मे मनः। अन्नात्प्राणभृतस्तात प्रवर्तन्ते हिं सर्वेशः ॥५ तस्माद्रं परं लोके सर्वलोकेषु कथ्यते। अन्नाद्वलं च तेजश्च प्राणिनां वर्धते सदा॥ ६ अन्नदानमतस्तस्माच्छ्रेष्ठमाह प्रजापतिः। साविज्या हापि कौन्तेय श्रुतं ते वचनं ग्रुभम् यतश्च यद्यथा चैव देवसत्रे महामते। असे दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत ॥ ८ प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते। श्चतं हि ते महाबाहो लोमशस्यापि तद्वचः ९ प्राणान्दत्वा कपोताय यत्प्राप्तं शिविना पुरा। तां गति लभते दत्वा द्विजस्यान्नं विशापते १० तस्माहिशिष्टां गच्छन्ति प्राणदा इति नः श्रृतं -अन्नं वापि प्रभवति पानीयात्कुरुसत्तम। नीरजातेन हि विना न किचित्संप्रवर्तते ११

नीरजातश्च भगवान्सोमो प्रहगणेश्वरः। अमृतं च सुघा चैव सुघा चैवामृतं तथा १२ अन्नीषध्यो महाराज वीरुधश्च जलोद्भवाः। यतः प्राणभृतां प्राणाः संभवन्ति विद्यापते ॥ देवानाममृतं हान्नं नागानां च सुधा तथा । पितृणां च खधा प्रोक्ता पशुनां चापि वीरुधः अन्नमेव मनुष्याणां प्राणानाहुर्मनीषिणः। तच सर्वं नरव्यात्र पानीयात्संप्रवर्तते ॥ १५ तस्मात्पानीयदानाद्वै न परं विद्यते कचित्। तच द्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भृतिमात्मनः १६ धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानामहोच्यते। श्रांश्याप्यधि कौन्तेय सदा तिष्ठति तोयदः १७ सर्वकामानवामोति कीर्ति चैव हि शाश्वतीम प्रेत्य चानन्त्यमश्चाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते १८ तोयदो मनुजन्यात्र स्वर्ग गत्वा महाद्यते। अक्षयान्समवामोति लोकानित्यव्रवन्मितः 🌬

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पानीयदानमाहात्म्ये सप्तपष्टितमोऽध्यायः॥ ६७॥

६८

युधिष्ठिर उवाच। तिळानां कीदशं दानमथ दीपस्य चैव हि अन्नानां वाससां चैव भूय एव ब्रवीहि में ॥१

मीष्म उवाच।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
ब्राह्मणस्य च संवादं यमस्य च युधिष्ठिर॥२
मध्यदेशे महान्त्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह।
गंगायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः॥ ३
पर्णशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिप।
विद्वांसस्तत्र भूथिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसंस्तथा॥४
अथ प्राह यमः कंचित्पुरुषं कृष्णवाससम्।
रक्ताक्षमुध्यरोमाणं काकजंघाक्षिनासिकम् ५
गच्छ त्वं ब्राह्मणप्रामं ततो गर्त्वा तमानय।

अगस्त्यं गोत्रतश्चापि नामतश्चापि शर्मिणम् शमे निविष्टं विद्वांसमध्यापकमनावृतम् । मा चान्यमानयेथास्त्वं सगोत्रं तस्य पार्श्वतः स हि तादगुणस्तेन तुल्योऽध्ययनजन्मना । अपत्येषु तथा वृत्ते समस्तेनैव धीमता ॥ ८ तमानय यथोदिष्टं पूजा कार्या हि तस्य वै । स गत्वा प्रतिकूलं तश्चकार यमशासनम् । तमाक्रम्यानयामास प्रतिषिद्धो यमेन यः । तस्मै यमः समुत्थाय पूजां कृत्वा च वीयेवान् प्रोवाच नीयतामेष सोऽन्य आनीयतामिति प्रवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स द्विजः ॥ ११ उवाच धर्मराजानं निर्विण्णोऽध्ययनेन वै । यो मे कालो भवेच्छेपस्तं वसेयमिहाच्युत १२

नीरजातेन जलोद्भवेन धान्यादिना ॥ ११ ॥ इति श्रीमहा-भारते अनुशासनपर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्त-षाष्ट्रितमोऽष्यायः ॥ ६७ ॥

86

तिलानामिति ॥ १ ॥ इह यमलोके ॥ १२ ॥

यम उवाच।

नाहं कालस्य विहितं प्राप्तोमीह कथंचन। यो हि धर्मे चरित वै तं तु जानामि केवलम् गच्छ विप्रत्वमधैव आलयं स्व महाद्यते। ब्रूहि सर्वे यथा स्वैरं करवाणि किमच्युत १४

ब्राह्मण उवाच । यत्तत्र कृत्वा सुमहत्पुण्यं स्यात्तद्भवीहि मे । सर्वस्य हि प्रमाणं त्वं त्रैलोक्यस्यापि सत्तम

श्रण तत्त्वेन विपर्षे प्रदानविधिमुत्तमम्।
तिलाः परमकं दानं पुण्यं चैवेह शाश्वतम् १६
तिलाश्च संप्रदानव्या यथाशक्ति द्विजर्षमः।
नित्यदानात्स्वेकामांस्तिला निर्वर्तयन्त्युत॥
तिलान् श्राद्धे प्रशंसन्ति दानमेतद्व्यनुत्तमम्।
तान्प्रयच्छल विप्रेभ्यो विधिदृष्टेन कर्मणा १८
वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु तिलान्द्धाद्विजातिषु
तिला भक्षयितव्याश्च सदा त्वालंमनं च तैः
कार्य सत्तमिच्छाद्भः श्रेयः सर्वात्मना गृहे।
तथाऽऽपः सर्वदा देयाः पेयाश्चेव न संशयः
प्रकारिण्यस्तडागानि क्रूपांश्चेवात्र खानयेत।
पतत्सुदुर्लभतरामहलोके द्विजोत्तम॥ २१
आपो नित्यं प्रदेयास्ते पुण्यं ह्येतदनुत्तमम्।
प्रपाश्च कार्या दानार्थं नित्यं ते द्विजसत्तम।
भूकेऽप्यन्नं प्रदेयं तु पानीयं वै विशेषतः २२

भीष्म उवाच। इत्युक्ते स'तदा तेन यमदूरेन वै गृहान्। नीतश्च कार्यामास सर्वे तद्यमशासनम्। नीत्वा तं यसद्तोऽपि गृहीत्वा शर्मिणं तदा ययौ स' धर्मराजाय न्यवेदयत चापि तम् २४ तं धर्मराजो धर्मश्चं पूजीयत्वा प्रतापवान्। कृत्वा च संविदं तेन विससर्ज यथागतम् २५ तस्यापि च यमः सर्वमुपदेशं चकार ह। प्रेत्यैत्य च ततः सर्वे चकारोक्तं यमेन तत ॥ तथा प्रशंसते दीपान्यमः पिताहितेप्सया। तस्माद्वीपप्रदो नित्यं संतारयति वै पितन्॥ दातव्याः सततं दीपास्तस्माद्भरतसत्तम । देवतानां पितृणां च चक्षुष्यं चात्मनां विभों रत्नदानं च समहत्पण्यसकं जनाधिप। यस्तान विकीय यजते ब्राह्मणो ह्यभयंकरम् २९ यहै ददाति विप्रेभ्यो ब्राह्मणः प्रतिगृह्य वै। उभयोः स्यात्तदक्षय्यं दात्ररादात्रेव च ॥३० यो ददाति स्थितः स्थित्यां तादद्याय प्रतिग्रहं उभयोरक्षयं धर्म तं मनुः प्राह् धर्मवित् ॥३१ वाससां संप्रदानेन खदारनिरतो नरः। सुवस्त्रश्च सुवेषश्च भवतीत्यनुशुभ्रम ॥ गावः सुवर्णे च तथा तिलाश्चेवानुवर्णिताः। बहुशः पुरुषव्यात्र वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३३ विवाहांश्चेव कुर्वीत पुत्रानुत्पादयेत च। पुत्रलाभो हि कौरव्य सर्वलामाद्विशिष्यते ३४

इंति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि क्ष्येनकपौतसंवादे अष्ट्रषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

युधिष्ठिर उवाच।

मूय एव कुरुश्रेष्ठ दानानां विधिमुत्तमम् । कथयस्व महाप्राज्ञ भूमिदानं विशेषतः ॥१॥

कालस्य विहितं आयुःप्रमाणं न प्राप्नोमि न जानामि। कालेनाप्रवर्तितं त्वामिह स्थापयितुं न शक्तोमीत्यर्थः ॥१३॥ ब्रूहि पृच्छ ॥१४॥ निर्वर्तयन्ति साधयन्ति ॥१७॥ आलम्भनं सर्वतः सर्वानं उद्वर्तनमित्यर्थः ॥१९॥ रत्नेति तस्मै रत्नदानं कर्तव्यं यस्तान् तानि विकाय यशं करोति।

एता इतस्याभयंकुरं प्रतिप्रहविकयजदोष्प्रम् ॥ २९॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकर्णाये भारतमाव-दीपे अष्टषष्टितमोऽध्यायः॥ ६८॥

23

भूय इति ॥ १॥

पृथिवीं क्षत्रियो दद्याद्वाहणायेष्टिवर्मिणे। विधिवस्प्रतिगृद्धीयाच्च स्वन्यो दातुमईति॥२ सर्ववर्णेस्तु यच्छक्यं प्रदातुं फलकांक्षिभिः। वेदे वा यसमाख्यातं तन्मे व्याख्यातुमईसि३

भोष्म उवाच। तुरुयनामानि देयानि त्रीणि तुरुयफलानि च सर्वकामफलानीह गायः पृथ्वी सरस्वती ४ यो ब्रूयाचापि शिष्याय धस्यों ब्राह्मीं सरस्टतीं पृथिवीगोप्रदानाभ्यां तुल्यं स फलमकृते॥५ तथैव गाः प्रशंसन्ति न तु देयं ततः परम्। सिन्निष्टफलास्ता हि लघ्वर्थाञ्च युधिष्ठिर ६ मातरः सर्वभूतानां गावः सर्वेसुखप्रदाः। वृद्धिमाकांक्षता नित्यं गावः कार्याः प्रदक्षिणाः संताड्या न तु पादेन गवां मध्ये न च वजेत। मङ्गलायतनं देव्यस्तस्मातपुज्याः सदैव हि ॥८ प्रचोदनं देवक्रतं गवां कर्मसु वर्तताम्। पूर्वमेवाक्षरं चान्यद्भिधेयं ततः परम्॥ ९ प्रचारे वा निवाते वा बुधो नोद्वेजयेत गाः। तृषिता हाभिवीक्षन्तयो नरं हन्युः सवान्धवम् पितृसद्यानि सततं देवतायतनानि च। पूर्वते शक्ता यासां पूतं किमधिकं ततः॥११ घासमुर्ष्टि परगवे दद्यात्संवतसरं तु यः॥ अकृत्वा स्वयमाहारं व्रतं तत्सार्वकामिकम् १२ स हि पुत्रान्यशोर्थं च श्रियं चाप्यधिगच्छति नाशयत्यशुभं चैव दुःस्वमं चाप्यपोहति १३ युथिष्ठिर उवाच । देयाः किलक्षणा गावः काश्चापि परिवर्जयेत् कीदशाय प्रदातस्या न देयाः कीदशाय च१४ भीष्म उवाच ।

असदृत्ताय पापाय छुन्धायानृतवादिने।
हृद्यक्त्यद्यपेताय न देया गौः कथञ्चन ॥ १५ः
भिक्षवे बहुपुत्राय श्रोत्रियायाहिताग्नथे।
हृत्वा द्शगवां दाता लोकानाभोत्यनुत्तमान्
यश्चैव धर्मे कुरुते तस्य धर्मफलं च यत।
सर्वस्यैवांशभाग्दाता तं निमित्तं प्रवृत्तयः १७
यश्चेनमुत्पाद्यते यश्चैनं त्रायते भयात।
यश्चास्य कुरुते वृत्तिं सर्वे ते पितरस्त्रयः १८ः
कल्मषं गुरुद्धश्रूषा हन्ति मानो महद्यशः।
अपुत्रतां त्रयः पुत्रा अवृत्तिं दश धेनवः॥ १९ः

वेदान्तिनिष्टस्य बहुश्रुतस्य
प्रज्ञानतृप्तस्य जितोन्द्रियस्य ।
शिष्टस्य दान्तस्य यतस्य चैव
भूतेषु नित्यं प्रियवादिनश्च ॥ २०
यः श्रुद्धयाद्वै न विकर्म कुर्यान्मृदुश्च शान्तौ ह्यातिथिप्रियश्च ।
वृत्ति द्विजायातिस्जेत तस्मै
यस्तुल्यशीलश्च सपुत्रदारः २१
शुभे पात्रे ये गुणा गाप्रदाने
तावान्दोषो ब्राह्मणस्वापहारे ।
सर्वावस्थं ब्राह्मणस्वापहारो
दाराश्चेषां दूरतो वर्जनियाः २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गोदानमाहात्स्ये पकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

इष्टिकार्मणे याज्ञिकाय ॥ २ ॥ तुल्यनामानि गोपद-बाच्यानि ॥ ४ ॥ देयं दानयोग्यं परं श्रेष्टम् ॥ ६ ॥ प्रचादनिमात्त गवां बलीवर्दानां कर्मसु यज्ञावर्थेषु कृष्या-वर्थेषु वर्षणादिषु वर्ततां प्रचोदनं प्रतोदेन-प्रेरणं देवै: कृत-मिति न तत्र दोष इति भावः । तथापि पूर्वे यज्ञार्थमेव चोदनं स्वसरं श्रेयस्करम् । अन्यत्कृष्यावर्थे तु ततः परं वैदिककर्ष-समनुष्रवृत्तं आभिधेयं वाच्यं निन्यमिन्यर्थः। तथा च स्मृतिः हलान्त बहावर्चसमिति । तेन गोदोहकारित्वात्कृष्यर्थे कर्षणं

दोषावहमित्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रचारे पलायने । निवाते कठिनोपवेशने अभिची क्षन्त्यो जलमलभमानाः ॥ ९०॥ आहारं तदीयतकाद्याहरणमकृत्वा ॥ १२ ॥ वेदान्तानेष्ठस्य द्यति अतिस्जेतेत्युत्तरेणान्वयः चतुर्थ्यये षष्ठी ॥ २० ॥ य इति । ब्राह्मणो यदि क्षुद्धयाद्विकमं करोति तिहें राज्ञस्त-त्पापमित्यर्थः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वाणे नैलकष्ठीये भारतभावदीपे एकोनसप्तितनोऽच्यायः ॥६९॥

190

मिम उवाच ।

अत्रैव कीर्त्यते सिद्धि ब्रीह्मणस्वाभिमर्शने ।

नृगेण सुमहत्सुच्छूं यद्वातं कुरु हह ॥ १ निविशंत्यां पुरा पार्थ द्वारवत्यामिति श्रुतिः अहर्यत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः ॥ २ प्रयत्नं तत्र कुर्वाणास्त्रस्मात्कूपाक्षलार्थिनः ।

अमेण महता युक्तास्तिस्मित्योये सुसंवृते ॥ ३ द्व्युस्ते महाकायं सुकलासमविश्वतम् ।

तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्वस्ते सहस्रशः ॥ ४ प्रप्रहेश्चर्मपट्टैश्च तं वध्वा पर्वतोपमम् ।

गाशक्रुवन् समुद्धते ततो जग्युर्जनार्द्वम् ५ समावृत्योदपानस्य कुकलासः स्थितो महान् ।

तस्य नास्ति समुद्धतें त्येतत्कृष्णे न्यवेदयन् ६

स वास्त्वेन समुद्रुतश्च
पृष्टश्च कार्य निजगाद राजा।
नृगस्तदात्मानमथो न्यवेदयत्
पुरातनं यञ्चसहस्त्रयाजिनम् ७
तथा ब्रवाणं तु तमाह माधवः
शुभं त्वया कर्म कृतं न पापकम्।
क्यं भवान्दुर्गतिमीदशीं गतो
नरेन्द्र तद्र्राहि किमेतदीदशम्॥ ८
शतं सहस्राणि गवां शतं पुनः
पुनः शतान्यष्टशतायुतानि।
त्वया पुरा दत्तमितीह शुशुम
नृप द्विजेभ्यः कन्न तद्गतं तवं ९

नुगस्ततोऽव्रवीत्कृष्णं ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः।
प्रोषितस्य परिभ्रष्टा गौरेका मम गोधने १०
गवां सहस्रे संख्याता तदा सा पशुपैर्मम।
सा ब्राह्मणाय में दत्ता प्रेत्यार्थमिकांक्षता११
अपस्यत्परिमार्गश्च तां गां परगृहे द्विजः।
ममेयमिति चोवाच ब्राह्मणो यस्य साऽभवत्
तावुमो समनुप्राप्तौ विवदन्तौ भृदाज्वरौ।
मवान्दाता भवान्हतैत्यश्च तौ मामवोचताम्।
इतेन इतसंख्येन गवां विनिमयेन वै।
याचे प्रतिब्रहीतारं स तु मामब्रवीदिदम्।

देशकालोप्तसम्पन्ना दोग्ज्ञी शांतातिवत्सला स्वादुक्षीरप्रदा धन्या मम नित्यं निवेशने १५ कृतं च भरंते सा गौर्मम पुत्रमपत्तनम्। न सा शक्या मया दातुमित्युंक्तवा स जगाम ह ततस्तमपरं विशं याचे विनिमयेन वै। गवां शतसहसंहि तत्कृते गृह्यतामिति १७

ब्राह्मण उवाच । न राज्ञां प्रतिगृह्यामि शक्तोऽहं स्वस्य मार्गणे सैव गौदींयतां शीव्रं ममिति मधुसुद्रन ॥ १८ रुक्ममध्वांश्च दद्तो रजतस्यन्द्नांस्तथा। न जग्राह ययौ चापि तदा स ब्राह्मणर्थमः १९ पतस्मिन्नेव काले तु चोदितः कालधर्मणा। पितृलोकमहं प्राप्य धर्मराज्ञम्यागमम् ॥ २० यमस्तु पूजायित्वा मां ततो वचनमन्नशीत्। नान्तः संख्यायते राजंस्तव पुण्यस्य कर्मणः अस्ति चैव कृतं पापमज्ञानात्तद्पि त्वया। चरस्व पापं पश्चाद्वा पूर्वे वा त्वं यथेव्छासि॥ रक्षिताऽस्मीति चोक्तं ते प्रतिशा चानृता तव ब्राह्मणसस्य चादानं द्विविधस्ते व्यतिक्रमः॥ पूर्व कुच्छ्रं चरिष्येऽहं पश्चाच्युभमिति प्रभो। धर्मराजं ब्रुवन्नेवं पतितोऽस्मि महीतले॥ २४ अश्रीषं पतितश्चाहं यमस्योचैः प्रभाषतः। वासुदेवः समुद्धर्ता भविता ते जनार्दनः २५ पूर्णे वर्षसहस्रान्ते श्रीणे कर्मणि दुष्कृते। प्राप्स्यसे शाश्वतान्छो काञ्जितान्खेनैव कर्मणा कूपेऽऽत्मानमधःशीर्षमपश्यं पतितश्च ह । तिर्येग्योनिमनुप्राप्तं न च मामजहात्स्मृतिः ॥ त्वया तु तारितोऽस्म्यद्य किमन्यत्र तपोबलात् अनुजानीहि मां कृष्ण गच्छेयं दिवमद्य वै॥ अनुज्ञातः स कृष्णेन नमस्कृत्य जनार्द्नम्। दिव्यमास्थाय पन्थानं ययौ दिवमरिन्दमः॥ ततस्तास्मिन्दिवं याते नृगे भरतसत्तम। वासुदेव इमं श्लोकं जगाद कुरुनन्दन ॥ ३० ब्राह्मणस्वं न हर्तस्यं पुरुषेण विज्ञानता। ब्राह्मणस्वं इतं हन्ति नृगं ब्राह्मणगौरिव ३१

190

अन्नेचेति ॥ १ ॥ जलार्थिनः तस्मिन्कृकलासं दृहग्रु-।रित्याप्रीमेणान्वयः ॥ ३ ॥ अनुता ब्राह्मणघेनोर्नाशात् तस्या एव त्वया आदानात् ॥ २३ ॥ क्रुच्छूं चरिष्ये पापफलं मोक्ष्ये ॥ २४ ॥ त्मानं आत्मानं सन्धिरार्षः ॥ २७ ॥

सतां समागमः सद्भिनांफलः पार्थं विद्यते। विमुक्तं नरकात्पश्य नृगं साधुसमागंमात् ३२ । अपचारं गवां तस्माह्यजेयेत युधिष्ठिर ॥

प्रदानफलवत्तत्र द्रोहस्तत्र तथाफलः।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाण दानधर्मपर्वाणे नृगोपाख्याने सप्ततितमोऽध्यायः॥ ७०॥

98

युधिष्ठिर उवाच । दत्तानां फलसंप्राप्तिं गवां प्रवृहि मेऽनघ। विस्तरेण महावाहों न हि तृष्यामि कथ्यताम् भीष्म उवाच।

अत्राप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। ऋषेरहाछकेवीक्यं नाचिकतस्य चोभयोः २ ऋषिरदालिकदीक्षामुपगम्य ततः सुतम्। त्वं मामुपचरखेति नाचिकेतमभाषत ॥ समाप्ते नियमे तस्मिन्महर्षिः पुत्रमद्रवीत्। उपस्पर्शेन सक्तस्य खाध्यायाभिरतस्य च ॥ ४ इध्मा दर्भाः सुमनसः कलश्रशातिभोजनम्। विस्मृतं मे तदादाय नदीतीरादिहावज ॥ ५ गत्वाऽनवाप्य तत्सर्वे नदीवेगसमाप्छतम्। न पश्यामि तदित्येवं पितरं सोऽव्रवीन्सुनिः ६ श्चितपासाश्रमाविष्टो मुनिरुद्दालकिस्तदा । यमं पश्येति तं पुत्रमशपत्स महातपाः॥ तथा स पित्राऽभिहतो वाग्वज्रेण कृताञ्जि प्रसीदेति ब्रवन्नेव गतसत्त्वोऽपतद्भवि॥ नाचिकेतं पिता दृष्टा पतितं दुःखमूर्चिछतः। कि मया कृतमित्युक्तवा निपपात महीतले ९ तस्य दुःखपरीतस्य खं पुत्रमनुशोचतः। व्यतीतं तदहःशेषं साचोग्रा तत्र शर्वरी १० पित्रयेणाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः कुरुद्वह । प्रास्यन्द्चछयने कौर्ये वृष्ट्या सस्यमिवास्नुतम् स पर्यपृच्छत्तं पुत्रं श्लीणं पर्यागतं पुनः। दिव्यैगॅन्धैः समादिग्धं श्लीणलप्तमिवोत्थितम्

अपि पुत्र जिता लोकाः शुभास्ते खेन कर्मणा दिष्ट्या चासि पुनः प्राप्तो न हि ते मानुषं वपुः प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पित्रा पृष्टो महातमना । स तां वार्ती पितुर्मध्ये महर्षीणां न्यवेदयत्॥

कुर्वन् भवच्छासनमाशु यातो ह्यहं विशालां रुचिरप्रभावाम । वैवस्तर्वी प्राप्य सभामपद्यं सहस्रक्षी योजनहेमभासम्॥ 30 दृष्ट्रैव मामभिमुखमापतन्तं देहीति स ह्यासनमादिदेश। वैवखतोऽर्घादिभिरईणैश्र भवत्कृते पूजयामास मां सः॥ ततस्त्वहं तं शनकरवोचं वृतः सद्स्यैरिभपूज्यमानः। प्रांतोऽस्मि ते विषयं धर्मराज लोकानहीं यानहं तान्विधत्ख॥१७ यमोऽब्रवीनमां न सृतोऽसि सीम्य यमं पश्येत्याह स त्वां तपस्वी। पिता प्रदीप्ताशिसमानतेजा न तच्छक्यमनृतं विप्रकर्तुम्॥ दष्टस्तेऽहं प्रतिगच्छख तात शोचलसौ तव देहस्य कर्ता। ददानि किं चापि मनःप्रणीतं प्रियातिथेस्तव कामान्वणीष्व॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभाव-दीवें सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

दत्तानामिति ॥ १ ॥ अतिभोजनं भोजनसामप्रिकं

शाकादि ॥ ५ ॥ गतसत्त्वो मृतः ॥ ८ ॥ सस्यं शुष्यमाणम् ॥ ११ ॥ योजनेति छप्ततृतीयान्तं पदम् । योजनैः सहस्र-शः संमितामिति शेषः ॥ १५ ॥ अस्मै आसने देहीति स्वमृत्यमादिदेश ॥ १६ ॥

तेनैवमुक्तस्तमहं प्रत्यवोचं प्राप्तोऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्त्यम् । इच्छाम्यहं पुण्यकृतां समृद्धा-ह्योकान्द्रष्टं यदि तेऽहं वराईः॥ २० यानं समारोप्य तु मां स देवो वाहैर्युक्तं सुप्रभं भानुमत्तत्। संदर्शयामास तदात्मलोकान् सर्वोस्तथा पुण्य इतां द्विजेन्द्र ॥ अपर्यं तत्र वेर्मानि तैजसानि महात्मनाम्। नानासंस्थान रूपाणि सर्वरतन मयानि च चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च। अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च॥२३ वैदुर्यार्कप्रकाशानि रूप्यस्ममयानि च। तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥ भक्ष्यभोज्यमयान्शैलान्वासांसि शयनानि च सर्वक्रमाफ डांश्रेव वृक्षान्भवनसंस्थितान् २५ नद्यो वीध्यः समा वाप्यो दीधिकाश्चैव सर्वशः घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः श्रीरस्रवा वै सरितो भिरीश्र सर्पिस्तथा विमलं चापि तोयम्। वैवखतस्यानुमतांश्च देशा-नदृष्टपूर्वान्सुबहूनपश्यम् ॥ सर्वान्दद्वा तदहं धर्मराज-मवोचं वै प्रमविष्णुं पुराणम्। श्रीरस्यैताः सर्पिषश्चेव नद्यः शश्वत्स्रोताः कस्य भोज्याः प्रदिष्टाः यमोऽब्रवीद्विद्धि भोज्यास्त्वमेता ये दातारः साधवो गोरसानाम्। अन्ये लोकाः शाश्वता वीतशोकैः समाकीणा गोप्रदाने रतानाम् ॥ २९ न त्वेतासां दानमात्रं प्रशस्तं पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च। ज्ञात्वा देयं विश्र गवान्तरं हि

स्वाध्यायवान् योऽतिमात्रं तपस्वी ' वैतानस्थो ब्राह्मणः पात्रमासाम्। कुच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च द्वारेरेतेगीविशेषाः प्रशस्ताः॥ 'तिस्रो राज्यस्वद्भिरुपोष्य भूमौ तृप्ता गावस्तंपितेभ्यः प्रदेयाः । वत्सैः'प्रीताः सुप्रजाः सोपचारा-स्त्र्यहं दत्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥ ३२ दत्वा धेनुं सुवतां कांस्यदोहां कल्याणवत्सामपळायिनीं च । यावनित रोमाणि भवनित तस्या-स्तावद्वर्षाण्यश्चते स्वर्गलोकम् ॥ ३३ तथाऽन हाहं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय दानतं धुर्ये बलवनतं युवानम्। कुलानुजीव्यं वीर्यवन्तं वहन्तं भुङ्के लोकान्संमितान्धेनुदस्य॥३४ गोव क्षान्तं गोशरण्यं कृतशं चृत्तिग्लानं ताहरां पात्रमाहुः। वृद्धे ग्लाने संम्रमे वा महार्थे कृष्यर्थे वा होस्यहेतोः प्रस्त्याम् ॥३५ गुर्वर्थं वा बालपृष्ट्यामिषङ्गां गां वै दातुं देश कालोऽविशिष्टः। अन्तर्ज्ञाताः सऋयज्ञानलब्धाः प्राणकीता निर्जिता यौतकाश्च॥ ३६ नाचिकेत उवाच। श्रुत्वा वैवस्वतवचस्तमहं पुनरबुवम्। अभावे गोप्रदातॄणां कथं लोकान् हि गच्छति ततोऽब्रवीद्यमो धीमान् गोप्रदानपरां गतिम्। गोप्रदानानुकरुपं तु गासृते सन्ति गोप्रदाः॥ अलाभे यो गवां दद्यात घृतधेनुं यतवतः। तस्येता घृतवाहिन्यः क्षरन्ते वत्सला इव ३९ घुतालामे तु यो दद्यात्तिलघेनुं यतवतः। स दुर्गात्तारितो धेन्वा श्लीरनद्यां प्रमोदते ४०

अनेकशतानि भौमानि उपर्युपरिभूमिसमूहा येषु तानि प्रासादमण्डलानि ॥ २३ ॥ गवामन्तरं अन्योन्यं तारतम्यं अवङ् ॥ ३० ॥ कृच्ल्रोत्स्याः सङ्करात् निरोधात् मुक्ताः । पोषणार्थे दिस्हागारादागताः ताहशीनां पालनं प्रशस्ततरमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ तिस्त इति । त्यहमम्मात्राहारो भूमिशायी भून्वा चतुर्थे दिनमारभ्य त्र्यहमेकैकां गां दत्वा गारसैर्श्वतिं कुर्यात् । एवं व्रतपूर्वकं

दुःखं ज्ञातुं पात्रकादित्यभूतम् ॥ ३०

गोत्रयं ददत उक्तं वस्यमाणं च फलं भक्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ वृद्धे ग्लाने रोहुगिणि पथ्याशनार्थं संप्रमे दुनिक्षे महार्थे यज्ञा-वर्थे च प्रसूत्यां पुत्रजन्मिन ॥३५॥ बालपृष्टया बालपुष्टय-भिप्रायेण वा अन्तः बहुदुग्धाः शान्तत्यादिगुगवत्त्वेन ज्ञाताः । क्रयलब्धाः ज्ञानलब्धाः प्राणव्यत्ययेन कीताः यौतकाः पाणिप्रहणादिकाले श्वशुरादिभ्यः प्राप्ताः ॥ ३६ ॥ तिलालाभे त यो दद्याक लघेनुं यतवतः। स कामप्रवहां शीतां नदीमेतामुपाष्ट्रते॥ ४१ एवमेतानि मे तत्र धर्मराजो न्यदर्शयत। दृशा च परमं हर्षमवापमहमच्युत ॥ निवेद्ये चाहामिमं प्रियं ते ऋतुर्महानल्पधनंप्रचारः। प्राप्तो मया नात स मत्प्रसूतः ' प्रपत्स्यते वेदविधिप्रयुत्तः॥ 83 शापो ह्ययं भवतोऽनुग्रहाय प्राप्तो मया यत्र दृष्टो यमो वै। दानन्यार्षे तत्र दक्षा महात्म-न्निःसन्दिग्धान्दानधर्माञ्चरिष्ये ॥४४ इदं च मामव्रवीद्धर्भराजः पुनः पुनः संप्रहृपो महर्षे। दानेन यः प्रयतोऽभूत्सदैव विशेषतो गोप्रदानं च कुर्यात्॥ ४५ श्रद्धो हार्थो नावमन्यस धर्मान् पात्रे देयं देशकालोपपन्ने। तस्माद्गावस्ते नित्यमेव प्रदेशा मा भूच ते संशयः कश्चिदत्र॥ पताः पुरा ह्यददक्षित्यमेव शान्तात्मानो दानपथे निविधाः। तपांस्युत्राण्यप्रतिशंकमाना-स्ते वै दानं प्रदृदुश्चैव शक्त्या॥ ४७ काले च शक्त्या मत्सरं वर्जीयत्वा गुद्धात्मानः श्रद्धिनः पुण्यशीलाः। दत्वा गा वै लोकमसुं प्रपन्ना देदीप्यन्ते पुण्यशीलास्तु नाके॥ ४८ पतदानं न्यायलब्धं द्विजेश्यः पात्रे दत्तं प्रापणीयं परीक्ष्य। *काम्याध्म्या वर्तित्रव्यं दशाई रसैर्गवां शक्तता प्रस्नवैवा ॥ 89 देववती स्याद्धपभप्रदानै-वैदावासिगोयुगस्य प्रदाने। तीर्थां वाप्तिगों प्रयुक्तप्रदाने पापोत्सर्गः किलायाः प्रदाने ॥ ५० गामप्येकां कापिलां संप्रदाय न्यायोपेतां कलुषाद्विप्रमुच्येत्। गवां रसात्परमं नास्ति कि चि द्रवां प्रदानं सुमहद्भदन्ति ॥ 98 गावो लोकांस्तारयान्त क्षरनत्यो गावश्रान्नं सञ्जनयन्ति लोके। यस्तं जानन्न गवां हार्दमोति स वै गन्ता निरयं पापचेताः॥ ५२ यैस्तद्तं गोसहस्रं शतं वा दशार्थे वा दश वा साध्वत्सम्। अप्येका वै साधवे ब्राह्मणाय साऽस्यामुन्मिन्पुण्यतिथा नदी वै ५३ प्राप्त्या पृष्ट्या लोकसंरक्षणेन गावस्तुल्याः सूर्यपादैः पृथिदयाम् । शब्दश्चेकः संनतिश्चोपभोगाः स्तस्माद्गोदः सूर्यं इवावभाति॥ गुरुं शिष्यो वरयेद्गोप्रदाने स वै गन्ता नियतं खर्गमेव। विधिज्ञानां सुमहान्धमं एषो विधि ह्याद्यं विधयः संविद्यान्ति ५% इदं दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः पात्रे दत्वा प्रापयेथाः परीक्ष्य । त्वर्याशंसन्त्यमरा मानवाश्च वयं चापि प्रस्ते पुण्यशीले॥ 3,2 इत्युक्तोऽहं धर्मराजं द्विजर्षे धर्मात्मानं शिरसाऽभिप्रणम्य। अनुज्ञातस्तेन वैवस्वतेन प्रत्यागमं भगवत्पाद् मुलम् ॥ 919

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि यमवाक्यं नाम पकसप्ततितनोऽध्यायः॥ ७१॥

कृतुः गोदानहपः ॥४३॥ प्रापणीयं गोः आहारादि ॥४९॥ गोप्रयुक्तं रथशकटादि ॥ ५० ॥ हार्दे हृत्स्यं निक्ष्यपानकह्नु-यनादिकं कर्तुं न एति नानुसरित ॥ ५२॥ गवां सूर्यरिम-साम्याहोदः सूर्य हत्याह — प्राप्तयेति ॥ ५४॥ विधि गुर्वाराधनपरं विधयो गोदानविधयः संविशन्तीति पुष्यद्वै-गण्यमुक्तम् ॥ ५५ ॥ द्विजेभ्यक्षेवणिकेभ्यो न्यायलब्धं दत्वा समर्घ्य प्रापयेथाः न तु पोषणमात्रार्थं प्रापयेथा इत्यर्थः ॥५६ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाण नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे एकसप्ततितमोऽष्यायः ॥ ७१ ॥

*कामे इच्छापूरणे साधुः काम्या या अष्टमी शुक्ककृष्णा-न्यतरा तस्यामिति मिश्राः॥ 92

युधिष्ठिर उवाच ।
उक्तं ते गोप्रदानं वै नाचिकेतमृषिं प्रति ।
माहात्म्यमिष चैवोक्तमृहेशेन गवां प्रभो ॥ १
मृगेण च महद्वुःखमनुभूतं महात्मना ।
एकापराधादश्वानात्पितामह महामते ॥ २
द्वारवत्यां यथा चासौ निविशन्त्यां समुद्धृतः
मोक्षहेतुरभूत्कृष्णस्तद्ष्यवधृतं मया ॥ ३
कि त्वस्ति मम सन्देहो गवां लोकं प्रति प्रभो
तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि गोदा यत्र वसन्त्युत ४
भीष्म उवाच ।
अत्राष्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
यथाऽपृच्छत्पद्मधोनिमेतदेव शतकतुः ॥ ५
शक्त उवाच ।

खर्ठीकवासिनां लक्ष्मीमिभूय स्वयार्चिषां।

गोलोकवासिनः पश्ये व्रजतः संशयोऽत्र मे ६ कीदशा भगवँ लोका गवां तद्मृहि मेऽन्छ। यानावसन्ति दातार पत्दिच्छामि वेदितुम् कीदशाः किं फलाः किंस्वित्परमस्तत्र को गुणः कथं च पुरुषास्तत्र नाच्छन्ति विगतज्वराः ८ कियत्कालं प्रदानस्य दाता च फलमश्रुते। कथं बहुविधं दानं स्याद स्पमिष वा कथम् ९ बहीनां कीदशं दानमल्पानां वाऽपि कीदशम् अद्त्वा गोप्रदाः सन्ति केन वा तच्च शंस मे कथं वा बहुदाता स्याद स्पदात्रा समः प्रमो। अल्पप्रदाता बहुदः कथं स्तित्स्यादिहेश्वर ११ कीदशी दक्षिणा चैव गोप्रदाने विशिष्यते। एतत्त्रथ्येन भगवन्मम शंसितुमहीसे॥ १२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वाणे गोप्रदानिके द्विसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७२॥

७३

पितामह उवाच।
योऽयं प्रश्नस्त्वया पृष्टो
गोप्रदानादिकारितः।
नास्ति प्रष्टाऽस्ति लोकेस्मिस्त्वचोऽन्यो हि शतक्रतो॥ १
सन्ति नानाविधा लोका
यांस्त्वं शक्र न पश्यसि।
पश्यामि यानहं लोकानेकपत्न्यश्च याः स्त्रियः॥ २
कर्ममिश्चापि सुशुभैः सुत्रता ऋषयस्तथा।
सश्रीरा हि तान्यान्ति ब्राह्मणाः शुभदुद्धयः

दारीरन्यासमोक्षेण मनसा निर्मलेन च।
समभूतांश्च ताँ छोकान्पदयनतीहापि स्वताः ध
ते तु लोकाः सहस्राक्ष श्रणु याद्दगुणान्विताः
न तत्र कमते कालो न जरा न च पावकः ५
तथा नास्त्यशुभं किश्चित्र व्याधिस्तत्र न क्षमः
यद्यच गावो मनसा तिस्मन्वांच्छन्ति वासव
तत्सर्वे प्राप्त्वन्ति स्म मम प्रत्यक्षद्दीनात्।
कामगाः कामचारिण्यः कामात्कामांश्च भुक्षते
वाप्यः सरांसि सरितो विविधानि वनानि चः
गृहाणि पर्वताश्चैव यावद्वव्यं च किञ्चन॥ ८

COI

उक्तामिति ॥ १ ॥ पद्ये पद्यामि ॥ ६ ॥ को गुणः स च किंस्वित्परमः का तस्याः परा काष्टेत्यर्थः ॥८॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतमावदीपे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ े ७३ योऽयिकिति ॥ १ ॥ शरीरस्य न्यासः समाधिकाळे मोक्षः मरणे निर्मलेन मनसा योगिनो न्यासे मोक्षे च

ताँह्रोकान्पश्यन्ति ॥ ४ ॥

मनोञ्चं सर्वभूतेभ्यः सर्वतन्त्रं प्रदश्यते । ईदशाद्विपुलालोकासास्ति लोकस्तथाविधः ९ तत्र सर्वसहाः क्षान्ता वत्सला गुरुवर्तिनः । अहङ्कारैर्विराहिता यान्ति शक नरोत्तमाः १०

यः सर्वमांसानि न भृक्षयीत पुमान्सदा भाविता धर्भयुक्तः। मातापित्रोरचिंता सत्ययुक्तः गुश्र्षिता ब्राह्मणानामनिन्दः ॥ अक्रोधनो गोषु तथा द्विजेषु धर्मे रतो गुरुगुश्र्यकश्च। यावजीवं सत्यवृत्ते रतश्च दाने रतो यः क्षमी चापराधे॥ १२ मृदुर्दान्तो देवपरायणश्च सर्वातिथिश्चापि तथा द्यावान्। ईंदग्गुणो मानवस्तं प्रयाति लोकं गवां शाश्वतं चाह्ययं च १३ न पारदारी पश्यति लोकमेतं न वै गुरुघ्नो न मृषा संप्रलापी। सदा प्रवादी ब्राह्मणेष्वासवैरो दोषैरेतैर्यश्च युक्तो दुरात्मा॥ १४ न मित्रधु ङ्नैकृतिकः कृत्राः शठोऽनृजुर्धमीबद्वेषकश्च । न ब्रह्महा मनसापि प्रपश्ये-इवां लोकं पुण्यकृतां निवासम् १५

पतत्ते सर्वमाख्यातं निपुणेन सुरेश्वर ।
गोप्रदानरतानां तु फलं श्रेणु शतकतो ॥ १६
दायायल्य्यैरथेंयों गाः क्रीत्वा संप्रयच्छिति ।
धर्मार्जितान्धनैः क्रीतान्स लोकानापुनेऽक्षयान्
यो वै यूते धनं जित्वा गाः क्रात्वा संप्रयच्छिति
स दिव्यम्युतं शक वर्षाणां फलम्पुते ॥ १८
दायाद्याद्याः सम वै गावो न्यायपूर्वेहणार्जिताः
प्रद्यात्ताः प्रदातृणां सम्भवन्त्यपि च ध्रुवाः
प्रतिगृह्य तु यो द्याद्गाः संशुद्धेन चेतसा ।
तस्यापीहाक्षयान्लोकान्

धुवान् विद्धि श्रचीपने ॥ जनमप्रभाते सत्यं च यो ब्रूयान्नियतीनेद्रयः । गुरुद्विजसहः श्लान्तस्तस्य गोभिः संस्रा गतिः न जातु ब्राह्मणो वाच्यो यदवाच्यं राचीपते।
मनसा गोषु न दुह्येद्रोवृत्तिगाँऽनुकल्पकः २२
सत्ये धर्मे च निरतस्तस्य शक्त फलं श्रुणु।
गोसहस्रेण समिता तस्य धेनुर्भवत्युत ॥ २३
स्रत्रियस्य गुणैरेतैरिप तुल्यफलं श्रुणु।
तस्यापि द्विजतुल्या गौर्भवतीति विनिश्चयः
वैशस्यते यदि गुणास्तस्य पश्चशतं भवेत्।
शूद्रस्यापि विनीतस्य चतुर्भागफलं स्मृतम् ॥
पत्रभेतं गोरनित्रेषत् यकः

पतचैनं योऽनुतिष्ठेत युक्तः सत्ये रतो गुरुशुश्र्षया च। दक्षः क्षान्तो देवनार्थी प्रशान्तः श्चिबुद्धो धर्मशीलोऽनहंवाक ॥ २६ महत्फलं प्राप्यते स द्विजाय दत्वा दोग्धीं विधिनाऽनेन घेनुस्। नित्यं दद्यादेकभक्तः सदा च सत्ये स्थितो गुरुद्युश्र्षिता च॥ २७ वदाध्यायी गोषु यो भक्तिमांश्च नित्यं दत्वा योऽभिनन्देत गाश्च। आजातितो यश्च गवां नमेत इदं फलं शैक्र निबोध तस्य॥ 26 यत्स्यादिष्टा राजसूये फलं तु यत्स्यादिष्टा बहुना काञ्चनेन। एतत्तृत्यं फलमप्याहुरप्रयं सर्वे सन्तस्त्वृषयो ये च सिद्धाः २९ योऽप्रं भक्तं किञ्चिदप्राश्य द्द्या-होभ्यो नित्यं गोवती सत्यवादी।

संवत्सरेणाप्रयात्सत्यशीलः ॥ ३० यदेकभक्तमश्रीयाद्द्यादेकं गवां च यत दशवर्षाण्यनन्तानि गोवती गोऽनुकम्पकः ३१ एकेनैव च भक्तेन यः क्रीत्वा गां प्रयच्छाति । यावन्ति तस्या रोमाणि संभवन्ति शतकतो तावत्प्रदानात्स गवां फलमाभोति शाश्वतम् ब्राह्मणस्य फलं हीदं श्रत्रियस्य तु वै शृणु ३३ पञ्चवार्षिकमेवं तु श्रत्रियस्य फलं स्मृतम् । ततोर्थेन तु धैश्यस्य शूद्रो वैश्यार्थतः स्मृतः । यश्चात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति यावत्संदर्शयद्गां वै स तावत्फलमश्रुते ॥ ३५

शान्तोऽलुन्धो गोसहस्रस्य पुण्यं

नैकृतिको वंचकः शठः समर्थोपि दाख्यिभाषो ॥ १५ ॥ गुरूणां द्विजानां वाऽपराधं सहते इति गुरुद्विजसहः ॥२१॥ मोबृतिरसंब्रहपरः गवां घासादेरनुकल्पकः संपादको गोनु- कलकः ॥ २२ ॥ संदर्शयेत्पश्येत् । याबद्रह्माण्डे गोजाती-यमस्ति तावत्तत्र वसेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

रोमिण रोमिण महाभाग ळोकाश्चास्याऽक्षयाः स्मृताः । संग्रामेष्वर्जियत्वा त यो वै गाः सम्प्रयच्छति । आत्मविक्रयत्र ल्यास्ताः शाश्वता विद्धि कौशिक॥ अभावे यो गवां दद्यात्तिलघेतं यतवतः। दुर्गात्स तारितो धेन्वा श्लारनद्यां प्रमोदते३७ न त्वेवासां दानमात्रं प्रशस्तं पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च। कालबानं विप्र गवान्तरं हि दुःखं शातुं पावकादित्यभूतम् ॥ स्वाध्यायाख्यं शुद्धयोनि प्रशान्तं वैतानस्थं पापभी हं वहु इस्। गोषु स्नान्तं ना तितिक्णं शरण्यं वृत्तिग्लानं तादशं पात्रमाहुः 38 वृत्तिग्लाने सीदाति चातिमात्रं कृष्यर्थे वा होम्यहेतोः प्रस्तेः। गुर्वर्थ वा बालसंवृद्धये वा घेतुं दद्यादेशकाले विशिष्टे॥ 80 अन्तर्ज्ञाताः सक्रयज्ञानलब्धाः प्राणैः कीतास्तेजसा यौतकाश्च। क्रच्छोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च द्वारैरेतैगीविशेषाः प्रशस्ताः॥ धर बळान्विताः शीलवयोपपन्नाः सर्वाः प्रशंसन्ते सगन्धवत्यः ।

, यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा तथार्ज्जनीनां कपिछा वरिष्ठा॥ ४२. तिस्रो रात्रीस्त्वाद्धिरुपोष्य भूमौ तुप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ? वत्सैः पुष्टैः श्लीरपैः सुप्रचारा-स्डयहं दुद्धा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥ ४३ दत्वा धेतुं सुवतां साधुदोहां कल्याणवरसामपलाथिनी च। यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या स्तावन्ति वर्षाणि भवन्त्यसत्रं॥ ४४: तथाऽनङ्गाहं ब्राह्मणाय प्रदाय धुर्थ युवानं बिलनं विनीतम्। हरूस्य बोढारमनन्तवीर्य प्राप्तीति लोकान् दश्येनुदस्य ॥ ४५ कांतारे ब्राह्मणान्गाश्चयः परित्राति कौशिक क्षणेन विप्रमुच्येत तस्य पुण्यफलं शृणु ४६ अध्वमेधकतास्त्रस्यं फलं भवति शाश्वतम्। मृत्युकाले सहस्राक्ष या वृत्तिमनुकाङ्क्षते ॥ ळाकानबहुविधान्दिव्यान्यचास्य दृदि वर्तते तत्सर्व समवामोति कर्मणेतेन मानवः गोमिश्च समनुकातः सर्वत्र च महीयते । यस्त्वेतेनेव करपेन गां वनेष्वनुगच्छति तणगोमयपणाँशी निस्पृहो नियतः शाचिः। अकामं तेन वस्तव्यं मुद्तिन शतकतो ॥ ५० मम लोके सुरैः सार्ध लोके यत्रापि चेच्छाति

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पितामहेन्द्रसंवादे त्रिसप्तितमोऽध्यायः॥ ७३॥

08

इन्द्र उवाच । जानन्यो गामपहरेद्विकीयाचार्थकारणात्।

पितामह उवाच। भक्षाभ विकयार्थ वा येऽपहारं हि कुर्वते। पतिद्वज्ञातुभिच्छामि क नु तस्य गतिभवत १ दानार्थ ब्राह्मणार्थाय तत्रेदं अयतां फलम् ॥२

अर्जुनीनां गवाम्॥४३॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

98

विक्रयार्थे हि यो हिस्याद्रक्षयेद्वा निरंकुराः ।

घातयानं हि पुरुषं येऽनुमन्येयुर्शिनः ॥ ३

घातकः खादको वापि तथा यश्चानुमन्यते ।

यावात तस्या रोमाणि तावद्वर्षाणि मज्जतिथ्र

ये दोषा यादशाश्चिव द्विजयक्षोपघातके ।
विक्रये चापहारे च ते दोषा वै स्मृताः प्रमोप्

अपहृत्य तु यो गां वै ब्राह्मणाय प्रयच्छति । ,

यावदानफलं तस्यास्तावांक्षरयमृच्छति ॥ ६

सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोपदाने महायुते ।

सुवर्णं परमित्युक्तं दक्षिणार्थमसंशयम् ॥ ७

गोप्रदानात्तारयते सप्त पूर्वास्तथा परान् ।

सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।

सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।

सुवर्णं पावनं शक्त पावनानां परं स्मृतम् ९

कुलानां पावनं प्राहुर्जातरूपं शतकतो। एषा मे दक्षिणा प्रोक्ता समासेन महाद्युते १० भीष्म उवाच।

एतित्पतामहेनोक्तामेन्द्राय भरतर्षमः । इन्द्रो द्रारथायाह रामायाह एपता तथा ११ राघवोऽिए प्रियम्रात्रे लक्ष्मणाय यशास्त्रते । ऋषिभ्यो लक्ष्मणेनोक्तमरण्ये वसता प्रभा १२ पारंपयांगतं चेदमुषयः संशितव्रताः । दुधरं धारयामास् राजानश्चेव धार्मिकाः १३ उपाध्यायेन गादतं मम चेदं युधिष्ठिर । य इदं ब्राह्मणो नित्यं वदेशह्मणसंसदि १४ यशेषु गोपदानेषु द्वयोरपि समागमे । तस्य लोकाः केलाक्षय्या दैवतैः सह नित्यदा

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः॥७४॥

199

युधिष्ठिर उवाच।

विसंभितोऽहं भवता धर्मान्यवदता विभो।
अवस्याभि तु संदेहं तन्मे बाह पितामह ॥ १
व्रतानां कि फलं प्रोक्तं की हशं वा महा चुते ।
नियमानां फलं कि च खधी नस्य च कि फलम् दत्तस्येह फलं कि च वेदानां धारणे च किम्। अध्यापने फलं कि च सर्वामि ज्ञामे वेदितुम् अप्रतिग्राहके कि च फलं लोके पितामह । तस्य कि च फलं हष्टं श्रुतं यम्तु प्रयञ्ज्ञति ॥ ४
स्वकर्मनिरतानां च शूराणां चापि कि फलं शौचे च कि फलं प्रोक्त ब्रह्मचर्ये च कि फलम् पितृशुपूषणे कि च मातृशुभूषणे तथा।
आचार्यगुरुशुभास्वनुक्रोशानुकंपने ॥ ६
पतत्सर्वमशेषण पितामह यथा तथम् ।
वेत्तुमिच्छामि धर्मक्ष परं कौतृहलं हि मे ॥ ७

मीष्म उवाच।

यो वरं वै यथोदिष्टं तथा संप्रतिपद्यते।
अखण्डं सम्यगारम्य तस्य लोकाः सनातनाः
नियमानां फलं राजन्यत्यक्षामिह दृश्यते।
नियमानां,कत्नां च त्वयाऽवाप्तमिहं फलम्
स्वधीतस्याप च फलं दृश्यतऽसुत्र चेह च।
इहलोकेऽयवा नित्यं ब्रह्मलोके च मोदते १०
दमस्य तु फलं राजञ्जूण त्वं विस्तरेण मे।
दान्ताः सर्वत्र सुखिना दान्ताः सर्वत्र निर्वृताः
यत्रेच्छागामिनो द्रान्ताः सर्वत्र निर्वृताः
यत्रेच्छागामिनो द्रान्ताः सर्वत्र पाण्डव।
प्रार्थयन्ति च यद्दान्ताः सर्वत्र पाण्डव।
स्वर्गे यथा प्रमोदन्ते तपसा विक्रमण च १३
दानैयंश्वेश्व विश्वेषेत्रया द्रान्ताः क्षमान्विताः
दानाइमो विश्विष्ठो हि द्दर्तिकचिद्विज्ञातये॥

विकयार्थे यो नियुक्ते इति शेषः ॥ ३ ॥ इति श्रीमहा-मारते अनुशासनपर्वणि नेलकण्ठीये भारतभावदीपे चनुः-सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

194

विस्नम्मित इति॥१॥ अनुकोशः परदुःखेन दुखि-तत्वं अनुकम्पा तत्प्रगोकारकरणम् ॥६॥ वतं एकभकादि-नियमम् ॥ ८॥ फळं ऐश्वर्यमेव प्रत्यक्षम् ॥ ९॥ दाता कुष्यति नो दान्तस्तस्माद्दानात्परं दमः यस्तु दद्याद्कुप्यहितस्य लोकाः सनातनाः॥ कोधो हान्त हि यहानं तस्माहानात्परं दमः अदृश्यानि महाराज स्थानान्ययुत्रशो दिवि ऋषीणां सर्वलो हेषु यानि ते यान्ति देवताः। द्मेन यानि नृपते गच्छन्ति परमर्षयः॥ १७ कामयाना महत्स्थानं तस्माहानात्परं दमः। अध्यापकः परिक्वेशादक्षयं फलमञ्जते ॥ १८ विधिवत्पावकं द्वत्वा ब्रह्मलोके नराधिप। अधीत्यापि हि यो वेदान्न्यायविद्धाः प्रयच्छति गुरुकमें प्रशंसी तु सोऽपि स्वर्गे महीयते। श्वत्रियोऽध्ययने युक्तो यजने दानकर्मणि। युद्धे यश्च परित्राता सोऽपि खर्गे महीयते २० वैदयः स्वकर्मनिरतः प्रदानाल्लमते महत्। शुद्रः खकर्मानेरतः स्वर्गे शुश्रुषयाऽच्छति २१ शूरा बहुविधाः प्रोक्तात्तेषामधीस्तु मे श्रुणु । शूरान्वयानां निर्दिष्टं फलं शूरस्य चैव हि॥ यश्रम् दमे श्राः सत्यश्रम्तथाऽपरे। युद्धशूरास्तथैवोक्ता दानशूराश्च मानवाः २३ सांख्यशूराश्च बहवो योगशूरास्तथाऽपरे। अरण्ये गृहवासे च त्यागे शूरास्तथाऽपरे २४ आर्जवे च तथा शूपाः शमे वर्तनित मानवाः। तैस्तैश्च नियमैः शूरा बहवः सन्ति चापरे। वेदाध्ययनशूराश्च शूराश्चाध्यापने रताः ॥२५ गुरुशुश्रूषया श्रूराः पितृशुश्र् ग्याऽपरे। मात्रुश्रूषया शूरा भैक्ष्यशूरास्तथाऽपरे २६ अरण्ये गृहवासे च शूराश्चातिथिपूजने। सर्वे यान्ति परान्लोकान्

स्वकर्मफलनिर्जितान्॥

घारणं सर्ववेदानां सर्वतीथीवगाहनम्। सत्यं च ब्रुवतो नित्यं समं वा स्यान्न वा समं अश्वमेघ्सहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम्। अश्वमेधसस्त्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ २९ सत्येन सूर्यस्तपाते सन्येनान्निः प्रदीप्यते । सत्येन महतो वान्ति सर्वे सत्ये प्रतिष्ठितम् सत्येन देवाः प्रीयन्ते पितरो ब्राह्मणास्तथा । सत्यमाद्वः परो धर्मस्तस्मात्सत्यं न छंघयेत मनयः सत्यनिरता मुनयः सत्यविक्रमाः। मुनयः सत्यशपथास्तस्मात्सत्यं विशिष्यते॥ सत्यवन्तः खर्गलोके मोदन्ते भरतर्षम । दमः सत्यफलावातिरुका सर्वोत्मना मया॥ असंशयं विनीतात्मा स वै स्वर्गे महीयते। ब्रह्मचर्यस्य च गुणं श्रणु त्वं वसुधाधिप ॥ ३४ आजन्ममरणाद्यस्तु ब्रह्मचारी भवेदिह । न तस्य किंचिद्पाप्यमिति विद्धि नराधिप बहुचः कोट्यस्त्वृषीणां तु ब्रह्मलोके वसन्त्युत सत्ये रतानां सततं दान्तानामू धर्वरेतसाम्॥ ब्रह्मचर्यं दहेद्राजन् सर्वेपापान्युपासितम् । ब्राह्मणेन विशेषेण ब्राह्मणो ह्यक्षिरुच्यते ॥ ३७ प्रत्यक्षं हि तथा होतद्वाह्मणेषु तपस्तिषु। बिभेति हि यथा शको ब्रह्मचारिप्रधार्षितः ३८ तद्भस्य प्रलम्बीणामिह दश्यते। मातापित्रोः पूजने यो धर्मस्तमपि मे श्रुण ३९ शुश्चारते यः पितरं न चास्येत्कदाचन । मातरं भातरं वापि गुरुमाचार्यमेव च ॥ ४० तस्य राजन्फलं विद्धि स्वर्लो के स्थानमर्चितम् न च पश्येत नरकं गुरुगुश्चयाऽऽत्मवान् ४१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

20

७६

युधिष्टिर उवाच। विधि गवां परं श्रोतुमिच्छामि नृप तन्वतः येन तान् शाश्वताँ होका नार्थनां प्राप्त्यादिह १ भीष्म उवाच। न गोदानात्परं किंचिद्विद्यते वसुधाधिप। गोहिं न्यायागता दत्ता. सद्यस्तारयते कुलभ सतामर्थे सम्यग्रत्पादितो यः स वै क्लप्तः सम्यगाभ्यः प्रजास्यः। तस्मात्पूर्वे ह्यादिकालप्रवृत्तं गोदानार्थं श्रु राजान्वार्धं मे ॥ पुरा गोषूपनीतासु गोषु सन्दिग्धद्दिंगा। मां धात्रा प्रकृतं प्रश्नं बृहस्पतिरभाषत ॥ द्विजातिमतिसत्कृत्य श्वः कालमभिवेद्य च । गोदानार्थे प्रयुक्षीत रोहिणीं नियतवतः॥ ५ आहानं च प्रयुक्षीत समझे बहुलेति च। प्रविद्य च गवां मध्यमिमां श्रुतिसुदाहरेत ६ गौमें माता वृषमः पिता मे दिवं शर्म जगती मे प्रतिष्ठा। प्रपद्यैवं शर्वरीमुष्य गोषु पुनर्वाणीमुत्सु जेद्रोप्रदाने ॥ स तामेकां निशां गोभिः समसख्यः समवतः वेकात्म्यगमनात्सद्यः कलुवाद्वित्रमुच्यते ॥ ८ उत्सृष्ट्रपवत्सा हि प्रदेया सूर्यद्शेने।

त्रिदिवं प्रतिपत्तव्यमर्थवादाशिषस्तव॥ ऊर्जिस्वन्य ऊर्जमेघाश्च यज्ञे गर्भोऽसृतस्य जगतोऽस्य प्रतिष्ठा। क्षिते रोहः प्रवहः शश्वदेव प्राजापत्याः सर्वेभित्यर्थवादाः ॥ १० गावो ममैनः प्रणुदन्तु सौर्या-स्तथा सौम्याः स्वर्गयानाय सन्तु । आत्मानं मे मातृवचाश्रयन्तु तथाऽनुकाः सन्तु सर्वादिषो मे ११ शेषोत्सर्गे कर्मभिदेहमोक्षे सरस्वत्यः श्रेयसे संप्रवृत्ताः। यूयं नित्यं सर्वपुण्योपवाह्यां दिशध्वं मे गतिमिधां प्रसन्ताः ॥ या वै यूयं सोऽहमधैव भावो युष्मान्द्रत्वा चाहमात्मप्रदाता। मनश्च्यता मन प्योपपन्नाः सन्धुक्षध्वं सौम्यरूपोग्ररूपाः ॥ एवं तस्याधे पूर्वमर्ध वदेत गवां दाता विधिवतपूर्वेदृष्टः। प्रतिब्याच्छेषमर्थं द्विजातिः प्रतिगृह्णन्वै गोप्रदाने विधिज्ञः गोप्रदानीति वक्तव्यमध्यवस्त्रवस्त्रपदः। ऊर्ध्वास्या भावितव्या च वैष्णवीति च चोद्येत

30

विधिमिति ॥१॥ यो निधिक्तपादितः ॥३॥ स्वकालमिति पाठे स्वकालं स्वस्य मृत्युं आकस्मिकं ज्ञात्वा गिहिणीं लोहितवर्णाम् ॥५॥ बढुले इति च्लेदः सान्धि-रार्षः ॥६॥ दिवं स्वर्गं शर्म ऐ।हिकं सुबं प्रयच्छित्विति शेषः।जगती गौः। 'पशवो जगति इति श्रुतेः।एवमनेन मन्त्रेण गोष्ठं प्रपद्य गत्वा मौनेन तत्र वासं कृत्वा द्वितीयेऽहि गोप्र-दानकाल एव वाचं विस्तेत् इदं गोप्रदानस्य पूर्वोईं वतम् ॥७॥ समसख्यो गा अनिवारयन् समवतः भृतलशायित्व-दंशाद्यनिवारकत्वांदिगुणयुक्तः ॥८॥ उत्सष्टः वृषत्रस्यो यया सार्घं सा उत्सर्व्यव्यवत्यति गोद्धाः न त्वया दात्रा प्रदेशा त्रिदिवं च प्रतिपत्तव्यं गन्तव्यम् ॥ अर्थवादमंत्रोक्ता आशिषश्च तव मविष्यन्तीति योज्यम् ॥९॥ आशिषमे-वाह—ऊर्जिस्वन्य इति । कर्जन्तु कार्तिकोत्साहवलेषु प्राणनेऽपि च इति मिदिनी । बलवत्यः उत्साहवलो वा

ऊर्ज स्विन्यः ऊर्जमेधाः उपगतप्रज्ञाः । यहे अमृतस्य तत्सा-धनस्य हिवशे गर्भ इव गर्भः क्षेत्रभूताः । क्षितेः ऐश्वर्यस्य रोहः । शश्वत् शाश्वतः क्षितेः प्रवहः प्रवाहरूपाश्च ॥१०॥ अनुक्ताः मन्त्रह्येन उक्ताश्च आशिषो मे सन्तु ॥ ११॥ 'शोषोत्सर्गे क्षयरोगोपतापापनये शोषोः यक्ष्मणि शोषणे दिति मेदिनी । क्षयरोगादिनिवृत्तो देहमोक्षे च कर्मामः पञ्च-गव्यादिभिः सेविताः सत्यः सरस्वत्यो नद्य इव श्रेयसे संप्र वृत्ताः ॥ १२॥ येति । गवां स्वस्य चाभेदेन गोदानात् आत्मदानफळं रुभ्यमित्यर्थः । मनश्चयुताः दातुर्ममत्वामि-मानात् च्युताः। मन एव उपपन्नाः मदीयममतास्पदीभृताः । संयुक्षच्चं दातारं मां च इष्टेभाँगैः प्रकाशयच्यम् ॥ १३॥ एवामिति । अयं श्लोको दातृप्रतिप्रहीतृभ्यां कमेणार्थशः पठनीय इत्यर्थः ॥ १४॥ गोप्रदानीति योजना । यो गोः प्रतिनिधित्वेन अर्घं वक्षं स्वर्णं वा प्रयच्छित सोऽपि गोप्रः जाम सङ्कीर्तयेत्तस्या यथासंख्योत्तरं स वै। फलं पर्तिशाद्धी च सहस्राणि च विंशतिः प्वमेतान् गुणान्विद्याद्भवादीनां यथाक्रमम्। गोप्रदाता समाप्तीति समस्तान एमे कमे १७ गोदः शीली निर्भयश्चार्यदाता। न स्यादुःखी वसुदाता च कामम्। उपस्योढा भारते यश्च विद्वान् विख्यातास्ते वैष्णवाश्चनद्वलोकाः १८ गा वै दत्वा गोवती स्याचिरात्रं निशां वैकां संवसेतेह ताभिः। कामाष्ट्रम्यां वर्तितव्यं त्रिरात्रं रसैर्वा गोः शक्ता प्रस्नवैर्वा ॥ देवव्रती स्याद्वृषमप्रदाने वेदावातिगौंयुगस्य प्रदाने। तथा गवां विधिमासाद्य यज्वा लोकानप्रयान्विन्दते नाविधिक्षः २० कामान्सर्वान्पार्थिवानेक्संस्था-न्यो वै द्यात्कामदुघाञ्च घेनुम्। सम्यक्ताः स्युईव्यकव्यौधवत्य-स्तासामुक्ष्णां ज्यायसां संप्रदानम् २१ च चाशिष्यायावतायोपकुर्या-न्नाश्रद्धानाय न वकबुद्धये। गुह्यो ह्ययं सर्वलोकस्य धर्मी नेमं धर्मे यत्र तत्र प्रजल्पेत् ॥ २२ सन्ति लोके श्रद्धाना मनुष्याः सन्ति भुद्रा राक्षसमानुषेषु।

प्षामेतद्दीयमानं ह्यनिष्टं ये.नास्तिक्यं चाश्रयन्तेऽरूपपुण्याः॥ वार्हस्पत्यं वाक्यमेतन्निशस्य · ये[°]राजानो गोप्रदानानि दत्वा । [°] लोकान्प्राप्ताः पुष्यशीलाः प्रवृत्ता-स्तानमे राजन्कीत्र्यमानान्निनोध २४ उद्योनरो विष्वगश्वो नृगश्च भगीरथो विश्वेतो यौवनाश्वः। मान्धाता वै मुचुकुन्दश्च राजा भूरिद्युम्नो नैषधः सोमकश्च ॥ पुरुषो भरतश्रक्षवर्ती यस्यान्ववाये भरताः सर्व एव। तथा वीरो दाशराधिश्च रामो ये चाप्यन्ये विश्वताः कीर्तिमन्तः २६ तथा राजा पृथकर्मा दिलीपो दिवं प्राप्तो गोप्रदानैर्विधिन्नः। यज्ञदानिस्तपसा राजधर्में-र्मान्धाताऽभृद्गोप्रदानैश्च युक्तः॥ २७ तस्मात्पार्थं त्वमपीमां मयोक्तां बाईस्पतीं भारतीं धारयखा द्विजाम्येभ्यः संप्रयच्छस प्रीतो गाः पुण्या वै प्राप्य राज्यं कुरूणाम् वैशम्पायन उवाच। तथा सर्वे कृतवान्धर्मराजो भीष्मेणोक्तो विधिवद्गोप्रदाने। स मान्धातुर्वेद देवोपदिष्टं सम्यग्धर्मे धारयामास राजा॥ २९

दानी भवतित्यर्थः। अर्थ्ये अर्थो व्यावहारिकं गोमूल्यं वस्नमिप आधानप्रकरणे कौधायने गोप्रतिनिधित्वेनोक्तम्। 'यावतीर्गा दवात्तावान्ति वासांसि तावदोदनान् वा दवात्' इति । 'सुवर्णे तु गोस्तु मात्रा न विद्यते ' इति श्रुतेरपरि-भितम् । अर्थादिकं यावच्छक्ति देयम् । तत्र अर्थगोप्रदाने इमां कर्ष्वास्याम् । पाठान्तरे कथस्यां तुभ्यं संप्रददे त्वं गृहाणिति चोदयेत् । वस्त्रधेनुं भवितव्येतिपाठान्तरे निमतव्येति वा वसु धेनुं वैष्णवीति कीर्तयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ गवादीनां गोप्रतिनिधीनां एव तत्फलं प्रत्यक्षगोदाने गोप्रतिप्रहीतुर्गृहं गच्छन्त्या अष्टमे पदे भवन्ति किमु तद्गृहगमने तदीय-बालकातिथ्यपिहोत्रादीनां चिरकालनिर्वाह इति भावः ॥ १७ ॥ गोद इति । शीली शीलवान् अर्धदाता निर्भय

इति संबन्धः । निकृष्टत्वाद्वस्त्रदातुः फलं नोक्तम् । एवं त्रयाणामैहिकं फलमुक्त्वा आमुष्मिकं फलमाह—उष-स्योदेति । उषस्यं प्रातःस्नानादि कर्म ऊढं प्राप्तं यैः । 'उषस्योदः स विज्ञेयो ब्रह्मदेयायुतस्तु यः 'भारते विद्वान् भारतवेत्ता वैष्णवाः विष्णुभक्ताः चन्द्रवत् लोक आलोको येषां एवं विष्याताः कथिता इति केचित् । त्रयोऽपि वैष्णवाः विष्णुदत्ताश्चन्द्रवदमृतस्रवाः लोकाः विदो विद्यन्ते ऽस्मिन्स विद्वान् । १८॥ देवत्रती ब्रह्मचारी सूर्यमण्डलभेता ॥ २०॥ एकसंस्थान् एकक्तितान् गजप्रामादिसर्वदानतुत्य-मेकधेनुदानं किमृत बह्नयो ह्व्यादिमत्यो देयाः तासां ताभ्योऽधिकामिति शेषः । उक्ष्णां त्र्यवराणाम् ॥ २०॥ उपक्र्यात् एतत्कथनेन ॥ २२॥ उपक्र्यात् एतत्कथनेन ॥ २२॥

इति नृप सततं गवां प्रदाने '
यवशकलान्सह गोमयैः पिवानः।
क्षितितलशयनः शिखी यतात्मा
वृष इत्र राजवृषस्तदा वभूव ॥ ३०

नरपतिरभवत्सदैवताभ्यः प्रयतमनास्त्वभिसंस्तुवंश्च ताः स्म । नृपतिधुरि च गामयुक्त भूप-स्तुरगवरैरगमच यत्र तत्र ॥ ३१

इति श्रीमृहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गोदानकथने षट्सप्ततितमोऽध्यायः॥ ७६॥

—沙◇◆←—

90

वैशम्पायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भूयः शान्तनवं नृपम्
गोदानविस्तरं धर्मान्पप्रच्छ विनयान्वितः १
युधिष्ठिर उवाच ।
गोप्रदानगुणान्सम्यक् पुनर्मे ब्र्हि भारत ।
न हि तृष्याम्यहं वीर श्रण्यानोऽमृतमीदशम्
वैशम्प्रयन उवाच ।

इत्युक्तो धर्मराजेन तदा शान्तनवो नृपः। सम्यगाह गुणांस्तस्मै गोप्रदानस्य केवलान् ३ भीष्म उवाच।

वत्सलां गुणसंपन्नां तरुणीं वस्त्रसंयुताम् । दत्वेदशीं गां विप्राय सर्वेपापैः प्रमुच्यते ४ असुर्योनाम ते लोका गां दत्वा तान्न गच्छति पीतोदकां जग्धतृणां नष्टश्लीरां निरिन्द्रियाम् जरारोगोपसंपन्नां जीणीं वापीमिवाजलाम् । दत्वा तमः प्रविशति द्विजं होशेन योजयेत ६

रुष्टा दुष्टा व्याधिता दुर्बला वा नो दातव्या याश्च मूल्यैरदत्तैः। क्रेशैविंत्रं योऽफलैः संयुनिक तस्यावीयीश्चाफलाश्चैव लोकाः॥ ७ वलान्विताः शीलवयोपपन्नाः सर्वे प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः। यथा हि गङ्गा सरितां विस्ष्टा तथार्जुनीनां कपिला वरिष्टा॥ ८ युधिष्ठिर उवाच।
कस्मात्समाने बहुलाप्रदाने
सद्भिः प्रशस्तं कपिलाप्रदानम्।
विशेषमिच्छामि महाप्रभावं
श्रोतुं समर्थोऽस्मि भवान्प्रवक्तुम्॥ ६
मीष्म उवाच।

वृद्धानां ब्रवतां तात श्रुतं मे यत्पुरातनम् 🖟 वश्यामि तद्शेषेण रोहिण्यो निर्मिता यथा। प्रजा स्जोति चादिष्टः पूर्वं दृक्षः खयंभुवा। अस्जद्वृत्तिमेवाग्रे प्रजानां हितकाम्यया ॥ यथा ह्यमृतमाश्रित्य वर्तयन्ति दिवीकसः। तथा वृत्ति समाश्रित्य वर्तयन्ति प्रजा विभौ अचरेभ्यश्च भृतेभ्यश्चराः श्रेष्ठाः सदा नराः। ब्राह्मणाश्च ततः श्रेष्ठास्तेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ यज्ञैरवाप्यते सोमः स च गोषु प्रतिष्ठितः । ततो देवाः प्रमोदन्ते पूर्वं वृत्तिस्ततः प्रजाः॥ प्रजातान्येव भृतानि प्राक्रोशन्वृत्तिकांक्षया । वृत्तिदं चान्वपद्यन्त तृषिताः पितृमातृवत् ॥ इतीदं मनसा गत्वा प्रजासगीर्थमात्मनः। प्रजापतिस्तु भगवानमृतं प्रापिबत्तदा ॥ १६ स गतस्तस्य तृप्ति तु गन्धं सुरभिमुद्गिरन् ॥ द्द्शींद्रारसंवृत्तां सुर्भि मुखजां सुताम् १७ साऽस्जत्सौरभेयीस्तु सुरभिर्छोकमातृकाः। सुवर्णवर्णाः कपिलाः प्रजानां वृत्तिधेनवः १८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्त्राणि नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे षद्रसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

तासाममृतवर्णानां क्षरन्तीनां समंततः। वभूवामृतजः फेनः स्रवन्तीनामिवोर्मिजः १९ स वत्समुखविम्रष्टो भवस्य मुवि तिष्ठतः। शिरस्यवाप तत्कुद्धः स तदैश्रत च प्रभुः २० ललाटप्रभवेणाश्णा रोहिणीं प्रदहिन्नव। तत्तेजस्तु ततो रौद्रं कपिलास्ता विशांपते॥ नानावर्णत्वमनयनमेघानिव दिवाकरः। यास्तु तस्मादपऋम्य सोममेवाभिसंश्रिताः २२ यथोत्पन्नाः स्ववर्णास्थास्ता नीताश्चान्यवर्णतां अथ कुद्धं महादेवं प्रजापतिरभाषत ॥ अमृतेनावसिक्तस्तवं नोचिछष्टं विद्यते गवाम् यथा ह्यमृतमादाय सोमो विस्यन्दते पुनः २४ तथा क्षीरं भ्ररन्त्येता रोहिण्योऽसृतसंभवम्। न दुष्यत्यनिलो नाग्निर्न सुवर्ण न चोद्धिः। नामृतेनामृतं पीतं वत्सपीता न वत्सला। इमान्लोकान्भरिष्यन्ति हविषा प्रस्रवेण च॥ आसामैश्वर्थमिच्छन्ति सर्वेऽसृतमयं शुभम्। वृषमं च ददौ तस्मै सह गोभिः प्रजापतिः२७ प्रसादयामास मनस्तेन रुद्रस्य भारत। प्रीतश्चापि महादेवश्चकार चुषमं तदा॥ ध्वजं च वाहनं चैव तस्मात्स वृषभध्वजः। ततो देवैर्महादेवस्तदा पशुपतिः कृतः। ईश्वरः स गवां मध्ये वृषमाङ्कः प्रकीर्तितः ९९ एवमव्यय्रवर्णानां कपिलानां महौजसाम्। प्रदाने प्रथंमः कल्पः सर्वासामेव कीर्तितः ३० लोकज्येष्ठा लोकवृत्तिप्रवृत्ता रुद्रोपेताः स्रोमविष्यन्दभूताः। सौम्याः पुण्याः कामदाः प्राणदाश्च गा वै दत्वा सर्वकामप्रदः स्यात ३१ इदं गवां प्रभवविधानमुत्तमं पठन्सदाऽश्चिरपि मङ्गलप्रियः। विमुच्यते कलिकलुषेण मानवः श्रियं सुतान् धनपशुमाप्तुयात्सदा ३२ हृहयं कह्यं तर्पणं शान्तिकर्म यानं वासो वृद्धवालस्य तुष्टिः। पतान्सर्वान् गोप्रदाने गुणान्वै दाता राजन्नाप्त्रयाद्वे सदैव ॥ वैशम्पायन उवाच। पितामहस्याथ निशम्य वाक्यं राजा सह भ्रातृभिराजमीढः। सुवर्णवर्णानडुहस्तथा गाः पार्थो ददौ ब्राह्मणसत्तमेभ्यः॥ तथैव तेभ्योऽपि ददौ द्विजेभ्यो गवां सहस्राणि शतानि चैव। यज्ञान्समुद्दिश्य च दक्षिणार्थे लोकान्विजेतुं परमां च कीर्तिम् ३५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गोप्रभवकथने सप्तसंप्ततितमोऽध्यायः॥ ७७॥

90

भीष्म उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु विसष्ठमृषिसत्तमम् ।
इक्ष्वाकुवंशजो राजा सौदासो वदतां वरः १
सर्वलोकचरं सिद्धं ब्रह्मकोशं सनातनम् ।
पुरोहितमभिप्रष्टुमभिवाद्योपचक्रमे ॥ २
सौदास उवाच ।
तैलोक्ये मगवन्किस्वित्पवित्रं कथ्यतेऽनद्य

यत्कीर्तयन्सदा मर्त्यः प्राप्तयात्पुण्यमुत्तमम् ३ भीषम उवाच । तस्मै प्रोवाच वचनं प्रणताय हितं तदा । गवामुपनिष्द्विद्वान्तमस्कृत्य गर्वो शुचिः ॥ ४ गावः सुरामेगन्धिन्यस्तथा गुग्गुलुगन्धयः । गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

196

पतस्मिन्निति ॥ १॥

गावो भतं च भव्यं च गावः पृष्टिः संनातनी गावी लक्ष्म्यास्तथा मुलं गोषु दत्तं न नश्यति अक्षं हि परमं गावो देवानां परमं हविः। स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ गावो यशस्य हि फलं गोषु यशाः प्रतिष्ठिताः गावो भविष्यं भृतं च गीषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः सायं प्रातश्च सततं होमकाले महायुते। गावो ददति वै हौम्यमृषिभ्यः पुरुषष्म ॥ ९ यानि कानि च दुर्गाणि दुष्कृतानि कृतानि च तरन्ति चैव पाप्मानं धेतं ये ददाति प्रभो १० पकां च दश्युर्दे धाहश दयाच गोशती। शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे तुल्यफला हि ते ॥ ११ अनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः। समृद्धो यश्च कीनाशो नार्धमहीन्त ते त्रयः॥ कपिलां ये प्रयच्छन्ति सवत्सां कांस्यदोहनाम सुवतां वस्त्रसंवीतामुभी लोकी जयन्ति ते॥ युवानमिन्द्रियोपेतं शतेन शतयथपम्। गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिश्टंगमलंकृतम् ॥ १४ वुषमं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाय परन्तप । पेश्वर्यं तेऽधिगच्छान्ति जायमानाः पुनःपुनः नाकीर्तयित्वा गाः सुप्या-त्तासां संस्मृत्य चीत्पतेत।

सायंपातर्ने मस्येञ्च गास्ततः पुष्टिमाम्यात्॥ ₹€. गवां मुत्रपुरीषस्य नोद्विजेत कथंचन। न चासां मांसमश्रीयाद्भवां पुष्टिं तथाप्रयात गाश्च संकीतयेनित्यं नावमन्येत तास्तथा। अनिष्टं खप्रमालक्ष्य गां नरः संप्रकीर्तयेत १८ गोमयेन सदा स्नायात्करीषे चापि संविशेत। श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि प्रतिघातं च वर्जयेत ॥१९ साई चर्मणि भुजीत निरीक्षेद्वारुणीं दिशम वाग्यतः सर्पिषा भूमौ गवां पुष्टिं सदाऽश्रुते॥ घृतेन जुहुयाद्धि घृतेन स्वस्ति वाचयेत्। घृतं दद्याद्घृतं प्राशेद्रवां पुष्टिं सदाऽश्रते २१ गोमला विद्यया घेतुं तिलानामभिमन्त्र्य यः सर्वरत्नमयीं दद्यान्न स शोचेत्कृताकृते॥ २२ गावो मामुपतिष्ठन्तु हेमशृंग्यः पयोमुचः। सुरभ्यः सौरभेय्यश्च सारितः सागरं यथा २३ गा वै पश्याम्यहं नित्यं गावः पश्यन्त मां सदा गावोस्माकं वयं तासां यतो गावस्ततो वयम एवं रात्रौ दिवा चापि समेषु विषमेषु च। महाभयेषु च नरः कीर्तयनमुच्यते भयात २५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गोप्रदानिके अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

99

वसिष्ठ उवाच।

शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम् । गोभिः पूर्वे विस्षष्टाभिर्गष्ठकेम श्रेष्ठतामिति १ लोकेऽस्मिन्दक्षिणानां च सर्वासां वयसुत्तमाः भवेम न च लिप्येम दोषेणेति परन्तप ॥ २ अस्मत्पुरीषस्नानेन जनः पूर्येत सर्वदा । शक्ता च पावेत्रार्थं कुर्वारन्देवमानुषाः॥ ३ तथा सर्वाणि भृतानि स्थावराणि चराणि च प्रदातारश्च लोकान्नो गच्छेयुरिति मानद् ॥ ४ ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः। एवं भवित्विति प्रभुलोंकांस्तारयतेति च ॥ ५

कीनाशः कर्षकः कृपणो वा ॥ १२ ॥ गोसमृद्धिकरं कर्म व्रतपूर्वकमाह-सार्द्रेति । चर्माणे गोरेव सार्द्रे प्रोक्षणे-नार्द्रोक्कते उपविश्योति शेषः । भूमाविति कांस्यनिवृत्तिः ॥२०॥ जुहुयाद्रोमत्येत्यपकृष्यते गोमाँ अमेविमाँ अश्वीति मन्त्रो गोमती ॥ २१॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टसप्तातितमोऽध्यायः ॥७८॥

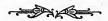
100

शतमिति॥१॥

उत्तस्थुः सिद्धकामास्ता भृतभव्यस्य मातरः प्रातनमस्यास्ता गावस्ततः पुष्टिमवाप्रयात ६ तपसोऽन्ते महाराज गावो छोकपरायणाः। तस्माद्वाचो महाभागाः पवित्रं परमुच्यते ॥७ तथैव सर्वभूतानां समतिष्ठन्त सुर्घेनि। समानवत्सां कपिलां घेतुं दत्वा पर्याखेनीम् सुव्रतां वस्त्रसंवीतां ब्रह्मलोके महीयते ॥ लोहितां तुल्यवत्सां तु धेनुं दत्वा पयस्तिनीम् सुवतां वस्त्रसंवीतां सूर्यलोके महीयते ॥ समानवत्सां शबलां धेतुं दत्वा पयस्विनीम् सुवतां वस्त्रसंवीतां सोमलोके महीयते॥ १० समानवत्सां श्वेतां तु घेतुं दत्वा पयस्विनीम् सुवतां वस्त्रसंवीतामिन्द्रलोके महीयते ॥ ११ समानवत्सां कृष्णां तु धेनुं दत्वा पयस्विनीम् स्वतां वस्त्रसंवीतामग्निलोके महीयते॥ समानवत्सां घ्रम्रां तु घेतुं दत्वा पयस्विनीम् सुवतां वस्त्रसंवीतां याम्यलोके महीयते ॥ १३ अपां फेनसवर्णी तु सवत्सां कांस्यदोहनाम्। प्रदाय वस्त्रसंवीतां वारुणं कोकमाध्रते॥ १४ वातरेणुसवर्णी तु सवत्सां कांस्यदोहनाम्। प्रदाय वस्त्रसंवीतां वायुलोके महीयते॥ १५ हिरण्यवर्णी पिंगाक्षीं सवत्सां कांस्यदाहनां प्रदाय वस्त्रसंवीतां की वेरं लोकमञ्जते॥ १६ पलालध्मवर्णी तु सवत्सां कांस्यदोहनाम्।

प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके महीयते॥ १७ सवत्सां पीवरीं दत्वा दतिकण्ठामलंकृताम्। वैश्वदेवससम्बाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते॥ समानवत्सां गौरीं तु धेनुं दत्वा पयस्विनीम् सुवतां वस्त्रसंवीतां वस्नां लोकमाप्र्यातं १९ पाण्डकम्बलवर्णाभां सवत्सां कांस्यदोहनाम् प्रदाय वस्त्रसंवीतां साध्यानां लोकमाप्रते २० वैराटपृष्ठमुक्षाणं सर्वरहीरलंकृतम्। प्रदद्रमहतां लोकान्सं राजन् प्रतिपद्यते ॥ २१ वयोपपन्नं लीलाङ्गं सर्वरत्नसमन्वितम्। गन्धवीप्सरसां लोकान्दत्वा प्राप्तोर्ति मानवः द्यतिकण्ठमन्ड्राहं सर्वरत्नैरलंकृतम्। दत्वा प्रजापतेळींकान्विशोकः प्रतिपद्यते॥ गोप्रदानरतो याति भित्त्वा जलदसंचयान्। विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन्विराजते॥ २४ तं चारुवेषाः सुश्रोण्यः सहस्रं सुरयोषितः। रमयन्ति नरश्रेष्ठं गोप्रदानरतं नरम् ॥ वीणानां वल्लकीनां च नूपुराणां च सिक्षितैः हासैश्च हरिणाक्षीणां सुप्तः स प्रतिबोध्यते [॥ यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा-स्तावन्ति वर्षाणि महीयते सः। सर्गच्यतश्चापिं ततो नृलोके प्रस्यते वै विप्रले गृहे सः २७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गोप्रदानिके पकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९॥

60

वसिष्ठ उवाच । घृतश्रीरप्रदा गावो घृतयोन्यो घृतोद्भवाः घृतनद्यो घृतावर्तास्ता मे सन्तु सदा गृहे १

घृतं में हृद्ये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितम् । घृतं सर्वेषु गात्रेषु घृतं मे मनसि स्थितम् ॥ २

लोकपरायणा बभू बुरिति शेषः ॥ ७॥ इतिकण्ठां प्रलंबगल-कंबलाम् ॥१८॥ वैराटं बृद्धं पृष्ठं यस्य रटित कन्दत्यनेनेति राटं क्षतं विगतं राटं यस्मात्तद्विराटं स्वार्थे तद्धितः ॥२१॥ लीलांगं विलसिताङ्गम् ॥२२ ॥ इति श्रीमहामारते अनु- शासनपर्वाचि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनाशीतितमोऽ-च्यायः ॥ ७९ ॥

60

घृतेति। घृतयोन्यः घृतयोनयः ॥ १ ॥

गावो ममात्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च।
गावो मे सर्वतश्चेव गवां मध्ये वसाम्यहम् ३
इत्याचम्य जपेत्सायं प्रातश्च पुरुषः सदा।
यदह्गं कुरुते पापं तस्मात्स परिमुच्यते ४
प्रासादा यत्र सौकर्णा वसोधारा च यत्र सा
गन्धर्वाप्सरसो यत्र तत्र यान्ति सहस्रदाः॥५
नवनीतपङ्काः क्षीरोदा द्धिशैवलसंकुलाः।
वहन्ति यत्र वै नचस्तत्र मान्ति सहस्रदाः ६
गवां शतसहस्रं तु यः प्रयच्छेद्यथाविधि।
परां चुद्धिमवाण्याथ स्वगंलोके महीयते ७
दश्च चोमयतः पुत्रो मातापित्रोः पितामहान्।
दथाति सक्कतान्लोकान्पनाति च कुलं नरः ८

धेन्वाः प्रमाणेन समप्रमाणां
धेनुं तिलानामपि च प्रदाय।
पानीयदाता च यमस्य लोके
न यातनां काञ्चिदुपैति तत्र ९
पवित्रमध्यं जगतः प्रतिष्ठा
दिवीकसां मातरोऽधाप्रमेयाः।
अन्वालमेद्दक्षिणतो बजेच
दयास पात्रे प्रसमीक्ष्य कालम् १०

धेतुं सवत्सां किपलां भूरिश्टंगीं कांस्योपदोहां वसनोत्तरीयाम् । प्रदाय तां गाहति दुर्विगाह्यां याम्यां सभां वीतभयो मनुष्यः ॥ ११

सुक्षा बहुक्ष्पाश्च विश्वक्ष्पाश्च मातरः।
गावो मामुपतिष्ठन्तामिति नित्यं प्रकीर्तयेत्॥
नातः पुण्यतरं दानं नातः पुण्यतरं फलम्।
नातो विशिष्टं लोकेषु भूतं भवितुमर्हति १३
त्वचा लोझाऽथ श्टंगैवां वालैः क्षीरेण मेदसा।
यद्यं वहति संभूय किमस्त्यभ्यधिकं ततः १४
यया सर्वमिदं व्याप्तं जगत्स्थावरजङ्गमम्।
तां धेनुं शिरसा वन्दे भूतभव्यस्य मातरम् १५

गुणवचनसमुचयैकदेशो
नृवर मयेष गवां प्रकीर्तितस्ते।
न च परमिह दानमस्ति गोभ्यो
भवति न चापि परायणं तथाऽन्यत्
भीष्म उवाच।
वरमिदमिति भूमिदो विचिन्त्य
प्रवरसृषेवचनं ततो महात्मा।
व्यस्जत नियतात्मवान्द्रिजेभ्यः
सुबहु च गोधनमाप्तवांश्च लोकान्॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गोप्रदानिके अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

63

युधिष्ठिर उवाच ।
पवित्राणां पवित्रं यन्छिष्टं लोकं च यद्भवेत
पावनं परमं चैव तन्मे ब्र्हि पितामह ॥ १
भिम उवाच ।
गावो महार्थाः पुण्याश्च तारयंति च मानवान्
धारयन्ति प्रजाश्चेमा हविषा पयसा तथा २
न हि पुण्यतमं किश्चिद्रोभ्यो भरतसत्तम ।
पताः पुण्याः पवित्राश्च त्रिष्ठ लोकेष्ट सत्तमाः

देवानामुपरिष्टाच गावः प्रतिवसन्ति वै। दत्वा चैतास्तारयतेयान्ति स्वर्गे मनीषिणः ध मांघाता यौवनाश्वश्च ययातिनं हुषस्तथा। गा वै ददन्तः सततं सहस्रशतसांमिताः ॥ ५ गताः परमकं स्थानं देवैरपि सुदुर्लभ्म। अपि चात्र पुरागीतां कथयिष्यामि तेऽनघ ६ ऋषीणामुत्तमं धीमान्क्रष्णद्वैपायनं शुकः। अभिवाद्यान्हिककृतः शुचिः प्रयतमानसः ७

वसोर्घारा मंदाकिनी ॥ ५ ॥ पानीयदाता जलघेनुदाता ॥९॥ भूमिदः सौदासो नाम राजा ॥ १७ ॥ इति श्रीमहा-भारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपेऽशीति-तमोऽघ्यायः ॥ ८० ॥

पवित्राणामिति । शिष्टं उक्तादन्यत् ॥ १ ॥ पुरागीतां पौराणीं कथाम् ॥ ६ ॥ आहिककृतः कृता-हिकः ॥ ७ ॥ पितरं परिपप्रच्छ दृष्टलोकपरावरम् ।
को यञ्चः सर्वयञ्चानां वरिष्ठोऽभ्युपलक्ष्यते ॥८
कि च कृत्वा परं स्थानं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः
किन देवाः पवित्रेण स्वर्गमक्षन्ति वा विभो ९
कि च यञ्चस्य यञ्चत्वं क च यञ्चः प्रतिष्ठितः ।
देवानामुत्तमं कि च कि च सत्रमितः परम् १०
पवित्राणां पवित्रं च यत्तद्ब्र्हि पितर्मम् ।
पत्तस्तृत्वा तु चचनं व्यासः परमधर्मवित् ।
पुत्रायाकथयत्सर्वं तत्त्वेन भरतर्षम् ॥ ११

ह्यास उवाच ।

गावः प्रतिष्ठा भूतानां तथा गावः परायणम् गावः पुण्याः पवित्राश्च गोधनं पावनं तथा पुर्वमासन्नश्रङ्गा वै गाव इत्यनुश्रुश्रम । श्वङ्गार्थे समुपासन्त ताः किल प्रभुमव्ययम् ॥ ततो ब्रह्मा तु गाः प्रायमुपविष्टाः समीक्ष्य ह इंप्सितं प्रददौ ताभ्यो गोभ्यः प्रत्येकशः प्रभुः तासां श्रङ्गाण्यजायन्त यस्या यादञ्जनोगतम् नानावणीः श्रङ्गवन्त्यस्ता व्यरोचन्त पुत्रक ॥ ब्रह्मणा वरदत्तास्ता हृध्यकव्यप्रदाः शुभाः। पुण्याः पवित्राः सुभगा दिव्यसंस्थानस्रक्षणाः गावस्तेजो महद्दिव्यं गवां दानं प्रशस्यते। ये चैताः संप्रयच्छन्ति साधवो वीतमत्सराः॥ ते वै सुकातिनः प्रोक्ताः सर्वदानप्रदाश्च ते। गवां लोकं तथा पुण्यमाप्नुवन्ति च तेऽनघ१८ यत्र वृक्षा मधुफला दिव्यपुष्पफलोपगाः । पुष्पाणि च सुगन्धीनि दिव्यानि द्विजसैत्तम१९ सर्वा मणिमयी भूमिः सर्वकाञ्चनवालुकाः। सर्वर्तुसुखसंस्पर्शा निष्पङ्का निरजाः ग्रुमाः रक्तोत्पलवनैश्चेव मणिखण्डैर्हिरण्मयैः। तरुणादित्यसंकारौर्भान्ति तत्र जलाशयाः॥ महाईमणिपत्रैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः। नीलोत्पलविमिश्रश्च सरोभिर्बहुपङ्कजैः॥ २२ करवीरवनैः फुह्धैः सहस्रावर्तसंवृतैः। सन्तानकवनैः फुह्वैवृक्षेश्च समलंकृताः ॥ २३ निर्मलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाप्रभैः।

उद्भतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निस्नगाः॥ २४ सर्वरत्नमयिश्चित्रैरवगाढा द्वमोत्तमेः। जातरूपमयेश्चान्येर्द्वताद्यानसमप्रमेः॥ २५ सौवर्णा गिरयस्तत्र मणिरत्नदिरलोच्चयाः। सर्वरत्नमयेर्मान्ति श्टंगैश्चास्त्रिरुलेख्याः। सर्वरत्नमयेर्मान्ति श्टंगैश्चास्त्रिरुलेख्याः। सर्वर्यास्थास्तत्र नर्गाः पत्ररथाकुलाः। दिव्यगन्धरसेः पुष्पैः फलेश्च भरतष्म ॥ २७ रमन्ते पुण्यकर्माणस्तत्र नित्यं युधिष्ठिर। सर्वकामसमृद्धार्था निःशोका गतमन्यवः २८ विमानेषु विचित्रेषु रमणीयेषु भारत। मोदन्ते पुण्यकर्माणां विहरन्तो यदाखिनः १९

उपक्रीडन्ति तान् राजन् श्रुमाश्चाप्सरसां गणाः। **पतान्लोकानवाग्नोति** गां दत्वा वै युधिष्ठिर ॥ येषामधिपतिः पूषा मारुतो बलवान्बली। पेश्वर्ये वरुणो राजा नाममात्रं युगन्धरः ३१ सुकपा बहुकपाश्च विश्वकपाश्च मातरः। प्राजापत्यामिति ब्रह्मन् जपेन्नित्यं यतव्रतः ३२ गाश्च गुश्रूषते यश्च समन्वेति च सर्वशः। तस्मै तुष्टाः प्रयच्छन्ति वरानपि सुदुर्लभान् दुहोन्न मनसा वापि गोषु नित्यं सुखप्रदः। अर्चयेत सदा चैव नमस्कारैश्च पूजयेत्॥ ३४ दान्तः प्रीतमना नित्यं गवां व्युष्टिं तथाऽश्चते ज्यहमुष्णं पिबेन्मुत्रं ज्यहमुष्णं पिबेत्पयः ३५ गवामुरणं पयः पीत्वा ज्यहमुरणं चृतं पिवेत त्रयह्मुरणं घृतं पत्वि वायुभक्षो भवेत त्रयहम् येन देवाः पवित्रेण भुक्षते लोकग्रुत्तमम्। यत्पवित्रं पवित्राणां तद्घृतं शिरसा वहेत्॥ घृतेन जुहुयादार्ग्ने घृतेन खस्ति वाचयेत । घृतं प्राशेद्घृतं द्याद्रवां पुष्टिं तथाऽश्रुते ॥३८ निर्हतेश्च यवैगोंभिर्मासं प्रश्रितयावकः। ब्रह्महत्यासमं पापं सवमतेन शुध्यते॥ पराभवाच दैत्यानां देवैः शौचामेदं कृतम्। ते देवत्वमपि प्राप्ताः संसिद्धाश्च महाबलाः॥

अश्चेगा इलखुरा इत्यस्याप्युपलक्षणं गावो वै सत्र-मासत शफान् श्वेगाणि सिषासन्त्यस्तासां दशमे मासि शफाः श्वेगाण्यजायन्तेति श्रुतेः ॥ १३ ॥ उङ्कृतपुालेनाः अङ्कुरित-तीराः ॥ २४ ॥ नगाः वृक्षाः पत्रस्थाः पक्षिणः ॥ २७ ॥ नाममात्रं जंपैदिति संबन्धः युगंधराः सत्यादियुगं धारयन्ति ताः ॥ ३१ ॥ प्राजापत्यं प्रजापतिनोक्तम् ॥ ३२ ॥ जुहुयात् पूर्वोक्तगोमत्या ॥ ३८ ॥ निर्त्दतैः गोमयनि-गैतैः ॥ ३९ ॥ गावः पवित्राः पुण्याश्च पावनं परमं महत्। ताश्च दत्वा द्विजातिभ्यो नरः स्वर्गमुपाश्चते॥ गवां मध्ये शुचिर्भूत्वा गोमतीं मनसा जपेत पूतामिरद्भिराचम्य शुचिर्भवति निर्मलः ४२ अग्निमध्ये गवां मध्ये ब्राह्मणानां च संसादि। विद्यावेद्वतस्त्राता ब्राह्मणाः पुण्यकर्मिणः ४३ अध्यापयेरन् शिष्यान्वै गोमतीं यक्षसंमिताम् त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा गोमतीं लभते वरम् पुत्रकामश्र स्थाते पुत्रं धनमधापि वा।
पितकामा च भर्तारं सर्वकामांश्च मानवः।
गावस्तुष्टाः प्रयच्छन्ति सेविता वै न संदायः
पवमेता महाभागा यिश्वयाः सर्वकामदाः।
रोहिण्य इति जानीहि नैताभ्यो विद्यते परम्
इत्युक्तः स महातेजाः शुकः पित्रा महात्मना
पूजयामास गां नित्यं तस्मात्त्वमिष पूज्य ४७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि गोप्रदानिके पकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

62

युधिष्ठिर उवाच । मया गवां पुरीषं वै श्रिया जुष्टमिति श्रुतम्। पतिद्च्छाम्यहं श्रोतुं संशयोऽत्र पितामह ॥१ भीष्म, उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । गोमिर्नृपेह संवादं श्रिया भरतसत्तम् ॥ २ श्रीः कृत्वेह वपुः कान्तं गोमध्येषु विवेश ह । गावोऽथ विस्मितास्तस्या दृष्टा रूपस्य संपदम्

गाव ऊचुः।
काऽसि देवि कुतो वा त्वं क्षेपणाप्रतिमा भुवि
विस्मिताः सममहाभागे तव क्ष्यस्य सम्पद्॥
इच्छाम त्वां वयं शातुं का त्वं कच गमिष्यसि
तत्वेन वरवर्णा में सर्वमेतद्ववीहि नः॥ ५

श्रीहवाच ।
लोककान्तास्मि भद्रं वः
श्रीनीमाऽहं परिश्रुता ।
मया दैत्याः परित्यका
विनष्टाः शाश्र्वतीः समाः ॥ ६
मयाऽभिपन्ना देवाश्र मोदन्ते शाश्र्वतीः समाः इन्द्रो विवस्वान्सोमश्र विष्णुराप्मेऽग्निरेव च

मयाभिपन्नाः सिध्यन्ते ऋषयो देवतास्तथा। यान्नाविशाम्यहं गावस्ते विनश्यन्ति सर्वशः धर्मश्रार्थश्च कामश्च मया जुष्टाः सुस्नान्विताः। एवंप्रभावां मां गावो विजानीत सुखप्रदाः ९ इच्छामि चापियुष्मासु वस्तुं सर्वासु नित्यदा आगत्य प्रार्थये युष्माञ्छीजुष्टा भवताऽथ वै

गाव ऊचुः।
अधुवा चपछा च त्वं सामान्या बहुभिः सह
न त्वामिच्छाम भद्रं ते गम्यतां यत्र रंस्यसे
वपुष्मन्द्धो वयं सर्वाः किमस्माकं त्वयाद्य वै
यथेष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्यां वयं त्वया॥ १२

श्रीहवाच ।
किमेतद्वः क्षमं गावो यन्मां नेहामिनन्द्य ।
न मां संप्रति गृद्धीध्वं कस्माद्वे दुर्छभां सर्ताम्
सत्यं च लोकवादोऽयं लोके चरति सुव्रताः ।
स्वयं प्राप्ते परिभवो भवतीति विनिश्चयः १४
महदुशं तपः कृत्वा मां निषेवन्ति मानवाः ।
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराश्चसाः ॥१५
प्रभाव एष वो गावः प्रतिगृद्धीत मामिह ।
नावमन्या ह्यहं सौम्यास्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥

गोमती गोमत्या ऋचा प्रकाशितमर्थं वरं लमते ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकर्णाये भारतभाव-दीपे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

23

मयोति॥१॥

गाव ऊचुः।

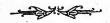
नावमन्यामहे देवि न त्वां परिभवामहे। अधुवा चळिचताऽसि ततस्त्वां वर्जयामहे॥ बहुना च किमुक्तेन गम्यतां यत्र वांच्छिसि। वपुष्मन्त्यो वयं सर्वाः किमस्माकं त्वयाऽनघे श्रीकवाच।

अवज्ञाता भविष्यामि सर्वेलोकस्य मानदाः प्रत्याख्यानेन युष्माकं प्रसादः क्रियतां मम ॥ महाभागा भवत्यो वै शरण्याः शरणागताम्। परित्रायन्तु मां नित्यं भजमानामनिन्दिताम् माननामहामिच्छामि भवत्यः सततं शिवाः। अप्येकाङ्गेष्वधो वस्तुमिच्छामि च सुकुत्सिते न वोऽस्ति कुत्सितं किञ्चिदङ्गेष्वालक्ष्यतेनघाः

पुण्याः, पवित्राः सुभगा ममादेशं प्रयच्छथ २२ वसेयं यत्र वो देहे तन्मे व्याख्यातुमर्ह्थ । एवमुक्तास्ततो गावः शुभाः करुणवत्सलाः । संमन्त्र्य सहिताः सर्वाः श्रियमुचुर्नराष्ट्रिप ॥ अवश्यं मानना कार्या तवास्माभिर्यशस्त्रिनि शक्तन्मुत्रे निवस त्वं पुण्यमेतदि नः शुभे :२४ श्रीकवाच।

दिष्टचा प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुत्रहात्मकः एवं भवत भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः २५ एवं कृत्वा तु समयं श्रीगोंभिः सह भारत। पश्यन्तीनां ततस्तासां तत्रैवान्तरधीयत २६ एवं गोशकृतः पुत्र माहात्म्यं तेऽनुवर्णितम्। माहात्म्यं च गवां भृयः श्रूयतां गदतो मम २७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि श्रीगोसंवादो नाम द्यशीतितमोऽध्यायः॥ ८२॥

63

भीष्म उवाच ।

ये च गां संप्रयच्छान्त हुतशिष्टाशिनश्च ये
तेषां सत्राणि यज्ञाश्च नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १
ऋते दिध घृतेनेह न यज्ञः संप्रवर्तते ।
तेन यज्ञस्य यज्ञत्वमतो मूळं च कश्च्यते ॥ २
दानानामिष सर्वेषां गवां दानं प्रशस्यते ।
गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावनं होतदुत्तमम् ३
पृष्ट्यर्थमेताः सेवेत शान्त्यर्थमिषि चैव ह ।
पयोद्धिघृतं चासां सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ४
गावस्तेजः परं प्रोक्तमिह लोके परत्र च ।
न गोभ्यः परमं किञ्चित्पवित्रं भरतष्म ॥ ५

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। पितामहस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ६ पराभूतेषु दैत्येषु शक्तिस्रुवनेश्वरः। प्रजाः समुदिताः सर्वाः सत्यधर्मपरायणाः ७ अथर्षयः सगन्धर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः। देवासुरसुपर्णाश्च प्रजानां पतयस्तथा ॥ ८ पर्युपासन्त कीन्तेय कदाचिद्वे पितामहम् । नारदः पर्वतश्चेव विश्वावसुर्हहाहुद्धः ॥ ९ दिव्यतानेषु गायन्तः पर्युपासन्त तं प्रभुम् । तत्र दिव्याने पुष्पाणि प्रावहत्पवनस्तदा ॥ आजर्ङ्कुर्ऋतवश्चापि सुगन्धीनि पृथक् पृथक् । तस्मन्देवसमावाये सर्वभूतसमागमे ॥ ११ दिव्यवादित्रसंघुष्टे दिव्यस्त्रीचारणावृते । इन्द्रः पप्रच्छ देवेशमिमवाद्य प्रणम्य च १२ देवानां भगवन्तस्माङ्ोकेशानां पितामह । उपरिष्टाद्भवां लोक पतिद्व्छामि वेदितुम् १३ कि तपो ब्रह्मचर्यं वा गोभिः कृतमहेश्वर । देवानासुपरिष्टाद्यस्नस्त्यरज्ञसः सुखम् ॥ १४ ततः प्रोवाच ब्रह्मा तं शकं बलनिष्दनम् । अवश्वातासंत्वया नित्यं गावो बलनिष्दन १५

एका अहम् अंगेषु मध्ये कुत्सिते ॥ २१ ॥ इति श्रीमहा-भारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ह्यशी-तितमोऽष्यायः ॥ ८२ ॥

63

तेन त्वमासां माहात्म्यं न वेत्सि श्र्यु यत्त्रभो गवां प्रभावं परमं माहात्म्यं च सुर्षम ॥ १६ यज्ञाङ्गं कथिता गावो यज्ञ एव च वांसव। पताभिश्च विना यज्ञो न वर्तेत कथञ्चन ॥ १७ थारयन्ति प्रजाश्चेक पयसा हविषा तथा। पतासां तनयाश्चापि कृषियोगमुवासते ॥ १८ जनयन्ति च घान्यानि बीजानि विविधानि च ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते हृद्यं कृद्धं च सर्वशः ॥ पयोद्धिघृतं चैव पुण्याश्चैताः सुराधिपः। वहन्ति विविधान्मारान्धुनुष्णापरिपीडिताः मुनीश्च घोरवन्तीह प्रजाश्चेवापि कर्मणा। वासवाकूटवाहिन्यः कर्मणा सकृतेन च २१ उपिष्टात्ततोऽस्माकं वसन्त्येताः सदैव हि। एवं ते कारणं राक्र निवासकृतमध वै॥ गवां देवोपरिष्टाद्धि समाख्यातं शतकतो। पता हि वरदत्ताश्च वरदाश्चापि वासव २३ सुरभ्यः पुण्यकर्मिण्यः पावनाः शुभलक्षणाः। यद्र्थे गां गताश्चेव सुरभ्यः सुरसत्तम ॥ तश्व मे श्रुण कात्स्न्येंन वदतो बलसुदन। पुरा देवयुगे तात देवेन्द्रेषु महात्मसु॥ त्राह्योकाननुशासत्सु विष्णी गर्भत्वमागते। अदित्यास्तव्यमानायास्तपो घोरं सुदुश्चरम् ॥ पुत्रार्थममरश्रेष्ठ पादेनैकेन नित्यदा। तां तु दृष्ट्वा महादेवीं तप्यमानां महत्तपः॥ २७ दशस्य दुहिता देवी सुरभी नाम नामतः। अतप्यत तपो घोरं हृष्टा धर्मपरायणा॥ २८ कैलासाशिखरे रम्ये देवगन्धर्वसेविते। व्यतिष्ठदेकपादेन परमं योगमास्थिता॥ द्शवष्सहस्राणि द्शवर्षशतानि च। सन्तप्तास्तपसा तस्या देवाः सर्विमहोरगाः॥ तत्र गत्वा मया साधे पर्धेपासन्त तां श्रमाम

अथाहमबुवं तत्र देवीं तां तपसान्विताम् ३१ किमर्थं तप्यसे देवि तपो घोरमनिन्दिते। प्रीतस्तेऽहं महाभागे तपसाऽनेन शोभने ३२ वरयस्व वरं देवि दातास्मीति पुरन्दर॥ ३३ सुरभ्युवाच।

वरेण भगवन्मह्यं कृतं छोकपितामह । एष एव वरो मेऽद्य यत्त्रीतोऽसि ममानघ ३४

ब्रह्मोवाच।

तामेवं ब्रवतीं देवीं सुरिभ त्रिद्शेश्वर। प्रत्यब्रुवं यद्वेन्द्र तिश्ववोध श्राचीपते॥ अलोभकाम्यया देवि तपसा च ग्रुभानने। प्रसन्नोऽहं वरं तस्मादमरत्वं ददामि ते ॥ ३६ त्रयाणामपि लोकानामुपरिष्टान्निवत्स्यसि । मत्त्रसादाच विख्यातो गोलोकः संभविष्यति मानुषेषु च कुर्वाणाः प्रजाः कर्म ग्रुभास्तव । निवत्स्यन्ति महाभागे सर्वा दृहितरश्च ते ३८ मनसा चिन्तिता भोगास्त्वया वै दिव्यमानुषाः यच सर्वे सुखं देवि तत्ते सम्पत्स्यते शुभे ३९ तस्या लोकाः सङ्ख्राक्ष सर्वकामसमन्विताः। न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च पावकः ॥४० न दैवं नाशुभं किञ्चिद्विद्यत तत्र वासव। तत्र दिव्यान्यरण्यानि दिव्यानि भवनानि च विमानानि सुयुक्तानि कामगानि च वासव। ब्रह्मचर्येण तपसा यत्नेन च दमेन च ॥ दानैश्च विविधैः पुण्यैस्तथा तीर्थानुसेवनात् । तपसा महता चैव सुकृतेन च कर्मणा ॥ ४३ शक्यः समासाद्यितुं गोलोकः पुष्करेक्षण । एतत्ते सर्वमाख्यातं मया राकानुपृच्छते न ते परिभवः कार्यो गवामसुरसुदन॥ भीष्म उवाच।

एतच्छ्रुत्वा सहस्राक्षः पूजयामास नित्यदा गाश्चक्रे बहुमानं च तासु नित्यं युधिष्ठिर ४६

वासव अकूटवाहिन्यः अमायाव्यवहरिण्यः ॥ २१ ॥ निवासार्थे कृतं निवासकृतम् ॥ २२ ॥ त्रयाणामुपरिष्टात् व्रह्मळोके इस्पर्थः । तहः परस्य तपः करुस्याभावात् तत्रैव च गोळोकः श्रूयते—

तावां वास्तून्युरमसि गमध्ये यत्र गावो भूरि र्रंगा अयासः। अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवमाति भूरि ॥ इति। ता तानि वा युवयोरिंद्राविष्ण्योर्नरनारायणयोः प्रसादा-द्वास्तूनि स्थानानि उदमसि कामयामहे गमध्ये गन्तुं यत्र येषु स्थानेषु गावः भूरिश्वगा अत्यन्तं मानवत्यः अयासः गतवत्यः अत्र अस्मिन् गोलोके अह एव तत्प्रसिद्धं उरुगा-यस्य विष्णोः वृष्णः कामपूरकस्य परमं पदं सर्वोत्कृष्टं स्थानं अवभाति अल्पामिव भाति भूरि अल्यंतं सर्वेभ्यो लोकेभ्य उपरि गोलोक इति सिद्धम्। अन्यथा चतुर्थो महलोक एवा-प्रोति न च तस्य परमपरत्वमस्तीति मन्त्रानुसाराद्धस्रलोक एव गावः सन्तीति ज्ञेयम् ॥ ३६॥

पतत्ते सर्वमाख्यातं पावनं च महाद्युते। पवित्रं परमं चापि गवां माहात्म्यमुत्तमम् ४७ कीर्तितं पुरुषदयात्र सर्वपापविमोचनम्। य इदं कथयेत्रित्यं ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ४८ हव्यकव्येषु यज्ञेषु पितृकार्येषु चैव ह। सार्वकामिकमक्षय्यं पितृंस्तस्योपतिष्ठते ४९ गोषु भक्तश्च लभते यद्यदिच्छति मानवः। स्त्रियोपि भक्ता या गोषु ताश्च काममवाप्नुयुः पुत्रार्थी लभते पुत्रं कन्यार्थी तामवाप्त्यात्। धनार्थी लभते वित्तं धर्मार्थी धर्ममाप्तुयाद्पर विद्यार्थी चाप्तुयाद्विद्यां सुखार्थी प्राप्तुयात्सुखं न किञ्चिद्वर्छभं चैव ग्वां भक्तस्य भारत॥५२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वानधर्मपर्वणि गोलोकवर्णने व्यशीतितमोऽध्यायः॥ ८३॥

68

युधिष्ठिर उवाच।

उक्तं पितामहेनेदं गवां दानमनुत्तमम्। विशेषेण नरेन्द्राणामिह धर्ममवेश्वताम्॥ राज्यं हि सततं दुःखं दुर्घरं चाक्रतात्मभिः। भूथिष्ठं च नरेन्द्राणां विद्यते न श्रमा गतिः २ प्यन्ते तत्र नियतं प्रयच्छन्तो वसुन्धराम्। सर्वे च कथिता धर्मास्त्वया मे क़रूनन्दन ॥३ पवमेव गवामुक्तं प्रदानं ते नुगेण ह। ऋषिणा नाचिकेतेन पूर्वमेव निद्दितम् ॥ ४ वेदोपनिषदश्चैव सर्वकर्मसु दक्षिणाः। सर्वऋतुषु,चोहिष्टं भूमिर्गावोऽथ काञ्चनम् ५ तत्र श्रुतिस्तु परमा सुवर्ण दक्षिणीत वै। पतिद्वाम्यहं श्रोतुं पितामह यथातथम् ॥६ कि सुवर्णे कथं जातं कस्मिन्काले किमात्मकं कि दैवं कि फलं चैव कस्माच परमुच्यते ७ कस्माद्दानं सुवर्णस्य पूजयन्ति मनीषिणः। कस्माच दक्षिणार्थ तद्यक्षकर्मसु शस्यते॥ ८ कस्माच पावनं श्रेष्ठं भूमेर्गोभ्यश्च काञ्चनम्। परमं दक्षिणार्थे च तद्भवीहि पितामह ॥ ९

भोष्म उवाच।

शृणु राजन्नवहितो बहुकारणविस्तरम्। जातरूपसमुत्पत्तिमनुभूतं च यन्मया॥ १०

पिता मम महातेजाः शान्तनुनिधनं गतः। तस्य दितसुरहं श्राद्धं गङ्गाद्वारसुपागमम् ११ तत्राऽऽगम्य पितुः पुत्र श्राद्धकर्म समारभम्। माता मे जाह्नवी चात्र साहाय्यमकरोत्तदा॥ ततोऽग्रतस्ततः सिद्धानुपवेश्य बहूनृषीन्। तोयप्रदानात्प्रभृति कार्याण्यहमथारभम् १३ तत्समाप्य यथोदिष्टं पूर्वकर्म समाहितः। दातुं निवेपणं सम्यग्यथावद्हमारमम् ॥ १४ ततस्तं दर्भविन्यासं भित्त्वा सुरुचिराङ्गदः। प्रलम्बाभरणो बाहुकद्तिष्ठद्विशाम्पते ॥ तम्रत्थितमहं दट्टा परं विस्मयमागमम्। प्रतिग्रहीता साक्षानमे पितेति भरतर्षम ॥ १६ ततो मे पुनरेवाधीतंसंज्ञा सञ्चिन्त्य शास्त्रतः । नायं वेदेषु विहितो विधिईस्त इति प्रभो १७ पिण्डो देयो नरेणेह ततो मतिरभूनमम। साक्षान्नेह मनुष्यस्य पिण्डं हि पितरः कचित गृह्णान्ति विहितं चेत्थं पिण्डो देयः कुशेष्विति ततोऽहं तद्नाहत्य पितुईस्तनिद्र्शनम् ॥ १९ शास्त्रप्रामाण्यस्क्षमं तु विधि पिण्डस्य संस्मरन् ततो दर्भेषु तत्सर्वमददं भरतर्षभ ॥ शास्त्रमागां नुसारेण तद्विद्धि मनुजर्षभ । ततः सोन्तर्हितो बाहुः पितुर्मम जनाधिप॥२१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे त्र्यशीतितमोऽष्यायः ।। ८३ ।।

उक्तमिति ॥ १ ॥ न शुमा अशुमा ॥ २ ॥ पूयन्ते ग्रद्धचन्ति ॥ ३॥

ततो मां दर्शयामासः स्वप्नान्ते पितरस्तथा। त्रीयमाणास्तु मामृचुः त्रीताः स्म भरतर्षभ२२ विज्ञानेन तवानेन यन्न मुह्यसि धमेतः। त्वया हि कुर्वता शास्त्रं प्रमाणिमह पार्थिव२३ बात्मा धर्मः श्रुतं,वेदाः पितरश्चर्षिभिः सह। साक्षात्पितामहो ब्रह्मा गुरवोऽथ प्रजापतिः प्रमाणमुपनीता वै श्विताश्च न विचालिताः। तिद्दं सम्यगारब्धं त्वयाऽद्य भरतर्षभ ॥ २५ किं तु भूमेर्गवां चार्थे सुवर्ण दीयतामिति। एवं वयं च धर्मज्ञ सर्वे चारमत्पितामहाः २६ पावितों वै-भविष्यन्ति पावनं हि परं हि तत् दशपूर्वान्दशैवान्यांस्तथासन्तारयन्ति ते॥२७ सुवर्णे ये प्रयच्छन्ति एवं मितपतरोऽञ्जवन्। ततीहं विस्मिती राजन्यतिबुद्धी विद्यापते२८ सुवर्णदानेऽकरवं मतिं च भरतर्षभ। इतिहासिममं चापि शृणु राजन्पुरातनम् २९ जामदृश्यं प्रति विभो धन्यमायुष्यमेव च। जामदृश्यन रामेण तीत्ररोषान्वितेन वै॥ ३० त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया परा ततो जित्वा महीं कृत्स्नां रामो राजीवलोचनः आजहार ऋतुं वीरो ब्रह्मक्षत्रेण पृजितम्। वाजिमेघं महाराज सर्वेकामसमन्वितम् ३२ पावनं सर्वभूतानां तेजोद्यतिविवर्धनम्। विपाप्मा च स तेजस्वी तेन ऋतुफलेन च ॥ नैवात्मनोऽथ लघुतां जामदृश्योऽध्यगच्छत स तु ऋतुवरेणेष्टा महात्मा दक्षिणावता ३४ पप्रच्छागमसंपन्नानृषीन्देवांश्च भागव । पावनं यत्परं नृणासुत्रे कर्मणि वर्तताम् ॥ ३५ तदुच्यतां महाभागा इति जातघृणोऽब्रवीत्। इत्युक्ता वेदशास्त्रज्ञास्तमू चुस्ते महर्षयः ॥ ३६ राम विप्राः सत्कियन्तां वेद्प्रामाण्यद्दानात् भूयश्च विप्रार्षेगणाः प्रष्टव्याः पावनं प्रति ३७ ते यद् ब्रुयुर्महाप्राज्ञास्तचैव समुदाचर। ततो वसिष्ठं देवर्षिमगस्त्यमथ काइयपम् ॥३८ तमेवाथे महातेजाः पप्रच्छ भृगुनन्दनः। जाता मतिमग्वेपन्द्रा कथं पूर्ययमित्युत॥३९ केन वा कर्मयोगेन प्रदानेनेह केन वा।

यदि वोऽनुत्रहकृता बुद्धिर्मा प्रति सत्तमाः ॥ प्रवृत पावनं किं मे भवेदिति तपोधनाः ॥४० ऋषय ऊचुः।

गाश्च भूमि च वित्तं च दत्वेह भृगुनन्दन। पापकृतपूर्यते मर्त्यं इति भागव द्युश्रम ॥ ४१ अन्यद्दानं तु विप्रर्षे श्रयतां पावनं महत्। द्विव्यमत्यद्भताकारमपत्यं जातवेदसः॥ ४२ दग्ध्वा लोकान्पुरा वीर्यात्संभूतमिह शुश्रुम सुवर्णमिति विख्यातं तद्दत्सिद्धिमेष्यसि ४३ ततोऽब्रवीद्वसिष्टस्तं भगवान्संशितवतः। श्रुणु राम यथोत्पन्नं सुवर्णमनलप्रभम् ॥ ४४ फलं दास्यति ते यत्तु दान परिमहोच्यते। सुवणे यच यस्माच यथा च ग्रणवत्तमम् ४५ तिश्वोध महावाहो सर्वे निगदतो मम। अग्नीषोमात्मकमिदं सुवर्ण विद्धि निश्चये ४६ अजोऽग्निर्वरुणो मेषः सुर्योऽश्व इति दुर्शनम् । क्रञ्जराश्च मृगा नागा महिषाश्चासुरा इति ४७ कुक्रदाश्च वराहाश्च राक्षसा भृगुनन्दन। इडा गावः पयः सोमो भूमिरित्येव च स्मृतिः जगत्सर्वे च निर्मथ्य तेजोराशिः सम्राधितः स्रवर्णमेभ्यो विप्रर्षे रतं परममुत्तमम् ॥ ४९ पतस्मात्कारणादेवा गन्धर्वोरगराक्षसाः। मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत् मुकुटैरंगद्युतैरलंकारैः पृथग्विधैः। सुवर्णविकृतैस्तत्र विराजन्ते भृगूत्तम ॥ तस्मात्सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतम्। भूमेर्गोभ्योऽध रलेभ्यस्तद्विद्धि मनुजर्षम ५२ पृथिवीं गाश्च दत्वेह यच्चान्यदिप किंचन। विशिष्यते सुवर्णस्य दानं परमकं विभो ॥५३ अक्षयं पावनं चैव सुवर्णममरद्यते। प्रयच्छ द्विजमुख्येभ्यः पावनं होतदुत्तमम् ५४ सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु विधीयते। सुवर्णे ये प्रयच्छन्ति सर्वदास्ते भवन्त्युत ५५ देवतास्ते प्रयच्छन्ति ये सुवर्णे ददत्यथ । अग्निहिं देवताः सर्वाः सुवर्णे च तदात्मकम् तस्मात्सुवर्णे ददता दत्ताः सर्वाः स्म देवताः भवन्ति पुरुषद्याघ्र न हातः परमं विदुः॥५७

लघुतां निष्पापताम् ॥ ३४ ॥ अज इति । अजादी-नामश्यादिरूपत्वात्तद्दानं तल्लोकप्रदम् ॥ असुरराक्षसपदा-भ्यामपि तल्लोकः ॥ ४७ ॥ वराहश्च निर्ऋतिः अस्य दानं अत्यफलं इडादयो भूमिरूपा इति तद्दानं महाफलं इ**डेति** इडावान् यज्ञः । ४८ ॥ जगादिति । सुवर्णदानं ब्रह्माण्डदानतुल्यामिति भावः ॥४९॥ भूय एव च माहात्म्यं सुवर्णस्य निबोध मे। गदतो मम विप्रषे सर्वशस्त्रभृतां वर ॥ मया श्रुतमिदं पूर्वं पुराणे भृगुनन्दन। प्रजापतेः कथयतो यथान्यायं तु तस्य वै ५९ शलपाणेर्भगवतो रुद्रस्य च महात्मनः। गिरौ हिमवाति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोद्वह ॥ ६० देव्या विवाहे निर्वृत्ते रुद्राण्या भृगुनन्दन। समागमे भगवतो देव्या सह महात्मनः ॥ ६१ ततः सर्वे समुद्धिया देवा रुद्रमुपागमन्। ते महादेवमासीनं देवीं च वरदामुमाम् ६२ प्रसाद्य शिरसा सर्वे रुद्रमूचर्भगृहह । अयं समागमो देवो देव्या सह तवानघ ॥ ६३ तपिबनस्तपस्विन्या तेजिबन्याऽतितेजसः। अमोघतेजास्त्वं देव देवी चेयमुमा तथा ॥६४ अपत्यं युवयोर्देव बलवद्भविता विभो। तज्ञनं त्रिषु छोकेषु न किञ्चिच्छेषयिष्यति ॥ तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्त्वं देवेभ्यः पृथुलोचन । वरं प्रयच्छ लोकेश त्रैलोक्यहितकाम्यया॥ अपत्यार्थं निगृह्वीष्व तेजः परमकं विभो। त्रेलोक्यसारौ हि युवां लोकं सन्तापयिष्यथः तद्पत्यं हि युवयोर्देवानभिभवेद्भवम्। न हि ते प्रथिवी देवी न च द्यौर्न दिवं विभो नेदं धारियतुं शकाः समस्ता इति मे मतिः। तेजःप्रभावनिर्देग्धं तस्मात्सर्वामिदं जगत ६९ तस्मात्रसादं भगवन्कर्तुमहिसि नः प्रभो। न देव्यां संभवेत्पुत्रो भवतः सुरसत्तम ।

धैर्यादेख निगृहीष्व तेजो ज्वलितसुत्तमम् ७० इति तेषां कथयतां भगवान्वषभध्वजः। प्वमस्त्वित देवांस्तान्विप्रषे प्रत्यभाषत ७१ इत्युक्तवा चोध्वमनयद्रेतो वृषभवाहनः १ ऊर्ध्वरेताः समभवत्ततः प्रभृति चापि सः॥ चद्राणीति ततः कुद्धाः प्रजोच्छेदे तदा कृते । देवानथाबवीत्तत्र स्त्रीभावात्परुषं वचः ॥ ७३ यस्माद्पत्यकामो वै भैता मे विनिवर्तितः। तस्मात्सर्वे सुरा यूयमनपत्या भविष्यथ ॥ ७४ प्रजोच्छेदो मम कृतो यस्माद्युष्मार्भिर्द्य वै। तस्मात्प्रजा वः खगमाः सर्वेषां न भविष्यति पावकस्त न तत्रासीच्छापकाले भृगुद्वह। देवा देव्यास्तथा शापादनपत्यास्ततोऽभवन रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिमं धारयामास वै तदा। प्रस्कन्नं तु ततस्तस्मार्तिकचित्तत्रापतद्भवि ७७ उत्पपात तदा वहाँ ववृधे चाद्धतोपमम्। तेजस्तेजिस संयुक्तमात्मयोनित्वमागतम् ७८ एतस्मिन्नेव काले तु देवाः शकपुरोगमाः। असरस्तारको नाम बेन सन्तापिता भृशम् आदित्या वसवो रुद्रा मरुतोऽथाश्विनावपि। साध्याश्च सर्वे संत्रस्ता दैतेयस्य पराक्रमात्॥ स्थानानि देवतानां हि विमानानि पुराणि च ऋषीणां चाश्रमाश्चेव बभुव्रसुरैह्ताः॥ ते दीनमनसः सर्वे देवता ऋषयश्च ये। प्रजग्मः शरणं देवं ब्रह्माणमजरं विभुम् ॥ ८२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्भपर्वणि सुवर्णोत्पत्तिनीम चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

64

देवा ऊचुः । असुरस्तारको नाम त्वया दत्तवरः प्रभो । सुरानृषीश्च क्रिश्चाति वधस्तस्य विधीयताम् १ तस्माद्धयं समृत्पन्नमस्माकं वै पितामह । परित्रायस्व नो देव न हान्या गतिरस्ति नः २ ब्रह्मोवाच । व समोउहं सर्वभूतानामधर्म नेह रोचये। हन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरर्षिगणबाधिता॥ ३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

6

असुर इति ॥ १॥

वेदा धर्माश्च्नोच्छेदं गच्छेयुः सुरसत्तमाः । विहितं पूर्वमवात्र मया वै द्येतु वो ज्वरः ४ देवा ऊद्यः।

तरदानाद्भगवतो दैतेयो बलगर्वितः।
देवैर्न शक्यते हन्तुं स कथं प्रशमं वजेत ॥ ५
स हि नैव स्म देवानां नासुराणां न रक्षसाम्
वध्यः स्यामिति जग्राह वरं त्वत्तः पितामह
देवाश्च शप्ता रुद्राण्या प्रजोच्छेदे पुराकृते।
न मविष्यति वोऽपत्यिमिति सर्वे जगत्पते ७

्र ब्रह्मोवाच ।

हुताशनी न तंत्रासीच्छापकाले सुरोत्तमाः स उत्पाद्यिताऽपत्यं वधाय त्रिद्शाद्विषाम् ८ तद्वे सर्वानितिकस्य देवदानवराक्षसान्। मानुषानथ गन्धर्वान्नागानथ च पक्षिणः॥ ९ अस्रेणामोघपातेन शक्त्या तं घातियध्यति। यतो वो भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरशत्रवः १० सनातनो हि सङ्करणः काम इत्यमिधीयते। रुद्रस्य तेजः प्रस्कन्नमश्रौ निपतितं च यत्॥ तत्तेजोऽग्निर्महद्भतं द्वितीयामिति पावकम्। वधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यति ॥ १२ स तु नावाप तं शापं नष्टः स हुतभुक् तदा । तस्माद्वो भयहदेवाः सम्रत्पत्स्यति पाविकः॥ अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाद्य नियुज्यताम् तारकस्य वधोपायः कथितो वै मयाऽनधाः न हि तेजाखिनां शापास्तेजास प्रभवन्ति वै। बलान्यतिबलं प्राप्य दुर्बलानि भवन्ति वै १५ हन्यादवध्यान्वरदानपि चैव तपस्विनः। सङ्कृत्पाभिक्विः कामः सनातनतमोऽभवत्॥ जगत्पतिरनिर्देश्यः सर्वगः सर्वभावनः। हुच्छयः सर्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्राद्पि प्रभुः १७ अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजोराशिर्हुताशनः। स वो मनोगतं कामं देवः संपादयिष्यति १८ पतद्वाक्यंमपश्चित्य ततो देवा महात्मनः। जग्मः संसिद्धसङ्करपाः पर्येषन्तो विभावसुम् ततस्रैलोक्यमृषयो व्यचिन्वन्त सुरैः सह।

कांक्षन्तो दर्शनं वहेः सर्वे तद्गतमानसाः परेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविश्रताः। लोकानन्वचरन्सिद्धाः सर्व एव भग्रत्तम २१ नष्टमात्मनि संलीनं नाभिजग्मह्ताशनम्। ततः सञ्जातसंत्रासानश्चिदशैनलालसान् २२ जलेचरः क्वान्तमनास्तेजसाऽग्नेः प्रदीपितः। उवाच देवान्मण्डुको रसातलतलोत्थितः ॥ रसातलतले देवा वसत्याग्नारीत प्रभो। संतापादिह संप्राप्तः पावकप्रभवादहम् ॥ २४ स संसुप्तो जले देवा भगवान्हृदयवाहनः। थपः संसुज्य तेजोभिस्तेन संतापिता वयम् ॥ तस्य दुर्शनिमष्टं वो यदि देवा विभावसोः। तत्रैवमधिगच्छध्वं कार्ये वो यदि वहिना २६ गम्यतां साधयिष्यामो वयं ह्यश्निभयात्सराः। पतावदुक्त्वा मंडूकस्त्वरितो जलमाविशत॥ हुताशनस्तु बुबुधे मण्डूकस्य च पैशुनम्। शशाप स तमासाद्य न रसान्वेतस्यसीति वै तं वै संयुज्य शापेन मण्डक त्वरितो ययौ। अन्यत्र वासाय विभूने चात्मानमद्शेयत २९ देवास्त्वनुग्रहं चकुर्मण्डूकानां भृगूत्तम। यत्तच्छ्णु महाबाहो गद्तो मम सर्वेशः॥ ३० देवा ऊचः।

अग्निशापाद्जिह्वापि रस्ज्ञानवहिष्कृताः।
सरस्वतीं बहुविधां यूयमुचारियण्यथ ॥ ३१
बिलवासं गतांश्चैव निराहारानवेतसः।
गतास्निप संग्रुष्कान् भूमिः संतारियण्यति॥
तमोधनायामिष वै निशायां विचरिष्यथ ।
इत्युक्ता तांस्ततो देवाः पुनरेव महीिममाम्
परीयुर्ज्वलनस्यार्थे न चाविन्दन् हुताशनम् ।
अथ तान्द्रिरदः कश्चित्सुरेन्द्रद्विरदोपमः ३४
अश्वत्थकोऽग्निरित्येचमाह देवान् भृगूद्वह ।
शशाप ज्वलनः सर्वान्द्रिरदान्कोधमूर्विछतः
प्रतीपा भवतां जिह्वा भवित्रीति भृगूद्वह ।
इत्युक्त्वा निःस्तोश्वत्थादिग्नवीरणस्चितः।

नष्टः अदर्शनं गतः ।। १३ ॥ ननु सर्वे सुर्रे इत्युद्दिश्य देव्याः शापात्कथं वहाँ न शापः स तत्र नासीदिति चेत्तेन किमित्यत आह—न हीति । वहेस्तेजस्वित्त्वाञ्च शापो दस्यते इति भावः ॥ १५ ॥ कामः काम्यमानो वहिः संकत्यः अपत्यविषयस्तद्धे अभिष्ठचिः सर्वतो रोचमानो

भवत् अस्तु ॥ १६ ॥ नष्टं अदर्शनं गतं आत्मनि जले जलस्य तेजोजन्यत्वात् ॥ २२ ॥ न रसानिति । रसनेन्द्रियहीनो भविष्यसीत्यर्थः ॥ २८ ॥ अजिह्ना अपीति च्छेदः ॥ ३१ ॥

प्रविवेश शमीगर्भमथ वहिः सुषुप्सया ॥ ३६

अनुग्रहं तु नागानां यं चकुः श्रृणु तं प्रभो । देवा भृगुकुलश्रेष्ठ प्रीत्या सत्यपराक्रमाः । ३७ देवा ऊचुः ।

प्रतीपया जिह्नयापि सर्वाहारं करिष्यथ। वाचं चोचारयिष्यध्वमुचैरव्यञ्जिताक्षराम् ॥ इत्युक्तवा पुनरेवाग्निम् जुसस्रदिवौकसः। अभ्वत्थान्निःसृतश्चान्निः रामीगर्भमुपाविरात् शुकेन ख्यापितो विप्र तं देवाः समुपाद्रवन्। शशाप शक्रमग्निस्तु वाग्विहीनो भविष्यसि जिह्वामावर्तयामास तस्यापि हुतभुक्तथा। दृष्ट्रा तु ज्वलनं देवाः श्रुकमूचुर्देयान्विताः ४१ भविता न त्वमत्यन्तं शुकत्वे नष्टवागिति । आवृत्ताजिह्नस्य सतो वाक्यं कान्तं भविष्याति बालस्येव प्रवृद्धस्य कलमध्यक्तमद्भतम्। इत्युक्तवा तं शमीगर्भे वहिमालक्ष्य देवताः तदेवायतनं चकुः पुण्यं सर्विक्रियास्वपि। ततः प्रभृति चाप्यक्षिः शमीगर्भेषु दश्यते ४४ उत्पाद्ने तथोपायमभिजग्मुश्च मानवाः। आपो रसातले यास्त संस्पृष्टाश्चित्रभानुना ॥ ताः पर्वतप्रस्रवणैरूष्मां मुञ्जति भार्गव । पावकेनाधिशयता संतप्तास्तस्य तेजसा ४६ अथाग्निर्देवता दृष्टा बभूव व्यथितस्तदा। किमागमनमित्येवं तानपृच्छत पावकः ॥ ४७ तमृचुर्विबुधाः सर्वे ते चैव परमर्षयः। त्वां नियोक्ष्यामहे कार्ये तद्भवान्कर्तुमहित क्रते च तस्मिन् भविता तवापि समहान्गुणः अग्निरुवाच ।

बूत यद्भवतां कार्यं कर्तास्मि तदहं सुराः। भवतां तु नियोज्योस्मिमा वोत्रास्तुविचारणा देवा ऊचुः।

असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः। अस्मान्यवाधते वीर्योद्धधस्तस्य विधीयताम् इमान्देवगणांस्तात प्रजापतिगणांस्तथा। ऋषींश्चापि महाभाग परित्रायस्य पावक ५२ अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो। यद्भयं नोऽसुरात्तस्मान्नाद्ययेद्धव्यवाहन ५३ द्यातानां नो महादेव्या नान्यदस्ति परायणम्

अन्यन भवतो वीर्यं तस्मान्नायख नः प्रभो इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगवान्हव्यवाहनः । जगामाथ दुराधर्षों गङ्गां भागीरथीं प्रति ५५ तया चांप्यभवन्मिश्रो गभं चास्याद्धे तदा। ववधे स तदा गर्भः कक्षे कृष्णगतिर्यथा ५६ तेजसा तस्य देवस्य गङ्गा विह्वलचेतना । सन्तापमगमत्तीवं सोदुं सा न राशाक ह ५७ आहिते ज्वलनेनाथ गर्भे तेजःसमन्विते । गङ्गायामसुरः कश्चिद्धैरवं नादमानदत्॥ अबुद्धिपतितेनाथ नादेन विपुल्टेन सी। वित्रस्तोद्धान्तनयना गङ्गा विस्नृतलोचना ५९ विसंशा नाराकद्गर्भ वोद्धमात्मानमेव च। सा तु तेजःपरीताङ्गी कम्पयन्तीव जाह्नवी६० उवाच ज्वलनं विप्र तदा गर्भवलोद्धता। ते न शक्तास्मि भगवंस्तेजसोऽस्य विधारणे विमुढाऽस्मि कृतानेन न मे खास्थ्यं यथा पुरा विह्वला चास्मि भगवंश्वेतो नष्टं च मेऽनघ६२ धारणे नास्य शक्ताऽहं गर्भस्य तपतां वर। उत्सक्ष्येहमिमं दःखान्न तु कामात्कथञ्चन ६३ न तेजसोस्ति संस्पर्शों मम देव विभावसो। आपद्रथे हि सम्बन्धः सुसूक्ष्मोऽपि महाद्यते यदत्र गुणसम्पन्नमितरद्वा हुताशन। त्वय्येव तदहं मन्ये धर्माधर्मी च केवली ६५ तामुवाच ततो विह्वधीर्यतां धार्यतामिति। गभौं मत्तेजसा युक्तो महाग्रणफलोदयः ॥ ६६ शक्ता हासि महीं कृत्स्नां वादुं धारियतुं तथा न हि ते किञ्चिदप्राप्यमन्यतो धारणाहते ६७ सा विद्वना वार्यमाणा देवैरपि सरिद्वरा। समुत्ससर्ज तं गर्भे मेरी गिरिवरे तदा ॥ ६८ समर्था धारणे चापि रुद्धतेजःप्रधर्षिता। नाशकत्तं तदा गर्भं संधारियतुमोजसा सा समुत्सुज्य तं दुःखाद्दीप्तवैश्वानरप्रभम् । दर्शयामास चाग्निस्तं तदा गङ्गां भृभृद्वह ७० पप्रच्छ सरितां श्रेष्टां कि बद्धाः सुखोदयः। कीरग्वणोंऽपि वा देवि कीरग्रूपश्च दस्यते । तेजसा कैन वा युक्तः सर्वमेतद्ववीहि मे ॥ ७१

ऊष्मां ऊष्माणं डाबुमाभ्यामिति मन्नन्तात् डाप् अधि-शयता अधिशयानेन ॥४६॥ अबुद्धिपतितेन अकस्माजातेन

॥५९॥ रुद्रस्य अभेस्तेजस्तेन प्रधार्षता रुद्रो वा एव यद्भि-रिति श्रुतेः ॥ ६९॥ गङ्गोवाच।
जातकपः स गर्भो वै तेजसा त्विमवानघ।
सुवणों विमलो दीप्तः पर्वतं चावमासयत् ७२
पद्मोदपलविमिश्राणां न्हदानामिव शीतलः।
गन्धोऽस्य स कद्द्र्वानां तुल्यो वै तपतां वर
तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव. रिहमिभः
यद्रव्यं परिसंख्ष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु च ७४
तत्सर्वे काञ्चनीभूतं सम्नतांत्रत्यहृश्यतः। '
पर्यधावत शैलांश्च नदीः प्रस्रवणानि च ७५
व्यद्धीप्यंस्तेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरम्
पर्वहृष्यः स मगवान्युत्रस्ते हृद्यवाहन।
सूर्यवैश्वानरसमः कान्त्या सोम इ्वापरः ७६

एवसुक्त्वा तु सा देवी तत्रवान्तरधीयत। पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्य दिवीकसाम् जगामेष्टं ततो देशं तदा भागवनन्दन। पतैः कर्मगुणैलीके नामाग्नेः परिगीयते॥ ७८ हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिविंबुधैस्तथा। पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै॥ स तु गर्भो महातेजा गाङ्गेयः पावकोद्धवः। दिव्यं शरवणं प्राप्य वहुधेऽद्भृतदर्शनः ॥ ८० दह्याः कृत्तिकास्तं तु वालाकंसहराद्यतिम्। पुत्रं वै ताश्च तं बालं पुपुषुः स्तन्यविस्नवैः ८१ ततः स कार्तिकेयत्वमवाप परमद्यतिः। स्कन्नत्वात्स्कन्दतां चापि ग्रहावासा इहो ऽभवत् एवं सुवर्णमुत्पन्नमपत्यं जातवेदसः। तत्र जाम्बूनदं श्रेष्ठं देवानामपि भूषणम्॥ ८३ ततः प्रभृति चाप्येतंज्ञातरूपमुदाहृतम्। रत्नानामुत्तमं रत्नं भूषणानां तथैव च॥ पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम्। यत्सवर्णे स भगवानिधिरीशः प्रजापितः॥ ८५ पवित्राणां पवित्रं हि कनकं द्विजसत्तमाः । अश्रीषोमात्मकं चैव जातरूपमुदाहृतम् ॥ ८६ वसिष्ठ उवाच । अपि चेदं पुरा राम श्रुतं मे ब्रह्मदर्शनम्।

पितामहस्य यद्वृत्तं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ८७ देवस्य महतस्तात वारुणीं विभ्रतस्तनुम्। पेश्वर्ये वारुणे राम रुद्रस्येशस्य वै प्रभो॥ ८८ आजग्मुर्मुनयः सर्वे देवाश्चाग्निपुरोगमाः। यक्षाङ्गानि च सर्वाणि वषद्कारश्च मुर्तिमान् मृतिमन्ति च सामानि यज्षि च सहस्रशः। ऋग्वेद्श्रागमत्तत्र पदकमविभूषितः॥ लक्षणानि खरा स्तोभा निरुक्तं सुरपंक्तयः। थोङ्कारश्चावसन्नेत्रे निग्रहप्रग्रहौ तथा॥ वेदाश्च सोपनिषदो विद्या साविज्यथापि च। भृतं भव्यं भविष्यं च द्धार भगवान्शिवः ९२ संज्ञहाचात्मनाऽऽत्मानं खयमेच तदा प्रमो यज्ञं च शोभयामास बहुरूपं पिनाकधृत ९३ द्यौर्नभः पृथिवी खं च तथा चैवैष भूपतिः। सर्वविद्येश्वरः श्रीमानेष चापि विभावसः ९४ एष ब्रह्मा शिवो रुद्रो वरुणोश्निः प्रजापतिः। कीर्त्यते भगवान्देवः सर्वभूतपतिः शिवः ९५ तस्य यज्ञः पशुपतेस्तपः ऋतव एव च। दीक्षा दीप्तवता देवी दिशश्च सदिगीश्वराः९६ देवपत्न्यश्च कन्याश्च देवानां चैव मातरः। आजग्मः सहितास्तत्र तदा भृगुकुलोद्वह ॥९७ यज्ञं पञ्चपतेः श्रीता वरुणस्य महात्मनः। स्वयंभुवस्तु ता दृष्टा रेतः समपतद्भवि॥ ९८ तस्य श्रकस्य विरुपन्दान्पांसुन्संगृह्य भूमितः प्रास्यत्पूषा कराभ्यां वै तस्मिन्नेव हुतादाने ततस्तस्मिन्संप्रवृत्ते सत्रे ज्वाछितपावके। ब्रह्मणो जुह्वतस्तत्र प्रादुर्भोवो बभूव ह ॥ १०० स्कन्नमात्रं च तच्छुकं सुवेण परिगृह्य सः। आज्यवन्मन्त्रतश्चापि सोऽजुहोद्भगुनन्दन ततः स जनयामास भूतग्रामं च विथिवान् । तस्य तत्तेजसस्तस्माज्जञ्चे लोकेषु तैजसम् ॥ २ तमसस्तामसा भावा ज्यापि सत्त्वं तथोभयम् स गुणस्तेजसो नित्यस्तस्य चाकाशमेव च३

कदंबानां कदंबपुष्पाणाम् ७३ देवस्य महत इति रुद्रस्थेत्यर्थः ११८८॥ विस्पन्दान् कणान् ताभिः पतिताभी रेतंःक्रणिकाभिः सह पांसून् संगृह्य ॥ ९९ ॥ प्रादुर्भावश्वरमघातुः ॥१००॥ भूतम्रामं चतुर्विधं तत्तेजसस्तस्य त्रिगुणमयस्य रेतसः संबंधी यस्तेजोंशो रजोंशस्तस्मात्तेजसं प्रवृत्तिप्रधानं जंगममभूत् ॥२॥ तमसस्तमोंऽशात्तामसं स्थावरं सत्त्वांशस्त्रभयत्रानुगत उभयेषु

सात्तिकानां भावानां धर्महेतुत्वादीनां दर्शनात् । स इति । स सत्त्वगुणस्तेजसः प्रकाशस्त्राया बुद्धेः स्वरूपिमत्यर्थः। बुद्धेस्ते-जस्त्वं प्रकाशकत्वसाम्यान्मनोज्योतिरितिमन्त्रिळङ्गाच तस्य धीसत्त्वस्य च आकाशं आकाशादि कृत्सनं विश्वं स्वरूपं तद्धि छन्धसत्त्वात्मकं तदात्मना परिणमत इति भावः ॥ ३ ॥ सर्वभृतेषु च तथा सत्त्वं तेजस्तथोत्तमम् ।

शुके हुतेऽशौ तिसम्ह्य प्रादुरासंस्त्रयः प्रभो ४

पुरुषा वपुषा युक्ताः स्वैः स्वैः प्रसवजैर्गुणैः ।

भृगित्येव भृगुः पूर्वमङ्गारेभ्योऽङ्गिराऽभवत् ५

मङ्गारसंश्रयाचैव कविरित्यपरोऽभवत् ।

सह ज्वालाभिकृत्पन्नो भृगुस्तस्माङ्गगुः स्मृतः

मरीचिभ्यो मरीचिस्तु मारीचः कश्यपो हाभृत्। अङ्गारभ्योऽङ्गिरास्तात

वालखिल्याः कुशोचयात्॥ अत्रैवात्रोति च विभो जातमित्रं वदन्यपि। तथा भस्मव्यपोहेभ्यो ब्रह्मविंगणसंमताः॥ ८ वैखानसाः समुत्पन्नास्तपःश्रुतगुणेप्सवः। अश्रुतोऽस्य समुत्पन्नाविश्वनौ रूपसम्मतौ ९ शेषाः प्रजानां पतयः स्रोतोभ्यस्तस्य जिहारे ऋषयो रोमकूपेभ्यः स्वेदाच्छंदो बलान्मनः यतस्मात्कारणादाहुरग्निः सर्वास्तु देवताः। ऋषयः श्रुतसम्पन्ना वेदप्रामाण्यदर्शनात ११ यानि दारूणि निर्यासास्ते मासाः पश्रसंशिताः थहोरात्रा सहूर्ताश्च पित्तं ज्योतिश्च दारुणम् राँद्रं लोहितमित्याहुलोहितात्कनकं स्मृतम्। तन्मैत्रामिति विश्वेयं धूमाच वसवः स्मृताः। अर्चिषो याश्च ते रुद्रास्तथाऽऽदित्या महाप्रभाः उहिष्टास्ते तथांगारा ये घिष्णयेषु दिवि स्थिताः आदिकर्ता च लोकस्य तत्परं ब्रह्म तद्भवम्। सर्वकामद्मित्याहुस्तद्रहस्यमुवाच ह॥ १५ ततोऽब्रवीन्महादेवो वरुणः पवनात्मकः। मम सत्रमिदं दिव्यमहं गृहपतिस्त्वह ॥ १६ त्रीणि पूर्वाण्यपत्यानि मम तानि न संशयः। इति जानीत खगमा मम यज्ञफलं हि तत १७ अग्निरवाच ।

मदङ्गेभ्यः प्रस्तानि मदाश्रयकृतानि च।

ममैव तान्यपत्यानि वरुणो ह्यवशात्मकः १८ अथाबवीलोकगुरुर्वह्या लोकपितामहः। ममैव तान्यपत्यानि मम शुक्रं हुतं हि तत् १९, अहं कर्ता हि सत्रस्य होता गुक्रस्य चैव ह। यस्य बीजं फलं तस्य शुक्रं चेत्कारणं मतम्२० ततोऽब्रवन्देवगणाः पितामहमुपेत्य वै। कृताञ्जलिपुदाः सर्वे देशरोमिरिभवन्य च॥ २१ वयं च भगवन्सर्वे जगच सचराचरम्। तवैव प्रसवाः सर्वे तस्माद्यप्रिविभावसः॥ २२ वरुणश्रेश्वरो देवो लभतां काममीं पिसतम्। निसर्गाह्रह्मणश्चापि वरुणो याद क्तंपतिः ॥२३ जग्राह वै भृगुं पूर्वमपत्यं सूर्यवर्चसम्। ईश्वरोऽङ्गिरसं चान्नेरपत्यार्थमकलपयत ॥ २४ पितामहस्त्वपत्यं वै कवि जग्राह तत्त्ववित । तदा स वारुणः ख्यातो भृगुः प्रस्नवकर्मकृत् आग्नेयस्त्वांगिराः श्रीमान्कविर्वाह्यो महायशाः भागवाङ्गिरसी लोके लोकसन्तानलक्षणी२६ पते हि प्रस्नवाः सर्वे प्रजानां पत्रयस्त्रयः। सर्व संतानमेतेषामिद्मित्युपधारय॥ भृगोस्तु पुत्राः सप्तासन्सर्वे तुल्या भृगोर्गुणैः। च्यवनो वज्रशिषेश्च शुचिरीर्वस्तथैव च ॥ २८ शुको वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त ते। भागीवा वारुणाः सर्वे येषां वंशे भवानिष ॥ अष्टौ चांगिरसः पुत्रा वारुणास्तेष्युदाहृताः । बृहस्पतिरुतथ्यश्च पयस्यः शान्तिरेव च ॥३० घोरो विरूपः संवर्तः सुधन्वा चाष्ट्रमः स्मृतः पतेऽष्टी वहिजाः सर्वे ज्ञाननिष्ठा निरामयाः ब्रह्मणस्तु कवेः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः। अष्टी प्रसवजैर्युक्ता गुणैर्बह्मविदः शुभाः ॥ ३२ कविः काव्यश्च घृष्णुश्च बुद्धिमानुशनास्तथा भग्रश्च विरजाश्चैव काशी चोप्रश्च धर्मवित ॥

त्तस्मात्सर्वेषु भूतेषु तमोमयेषु जडेषु शर्रारेषु सत्त्वं प्रकाशः उत्तमं तेजः धर्मप्रवृत्तिश्च तत्सर्वे तस्माद्वहौ हुतात्प्रजापति-शुकाजिशेरे इत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रसवजैः कारणजेर्गुणैः ताने-वाह—भृगिति। भुज्जति पावयतीति भृक् ज्वाला साक्षा-ज्ज्वाला इत्येव भृगुरिति नाम ॥ ५ ॥ अंगाराश्रिता अल्पज्वाला निर्वृमास्ताभ्यः कविरभृदित्यर्थः । भृगिति व्याचेष्टे—सहेति ॥ ६ ॥ अत्रैव कुत्रोच्चये अत्र अत्रैनवेति संबन्धः व्यपोहेभ्यः समूहेभ्यः॥८॥अश्रुतः अश्रुसकाशात्

॥९॥ स्रोतोभ्यः श्रोत्रादीन्द्रियेभ्यः । बलात् वीर्यात् ॥१०॥ एतस्मादिमजत्वात् ॥ ११ ॥ निर्यासा दारुगता लाङ्गाद्यो वृक्षस्साः ॥१२ ॥ दिविस्थिताः मृहताराद्यः धिष्ण्येषु स्थानेषु ॥१४ ॥ त्रीणि स्म्वंगिरःकविसंज्ञानि ॥१७ ॥ अवशः आत्मा चित्तं यस्य सोऽवशात्मकः भ्रान्त इत्यर्थः १८ कवेः पुत्रा वारुणा इत्यनेन स्वीयभागोऽपि कवित्रेह्मणा वरुणाय समर्पित इत्युक्षेयम् ॥३२ ॥

अष्टी कविसुता हाते सर्वमेभिर्जगत्ततम्। प्रजापतय पते हि प्रजाभागौरिह प्रजाः ॥ ३४ एवमंगिरसधैव कवेश्च प्रसवान्वयैः। भूगोश्च भूगुशार्द्रल वंशजैः सततं जगत ॥३५ वर्णश्चादितो विप्र जग्राह प्रभुरीश्वरः। कार्व तात भृगुं चापितस्मात्तौ वारुणौ समृतौ जग्राहांगिरसं देवः शिखी तस्माद्भुताशनः। तस्मादांगिरसा श्रेयाः सर्वे एव तद्न्वयाः॥ ब्रह्मा पितामहः पूर्व देवताभिः प्रसादितः। इसे नः सन्तरिष्यन्ति प्रजाभिर्जगतीश्वराः॥ सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चातितपस्विनः। त्वत्त्रसादादिमं लोकं तारियश्यन्ति सांप्रतम तथैव वंशकर्तारस्तव तेजोविवर्धनाः। भवेयुर्वेदविदुषः सर्वे च कृतिनस्तथा ॥ ४० देवपक्षचराः सोम्याः प्राजापत्या महर्षयः। आप्रवन्ति तपश्चेव ब्रह्मचर्य परं तथा ॥ ४१ सर्वे हि वयमते च तवैव प्रसवः प्रभो। देवानां ब्राह्मणानां चत्वं हि कर्ता पितामह मारीचमादितः कृत्वा सर्वे चैवाथ भागवाः। अपत्यानीति संप्रेक्ष्य क्षमयाम पितामह ॥ ४३ ते त्वनेतैव रूपेण प्रजानिष्यन्ति वै प्रजाः। स्वापयिष्यन्ति चात्मानं युगादिनिधने तथा इत्युक्तः स तदा तैस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः। तथेत्येवाब्रवीत्प्रीतस्तेऽपि जग्मुर्येथागतम्॥ पवमेतत्पुरा वृत्तं तस्य यशे महात्मनः। देवश्रेष्ठस्य लोकादौ वारुणी विभ्रतस्तनुम् ॥ अग्निर्द्रह्मा पश्चपतिः शर्वो रुद्रः प्रजापतिः। अग्नेरपत्यमेतद्वै सुवर्णामीति धारणा॥ अध्यभावे च क्रुकते वहित्यानेषु काञ्चनम्।

जामदृश्यः प्रमाणक्षा वेद्श्वतिनिद्दीनात् ४८ कुरास्तम्बे जुहोत्यप्रि सुवर्णे तत्र च स्थिते। वल्मीकस्य श्वपायां च कर्णे वाऽजस्य दक्षिणे शकटोव्यो परस्यारसु ब्राह्मणस्य करे तथा। हते प्रीतिकरीमृद्धिं भगवांस्तत्र मन्यते॥ ५० तस्माद्शिपराः सर्वे देवता इति श्रश्नम ब्रह्मणो हि प्रभूतोऽशिरशेरपि च काञ्चनम ॥ तस्माचे वै प्रयच्छन्ति सुवर्णे धर्मदार्शनः। देवतास्ते प्रयच्छन्ति समस्ता इति नः श्रुतम् ॥ तस्य चातमसो लोका गच्छतः परमां गतिम् खर्लीकें राजराज्येन सोऽभिषिच्येत मार्गव आदित्योदयसंप्राप्ते विधिमन्त्रपुरस्कृतम्। ददाति काञ्चनं यो वै दुःस्वमं प्रातिहान्ति सः द्दात्युद्तिमात्रे यस्तस्य पाप्मा विध्यते। मध्याह्ने ददतो रुक्मं हन्ति पापमनागतम् ५% द्दाति पश्चिमां सन्ध्यां यः सुवर्णे यतवतः । ब्रह्मवाय्वग्निसोमानां सालोक्यमुपयाति सः सेन्द्रेषु चैव लोकेषु प्रतिष्ठां विन्द्ते शुभाम्। इह लोके यशः प्राप्य शान्तपापमा च मोदते ततः संपद्यतेऽन्येषु लोकेष्वप्रतिमः सदा। अनावृतगतिश्चेव कामचारो भवत्युत॥ न च क्षरति तेभ्यश्च यशश्चैवाप्नते महत्। सुवर्णमक्षयं दत्वा लोकांश्चामोति पुष्कलान्॥ यस्तु सञ्जनियत्वाशिमादित्योदयनं प्रति। दद्याद्वै व्रतमुद्दिस्य सर्वेकामान्समश्रुते॥ ६० अग्निमित्येव तत्प्राहुः प्रदानं च सुखावहम्। यथेष्टगुणंसंवृत्तं प्रवर्तकामिति स्मृतम् ॥ ६१ एषा सुवर्णस्योत्पत्तिः कथिता ते मयाऽनघ कार्तिकेयस्य च विभो तद्विद्धि भृगुनन्दन ६२

नः अस्मान् संतरिष्यन्ति संतारियष्यन्ति ॥ ३८॥ विदुषः विद्वांसः ॥ ४०॥ क्षमयाम स्वोत्कर्षार्थं अन्योन्याभिमवाय न यतामह इत्यर्थः ॥ ४३॥ ते अनेन क्षमान्वता आदिनिधने उत्पत्तिप्रलययोरन्तराले ॥ ४४॥ देव-श्रेष्ठस्य रुद्धस्य ॥ ४६॥ धारणा निश्चयः ॥ ४०॥ वेदश्चितिरिति । अप्रावनुगतेन्तरा आहुती हिरप्य उत्तरां जुहुयादितिः कल्पकरिण दार्शिता ॥ ४८॥ वल्मी-कवपायां साज्ञाय्यमिति दिधपयसोः सहह्रोम उक्तः । ब्राह्मणपाण्यजकर्णदर्भस्तंबाप्सु काष्ट्राधित्यतानि श्रुतौ द्ययन्ते ॥ ४९॥ शकटोवीं तु श्रुत्यन्तरात् श्रेया परस्य तीर्थादेरस्यु ॥ ५०॥ राजराज्येन कुवेरत्वेन ॥ ५३॥ तेभ्यो लोकेभ्यो न व क्षरति ॥ ५९॥ आर्मे श्रौतं स्मार्ते वा संजनियत्वा

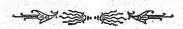
प्रातः प्रादुष्कृत्य उद्यकाले द्यात् ॥६०॥ आशिमाति ।
अध्यादित्ययोः प्रादुर्भूतयोरन्तराले काले सुवर्णदानं, इष्टेन गुणेन्
न सुवि दिवि प्रकाशमानेन रूपेण मया स्थेयमित्येवं रूपेण
गुणेन अंतरालकालेन च गुणेन संवृत्तं समानं जातं, एतच्च
गुणज्ञानं प्रवर्तकं अभिजत्वाद्धिरण्यमाभिः इति शब्दः प्रकारार्थः।दिरण्यं पुरस्कृत्य सायसुद्धरेदिति सायसुद्धरणकालातिकमे
सूर्यस्य हिरण्यपुरस्कारवचनाद्धिरण्यमादित्यत्वेनापि जानीयात्
अतस्तयोरन्तराले सुवर्णं ददत् तादृशमेव फलं प्राप्नोतीत्यर्थः
॥ ६१ ॥ एषेति । यथा कार्तिकेयः सर्वदेवानामजेयं दैत्यं
निहतवान् एवं तत्सोदरं सुवर्णमिष सर्वेषां धर्माणामजय्यं
दुरितं नाशयति लोकं च तादृशं जयतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ इति

^{*} रंध्रे रंध्रं श्वन्नं वपा सुषिरित्यमरः ।

कार्तिकेयस्तु संवृद्धः कालेन महता तदा।
देवैः सेनापतित्वेन वृतः सेन्द्रेर्भृगृद्धह ॥ ६३
जघान तारकं चापि दैत्यमन्यांस्तथासुरान्।
त्रिद्शेन्द्राझ्या ब्रह्मँह्योकानां हितकाम्यया॥
सुवर्णदाने च मया कथितास्ते गुणा विभो।
तस्मातसुवर्णं विशेभ्यः श्रयच्छ ददतां वर ६५

भीष्म उवाच।
इत्युक्तः स वसिष्ठेन जामद्ग्न्यः प्रतापवान्
द्दौ सुवर्ण विष्रेभ्यो व्यमुच्यत च किल्विषात्
एतत्ते सर्वमाख्यातं सुवर्णस्य महीपते। प्रदानस्य फलं चैव जन्म चास्य युधिष्ठिर ६७
तस्मात्त्वमापि विष्रेभ्यः प्रयच्छ कनकं बहु।
दद्तसुवर्ण नृपते विश्विषादिप्रमोक्ष्यस्य १६८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सुरुर्णोत्पत्तिनाम पञ्जाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५॥

6

युधिष्ठिर उवाच।

उक्ताः पितामहेनेह सुवर्णस्य विधानतः। विस्तरेण प्रदानस्य ये गुणाः श्रुतिलक्षणाः १ यत्तु कारणमुत्पत्तेः सुवर्णस्य प्रकीर्तितम्। स कथं तारकः प्राप्तो निधनं तद्ववीहि मे २ उक्तं स देवतानां हि अवध्य इति पार्थिव। कथं तस्यामवन्मृत्युविस्तरेण प्रकीर्तय ॥ ३ प्रतिदृच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः कुरुकुलोद्वह। कात्स्न्येन तारकवधं परं कौतृहलं हि मे॥४ भीष्म जवाच।

विपन्नकृत्या राजेन्द्र देवता ऋष्येस्तथा।
कृत्तिकाश्चोदयामासुरपत्यभरणाय वै॥ ५
न देवतानां काचिद्धि समर्था जातवेदसः।
पता हि शक्तास्तं गर्भे संधारियतुमोजसा ६
पण्णां तासां ततः प्रीतः पावको गर्भधारणात्
स्वेन तेजोविसर्गेण वीर्येण परमेण च॥ ७
तास्तु षद्कृत्तिका गर्भे पुपुषुर्जातवेदसः।
पट्सु वर्त्मसु तेजोक्षेः सक्तं निहितं प्रभो॥८

ततस्ता वर्धमानस्य कुमारस्य महात्मनः। तेजसाऽभिपरीताङ्ग्यो न क्वचिच्छमं लेभिरे ततस्तेजःपरीताङ्ग्यः सर्वाः काल उपस्थिते समं गर्भ सुषुविरे कृत्तिकास्तं नर्यम ॥ ततस्तं पडिधष्टानं गर्भमेकत्वमागतम्। पृथिवी प्रतिजग्राह कार्तस्वरसमीपतः॥ स गर्भो दिव्यसंस्थानो दीप्तिमान्पावकप्रभः दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधे प्रियदर्शनः॥ १२ दृह्युः कृत्तिकास्तं तु बालमर्कसम्बतिम्। जातस्रोहाच सौहाद्रात्पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः ॥ अभवत्कार्तिकेयः स त्रैछोक्ये सचराचरे। स्क्लत्वात्स्कन्द्तां प्राप्तो गुहावासाहहोभवत ततो देवास्त्रयस्त्रिशद्दिशश्च सदिगीश्वराः। रुद्रो धाता च विष्णुश्च यमः पूषार्यमा भगः अंशो मित्रश्च साध्याश्च वासवो वसवो ऽधिनौ आपो वायुर्नभश्चन्द्रो नक्षत्राणि ग्रहा रविः॥ पृथग्भूतानि चान्यानि यानि देवार्पणानि वै आजग्मुस्तेऽद्भतं द्रष्टं कुमारं ज्वलनात्मजम्

श्रीमहामारते अनुशासनपर्वाणे नैलकर्णाये मारतभाव-दीपे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

6

उक्ता इति । श्रुतिर्वेदः लक्षणं ज्ञापकं येषां ते श्रुति-लक्षणाः श्रुत्युक्ता इत्यर्थः ॥१॥ विपन्नं कृत्यं येषां ते गज्ञया गर्भे त्यक्ते सित नष्टकार्याः॥५॥चोदयामासुरित्यत्र हेतुमाह
—नित । गुर्भे संधारियतुमित्यपकृष्यते पूर्वार्थेऽपि ॥ ६ ॥
प्रीतस्ताभिगेदेडीरूपेण तद्रेतः पीत्वा षोढा गर्भे धृते सतीति
शेषः ॥ ७ ॥ वर्त्मसु गर्भागमनमागेषु योनिष्वत्यर्थः ॥८॥
देवेभ्योऽप्यन्ते यैस्तानि ऋग्यज्ञःसामानि मूर्तिमन्ति देवापणानि ॥ १० ॥

ऋषयस्तुष्ट्वुश्चेव गन्धर्वाश्च जगुस्तथा । वडाननं कुमारं तु द्विषडक्षं द्विजिप्रियम् ॥ १८ पीनांसं द्वादशभुजं पावकादित्यवर्चसम्। शयांनं शरगुरमसं दृष्टा देवाः सहर्षिभिः १९ लेभिरे परमं हर्षे मेनिरे चासुरं हतम्। ततो देवाः प्रियाण्यस्य सूर्व एव समाहरन् २० कीडतः कीडनीयानि ददः प्रक्षिगणाश्च ह । सपर्णोऽस्य ददौ पुत्रं मयूरं चित्रवर्हिणम् ५१ राक्षसाश्च दृदुस्तस्मै वराहमहिषावुभौ। कुक्टं पाशिसंकाशं प्रद्दावरुणः खयम् ॥ २२ चन्द्रमाः प्रद्दौ मेषमादित्यो रुचिरां प्रभाम गवां माता च गा देवी ददौ शतसहस्रशः॥ छागमग्निर्गुणोपेतंमिला पुष्पफलं बहु। सुधन्वा शकटं चैव रथं चामितकूवरम्॥ २४ वरुणो वारुणान्दिव्यान्सगजान्प्रददौ श्रमान् सिंहान्सरेन्द्रो व्याघांश्च द्विपानन्यांश्च पाक्षणः श्वापदांश्च बहून् घोरांश्छत्राणि विविधानि च राञ्चसासुरसंघाश्च अनुजग्मुस्तमीश्वरम् २६

वर्धमानं तु तं दृष्टा प्रार्थयामास तारकः। उपायैर्वेहुभिर्हन्तुं नाराकचापि तं विभुम् २७ सैनापत्येन तं देवाः पूजायित्वा गुहाळयम् । शशंसुर्विप्रकारं तं तस्मै तारककारितम् २८ स विवृद्धो महावीर्यो देवसेनापतिः प्रभुः। जघानामोघया शक्त्या दानवं तारकं ग्रहः॥ तेन तस्मिन्क्रमारेण कीडता निहतेऽसरे। सुरेन्द्रः स्थापितो राज्ये देवानां पुनरीश्वरः स सेनापतिरेवाथ बभी स्कन्दः प्रतापवान् । ईशो गोप्ता च देवानां प्रियकुच्छङ्करस्य च ३१ हिरण्यमुर्तिर्भगवानेष एव च पाविकः। सदा कुमारो देवानां सैनापत्यमवाप्तवान ॥ तस्मात्सुवर्णे मङ्गल्यं रत्नमक्षरयमुत्तमम्। सहजं कार्तिकेयस्य वहेस्तेजः परं मतम् ३३ पवं रामाय कौरव्य वसिष्ठोऽकथयत्प्ररा। तस्मात्सुवर्णदानाय प्रयतस्व नराधिप ॥ ३४ रामः सुवर्णं द्रवा हि विमुक्तः सर्विकिल्बिषः त्रिविष्टपे महत्स्थानमवापासुलमं नरैः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि तारकवधोपाख्यानं नाम अवद्योतितमोऽध्यायः॥ ८६॥

60

युधिष्ठिर उवाच ।
चातुर्वण्यस्य धर्मात्मन्धर्माः प्रोक्ता यथा त्वया
तथैव मे श्राद्धविधि कृत्कं प्रबूहि पार्थिव १
वैद्याम्पायन उवाच ।
थुधिष्ठिरेणवसुक्तो भीष्मः शान्तनवस्तदा
इमं श्राद्धविधि कृत्कं वक्तं ससुपचक्रमे ॥ २
भीष्म उवाच ।
श्रुणुष्वावहितो राजञ्ज्ञाद्धकर्मविधि ग्रुभम्
धन्यं यशस्यं पुत्रीयं पितृयशं परंतप ॥ ३

देवासुर्मनुष्याणां गन्धवारगरक्षसाम् ।
पिशाचिकत्रराणां च पूज्या वै पितरः सदा ४
पितृन्पूज्यादितः पश्चादेवतास्तर्पयन्ति वै ।
तस्मात्तान्सर्वयन्तेन पुरुषः पूजयेतसदा ॥ ५
अन्वाहार्यं महाराज पितृणां श्राद्धसुच्यते ।
तस्माद्विशेषविधिना विधिः प्रथमकल्पितः ६
सर्वेष्वहःसु प्रीयन्ते कृते श्राद्धे पितामहाः ।
प्रवश्यामि तु ते सर्वास्तिथ्यातिथ्यगुणागुणान्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

20

चातुर्वण्यस्येंति ।। १ ॥ आदितः अमावास्यायां पश्चात्प्रतिपदि यद्वा खंडदर्शे पूर्वार्धे इष्टिः पश्चात्पितृयज्ञः

॥ ५ ॥ अन्वाहार्ये पश्चात् कतव्यमपि यस्मादेवं तस्मात् प्रथमकिल्पतः सामान्यविधिः अमावास्यायां यदहश्चन्द्रमसं न पश्यित तदहरपराक्के पिंडपितृयश्चं कुरुत इति विशेष-विधेना बाध्यत इति अन्वाहार्यत्वमपि पितृयशस्य भवती-त्यर्थः ॥ ६ ॥ तिथीनां अतिथीनां च गुणानगुणांश्च प्रवक्ष्यामि ॥ ७ ॥

येष्वहःसु कृतैः श्रास्थिरंत्मलं प्राप्यतेऽनघ।
तत्सर्वे कीर्तियिष्यामि यथावत्तिक्षांध मे ८
पितृनच्यं प्रतिपदि प्राप्नुयात्सुगृहे स्त्रियः।
व्यभिक्षप्रजायिन्यो दर्शनीया बहुप्रजाः॥ ९
स्त्रियो द्वितीयां जायन्ते तृतीयायां तु वाजिनः
चतुथ्यो क्षुद्रपश्चो भयन्ति बहवो गृहे॥ १०
पञ्चम्यां बहवः पुत्रा जायन्ते कुर्वतां नृप।
कुर्वाणास्तु नराः षष्ट्यां भवन्ति द्युतिमागिनः
कृषिभागी भवेच्छादं कुर्वाणः सप्तमीं नृप।
अष्टम्यां तु पकुर्वाणो वाणिज्ये लाभमाप्नुयात्
नवम्यां कुर्वतः श्राद्धं भवत्येकश्चरः बहु।
विवर्धन्ते तु दश्मीं गावः श्राद्धान्विकुर्वतः॥

कुप्यभागी भवेन्मत्यः कुर्वचेकादशीं नृप ।

ब्रह्मवर्चेक्षिनः पुत्रा जायन्ते तस्य वेश्मिति १४

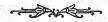
द्वादश्यामीहमानस्य नित्यमेव प्रदृश्यते ।
रजतं बहुवित्तं च सुवर्णं च मनोरमम् ॥ १५

कातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वङ्ख्राद्धं त्रयोदशीम् अवश्यं तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे १६

युद्धभागी भवेन्मर्लः कुर्वञ्छ्राद्धं चतुर्दशीम् ।
समावास्यां तु निर्वापात् सर्वकामानवाप्नुयात् कृष्णपक्षे दशस्यादौ वर्जयत्वा चतुर्दशीम् ।
आद्यकर्माणे तिथ्यस्तु प्रशस्ता न तथेतुराः ॥

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।
तथा श्राद्धस्य पूर्वोक्षाद्वराविशिष्यते १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि श्राद्धकरूपे सप्ताशींतितमोऽध्यायः॥ ८७॥

66

युधिष्ठिर उवाच ।

किंखिद्दतं पितृभ्यो वै भवत्यक्षयमीश्वर
किं हविश्विररात्राय किमानन्याय करणते १

भीष्म उवाच ।
हवीषि श्राद्धकरणे तु यानि श्राद्धविदो विदुः
तानि मे शृणु काम्यानि फळं चैव युधिष्ठिर
तिलैबीहियवैमषिरद्भिर्मूळफलैस्तथा ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते श्राद्धन पितरो नृप ॥ ३
वर्धमानतिळं श्राद्धमक्षयं मनुरब्रवीत ।
सर्वेष्वेव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः स्मृताः
द्वौ मासौ तु भवेनृतिर्मत्स्यैः पितृगणस्य ह ।
त्रीन्मासानाविकेनाहुश्रतुर्मासं श्रारोन ह ॥ ५

आजेन मासान्त्रीयन्ते पश्चिव पितरो नृप।
वाराहेण तु षण्मासान् सप्त वै शाकुलेन तु ६
मासानष्टौ पार्षतेन रौरवेण नव प्रभो।
गवयस्य तु मांसेन तृप्तिः स्याद्दशमासिकी ७
मांसेनैकादश प्रीतिः पितृणां माहिषेण तु।
गव्येन दत्ते श्राद्धे तु संवत्सरिमहोच्यते॥ ८
यथा गव्यं तथा युक्तं पायसं सर्पिषा सह।
वाश्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी॥ ९
आनन्त्याय भवेदत्तं खड्ममांसं पितृक्षये।
कालशाकं च लौहं चाप्यानन्त्यं छाग उच्यते
गाथाश्चाप्यत्र गायान्ति पितृगीता युधिष्ठिर
सनत्कुमारो भगवान्तुरा मथ्यभ्यभाषत॥ ११

सुग्रहे स्त्रियो भार्याः ॥ ९ ॥ स्त्रियः दुर्हितरः ॥ १० ॥ कुप्यं वस्त्रपात्रादि ॥ १४ ॥ चतुर्दशीश्राद्धं निन्दत्यवश्य-मिति ॥ १६ ॥ दशम्यादौ तिथिषट्के ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

4

किस्विदिति ॥ १ ॥ पृष्ठतिश्रित्रम् गार्षतं रुदः कृष्णमृगद्दितं गैरवम् ॥ ७ ॥ वाध्रीणसः वध्न्या स्यूतनासिको महोक्षः पिक्षिविशेषोऽजविशेषश्रेत्यन्ये ॥ ९ ॥ पितृक्षये मृतिविशे कालशाकं 'चुका' इति भाषया प्रासिदं तत्सदृशमेव तदन्यदित्यन्ये लौहं काञ्चनवृक्षजं पुष्पादिशाकं छागोऽपि आनन्त्यं तत्फलमिति शेषः ॥ १०॥

अपि नः खकुले जायाद्यों नो दद्याच्ययोद्द्रशीम् मधासु सर्पिःसंयुक्तं पायसं दक्षिणायने ॥१२ आजेन वाऽपि लौहेन मधास्वेव यतवतः। हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्णव्यजनवीजितम्

पष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां वजेत यत्रासौ प्रथितो लोकेष्वक्षय्यकरणो वटः १४ आपो मूलं फलं मांसमन्नं वापि पितृक्षये। यहिकचिन्मधुसंमिश्रं तदानन्त्याय कल्पते॥

इति 'श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाण दानधर्मपर्वाण श्राद्धकल्पेऽष्टाशीतितमोऽध्यायः॥ ८८॥

·: +6 0+: •

59

भीष्म उवाच। यमस्तु यानि श्राद्धानि प्रोवाच शश्विन्दवे तानि में शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् श्रादं यः कृत्तिकायोगे कुर्वीत सततं नरः। अग्नीनाधाय सापत्यो यजेत विगतज्वरः॥ २ अपत्यकामो रोहिण्यां तेजस्कामो मृगोत्तमे क्ररकर्मा दद्च्छा दमाद्रीयां मानवो भवेत ३ धनकामो भवेनमर्त्यः कुर्वञ्छाद्धं पुनर्वसी। पुष्टिकामोऽथ पुष्येण श्राद्धमीहेत मानवः॥ ४ आक्रेषायां ददच्छाद्धं धीरान्युत्रान्यजायते। शातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठो मघासु आद्यमावपन् ५ फल्गुनीषु ददच्छाइं सुभगः श्राइदो भवेत । अपत्यभागुत्तरासु हस्तेन फलभाग्मवेत्॥ ६ चित्रायां तु द्दत् श्राद्धं लभेद्रपवतः सुतान्। स्वातियोगे पितृनचर्य वाणिज्यमुपजीवति ७ बहुपुत्रो विशाखासु पुत्रमीहन्भवेत्ररः।

अनुराधासु कुर्वाणो राजचकं प्रवतंयेत ॥ ८ आधिपत्यं व्रजेन्मत्यों ज्येष्टायामपवर्जयन् । नंरः कुरुकुलश्रेष्ठ ऋदो दमपुरःसरः ॥ ९ मूले त्वारोग्यमृच्छेत यशोऽऽषाढासु चोत्तमं उत्तरासु त्वषाढासु वीतशोकश्चरेन्महीम् १० श्राद्धं त्विभिजिता कुर्विन्भषिक्सिद्धिमवाप्नुयात् श्रवणेषु दद्च्छाद्धं प्रत्य गच्छेत्स तद्गतिम् ११ राज्यभागी धनिष्ठायां भवेत नियतं नरः । नक्षत्रे वारुणे कुर्वन् भिषक्सिद्धिमवाप्नुयात् १२ राज्यभागी धनिष्ठायां भवेत नियतं नरः । नक्षत्रे वारुणे कुर्वन् भिषक्सिद्धिमवाप्नुयात् १२ पूर्वप्रोष्टपदाः कुर्वन् बहुन्विन्दत्यज्ञाविकान् । उत्तरासु प्रकुर्वाणो विन्दते गाः सहस्रशः १३ बहुकुष्यकृतं वित्तं विन्दते रेवतीं श्रितः । अश्विनीष्मश्वान्विन्दते भरणीष्वायुष्तसमम् ॥ इमं श्राद्धविधि श्रुत्वा शर्वाविन्दुस्तथाकरोत्। अक्षेशेनाजयञ्चापि महीं सोऽनुशशास ह॥१५

STORES HATCHES IN THE PRINT OF ME

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि श्राद्धकल्पे पंकाननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

वीजितं पायसादिकं द्यादिति पूर्वेणान्वयः ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्डीये भारतभावदीपे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८॥

68

यमस्तिविति ।। १ ।। फलभाक् इष्टार्थभाक् ॥ ६ ॥ वारुणे शतभिविजि ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासन पर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोननवातितमोऽ-ध्यायः ॥ ८९ ॥ 30

युधिष्ठिर उवाच । कीदरोम्यः प्रदात्वयं भवेत श्राद्धं पितामह द्विजेभ्यः कुरुशार्द्द्व तन्मे व्याख्यातुमहासि १ भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणाम्न परीक्षेत क्षत्रियो दानधर्मवित्। दैवे कर्मणि पिज्ये तु न्यायमाहुः परीक्षणम् २ देवताः पूजयन्तीह दैवेनैवेह तेजसा। उपेत्य तस्माद्वेयभ्यः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः॥ ३ श्राद्धे त्वथ महाराज परीक्षेद्राह्मणान्बुधः। कुलशीलवयोरूपैर्विद्ययाऽभिजनेन च ॥ तैषामन्ये पंक्तिद्वास्तथाऽन्ये पंक्तिपावनाः। अमांकेयास्तु ये राजन्कीर्तियध्यामि तान् ऋणु कितवो भूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः। आमप्रेष्यो वार्धेषिको गायनः सर्वविक्रयी ६ अगारदाही गरदः कुंडाशी सोमविकयी। सामुद्रिको राजभृत्यस्तैलिकः क्रूटकारकः ७ पित्रा विवद्मानश्च यस्य चोक्पतिगृहे। अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवाति ८ पर्वकारश्च सुची च मित्रधुक् पारदारिकः। अवतानामुपाध्यायः कांडगृष्ठस्तथेव च ॥ श्वभिश्च यः परिकामेद्यः ग्रुना दष्ट एव च। परिवित्तिश्च यश्च स्याहुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥१० कुशीलवो देवलको नञ्जत्रैयश्च जीवति। ्रें दशैर्बाह्मणेर्भुक्तमपांकेयैर्युधिष्ठिर ॥ रक्षांसि गच्छते हव्यमित्याहुबँह्मवादिनः। श्राद्धं भुक्त्वा त्वधीयीत वृष्ठीतल्पगश्च यः पुरिषे तस्य ते मासं पितरस्तस्य शेरते। सोमाविकायिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम् १३

नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धेषे। यत्त वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत ॥ १४ भरमनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे। ये तु धर्मव्यपेतेषु चारित्रापगतेषु च हृह्यं कृह्यं प्रयच्छान्ति तेषां तत्प्रत्य नश्यति॥ ज्ञानपूर्वे तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः। पुरोषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चयः। पतानिमान्विजानीयाद् पांक्तेयान्द्रिजाधमान्। शृद्राणामुपदेशं च ये कुर्वन्त्यल्पचेतसुः षष्टि काणः शतं षंढः श्वित्री यावत्प्रपश्यति। पंकत्यां समुपविष्टायां तावहषयते नृप ॥ १८ यद्वेष्टितशिरा भुक्ते यद्वंके देशिणासुखः। सोपानत्कश्च यद्भंके सर्वे विद्यात्तदासुरम् १९ अस्यता च यहतं यच श्रदाविवर्जितम्। सर्वे तदसुरेद्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥ २० श्वानश्च पंक्तिद्वाश्च नावेश्वरन्वधञ्चन। तस्मात्परिसृते दद्याचिलांश्चान्ववकीरयेत्२१ तिलैविंरहितं श्राद्धं कृतं क्रोधवशेन च। यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुंपन्ति तद्वविः अपांको यावतः पांकान्भुञ्जानाननुपदयति। तावत्फला द्वांचायति दातारं तस्य बालिशम्२३ इसे तु भरतश्रेष्ठ विशेषाः पंक्तिपावनाः। ये त्वतस्तान्प्रवश्यामि परीक्षखेह तान्द्रिजान् विद्यावेदवतस्नाता ब्राह्मणाः सर्वे एव हि। सदाचारपराश्चेव विश्वयाः सर्वपावनाः ॥ २५ पांकेयांस्तु प्रवश्यामि श्रेयास्ते पंक्तिपावनाः त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्रिसुपर्णः षडंगवित् २६ ब्रह्मदेयानुसतानश्छंदोगो ज्येष्ठसामगः। मातापित्रोर्यश्च वर्यः श्रोत्रियो द्रापृरुषः २७

0 0

कीहरो इति ॥ १ ॥ देवता इति । अभाग्या देवतापूजनेषु श्रद्धां न कुर्वन्तित्यर्थः । विप्रान् पूज्यन्ति उपेत्य उपस्थाय देवेभ्यो देवान् उद्दिश्य सर्वेभ्यो विप्रेभ्यः ॥ ३ ॥ पक्तिदृषाः काणादयः अपाङ्क्तेयाः दुष्कर्माणः पंक्त्ययोग्याः ॥ ५ ॥ निराकृतिः अध्ययनादिशून्यः वार्धुषिको वृद्धचर्थं धनप्रयोक्ता ॥ ६ ॥ कुण्डाशी भगमक्षः तैळिकस्तत्कर्मकृत् ॥ ७ ॥ पर्वकारः वेषान्तरधारी । पर्व क्षीवं महाप्रम्थप्रस्तावे ळक्षणान्तरे इति मेदिनी । सूची पिश्चनः अव्रतानां शृद्धाणां काण्डपृष्ठः शक्षाजीवी ॥ ९ ॥ श्वभिः परिक्रामेत्

मृगयां दुर्वन् ॥ १० ॥ दुर्शालवः कुशी फालः तेन कर्षणं लक्ष्यते इषीवलः। लवच्छेदनं तदुपर्जावी काष्ठच्छेदनोपर्जावीं। 'कुशी फाले' इति मेदिनी ॥ १९ ॥ तस्यैव पुरीषे तस्य पितरः शेरते न त्वन्यस्य पुरीषे ॥ १३ ॥ षष्टिं शतं पुरुषानिति शेषः ॥ १८ ॥ असुरेन्द्राय बल्ये ॥ २० ॥ परिस्ते आवृतदेशे ॥ २० ॥ त्रिणाचिकेतः त्रिणाचिकेतास्य-मन्त्राध्येता । पद्यगार्हपत्याद्य आवसथ्यान्ता अमयो यस्य । त्रिसुपर्णं चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा इति बह्यूचानां मन्त्र-त्रयं वा बह्ममेतुमामित्यादि तैतिरीयप्रसिद्धं वा षडज्ञानि शिक्षादीनि ॥ २६ ॥ व्रह्मदेय इति । ब्रह्म वेदः पर-

ऋतकालाभिगामी च धर्मपतीषु यः सुदा। वेदविद्यावतस्मातो विप्रः पंक्ति पुनात्युत २८ अथवीशरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतवतः। सत्मवादी धर्मशीलः खकर्मनिरतश्च सः २९ ये च पुण्येषु तथिंतु अभिषेककृतश्रमाः। मखेषु च समञ्रेषु भवन्त्यवभृथप्लुताः॥ ३० अकोधना हाचपलाः श्रांता दांता जितेंद्रियाः सर्वभृतहिता ये च श्राद्धे व्वता निम न्ययेत दर पतेषु दत्तमक्षय्यमेते वै पंक्तिपावनाः। इसे परे महाभागा विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः ३२ यतयो मोक्सिंधर्मज्ञा योगाः सुचरितवताः। ये चेतिहासं प्रयताः श्रावयन्ति द्विजोत्तमान् ये च भाष्यविदः के चिद्ये च ट्याकरणे रताः। अधीयते पुराणं ये धर्मशास्त्राण्यथापि च। अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदाः॥ ३५ अद्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च। यावदेते प्रपद्यन्ति पङ्कत्यास्तावत्युनन्त्युत ततो।हि पावनात्पङ्क्ताः पंक्तिपावन उच्यते कोशाद्धंत्तीयाच पावयेदेक एव हि॥ ३७ ब्रह्मदेयानुसन्तान इति ब्रह्मविदो विदुः। अमृत्विगनुपाध्यायः सःचेद्ग्रासनं वजेत् ३८ ऋत्विग्मिरभ्यनुशातः पङ्क्ता हराते दुष्कृतं अथ चेद्रेदवित्सर्वैः पङ्क्तिद्रोपैर्विवर्जितः ३९ न च स्यात्पतितो राजन्पङ्क्तिपावन एव सः तस्मात्सर्वप्रयत्नेन परीक्ष्यामेन्त्रयोद्विजान् ४० सकर्मनिरतानन्यान्कुले जातान्बहुश्रुतान्। यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च न प्रीणान्त पितृन्देवान्खर्ग चन स गच्छति यश्र आद्धे कुरुते सङ्गतानि न देवयानेन पथा स याति।

स वै युक्तः पिप्पलं वन्धनाद्वा खर्गाह्योकाच्च्यवते श्राद्धमित्रः॥ ४२. तस्मान्मित्रं श्रादकुन्नादियेत द्यान्मित्रेभ्यः संप्रहार्थे धनानि । यन्मन्यते नैव शत्रुं न मित्रं तं मध्यस्यं भोजयेद्धव्यकव्ये॥ यथोषरे बीजमुप्तं न रोहे-न चावसा प्राप्त्रयाद्वीजभागम्। एवं श्राइं भुक्तमनईमाणै-न चेह नामुत्र फलं द्दाति॥ 88. ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणान्निरिव शास्यति। तस्मै आद्धं न दातव्यं न हि सस्माने ह्यते ॥ संभोजनी नाम पिशाचदाक्षणा सा नैव देवान पितृनुपति। इहैव सा भ्राम्यति हीनपुण्या शालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा॥ यथाऽस्रौ शान्ते घृतमाजुहोति तन्नैव देवान्न पितृनुपैति। तथा दत्तं नर्तने गायने च यां चानृते दक्षिणामावृणोति॥ ४७ उभौ हिनास्ति न भुनक्ति चैषा या चानृते दक्षिणा दीयते वै। आघातिनी गाहितैषा पतन्ती तेषां मेतान्पातयेद्देवयानात्॥

ऋषीणां समये नित्यं ये चरन्ति युथिष्ठिर। निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान्देवा ब्राह्मणान्विदुः खाध्यायानिष्ठा ऋषयो ज्ञाननिष्ठास्तथैव च। तपोनिष्ठाश्च बोद्धव्याः कर्मनिष्ठाश्च भारत ५० कव्यानि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भारत। तत्र ये ब्राह्मणान्केचिन्न निन्दन्ति हि ते नराः

विद्या वा तदेव देयं येषां तेषामनुसंतानः परंपरायामुत्पन्नः स्वयं च ब्रह्मविद्य्यापको वा ब्रह्मदेयानुसंतानः॥२०॥ अयं ऋत्विक्त्वादिगुणहीं नोऽपि पङ्क्तिपावनए वेत्याह-अनुित्व-भिति ३८ ऋत्विभिरम्यनुज्ञात इति ऋत्विभिरम्यनुज्ञेय एव स न त्वनुत्विक्त्वेनानुपाध्यायत्वेनोपेक्षणीयः।यतः स पङ्क्त्या दुष्कृतं हरति। अननुज्ञात इति पाठेऽभिमानवज्ञादननुज्ञातोऽपीति ज्ञेयम् ॥३९॥ मित्रमेव प्रधानं न योग्यत्वादिकं येषु तानि । मित्रेष्विप योग्यता चेत्तत्परित्यागे दोष एवेति

भावः ।।४९॥ श्राह्मेन निमित्तेन सङ्गतानि सस्यानि पिप्पलँ बन्धनाद्वा बन्धनादिव कर्मफलोपनिबंधनभूतात् स्वर्गान् च्च्यवते तत्र न गच्छतीत्यर्थः ४२ संभोजनी अन्योन्यं दीय-माना सा पिशाचदाक्षणा पिशाचदानतुल्या पिशाचाः स्वस्य भोजकाय भोजयन्ति तद्वत् ।। ४६ ॥ यां च दक्षिणां अनृते अपात्रे आवृणोति प्रयच्छति आष्ट इति सुपठम् ॥ ४७ ॥ न भुनाक्ते न पालयति आधातिनी हन्त्री ॥ ४८ ॥ ये तु निन्दन्ति जरुपेषु न ताञ्छाद्धेषु भोजयेत् ब्राह्मणा निन्दिता राजन्द्दन्युस्त्रेपुरुषं कुलम् ॥ वैखानसानां वचनमृषीणां श्रूयते नृप । दुरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ५३

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यस्तेषां तु श्राद्धमावपेतः यः सहस्रं सहस्राणां भोजयेदनृतान्नरः। एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हाते भारत् ५४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाण दानधर्मपर्वणि श्राद्धकरुपे नवतितमोऽध्यायः॥ ९०॥

93

युधिष्ठिर उवाच । केन सङ्करिपतं श्राइं कस्मिन्काले किमात्मकम् भृग्विक्करिसके काले सुनिना कतरेण वा १ कानि श्राद्धानि वर्ज्यानि कानि सुलफलानि च श्रान्यजात्यश्च का वर्ज्यास्तन्मे ब्रुह्वि पितामह

भीष्म उवाच। यथा श्राद्धं संप्रवृत्तं यस्मिन्कां ले सदात्मकम् येन सङ्कारिपतं चैव तन्मे शृष्णु जनाधिष ३ स्वायंभवोऽत्रिः कीरव्य परमर्षिः प्रतापवान्। तस्य वंशे महाराज दत्तात्रेय इति स्मृतः॥ ४ दत्तात्रेयस्य पुत्रोऽभूनिमिनीम तपोधनः। निमेश्चाप्यभवत्पुत्रः श्रीमान्नाम श्रिया वृतः ५ पूर्णे वर्षसहस्रान्ते स कत्वा दुष्करं तपः। कालधर्मपरीतात्मा निधनं समुपागतः॥ ६ निमिस्त कृत्वा शौचानि विधिद्दष्टेन कर्मणा संतापमगमत्तीवं पत्रशोकपरायणः ॥ अथ कृत्वोपहार्याणि चतुर्दश्यां महामतिः। तमेव गणयन्शोकं विरात्रे प्रत्यबुध्यत ॥ तस्यासीत्प्रतिबुद्धस्य शोकेन व्यथितात्मनः। मनः संवृत्य विषये बुद्धिविंस्तारगामिनी॥ ९ ततः सञ्चिन्तयामास श्राद्धकरुपं समाहितः। यानि तस्यैव भोज्यानि मुलानि च फलानि च

उक्तानि यानि चानानि यानि चेष्टानि तस्य ह तानि सर्वाणि मनसा विनिश्चित्य तपोधनः॥ अमावास्यां महाप्राञ्चो विप्रानानाय्य प्रजितानः दक्षिणावर्तिकाः सर्वा बृसीः खयमथाकरोत सप्तविप्रांस्ततो भोज्ये युगपत्समुपानयत्। ऋते च लवणं भोज्यं स्यामाकानं ददी प्रभुः दक्षिणायास्ततो दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः। पादयोश्चेव विप्राणां ये त्वन्नमुप्भुञ्जते॥ कृत्वा च दक्षिणात्रान्वै दर्भान् स प्रयतः श्रचिः प्रदर्गे श्रीमतः पिण्डाश्रामगोत्रमुदाहरन् १५ तत्कृत्वा स मुनिश्रेष्टो धर्मसङ्करमात्मनः। पश्चात्तापेन महता तप्यमानोभ्याचिन्तयत १६ अकृतं सुनिभिः पूर्वं कि मयेदमनुष्टितम् । कथं जु शापेन न मां दहेयुक्रीह्मणा इति॥ १७ ततः सञ्चिन्तयामास वंशकर्तारमात्मनः। ध्यातमात्रस्तथा चात्रिराजगाम तपोधनः १८ अथात्रिस्तं तथा दृष्टा पुत्रशोकेन कर्षितम्। भृशमाश्वासयामास वाग्मिरिष्टाभिरत्ययः॥ निमे संकारिपतस्तेऽयं पितृयज्ञस्तपोधन। मा तेभुद्धीः पूर्वेदष्टो धर्मीयं ब्रह्मणा स्वयम् सोयं स्वयंभाविहितो धर्मः संकल्पितस्त्वया ऋते स्वयंभवः कोन्यः श्राद्धेयं विधिमाहरेत

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे नवतितमोऽप्यायः ॥ ९० ॥

केनेति । भृग्वङ्गिरसके यदा भृगवोाक्रिसश्च वर्तन्ते नान्ये ।। १ ॥ श्राद्धानि श्राद्धेषु कानि कर्माणि वर्ज्यानि ।। २ ॥ कृत्वा उपकल्प्य उपहार्याणि मृष्टान्नकाशिपूपवर्हणा- दीनि विरात्रे प्रमाते ॥ ८ ॥ विषये अत्यन्तबन्धके शोके विषये मनः संदैत्य शोकं त्यक्त्वत्यर्थः।तस्य बुद्धिविंस्तारगा-मिनी आसीत् इति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ दक्षिणावर्तिकाः प्रदक्षिणावर्तिताः चुसीः आसनानि ॥ १२ ॥ श्रौते ।पित्रायु-देशेन दष्टो धर्मो लोके पुत्रोदेशेनापि स्वैच्छ्या कत्यित इति सङ्करः॥ १६ ॥

अथाख्यास्यामि ते पुत्र श्राद्धेयं विधिमुत्तमम् स्वयंभुविहितं पुत्र तत्क्रुक्व निवोध मे ॥२२ क्रत्वाऽग्रीकरणं पूर्वं मन्त्रपूर्वं तपोधन । ततोऽमयेऽथ सोमाय वहणाय च नित्यहाः॥ विश्वेदेवाश्च ये नित्यं पितृभिः सह गोचराः त्रेभ्यः संकल्पिता भागाः स्वयमेव स्वयंभुवा स्तोतव्या चेह पृथिवी निवापस्येह भारिणी। वैष्णवी काश्यपी चेति तथैवहाक्षयेति च २५ उदकानयने चैव स्तोतव्यो वक्णो विभुः। तत्रोऽभिश्चेव सोमश्च आप्याय्याविह तेऽनघ देवास्तु पितरो नाम निर्मिता ये स्वयंभवा। उष्णपा ये महाभागास्तेषां भागः प्रकृष्टिपतः ते श्राद्धेनार्च्यमानावै विसुच्यनते ह किल्बिषात सप्तकः पितृवंशस्तु पूर्वदृष्टः स्वयंभवा ॥ २८ विश्वे चाग्निसुखा देवाः संख्याताः पूर्वमेव ते तेषां नामानि वश्यामि भागार्हाणां महात्मनां वलं घृतिर्विपाप्मा च पुण्यकृत्पावनस्तथा। पार्षिणक्षेमा समृहश्च दिव्यसानुस्तथैव च॥ विवसान्वीर्यवान् -हीमान्कीर्तिमान्कृत एव च जितात्मा सुनिवर्षिश्च द्वीतरोमा भयङ्करः ३१ अनुकर्मा प्रतीतश्च प्रदाताऽप्यंशुमांस्तथा। शैलाभः परमकोधी घीरोष्णी भूपतिस्तथा स्रजो वजी वरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः विद्युद्धर्चाः सोमवर्चाः सूर्यश्रीश्रेति नामतः ३३ सोमपः सूर्यसावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः।

उष्णीनाभो नभोद्श विश्वायुदींत्रिरेव च ३४ चमहरः सरेशश्च व्योमारिः शंकरो भवः। ईशः कर्ता क्रतिर्देशो भुवनो दिव्यकर्मकत ३५ गणितः पञ्चवीर्यश्च आदित्यो रिइमवांस्तथा। सतक्रत्सोमवर्चाश्च विश्वक्रत्कविरेव च॥३६ अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च। कीर्तितास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा हिंगुद्रव्येषु शाकेषु पलाण्डुं लशुनं तथा ॥ ३८ सौभाञ्जनः कोविदारस्तथा गृञ्जनकादयः। क्रुप्माण्डजात्यलां बुं च कृष्णं लवणमेव च ग्राम्यवाराहमांसं च यचैवाग्रोक्षितं भवेत। कृष्णाजाजी विद्रश्चैव शीतपाकी तथैव च। अङ्कुराद्यास्तथा वर्ज्या इह श्रृंगाटकानि च वंजीयेलवणं सर्व तथा जम्बूफलानि च। अवश्चतावरुदितं तथा श्राद्धे च वर्जयेतं ॥ ४१ निवापे हृदयक्दये वा गहितं च सुदर्शनम्। पितरश्च हि देवाश्च नाभिनन्दन्ति तद्धविः॥ चाण्डालभ्वपची वर्ज्यों निवापे समुपस्थिते। काषायवासाः कृष्टी वा पतितो ब्रह्महाऽपि वा संकीर्णयोनिर्विप्रश्च सम्बन्धी पतितश्च यः। वर्जनीया बुधैरेते निवापे समुपिखते ॥ ४४ इत्येवमुक्तवा भगवान्खवंदयं तमृषि पुरा। पितामहसभां दिव्यां जगामात्रिस्तपोधनः॥

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि श्राद्धकरुपे एकनवतितमोऽध्यायः॥ ९१॥

ते प्रसिद्धाः पित्राद्यः विमुच्यन्ते किल्विषात् नरकादिरूपात्
॥ २८ ॥ पुलकाः असंपूर्णतण्डुलयुक्तधान्मानि हिङ्गुद्रव्येषु शाकादिसंस्कारदृश्येषु पलाण्डुं लग्धनं च शाकेषु
॥ ६८ ॥ सौभांजनादिन्वर्जयति सौभांजनः शिष्ठः
गृजनं विषदिग्धशस्त्रहृतपश्चमांसम् ' अथ गृंजनं विषविषयपशोमीसे ' इति सेदिनी ॥ कृष्णं लवणं गन्धाविडम्

11 ३९ ॥ कृष्णाजाजी कृष्णजीरकं विद्धः विद्वलवणं शितपाकी शाकविशेषः अङ्कुराद्या वंशकरीरादयः श्रद्धाटकं शिघाडा इति प्रसिद्धम् ॥४० ॥ सुदर्शनं शाकविशेषः ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकनवितितमोऽध्यायः ॥९९॥

93

भीष्म उवाच।

तथा निमौ प्रवृत्ते तु सर्व एव महर्षयः।
पितृयश्चं तु कुर्वन्ति विधिष्ट छेन कर्मणा॥ १
ऋषयो धर्मनित्यास्तु कृत्वा निवपनान्युत।
तर्पणं चाप्यकुर्वन्त तीर्थामोभिर्यतव्रताः॥ २
निवापर्दीयमानेश्च चातुर्वण्येन भारत।
तर्पिताः पितरो देवास्तवान्नं जरयन्ति वै॥३
अजीर्णेस्त्वभिहन्यन्ते ते देवाः पितृभिः सह
सोममेवाभ्यपद्यन्त तदा हान्नाभिपीडिताः ।
निवापान्नेन पीड्यामः श्रेयो नोऽत्र विधीयतां
तान्सोमः प्रत्युवाचाथ श्रेयश्चेदीप्सितं सुराः।
स्वयंभूसदनं यात स वःश्रेयोभिधास्यति ६
ते सोमवचनाद्देवाः पितृभिः सह भारत।
मेरुश्रंगे समासीनं पितामहमुपागमन्॥ ७

पितर ऊचुः।
निवापान्नेन भगवन्भृदां पीक्र्यामहे वयम्।
प्रसादं कुरु नो देव श्रेयो नः संविधीयताम् ८
इति तेषां वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमब्रवीत्।
एष मे पार्श्वतो विह्नियुष्मिच्छ्रेयोभिधास्यति
अश्रिस्वाच।

सहितास्तात भोक्ष्यामो निवापे समुपिखते जरियण्य चाप्यन्नं मया सार्धे न संदायः॥ पतच्छुत्वा तु पितरस्ततस्ते विज्वरा भवन्। यतस्मात्कारणाचान्नेः प्राक्तावद्दीयते नृप ११

निवसे चाभिपूर्व वै निवापे प्रक्षपंभ । न ब्रह्मराक्षसास्तं वै निवापं धर्षयन्त्यत १२ रक्षांसि चापवर्तन्ते स्थिते देवे हुताशने। पूर्व पिण्डं पितुर्द्यात्ततो द्यात्वितामहे १३ प्रिवामहाय च तत एव श्राद्धविधिः स्मृतः। व्यात श्राद्धे च साचित्रीं पिंडे पिंडे समाहितः सोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेति च। रजस्वला च या नारी व्यक्तिता कर्णयोश्चया निवापे नोपतिष्ठेत संप्राह्या नान्यवंश्वान र्ष जलं प्रतरमाणश्च कीर्तयेत पितामहान्। नदीमासाद्य कुर्वीत पितृणां पिण्डतपेणम् १६ पूर्व खवंशजानां तु कृत्वाऽद्भिस्तर्पणं पुनः। सहत्सम्बन्धिवर्गाणां ततो दद्याज्जलाञ्जलिम् कल्माषगोयुगेनाथ युक्तेन तरतो जलम्। पितरोऽभिल्लषन्ते वै नावं चाप्यधिरोहिताः॥ सदा नावि जलं तज्ज्ञाः प्रयच्छन्ति समाहिताः मासार्धे कृष्णपञ्चस्य कुर्यान्निर्वपणानि वै १९ पुष्टिरायुस्तथा वीर्यं श्रीश्चेव पितृमक्तितः। पितामहः पुलस्त्रश्चं वसिष्ठः पुलहस्तथा २० आङ्गराश्च ऋतुश्चेव कद्मपश्च महानृषिः। पते कुरुकुलश्रेष्ठ महायोगेश्वराः स्मृताः ॥ २१ पते च पितरो राजन्नेष श्राद्धविधिः परः। प्रेतास्तु पिण्डसम्बन्धान्मुच्यन्ते तेन कर्मणा इत्येषा पुरुषश्रेष्ठ श्राद्धोत्पत्तिर्यथागमम्। व्याख्याता पूर्वनिर्दिष्ठा दानं वश्याम्यतः परम्

इति श्रीमहासारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि श्राद्धकरुपे द्विनवातितमोऽध्यायः॥ ९२॥

00

एवं श्राद्धोत्पत्तिमुक्त्वा तद्क्षभूतस्यामो करणस्योत्पत्ति-माह—तथेत्यादिना ॥ १ ॥ निवप्ते दत्ते सम्प्रसारणा-भाव आर्षः। औणादिकस्तनप्रत्ययो वा ॥ १२ ॥ व्यक्तिता मुदिता नोपातिष्ठेत तया निवापो न द्रष्टव्य इत्यर्थः । तथा अन्यवंशाजाऽपि पाकार्थे न संप्राह्मा ॥ १५ ॥ करुमा षेति चित्रवर्णं बलीवर्दपुच्छमाश्रित्य नदीं तरतः सकाशात् तत्पुच्छेन तर्पणं पितरोऽभिलवन्ते युक्तेन शकटेन ॥ १८ ॥ मासार्थे अमावास्यायां ऋष्णपक्षस्येत्युक्तेनीत्र शुक्लादिमासो विवक्षितः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विनवातितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

33

युधिष्ठिर उवाच । विज्ञातयो वतोपेता हविस्ते यद् भुक्षते। वहाँ ब्राह्मणकामाय कथमेतित्यतामह ॥ १ भीष्म उवाच ।

अवेदोक्तवताश्चेव भुञ्जानाः कामकारणे। वेदोक्तेषु तु भुञ्जाना वतलुसा युधिष्टिर ॥ २ युधिष्टिर ठवाच ।

यदिदं तप इत्याहुरुपवासं पृथाजनाः। तपन्यादेतदेवेह तपोऽन्यद्वाऽपि कि भवेत् भीष्म उवाच।

मासार्धमासोपवासाद्यत्यो मन्यते जनः।
आत्मतन्त्रोपवाती यो न तपस्वी न धर्मवित्थः
त्यागस्य चापि संपत्तिः शिष्यते तप उत्तमम्
सदोपवासी च भवेद्रह्मचारी तथैव च॥ ५
मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो वेदांश्चैव सदा जपेत्
कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्वप्रश्च मानवः॥६
समासाद्यां सदा च स्यात्पवित्रं च सदा पठेत्
ऋतवादी सदा च स्यात्रियतश्च सदा भवेत॥
विश्वसाद्यां सदा च स्यात्यवित्री च सदा मवेत॥
धर्मताद्यां सदा च स्यात्यवित्री च सदा मवेत
सुधिष्ठिर उवाच।

कथं सदोपवासी स्याद्रह्मचारी च पार्थिव। विघसाशी कथं च स्यात्कथं चैवातिथिप्रियः भीष्म उवाच।

अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं च यो नरः।
सदोपवासी भवति यो न भुंकेन्तरा पुनः १०
भार्या गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति चैव ह
ऋतवादी सदा च स्याहानशी छस्तु मानवः
अभक्षयन् वृथा मांसममांसाशी भवत्युत।
दानं ददत्पवित्री स्याद्खप्रश्च दिवाऽस्वपन्॥

भृत्यातिथिषु यो भुङ्के भुक्तवत्सु नरः सदा अमृतं केवळं भुङ्के इति विद्धि युधिष्ठिर १३ अमुक्तवत्सु नाम्नाति ब्राह्मणेषु तु यो नरः। अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत १४ देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च संश्चितेभ्यस्तथैव च। अविश्वानि यो भुङ्के तमाहुविंघसाशिनम्। तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सदने ब्रह्मणः स्मृताः उपस्थिता ह्यप्सरसो गन्धवेश्च जनाधिप॥१६ देवतातिथिभिः सार्धे पितृभ्यश्चोपभुञ्जते। रमन्ते पुत्रपौत्रेण तेषां गतिर मुक्तमा॥ १७ यधिष्ठिर उवाच।

ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति दानानि विविधानि च दातुप्रतिब्रहीत्रोवैं को विशेषः पितामह ॥ १८ भीष्म उवाच ।

साधोर्यः प्रतिगृह्णीयात्तथैवासाधृतो द्विजः।
गुणवत्यव्पदोषः स्यान्निर्गुणे तु निमज्ञाति १९
अत्राप्युदाहरून्तीममितिहासं पुरातनम्।
वृषाद्भेश्च संवादं सप्तर्षाणां च भारत ॥ २०
कर्यपोऽत्रिवंसिष्टश्च भरद्वाजोऽथ गौतमः।
विश्वामित्रो जमद्गिः साध्वी चैवाप्यरुन्थती
सर्वेषामथ तेषां तु गण्डाऽभूत्कर्मकारिका।
शुद्रः पशुस्त्वश्चैव भर्ता चास्या वभूव ह २६
ते च सर्वे तपस्यन्तः पुरा चेर्क्महीमिमाम्।
समाधिनोपशिक्षन्तो ब्रह्मछोकं सनातनम् ॥
अथाभवदनावृष्टिर्महती कुरुनन्दन्।
इन्छ्प्राणोऽभवद्यत्र छोकोऽयं वै क्षुधान्वितः

कृच्छ्रप्राणोऽभवद्यत्र लोकोऽयं वे खुधान्वितः कस्मिश्चिच पुरा यहे शैब्येन शिविस्तुना। दक्षिणार्थेऽथ ऋत्विग्म्यो दत्तः पुत्रः पुरा किल अस्मिन्कालेऽथ सोल्पायुर्दिष्टान्तमगमत्प्रभुः ते तं खुधाभिसन्तप्ताः परिवार्योपतास्थिरे २६

03

द्विजातय इति। दशाहादौ वतोपेता ब्राह्मणा ब्राह्मण-कामाय यजमानस्यार्थं यदि भुजते तत्कथम् स्वस्य व्रतलोपो वा गरीयान् उत ब्राह्मणस्य काममज्ञो वेति प्रश्नार्थः ।।१॥ वेदोक्तं यागाज्ञभूतं व्रतं तेन रहिताः कामकारणे इच्छ्या हेतुना भुजाना भोजनं कुर्वन्तु नाम । ये तु व्रतोपेता भुजते ते लुप्तवता भवन्ति । तेषां व्रतलोपप्रायश्चितं व्रातपतीष्टि-रूपं कर्तव्यं भवति । इतरस्यालाभे व्रतवन्तोऽपि भुकत्वा प्रायश्चितं कुर्वारन्न तु श्राद्धं लुपेरिज्ञाति भावः ॥ २ ॥ तप-

स्विनः पात्रत्वमुक्तं तत्र तपसो रूपं पृच्छति—यदिदमिति
।। ३ ॥ आत्मतन्त्रं शरीररूपं कुटुंबरूपं वा तदुपघाती ॥४॥
त्यागस्योति । दानं वेदजपश्च परमं तप इति श्लोकद्वयार्थः
॥ ५ ॥ अस्वप्नः स्वधमें जागरूकः ॥६॥ यथोक्तमोजनद्वयव्यतिरेकेण मध्ये यो न मुङ्क्ते स सदोपवासीत्याह—
अन्तरेति ॥ १०॥ वृथा यज्ञादिनिमिक्तं विना
॥ १२ ॥ गुणवति दातरि प्रतिम्रहीतुरूपो दोषः ॥ १९ ॥
गण्डेति नामतः॥२२॥ उपशिक्षन्तः अर्जयन्तः २३ दिष्टान्तं
मरणम् ॥ २६ ॥

याज्यात्मजमथो दृष्टा गतासुमृषिसत्तमाः। अपचन्त तदा स्थाल्यां श्रुधार्ताः किल भारत निरम्ने मन्येलोकेऽस्मिन्नात्मानं ते परीष्सवः कुच्छामापेदिरे वृत्तिमन्नहेतोस्तपस्थिनः॥ २८ अटमानोऽथ तान्मार्गे पचमानान्महीपतिः। राजा शैष्यो वृषाद्भिः क्रिश्यमानान्ददर्शं ह

वृषादिमें रुवाच ।
प्रतिग्रहस्तारयित पृष्टिचें प्रतिगृह्यताम् ।
मिय यद्विद्यते वित्तं तदृणुध्वं तपोधनाः ॥ ३०
प्रियो हि मे ब्राह्मणो याच्यमानो
द्यामहं वोऽश्वतरीसहस्रम् ।
एकैकशः सवृषाः संप्रस्ताः
सर्वेषां वै शीव्रगाः श्वेतरोमाः ॥ ३१
कुलंभराननहुहः शतं शतान्
धुर्यान् श्वेतान् सर्वशोऽहं ददामि।
पृष्ठोहीनां पीवराणां च तावदृश्या गृष्ट्यो धेनवः सुव्रताश्च ॥ ३२
वरान् श्रामान् वीहिरसं यवांश्च
रत्नं चान्यहुर्लभं कि ददानि ।
नास्मिन्नभक्ष्ये भावमेवं कुरुध्वं
पुष्टवर्थ वः कि प्रयच्छाम्यहं वै ॥ ३३

ऋषय ऊचुः।
राजन्प्रतिग्रहो राक्षां मध्वाखादो विषोपमः
तज्जानमानः कस्मात्वं कुष्वे नः प्रलोभनम्
क्षेत्रं हि दैवतिमदं ब्राह्मणान् ससुपाश्रितम्।
अमलो होष तपसा प्रीतः प्रीणाति देवताः ३५
अहापिह तपो जातु ब्राह्मणस्योपजायते।
तदाव इव निर्देह्यात्प्राप्तो राजप्रतिग्रहः॥३६
कुशलं सह दानेन राजन्नस्तु सदा तव।
अर्थिभ्यो दीयतां सर्वमित्युक्तवाऽन्येन ते ययुः
अपक्रमेव तन्मांसमभूत्तेषां महात्मनाम्।
अथ हित्वा ययुः सर्वे वनमाहारकांक्षिणः ३८
ततः प्रचोदिता राक्षा वनं गत्वाऽस्य मन्त्रिणः
प्रचीयोद्धस्वराणि सम दातुं तेषां प्रचिक्तरे ३९

उदुम्बराण्यथान्यानि हेमगर्भाण्युपाहरन्। भृत्यास्तेषां ततस्तानि प्रशाहितुमुपाद्रवन् ४० गुरूणीतिं विदित्वाथ न श्राह्याण्यत्रिरत्रवीत्। न स्महे नन्द्विज्ञाना न स्महे मन्दबुद्धरः ४१ हैमानीमानि जानीमः प्रतिबुद्धाः स्म जागृम इह होतदुपाद्चं प्रत्य स्थात्कदुकोद्यम्। अप्रतिश्राह्यमेथैतत्येत्येह च सुस्रेप्सुना॥ ४२ विसष्टु उवाच।

्रातेन निष्कगणितं सहस्रेण च संभितम् । तथा बहु प्रतीच्छन्वै पापिष्ठां पतते गृतिम् ४३ कश्यप उवाच ।

यत्पृथिव्यां वीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः। सर्वे तन्नालमेकस्य तस्माद्विद्वाञ्छमं चरेत्॥ भरद्वाज उवाच।

उत्पन्नस्य सरोः शृङ्गं वर्धमानस्य वर्धते । प्रार्थना पुरुषस्येव तस्य मात्रा न विद्यते ४५

गौतम उवाच।
न तह्योके द्रव्यमस्ति यह्योकं प्रतिपूरयेत्।
समुद्रकल्पः पुरुषो न कदाचन पूर्यते॥ ४६
विश्वामित्र उवाच।

कामं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यते। अथैनमपरः कामस्तृष्णा विध्यति बाणवत्॥ जमदक्षिकवाच।

प्रतिग्रहे संयमो वै तपो घारयते ध्रुवस् । तद्धनं ब्राह्मणस्येह छुभ्यमानस्य विस्नवेत ४८ अरुन्धत्युवाच ।

धर्मार्थं सञ्चयो यो वै द्रव्याणां पक्षसंमतः। तपः सञ्चय पवेह विशिष्टो द्रव्यसञ्चयात् ४९ गण्डोवाच ।

उग्नादितो भयाद्यस्माद्विभ्यतीमे ममेश्वराः। बलीयांसो दुर्बेलबद्धिभेभ्यहमतः परम्॥ ५० पश्चसख उवाच।

यद्वै धर्मे परं नास्ति ब्राह्मणास्तद्धनं विदुः। विनयार्थे सुविद्वांसमुपासेयं यथातथम्॥ ५१

स्रात्मानं शरीरं परीप्सवः रक्षितुकामाः ॥ २८ ॥ पुष्टिः पुष्टिहेतुः ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणान् क्षेत्रं व्राह्मणस्वस्पस्थानं देवतासमृहः । 'यावतीवें देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणं वसन्ति ' इति श्रुस्थं उक्तः ॥ ३५ ॥ अन्येन पथा ॥ ३०॥ न स्महे न स्मः अस्तेरार्षस्तङ् ॥ ४१॥ प्रतीच्छन् प्रतिगृह्णन् ॥ ४३॥ तस्य लामस्तृष्णा-

रूपः ॥४०॥ तद्धनं तपोधनम् ॥ ४८ ॥ पक्षसंमतः पाक्षि-कत्वेन मतः॥ ४९ ॥ यदिति । यत् यतो हेतोः वैधर्मेः विधर्मः एव वैधर्मः तिस्मँ छोभादिदोषे सित परं उत्कृष्टं पदं नास्ति न लभ्यतेऽतस्तद्लोमाख्यमेव धनं ब्राह्मणा विदुः। विनयः शिक्षा तद्धे शिक्षितुमिति यावत् ॥५१॥ ऋषय ऊचुः।

कुशळं सह दानेन तस्मै यस्य प्रजी इमाः। फळान्युपिधयुक्तानि य एवं नः प्रयच्छति ५२ भीष्म उवाच।

इत्युक्तवा हेमग्भीणि हित्वा तानि फलानि वै ऋषयो जग्मुरन्यत्र संव एव धृतव्रताः॥ ५३ मन्त्रिण-ऊच्छः।

उपिं शंकमानास्ते हित्वा तानि फलानि वे ततोऽन्येनैव गच्छन्ति विदितं तेऽस्तु पार्थिव इत्युक्तः स तु भृत्येस्तैर्वृषादर्भिश्चकोप ह। तेषा वैश्यतिकर्तुं च सर्वेषामगमदृहम् ॥ ५५ स गत्वा हवनीयेऽस्रौ तीवं नियममास्थितः। जुहाव संस्कृतैर्मन्त्रैरेकैकामाहुर्ति नृपः॥ ५६ तस्माद्ग्नेः समुत्तस्थो कृत्या लोकमयंकरी। तस्या नाम वृषादर्भियोतुधानीत्यथाकरोत्॥ सा कृत्या कालरात्रीव कृताञ्जलिरुपस्थिता। वृषादर्भिं नरपार्ति किं करोमीति चाववीत्॥

वृषाद्भिष्वाच ।

ऋषीणां गच्छ सप्तानामस्ध्यास्तथैव च
दासीभर्तश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय ॥
शात्वा नामानि चैवैषां सर्वानेतान्विनादाय
विनष्टेषु तथा स्वैरं गज्ञ्छ यत्रेप्सितं तव ॥ ६०
सा तथेति प्रतिश्चत्य यातुधानी खक्रिपणी।
जगाम तद्वनं यत्र विचेक्स्ते महर्षयः॥ ६१

भीष्म उवाच।

अथात्रिप्रमुखा राजन् वने तस्मिन्महर्षयः।
द्यचरन् मक्षयन्तो वै मुलानि च फलानि च

अथापदयन्सुपीनांसपाणिपादसुखोदरम् । परिव्रजन्तं स्थूळाङ्गं परिव्राजं छुना सह॥६३ अद्दन्धती सु तं दृष्टा सर्वाङ्गोपचितं छुमम् । भवितारो भवन्तो वै नैविमत्यव्रवीद्दर्शन्॥ वसिष्ठ उवाच।

नैतस्येह यथाऽस्माकमग्निहोत्रमनिर्हुतम् । सायंत्रातश्च होत्रह्यं तेन पीवाञ्छुना सह ६५

यत्रिखाच।

नैतस्येह यथाऽस्माकं क्षुधा वर्षि समाहतम् कृच्छाधीतं प्रनष्टं च तेन पीवाञ्छना सह ६६ मिश्वामित्र उवाच ।

नैतस्येह यथाऽस्माकं शश्वच्छास्नं जरद्रवः अलसः श्चन्परो मूर्खस्तेन पीवाञ्छना सह ॥

जमदाग्निखवाच।

नैतस्येह यथाऽस्माकं मक्तमिन्धनमेव च साञ्चन्त्यं वार्षिकं चित्ते तेन पीवाञ्छुना सह

कश्यप उवाच।

नैतस्येह यथाऽस्माकं चत्वारश्च सहोद्राः देहि देहीति भिक्षन्ति तेन पीवाञ्छना सह॥

भरद्वाज उवाच।

नैतस्येह यथाऽस्माकं ब्रह्मबन्धोरचेतसः। शोको भार्याप्यादेन तेन पीवाञ्छुना सह ॥

गौतम उवाच।

नैतस्येह यथाऽस्माकं त्रिकौशेयं च राङ्कवम् एकैकं वै त्रिवर्षीयं तेन पीवाञ्छना सह ७१

भीष्म उवाच।

अथ दृष्ट्वा परिवाद स तान्महर्षांन् श्रुना सह अभिगम्य यथान्यायं पाणिस्पर्शमथाचरत् ७२ परिचर्यां वने तां तु क्षुत्प्रतीघातकारिकाम् । अन्योन्येन निवेद्याथ प्रातिष्ठन्त सहैव ते ॥७३ एकनिश्चयकार्याश्च व्यचरन्त वनानि ते। आद्दानाः समुदृत्य मुलानि च फलानि च कदाचिद्विचरन्तस्ते वृक्षैरविरलैर्वृताम् । श्रुचिवारिप्रसन्नोदां ददशुः पश्चिनीं श्रुमाम् ॥

टपिघरळ्ळम् ॥ ५२ ॥ नामार्थमेव धारय ॥ ५९ ॥ ज्ञात्वा नामानुरूपं तेषां सामर्थ्यं परीक्ष्य तान् विनाशय । अन्यथा त्वामेव ते विनाशयिष्यन्तीति भावः ॥ ६० ॥ कार्श्यस्य कारणं नित्यकर्मळोप इति वसिष्ठस्य भावः ॥ ६५ ॥ श्रुदुःखं अधीतनाशनं चेत्यत्रेः ॥ ६६ ॥ शास्त्रप्रति-पादितो जरन् क्षीयमाणो धर्म इति विश्वामित्रस्य ॥६०॥ अन्नादिचिन्तेति जमदमेः ॥ ६८ ॥ बहुकुटुम्बितेति कश्य-पस्य ॥ ६९ ॥ भार्योपवादः कृतिकास्वभिशापादिति

भरद्वाजस्य ॥ ७० ॥ हीनवल्रत्वं गौतमस्य च मतं त्रिकौशेयं कुशा रज्जुः तया निर्दृतं कौशेयं पाटितसंधानं त्रीणि कौशेयानि यस्मिन् 'कुशी फाले कुशारज्जुः' (शान्तवर्गे ४) इति मेदिनी रांकवं रंको- र्मृगविशेषस्य चर्म तद्दिप त्रिवर्षीयं अतिजर्णम् ॥ ७९ ॥ परिचर्यो करिष्यामि कुर्वित्यन्योन्यमुक्त्वेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ एकह्रप एव निश्चयः कार्ये च येषां ते ॥ ७४ ॥

बालादित्यवपुःप्रख्यैः पुष्करैरुपशोभिताम् । वैदुर्यवर्णसदशैः पद्मपत्रैरथावृताम् ॥ ७६ नानाविधैश्च विहगैर्जलप्रकरसेविभिः । एकद्वारामनादेयां स्पतीर्थामकर्दमाम् ॥ ७७ वृषादर्भिप्रयुक्ता तु कृत्या विकृतदर्शना । यातुधानीति विख्याता पाद्मेनीं तामरक्षतः ॥ पद्मस्यसहायास्तु विसार्थं ते महर्षयः । पद्मिनीमभिजग्रुस्ते सर्वे कृत्याभिरक्षिताम् ॥ ततस्ते यातुधानीं तां दृष्टा विकृतदर्शनाम् । स्थितां कमलिनीतीरे कृत्यामृजुर्महर्षयः ॥ ८० एका तिष्ठसि का च त्वं कस्यार्थे कि प्रयोजनम् पद्मिनीतीरमाश्चित्य वृहि त्वं कि चिकीर्षसि यातुधान्युवाच ।

याऽस्मि साऽस्म्यनुयोगो मे न कर्तत्यः कथञ्चन आरक्षिणीं मां पश्चिन्या वित्त सर्वे तपोधनाः ऋषय ऊचुः।

सर्व एव क्षुधार्ताः सम न चान्यत्किचिद्स्ति नः भवत्याः संमते सर्वे गृह्णीयाम विसान्युत ८३ यातुधान्युवाच।

समयेन विसानीतो गृह्वीध्वं कामकारतः । एकैको नाम मे प्रोक्त्वा ततो गृह्वीत माचिरम् भीष्म उवाच।

विशाय यातुधानीं तां सत्यासृषिवधैषिणीम् अत्रिः श्रुधापरीतात्मा ततो वचनमत्रवीत् ८५ अत्रिकवाच ।

्अरात्रिरात्रिः सा रात्रियां नाधिते त्रिरद्य वै अरात्रिरत्रिरित्येव नाम मे विद्धि शोमने ८६ यातुघान्युवाच।

यथोदाहतमेतत्ते मयि नाम महस्युते। दुर्घार्यमेतन्मनसा गच्छावतर पश्चिनीम् ८७ वसिष्ठ उवाच।

विष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वसे वासगृहेष्विष विष्ठित्वाच वासाच विसष्ठ इति विद्धि माम् यातुधान्यवाच ।

नामनैक्तमेतले दुःखत्याभाषिताक्षरम्। नैतद्धारियतुं शक्यं गच्छावतर पाग्निनीम् ८९

उपतीर्थमवतरणमार्गः ॥७७॥ नामार्थद्वारा सामर्थ्ये ज्ञात्वा अस्माकं वधेषिणीयमिति विज्ञायेत्यर्थः ॥ ८५॥ अरा-त्रिरिति । यदिदं सर्वे पाप्मनोऽत्रायत तादिदं किंच तत्त-स्मादत्रय इति श्रुतौ पाप्मनस्राताऽत्रिरित्यत्रिशब्दस्य निर्व-चनं तदेव शब्दान्तरेण प्रदर्शयति यातुधानीं विमोहयिष्यन्। अरात्रिः अरयः कामादयः सन्त्यस्मिन्नित्यरं पापं तस्मात्रा-यत इत्यराज्ञिः । अरशब्दादल्लप्तपंचमीकात् परस्य त्रायते-रूपरि क्षिपप्रत्ययः । अरिशन्दान्मत्वर्थीयेऽर्श आद्याचि यस्येतीकारलोपे अरमिति ।सध्यति यस्मादरात्रिस्तस्मादात्रिः। अत्तीत्यद् मृत्युस्तस्मात्रायत इत्यत्रिरित्यत्रापि अवयवार्धेन पाप्मानं मृत्युमन्ववायानित्यादौ मृत्युशब्दस्य पाप्मनि प्रयोगदर्शनात् । धर्मेण पापमपनुदतीति धर्मीऽप्यात्रिः स्यादत आह सा रात्रियों नाधीते त्रिख वा इति वै निश्चतं अद्य वर्तमानकाले यां त्रिःत्रिवारं नाधीते नाधिगच्छति । अतीतस्य हि पुत्रादेरनुत्पत्तौ अनागतत्वेन उत्पत्तौ वर्तमान-त्वेन नाशे अतीतत्वेन नान्वेति त्रिरिधगमीस्ति तद्यत्र नास्ति सर्वे वर्तमानमेव भवति यत्रावस्थायां सा हार्दाकाशाख्य-जगत्कारणप्राप्तिः सर्वपाप्मोच्छेदिका साऽरात्रिक्च्यते । अत्र हि अतीतानागतं सर्वमस्तीति श्रूयते यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वे तदत्र गत्वा विन्दत इति अत्र हि सर्वे कामाः समाहिता इति च यसादेवमरात्रिरस्मि तसादत्रिरेव मम नाम । मन्त्रोऽपि-

यं वै स्र्यं स्वर्भानुस्तमसाऽविध्यदासुरः॥

अत्र यस्तमन्वविंदन्न हा १ न्ये अशकुवन् ॥ इति । 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्मुषश्च ' इति श्रुतेः। सूर्ये परं ब्रह्म स्वर्मानुः राहुरूपो मृत्युः अविध्यत् ब्याप्तवान् तमसा अना-त्मिन आत्मबद्धिरूपया अविद्ययेति मन्त्रपदानामर्थः ॥८६॥ तदेतद्त्रित्वं मैनसाऽपि दुर्घार्यमिति मत्वा यातुधान्याह-यथाति । ते लया मयि मत्समीपे अतीतानागतयोरिप वर्त-मानकाले एव दर्शनं कामायनुदयश्चेति द्वयं अत्यन्तं तमः-खभावया मया प्राप्तुमशक्यमिति भावः । त्वामहं धार्षेतु-मशक्तिति त्वं गच्छ अवतर पद्मिनी सरसीम् ॥ ८७॥ वसिष्ठोस्मीति। वासिष्ठः वायुश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं च बौश्रादिलश्चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेति वसव एतेषु होदं सर्वे वसु हितमेति हीदं सर्वं वासयन्ते इति श्रुतिप्रसिद्धा वसवस्ते यस्य स्वार्थाना भवन्ति स वसुमान्त्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यो महा-योगी अतिश्येन वसुमानिति वसिष्ठस्तादशोऽहमस्मि अति-शयेन उरुरास्म वसुमच्छव्दादिष्ठन्प्रत्यये परे मतुब्लोपे टिलोपे च वासिष्ठः उद्दशब्दस्येष्टानि वरादेशस्य प्रियस्थिरादि-स्त्रेण ज्ञेंयः । सर्वे मह्रशेऽस्ति अहं तु न कस्यापि वशेऽस्मीति नामद्वयार्थः । वासगृहेषु वासयोग्येषु गृहस्थाश्रमेषु सर्वेषासुप-जिंब्येषु वसे वसामि अतोऽहं वस्तृणां मध्ये अतिश्रेष्ठ इति वसिष्ठोऽस्मि । वस्तृशब्दादिष्ठनि तृन्लोपे च वसिष्ठः सर्वे-षामाश्रयभूतत्वान्मम मां देवा रक्षन्तीति भावः ॥८८॥

कर्यप उवाच। कुलं कुलं च कुवमः कुवमः कश्यपो द्विजः। काइयः काशनिकाशत्त्रादेतन्मे नाम धारय यात्धान्यवाच । यथोदाहृतमेत से मिय नाम महा चुते। उर्धार्थमेतनमनसा गच्छाचतर पश्चिनीम ९१ भरद्वाज एवाच । भरेऽसतान्मरेऽशिष्यान् भरे देवान्भरे द्विजान्

भरे भार्या भरेद्वाजं भरेद्वाजोऽस्मि शोभने ॥

यातुधान्यवाच । नामनैक्कमेतत्ते दुःखद्याभाषिताक्षरम्। नैतद्धारियतुं शक्यं गच्छावतर पश्चिनीम् ९३ गौतम उवाच।

गोदमो दमतोऽधूमोऽदमस्ते समदर्शनातः। विदि मां गौतमं कृत्ये यातुधानि निबोध माम् यातुधान्युवाच।

यथोदाहतमेतचे माये नाम महासने। नैतद्वारियतं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ९५

कलमिति । कशाश्वताडनरज्जुस्तामईन्ति ते कश्या अश्वाः । अत्र च प्रकरणादिन्द्रियाणि हयानाहरिति श्रुत्यक्ते-रिन्द्रियाण्येवाश्वाः कश्यास्तदाश्रयत्वाच्छरीराण्यपि कश्यानि कुलं कुलमिति वीप्सायां द्विवचनम् । सर्वशरिष्वहमेवैकः कर्यपो नाम द्विजोऽस्मि । कर्यानि शरीराणि पाति रक्षति पिबति भुक्ते पाययति शोषयति वा करयप इति योगात्स-र्वाणि शरीराणि प्रविज्यान्तर्यामिरूपेण पालयामि जीव-रूपेण तद्वारा सुखदु:खादिकं मुंजे ब्रह्मरूपेण तानि सर्वाणि स्वात्मनि प्रविकापयामीत्यर्थः । एवं सर्वमध्यातमं मत्स्व-रूपमित्युक्त्वाऽधिदैवमपि मत्स्वरूपमेवेत्याह - क्रवमः कवम इति । कः पृथिवी तस्यां वमति वर्षतीति कुवम आदित्यः । ' आदित्याज्जस्यते बृष्टिः ' इति श्रुतेः । पूर्व-नाहिवचनं सर्वे। Sप्यादित्यो Sहमेव मत्पुत्रत्वात्सर्वेषामादि-त्यानामित्यर्थः । पाठान्तरे क्रपपीः क्रं पातीति योगात्क-पपीः सूर्य एव । यापोः किह्ने चेति सूत्रेण पातेरीप्रत्यये प्रकृतेर्द्वित्वे प्रत्ययस्य कित्त्वे च पपीरिति रूपम् । क्रपपिरिति ह्रस्वपाठे तु आदगमहनजनोति किप्रत्यये लिङद्भावे च कुप-पिरिति सूर्य एव । कुपप इत्यकारान्तपाठस्तु प्रामादिकः । यद्वा कुं पृथिवीं पातीति कुपं जलं पिबतीति कुपपः सूर्य एवेति समाधेयम् । काश्यो दीप्तिमान् तत्र हेतः काश-निकाशत्वात् बहुकालीनत्वेन काशपुष्पसदृशः सर्वतः पालित-ाश्चरन्तनस्तपसा दीप्तोऽस्मीत्यर्थः॥९०॥प्रजा वै वाजस्ता एष विभितं यद्विभितं तसाद्भरद्वाज इति श्रुत्यनुसारेण खनामाह-अरे इति।अशिष्यान शासित्मयोग्यानपि राक्षसान् शत्रृश्च वशे कृत्य करणया पालयामि तथा असुतान् अपुत्रानुदासी-नानपि दीनानदीनान्पालयामि । भार्यो भार्येति पुत्रभृत्या-देश्वलक्षणम् । ईद्दानिधोऽन्योऽपि वार्ज वृगं शत्रुणां साहसं अनं वा भरेत्स पृथिवीवत्सर्वेसहोऽन्नप्रदश्च भवतीति तस्मा-दहमपि तथास्मीत्यर्थः । द्वाजिमिति च्छेदे त द्वाभ्यां जातं संकरजमित्यर्थः । ननु भाता भन्ना पितः प्रत्रो येन जातः स एव सः ' (म. भा आदिप अ ७४ श्लो १०), इति

स्मृतेश्वर्मकोशतुल्या मातेत्यतः सर्वोऽप्येकज एवेति नास्ति कश्चिद्वाजः । न हि द्वाभ्यां रेतःसेकाभ्यामेको जायत इति संभवति । सत्यम् । आहवनीयादीनामपि संस्कारवतां सर्वेषां द्विविधं जन्म योनितः संस्कारतश्च। तत्र सङ्करोऽन्यस्माज्ञातोऽ न्येनं स्वपुत्र इति बुद्ध्या संस्कृत इति स एव द्वाजः । द्विजीयत इति द्विजोऽन्यः। द्वाभ्यां श्रीपरुषाभ्यां जायत इत्यर्थे द्वाजादयो निपात्यन्ते तत एव द्वाजा अपि सन्तीति वशी वशं नयस एकजत्वमिति मन्त्रे मन्योः संकल्पस्य एकजेति विशेषणम् । द्वाजे तु वीजसंस्कारसङ्करादवश्यं सं-कल्पयोर्वाञ्चनसयोर्वा पौर्वापर्यविरोधो भवतीति विश्वास-घातकादयो द्वाजा इति ज्ञेयम । तदयं संग्रहः-

कौशिके कीर्यतपसी राधेये शौर्यभीकते। खले वााक्रीतवैमत्ये बीजसंस्कारसंकरात् ॥ इति ।

भार्यामनव्याज इति पाठे अनब्या अजा माया तयैव जातो डास्म लोकहितार्थे नतु कर्मणेत्यर्थः ॥ ९२ ॥ गोटम इति । गोपदार्थं स्वर्गं भूमिं च दमयति 'वशीकरोतीति गोदमः तत्र हेतुः दमत इति दमेन इन्द्रियजयेन दमयतीति जितेन्द्रियत्वात् गां द्यां च दिमतुं शक्तोऽस्मीत्यर्थः। अधूमः निध्मामित्रत्यः अत एवादमः अन्येन दमित्मयोग्यः तत्र हेतः ते त्वयि समदर्शनात्समस्य ब्रह्मणो दर्शनात 'निदेषिं हि समं ब्रह्म ' इति भगवद्वचनात् 'तस्य ह देवाश्व नाभूत्या ईशते आत्मा होषां स भवति ' इति श्रुतेः । तस्य ब्रह्मविदोऽनैश्वर्याय देवाश्व न देवा अपि न ईशते न समर्था भवन्ति किमुत निःसारा यातुधाना इति श्रुत्यर्थः । अत्र दकारस्थाने तकारं कृत्वा गौतम इति निपात्यते। गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहत इति पाठे देहतो मातुर्देहा-ज्जातमात्रस्य अकृततपसो ऽपि मम सूर्यतुल्यस्य गोभी रिन-मिस्तमोन्धकारं ध्वस्तं अतो ऽहं गावः अतमाः तमोविरोधिनो यस्य स इति व्युत्पत्या गौतमोऽस्मि।त्वया वन्हिवद्दःस्पर्शोऽ हमित्यर्थः ॥ ९४ ॥

विश्वामित्र उवाच । विश्वे देवाश्च में मित्रं मित्रमस्मि गवां तथा विश्वामित्रमिति ख्यातं यातुधानि निबोध मां यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखट्याभाषिताक्षरम्। नैतद्धारियतुं शक्यं गच्छावतर पश्चिनीम्९७ जमदक्षिरुवाच।

जाजमद्यजजानेऽहं जिजाहीह जिजायिषि जमद्गिरिति ख्यातस्ततो मां विद्धि शोभने

यातुधान्युवाच । यथोदाहतमेतत्ते मिय नाम महामुने । नैतद्धारियतुं शक्यं गच्छावतर पश्चिनीम् ९९ अरुन्धत्युवाच ।

धरान् धरित्रीं वसुघां भर्तुस्तिष्टाम्यनन्तरम् । मनोनुकन्धती भर्तुरिति मां विद्ध्यकन्धतीम् ॥ यातुधान्यवाच ।

नामनैक्तमेतत्ते दुःखद्यामाषिताक्षरम्। नैतद्धारियतुं शक्यं गच्छावत्र पिद्मनीम्॥ गण्डोवाच ।

वक्रैकदेशे गण्डेति धातुमेतं प्रचक्षते । तेनोन्नतेन गण्डेति विद्धि माऽनलसम्भवे २ यातुधान्यवाच ।

नामनैक्कमेतत्ते दुःखद्याभाषिताक्षरम्।

नैतद्धारियतुं शक्यं गच्छावतर पश्चिनीम्

पशुसख उवाच ।

पश्न रञ्जामि दश्चऽहं पश्नां च सदा सखा

गौणं पशुसखेत्येवं विद्धि मामग्निसम्भवे॥ यातुश्रान्युवाच ।

नामनैक्कंमेतत्ते युःखट्याभाषिताक्षरम्। नैतद्धारियतुं शक्यं गृच्छावतर पश्चिनीम् ५

शुनःसख उवाच । एभिरुक्तं यथा नाम नाहं वक्तमिहोदसहे । शुनःसखसखायं मां यातुधान्युपर्धारय॥

यातुधान्युवाच । नामनैरुक्तमेतत्ते वाक्यं सन्दिग्धया गिरा। तस्मात्पुनरिदानीं त्वं ब्रुहि यन्नाम ते द्विज ७

शुनःसख उवाच ।
सक्चदुक्तं मया नाम न गृहीतं त्वया यदि ।
तस्माजिदंडाभिहता गच्छ भस्मेति मा चिरम्
सा ब्रह्मदण्डकरुपेन तेन मूर्भि हता तदा।
कृत्या पपात मेदिन्यां भस्म सा च जगाम ह
शुनःसखा च हत्वा तांयातुधानीं महाबलाम्
भुवि त्रिदण्डं विष्टभ्य शाद्वले समुपाविशत ॥
ततस्ते मुनयः सर्वे पुष्कराणि विसानि च ।
यथाकाममुपादाय समुत्तस्थुर्मुदान्विताः ११

विश्वे इति । विश्वशब्देन आधिदैवं ब्रह्माण्डस्था देवा उच्यन्ते । अध्यातमं च पिण्डस्थानीन्द्रियाणि तौन्युभयानि मित्रभूतानि यस्य स विश्वामित्रः। ' विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस ' इति श्रुतेः । मित्रे चर्षाविति विश्व-पदान्तस्य दीर्घः । गवां इन्द्रियाणाम् ॥ ९६॥ जाजमद्य इति । भूयो भूयोऽतिशयेन जमन्ति युगपदनेकेषु यज्ञादि-ध्वनेकवारं पुनः पुनर्भक्षयन्ति हवीिष ते जाजमन्तो देवाः। जमु भक्षणे यङ्खाके शत्रन्तस्य रूपम् । इज्यन्ते देवता अस्मिनिति यजोऽभिः।तेषां जान आविर्भावस्तास्मन् जिजा-यिषि जातोऽस्मि।जनेर्यंबन्तात्सानि छुबात्मनेपदे उत्तमपुरुषै-कवचनं आर्षोऽडमावश्च। इहलोके अती मां जिजाहि जानीहि । अतो योगात् मां जमदामिरिति नामतो विद्धि । जाजमदित्यत्रायपदे प्रथमाक्षरलोपे द्वितीयस्यामित्ने जमदिम-रिति सिद्धम् । जिजाहींत्यिप ज्ञाधातीर्यक्छाके जादेशे मध्य-मैकवचनम् । ततो जाजमन्तोऽन्निश्वास्मिन् सन्तीति जम-दिममान् । ततो मतुच्छोपेन जमदिमिरिति पदम् । एते-नापि : स्वस्याधर्षणीयत्वमुक्तम् । जाजमद्यजजा नाम मृजा अनु० १४

माऽऽह । जिजायिषीति पाठे जाजमद्यजेभ्यो देवामिभ्यो जाताः संपदो जाजमद्यजजास्ताश्च कृतकत्वात् नाम निश्चितं, मृजाः मार्ज्यन्त इति मृजा नश्चरा इति मा मामाह उत्तवान् वेदः अतोऽहं ताः जिजायिषि जितवानस्मि । अस्मिन्यक्षे अभ्यासताद्विकाराभावाद्यार्षम् । जितलोकोऽहं त्वया जे-तुमशक्य इति भावः॥ ९८॥ धरानिति । धरान् पर्वतान् धरित्रीं भुवं वस्न्देवान्धत्ते इति व्युत्पत्त्था वसुधा दिवं च तिष्ठामि अधितिष्ठामि तत्र हेतुः---भर्तुवंसिष्ठस्या-नन्तरं अव्यवधानेन मनोऽनुरुन्धतीति अरुषो अतिकठि-नान् धरादीन् दधातीत्यरुन्धतीतिः दकारळोपेन मुमागमेन च सिंद्धम् । अनुरुन्धतीत्यत्र नुकारलोपेन नेति ॥ १०० ॥ वक्त्रोति । गंडेति नुमा सहितस्यानुकरणम्। मा मां अन-लसंभवे त्वमस्या बृषादार्भिणा स्वधनमप्रतिगृह्णतामृषीणां वधार्थं स्वजटामभौ हुत्वा ततोऽस्या उत्पादितत्वादिति ज्ञेयं ।। २ ॥ पर्यत् जीवान् रज्ञामि रज्ञयामि मां मम नामेत्यर्थः ॥ ४॥ श्वा धर्मः तत्सखायो मुनयः तेषां सखा छनः-संबंसंबः तम् ॥ ६ ॥ भस्म भस्मताम् ॥ ९ ॥

श्रमेण महता कृत्वा ते विसानि कलापराः। तीरे निक्षिप्य पिकन्यास्तर्पणं चक्रुरम्भसा॥ अथोत्थाय जलात्तरमात्सर्वे ते समुपागमन्। नापश्येश्वापि ते तानि विसानि पुरुषपेशाः॥ ऋषय ऊच्छः।

केन क्षुघा परीतानामस्माकं पापकर्मणाम् । नृशंसेनापनीतानि विसान्याहारकांक्षिणाम् ते शङ्कमानास्त्वन्योन्यं पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः । त ऊचुः समयं सर्वे कुर्म इत्यरिकर्शन ॥ १५ त उक्तिस्य बाढमित्येवं सर्वे एव तदा समम् । सुधार्ताः सुपरिश्रान्ताः शपथायोपचक्रसुः १६

अत्रिरुवाच । स गां स्पृशतु पादेन सूर्यं च प्रतिमेहतु । अनध्यायेष्वधीयीत विसस्तैन्यं करोति यः॥ विसेष्ठ उवाच ।

अनध्याये पठेल्लोके शुनः स परिकर्षतु । परिवाद् कामवृत्तस्तु विसस्तैन्यं करोति यः शरणागतं हन्तु स वै ससुतां चोपजीवतु । अर्थोन्कांश्चतु कीनाशाद्विसस्तैन्यं करोतियः कश्यपु उवाच ।

सर्वत्र सर्वे लपतु न्यासलोपं करोतु च। क्रूटसाक्षित्वमभ्येतु विसस्तैन्यं करोति यः॥ वृथामांसाशनश्चास्तु वृथादानं करोतु च। यातु स्त्रियं दिवा चैव विसस्तैन्यं करोति यः भरद्वाज उवाच।

नृशंसस्त्यक्तधर्मास्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च। ब्राह्मणं चापि जयतां बिसस्तैन्यं करोति यः उपाध्यायमधः कृत्वा ऋचोऽध्येतु यजूंषि च जुहोतु च स कक्षाग्नौ बिसस्तैन्यं करोति यः जमद्गिरुवाच।

पुरीषमुत्स्जन्वष्स हन्तु गां चैव द्वह्यतु। अनृतौ मैथुनं यातु विसस्तैन्यं करोति यः २४ द्वेष्यो भार्योपजीवी स्याद्रवन्धुश्च वैरवान्। अन्योन्यस्यातिथिश्चास्तु विसस्तैन्यं करोति यः गौतम उवाच।

अधीत्य वेदांस्त्यजतु त्रीनशीनपाविध्यतु । विकीणातु तथा सोमं विसस्तैन्यं करोति यः उद्पानस्रवे सामे ब्राह्मणो वृष्ठीपतिः । तस्य सालोक्यतां यातु विसस्तैन्यं करोति यः

विश्वामित्र उवाच।

जीवतो वै गुरून्भृत्यान्भरन्त्वस्य परे जनाः अगतिर्वहुपुत्रः स्याद्विसस्तैन्यं करोति यः ॥ अशुचित्रं स्त्रद्धाः देवाण्यहंकृतः। अशुचित्रं सत्पर्धा चास्तु विसस्तैन्यं करोति यः वर्षाचरोऽस्तु भृतको राज्ञश्चास्तु पुरोहितः। अयाज्यस्य भवेद्दत्विग् विसस्तैन्यं करोति यः

अरुन्थत्युवाच ।
नित्यं परिभवेच्छ्वश्रूं भर्तुर्भवतु दुर्मनाः।
एका स्वादु समाश्रातु विसस्तैन्यं करोति या
ज्ञातीनां गृहमध्यस्था सकूनत्तु दिनक्षये।
अभोग्या वीरसूरस्तु विसस्तैन्यं करोति या।

,गण्डोवाच ।

अनृतं भाषतु सदा बन्धुभिश्च विरुध्यतु । ददातु कन्यां शुटकेन विसस्तैन्यं करोति या साधियत्वा स्वयं प्राशेदास्ये जीर्यतु चैव ह । विकर्मणा प्रमीयेत विसस्तैन्यं करोति या ३४ पशुसख उवाच ।

दास एव प्रजायेतामप्रसृतिराकिञ्चनः। दैवतेष्वनमस्कारो विसस्तैन्यं करोति यः ३५

शुनःसख उवाच । अध्वयेषे दुहितरं वा ददातु च्छन्दोगे वा चरितब्रह्मचर्ये । आधर्वणं वेदमधीत्य विप्रः स्नायीत वा यो हरते विसानि ३६ ऋषय ऊचुः ।

इष्टमेतिह्वजातीनां योऽयं ते शपथः कृतः। त्वया कृतं विसस्तैन्यं सर्वेषां नः शुनःसख ३७

कलापशः संघशः ॥ १२ ॥ समयं शपथं अत्र शपथन्याजेन निषिद्धान्युच्यन्ते ॥१५॥ छुनः सारमेयान्परिकर्षतु कीडार्थं मृगयार्थं वा ॥ १८ ॥ स्वसुतां छुल्कम्रहणेन कीनाशात् कर्षकात् ॥ १९ ॥ त्रथा यागादिनिमित्तं विना वृथा नट-नर्तकादौ ॥ २१ ॥ जयतां युद्धे वादे वा ॥२२ ॥ कक्षामौ तत्र हि हुतं भस्मीभावमप्राप्य होतुर्दोषकरमित्याशयः ॥ २३ ॥ उद्पानश्चे एककूपैकजीवने ॥ २० ॥ ब्रह्मकूटो वेद्राशिस्तस्याशुनित्वं दोषः ऋद्धिमतो गर्वो भवतु । कर्षकश्च मत्सरी चास्तु ॥ २९ ॥ ज्ञातीनां अनादरे षष्ठी ज्ञातीननाहत्येत्यर्थः । अभोग्या योनिदृषिता ॥ ३२ ॥ साधियत्वा अन्नं पक्त्वा विकर्मणा जारजातेन गर्भा-दिना ॥ ३४ ॥

ग्रुनःसख उवाच ।

न्यस्तमद्यं न पश्यिद्धर्यदुक्तं कृतकर्माभिः।
स्तर्यमेतन्न मिथ्यैतद्विसस्तैन्यं कृतं मया ३८
मया ह्यन्तर्हितानीह विसानीमानि पश्यतः।
परीक्षार्थं भगवतां कृतमेवं मयाऽनद्याः॥ ३९
रक्षणार्थं च सर्वेषां भवतामहमागतः।
यातुधानी ह्यतिकूरा कृत्येषा वो वधैषिणी४०
वृषादर्भिप्रयुक्तेषा निहता मे तपोधनाः।
दुष्टा हिस्यादियं पाषा युष्मान्प्रत्यग्निसंभवा
तस्माद्स्म्यागतो विप्रा वासवं मां निवोधत
अलोभादक्षया लोकाः प्राप्ता वै सार्वकामिकाः
दित्तष्टुध्विमतः क्षिप्रं तानवामृत वै द्विजाः४३

मीष्म उवाच।
ततो महर्षयः प्रीतास्तथेत्युक्तवा पुरंद्रम्।
सहैव त्रिद्रशेन्द्रेण सर्वे जग्मुस्त्रिविष्टपम्॥ ४४
प्रवमते महात्मानो भोगैर्वह्यविष्टैरिप।
खुधा परमया युक्तांच्छंद्यमाना महात्मिभः
नैव लोभं तदा चक्रस्ततः स्वर्गमवामुबन्।
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु नरो लोभं विवर्जयेत्
प्ष धर्मः परो राजंस्तस्माङ्कोभं विवर्जयेत् ४७
इदं नरः सुचरितं समवायेषु कीर्तयन्।
अर्थभागी च भवति न च दुर्गाप्रस्तामुर्ति ४८
प्रीयन्ते पितरश्चास्य ऋषयो देवतास्तथा।
यशोधमार्थभागी च भवति प्रेत्य मानवः१४९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विसस्तैन्योपाख्याने त्रिनवतितमोऽध्यायः॥ ९३॥

學士奉士原

88

भीष्म उवाच।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
यहृत्तं तीर्थयात्रायां शपथं प्रति तच्छृणु ॥ १
युष्करार्थं कृतं स्तैन्यं पुरा भरतसत्तम।
राजिषिभमहाराज तथैव च द्विजािषिभः ॥ २
ऋष्यः समेताः पश्चिमे वै प्रभासे
समागता मन्त्रममन्त्रयन्त।
चराम सर्वा पृथिवीं पुण्यतीर्था
तन्नः कामं हंत गच्छाम सर्वे ॥ ३
युक्तोऽङ्गिराश्चैव कविश्च विद्वांस्तथा ह्यगस्त्यो नारदपर्वतौ च।
भृगुविसिष्ठः कश्यपो गौतमश्च
विश्वामित्रो जमद्गिश्च राजन् ॥ ४
ऋषिस्तथा गाळवोऽथाष्टकश्च।
भरद्वाजोऽक्त्यती वाळिखळ्याः।

शिविदिंलीपो नृहुषोऽम्बर्राषो
राजा ययातिर्धुन्धुमारोऽथ पृरः ॥५
जग्मुः पुरस्कृत्य महानुभावं
शतकतुं वृत्रहणं नरेन्द्राः।
तीर्थानि सर्वाणि परिभ्रमन्तो
माध्यां ययुः कौशिकों पुण्यतीर्थाम्६
सर्वेषु तीर्थेष्ववधूतपापा
जग्मुस्ततो ब्रह्मसरः सुपुण्यम्।
देवस्य तीर्थे जलमग्निकल्पा
विगाह्य ते भुक्तविसमस्नाः॥ ७
केचिद्विसान्यस्नंस्तत्र राजत्रन्ये मृणालान्यस्नंस्तत्र विप्राः
अथापश्यन्पुष्करं ते न्हियन्तं
न्हदादगस्त्येन समुद्धृतं तत्॥ ८

अयं मक्ष्यं यदुक्तं तत्र मिथ्येति सम्बन्धः ॥ ३८ ॥ अन्त-रिहेतानि अन्तर्धानं प्रापितानि ॥ ३९ ॥ स्वधर्मनिष्टः कुप्रातिप्रहपराङ्मुखो निषिद्धवर्जितो मुख्यं पात्रमित्यध्याय-तात्पर्यम् ॥ १४९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

88

अत्र शपथेनैव निषिद्धार्थप्रकाशने ॥ १ ॥ पुष्करार्थे इन्द्रेण स्तैन्यं कृतं मुनिभिः शपथाः कृता इत्यर्थः ॥ २ ॥ विसमृणालयोः कमलकुमुद्वद्वान्तरभेदो श्रेयः हियन्तं न्हियमाणम् ॥ ८ ॥

तानाह सर्वानृषिमुख्यानगस्त्यः " केनाद्तं पुष्करं मे सुजातस्। युष्मान्शङ्के पुष्करं दीयतां मे न वै भवन्तो हर्तुमर्हन्ति पद्मम् ॥ ९ श्रणोमि कालो हिंसते धर्मवीर्थ सोऽयं प्राप्तो वर्हते धर्मपीडा। पुराऽधर्मों वर्तते नेह याव-त्तावद्गच्छामः धुरलोकं चिराय॥ १० पुरा वेदान्त्राह्मणा ग्राममध्ये चुन्द्रम्बरा वृषलान्श्रावयन्ति। पुरा राजा व्यवहारेण धर्मान् पर्यत्यहं परलोकं वजामि॥ ११ पुरावरान्त्रत्यवरान् गरीयसो यावन्नरा नावमस्यन्ति सर्वे। तमोत्तरं यावदिदं न वर्तते ताबद्वजामि परलोकं चिराय॥ १२ पुरा प्रपद्यामि परेण मर्त्यान वलीयसा दुर्बलान्भुज्यमानान्। तस्माद्यास्यामि परलोकं चिराय न ह्युत्सहे द्रष्ट्रमिह जीवळोकम्॥ १३ तमाहुरातां ऋषयो महर्षि न ते वयं पुष्करं चोरयामः। मिथ्याभिषङ्गो भवता न कार्यः शपाम तीक्ष्णैः शपथैर्महर्षे॥ १ध ते निश्चितास्तत्र महर्षेयस्तु संपश्यन्तो धर्ममेतं नरेन्द्राः। ततोऽशपन्त शपथान्पर्ययेण सहैव ते पार्थिव पुत्रपौत्रैः॥ १५ भृगुरुवाच । प्रत्याकोशेदिहाकुष्टस्ताडितः प्रतिताडयेत्। खादेच पृष्ठमांसानि यस्ते हरति पुष्करम् १६ वसिष्ठ उवाच। अस्वाध्यायपरो लोके श्वानं च परिकर्षतु। पुरे च भिक्षुर्भवतु यस्ते हरति पुष्करम्॥१७ कइयप उवाच। सर्वत्र सर्व पणतु न्यासे लोभं करोतु च।

क्र्टसाक्षित्वमभ्येतु यस्ते हरति पुष्करम् १८ः
गौतम उवाच।
जीवत्वहंकृतो बुद्ध्या विषमेणासमेन सः।
कर्षको मत्सरी चास्तु यस्ते हरति पुष्करम्१९ः
अङ्गिरा उवाच।
अश्चित्रीक्षक्रटोऽस्तु श्वानं च परिकर्षतु।
ब्रह्महाऽनिकृतिश्चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥
धुन्धुमार उवाच।
अञ्चत्रक्रस्त मित्राणां श्वदायां च प्रजायन ॥

अकृतज्ञस्तु मित्राणां शूद्रायां च प्रजायतु । एकः सम्पन्नमश्रातु यस्ते हराति पुष्करम् २१

पूरस्वाच।

चिकित्सायां प्रचरतु भार्थया चैव पुष्यतु । श्वशुरात्तस्य वृत्तिः स्याद्यस्ते हराति पुष्करम्। दिलीप उवाच ।

उद्पानष्ठवे प्रामे ब्राह्मणो वृष्ठीपतिः । तस्य लोकान्स वजतु यस्ते हरति पुष्करम्२३

्रष्ठुक उवाच । वृथामांसं समञ्चातु दिवा गच्छतु मैथुनम् ।। प्रेप्यो भवतु राज्ञश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥२४

जमद्ग्निरुवाच । अन्ध्यायेष्वधीयीत मित्रं श्राद्धे च भोजयेत श्राद्धे शृद्धस्य चार्श्वीयाद्यस्ते हरति पुष्करम् शिविरुवाच ।

अनाहिताग्निमियतां यज्ञे विश्नं करोतु च । तपासिभिविंरुध्येच यस्ते हराति पुष्करम् २६

ययातिरुवाच । अनृतौ च वर्ता चैव भार्यायां स प्रजायतु । निराकरोतु वेदांश्च यस्ते हरति पुष्करम् २७

नहुष उवाच।
आतिथिगृहसंस्थोऽस्तु कामवृत्तस्तु दीक्षितः
विद्यां प्रयच्छतु भृतो यस्ते हरति पुष्करम् ॥
अम्बरीष उवाच।

नृशंसस्त्यक्तधर्मों ऽस्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च निहन्तु ब्राह्मणं चापि यस्ते हरति पुष्करम् २९.

खादतं आत्तम् ॥ ९ ॥ अधर्म इति च्छेदः ॥ १० ॥ प्रत्यवरान्मध्यमान् तमः अज्ञानम् ॥ १२ ॥ प्रष्ठमांसानि प्रष्ठवाहानां हयव्यमोष्ट्रादीनां मांसानि ॥ १२ ॥ मिछुः संन्यासी ॥ १७ ॥ पणतु कयविकयं करोतु सर्वे अपण्यमपि

॥ १८ ॥ विगतः समभावो यस्मातेनासमेन कामकोधा-दिना ॥ १९ ॥ अनिकृतिः अकृतप्रायश्चित्तः ॥ २० ॥ आतिथिर्यतिः गृहसंस्थो गृहवासी कामवृत्तः यथेष्टचेष्टाः वान् ॥ २८ ॥

नारद् उवाच । गृहज्ञानी बहिःशास्त्रं पठतां विस्वरं पदम्। गरीयसोऽवजानातु यस्ते हरति पुष्करम् ३० नाभाग उवाच। अनृतं भाषतु सदा सद्भिश्चैव विरुध्यतु । श्चुरुकेन तु द्दत्कन्यां यस्ते हराति पुष्करम् ॥ कविरुवाच । पद्भां स गां ताडयतु सूर्यं च प्रतिमेहतु। श्चारणागतं संत्यजतु यस्ते हराति पुष्करम् ३२ विश्वामित्र उवाच। करोतु भृतकोऽवर्षा राज्ञश्चास्तु पुरोहितः। ऋतिवगस्तु ह्ययाज्यस्य यस्ते हराति पुष्करम् पर्वत उवाच। प्रामे चाधिकृतः सोऽस्तु खरयानेन गच्छतु श्रुनः कर्षतु वृत्त्यर्थे यस्ते हरति पुष्करम् ॥३४ भरद्वाज उवाच। सर्वपापसमादानं नृशंसे चानृते च यत्। तत्तस्यास्तु सदा पापं यस्ते हरति पुष्करम्॥ अष्टक उवाच्या स राजास्त्वकृतप्रज्ञः कामवृत्तश्च पापकृत्। अधर्मेणाभिशास्तुर्वी यस्ते हराति पुष्करम् ॥ गालव उवाच । पापिष्ठेभ्यो ह्यनर्घाईः स नरोस्तु स्वपापकृतः दत्वा दानं कीर्तयतु यस्ते हराति पुष्करम्॥ अरुन्धत्युवाच। श्वश्वापवादं वदतु भर्तुभवतु दुर्मनाः। पका खादुं समझातु या ते हरति पु॰करम्३८ वालखिल्या ऊचुः । पकपादेन वृत्त्यर्थं प्रामद्वारे स तिष्ठतु । धर्मञ्चस्त्यक्तधर्माऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम्। शुनःसख उवाच। अग्निहोत्रमनादत्य स सुखं खपतु द्विजः। परिवाद् कामवृत्तोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् सुरभ्युवाच।

दुद्येत परवत्सेन या ते हरति पुष्करम् ॥ ४१ भीष्म उवाचा ततस्तु तैः शपथैः शप्यमानै-र्नानाविधैर्वहुभिः कौरवेन्द्र। ेसहस्राक्षो देवराद् स्ंप्रहृष्टः समीक्ष्य तं कीपनं विप्रमुख्यम् ॥ ४२ अथाव्रवीनमधचा प्रत्ययं खं समाभाष्य तमृषिं जातरोषम्। ब्रह्मिंदें व पिंनु पं पिंमध्ये यं तं निवोधेह ममाद्य राजन् ॥ ५३ शक उवाच। अध्वयवे दुहितरं द्दातु छन्दोगे वा चरितब्रह्मचर्ये। अथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः स्नायीत यः पुष्करमाददाति ॥ सर्वान्वेदानधीयीत पुण्यशीलोऽस्तु धार्मिकः ब्रह्मणः सद्नं यातु यस्ते हरति पुष्करम् ५४ अगस्त्य उवाच । आशीर्वाद्स्त्वया प्रोक्तः शपथो बलसूदन । दीयतां पुष्करं महामेष धर्मः सनातनः ॥ ४६ इन्द्र उवाच। न मया भगवन लोभाद्धृतं पुष्करमद्य वै। धर्मास्त श्रोतकामेन हतं न को दुमहसि धर्मश्रुतिसम्रत्कर्षो धर्मसेतुरनामयः। आर्षों वै शाश्वतो नित्यमव्ययोऽयं मया श्रुतः तदिदं गृद्यतां विद्वन्पुष्करं द्विजसत्तमः। अतिक्रमं मे भगवन् झन्तुमर्हस्यनिन्दित ४९ इत्युक्तः स महेन्द्रेण तपस्वी कोपनो भृशम्। जग्राह पुष्करं धीमान्यसन्नश्चाभवन्मुनिः ५० प्रययुस्ते ततो भूयस्तीर्थानि वनगोचराः। पुण्येषु तीर्थेषु तथा गात्राण्याष्ट्रावयन्त ते॥ ५१

भृतो वित्तेन कीतः भृतको धान्यविकीतः वैश्यैः कीतः सन् अवर्षो वृष्टिनिबन्धम् करोतु ॥ ३३ ॥ पापिष्ठा एव अनर्घार्हाः अपूज्याः अयं तु ततोऽप्यपूज्योऽस्तु । यतः स्वपापकृत् स्वेषु ज्ञातिषु पापकृत् गराभिदानादिना वधकृत् ॥ ३७ ॥ श्वश्र्वा अपवादमिति च्छेदः ॥ ३८ ॥ बाल-

बालजेन निदानेन कांस्यं भवतु दोहनम्।

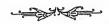
जेन नृकेशजेन बत्वजेनेति पाठे ।बत्वजः बगईसंज्ञकस्तृण-विशेषस्तजेन निदानं दोहनकाले गवां पादबन्धनी रज्जुः तेन ॥ ४१ ॥ प्रत्ययं आभिप्रायम् ॥ ४३ ॥ धर्मश्रुतीनां सम्यगुरकर्षः धर्म एव सेतुस्तरणोपायः ॥ ४८ ॥

आख्यानं य इदं युक्तः पठेत्पर्वणि पर्वणि ।

न मुर्ख जनयेत्पुत्रं न भवेच निराकृतिः॥ ५२

न तमापत्स्पृशेत्काचिद्विज्वरो न जरावहः। विरजाः श्रेयसा युक्तः प्रेत्य स्वर्गमवाप्र्यात्॥ यश्च शास्त्रमधीयीत ऋषिभिः परिपालितम्। स गच्छेद्रह्मणो लोकमद्ययं च नरोत्तम ५४:

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि शपथविधिनाम चतुर्भवतितमोऽध्यायः॥ ९४॥

94

्युधिष्ठिर उवाच ।
यदिदं श्राद्धकृत्येषु दीयते भरतर्षम ।
छत्रं चोपानहौ चैव केनैतत्संप्रवर्तितम् ॥ १
कथं चैतत्समुत्पन्नं किमर्थं चैव दीयते ।
न केवलं श्राद्धकृत्ये पुण्यकेष्विप दीयते ॥ २
बहुष्विप निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते ।
पताद्विस्तरतो ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ३

भीष्म उवाच।

श्रुषु राजन्नवहितश्छत्रोपानहविस्तरम्। यथैतत्प्रथितं लोके यथा चैतत्प्रवर्तितम् ॥ ४ यथा चाक्षय्यतां प्राप्तं पुण्यतां च यथा गतम् सर्वमेतदशेषेण प्रवश्यामि नराधिए॥ जमद्शेश्च संवादं सूर्यस्य च महात्मनः। पुरा समगवान् साक्षाद्वनुषाऽकीडयत्प्रभो ६ संधाय संघाय शरांश्चिक्षेप किल भागवः। तान् क्षिप्तान् रेणुका सर्वीस्तस्येषुन्दीप्ततेजसः आनीय सा तदा तस्मै प्रादादसकृदच्युत। अथ तेन स शब्देन ज्यायाश्चेव शरस्य च ८ प्रहष्टः संप्रचिक्षेप सा च प्रत्याजहार तान्। ततो मध्याह्मारूढे ज्येष्टामूळे दिवाकरे ॥ ९ स सायकान्द्रिजो मुक्तवा रेणुकामिदमव्रवीत गच्छानय विशालाक्षि शरानेतान्धनुश्र्युतान् यावदेतान्पुनः सुम्न क्षिपामीति जनाधिप। सा गच्छन्त्यन्तरा छायां वृक्षमाश्रित्य भामिनी तस्यो तस्या हि सन्तप्तं शिरः पादौ तथैव च श्विता सा तु मुहूर्त वै भर्तुः शापभयाच्छुभा ययावानयितुं भूयः सायकानसितेक्षणा।
प्रत्याजगाम च शरांस्तानादाय यशस्विनी॥१३
सा वै खिन्ना सुचार्वङ्गी पद्भ्यां दुःखं नियच्छती
उपाऽऽजगाम भर्तारं भयाद्भर्तुः प्रवेपती ॥१४
स तामृषिस्तदा कुद्धो वाक्यमाह शुभाननाम्
रेणुके कि चिरेण त्वमागतेति पुनः पुनः १५

रेणुकोवाच।

शिरस्तावत्प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन। स्यंतेजोनिरुद्धाऽहं वृक्षच्छायां समाधिता । पतस्मात्कारणाद्वह्यांश्चिरायत्कृतं मया। पतच्छूत्वा मम विभो मा क्रुधस्तवं तपोधनः

जमद्गिरुवाच । अद्यैनं द्गितिकरणं रेणुके तव दुःखदम् । द्यौर्निपातियिष्यामि सूर्यमस्त्राग्नितेजसा १८

भीष्म उवाच।

स विस्फार्य घनुर्दिं व्यं गृहीत्वा च शरान्बहून् अतिष्ठत्सूर्यमामितो यतो याति ततो मुखः ॥ अथ तं प्रेक्ष्य सन्नद्धं सूर्योऽभ्येत्य तथाऽव्रवीत् द्विजरूपेण कौन्तेय किं ते सूर्योपराध्यते २० आदत्ते रिहमाभः सूर्यो दिवि तिष्ठंस्ततस्ततः रसं हृतं वै वर्षासु प्रवर्षति दिवाकरः॥ २१ ततोऽनं जायते विप्र मनुष्याणां सुखावहम् । अन्नं प्राणा इति यथा वेदेषु परिपठ्यते ॥ २२ अथा भ्रेषु निगृदश्च रिहमाभः परिवारितः । सप्तद्वीपानिमान्ब्रह्मन्वर्षेणाभिप्रवर्षति ॥ २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणः नैलकण्ठीये भारतभाव-दोपे चतुनेवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

26

यादिदाभीति ॥ १ ॥ पुण्यकेषु श्लीणां वतोत्सवेषु

॥ २ ॥ ज्येष्ठामूले दक्षिणावर्ते भ्रममाणे भचके ज्येष्ठानां समसूत्रे पतितं रोहिणीनक्षत्रं तदेव ज्येष्ठानां मूलं यथा- भ्रुतार्थप्रहणं तु न ज्येष्ठामूलस्थेऽके हेमन्ते शिरःपाददाहु-स्यानवसरात् ॥ ९ ॥

ततस्तदौषधीनां च वीरुधां पुष्पपत्रजम्। सर्वे वर्षाभिनिर्वृत्तमन्नं संभवति प्रभो॥ २४ जातकर्माणि सर्वाणि वतोपनयनानि च। गोदानानि विवाहाश्च तथा यज्ञसमृद्धयः २५

अन्नतः संप्रवर्तन्ते यथा त्वं वेत्थ भागव॥२६ रमणीवानि यावनित यावदारंभिकाणि च। सर्वमन्नात्मभवति विदितं कीर्तयामि ते॥२७ सर्वे हि वेतथ विप्र त्वं यदेतत्की तिंतं मया। शास्त्राणि दानानि तथा संयोगा वित्तसंचयाः। प्रसाद्ये त्वां विप्रषे किं ते सूर्ये निपात्यं वै॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि छत्रोपानहोत्पत्तिनीम पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवं प्रयाचित तदा भास्करे मुनिसत्तमः। जमद्रिमहातेजाः कि कार्ये प्रत्यपद्यत ॥ भीष्म उवाच।

स तथा याचमानस्य मुनिरग्निसमप्रभः। जमद्भिः शमं नैव जगाम कुरुनन्द्न॥ ततः सूर्यो मधुरया वाचा तमिद्मव्रवीत्। कृताञ्जलिविंप्रक्षी प्रणम्यैनं विशाम्पते ॥ ३ चलं निमित्तं विप्रर्षे सदा सूर्यस्य गच्छतः। कथं चलं भेत्स्यासि त्वं सदा यान्तं दिवाकरम् जमदक्षिरुवाच।

स्थिरं चापि चलं चापि जाने त्वां ज्ञानचक्षुषा अवद्यं विनयाधानं कार्यमद्य मया तव ॥ ५ मध्याह्ने वै निमेषार्धे तिष्टसि त्वं दिवाकर। तत्र भेत्स्यामि सूर्य त्वां न मेऽत्रास्ति विचारणा सूर्य उवाच।

असंदायं मां विप्रर्षे भेतस्यसे धन्विनां वर। अपकारिणं मां विद्धि भगवञ्छरणागतम् ७ भीष्म उवाच।

ततः प्रहस्य भगवान् जमद्ग्निरुवाच तम्। न भीः सूर्य त्वया कार्या प्राणिपातगतो ह्यासि ब्राह्मणेष्वार्जवं यच स्थैर्ये च घरणीतले। सौम्यतां चैव सोमस्य गांभीर्यं वरुणस्य च दीप्तिमशेः प्रभां मेरोः प्रतापं तपनस्य च। पतान्यतिक्रमेद्यों वै स हन्याच्छरणागतम् १०

भवेत्स गुरुतरुपी च ब्रह्महा च स वै भवेत्। सुरापानं स कुर्याच यो हन्याच्छरणागतम्॥ * एतस्य त्वपनीतस्य समाधि तात चिन्तय यथा सुखगमः पन्था भवेत्वद्रशिमभावितः॥ भीष्म उवाच।

पतावदुक्तवा स तदा तृष्णीमासी द्रगुत्तमः अथ सूर्योऽददत्तस्मै छत्रोपानहमाश्च वै॥ १३ सर्य उवाच।

महर्षे शिरसस्त्राणं छत्रं मद्रियवारणम्। प्रतिगृह्णीष्व पद्धां च त्राणार्थं चर्मपादके १४ अद्यप्रभृति चैवेह लोंके संप्रचरिष्यति। पुण्यकेषु च सर्वेषु परमक्षय्यमेव च॥

भीष्म उवाच।

छत्रोपानहमेतन सूर्येणैतत्प्रवर्तितम्। पुण्यमेतद्भिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १६ तस्मात्प्रयच्छ विप्रेषु छत्रोपानहमुत्तमम्। धर्मस्तेषु महान्माची न मेऽत्रास्ति विचारणा छत्रं हि भरतश्रेष्ठ यः प्रदद्याद्विजातये। ग्रुम्नं रातरालाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥ १८ स राजलोके वसति पुज्यमानो द्विजातिभिः अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ॥ दद्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ । स्नातकाय महाबाहो संशिताय द्विजातये २० सोऽपि लोकानवामोति दैवतैराभिपाजितान् गोलोके स मुदा युक्तो वसाति प्रेत्य भारत॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाण नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे पन्ननवातितमोऽध्यायः ॥ ९५॥

39

एवामिति ॥ १ ॥ * एतस्य शरणागतस्य अपनी-तस्यापराधवतः समाधि समाधानम् ।

पतत्ते भरतश्रेष्ठ मया कात्स्न्येन कीर्तितम् । छत्रोपानहृदानस्य फलं भरतसत्तम ॥ २२ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि छत्रोपानहृदानप्रशंसा नाम षण्णवितितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

30

युधिष्ठिर उवाच । गाहस्थ्नं भर्ममिखिलं प्रबृहि भरतर्षभ । ऋदिमामोति किं कृत्वा मनुष्य इह पार्थिव १ भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तथिष्यामि पुरावृत्तं जनाधिए। वासुदेवस्य संवादं पृथिव्याश्चेव भारत॥ २ संस्तुत्य पृथिवीं देवीं वासुदेवः प्रतापवान्। पप्रव्छ भरतश्चेष्ठ मां त्वं यत्पृच्छसेऽद्य वै॥ ३

वासुदेव उवाच।
गाईस्थ्यं धर्ममाश्रित्य मया वा माद्विधेन वा
किमवद्यं धरे कार्ये किं वा कृत्वा कृतं भवेत
पृथिद्युवाच।

ऋषयः पितरो देवा मृजुष्याश्चेव माधव।
इज्याश्चेवार्चनीयाश्च यथा चैव निवाध मे ॥५
सदा यक्षेन देवाश्च सदाऽऽतिथ्येन मानुषाः।
छंदतश्च यथा नित्यमर्हान् भुञ्जीत नित्यशः ६
तेन द्यृषिगणाः प्रीता भवन्ति मधुस्दन।
नित्यमिं पिर्चरेदभुक्त्वा बिकर्म च ७
कुर्यात्तथेव देवा वै प्रीयन्ते मधुस्दन।
कुर्याद्दरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन च ॥ ८
पयोमूलफलैर्वापि पितृणां प्रीतिमाहरन्।
सिद्धान्नाद्वैश्वदेवं वे कुर्याद्द्रगौ यथाविधि ॥९
अग्नीषोमं वैश्वदेवं धान्वन्तर्यमनन्तरम्।
प्रजानां पतये चैव पृथ्वधोमो विधीयते॥१०
तथैव चानुपृद्येण बिलक्मं प्रयोजयेत।
दक्षिणायां यमायेति प्रतीच्यां वक्षणाय च११
सोमाय चाण्यदिच्यां वै वास्तुमध्ये प्रजापतेः

धन्वन्तरेः प्रागुदीच्यां प्राच्यां शकाय माधव मनुष्येभ्य इति प्राहुर्वीले द्वारि गृहस्य वै। मरुक्यो दैवतेभ्यश्च बलिमन्तर्गृहे हरेत् ॥ १३ तथैव विश्वेदेवेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत। निशाचरेभ्यो भूतेभ्यो बर्छि नक्तं तथा हरेत एवं कृत्वा वार्छ सम्यग्दद्याद्भिक्षां द्विजाय वै अलाभे ब्राह्मणस्यामावम्रमुद्धत्य निक्षिपेत १५ यदा श्राद्धं पितृभ्योऽपि दातुमिच्छेत मानवः तदा पश्चात्प्रकुर्वीत निवृत्ते श्राद्धकर्मणि १६ पितृन्सन्तर्पयित्वा तु बार्छ कुर्याद्विधानतः। वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाह्याह्मणवाचनम् १७ ततोऽन्नेन विशेषण भोजयेद्तिथीनपि। अचीपूर्व महाराज ततः प्रीणाति मानवान् अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते आचार्यस्य पितुश्चैव सख्युराप्तस्य चातिथेः१९ इदमस्ति गृहे महाभिति नित्यं निवेदयेत्। ते यद्वदेशुस्तत्कुर्यादिति धर्मो विधीयते ॥२० गृहस्थः पुरुषः कृष्ण शिष्टाशी च सदा भवेत। राजर्तिवजं स्नातकं च गुरुं श्वशुरमेव च॥ २१ अर्चयेनमधुपर्केण परिसंवत्सरीषितान्। श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भवि २२ वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते। एतांस्तु धर्मान् गार्हस्थ्यान्यः कुर्यादनस्यकः। स इहर्षिवरान्प्राप्य प्रेत्य लोके महीयते २३ भाष्म उवाच।

इति भूमेर्वचः श्रुत्वा वासुदेवः प्रतापवान्। तथा चकार सततं त्वमप्येवं सदाऽऽचर॥२४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे पृष्णवतितमोऽष्याय: ॥ ९६॥

20

गार्हस्थ्यं गृहस्थयोग्यम् ॥ १ ॥ बालिकर्म वैश्वदेवः तत्र प्रागत्रमेव प्राह्मम् ॥ ७ ॥ पतद्गृहस्थधर्म त्वं चेष्टमानो जनाधिप । इहलोके यशः प्राप्य प्रत्य खर्ममवाप्स्यसि ॥ २५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वेणि दानधर्मप्रवेणि विष्टिनाम सप्तनवितिमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

36 ,

युधिष्ठिर उवाच । आलोकदानं नामैतत्कीदृशं भरतर्षभ । कथमेतत्समुत्पन्नं फलं वा तद्रवीहि मे ॥ भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। मनोः प्रजापतेवीदं सुवर्णस्य च भारत ॥ तपस्वी कश्चिदभवत्सवर्णी नाम भारत। वर्णतो हेमवर्णः स सुवर्ण इति पप्रथे 3 कुलशीलगुणोपेतः स्वाध्याये च परंगतः। बहुन्सुवंशप्रभवान्समतीतः ख्कैर्गुणैः॥ स कदाचिन्मनुं विश्रो दद्शीपसंसर्प च। कुरालप्रश्नमन्योन्यं तौ चोभौ तत्र चकतुः॥ ५ ततस्तौ सत्यसङ्करपौ मेरौ काञ्चनपर्वते। रमणीये शिलापृष्ठे सहिती संन्यषीद्ताम् ६ तत्र तौ कथयन्तौ स्तां कथा नानाविधाश्रयाः ब्रह्मिवेदेवदैत्यानां पुराणानां महात्मनाम् ॥ ७ सुवर्णस्त्वव्रवीद्वाक्यं मनुं स्वायंभुवं प्रति। हितार्थे संवभूतानां प्रश्नं मे वक्तुमहिसि॥ ८ सम्नोभिर्यदिज्यन्ते दैवतानि प्रजेश्वर। किंमेतत्कथमुत्पन्नं फलं योगं च शंस मे ॥ ९

मनुरुवाच।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनमः।
शुक्रस्य च वलेश्चैव संवादं वै महातमनोः १०
वलेवेरोचनस्येह त्रैलोक्यमनुशासतः।
समीपमाजगामाशु शुक्रो सृगुकुलोद्धहः॥११
तमर्घ्यादिभिरभ्यर्घ्यं भागवं सोऽसुराधिपः॥
निषसादासने पश्चाद्विधवद्भरिदक्षिणः॥१२

कथेयमभवत्तत्र त्वया या परिकीर्तिता । सुमनोधूपदीपानां संप्रदाने फलुं प्रश्ति ॥ १३ ततः पप्रच्छ दैत्येन्द्रः कवीन्द्रं प्रश्नमुत्तमम्१४ बल्लिक्वाच ।

सुमनोधूपदीपानां कि फलं ब्रह्मवित्तम । प्रदानस्य द्विजश्रेष्ठ तन्द्रवान्वक्तुमर्हति । १५ द्युक्त उवाच ।

तपः पूर्वं समुत्पन्नं धर्मस्तस्माद्नन्तरम्।
पतिसमन्नतरे चैव वीरुदोषध्य पव च ॥ १६
सोमस्यात्मा च बहुधा संभूतः पृथिवीतले।
अमृतं च विषं चैव ये चान्ये तृणजातयः १७
असृतं मनसः प्रीति सद्यस्तृप्तिं द्दाति च।
मनो ग्लपयते तीव्रं विषं गन्धेन सर्वशः १८
अमृतं मङ्गलं विद्धि महद्विषममङ्गलम्।
ओषध्यो द्यमृतं सर्वा विषं तेजोग्निसम्भवस्
मनो ह्यादयते यस्माच्छियं चापि द्धाति च
तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्मभिः २०
देवताभ्यः सुमनसो यो द्दाति नरः शुचिः।
तस्य तुष्यन्ति वै देवास्तुष्टाः पुष्टि द्द्त्यपि
यं यमुद्दिश्य दीयेरन्देवं सुमनसः प्रभो।
मङ्गलार्थं स तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यप २२

श्चेयास्तुमाश्च सौम्याश्च तेजिखन्यश्च ताः पृथक् । ओषध्यो बहुवीर्या हि बहुक्षपास्तथैव च ॥ २३ यिशयानां च वृक्षाणामयशीयाश्विबोध मे । आसुराणि च माल्यानि दैवतेभ्यो हितानि च

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे सप्तनवातितमोऽण्यायः ॥ ९७ ॥

36

आलोकिति ॥ १ ॥ स्तां अभवताम् ॥ ७ ॥ तपः वर्णाश्रमधर्मः धर्मो द्यादिः वीक्घो लताः आषष्यो त्रीह्यादयः ॥ १६ ॥

रक्षसामुरगाणां च यक्षाणां च तथा प्रियाः। मनुष्याणां पितृणां च कान्तायास्त्वनुपूर्वेशः वन्या ग्राम्याश्चेह तथा कृष्टोताः पर्वताश्रयाः। अकण्टकाः कण्टाकिनो गन्धक्तपरसान्विताः द्विविधो हि स्मृतो गन्ध इष्टोऽनिष्टश्च पुष्पजः इष्टगन्धानि देवानां पुष्पाणीति विभावय २७ अकण्टकानां चृक्षाणां श्वेतप्रायाश्च वर्णतः। तेषां पुष्पाणि देवानामिष्टानि सततं प्रभो ३८ जलजानि च माल्यानि पद्मादीनि च यानि वै गन्धर्वनागयक्षेभ्यस्तानि दद्याद्विचक्षणः २९ थोषध्यो-रक्तपुष्पाश्च कटुकाः कण्टकान्विताः शक्रणामभिचारार्थमाथर्वेषु निद्धिताः ॥ ३० तीश्णवीर्यास्तु भूतानां दुरालस्भाः सकंदकाः रक्तभूयिष्ठवणीश्च कृष्णाश्चैवोपहारयेत ॥ ३१ मनोहृद्यनंदिन्यो विशेषमधुराश्च याः। चारुरुपाः सुमनसो मानुषाणां समृता विभो न तु रमशानसम्भूता देवतायतनोद्भवाः। सन्नयेत्पुष्टियुक्तेषु विवाहेषु रहःसु च ॥ ३३

गिरिसानुरुहाः सौम्या देवानामुपपादयेत । प्रोक्षिताऽभ्युक्षिताः सौम्या

यथायोग्यं यथास्युति॥ ३४
गन्धेन देवास्तुष्यन्ति दर्शनाद्यक्षराक्षसाः।
नागाः समुपभोगेन त्रिभिरेतैस्तु मानुषाः ३५
सद्यः प्रीणाति देवान्वै ते प्रीता भावयन्त्युत
सङ्करणिसद्धा मर्त्यानामीप्सितैश्च मनोरमैः३६
प्रीताः प्रीणन्ति सततं मानिता मानयन्ति च
अवज्ञातावधूताश्च निर्देहन्त्यधमान्नरान् ३७

अगुरुः सारिणां श्रेष्टो यक्षराक्षसभोगिनाम्। दैत्यानां सल्लकीयश्च कांक्षितो यश्च तद्विधः अथ सर्जरसादीनां गन्धेः पार्थिवदारवैः फाणितासवसंयुक्तैर्मनुष्याणां विधीयते ४२ देवदानवभूतानां सद्यस्तुष्टिकरः स्मृतः। येऽन्ये वैहारिकास्तत्र मानुषाणामिति स्मृताः य प्वोक्ताः सुमनसां प्रदाने गुणहेतवः। ध्पेष्वपि परिज्ञेयास्त एव प्रीतिवर्धनाः॥ ४४ दीपदाने प्रवश्यामि फलयोगमनुत्तमम्। यथा यन यदा चैव प्रदेया याहशाश्च ते ४५ ज्योतिस्तेजः प्रकाशं वाऽप्यूध्वंगं चापि वर्ण्यते प्रदानं तेजसां तस्मात्तेजो वर्धयते नृणाम् ४६ अन्धन्तमस्तमिस्रं च दक्षिणायनमेव च। उत्तरायणमेतस्माज्ज्योतिर्दानं प्रशस्यते ४७ यस्माद्ध्वंगमेतत् तमसश्चेव भेषजम्। तस्मादृष्वंगतेद्वाता भवेदत्रेति निश्चयः ॥ ४८ देवास्तेजिखनो ह्यस्मात्प्रभावन्तः प्रकाशकाः तामसा राक्षसाश्चेव तस्माहीपः प्रदीयते ४९ आलोकदानाचक्षुष्मान्प्रभायुक्तो भवेन्नरः। तान्दत्वा नोपहिसेत न हरेन्नोपनाशयेत ५० दीपहर्ता भवेदन्धस्तमोगतिरसुप्रभः। दापप्रदः खगलोके दीपमालेव राजते॥ ९१ हावेषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चीषधीरसैः। वसामेदोस्थिनियासैर्न कायः पुष्टिमिच्छता ५२ गिरिप्रपाते गहने चैत्यस्थाने चतुष्पथे। दीपदानं भवेचित्यं य इच्छेद्भ्तिमात्मनः ५३ कुलोद्योतो विशुद्धात्मा प्रकाशत्वं च गच्छति ज्योतिषां चैव सालोक्यं दीपदाता नरः सदा बलिकर्मस् वश्यामि गुणान्कर्मफलोदयान्। देवयक्षोरगनृणां भूतानामथ रक्षसाम्॥ ५५ येषां नात्रभुजो विप्रा देवतातिथिबालकाः। राक्षसानेव तान्त्रिद्धि निर्विशंकानमङ्गळान्॥ तस्मादग्रं प्रयच्छेत देवेभ्यः प्रतिपृजितम्। शिरसा प्रयतशापि हरेह्नलिमतन्द्रितः ॥ ५७

निर्यासा गुग्गुलुप्रभृतयः सारिणः काष्ट्राप्तिसंयोगा-जिःसरन्तः कृत्रिमाः अष्टगन्धादयः ॥ ३९ ॥ फाणिताश्च ते आसवेन तीवगंधेन संयुक्ताः देवदारुप्रभृतयस्तैः । पाठान्तरे फालिता विकासिता सिक्षकादयस्तासां स्मैर्मकरदैः गंधरससंयुक्तेर्दारवैः ।। ४२ ॥ सग्रस्तुष्टिकरो गन्ध इति शेषः । वैद्यारिका विद्यारमात्रोपयुक्ताः ॥ ४३ ॥ ज्योतिर्दीपादि तेजः कान्तिः प्रकाशः कीर्तिः ॥४६॥ तिमसं अन्धकारः अन्धंतमो नाम नरकरूपं तथा दक्षिणा-यनमप्यन्धंतम एव । अत उत्तरायणे रात्रौ तमोनाशकं ज्योतिर्देयं नरकानिश्रत्यर्थम् ॥ ४७॥ हिवषा घृतेन ओष-धोरसैः तिलसर्पपादिस्नेहैः वसामेदोस्थीनि प्राप्यवयवास्तेषां निर्यासाः स्नेहाः वसादयः प्रथावा निर्यासात् ॥ ५२ ॥ गृह्णानित देवता नित्यमाशंसान्त सदा गृह्णान् बाह्याश्चागन्तवो येऽन्ये यक्षराश्चसपन्नगाः ५८ इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा। ते प्रीताः प्रीणयन्त्येनमायुषा यशसा धनैः ॥ बल्यः सह पुष्पेस्तु देवानामुपहारयेत। दिधदुग्धमयाः पुण्याः सुगन्धाः प्रियदर्शनाः कार्यो रुधिरमांसाल्या बल्यो यक्षरक्षसाम्। सुरासवपुरस्कारा लाजोह्णापिकभूषिताः ६१ नागानां दियता नित्यं पद्मोत्पलिविमिश्रिताः तिलान् गुडसुसंपन्नान्भृतानामुपहारयेत् ६२ अग्रदातात्रमोगी स्याद्वलवीर्यसमन्वितः। तस्माद्ग्रं प्रयच्छेत देवेभ्यः प्रतिपृजितम् ६३ ज्वलन्त्यहरहो वेदम याश्चास्य गृहदेवताः। ताः पूज्या भूतिकामेन प्रस्तात्रप्रदायिना ॥ इत्येतदसुरेन्द्राय कांव्यः प्रोवाच भागवः। सुवर्णाय मनुः प्राहस्वर्णो नारदाय च ॥ ६५ नारदोऽपि मयि प्राह गुणानेतान्महाद्युते। त्वमप्येतद्विदित्वेह सर्वमाचर पुत्रक ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणि दानधर्मपर्वाणि सुवर्णमनुसंवादो कि नामाष्ट्रनवित्तमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

९९

युधिष्ठिर उवाच।
श्रुतं में भरतश्रेष्ठ पुष्पधूपप्रदायिनाम्।
फलं बलिविधाने च तज्र्यो वैक्तुमईसि॥ १
धूपप्रदानस्य फलं प्रदीपस्य तथैव च।
बलयश्च किमर्थं वै क्षिप्यन्ते गृहमेधिभिः॥ २
भीष्म उवाच।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नहुषस्य च संवादमगस्त्यस्य भृगोस्तथा ॥ ३
नहुषो हि महाराज राजार्षैः सुमहातपाः ।
देवराज्यमनुप्राप्तः सुकृतेनेह कर्मणाः ॥ ४
तत्रापि प्रयतो राजम्बहुषस्त्रिद्वे वसन् ।
मानुषिश्चैव दिव्याश्च कुर्वाणो विविधाः कियाः
मानुष्यस्तत्र सर्वाः स्म क्रियास्तस्य महात्मनः
प्रवृत्तास्त्रिदिवे राजान्दिव्याश्चैव सनातनाः ६
अग्निकार्याणि समिधः कुर्शाः सुमनसस्तथा ।
बलयश्चामलाजामिर्धूपनं दीपकर्म च ॥ ७
सर्वे तस्य गृहे राज्ञः प्रावर्तत महात्मनः ।
जपयज्ञान्मनोयज्ञांस्त्रिदिवेऽपि चकार सः ॥८
देवानभ्यर्चयञ्चापि विधिवत्स सुरेश्वरः ।
सर्वानेव यथान्यायं यथापूर्वमरिन्दम ॥ ९

अथेन्द्रोऽहमिति ज्ञात्वा अहंकारं समाविशतः सर्वाश्चेव कियास्तस्य पर्यहीयन्त भूपतेः॥१० स ऋषीन्वाह्यामास वरदानमदान्वितः। परिहीनिक्रयश्चेव दुर्वछत्वसुपेयिवान्॥ ११ तस्य वाह्यतः कालों स्निस्ख्यांस्तपोधनान् अहंकाराभिभूतस्य समहानभ्यवर्ततः॥ १२ अथ पर्यायशः सर्वान्वाहनायोपचक्रमे। पर्यायश्चाप्यगस्त्यस्य समपद्यतं भारतः॥ १३ अथागत्य महातेजा भृगुर्वह्मविदां वरः। अगस्त्यमाश्चमस्थं वै ससुपेत्येदमद्रवीतः॥ १४ः पर्वः वयमस्तकारं देवेन्द्रस्यास्य दुर्मतेः। नहुषस्य किमर्थं वै मर्पयाम महासुने॥ १५

अगस्त्य उवाच।

कथमेष मया शक्यः शतुं यस्य महामुने। वरदेन वरो दत्तो भवतो विदितश्च सः॥ १६ यो मे दृष्टिपथं गच्छेत्स मे वद्दयो भवेदिति। इत्यनेन वरं देवो याचितो गच्छता दिवम्। एवं न दृग्धः स मया भवता च न संशयः। अन्येनाप्यृषिमुख्येन न दृग्धो न च पातितः॥

लाजोल्लापिकभूषिताः उल्लापिक उपरिलापनम् ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकर्ण्टीय भारतभाव-दीपे अष्टनवितनोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

98

श्रुतिमिति ॥ १॥ लाजाभिः आर्षे श्रीत्वम् ॥ ७ ॥

समृतं चैव पानाय दत्तमस्मै पुरा विभो । महात्मना तद्र्थं च नास्माभिविंनिपास्यते ॥ प्रायच्छत वरं देवः प्रजानां दुःखकारणम् । द्विज्ञष्वधमयुक्तानि स करोति नराधमः २० तत्र यत्प्राप्तकाछं नस्तहूहि वद्तां वर । भवांश्चापि यथा बूयात्तकर्ताऽस्मि न संशयः

भृगुरुवाज ।

पितामहानियोगेन भवन्तं सोऽहमागतः । मतिकर्तुं बलवति नहुषे देवमोहिते ॥ २२ अद्य हि त्वां सुदुर्बुद्धी रथे योश्यति देवराट् । अद्यैनमहद्भुष्ट्नं करिष्येऽनिन्द्रमोजसा ॥ २३ अद्येन्द्रं स्थापयिष्यामि पश्यतस्ते शतकतुम् । सञ्चान्य पापकर्माणमैन्द्रात स्थानात्सुदुर्मितम् अद्य चासौ कुदेवेन्द्रस्त्वां पदा धर्षयिष्यति । दैवोपहतचित्तत्वादात्मनाशाय मन्द्रधीः २५ द्युत्कान्तधर्मे तमहं धर्षणामर्षितो भृशम् । अहिर्मवस्वेति रुपा शप्स्ये पापं द्विजद्वहम् ॥ तत पनं सुदुर्बुद्धि धिक्शन्दाभिहतत्विषम् । धरण्यां पातयिष्यामि पश्यतस्ते महासुने २७ नहुषं पापकर्माणमैश्वर्यवलमोहितम् । यथा च रोचते तुभ्यं तथा कर्तास्म्यहं सुने ॥ पवमुक्तस्तु भृगुणा मैत्रावरुणिर्द्ययः । अगस्त्यः परमप्रीतो वभृव विगतज्वरः॥ २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अगस्त्यसृगुसंवादो नाम नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

200

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं वै स विपन्नश्च कथं वै पातितो भुवि।
कथं चानिन्द्रतां प्राप्तस्तद्भवान्वकृमर्हति ॥ १
भीष्म उवाच ।

पवं तयोः संवद्तोः कियास्तस्य महातमनः सर्वा एव प्रवर्तन्ते या दिव्या याश्च मानुषीः तथैव दीपदानानि सर्वोपकरणानि वै। बिलकर्म च यश्चान्यद्वत्सकाश्च पृथिविधाः ३ सर्वे तस्य समुत्पन्ना देवेन्द्रस्य महात्मनः। देवलोके नृलोके च सदाचारा बुधाः स्वृताः ते चेन्द्रवन्ति राजेन्द्र ऋद्यन्ते गृहमेधिनः। भूपप्रदानदींपश्च नमस्कारैस्तथैव च॥ ५ यथा सिन्दस्य चान्नस्य ग्रहायाग्रं प्रदीयते। मल्यश्च गृहोद्देशे अतः प्रीयन्ति देवताः॥ ६ यथा च गृहिणस्तोषो भवेद्वै बलिकर्मणि। तथा शतगुणा भीतिदेवतानां प्रजायते॥ ७

एवं ध्रपप्रदानं च दीपदानं च साधवः। प्रयच्छेन्ति नमस्कारैर्युक्तमात्मग्रुणावहम्॥ ८ स्नानेनाद्भिश्च यत्कर्म क्रियते वै विपश्चिता। नमस्कारप्रयुक्तेन तेनं प्रीयन्ति देवताः॥ ९ पितरश्च महामागा ऋषयश्च तपोधनाः। गृह्याश्च देवताः सर्वाः प्रीयन्ते विधिनार्चिताः इत्येतां बुद्धिमास्थाय नहुषः स नरेश्वरः। सुरेन्द्रत्वं महत्प्राप्य कृतवानेतद्द्भतम् ॥ ११ कस्याचित्त्वथ कालस्य भाग्यक्षय उपस्थिते। सर्वमेतद्वज्ञाय कृतवानिद्मीहशम्॥ ततः स परिहीणोऽभृतसुरेन्द्रो बळद्रपतः। ध्रुपदीपोदकविधि न यथावचकार ह॥ १३ ततोऽस्य यज्ञविषयो रक्षोभिः पर्यवध्यत। अधागस्त्यमुषिश्रेष्ठं वाहनायाजुहाव ह ॥ १४ द्भतं सरस्वतीकूळात् स्मयन्निव महाबळः। ततो भृगुर्महातेजा मैत्रावरुणिमव्रवीत्॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारत-साम्बदीमें तबनविततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

800

कथिमाति ॥१॥ वत्सकाः पुत्रादेर्वार्षिकोत्सवाः। वत्सः पुत्रादिकोत्सवे इति मेदिनी ॥ ३॥ महाय अतिथये ॥६॥ निमीलय खनयने जटां यावद्विशामि ते। स्वाणुभूतस्य तस्याथ जटां प्राविशदच्यतः १६ भृगुः स सुमहातेजाः पातनाय नृपस्य च। ततः स देवराट् प्राप्तस्तमृषि वाहनाय वै १७ ततोऽगस्त्यः सुरपति वाक्यमाह विशापते । योजयखेति मां क्षिप्रं कं च देशं वहामि ते॥ यत्र वक्ष्यसि तत्र त्वां नयिष्यामि सुराधिप इत्युक्तो नहुषस्तेन योजयामास तं मुनिम् १९ भृगुस्तस्य जटान्तस्थो वभृव हृषितो भृशम् । न चापि दर्शनं तस्य चकार स भृगुस्तदा २० वरदानप्रभावज्ञो नहुषस्य महात्मनः। न चुकोप तदाऽगस्त्यो युक्तोऽपि नहुषेण वै॥ तं तु राजा प्रतोदेन चोदयामास भारत। न चुकोप स धर्मात्मा ततः पादेन देवराट्॥ अगस्त्यस्य तदा क्रुद्धो वामेनाभ्यहनचिछरः। तस्मिन शिरस्यभिहते स जटान्तर्गतो भृगुः शशाप बलवत्कुद्धो नहुषं पापचेतसम् । यस्मात्पदाऽहतः क्रोधाच्छिरसीमं महामनिम् तस्मादाशु महीं गच्छ सपीं भूत्वा सुदुर्मते। इत्युक्तः स तदा तेन सर्पी भूत्वा पपात ह २५ अद्देशिय भृगुणा भृतले भरतर्षभ । भृगुं हि यदि सोऽद्रक्ष्यन्नहुषः पृथिवीपते २६ न च शक्तोऽभविष्यद्वै पातने तस्य तेजसा। स तु तैस्तैः पदानैश्च तपोभिनियमैस्तथा २७ पतितोऽपि महाराज भूतले स्मृतिमानभृत। प्रसाद्यामास भृगं शापान्तों में भवेदिति २८ ततोऽगस्त्यः कृपाविष्टः प्रासाद्यत तं भृगुम् शापाइतार्थं महाराज स च प्रादात्कृपान्वितः भृगुरुवाच ।

राजा युधिष्ठिरो नाम:भविष्यति कुळोद्वहः स त्वां मौक्षयिता शापादित्युकूाऽन्तरधीयत अगस्त्योऽपि महातेजाः कृत्वा कार्यं शतकतोः खमाश्रमपदं प्रायात्पूज्यमानो द्विजातिाभिः॥ नहुषोपि त्वया राजंस्तस्माच्छापात्समुजृतः जेगाम ब्रह्मभवनं पद्यतस्ते जनाधिप॥ ३२ तदा स पातियत्वा तं नहुषं भूतल भृगुः। जगाम ब्रह्मभवनं ब्रह्मणे च न्यवेद्युत्॥ ततः शकं समानाय्य देवानाह पितामहः। वरदानान्मम सुरा नहुषो राज्यमाप्तवान् ३४ स चागस्त्येन कुद्धेन म्रांशितो भूतळं गतः। न च शक्यं विना राज्ञा सुरा वर्तियतुं क्वचित तस्मादयं पुनः शको देवराज्येऽभिषिच्यताम् एवं संभाषमाणं तु देवाः पार्थ पितामहस् ३६. एवमस्त्वित संद्वष्टाः प्रत्यूचुस्तं नराधिप। सोऽभिषिको भगवता देवराज्ये च वासवः ब्रह्मणा राजशार्दूल यथापूर्व व्यरोचत। एवमेतत्पुरावृत्तं नहुषस्य व्यतिक्रमात्॥ ३८ स च तैरेव संसिद्धा नहुषः कर्मभिः पुनः। तस्मादीपाः प्रदातव्याः सायं वै गृहमोधिानेः दिव्यं चक्षरवाप्नोति प्रेत्य दीपस्य दायकः। पूर्णचन्द्रप्रतीकाशा दीपदाश्च भवन्त्युत ४० यावद्क्षिनिमेषाणि ज्वलन्ते तावतीः समाः रूपवान्बलवांश्चापि नरो भवति दीपदः ४१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वेणि दानधर्मपर्वेणि अगस्त्यभृगुसंवादो नाम शततमोऽध्यायः॥ १००॥

seep your

303

युधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणस्वानि ये मन्दा हरन्ति भरतर्षभ । नृशंसकारिणो मुढाः क्ष ते गच्छन्ति मानवाः

भीष्म उवाचः। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। चाण्डालस्य च संवादं क्षत्रवन्धोश्च भारत २

पदा हतः पादेन हतवानसि ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्टीये भागतभावदीपे शततमोऽ-ध्यायः ॥ १०० ॥

808

ब्राह्मणस्वानीति॥ १॥

राजन्य उवाच ।

वृद्धक्रपोऽसि चाण्डाल बालवच विंचेष्टसे अवसराणां रजःसेवी कस्मादुद्विजसे गवां ३ साधुभिगहिंतं कर्मे चाण्डालस्य विधीयते। कस्माद्गोरजसा ध्वस्तमपां कुण्डे निषिञ्चसि चाण्डाल उंचाच।

ब्राह्मणस्य गवां राजन् ह्रियतीनां रजः पुरा सोममुध्वंसयामास तं सोमं येऽपिवन्द्विजाः दीक्षितश्च स राजाऽपि क्षिप्रं नरकमाविशत सह तैर्याजकैः सर्वेर्ब्रह्मसमुपजीव्य तत्॥ ६ येऽपि तत्रापिबन्शीरं घृतं दिघ च मानवाः ब्राह्मणाः सहराजन्याः सर्वे नरकमाविशन् जष्तुस्ताःपयसा पुत्रांस्तथा पौत्रान्विधुन्वतीः पश्नवेक्षमाणाश्च साधुवृत्तेन द्रपती॥ अहं तत्रावसं राजन्ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । तासां मे रजसा ध्वस्तं भैक्षमासीन्नराधिप चाण्डालोऽहं ततो राजन्भुकत्वा तद्मवं नृप ब्रह्मखहारी च नृपः सोऽप्रतिष्ठां गति ययौ ॥ तस्माद्धरेन्न विप्रखं कदाचिद्पि किञ्चन। ब्रह्मस्तं रजसा ध्वस्तं भुक्त्वा मां पश्य यादशम् तस्मात्सोमोऽप्यविकेयैः पुरुषेण विपश्चिता विकयं त्विह सोमस्य गृईयन्ति मनीषिणः॥ ये चैनं की णते तात ये च विकी णते जनाः ते तु वैवस्वतं प्राप्य रौरवं यान्ति सर्वशः॥ सोमं तु रजसा ध्वस्तं विकीणन्विधिपूर्वकम् श्रोत्रियो वार्धुषी भृत्वा न चिरं स विनश्यति नरकं त्रिशतं प्राप्य खविष्ठासुपजीवति। श्वचर्यामभिमानं च सखिदारे च विष्ठवम् १५ त्रल्या धारयन्धर्ममभिमान्यतिरिच्यते। श्वानं वै पापिनं पदय विवणे हरिणं क्रशम

रजःसेवी रजोगुंठितः ।। ३ ॥ गोरजसा गोपरागेण यथा पुष्पस्य परागो रजःकणस्त-दान्दोलने परितः प्रसपिति । एवं प्रचलन्त्या धेनो-रूधसः सकाशात्प्रसरन्त्यः क्षीरिविप्रुपोऽत्र परागपयियेण रजः-पदेनोच्यन्ते। तथा च मेदिनी—रजः क्षीबं गुणान्तरे। आर्तवे च परागे च रेणुमात्रे च दश्यते इति । ध्वस्तं व्याप्तं शरीरिमिति शेषः । विप्रुण्मात्रेणापि ब्रह्मस्त्रेन देहस्निग्धस्तं मामूदिति सावः ॥ ४ ॥ हिश्चतीनां गोप्रहे केनचिद्राज्ञा हियमाणानां रजः क्षीरं कर्तृ मार्गस्थवश्लीरूपं सोममुश्वंसयामास नाशि-तक्त्॥ ५ ॥ तत्र गोहर्तॄणां पुरे ॥ ७ ॥ ता त्दता गावो विश्वन्वतीः स्वस्वस्वामिवत्सवियोगार्ला शरीरं कंपयन्त्यः परैः पीतेन स्वपयसा तेषां पुत्रपौत्रान् दंपती च जच्नुः सयोऽ

अभिमानेन भूतानामिमां गतिमुपागतम्। अहं वै विपुळे तात कुळे घनसमन्विते ॥ १७ अन्यस्मिन् जन्मनि विभो ज्ञानविज्ञानपारगः अभवं तत्र जानानो होतान्दोषान्मदात्सदा॥ संरब्ध एव भूतानां पृष्ठमांसमभक्षयम्। सोऽहं तेन च वृत्तेन भोजनेन च तेन वै १९ इमामवस्थां संप्राप्तः पदय कालस्य पर्ययम्। आदीप्तमिव चैलान्तं भ्रमरैरिव चार्दितम् २० धावमानं सुसंरब्धं पश्य मां रजसान्वितम् खाध्यायस्तु महत्पापं हरन्ति गृहमेधिनः २१ दानैः पृथिवधैश्चापि यथा प्राहुर्मनीषिणः। तथा पापकृतं विप्रमाश्रमस्थं महीपते ॥ २२ सर्वसंगविनिर्मुक्तं छन्दांस्युत्तारयन्त्युत । अहं हि पापयोन्यां वै प्रसूतः क्षत्रियर्षभ । निश्चयं नाधिगच्छामि कथं मुच्येयमित्युत॥ जातिस्मरत्वं च मम केनचित्पूर्वकर्मणा। शुभेन येन मोक्षं वै प्राप्तमिच्छाम्यहं नृप २४ त्वमिमं संप्रपन्नम्य संशयं बृहि पृच्छते। चाण्डालत्वात्कथमहं मुच्येयामिति सत्तम ॥

राजन्य उवाच ।
चाण्डाल प्रतिजानीहि येन मोक्षमवाष्स्यसि
ब्राह्मणार्थे त्यजन्प्राणान्गतिमिष्टामवाष्स्यसि
दत्वा शरीरं ऋव्याद्भो रणाग्नौ द्विजहेतुकम्
हुत्वा प्राणान्प्रमोक्षस्ते नान्यथा मोक्षमहिसि
भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तदा तेन ब्रह्मसार्थे परन्तपः हुत्वा रणमुखे प्राणान्गतिमिष्टामवाप ह २८ तस्माद्रक्ष्यं त्वया पुत्र ब्रह्मस्वं भरतर्थमः। यदीच्छासि महाबाहो शाश्वतीं गतिमात्मनः

ल्यायुषश्रकुः ॥ ८ ॥ तत्र देशे काले च ॥ ९ ॥ प्रसंगा-स्सोमिवकयं निन्दति—तस्मादिति ॥ १२ ॥ एनं ब्रह्म-स्त्रसृष्टम् ॥ १३ ॥ चिरं न विनःयतीति न अपितु चिरं नरकवासान्तरयत्येव ॥ १४ ॥ श्वच्यों नीचसेवाम् ॥ १५॥ श्वचर्यादित्रयं तुलया घारयंस्तुल्यं मन्वानोऽभिमानी घर्म-मितकम्य रिच्यतेतिरिक्तो भवति अभिमानी इतरद्वयापेश्वया अत्यन्तं पापीत्यर्थः॥ १६ ॥ भूतानामुपरि सदा संरव्ध एव कुपित एवेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ श्रमेरस्तीक्ष्णतुण्डेर्स्यमानिव चैलांतवद्द्यमानिव क्रिश्यन्तं मां पश्य ॥ २० ॥ रक्ष्यमेव न तु मक्ष्यम् ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपूर्वणि राजन्यचाण्डालसंवादो नामैकोत्तरशततमोऽध्यायः॥१०१॥

805

युधिष्ठिर उवाच ।
पके लोकाः सुकृतिनः सर्वे त्वाहो पितामह
तत्र तत्रापि भिन्नास्ते तन्मे बूहि पितामह १
भीष्म उवाच ।
कर्माभः पार्थ नानात्वं लोकानां यांति मानवाः
पुण्यान्पुण्यकृतो यान्ति पापान्पापकृतो नराः
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गौतमस्य मुनेस्तात संवादं वासवस्य च ३
ब्राह्मणो गौतमः कश्चिन्मुदुद्दान्तो जितेन्द्रियः
महावने हस्तिशिशुं पार्यूनममातृकम् ॥ ४
तं दृष्टा जीवयामास सानुकोशो भृतवतः ।
स तु दीर्घण कालेन वभ्रवातिवलो महान् ५

स त दीर्घेण कालेन वभूवाशिवलो महान् ५ तं प्रभिन्नं महानागं प्रञ्जतं पर्वतोपमम् । धृतराष्ट्रस्य क्षेण शको जग्राह हस्तिनम् ॥६ हियमाणं तु तं दृष्टा गौतमः संशितवतः । अभ्यभाषत राजानं धृतराष्ट्रं महातपाः ॥ ७ मा मेऽहार्षोर्हास्तिनं पुत्रमेनं

दुःखात्पुष्टं घृतराष्ट्राक्षृतक्ष ।

मैत्रं सतां सप्तपदं वदन्ति

मित्रद्रोहो मैव राजन् स्पृशेत्वाम् ८
इध्मोदकप्रदातारं शून्यपाळं ममाश्रमे ।
विनीतमाचार्यकुळे सुयुक्तं गुरुकर्मणि॥ ९
शिष्टं दान्तं क्रतक्षं च प्रियं च सततं मम।

भृतराष्ट्र उवाच । गवां सहस्रं भवते ददानि दासीशतं निष्कशतानि पञ्च । अन्यच वित्तं विविधं महर्षे कि ब्राह्मणस्येह गजेन कृत्यम् ॥ ११

न मे विकोशतो राजन हर्तुमहंसि कुञ्जरम्॥

गौतम उवाच।
तवैव गावो हिं भवन्तु राजन्
दास्यः सनिष्का विविधं च रत्नम्।
अन्यच वित्तं विविधं नरेन्द्रः
किं ब्राह्मणस्येह धनेन कृत्यम्॥ १२

धृतराष्ट्र उवाच । ब्राह्मणानां हस्तिमिनांस्ति कृत्यं राजन्यानां नागकुलानि विप्र । स्वं वाहनं नयतो नास्त्यधर्मों नागश्रेष्ठं गौतमास्मान्निवर्ते ॥ १३

गौतम उवाच । यत्र प्रेतो नन्द्ति पुण्यकर्मा यत्र प्रेतः शोचते पापकर्मा । वैवस्वतस्य सदने महात्मं-स्तत्र त्वाहं हृस्तिनं यातयिष्ये ॥१४

धृतराष्ट्रं उवाच।
ये निष्क्रिया नास्तिकाः श्रद्दधानाः
पापात्मान इन्द्रियार्थे निविद्याः।
यमस्य ते यातनां प्राप्नुवन्ति
परं गन्ता धृतराष्ट्रोन तत्र॥
१५

गौतम उवाच।
वैवस्वती संयमनी जनानां
यत्रानृतं नोच्यते यत्र सत्यम्।
यत्रावला विलनं यातयन्ति
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये॥

धृतराष्ट्र उवाच।
ज्येष्ठां स्वसारं पितरं मातरं चः
यथा शत्रुं मदमत्ताश्चरन्ति।
तथाविधानामेष लोको महर्षेः
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र

१७

38

्इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे एकोत्तरशततमोऽध्यायः ॥१०१॥

808

पके इति । विद्यान्यासश्रद्धादितारतम्यात्कर्मफलतार-

तम्यमस्ति उत नेति प्रश्नार्थः ॥ १ ॥ कर्मभिरिति । पुण्यपापयोरित पुण्यानामवान्तरभेदोऽस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणसम्यन्धिना धनेन॥१२॥ यातियिष्ये हस्तिनं स्वीयं फलं त्वती यहीष्ये इत्यर्थः ॥ १४ ॥

गीतम उवाच। मनदाकिनी वैश्रवणस्य राज्ञो महाभागा भोगिजनप्रवेश्या। गन्धर्वयक्षरप्सरोभिश्च जुष्टा तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये॥ १८ धृतराष्ट्र उवाच। अतिथिवताः सुवता ये जना वै प्रतिश्रयं दद्ति,ब्राह्मणेभ्यः। शिष्टाशिनः संविभज्याश्रितांश्र मन्दाकिनीं तेऽपि विभूषयन्ति १९ गौतम उवाच। मेरोरग्रे यहनं भाति रम्यं सुपुष्पतं किन्नरीगीतज्ञष्टम्। सुदर्शना यत्र जम्बूविंशाला तत्र त्वाहं हस्तिनं यातियध्ये॥ २० धृतराष्ट्र उवाच। ये ब्राह्मणा मृद्वः सत्यशीला बहुश्रुताः सर्वभृताभिरामाः। येऽघीयते सेतिहासं पुराणं मध्वाहुत्या जुह्नति वै द्विजेभ्यः ॥ २१ तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र। यद्विचते विदितं स्थानमस्ति तद्वहि त्वं त्वरितो होष यामि ॥ २२ गौतम उवाच। सुपुष्पितं किं नरराज जुष्टं प्रियं वनं नन्दनं नारदस्य । गन्धर्वाणामप्सरसां च शब्व-त्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातियध्ये॥ २३ धृतराष्ट्र उवाच। ये नृत्यगीते कुशला जनाः सदा द्ययाचमानाः सहिताश्चरन्ति। तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र॥ २४ गौतम उवाच। यत्रोत्तराः कुरवो मान्ति रम्या देवैः सार्धे मोदमाना नरेन्द्र। यत्राग्नियौनाश्च वसन्ति लोका अब्योनयः पर्वतयोनयश्च ॥ 24

यत्र शको वर्षति सर्वकामा-न्यत्र क्षियः कामचारा भवन्ति। यत्र चेर्षा नास्ति नारीनराणां तत्र त्वाहं हस्तिनं यातियप्ये॥ २६ भृतराष्ट्र उवाच। ये सर्वभूतेषु निवृत्तकामा अमांसादा न्यस्तद्ण्डाश्चर्नित। न हिंसन्ति स्थावरं जङ्गमं च भूतानां ये सर्वभूतात्मभूताः॥ २७ निराशिषों निर्ममा वीतरागा लाभालाभे तुल्यनिन्दाप्रशंसाः। तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र॥ गौतम उवाच। ततोऽपरे भान्ति छोकाः सनातनाः सुपुण्यगन्धा विरजा वीतशोकाः। सोमस्य राष्ट्रः सदने महात्मन-स्तत्र त्वाऽहं हस्तिनं यातयिष्ये २९ धृतराष्ट्र उवाच। ये दानशीलान् प्रतिगृह्वते सदा न चाप्यश्रीश्चाददते परेभ्यः। येषामदेयमहेते नास्ति किचि-त्सर्वातिथ्याः सुप्रसादा जनाश्च ३० ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान सत्रीभूताः सततं पुण्यशीलाः। तथाविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र 38 गौतम उवाच। ततोऽपरे भानित लोकाः सनातना विरजसो वितमस्का विशोकाः। आदित्यदेवस्य पदं महातमन-स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातियष्ये ३२ धृतराष्ट्र उवाच। स्वाध्यायशीला गुरुशुश्रूषणे रता-स्तपस्तिनः सुव्रताः सत्यसन्धाः। आचार्याणामप्रतिकृलभाषिणो नित्योत्थिता गुरुकर्मस्वचोद्याः ॥३३

तथाविधानामेष लोको महर्षे विशुद्धानां भावितो वाग्यतानाम्। सत्ये स्थितानां वेद्विदां महात्मनां परंगन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र॥ गौतम उवाच। ततोऽपरे भानित लोकाः सनातनाः स्पुण्यगन्धा विरजा विशोकाः। वरुणस्य राज्ञः सदने महात्मन-स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातियच्ये॥ ३५ धृतराष्ट्र उवाच ।: चातुर्मास्यैर्ये यजन्ते जनाः सदा तथेष्टीनां दशशतं प्राप्तुवन्ति। ये चाग्निहोत्रं जहाति श्रद्धाना यथासायं त्रीणि वर्षाणि विद्राः ३६ सधारिणां धर्मसरे महात्मनां यथोदिते वर्त्मनि सुस्थितानाम्। धमीत्मनामुद्रहतां गति तां परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र गौतम उवाच । इन्द्रस्य लोका विरजा विशोका दुरन्वयाः कांक्षिता मानवानाम्। तस्याहं ते भवंने भूरितेजसो राजिनमं हस्तिनं यातियच्ये धृतराष्ट्र उवाच। शतवर्षजीवी यश्च शूरो मनुष्यो वेदाध्यायी यश्च यज्वाऽप्रमत्तः। पते सर्वे शक्तलोकं वजनित परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र 38 गौतम उवाच। प्राजापत्याः सन्ति छोका महान्तो नाकस्य पृष्ठे पुष्कला वीतशोकाः। मनीषिताः सर्वलोकोञ्जवानां तत्र त्वाहं हस्तिनं यातियश्ये 80 धृतराष्ट्र उवाच। ये राजानो राजस्याभिषिका धर्मात्मानो रक्षितारः प्रजानाम्। ये चाश्वमेघावभृथे प्लुताङ्गा-स्तेषां लोका धृतराष्ट्रो न तत्र

गौतम उवाच। ततः परं भानित लोकाः सनातनाः संपुण्यगन्धा विरजा वीतशोकाः। तस्मिन्नहं दुर्लभे चाप्यधृष्ये गवां लोके हस्तिनं यातियच्ये ॥ ४२ भृतराष्ट्र उवाच। यो गोसहस्री शतदः समां समां गवां शती द्रा द्याच शक्त्या। तथा दशभ्यो यश्च दद्यादिहैकां पश्चभ्यो वा दानशीलस्तथैकाम् ४३ ये जीर्यन्ते ब्रह्मचर्येण विप्रा ब्राह्मीं वाचं परिरक्षन्ति चैव। मनस्विनस्तीर्थयात्रापरायणा-स्ते तत्र मोदन्ति गवां निवासे॥ ४४ प्रभासं मानसं तीर्थं पुष्कराणि महत्सरः। पुण्यं च नैमिषं तीर्थं बाहुदां करतोयिनीम्४५ . गयां गयशिरश्चेव विपाशां स्थृलवालुकाम् कृष्णां गङ्गां पञ्चनदं महा इदम्थापि च ४६ गोमतीं कौशिकों पंपां महात्मानो धृतव्रताः सरस्वतीदषद्वस्यौ यमुनां ये तु यान्ति च ४७ तत्र ते दि्व्यसंस्थाना दिंद्यमाल्यधराःशिवाः प्रयान्ति पुण्यगन्धाख्य धृतराष्ट्रो न तत्र वै४८ गौतम उवाच। यत्र शीतभयं नास्ति न चोष्णभयमण्वपि। न श्चित्पिपासे न ग्लानिर्न दुःखं न सुखं तथा न द्वेष्यो न प्रियः कश्चिम बन्धुर्न रिपुस्तथा। न जरामरणे तत्र न पुण्यं न च पातकम् ५० तस्मिन्विरजासि स्फीते प्रशासत्वव्यवस्थिते। स्वयं भुभवने पुण्ये हस्तिनं मे प्रदास्यसि ५१ धृतराष्ट्र उवाच। निर्मुक्ताः सर्वसङ्गैर्ये कृतात्मानो यतवताः। अध्यात्मयोगसंस्थानैयुक्ताः खर्गगति गताः ते ब्रह्मभवनं पुण्यं प्राप्नुवन्तीह सात्विकाः। न तत्र धृतराष्ट्रस्ते शक्यो द्रष्टुं महासुने ॥ ५३ गौतम उवाच। रथंतरं यत्र बृहच गीयते. यत्र. वेदी पुण्डरीकैस्तृणोति यत्रोपयाति हरिभिः सोमपीथी तत्र त्वाहं हस्तिनं यातियच्ये॥ ५४

बुध्यामि त्वां वृत्रहणं शतकतुं, व्यतिक्रमन्तं भुवनानि विश्वा । किच्च वाचा वृजिनं कदाचि दकार्षे ते मनसोभिषंगात् ५५ शतकतुरुवाच ।

शतकतुरुवाचा मघवाऽहं लोकपथं प्रजाना-मन्वागमं परिवादे गजस्य। तस्माद्भवान्प्रणशं माऽनुशास्तु व्रवीषि यत्तत्करवाणि सर्वम्

गौतम उवाच ।
भेवतं करेणुं मम पुत्रं हि नागं
यं मेऽहार्षीर्द्शवर्षाणि बालम् ।
यो मे वने वसतोऽभृहितीयस्तमेव मे देहि सुरेन्द्र नागम् ॥ ५७

शतकतुरुवाच । अयं सुतस्ते द्विजमुख्य नाग आगच्छति त्वामभिवीक्षमाणः। पादौ च ते नासिकयोपजिन्नते
श्रेयो ममाध्याहि नमश्च तेऽस्तु ५८
गौतम उवाच ।
शिवं सदैवेह सुरेन्द्र तुभ्यं
ध्यायामि पूजां च सदा प्रयुक्षे ।
ममापि त्वं शक्र शिवं ददस्व
त्वया दत्तं प्रतिगृद्धामि नागम् ५९

येषां वेदा निहिता वै गुहायां
मनीषिणां सत्यवतां महात्मनाम् ।
तेषां त्वयैकेन महात्मनाऽस्मि
वृद्धस्तस्मात्प्रीतिमांस्तेऽहमच ६०
हन्तैहि ब्राह्मण क्षिप्रं सह पुत्रेण हस्तिना ।
त्वं हि प्राप्तं शुभान्छोकानहाय च चिराय च
स गौतमं पुरस्कृत्य सह पुत्रेण हस्तिना ।
दिवमाचक्रमे बज्जी सद्भिः सह दुरासद्दम् ॥
इदं यः शृणुयान्नित्यं यः पठेद्वा जितेन्द्रियः।
स याति ब्रह्मणो छोकं ब्राह्मणो गौतमो यथा

शतऋतुरुवाच ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि हस्तिकूटो नाम द्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

५६

303

युधिष्ठिर उवाच ।
दानं बहुविधाकारं शान्तिः सत्यमहिंसितम्
स्वदारत्रष्टिश्चोक्ता ते फलं दानस्य चैव यत् १
पितामहस्य विदितं किमन्यत्तपसो बलात्
तपसो यत्परं तेऽद्य तन्नो ज्याख्यातुमहिसि २
भीष्म उवाच ।
तपः प्रचक्षते यावत्तावल्लोको युधिष्ठिर ।
मतं ममात्र कीन्तेय तपो नानशनात्परम् ॥ ३

भत्राप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भगीरथस्य संवादं ब्रह्मणश्च महात्मनः ॥ ४
अतित्य सुरलोकं च गवां लोकं च भारत ।
ऋषिलोकं च सोऽगच्छत् भगीरथ इति श्चतम्
तं तु दृष्ट्वा वचः प्राह ब्रह्मा राजन्भगीरथम् ।
कथं भगीरथागास्त्विममं लोकं दुरासदम् ७
न हि देवा न गन्धवां न मनुष्या भगीरथ ।
आयान्त्यतप्ततपसः कथं वै त्विमहागतः ७

ब्रह्मस्वं ब्रह्मलोके गतस्यापि न जीर्यत इत्यध्यायतात्पर्यम् ॥ ६३॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये मारतभावदीपे द्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १०२॥

803

दानमिति । अहिंसितं अहिंसा ॥ १ ॥ तेपसः क्रच्छू-चान्द्रायणादेवेळादन्यत्कि बळत्रत्तरं विदितं न किमिव अपि तु तपसस्तपसां मध्ये यत्परम् ॥२॥ ळोको मोग्यप्रदेशः ॥३॥

भगीरथ उवाच। निष्काणां वै हाद्दं ब्राह्मणेभ्यः शतं सहस्राणि संदैव दानम्। ब्राह्मं व्रतं नित्यमास्थाय विद्व-न्न त्वेवाहं तस्य फलादिहागाम्॥ ८ दशैकरात्रान्द्शपञ्चरात्रा-नेकाद्रौकाद्शकान् ऋतुं अ। ज्योतिष्टोमानां च शतं यदिष्टं फलेन तेनापि च नागतोऽहम्॥ ९ यश्चावसं जाह्नवीतीरनित्यः शतं समास्तप्यमानस्तपोऽहम्। अदां च तत्राश्वतरीसहस्र नारीपुरं न च तेनाहमागाम्॥ १० दशायुतानि चाश्वानां गोयुतानि च विंशतिम् युष्करेषु द्विजातिभ्यः प्राद्वं शतसहस्रशः ११० सुवर्णचन्द्रोत्तमधारिणीनां कन्योत्तमानामददं सहस्रम्। षष्टि सहस्राणि विभूषितानां जाम्बूनदैराभरणैर्न तेन ॥ १२ दशार्बुदान्यददं गोसवेज्या-स्वेकैकशो दश गां लोकनाथ। समानवत्साः पयसा समन्विताः सुवर्णकांस्योपदुहा न तेन ॥ 83 आप्तोर्यामेषु नियतमेकैकस्मिन्द्शाद्दम्। गृष्टीनां श्लीरदात्रीणां रोहिणीनां रातानि च दोग्भ्रीणां वै गवां चापि प्रयुतानि द्शैव ह। प्रादां दशगुणं ब्रह्मन्न तेनाहमिहागतः॥ वाजिनां बाह्निजातानामयुतान्यद्दं द्श। कर्काणां हेममालानां न च तेनाहमागतः १६ कोटीश्चकाञ्चनस्याष्टी प्रादां ब्रह्मन्द्शान्वहम् एकैकस्मिन् कतौ तेन फलेनाहं न चागतः॥ वाजिनां श्यामकणीनां हरितानां पितामह। प्रादां हेमस्रजां ब्रह्मन्कोटीर्दश च सप्त च १८ ईषाद्-तान्महाकायान्काञ्चनस्राग्विभृषितान्

पिंचनो वे सहस्राणि प्रादां दश च सप्त च॥ अलंकृतानां देवेश दिव्यैः कनकभूषणैः। रथानां काञ्चनाङ्गानां सहस्राण्यद्दं दश.२० सप्त चान्यानि युक्तानि वाज्ञिभिः समलंकृतः दक्षिणावयवाः केचिंद्वेदैर्ये संप्रकीर्तिताः २१ वाजपेयेषु दशसु प्रान्ं तेष्विप चाप्यहम्। शकतुल्यप्रभावाणांमिज्यया विक्रमेण ह २२ सहस्रं निष्ककण्ठानामद्दं दक्षिणामहम्। विजित्य भूपतीनसर्वानधैरिष्टा पितामह २३ अष्टभ्यो राजस्येभ्यो न च तेनाहमागतः। स्रोतश्च यावद्गङ्गायाश्छन्नमासीज्ञगत्पते २४ दक्षिणाभिः प्रवृत्ताभिर्मम नागां च तत्क्वते। वाजिनां च सहस्रे द्वे सुवर्णशतभूषिते ॥ २५ वरं प्रामरातं चाहमेकैकस्य त्रिधाऽद्द्म् । तपची नियताहारः शममास्थाय वाग्यतः २६ दीर्घकालं हिमवति गङ्गायाश्च दुरुत्सहाम्। मूर्झी घारां महादेवः शिरसा यामघारयतः। न तेनाप्यहमागुच्छं फलेने्ह पितामह॥ २७ शम्याक्षेपैरयजं यच देवा-न्साद्यस्कानाम्युतैश्चापि यत्तत्। त्रयोद्शद्वाद्शाहुश देव सपौण्डरीकांत्र च तेषां फलेन २८ अष्टौ सहस्राणि ककुन्मिनामहं गुक्तर्षभाणामददं द्विजेभ्यः। एकैंकं वै काञ्चनं शृंगमेन्यः पत्नीश्चेषामददं निष्ककण्ठीः॥ २९ हिरण्यरत्निचयानद्दं रत्नपर्वतान्। धनधान्यसमृदाश्च ग्रामाञ्चान्ये सहस्रशः ३० शतं शतानां गृष्टीनामददं चाप्यतन्द्रितः। इष्टाऽनेकैर्महायज्ञैर्बाह्मणेभ्यो न तेन च॥ पकादशाहैरयजं सदक्षिणै-र्विद्वादशाहरश्वमधिश्च देव। आर्कायणैः षोडशभिश्च ब्रह्मं-स्तेषां फलेनेह न चागतोऽस्मि॥३२

एकरात्रादयः कतुविशेषाः ॥ ९ ॥ नारीपुरं कन्या-समृहमदाम् ॥१०॥ चन्द्रो भूषणविशेषः न तेनाहमागामि_ त्यजुवर्तते ॥ १२ ॥ एकैकशो ब्राह्मणाय दश गाः ॥ १३ ॥ आसोर्यामः सोमयागः ॥ १४ ॥ कर्कः कर्कोटके वहाँ शुक्राश्वे दर्पणे घटे इति मेदिनी । कर्काणां शुक्राश्वानाम् १६

पश्चिनः पद्मचिह्णान् ॥ १९ ॥ दक्षिणारूपा यज्ञाज्ञभूता दक्षिणावयवाः ॥ २१ ॥ निष्ककण्ठानां युद्धे जितानां राज्ञां सहस्रं विप्रेभ्यों विप्रवचनाद्दक्षिणा अददं उत्सृष्टवान् ॥ २३ ॥ शास्या पृथुबुधः काष्ट्रदण्डः स बलेनाक्षित्तो यावदूरं पतित तावदेशो यस्य वेदिकाया भवति स शस्या-क्षेपो यागः । तथा साशस्त्रादयो यागविशेषाः ॥ २८ ।

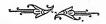
निष्कैककण्ठमद्दं योजनायतं, तद्विस्तीर्णे काञ्चनपादपानाम्। वनं वृतानां रत्नविभूषितानां न चैव तेषामागतोऽहं फलेन ॥ ३३ तुरायणं हि वतसप्यधृष्य-मकोधनोऽकरवं त्रिशतोऽब्दान्। शतं गवामष्टशतानि चैव दिने दिने हादुदं ब्राह्मणेभ्यः ॥ 28 पयस्विनीनामथ रोहिणीनां तथैवान्यानन डुहो लोकनाथ। प्रादां नित्यं ब्राह्मणेभ्यः सुरेश नेहागतस्तेन फलेन चाहम्॥ त्रिशद्ग्रीनहं ब्रह्मस्यजं यच नित्यदा। अष्टाभिः सर्वमेषेश्च नरमेषेश्च सप्तभिः॥ ३६ द्शभिविंश्वजिद्धि शतैरष्टादशोत्तरैः। न चैव तेषां देवेश फलेनाहमिहागमम् ॥३७ सरय्वां बाहुदायां च गङ्गायामध नैमिषे। गवां शतानामयुतमददं न च तेन वै॥ ३८ इन्द्रेण गुह्यं निहितं वै गुहायां यद्भार्गवस्तयसेहाभ्यविन्दत् ।

जाज्वल्यमानमुशनस्तेजसेह
तत्साधयामासमहं वरेण्य ॥ ३९ ततो मे ब्राह्मणास्त्रष्टास्तिस्मन्तर्मणि साधिते सहस्रमृषयश्चासन्ये वै तत्र समागताः ॥ ४० उक्तस्तैरस्मि गच्छ त्वं ब्रह्मलोकमिति प्रभो प्रीतेनोक्तसहस्रेण ब्राह्मणानामहं प्रभो । इमं लोकमनुप्राप्तो माभूत्तेऽत्र विचारणा ४१

कामं यथावद्विहितं विधाता
पृष्टेन वाच्यं तु मया यथावत्।
तपो हि नान्यचानशनान्मतं मे
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद्॥ ४२

भीष्म उवाच ।
इत्युक्तवन्तं ब्रह्मा तु राजानं स भगीरथम् ।
पूजयामास पूजाई विधिद्द ष्टेन कर्मणा ॥ ४३
तस्मादनशनैर्युक्तो विप्रान्पूजय नित्यदा ।
विप्राणां वचनात्सर्वे परत्रेह् च सिध्यति ४४
वासोभिरत्रैगोभिश्च शुभैनैवेशिकैरपि ।
शुभैः सुरगणैश्चापि स्तोष्या एव द्विजास्तथा
एतदेव परं गुह्यमलोभेन समाचर ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि ब्रह्मभगीरथसंवादे व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

808

युधिष्ठिर उवाच ।

श्वातायुक्कः पुरुषः शतवीर्यश्च जायते ।

कस्मान्त्रियन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह
आयुष्मान्केन भवति अल्पायुर्वोऽपि मानवः
केन वा लभते कीर्ति केन वा लभते श्रियम्
तपसा ब्रह्मचर्येण जपहोमैस्तथौषधैः ।

कर्मणा मनसा वाचा तन्मे ब्रहि पितामह॥३

भीष्म उवाच ।
अत्र तेऽहं प्रवश्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छिति।
अव्यायुर्येन भवित द्विश्युर्वाऽपि मानवः ४
येन वा लभते कीर्ति येन वा लभते श्रियम्
यथा वर्तयन्पुरुषः श्रेयसा संप्रयुज्यते ॥ ५
आचाराल्लभते ह्यायुराचाराल्लभते श्रियम् ।
आचारात्कीर्तिमाशोति पुरुषः प्रेत्य चेह च

काञ्चनमयानां वृक्षाणां चूतानां नानत्वर्णरत्नखचितानां वनिमत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अमीन् अभिचयनानि ॥ ३६ ॥ गुहायां निहितं गोपितं गुह्यं यदनशनं तपसा अभ्यविन्दत् आज्ञासीत् उशनस्तेजसा शुक्रस्य बलेन ज्वाज्वत्यमानम् । तच्च वाक्यशेषात्सर्वभौगत्यागात्मकमनशनं सर्वभौगै- र्कोह्मणानां संतर्पणं च साधयामासमित्यार्षम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्र्यावकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

308

शतायुरिति ॥१॥ वर्तयन् अनुतिष्ठन् ॥ ५ ॥

दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत्। त्रसन्ति यस्माद्धतानि तथा परिभवन्ति च तस्मात्कुर्यादिहाचारं यदिच्छेद्भतिमात्मनः। अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् ८ आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चारित्रलक्षणाः। साधनां च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम्॥ ९ अप्यदृष्टं श्रवादेव पुरुषं धर्मचारिणम्। भृतिकमीणि कुर्वाणं तं जनाः कुर्वते प्रियम्॥ ये नास्तिका निष्कियाश्च गुरुशास्त्राभिलंघिनः अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति गतायुषः ११ विशीला भिन्नमर्यादा नित्यं संकीणमधुनाः अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः १२ सर्वेळक्षणहीनोपि समुदाचारवान्नरः। श्रद्धानोऽनस्युश्च शतं वर्षाणि जीवति १३ अक्रोधनः सत्यवादी भृतानामविहिसकः। अनस्युरजिहाश्च रातं वर्षाणि जीवति॥ १४ लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः। नित्योचिछष्टः संकुसुको नेहायुर्विन्दते महत् ब्राह्मे सुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थी चानुचिन्तयेत्। उत्थायाचम्य तिष्ठेत पूर्वी सन्ध्यां क्रताञ्जलिः प्यमेवापरां सन्ध्यां समुपासीत वाग्यतः। नेश्चेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन॥ नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्। ऋषयो नित्यसन्ध्यत्वाद्दीर्धमायुरवाप्नुवन् १८ तस्माचिष्ठेत्सदा पूर्वी पश्चिमां चैव वाग्यतः ये न पूर्वामुपासन्ते हिजाः सन्ध्यां न पश्चिमां सर्वोस्तान् धार्मिको राजा

श्रद्रकर्माणि कारयेत्।
परदारा न गन्तव्या
सर्ववर्णेषु किहींचित्॥ २०
न हीदशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते।
यादशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम्॥ २१
यावन्तो रोमक्रुपाः स्युःस्त्रीणां गात्रेषु निर्मिताः
तावद्वर्षसहस्राणि नरकं पर्शुपासते॥ २२
प्रसाधनं च केशानामंजनं दन्तधावनम्।
पूर्वाद्ध एव कार्याणि देवतानां च पूजनम्॥
पुरीषमूत्रे नोदीक्षेत्राधितिष्ठेत्कदाचन।
नातिकल्यं नातिसायं न च मध्यंदिने स्थिते

नाझातैः सह गठछेत नैको न वृषछैः सह।
पन्था देयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य पव च
वृद्धाय भारतप्ताय गिभिण्ये दुर्वछाय च।
पद्क्षिणं च कुर्वीत परिश्वातान्वनस्पतीन् ॥
चतुष्पथान्मकुर्वीत सर्वानेव प्रदक्षिणान्।
मध्यन्दिने निशाकाछे अर्थरात्रे च सर्वदा ॥
चतुष्पथं न सेवेत उमे संध्ये तथैव च।
उपानहो च वस्त्रं च धूतमन्येनं धारयेत्।
ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात्पादं पादेन नाकमेत्
अमावास्यां पौणमास्यां चतुर्दश्यां च सर्वशः
अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥
वृथामांसं न खादेत पृष्ठमांसं तथैव च।
आकोशं परिवादं च पैशुन्यं च विवर्जयेत् ॥

नारुन्तुदः स्यान्न नृशंसवादी

न हीनतः परमभ्याददीत ।

ययाऽस्य वाचा पर उद्विजेत

न तां वदेद्वशतीं पापलोक्याम् ३१

वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति

थैराहतः शोचित राज्यहानि ।

परस्य वा मर्मसु थे पतन्ति

तान्पण्डितो नांवसुजेत्परेषु ॥ ३२

रोहते सायकैर्विदं वनं परशुना हतम्। वाचा दुरुकं बीभत्सं न संरोहति वाक्श्वतम् कर्णिनालीकनाराचान्निर्हरन्ति शरीरतः। वाक्शल्यस्त ननिर्हर्ते शक्यो हिदशयो हिसः

हीनाङ्गानितिरिक्ताङ्गानिवधाहीनान्विगाहितान्।
कपद्रविणहीनांश्च
सत्यहीनांश्च नाश्चिपेत्॥ ३५
नाहितक्यं वेदिनिंदां च देवतानां च कुत्सनम्
द्वेषस्तम्भोभिमानं च तैक्ष्ण्यं च परिवर्जयेत्
परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्कुद्धो नैनं निपातयेत्।
अन्यत्रपुत्राच्छिष्याच शिक्षार्थं ताडनं स्मृतम्
न ब्राह्मणान्परिवदेन्नक्षत्राणि न निर्दिशेत्।
तिथि पक्षस्य न ब्र्यात्तथास्यायुर्न रिष्यते ३८
कृत्वा मृत्रपुरिषे तु रथ्यामाकम्य वा पुनः।
पादप्रक्षान्यनं क्रयोत्स्वाध्याये भोजने तथा

अलक्षणं कुष्ठापस्मारादि विरुद्धं लक्षणम् ॥ ८॥ श्रवात् । श्रवणात् तं पुरुषम् जनाः साधवः ॥ १०॥ संकुसुको

हुर्जनः अस्थिरश्च संकुसुकोऽस्थिर इत्यमरः ॥ १५ ॥ उप-सृष्टं राहुमस्तम् ॥ १८ ॥ न रिष्यते न हिंस्यते ॥ ३८ ॥

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकरुपयन् अदृष्टमद्भिनिणिक्तं यञ्च वाचा प्रशस्यते॥ ४० संयावं कुसरं मांसं शष्कुली पायलं तथा। बात्मार्थे न प्रकर्तव्यं देवार्थे तु प्रकल्पयेत् ४१ नित्यमित्रं परिचरेद्धिक्षां दद्याच नित्यदा। वाग्यतो दन्तकाष्ठं च नित्यमेव समाचरेत्॥ न चाभ्युदितशायी स्यात्प्रायश्चित्ती तथा भवेत मातापितरमुत्थाय पूर्वमेवाभिवाद्येत्॥ ध्रुव आचार्यमथवाप्यन्यं तथायुर्विन्द्ते महत्। वर्जयेदन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः ४४ भक्षयेच्छाख्रदद्यानि पर्वस्विप विवर्जयेत । उद्ङ्मुखञ्च सततं शीचं कुर्यात्समाहितः ४५ अकृत्वा देवपूजां च नाचरेहन्तधावनम्। अकृत्वा देवपूजां च नाभिगच्छेत्कदाचन। अन्यत्र तु गुरुं वृद्धं धार्मिकं वा विचक्षणम्॥ अवलोक्यों न चादशों मिलनो बुद्धिमत्तरैः। न चात्रातां स्त्रियं गच्छेद्रार्भेणीं वा कदाचन उदक्शिरा न खपेत तथा प्रत्यक्शिरा न च प्राक्शिरास्तु खपेद्विद्वानथवा दक्षिणाशिराः न भन्ने नावशीणें च शयने प्रस्तपीत च। नान्तर्धाने न संयुक्ते न च तिर्यकदाचन ४९ न चापि गच्छेत्कार्येण समयाद्वापि नास्तिकैः आसनं तु पदाऽऽकृष्य न प्रसज्जेत्तथा नरः॥ न नयः किंचित्स्वायात्र निशायां कदाचन स्नात्वा च नावमृज्येत गात्राणि सुविचक्षणः न चातुर्छिपेदस्नात्वा स्नात्वा वासो न निर्धुनेत न चैवाद्गीणि वासांसि नित्यं सेवेत मानवः स्रजश्च नावकृष्येत न वहिर्घारयीत च। उद्क्यया च सम्भाषां न कुर्वात कदाचन॥ नोत्स्जेत पुरीषं च क्षेत्रे श्रामस्य चान्तिके। डमे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्यात्कदाचन ॥ ५४ अन्नं बुभुक्षमाणस्तु त्रिर्मुखेन स्पृशेदपः। भुक्त्वा चान्नं तथैव त्रिद्धिः पुनः परिमार्जयेत प्राङ्सुखो नित्यमश्चीयाद्याग्यतोत्रमकुत्सयन् प्रस्कन्द्येच मनसा भुक्तवा चान्निसुपस्पृशेत

आयुष्यं प्राष्ट्रमुखो भुङ्के यशस्यं दक्षिणामुबन धन्यं पश्चानमुखी मुङ्क्ते ऋतं भुंक्ते उद्ङ्मुखः अग्निमालभ्य तोयेन सर्वान्प्राणानुपस्पृशेत्। गात्राणि चैव सर्वाणि नामि पाणितले तथा नाधितिष्ठेचषं जातु केशमस्मकपालिकाः। अन्यस्य चाप्यवस्नातं दूरतः परिवर्जयेत ५९ शान्तिहोमांश्च कुर्वात सावित्राणि च धारयेत निषण्णश्चापि खादेत न तु गच्छन्कदाचन॥ मूत्रं नोत्तिष्ठता कार्यं न भस्माने न गोवजे। आईपाद्स्त मुआति नाईपाद्स्त संविशेत ६१ आईपाद्स्तु भुआनी वर्षाणां जीवते शतम् । त्रीणि तेजांसि नोचिछष्ट आलभेत कदाचन अप्ति गां ब्राह्मणं चैव तथा ह्यायुर्न रिष्यते। त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट उदीक्षेत कदाचन स्यांचन्द्रमसौ चैव नक्षत्राणि च सर्वशः। ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्कामन्ति यूनः स्थविर आयति प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते । अभिवाद्यीत वृद्धांश्च द्याचैवासनं स्वयम् कृताञ्जलिखपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात्। न चासीतासने भिन्ने भिन्नकांस्यं च वर्जयेतः नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमहीति। सप्तर्यं नैव नम्नेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीर्षे सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः। केशग्रहं प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत ६८ न संहताभ्यां पाणिभ्यां कंडूयेदातमनः शिरः न चाभीक्षणं शिरः स्नायात्तथास्यायुर्ने रिष्यते शिरस्नातस्तु तैलैश्च नाङ्गं किञ्चिद्पि स्पृशेत तिलस्ष्टं न चाश्रीयात्तथास्यायुर्ने रिष्यते॥ नाध्यापयेत्तथोचिछष्टो नाधीयीत कदाचन । वाते च पृतिगन्धे च मनसांऽपि न चिन्तयेत अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः वायुरस्य निक्रन्तामि प्रजास्तस्याद्दे तथा ॥

त्रीणि भोज्यानि अदृष्टं ग्रहोद्क्यादिभिः॥४०॥नाभिगच्छेत् राजादीन् प्रति ॥४६॥ अज्ञातामृतुमतीत्वेन कामुकत्वेन वा ॥४०॥ अन्तर्धाने अखंतमन्धकारे संयुक्ते इतरेण स्रधादिना ॥ ४९ ॥ प्रस्कंदयेदवशेषं किंचित्त्यजेत् भुक्त्वा च मनसा-ऽभिमुपस्पृशेत् ॥ ५६ ॥ ऋतं निःश्रेयसमिच्छनिति शेषः

॥ ५० ॥ प्राणान्नासादीन् ऊर्ष्ट्यच्छिद्राणि ॥ ५८ ॥ अव-स्नातं स्नानजलम्॥५९॥ सावित्राणि मन्त्राविशेषान् ॥६०॥ न रिष्यते हिंस्यते ॥ ६९ ॥ तिलसृष्टं तिलसंयुक्तं सृष्टं भक्ष्यम् ॥ ७० ॥ न चिन्तयेत् वेदम् ॥ ७९ ॥ उच्छिष्टो यः प्राद्रवति स्वाध्यायं चाधिगच्छाति । यक्षानध्यायकालेऽपि

यश्चानध्यायकालेऽपि मोहाद्भ्यस्यति द्विजः॥ 60 तस्य वेदः प्रणश्येत आयुश्च परिहीयते। तस्मायुक्तो ह्यनध्याये नाधीयीत कदाचन ॥ प्रतादित्यं प्रतनलं प्रति गां च प्रति द्विजान् ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति गतायुषः॥ उभे मुत्रपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः। दक्षिणाभिमुखो रात्री तथा ह्यायुर्न रिष्यते त्रीन्क्रशामावजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषः। ब्राह्मणं अत्रियं सर्पे सर्वे ह्याशीविषास्त्रयः ॥ दहत्याशीविषः ऋदो यावत्पश्यति चक्षुषा । अत्रियोपि दहेत्कुद्धो यावत्स्पृश्चति तेजसा॥ ब्राह्मणस्तु कुलं ह्न्याद्यानेनाषेक्षितेन च। तस्मादेतच्ययं यलादुपसेवेत पण्डितः॥ ७९ गुरुणा चैव निर्वन्धो न कर्तव्यः कदाचन। अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः ऋदो युधिष्टिर् ८० सम्यङ्मिध्या प्रवृत्तेऽपि वार्तित्वयं गुराविह गुरुनिन्दा दहत्यायुर्मनुष्याणां न संशयः ८१ दुरादावसथानमुत्रं दूरात्पादावसेचनम्। उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्य हितीषिणा ८२ रक्तमाल्यं न धार्य स्याच्छूक्कं धार्ये तु पाण्डितैः वर्जियित्वा तु कमलं तथा कुवलयं प्रभो॥ ८३

रक्तं शिरसि धार्यं तु
तथा वानेयामित्यपि।
काञ्चनीयाऽपि माला या
न सा दुष्यति कहिंचित्॥ ८४
स्नातस्य वर्णकं नित्यमाई दद्याद्विशांपते।
विपर्ययं न कुर्वांत वाससो बुद्धिमान्नरः॥८५

तथा नान्यधृतं धार्ये न चापदशमेव च । 🧼 अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नरोत्तम ॥ ८६ अन्यद्रथ्यासु देवानामचायामन्यदेव हि । प्रियङ्गुचद्धनाभ्यां च बिल्वेन तगरेण **च**्या पृथगेवा नुलिम्पेत केसरेण च बुद्धिमान्। उपवासं च कुर्वीत स्नोतः ग्रुचिरलंकृतः ८८ पर्वकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत। समानमेकपात्रे तु भुक्षेन्नान्नं जनेश्वर ॥ नालीढया परिहतं भक्षयीत कदाचन। तथा नोद्धतसाराणि प्रेक्षते नाप्रदाय च ९० न संनिक्षष्टे मेघावी नाशुचेर्न च स्तत्सु च। प्रतिषिद्धान्न धर्मेषु भश्यान्भुञ्जीत पृष्ठतः ९१ पिप्पलं च वटं चैव शणशाकं तथैव च। उद्दम्बरं न खादेश भवार्थी पुरुषोत्तमः॥ ९२ थाजं गध्यं तथा मांसं मायूरं चैव वर्जयेत्। वर्जयेच्छुष्कमांसं च तथा पर्युषितं च यत ९३ न पाणौ लवणं विद्वान्प्राश्लीयास च रात्रिषु । दाधिसक्त्र भुक्षीत वृथामांसं च वर्जयेत ९४ सायंप्रातश्च भुक्षीत नान्तराले समाहितः। वालेन तुन भुञ्जीत परश्राद्धं तथैव च ॥ ९५ वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नार्सविष्टः कदाचन । भूमौ सदैव नाश्चीयान्नानासीनो न राज्दवत॥ तोयपूर्वं प्रदायात्रमतिथिभ्यो विशांपते। पश्चाद्धञ्जीत मेधावी न चाप्यन्यमना नरः९७ समानमेकपङ्कत्यां तु भोज्यमन्नं नरेश्वर। विषं हालाहलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहुज्जने ॥ पानीयं पायसं सक्तून्द्धिसर्पिर्मधून्यपि। निरस्य शेषमन्येषां न प्रदेयं तु कस्यचित ९९ भुक्षानो मनुजन्याघ्र नैव राङ्कां समाचरेत्। दिधि चाप्यतपानं वै न कर्तव्यं भवार्थिना॥

मिथ्याप्रवृत्तेऽपि सम्यक् वर्तितब्यम्॥८१॥ विपर्ययं औत्तरा-धर्यम् ॥८५॥ अपदशं दशाहीनम् ॥८६॥ प्रियंगुः राजि-का 'प्रियंगुः स्त्री राजिकाकणयोरिप' इति मेदिनी ॥८०॥ तगरस्थगरं महाराष्ट्राणां गांववाणहित प्रसिद्धम्। पृथिगिति । राजिकयानुलेपनं कृत्वा स्नात्वा चन्दनाद्यन्यतमेनानुलेपनं का-यंमित्यर्थः उपवासं ब्रह्मचर्यम् ॥८८॥ आलीढ्या रजस्वलया परिकृतं संपादितं नालीढं नापरिहितामिति पाठे आलीढं गवाद्याप्रातं अपिरिहितं परिषेचनहीनं, उद्भृतसाराणि क्षीरादीनि प्रेक्षते याचकाय ॥ ९०॥ मेथावी ना पुरुषः अञ्चनेः सान्नेकृष्टे न भुंजीत। मेथावी अञ्चिरित गौडाः धर्मेषु श्राद्धा-दिषु प्रतिषिद्धान्मक्षान्ष्रष्ठतः श्राद्धाद्यमावे न भुज्ञीत ॥९९॥

बालेन केशेन उपलक्षितं परश्राद्धं शत्रुश्राद्धम् ॥९५॥सदैव न सदा नैविति सम्बन्धः ॥ ९६ ॥ निरस्य पानीयादी निवहाय अन्येषां भक्षाणां शेषमन्यस्मै न देयं पानीयादेरिप शेषं पुत्रादिभ्य एव देयं पितुज्येष्ठस्य च श्रातुष्ठच्छिष्टं भोज्य-मिति स्मरणात् । अन्येषां तद्धोजनस्य निष्धात् । गौडास्तु निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयमिति पठन्ति तत्परिसंख्यापत्तेष्पे-स्यते ॥ ९९ ॥ शङ्कां जीयति नविति अन्नस्यापृतत्वात् वा अधिकत्वाच्छङ्कया नैव भोक्तव्यमित्यर्थः दधीति तकं त्वनु-पानं कर्तव्यमेव यथेष्टं मुंक्व मामेषिस्तकं सलवणं पिविति तस्य दृष्टार्थत्वोक्तेः ॥ १००॥

आचम्य चैकहस्तेन परिप्राव्यं तथोदकम् । अंग्रष्टं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत्॥ १ पाणि मुर्जि समाधाय स्पृष्टा चार्जि समाहितः श्रातिश्रेष्ठयमवाप्नोति प्रयोगक्कशुळहे नरः २ बद्धिः प्राणान्समालभ्य नाभि पाणितले तथा स्प्रांश्चेव प्रतिष्ठेत न चांप्यार्द्रेण पाणिना॥ ३ अङ्गुष्ठस्यान्तराले च द्राह्मं तीर्थमुदाहृतम्। कनिष्टिकायाः पश्चात्त देवतीर्थमिहोच्यते . ४ अङ्गुष्टस्य च यन्मध्यं प्रदेशिन्याश्च भारत । तेन पित्र्याणि कुर्वीत स्पृष्टापो न्यायतः सदा परापवादं न ब्रुयान्नाप्रियं च कदाचन । न मन्युः कश्चिद्धत्पाद्यः पुरुषेण भवार्थिना ६ पतितेस्तु कथां नेच्छेदर्शनं च विवर्जयेत्। संसगे च न गच्छेत तथाऽऽयुर्विन्दते महत ७ न दिवा मैथुनं गच्छेन्न कन्यां न च वन्धकीम् न चास्नातां स्त्रियं गच्छेत्तथाऽऽयुर्विन्दते महत् खे खे तीर्थे समाचम्य कार्ये समुपकिएते। त्रिःपीत्वाऽऽपो द्विः प्रमृज्य कृतशौचो भवेत्ररः इन्द्रियाणि सकूत्स्पृक्ष्य त्रिरभ्युक्ष्य च मानवः क्यीत पित्र्यं दैवं च वेद्द्षष्टेन कर्मणा ॥ १० ब्राह्मणार्थे च यच्छीचं तच मे श्रूण कीरव। पवित्रं च हितं चैव भोजनाद्यं तयोस्तथा ११ सर्वशौचेषु ब्राह्मेण तीर्थेन समुपस्पृशेत्। निष्ठीव्य तु तथा श्चत्वा स्पृत्यापो हि श्रुचिर्भवेत वृद्धो शातिस्तथा मित्रं दरिद्रो यो भवेदपि। गृहे वासियतन्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च १३ गृहे पारावता धन्याः ग्रुकाश्च सहसारिकाः गृहेष्वेतं न पापाय तथा वै क्षतेलपायिकाः। उद्दीपकाश्च गुध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा १४ निविशेयुर्येदा तत्र शान्तिमेव तदाऽऽचरेत्। अमंगल्यानि चैतानि तथाऽकोशो महात्मनां महात्मनोतिग्रह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित अगम्याश्च न गच्छेत राज्ञः पत्नीं सस्वीस्तथा वैद्यानां बालवृद्धानां भृत्यानां च युधिष्ठिर। वन्धनां ब्राह्मणानां च तथा शाराणिकस्य च संबन्धिनां च राजेन्द्र तथाऽऽयुर्विदते महत्। ब्राह्मणस्थपातिभ्यां च निर्मितं यश्विवेशनम्॥ तदावसेत्सदा प्राञ्जो भवार्थी मनुजेश्वर। सन्ध्यायां न खपेद्राजान्वद्यां न चसमाचरेत न भञ्जीत च मेघाची तथाऽऽयुर्विन्दते महत् नक्तं न क्र्योत्पित्र्याणि भुक्तवा चैव प्रसाधनं पानीयस्य किया नक्तं न कार्यो भूतिमिच्छता वर्जनीयाश्चेव नित्यं सक्तवो निशि भारत २१ शेषाणि चैव पानानि पानीयं चापि भोजने सीहित्यं न च कर्तव्यं रात्री न च समाचरेत द्विजच्छेदं न क्वींत अक्तवा न च समाचरेत महाकुळे प्रसुतां च प्रशस्तां लक्षणेस्तथा २३ वयस्थां च महाप्राज्ञः कन्यामावोदुमहेति। अपत्यमुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुळं तथा २४ पुत्राः प्रदेया ज्ञानेषु कुलधर्मेषु भारत । कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुळपुत्राय धीमते पुत्रा निवेश्याश्च कुलाङ्गत्या लभ्याश्च भारत । शिरस्नातोऽथ कुर्वीत दैवं पिज्यमधापि च॥ नक्षत्रे न च कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेत्ररः।

> दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यारें च विवर्जयेत्। ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत॥

न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाऽऽग्नेये च भारत २७

26

कुत्र परिष्ठाव्यं तदाह—अंगुष्टामिति ॥ १०१॥ प्राणां ज्ञासादीन् ॥ ३ ॥ एते तैलपायिकादि-वन्न पापाय अभ्युद्यायेल्यर्थः। पारावतादयः सर्वे पिक्षिविशेषा एव ॥ १४॥ शारिणकस्य रक्षणार्थिनः ॥ १७॥ प्रसाधनं केशानां संस्कारादिकम् ॥ २०॥ पानीयस्य किया स्नानं 'न नक्तं स्नायात्'इति गृहे रात्री शिरःस्नानान्थेषः ॥ २१॥ पानानि पातुं योग्यानीत्यर्थः। चावदातानि इति गौडपाठः अवदातानि निर्मलान्यपि शेषाणि वर्जनीयानीत्यर्थः। सौहि-त्यमानृप्तिमोजनं परस्य न कर्तव्यं आत्मनश्च न समाचरेत् ॥ २२॥ दिजच्छेदं पक्षिवधं न कुर्वात। तिर्हे पक्षिमांसमेव

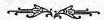
न भोक्तव्यामिति फलितामित्याशंक्याह—भुक्त्वा न समाचरे-दिति द्विजान्भुक्त्वाऽपि तच्छेदं न समाचरेत् ऋयक्रांतमेव भासं भक्ष्यं नतु स्वयं हिंसा कार्येत्यर्थः। भुक्त्वा पानं समाचरे-दिति पाठे—भोजनान्ते तकं जलं वा पेयमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ज्ञानेषु बहुज्ञाननिमित्तं पुत्रा देया विद्वत्सु समर्पणीयाः॥२५॥ कुलात्सत्कुलसम्बन्धेन निवेश्या विवाह्याः लभ्या लम्भनीयाः ॥ २६ ॥ आमेये क्रात्तिकायाम् ॥२० ॥ प्रत्यरिस्वनक्षत्रा-दिननक्षत्रं यावद्रणयित्वा नवभिभीगे हृते पद्यमी तारा प्रत्यरिः॥ २८॥

^{*} विष्ठामुखा वडवागुळ इति प्रसिद्धाः ।

प्राङ्मुखः इमश्रुकर्माणि कारयेत्सुसमाहितः उद्कृमुखो वा राजेन्द्र तथाऽऽयुर्विन्दतेमहत् परिवादं न च ब्रयात्परेषामात्मनस्तथा। परिवादो हाधर्माय प्रोच्यते भरतर्षम ॥ ३० वर्जयेद्यंगिनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम। समार्षी व्यंगितां चैव मातुः खकुलजां तथा वृद्धां प्रवितां वैव तथैव च पतिवताम्। तथा निकृष्टवर्णा च वर्णोत्कृष्टां च वर्जयेत्॥ अयोर्नि च वियोर्नि च न गच्छेत विचक्षणः पिंगलां कुष्टिनीं नारीं न त्वमुद्धोदुमहैसि ३३ अपस्मारिकुले जातां निहीनां चापि वर्जयेत। श्वित्रिणां च कुले जातां क्षयिणां मनुजेश्वर॥ लक्षणरिन्वता या च प्रशस्ता या च लक्षणः। मनोशां दर्शनीयां च तां भवान्वोद्दमहीते ३५ महाकुले निवेष्टव्यं सहशे वा युधिष्ठिर। अवरा पतिता चैव न श्राह्या भृतिमिच्छता अयीनुत्पाद्य यत्नेन क्रियाः सुविहिताश्च याः। वेदे च ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः समाचरेत न चेष्या स्त्रीषु कर्तव्या रक्ष्य दाराश्च सर्वशः अनायुष्या भवेदीष्यां तस्मादीष्यां विवर्जयेत अनायुष्यं दिवा खप्तं तथाभ्युदितशायिता। प्रगे निशामाश्र तथा नैवोच्छिष्टाः खपन्ति वै पारदार्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा। यत्ततो वै न कर्तव्यमभ्यासश्चेव भारत॥ ४० सन्ध्यायां च न भुश्चीत न स्नायेन्न तथा पठेत प्रयतश्च भवेत्तस्यां न च किञ्चित्समाचरेत्॥ ब्राह्मणान्युजयेचापि तथा स्नात्वा नराधिप। देवांश्च प्रणमेत्स्नातो गुरुश्चाप्यभिवादयेत ४२ अनिमन्त्रितो न गच्छेत यज्ञं गच्छेत दर्शकः।

अनर्चिते ह्यनायुष्यं गमनं तत्र भारत॥ न चैकेन परिवर्णं न गन्तव्यं तथा निशि। अनागतायां सन्ध्यायां पश्चिमायां गृहे वसेत मातुः पितुर्गुरूणां च कार्यमेवानुशासनम्। हितं चाप्यहितं चापि न विचार्यं नर्षम ४५ धनुर्वेदे च वेदे च यंताः कार्यो नराधिप । हस्तिपृष्ठेऽभ्वपृष्ठे करथचर्यासु चैव ह ॥ ४६ युलवान्भव राजेन्द्र युलवानसुखमेधते। अप्रधृष्यश्च रात्रणां भृत्यानां स्वजनस्य च ॥ प्रजापालनयुक्तश्च न क्षति लभते कचित्। यक्तिशास्त्रं च ते बेयं शब्दशास्त्रं च भारत ४८ गान्धर्वशास्त्रं च कलाः परिश्लेया नराधिप। प्राणमितिहासाश्च तथाऽऽख्यानानि यानि च महात्मनां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव ते। पत्नी रजखळा या च नाभिगच्छेन्न चाह्रयेत स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः। पश्चमे दिवसे नारी षष्टेऽहानि प्रमान्मवेत ५१ पतेन विधिना पत्नी मुपगच्छेत पण्डितः। ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणि पूजनीयानि सर्वशः यष्टव्यं च यथाशक्ति यज्ञैर्विविधदक्षिणैः। अत ऊर्ध्वमरण्यं च सैवित्ववयं नराधिप ॥५३ एष ते लक्षणोद्देश आयुष्याणां प्रकीर्तितः। शेष्रस्रीवचवृद्धेभ्यः प्रत्याहायी युधिष्ठिर॥५४ आचारो भूतिजनन आचारः कीर्तिवर्धनः। आचाराद्वधेते ह्यायुराचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ आगमानां हि सर्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते। आचारप्रभवो धर्मो धर्मादायुर्विवर्धते पतद्यशस्यमायुष्यं खर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत्। अनुकंप्य सर्ववर्णान् ब्रह्मणा समुदाहृतम् १५७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि आयुष्याख्याने चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४॥

व्यक्तिनीं न्यूनाक्षीं व्यक्तितां विरुद्धोक्षेनाधिकेन युक्तां समाषो समानप्रवराम् ॥ ३९ ॥ अयोनिं अज्ञातकुलां वियोनिं हीनकुलाम् ॥ ३९॥ प्रगे सन्ध्यायाम् ॥ ३९॥ नापितोच्छिष्टता सम्भुकमीत्तरमस्नातता अभ्यासोऽध्ययनं च ॥ ४० ॥ दर्शको द्रष्टा ॥४३॥ पारिवर्ज्यं देशान्तरे गन्तव्यम् ॥ ४४ ॥ आयुष्याणां आयुष्कराणां कर्मणां उद्देशः संक्षेपः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतमावदीपे चतुर्राधिकशततमोऽध्यायः ॥१०४॥

904

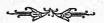
युधिष्ठिर उवाच । यथा ज्येष्ठः कनिष्ठेषु वर्तेत भरतर्षभ । कनिष्ठाश्च यथा ज्येष्ठे वर्तेरंस्तद्व्रवीर्हि मे.॥ १ भीष्भ जवाच ।

ज्येष्ठवत्तात वर्तस्व ज्येष्ठोऽसि सततं भवान् गुरोगेरीयसी वृत्तियों च शिष्यस्य भारत २ न गुरावकृतप्रज्ञे शक्यं द्याप्येण वर्तितुम्। गुरोहिं दीर्घदर्शित्वं यत्तिच्छच्यस्य भारत ३ अन्यः स्याद्नधवेलायां जडःस्याद्गि वा बुधः परिहारेण तर्द्युयाद्यस्तेषां स्याद्यतिक्रमः॥ ४ प्रत्यक्षं भिष्नहृद्या भेद्येयुः कृतं नराः। श्रियाऽभितप्ताः कौन्तेय भेदकामास्तथारयः ज्येष्ठः कुछं वर्धयति विनाशयति वा पुनः। हन्ति सर्वमिप ज्येष्ठः कुलं यत्रावजायते ॥ ६ अथ यो विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो राजभिश्च सः निकृती हि नरो लोकान्पापान्गच्छत्यसंशयम् विदुलस्येव तत्पुष्पं मोघं जनयितुः स्मृतम् ८ सर्वानर्थः कुले यत्र जायते पापपृह्यः। अकीर्तिं जनयत्येव कीर्तिमनतर्द्धाति च ॥९ सर्वे चापि विकर्मसा मार्ग नार्हान्त सोदराः। नाप्रदाय कनिष्ठेभ्यो ज्येष्टः कुर्वात यौतकम्

अनुपन्निनितुर्वायं जंघाश्रमफलोऽध्वगः। स्वयमीहितलब्धं तु नाकामो दातुमहिति ११ भातणामविभक्तानामुत्थानमपि चेत्सह। न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कदाचन ॥ १२ न ज्येष्ठो वाऽवमन्येत दुष्कृतः सुकृतोपि वा यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयश्चेत्तत्तदाचरेत्॥ १३ धर्म हि श्रेय इत्याहारिति धर्मविदो जनाः। दशाचार्यात्रपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश द्श चैव पितृन्माता सर्वी वा पृथिवीमपि। गौरवेणाभिभवति नास्ति मातृसमो ग्रदः १५ माता गरीयसी यच तेनैतां मन्यते जनः। ज्येष्टो माता पितृसमो मृते पितरि भारत१६ स होषां वृत्तिदाता स्यात्स चैतान्प्रतिपालयेत कनिष्ठास्तं नमस्येरन्सर्वे छंदानुवार्तेनः ॥१७ तमेव चोपजीवेरन यथैव पितरं तथा। शरीरमेतौ सुजतः पिता माता च भारत ॥१८

आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साऽजराऽमरा। ज्येष्ठा मातृसमा चापि भगिनी भरतर्षभ॥ १९ भ्रातुर्भार्यां च तद्वत्स्यायस्या वास्ये स्तनं पिवेत

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि ज्येष्ठकानिष्ठवृत्तिनाम पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५॥

308

युधिष्ठिर उवाच । सर्वेषामेव वर्णानां म्लेच्छानां च पितामह उपवासे मतिरियं कारणं च न विद्यहे॥ १

ब्रह्मक्षत्रेण नियमाश्चर्तत्या इति नः श्वतम् । उपवासे कथं तेषां कृत्यमस्ति पितामह ॥ २

804

यथाति ॥ १ ॥ या च शिष्यस्य गुरौ वृत्तिस्तां वर्तस्व ॥ २ ॥ तेषां गुरूणाम् ॥ ४ ॥ इतं मित्रम् अर्थः नरा भेदगेयुः ॥ ५ ॥ यवीयसः कानिष्ठान् ॥ ५ ॥ विदुलस्य वेतसस्य । विदुलस्तु पुमानम्लवेतसे वेतसेऽपि चेति मेदिनी जनायितुः पितुः ॥ ८ ॥ जङ्गाश्रम् एव फूलं घनं यस्य अध्वगः प्रवासी॥११॥उत्थानं भोजनादौ विभागे वा॥१२॥ यदि श्री यदि वा कनिष्ठो दुष्कृतस्तथाऽपि तस्य श्रेय आचरेत् ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकफीये भारतभावदीपे पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः॥१०५

्र् सर्वेषामिति ॥ १ ॥ नियमांश्चोपवासांश्च सर्वेषां ब्रहि पार्धिव।
आग्नोति कां गति तात उपवासपरायणः ३
उपवासः परं पुण्यमुपवासः परायणम्।
उपांच्येह नरश्चेष्ठ किं फलं प्रतिपद्यते ॥ ४
अधर्मान्मुच्यते केन धर्ममाग्नोति वा कथम्।
स्वर्ग पुण्यं च लभते कथं भरतसत्तम ॥ ५
उपोध्य चापि किं तेन प्रदेयं स्यान्नराधिप।
धर्मेण च सुस्नान्थां हुभेद्येन द्रवीहि तम्॥६
वैद्याम्पायन उवाच।

वशम्पायन उवाच । एवं बुवाणं कौन्तेयं धर्मक्षं धर्मतत्त्ववित् । धर्मपुत्रमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत्७ भीष्म उवाच ।

इदं खलु मया राजन् श्रुतमासीत्पुरातनम्। उपवासविधौ श्रेष्ठा गुणा ये भरतर्षम्॥ ८ ऋषिमङ्गिरसं पूर्वं पृष्टवानस्मि भारतः। यथा मां त्वं तथेवाहं पृष्टवांस्तं तपोधनम् ९ प्रश्लमेतं मया पृष्टो भगवानश्लिसंभवः। उपवासविधि पुण्यमाचष्ट भरतर्षम्॥ १० अङ्गिरा उवांचै।

ब्रह्मश्रेत्र विरात्रं तु विदितं सुरुनन्दन ।
द्विश्चिरात्रमधैकाहं निर्दिष्टं पुरुषर्षम ॥ ११
वैश्याः शृद्धाश्च यन्मोहादुपवासं प्रचित्रर ।
त्रिरात्रं वा द्विरात्रं वा तयोद्धुं ष्टिनं विद्यते १२
चतुर्थमक्तक्षपणं वैश्ये शृद्धे विधीयते ।
त्रिरात्रं न तु धर्मश्चीवाहितं धर्मदर्शिमः ॥१३
पश्चम्यां वाऽि षष्ट्यां च पौर्णमास्यां च मारत
उपोष्य पक्षमक्तेन नियताऽऽत्मा जितेद्रियः
क्षमावान् रूपसम्पन्नः श्चतवांश्चेव जायते ।
नानपत्यो भवेत्प्रान्नो दरिद्रो वा कदाचन
याजिष्णुः पश्चमीं षष्टीं कुले भोजयते द्विजान्
अष्टमीमथ कौरद्य कृष्णपक्षे चतुर्वशीम् ॥१६
उपोष्य द्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते ।
मार्गशिर्षं तु यो मासमेक्रमक्तेन संक्षिपेत्॥१७
भोजयेच द्विजान् शक्त्या

ब्रह्मक्षत्रे त्रिरात्राधिकमुपोषणं नेष्टं द्विक्षिरात्रं षड्रात्रं सर्वेषां अथ आश्रमान्तरे क्वित् निर्दिष्टम् ॥ ११ ॥ ब्युष्टिः फलम् ॥ १२ ॥ दिनस्य द्वे भक्ते तत्र चतुर्थस्य भक्तस्य क्षपणं द्विरात्रमभोजनमित्यर्थः नतु त्रिरात्रं तेषामस्ति इत्याह—

स मुच्येद्याधिकित्विषः।

सर्वकल्याणसंपूर्णः सर्वोषधिसमन्वितः॥ 26 उपोष्य इयाधिरहितो वीर्यवानभिजायते। कृषिभागी बहुधनो बहुधान्यश्च जावते १९. पौषमासं तु कीन्तेय भक्तेनैकेन यः क्षिपित्। सुभगो दर्शनीयश्च यशोभागी च जायते २० माघं तु नियतो मासमेकमक्तेन यः क्षिपेत्। श्रीमत्कुले ज्ञातिमध्ये स महत्त्वं प्रपद्यते ॥ २१ भगदैवतमासं तु एकभक्तेन यः क्षिपेत्। स्त्रीषु वल्लभतां याति वश्याश्चास्य भवन्ति ताः चैत्रं तु नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् हि सुवर्णमणिमुक्ताख्ये कुछे महाति जायते ॥ २३ निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः। नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां वजेत ज्येष्टामूळं तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत्। पेश्वर्यमतुलं श्रेष्टं पुमान्स्त्री वा प्रपद्यते॥ आषाढमेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः। बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते॥ श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत्। यत्र तत्राभिषेकेण युज्यते ज्ञातिवर्धनः ॥ २७ श्रीष्ट्रपदं तु यो मासम्काहारो भवेन्नरः। गवाद्यं स्फीतमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥ २८ तथैवाश्वयुजं मासमेकमक्तेन यः क्षिपेत । मृंजावान् वाहनाख्यश्च बहुपुत्रश्च जायते २९ कार्तिकं तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम्। शर्भ बहुभार्यश्र कीर्तिमांश्चैव जायते॥ ३० इति मासा नरव्याव्र क्षिपतां परिकीर्तिताः। तिथीनां नियमा ये तु श्रुण तानापे पार्थिव ३१ पक्षे पक्षे गते यस्तु भक्तमञ्चाति भारत। गवाढ्यो बहुपत्रश्च बहुभार्यः स जायते ॥ ३२ मासि मासि त्रिरात्राणि कृत्वा वर्षाणि द्वादश गणाधिपत्यं प्राप्तोति निःसपत्तमनाविलम् ॥ एते तु नियमाः सर्वे कर्तव्याः शरदो दश। द्वे चान्ये भरतश्रेष्ठ प्रवृत्तिमनुवर्तता॥ यस्त प्रातस्तर्था सायं भुञ्जानो नान्तरा पिबेत अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥

त्रीति ॥ १६ ॥ यजिष्णुः देवतापूजनशीलः कुले स एव महानन्नदाता भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ज्येष्टामूलं ज्येष्टमासं ॥ २५ ॥ सर्वेषु मासेषु एकैकस्मिन्पक्षे गते हितीयपक्षे भक्तं. एकमक्तं अश्राति॥ ३२ ॥

चडिभः स वर्षेर्नुपते सिध्यते नात्र संशयः। अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फर्ल प्राप्नोति मानवः ३६ अधिवासे सोऽप्सरसां मृत्यगीतविनादिते। रमते ख्रीसहस्राख्ये सुकृती विरजो नरः ३७ तप्तकाञ्चनवर्णामं तिमानमधिरोहति। पूर्ण वर्षसहस्रं च ब्रह्मलोके महीयते ॥ तत्स्यादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते। यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकाहारो भवेचरः ॥ ३९० व्यतिरात्रस्य यश्रस्य स फलं समुपाश्रुते। दश्वर्षसहस्राणि खर्गे च स महीयते ॥ ४० तत्क्षयादिह चागम्य माहात्मयं प्रतिपद्यते । यस्तु संवत्सरं पूर्ण चतुर्थ भक्तमश्रते ॥ अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाग्विजितेन्द्रियः वाजपेयस्य यहस्य स फलं समुपाश्रते ॥ ४२ दशवर्षसहस्राणि खर्गलोके महीयते। षष्ठे काले तु कौन्तेय नरः संवत्सरं क्षिपन् ॥ अश्वमेधस्य यञ्चस्य फलं प्राप्तोति मानवः। चकवाकप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छाते ॥ ४४ चत्वारिशत्सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते। अष्टमेन तु भक्तेन जीवन्संवत्सरं नूप ॥ गवामयस्य यञ्चस्य फलं प्राप्नोति मानवः। हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छाते॥ ४६ पञ्चाशतं सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते। पक्षे पक्षे गते राजन्योऽश्लीयाद्वर्षमेव तु ॥ ४७ चण्मासानशनं तस्य भगवानाङ्गराऽब्रवीत्। षष्टिवेषेसहस्राणि दिवमावसते च सः ॥ ४८ वीणानां वल्लकीनां च वेणूनां च विद्यांपते। सुघोषेर्मधुरैः शब्दैः सुप्तः स प्रतिबोध्यते ४९ संवत्सरीमहैकं तु मासि मासि पिंबेदपः। फलं विश्वजितस्तात प्राप्ताति स नरो नृप ॥ सिह्व्यात्रप्रयुक्तन विमानेन स गच्छति। सप्तति च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ५१ मासादृध्वे नरध्याव्र नोपवासो विधीयते। विधि त्वनशनस्याहुः पार्थं धर्मावेदो जनाः अनातों व्याधिराहितो गच्छेदनशनं त यः। षदे पदे यज्ञफलं साप्राप्ति न संशयः॥ ५३ दिवं हंसप्रयुक्तेन विमानेन सं गच्छति।

शतं वर्षसहस्राणां मोदते स दिवि प्रभो॥ ५४ शतं चाप्सरसः कन्या रमयन्त्यपि तं नरम्। आर्तो वा द्याधितो वापि गच्छेदनशनं तुयः शतं वर्षसहस्राणां मोदते स दिवि प्रभो। काञ्चीन्पुरशब्देन सुप्तश्चैव प्रबोध्यते ॥ सहस्रहंसयुक्तेन विमानेन तु गच्छाते। स गत्वा स्त्रीशताकीणें रमते भरतर्षभ ॥ ५७ क्षीणस्याप्यायनं दृष्टं क्षतस्य क्षतरोहणम् । ह्याधितस्यौषधग्रामः ऋद्धस्य च प्रसादनम्॥ दुःखितस्यार्थमानाभ्यां दुःखानां प्रातेषधनम् न चैते खर्गकामस्य रोचन्ते सुखमधसः॥ ५९ अतः स कामसंयुक्तं विमाने हेमसान्ने । रमते स्त्रीशताकीणे पुरुषोऽलंकृतः ग्राचिः ६० खर्षः सफलसङ्करुपः सुखो विगतकरमषः। अनश्चन्देहमृत्सुज्य फलं प्राप्ताति मानवः ६१ बालसूर्यप्रतीकाशे विमाने हेमवर्चासे। वेदुर्यमुक्ताखाचिते वीणामुरजनादिते॥ पताकादींपिकाकीणें दिव्यघण्टानिनादिते। स्त्रीसहस्रानुचारितं स नरः सुखमेधते ॥ यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु पाण्डव । तावन्त्येव सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ नास्ति वदात्परं शास्त्रं नास्ति मातृसमो गुरुः न धर्मात्परमो लाभस्तपो नानशनात्परम ६५ ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति पावनं दिवि चेह च। उपवासेस्तथा तुल्यं तपः कर्मं न विद्यते ॥६६ उपोष्य विधिवहेवास्त्रिदिवं प्रतिपेदिरं। ऋषयश्च परां सिद्धिमुपवासैरवाप्नुवन् ॥ ६७ दिव्यवर्षसहस्राणि विश्वामित्रण धीमता । क्षान्तमेकेन भक्तेन तेन विप्रत्वमागतः॥ ६८ च्यवनो जमदाग्नेश्च वसिष्ठो गौतमो भूगः। सर्व एव दिवं प्राप्ताः क्षमावन्तो महर्षयः ६९ इदमंगिरसा पूर्वे महर्षिभ्यः प्रदर्शितम्। यः प्रदर्शयते नित्यं न स दुःखमवाप्रते ॥ ७० इमं तु कौन्तेय यथाक्रमं विधि प्रवार्तितं ह्यंगिरसा महर्षिणा। पठेच यो वै श्रुष्याच नित्यदा

एकस्मिन्यसे गते परस्मिन्यसे इक्षाति वर्षे च तदेव पण्मासाशनं भवति॥४७॥ संवन्सरमिति एकैकस्मिन्संवत्सरे एकमेकं मासं जलमात्राहारो भवेदिति बाक्यार्थः । यथाश्रुतार्थप्रहणे

जीवनाशप्रसङ्गात् ॥ ५० ॥ स्वर्गकामस्य क्षीणत्वाद्यवस्यां प्राप्तस्याप्यायनादयो न रोचन्तेऽपि तु तज्जे दुःखं सहमान एव स स्वतपो वर्षयतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

न विद्यते तस्य नरस्य किल्विषम् ७१

विमुच्यते चापि स सर्वसङ्करे-र्न चास्य दोषैरभिभूयते मनः। वियोनिजानां च विजानते रुतं े ध्रुवां च कीर्तिं छमते नरोत्तमः॥७२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणि दानधर्मपर्वाणि उपवासविधौ षडिधकशततमोऽध्यायः ॥ १०६॥

多叶色

800

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामहेन विधिवद्यक्षाः प्रोक्ता महात्मनाः
गुणाश्चेषां यथातथ्यं प्रेत्य चेह च सर्वद्यः ॥ १
न ते शक्या दरिद्रेण यक्षाः प्राप्तं पितामह ।
बहुपकरणा यक्षा नानासंभारविस्तराः ॥ २
पार्थिवै राजपुत्रैर्वा शक्याः प्राप्तं पितामह ।
नार्थन्यूनैरवगुणैरेकात्मभिरसंहतेः ॥ १३
यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तं सदा भवेत
अर्थन्यूनैरवगुणैरेकात्मभिरसंहतेः ॥ ४
तुल्यो यक्षफलैरेतैस्तन्मे ब्रह्मि पितामह ।
भीष्म उवाचे ।

इदमङ्गिरसा प्रोक्तमुपवासफलात्मकम् ॥ ५ विधि यश्वफलैस्तुल्यं तिश्ववोध युधिष्ठिर । यस्तु कल्यं तथा सायं मुझानो नान्तरा पिवेत आहिसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् । षड्भिरेव स वर्षेस्तु सिध्यते नात्र संशयः ७ तप्तकाञ्चनवर्णं च विमानं लभते नरः । देवस्त्रीणामधीवासे नृत्यगीतिनिमादिते ॥ ८ प्राजापत्ये वसेत्पश्चं वर्षाणामश्चिसंनिमे । श्रीणि वर्षाणि यः प्राशेत्सततं त्वेकमोजनम् धर्मपत्तीरतो नित्यमग्निष्ठोमफलं लभेत् । यश्चं बहुसुवर्णं वा वासविष्ठयमाचरेत् ॥ १० सत्यवान्दानशिलश्च ब्रह्मण्यञ्चानस्यकः । श्वान्तो दान्तो जितकोधः सगच्छित परांगिर्ते पाण्डराम्रप्रतीकाशे विमाने हंसलक्षणे । द्वे समाप्ते ततः पश्चे सोपसरोभिर्वसेत्सह १२

द्वितीये दिवसे यस्तु प्राश्लीयादेकभोजनम्। सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ अशिकार्यपरो नित्यं नित्यं कल्यप्रवोधनः। अशिष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्तोति मानवः ॥ हंससारसयुक्तं च विमानं लभते नरः। इन्द्रलोके च वसते वरस्रीभिः समावृतः १५ तृतीये दिवसे यस्तु प्राश्रीयादेकभोजनम्। सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानी जातवेदसम्॥ अग्निकार्यपरो नित्यं नित्यं कल्यप्रवोधनः। अतिरात्रस्य यशस्य फलं प्राप्तोत्यनुत्तमम् १७० मयुरहंसयुक्तं च विमानं लमते नरः। सप्तर्षीणां सदा लोके सोप्सरोभिवंसेत्सह॥ निवर्तनं च तत्रास्य त्रीणि पद्मानि वै विभुः। दिवसे यश्चतुर्थे तु प्रौश्चीयादेकभोजनम् ॥ १९ सदा द्वादशमासान्यै जुह्वानो जातवेदसम्। वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्तोत्यनुत्तमम् २० इन्द्रकन्याभिरूढं च विमानं लभते नरः। सागरस्य च पर्यन्ते वासवं लोकमावसेत् २१ देवराजस्य च कीडां नित्यकालमवेक्षते। दिवसे पञ्चमे यस्तु प्राश्चीयादेकभोजनम् २२ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानी जातवेदसम्। अलुब्धः सत्यवादी च ब्रह्मण्यश्चाविहिंसकः अनस्यरपापस्थो द्वादशाहफलं लभेत्। जाम्बूनद्मयं दिव्यं विमानं हंसलक्षणम् २४ सुर्थमालासमाभासमारोहित्पाण्डुरं गृहम्। आवर्तनानि चत्वारि तथा पद्मानि द्वाद्श ॥

वियोनिजानां पक्ष्यादींनां रुतं शब्दं विजानते विजानीते ।। ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्डीये भारतभावदीपे षडिथकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

र्वे पितामहेनेतिं ॥ १॥ अवगुणैर्निर्गुणैः एकात्मभिरे- का। कीभी: अत् एवासंहतेरसहायै: ॥ ३ ।। कल्यं प्रातः ।। ६ ।। समाप्ते सम्पूणें द्वे पद्मे वर्षाणीति शेषः । शतकोटय एकं पद्मम् ॥ १२ ॥ निवर्तनं नियमेन वर्तनम् ॥ १९ ॥ आवर्तनानि वर्षाणि चत्वारि द्वादश चेति षोडशपद्मानि ॥ २५ ॥

शराशिपरिमाणं च तत्रासौ वसते सुखम्। दिवसे यस्त षष्ठे वै मुनिः प्राहोत भोजनम् २६ सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम्। सदा त्रिषवणस्नायी ब्रह्मचार्यनसूय कः ॥ २७ गवां मेधस्य यञ्चस्य फलं प्राप्तोत्यनुत्तमम्। अग्निज्वालासमाभासं हंसवर्हिणसेवितम्॥ शातकुंभसमायुक्तं साधयेधानमुत्तमम्। तथैवाप्सरसामङ्के प्रतिसुप्तः प्रबोध्यते ॥ २९ नूपुराणां निनादेन मेखळानां च निःस्वनैः। कोटीसहस्रं वर्षाणां जीणि कोटिशतानि स पद्मान्यष्टादश तथा पताके हे तथैव च। अयुतानि च पञ्चारादक्षचर्मरातस्य च ॥ ३१ लोमां प्रमाणेन समं ब्रह्मलोके महीयते। दिवसे सप्तमे यस्तु प्राश्चीयादेकभोजनम् ॥ सदा द्वादशमासान्वे जुह्वाना जातवेदसम्। सरखर्ती गोपयानो ब्रह्मचर्य समाचरन्॥३३ सुमनोवर्णकं चैव मधुमांसं च वर्जयन्। पुरुषो मरतां लोकामिन्द्रलोकं च गच्छाते॥ तत्र तत्र हि सिद्धार्थों देवकन्याभिरचर्यते। फलं बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते नरः॥ ३५ संख्यामतिगुणां चापि तेषु लोकेषु मोदते। यस्तु संवत्सरं क्षान्तो भुंकेऽहन्यष्टमे नरः॥ देवकार्यपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम्। पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ पद्मवर्णनिभं चैव विमानमधिरोहाते। कृष्णाः कनकगौर्यश्च नार्यः इयामास्तथापराः वयोरूपविलासिन्यो लभते नात्र संशयः। यस्तु संवत्सरं भुंको नवमे नवमेऽहाने ॥ ३९ सदा द्वादशमासान्यै जुह्वानो जातवेदसम्। अश्वमेघसहस्रस्य फलं प्राप्तोत्यनुत्तमम् ४० पुण्डरीकप्रकाशं च विमानं लभते नरः। दीप्तसूर्याप्रितेजोभिर्दिव्यमालाभिरेव च ॥४१ नीयते रुद्रकन्याभिः सोन्तरिक्षं सनातनम्। अष्टादश सहस्राणि वर्षाणां कल्पमेव च ४२ कोटीशतसहस्रं च तेषु छोकेषु मोदते। यस्तु संवत्सरं भुंके दशाहे वै गते गते ४३ सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम्। ब्रह्मकन्यानिवासे च सर्वभूतमनोहरे॥

अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्तोत्यनुत्तमम्। रूपवत्यश्च तं कन्या रमयन्ति सनातनम् ।४५ नीलोत्पलनिभैर्वर्णे रक्तोत्पलनिभैस्तथा। विमानं मण्डलावर्तमावर्तगहनाकुलम् ॥ ४६ सागरोर्मिप्रतीकाशं स लभेद्यानमनुत्तमम् । विचित्रमणिमालाभिनीदितं राङ्कानिःखनैः ४७ स्फाटिकैर्वज्रसारैश्च स्तम्भैः सुकृतवेदिकम्। आरोहति महद्यानं हंससारसनादितम् ४८ पकादशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः। सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम्४९ परस्त्रियं नाभिलषेद्वाचाथ मनसापि वा। अनृतं च न भाषेत मातापित्रोः कृतेपि वा ५० अभिगच्छेन्महादेवं विमानस्थं महाबलम्। अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्तोत्यनुत्तमम् ॥ ५१ स्वायंभुवं च पश्येत विमानं समुपिखतम्। कुमार्यः काञ्चनामासा रूपवत्यो नयन्ति तम् रुद्राणां तमधीवासं दिंचि दिव्यं मनोहरम् वर्षाण्यपरिमेयानि युगान्ताग्निसमप्रभः॥ ५३ कोटीशतसहस्रं च दशकोटिशतानि च। रुद्रं नित्यं प्रणमते देवदानवसंमतम्॥ स तस्मै दर्शनं प्राप्तो दिवसे दिवसे भवेत। दिवसे द्वादशे यस्तु प्राप्ते वै प्राश्तते हविः ५५ सदा द्वादशमासान्वै सर्वमेधफलं लभेत्। आदित्यं द्वादशे तस्य विमानं संविधीयते५६ मणिमुक्ताप्रवालैश्च महाहैं रुपशोभितम्। हंसभासापरिक्षिप्तं नागवीथीसमाक्कलम् ५७ मयूरैश्चकवाकैश्च कूजद्भिरुपशोभितम्। अहैर्महद्भिः संयुक्तं ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितम् नित्यमावसथं राजन्नरनारीसमावृतम्। ऋषिरेवं महाभागस्त्वंगिरा प्राह धर्मवित् त्रयोद्दों तु द्विसे प्राप्ते यः प्राहाते ह्विः। सदा द्वादशमासान्वै देवसत्रफलं लभेत ६० रक्तपद्मोदयं नाम विमानं साधयेन्नरः। जातरूपप्रयुक्तं च रत्नसञ्चयभूषितम्॥ देवकन्याभिराकीर्णं दिब्याभरणभूषितम्। पुण्यगंधोद्यं दिव्यं वायव्यैरुपशोमितम् ॥६२ तत्र श्वांकुपताके द्वे युगान्तं कल्पमेव च। अयुतायुतं तथा पद्मं समुद्रं च तथा वसेत्६३

तथा शरामिरिति पर्वत्रिंशत् एवमेकपञ्चाशत् पद्मानि ॥ २६॥ कर्ष्यतसामान्यात्मताका महापद्माख्य-

तंख्याविशेषः ॥ ३१ ॥ समनोवर्णकं स्रक्वन्दनादि ॥३४॥ 🗽 संख्याविशेषः ।

गीतगंधर्वघोषेश्च भेरीपणवनिःखनैः। सदा प्रल्हादितस्ताभिर्देवकन्याभिरिज्यते ६४ चतुर्दशे तु दिवसे यः पूर्णे प्राशते हविः। सदा द्वादशमासांस्तु महामधफलं लमेत ६५ अनिर्देश्यवयोक्ष्पा देवकन्याः स्वलंकृताः। मृष्टतप्ताङ्गद्धरा विमानैरुपयान्ति तम्॥ ६६ कलहंसविनिधीं वर्तपुराणां च निःखनैः। काञ्चीनां च समुत्कर्षेस्तत्र तत्र निवोध्यते६७ देवकन्यानिवासे च तस्मिन्वसाति मानवः। जाह्ववीवालुकाकीर्णे पूर्णे संवत्सरं नरः ६८ यस्तु पक्षे गते भुंके एकभक्तं जितेन्द्रियः। सदा द्वाद्शमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम्६९ राजस्यसहस्रस्य फलं प्राप्तोत्यनुत्तमम्। यानमारोहते दिव्यं हंसवार्हणसेवितम्॥ ७० मणिमण्डलकैश्चित्रं जातरूपसमावृतम्। दिव्याभरणशोमाभिवैरस्त्रीभिरलंकृतम् ७१ एकस्तम्भं चतुद्वीरं सप्तमीमं सुमङ्गलम्। वैजयन्तीसहस्रेश्च शोभितं गीतनिःस्वनैः ७२ दिव्यं दिव्यगुणोपेतं विमानमधिरोहति । मणिसुकाप्रवालैश्च भूषितं वैद्युतप्रभम्॥ ७३ वसेद्यगसहस्रं च खङ्गकुञ्जरवाहनः। षोडरी दिवसे प्राप्ते यः कुर्यादेकभोजनम् ७४ सदा द्वादशमासान्वै सोमयश्रफलं लभेत्। सोमकन्यानिवासेषु सोऽध्यावसति नित्यशः सौम्यगंधानुलिसश्च कामकारगतिभवेत्। सुदर्शनाभिनारीभिर्मधुरामिस्तथैव च ॥ ७६ अर्च्यते वै विमानस्थः कामभोगैश्च सेव्यते। फलं पद्मशतप्रख्यं महाकल्पं दशाधिकम् ७७ आवर्तनानि चत्वारि साधयेचाप्यसौ नरः। दिवसे सप्तद्शमे यः प्राप्ते प्राशते हार्वः ७८ सदा द्वादशमासान्वे जुहानो जातवेदसम्। स्थानं वारुणमैन्द्रं च रौद्रं वाप्यधिगच्छति ७९ मारुतौरानसे चैव ब्रह्मलोकं स गच्छति। तत्र दैवतकन्याभिरासनेनोपचर्यते ॥ भूर्भुवं चापि देविषं विश्वरूपमवेक्षते। तत्र देवाधिदेवस्य कुमार्यो रमयन्ति तम् ८१ द्वात्रिंशदूपधारिण्यो मधुराः समलंकृताः। चंद्रादित्यावुभौ यावद्गगने चरतः प्रभो॥ ८२ तावचरत्यसौ धीरः सुधामृतरसाशनः।

अष्टादशे यो दिवसे प्राक्षीयादेकभोजनम् ८३ सदा द्वादशमासान्वै सप्तलोकान्स पश्यति। रथैः सर्नन्दिघोषेश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते ८४ देवकन्याधिकडैस्तु माजमानैः स्वलंकुतैः। व्याव्यसिंहप्रयुक्तं च मेघस्वनानिनादितम् ८५ विमानमुत्तमं दिव्यं सुसुखी हाधिरोहति। तत्र करुपसंहस्रं स॰कन्याभिः सह मोदते ८६ सुधारसं च मुझीत अमृतोपममुत्तमम्। पकोनिधिशतिदिने यो भुंके एकभोजनम् ८७ सदा द्वादरामासान्वै सप्तलोकान्स पश्यति । उत्तमं लभते स्थानमप्सरोगणसेवितम् ॥ ८८ गन्धवैरुपगीतं च विमानं सूर्यवर्चसम्। तत्रामरवरस्त्रीभिर्मोद्ते विगतज्वरः ॥ ८९ दिव्याम्बरघरः श्रीमानयुतानां शतं शतम्। पूर्णेऽथ विशे दिवसे यो भुङ्के होकभोजनम् सदा द्वादशमासांस्तु सत्यवादी धृतव्रतः। अमांसाशी ब्रह्मचारी सर्वभूतहिते रतः॥ ९१ स लोकान्विपुलान् रम्यानादित्यानामुपाश्चते गन्धर्वैरप्सरोभिश्च दिव्यमाल्यानुलेपनैः ९२ विमानैः काञ्चनैह्यैः पृष्ठतञ्चानुगम्यते। पकर्विशे तु दिवसे यो भुङ्के होकभोजनम्९३ सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम्। लोकमौशनसं दिव्यं शकलोकं च गच्छति९४ अध्विनोर्मरुतां चैव सुखेष्वभिरतः सदा। अनभिज्ञश्च दुःखानां विमानवरमास्थितः ९५ सेव्यमानो वरस्त्रीभिः कीडत्यमरवत्प्रभुः। द्वार्विशे दिवसे प्राप्ते यो भुङ्के होकमोजनम् सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम्। वर्हिसानिरतो धीमान् सत्यवागनसूयकः॥ छोकान्वस्नामाप्तोति दिवाकरसमप्रभः। कामचारी सुघाहारो विमानवरमास्थितः॥ रमते देवकन्याभिदिंग्याभरणभूषितः। त्रयोविशे तु दिवसे प्राशेद्यस्त्वेकभोजनम् ९९ सदा द्वादशमासांस्तु मिताहारो जितोन्द्रयः। वायोक्शनसञ्जैव रुद्रलोकं च गच्छति १०० कामचारी कामगमः पूज्यमाद्गोप्सरोगणैः। अनेकगुणपर्यन्तं विमानवरमास्थितः॥ रमते देवकन्याभिदिंद्याभरणभूषितः। चतुर्विशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः

सदा द्वादशमासांश्च जुह्वानी जातवेदसम्। अदित्यानामधीवासे मोदमानो वसे चिरम् दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः। विमाने काञ्चने दिव्ये हंसयुक्ते मनोरमे॥ ४ रमते देवकन्यानां सहस्रैरयुतैस्तथा। पञ्जविशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ॥ ५ सदा द्वादशमासांस्तु पुष्क्रलं यानमारुहेत्। सिंहटयात्रप्रयुक्तस्तु मेघानिःखननादितैः॥ ६ स रथैर्नन्दिघोषेश्च पृष्ठती हातुगम्यते। देवकन्यासमारूढैः काञ्चनैर्विमछैः शुभैः विमानमुत्तमं,दिव्यमास्थाय सुमनोहरम्। तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीशतावृते॥ सुधारसं चोपजीवन्नमृतोपममुत्तमम्। षड्विशे दिवसे यस्तु प्रकुर्यादेकभोजनम् 🤏 सदा द्वादशमासांस्तु नियतो नियताशनः। जितोन्द्रियो वीतरागो जुह्वानो जातवेदसम् स प्राप्नोति महाभागः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः सप्तानां महतां लोकान्वसुनां चापि सोशूते ॥ विमानैः स्फाटिकार्दिव्यैः सर्वरत्नैरलंकुतैः। गन्धवैरप्सरोभिश्च पुज्यमानः प्रमोदते ॥ १२ है युगानां सहस्रे तु दिंख्ये दिख्येन तेजसा। सप्तविशेऽथ दिवसे यः क्योदेकभोजनम् १३ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातंवेदसम्। फलं प्राप्नोति विपुलं देवलोके च पूज्यते १४ अमृताशी वसंस्तत्र स वितृष्णः प्रमोदते। देवार्षेचरितं राजन् राजर्षिभिरनुष्टितम् १५ अध्यावसति दिव्यात्मा विमानवरमास्थितः। स्त्रीभिर्मनोभिरामाभी रममाणो मदोत्कदः॥ युगक्रव्यसहस्राणि त्रीण्यावसाति वै सुखम्। योऽष्टाविशे त दिवसे प्राश्रीयादेकभोजनम्॥ सदा द्वादशमासांस्तु जितात्मा विजितिन्द्रयः फलं देवर्षिचरितं विपुलं समुपाश्रुते॥ भोगवांस्तेजसा भाति सहस्रांग्ररिवामलः। सकुमार्यश्च नार्थस्तं रममाणाः सुवर्चसः धीनस्तनोद्यज्ञघना दिव्याभरणभूषिताः। रमयन्ति मनःकान्ते विमाने सूर्यसन्त्रिभे २० सर्वकामगमे दिव्ये कल्पायुत्रशतं समाः । एकोनान्नेशे दिवसे यः प्राश्चेदेकभोजनम् २१ सदा द्वादशमासान्वै सत्यवतपरायणः।

280

तस्य लोकाः शुभा दिव्या देवराजार्षेपुजिताः विमानं सूर्यचन्द्राभं दिव्यं समधिगच्छति। जातरूपमयं युक्तं सर्वरत्वसमन्वितम्॥ अप्सरोगणसंपूर्णं गन्धवैरिमनादितम्। तत्र चैनं द्युभा नायों दिव्याभरणभूषिताः २४ मनोभिरामा मधुरा रमयन्ति मदोत्कदाः। भोगवांस्तेजसा युक्तो वैश्वानरसमप्रभः २५ दिव्यो दिव्येन वपुषा म्राजमान इवामरः। वसनां मसतां चैव साध्यानामश्विनोस्तथा २६ रुद्राणां च तथा लोकं ब्रह्मलोकं च गच्छति। यस्तु मासे गते भुङ्क्ते एकम्कं शमात्मकः ॥ सदा द्वादशमासान्वै ब्रह्मलोकमवाप्रुयात्। सुधारसकृताहारः श्रीमान्सर्वमनोहरः॥ २८ तेजसा वपुषा लक्ष्म्या म्राजते रिश्मवानिव। दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः २९ सुखेष्वभिरतो भोगी दुःखानामविजानकः। खयंप्रभाभिनीरीभिविमानस्थो महीयते॥ ३० रुद्रदेवर्षिकन्याभिः सततं चाभिपुज्यते । नानारमणरूपाभिनीनारागाभिरेव च ॥ ३१ नानामधुरभाषाभिनीनारतिभिरेव च। विमाने गगनाकारे सूर्यवैदुर्यसान्निमे ॥ पृष्ठतः सोमसंकाशे उदकें चाम्रसाक्षेमे । दक्षिणायां तु रक्तामे अधस्तान्नीलमण्डले ३३ ऊर्ध्व विचित्रसंकाशे नैको वसति पूजितः। यावद्वर्षसहस्रं वै जम्बुद्वीपे प्रवर्षति॥ तावत्संवत्सराः प्रोक्ता ब्रह्मलोकेऽस्य धीमतः विप्रपश्चैवं यात्रन्त्यो निपतन्ति नभस्तलात॥ वर्षासु वर्षतस्तावन्निवसत्यमरप्रभः। मासोपवासी वर्षेस्तु दशाभिः खर्गमुत्तमम् ३६ महर्षित्वमथासाद्य स शरीरगतिर्भवेत । मनिर्दान्तो जितकोधो जितशिक्षोद्रः सदा जुहुचग्नीश्च नियतः सन्ध्योपासनसेविता। बहुभिर्नियमैरेवं ग्रुचिरश्लाति यो नरः॥ ३८ अभावकाशशीलश्च तस्य भानोरिव त्विषः। दिवं गत्वा शरीरेण स्वेन राजन् यथामरः॥ स्वर्ग पुण्यं यथाकामसुप्रभुक्ते तथाविधः। एष ते भरतश्रेष्ठ यज्ञानां विश्विरुत्तमः ॥ ४० व्याख्यातो ह्यानुपृद्येण उपवासफलात्मकः। दरिदेर्मे बुजैः पार्थ प्राप्तं यज्ञफलं यथा ॥ ४१

उपवासानिमान् कृत्वा गच्छेच परमां गतिम् देविक जातिपूजायां रतो भरतसत्तम ॥ ४२ उपवासविधिस्त्वेष विस्तरेण प्रकीर्तितः। नियतेष्वप्रमत्तेषु शौचवत्सु महात्मसु॥ ४३ दंभद्रोहनिवृत्तेषु कृतबुद्धिषु भारत। अचलेष्वप्रकंषेषु मा ते भूदत्र संशयः॥ १४४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि उपवासविधिनीम सप्ताधिकशततमोऽध्यायः॥ १०७॥

300

युधिष्ठिर उवाच । यद्वरं सर्वतीर्थानां तन्मे ब्रूहि पितामह । यत्र चैव परं शौचं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि १ भीष्म उवाच ।

सर्वाणि खलु तीर्थानि गुणवानित मनीविणः यनु तीर्थं च शौचं च तन्मे शृषु समाहितः अगार्घ विमले शुद्धे सत्यतीये धृतिहदे। स्नातव्यं मानसे तीथें सत्त्वमालंब्य शाश्वतम् तीर्थशौचमनर्थित्वमार्जवं सत्यमार्दवम् । आहिंसा सर्वभूतानामानृशंस्यं द्मः शमः ४ निर्ममा निरहंकारा निर्द्धन्द्वा निष्परित्रहाः। ग्रचयस्तीर्थभूतास्ते ये भैक्ष्यमुभुन्नते॥ तत्त्ववित्वनहंबुद्धिस्तीर्थप्रवरमुच्यते। शौचलक्षणमेत्ते सर्वत्रैवान्ववेक्षतः॥ रजस्तमः सत्वमथो येषां निर्घौतमात्मनः। शौचाशौंचसमायुक्ताः खकार्यपरिमार्गिणः ७ सर्वत्यागेष्वभिरताः सर्वज्ञाः समदार्शेनः। शीचेन वृत्तशीचार्थास्ते तीर्थाः शुचयश्च ये ८ नोदकक्किन्नगात्रस्त स्नात इत्यभिधीयते। स स्नातो यो दमस्नातः स बाह्याभ्यन्तरः ग्रुचिः अतीतेष्वनपेक्षा ये प्राप्तेष्वर्थेषु निर्ममाः शौचमेव परं तेषां येषां नोत्पद्यते स्पृहा ॥१०

प्रज्ञानं शौचमेवेह शरीरस्य विशेषतः। तथा निष्किंचनत्वं च मनसश्च प्रसन्नता ११ वृत्तशौचं मनःशौचं तीर्थशौचमतःपरम्। ज्ञानोत्पन्नं च यच्छोचं तच्छोचं परमं स्मृतम् मनसा च प्रदीतेन ब्रह्मज्ञानजलेन च। स्नाति यो मानसे तीर्थे तत्स्नानं तत्त्वदर्शिनः समारोपितशौचस्तु नित्यं भावसमाहितः। केवलं गुणसंपन्नः शुचिरेव नरः सदा॥ १४ शरीरस्थानि तीथानि प्रोक्तान्येतानि भारत पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि श्रणु तान्यपि शरीरस्य यथोद्देशाः शुचयः परिकीर्तिताः। तथा पृथिव्या भागार्श्व पुण्यानि साछिलानि च कीर्तनाचैव तीर्थस्य स्नानाच पितृतर्पणात्। धुनन्ति पापं तीर्धेषु ते प्रयानित सुखं दिवम् परित्रहाच साधूनां पृथिव्याश्चेव तेजसा। अतीव पुण्यभागास्ते सिछिछस्य च तेजसा॥ मनसञ्च पृथिव्याञ्च पुण्यास्तीर्थास्तथापरे। उभयोरेव यः स्नायात्स सिद्धिं शीव्रमाप्नुयात् यथा वलं कियाहीनं किया वा वलवर्जिता। नेह साधयते कार्य समायुक्ता तु सिध्यति २० एवं शरीरशौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः। शुनिः सिद्धिमवाप्नोति द्विविधं शौचमुत्तमम्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे दानधर्मपर्वणि शौचानुपृच्छा नामाष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

208

यदिति ॥ १ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नेलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाधिकशततमोऽच्यायः १०८

१०९

युधिष्टिर उवाच । सर्वेषामुपवासानां यंच्छ्रेयः सुमहत्फलम् । यच्याप्यसंशयं लोको तन्मे त्वं वकुमहीसि ॥१ भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्यथा गीतं खंशमेव खंयभुवा।
यत्कृत्वा निर्वृतो भृयाद्भुष्णे नात्र संशयः २
द्वाद्श्यां मार्गशिषें तु अहोरात्रेण केशवम्।
अर्च्याश्वमेधं प्राप्तोति दुष्कृतं चास्य नश्यति
तथैव पौषमासे तु पृज्यो नारायणेति च।
वाजपेयमवाप्तोति सिद्धि च परमां वजेत ४
अहोरात्रेण द्वाद्श्यां माघमासे तु माधवम्।
राजस्यमवाप्तोति कुळं चैव समुद्धरेत्॥ ५
तथैव फाल्गुने मासि गोविन्देति च पूजयन्।
अतिरात्रमवाप्तोति सोमलोकं च गच्छति ६
अहोरात्रेण द्वाद्श्यां चैत्रे विष्णुरिति स्मरन्।
पौण्डरीकमवाप्तोति स्नेमलोकं च गच्छति ७
वैशासमासे द्वाद्श्यां पूजयन्मधुस्दनम्।
अग्निष्टोममवाप्तोति स्नोमलोकं च गच्छति ८

अहोरात्रेण द्वाद्श्यां ज्येष्ठे मासि त्रिविक्रमस् गवां मेधमवामोति अप्सरोभिश्च मोदते॥ ९ आषाढे मासि द्वादश्यां वामनेति च पूजयन् नरमेधमवाप्नोति पुण्यं च लभते महत्॥ १० अहोरात्रेण द्वादक्यां श्रावणे मासि श्रीघरम्। पञ्चयज्ञानवाप्नोति विमानस्थश्च मोदते ॥ ११ तथा भाद्रपद्रे मासि हषीकेशोति पुजयन्। सौत्रामणिमवाशोति पृतात्मा भवते च हि॥ द्वाद्श्यामाश्विने मासि पद्मनाभेति चार्चयन् गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नयात्रात्र संदायः ॥१३ द्वादक्यां कार्तिके मासि पूज्य दामोदरेति च गवां यज्ञमवाप्नोति पुमान् स्त्री वा न संशयः॥ अर्चयेत्पुण्डरीकाक्षमेवं संवत्सरं तु यः। जातिस्मरत्वं प्राप्नोति विन्दाद्वहु सुवर्णकम् अहन्यहनि तद्भावमुपेन्द्रं योऽधिगच्छति। समाप्ते भोजयेद्विप्रानथवा दापयेद्घृतम् ॥१६ अतः परं नोपकासो भवतीति विनिश्चयः। उवाच भगवान्विष्णुः खयमेव पुरातनम् १७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि विष्णोद्वीदशकं नाम नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

·:+60+:·

230

वैशम्पायन उवाच।
शरतल्पगतं भीष्मं वृद्धं कुरुपितामहम्।
उपगम्य महाप्राज्ञः पर्यपृच्छद्यधिष्ठिरः॥ १
युधिष्ठिर उवाच।
अङ्गानां रूपसौभाग्यं प्रियं चैव कथं भवेत धर्मार्थंकामसंयुक्तः सुस्थागी कथं भवेत॥ २

भीष्म उवाच ।
मार्गशीर्षस्य मासस्य चन्द्रे मूलेन संयुते ।
पादौ मूलेन राजेन्द्र जंघायामथ रोहिणीम् ३
अश्विन्यां सिक्थनी चैव ऊरू चाषाढयोस्तथा
गुद्यं तु फाल्गुनी विद्यात्कृत्तिका कटिकास्तथा

208

सर्वेषामिति ॥ १ ॥ अच्य अभ्यर्च्य ॥ ३ ॥ तद्भावमुपेन्द्रं उपेन्द्रतादारम्यं कीटमृङ्गन्यामेन घ्यानेनाधि-गच्छति ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवाधिकशततमोऽघ्यायः १०९

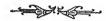
११०

शरतरुपगतमिति ॥ १ ॥ इष्टकामनासिद्धयर्थे

चान्द्रवतमाह—मार्गेति । मार्गशीर्षशुक्तप्रतिपदि मूलनक्षत्र-योगे सतीदं चान्द्रं वतमारभेत् । तत्र चन्द्रावयवेषु नक्ष-त्राणि न्यसेत् पादौ मूलेनेत्यादिना स्वदेवतासहितेन मूलेन चन्द्रस्य पादौ कल्पयेदित्यर्थः। एवं रोहिण्यादिभिः सदेवता-भिजेषादयः कल्पनीयाः। सर्वत्र विभक्तिन्यत्यय आर्षः॥३॥ आषाढयोरिति। आषाढाद्वयं फाल्गुनीद्वयं भाद्रपदाद्वयं च ज्ञेयम् ॥ ४॥ नार्भि भाद्रपदे विद्याद्रेवत्यामश्चिमण्डलम् ।
पृष्ठमेव धनिष्ठासु अनुराधोत्तरास्तथा ॥ ५
बाहुभ्यां तु विशाखासु हस्तौ हस्तेन निर्दिशेत पुनर्वस्वंगुली राजन्नाश्लेषासु नखास्तथा ॥ ६ श्रीवां ज्येष्ठा च राजेन्द्र श्रवणेन तु कर्णयोः । मुखं पुष्येण दानेन दन्तोष्ठी स्नातिकृत्यते ७

हासं शत्मिषां चैव मद्यां चैवाथ नासिकाम् नेत्रे मृगशिरों विद्याल्ललाटे मित्रमेव तु ॥ ८ मरण्यांतु शिरों विद्यात् केशानाद्रीं नराधिप समाप्ते तु धृतं द्याद्राक्षणे वेदपारगे ॥ १९ समगों दर्शनीयश्च ज्ञानभाग्यथ जायते । जायते परिपूर्णांगः पौर्णमास्येव चन्द्रमाः १०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्भपर्वाणि दशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११०॥ 😽

333

युधिष्टिर उवाच।

प्रतामह महाप्राञ्च सर्वशास्त्रविशारत्।
ओतुमिच्छामि मर्त्यानां संसारविधिमुत्तमम्
केन वृत्तेन राजेन्द्र वर्तमाना नरा भुवि।
प्राप्नुवन्त्युत्तमं स्वर्गं कथं च नरकं नृप॥ २
स्वतं शर्रारमुत्सुज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः।
प्रयान्त्यमुं लोकमितः को चै ताननुगच्छाति
भीष्म उवाच।

अयमायाति भगवान् बृहस्पतिरुदारधीः। पृच्छैनं सुमहाभागमेतद्भुद्धं सनातनम्॥ ४ नैतद्नयेन,शक्यं हि वक्तं केनचिद्य वै। वक्ता बृहस्पतिसमो न ह्यान्यो विद्यते क्वित्

वैशम्पायन उवाच ।
तयोः संवद्तोरेवं पार्थगाङ्गेययोस्तदा ।
आजगाम विशुद्धात्मा नाकपृष्ठाद्वृहस्पतिः ६
ततो राजा समुत्थाय धृतराष्ट्रपुरोगमः ।
पूजामनुपमां चक्रे सर्वे ते च समासदः ॥ ७
ततो धर्मसुतो राजा भगवन्तं वृहस्पतिम् ।
उपगम्य यथान्यायं प्रश्नं पप्रच्छ तत्त्वतः ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच।

भगवन्सर्वधर्मञ्च सर्वशास्त्रविशारद।

मर्त्यस्य कः सहायो वै पिता माता स्तो गुरुः

शातिसम्बन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च।

मृतं शरीरमुत्स्उय काष्ठेलोष्टसमं जनाः १०
गच्छन्त्यमुत्र लोकं वै क एनमनुगच्छति।

वृहस्पतिष्वाच।
पकः प्रत्यते राजन्नेक एव विनश्यति ॥११
पकः प्रत्यते राजन्नेक एव विनश्यति ॥११
पकस्तरित दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिम्।
असहायः पिता माता तथा भ्राता स्रतो गुरुः
ज्ञातिसम्बन्ध्विगश्च मित्रवर्गस्तथैव च।
मृतं शरीरमुत्सुज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ॥१३
मृद्रतंमिव रोदित्वा ततो यान्ति पराङ्मुखाः
तैस्तच्छरीरमुत्सृष्टं धर्म एकोऽनुगच्छाति १४
तस्माद्धमेः सहायश्च सेवितव्यः सदा नृभिः।
प्राणी धर्मसमायुक्तो गच्छेत्स्वर्गगति पराम्॥
तथैवाधर्मसंयुक्तो नरकं चोपपद्यते।
तस्मान्न्यायागतैरथैं धर्म सेवेत पण्डितः १६

अत्रायं प्रयोगः पुण्याहवाचनादिपूर्वकं इष्टकाम्यार्थे वर्तं स्वीकृत्य चन्द्रमात्मानं च चन्द्रमाभिन्नं ध्यात्वा तद्वयवेषु तत्तद्देवतासिहतानि नक्षत्राणि विन्यस्य तत्तनमन्त्री-स्तेषामाराधनं जपहोमादिना प्रत्यहं कर्तव्यम् । एवं पौर्ण-मासीपर्यन्तं कृत्वा समाप्ते व्रते होमशेषं धृतमाचार्याय निवे-दयेत् समाप्ते तु धृतं द्यादित्यनेन धृतमेव होमद्रव्यं ज्ञायते

॥ ९ ॥ एवं कुर्वन्विकलाङ्गोषि पौर्णमास्यां सकलाङ्गो भवति एतत्सदृष्टान्तमाह-परिपूर्णोङ्ग इति ॥१०॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे दशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११०॥

888

पितामहेति॥ १॥

धर्म एको मनुष्याणां सहायः पारलीकिकः। लोभान्मोहादनुकोशाद्धयाद्वाप्यवहुश्रुतः १७ नरः करोत्यकार्याणि परार्थे लोभमाहितः। धर्मश्रार्थश्र कामश्र त्रितयं जीविते फल्प १८ एत ज्ञयमवाप्तत्यस्थर्मपरिवर्जितम्।

युधिष्टिर उवाच।

श्रुतं भगवतो वाक्यं धैर्मयुक्तं परं हितम्१९ शरीरिनचयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते । व मृतं शरीरं हि नृणां स्क्ष्ममन्यक्ततां गतम् २० अचश्रुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्मोऽनुगच्छति । वृहस्पतिस्वाच ।

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनोन्तगः बुद्धिरात्मा च सहिता धर्म पश्यन्ति नित्यदा प्राणिनामिह सर्वेषां साक्षिभूता निशानिशम् पतैश्च सह धर्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति। त्वगस्थिमांसं शुक्तं च शोणितं च महामते॥ शरीरं वर्जयन्त्येते जीवितेन विवर्जितम्। ततो धर्मसमायुक्तः श्मप्रते जीव पव हि २४ ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाऽशुभं देवताः पश्चभृतस्थाः र्वकं भूयः श्रोतुमिच्छासि ततो धर्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते। इहलोके परे चैव कि भूयः कथयामि ते॥ २६

युधिष्ठिर उवाच । तद्दार्शतं भगवता यथा धर्मांऽनुगच्छति । एतत्तु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्तते ॥२७ वृहस्पतिरुवाच ।

अन्नमञ्चान्ति यदेवाः शरीरस्था नरेश्वर।

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनस्तथा ॥ ततस्तृप्तेषु राजेन्द्र तेषु भूतेषु पञ्चसु । मनःषष्ठेषु शुद्धात्मन् रेतः संपद्यते महत् २९, ततो गर्भः सम्भवति श्लेषात्स्त्रीपुंसयोर्नृप । पतत्ते सर्वमाख्यातं भूयः किं श्लोतुमिच्छसि

युधिष्ठिर उवाच । आख्यातं मे भगवता गर्भः सञ्जायते तथा। यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम् ३१

बृहस्पतिरुवाच।

आसन्नमात्रः पुरुषस्तैर्भूतैरभिभूयते । विप्रयुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम् ॥३२ सर्वभूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाऽशुभम् देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि

युधिष्टिर उवाच । त्वगस्थिमांसमुत्सुज्य तैश्च भूतैर्विवार्जितः। जीवः स भगवन्कस्थः सुखदुःखे समश्रुते ३४

बृहस्पतिरुवाच ।

जीवः कर्मसमायुक्तः शीव्रं रेतस्त्वमागतः। स्त्रीणां पुष्पं समासाय स्ते काळेन भारत ३५ यमस्य पुरुषैः क्वरां यमस्य पुरुषैर्वधम् । दुःखं संसारचकं च नरः क्वेशं स विन्द्ति ॥ इह लोके स च प्राणी जन्मप्रभृति पार्थिव । सुकृतं कर्म वै मुङ्के धर्मस्य फलमाश्चितः ॥ यदि धर्म यथाशकि जन्मप्रभृति सेवते । ततः स पुरुषो भृत्वा सेवते निल्यदा सुखम्३८

शरीरस्य निचयं सद्ययं अवस्थितिमिति यावत् ॥ २०॥ अन्तगो यमः अन्तार्थं गच्छतीति योगात्॥ २०॥ आत्मा साक्षी निशेति दिवसस्याप्युपलक्षणम् ॥ २२॥ एतैः सह धर्मोऽपूर्वस्थो जीवमनुगच्छति ॥ २३॥ ननु भूतस्क्ष्मव-त्फलस्क्ष्मावस्थास्पमपूर्वं जीवमनुगच्छतु रेतस्तु मूल एव स्थूलतरं कथमेनमावृणोति इत्याशङ्कते-तिदिति ॥ २०॥ स जीवो पूर्वेण भूतेश्व मिश्रितो वायुद्वारा वृष्टित्वं प्राप्याञ्चलेण परिणम्य रेतोस्पा भवतीत्वाह—अञ्चामिति ॥ २८॥ कथं स्क्ष्मतमस्य पुरुषस्य स्थूलतरेण रेतसा तादात्म्यं सत्यपि संसर्गे अश्रवाय्वोरिव भवतीत्याशङ्कते—आख्यातिमिति ॥ ३९॥ भूतावेशन्यायेन पुरुषस्तै-स्तैर्भूतै रेतोद्वारा शरीराकारत्वं प्राप्तैः सह सङ्गात्रेणाभि-

भूयते तादात्म्येन च वर्धते सङ्गाभावे तु न सुप्तसमाध्या-दावित्याह—आसन्निति ॥ ३२ ॥ ततस्तादात्म्या-भिमानस्पादाभिभवादयं कर्तृत्वादिमान् भवति तदास्य कर्मादिकं देवाः परयन्ति ॥ ३३ ॥ स्थूलदेहसङ्गाशुज्यता-मस्य कर्तृत्वं तदाहे तु कथमस्य सुखादिसङ्ग इत्याशङ्कते-त्विगाति ३४॥ स्थूलदेहनाशक्षण एव स रेतस्त्वं शुक्रकमेण स्क्ष्मशरीरभावमेति ततः स्त्रीणां पुष्पं समासायेत्यादि स्पष्टं तयथा तृणजलायूका अन्यनृणमाकम्य पूर्वं जहाति एव-मेतदिति ज्ञेयम् ॥३५॥ यमस्येति । गर्भत्वमप्राप्तः सूक्ष्म-शरीराविच्छन्नस्तीत्रपाययोगाद्यातनां लभत इत्यर्थः ॥ ३६॥

परं लोकिमिति शेषः ।

अथान्तरा तु धर्मस्याप्यधर्ममुपसेवते । सुखस्यानन्तरं दुःखं स जीवोप्यधिगच्छति अधर्मेण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः। महदुःखं समासाद्य तिर्यग्योनौ प्रजायते ४० कर्मणा येन येनेह यस्यां योनी प्रजायते। जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगद्तः शृषु ४१ यदेतदुच्यते शास्त्रे सेतिहासे च च्छन्दासि। यमस्य विषयं घोरं मर्त्यो लोकः प्रपद्यते ४२ इह स्थानानि पुण्यानि देवत्वत्यानि भूपते। तिर्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्वशः यमस्य भवने दिव्ये ब्रह्मलोकसमे गुणैः। कर्मभिर्नियतैर्बद्धो जन्तुर्दुःखान्युपाश्रुते येन येन तु भावेन कर्मणा पुरुषो गतिम्। प्रयाति परुषां घोरां तत्ते वक्षाम्यतः परम् ॥ अधीत्य चतुरो वेदान द्विजो मोहसमन्वितः पतितात्प्रतिगृद्याथ खरयोनौ प्रजायते ॥ ४६ खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत। खरो मृतो वलीवर्दः सप्त वर्षाणि जीवति ॥ वलीवदों मृतश्चापि जायते ब्रह्मराक्षसः। ब्रह्मरक्षश्च मासांस्त्रीस्ततो जायति ब्राह्मणः ४८ पतितं याजयित्वा तु कृमियोनौ प्रजायते। तत्र जीवति वर्षाणि द्रा पञ्च च भारत ४९ क्रुमिभावाद्विमुक्तस्तु ततो जायति गर्दभः। गर्दमः पञ्चवर्षाणि पञ्चवर्षाणि सुकरः॥ ५० कुकुटः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जम्बुकः। श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायति मानवः ५१ उपाध्यायस्य यः पापं शिष्यः कुर्याद्बुद्धिमान् स जीव इह संसारांस्त्रीनाप्तीति न संशयः ५२ प्राक्ष्म भवति राजेन्द्र ततः ऋव्यात्ततः खरः ततः प्रेतः परिक्विष्टः पश्चाज्ञायति ब्राह्मणः ॥ मनसापि गुरोमांयां यः शिष्यो याति पापकृत स उग्रान्प्रैति संसारानधर्मेणेह चेतसा॥ ५४ श्वयोनी तु स संभूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति तत्रापि निधनं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ५५ कृमिभावमनुप्राप्तो वर्षमेकं तु जीवति । ततस्तु निधनं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुईन्यादकारणे। आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिस्तः प्रजायते॥ पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते। सोऽपि राजन्मृतो जन्तुः पूर्व जायेत गर्दभः गर्दभत्वं तु संप्राप्य दशवर्षाणि जीवति ।

संवत्सरं तु क्षंभीरस्ततो जायेत मानवः ५९ पुत्रस्य मातापितरौ यस्य रुष्टावुभावपि। गुर्वपध्यानतः सोऽपि मृतो जायति गर्दभः॥ खरो जीवृति मासांस्ह दश भ्या च चतुर्दश। विडालः सप्तमासांस्तु ततो जायति मानवः मातापितरावाकुदय सारिकः संप्रजायते। ताडियत्वा तु तावेव, जायते कच्छपो नृप ॥ कच्छपो दशवर्षाणि त्रीणि वर्षाणि शल्यकः दयालो भूत्वा च षण्मात्वांस्ततो जायति मानुषः भर्तृपिण्डमुपाश्चन्यो राजद्विष्टानि सेवते। सोऽपि मोहसमापन्नो मृतो जायति वानरः वानरो दशवर्षाण पञ्चवषोणि मुषिकः। श्वाऽथ भृत्वा तु षण्मासांस्ततो जायति मानुषः न्यासापहर्ता त नरो यमस्य विषयं गतः। संसाराणां रातं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ६६ तत्र जीवति वर्षाणि दश पश्च च भारत। दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः। अस्यको नरश्चापि मृतो जायति शाईकः। विश्वासहर्ता तु नरो मीनो जायति दुर्मतिः भूत्वा मीनोऽष्टवर्षाणि मृतो जायति भारत । मृगस्तु चतुरो मासांस्तद्रश्छागः प्रजायते ६९ छागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णे संवत्सरे ततः। कीटः सञ्जायते जन्तुस्ततो जायति मानुषः॥

धान्यान् यवांस्तिलान् माषान् कुल्रत्थान् सर्षेपांश्चणान् ।

कलापानथ सुद्रांश्च गोधूमानतसीस्तथा॥ सस्यस्यान्यस्य हर्ता च मोहाज्जन्तुरचेतनः। स जायते महाराज मूषिको निरपत्रपः ७२ ततः प्रत्य महाराज मृतो जायति सुकरः। सुकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप ॥ ७३ श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव। भृत्वा श्वा पञ्च वर्षाणि ततो जायति मानवः परदाराभिमर्शे तु कृत्वा जायति वै वृकः। श्वा श्रगालस्ततो गृश्रो व्यालः कंको बकस्तथा म्रातुर्भार्यो तु पापात्मा यो धर्षयति मोहितः। पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सोऽपि संवत्सरं नृप सिखभायों गुरोभायों राजभायों तथैव च। प्रधर्षयित्वा कामाय मृतो जायति सुकरः ७७ स्करः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि श्वाविधः। विडालः पश्चवर्षाणि दशवर्षाणि कुङ्कटः ७८

नऋतु कुम्भीरः (१।१०।२१) इत्यमरः ।

पिपीलिकस्तु मासांस्त्रीन् कीटः स्यान्मासमेव तु। पतानासाच संसारान् क्रमियोनी प्रजायते॥ 190 तत्र जीवति मासांस्तु कृमियोनी चतुर्दश। ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायति मानवः ८० उपस्थिते विवाहे तु यक्के दानेऽपि वा विभो। मोहात्करोति यो विझं स मृतो जायते क्रुमिः क्रमिजींवति वर्षाणि द्दा पञ्च च भारत। अधर्मस्य क्षयं ऋत्वा ततो जायति मानवः८२ पूर्व दत्वा तु यः कन्यां द्वितीये दातुमिच्छति सोपि राजन्मृतो जन्तुः कृमियोनौ प्रजायते तत्र जीवाति वर्षाणि त्रयोद्श युधिष्ठिर। अधर्मसंक्षये युक्तस्ततो जायति मानवः ८४ देवकार्यमकृत्वा तु पितृकार्यमथापि वा। अनिर्वाप्य समश्रन्वे मृतो जायति वायसः८५ वायसः शतवर्षाणि ततो जायति कुकुटः। जायते व्यालकश्चापि मासं तस्मात्तु मानुषः ज्येष्ठं पितृसमं चापि मातरं योऽवमन्यते। सोऽपि मृत्युमुपागम्य कोंचयोनौ प्रजायते॥ काँ आ जीवात वर्ष तु ततो जायात चीरकः ततो निधनमापन्नो मानुषत्वसुपाश्चते ॥ ८८ वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनी प्रजायते। ततः संप्राप्य निधनं जायते सुकरः पुनः॥८९ स्करो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप। श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव९० श्वा भूत्वा कृतकर्माऽसौ जायते मानुषस्ततः तत्रापत्यं समुत्पाद्य मृतो जायति मूषिकः ९१ कृतघस्तु मृतो राजन् यमस्य विषयं गतः। यमस्य पुरुषेः कुद्धैर्वधं प्राप्तोति दारुणम् ९२ दण्डं समुद्रां श्लमग्निकुंभं च दारुणम्। असिपत्रवनं घोरवालुकं क्रूटशाल्मलीम् ९३ एताश्चान्याश्च बह्वीश्च यमस्य विषयं गतः। यातनाः प्राप्य तत्रोग्रास्ततो वध्यति भारत ततो हतः कृतमः स तत्रोग्रैर्भरतर्षम । संसारचक्रमासाच कृमियोनौ प्रजायते॥ ९५ क्रामिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत।

ततो गर्भ समासाद्य तत्रैव म्रियते शिद्युः ९६ ततो गर्भशतैर्जन्तुर्वहुभिः संप्रपद्यते। संसारांश्च बहून्गत्वा ततस्तिर्यक्षु जायते ९७ ततो दुःखमनुप्राप्य बहु वर्षगणानिह । अपुनर्भवसंयुक्तस्ततः क्रूर्मः प्रजायते दिध हत्वा वकश्चापि प्रवो मत्स्यानसंस्कृतान् चोरियत्वा तु दुर्बुद्धिर्मधुद्दाः प्रजायते ॥ ९९ फलं वा मूलकं हत्वा अपूर्ण वा पिपालिकाः चोरयित्वा च निष्पावं जायते हलगोलकः पायसं चोरंथित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुते। हत्वा पिष्टमयं पूर्व कुंभोत्रुकः प्रजायते १०१ अयो हत्वा तु दुर्बुद्धिवायसो जायते नरः। कांस्यं हत्वा तु दुर्बुद्धिर्हारितो जायते नरः २ राजतं भाजनं हत्वा कपोतः संप्रजायते। हत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ३ पत्रोणं चोरियत्वा तु कुकलत्वं निगच्छति। कौशिकं तु ततो हत्वा नरो जायति वर्तकः & अंग्रुकं चोरियत्वा तु ग्रुको जायति मानवः। चोरियत्वा दुकूळं तु मृतो हंसः प्रजायते ५ कौञ्चः कार्पासिकं हत्वा मृतो जायति मानवः चोरियत्वा नरः पष्टं त्वाविकं चैव भारत ६ क्षीमं च वस्त्रमादाय शशो जंतुः प्रजायते। वर्णान् हत्वा तु पुरुषो मृतो जायति बर्हिणः हत्या रक्तानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः वर्णकादींस्तथा गन्धांश्चोरियत्वेह मानवः॥८ छुच्छुंदरित्वमामोति राजन् होमप्ररायणः। तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च च ९ अधर्मस्य क्षयं गत्वा ततो जायति मानुषः। चोरियत्वा पयश्चापि वलाका संप्रजायते १० यस्तु चोरयते तैलं नरो मोहसमन्वितः। सोऽपि राजन्मृतो जन्तुस्तैलपायी प्रजायते अशस्त्रं पुरुषं हत्वा सशस्त्रः पुरुषाधमः। अर्थार्थीं यदि वा वैरी स मृतो जायते खरः१२ खरो जीवाति वर्षे हे ततः शस्त्रेण वध्यते। स मृतो मृगयोनौ तु नित्योद्विशोऽभिजायते मृगो वध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः। हतो मृगस्ततो मीनः सोपि जालेन बध्यते ॥

निष्पावं राजमाषं हरुगोलकः दीर्घपुच्छो गोलरूपी कीटविशेषः ॥ १०० ॥ कुंमोल्लक उल्लकजातिमेदः ॥ १ ॥ हारितः पक्षिविशेषः ॥ २ ॥ पत्रोणे धौतकौशेयम् ॥ ४ ॥ वर्णान् हरितालादीन् ॥ ७ ॥

मासे चतुर्थे संप्राप्ते श्वापदः संप्रजायते। श्वापदो दशवर्षाणि द्वीपी वर्षाणि पञ्च च१५ ततस्तु निधनं प्राप्तः कालपर्यायचोदितः। अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः॥ स्त्रियं हत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः। बहुन्क्रेशान्समासाद्य संसारांश्चेव विशतिम् ततः पश्चान्महाराज कृमियोनौ प्रजायते। कृमिर्विदातिवर्षाणि भृत्वा जायति मानुषः भोजनं चोरियत्वा तु मिक्षका जायते नरः। मक्षिकासंघवदागो बहून्मासान्भवत्युत॥१९ ततः पापक्षयं कृत्वा मानुषत्वमवामृते। धान्यं हत्वा तु पुरुषो लोमशः संप्रजायते २० तथा पिण्याकसंमिश्रमशनं चोरयेन्नरः। स जायते वभुसमो दारुणो मूषिको नरः २१ दशन वै मानुषानित्यं पापातमा स विशांपते घृतं हत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमहः प्रजायते २२ मत्स्यमांसमधो हत्वा काको जायात दुर्मातः लवणं चोरयित्वा तु चिरिकाकः प्रजायते॥ विश्वासेन तु निश्चिप्तं यो विनिह्नोति मानवः स गतायुर्नरस्तात मत्स्ययोनौ प्रजायते॥ २४

मत्स्ययौनिमनुपाप्य मृतो जायति मानुषः। मानुषस्वमनुप्राप्य श्लीणायुरुपपद्यते ॥ पापानि तु नराः कृत्वा तिर्यग्जायन्ति भारत न चात्मनः प्रमाणं ते धर्मं जानन्ति किञ्चन ये पापानि नराः कृत्वा निरस्यन्ति व्रतैःसदा सुखदुःखसमायुक्ता व्यथितास्ते भवन्त्यत ॥ असंवासाः प्रजायन्ते म्लेच्छाश्चापिन संशयः नराः पापसमाचारां लोममोहसमन्विताः॥ वर्जयन्ति च पापानिः जनमप्रभृति ये नराः। अरोगा रूपवन्तस्ते धनिनश्च भवन्त्युत॥ २९ स्त्रियोऽ'येतेन करपेन क्वत्वा पापमवाप्नुयुः । पतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वसुपयान्ति ताः॥ परखहरणे दोषाः सर्व पव प्रकीर्तिताः। एतद्धि लेशमात्रेण कथितं ते मयाऽनघ ॥ ३१ अपरस्मिन् कथायोगे भृयः श्रोष्यसि भारत । पतन्मया महाराज ब्रह्मणो वदतः पुरा ॥ ३२ सुरर्षीणां श्रुतं मध्ये पृष्टश्चाऽपि यथातथम्। मयापि तच कात्स्न्येंन यथावद् नुवर्णितम्। पतच्छ्रत्वा महाराज धर्मे कुरु मनः सदा १३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि संसारचकं नाम पकादशाधिकशततमोऽध्यायः॥१११॥

883

युधिष्ठिर उवाच ।
अधर्मस्य गतिब्रह्मन्कथिता मे त्वयाऽनघ ।
धर्मस्य तु गति श्रोतुमिच्छामि वद्तां वर १
कृत्वा कर्माणि पापानि कथं यांति श्रुभां गतिम्
कर्मणा च कृतेनेह केन यान्ति श्रुभां गतिम् २

बृहस्पतिष्वाच ।
कृत्वा पापानि कर्माणि अधर्मवदामागतः।
मनसा विपरीतेन निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३
मोहाद्धर्मं यः कृत्वा पुनः समजुतप्यते ।

मनःसमाधिसंयुक्तो न स सेवेत दुष्कृतम् ४ यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गईते । तथा तथा शरीरं तु तेनाधर्मेण मुच्यते ५ यदि व्याहरते राजन्विप्राणां धर्मवादिनाम् । ततोऽधर्मकृतात क्षिप्रमपवादात प्रमुच्यते ६ यथा यथा नरः सम्यगधर्ममनुभाषते । समाहितेन मनसा विमुच्येत तथा तथा ॥ ७ मुजङ्ग इव निर्मोकात्पूर्वभुक्ताञ्जरान्वितात् । दत्वा विप्रस्य दानानि विविधानि समाहितः

काकमद्गुः श्रंगवान् जलपक्षी ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीये एकादशाधिक-शततमोऽध्यायः ॥ १११॥

??

अधर्मस्योति ॥ १ ॥

मनःसमाधिसंयुक्तः सुगति प्रतिपद्यते । प्रदानानि तु वश्यामि यानि दत्वा युधिष्ठिर नरः क्रत्वाप्यकार्याणि ततो धर्मेण,युज्यते। सर्वेषामेव दानानामन्नं श्रेष्टसुदाहतम् । पूर्वमन्नं प्रदातव्यमृजुना धर्ममिच्छता ॥ १० प्राणा हान्नं मनुष्याणां तस्माजनतुश्च जायते। अन्ने प्रतिष्ठितो लोकस्तरमाद्त्रं प्रशस्यते ११ असमेव प्रशंसान्ति देवर्षिपितृमानवाः । अन्नस्य हि प्रदानेन रान्त्रिदेवो दिवं गतः १२ न्यायलब्धं प्रदातव्यं द्विजातिभ्योऽन्नमुत्तमम् स्वाध्यायं समुपेतेभ्यः प्रहृष्टेनान्तरात्मना १३ यस्य ह्यन्नमुपाँश्रन्ति ब्राह्मणानां शतं दश। हृष्टेन मनसा दत्तं न स तिर्यग्गतिर्भवेत १४ ब्राह्मणानां सहस्राणि दश भोज्य नर्षेभ। नरोऽधर्मात्प्रमुच्येत योगेष्वभिरतः सदा १५ मैक्ष्येणात्रं समाहत्य वित्रो वेदपुरस्कृतः। खाध्यायनिरते विषे दत्वेह सुखमेधते ॥ १६ अहिसन्त्राह्मणस्वानि न्यायेन परिपाल्य च। क्षत्रियस्तरसा प्राप्तमन्त्रं यो वै प्रयच्छति १७ द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यः प्रयतः सुसमाहितः। तेनापोहति धर्मात्मन् दुष्कृतं कर्म पाण्डव १८ षड्भागपरिशुद्धं च कृषेभीगमुपार्जितम्। वैदयो ददद्विजातिभ्यः पापेभ्यः परिमुच्यते अवाप्य प्राणसन्देहं कार्कश्येन समार्जितम्।

अन्नं दत्वा द्विजातिभ्यः शुद्रः पापात्प्रमुच्यते औरसेन बलनान्नमर्जियत्वाऽविहिंसकः। यः प्रयच्छाति विषेभयो न स दुर्गाणि पश्यति न्यायेनैवाप्तमन्नं तु नरो हर्षसमन्वितः। द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यो दृत्वा पापात्प्रमुच्यते ॥ अन्नमूर्जस्करं लोके दत्वोर्जस्वी भवेषरः। सतां पन्थानमावृत्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २३ दानवद्भिः कृतः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ते हि प्राणस्य दातारस्तेभ्यो धर्मः सनातनः सर्वावसं मनुष्येण न्यायेनान्नमुपार्जितम् । कार्य पात्रागतं नित्यमत्रं हि परमा गतिः २५ अन्नस्य हि प्रदानेन नरो रौद्रं न सेवते। तस्माद्त्रं प्रदातव्यमन्यायपरिवर्जितम् ॥ २६ यतेद्वाह्मणपूर्वे हि भोक्तमन्नं गृही सदा। अवन्ध्यं दिवसं क्र्यादन्नदानेन मानवः॥ २७ भोजयित्वा दशशतं नरो वेदविदां नृप। न्यायविद्धर्भविदुषामि।तिहासविदां तथा २८ न याति नरकं घोरं संसारांश्च न सेवते। सर्वकामसमार्युक्तः प्रेत्य चाप्यश्रुते सुखम् २९ एवं खलु समायुक्तो रमते विगतज्वरः। रूपवान कीर्तिमांश्चेव धनवांश्चोपपद्यते॥३० एतत्ते सर्वमाख्यातमन्नदानफलं महत्। मूलमेत्तु धर्माणां प्रदानानांच भारत॥ ३१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि संसारचके द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११२॥

333

युधिष्ठिर उवाच ।

अहिंसा वैदिकं कर्म ध्यानमिन्द्रियसंयमः ।
तपोऽथ गुरुगुश्रूषा किं श्रेयः पुरुषं प्रति ॥ १

वृहस्पतिरुवाच ।
सर्वाण्येतानि धर्म्याणि पृथग्द्वाराणि सर्वशः

शृणु संकीत्यमानानि षडेव भरतर्षभ ॥ २ हन्त निःश्रेयसं जन्तोरहं वश्याम्य नुत्तमम्। अहिं सापाश्रयं धर्मे यः साधयति वै नरः॥३ त्रीन दोषान् सर्वभृतेषु निधाय पुरुषः सदा। कामकोधौ च संयम्य ततः सिद्धिमवाप्नते ४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

883

आहिंसोति ॥ १ ॥ त्रीन्दोषान् कामकोधलोमान् लोकेषु निषाय न तु स्वात्मनि कामकोधौ चाल्लोमम् ॥४॥ आहंसकानि भृतानि दण्डेन चिनिहन्ति यः। आत्मनः सुखमन्विच्छन् स प्रत्य न सुखी भवेत आत्मोपमस्तु भृतेषु यो वै भवति पूरुषः। न्यस्तदण्डो जितकोधः स प्रत्य सुखमेधते ६ सर्वभृतात्मभृतस्य सर्वभृतानि पश्यतः। देवाऽपि मार्गे मुद्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ७ न तत्परस्य सन्दश्यात्प्रतिकूळं यदात्मनः। एष संक्षेपतो धर्मः कामादन्यः प्रवर्तते॥ ८ प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये।

आत्मीपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति॥ ९ यथा परः प्रक्रमते परेषु तथाऽपरे प्रक्रमन्ते परस्मिन्। तथैव तेऽस्तूपमा जीवलोके यथा धर्मों नैपुणेनोपदिष्टः॥ १० वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तवा तं सुर्गुरुधर्मराजं युधिष्टिरम्। दिवमाचक्रमे धीमार प्रयतामेव नस्तदा ११

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि संसारचकसमाप्तौ त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः॥११३॥

338

वैद्यम्पायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा शक्तत्वे पितामहम्
पुनरेव महातेजाः पप्रच्छ वदतां वरः ॥ १
युधिष्ठिर उवाच ।

ऋषयो ब्राह्मणा देवाः प्रशंसन्ति महामते। अहिंसारुक्षणं धर्मे वेदप्रामाण्यदर्शनात्॥ २ कर्मणा मनुजः कुर्वन् हिंसां पार्थिवसत्तम। वाचा च मनसा चैव कथं दुःखात् प्रमुच्यते भीष्म उवाच।

चतुर्विधेयं निर्दिष्टा ह्याहिसा ब्रह्मवादि। भिः। एकैकतोऽपि विभ्रष्टा न भवत्यरिसूद् न॥ ४ यथा सर्वश्चतुष्पाद्वै त्रिभिः पाद्देन तिष्ठति। तथैवेयं महीपाल कारणैः प्रोच्यते त्रिभिः ५ यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम्।
सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौक्षेर ॥६
पवं छोकेष्विहेसा तु निर्दिष्टा धर्मतः पुरा।
कर्मणा लिप्यते जन्तुर्वाचा च मनसापि च७
पूर्वे तु मनसा त्यक्त्वा तथा वाचाऽथकर्मणा
न भक्षयित यो मांसं त्रिविधं स विमुच्यते ८
त्रिकारणं तु निर्दिष्टं श्रूयते ब्रह्मवादिभिः।
मनो वाचि तथाऽऽस्वादे दोषा होषु प्रतिष्ठिताः
न भक्षयन्त्यतो मांसं तपोयुक्ता मनीषिणः।
दोषांस्तु भक्षणे राजन्मांसस्येह निवोध मे॥
पुत्रमांसोपमं जानन् स्वादते यो विचक्षणः।
मांसं मोहसमायुक्तः पुरुषः सोऽधमः स्मृतः

सर्वेषां भूतानामात्मभूतस्य आत्मदुःखेनेव परदुःखेनापि उद्यद्वितः सर्वभूतानि आत्मत्वेन तत्त्वहशा पश्यतः मार्गे देवाः मुखान्ति स व्यापको भूत्वा मुच्यत इत्यर्थः । अपदस्य गत्यागतिहीनत्वान्मार्गसूचकपदराहितस्य पदैषिणःस्थानैषिणः बहिर्मुखा इत्यर्थः ॥ ।।। यथेति। हिंसितो हिनस्ति पालितः पालयति तस्मात्पालथेदेव नो हिंसयेदित्यर्थः ॥ १०॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलक्फीये भारतभावदीपे त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

तत इति ॥ १ ॥ मनसा वचसा कर्मणा भक्षणेनेति चतुर्विधा हिंसा। तत्र एकेन त्यक्ता सर्वात्मना त्यक्ता न भवति न ह्यमक्षयतः असंकल्पयतः अन्यमांसं भोक्ष्ये इत्यवदतः अकुर्वतो वा हिंसा केनचिदंशेन भवति॥ ॥ शातत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । एकेन पादेन विना त्रिभिः पादैः पशुरिवेयमप्येकेनांशेन हीनां अंशत्रयेण न तिष्ठतील्प्यः ॥ ५॥ यथेति । नागपदे गजपदे क्षुद्रपदानामिव सर्वेषां धर्माणां समावेशो भवति अहिंसायाम् । कौंजरे पदे दत्ते सित सर्वाणि पदानि यथा पिधीयन्ते एवं हिंसायां सर्वे धर्माः पिधीयन्ते ॥ ६॥

पितृमातृसमायोगे पुत्रत्वं जायते यथा।
हिंसां कृत्वावदाः पापो भूयिष्ठं जायते तथा
रसं च प्रतिजिह्वाया ज्ञानं प्रज्ञायते,यथा।
तथा द्यास्त्रेषु नियतं रागो ह्यास्वादिताद्भवेत्
संस्कृताः पक्षा छवणाछवणास्तथा॥
प्रजायन्ते यथा भावास्तथा चित्तं निरुध्यते॥
भेरीमृदङ्गद्याञ्च तन्त्रीताब्दांश्च पुष्कछान्॥
निषेविष्यन्ति वै मन्दा मांसभक्षाः कथंनराः

अचिन्तितर्मानिर्दिष्टमसंकिष्टिपतमेव च।
रसगुद्ध्याऽभिभृता ये प्रशंसन्ति फलार्थिनः
प्रशंसा होव मांसस्य दोषकर्मफलान्विता।
जीवितं हि परित्यज्य बहवः साधवो जनाः
स्वमांसैः परमांसानि परिपाल्य दिवं गताः॥
एवमेषा महाराज चतुर्भिः कारणैर्वृता।
अहिंसा तव निर्दिष्टा सर्वधर्मां चुसंहिता १९.

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि मांसवर्जनकथने चतुर्देशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११४॥

284

युधिष्ठिर उवाच।
अहिंसा परमो धर्म इत्युक्तं बहुशस्त्वया।
आद्धेषु च भवानाह पितृनामिषकांक्षिणः॥ १
मांसैबेहुविधैः प्रोक्तस्त्वया आद्धविधिः पुरा
अहत्वा च कुतो मांसमेवमेतद्विरुध्यते॥ २
जातो नः संशयो धर्मे मांसस्य परिवर्जने।
दोषो मक्षयतः कः स्यात्कश्चामक्षयतो गुणः
हत्वा मक्षयतो वापि परेणोपहृतस्य वा।
हत्याद्वा यः परस्यार्थे कीत्वा वा मक्षयेत्ररः
पतिद्विज्ञामि तत्त्वेन कथ्यमानं त्वयाऽन्य।
निश्चयेन चिकीर्षामि धर्ममेतं सनातनम्॥ ५
कथमायुरवामोति कथं भवति सत्त्ववान्।
कथमत्यक्कतामेति लक्षण्यो जायते कथम्॥६
भीष्म उवाच।

मांसस्याभक्षणाद्राजन्यो धर्मः कुरुनन्द्न। तन्मे श्रेषु यथातत्वं यथाऽस्य विधिरुत्तमः रूपमद्यङ्गतामायुर्वुद्धिं सत्त्वं वलं स्मृतिम्। प्राप्तुकामनरीहिंसा वर्जिता वै महातमभिः॥ ८

ऋषीणामत्र संवादो बहुराः कुरुनन्दन। वभूव तेषां तु मतं यत्तच्छुणु युधिष्ठिर ॥ यो यजेताश्वमेधेन मासि मासि यतवतः। वर्जयेनमधुमांसं च सममेतद्याधिष्टिर ॥ सप्तर्षयो वालखिल्यास्तथैव च मरीचिपाः। अमांसभक्षणं राजन्प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥११ न भक्षयति यो मांसं न च हन्यान घातयेत। तन्मित्रं सर्वभूतानां मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत अधृष्यः सर्वभृतानां विश्वास्यः सर्वजनतुषु । साधनां संमतो नित्यं भवेन्मांसं विवर्जयन् खमांसं परमांसेन यो वर्धायतमिच्छति। नारदः प्राह धर्मात्मा नियतं सोऽवसीदाति ददाति यजते चापि तपस्वी च भवत्यपि। मधुमांसनिवृत्योति प्राह चैवं बृहस्पतिः १५ मासि मास्यश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः। न खादाते च यो मांसं सममेतन्मतं मम १६ सदा यजति सत्रेण सदा दानं प्रयच्छति। सदा तपस्वी भवति मधुमांसविवर्जनात १७

ापित्रिति । यथा श्रीपुंयोगेनान्तरीयकं पुत्रजन्म एवं हिंस-कस्य भूयिष्ठं पापयोनों जन्मेत्यर्थः ॥ १२ ॥ जीवितं होति । यथा स्वमांसार्पणात् शिविरुष्वं गतः एवं परमां-सादनादयों गच्छतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहामारते

अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्दशाधिक-शततमोऽध्यायः ॥ ११४॥

286

आहेंसोति॥१॥

सर्वे वेदा न तत्कुर्युः सर्वे यज्ञाश्च भारत। यो भक्षयित्वा मांसानि पश्चाद्पि निवर्तते ॥ द्रष्करं च रसज्ञाने मांसस्य परिवर्जनम्। चर्तुं वतामेदं श्रेष्टं सर्वप्राण्यभयप्रदम्॥ सर्वभूतेषु यो विद्वान् द्दात्यभयद्क्षिणाम् । दाता भवति लोके स प्राणानां नात्र संशयः एवं वै परमं धर्मे प्रशंसान्त मनीषिणः। प्राणा यथाऽऽत्मनोऽभीष्टा भूतानामपि वै तथा आत्मापम्थेन मन्तव्यं बुद्धिमाद्भः कृतात्माभिः मृत्युतो भयमस्तीति चिदुषां भृतिभिच्छताम् कि पुनर्हन्यमानानां तरसा जीवितार्थिनाम् अरोगाणामपापानां पापैमोसोपजीविभिः २३ तस्माद्विद्धि महाराज मांसस्य परिवर्जनम् । धर्भस्यायतनं श्रेष्ठं स्वर्गस्य च सुखस्य च २४ बाहेंसा परमो धर्भस्तथाऽहिंसा परं तपः। अहिंसा परमं सत्यं यतो धर्मः प्रवर्तते ॥ २५ न हि मांसं तृणात् काष्टादुपलाद्वापि जायते। हत्वा जन्तुं ततो मांसं तस्माद्दोषस्तु भक्षणे॥

खाहास्वधामृतमुजोः देवाः सत्याजविशयाः। ऋट्यादान् राक्षसान्विद्धि

जिह्मानृतपरायणान्॥ २७
कान्तारेष्वथ घोरेषु दुर्गेषु गहनेषु च।
रात्रावहाने सन्ध्यास चत्वरेषु समास च २८
उद्यतेषु च रास्त्रेषु मृग्ध्यालहतेषु च।
अमांसमक्षणे राजन्मयमन्यैनं गन्छति॥ २९
शारण्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजन्तुषु।
अनुद्रेगकरो लोकं न चाष्युद्विजते सदा॥३०
यादे चत्खादको न स्यान्न तदा घातको भवेत्
घातकः खादकार्थाय तद्घातयाति वै नरः ३१
अमध्यमेतदिति वै इति हिंसा निवर्तते।
खादकार्थमतो हिंसा मृगादीनां प्रवर्तते॥ ३२
यस्माद्रसति चैवायुर्हिंसकानां महाद्यते।
तस्माद्विवर्जयेन्मांसं य इच्छेद्धतिमात्मनः ३३
त्रातरंनाधिगच्छन्ति रौद्धाः प्राणिविहिंसकाः

उद्वेजनीया भूतानां यथा व्यालमृगास्तथा ३४ लोभाद्वा बुद्धिमोहाद्वा बलवीर्यार्थमेव च। संसगाद्य पापानामधर्मरुचिता मृणाम् ॥ ३५ स्त्रमासं, परमासेन यो वर्धयितुमिच्छति। उद्विग्नवासो वसति यत्र यत्रामिजायते ॥ ३६ धन्यं यशस्यमायुध्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् मांसस्याभक्षणं प्राहुर्नियताः परमर्षयः ॥ ३७ इदं तु खलु कौन्तेय श्रुतमासीत्पुरा मया। मार्कण्डेयस्य वदत्ते थे दोषा मांसभक्षणे ३८

यो हि खाद्ति मांसानि प्राण्नां जीवितिषणाम्। हतानां वा मृतानां वा

यथा हन्ता तथैव सः॥ धनेन ऋयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः। घातको वधवन्धाभ्यामित्येष त्रिविधो वधः अखादन्ननुमोदंश्च भावदोषेण मानवः। योऽनुमोदति हन्यन्तं सोऽपि दोषेण लिप्यते अधूष्यः सर्वभूतानामायुष्मान्निरुजः सदा । भवत्यभक्षयन् मांसं द्यावान् प्राणिनामिह्॥ हिरण्यदानैगींदानैभूभिदानैश्च सर्वशः। मांसस्यामक्षणे धर्मी विशिष्ट इति नः श्रुतिः अप्रोक्षितं वृथामांसं विधिहीनं न भक्षयेत। मक्षयन्निरयं याति नरो नास्त्यत्र संशयः ४४ प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकास्यया अरुपदोषमिह ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥ ४५ खादकस्य कृते जन्तृन् यो हन्यात् पुरुषाधमः महादोषतरस्तत्र घातको न तु खादकः॥ ४६ इज्यायज्ञश्चतिकतैयों मार्गैरवधोऽधमः। हन्याज्ञन्त्न् मांसगृष्तुः स वै नरकभाङ्गरः मक्षयित्वापि यो मांसं पश्चादपि निवर्तते। तस्यापि सुमहान् धर्मों यः पापाद्विनिवर्तते॥ थाहर्ता चानुमन्ता च विशस्ता कथविकयी। संस्कर्ता चोपभोक्ता च खादकाः सर्व एव ते इदमन्यत्तु वक्ष्यामि प्रमाणं विधिनिर्मितम्। पराणमाषाभिर्जुधं वेदेषु परिनिष्ठितम्॥

सर्वे इति। न हि इत्स्नो वेदः तथा तद्वोधिता यज्ञाश्च पुरुषं हिंसायां प्रवर्तयन्ति, किंतु परिसंख्याविधया निवृत्तिमेव बोधयन्तीत्यर्थः ॥१८॥ व्यालमृगाः सांसादपरावः॥३४॥

हन्यन्तं हन्यमानम् ॥४१॥ इज्या देवपूजा यज्ञोऽश्वमेधा-दिस्तदर्थे श्रुतिकृतैर्मार्गेहपायैरबुधो यज्ञोपनिषदमजानन्मांस-गृष्टुः केवछं यज्ञन्याजेन मासं भोजुकामः ॥ ४७ ॥ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः प्रजार्थिभिरुदाहतः। यथोक्तं राजशादूल न तु तन्मोक्षकांक्षिणाम् हविर्यत्संस्कृतं मन्त्रैः प्रोक्षिताभ्युक्षितं श्रुचि । वेदोक्तेन प्रमाणेन पितृणां प्रक्रियासुन्व ॥ ५२ अतोऽन्यथा वृथामांसमभक्ष्यं मनुरव्रवीत्। अखग्यमयशस्यं च रक्षोवंद्धरतषेम ॥ विधिहीनं नरः पूर्वं मांसं राजन्न मक्षयेत । अप्रोक्षितं वृथा मांसं विधिहीनं न भक्षयेत ॥ य इच्छेत्प्रक्षोत्यन्तमात्मीनं निरुपद्रवस् । स् वजेंयेत मांसानि प्राणिनामिह सर्वशः ५५ श्रयते हि पुरा करपे नृणां त्रीहिमयः पद्युः। येनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ५६ ऋषिभिः संशयं पृष्टो वसुश्चेदिपतिः पुरा । अमस्यमपि मांसं यः प्राह भक्ष्यमिति प्रभो॥ आकाशादवर्नि प्राप्तस्ततः स पृथिवीपतिः। पतदेव पुनश्चोकत्वा विवेश घरणीतलम् ५८ प्रजानां हितकामेन त्वगस्त्येन महात्मना। आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षितास्तपसा मृगाः क्रिया होवं न हीयन्ते पितृदैवतसंश्रिताः। प्रीयन्ते पितरश्चेव न्यायतो मांसतर्पिताः ६० इदं तु शृषु राजेन्द्र कीर्त्यमानं मयाऽनघ। अमक्षणे सर्वसुखं मांसस्य मनुजाधिप॥ ६१ यस्तु वर्षशतं पूर्णं तपस्तप्येतसुदारुणम् । यश्चेव वर्जयेन्मांसं सममेतन्मतं मम ॥ कौमुदे तु विशेषेण शुक्कपक्ष नराधिव। वर्जयेनमधुमांसानि धर्मो यत्र विधीयते ॥ ६३ चतुरो वार्षिकान्मासान्यो मांसं परिवर्जयेत चत्वारि भद्राण्यामोति कीर्तिमायुर्यशो बलम् अथवा मासमेकं वै सर्वमांसान्यभक्षयन्। अतीत्य सर्वदुःखानि सुखं जीवोन्निरामयः ६५ वर्जयन्ति हि मांसानि मासद्याः पक्षशोऽपि वा तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥ मांसं तु कौमुदं पक्षं वर्जितं पार्थ राजाभिः। सर्वभूतात्मभूतस्थैविदितार्थपरावरैः॥ नाभागेनाम्बरीषेण गयेन च महात्मना। आयुनाथानरण्येन दिलीपरघुपुरुभिः॥

कार्तवीर्यानिरुद्धाभ्यां नहषेण ययातिना । न्गेण विष्वगश्वेन तथैव शश्विनदुना ॥ ६९ युवनाश्वेन च तथा शिविनौशीनरेण च। मुचुकुन्देन मान्धात्रा हरिश्चन्द्रेण वा विभो॥ सत्यं वदत माऽसत्यं सत्यं धर्मः सनातनः। हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ७१ इयेनचित्रेण राजेन्द्र सोमकेन वृकेण च। रैवते रन्तिदेवेन वसुना सञ्जयेन च ॥ ७२ प्तैश्चान्यैश्च राजेन्द्र कृषेण भरतेन च । दुष्यन्तेन करूषेण रामालकंनरैस्तथा। विरूपार्श्वेन निमिना जनकेन च घीमता ७३ ऐंछन पृथुना चैव वीरसेनेन चव ह। इक्ष्वाकुणा शम्भुना च श्वेतेन सगरेण च ७४ अजेन धुन्धुना चेव तथव च सुवाहुना। हर्यश्वेन च राजेन्द्र श्लुपण भरतेन च ॥ पतैश्चान्येश्च राजेन्द्र पुरा मांसं न भक्षितम्। शारदं कौमुदं मासं ततस्ते खर्गमाप्टुवन्॥ ७६ ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रियान्विताः उपास्यमाना गन्धवैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥ तदेतदुत्तमं धर्ममहिसाधर्मेळक्षणम्। ये चरन्ति महात्मानो नाकपृष्ठे वसन्ति ते ७८ मधुमांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह धार्मिकाः। जनमत्रभाति मद्यं च सर्वे ते मुनयः स्मृताः ७९ इमं धर्मममांसादं यश्चरेच्छावयीत वा । अपि चेत्सुदुराचारो न जातु निरयं व्रजेत्८० पठेद्वा य इंदं राजञ्लुखयाद्वाप्यभीक्ष्णद्याः। अम्रांसभक्षणविधि पवित्रमृषिपृजितम् ॥ ७१ विमक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वकामैर्महायत । विशिष्टतां ज्ञातिषु च लभते नात्र संशयः ८२ आपन्नश्चापदो मुच्येद्वद्यो मुच्येत बन्धनात्। मुच्येत्तथाऽऽतुरो रोगादुःखानमुच्येत दुःखितः तिर्यग्योनिं न गच्छेत रूपवांश्च भवेन्नरः। ऋदिमान्वै कुरुश्रेष्ठ प्राप्त्रयाच महद्यशः॥ ८४ पतत्ते कथितं राजन्मांसस्य परिवर्जने। प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च विधानमृषिनिर्मितम् ८५

त्रीहिमयः पद्यः पुरोडाशादिरूपः त एतदुरकान्तमेधा अमेध्याः पशव इत्युक्त्वा तस्मादाहुः पुरोडाशसत्रं छोक्य-मिति ब्राह्मणात् ॥ ५६ ॥ अमक्ष्यमपि मासं मक्ष्यमित्या-

हातः पपातेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ आरण्याः प्रोक्षिता इति पर्य-मिक्रतानारण्यानुत्सजन्तीति श्रुतेरारण्येयज्ञं कृत्वाऽपि तेषां वधो न कृत इसर्थः ॥ ५९ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि मांसभक्षणिनेषेधे पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

3 9 8

युधिष्ठिर उवाच।

द्वायाष्ट्रर उवाचा इमे वै मानवा लोके नृशंसा मांसगृद्धिनः। विस्ज्य विविधानमध्यान्महारश्लोगणा इव १ अपूपान्विविधाकारान्शाकानि विविधानि च खाण्डवात्रसयोगान्न तथेच्छान्त यथाऽऽमिषम् तत्र मे बुद्धिरत्रैव विषये परिमुद्यते। न मन्ये रसतः किञ्चिन्मांसतोऽस्तीति किञ्चन तद्विच्छामि गुणान् श्रोतुं मांसस्यामक्षणे प्रभी मक्षणे चैव य दोषास्तांश्चैव पुरुषर्धमः॥ ४ सर्व तत्त्वेन धर्मन्न यथावदिह धर्मतः। किं चामध्यममध्यं वा सर्वमेतद्वद्ख मे॥ ५ यथैतद्यादशं चैव गुणा ये चास्य वर्जने। दोषा मक्षयतो येऽपि तन्मे बृहि पितामह ६

भीष्म उवाच।
एवमेतन्महाबाहो यथा वदिस भारत।
न मांसात्परमं किञ्चिद्रसतो विद्यते भुवि ७
क्षतक्षीणाभितप्तानां ग्राम्यधर्भरतात्मनाम्।
अध्वना कर्शितानां च न मांसाद्विद्यते परम्
सद्यो वर्धयति प्राणान्पृष्टिमग्र्यां द्धाति च।
न मक्ष्योऽस्यधिकः कश्चिन्मांसाद्स्ति परंतप

विवर्जिते तु बह्धो गुणाः कौरवनन्दन। ये भवन्ति मनुष्याणां तान्मे निगद्तः शृणु 🚯 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति। नास्ति शुद्रतरस्तस्मात्स नृशंसतरो नरः ११ न हि प्राणात प्रियतरं लोके किञ्चन विद्यते। तस्माइयां नरः कुर्याद्यथाऽऽत्मनि तथा परे ॥ शुकाच तात संभूतिमीसस्येह न संशयः। मक्षणे तु महान् दोषो निवृत्त्या पुण्यसुच्यते ॥ विधिना वेद्दष्टेन तद्भुकत्वेह न दुष्यति। यज्ञार्थे पदावः सृष्टा इत्यपि श्रूयते श्रुतिः॥ १४ अतोऽन्यथा प्रवृत्तानां राक्षसो विधिरुच्यते । क्षत्रियाणां तु यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृष्टु वीर्थेणोपार्जितं मांसं यथा भुअन्न दुष्यति। आरण्याः सर्वदैवत्याः सर्वशः प्रोक्षिता मृगाः अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन पूज्यते। नात्मानमपरित्यज्य मृगया नाम विद्यते ॥१७ समतामुपसङ्गम्य भूतं हन्यति हन्ति वा। अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति भारत॥१८ न हि लिप्यन्ति पापेन न चैतत्पातकं विदुः॥ न हातः सददां किञ्चिदिह लोके परत्र च १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकणीये भारतभाव-दीपे पश्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

इमे इति ॥ १ ॥ आरण्या इति यजमानेन उत्सृष्टा-नामप्यारण्यानां राज्ञां मृगयायां वधो न्याय्य एव। उत्सृष्ट-पशोर्जांवने तत्तद्देवतायास्तृष्ट्ययोगात् । अत एव कपि-खलानालभेतेत्यत्राधिकानामालम्भे दोषप्रसङ्गात्त्रितयेनैव शास्त्रार्थस्यानुष्टितत्वाद्वहुत्वस्य त्रित्वे पर्यवसानमुक्तम्।अन्यथा कपिञ्चलानामारण्यत्वेन पर्यभिकरणान्ते उत्सृष्टानां वधस्या-प्रसक्तेरधिकानामालम्भे दोषो न प्रसञ्चेत । तथा च यदि व्यधिकानुत्मुजेत्तहिं तद्वचे उत्सृष्टुः पापं यदि त्रनिव तर्द्धा- धिकवधे हन्तुः पापमिति ।सिद्धे तिदिस्मुक्तम् — आरण्याः सर्वदेवत्याः सर्वशः प्रोक्षिता मृगाः । अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन पूज्यत इति । सर्वश इति उत्पन्नमात्रस्य प्रहणम् ॥ १६ ॥ किञ्च हन्यमानात्पशोः स्ववधस्यापि सम्भवात् प्राणपणेनेयं ।क्षियमाणा मृगया न दोषायेत्याह— नात्मा- निमिति ॥१७॥ हन्यते भूतमनेन भूतं चैनं हन्ति ॥१८॥ एवं प्रश्वासमार्गमुक्तवा वस्तुतत्त्वमाह — न होति । न हि अगस्त्यवधुर्गपत्सवेषा पश्चामालम्मप्रोक्षणादिकमिदानीन्तनेन कर्त्ते शक्यं अतोऽप्रोक्षितानां वधे दोष एव । नापि प्राणपणत्वेन मृगयाया अदोषत्वम् । तस्कराणामित तथा निर्दोषत्वप्रसङ्गादिति हिशव्देन स्चितम् ॥ १९॥

यत्सर्वेष्विह भूतेषु दया कौरवनन्दन। न भयं विद्यते जातु नरस्येह द्यावतः ॥ २० दयावतामिमे लोकाः परे चापि तपिखनाम्। आहिंसालक्षणो धर्म इति धर्मविदो क्टिः॥ २१ यद्हिसात्मकं कर्म, तत्कुर्याद्यात्मवान्नरः । पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविरुच्यते ॥ २२ अमयं सर्वभूतेभ्यो यो ददशति दयापरः। अभयं तस्य भूतानि ददतीत्यनुशुभुम ॥ २३ क्षतं च स्खिछतं चैव पर्तितं कृष्टमाहतम्। स्वभृतानि रक्षन्ति समेषु विषमेषु च ॥ २४ नैनं ज्यालमृगाः घ्रान्ति न पिशाचा न राक्षसाः मुच्यते भयकालेषु मोक्षयेद्यो भये परान् ॥२५ प्राणदानात परं दानं न भूतं न भविष्यति। न ह्यात्मनः प्रियतरं किञ्चिद्स्तीह निश्चितम् अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत। मृत्युकाले हि भूतानां सद्यो जायति वेपशुः जातिजनमजरादुःखैनित्यं संसारसागरे। जन्तवः परिवर्तन्ते मरणादुद्विजन्ति च ॥२८ गर्भवासेषु पच्यन्ते क्षाराम्लकटुकै रसैः। मुत्रस्वेदपुरीषाणां परुषैर्भृदादारुणैः॥ जाताश्चाप्यवशास्तत्र चिछद्यमानाः पुनः पुनः याच्यमानाश्च दश्यन्ते विवशा मांसगृद्धिनः

आक्रम्य मार्थमाणाञ्च स्नाम्यन्ते वै पुनः पुनः नात्मनोऽस्ति प्रियतरः पृथिवीमनुस्त्य ह। तस्मात् प्राणिषु सर्वेषु दयावानात्मवान्भवेत् सर्वमांसानि यो राजन् यावजीवं न भक्षयेत् खर्गे स विपुलं स्थानं प्राप्तुयान्नात्र संशयः ३३ ये मक्षयन्ति मांसानि भृतानां जीवितैषिणाम् मध्यन्ते तेऽपि भृतैस्तैरिति मे नास्ति संशयः मांसं भक्षयते यस्माद्भक्षविष्ये तमप्यहम्। एतन्मांसस्य मांसत्वमनुबुद्धस्य भारतः॥ ३५ घातका बध्यते नित्यं तथा बध्यति भक्षिता आक्रोष्टा कुध्यते राजंस्तथा द्वेष्यत्वमाप्नुते ३६ येन येन दारीरेण यदात्कर्म करोति यः। तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्चते॥ अहिसा परमो धर्मस्तथाऽहिसापरो दमः। अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं तपः ॥ ३८ आर्हिसा परमो यज्ञस्तथाऽहिंसा परं फलम्। अहिंसा परमं मित्रमाईंसा परमं सुखम् ॥ ३९ सर्वयन्नेषु वा दानं सर्वतीर्थेषु वाऽऽप्लतम्। सर्वदानफलं वाश्ये नैतन्त्वयमहिंसया ॥ ४० अहिंसस्य तपोऽक्षय्यमाहिस्रो यजते सदा। अहिस्रः सर्वभूतानां यथा माता यथा पिता ॥ पतत् फलमहिंसाया भूयश्च कुरुपुङ्गव।

अंभीपाक च पच्यन्ते तां तां योनिमुपागताः। न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षशतैरपि ४२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि आहिंसाफळकथने षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

330

युधिष्ठिर उवाच । अकामाश्च सकामाश्च ये हताः स्म महामृधे कां गाति प्रतिपन्नास्ते तन्मे बूहि पितामह १ दुःखं प्राणपरित्यागः पुरुषाणां महामृधे । जानासि त्वं महाप्राञ्च प्राणत्यागं,सुदुष्करम्२

समृद्धौ वाऽसमृद्धौ वा शुभे वा यदि वाऽशुभे कारणं तत्र मे बूहि सर्वश्नो द्यसि मे मतः ३ भीष्म उवाच।

समृद्धौ वाऽसमृद्धौ वा शुभे वा यदि वाऽशुभे संसारेऽस्मिन्समायाताः प्राणिनः पृथिवीपते

जातिर्गर्मे जन्म ॥ २८ ॥ मां सः पूर्वजन्मिन सक्षितवानत एव तस्य मांसमहं सक्षयिष्यामीति व्यवहारान्मांसपदिनक्षिः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये

भारतभावदीपे षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

अकामा इति ॥ १ ॥

निरता येन भावेन तत्र में शृणु कारणम्।
सम्यकायमनुप्रश्नस्त्वयोक्तस्तु युधिष्ठिर ॥ ५
अत्र ते वर्तियेष्यामि पुरावृत्तामिदं नृप ।
द्वैपायनस्य संवादं कीटस्य च युधिष्ठिर ॥ ६
ब्रह्मभूतश्चरिवमः कृष्णद्वैपायनः पुरा ।
दद्र्या कीटं धावन्तं शीव्रं शकटवर्त्मीनि ॥ ७
गतिज्ञः सर्वभूतानां भाषाञ्चश्च शरीरिणाम् ।

व्यास उवाच । कीट संत्रस्तरूपोऽसि त्वरितश्चेव लक्ष्यसे। क धाविस तदाचक्ष्व कुतस्ते भयमागतम्॥ ९ कीट उवाच ।

सर्वज्ञः स तदा दृष्टा कीटं वचनमत्रवीत ॥ ८

शकटस्यास्य महतो घोष श्रुत्वा भयं मम। आगतं वै महाबुद्धे खन एष हि दारणः॥१० श्रूयते न च मां हन्यादिति ह्यस्मादपक्रमे। अवसतां च श्रुणोम्येनं गोपुत्राणां प्रतोद्यताम्॥ वहतां सुमहाभारं सन्निकर्षे खनं प्रभो। चृणां च संवाह्यतां श्रूयते विविधः खनः १२ श्रोतुमस्मद्विधेनेष न शक्यः कीटयोनिना। तस्माद्तिक्रमाम्येष भयादस्मात्सुदारुणात्॥ दुःखं हि मृत्युर्भूतानां जीवितं च सुदुर्लभम्। अतो भीतः पलायामि गच्छेयं नासुखं सुखात् भीष्म उवाच।

इत्युक्तः स तु तं प्राह क्रतः कीट सुखं तव।
मरणं ते सुखं मन्ये तिर्यग्योनौ तु वर्तसे॥१५
शब्दं स्पर्शे रसं गन्धं भोगांश्रोचावचान्बहून्
नाभिजानासि कीट त्वं श्रेयो मरणमेव ते १६
कीट उवाच।

सर्वत्र निरतो जीव इतञ्चापि सुसं मम।

चिन्त्यामि महाप्राञ्च तस्मादिच्छामि जीवितुं इहापि विषयः सर्वो यथादेहं प्रवर्तितः। मानुषाः स्थैर्यजाश्चैव पृथग्मोगा विशेषतः॥ अहमासं मनुष्यो वै शृद्धो बहुधनः प्रभो। अब्रह्मण्यो नृशंसश्च कदयों वृद्धिजीवनः॥१९

वाक्तिश्णो निकृतिप्रक्षो द्वेष्टा विश्वस्य सर्वशः। मिथ्याकृतोऽि विधिना परस्वहरणे स्तः॥

परखहरणे रतः॥ भृत्यातिथिजनश्चापि गृहे पर्यशितो मया। मात्सर्यात्स्वादुकामेन नृशंसेन बुभुक्षता २१ देवार्थ पितृयज्ञार्थमन्नं श्रद्धाहतं मया। न दत्तमर्थकामेन देयमन्नं पुरा किल ॥ 22 गुप्तं शरणमाश्रित्य भयेषु शरणागताः। अकस्मात्ते मया त्यका न त्राता अभयेषिणः॥ थनं धान्यं प्रियान्दारान्यानं वासस्तथाद्भृतम् श्रियं दृष्ट्वा मनुष्याणामस्यामि निरर्थकम् २४ ईर्ष्युः परसुखं दृष्ट्वा अन्यस्य न बुभूषकः। त्रिवर्गहन्ता चान्येषामात्मकामानुवर्तकः २५ नृशंसगुणभूयिष्टं पुरा कर्म कृतं मया। स्मृत्वा तद्जुतप्येऽहं हित्वा प्रियमिवात्मजम् शुभानां नाभिजानामि कृतानां कर्मणां फलम् माता च पूजिता वृद्धा बाह्मणश्चार्चितो मया सकुज्जातिगुणोपेतः सङ्गत्या गृहमागतः। अतिथिः पूजितो ब्रह्मस्तेन मां नाजहात्स्मृतिः कर्मणा पुनरेवाहं सुखमागामि लक्षये। तच्छोतुमहमिच्छामि त्वत्तः श्रेयस्तपोधन२९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि कीटोपाख्याने सप्तद्शाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

इहेति मानुषाणां स्थैर्यजानां स्थावराणां च विशेषतो भोगाः सन्ति जङ्गमानां तु साधारण्येनैव सर्वविषयजं सुखं दुःखं वाऽस्तीत्यर्थः॥ १८॥ पर्यशितः मृत्यादीन्परित्यज्याशनं

कृतवानस्मीत्यर्थः ॥ २१ ॥ न बुमूषकः अनैश्वर्यमिच्छन् ॥ २५ ॥ इति श्रोमहामारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तद्शाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

व्यास उवाच। श्रमेन कर्मणा यद्वै तिर्यग्योनौ न मुहासे। ममैंव कीट तत्कर्भ येन त्वं न प्रमुखसे ॥ १ अहं त्वां दर्शनादेव तार्थामि तपोबलात्। तपोबलादि बलवद्वलमन्यन्न विद्यते॥ जानामि पापैः स्वकृतैर्गतं त्वां कीट कीटताम अवाष्स्यसि पुनर्धर्मे धर्म तु यदि मन्यसे ॥ ३ कर्म भूमिकृतं देवा भुअते तिर्यगाश्च ये। धर्मों ऽपि हि मन्द्येषु कामार्थश्च तथा गुणाः ४ वाग्बद्धिपाणिपादैश्च व्यपेतस्य विपश्चितः। कि हास्यति मनुष्यस्य मंदस्यापि हि जीवतः जीवन् हि कुरुते पूजां विप्राप्रयः शशिसूर्ययोः ब्रवन्नपि कथां पुण्यां तत्र कीट त्वमेष्यसि॥ ६ गुणभूतानि भूतानि तत्र त्वसुपभोध्यसे। तत्र तेऽहं विनेष्यामि ब्रह्म त्वं यत्र वैष्यसि ७ स तथेति प्रतिश्रस कीटो वर्त्मन्यतिष्ठत । शकरो वजंश्र सुमहानागतश्च यहच्छया॥ ८ चकाक्रमेण भिन्नश्च कीटः प्राणान्सुमोच ह। संभूतः क्षात्रियकुले प्रसादादमितौजसः॥ ९ तमृषि द्रष्टुमगमत्सर्वास्वन्यास योनिषु । श्वाविद्रोघावराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ॥ श्वपाकशूद्रवैस्यानां क्षत्रियाणां च योनिषु। स कीट प्वमाभाष्य ऋषिणा सत्यवादिना। प्रतिस्मृत्याथ जग्राह पादौ मुर्झि कृताञ्जलिः॥ कीट उवाच।

इदं तद्तुलं स्थानमीप्सितं द्शभिर्गुणैः। यद्हं प्राप्य कीटत्वमागतो राजपुत्रताम् १२ वहिनत मामतिवलाः कुञ्जरा हेममालिनः।
स्यन्दनेषु च कांबोजा युक्ताः परमवाजिनः॥
उष्ट्राध्वतरयुक्तानि यानानि च वहिन्त माम्।
सवान्ध्रवः सहामात्यश्चाश्चामि पिशितौदनम्
ग्रहेषु स्वनिवालेषु सुखेषु शयनेषु च।
वराहेषु महाभाग स्वपामि च सुपूजितः॥१५
सर्वेष्वपररात्रेषु सृतमागधवन्दिनः।
स्तुवन्ति मां यथा देवा महेन्द्रं प्रियवादिनः॥
प्रसादात्सत्यसन्धस्य भवतोऽमिततेजसः।
यद्हं कीटतां प्राप्य संप्राप्ता राजपुत्रताम् १७
नमस्तेऽस्तु महाप्राज्ञ किं करोमि प्रशाधिमाम्
त्वत्तपोबलनिदिंष्टमिदं ह्यधिगतं मया॥ १८

व्यास उवाच ।
श्रीचितोऽहं त्वया राजन् वाग्भिरद्य यहच्छया
श्रद्य ते कीटतां प्राप्य स्मृतिर्जाता जुगुष्सिता
न तु नाशोऽस्ति पापस्य यस्त्वयोपचितः पुरा
शूद्रेणार्थप्रधानेन् नृशंसेनातताथिना ॥ २०
मम ते दर्शनं प्राप्तं तच्च वै सुकृतं त्वया ।
तिर्यग्योनी स्म जातेन मम चाम्यर्चनात्तथा
इतस्त्वं राजपुत्रत्वाद्वाह्माद्यण्यं समवाष्स्यासि ।
गोत्राह्मणकृते प्राणान् हुत्वाऽऽत्मानं रणाजिरे
राजपुत्र सुखं प्राप्य ऋत्ंश्चेवाप्तदाक्षिणान् ।
अथ मोदिष्यसे स्वगंत्रह्मभृतोऽव्ययः सुखी २३

तिर्यग्योन्याः शूद्धतामभ्युपैति शूद्धो वैश्यं क्षत्रियत्वं च वैश्यः। वृत्तन्शाघी क्षत्रियो ब्राह्मणत्वं स्वर्गे पुण्यं ब्राह्मणः साधुवृत्तः॥ २४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वाणे कीटोपाख्याने अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११८॥

336

शुभेन येन न मुद्यासे तन्ममैव कर्म ॥ १ ॥ तिर्यगा इत्यत्र वर्णलोप आर्षः । सिद्धा इत्यर्थः । धर्मोऽपि मनुष्येषु मूढेषु कामार्थः काम्य एवास्ति न तु निन्करमः एवं गुणा अपि कामार्था एव ॥४॥ वागिति । कर्मणि षष्टी वागा-दिहीनं बुधमबुधं वा जीवन्तं नरं किं हास्यति किं त्यक्ष्यति न किमपि । सवैंः पुरुषार्थेरयं त्यक्त इत्यर्थः ।। ५ ॥ जीवन् हीति। हे कीट यत्र विप्राप्यस्तत्र त्वमेष्यासि ॥६॥ गुणिति

तत्र विप्रत्वे त्वं भूतानि भोक्ष्यसे तत्र योनौ ते तुभ्यं अहं व्रह्म विनेष्यामि ब्रह्मविद्यां दास्यामि यत्र वा त्वं एष्यसि वांच्छिसि तत्र त्वा नेष्यामीति योजना ॥ ७ ॥ स इति यत्र यत्र गन्तुं मनसा इच्छितवान् तत्र तत्र ऋषिमेव दद्शें-त्यर्थः ॥ ११ ॥ गोब्राह्मणकृते प्राणान्हित्वा ब्राह्मण्यमवा-प्यसीति योजना ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासन-पर्वाण नैलक्ष्णीये भारतभावदीपे अष्टादशाधिकशततमोऽ-ध्यायः ॥ ११८ ॥

भीष्म उवाच। स्त्रधर्ममनुपाप्तः स्मर्जेव च वीर्यवान्। त्यक्तवा स कीटतां राजंश्वचार विपुरुं तपः१ तस्य धर्मार्थविद्यो द्या विष्युरं नाः।

तस्य धर्मार्थविदुषो दृष्टा तद्विपुळं तपः। आजगाम द्विजश्रेष्टः कृष्णद्वैपायनस्तद्।॥ २ व्यास उवाच।

क्षात्रं देवव्रतं कीट भूतानां परिपालनम्। क्षात्रं देवव्रतं ध्यायंस्ततो विप्रत्वमेष्यासि॥३ पाहि सर्वाः प्रजाः सम्यक् ग्रुभाग्रुभाविदात्मवान् ग्रुभैः संविभजन् कामैरश्रुभानां च पावनैः ४ आत्मवान् भव सुप्रीतः स्वधर्माचरणे रतः। क्षात्रीं तन्नं समुत्स्ज्य ततो विप्रत्वमेष्यसि भीष्म उवाच।

सोऽप्यरण्यमनुप्राप्य पुनरेव युधिष्ठिर।
महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रजा धर्मेण पाल्य च ॥ ६
अचिरेणैव कालेन कीटः पार्थिवसत्तम।
प्रजापालनधर्मेण प्रेत्य विप्रत्यमागतः॥ ७
ततस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा पुनरेव महायद्याः।

आजगाम महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ८ ं द्यासं उवाच । भोभो ब्रह्मर्षम श्रीमन् मा व्द्यथिष्टाः कथञ्चन ग्रुमकृष्ठुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ १ उपपद्यति धर्मज्ञ यथापापफलोपगम् । तस्मान्मृत्युभयात्कीर मा द्यथिष्टाः कथञ्चन धर्मलोपभयं ते स्यात्तस्माद्धर्म चरोत्तमम् । कीट उवाच ।

सुखातसुखतरं प्राप्तो भगवंस्तैवत्कृते ह्यहम् धर्ममूलां श्रियं प्राप्य पाप्मा नष्ट इहाद्य मे । भीष्म उवाच ।

भगवद्वचनात्कीटो ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभम् अकरोत्पृथिवीं राजन्यश्चयूपराताङ्किताम् । ततः सालोक्यमगमद्ग्रह्मणो ब्रह्मवित्तमः ॥१३ अवाप च पदं कीटः पार्थं ब्रह्म सनातनम् । स्वकर्मफलिन्वेत्तं व्यासस्य वचनात्तदा ॥१४ तेऽपि यस्मात्प्रभावेण हताः क्षत्रियपुङ्गवाः । संप्राप्तास्ते गार्ते पुण्याः तस्मान्मा शोच पुत्रकः

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि कृतिरोपाख्याने एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

320

युधिष्ठिर उवाच। विद्यातपोभ्यां दानाच किमेतेषां विशिष्यते पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह भीष्म उवाच।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। मैत्रेयस्य च संवादं कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ २ कृष्णद्वैपायनो राजन्नज्ञातचरितं चरन्। वाराणस्यामुपातिष्ठनमैत्रेयं स्वैरिणीकुले ॥ इ तमुपस्थितमासीनं ज्ञात्वा स मुनिसत्तमम् । अर्चित्वा भोजयामास मैत्रेयोऽरानमुत्तमम् ४ तद्श्रमुत्तमं भुक्त्वा गुणवत्सार्वकामिकम् । प्रतिष्ठमानोऽस्मयत प्रीतः कृष्णो महामनाः ५ तमुत्स्मयन्तं संप्रेक्ष्य मैत्रेयः कृष्णमञ्जवीत् । कारणं बृहि धर्मात्मन्त्यस्मियष्ठाः कुत्ञ्च ते ६

११९

अत्रेति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते; अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे एकोनविंशत्याधिकशततमोऽ-ध्यायः ॥ ११९ ॥ 220

विद्यातपोभ्यामिति ॥ १ ॥ मैत्रेयमपि अज्ञात-चरितं चरन्तमित्यर्थः। स्वं ईरयति धर्माय प्रेरयति स्वैरिणीः मुनिश्रेणी तस्याः कुले गृहे ॥ ३ ॥ अस्मयत विस्मयं प्राप्तवान् ॥ ५ ॥ कुतश्च ते प्रमोद इति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ तपितनो धृतिमतः प्रमोदः समुपागतः । पतत्पृच्छामि ते विद्वन्नभिवाद्य प्रणम्य च । आत्मनश्च तपोभाग्यं महाभाग्यं तवेह च ॥७ पृथगाचरतस्तात पृथगात्मसुखात्मनो ॥ अल्पान्तरमहं मन्ये विशिष्टमपि चान्वयात् ८ व्यास उवाचे ।

अतिच्छेदातिवादाभ्यां समयोऽयं समुपागतः असत्यं वेदवचनं कस्माद्वेदोऽनृतं वदेत्॥ ९ त्रीण्येव तु पदान्याहुः पुरुषस्योत्तमं व्रतम्। न दृह्येचैव दद्याच सत्यं चैव परं वदेत॥ १० इति वेदोक्तमृथिभिः पुरस्तात्परिकल्पितम्। इदानीं चैव नः कृत्यं पुरस्ताच परिश्रतम् ११ अरुपोऽपि तादशो दायो भवत्युत महाफलः तृषिताय च ते दत्तं हृदयेनानस्यता॥ तृषितस्तृषिताय त्वं दत्वैतद्दर्शनं मम। अजैपीर्महतो लोकान्महायज्ञैरिव प्रभो॥ १३ ततो दानपवित्रेण प्रीतोऽस्मि तपसैव च। पुण्यस्यैव हि ते सत्त्वं पुण्यस्यैव च दर्शनम्॥ पुण्यस्यैवाभिगन्धस्ते मन्ये कर्मविधानजम् । अधिकं मार्जनात्तात तथा चैवानुलेपनात १५ ग्रमं सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं द्विज। नो चेत्सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं भवेत्॥१६

यानीमान्युत्तमानीह वेदोक्तानि प्रशंससि। तेषां श्रेष्टतरं दानामिति मे नात्र संशयः॥ १७ दानक्रद्भिः कृतः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ते हि प्राणस्य दातारस्तेषु धर्मः प्रतिष्ठितः ॥ यथा वेदाः स्वधीताश्च यथा चेन्द्रियसंयमः। सर्वत्यागो यथा चेह तथा दानमजुत्तमम् १९ त्वं हि तात महाबुद्धे सुखमेष्यसि शोभनम्। सुखात्सुखतरप्राप्तिमाप्नते मतिमान्नरः ॥ २० तन्नः प्रत्यक्षमेवेदम्पलभ्यमसंशयम्। श्रीमन्तः प्राप्नवन्त्यर्थान्दानं यज्ञं तथा सुखम् सुखादेव परं दुःखं दुःखाद्व्यपरं सुखम्। दृश्यते हि महाप्राञ्च नियतं वै स्वभावतः २२ त्रिविधानीह वृत्तानि नरस्याहर्मनीषिणः। पुण्यमन्यत्पापमन्यन्न पुण्यं न च पापकम् २३ न चत्तं मन्यते तस्य मन्यते न च पातकम्। तथा स्वकर्मनिर्वृत्तं न पुण्यं न च पापकम् ॥ यज्ञदानतपःशीला नरा वै पुण्यकर्मिणः। येऽभिद्वह्यान्ति भूतानि ते वै पापक्रतो जनाः द्रव्याण्याददते सेव दुःखं यान्ति पतन्ति स। ततोऽन्यत्कर्मे यत्किञ्चित्र पुण्यं न च पातकम् रमस्वैधस्व मोदस्व देहि चैव यजस्व च। न त्वामिभविष्यन्ति वैद्या न च तपस्विनः

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि मैत्रेयभिक्षायां विशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

एतत् आत्मनस्तपोभाग्यं तव महाभाग्यं ते त्वां पृच्छामि आश्चर्यदर्शनं विना विस्मयो न भवतीति भावः ७ पृथागिति पृथगात्मा उपाधिपरिच्छिनो जीवः सुखात्मा अनुपाधिकं ब्रह्म पञ्चम्यथें षष्ठी। ततः पृथगाचरतस्तव जीवन्मुक्तस्य मुक्तामुक्तो-भयात्मनः अपेक्षयाहमात्मानमल्पान्तरं मन्ये। यतस्त्वं मद्भाग्यं हृष्ट्वा विस्मितोऽसि अतोऽहं त्वत्तोल्पान्तरोऽस्मील्यात्मानमनुमिनोमीत्यर्थः। अन्वयात् मित्रवंश्यत्वात् विशिष्टमपीतरेभ्यः ॥ ८॥ अतिच्छेदोऽत्यन्तमन्तरं मशकेन समुद्रशोषणमिव। अतिच्छंद इति पाठेऽपि स एवार्थः। अतिवादूस्तस्यैवार्थस्य कथनं लोके ताभ्यां विस्मयो मेऽभवत्। इदं स्थानं कतुशतं विना न प्राप्यतं इति वेदवचनमसत्यं जलमान्नदानेन तव तत्प्राप्तिदर्शनात्। देशकालपान्नश्रद्धाविशेषादल्यमपि महत्त-मत्वं जलमौक्तिकन्यायेन प्राप्रोतीति दर्शनात् कस्माद्वेदोऽ-

नृतं वदेदिति उक्तम् ॥९॥ पदानि पदनीयानि एतदेव त्रयमुत्तमं त्रतम् ॥१०॥ न अस्माभिरापि कृत्यं अवद्यकर्तव्यम्
॥ ११॥ दायो दानम् ॥ १२ ॥ त्वं महतो लोकानजैषीरिखेतन्मम दर्शनं प्रत्यक्षं तेनाहं विस्मितोऽस्मीति भावः
एतद्श्मीति पाठे स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥ धर्मतपोदानानि पुष्पत्रये दृष्टान्ता इत्याह—पुण्यस्येवेति ॥ १४ ॥ मार्जनात्तीर्थस्नानात् अनुलेपनात् वेदत्रतसमापनात् ॥ १५ ॥
त्रिविधानीत्यस्यान्त्यं पादं व्याचष्टे न वृत्तामिति तस्य ब्रह्मनिष्ठस्य यज्ञादीनि पुष्यं द्रोहादीनि पापं ततोऽन्यन्न पुष्यं न
च पापकमिति स्वकर्मनिर्वृत्तं पुष्यं पापं च न मन्यत इत्यर्थः
॥ २४ ॥ व्वं तु पुष्यस्यैवाधिकारीत्याह—रमस्वेति
॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये
भारतभावदीपे विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

भीष्म उवाच। यवसुक्तः प्रत्युवाच मैत्रेयः कर्मपूजकः। अत्यन्तश्रीमति कुले जातः प्राज्ञो बहुश्रुतः १ मैत्रेय उवाच।

असंशयं महापाज्ञ यथैवात्थ तथैव तत्। अनुज्ञातश्च भवता किचिड्रयामहं विभो॥ २ व्यास उवाचे।

यद्यद्चिछासि मैत्रेय यावद्यावद्यथा यथा। बूहि तत्त्वं महाप्राज्ञ गुप्रूषे वचनं तव ॥ मैत्रेय उवाच।

निर्दोषं निर्मेळं चैवं वचनं दानसंहितम् । विद्यातपोभ्यां हि भवान् भावितातमा न संशयः भवतो भावितात्मत्वाङ्घाभोऽयं सुमहान्मम । भूयो बुद्धाऽनुपर्यामि सुसमृद्धतपा इव॥ ५ अपि नो दर्शनादेव भवतोऽभ्युद्यो भवेत। मन्ये भवत्प्रसादोऽयं ताद्धि कर्म स्वभावतः ६ तपः श्रुतं च योनिश्चाप्येतद्वाह्मण्यकारणम्। त्रिभिर्गुणैः समुद्तिस्ततो भवति वै द्विजः ७ अस्मिस्तृप्ते च तृष्यन्ते पितरो दैवतानि च।

न हि श्रुत्वतां किञ्चिद्धिकं ब्राह्मणाद्दे॥१८ अन्धं स्यात्तम एवेदं न प्रज्ञायेत किञ्चन। चातुर्वण्यं न वर्तेत यमीधमीवृतानृते॥ यथा हि सुलभे क्षेत्रे, फलं विन्द्ति मानवः। पवं दत्वा श्रुतवति फलं दाता समक्षते॥ १० ब्रौह्मणश्चेन्न विन्देत श्रुतवृत्तोपसंहितः। प्रतिप्रहीता दानस्य मोघं स्याद्धनिनां धनम् अद्विविद्वान्हन्त्वन्नमद्यमानं च इन्ति तम्। तं चानं पाति यश्चानं स हन्ता हन्यतेऽबुधः प्रमुर्ह्यन्नमद्निद्वान् पुनर्जनयतीश्वरः। स चान्नाजायते तस्मात्स्क्ष्म एष व्यतिक्रमः यदेव ददतः पुण्यं तदेव प्रतिगृह्णतः। न होकचक्रं वर्तेत इत्येवसृषयो विदुः॥ १४ यत्र वै ब्राह्मणाः सन्ति श्रुतवृत्तोपसंहिताः। तत्र दानफलं पुण्यमिह चामुत्र चाश्रुते॥ १५ ये योनिशुद्धाः सततं तपस्यभिरता भृशम्। दानाध्ययनसंपन्नास्ते वै पूज्यतमाः सदा १६ तैर्हि सिद्धः कृतः पन्थास्तैन यातो न मुह्यते। ते हि स्वर्गस्य नेतारो यज्ञ वाहाः सनातनाः॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि मैत्रेयभिक्षायां एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२१॥

१२१

एवामिति ॥ १ ॥ पात्रगुणाहानस्य महाफलत्वं मैत्रेय आह—निद्रांपिमिति द्वाभ्याम् ॥ ४॥ भवतो द्र्श-नान्नोऽस्माकमभ्युदयो भवेदिति योजना ॥ ६ ॥ श्रुतं शास्त्रज्ञानम् ॥ ७॥ बाह्मणादृते इदमन्धं तम एव स्याद्यतो वर्णधर्मादिकं तेन विना न प्रज्ञायेतेति सम्बन्धः ॥ ८ ॥ अद्क्षिति । तमदन्तं सः अवुधः अदतोऽन्नस्य च ताह-शस्य हन्ता स्त्रयमपि हन्यते दोषेणेत्यर्थः । तचान्नं पाति यचान्नामिति पाठे तचान्नमद्यमानं सत्तमत्तारं हन्तीति पूर्वे-णान्वयः। यचात्रं स च तस्य हन्ता मूर्खस्ताभ्यां हताभ्याम-यमबुधो दाता हन्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रभुरिति ।

यतिश्व ब्रह्मचारी च पक्कावस्वामि नावुसाविति स्मृतेर्विद्वानञ्च-मदंस्तस्य प्रभुर्भवाति ईश्वरत्वाच क्षेत्रभूतः सन् पुनर्जनयति दात्रे अनेकगुणितं प्रयच्छतीत्यर्थः स च दातुरनाजायते प्रजाह्मेण गृहस्थश्चेतत्र यस्यात्रं तस्य सन्ततिसिते सूक्ष्मो व्यातिक्रमोऽस्ति तेन गृहस्थः परपाकं नाश्रीयादिति गम्यते ॥ १३ ॥ यदेवेति प्रतिमहीत्रमावे अन्नस्य वृद्धिर्ने स्यात् बृद्धयमावे दातुद्द्विः अवातिने स्यादिति दातृप्रतिप्रहीतारी चकवल्लोकतन्त्रं वहत इत्यर्थः ।। १४ ॥ इति श्रमिहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्डीये भारतभावदीपे एकविंशत्य-धिकशततमोऽच्यायः ॥ १२१॥

भीष्म उवाच। प्वमुक्तः स भगवान् मैत्रेयं प्रत्यभाषतः दिष्टयैवं त्वं विजानासि दिष्ट्या ते बुद्धिरीहशी लोको ह्यार्यगुणानेव भूयिष्ठं तु प्रशंसति। रूपमानवयोमानश्रीमानःश्राप्यसंशयम् ॥ २ दिष्ट्या नाभिभवन्ति त्वां दैवस्तेऽयमनुष्रहः यत्ते भृशतरं दानाद्वर्तथिष्यामि तच्छुणु ॥ ३ यानीहागमशास्त्राणि याश्च काश्चित्प्रवृत्तयः। तानि वेदं पुरस्कृत्य प्रवृत्तानि यथाक्रमम् ॥४ यहं दानं प्रशंसामि भवानपि तपःश्रते। तपः पवित्रं वेदस्य तपः स्वर्गस्य साधनम् ५ तपसा महदाप्रोति विद्यया चेति नः श्रुतम्। तपसैव चापनुदेचचान्यदापि दुष्कृतम्॥ यद्यद्धि किचित्संघाय पुरुषस्तप्यते तपः। सर्वमेतद्वामोति विद्या चेति नः श्रुतम्॥ ७ दुरन्वयं दुष्प्रधर्षे दुरापं दुरतिक्रमम्। सर्व वै तपसाऽभ्येति तपो हि बलवत्तरम्॥८ सुरापोऽसंमतादायी भ्रूणहा गुरुतल्पगः। तपसा तरते सर्वमेनसञ्च प्रमुच्यते ॥ सर्वविद्यस्तु चक्षुष्मानपि यादशतादशम्। तपस्विनं तथैवाहुस्ताभ्यां कार्यं सदा नमः १० सर्वे पूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः। दानप्रदाः सुखं प्रत्य प्राप्नवन्तीह च श्रियम्११

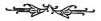
इमं च ब्रह्मलोकं च लोकं च बलवत्तरम्। अन्नदानैः सुकृतिनः प्रतिपद्यन्ति लौकिकाः १२ पूजिताः पूजयन्त्येते मानिता मानयन्ति च। स दाता यत्र यत्रैति सर्वतः संप्रणूयते॥ १३

अकर्ता चैव कर्ता च
लभते यस्य यादशम् ।
यदि चोर्ध्व यद्यभो वा
स्वान् लोकानभियास्यति १४
प्राप्स्यसि त्वन्नपानानि
यानि वांच्लिस कानिचित् ।
मेधाव्यसि कुले जातः
श्रुतवाननृशंसवान् १५

कौमारचारी वतवानमैत्रेय निरतो भव।

एतदृहाण प्रथमं प्रशस्तं गृहमेधिनाम्॥ १६
यो भर्ता वासिता तृष्टो भर्तुस्तृष्टा च वासिता
यस्मिन्नेवं कुळे सर्वे कल्याणं तत्र वर्तते॥१७
अद्भिगीत्रान्मलीमेव तमोग्निप्रभया यथा।
दानेन तपसा चैव सर्वपापमपोहति॥ १८
स्वस्ति प्राप्नृहि मैत्रेय गृहान् साधु वजाम्यहम्
एतन्मनसि कर्तव्यं थ्रेय एवं भविष्यति॥१९
तं प्रणम्याथ मैत्रेयः कृत्वा चापि प्रदाक्षिणम् ॥
स्वस्ति प्राप्नोतु भगवानित्युवाच कृताञ्जल्यः

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्यणि दानध्रमेपर्वणि मैत्रेयभिक्षायां व्राविदात्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

युधिष्ठिर् उवाच।

सत्स्रीणां समुदाचारं सर्वधर्मविदां वर । श्रोतिमिच्छाम्यहं त्वत्तस्तन्मे बूहि पितामह ॥१

१२२

पविमिति ॥ १ ॥ आर्थगुणान्यसृगुणान् ॥ २ ॥ वर्तायेष्यामि कथयिष्यामि ॥ ३॥ असम्मतादायी यथा च मरप्रतिग्रहमिमनन्यते स्तेनो भवतीति स्पृतेः स्तेनः॥९॥यः सर्ववित्स चक्षुष्मान् यादशतादृशमि तपस्तिनं तथैव चक्षुष्म-जन्तमेवाहुः ताभ्यां सर्ववित्तपस्तिभ्याम् ॥१०॥ कौमारचारी

प्रथमनयाः ॥१६॥ वासिता स्वद्धी ॥ १७ ॥ इति श्रीमहा-भारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्टीये भारतभावदीपे द्वाविंदा-त्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३ सत्स्त्रीणामिति ॥१॥ भीष्म उवाच।

सर्वज्ञां सर्वतत्त्वज्ञां देवलोके मनस्विनीम्।
कैकेयी सुमना नाम शांडिलीं पर्यपृच्छत ॥२
केन वृत्तेन कल्याणि समाचारेण केन वा।
विश्र्य सर्वपापानि देवलोकं त्वमागता ३
हुताशनशिखेव त्वं ज्वलमाना स्वतेजसा।
सुता ताराधिपस्येव प्रभया दिवमागता ॥ ४
अरजांसि च वस्त्राणि धारयन्ती गतल्लमा
विमानस्था ग्रुभा मासि सहस्रगुणमोजसा ५
न त्वमल्पेन तपसा दानेन नियमेन वा।
इमं लोकमनुप्राप्ता त्वं हि तत्त्वं वदस्व मे ६
इति पृष्टा सुमनया मधुरं चारुहासिनी।
शांडिली निभृतं वाक्यं सुमनामिदमब्रवीत ७

नाहं काषायवसना नापि वल्कलधारिणी न च मुंडा च जिटला भृत्वा देवत्वमागता८, अहितानि च वाक्यानि सर्वाणि पक्षणि च अप्रमत्ता च भर्तारं कदाचिन्नाहमबुवम् ॥ ९ देवतानां पितृणां च ब्राह्मणानां च पूजने। अप्रमत्ता सदा युक्ता श्वश्रूश्वशुरुवर्तिनी ॥ १० पैशुन्ये न प्रवर्तामि न ममतन्मनोगतम्। अद्वारि न च तिष्ठामि चिरं न कथयामि च असद्वा हिसतं किञ्चिदहितं वापि कर्मणा।

रहस्यमरहस्यं वा न प्रवर्तामि सर्वथा॥ १२ कार्यार्थे निर्गतं चापि भर्तारं गृहमागतम्। आसनेनोपसंयोज्य पूजयामि समाहिता १३ यद्त्रं नाभिजानाति यद्भोज्यं नामिनन्द् नि । भक्षं वा यदि वा लेहां तत्सर्वे वर्जयाम्यहम् कुटंबार्थे समानीतं यंतिकश्चित्कार्यमेव तु। प्रातरुत्थाय तत्सर्वे कारयामि करोमि च १५ प्रवासं यदि में याति भर्ता कार्येण केनाचित मङ्गलैर्बहुभिर्युक्ता भवामि नियता तदा॥ १६ अञ्जनं रोचनां चैव स्नानं माल्यानुलेपनम् । ू प्रसाधनं च निष्कानते नाभिनन्दामि भर्तिर नोत्थापयामि भर्तारं सुखसुप्तमहं सदा। आन्तरेष्वपि कार्येषु तेन तुष्यति मे मनः १८ नायासयामि भर्तारं कुटुम्बार्थेऽपि सर्वदा । गुप्तगुद्या सदा चास्मि सुसंमृष्टनिवेशना १९ इमं धर्मपथं नारी पालयन्ती समाहिता। अरुन्धतीव नारीणां स्वर्गलोके महीयते २० भीष्म उवाच।

पतदाख्याय सा देवी सुमनायै तपस्विनी। पतिधर्म महाभागा जग्रामादर्शनं तदा २१ यश्चेदं पांडवाख्यानं पठेत्पर्वणि पर्वणि। स देवलोकं संप्राप्य नन्दने स सुखी वसेत्२२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि शाण्डिलीसुमनासंवादे त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२३॥

358

युधिष्ठिर उवाच। साम्नि चापिप्रदाने च ज्यायः किं भवता मतम् प्रवृहि भरतश्रेष्ठ यदत्र व्यतिरिच्यते १ भीष्म उवाच।

भाष्म उवाच। साम्रा प्रसाचते कश्चिद्दानेन च तथा परः। पुरुषप्रकृतिं ज्ञात्वा तयोरेकतंर भजेत॥ २ गुणांस्तु श्रणु मे राजन् सान्त्वस्य भरतर्षम । दारुणान्यपि भृतानि सान्त्वेनाराध्येद्यथा ३ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । यहीत्वा रक्षसा मुक्तो द्विजातिः कानने स्थार

गृहीत्वा रक्षसा मुक्तो द्विजातिः कानने यथा कश्चिद्राग्बुद्धिसंपन्नो ब्राह्मणो विज्ञने वने । गृहीतः कुच्छूमापन्नो रक्षसा भक्षयिष्यता ५

मङ्गलैनियतेति मङ्गलस्त्रमात्रं धारयामि न तु ताम्बूला-दीनित्यर्थः ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्डीये भारतभावदीवे त्रयोविंशत्याधिकशततमोऽ-

ध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

साम्नीति ॥ १॥

स बुद्धिश्वतिसंपन्नस्तं दृष्टाऽतीव भीषणम् । सामैवास्मिन्प्रयुजे न सुमोह न विद्यये ६ रक्षस्तु वाचं संपूज्य प्रश्नं पप्रच्छ तं द्विजम् । मोस्यूसे बूहि मे प्रश्नं केनास्मि हारिणः कृदाः ७ सुद्वतम्य सञ्चिन्त्य ब्राह्मणस्तस्य रक्षसः । आमिर्गाथाभिरत्यग्नः प्रश्नं प्रतिजगाद् ह ॥ ८ ब्राह्मण उवस्च ।

विदेशस्थो विलोकस्थो विना नूनं सुहुज्जनैः विषयानतुलान् भुङ्क्षे तेनासि हरिणः कृशः नूनं मित्राणि ते रक्षः साध्यचरितान्यपि। स्वदोषाद्परज्यन्ते तेनासि हरिणः कृदाः॥ धनैश्वर्याधिकाः स्तब्धास्त्वहुणैः परमावराः अवजानान्त नूनं त्वां तेनासि हरिणः क्रुदाः गुणवान्विगुणानन्यात्रनं पश्यसि सत्कृतान् । प्राज्ञोऽप्राज्ञान्विनीतात्मा तेनासि हरिण:कृशः अवृत्या क्रिइयमानोऽपि वृत्युपायान्विगर्हयन् माहात्म्याद्यथसे नूनं तेनासि हरिणः क्रदाः ॥ संपीड्यात्मानमार्यत्वात्त्वया कश्चिदुपस्कृतः । जितं त्वां मन्यते साधो तेनासि हरिणः कशः क्किश्यमानान्विमार्गेषु कामकोधावृतात्मनः। मन्ये त्वं ध्यायासि जनांस्तेनासि हारिणः क्रशः प्रशासम्भावितो नूनमप्रकेरपसंहितः। हीयमानोसि दुर्वृत्तैस्तेनासि हरिणः क्रशः॥ नूनं मित्रमुखः रात्रुः कश्चिदार्यवदाचरन्। वञ्चायित्वा गतस्त्वां वै तेनासि हरिणः क्रशः प्रकाशार्थगतिर्नूनं रहस्यकुशलः कृती। तज्ज्ञैर्न पूज्यसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः १८ असत्स्वपि निविष्टेषु व्वतो मुक्तसंशयम्। गुणास्ते न विराजन्ते तेनासि हरिणः कृशः धनबुद्धिश्रुतैहींनः केवलं तेजसान्वितः। महत्प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः क्र्याः २० तपः प्राणिहितात्मानं मन्ये त्वारण्यकांक्षिणम् बान्धवा नाभिनन्दन्ति तेनासि हरिणः क्रशः इष्टभार्यस्य ते नूनं प्रातिवेदयो महाधनः। युवा सुलालेतः कामी तेनासि हरिणः क्र्राः नूनमर्थवतां मध्ये तव वाक्यमनुत्तमम्।

न भाति कालेऽभिहितं तेनासि हरिणः क्रुवाः हढपूर्वे श्रुतं मूर्खे कुपितं हृद्यियम्। अजनेतुं न शकोषि तेनासि हरिणः कृशः २४ नूनमासञ्जयित्वा त्वां कृत्ये कार्स्मिश्चदीप्सिते कश्चिदर्थयते नित्यं तेनासि हरिणः कुदाः २५ः न्नं त्वां सुगुणेयुक्तं पूजयानं सुहृद्वयम्। ममार्थ इति जानीते तेनासि हरिणः कृशः२६ अन्तर्गतमभिप्रायं नूनं नेच्छसि लज्जया। विवेकं प्राप्तिशैथिल्यात्तेनासि हरिणः कुशः२७ नानावुद्धिरुचो लोके मनुष्यानूनामिच्छासि । ब्रहीतं स्वगुणैः सर्वोस्तेनासि हरिणः कुशः ॥ अविद्वान्भीरुरल्पार्थे विद्याविक्रमदानजम्। यशः प्रार्थयसे नूनं तेनासि हारिणः कृशः २९ चिराभिलपितं किञ्चित्फलमप्राप्तमेव ते। कृतमन्यैरपहृतं तेनासि हरिणः कृदाः ॥ ३० नुनमात्मकृतं दोषमपश्यन्तिश्चिदात्मनः। अकारणेऽभिद्यासोसि तेनासि हरिणः कृदाः **॥** साधून गृहस्थान दृष्ट्वाच तथा साधून्वनेचरान् मुक्तांश्चावसथे राक्तांस्तेनासि हरिणः कृदाः ॥ सुद्धदां दुःखमार्तानां न प्रमाध्यास हानिजम् अलमर्थगुणहींनं तेनासि हारिणः क्रशः॥ ३३ धर्म्यमर्थ्यं च काम्यं च काले चाभिहितं वचः न प्रतीयन्ति ते नूनं तेनासि हारिणः क्रशः ३४ दत्तानकुराछैरथीनमनीषी साञ्जजीविषः। प्राप्य वर्तयसे नूनं तेना सि हरिणः कृदाः ३५ पापान् प्रवर्धतो दृष्टा कल्याणानावसीदतः। भ्रवं गईयसे नित्यं तेनासि हरिणः क्रशः ३६ परस्परविरुद्धानां प्रियं नूनं चिकीर्षसि । सहदासुपरोधेन तेनासि हरिणः क्रशः॥ ३७

श्रोत्रियांश्च विकर्मस्थान् प्राज्ञांश्चाप्यजितेन्द्रियान् । मन्येऽनुष्यायसि जनां-स्तेनासि हरिणः क्रुद्याः॥ ३८ पवं संपूजितं रक्षो विष्रं तं प्रत्यपूजयत् । सखायमकरोच्चैनं संयोज्यार्थोर्मुमोच ह॥ ३९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि हरिणकृशकाख्याने चतुर्विशतयधिकशततमाऽध्यायः ॥ १२४ ॥

हरिणः पाण्डुरवर्णः ।। ७ ॥ अनात्माविषयिणी चिन्ता पाण्डुत्वक्रशत्वहेतुः दानाभावे सामैव जीवनोपाय इत्यथ्यायतात्पर्यम्। ।। ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्विशत्यधिकशतत्मोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

युाधिष्टिर उवाच।

जन्म मानुष्यकं प्राप्य कर्मक्षेत्रं सुदुर्लभम्। श्रेयोर्थिना द्रिद्रेण किं कर्तव्यं पितामह ॥ दानानामुत्तमं यच देयं यच यथा यथा। मान्यान्पूज्यांश्च गाङ्गेय रहस्यं वकुमर्हसि २

वैशम्पायन उवाच। एवं पृष्टो नरेन्द्रेण पाण्डवेन यशस्विना।

भ्रमीणां परमं गुहां भीष्मः प्रोवाच पार्थिवम्॥ भीष्म उवाच ।

श्र्णुप्वावहितो राजन्धर्मगुह्यानि भारत। यथा हि भगवान्त्यासः पुरा कथितवान्मयिध देवगुह्यमिदं राजन्यमेनाक्तिष्टकर्मणा। नियमस्थेन युक्तेन तपसी महतः फलम् ॥ ५ येन यः प्रीयते देवः प्रीयन्ते पितरस्तथा। ' ऋषयः प्रमधाः श्रीश्च चित्रगुप्तो दिशां गजाः ऋषिधर्मः स्मृतो यत्र सरहस्यो महाफलः। महादानफलं चैव सर्वयञ्जफुलं तथा॥ यश्चैतद्वं जानीयाज्ज्ञात्वा वा कुरुतेऽनघ। स दोषो दोषवांश्चेह तैर्गुणैः सह युज्यते ॥ ८ द्शस्नासमं चकं द्शचकसमो ध्वजः। दशध्वजसमा वेश्या दशवेश्यासमी नृपः ९ अर्धेनैतानि सर्वाणि नृपतिः कथ्यतेऽधिकः। त्रिवर्गसहितं शास्त्रं पवित्रं पुण्यलक्षणम्॥ धर्मव्याकरणं पुण्यं रहस्यश्रवणं महत्। श्रोतव्यं धर्मसंयुक्तं विहितं त्रिद्शौः स्वयम्॥ पितृणां यत्र गुह्यानि प्रोच्यन्ते श्राद्धकर्मणि । देवतानां च सर्वेषां रहस्यं कथ्यतेऽखिलम्॥ ऋषिधर्मः स्मृतो यत्र सरहस्यो महाफलः। महायज्ञफलं चैव सर्वदानफलं तथा॥ ये पठान्ति सदा मर्त्या येषां चैवोपतिष्ठति । श्रुत्वा च फलमाचष्टे स्वयं नारायणः प्रभुः॥

गवां फलं तीर्थफलं यज्ञानां चैव यत्फलम्। पतत्फल्लमवामोति यो नरोऽतिथिपूजकः॥१५ श्रोतारः श्रद्धानाश्च येषां शुद्धं च मानसम्। तेषां व्यक्तं जिता लीकाः श्रद्दधानेन साधुना मुच्यते किंहिवणाञ्चेव न स पापेन लिप्यते। धर्मं च लभते नित्यं प्रत्य लोकगतो नरः १७ . कस्यचित्त्वथ कालस्य देवदूतो यहच्छया। स्थितो ह्यन्तर्हितो भूत्वा पर्यभाषत वासवस् यो तौ कामगुणोपेतावश्विनौ भिषजां वरौ। आज्ञयाऽहं तयोः प्राप्तः सनरान् पितृदैवतान् कस्माद्धि मैथुनं श्राद्धे दातुर्भोक्तृश्च वर्जितम्। किमर्थं च त्रयः पिंडाः प्रविमक्ताः पृथक् पृथक् प्रथमः कस्य दातव्यो मध्यमः कच गच्छति। उत्तरश्च स्मृतः कस्य एतदिच्छामि वेदितुम् श्रद्धानेन दूतेन भाषितं धर्मसंहितम्। पूर्वे सास्त्रिद्शाः सर्वे पितरः पूज्य खेचरम् २२

पितर ऊचुः।

स्वागतं तेऽस्तु भद्रं श्रेयतां खेचरोत्तम।
गृहार्थः परमः प्रश्नो भवता समुदीरितः ॥२३
श्राद्धं दत्वा च भुक्त्था च पुरुषो यः स्त्रियं व्रजेत
पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि शेरते २४
प्रविभागं तु पिंडानां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः।
पिंडो ह्यथस्ताद्गच्छंस्तु अप आविश्य भावयेत
पिण्डं तु मध्यमं तत्र पत्नी त्वेका सम्भुते।
पिण्डस्तृतीयो यस्तेषां तं द्याज्ञातवेदसि २६
पष श्राद्धविधः प्रोक्तो यथा धर्मो न लुप्यते।
पितरस्तस्य तुष्यन्ति प्रहृष्टमनसः सदा॥ २७
प्रजा विवर्धते चास्य अक्षयं चोपतिष्ठाति।

देवदूत उवाच । आनुपूर्व्येण पिंडानां प्रविमागः पृथक् पृथक्

\$50

जन्मेति ॥ १ ॥ यमेन प्राप्तामिति शेषः ॥ ५ ॥ दशानां पश्चनां सूना वधो यत्र सा पश्चन्नातिर्दशसूना चक्रं चक्रवान् तैलिकः व्वजः सुरापायी तृपः खुद्रो राजा ॥ ९ ॥ अधिको तृपतिस्तु एतानि सर्वाणि अधेन तुलयन् कथ्यते । एतच तारतम्यं प्रतिग्रहार्थमुच्यते। एवं दुष्प्रातिग्रहपराङ्मुखेन त्रिवर्गशास्त्रं धर्माधिकामशास्त्राणि ज्ञेयानि ॥ १० ॥तत्राप्यर्थ-

कामयोः प्रसिद्धत्वाद्धर्मशास्त्राण्येव श्रोतन्यानीत्याह—धर्मेन्त्यादिना ॥ १९ ॥ पठन्ति शाक्तं उपतिष्ठति सम्यक् स्कुरति आचष्टे च यः स स्वयं नारायण एवेति ज्ञातव्यः ॥ १४ ॥ एवं स्तुत्वा शास्त्रमारभते गवां फलमिति शास्त्र-सङ्क्षेपः ॥१५॥ श्रोतार इति द्वाभ्यां श्रद्धाप्रशंसा ॥१६॥ सनरान् सहर्षोन्प्राप्तः प्रष्टुमिति शेषः ॥ १९ ॥ पूज्य सम्पूज्य ॥ २२ ॥

पितृणां त्रिषु सर्वेषां निरुक्तं कथितं त्वया।
एकः समुद्भृतः पिंडो ह्यथस्तात्कस्य गच्छाति ॥
कं वा प्रीणयते देवं कथं तारयते पितृन्।
मध्यमं तु तदा पत्नी भुंक्तेऽनुज्ञातमेव हि ॥३०
किमर्थं पितरस्तस्य कव्यमेव च भुक्षते।
अत्र यस्त्विन्तिमः पिण्डो गच्छते जातवेदसम्
भवते का गतिस्तस्य कं वा समनुगच्छाति।
पतिद्च्छाम्यहं श्रोतुं पिण्डेषु त्रिषु या गतिः
फलं वृक्तिं च मार्ग च यश्चैनं प्रतिपद्यते।

पितर ऊचुः।

सुमहानेष प्रश्नो वै यस्त्वया समुदीरितः ३३ रहस्यमद्भतं चापि पृष्टाः स्म गगनेचर। एतदेव प्रशंसन्ति देवाश्च मुनयस्तथा ॥ ३४ तेऽप्येवं नाभिजानन्ति पित्कार्यविनिश्चयम् वर्जियत्वा महात्मानं चिरजीविनमुत्तमम् ३५ पितृभक्तस्तु यो विप्रो वरलब्धो महायशाः। त्रयाणामपि पिण्डानां श्रुत्वा भगवतो गतिम् देवदूरेन यः पृष्टः श्राद्धस्य विधिनिश्चयः । गति त्रयाणां पिण्डानां शृण्डवावहितो मम अपो गच्छति यो हात्र शशीनं होष प्रीणयेत्। राशी प्राणयते देवान् पितृश्चैव महामते ॥ ३८ भुंके तु पत्नी यं चैषामनुज्ञाता तु मध्यमम्। पुत्रकामाय पुत्रं तु प्रयच्छन्ति पितामहाः ३९ हव्यवाहे तु यः पिण्डो दीयते तन्निबोध मे। पितरस्तेन तृष्यन्ति प्रीताः कामान् दिशंति च पतत्ते कथितं सर्वे त्रिषु विण्डेषु या गतिः। ऋत्विग्यो यजमानस्य पितृत्वमनुगच्छति॥ तस्मिन्नहनि मन्यन्ते परिहार्ये हि मैथुनम्। शुचिनातु सदा श्राइं भोक्तव्यं खेचरोत्तम

ये मया कथिता दोषास्ते तथा स्युर्न चान्यथा।
तस्मात्स्नातः श्रुचिः श्लान्तः
श्राद्धं भुञ्जीत वै द्विजः॥ ४३
प्रजा विवर्धते चास्य यश्चैवं संप्रयच्छति।
ततो विद्युत्प्रभो नाम ऋषिराह महातपाः ४४

आदित्यतेजसा तस्य तुल्यं रूपं प्रकाशते। स च धर्मरहस्यानि श्रुत्वा शक्रमथात्रवीत्॥

तिर्घग्योनिगतान् सत्त्वान्
मर्त्या हिंसन्ति मोहिताः।
कीटान् पिपीलिकान् सपीन्
भेषान् समृगपक्षिणः॥ ४६
किल्विषं सुबहु प्राप्ताः किस्विदेषां प्रतिकिया ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः॥४७ पितरश्च महाभागाः पूजयन्ति स्म तं मुनिम्।

शक्र उवाच।

कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां प्रमासं पुष्कराणि च४८ प्तानि मनसा ध्यात्वा अवगाहेत्ततो जलम् । तथा मुच्यति पापेन राहुणा चन्द्रमा यथा॥ ज्यहं स्नातः स भवति निराहारश्च वर्तते l स्पृशते यो गवां पृष्ठं वालिधं च नमस्यति॥ ततो विद्युत्प्रभो वाक्यमभ्यभाषत वासवम्। अयं सूक्ष्मतरो धर्मस्तं निवोध शतकतो ५१ घृष्टो वटकपायेण अनुलिप्तः प्रियंगुणा। क्षीरेण षष्टिकान् भुक्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते श्रुयतां चापरं गृह्यं रहस्यमृषिचिन्तितम् । श्रुतं मे भाषमाणस्य खाणोः स्थाने बृहस्पतेः॥ रुद्रेण सह देवेश तिन्नोध शचीपते। पर्वतारोहणं कृत्वा पकपादो विभावसुम् ५४ निरीक्षेत निराहार ऊर्ध्वबाहुः कृताञ्जलिः। तपसा महता युक्त उपवासफलं लभेत् ॥ ५५ राज्ञमभिस्तापितोऽर्कस्य सर्वपापमपोहति। श्रीष्मकालेऽथ वा शीते पवं पापमपोहति॥ ततः पापात्प्रमुक्तस्य द्यातिभवति शाश्वती। तेजसा सूर्यवहीयो भाजते सोमवत्पनः॥ ५७ मध्ये त्रिदशवर्गस्य देवराजः शतऋतुः। उवाच मधुरं वाक्यं बृहस्पतिमनुत्तमम्॥ ५८ धर्मग्रह्यं तु भगवन्मानुषाणां सुखावहम् । सरहस्याश्च ये दोषास्तान् यथावदुदीरय ५९

चिरजीविनं मार्कण्डेयम् ॥ ३५॥ यतैः ऋत्विक् श्राद्धभोक्ता यजमानस्य पितृत्वं गच्छति तस्माद-न्यात्मतां गतः स्वाश्चियं न गच्छेत्पारदार्यदोषतुत्व्यं होतिदि-त्यर्थः॥ ४९॥ एतच वरणमारभ्य द्रष्टव्यमित्याद्ययेनाह

—्द्युचिनेति ॥ ४२ ॥ वटकषायेण वटजटाकषायेण प्रियङ्गुः राजसर्षपः षष्टिकान् षष्टिरात्रेण पकं धान्यम्॥५२ विभावसुं सूर्यम् ॥ ५४ ॥

बृहस्पतिरुवाच।' प्रतिमेहन्ति ये सूर्यमनिलं द्विषते च ये। हब्यवाहे प्रदीते च समिधं ये न जुह्वति ६० बालवत्सां च ये धेनुं दुहन्ति श्लीरकारणात् तेषां दोषान्प्रवक्ष्यामि तान्निनोध शचीपते ६१ भानुमाननिलधैव हृदयवाहश्च वासव। लोकानां मातरश्चेव गावः सृष्टाः स्वयंभवा ॥ लोकांस्तारियतुं शक्ता मत्येष्वेतेषु देवताः। सर्वे भवन्तः श्रुण्वन्तु एकैकं धर्मानिश्चयम् ६३ वर्षाणि षडशीतिं तु दुर्वृत्ताः कुळपांसनाः। स्त्रियः सर्वाश्च दुर्वृत्ताः प्रतिमेहन्ति या रविम् अनिलद्वेषिणः शक्र गर्भस्या च्यवते प्रजा। ह्व्यवाहस्य दीप्तस्य समिधं ये न जुह्वति ६५ अग्निकार्येषु वै तेषां हृदयं नाश्चाति पावकः। श्रीरं तु बालवत्सानां ये पिबन्तीह मानवाः ॥ न तेषां श्रीरपाः केचिजायन्ते कुलवर्धनाः। प्रजाक्षयेण युज्यन्ते कुलवंशक्षयेण च॥ पवमेतत्पुरा दृष्टं कुलवृद्धैर्द्धिजातिभिः। तस्माद्वज्योनि वज्योनि कार्यं कार्यं च नित्यशः भूतिकामेन मत्येन सत्यमेत द्वीमि ते। ततः सर्वा महाभाग देवताः समस्त्रणाः ६९ ऋषयश्च महाभागाः पृच्छन्ति स्म पितृंस्ततः पितरः केन तुष्यन्ति मत्यीनामल्पचेतसाम्॥ अक्षयं च कथं दानं भवेचैवोध्वदेहिकम्। आनुण्यं वा कथं मत्यां गच्छेयुः केन कर्मणा पतिद्वामहे श्रोतुं परं कौतूहलं हि नः। पितर ऊचुः।

श्रूयतां येन तुष्यामो मत्यांनां साधुकर्मणाम्।
नीळपृण्डप्रमोक्षेण अमावास्यां तिळोद्कैः ७३
वर्षासु दीपकैश्चैव पितृणामनृणो भवेत्।
अक्षयं निट्यंळीकं च दानमेतन्महाफलम् ७४
अस्माकं परितोषश्च अक्षयः परिकीर्त्यंतं।
श्रद्धधानाश्च ये मर्ला आहरिष्यन्ति सन्तितम्
दुर्गात्ते तार्याय्यद्गित नरकात्प्रपितामहान्।
पितृणां भाषितं श्रुत्वा हृष्टरोमा तपोधनः॥
वृद्धगाग्यों महातेजाँस्तानेवं वाक्यमत्रवीत्।
के गुणा नीळषण्डस्य प्रमुक्तस्य तपोधनाः ७७
वर्षासु दीपदानेन तथैव च तिछोद्कैः।

पितर ऊचुः ।
नीलपण्डस्य लाङ्गूलं तोयमभ्युद्धरेद्यदि ७८
पित्रं वर्षसहस्राणि पितरस्तेन तिर्पताः ।
यस्तु श्रङ्गगतं पङ्कं कूलादुद्धृत्य तिष्ठति ॥ ७९
पितरस्तेन गच्छन्ति सोमलोकमसंशयम् ।
वर्षासु दीपदानेन शशीवच्छोभते नरः ॥ ८०
तमोरूपं न तस्यास्ति दीपकं यः प्रयच्छति ।
अमावास्यां तु ये मत्याः प्रयच्छन्ति तिलोदकम्
पात्रमौदुम्बरं गृह्य मधुमिश्रं तपोधन ।
कृतं भवति तैः श्राद्धं सरहस्यं यथार्थवत् ८२
हृष्पुष्टमनास्तेषां प्रजा भवति नित्यदा ।
कुलवंशस्य वृद्धिस्तु पिण्डदस्य फलं भवेत्
श्रह्धानस्तु यः कुर्यात्पितृणामनृणो भवेत् ८३
एवमेष समुद्दिष्टः श्राद्धकालक्रमस्तथा ।
विधिः पात्रं फलं चैव यथावदनुकीर्तितम् ८४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पितृरहस्यं नाम पञ्जविशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२५॥

seed sono

१२६

भीष्म उवाच।

केन ते च भवेत्प्रीतिः कथं तुष्टि तु गच्छासि । इति पृष्टः सुरेन्द्रेण प्रोवाच हरिरीश्वरः ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

न्यायतो वै महाभागाः संशयः समुदाहतः

१२६

विष्णुरुवाच ।

ब्राह्मणानां परीवादों मम विद्रेषणं महत्। ब्राह्मणेः पूजितैनिंत्यं पूजितोऽहं न संशयः २ नित्यामिवाद्या विप्रेन्द्रा भुक्वा पादौ तथात्मनः तेषां तृष्यामि मत्यांनां यश्चक्रे च विं हरेत् वामनं ब्राह्मणं हृद्वा वराहं च जलोत्थितम्। उद्घृतां घरणीं चैव सूधी ध्रारयते तु यः ४ न तेषामशुमं किश्चित्करूमणं चोपपद्यते। अश्वत्थं रोचनां गां च पूजयेद्यो नरः सदा ५ पूजितं च जगत्तेन सदेवासुरमानुषम्। तेन रूपेण तेषां च पूजां गृह्वामि तत्त्वतः॥ ६ पूजा ममेषा नास्त्यन्या यावह्योकाः प्रतिष्ठिताः अन्यथा हि वृथा मत्याः पूजयन्त्यव्यवुद्धयः। नाहं तत्प्रतिगृह्वामि न सा तृष्टिकरी मम ८

इन्द्र उवाच ।

चकं पादौ वराहं च ब्राह्मणं चापि वामनम् उद्धृतां घरणीं चैव किमथे त्वं प्रशंसासि ॥ ९ भवान्स्जाति भृतानि भवान्संहरति प्रजाः। प्रकृतिः सर्वभृतानां समत्यानां सनातनी १०

भीष्म उवाच।
संप्रहस्य ततो विष्णुरिदं वचनमव्रवीत।
चक्रेण निहता दैत्याः पद्भां कान्ता वसुंधरा
वाराहं रूपमास्थाय हिरण्याक्षो निपातितः।
वामनं रूपमास्थाय जितो राजा मया बालेः
परितृष्टो भवाम्येवं मानुपाणां महात्मनाम्।
तन्मां ये पूजायिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः
अपि वा ब्राह्मणं दृष्टा ब्रह्मचारिणमागतम्।
ब्राह्मणाष्ट्रयाहुतिं दत्वा असृतं तस्य भोजनम्

पेन्द्रीं सम्ध्यामुपासित्वा आदित्याभिमुखः स्थितः सर्वतीथषु स स्नातो मुच्यते सर्विकिट्विषैः॥ १५ पतद्वः कथितं गुह्यमस्थिलेन तपोधनाः। संशयं पृच्छमानानां किं भूयः कथयाम्यहम् बलदेव उवाच।

श्रूयतां परमं गुहां मानुषाणां सुखावहम् । अजानन्तो यदबुधाः क्लिश्यन्ते भूतिपीडिताः कल्य उत्थाय यो मत्याः स्पृशोद्गां वै घृतं दाधि सर्षपं च प्रियंगुं च कल्मषात् प्रतिमुच्यते १८ भृतानि चैव सर्वाणि अग्रतः पृष्ठतोऽपि वा । उच्छिष्टं वाऽपि चिछद्रेषु वर्जयन्ति तपोधनाः देवा ऊचुः।

प्रगृह्यौदुंबरं पात्रं तोयपूर्ण उद्क्र्मुखः। उपवासं तु गृह्णीयाद्यद्वा संकल्पयेद्रतम्॥ २० देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं चापि।सिध्यति अन्यथा हि वृथा मर्लाः कुर्वते स्वल्पबुद्धयः उपवासे बलौ चापि ताम्रपात्रं विशिष्यते। विलाभेक्षा तथाऽर्घ्यं च पितृणां च तिलोदकम् ताम्रपात्रेण दात्व्यमन्यथाऽल्पफलं भवेत। गृह्यमेतत्समुद्दिष्टं यथा तुष्यन्ति देवताः॥ २३ धर्म उवाच।

राजपौरुषिक विप्रे घाण्टिक परिचारिके।
गोरश्रके वाणिजके तथा कारुकुर्शालवे २४
भित्रद्वहानधीयाने यश्च स्पादृष्णीपतिः।
पतेषु दैवं पित्र्यं वा न देयं स्यात्कथञ्चन २५
पिण्डदास्तस्य हीयन्ते न च प्रीणाति वै पितृन्
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते २६
पितरस्तस्य देवाश्च अग्नयश्च तथैव हि।
निराशाः प्रतिगच्छन्ति अतिथेरप्रतिग्रहात॥
स्त्रीग्नेगोंग्नैः कृतमैश्च ब्रह्मग्नेर्यरतिग्रहात॥
स्वाद्मेणोंग्नैः कृतमैश्च ब्रह्मग्नेर्यरतिग्रहातः।
स्वाद्मेणों भवत्यभिर्यस्यातिथिरनर्चितः २८

त्यदोषो भवत्येभिर्यस्यातिथिरनर्चितः २८ आग्नेरुवाच । पादमुद्यम्य यो मर्त्यः स्पृशेद्गाश्च सुदुर्मतिः। ह्यणं वा महाभागं दीप्यमानं तथाऽनलम्

ब्राह्मणं वा महाभागं दीप्यमानं तथाऽनलम् तस्य दोषाः प्रवाह्यामि तच्छूणुध्वं समाहिताः दिवं स्पृशात्यशब्दोऽस्य त्रस्यन्ति पितरश्च वै वैमनस्यं च देवानां कृतं भवति पुष्कलम् । पावकश्च महातेजा हृद्यं न प्रतिगृह्णाति ३१ आजन्मनां शतं चैव नरके पच्यते तु सः । निष्कृातिं च न तस्यापि अनुमन्यन्ति काहिंचित तस्माद्वावो न पादेन स्प्रष्ट्या चै कदाचन । ब्राह्मणश्च महातेजा दीप्यमानस्तथाऽनलः ३३ श्रद्धानेन मत्येन आत्मनो हितमिच्छता । पते दोषा मया प्रोक्तास्त्रिषु यः पाद्मुत्सुजेत्॥ विश्वामित्र उवाच ।

श्रूयतां परमं गुद्धं रहस्यं धर्मसंहितस्। परमान्नेन यो दद्यातिपतॄणामौपहारिकम् ३५ गजच्छायायां पूर्वस्यां कुतपे दक्षिणामुखः। यदा भादपदे मासि भवते बहुळे मघा ॥ ३६ श्रूयतां तस्य दानस्य यादशो गुणविस्तरः। कृतं तेन महच्छाद्धं वर्षाणीह त्रयोदश ३७

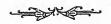
गाव ऊचुः। बहुले समंगे हाकुतोभये च क्षेमे च संख्येव हि भूयसी च। यथा पुरा ब्रह्मपुरे सवत्सा शतऋतोर्वज्रधरस्य यज्ञे 36 भूयश्च या विष्णुपदे स्थिता या विभावसोश्चापि पथे स्थिता या। देवाश्च सर्वे सह नारदेन प्रकुर्वते सर्वसहेति नाम ॥ 36 मंत्रेणैतेनाभिवन्देत यो वै विसुच्यते पापक्रतेन कर्मणा। लोकानवामोति पुरंदरस्य गवां फलं चन्द्रमसो द्यति च॥ पतं हि मन्त्रं त्रिदशाभिज्रष्टं पठेत यः पर्वसु गोष्टमध्ये। न तस्य पापं न भयं ने शोकः सहस्रनेत्रस्य च याति लोकम् ટર भीष्म उवाच।

क्थ सप्त महाभागा ऋषयो लोकविश्वताः। विसष्ठप्रमुखाः सर्वे ब्रह्माणं पद्मसम्बम् ॥ ४२ प्रदक्षिणमभिकम्य सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः। उवाच वचनं तेषां विसष्ठो ब्रह्मवित्तमः॥ ४३ सर्वप्राणिहितं प्रश्नं ब्रह्मश्चत्रे विशेषतः। द्रव्यहीनाः कथं म्त्यां द्रिद्राः साधुवर्तिनः४४ प्राप्तुवन्तीह यज्ञस्य फलं केन च कर्मणा। प्रतच्छुत्वा वचस्तेषां ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ४५

ब्रह्मोवाच ।

अहो प्रश्नो महाभागा गृहार्थः परमः श्रुमः स्था मर्थानां भवद्भिः समुदाहतः ४६ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये निश्चिलेन तपोधनाः। यथा यज्ञफलं मत्यों लभते नात्र संशयः ४७ पौषमासस्य श्रुक्ते वै यदा युज्येत रोहिणी। तेन नक्षत्रयोगेन आकाशशयनो भवेत्॥ ४८ एकवस्तः श्रुचिः स्नातः श्रद्धानः समाहितः सोमस्य अर्थमयः पीत्वा महायज्ञफलं लभेत् पतदः परमं गृहां कथितं द्विजसत्तमाः। यन्मां भवन्तः पृच्छन्ति सूक्ष्मतत्वार्थद्शिंनः

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि देवरहस्ये षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

220

विभावसुरुवाच।
सिळलस्याञ्जाळ पूर्णमक्षताश्च घृतोत्तराः।
सोमस्योत्तिष्टमानस्य तज्जळं चाक्षतांश्च तान्
स्थितो ह्यभिमुखो मर्त्यः पौर्णमास्यां बाळ हरेत्
अग्निकार्यं कृतं तेन हुताश्चास्याग्नयस्त्रयः २
वनस्पतिं च यो हन्यादमावास्यामबुद्धिमान्
अपि ह्येकेन पत्रेण ळिज्यते ब्रह्महत्यया॥ ३

दन्तकाष्ठं तु यः खादेदमावास्यामबुद्धिमान्। हिसितश्चन्द्रमास्तेन पितरश्चोद्विजन्ति च ४ हव्यं न तस्य देवाश्च प्रतिगृह्णन्ति पर्वस्तु। कुण्यन्ते पितरश्चास्य कुळे वंशोऽस्य हीयते५

श्रीखवाच । प्रकीर्णे भाजनं यत्र भिन्नभाण्डमथासनम् । योषितश्चैव् हन्यन्ते कश्मकोपहते गृहे॥ ६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

* द्वितीयार्थे प्रथमा।

१२७

सिळिळस्योति ॥१॥

देवताः पितरश्चेव उत्सवे पर्वणीषु वा। निराशाः प्रतिगच्छन्ति कश्मलोपहतावृहात् अङ्गिरा उवाच । यस्तु संवत्सरं पूर्ण दद्यादीपं करअके। सुवर्चलामुलहस्तः प्रजा तस्य विवर्धते ॥'८ गाग्यं उवार्च। आतिथ्यं सततं कुर्याद्दीपं द्यात्रंतिश्रये। वर्जयानो दिवा खापंन च मांसानि मक्षयेत गोब्राह्मणं न हिस्याच पुष्कराणि च कीर्तयेत एष श्रेष्ठतमो धर्मः सरहस्यो महाफलः ॥ १० अपि ऋतशतैरिष्टा क्षयं गच्छति तद्धविः। न त श्रीयन्ति ते धर्माः श्रद्धधानैः प्रयोजिताः इदं च परमं गुद्धं सरहस्यं निवोधत। आदकर्षे च दैवे च तैर्थिके पर्वणीषु च १२ रजलला च या नारी श्वित्रिकाऽपत्रिका च या पताभिश्चक्षुषा दृष्टं हविनांश्चनित देवताः १३

पितरञ्च न तुष्यन्ति वर्षाण्यपि त्रयोदश ।

शुक्कवासाः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत्। कीर्तयेद्धारतं चैव तथा स्यादश्चयं हविः॥ धौम्य उवाच।

१४

भिन्नभाण्डं च खद्दां च कुक्कुटं शुनकं तथा। अप्रशस्तानि सर्वाणि यश्च वृक्षो गृहेरुहः॥ भिन्नभाण्डे कालि प्राहुः खद्दायां तु धनक्षयः। कुक्कुटे शुनके चैव हविनाश्चान्ति देवताः। वृक्षमुले धुवं सत्त्वं तस्माद्वृक्षं न रोपयेत्॥

जमद्शिख्वाच।

यो यजेद्श्वमधेन वाजपेयशतेन ह । अवाक्शिरावा लम्बेत सत्रं वा स्फीतमाहरेत् न यस्य हृदयं शुद्धं नरकं स धुवं व्रजेत् । तुल्यं यज्ञश्च सत्यं च हृदयस्य च शुद्धता १८ शुद्धेन मनसा दत्वा सकुप्रस्थं द्विजातये । व्रह्मलोकमनुपाप्तः पर्याप्तं तिब्रद्र्शनम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वाणे देवरहस्ये सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

326

वायुरुवाच ।

किञ्चिद्धमें प्रवक्ष्यामि मानुषाणां सुखावहम् सरहस्याश्च ये दोषास्तान् श्रृणुध्वं समाहिताः अग्निकार्यं च कर्तव्यं परमान्नेन भोजनम् । दीपकश्चापि कर्तव्यः पितृणां सतिस्रोदकः २ पतेन विधिना मर्त्यः

> श्रद्दधानः समाहितः। चतुरो वार्षिकान् मासान् यो द्दाति तिलोदकम्॥

भोजनं च यथाशकत्या ब्राह्मणे वेद्पारगे।
प्राप्त पशुक्रभ्यशतस्येह फलं प्राप्तोति पुष्कलम् ४
इदं चैवापरं गुद्धमप्रशस्तं निवोधत।
अग्नेस्तु वृषलो नेता हविर्मुढाश्च योषितः॥ ५
मन्यते धर्म प्वेति स चाधमेण लिप्यते।
अग्नयस्तस्य कुप्यन्ति शृद्धयोनि स गच्छति ६
पितरश्च न तुष्यन्ति सह देवैविंशेषतः।
अग्नयश्चित्तं तु यत्तत्र ब्रुवतस्तिन्ने बोध मे॥ ७

करज्ञ पुनर्वेले वृक्षविशिविशेषी ॥ ८॥ अपुत्रिकेति च्छेदः ॥ १३ ॥ सत्वं वृश्चिकसर्पादि न रोपयेत् गृहे हेति शेषः ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्ताविशत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

किञ्चिदिति ॥ १ ॥ अमेररणीस्थस्य वा वैदिकस्य नेता देशान्तरप्रापको यदि योषितः हविषा सोमाज्यपयः-प्रमृतिना यज्ञावशिष्टेन इडादिस्थानीयेन मृढाः स्युस्तिर्हि तस्य दोषः ॥ ५ ॥ प्रायश्चितं च वक्ष्यामीति शेषः ॥ ७ ॥ यत्कृत्वा तु नरः सम्यक् सुखी भवति विज्वरः गवां मूत्रपुरीषेण पयसो च घृतेन च॥ अग्निकार्य त्र्यहं कुर्यान्निराहारः समाहितः। ततः संवत्सरे पूर्णे प्रतिगृह्णान्त देवताः॥ ९

हप्यन्ति पितरश्चास्य थ्राद्धकाल उपिथते। एष हाधर्मो धर्मश्च सरहस्यः प्रकीर्ततः॥ मत्योंनां खर्गकामानां प्रेत्य खर्गसुखावहः ११

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि देवरहस्ये अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२८॥

329

लोमरा उवाच।

परदारेषु ये सक्ता अक्वत्वा दारसंग्रहम् । निराशाः पितरस्तेषां श्राद्धकाले भवन्ति वै परदाररतियश्च यश्च वन्ध्यामुपासते। ब्रह्मस्यं हरते यश्च समदोषा भवन्ति ते॥ असंभाष्या भवन्त्येते पितृणां नात्र संशयः। देवताः पितरश्चेषां नाभिन्द्दन्ति तद्वविः ३ तस्मात्परस्य वै दारांस्त्यजेद्धन्थ्यां च योषितं ब्रह्मस्यं हि न हर्तद्यमात्मनो हितमिच्छता ४ श्रूयतां चापरं गुह्यं रहस्यं धर्मसंहितम् । श्रेद्धानेन कर्तट्यं गुरूणां वचनं सदा॥ ५ द्वाद्रयां पौर्णमास्यां च मासि मासि घृताक्षतं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छेत तस्य पुण्यं निवोधत॥ ६ सोमश्च वर्धते तेन समुद्रश्च * महोद्धिः। अश्वमेधचतुर्भागं फलं सजाति वासवः॥ ७ दानेनैतेन तेजस्वी वीर्यवांश्च भवेन्नरः।

प्रीतश्च भगवान् सोम इष्टान् कामान् प्रयच्छति श्रूयतां चापरो धर्मः सरहस्यो महाफलः। इदं कलियुगं प्राप्य मनुष्याणां सुखावहः॥ ९ कल्यमुत्थाय यो मर्त्यः स्नातः श्रुक्केन वाससा तिलपात्रं प्रयच्छेत ब्राह्मणेभ्यः समाहितः १० तिलोदकं चयो दद्यात्पितृणां मधुना सह। दीपकं कुसरं चैव श्रूयतां तस्य यत्फलम् ११ तिल्पात्रे फलं प्राहभगवान् पाकशासनः। गोप्रदानं चयः कुर्याङ्क्मिदानं च शाश्वतम् अग्निष्टोमं च यो यैइं यजेत बहुद्क्षिणम्। तिलपात्रं सहैतेन समं मन्यन्ति देवताः ॥१३ तिलोदकं सदा श्राद्धे मन्यन्ते पितरोऽश्लयम् दीपे च कुसरे चैव तुष्यन्तेऽस्य पितामहाः॥ खर्गे च पितृलोके च पितृद्वाभिपूजितम्। एवमेतन्मयोहिष्टमृषिदृष्टं पुरातनम्॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि लोमशरहस्ये ऊनिर्त्रिश्चर्धिकशततमोऽध्यायः॥१२९॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे अष्टार्विशत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

शासनपर्वाण नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनत्रिंशद्धिक-शततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

 महान्त्युदकानि धीयन्तेऽस्मिन्निति। यद्वा महानामु-परदारेष्विति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते अतु- त्सवानामुद्धिरिव महोत्साहवांश्च भवति ।

भीष्म उवाच। ततस्त्वाषिगणाः सर्वे पितरश्च सदेवताः। अरुन्धर्तां तपोवृद्धामपृच्छन्त समाहिताः १ समानशीलां वीर्येण वसिष्टस्य महात्मनः। त्वत्तो धर्मरहस्यानि श्रोतुमिच्छामहे वयम्।

अरुन्धत्युवश्च।

यत्ते ग्रह्मतमं भद्रे तत्त्रभाषितुमहिसि॥

तपोवृद्धिर्भया प्राप्ता भवतां स्मर्णेन वै। भवतां च प्रसादेन धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् सगुह्यान्सरहस्यांश्च तान् शृगुध्वमशेषतः। श्रद्धाने प्रयोक्तव्या यस्य शुद्धं तथा मनः॥ ४ अश्रद्धानो मानी च ब्रह्महा गुरुतल्पगः। असंभाष्या हि चत्वारो नैषां धर्म प्रकाशयेत अहन्यहानि यो दद्यात्कपिलां द्वादशीः समाः मासि मासि च सत्रेण यो यजेत सदा नरः६ गवां शतसहस्रं च यो दद्याज्ज्येष्ठपुष्करे। न तद्धर्मफळं तुल्यमतिथिर्यस्य तुष्यति॥ ७ श्रूयतां चापरो धर्मों मनुष्याणां सुखावहः। अद्धानेन कर्तव्यः सहरस्यो महाफलः॥ ८ कल्यमुत्थाय गोमध्ये गृह्य दर्भान्सहोदकान्। निषिञ्चेत गवां श्रङ्गे मस्तकेन च तज्जलम् ९ प्रतीच्छेत निराहारस्तस्य धर्मफलं श्रृणु। श्र्यन्ते यानि तीर्थानि त्रिषु छो केषु कानिचित् सिद्धचारणजुष्टानि सेवितानि महर्षिभिः। अभिषेकः समस्तेषां गवां श्रङ्गोदकस्य च ॥ ११ साधु साध्वित चोदिष्टं दैवतैः पितृभिस्तथा भृतैश्चैव सुसंहष्टेः पूजिता साऽप्यरुन्धती १२ पितामह उवाच।

अहो भर्मों महाभागे सरहस्य उदाहृतः। वरं ददामि ते घन्ये तपस्ते वर्धतां सदा ॥१३ यम उवाच।

रमणीया कथा दिव्या युष्मत्तो या मया श्रुता श्रूयतां चित्रगुप्तस्य भाषितं मम च प्रियम् १४ रहस्यं धर्मसंयुक्तं शक्यं श्रोतुं महर्षिभिः। श्रद्धानेन मर्ल्येन आत्मनो हितमिच्छता॥ १५ न हि पुण्यं तथा पापं कृतं किञ्चिद्विनेश्यति।

पर्वकाले च यत्किञ्चिदादित्यं चाधितिष्ठति॥ प्रेतलोकं गते मत्यें तत्तत्सर्वं विभावसुः। प्रतिजानाति पुण्यात्मा तच तत्रोपयुज्यते १७ किञ्चिद्धमें प्रवश्यामि चित्रगुप्तमतं ग्रुमम्। पानीयं चैव दीपं च दातन्यं सततं तथा १८ उपानहाँ च च्छत्रं च कपिला च यथातथम्। पुष्करे कपिला देया ब्राह्मणे वेदपारगे॥ १९ अग्निहोत्रं च यत्नेन सर्वशः प्रतिपालयेत्। अयं चैवापरो धर्मश्चित्रगुप्तेन भाषितः॥ २० फलमस्य पृथक्तवेन श्रोतुमहीन्त सत्तमाः। प्रलयं सर्वभूतैस्त गन्तव्यं कालपर्ययात्॥ २१ तत्र दुर्गमनुप्राप्ताः श्चनृष्णापरिपीडिताः। दह्यमाना विपच्यन्ते न तत्रास्ति पछायनम्॥ अन्धकारं तमो घोरं प्रविशन्सरपबुद्धयः। तत्र धर्म प्रवक्ष्यामि येन दुर्गाणि सन्तरेत्र३ अल्पदययं महार्थं च प्रेत्य चैव सुखोदयम्। पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेतलोके विशेषतः॥ तत्र पुण्योदका नाम नदी तेषां विधीयते। अक्षयं सिछिछं तत्र शीतछं हामृतोपमम्॥ २५ स तत्र तोयं पिवति पानीयं यः प्रयच्छति । प्रदीपस्य प्रदानेन श्र्यतां गुणविस्तरः॥ २६ तमोन्धकारं नियतं दीपदो न प्रपश्यति। प्रभां चास्य प्रयच्छन्ति सोमभास्करपावकाः देवताश्चानुमन्यन्ते विमलाः सर्वतो दिशाः। द्योतते च यथाऽऽदित्यः प्रेतलोकगतो नरः॥ तस्माद्दीपः प्रदातस्यः पानीयं च विशेषतः। कपिलां ये प्रयच्छन्ति ब्राह्मणे वेदपारगे २९ पुष्करे च विशेषेण श्रूयतां तस्य यत्फलम्। गोशतं सवृषं तेन दत्तें भवति शाश्वतम्॥ ३० पापं कर्म च यत्किञ्चिद्रह्महत्यासमं भवेत । शोधयेत्कपिला होका प्रदत्तं गोशतं यथा ३१ तस्मान्त कपिला देया की मुद्यां ज्येष्टपुष्करे। न तेषां विषमं किञ्चित्र दुःखं न च कण्टकाः उपानहीं च यो द्यात्पात्रभृते द्विजोत्तमे। छत्रदाने सुखां छायां लभते परलोकगः॥ ३३

830

प्रतिजानाति अर्पयति उपयुज्यते पुण्यपापकर्ता ॥ १७॥ तत इति ॥ १ ॥ प्रयोक्तव्याः धर्मा वाच्याः ॥ ४ ॥ | प्रकृष्टो लयः अदर्शनं यस्मात्तरप्रलयं मरणम् ॥२ १॥

न हि दत्तस्य दानस्य नाशोऽस्तीह कदाचन। चित्रगुप्तमतं श्रुत्वा हृष्टरोमा विभावसुः॥ ३४ उवाच देवताः सर्वाः पितृश्चैव महाद्युतिः। श्रुतं हि चित्रगुप्तस्य धर्मगुद्यं महात्मनः॥ ३५ श्रद्यानाश्च ये मर्त्या ब्राह्मणेषु महात्मसु। दानमेतत्प्रयच्छन्ति न तेषां विद्यते भयम् ३६ श्वर्मदोषास्त्विमे पञ्च येषां नास्तीह निष्कृतिः

असंभाष्या अनाचारा वर्जनीया नराधमाः।।
ब्रह्महा चैव गोम्नश्च परदाररतश्च यः।
अश्रद्धानश्च नरः स्त्रियं यश्चोपजीवति॥ ३८
प्रेतलोकगता ह्येते नरके पापकर्मिणः।
पच्यन्ते वै यथा मीनाः पृथ्रशोणितमोजनाः
असंभाष्याः पितृणां च देवानां चैव पश्च ते।
स्नातकानां च विष्राणां ये चान्ये च तपोधनाः

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानश्वर्भपर्वणि अरुन्धन्भीचित्रगुप्तरहस्ये त्रिशद्धिकशततमोऽध्यायः॥ १३०॥

333

भीष्म उवाच।

ततः सर्वे महाभागा देवाश्च पितरश्च ह ।
ऋष्यश्च महाभागाः प्रमथान्वाक्यमञ्ज्ञवन् ॥ १
भवन्तो वै महाभागा अपरोक्षिनिशाचराः ।
उच्छिष्टानशुचीनश्चद्रान्कथं हिंसथ मानवान्
के च स्मृताः प्रतीधाता येन मर्त्यान्न हिंसथ ।
रक्षोन्नानि च कानि स्युर्थेर्गृहेषु प्रणश्यथ ।
ओतुमिच्छाम युष्माकं सर्वमेतन्निशाचराः ३

प्रमथा ऊचुः।

मैथुनेन सदोचिछष्टाः कृते चैवाधरोत्तरे। मोहानमांसानि खादेत वृक्षमूळे च्या खपेत आमिषं शीर्षतो यस्य पादतो यश्च संविशेत। तत उचिछष्टकाः सर्वे बहुाचिछद्राश्च मानवाः ५ उदके चाप्यमेध्यानि स्ठेष्माणं च प्रमुञ्जति। पते भश्याश्च वध्याश्च मानुषा नात्र संशयः ६
पवं शीलसमाचारान्धर्षयामो हि मानवान्।
श्रूयतां च प्रतीघातान्यैन शक्रुम हिंसितुम् ७
गोरोचनासमालम्भो वचाहस्तश्च यो भवेत।
घृताघृतं च यो दद्यान्मुस्तके तत्परायणः ८
ये च मांसं न खादन्ति ताच शक्रुम हिंसितुम्
यस्य चाश्चिर्ग्हे नित्यं दिवारात्री च दीप्यते
तरक्षोश्चर्म दंष्ट्राश्च तथैव गिरिकच्छपः।
आज्यधूमो विडालश्च च्छागः कृष्णोऽथ पिङ्गलः
थेषामेतानि तिष्ठन्ति गृहेषु गृहमेधिनाम्।
तान्यधृष्याण्यगाराणि पिशिताशैः सुदास्णैः
लोकानस्मद्विधा ये च विचरन्ति यथासुखम्
तस्मादेतानि गेहेषु रक्षोझानि विशाम्पते।
पतद्वः कथितं सर्व यत्र वः संशयो महान् १२

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि प्रमथरहस्ये पक्तिश्रेशद्धिकशततमोऽध्यायः॥ १३१॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

838

ततः सर्वे इति ॥ १ ॥ अधरोत्तरे वान्ते अधर उत्तरः श्रेष्ठो यत्र श्रेष्ठस्यावमाने कृते सित ॥ ५ ॥ आमिषं

मांसं शिरसि द्धानः पादतः शय्यायां पादस्थाने शिरः कृत्वा यः संविशेत् ॥ ६ ॥ तरक्षोन्यां प्रस्या गिरिकच्छपः पर्वतदरीशायी स्थलकूर्मः ॥११॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्डीये भारतभावदीपे एकर्त्रिशद्धिक-शततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

भीष्म उवाच।

ततः पद्मप्रतीकाशः पद्मोद्भूतः पितामहः ।
उवाच वचनं देवान्वासवं च शचीपतिष् १
अयं महावलो नागो रसातलचरो वली ।
तेजस्वी रेणुको नाम महासत्त्वपराक्रमः ॥ २
आतितेजस्विनः सर्वे महावीया महागजाः ।
धारयान्ति महीं कृत्स्नां स्त्रीलवनकाननाम् ई
भवद्भिः समनुक्षातो रेणुकस्तान्महागजान् ।
धर्मगुद्धानि सर्वाणि गत्वा पृच्छतु तत्र वै ४
पितामहवचः श्रुत्वा ते देवा रेणुकं तदा ।
प्रेषयामासुरव्यमा यत्र ते धरणीधराः ॥ ५

रेणुक उवाच।

अनुज्ञातोऽस्मि देवैश्च पितृभिश्च महाबलाः धर्मगुज्ञानि युष्माकं श्रोतिमिच्छामि तत्वतः कथयध्वं महामागा यद्वस्तत्त्वं मनीषितम् ६

दिग्गजा ऊचुः।
कार्तिके मासि चान्छेषा बहुळस्याष्ट्रमी दिवा
तेन नक्षत्रयोगेन यो ददाति गुडौदनम्॥ ७
इमं मन्त्रं जपञ्छाद्धे यतीहारो हाकोपनः।
बळदेवप्रभृतयो ये नागा बळवत्तराः॥ ८

अनन्ता द्यक्षया नित्यं भोगिनः समहाबलाः तेषां कुलोद्भवा ये च महाभूता भुजङ्गमाः 🦠 ते मे वर्छि प्रयच्छन्तु बलतेजोभिवृद्धये। यदा नारायणः श्रीमानुजाहार वसुंधराम् १० तद्वलं तस्य देवस्य धरामुद्धरतस्तथा। पचमुक्तवा बिंह तत्र वल्मीके तु निवेदयेत गजेन्द्रकुसुमाकीर्णं नीलवस्त्रानुलेपनम्। निर्धेपेत्तं तु वल्मीके अस्तं याते दिवाकरे १२ एवं तुष्टास्ततः सर्वे अधस्ताद्धारपीडिताः। श्रमं तं नाववुध्यामो धारयन्तो वसुंधराम्॥ एवं मन्यामहे सर्वे भाराता निरपेक्षिणः। ब्राह्मणः श्रत्रियो वैदयः शूद्रो वा यद्यपोषितः पवं संवत्सरं कृत्वा दानं बहुफलं लभेत्। वल्मीके बलिमादाय तन्नो बहुफलं मतम् १५ ये च नागा महावीर्यास्त्रिषु लोकेषु कृत्स्वराः कृतातिथ्या भवेयुस्ते शतं वर्षाणि तत्त्वतः १६ दिग्गजानां च तच्छूत्वा देवताः पितरस्तथा ऋषयश्च महाभागाः पूजयान्त समरेणुकम्१७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणि दानधर्मपर्वणि दिग्गजानां रहस्ये द्यात्रिंशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

333

महेश्वर उवाच।

सारमुद्धय युष्माभिः साधुधर्म उदाहतः । धर्मगुह्यमिदं मत्तः श्रणुध्वं सर्व एव ह ॥ १ येषां धर्माश्रिता बुद्धिः श्रद्धानाश्च ये नराः। तेषां स्यादुपदेष्टव्यः सरहस्यो महाफलः॥२ निरुद्धिश्चस्तु यो द्यान्मासमेकं गवाहिकम्। एकमकं तथाऽश्लीयाच्छूयतां तस्य यत्फलम् इमा गावो महाभागाः पवित्रं एरमं स्मृताः।

त्रीन्छोकान्धारयन्ति सम सदेवासुरमानुषान् तासु चैव महापुण्यं गुश्रूषा च महाफलम् । अहन्यहिन धर्मेण युज्यते चै गवाहिकः ॥ ५ मया होता ह्यनुकाताः पूर्वमासन्कृते युगे । ततोऽहमनुनीतो चै ब्रह्मणा पद्मयोगिना ॥ ६ तस्माद्रजस्थानगतिस्तष्ठत्युपरि मे वृषः । रमेऽहं सह गोमिश्च तस्मात्पूज्याः सदैव ताः

१३२

तत इति ॥ १ ॥ नागो गजः ॥ २ ॥ इति श्रीमहा-भारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वान्निंश- दधिकशततमोऽच्यायः ॥ १३२ ॥

833

सारमिति॥१॥

महाप्रभावा बरदा वरं द्युरुपासिताः । ता गावोऽस्यानुमन्यन्ते सर्वकर्मसु यत्फलम् ॥ तस्य तत्र चतुर्भागोयो द्दाति गचाहिकम् ॥ ९ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि महादेवरहस्ये त्रयस्त्रिशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ,

838

स्कन्द उवाच।

ममाप्यनुमतो धर्मस्तं शृणुध्वं समाहिताः।
नीलषण्डस्य शृंगाभ्यां गृहीत्वा मृत्तिकांतु यः
अभिषेकं ज्यहं कुर्यात्तस्य धर्मे निवोधत।
शोधयेद्शुभं सर्वमाधिपत्यं परत्र च।
यावच जायते मर्त्यस्तावच्छूरो भविष्यति।
इदं चाष्यपरं गृह्यं सरहस्यं निवोधत॥ ३
प्रमृह्यौदुम्बरं पात्रं पक्षान्नं मधुना सह।
सोमस्योत्तिष्टमानस्य पौर्णमास्यां विंह हरेत

तस्य धर्मफलं नित्यं अद्धाना निवोधत । अद्धाना निवोधत । साध्या रुद्रास्तथाऽऽदित्या विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ॥ ५ मरुतो वसवश्चेव प्रतिगृह्णान्त तं वलिम् । सोमश्च वर्धते तेन समुद्रश्च महोद्धिः ॥ ६ एष धर्मौ मयोद्दिष्टः सरहस्यः सुखावहः ॥ ७

विष्णुरुवाच । धर्मगुद्यानि सर्वाणि देवतानां मैहात्मनाम् ऋषीणां चैव गुद्यानि यः पठेदाहिकं सदा ,८ श्रुणयाद्वाऽनस्युर्यः श्रद्दधानः समाहितः । नास्य विझः प्रभवति भयं चास्य न विद्यते ९
ये च धर्माः ग्रुभाः पुण्याः सरहस्या उदाहताः
तेषां धर्मफळं तस्य यः पठेत जितेन्द्रियः १०
नास्य पापं प्रभवति न च पापेन लिप्यते ।
पठेद्वा श्रावयेद्वापि श्रुत्वा वा लभते फलम् ॥
भुअते पितरो देवा हृज्यं कृत्यमथाक्ष्यम् ।
श्रावयंश्चापि विभेन्द्रान् पर्वसु प्रयतो नरः १२
ऋषीणां देवतानां च पितृणां चैव नित्यदा ।
भवत्यभिमतः श्रीमान् धर्मेषु प्रयतः सदा १३
कृत्वापि पापकं कर्म महापातकवर्जितम् ।
रहस्यधर्मे श्रुत्वेमं सर्वपापः प्रमुच्यते ॥ १४

भीषम डिवाच।
पतद्धमरहस्यं वै देवतानां नराधिप।
व्यासोहिष्टं मया प्रौक्तं सर्वदेवनमस्कृतम् १५
पृथिवी रत्नसंपूर्णां झानं चेदमजुत्तमम्।
इद्मेव ततः श्राव्यमिति मन्येत धर्मवित् १६
नाश्रद्दधानाय न नास्तिकाय

न नष्टधर्माय न निर्घृणाय। न हेतुदुष्टाय गुरुद्धिषे वा नानातमभृताय निवेद्यमेतत्॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि स्कन्ददेवरहस्ये चनुस्त्रिशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे त्रयाश्रिशदाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

१३४

ममापीति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासन-पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःश्विशद्धिकशततमोऽ-ध्यायः ॥ १३४ ॥

याधिष्ठिर उवाच। के भोज्या ब्राह्मणस्येह के भोज्याः श्रुत्रियस्य ह तथा वैश्यस्य के भोज्याः के शृद्रस्य च भारत भीष्म उवाच।

ब्राह्मणा ब्राह्मणस्येह भोज्या ये चैव क्षत्रियाः वैश्याश्चापि तथा भोज्याः शुद्राश्च परिवर्जिताः ब्राह्मणाः अत्रिया वैदयाक्योज्या वै अत्रियस्य ह वर्जनीयास्त वै शद्राः सर्वभक्षा विकर्मिणः ३ वैदयास्त भोज्या विप्राणां क्षत्रियाणां तथैव च नित्याग्नयो चिविकाश्च चातुर्मास्यरताश्च ये॥ शुद्राणामथ यो भुंके स भुंके पृथिवीमलम्। मळं मृणां स पिवति मळं भुंको जनस्य च॥ शुद्राणां यस्तथा भुंके स भुंके पृथिवीमलम्। प्रथिवीमलमञ्चान्ति ये द्विजाः शूद्रभोजिनः॥ ६ श्रदस्य कर्मनिष्ठायां विकर्मस्योऽपि पच्यते। ब्राह्मणः अत्रियो वैश्यो विकर्मस्थश्च पच्यते ७ स्वाध्यायनिरता विपास्तथा स्वस्त्ययने नृणाम् रक्षणे क्षत्रियं प्राहुवैदयं पृष्ट्यर्थमेव च ॥ ८ करोति कर्म यद्वैश्यस्तद्भत्वा ह्यपजीवति। क्रियोरस्यवाणिज्यमकुत्सा वैश्यकर्मणि ॥९ श्द्रकर्म तु यः कुर्यादवहाय स्वकर्म च। सं विश्वेयो यथा शुद्रो न च भोज्यः कदाचन किमन्यद्द्य कौन्तेय मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छिस ॥

चिकित्सकः काण्डपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः सांवत्सरो वृथाध्यायी सर्वे ते शूद्रसंमिताः॥ शूद्रकर्मस्वथैतेषु यो भुंक्ते निरपत्रपः। अभोज्यभोजनं भुक्त्वा भयं प्राप्नोति दारुणम् कुछं वीर्यं च तेजश्च तिर्यग्योनित्वमेव च। स प्रवाति यथा भ्वा वै निष्क्रियो धर्मवर्जितः भंके चिकित्सकस्यात्रं तद्श्रं च पुरीषवतः पुंधल्यन्नं च मूत्रं स्यात्कारुकान्नं च शोणितम् विद्योपजीविनोऽन्नं च यो भुंके साधुसंमतः। तद्प्यन्नं यथा शौद्रं तत्साधुः परिवर्जयेत १५ वचनीयस्य यो भुंके तमाहुः शोणितं -हद्म । पिशुनं भोजनं भुंके ब्रह्महत्यासमं विदुः॥१६ असत्कृतमवज्ञातं न भोक्तव्यं कदाचन ॥ १७ व्याधि कुलक्षयं चैव क्षिप्रं प्राप्नोति ब्राह्मणः। नगरीराश्चिणों मुंके श्वपचप्रवणों भवेत ॥ १८ गोंझे च ब्राह्मणझे च सुरापे गुरुतल्पगे। भुक्त्वान्नं जायती विप्रो रक्षसां कुळवर्धनः॥ न्यासापहारिणो भुक्त्वा कृतघ्ने क्लीबवर्तिनि जायते शबरावासे मध्यदेशवहिष्कृते॥ अभोज्याश्चेव भोज्याश्च मया प्रोक्ता यथाविधि

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वाणे भोज्याभोज्यासकथनं नाम पञ्चित्रशद्धिकशततमोऽध्यायः॥ १३५॥

338

युधिष्ठिर उवाच। उक्तास्तु भवता भोज्यास्तथाभोज्याश्च सर्वशः अत्र मे प्रश्नसन्देहस्तन्मे वद पितामह ॥ ब्राह्मणानां विशेषेण हृदयक्वयप्रतिष्रहे। नानाविधेषु भोज्येषु प्रायश्चित्तानि शंस मे २

भीष्म उवाच। हन्त वक्ष्यामि ते राजन् ब्राह्मणानां महात्मनां प्रतिप्रहेषु भोज्ये च सुच्यते येन पाष्मनः ॥ ३ घृतप्रतिग्रहे चैव सावित्री समिदाहुतिः। तिलप्रतिग्रहे चैव सममेत्य्धिष्ठिर॥

.234

के भोज्याः भोज्यात्राः ॥ १ ॥ हैस्याः भोज्याः भोजनीयाः ॥ ४ ॥ न केवलं शृहान्नमेव वर्ज्यं किन्तु शृहस्य कर्मनिष्ठायां सेवायां वर्तमानो विकर्मस्था विशिष्टकर्मस्थः सन्ध्यावन्दनादियुक्तोऽपि पच्यते नरके इति शेषः॥ आकाण्ड-पृष्ठः अधमः ॥ ११ ॥ पिशुनं तत्सम्बन्धि ॥ १६ ॥

नगरीं रक्षति तस्य ॥ १८ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशासन-पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पश्चत्रिंशद्धिकशततमोऽ-ध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

उक्ता इति ॥ १ ॥ सावित्री समिदाह्रतिरिति सर्वत्र सम्बच्यते ॥ ४ ॥

मांसप्रतिग्रहे चैव मधुनो लवणस्य च। आदित्योदयनं स्थित्वा पूर्तो भवति ब्राह्मणः ५ काञ्चनं प्रतिगृह्याथ जपमानो गुरुश्रुतिम्। क्रणायसं च विवृतं धारयन् मुच्यते द्विजः एवं प्रतिगृहीतेऽथ घने वस्त्रे तथा स्त्रियाम्। प्वमेव नरश्रेष्ठ सुवर्णस्य प्रतिग्रहे॥ अन्नप्रतिग्रहे चैव पायसेक्षुरसे तथा। इक्षतैलपवित्राणां त्रिसन्ध्येऽप्सु निमजनम् बीही पुष्पे फले चैव जले पिष्टमये तथा। यावके द्धिदुग्धे च सावित्रीं शतशोन्विताम उपानहीं च च्छत्रं च प्रतिगृह्यौध्वेदेहिके। जपेच्छतं समायुक्तस्तेन मुच्येत पाप्मना १० क्षेत्रप्रतिप्रहे चैव प्रहस्तकयोस्तथा। त्रीणि रात्राण्युपोषित्वा तेन पापाद्विमुच्यते कृष्णपक्षे तु यः श्राद्धं पितृणामश्रुते द्विजः। अन्नमेतद्होरात्रात्पृतो भवति ब्राह्मणः ॥ १२ न च सन्ध्यामुपासीत न च जाप्यं प्रवर्तयेत न सङ्किरेत्तदन्नं च ततः पूर्येत ब्राह्मणः॥ १३ इत्यर्थमपराह्वे तु पितृणां श्राद्धुच्यते। यथोक्तानां यद्श्रीयुर्वाह्मणाः पूर्वकेतिताः १४ मृतकस्य तृतीयाहे ब्राह्मणो योऽन्नमधुते।

स त्रिवेलं समुन्मज्य द्वादशाहेन शुध्यति १५ द्वादशाहे व्यतीते तु कृतशीचो विशेषतः। ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्वा मुच्यते तेन पाप्मना १६ मृतस्य दशरात्रेण प्रायश्चित्तानि दापयेत्। सावित्रीं रैवतीमिष्टि क्रुश्माण्डमघमर्षणम् १७ मृतकस्य त्रिरात्रे यः समुद्दिष्टे समश्रुते। सप्त त्रिववणं स्नात्वा, पूर्तो भवति ब्राह्मणः१८ सि्द्धिमाप्नोति विंपुलामापदं चैव नाम्यात्१९ यस्तु शुद्धैः समश्चीयाद्वीह्मणोप्येकभोजने। अशौचं विधिवत्तस्य शौचमत्र विधीयते २० यस्तु वैश्यैः सहाश्रीयाद्वाङ्गणोऽभ्येकभोजने। स वै त्रिरात्रं दीक्षित्वा मुच्यते तेन कर्मणा॥ श्रत्रियैः सह योऽश्रीयाद्राह्मणोऽप्येकभोजने । आप्रतः सह वासोभिस्तेन मुच्येत पाप्मना॥ शुद्रस्य तु कुळं हन्ति वैश्यस्य पशुवान्धवान् क्षत्रियस्य श्रियं हान्ति ब्राह्मणस्य सुवर्चसम्॥ प्रायश्चित्तं च शान्ति च जुहुयात्तेन सुच्यते। सावित्रीं रैवतीमिष्टि क्रुरमाण्डमघमर्षणम्२४ तथोच्छिप्टमथान्योन्यं संप्राहोनात्र संहायः। रोचना विरजा रात्रिम्बलालंभनानि च॥२५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि प्रायश्चित्तविधिनीम षट्त्रिशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

१३७

युधिष्ठिर उवाच। दानेन वर्ततेत्याह तपसा चैव भारत। तदेतन्मे मनोदुःखं व्यपोह त्वं पितामह । किखितपृथिव्यां होतन्मे भवाञ्छंसितुमईति

आदित्योदयनं तत्पर्यन्तं स्थित्वा ॥ ५ ॥ विवृतं लोकप्रत्यक्षं धारयन् ॥ ६ ॥ गृहस्त्तकयोः कारागारस्थाशौचवतोः ॥ ११ ॥ न च सन्ध्यासुपासीतेत्यत्र अस्नात
इति शेषः न सङ्किरेदिति पुनर्भोजनं न कुर्यादित्यर्थः
॥ १३ ॥ अश्रीयुरित्यर्थामिति सम्बन्धे अपराह्ने कुद्धोधात्सम्यगन्नमश्रन्तित्यर्थः । केतिताः निमन्त्रिताः ॥ १४ ॥
हिवः अन्नम् ॥ १६ ॥ दशरात्रे दशरात्रावाधि मृतस्याश्रतः
एवमेव प्रायश्वित्तानीत्यर्थः सावित्रीं । जपन् रैवतीमिति
रैवतं साम । इष्टिं पवित्रेष्टिं कूश्माण्डं यद्देवा देवहेडनिम-

त्यनुवाकपञ्चकं अधमर्षणं जले मजंश्व दशप्रणवसंयुक्तगायत्रयाः ऋतश्चेति तृचस्य वा त्रिर्जपः प्रायश्चित्तानीति बहुवचना-त्सर्वेषां समुचयः ॥ १७॥ अशौचं प्रायश्चित्ताभाव एव ॥ २०॥ विरजा दूर्वा रात्रिहिरिद्रेति विश्वः ॥२५॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्त्रिंशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

830

दानतपसोर्मध्ये पृथिब्यां किं श्रेष्ठामिति पृच्छति दाने-नेति सार्धेन वर्तते स्वर्गे इति शेषः सन्धिरार्षः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच।

शृणु यैर्धर्मनिरतस्तपसा भावितात्मिभः। छोका ह्यसंशयं प्राप्ता दानपुण्यरतैर्नृपैः ॥ २ सत्कृतश्च तथाऽऽत्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् उपदिश्य तदा राजन् गतो लोकाननुसमान् शिबिरौशीनरः प्राणान् प्रियस्य तनयस्य च ब्राह्मणार्थमुपाकुत्य नाकपृष्ठमितो गतः॥ प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय तनयं स्वकम्। ब्राह्मणायातुलां कीर्तिक्षिह चामुत्र चाश्रुते ॥ ५ रन्तिदेवश्च सांकृत्यो वसिष्ठाय महात्मने। अर्ध्य प्रदाय विधिवहोभे लोकान तुत्तमान् ६ दिव्यं शतशलाकं च यत्रार्थं काञ्चनं शुभम्। छत्र देवावृधो दत्वा ब्राह्मणायास्थितो दिवम् भगवानम्बरीपश्च ब्राह्मणायामितीजसे। प्रदाय सकलं राष्ट्रं सुरलोकमवाप्तवान्॥ सावित्रः कुण्डलं दिव्यं यानं च जनमेजयः। ब्राह्मणाय च गा दत्वा गतो लोकाननुत्तमान् व्यादार्भेश्च राजर्षी रत्नानि विविधानि च। रम्यांश्चावसथान्दत्वा द्विजेभ्यो दिवमागतः निर्माराष्ट्रं च वैद्भिः कन्यां दत्वा महात्मने। अगस्त्याय गतः खर्ग⁸सपुत्रपञ्जबान्धवः ॥ ११

जासदर्यश्च विप्राय भूमि दत्वा महायशाः। रामोऽक्षयांस्तथा लोकान् जगाम मनसोऽधिकान्॥ १२ अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभृतानि देवराद्। विसष्टो जीवयामास

येन यातोऽक्षयां गतिम्॥ १३ रामो दाशरथिश्चैव हुत्वा यज्ञेषु वै वसु। सं गतो हाक्षयान् लोकान्यस्य लोके महद्यदाः कक्षसेनश्च राजर्षिर्वसिष्ठाय महात्मने। न्यासं यथावृत्संन्यस्य ज्गाम सुमहायशाः॥ करंधमस्य पौत्रस्तु मरुत्तोऽविक्षितः सुतः। कन्यामाङ्गिरसे द्त्वा दिवमाशु जगाम सः॥

तयोदीनमेव प्रशंसति-शृष्वित्यादिना ॥२॥ सावित्रः कर्णः

॥९॥मनसो मनःसङ्कत्यादप्याधिकान् ॥१२॥ देवराट् भूदेव-राट्वासिष्ठः ॥ १३ ॥ न्यासं दानरूपेण स्थापनम् ॥१५ ॥ अनुज्ञाप्य दत्वा॥१०॥दण्डं चौरयोग्यं हस्तच्छेद्रूपम् ॥१९॥

ब्रह्मदत्तश्च पाञ्चाल्यो राजा धर्मभृतां वरः। निधि शङ्खमनुकाप्य जगाम परमां गतिम् १७ राजा मित्रसहश्चेव वसिष्ठाय महात्मने। मदयन्तीं प्रियां भार्यी दत्वा च त्रिद्वं गतः मनोः पुत्रश्च सुद्युम्नो लिखिताय महात्मने। दण्डमुधृत्य धर्मेण गतो लोकाननुत्तमान् १९ सहस्रचित्यो राजिषः प्राणानिष्टान्महायशाः। ब्राह्मणार्थे परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ॥ सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्वा वेदम हिरणमयम्। मौद्रल्याय गतः स्वर्गं शतद्युस्रो महीपतिः २१ भक्ष्यभोज्यस्य च कृतान् +राशयः पर्वतोपमान् शाण्डिल्याय पुरा दत्वा सुमन्युर्दिवमास्थितः नाम्ना च द्यतिमान्नाम शाल्वराजो महाद्यातिः दत्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकानजुत्तमान् मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्वा कन्यां सुमध्यमाम् हिरण्यहस्ताय गतो लोकान्देवैराधिष्ठितान् लोमपाद्श्च राजर्षिः शान्तां दत्वा सुतां प्रभुः ऋष्यश्रङ्गाय विपुछैः सर्वैः कामैरयुज्यत॥ २५

कौत्साय दत्वा कन्यां तु हंसीं नाम यशास्त्रिनीम्। गतोऽक्षयानतो लोकान् राजर्षिश्च मगीरथः॥

28 दत्वा शतसहस्रं तु गवां राजा भगीरथः। सवत्सानां कोहळाय गतो छोकाननुत्तमान्॥ पते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च ह। यधिष्ठिस गताः स्वर्गं निवर्तते पुनः पुनः ॥२८ तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तियावत्स्थास्याति मेदिनी गृहस्पैद्रानतपसा यैलोंका वै विनिर्जिताः २९ शिष्टानां चरितं होतत्कीर्तितं मे युधिष्ठिर। दानयन्त्रप्रजासगैरते हि दिवमासिताः इत्वा तु सततं तेऽस्तु कीरवाणां धुरन्धर। दानयज्ञियायुक्ता बुद्धिर्धमीपचायिनी ३१ यत्र ते नृपशार्दूल सन्देहों वै भाविष्यति। श्वः प्रभाते हि वक्ष्यामि संध्या हि समुपश्चिता इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वंणि दानधर्मपर्वणि सप्तत्रिशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥१३७॥

> इति श्रीमहाभारते अनुसासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे सप्तित्रीशद्धिकशततमोऽच्यायः ॥ १३७ ॥

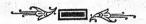
⁺ राशोनित्यर्थः । * वर्तत इति शेषः ।

युधिष्ठिर जवाचा श्रुतं में भवतस्तात सत्यव्यतपराक्षम । दानधर्मेण महता ये प्राप्तास्त्रिद्वं नृपाः ॥ १ इमांस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मान्धर्मभृतां वर । दानं कतिविधं देयं किं तस्य च फलं लभेत् २ कथं केभ्यश्च धर्म्यं च दानं दात्व्यमिष्यते । कैं: कारणैः कतिविधं श्रोतुमिच्छामि तस्वतः भीष्म उवाच ।

श्रणु तत्त्वेन कौन्तेय दानं प्रति ममानघ।
यथा दानं प्रदातव्यं सर्ववर्णेषु भारत॥ ४
धर्माद्धीद्भयात्कामात्कारुण्यादिति भारत।
दानं पञ्चविधं श्रेयं कारणैयैनिवोध तत्॥ ५

इह कीर्तिम्वामोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्।
इति दानं प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्योऽनस्यता ॥ ६
ददाति वा दास्यति वा महां दत्तमनेन का।
इत्यार्थिभ्यो निशम्यैव, सर्वे हातव्यमर्थिने ॥ ७
नास्याहं न मदीयोऽयं पापं कुर्योद्विमानितः।
इति द्धाद्भयादेव दृढं मृढाय पण्डितः ॥ ८
प्रियो मेऽयं प्रियोस्याद्वमिति संप्रेश्य बुद्धिमान्
वयस्यायैवमक्षिष्टं दानं द्धादतन्द्रितः ॥ ९
दीनश्च याचते चायमव्येनापि हि तुष्यति । —
इति द्धाइरिदाय कारुण्यादिति सर्वथा १०
इति पञ्चविधं दानं पुण्यकीर्तिविवर्धनम् ।
यथाशक्त्या प्रदातव्यमेवमाह प्रजापतिः ११

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि अष्टर्त्रिशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

839

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राञ्च सर्वशास्त्रविशारद्।
आगमैर्वहुमिः स्फीतो भवान्नः प्रवरे कुळे १
त्वत्तो धर्मार्थसंयुक्तमायत्यां च सुखोदयम्।
आश्चर्यभूतं लोकस्य श्रोतुमिच्छाम्यरिन्द्म २
अयं च कालः संप्राप्तो दुर्लभो इस्तिवान्धवैः
शास्ता च न हि नः कश्चित्त्वामृते पुरुषर्थम ३
यदि तेऽहमनुष्राह्यो भ्रातुमिः सहितोऽनद्यः।
वकुमहंसि नः प्रश्चं यत्त्वां पृच्छामि पार्थिव ४
अयं नारायणः श्चीमान् सर्वपार्थिवसंमतः।
भवन्तं बहुमानेन प्रश्चयेण च सेवते॥ ५
अस्य चैव समक्षं त्वं पार्थिवानां च सर्वशः।
भ्रातृणां च प्रियार्थ मे स्नेहाङ्गाषितुमहंसि॥ ६

वैशम्पायन उवाच।

तस्य तद्वचनं श्रुश्वा स्नेहादागतसंम्रमः। भीष्मो भागीरथीपुत्र इदं वचनमन्नवीत्॥ ७ भीष्म उवाच।

अहं ते कथायिष्यामि कथामितमनोहराम्।
अस्य विष्णोः पुरा राजन्यभावो यो मया श्रुतः
यश्च गोवृषभाङ्कस्य प्रभावस्तं च मे श्रुणु।
कद्राण्याः संशयो यश्च दम्पत्योस्तं च मे श्रुणु
वतं चचार धर्मात्मा कृष्णो द्वादशवार्षिकम्।
दीक्षितं चागतौ द्रष्टुमुभौ नारदपर्वतौ॥ १०
कृष्णद्वेपायनश्चेव धौम्यश्च जपतां वरः।
देवलः काश्यपश्चेव हस्तिकाश्यप एव च ११

१३८

श्रुतिमिति ॥१॥ धर्माइानं व्यावष्टे-इहेति ॥ ६ ॥ अर्थादित्यस्य लक्षणमाह—द्दातीति ॥७॥ इति श्रीमहा-भारते अनुशासनपर्वणि नैलकष्ठीये भारतभावदीपे अष्ट-र्त्रेशदिषकशत्तमोऽध्यायः ॥ १३८॥

236

पितामहेत्यध्यायद्वयं स्पष्टार्थं तस्य तात्पर्यं एक एव प्रमुः पर्वतस्य दाहक उल्लासकश्च स एव वैष्णवैविष्णुरित्य-विगतः पूर्वाध्याये। माहेश्वरैमहिश्वर इत्युत्तराध्याये अत्रैव नेते मे संवृते देवि त्वया बाल्यादानिन्दिते। नष्टालोकस्तदा लोकः क्षणेन समप्यतेति महेश्वरवचनेन शिवमूर्तेर्वह्याण्डस्य चामेदो द्शितः ॥ १ ॥ दम्पत्योः इद्राणीइद्रयोः तं संवादम् ॥९॥

अपरे चर्षयः सन्तो दीक्षादमसमन्विताः। शिष्यैर नुगताः सिद्धैदैवक वपैस्तपोधकैः तेषामतिथिसत्कारमर्चनीयं कुलोब्वितम् । देवकीतनयः प्रीतो देवकरुपमकरुप्यत्॥ १३ हरितेषु सुवर्णेषु वर्हिष्केषु नवेषु च। उपोपविविद्यः प्रीता विष्टरेषु महर्षयः॥ कथाश्रक् स्ततस्ते तु मधुरा धर्मसंहिताः। राजधीणां सुराणां च ये वसन्ति तपोधनाः ततो नारायणं तेजो बक्कचर्येन्धनोत्थितम् वक्रान्निःस्टत्य कृष्णस्य वहिरद्धतकर्मणः १६ सोऽप्रिर्ददाह तं शैलं सद्धमं सलताक्षुपम्। सपिक्षसृगसंघातं सम्बापदसरीस्रपम्॥ १७ मृगैश्च विविधाकारैहीहाभूतमचेतनम्। शिखरं तस्य शैलस्य मथितं दीनदर्शनम् १८ स तु विहर्भहाज्वालो दग्ध्वा सर्वमशेषतः। विष्णोः समीप आगम्य पादौ शिष्यवद्स्पृशत ततो विष्णुर्गिरि दृष्टा निर्दग्धमरिकर्शनः। सीम्येर्डिष्टिनिपातस्तं पुनः प्रकृतिमानयत् २० तथैव स गिरिभूंयः प्रपुष्पितलताद्रुमः। सपक्षिगणसंघुष्टः सश्चापद्सरीसृपः॥ 28 तमद्भुतमचिन्त्यं च दृष्टा सुनिगणस्तद्।। विस्मितो हष्टरोमा च दभूवास्नाविलेक्षणः॥ ततो नारायणो रङ्घा तानुषीन्विस्मयान्वितान् प्रश्चितं मधुरं स्निग्धं पप्रच्छ वद्तां वरः २३ किमर्थम् षिपूगस्य त्यक्तसङ्गस्य नित्यशः। निर्ममस्यागमवतो विस्मयः समुपागतः॥ २४ वतनमे संशयं सर्वे याथातध्यमनिन्दिताः। ऋषयो वकुमहानित निश्चितार्थं तपोधनाः २५ ऋषय ऊचुः।

भवान्तिस्जते लोकान भवान्संहरते पुनः।
भवान् शीतं भवाजुरणं भवानेव च वर्षति ॥
पृथिव्यां यानि भूतानि स्वावराणि चराणि च
तेषां पिता त्वं माता त्वं प्रभुः प्रभव एव च॥
प्रवं नो विस्मयकरं संशयं मधुस्दन।
त्वमवाईसि कल्याण वक्तं वहेर्विनिर्गमम् २८
ततो विगतसंत्रासा वयमप्यरिकर्शन।
पर्व्युतं यस दृष्टं नस्तत्प्रवश्यामहे हरे॥ २९

वासुदेव उवाच । पतद्वे वैष्णवं तेजो मम वक्षाद्विनिःस्तम् । कृष्णवत्मा युगान्ताभो येनायं मथितो गिरिः

ऋषयश्चार्तिमापन्ना जितकोधा जितेन्द्रियाः। भवन्तो व्यथिताश्चासन् देवकल्पास्तपोधनाः॥ वतचर्यापरीतस्य तपखिवतसेवया। मम विहः समुद्भूतो न वै व्यथितुमईथ ॥ ३२ वर्तं चर्तुमिहायातस्त्वहं गिरिमिमं ग्रुभम्। पुत्रं चात्मसमं वीर्यं तपसा छन्धुमागतः ३३ ततो ममात्मा यो देहे सोश्निर्भृत्वा विनिःस्तः गतश्च वरदं द्रष्टुं सर्वछोकिपितामहम्॥ तेन चात्मानुशिष्टों में पुत्रत्वे मुनिसत्तमाः। तेजसोऽर्घेन पुत्रस्ते भविताति वृषध्वजः॥३५ः सोऽयं विहरपागम्य पादमुळे ममान्तिकम् । शिष्यवत्परिचर्यार्थं शान्तः प्रकृतिमागतः ३६ एतदेव रहस्यं वः पद्मनाभस्य धीमतः। मया प्रोक्तं समासेन न भीः कार्या तपोधनाः सर्वत्र गतिरव्यत्रा भवतां दीर्घदर्शनात्। तपस्विवतसंदीसा ज्ञानविज्ञानशोभिताः ३८ यच्छूतं यच वो दृष्टं दिवि वा यदि वा सुवि आश्चर्य परमं किञ्चित्तद्भवन्तो बुवन्तु मे ॥३९ तस्यामृतनिकाशस्य वाङ्मधोरस्ति मे स्पृहा। भवद्भिः कथितस्येह तपोवननिवासिमिः॥ यद्यप्यहमदृष्टं वो दिव्यमद्भुतद्र्शनम्। दिवि वा भावे वा किञ्चित्पश्याम्यमरदर्शनाः प्रकृतिः सा मम परा न काचित्प्रातिहन्यते। न चात्मगतमैश्वर्यमाश्चर्यं प्रातिभाति मे ॥ ४२: श्रद्धेयः कृथितो हार्थः सज्जनश्रवणं गतः। चिरं तिष्ठति मेदिन्यां शैले लेख्यामिवार्पितम्॥ तद्हं सज्जनमुखान्निःसतं तत्समागमे। कथयिष्याम्यहमहो बुद्धिदीपकरं नुणाम् ॥४४ ततो मुनिगणाः सर्वे विस्मिताः कृष्णसन्निधी नेत्रैः पद्मदलप्रख्यैरपश्यंस्तं जनार्दनम् ॥ ४५ वर्धयन्तस्तथैवान्ये पूजयन्तस्तथाऽपरे। वाग्मिऋंग्मृषितार्थाभिः स्तुवन्तो मधुस्दनम् ततो मुनिगणाः सर्वे नारदं देवदर्शनम्। तदा नियोजयामासुर्वचने वाक्यकोविदम् ४७ मुनय ऊचुः।

यदाश्चर्यमचिन्त्यं च गिरौ हिमवति प्रभो ॥ अनुभूतं सुनिगणस्तीर्थयात्रापरैर्भुने ॥ ४८ः तद्भवानृषिसंघस्य हितार्थं सर्वमादितः। यथा दष्टं दृषीकेशे सर्वमाख्यातुमहंसि ॥ ४९ प्वमुक्तः स मुनिभिनीरदो भगवान् मुनिः। कथयामास देवर्षिः पूर्ववृत्तार्मिमां कथाम्॥ ५०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि ऊनचत्वारिशद्धिकशततमोऽध्यायः॥१३९॥

eco mais

380

भीष्म उवाच । ततो नारायणसृहस्नारदो भगवानृषिः । शङ्करस्योमया सार्ध संवादं प्रत्यमाषत ॥ १ नारद उवाच ।

तपश्चचार धर्मात्मा वृषभाङ्कः सुरेश्वरः। पुण्ये गिरौ हिमवति सिद्धचारणसेविते ॥ २ नानौषधियुते रम्ये नानापुष्पसमाकुले। अप्सरोगणसंकीणें भृतसंघनिषेविते॥ तत्र देवो मुदा युक्तो भूतसंघरातैर्वृतः। नानारूपैविंरूपैश्च दिव्यैरद्भतद्शीनैः॥ सिह्व्याव्रगजप्रख्यैः सर्वजितसमन्वितैः। कोष्ट्रकद्वीपिवद्नकेर्द्रश्चर्भमुखैस्तथा।। उल्रुकवदनैभिमेर्वक्र्यनमुखैस्तथा। नानावर्णेर्भृगमुखेः सर्वजातिसमन्वितैः॥ ६ किनरैर्यक्षगन्धर्वे रक्षोभृतगणस्तथा। दिव्यपुष्पसमाकीर्णं दिव्यज्वालासमाकुलम्॥ दिव्यचन्द्नसंयुक्तं दिव्यध्येन धापितम्। तत्सदों वृषभांकस्य दिव्यवादिक्तादितम् ८ मृदंगपणवोद्घुष्टं शङ्कभेरीनिनादितम्। नृत्यद्भिर्भृतसंघैश्च बर्हिणैश्च समंततः॥ प्रमुत्ताप्सरसं दिव्यं देवर्षिगणसे वितम्। दृष्टिकान्तमानिर्देश्यं दिव्यमद्भतदर्शनम् ॥ १० स गिरिस्तपसा तस्य गिरिशस्य व्यरोचत। स्वाध्यायपरमैर्विप्रैर्ब्रह्मघोषो निनादितः ॥ ११ षद्पदैरुपगीतैश्च माधवाप्रतिमो गिरिः। तन्महोत्सवसंकाशं भीमरूपघरं ततः॥ १२ दृष्टा मुनिगणस्यासीत्परा प्रीतिर्जनादैन। मुनयश्च महाभागाः सिद्धाश्चेवोध्वरेतसः १३ मरुतो वसवः साध्या विश्वेदेवाः सवासवाः

यक्षा नागाः पिशाचिश्च लोकपाला हुताशनाः वाताः सर्वे महाभूतास्तत्रैवासन् समागताः ऋतवः सर्वपुष्पेश्च व्यक्तिरन्त महाद्भतैः ॥१५ ओषध्यो ज्वलमानाश्च द्योतयन्ति सम तद्वनम् विहंगाश्च सुदा युक्ताः प्रानृत्यन्व्यनदंश्च ह ॥ गिरिपृष्ठेषु रम्येषु व्याहरन्तो जनप्रियाः। तत्रदेवो गिरितटे दिव्यधातुविभूषिते ॥ १७ पर्यंड्र इव विम्राजन्नुपविष्टो महामनाः। व्याव्यमाम्बरघरः सिंहचर्मोत्तरच्छदः॥१८ व्यालयक्षोपवीती च लोहिताङ्गदभूषणः। हरिश्मश्रुर्जटी भीमो भयकर्ता सुरद्विषाम १९ अभयः सर्वभूतानां भक्तानां वृषभध्वजः। द्या महर्षयः सर्वे शिरोभिरवाने गताः॥ २० विमुक्ताः सर्वपापेभ्यैः श्लान्ता विगतकरमणाः तस्य भूतपतेः स्थानं भीमक्रपधरं बभौ ॥ २१ अप्रधुष्यतरं चैव महोरगसमाकुलम्। क्षणेनैवाभवत्सर्वमद्भतं मधुस्दन ॥ तत्सदो वृषभांकस्य भीमरूपधरं बभौ। तमभ्ययाच्छेलसुता भृतस्त्रीगणसंवृता ॥ हरतुल्याम्बरधरा समानव्रतधारिणी। विभ्रती कलशं रौक्मं सर्वतीर्थजलोज्जवम् २४ गिरिस्रवामिः सर्वाभिः पृष्ठतोऽनुगता शुमा। पुष्पवृष्ट्याभिवर्षन्ती गन्धेर्बहुविधैस्तया। सेवन्ती हिमवत्पार्श्व हरपार्श्वमुपागमत्॥ २५ ततः समयन्ती पाणिभ्यां नर्मार्थं चारहासिनी हरनेत्रे शुभे देवी सहसा सा समावृणोत २६ संवृताभ्यां तु नेत्राभ्यां तम्भेभृतमचेतनम्। निहोंमं निर्वषदकारं जगद्वै सहसाऽभवत २७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे जनचत्वारिंशदिषकशततमोऽध्यायः॥ १३९॥

\$80

जनश्च विमनाः सर्वोऽभवज्ञाससमन्वितः। निमीलिते भृतपती नष्टसूर्य इवाभवत् 🖁 २८ तवो वितिमिरो लोकः श्रणेन समपद्यत। ज्वा छा च महती दीप्ता छ्छाटा तस्य निःस्ता तृतीयं चास्य संभृतं नेत्रमादित्यसन्तिभम् । युगान्तसदृशं दीप्तं येनासौ मथितो गिरिः ३० ततो गिरिसुता दृष्टा दीप्ताग्निसदशेक्षणम्। हरं प्रणम्य शिरसा ददर्शीयतलोचना दह्यमाने वने तस्मिन् सम्माळसरळद्वमे। सचन्दनवरे रम्ये दिव्यीषधिविदीपिते॥ ३२ मुगयूथैद्वेतैर्भातिहरपार्श्वमुपागतैः। श्ररणं चाप्यविद्दिस्तत्सदः संकुलं वभौ ३३ ततौ नमस्पृशज्वालो विद्युल्लोलाग्निस्टबणः। द्वादशादित्यसदशो युगान्ताम्निरिवापरः ३४ क्षणेन तेन निर्देग्धो हिमवानभवन्नगः। स घातुशिखरामोगो दीप्तद्ग्धलतौषधिः ३५ तं दृष्टा मधितं शैलं शैलराजसुता ततः। मनवन्तं प्रपन्ना वै साञ्जलिप्रग्रहा स्थिता ३६ उमा शर्वस्तदा दृष्टा स्त्रीभावगतमार्दवाम् । पितुर्दैन्यमनिच्छन्ती प्रीत्याऽपश्यत्तदा गिरि क्षणेन हिमवान्सर्वः प्रदृतिस्थः सुद्र्यानः । प्रहृष्टविहगश्चेव सुपुष्पितवनदुमः॥ प्रकृतिस्यं गिरिं हड्डा प्रीता देवं महेश्वरम्। उवाच सर्वलोकानां पति शिवमानिन्दिता ३९ उमोवाच ।

उमोवाच । मगवन् सर्वभृतेश शूलपाणे महावत । संशयों में महान् जातस्तनमें व्याख्यातुमहिसि किमर्थं ते ललाटे वे तृतीयं नेत्रमुत्थितम्। किमर्थं च गिरिद्ग्धः सपिक्षगणकाननः ४१ किमर्थं च पुनर्देव प्रकृतिस्पस्त्वया कृतः। तथैव द्रुमसंच्छन्नः कृतोऽयं ते पिता मम ४२ महेश्वर उवाच।

नेत्रे में संवृते देवि त्वया बाल्याद्निंदिते।
नष्टालोकस्तदा लोकः क्षणेन समपद्यत॥ ४३
नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूते नगात्मजे।
तृतीयं लोचनं दीतं सृष्टं में रक्षता प्रजाः ४४
तस्य चाक्ष्णों महत्तेजो येनायं मथितो गिरिः
त्वित्रियार्थं च में देवि प्रकृतिस्थः पुनः कृतः४५

उमोवाच।

भगवन्केन ते वक्त्रं चन्द्रविध्यद्र्शनम्।
पूर्वं तथैव श्रीकान्तमुत्तरं पश्चिमं तथा॥ ४६
दक्षिणं च मुखं रौद्रं केनोध्वं किपला जटाः
केन कण्ठश्च ते नीलो विहेंबईनिभः कृतः॥४७
हस्ते देव पिनाकं ते सततं केन तिष्ठति।
जिटलो ब्रह्मचारी च किमर्थमिस नित्यद् ४८
पतन्मे संशयं सर्वं वक्तुमहँसि वै प्रभो।
सधमेंचारिणी चाहं भक्ता चेति वृष्ध्वज ४९
भीष्म उवाच।

पवमुक्तः स भगवान्शैलपुत्र्या पिनाकधृत् तस्या धृत्या च बुद्ध्या च प्रीतिमानभवत्प्रभुः ततस्तामब्रवीद्देवः सुभगे श्रूयतामिति। हेतुभिर्येर्भमैतानि कपाणि क्विरानने ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि उमामहेश्वरसंवादो नाम चत्वारिंशदधिकशततमोंऽध्यायः ॥ १४१ ॥

383

श्रीभगवाजुवाच । विलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणा योषिदुत्तमा विलंबिलं समुद्धृत्य रत्नानां निर्मिता शुभा

साऽभ्यगच्छत मां देवि रूपेणाप्रतिमा भुवि। प्रदाक्षणं लोभयन्ती मां शुभे रुचिरानना ॥ २

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्डीये भारतभाव-दीपे चलारिशदाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

एवं शंभोः कृष्णादनन्यत्वं जगदात्म्यं चौकत्वा चतुर्मुखा-दनन्यत्वं चाह—तिस्रोत्तमेत्यादिना ॥ १ ॥ यता यतः सा सुदती मासुपाधावदन्तिके।
ततस्ततां सुखं चारु मम देवि विनिर्गतम् ३
तां दिदश्चरहं योगाचतुर्मू तिंत्वमागतः।
चतुर्भुखश्च संवृत्तो दर्शयन्योगसुत्तमम् ॥ ४
पूर्वेण वदनेनाहमिन्द्रत्वमनुशास्मि ह।
उत्तरेण त्वया सार्ध रमाम्यहमनिन्दिते ॥ ५
पश्चिमं मे सुखं सौम्यं सर्वप्राणिसुखावहम्।
दक्षिणं भीमसंकाशं रौद्रं संहरति प्रजाः॥६
जिटिलो ब्रह्मचारी च लोकानां हितकाम्यया
देवकार्यार्थसिद्ध्यंथ पिनाकं मे करे स्थितम् ७
इन्द्रेण च पुरा वज्रं क्षिप्तं श्रीकांक्षिणा मम।
दम्बा कण्डं तु तद्यातं तेन श्रीकण्डता मम
उमोवाच।

वाहनेष्वत्र सर्वेषु श्रीमत्स्वत्येषु सत्तम । कथं च वृषमो देव वाहनत्वमुपागतः ॥ ९ महेश्वर उवाच ।

सुरभीमसुजद्भक्षा देवधेनुं पयोग्ज्यम्। सा सृष्टा बहुधा जाता क्षरमाणा पयोऽमृतम् तस्या वत्समुखोत्सृष्टः फेनो मद्रात्रमागतः। ततो दग्धा मया गावो नानावर्णत्वमागताः ततोऽहं लोकगुरुणा शमं नीतोऽधवेदिना। वृषं चैनं ध्वजार्थं मे ददी वाहनमेव च॥ १२

उमोवाच । निवासा बहुद्धपारते दिवि सर्वग्रणान्विताः तांश्च संत्यज्य भगवन् इमशाने रमसे कथम् केशास्त्रिकळे भीमे कपाळघटसंक्रळे । गृधगोमायुवहुले चिताग्निशतसंकुले ॥ १४ अशुकौ मांसकलिले वसाशोणितकदेमे । धिकीर्णान्त्रास्थितिचये शिवानाद्विनादिते। महेश्वर उवाच।

मेध्यान्वेषी महीं कृत्स्नां विचराम्यिनशं सदा न च मेध्यतरं किञ्चित दमशानादिह लक्ष्यते तेन मे सर्ववासानां इमशाने रमते मनः। न्यत्रोधशाखासंछन्ने निर्भुग्नस्निम्पृषिते १७ तंत्र चैव रमन्तीमे भूतसंघाः शुचिस्मिते। न च भूतगणैदेंवि विनाऽहं वस्तुमुत्सहे॥१८ एष वासो हि मे मेध्यः सर्गीय्श्च मतः शुमेरि पुण्यः परमकश्चैव मेध्यकामैरुपास्यते॥ १९ उमोवाच।

भगवन् सर्वभृतेश सर्वधर्मविदां वर।
पिनाकपाणे वरद संशयों में महानयम्॥ २०
अयं मुनिगणः सर्वस्तपस्तेप इति प्रमो।
तपोवेषकरों लोके भ्रमतं विविधाक्वतिः॥२१
अस्य चैवर्षिसंघस्य मम च प्रियकाम्यया।
एतं ममेह सन्देहं वकुमईस्यारिन्दम॥ २२
धर्मः किलक्षणः प्रोक्तः कथं वा चरितुं नरैः।
शक्यो धर्ममविन्द् क्रिधर्मेश्च वद में प्रमो २३

नारद उवाच । ततो मुनिगणः सैर्वस्तां देवीं प्रस्यपूजयत् । वाग्मिऋंग्मूषितार्थाभिः स्तवैश्वार्थविशारदैः महेश्वर उवाच ।

अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुकंपनम्। शमो दानं यथाशक्ति गार्हस्थ्यो धर्मे उत्तमः॥

पूर्वेण वदनेनेत्यादिना सकलदिक्पालात्माप्यहमेवैकः॥ ५॥ एवंभूतोऽपिस्वात्मभूतलेकिस्कार्थ तप आयुधं च धारयामीन्त्याह जिटिल इति॥ ०॥ इन्द्रेणेति एवमहं दासानामातिकमं सोह्व तत्कीत्यर्थे नीलं कण्ठमपि धारयामीति स्वस्य परमकाराणिकत्वं च दिशितम् ॥ ८॥ सुरभीभिति वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्वत्वारः स्तनाः स्वाहाकारः स्वधाकारो हंतकारो वषट्कार इति वाग्धेनोश्वतुर्भिः स्तनैः पुष्टो धर्मो गोव्रवस्तस्य फलभूतं पर वैराग्यविवेकादिकं फेनस्थानीयं यदा प्रत्यक्तत्वापमं भवति तदा वाग्धेनोः पारमाथिकं प्रामाण्यमपह्नूयते। व्यावहारिकमेव तस्याप्यते सोऽयं गवां विवर्णभावः। धर्मश्च एवंभूतस्य जीवनमुक्तस्वरूपस्यको ध्वज इव तत्वविदि हत्यत इति प्रयहकार्थः ॥ १०। । निवासा इति पूर्वे मैत्रेयभिक्षायां वाराणस्यामकातैर्भुमुक्षामिवेस्तव्यामिति

व्यासवाक्येन स्वितम्। अप्रे च कार्यां शवदर्शनाच्छिवदर्शनं संवर्तवासेन स्च्यते। पूर्वत्र अल्या भिक्षया दत्या मैत्रेय-स्यानन्तपुण्योत्पत्तित्रचनेन वाराणस्याः पुण्यक्षेत्रत्वमुक्तम् । अप्रे च कार्यां शवदर्शनाच्छिवदर्शनस्यान्यथासिद्धिसूचनेनात्र मृतानां शरीरं शिविलंगमयं भवतीति चोक्तम् । संप्रति रूख्या महारमशानत्वेनावगतमत्र पवित्रत्वेन तदेव प्रदृश्यते मैध्यान्वेषीत्यादिना, मेधायां धीवृतौ विद्यतं मेध्यं ब्रह्म तत्याप्तिकामेः इदं रमशानं उपास्यत् इति वचनान्त्रान्यत् रमशत्ने चृद्रावास इति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥ योगज्धमं वृषं वाराणसीं रमशानं च सेवितुमशक्तानां तप आदिकं विधातुं भगवित्रत्यादिर्भन्थः प्रवर्तते ॥ २० ॥ तपोचेषः तपःसूचको वेषो नखलोमजराधारित्वादिः ॥ २१ ॥

परदारेष्वसंसर्गों न्यासस्त्रीपरिरक्षणम्। अदत्तादानविरमो मधुमांसस्य वर्जनम्।॥ २६ एष पश्चविधो धर्मो बहुशाखः सुखोद्यः। देहिभिर्धर्मपरमैश्चर्तदयो धर्मसंभवः॥, २७ उमोवाच।

भगवन् संशयः पृष्टस्तन्मे शांसितुमहिसि। चातुर्वण्यस्य यो धर्मः स्वे स्वे वर्णे गुणावहः ब्राह्मणे कीदशो धर्मः क्षत्रिये कीदशोऽभवत् वैदेये किलक्षणो धर्मः क्षुद्धे किलक्षणो भवेत् महेश्वर उवाच।

न्यायतस्ते महाभागे सर्वशः समुदीरितः।
भूमिदेवा महाभागाः सदा छोके द्विजातयः॥
उपवासः सदा धर्मो ब्राह्मणस्य न संशयः।
स हि धर्मार्थसंपन्नो ब्रह्मभूयाय करणते॥ ३१
तस्य धर्माक्रया देवि ब्रह्मचर्या च न्यायतः।
वतोपनयनं चैव द्विजो येनोपपद्यते॥ ३२
गुरुदैवतपूजार्थं स्वाध्यायाभ्यसनात्मकः।
देहिमिर्धर्मपरमैश्चर्तस्यो धर्मसंभवः॥ ३३
डमोवाच।

भगवन् संदायो मेंऽस्ति तन्मे व्याख्यातुमईसि चातुर्वर्ण्यस्य धर्मे वै नैंपुण्येन प्रकीर्तय ॥ ३४ महेश्वर उवाच ।

रहस्यश्रवणं धर्मो वेद्वतिनिषेवणम्।
अग्निकार्यं तथा धर्मो गुरुकार्यप्रसाधनम् ३५
मैक्षवर्या परो धर्मो नित्ययक्षोपवीतिता।
नित्यं स्वाध्यायिता धर्मो ब्रह्मवर्याश्रमस्तथा
ग्रुक्णा वाभ्यनुक्षातः समावर्तेत वै द्विजः।
विन्देतानन्तरं भार्यामनुक्ष्णां यथाविधि ॥३७
श्रुद्धान्त्रवर्जनं धर्मस्तथा सत्पथसेवनम्।
धर्मो नित्योपवासित्वं ब्रह्मचर्यं तथैव च ३८
आहिताग्निरधीयानो जुह्वानः संयतेन्द्रियः।
विधसाशी यताहारो गृहस्थः सत्यवाक् ग्रुविः
अतिथिवतता धर्मो धर्मस्रेताग्निधारणम्।
इष्टीश्च पशुवन्धांश्च विधिपूर्वं समाचरेत्॥४०
यक्षश्च परमो धर्मस्तथाऽहिंसा च देहिषु।
अपूर्वमोजनं धर्मो विधसाशित्वमेव च ॥४१
भक्ते परिजने पश्चान्नोजनं धर्म उच्यते।

ब्राह्मणस्य गृहस्यस्य श्रोत्रियस्य विशेषतः ४२ दम्पत्योः समशीलत्वं धर्मः स्यादृहमोधिनः। गृह्याणां चैव देवानां नित्यपुष्पबाँ छात्रिया ४३ नित्योपलेपनं धर्मस्तथा नित्योपचासिता। सुसंमृष्टोपलिप्ते च साज्यधूमो भवेदृहे ॥ ४४ एष द्विजजने धर्मों गाईस्थो लोकघारणः। द्विजानां च सतां नित्यं सदैवैष प्रवर्तते ४५ यस्त क्षत्रगतो दोवि मया धर्म उदीरितः। तमहं ते प्रवश्यामि तनमे शृणु समाहिता ४६ क्षत्रियस्य स्मृतो धर्मः प्रजापालनमादितः। निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ प्रजाः पालयते यो हि धर्मेण मनुजाधिपः। तस्य धर्मार्जिता लोकाः प्रजापालनसंचिताः तस्य राज्ञः परो धर्मो दमः खाष्याय एव च अग्निहोत्रपरिस्पंदो दानाध्ययनमेव च ॥ ४९ यक्षोपवीतघरणं यक्षो धर्माकेयास्तथा। भृत्यानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोधता ५० सम्यग्दण्डे स्थितिर्धर्मी धर्मी वेदकतुकियाः । व्यवहारिखतिर्धर्मः सत्यवाक्यरतिस्तथा ५१ आर्तहस्तप्रदो राजा प्रेत्य चेह महीयते। गोब्राह्मणार्थे विकान्तः संव्रामे निधनं गतः॥ अश्वमेधजिताँ छोकानामोति त्रिदिवालये ५३ वैदयस्य सततं धर्मः पाशुपाल्यं कृषिस्तथा। अग्निहोत्रपरिस्पन्दो दानाध्ययनमेव च ॥ ५४. वाणिज्यं सत्पथस्थानमातिथ्यं प्रश्नमो दमः। विप्राणां स्नागतं त्यागो वैश्यधर्मः सनातनः तिलान् गन्धान् रसांश्चेव विकीणीयान्न चैव हि वणिक्पथमुपासीनो वैदयः सत्पथमाश्रितः॥ सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति यथाईतः। शूद्रधर्मः परो नित्यं शुश्रुषा च द्विजातिष ॥ स शद्रः संशिततपाः सत्यवादी जितेन्द्रियः ग्रुश्रृषुरितिधि प्राप्तं तपः संचिनुते महत्॥ ५८ नित्यं स हि शुभाचारो देवताद्विजपूजकः। शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः संप्रयुज्येत बुद्धिमान् ५९ एतत्ते सर्वमाख्यातं चातुर्वण्यस्य शोभने। एकैकस्येह सुभगे किमन्यच्छोतुमिच्छसि॥

पंचाबिधः अहिंसादिविशिष्टो गार्हस्थ्यधर्मादिः धर्मस्य पुष्पस्य संमवो योनिः ॥ २०॥ उपवासः इंद्रियजयः ॥ ३१ ॥ अपूर्वभोजनं पूर्वभोजनं प्राक्भोजनं तदभावः

सङ्घ्रोजनामित्यर्थः ॥४९॥ निर्दिष्टः षड्मागः ॥ ४७॥ आर्तहस्तिति आर्तप्रिय इत्यर्थः । आर्देति पाठे सजलेन हस्तेन ददाति॥५२॥ सर्वप्रकारेणातिथ्यं सर्वातिथ्यम्॥५७॥

जमोवाच । उक्तस्त्वया पृथम्धर्मश्चातुर्वर्ण्यहितः शुभः । सर्वद्यापी तु यो धर्मो भगवंस्तद्रवीहि मे ६१

महेश्वर उवाच।

ब्राह्मणा लोकसारेण सृष्टा घात्रा गुणार्थिना लोकांस्तारियतं क्रत्स्नान्मत्येषु क्षितिदेवताः तेषामपि प्रवस्यामि धर्मकर्मफलोदयम् । ब्राह्मणेषु हि यो धर्मः स धर्मः परमो मतः ६३ इमे ते लोकधर्मार्थे त्रयः सृष्टाः स्वयम्भवा। पृथिद्यां सर्जने नित्यं सृष्टांस्तानपि मे शृष्णु॥ वेदोक्तः परमो धर्मः स्मृतिशास्त्रगतोऽपरः। शिष्टाचीणों परः प्रोक्तस्त्रयो धर्माः सनातनाः त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान्न चाध्ययनजीवकः। त्रिकर्मा त्रिपरिकान्तो भैत्र एष स्मृतो द्विजः षडिमानि तु कर्माणि प्रोवाच भुवनेश्वरः। वुत्त्यर्थे ब्राह्मणानां वै शृष्टु धर्मान्सनातनार्न् यजनं याजनं चैव तथा दानप्रतिग्रहो। अध्यापनं चाध्ययनं षट्कर्मा धर्मभाग्द्विजः॥ नित्यः खाध्यायिता धर्मो धर्मो यन्नः सनातनः दानं प्रशस्यते चास्य यथाशक्ति यथाविधि॥ शमस्तूपरमो धर्मः प्रवृत्तः सत्सु नित्यशः। गृहस्थानां विश्रद्धानां धर्मस्य निचयो महान् पञ्चयज्ञविद्यदातमा सत्यवागनसूयकः ।। दाता ब्राह्मणसत्कर्ता सुसंसृष्टनिवेशनः॥ ७१ थमानी च सदाऽजिह्यः स्निग्धवाणीप्रदस्तथा व्यतिथ्यभ्यागतरातिः शेषान्नकृतभोज्ञनः ॥ ७२ पाद्यमर्घ्यं यथान्यायमासनं शयनं तथा। दीपं प्रतिश्रयं चैव यो ददाति स धार्मिकः ७३ प्रातरुत्थाय चाचम्य भोजनेनोपमन्त्रय च । सत्कृत्यानुत्रजेद्यस्तु तस्य धर्मः सनातनः ७४ सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशाक्ति निशानिशम् शद्रधर्मः समाख्यातस्त्रिवर्गपरिचारणम्॥ ७५ प्रवात्तिलक्षणो धर्मो गृहस्येषु विधीयते। तमहं वर्तथिष्यामि सर्वभूतहितं शुभम्॥ ७६ दातव्यमसकुच्छक्त्या यष्टव्यमसकुत्तथा। पुष्टिकर्मविधानं च कर्तव्यं भृतिमिच्छता

धर्मेणार्थः समाहार्यो धर्मलन्धं त्रिधा धनम्। कर्तेव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥ १९७८ एकेनांद्रोन धर्मार्थीं कर्तव्यो भूतिमिच्छता। एकेनांशेन कामार्थ एकमंशं विवर्धयेत ॥ ७९ निवृत्तिलक्षणस्त्वन्यो धर्मो मोक्षाय तिष्ठति तस्य वृत्ति प्रवश्यामि श्रणुं मे देवि तत्त्वतः ॥ सर्वभृतदया धर्मों ज चैकग्रामवासिता। आशापाशविमोंक्षश्च शस्यते मोक्षकांक्षिणाम् न कुट्यां नोदके सङ्गी न वासास न चासने न त्रिदण्डे न शयने नाभी न शरणालये ८२ अध्यातमगति।चेत्तो यस्तत्मनास्तत्परायणः। युक्तो योगं प्रति सदा प्रतिसंख्यानमेव च ॥ वृक्षमूलपरो नित्यं शुन्यागारनिवेशनः। नदीपुलिनशायी च नदीतीररातिश्च यः॥८६ विमुक्तः सर्वसङ्गेषु स्नेहबन्धेषु च द्विजः। आत्मन्येवात्मनो भावं समासज्जेत वै द्विजः खाणुभूतो निराहारी मोक्षदष्टेन कर्मणा। परिव्रजति यो युक्तस्तस्य धर्मः सनातनः ८६ न चैकत्र समासक्तो न चैक्यामगोचरः। मुक्तो हाटति निर्भुक्तो न चैकपुलिनेशयः ८७ एष मोक्षविदां धर्मी वेदोक्तः सत्पथः सताम् यो मार्थमनुयातीमं पदं तस्य च विद्यते॥ ८८ चतुर्विधा मिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ। हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उत्तमः ८९ अतः परतरं नास्ति नावरं न तिरोग्रतः। अदुःखमसुखं सौम्यमजरामरमव्ययम्॥ ९० उमोवाच।

गार्हस्थ्यो मोक्षधमेश्च सज्जनाचरितस्त्वया भाषितो जीवलोकस्य मार्गःश्चेयस्करो महान् ऋषिधमें तु धमेश श्रोतिमच्छाम्यतः परम्। स्पृहा भवति मे नित्यं तपोवननिवासिषु ९२ आज्यश्रमोद्भवो गन्धो रुणजीव तपोवनम्। तं दृष्टा मे मनः श्रीतं महेश्वर सदा भवेत ९३ पतन्मे संशयं देव मुनिधमेश्वतं विमो। सर्वधर्मार्थतत्त्वश्च देवदेव वदस्व मे। निष्ठिलेन मया पृष्टं महादेद यथात्रथम्॥ ९४

त्रयो धर्माः सर्जने सर्जनकाले ॥ ६४ ॥ त्रिकर्मा दानाध्ययनयजनकर्मा त्रीन् कामकोधलोभान् परिकान्तः मारित्यज्य गतः ॥ ६६ ॥ अजिह्म इति च्छेदः ॥ ७२ ॥ कुटीचकबहृदको त्रिदण्डिनो एको ग्रहे वसति अपरस्ती-

र्थान्यटित इतरी एकदण्डिनी तयोराद्यः आश्रमधर्म-नियतः परो निष्ठेगुण्य इति तेषां मेदः ॥ ८९ ॥ अतः पारमहंस्येनात्माधिगमात्परं श्रेष्ठं नास्ति नापि अवरादि सर्वस्यात्रैवान्तर्भृतत्वात् ॥ ९० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवश्यामि मुनिधर्ममनुत्तभम्। यं कृत्वा सुनयो यान्ति सिद्धि खतपसा शुभे फ्रेनपानामुषीणां यो धर्मी धर्माविदां सताम्। तन्मे शृषु महाभागे धर्मन्ने धर्ममादितः ॥९६ इंच्छन्ति सततं ये ते ब्राह्मयं फेनोत्करं शुभम् असृतं ब्रह्मणा पीतमध्वरे प्रसृतं दिवि ॥ ९७ पष तेषां विशुद्धानां फेनपानां तपोधने। धर्मचर्याकृतों मार्गों वार्लखिल्यगणैः श्रुणु ९८ वालांबल्यास्तपःसिद्धा मुनयः सूर्यमण्डले । वैञ्छेतिष्ठानित भर्मज्ञाः शाकुनीं वृत्तिमास्थिताः मुगनिर्मोकवसनाश्चीरवल्कलवाससः। निर्द्वेन्द्राः सत्पर्थं प्राप्ता वालाखिल्यास्तपोधनाः अङ्गुष्टपर्वमात्रा ये मूर्वा ख खं व्यवस्थिताः तपश्चरणमीहन्ते तेषां धर्मफळं महत्॥ १०१ ते सुरैः समतां यान्ति सुरकार्यार्थासद्धये। चोतयन्ति दिशःसर्वास्तपसा दग्धिकविवषाः ये त्वन्ये शुद्धमनसो द्याधर्मपरायणाः। सन्तश्रकचराः पुण्याः सोमलोकचराश्र ये ३ पिरुलोकसमीपसास्त दुंच्छान्ति यथाविधि। संप्रक्षालाश्मकुट्टाश्च द्नतोल्खलिकाश्च ते ४ सोमपानां च देवानामुष्मपाणां तथैव च।

उंच्छन्ति ये समीपस्थाः सदारा नियतेन्द्रियाः तेषामाग्नेपरिस्यन्दः पितृणां चार्चनं तथा। यशानां चैव पञ्चानां यजनं धर्म उच्यते १०६ एष चक्रचरैदीव देवलोकचरैर्द्विजै:। ऋषिधर्मः सदा चीणों योऽन्यस्तमापे मे शृषु सर्वेष्वेवर्षियमेषु क्षेयोऽऽत्मा संयतेन्द्रियैः। कांमकोधौ ततः पश्चाज्जेतत्याविति मे मतिः अग्निहोत्रपरिस्पन्दो धर्मरात्रिसमासनम्। सोमयज्ञाभ्यनुज्ञानं पञ्चमी यज्ञदक्षिणा ॥ नित्यं यज्ञिकया धर्मः पितृदेवार्चने रातेः। सर्वातिथ्यं च कर्तव्यमन्नेनोच्छार्जितेन वे १० निवृत्तिरुपभोगेषु गारसानां शमे रातः। स्थांडेले रायने योगः शाकपर्णानेषेवणम् १११ फलमूलाशनं वायुरापः शैवलभक्षणम् । ऋंषीणां नियमा होते यैर्जयन्त्याजेतां गतिं१२ विघ्मे सन्नमुसले व्यङ्गारे मुक्तवज्जने। अतीतपात्रसञ्चारे काले विगतभिश्चके ॥ १३ अतिर्धि कांक्षमानो वै शेषात्रकृतभोजनः। सत्यधर्मरतः शान्तो मुनिधर्मेण युज्यते ॥ १४ न स्तम्भी न च मानी स्यान्नाप्रसन्नो न विस्मितः मित्रामित्रसमो मैत्रो यः स धर्मविद्वत्तमः १५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि एकचत्वारिशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

385

डमोवाच। देशेषु रमणीयेषु नदीनां निर्झरेषु च। स्नर्वन्तीनां निक्कञ्जेषु पर्वतेषु वनेषु च॥ देशेषु च पवित्रेषु फलवत्सु समाहिताः।

मुनयः संन्यासिनः ॥९५ बाह्यं ब्राह्मसजातीयसंबन्धि फेनो-त्करं अप्राज्ञसमूँहं उंच्छन्ति अत्यश आददते तदिदममृतं ब्रह्म-णी साधकावस्थायां पीते अध्येर बृध्यादिद्वारा यज्ञाङ्गरूपण दिनि दिव्यमोगात्मना च प्रसृतम् ॥९७॥ मार्ग उक्त इति शेषः ॥९८॥ स्त्रे स्वभं इति शेषः ॥१॥ चक्रचराः चक्र-वांचरन्ति वासरहिता इत्यर्थः ॥ ३ ॥ उंच्छन्ति अर्थात्सोम-किरणान् सप्रक्षाळाः सम्यक् पात्रादिकं प्रक्षाळयान्ति नतु मुलवत्सु च मेध्येषु वसन्ति नियतवताः ॥ २ तेषामिप विधि पुण्यं श्रोतिमच्छामि शङ्कर । वानप्रस्थेषु देवेश स्वशरीरोपजीविषु ॥ ३

श्वोऽर्थे किंचित्स्थापयन्ति ॥ ४॥ धर्मरात्रिर्धमसत्रं तेन सम्यगासनं समासनं धर्मचकं सनातनमिति गौडाः ॥९॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे एकचल्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

देशेष्टिवति ॥ १ ॥ स्वशरीरमेवोपजीवन्ति नतुः मृत्यादि स्वयं दासा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

महेश्वर उवाच। वानप्रस्थेषु यो धर्मस्तं मे शृणु समाहिता। श्रुत्वा चैकमना देवि धर्मबुद्धिपरा भव ॥ संसिद्धैर्नियमैः सद्भिर्धनवाससुपागतैः। वानप्रस्थैरिदं कर्म कर्तव्यं श्रुण यादशम्॥ ५ त्रिकालमभिषेकं च पितृदेवार्चनं तथा। अग्निहोत्रपरिस्यन्द इष्टिहोमविधिस्तथा॥ ६ नीवारग्रहणं चैव फलमूलानिषेवणम्। इंग्रदैरण्डतैलानां स्नेहार्थे च निषेवणम् ॥ योगचर्याकृतैः सिद्धैः कामक्रोधविवार्जितैः । वीरशय्यासुपासद्भिर्वीरस्थानोपसेविभिः॥८ युक्तैयाँगवहैः सद्भिर्शीष्मे पञ्चतपैस्तथा। मंडकयोगनियतैर्यथान्यायं निषेविभिः॥ बीरासनरतैर्नित्यं स्थंडिले शयनं तथा। शीततोयाशियोगश्च चर्तस्यो धर्मबुद्धिभिः १० अन्मक्षेवीयुमक्षेश्च शैवलोत्तरमोजनैः। अइमक्रुट्टैस्तथा दांतैः संप्रक्षालैस्तथापरः ॥११ चरिवल्कलसंवीतैर्मुगचर्मनिवासिभिः। कार्यो यात्रा यथाकालं यथाधर्मे यथाविधि वननित्यैर्वनचरैर्वनस्यैर्वनगोचरैः। वनं गुरुमिवासाद्य वस्तव्यं वनजीविभिः १३ तेषां होमित्रया धर्मः पञ्चयज्ञनिषेवणम्। भागं च पञ्चयहस्य वेदोक्तस्यानुपालनम् ॥१४ अष्टमी यञ्जपरता चातुर्मास्यनिषेवणम्। पौर्णमासादयो यज्ञा नित्ययज्ञस्तथैव च ॥ १५ बिमुक्ता दारसंयोगैर्विमुक्ताः सर्वसङ्करैः। विमुक्ताः सर्वपापैश्च चरन्ति मुनयो वने १६ स्रमाण्डपरमा नित्यं त्रेताग्निशरणाः सदा। सन्तः सत्पथानित्या ये ते यांति परमां गार्ति ब्रह्मलोकं महापुण्यं सोमलोकं च शाश्वतम्। गच्छन्ति सुनयः सिद्धाः सत्यधर्मध्यपाश्रयाः एष धर्मों मया दोवे वानप्रस्थाश्रितः द्युभः। विस्तरेणाथ संपन्नो यथास्थूलसुदाहृतः॥ १९ उमोवाच ।

भगवन्सर्वभूतेश सर्वभूतनमस्कृत । यो धर्मो मुनिसङ्गस्य सिद्धिवादेषु तं वद् २० सिद्धिवादेषु संसिद्धास्तथा वननिवासिनः सैरिणो दारसंयुक्तास्तेषां धर्मः कथं स्मृतः ।। महेश्वर उवाच ।

स्वैरिणस्तपसा देवि सर्वे दारविहारिणः 🖟 तेषां मौण्ड्यं कंषायश्च वासे रात्रिश्च कारणम् त्रिकालमभिषेकश्च होत्रं त्वृषिकृतं महत्। 🦠 समाधिसत्पथस्थानं यथोहिष्टनिषेवणम् २३ ये च ते पूर्वकथिता धर्मास्ते वनवासिनाम्। यदि सेवन्ति धर्मास्तानाप्नुवन्ति तपःफलम् ये च दम्पतिधर्माणः स्वदारनियतेन्द्रियाः। चरन्ति विधिद्धं तद्वुकालाभिगामिनः २५ तेषामृषिक्वतो धर्मो धर्मिणामुपपद्यते। न कामकारात्कामोन्यः संसेव्यो धर्मदर्शिभिः सर्वभृतेषु यः सम्यग्ददात्यभयद्क्षिणाम्। हिंसादोपविमुक्ताऽऽत्मा स वै धर्मेण-युज्यते सर्वभूता नुकम्पी यः सर्वभूता जेववतः। सर्वभूतात्मभूतश्च स वै धर्मेण युज्यते ॥ २८ सर्ववेदेषु वा स्नानं सर्वभृतेषु चार्जवम्। उमे पते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते आर्जवं धर्ममित्याहरधर्मों जिह्न उच्यते। आर्जवेनेह संयुक्तो नरो धर्मेण युज्यते आर्जवे त रतो नित्यं वसत्यमरसन्निधी। तस्मादाजेवयुक्तः स्याद्य इच्छेद्धर्ममात्मनः। क्षांतो दांतो जितकोधो धर्मभूतो विहिसकः धर्मे रतमना नित्यं नरो धर्मेण युज्यते ॥ ३२ व्यपेततंद्रिर्धमात्मा शक्ता सत्पथमाश्रितः। चारित्रपरमो बुद्धो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३३ उमोवाच।

आश्रमाभिरता देव तापसा ये तपोधनाः। दीप्तिमन्तः कया चैव चर्ययाऽथ भवन्ति ते३४

बीरशय्यां वीरासनं वीरस्थानं महारप्यं भीशीभरप्रवेश्यम् ॥८॥ मंडूक्योगो हठशास्त्रप्रसिद्धः॥९॥ वीरासनं सदी-पवेशनं शीतं वर्षास्वासारशायी तोयं हेमंते जलवासी अग्निः श्रीष्मे पंचािमध्यस्थः एवं शीततोयािमयोगः ॥१०॥ सिद्धिवादेषु शानगोष्टीषु ॥२०संसिद्धाः संपन्नाः ते कदा-

चित् स्वैरिणः कदाचिद्दारसंयुक्ताः ॥ २१ ॥ तत्र स्वैरिणां मोंड्यं क्षियेश्व कारणं ज्ञापकं दारसंयुक्तानां रात्रिकांसे कारणं न स्वैरिणामिव तेषां यथेष्टविद्दारोऽस्तीत्यर्थः ॥२२॥ त्रिकालमाभिषेक उभयेषां दारवतामृषिकृतं होत्रं वन्यानम्ब्रफलदिना होमः एवं यथायोग्यं धर्मसंबन्ध कहाः॥२३॥

राजानो राजपुत्राश्च निर्धना ये महाधनाः। कर्मणा केन भगवन्त्राप्तुवान्ति महाफलण्॥३५ नित्यं स्थानसुपागम्य दि्वयचन्द्रनभूषिताः। केन वा कर्मणा देव भवन्ति वनगोचराः ३६ पतन्में संशयं देव तपश्चर्याऽऽश्चितं शुभम्। शंस सर्वमशेषेण ईयक्ष त्रिपुरनाशन॥ ३७

महेश्वर उवाच। उपवासवतैदान्ता हाहिसाः सत्यवादिनः संसिद्धाः प्रेत्य गन्धर्वैः लह मोदन्त्यनामयाः मण्डकयोगशयनो यथान्यायं यथाविश्वि। दीक्षां चरति धूर्मात्मा स नागैः सह मोदते शार्ष मृगमुखोचिछष्टं यो मृगैः सह भक्षाति। दीक्षितों वै मुदा युक्तः स गच्छत्यमरावतीम् शैवालं शीर्णपर्ण वा तद्वती यो निषेवते। शीतयोगवहो नित्यं स गच्छेत्परमां गतिम्॥ बायुमक्षोऽम्बुमक्षो वा फलमूलाशनोपि वा यक्षेष्वेश्वर्यमाधाय मोदतेऽप्सरसां गणैः॥४२ अग्नियोगवही प्रीष्मे विधिद्दष्टेन कर्मणा। चीरवा द्वादशवर्षीण राजा भवति पार्थिवः आहारनियमं कृत्वा मुनिद्वीदशवार्षिकम्। मरं संसाध्य यत्नेन राजी भवति पार्थिवः ४४ स्राण्डेले शुद्धमाकाशं परिगृह्य समन्ततः। अविश्य च मुदा युक्तो दीक्षां द्वादशवार्षिकीं देहं चानशने त्यक्त्वा स खर्गे सुखमेधते। स्विडलस्य फलान्याहुर्यानानि शयनानि च गृहाणि च महार्हाणि चन्द्रशुस्राणि सामिनि आत्मानमुपजीवन्यो नियतो नियताशनः ४७

देहं वाऽनश्ने त्यक्त्वा स खर्ग समुपाश्चते। आत्मानमुपजीवन्या दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् त्यक्त्वा महाणेवे देहं वारुणं लोकमश्चते। आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम्

अइमना चरणौ भित्त्वा गुद्यकेषु स मोदते। साधियत्वाऽऽत्मनाऽऽत्मानं निर्द्यन्द्वो निष्परिग्रहः॥

40 चीर्त्वा द्वादशवर्षाणि दीक्षामेतां मनोगताम्। खर्गलोकमवामोति देवैश्च सह मोदते॥ ५१ आत्मानसुपजीवन्यो दीक्षां हाद्शवार्षिकीम्। हुत्वाऽग्नौ देहमुत्सच्य विह्नलोके महीयते॥ यस्त देवि यथान्यायं दीक्षितो नियतो द्विजः आत्मन्यात्मानमाधाय निर्ममो धर्मलालसः॥ चीत्वी द्वादशवर्षीण दीक्षामेतां मनोगताम्। अरणीसहितं स्कन्धे बध्वा गच्छत्यनावृतः ॥ वीराध्वानगतो नित्यं वीरासनरतस्तथा। वीरस्थायी च सतूतं स वीरगतिमाम्यात॥५५ स शक्रलोकगो नित्यं सर्वकामपुरस्कृतः। दिव्यपुष्पसमाकीणों दिव्यचन्दनभूषितः ५६ सुखं वसाति धर्मात्मा दिवि देवगणैः सह। वीरलोकगतो नित्यं वीरयोगसहः सदा ५७ सत्त्वसः सर्वमुत्सुज्य दीक्षितो नियतः शुचिः वीराध्वानं प्रपद्येद्यस्तस्य छोकाः सनातनाः॥ कामगेन विमानेन स वै चरति च्छन्द्तः। शकलोकगतः श्रीमान्मोदते च निरामयः ५९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि उमामहेश्वरसंवादे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२॥

383

उमोवाच।

भगवन् भगनेत्रघ्न पूष्णो दन्तनिपातन । दक्षकतुहर ज्यक्ष संशयो मे महानयम्॥ १

महर्ना गिरिधन्वनोरिति मेदिनी । महसाधनं मेहसाधननिर्मित पर्यायः जलाहारमापि त्यक्तेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ अस्मिति । आसनं विनोपविश्येत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अस्णिसहितं अमि स्कंधे तहप्रकांडे बच्चा विलाप्यं तराविमें विस्रज्येत्यर्थः ॥ ५५ ॥ विस्रज्येत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्डीये भारत-भावदीपे द्विचत्वारिंशदाधिकशततमोऽच्यायः॥ १४२॥

१४३

भगवन्निति ॥ १॥

चातुर्वण्यं मगवता पूर्व सृष्टं स्वयंभुवा।
केन कर्मविपाकेन वैदयो गच्छति शूद्रताम् २
वैद्यो वा क्षत्रियः केन
द्विजो वा क्षत्रियो भवेत्।
प्रतिलोगः कथं देव
शक्यो धर्मो निवर्तितुम्॥ ३
केन वा कर्मणा विप्रः शूद्रयोनौ प्रजायते।
क्षत्रियः शूद्रतामेति केन वा कर्मणा विभो ४
प्रतन्मे संदायं देव वद भूतपतेऽनघ।
त्रयो वर्णाः प्रकृत्येह कथं ब्राह्मण्यमामुयः॥ ५

महेश्वर उवाच।
ब्राह्मण्यं देवि दुष्प्रापं निसर्गाद्गाह्मणः शुभे श्रित्रियो वैश्यश्रुद्रो वा निसर्गादिति मे मितः कर्मणा दुष्कृतेनेह स्थानान्द्रश्वति वै द्विजः। ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्माद्रश्वत वै द्विजः॥ श्रित्रो व्राह्मणधर्मेण ब्राह्मण्यमुपजीवाति। श्रित्रयो वाऽध्य वैश्यो वा ब्रह्मभूयं स गच्छिति यस्त विप्रत्वमुत्स्रज्य क्षात्रं धर्म निषेवते। ब्राह्मण्यात्स परिभ्रष्टः क्षत्रयोनौ प्रजायते॥ ९ वैश्यकर्म च यो विप्रो लोभमोहत्यपाश्रयः। ब्राह्मण्यं दुर्लमं प्राप्य करोत्यल्पमितः सदा १०

स दिजो वैश्यतामेति

वैश्यो वा शुद्रतामियात । खधर्मात्प्रच्युतो विप्र-स्ततः शूद्रत्वमाप्रते॥ 88 तत्रासौ निरयं प्राप्तो वर्णभ्रष्टो क्षेहिष्कृतः। ब्रह्मलोकात्परिम्रष्टः शुद्रः समुपजायते ॥ १२ क्षत्रियो वा महाभागे वैश्यो वा धर्मचारिणि स्वानि कर्माण्यपाहाय शुद्रकर्मे निषेवते ॥ १३ ख्यानात्स परिभ्रष्टो वर्णसङ्करतां गतः। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शुद्धत्वं याति तादशः यस्तु बुद्धः खधर्मेण ज्ञानविज्ञानवान् श्रुचिः धर्मज्ञो धर्मनिरतः स धर्मफलम् श्रुते ॥ इदं चैवापरं देवि ब्रह्मणा समुदाहृतम्। अध्यातमं नैष्ठिकं सद्भिर्धर्मकामैर्निषेव्यते ॥ १६ उप्रान्नं गहिंतं देवि गणानं श्राद्धस्तकम्। द्रष्टामं नैव भोक्तव्यं शूद्रामं नैव कहिंचित ॥ शुद्रान्नं गर्हितं देवि सदा देवैर्महात्माभिः।

पितामहमुखोत्खृष्टं प्रमाणामिति में मतिः॥ १८ शुद्राञ्चेनावशेषेण जठरे यो म्रियेहिजः। आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्रगतिभाग्मवेत तेन श्रद्धान्नशेषेण असस्थानादपाकृतः। ब्राह्मणः शुद्रतामोति नास्ति तत्र विचारणा यस्यान्नेनावशेषेण जठरे यो म्रियेहिजः। तां तां योनि वजेडियो यस्यान्मपजीवति॥ ब्राह्मणत्वं घ्रमं प्राप्य दुर्लमं योऽवमन्यते। अभोज्याचानि चाँश्राति सं द्विजत्वात्पतेत वै सुरापो ब्रह्महा क्षद्रश्चोरो भग्नवतोऽश्चिः। स्वाध्यायवर्जितः पापो छुन्धो नैक्वतिकः शठः अवती वृषलीमर्ता कुंडाशी सोमविकयी। निहीनसेवी विश्रो हि पतति ब्रह्मयोनितः॥ गुरुतल्पी गुरुद्रोही गुरुकुत्सारतिश्च यः। ब्रह्मविचापि पताति ब्राह्मणो ब्रह्मयोनितः ३५ पिमस्त कर्मभिदेंवि शुभैराचरितैस्तथा। शहो ब्राह्मणतां याति वैश्यः श्रत्रियतां वजेत शदकर्माणि सर्वाणि यथान्यायं यथाविधि। शुक्रूषां परिचर्या च ज्येष्ठे वर्णे प्रयत्नतः ॥२७ क्योदविमनाः शूदः सततं सत्पथे स्थितः। देवद्विजातिसत्कर्ता सर्वातिश्यकृतवतः २८ ऋतकालाभिगामी च नियतो नियतादानः। चोक्षश्चीक्षजनान्वेषी शेषात्रकृतभोजनः २९ व्यामांसं न भुजीत शुद्रो वैद्यत्वमृच्छति। ऋतवागनहंवादी निर्द्धन्द्वः शमकोविदः॥ यजते नित्ययज्ञैश्च खाध्यायपरमः श्रुचिः। दान्तो ब्राह्मणसत्कर्ता सर्ववर्णबुभूषकः ॥३१ गृहस्थत्रतमातिष्ठन् द्विकालकृतमोजनः। शेषाशी विजिताहारो निष्कामो निरहंबदः अग्निहोत्रमुपासंश्च जुह्वानश्च यथाविधि। सर्वातिथ्यमुपातिष्ठन् शेषान्नक्रतभोजनः ३३ त्रेताग्निमन्त्रविहितो वैश्यो भवति वै द्विजः। स वैदयः क्षत्रियकुले युचौ महति जायते ३४ स वैश्यः क्षत्रियो जातो जन्मप्रभृति संस्कृतः उपनीतो वतपरो द्विजो भवति संस्कृतः ३५ द्दाति यजते यज्ञैः समृद्धैराप्तद्क्षिणैः। अधीत्य स्वर्गमन्विच्छंस्रेताग्निशरणः सदा॥

आर्तहस्तप्रदो नित्यं प्रजा धर्मेण पालयन्। सत्यः सत्यानि कुरुते नित्यं यः सुखद्दीनः धर्मदण्डो न निर्दण्डो धर्मकार्यानुशासकः। यन्त्रितः कार्यकरणैः षड्भागकृतलक्ष्रणः ३८ ग्राम्यधर्मे न सेवेत खच्छन्देनार्थकोविदः। ऋतुकाले तु धमोत्मा पत्नी सुपरायेत्सदा ३९ सदोपवासी नियतः स्वाध्यायनिरतः श्रचिः वर्हिष्कान्तरिते नित्यं शयानोऽग्निगृहे सदा सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य कुर्वाणः सुमनाः सदा। शुद्राणां चान्नकामानां नित्यं सिद्धमिति ब्रुवन् अयोद्धा यदि वा कामान्न किञ्चिद्धपलक्षयेत्। पितृद्वातिथिकृते साधनं कुरुते च यः॥ ४२ स्ववंदमानि यथान्यायमुपास्ते मैक्ष्यमेव च। त्रिकालमग्निहोत्रं च जुह्वानो वै यथाविधि ॥ गोत्राह्मणहितार्थाय रणे चाभिसुखो हतः। त्रेताशिमन्त्रपृतात्मा समाविश्य द्विजो भवेत क्रानविज्ञानसंपन्नः संस्कृतो वेदपारगः। वित्रो भवति धर्मात्मा क्षत्रियः स्वेन कर्मणा पतैः कर्मफर्टेर्देवि न्यूनजातिकुलोद्भवः। शहोत्यागमसंपन्नो हिजो भवति संस्कृतः॥ ब्राह्मणो चाष्यसद्वृत्तः सर्वसङ्करभोजनः। बाह्यण्यं स समुत्स्ज्य शुद्रो भवाति ताहशः॥ कर्मभिः शुचिभिर्देवि शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः

शृद्धोऽपि द्विजवत्सेव्य इति ब्रह्माऽब्रवीत्स्वयम् स्वभावः कर्म च श्रमं यत्र श्रद्धेऽपि तिष्ठति। विशिष्टः स द्विजातेचै विशेष इति मे मतिः ४९ न योनिर्नापि संस्कारों न श्रुतं न च सन्तातिः कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम्॥ सर्वोऽयं ब्राह्मणो लोके वृत्तेन तु विधीयते। वृत्ते स्थितस्तु शुद्रोपि ब्राह्मणत्वं नियच्छाति ब्राह्मः स्वमावः सुश्रोणि समः सर्वत्र मे मातिः निर्गुणं निर्मलं ब्रह्म यत्र तिष्ठति स द्विजः ॥५२ पते योनिफला देवि स्थानभागनिद्शिकाः। खयं च वरदेनोका ब्रह्मणा खजता प्रजाः॥ ब्राह्मणोऽपि महत्क्षेत्रं लोके चराति पादवत्। यत्तत्र बीजं वपति सा कृषिः प्रत्य भाविनि ॥ विघसाशिना सदा भाव्यं सत्पथालंबिना तथा ब्राह्मं हि मार्गमाक्रम्य वर्तितव्यं बुभूषता ॥५५ संहिताध्यायिना भाव्यं गृहे वै गृहमोधिना। नित्यं स्वाध्यायिना भाव्यं न चाध्ययनजीविना पवंभतो हि यो विप्रः सत्पर्थं सत्पर्थे स्थितः बाहिताग्निरधीमानो ब्रह्मभूयाय करूपते ५७ ब्राह्मण्यं देवि संप्राप्य रक्षितव्यं यतात्मना। योनिप्रतिप्रहादानैः कर्मभिश्च श्रुचिस्मिते ५८ पतत्ते गुद्यमाख्यातं यथा शुद्रो भवोद्दिजः। ब्राह्मणो वा च्युतो धर्माद्यथा शुद्रत्वमामृते ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि उमामहेश्वरसंवादे त्रिचत्वारिशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

388

उमोवाच । भगवन् सर्वभूतेश देवासुरनमस्कृत । धर्माधर्मी नृणां देव ब्रूहि मेऽसंशयं विभो १ कर्मणा मनसा वाचा त्रिविधं हि नरः सदा बस्यते बन्धनैः पाशैर्मुच्यतेऽप्यथवा पुनः ॥२

केन शीलेन वृत्तेन कर्मणा कीदशेन वा। समाचारैग्रेणैः कैर्वा स्वर्ग यान्तीह मानवाः महेश्वर उवाच। देवि धर्मार्थतत्त्वक्षे धर्मनित्ये दमे रते। सर्वप्राणिहितः प्रश्नः श्रयतां बुद्धिवर्धनः॥ ४

गद्वत् गतिमत् ॥ ५४ ॥ ब्राह्मण्यमिति कुयोनिसंब-गत् कुप्रतिप्रहात् आदानाच ब्राह्मण्यं नस्प्रतीति भावः । ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलक्णीये

भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥१४३॥ १४४

भगविद्यति ॥ १-॥ १८५

सत्यधर्मरताः सन्तः सर्वछिङ्गविवर्जिताः। धर्मलब्धार्थभोक्तारस्ते नराः खर्गगामिनः ॥ ५ नाधर्मेण न धर्मेण बध्यन्ते छिन्नसंशयाः। प्रलयोत्पत्तितत्त्वज्ञाः सर्वज्ञाः सर्वदार्शेनः ६ वीतरागा विसुच्यन्ते पुरुषाः कर्मबन्धनैः। कर्मणा मनसा वाचा ये न हिंसन्ति किञ्चन ये न सजान्त करिंमाश्चित्ते न बध्यन्ति कर्मभिः प्राणातिपाताद्विरताः शीलवन्तो दयान्विताः तुल्यद्वेष्यप्रिया दान्ता सुच्यन्ते कर्मबन्धनैः। सर्वभूतद्यावन्तो विश्वास्याः सर्वजन्तुषु ॥ ९ त्यक्ति हिंसासमाचारास्ते नराः खँगगामिनः। परस्वे निर्ममा नित्यं परदारविवर्जकाः॥ १० धर्मळब्धान्नभोक्तारस्ते नराः खर्गगामिनः। मात्वत्सस्वचैव नित्यं दहित्वच ये॥ ११ परदारेषु वर्तन्ते ते नराः खर्गगामिनः। स्तैन्यान्निवृत्ताः सततं सन्तुष्टाः खधनेन चं॥ स्वभाग्यान्यपजीवन्ति ते नराः खर्गगामिनः। खदारनिरता ये च ऋतुकालाभिगामिनः १३ अग्राम्यसुखभोगाश्च ते नराः खर्गगामिनः। परदारेषु ये नित्यं चरित्रावृतलोचनाः॥ १४ यतेन्द्रियाः शीलपरास्ते नराः स्वर्गगामिनः। एष देवकतो मार्गः सेवितव्यः सदा नरैः १५ अकषायकृतश्चेव मार्गः सेट्यः सदा बुधैः। दानधर्मतपोयुक्तः शीलशौचद्यात्मकः १६ वृत्त्यर्थं धर्महेतोवां सेवितव्यः सदा नरैः। स्वर्गवासमभीप्सद्धिर्न सेव्यस्त्वत् उत्तरः १७ उमोवाच ।

वाचा तु वध्यते येन सुच्यतेऽप्यथवा पुनः। तानि कर्माणि मे देव वद भूतपतेऽनघ ॥ १८ महेश्वर उवाच ।

आत्महेतोः परार्थे वा नर्महास्याश्रयात्तथा।
ये मृषा न वद्न्तीह ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
वृत्त्यर्थं धर्महेतावा कामकारात्त्रथैव च।
अनृतं ये न भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः २०
ऋश्णां वाणीं निरावाधां मधुरां पापवर्जिताम्
स्वागतेनाभिभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः॥
परुषं ये न भाषन्ते कृदुकं निष्ठुरं तथा।

पिशुनां न प्रभाषन्ते मित्रभेद्करीं गिरम्।
त्रहतं मैत्रं तु भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
ये वर्जयन्ति परुषं परद्रोहं च मानवाः।
सर्वभृतसमा दान्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः २४
राठप्रलापाद्विरता विरुद्धपरिवर्जकाः ।
सौम्यप्रलापिनो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः
न कोपाद्याहरन्ते ये वाचं हृद्यदारणीम् ।
सान्त्वं वदन्ति कुद्धाऽपि ते नराः स्वर्गगामिनः
एष वाणीकृतो देवि धर्मः सेट्यः सदा नरैः
ग्रुभः सत्यगुणो नित्यं वर्जनीयो मृषा बुधैः॥
प्रभावाच ।
मनसा वध्यते येन कर्मणा पुरुषः सदा ।
तन्मे बूहि महामाग देवदेव पिनाकधृत २८
महेश्वर उवाच ।
मानसेनेह धर्मेण संयुक्ताः पुरुषाः सदा।

अपैश्चन्यरताः सन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः २२

मानसेनेह धर्मेण संयुक्ताः पुरुषाः सदा। स्वर्ग गच्छन्ति कल्याणि तन्मे कीर्तयतः श्रुण दुष्प्रणीतेन मनसा दुष्प्रणीततराकृतिः। मनो बध्यति येनेह श्रृणु वाक्यं श्रुसानने ३० अरण्ये विजने न्यस्तं परस्वं दृश्यते यदा । मनसाऽपि न हिंसर्नित ते नराः स्वर्गगामिनः ग्रामे गृहे वा ये द्रव्यं पारक्यं विजने स्थितम नाभिनन्दन्ति वै नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः तथैव परदारान् ये कामवृत्तान् रहोगतान्। मनसाऽपि न हिंसान्त ते नराः स्वर्गगामिनः श्रृतं मित्रं च ये नित्यं तुल्येन मनसा नराः। भजन्ति मैत्राः सङ्गम्य ते नराः स्वर्गगामिनः श्रुतवन्तो दयावन्तः श्रुचयः सत्यसङ्गराः। स्वैरथैंः परिसन्तुष्टास्ते नराः खर्गगामिनः ३५ अवैरा ये त्वनायासा मैत्रीचित्तरताः सदा। सर्वभूतद्यावन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३६ श्रद्धावन्तो द्यावन्तश्चोक्षाश्चोक्षजनाप्रियाः। धर्माधर्मविदो नित्यं ते नराः खर्गगामिनः ॥ श्मानामश्मानां च कर्मणां फलसञ्चये। विपाकशाश्च ये देवि ते नराः स्वर्गगामिनः॥ न्यायोपेता गुणोपेता देवद्विजपराः सदा। समुत्थानमनुप्राप्तास्ते नराः खर्गगामिनः ३९

सर्वेषामाश्रमाणां लिंगेविंवर्जिताः ॥ ५॥ न सज्जन्ति सक्ता न भवन्ति प्राणातिपातात् इन्द्रियाणां विषयाभिमुख्यात् ॥ ८॥ अकषायकृतः रागद्वेषाद्यभावार्थे निर्मितः ॥ १६॥ अनु० १९ नर्म कौटिल्यं विना स्नगादौ सर्पश्रमोत्पादनं हास्यं ताहश-मेव मात्रादिषु दोषारोपपूर्वकं गालनम् ॥१९॥ न हिंसन्ति आदानेन तस्त्रामिनं न पीडयन्ति ॥ ३१॥ शुमैः कर्मफलैदेंवि मयैते परिकीर्तिताः। स्वर्गमार्गपरा भूयः किं त्वं श्रोतुमिहेस्छसि॥ उमोवाच ।

महान्मे संदायः कश्चित्मत्यांन्यति, महेश्वर ।
तस्मात्त्वं नैपुणेनाद्य मम द्याख्यातुमहीसि ४१
केनायुर्लभते दीर्घं कर्मणा पुरुषः प्रमो ।
तपसा वापि देवेश केनायुर्लभते महत् ॥ ४२
श्वीणायुः केन भवति कर्मणा भुवि मानवः ।
विपाकं कर्मणां देव वक्तमहेस्यनिन्दित ४३
अपरे च महाभाग्या मन्दभाग्यास्तथाऽपरे ।
अकुर्लीनास्तथा चान्ये कुर्लीनाश्च तथाऽपरे
दुर्दशाः केचिदामान्ति नराः काष्टमया इव ।
प्रियद्शांस्तथा चान्ये द्र्शनादेव मानवाः ४५
दुष्प्रज्ञाः केचिदामांति केचिदामांति पंडिताः
महाप्राज्ञास्तथावान्ये ज्ञानविज्ञानभाविनः ॥
अल्पावाधास्तथा केचिन्महावाधास्तथाऽपरे
दृश्यन्ते पुरुषा देव तन्मे द्याख्यातुमहीसि ४७
महेश्वर जवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि देवि कर्मफलोदयम्। मर्त्यकोके नरः सर्वो येन स्वफलमश्रुते॥ ४८ प्राणातिपाते यो रौद्रो दण्डहस्तोद्यतः सदा नित्यमुद्यतशस्त्रश्च हन्ति भृतगणान्नरः॥ ४९

निर्दयः सर्वभूतानां नित्यमुद्धेगकारकः। अपि कीटपिपीलानामशरण्यः सुनिर्घृणः ५० एवंभूतो नरो देवि निरयं प्रतिपद्यते । विपरीतस्तु धर्मात्मा रूपवानभिजायते ५१ पापेन कर्मणा देवि वध्यो हिंसारतिर्नरः। अप्रियः सर्वभृतानां हीनायुरुपजायते ॥ ५२ निरयं याति हिंसात्मा याति स्वर्गमहिंसकः यातनां निरयेरौद्रां स कुच्छ्रां लमते नरः५३ यः कश्चिन्निरयात्तस्मात्समुत्तरति कर्हिचित्। मानुष्यं लभते चापि हीनायुस्तत्र जायते ५४ पापेन कर्मणा देवि बद्धो हिंसारतिर्नरः। अप्रियः सर्वभूतानां हीनायुरुपजायते ॥ यस्त ग्रुह्मामिजातीयः प्राणिघातविवंर्जकः। निश्चितरास्त्रो निर्देण्डो न हिंसति कदाचन ५६ न घातयति नो हन्ति ध्नन्तं नैवानुमोदते। संवभृतेषु सस्नेहो यथाऽऽत्मनि तथाऽपरे ५७ इँदशः पुरुषोत्कर्षो देवि देवत्वमश्चते। उपपन्नान्सुखान्मोगानुपाश्चाति सुदा युतः ५८ अथ चेन्मानुषे लोके कदाचिदुपपद्यते। तत्र दीर्घायुक्तपन्नः स नरः सुखमेधते॥ एष दीर्घायुषां मार्गः सुवृत्तानां सुकर्मिणाम्। प्राणिहिंसाविमोक्षेण ब्रह्मणा समुदीरितः ६०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि उमामहेश्वरसंवादे चतुश्चत्वारिशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४॥

384

उमोवाच ।

किशीलः किसमाचारः पुरुषः केश्च कमीभः खर्ग समाभिपद्येत संप्रदानेन केन वा॥ १ महेश्वर उवाच।

दाता ब्राह्मणसत्कर्ता दीनार्तक्वपणादिषु।
भस्यभाज्यान्नपानानां वाससां च प्रदायकः २
प्रतिश्रयान्सभाः क्रुपान्प्रपाः पुष्करिणीस्तथा
नैत्यकानि च सर्वाणि किमिच्छकमतीव च

आसनं शयनं यानं गृहं रत्नं धनं तथा।
सस्यजातानि सर्वाणिगाः क्षेत्राण्यथ योषितः
सुप्रतीतमना नित्यं यः प्रयच्छिति मानवः।
एवंभूतो नरो देवि देवलोकेऽभिजायते॥ ५
तत्रोष्य सुचिरं कालं भुका भोगाननुत्तमान्।
सहाप्सरोभिर्मुदितो रमते नन्दनादिषु॥ ६
तस्मात्स्वर्गाच्च्युतो लोकान्मानुषेषु प्रजायते
महाभोगकुले देवि धनधान्यसमन्वितः॥ ७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे चतुश्चरनारिंशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

8.84

किमिति ॥ १ ॥ नैत्यकानि नित्यदेयानि किमि-च्छसीति प्रष्ट्वा यदीप्सितं दीयते तत्किमिच्छकम् ॥ ३ ॥ तत्र कामगुणैः सर्वैः समुपेतो सदा यतः। महाभोगो महाकोशो धनी भवति मानवः ८ पते देवि महाभागाः प्राणिनो दानशीलिनः। ब्रह्मणा वै परा प्रोक्ताः सर्वस्य प्रियदर्शनाः ९ अपरे मानवा देवि प्रदानक्रपणा द्विजैः। याचिता न प्रयच्छन्ति विद्यमानेऽप्यबुद्धयः ॥ दीनान्धकृपणान्दष्टा भिश्चकानतिथीनपि। याच्यमाना निवर्तन्ते जिह्वालोभसमन्विताः न घनानि न वासांसि न भोगान च काञ्चनं न गावो नान्नविकृति प्रयच्छान्त कदाचन ॥ अप्रवृत्ताश्च ये लुब्धा नास्तिका दानवर्जिताः प्वभूता नरा देवि निरयं यान्त्यबुद्धयः १३ ते वै मनुष्यतां यान्ति यदा कालस्य पर्ययात् धनरिक्तें कुले जन्म लभन्ते खल्पबुद्धयः॥१४ श्चुत्पिपासापरीताश्च सर्वलोकवहिष्कृताः। निराज्ञाः सर्वभोगेभ्यो जीवन्त्यधर्मजीविकां अल्पभोगकुले जाता अल्पभोगरता नराः। अनेन कर्मणा देवि भवन्त्यधनिनो नराः १६ अपरे स्तंभिनो नित्यं मानिनः पापतो रताः। आसनाईस्य ये पीठं न प्रयच्छन्त्यचेतसः १७ मार्गाहस्य च ये मार्ग न यच्छन्त्यरूपबुद्धयः। पाद्यार्हस्य च ये पाद्यं न द्दत्यरुपबुद्धयः॥ १८ अर्घाहान च सत्कारैरर्चयन्ति यथाविधि। अर्घ्यमाचमनीयं वा न यच्छन्त्यल्पबुद्धयः १९ ग्रहं चाभिगतं प्रेम्णा ग्रहवन्न बुभूषते। अभिमानप्रवृत्तेन लोभेन समवस्थिताः॥ २० संमान्यांश्चावमन्यन्ते वृद्धान्परिभवान्ति च। प्वाविधा नरा देवि सर्वे निरयगामिनः॥ २१ ते वै यदि नरास्तस्मान्निरयादुत्तरन्ति वै। वर्षपुगैस्ततो जन्म लभन्ते कुरिसते कुले॥ २२ श्रवपाकपुरुकसादीनां कुत्सितानामचेतसाम्। कुलेषु तेषु जायन्ते गुरुवृद्धापचायिनः ॥ २३ न स्तम्भी न च मानी यो देवताद्विजपूजकः। लोकपुल्यो नमस्कर्ता प्रश्नितो मधुरं वचः २४ सर्ववर्णप्रियकरः सर्वभूतहितः सदा । अद्वेषी सुमुखः ऋश्णः स्निग्धवाणीप्रदः सदा खागतेनैव सर्वेषां भूतानामविहिंसकः। यथाईसत्क्रियापूर्वमर्चयन्नवतिष्ठति॥ २६ मार्गाहीय ददन्मार्ग गुरुं गुरुवद्रचेयन् ।
अतिथित्रप्रहरतस्तथाऽभ्यागतपूजकः ॥ २७
एवंभूतो नरो देवि स्वर्गित प्रतिपद्यते ।
ततो मानुष्रतां प्राप्य विशिष्टकुलजो भवेतृ ॥
तत्रासौ विपुलैभोंगैः सर्वरत्नसमायुतः ।
यथाहिदाता चाहेंषु धर्मचर्यापरो भवेत् ॥ २९
संमतः सर्वभूतानां सर्वलोकनमस्कृतः ।
स्वकर्मफलमाप्ताति स्वयमेव नरः सदा ॥ ३०
उदात्तकुलजातीय उदात्ताभिजनः सदा ।
एष धर्मों मया प्रोक्तो विधात्रा स्वयमीरितः ॥
यस्तु रौद्रसमाचारः
सर्वसत्त्वमयङ्करः ।

हस्ताभ्यां यदि वा पङ्खां रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः॥ 32 लोष्टेः स्तम्मैरायुधैर्वा जन्तू-बाधित शोभने। हिंसार्थ निकृतिपन्नः प्रोद्वेजयित चैव ह ॥ ३३ उपकामति जन्तृंश्च उद्वेगजननः सदा। पवंशीलसमाचारी निरयं प्रतिपद्यते॥ स वै मनुष्यतां गच्छेद्यदि कालस्य पर्ययात्। बह्वाबाधपरिक्षिष्टे जानते सोऽधमे कुले ॥३५ लोकहेच्योऽधमः पुंसां खयं कमफलैः कृतैः। एष देवि मनुष्येषु बहेन्द्रव्यो ज्ञातिबन्धुषु ॥३६ अपरः सर्वभूतानि द्यावान जुपद्यति। मैत्रदृष्टिः पितृसमो निर्वेरो नियतेन्द्रियः॥३७ नोद्धेजयति भूतानि न विघातयते तथा। हस्तपादैः सुनियतैर्विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ३८ न रज्ज्वा न च दण्डेन न लोष्टेर्नायुधेन च। उद्वेजयति भूतानि श्रक्षणकर्मा द्यापरः॥ ३९ एवंशीलसमाचारः स्वर्गे समुपजायते। तत्रासी भवने दिख्ये मुदा वसति देववत् ४० स चेत्कर्मक्षयान्मत्यों मनुष्येषूपजायते। अल्पाबाघो निरान्तकः स जातः सुखमेघते

उमोवाच। इमे मनुष्या दश्यन्ते ऊहाँपोहविशारदाः। ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः प्रज्ञावन्तोऽर्थकोविदाः॥

सुखभागी निरायासो निरुद्देगः सदा नरः।

एष देवि सतां मार्गो बाधा यत्र न विद्यतेश्वर

अतिथीन् दृष्ट्या तैर्याच्यमानाः सन्ते। निवर्तन्ते न प्रयच्छन्ति ॥ १९॥ गुरुवृद्धापचायिनः गुरुणां वृद्धानां च हीनत्व-

संपादकाः ॥ २३ ॥ गुरुवत् पितृवत् ॥ २० ॥ उदात्तं प्रश-स्तम् ॥३१ ॥ **ऊहः** सिद्धान्तः अपोहः पूर्वपक्षः ॥४३॥ दुष्प्रज्ञाश्चापरे देव ज्ञानविज्ञानवर्जिताः। केन कर्मविशेषेण प्रज्ञावान्पुरुषो भवत् ॥ ४४ अरुपप्रज्ञो विरुपाक्ष कथं भवति मानवः। प्रतन्मे संशयं छिधि सर्वधर्मविदां वर ॥ ४५ जात्यन्धाश्चापरे देव रोगार्ताश्चापरे तथा। नराः क्रीवाश्च दरयन्ते कारणं ब्रहि तत्र वै४६

महेश्वर उवाच ।

ब्राह्मणान् वेदविदुषः सिद्धान् धर्मविद्स्तथा
परिपृच्छन्त्यहरहः कुरालाः कुरालं तथा ॥४७
वर्जयन्तोऽश्चभं कर्म सेवमानाः शुमं तथा ।
ळभन्ते स्वर्गति नित्यमिहलोके तथा सुस्वम् ॥
स चेन्मानुषतां याति मेधावी तत्र जायते ।
श्चतं प्रज्ञानुगं यस्य कल्याणमुपजायते ४९
परदारेषु ये चापि चक्षुर्दुष्टं प्रयुक्षते ।
तेन दुष्टस्वमावेन जात्यन्धास्ते भवन्ति ह५०
मनसा तु प्रदुष्टेन नम्नां पश्चिन्ते ये स्त्रियम् ।
रोगार्तास्ते भवन्तीह नरा दुष्कृतकर्मिणः ५१
ये तु मृदा दुराचारा वियोगी मैथुने रताः ।
पुरुषेषु सुदुष्प्रज्ञाः क्रीवत्वमुपयान्ति ते ॥ ५२
परास्थ ये घातयन्ति ये चैव गुरुतल्पगाः ।
प्रकीणमेथुना ये च क्रीबा जायन्ति ते नराः

उमोवाच। सावद्यं किन्तु वै कर्म निरवद्यं तथैव च। श्रेयः कुर्वन्नवामोति मानवो देवसत्तम॥ ५४

महेश्वर उवाच ।
श्रेयांसं मार्गमिन्वच्छन्
सदा यः पृच्छिति द्विजान्
धर्मान्वेषी गुणाकांक्षी
स स्वर्गं समुपारनुते ॥ ५५%
यदि मानुषतां देवि कदाचित्स निगच्छिति ।
मेधावी धारणायुक्तः प्रायस्तत्राभिजायते ५६
एष देवि सतां धर्मों मन्तव्यो भृतिकारकः ।
नृणां हितार्थाय मया तव वै समुदाहृतः ॥ ५७%

उमोवाच।

अपरे खल्पविद्याना धर्मविद्वेषिणो नराः।
ब्राह्मणान् वेद्विदुषो नेच्छन्ति परिसर्पितुम्
व्रतवन्तो नराः केचिच्छ्रद्वाधर्मपरायणाः।
अव्रता भ्रष्टनियमास्तथाऽन्ये राक्षसोपमाः५६
यज्वानश्च तथैवान्ये निर्होमाश्च तथाऽपरे।
केन कर्मविपाकेन भवन्तीह वद्स्व मे ६०

महेश्वर उवाच ।

थागमा लोकधर्माणां मर्यादाः सर्वनिर्मिताः
प्रामाण्येनानुर्वर्तन्ते दश्यन्ते च दढवताः ॥६१
थधर्मे धर्ममित्याहुर्ये च मोहवशं गताः ।
अवता नष्टमर्यादास्ते प्रोक्ता ब्रह्मराक्षसाः ६२
ते चेत्कालकृतोद्योगात्सम्भवन्तीह मानुषाः
निर्होमा निर्वषद्कारास्ते भवन्ति नराधमाः
एष देवि मया सर्वः संशयच्छेद्नाय ते ।
कुशलाकुशलो हुणां व्याख्यातो धर्मसागरः

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि उमामहेश्वरसंवादे पञ्चचत्वारिंशदधिकशक्तमोऽध्यायः ॥ १४५॥

388

नारद् उवाच। एवसुक्त्वा स्हादेवः श्रोतुकामः खयंप्रभुः। अनुकूलां प्रियां भार्यो पार्श्वस्थी समभाषत १

महेश्वर उवाच। परावरक्षे धर्मक्षे तपोवननिवासिनि। साध्वि सुमु सुकेशान्ते हिमवत्पर्वतात्मजे॥ द

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकष्ठीये भारतभाव-दीपे पञ्चनत्वारिशद्धिकशततमोऽध्यायः॥ १४५ ॥

१४६

पविमाति ॥ १ ॥

दक्षे शमदमोपेते निर्ममे धर्मचारिणि ।

पृच्छामि त्वां वरारोहे पृष्टा वद् ममेप्सितम्
सावित्री ब्रह्मणः साध्वी
कौशिकस्य शची सती ।
मार्कण्डेयस्य धूमोर्णा ऋदिवेश्यवणस्य च ॥ १ वर्षणस्य तथा गौरी सूर्यस्य च सुवर्चळा ।
रोहिणी शशिनः साध्वी स्वाहा चैव विमावसोः ॥

व्यदितिः कश्यपस्याथ सर्वास्ताः पतिदेवताः।
पृष्टाश्चोपासिताश्चैव तास्त्वया देवि नित्यशः
तेन त्वां परिपृच्छामि धर्मन्ने धर्मवादिनि ।
स्त्रीधर्म श्रोतुमिच्छामि त्वयोदाहृतमादितः ७
सधर्मचारिणी मे त्वं समशीला समवता ।
समानसार्वीर्या च तपस्तीवं कृतं च ते ॥ ८
त्वया हाको विशेषण गुणवान्स भविष्यति ।
लोके चैव त्वया देवि प्रमाणत्वमुपैष्यति॥९
स्त्रियश्चैव विशेषण स्त्रीजनस्य गृतिः परा ।
गौर्यो गच्छाति सुश्रोणि लोकेष्वेषा गृतिः सदा
मम चार्ध शरीरस्य तव चार्धेन निर्मितम् ।
सरकार्यकरी च त्वं लोकसन्तानकारिणी ॥
तव सर्वः सुविदितः स्त्रीधर्मः शाश्वतः शुभे ।
तस्मादशेषतो बृहि स्वधर्म विस्तरेण मे ॥ १२

भगवन्सर्वभृतेश भृतभव्यभवोत्तम ।
त्वत्यभावादियं देव वाक्षेव प्रतिभाति मे १३
इमास्तु नद्यो देवेश सर्वतीर्थोद्केर्युताः ।
उपस्पर्शनहेतोस्त्वामुपयान्ति समीपतः ॥ १४
पताभिः सह संमन्त्र्य प्रवश्याम्यनुपूर्वशः ।
प्रभवन्योऽनहंवादी स वै पुरुष उच्यते ॥ १५
स्त्री च भृतेश सततं स्त्रियमेवानुधावति ।
मया संमानिताश्चैव भविष्यन्ति सरिद्रराः ॥
पषा सरस्वती पुण्या नदीनामुत्तमा नदी ।
प्रथमा सर्वसरितां नदी सागरगामिनी ॥ १७
विपाशा च वितस्ता च चन्द्रभागा इरावती
शतदूर्देविका सिन्धुः कौशिकी गौतमी तथा
तथा देवनदी चेयं सर्वतीर्थाभिसंभृता ।
गगनाद्रां गता देवी गङ्गा सर्वसरिद्ररा ॥ १९

इत्युक्त्वा देवदेवस्य पत्नी धर्मभृतां वरा। स्मितपूर्वमधाभाष्य सर्वास्ताः सरितस्तथा २० अपृच्छदेवमहिषी स्त्रीधर्मः धर्मवत्सला। स्त्रीधर्मकुश्लास्ता वै गृङ्गाद्याः सरितां वराः उमोवाच।

अयं भगवता प्रोक्तः प्रश्नः स्त्रीधर्मसंश्रितः।
तं तु संमन्त्रय युष्माभिर्वकुमिन्छामि राङ्करम्
न चैकसाध्यं परयामि विज्ञानं भुवि कस्यचित दिवि वा सागरगमास्त्रेन वो मानयाम्यहम् एवं सर्वाः सरिन्छ्रेष्टाः पृष्टाः पुण्यतमाः शिवाः ततो देवनदी गङ्गा नियुक्ता प्रतिपूज्य च २४ -

बह्वीभिर्बुद्धिभिः स्फीता स्त्रीधर्मज्ञा छुचिस्मिता। शैलराजसुतां देवीं

पुण्या पापभयापहा ॥ २५ बुद्ध्या विनयसंपन्ना सर्वधर्मविशारदा । सस्मितं बहुबुद्ध्याख्या गङ्गा वचनमव्रवीत ॥

गङ्गोवाच।
धन्याऽस्म्यनुगृहीताऽस्मि देवि धर्मपरायणे
या त्वं सर्वजगन्मान्या नदीं मानयसेऽनधे॥
प्रभवन् पृच्छते यो हि सँमानयति वा पुनः।
नूनं जनमदुष्टात्मा पण्डिताख्यां स गच्छति॥
ज्ञानविज्ञानसंपन्नानृहीपोहविशारदान्।
प्रवकृन् पृच्छते योऽन्यान् स वै नापदमृच्छति
अन्यथा बहुबुद्ध्याख्यो वाक्यं वदति संसदि।
अन्यथेव ह्यहंवादी दुर्बछं वदते वचः॥ ३०
दिव्यज्ञाने दिवि श्रेष्ठे दिव्यपुण्यैः सहोत्थिते
त्वमेवाहीस नो देवि स्त्रीधर्माननुभाषितुम्॥
ततः साराधिता देवी गङ्गया बहुभिर्गुणैः।
प्राह सर्वमशेषण स्त्रीधर्म सुरसुन्दरी॥ ३२

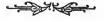
उमोवाच।
स्तिधमों मां प्रतियथा प्रति भाति यथाविधि
तमहं कीर्तियध्यामि तथैव प्रश्लिता भव॥३३
स्त्रीधमीं पूर्व पवायं विवाहे बन्धाभी कृतः।
सहधमीचरी भर्तुभवत्यग्निसमीपतः॥ ३४
सुस्वभावा सुवचना सुवृत्ता सुखद्शीना।
अनन्यचिन्ना सुसुसी भर्तुः सा धर्मचारिणी॥
सा भवेद्धमेंपरमा सा भवेद्धमेंभागिनी।
देववत्सततं साध्वी या भर्तारं प्रपश्चित ३६

श्रश्रषां परिचारं च देववद्या करोति च। नान्यभावा हाविमनाः सुवता सुखद्र्शना॥ पुत्रवक्रमिवाभीक्ष्णं भर्तुर्वेदनमीक्षते। या साध्वी नियताहारा सा भवेद्धर्मचारिणी श्चरवा दम्पतिधर्मे वै सहधर्मे कृतं ग्रुसम्। या मवेद्धर्मपरमा नारी भर्तृसमवता॥ ३९ देववत्सततं साध्वी भतीरमञ्जयस्यति। द्म्पत्योरेष वै धर्मः सहधर्मकृतः ग्रुभः ॥४० शुश्रुषां परिचारं च देक्त्रत्यं प्रकर्वती। वश्या भावेन सुमनाः सुवता सुखद्शेना। वनन्यचित्ता सुमुखी भर्तुः सा धर्मचारिणी परुषाण्यपि चौका या दृष्टा दुष्टेन चक्षुषा। सुप्रसन्त्रमुखी भर्तुर्यो नारी सा पतिवता ॥४२ न चन्द्रस्यौं न तरं पुंनाम्ना या निरीक्षते। भर्तृवर्जं वरारोहा सा भवेद्धर्भचारिणी॥ ४३ द्रिद्रं व्याधितं दीनमध्वना पारिकार्शितम्। पार्ते पुत्रमिवोपास्ते सा नारी धर्मभागिनी ॥ या नारी प्रयता दक्षा या नारी पुत्रिणी भवेत पतित्रिया पतित्राणा सा नारी धर्मभागिनी श्रुश्र्षां परिचर्यां च करोत्यविमनाः सदा। सप्रतीता विनीता च सा नारी धर्मभागिनी न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्यं न सखे तथा। स्पृहा यस्या यथा पत्यौ सा नारी धर्मभागिनी कल्योत्थानरतिर्नित्यं गृहशुश्रूषणे रता। स्रसंमृष्टश्रया चैव गोशकृत्कृतलेपना ॥ ४८ अग्निकार्यपरा नित्यं सदा पुष्पबलिप्रदा।

देवतातिथिभृत्यानां निर्वाप्य पतिना सह 🏽 रोषात्रमुप्भुञ्जाना यथान्यायं यथाविधि। तृष्टपुष्टजना नित्यं नारी धर्मेण युज्यते॥ ५० श्वश्रवश्रयोः पादौ जोषयन्ती ग्रणान्विता। मातापितृपरा नित्यं या नारी सा तपोधना ब्राह्मणान् दुर्बेळानाथान्दीनान्धक्रपणांस्तथा । विभत्येन्नेन या नारी सा पतिवतंभागिनी ॥ वतं चरति या नित्यं दुश्चरं लघुसत्त्वया। पतिचित्ता पतिहिता सा पतिवतभागिनी ॥ पुण्यमेतत्तपश्चीतत्स्वर्गश्चेष सनातनः। या नारी भर्तृपरमा भवेद्गर्तृवता सती॥ ५४ पतिहिं देवो नारीणां पतिर्बन्धः पतिर्गतिः । पत्या समा गतिनीस्ति दैवतं वा यथा पतिः पतिप्रसादः स्वर्गों वा तुल्यो नार्या न वा भवेत अहं स्वर्ग न हीच्छेयं त्वय्यप्रीते महेश्वरे ५६ यद्यकार्यमधर्मे वा यदि वा प्राणनादानम्। पतिर्वयाहरिद्रों वा ट्याधितों वा कथञ्चन ॥ आपन्नो रिपुसंस्थो वा ब्रह्मशापार्दितोपि वा । आपद्धर्मान्त्रप्रेश्य तत्कार्यमविशंकया ॥ ५८ एष देव मया प्रोक्तः स्त्रीधर्मो वचनात्तव। या त्वेवंभाविनी नारी सा पतिवतभागिनी

भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः स तु देवेशः प्रतिपूज्य गिरेः सुताम्
छोकान् विसर्जयामास सर्वेरनुचरैर्वृतान् ६०
ततो ययुर्भृतगणाः सरितश्च यथागतम् ।
गन्धर्वाष्स्रसञ्चेव प्रणम्य शिरसा भवम् ६९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीधर्मकथने षट्चत्वारिशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६॥

380

ऋषय ऊचुः।

पिनाकिन भगनेत्रझ सर्वलोकनमस्कृत । माहात्म्यं वासुदेवस्य श्रोतुमिच्छामि शङ्कर १

बस्यामावेन मन्त्रादिनी वशीकरण विना ॥ ४१ ॥ चन्द्र-स्यौँ तरुमपि या पुरुषनामत्वाच निरीक्षते किर्मु नरं पशुं बेति भावः ॥ ४३ ॥ सुसंमृष्टश्रया शोधितगृहा ॥ ४८ ॥ लघुसत्त्वया शीघ्रमर्यादाववोधिन्या बुद्धया ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाण नैलक्ष्णीये भारतभावदीपे

षट्चत्वारिंशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१८७

पिनाकिन्निति । अस्मिन्नथ्याये यो हि मां द्रष्टुमि-च्छेतेति श्लोकद्वयेन ब्रह्मविष्णुरुद्राणामैकात्म्यं दार्शेतं यत्प्रापु-पद्शितं तदेवात्रोपसंरहतमिति बोध्यम् ॥ १॥ ईश्वर उवाच।

पितामहादपि वरः शाश्वतः पुरुषो हरिः।
कृष्णो जाम्बूनदामासो व्यम्ने सूर्य इवोदितः २
दशबाहुर्महातेजा देवतारिनिष्दनः।
श्रीवत्साङ्को हषीकेशः सर्वदैवतपूजितः॥ ३
ब्रह्मा तस्योद्रभवस्तस्याहं च शिरोभवः।
श्रिरोरुहेभ्यो ज्योतीषि रोमभ्यश्च सुरासुराः॥
श्रुषयो देहसम्भूतास्तस्य लोकाश्च शाश्वताः
पितामह्गृहं साक्षात्सर्वदेवगृहं च सः॥ ५

सोऽस्याः पृथिव्याः कृतस्रायाः स्रष्टा त्रिभुवनेश्वरः । संहर्ता चैव भूतानां स्थावरस्य चरस्य च ॥

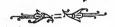
स हि देववरः साक्षाहेवनाथः परंतपः। सर्वज्ञः सर्वसंश्रिष्टः सर्वगः सर्वतोमुखः॥ ७ परमात्मा हषीकेशः सर्वव्यापी महेश्वरः। न तस्मात्परमं भूतं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ ८ सनातनो वै मधुहा गोविन्द इति विश्वतः। स सर्वान्पार्थिवान्संख्ये घात्रियष्यति मानदः सुरकार्यार्थसुत्पन्नो मानुषं वपुरास्थितः । न हि देवगणाः शक्तास्त्रिविकमविनाकृताः १० भ्वने देवकार्याणि कर्तुं नायकवर्जिताः। नायकः सर्वभूतानां सर्वदेवनमस्कृतः॥ पतस्य देवनाथस्य देवकार्यपरस्य च। ब्रह्मभूतस्य सततं ब्रह्मार्षेशरणस्य च ॥ ब्रह्मा क्सति गर्भस्थः शरीरे सुखसांस्थितः। शर्वः सुखं संश्रितश्च शरीरे सुखसंस्थितः १३ सर्वाः सुखं संश्रिताश्च शरीरे तस्य देवताः। स देवः पुण्डरीकाक्षः श्रीगर्भः श्रीसहोषितः॥ शार्ङ्गचकायुधः खङ्गी सर्वनागरिपुध्वजः । उत्तमेन स शीलेन दमेन च शमेन च॥ १५ पराक्रमेण वीर्येण वपुषा द्रौनेन च। आरोहेण प्रमाणेन धैर्येणार्जवसंपदा ॥ आनुशंस्थेन रूपेण बलेन च समन्वितः। अस्त्रैः समुद्तिः सर्वेदिंद्यैरद्भृतदर्शनैः॥ १७ योगमायः सहस्राक्षो निरपायो महामनाः। वीरो मित्रजनश्चाघी ज्ञातिबन्धुजनाप्रियः १८ श्रमावांश्चानहंवादी ब्रह्मण्यो ब्रह्मनायकः। भयहर्ता भयार्तानां मित्राणां नन्दिवर्धनः १९ शरण्यः सर्वभूतानां दीनानां पालने रतः।

श्रुतवानर्थसंपन्नः सर्वभूतनमस्कृतः॥ समाश्चितानां वरदः शत्रूणामपि धर्मवित्। नीतिशो नीतिसंपन्नो ब्रह्मवादी जितेन्द्रियः॥ मवार्थमिह देवानां बुद्धा परमया युतः। प्राजापत्ये धुभे मार्गे मानवे धर्मसंस्कृते ॥ २२ समुत्पत्स्यति गोविन्दो मन्तेर्वशे महात्मनः। अङ्गो नाम सनोः पुत्रो अन्तर्धामा ततः परः अन्तर्धास्रो हविर्धामा प्रजापतिरनिन्दितः। शंचीनवर्हिर्भविता ह्रविधीम्नः सुतो महान्॥ तस्य प्रचेतःप्रमुखा भविष्यन्ति द्शात्मजाः। प्राचेतसस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः २५ दाक्षायण्यास्तथाऽऽदित्यो मर्नुरादित्यतस्तथा मनोश्च वंशज इला सुधुम्नश्च भविष्यति॥ २६ बुधात्पुद्धरवाञ्चापि तस्मादायुर्भविष्यति। नहुषो भविता तस्माद्ययातिस्तस्य चात्मजः यदुस्तस्मान्महासत्त्वः कोष्टा तस्माञ्जविष्याति कोष्ट्रश्चेव महान्युत्रो वृजिनीवान्भविष्यति २८ वृजिनीवतश्च भविता उषङ्गुरपराजितः। उषङ्गोर्भविता पुत्रः शूरश्चित्ररथस्तथा २९ तस्य त्ववरजः पुत्रः शूरो नाम भविष्यति। तेषां विख्यातवीर्याणां चरित्रग्रणशालिनाम्। यज्वनां सुविशुद्धानां वंशे ब्राह्मणसंमते। स शूरः क्षत्रियश्रेष्टौं महावीयों महायशाः। खवंशविस्तरकरं जनयिष्यति मानदः॥ ३१ वसुदेव इति ख्यातं पुत्रमानकदुन्दुभिम्। तस्य पुत्रश्चतुर्बोहुर्वासुदेवो भविष्यति ॥ ३२ दाता ब्राह्मणसत्कर्ता ब्रह्मभूतो द्विजिप्रियः। राज्ञो मागधसंरुद्धान् मोक्षयिष्यति यादवः॥ जरासन्धं तु राजानं निर्जित्य गिरिगहरे। सर्वपार्थिवर लाख्यो भविष्यति स वीर्थवान पृथिव्यामप्रतिहतो वीर्येण च भविष्यति। विक्रमेण च संपन्नः सर्वपार्थिवपार्थिवः ॥ ३५ शूरसेनेषु भूत्वा स द्वारकायां वसन्प्रभुः। पालियप्यति गां देवीं विजित्य नयवित्सदा॥ तं भवन्तः समासाद्य वाङ्माल्यैरईणैर्वरैः। अर्चयन्तु यथान्यायं ब्रह्माण्मिव शाश्वतम् ॥ यो हि मां द्रष्टुमिच्छेत ब्रह्माणं च पितामहम्। द्रष्ट्रव्यस्तेन भगवान्वासुदेवः प्रतापवान् ३८ इंग्रे तस्मिन्नहं दृष्टों न मेऽत्रास्ति विचारणा । पितामहो वा देवेश इति वित्त तपोधनाः ३९ स यस्य पुण्डरीकाक्षः प्रीतियुक्तो भविष्यति तस्य देवगणः प्रीतो ब्रह्मपूर्वो भविष्यति ४० यश्च तं मानवे लोके संश्रयिष्यति केशवम् । तस्य कीर्तिर्जयश्चैव स्वर्गश्चैव भविष्यति ४१

, धर्माणां देशिकः साक्षात् स भविष्य्रति धर्मभाक् । धर्मवद्भिः स देवेशो

नमस्कार्यः सदोधतैः॥ धर्म पव परो हि स्यात्तस्मिन्नभ्यर्चिते विभौ स हि देवो महातेजाः प्रजाहितचिकीर्षया ॥ ध्रमाथे पुरुषद्याघ्र ऋषिकोटीः ससर्ज ह। ताः स्प्रास्तेन-विभुना पर्वते गन्धमादने ४४ सनत्क्रमारप्रमुखास्तिष्टन्ति तपसान्विताः। तस्मात्स वाग्मी धर्मज्ञो नमस्यो द्विजपङ्गवाः दिवि श्रेष्टो हि भगवान्हरिर्नारायणः प्रभः। वन्दितो हि स वन्देत मानितो मानयीत च अर्हितश्चाईयेन्नित्यं पूजितः प्रतिपूजयेत्॥ ४६ दृष्टः पश्येदहरहः संश्रितः प्रतिसंश्रयेत्। अचितश्राचेयोन्नत्यं स देवो द्विजसत्तमाः ४७ पतत्तस्यानवद्यस्य विष्णोर्वे परमं व्रतम्। आदिदेवस्य महतः सज्जनाचरितं सदा॥ ४८ भुवनेऽभ्यर्चितो नित्यं देवरपि सनातनः। अमयेनानुरूपेण युज्यन्ते तमनुवताः॥ कर्मणा मनसा वाचा स नमस्यो द्विजैः सदा यत्नवद्भिरुपस्थाय द्रष्टव्यो देवकीस्तरः॥५० एष वोऽभिहितो मार्गो मया वै सनिसत्तमाः तं दृष्टा सर्वशो देवं दृष्टाः स्युः सुरसत्तमाः॥ महावराहं तं देवं सर्वछोकपितामहम्। अहं चैव नमस्यामि नित्यमेव जगत्पतिम् ५२ तत्र च त्रितयं दृष्टं भविष्यति न संशयः। समस्ता हि वयं देवास्तस्य देहे वसामहे ॥५३ तस्य चैवाग्रजो भ्राता सिताद्रिनिचयप्रभः। हली वल इति ख्यातो भाविष्यति घराघरः। त्रिशिरास्तस्य दिव्यश्च शातकुंभमयो द्वमः। ध्वजस्तुणेन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः शिरोनागैर्महाभोगैः परिकीर्ण महात्मभिः। भविष्यति महाबाहोः सर्वलोकेश्वरस्य च ५६ चिन्तितानि समेष्यन्ति शस्त्राण्यस्त्राणि चैव ह अनन्तश्च स प्वोक्तो भगवान हरिरव्ययः॥ समादिष्टश्च विबुधैर्दर्शय त्वामिति प्रभो। सुपर्णो यस्य वीर्येण कश्यपस्यात्मजो बली। अन्तं नैवाशकद्रष्टुं देवस्य परमात्मनः ॥ ५८ स च शेषो विचरते परया वै मदा यतः। अन्तर्वसति भोगेन परिरभ्य वस्तुन्धराम् ॥ ५९ य एव विष्णुः सोऽनन्तो भगवान् वसुधाधरः यो रामः स हषीकेशो योऽच्युतः स घराघरः तावुभौ पुरुषव्याघी दिव्यौ दिव्यपराक्रमौ। द्रष्टवर्यो माननीयौ च चक्रलाङ्गलधारिणौ॥ एष वोऽनुग्रहः प्रोक्तो मया पुण्यस्तपोधनाः। यद्भवन्ते। यद्धश्रेष्टं पूजयेयुः प्रयत्नतः ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पुरुषमाहात्म्ये सप्तचत्वारिंशदधिकशततमाऽध्यायः॥ १४७॥

385

नारद उवाच।
अथ द्योम्नि महाञ्छन्दः
सविद्युत्स्तनयित्नुमान्।
मेघेश्च गगनं नीलं
संद्यमभवद्घनैः॥

प्रावृषीय च पर्जन्यो ववृषे निर्मलं पयः।
तमश्रवाभवद्धोरं दिशश्च न चकाशिरे॥ २
ततो देवगिरौ तस्मिन् रम्ये पुण्ये सनातने।
न शर्वे भूतसंघं वा दद्दशुर्मुनयस्तदा॥ ३

अर्हितः पुष्पधूपादिनाचितः पूजितः वाचा च महोकृतः ॥४६॥ अर्चितः मनसा ध्यातः ॥४७॥ तृणेन्द्रः तालद्भुमः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये

भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४७

185

अथ टयोम्नीति कथोपसंहारार्थः स्पष्टार्थोऽध्यायः॥ १

व्यम्रं च गगनं सद्यः क्षणेन समपद्यंत। तीर्थयात्रां ततो विप्रा जम्मुश्चान्ये यथागतम् ४ तदद्भुतमचिन्त्यं च दृष्टा ते विस्मिताऽभवन । शङ्करस्योमया सार्धं संवादं त्वत्कथाश्रयम् स भवान् पुरुषद्याव ब्रह्मभृतः सनातनः। यदर्थमनुशिष्टाः स्मो गिरिपृष्टे महात्मना ॥ ६ द्वितीयं त्वद्भुतिमदं त्वत्तेजः कृतमद्य वै। दृष्ट्वा च विस्मिताः कृष्ण सा च नः स्मृतिरागता एतत्ते देवदेवस्य माहात्म्यं कथितं प्रभो। कपर्दिनो गिरोशस्य महाबाहो जनार्देन ॥ ८ इत्युक्तः स तदा कृष्णस्तपोवननिवासिाभेः। मानयामास तान्सर्वानृषीन् देविकनन्द्नः ९ अथर्षयः संप्रहृष्टाः पुनस्ते कृष्णमञ्जवन् । युनः पुनर्देशयास्मान् सदैव मधुसूद्न ॥ १० न हिनः सा रतिः खर्गे या च त्वद्रशने विभो तदतं च महाबाहो यदाह भगवान्भवः॥ १६ एतत्ते सर्वमाख्यातं रहस्यमरिकर्शन। त्वमेव ह्यर्थतत्त्वज्ञः पृष्टोऽस्मान् पृच्छसे यदा तदस्माभिरिदं गुह्यं त्वित्रयार्थमुदाहृतम्। न च तेऽविदितं किञ्चित्रिषु लोकेषु विद्यते जन्म नैव प्रसृतिश्च यचान्यत्कारणं विभो । वयं तु बहुचापल्याद्शक्ता गुह्यश्रारणे ॥ १४ ततः स्थिते त्वयि विभो लघुत्वात्प्रलपामहे। न हि किञ्चित्तदाश्चर्य यन्न वेत्ति भवानिह १५ दिवि वा भुवि वा देव सर्वे हि विदितं तव। साध्याम वयं कृष्ण बुद्धि पुष्टिमवामुहि ॥१६ पुत्रस्ते सदृशस्तात विशिष्टो वा भविष्यति। महाप्रभावसंयुक्तो दीप्तिकीर्तिकरः प्रभुः॥१७ भीष्म उवाच।

ततः प्रणम्य देवेशं यादवं पुरुषोत्तमम्।
प्रदक्षिणमुपावृत्य प्रजग्मुस्ते महर्षयः॥ १८
सोऽयं नारायणः श्रीमान् दीप्त्या परमया युतः
व्रतं यथावत्तचीर्त्वां द्वारकां पुनरागमत्॥१९
पूर्णे च दशमे मासि पुत्रोऽस्य परमाद्भुतः।
स्तिमण्यां संमतो जन्ने शूरो वंशघरः प्रभो॥
स कामः सर्वभूतानां सर्वभागवतो नृप।
असुराणां सुराणां च चरत्यन्तर्गतः सदा २१
सोऽयं पुरुषशार्दूलो मेघवर्णश्चतुर्भुजः।
संश्रितः पाण्डवान् प्रेम्णा भवन्तश्चनमाश्रिताः
कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिश्चेव स्वर्गमार्गस्तथैव च।
यत्रैष संस्थितस्तत्र देवो विष्णुस्त्रिविक्रमः २३

सेन्द्रा देवास्त्रयस्त्रिशदेष नात्र विचारणा। आदिदेनो महादेवः सर्वभूतप्रतिश्रयः॥ २४ अनादिनिधनोऽव्यक्तो महात्मा मधुसूदनः। अयं जातो महातेजाः सुराणामर्थसिद्धंये २५ सुदुस्तरार्थतत्त्वस्य वका कर्ता च माधवः। तव पार्थं जयः कृत्स्रस्तव कीर्तिस्तथाऽतुला तवेयं पृथिवी देवी कृत्स्ना नारायणाऽऽश्रयात अयं नाथस्तवाचिन्त्यो यस्य नारायणो गतिः सं भवांस्त्वमुपाध्वर्यू रणाग्नौ हुतवासृपान्। कृष्णसुवेण महता युगान्ताग्निसमेन वै॥ २८ दुर्योधनश्च शोच्योऽसौ सपुत्रमातृवान्धवः। कृतवान्योऽबुधः क्रोधाद्वरिगाण्डीविविग्रहम् दैतेया दानवेन्द्राश्च महाकाया महाबलाः। चकाझौ क्षयमापना दावाझौ रालमा इव ३० प्रतियोद्धं न शक्यो हि मानुषरेष संयुगे। विहीनैः पुरुषव्याव्य सत्त्वशक्तिवलादिमिः ३१ जयो योगी युगान्तामः सव्यसाची रणाग्रगः तेजसा हतवान् सर्वे सुयोधनवळं नृप ॥ ३२ यत्तु गोवृषभांकेन मुनिभ्यः समुदाहतम्। पुराणं हिमवत्पृष्ठे तन्मे निगद्तः श्रुणु ॥ ३३ यावत्तस्य मवेत्पुष्टिस्तेजो दीप्तिः पराक्रमः। प्रभावः सम्नतिर्जनम् कृष्णे तित्रगुणं विभो ॥ कः शक्रोत्यन्यथाकर्तुं तद्यदि स्यात्तथा श्र्णु। यत्र कृष्णो हि भगवांस्तत्र पुष्टिर तुत्तमा ॥ ३५ वयं त्विहारुपमतयः परतन्त्राः सुविक्कवाः। ज्ञानपूर्वे प्रयन्नाः स्मो मृत्योः पन्थानमव्ययम् भवांश्चाप्याजेवपरः पूर्वे कृत्वा प्रतिश्रयम् । राजवृत्तं न लभते प्रतिज्ञापालने रतः॥ ३७ अप्यैवात्मवधं लोके राजंस्त्वं बहु मन्यसे। न हि प्रतिज्ञा या दत्ता तां प्रहातुमरिन्द्म३८ कालेनायं जनः सर्वो निहतो रणसूर्धनि। वयं च कालेन हताः 'कालो हि परमेश्वरः'३९ न हि कालेन कालज्ञः स्पृष्टः शोचितुमर्हसि। कालो लोहितरकाक्षः कृष्णो दण्डी सनातनः तस्मात् कुन्तीसुत ज्ञातीन्नेह शोचितुमईसि व्यपेतमन्युर्नित्यं त्वं भव कौरवनन्दन ॥ ४१ माधवस्यास्य माहात्म्यं श्रुतं यत्कथितं मया तदेव तावत्पर्याप्तं सज्जनस्य निद्र्शनम् ॥ ४२ व्यासस्य वचनं श्रुत्वा नारदस्य च घीमतः। स्वयं चैव महाराज कृष्णस्याईतमस्य वै ४३

प्रभावश्चर्षिपुगस्य कथितः सुमहान् मया। महेश्वरस्य संवादं शैलपुत्र्याश्च भारतः॥ ४४ धारियव्यति यश्चैनं महापुरुषसंभवम्। शृणुयात्कथयेद्वा यः स श्रेयो लभते परम् ४५ भक्तितारश्च तस्याथ सबै कामा यथेप्सिताः। प्रत्य खर्ग च लभते नरो नास्त्यत्र संशयः॥ न्याय्यं श्रेयोऽभिकामेन प्रतिपत्तुं जनार्द्नः । पष पवाक्षयो विषेः स्तुती राजन् जनार्दनः महेश्वरमुखोत्सृष्टा ये च्रधर्मगुणाः स्मृताः । ते त्वया मनसा घार्याः कुरुराज दिवानिशम् मवं ते वर्तमानस्य सम्यग्दण्डधरस्य च। प्रजापालनद्शस्य स्वर्गलोको भाविष्यति ४९ धर्मेणापि सदा राजन् प्रजा रक्षितुमहसि। यस्तस्य विपुलो दण्डः सम्यग्धर्मः स कीर्खते य एष कथितो राजन् मया सज्जनसान्निधौ। शङ्करस्योमया सार्धं संवादो धर्मसंहितः ५१ श्रुत्वा वा श्रोतुकामो वाष्यर्चयेद्वृषभध्वजम् । विशुद्धेनेह भावेन य इच्छेद्ध्तिमात्मनः ॥ ५२ एष तस्यानवद्यस्य नारदस्य महात्मनः। संदेशो देवपूजार्थं तं तथा कुरु पाण्डव ५३ पतदत्यद्भृतं वृत्तं पुण्ये हि भवति प्रभो। वासुदेवस्य कौन्तेय स्थाणोश्चेव स्वभावजम्॥ दशवर्षसहस्राणि बद्यामेष शाश्वतः। तपश्चचार विपुलं सह गाण्डीवधन्वना ५५

त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनश्वयौ।
विदितौ नारदादेतौ मम द्यासाच पार्थिव॥
वाल एव महावाहुश्रकार कदनं महत्।
कंसस्य पुण्डरीकाक्षो झातित्राणार्थकारणातः
कर्मणामस्य कौन्तेय नान्तं संख्यातुम्रुत्सहे।
शाश्वतस्य पुराणस्य पुरुषस्य युधिष्ठिर॥ ५८
ध्रुवं श्रेयः परं तात भविष्यति तवोत्तमम्।
यस्य ते पुरुष्ट्याद्यः सखा चायं जनार्द्नः ५९
दुर्योधनं तु शोचामि प्रेत्य लोकेऽपि दुर्मितिम्
यत्कृते पृथिवी सर्वा विनष्टा सहयद्विपा ६०
दुर्योधनापराधेन कर्णस्य शकुनेस्तथा।
दुःशासनचतुर्थानां कुरवो निधनं गताः ६१

वैशम्पायन उवाच ।

एवं संभाषमाणे तु गाङ्गेये पुरुषष्भे ।
तुष्णीं वभूव कौरद्यो मध्ये तेषां महात्मनाम्
तच्छुत्वा विस्मयं जग्मुर्धृतराष्ट्रादयो नृपाः ।
संपूज्य मनसा कृष्णं सर्वे पाञ्जलयोऽभवन् ६३
ऋषयश्चापि ते सर्वे नारद्रमुखास्तदा ।
प्रतिगृह्याभ्यनन्दन्त तद्वाक्यं प्रतिपूज्य च ६४
इत्येतद्खिलं सर्वेः पाण्डवो म्रातुभिः सह ।
श्रुतवान्सुमहाश्चर्यं पुण्यं भीष्मानुशासनम् ६५
युधिष्ठिरस्तु गाङ्गेयं विश्रान्तं भूरिदाक्षणम् ।
पुनरेव महाबुद्धिः पर्यपृच्छन्महीपतिः ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि महापुरुषप्रस्तावे अष्टचत्वारिशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८॥

383

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः । युधिष्ठिरःशान्तनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १

युधिष्ठिर उवाच । किमेकं दैवतं लोके कि वाप्येकं परायणम् । स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुमीनवाः द्युमम्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकर्णीर्यं भारतभाव-दीपे अष्टचत्वारिंशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९ श्रुत्वेति—विश्वं विष्णुरित्यतः प्राक्तनो

ग्रन्थः स्पष्टार्थः । नामपदानामवयवार्थस्त श्री-राङ्कराचार्यभगवत्पादीयभाष्यादेवावगन्तव्यः राष्ट्रः सुखमवापुयादित्यनेन राष्ट्रस्याप्येतञ्जपेऽधिकारोस्ति इति दर्शितं शेषं सुगमम् ॥ १ ॥ को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः। कि जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात ३ भीष्म उवाच।

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम्। स्तवन्नामसहस्रेण प्रस्यः सततोत्थितः ॥ तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमध्ययम्। ध्यायंस्तवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च॥ अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम्। लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम्। लोकनाथं महद्भतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ एष में सर्वधर्माणां धर्मोंऽधिकतमो मतः। यद्भक्त्या प्रण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा ८ परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः। परमं यो महद्रह्म परमं यः परायणम् ॥ पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् । दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः विता ॥ यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे । यर्सिश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये॥ तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते। विष्णोनीमसहस्र मे श्र्य पापभयापहम् यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ऋषिभिः परिगीतानि तानि वश्यामि भूतये

ॐ विश्वं विष्णुर्वषद्कारो भृतभव्यभवत्प्रभुः भूतरुद्धृतभृद्धावो भूतात्मा भृतभावनः पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः। अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च१५ योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः। नरसिंहवपुः श्रीमान्केशवः पुरुषोत्तमः॥ १६ सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भृतादिनिधिर्द्ययः। संभवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः खयंभूः शम्भुरादित्यः पुष्कराक्षी महास्वनः। अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः॥ अप्रमेयो हषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः। विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्टः स्थविरो ध्रवः अग्रह्मः शाश्वतः कृष्णो लोहितासः प्रतर्नः प्रभृतस्त्रिककुब्धाम पवित्रं मङ्गळं परम् ॥ २० ईशानः प्राणदः प्राणा ज्येष्टः श्रेष्टः प्रजापतिः। हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूद्रनः॥ २१ ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् २२

सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः। अहः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः २३ अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादिरच्युतः* वृषाकिपरमेयात्मः सर्वयोगविनिःस्तः २४ बसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा संमितः समः। अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः २५ रुद्रो बहुशिरा बभुर्विभ्वयोनिः शुचिश्रवाः। अमृतः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः २६ सर्वगः सर्वविद्धानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः। वेदो बेदविद्व्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित्कविः २७ लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्द्षृष्ट्रश्चतुर्भुजः॥ भाजिष्णुभौजनं भोका सहिष्णुर्जगदादिजः अन्यो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसः २९ उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमोघः श्रुचि कर्जितः। अतीन्द्रः संग्रहः सर्गौ धृतात्मा नियमो यमः वेद्यो वैद्यः सदा योगी वीरहा माधवो मधः अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महावलः महाबुद्धिर्महावीयौं महाशक्तिमहाद्यतिः। अनिदेश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृत ३२ महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवासः सतां गतिः अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदांपतिः मरीचिदमनो हंसः सपणों भुजगोत्तमः। हिर्ण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ३४

बमृत्युः सर्वदक् सिंहः =
संघाता संघिमान् स्थिरः
अजो दुर्मर्षणः शास्ता
विश्रुतात्मा सुरारिहा

गुर्स्गुरुतमो घाम सत्यः सत्यपराक्रमः।
निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः
अत्रणीर्त्रामणीः श्रीमाद्यायो नेता समीरणः
सहस्रमूर्घा विश्वातमा सहस्राक्षः सहस्रपातः
आवर्तनो निवृत्तातमा संवृतः संप्रमर्दनः।
अहः संवर्तको विह्रिनिलो धरणीधरः॥ ३८

सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृग् विश्वभुग्विभुः सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जह्नुर्नारायणो नरः

असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकुच्छाचिः सिद्धार्थः सिद्धसङ्करणः

सिद्धिदः सिद्धिसाधनः 80 वृषाही वृषमो विष्णुर्वृषपदी वृषोदरः। वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ४१ सुभुजो दुर्घरो वाग्मी महेन्द्रो वसुद्दो वसुः। नैकरूपो बृहद्रुपः शिपिविष्टः प्रकाशनः॥ ४२ औजस्तेजो द्यतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ऋदः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांग्रुभीस्करद्यतिः अमृतांश्द्भवो भानुः शशविन्दुः सुरेश्वरः । औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४४ भूतमव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः। कामहा कामकुत्कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः युगादिकू× द्युगावर्तों नैकमायो महाशनः। अद्दयो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिद्नन्तजित्॥ ४६ इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखण्डी नहुषो वृषः कोधहा कोधकुत्कर्ता विश्ववाहुर्महीधरः ४७ अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः अपां निधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ४८ स्कन्दः स्कन्द्धरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः। वासुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुरंदरः॥ अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः। अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मिनभेक्षणः॥ ५० पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरसृत्। महर्धिर्ऋदो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः५१ अतुलः शरभो भीमः समयक्षो हविर्हरिः। सर्वे उक्षण उक्षण्यो उक्षमीवान्समिति जयः ५२ विश्वरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः। महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ५३ उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः । करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ५४ व्यवसायो द्यवस्थानः संस्थानः स्थानद्रो ध्रुवः षर्राधः परमस्पष्टस्तुष्टः पुष्टः श्रुमेक्षणः॥ ५५ रामो विरामो विरजो मार्गो नेयो नयोऽनयः बीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ५६

वैक्एठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः। हिरण्यगर्भः शत्रुद्धो व्याप्तो वायुरधोक्षजः५७ ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्टी परिग्रहः । उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः विस्तारः स्थावरः स्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययम् अर्थों उनधीं महाकोशो महाभागो महाधनः अनिर्विण्णः स्थविष्टो भूर्धर्मयूपो महामखः। नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः॥ ६० यज्ञ इज्यो महेज्यश्च ऋतुः सत्रं सतां गातेः। सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम्॥ सुवतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहत्। मनोहरो जितकोधो वीरबाहुर्विदारणः ॥६२ स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत् वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगभी धनेश्वरः॥ धर्मगुब्धर्मकुद्धर्मी सदसत्क्षरमञ्जरम्। अविज्ञाता सहस्रांग्राविधाता कृतलक्षणः ६४ गभास्तिनेभिः सत्त्वस्यः सिंहो भूतमहेश्वरः। आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृहुकः ॥ ६५ उत्तरो गोपतिगौंक्षा ज्ञानगम्यः पुरातनः। शरीरभृतभृद्धोक्ता= कपीन्द्रो भृरिदक्षिणः॥

सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित्पुरुसत्तमः। विनयो जयः सत्यसन्धो

दाशार्हः सात्वतां पतिः॥ जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमिताविक्रमः अंभोनिधिरनन्तातमा महोद्धिशयोऽस्तकः थजो महार्हः खाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः। त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाश्टङ्गः कृतान्तकृत्। महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी । गुद्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चकगदाघरः॥ ७१ वेधाः स्वाङ्गो जितः कृष्णो दढः सङ्कर्षणोच्युतः वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः भगवान् भगहा नन्दी वनमाली हलायुधः। आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गतिसत्तमः सुधन्वा खण्डपरद्युद्दिणो द्वविणप्रदः। दिवस्प्रक्सर्वदृग्दयासो वाचस्पतिरयोनिजः

90

त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् संन्यासकुच्छमः शांतो निष्ठा शांतिः परायणं श्रुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः । गोहितो गोपतिगोंना वृषभाक्षो वृषियः ७६ अनिवर्तो निवृत्तात्मा संक्षेता क्षेमकुच्छिवः । श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतां वरः

श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः
श्रीनिधिःश्रीविभावनः ।
श्रीघरः श्रीकरः श्रेयः
श्रीमाँह्योकत्रयाश्रयः ॥
स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो
निद्वर्योतिर्गणेश्वरः ।
विजितात्मा विधेयात्मा

सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः॥ 190 उदीर्णः सर्वेतश्चक्षुरनीदाः द्याश्वतः स्थिरः। भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः॥ अर्चिष्मानर्चितः कुंमो विद्युद्धात्मा विद्योधनः अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युद्धोऽमितविक्रमः ८१ कालनोमिनिहा वीरः शूरः शौरिर्जनेश्वरः। त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः कामदेवः कामपालः कामी कारतः कृतागमः अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनञ्जयः ८३ ब्रह्मण्यो ब्रह्मकुद्धा ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः । ब्रह्मविद्वाह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणियः ॥८४ महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः। महाऋतुर्भहायज्वा महायज्ञो महाहविः॥ ८५ स्तव्यः स्तवित्रयः स्तोत्रं स्तुतिस्तोता रणिवयः पूर्णः पूरियता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ८६ मनोजवस्तीर्थंकरो वसुरेता वसुप्रदः। वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हाविः॥ ८७ सद्गतिः सत्कृतिः × सत्ता सद्गतिः सत्परायणः शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ॥ ८८ भूतावासो वासुदेवः सर्वासुनिलयोऽनलः। दर्पहा दर्पदो द्वा दुर्घरोऽथापराजितः ॥ ८९ विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमृर्तिमान्। अनेकमृतिंरव्यक्तः शतमृतिंः शताननः ॥ ९० एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पद्मनुत्तमम्।

लोकबन्धलींकनाथो माधवो मक्तवत्सलः ९१

सुवर्णवर्णों हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी। वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचळश्चलः ९२ अमानी मानदो मान्यो ' लोकस्वामी त्रिलोकघृत। ' सुमेघा मेघजो घन्यः

सत्यमेघा घराघरः॥ 93 तेजो वृषों द्यातिधरः सर्वशस्त्रभृतां वरः। अप्रहो निप्रहो व्ययो नैकश्टको गदाप्रजः ॥९४ चतुर्मृतिश्चतुर्वोहश्चतुर्व्यहश्चतुर्गतिः। चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेद्विदेकपात्॥ ९५ समावतों निवृत्तातमा दुर्जयो दुरतिक्रमः। दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ९६ श्रमाङ्गो लोकसारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्धनः। इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः॥ ९७ उद्भवः सुन्द्रः सुन्दो रत्ननाभः सुलोचनः। अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्वविज्ञयी॥ सुवर्णविन्दुर=क्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः। महा हदो महागतीं महाभूतो महानिधिः ९९ क्रमदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पवनोऽनिलः। अमृताशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः १०० सुलभः सुवतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रतापनः। न्यग्रोघोद्धम्बरोध्वत्थञ्चाणुरान्ध्रनिषुदनः ॥१ सहस्राचिः सप्तजिहः सप्तैधाः सप्तवाहनः। अमृतिरनघोऽचिन्त्यो भयकुद्धयनादानः ॥ २ अणुर्वृहत्कुराः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान्। अधृतः खधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्धनः भारभृत्कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः। आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः ४ धनुर्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः। अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः ५ सत्ववान् सात्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः अभिप्रायः प्रियाहाँऽर्हः प्रियक्तत्प्रीतिवर्धनः ६ विहायसगतिज्योंतिः सुरुचिहुतभुग्विभः। रविविरोचनः सूर्यः सधिता रविलोचनः ७ अनन्ती हुतभूग्भोका सुखदो नैकदोऽग्रजः। अनिर्विषणः सदामषीं लोकाधिष्ठानमद्भतः ८ सनात्सनातनतमः

कपिलः कपिरत्ययः । स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति

स्वास्ति मुक् स्वास्ति दक्षिणः॥ १ अरोद्रेः कुंडली चक्री विक्रम्यू जिंतशासनः। शब्दातिग्ः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः॥ अक्ररः पशलो दक्षो दक्षिणः क्षिमणां वरः। विद्वस्तमे वीतभयः पुण्यश्रवणंकीर्तनः॥ ११ उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः॥ वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्यवस्थितः १२ अनन्तक्षोऽनन्तर्शी-

र्जितमन्युर्भयापहः। चतुरस्रो गर्भारात्मा

विदिशो व्यादिशो दिशः॥ १३ अनादिभूभ्वो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिराङ्गदः। जननो जनजनमादिभीमो भीमपराक्रमः॥१४ आधारनिलयो घाता पुष्पहासः प्रजागरः। ऊर्ध्वंगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः१५ प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत्याणजीवनः। तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः॥ भूभुवःस्वस्तरस्तारः सपिता प्रिपतामहः। यक्को यक्रपतिर्यज्वा यक्काङ्को यक्रवाहनः॥ १७ यञ्जभृयञ्जकृयञ्जी यञ्जभुग्यद्यसाधनः। यज्ञान्त्रुयज्ञगुद्धमन्नम्त्राद् एव च॥ आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः सामगायनः देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥ श्रञ्जभुन्नन्दकी चकी शार्ङ्गधन्वा गदाधरः। रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः सर्वप्रहरणायुध ओं नम †इति॥ १२०

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः। नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम्२१ य इदं श्रणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत। नाशुमं प्राप्तुयात्किञ्चित्सोऽसुत्रेह च मानवः

वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात् श्रित्रयो विजयी भवेत्। वैश्यो धनसमृद्धः स्या-

च्छूद्रः सुखमवाष्ट्रयात् ॥ • • २३ धर्मार्थी प्राप्तुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाष्ट्रयात् ।

कामानवाप्ल्यात्कामी प्रजार्थी प्राप्लयात्प्रजां भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः। सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत्॥ २५ यशः प्राप्तोति विपुछं ज्ञातिप्राधान्यमेव च । अचलां श्रियमाशाति श्रेयः प्राप्तोत्यनुत्तमम् ॥ न भयं काचिदामोति वीर्यं तेजश्च विन्दाते। भवत्यरोगो द्यतिमान्बलक्षपगुणान्वितः॥ २७ रोगातों मुच्यते रोगाद्वद्धो मुच्येत बन्धनात भयान्मुच्बेत भीतस्तु मुच्येदापन्न आपदः २८ दुर्गाण्यतितरत्याञ्च पुरुषः पुरुषोत्तमम्। स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः २९ वासुदेवाश्रयो मत्यो वासुदेवपरायणः। सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम्१३० न वासुदेवमकानामश्चमं विद्यते कचित्। जन्ममृत्युजराव्याधिमयं नैवोपजायते ॥ ३१ इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः। युज्येतात्मसुखक्षान्तिश्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः न कोधो न च मात्सर्यं न लोमो नाशुमा मतिः भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ३३ चौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोद्धिः। वासुदेवस्य वीर्येण विभृतानि महात्मनः ३४ ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराश्रसम्। जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम्॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव न्व ३६ सर्वागमानामाचारः प्रथमं ×परिकल्प्यते। +आचारः प्रथमो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः॥ ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः। जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥ ३८

योगो ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पादि कम च। वेदाः शास्त्राणि विज्ञान-मेतत्सर्वे जनाद्नात्॥ ३९ एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः। त्रीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा मुक्को विश्वभुगव्ययः॥ १४० इमं स्तवं भगवतो विष्णोद्यासेन कीर्तितम् । पठेच इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥

१४१

विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाष्ययम् । भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ॥ १४२

इति श्रीमहाभारते शतसाहरूयां संहितायां वैयासक्यामनुशासक्पर्वणि दानधर्मपर्वणि विष्णुसहस्रनामकथने एकोनपञ्चाशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

240

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
किं जप्यं जपतो नित्यं भवेद्धमैफलं महत्॥ १
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रवृत्ते वापि कर्मणि ।
दैवे वा श्राद्धकाले वा कि जप्यं कर्मसाधनम्
शान्तिकं पौष्टिकं रक्षा शत्रुझं भयनाशनम् ।

जप्यं यद्गह्य समितं तद्भवान् वक्तुमहिति ॥ ३ भीष्म उवाच।

व्यासप्रोक्तिमं मन्त्रं शृणुष्वैकमना नृप।
सावित्र्या विहितं दिव्यं सद्यः पापविमोचनम्
शृणु मन्त्रविधि कृत्कं प्रोच्यमानं मयाऽनय।
यं श्रुत्वा पाण्डवश्रेष्ठ सर्वपापः प्रमुच्यते॥ ५
रात्रावहाने धर्मञ्ज जपन् पापैनं लिप्यते।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥ ६
आयुष्मान् भवते चैव यं श्रुत्वा पार्थिवात्मज
पुरुषस्तु सुसिद्धार्थः प्रेत्य चेह च मोदते॥ ७
सेवितं सततं राजन् पुरा राजर्षिसत्तमः।
श्रत्रधर्मपरैर्नित्यं सत्यवतपरायणैः॥ ८
इदमाहिकमव्यशं कुर्वद्भिनियतैः सदा।
नृपैर्भरतशार्दृल प्राप्यते श्रीरनुत्तमा॥ ९
नमो वसिष्ठाय महावताय
पराशरं वेदनिर्धि नमस्ये।

नमोऽस्त्वनन्ताय महोरगाय नमोऽस्तु सिद्धेभ्य इहाक्षयेभ्यः॥ १० नमोस्त्विषभ्यः परमं परेषां देवेषु देवं #वरदं वराणाम्। सहस्रशीषीय नमः शिवाय सहस्रनामाय जनार्दनाय॥ अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः। ऋतश्च पितृरूपश्च ज्यम्बकश्च महेश्वरः॥ १२ वृषाकापिश्च शम्भुश्चं हवनोऽधेश्वरस्तथा। पकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ १३ शतमेतत्समास्नातं शतरुद्धे महात्मनाम्। अंशो भगश्च मित्रश्च वरुणश्च जलेश्वरः॥ १४ तथा घातार्थमा चैव जयन्तो भास्करस्तथा। त्वष्टा पूषा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते॥ इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपेया इति श्रुतिः धरो भ्रुवश्च सोमश्च सावित्रोधानिलोऽनलः प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीतिताः। नासत्यश्चापि दत्तश्च स्मृतौ द्वाविश्वनाविष॥ मार्थण्डस्यात्मजावेतौ संज्ञानासाविनिर्गती अतः परं प्रवश्यामि लोकानां कर्मसाक्षिणः अपि यज्ञस्य वेत्तारो दत्तस्य सुकृतस्य च।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे एकोनपञ्चाशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ १५०

पितामहेति ॥१॥ विहितं इष्टासित्ध्यर्थं जप्तम् ॥४॥

आह्रिकं अहरहः कर्तव्यम् ॥ ९ ॥ संज्ञायाः अश्वारूपायाः नासातः नासिकायाः सकाशाद्विनिर्गतौ ॥ १८ ॥

अदृश्याः सर्वभूतेषु पश्यन्ति त्रिदृशेश्वराः १९

* नमस्ये इति शेषः

श्माश्मानि कर्माणि मृत्यः काल्ख्य सर्वशः विश्वेदेवाः पितृगणा मूर्तिमन्तस्तपोधनाः २० मुनयश्चेव सिद्धाश्च तपोमोक्षपराचणाः। श्रचिस्मिताः कीर्तयतां प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् प्रजापतिकृतानेतान लोकान् दिव्येन तेजसा वसन्ति सर्वेळोकेषु प्रयताः सर्वकर्मस् ॥ २२ प्राणानामीश्वरानेतान् क्रीत्यन्प्रयतो नरः। धर्मार्थकामैर्विपुलैर्युज्यते सह नित्यदाः ॥ २३ लोकांश्च लमते पुण्यान्विश्वेश्वरकृताञ्छ्मान पते देवास्त्रयस्त्रिशत्सर्वभूतगणेश्वराः॥ २४ मन्दीश्वरो महाकायो ग्रामणीर्वेषभध्वजः। ईश्वराः सर्वेळोकानां गणेश्वरविनायकाः॥ सीम्या रौद्रा गणाश्चैव योगभूतगणास्तथा। ज्योतींवि सरितो द्योम सुपर्णः पतगेश्वरः॥ पृथित्यां तपसा सिद्धाः स्थावराश्च चराश्च ह हिमवान् गिरयः सर्वे चत्वारश्च महार्णवाः॥ भवस्यानुचराश्चेव हरत्व्यपराक्रमाः। विष्णुर्देवोथ जिष्णुश्च स्कन्दञ्चाम्बिकया सह कीर्तयन्त्रयतः सर्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते । थत ऊर्ध्व प्रवस्यामि मानवान्षिसत्तमान् ॥ यवकीतश्च रैभ्यश्च अर्घावसुपरावसु। औशिजश्रेव कक्षीवान् बलश्राङ्गिरसः सुतः ऋषिर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो वर्हिषद्स्तथा। ब्रह्मतेजोमयाः सर्वे कीर्तिता लोकभावनाः लभनते हि श्रमं सर्वे चद्रानलवसुप्रभाः। भुवि कृत्वा शुभं कर्म मोदन्ते दिवि दैवतैः॥ महेन्द्रगुरवः सप्त प्राचीं वै दिशमाश्रिताः। प्रयतः कीर्तयेदेतान् राफ्नलोके महीयते ३३ उन्मुचुः प्रमुचुश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् । दढव्यक्योध्ववाहुश्च तृणसोमाङ्गिरास्तथा ३४ मित्रावरणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान्। धर्मराजार्त्वजः सप्त दक्षिणां दिशमाश्रिताः दृढेयुश्च ऋतेयुश्च परिद्याधश्च कीर्तिमान्। एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निमाः ३६ अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा ऋषिः सारस्वतस्तथा। वरणस्यर्तिवजः सप्त पश्चिमां दिशमाश्चिताः॥ अत्रिवंसिष्टो भगवान् कद्यपश्च महानृषिः। गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ऋचीकतनयश्चोत्रो जमद्क्षिः प्रतापवान्। धनेश्वरस्य गुरवः सप्तेते उत्तराश्चिताः ॥ ३९ अपरे मुनयः सप्त दिश्च सर्वास्विधिष्टिताः।

308

कीर्तिखस्तिकरा नृणां कीर्तिता लोकभावनाः धर्मः कामश्र कालश्र वसुर्वासुकिरेव च। अनन्तः कपिलश्चेव सप्तेते घरणीघराः॥ ६१ रामो द्यासस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा च लोमशः इत्येते सनयो दिव्या एकैकः सप्त सप्तधा ४२

शान्तिखस्तिकरा लोके दिशांपालाः प्रकीर्तिताः। यस्यां यस्यां दिशि होते तन्मुखः शरणं वजेत् ॥

83 स्रष्टारः सर्वभुतानां कीर्तिता छोकपावनाः। संवर्तों मेरुसावर्णों मार्कण्डेयश्च धार्मिकः ४४ सांख्ययोगौ नारदश्च दुर्वासाश्च महानृषिः। अत्यन्ततपसो दान्तास्त्रिषु लोकेषु विश्वताः॥ अपरे रुद्रसङ्खाद्याः कीर्तिता ब्रह्मलीकिकाः। अपुत्रो लभते पुत्रं दरिद्रो लभते धनम् ॥ ४६ तथा धर्मार्थकामेषु सिद्धि च लभते नरः। पृथं वैन्यं नृपवरं पृथ्वी यस्याभवतसुता ४७ प्रजापात सार्वभौमं कीर्तयेद्वसधाधिपम्। आदित्यवंशप्रभवं महेन्द्रसमाविक्रमम्॥ पुरूरवसमैलं च त्रिषु लोकेषु विश्रतम्। बुधस्य द्यितं पुत्रं कीर्तयेद्वसुधाधिपम् ॥ ४९ त्रिलोकविश्वतं वीरं भरतं च प्रकीर्तयेत । गवामयेन यज्ञेन येनेष्टं वै कृते युगे॥ रन्तिदेवं महादेवं कीर्तयेत्परमद्यतिम्। विश्वजित्तपसोपेतं लक्षण्यं लोकपूजितम् ५१ तथा श्वेतं च राजर्षिं कीर्तयेत्परमद्युतिम्। क्षगरस्यात्मजा येन झावितास्तारितास्तथा हुताशनसमानेतान् महारूपान् महौजसः। उप्रकायान्महासत्त्वान्कीर्तयेत्कीर्तिवर्धनान् देवानृषिगणांश्चैव नृपांश्च जगतीश्वरान्। सांख्यं योगं च परमं हृदयं कृदयं तथैव च ॥ कीर्तितं परमं ब्रह्म सर्वेश्वतिपरायणम्। मङ्गल्यं सर्वभूतानां पवित्रं बहुकीर्तितम् ५५ व्याधिप्रशमनं श्रेष्टं पौष्टिकं सर्वकर्मणाम्। प्रयतः कीर्तयेचैतान् कल्यं सायं च भारत ॥

एते वै यान्ति वर्षन्ति भानित वानित सजनित च। पते विनायकाः श्रेष्ठा दक्षाः क्षान्ता जितेन्द्रियाः॥

नराणामशुभं सर्वे व्यपोहन्ति प्रकीर्तिताः। साक्षिभ्ता महात्मानः पापस्य सुकृतस्य च पतान्वे कल्यमुत्थाय कीर्तयन् शुभमश्रुते। नाग्निचौरभयं तस्य न मार्गप्रतिरोधनम् ५९ पतान कीर्तयतां नित्यं दुःखमी नश्यते नृणाम् सुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वास्तमांश्च गृहान् वजेत दीश्लाकालेषु सर्वेषु यः पठेन्नियतो द्विजः। न्यायवानात्मानिरतः क्षांतो दांतोऽनस्यकः॥ रोगार्तो व्याधियुक्तो वा पठन् पापात्त्रमुच्यते वास्तुमध्ये तु पठतः कुले खस्त्ययनं भवेत्॥ क्षेत्रमध्ये तु पठतः सर्वे सस्यं प्ररोहति। गच्छतः क्षेममध्वानं त्रामान्तरगतः पठन्॥ आत्मनश्च सुतानां च दाराणां च धनस्य च बीजानामोषधीनां च रक्षामेतां प्रयोजयेत्॥ एतान् संवामकाले तु पठतः क्षत्रियस्य तु। वजन्ति रिपवो नाशं क्षेमं च परिवर्तते॥ ६५ पतान्दैवे च पिज्ये च पठतः पुरुषस्य हि। भुअते थितरः कट्यं हट्यं च त्रिद्वौकसः॥ न व्याधिश्वापद्भयं न द्विपान्न, हि तस्करात करमळं छघुतां याति पाप्मना च प्रमुच्यते यानपात्रे च याने च प्रवासे राजवेश्मिन । परां सिद्धिमवामोति सावित्रीं हुन्तमां पटन् न च राजमयं तेषां न पिशाचान्न राक्षसात्। नाश्यम्बुपवनव्यालाङ्गयं तस्योपजायते ॥६९ चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमस्य विशेषतः। करोति सत्ततं शान्ति सावित्रीमुत्तमां पठन्॥ नाग्निर्द्हाते काष्टानि सावित्री यत्र पठ्यते। न तत्र बालो भ्रियते न च तिष्टन्ति पन्नगाः॥ न तेषां विद्यते दुःखं गच्छन्ति परमां गतिम् ये श्रुण्वन्ति महद्रह्म सावित्रीगुणकीर्तनम्॥

गवां मध्ये तु पठतो गावोऽस्य बहुवत्सलाः प्रस्थाने वा प्रवासे वा सर्वावस्थां गतः पठेत जपतां जुह्नतां चैव नित्यं च प्रयतात्मनाम्। ऋषीणां परमं जप्यं गुह्यमेतन्नराधिप॥ ७४ याथातथ्येन सिद्धस्य इतिहासं पुरातनम्। पराशरमतं दिव्यं शंकाय कथितं पुरा॥ ७५ तदेतत्ते समांख्यातं तथ्यं ब्रह्म सनातनम्। हृद्यं सर्वभृतानां श्रुतिरेषा सनातनी॥ ७६ सोमादित्यान्वयाः सीर्वे राघवाः कुरवस्तथा पठन्ति शुचयो नित्यं सावित्रीं प्राणिनां गति अभ्यासे नित्यं देवानां सप्तर्षाणां ध्रुवस्य च मोक्षणं सर्वकुच्छाणां मोचयत्यशुभात्सदा ॥

वृद्धैः काइयपगौतमप्रभृति।भै-र्भुंग्वंनिरोज्यादिभिः गुकागस्त्यबृहस्पातिप्रभृतिभिः र्वहार्षिभिः सेवितम्। भारद्वाजमतं ऋचीकतनयैः प्राप्तं वसिष्ठात पुनः सावित्रीमधिगम्य शक्रवसुभिः कृत्स्ना जिता दानवाः॥ 90 यो गोशतं कनकश्कमयं ददाति विप्राय वेद्विदुषे च बहुश्रुताय। दिव्यां च भारतकथां कथयेच नित्यं तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव धर्मो विवर्धति भृगोः परिकीर्तनेन वीर्य विवर्धात वसिष्ठनमोनतेन। संग्रामजिद्भवति चैव रघुं नमस्यन् स्याद्श्विनौ च परिकीर्तयतो न रोगः एषा ते कथिता राजन् सावित्री ब्रह्मशाश्वती विवक्षुरसि यचान्यत्तत्ते वक्ष्यामि भारत ८२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि सावित्रीवतोपाख्याने पञ्चाशद्धिकशततमोऽध्यायः॥ १५०॥

323

युधिष्ठिर उवाच।

के पूज्याः के नमस्कार्याः कथं वर्तेत केषु च। किमाचारः कीदशेषु पितामह न रिष्यते ॥१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपूर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५०॥ अनु० २०

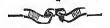
के इति॥ १॥

भीष्म उवाच।

ब्राह्मणानां परिभवः साद्येद्पि देवताः। ब्राह्मणांस्तु नमस्कृत्य युधिष्टिर न रिष्यते ते पूज्यास्ते नमस्काया वर्तेथास्तेषु पुत्रवत । ते हि लोकानिमान् सर्वान् धारयति मनीषिणः ब्राह्मणाः सर्वेळोकानां महान्तो ्धर्मसेतवः। धनत्यागाभिरामाश्च वाक्संयमरताश्च ये ॥४ रमणीयाश्च भूतानां तिधानं च धृतवताः । प्रणेतारश्च लोकानां शास्त्राणां च यशस्त्रिनः तपो येषां धनं नित्यं वाक्कैव विपुलं बलम्। प्रसवश्चेव धर्माणां धर्मज्ञाः सुक्ष्मदार्शेनः ॥ ६ धर्मकामाः स्थिता धर्मे सुकृतैर्धर्मसेतवः। यान्समाश्रित्य जीवंति प्रजाः सर्वोश्चतुर्विधाः पन्थानः सर्वनेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः। पितृपैतामहीं गुर्वीमुद्रहन्ति धुरं सदा॥ धुरि ये नावसीदन्ति विषये सद्भवा इव। पितृदेवातिथिमुखाः हत्यकत्यात्रभोजिनः ॥९ भोजनादेव लोकांस्त्रींस्नायन्ते महतो भयात्। दीपः सर्वस्य लोकस्य चक्षुश्रक्षुम्मतामपि १० सर्वशिक्षा श्रुतिधनाः निपुणा मोक्षदार्शनः। गतिज्ञाः सर्वभूतानामध्यात्मगतिचिन्तकाः आदिमध्यावसानानां कातारिञ्जनसंशयाः। परावरविशेषज्ञा गन्तारः परमां गतिम् ॥ १२

विमुक्ता धृतपाप्मानो निर्द्धन्द्वा निष्पारिग्रहाः मानाहीं मानिता नित्यं ज्ञानविद्धिर्महात्मभिः चन्द्ने मलपङ्के च भोजनेऽभोजने समाः। समं येषां दुकूछं च तथा श्रीमाजिनानि च॥ तिष्ठेयुरप्यभुञ्जाना बहूनि दिवसान्यपि। शोषयेयुश्च गात्राणि खाध्यायैः संयतेन्द्रियाः अद्वेवं दैवतं कुर्युदेवतं चाप्यदैवतम्। लोकानन्यान् स्जेयुस्ते लोकपालांश्च कोपिताः अपेयः सागरो येषामपि शापान्महात्मनाम् येषां कोपाग्निरद्यापि दण्डकेनोपशाम्यति॥ देवानामपि ये देवाः कारणं कारणस्य च। प्रमाणस्य प्रमाणं च कस्तानिभभवेद्ध्यः॥१८ येषां वृद्धश्च बालश्च सर्वः संमानमहिति। तपोविद्याविशेषातु मानयन्ति परस्परम् १९ अविद्वान् ब्राह्मणों देवः पात्रं वै पावनं महत्। विद्वान् भूयस्तरो देवः पूर्णसागरसन्निमः २० अविद्वांश्चेव विद्वांश्च ब्राह्मणों दैवतं महत्। प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाशिर्दैवतं महत्॥ २१ इमशाने हापि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति। हविर्यक्षेच विधिवद्गृह प्वातिशोभते ॥२२ एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तते सर्वकर्मसु । सर्वथा ब्राह्मणो मान्यो दैवतं विद्धि तत्परम्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि ब्राह्मणप्रशंसाया-मेकपञ्चाशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

343

गुधिष्ठिर उवाच। कां तु ब्राह्मणपूजायां ब्युष्टि दृष्टा जनाधिप। कं वा कर्मोद्यं मत्वा तानर्चसि महामते॥१ भीष्म उवाच। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।

पवनस्य च संवादमर्जुनस्य च भारत ॥ २ सहस्रभुजभृच्छ्रीमान्कार्तवीयोऽभवत्प्रभुः। अस्य लोकस्य सर्वस्य माहिष्मत्यां महाबलः स तु रत्नाकरवर्तीं सद्वीपां सागराम्बराम्। शशास पृथिवीं सर्वा हैहयः सत्यविक्रमः॥४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे एकपत्राशदिवकशततमोऽध्यायः ॥ १५१॥

१५२ कां त्विति व्युट्टिं समृद्धिं फलं वा 'ब्युप्टिः फलें समृद्धौ च' (३।३।३८) इत्यमरः ॥ १ ॥

स्वावित्तं तेन दत्तं तु दत्तात्रेयाय कारणे। अत्रधर्म पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च ॥ आराधयामास च तं कृतवीर्यात्मजो सुनिम् न्यमन्त्रयत सन्तुष्टो द्विजश्चैनं वरैस्त्रिभिः ॥ ६ स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत्। सहस्रवाहुर्भ्यां वै चमुमध्ये गृहेऽन्यथा ॥ ७ मम बाहुसहस्रं तु पश्यतां सैनिका रणे। विक्रमेण महीं क्रत्सां जयेयं संशितवत ॥ तां च धर्मेण संप्राप्य पाळयेयमतन्द्रितः। चतुर्थं तु वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम ॥ ९ तं ममानुत्रहकृते दातुमईस्यनिन्दित। अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्योद्दृत्तं त्वदाश्रयम् इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथास्त्विति नराधिपम् पवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीव्रतेजसः ॥ ११ ततः स रथमास्थाय ज्वलनार्कसम्यातिम् । अबवीद्वीर्यसंमोहात्को वास्ति सहशो मम ॥ धैयैवीयैर्यशासीयैविकमेणीजसापि वा। तद्वाक्यान्ते चान्तरिक्षे वागुवाचादारीरिणी॥ न त्वं मृढ विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम्। सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रियः शास्ति वै प्रजाः

शर्जुन उवाच।
कुर्यो भूतानि तुष्टोऽहं ऋदो नाशं तथाऽनये
कर्मणा मनसा वाचा न मत्तोस्ति वरो द्विजः
पूर्वो ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः।
स्वयोक्तौ हेतुयुक्तौ तो विशेषस्तत्र दृश्यते १६

ब्राह्मणाः संश्रिताः क्षत्रं न क्षत्रं ब्राह्मणाश्रितम् श्चिता ब्रह्मोपघा विप्राः

प खादान्त क्षत्रियान् भुवि॥ १७ स क्षत्रियेष्वाश्रितो धर्मः प्रजानां परिपाळनम् । ६ क्षत्रादृत्तिर्वाह्मणानां तैः कथं ब्राह्मणो वरः १८ सर्वभूतप्रधानांस्तान्मैक्षठुत्तीनहं सदा । ७ व्यात्मसंमावितान्विप्रान्क्षाप्याम्यात्मनो वशे काथितं त्वनयाऽसैत्यं गायज्या कन्यया दिवि ८ विजेष्याम्यवशान्सुर्वान्ब्राह्मणांश्चर्मवाससः॥

> न च मां च्यावयेद्राष्ट्रा चिषु लोकेषु कश्चन। देवो वा मानुषो वाऽपि

तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहम् ॥ २१ अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्य क्षत्रियोत्तरम् ।
न हि मे संयुगे कश्चित्सोदुमृत्सहते बलम्२२ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताऽभृत्विशाचरी अथैनमन्तरिक्षस्यस्ततो वायुरभाषत ॥ २३ त्यज्ञैनं कलुपं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुर् । एतेषां कुर्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो भविष्यति २४ अथवा त्वां महीपाल शमयिष्यन्ति वै द्विजाः निरसिष्यन्ति ते राष्ट्राद्धतोत्साहा महाबलाः तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह मास्तः। वायुर्वे देवदूतोस्मि हितं त्वां प्रव्रवीम्यहम्२६ अर्जुन उवाच ।

अहो त्वयाऽयं विप्रेष्ठ भक्तिरागः प्रदर्शितः यादशं पृथिवीभृतं तादशं बूहि मे द्विजम्॥२७ वायोवी सदशं किचिड्रहि त्वं ब्राह्मणोत्तमम् अपां वै सदशं वहेः सूर्यस्य नभसोपि वा २८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्भपर्वणि पवनार्जुनसंवादे ब्राह्मणमाहात्म्ये द्विपञ्चाशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

पूर्वी वादो ब्रह्मोत्तरः ब्राह्मणाधिक्यवचनं पूर्वपक्षः क्षित्रयाधिक्यं सिद्धान्त इत्यर्थः । हेतुयुक्तौ प्रजापालनेन हेतुना युक्तौ सहितौ तौ ब्राह्मणक्षत्रियौ ॥ १६ ॥ ब्रह्म वेदो यज्ञो वा अध्यापनयजनार्थ एव उपधा च्छलं येषां ते तथा क्षत्रियान् खादन्ति उपजीवन्ति ॥ १७ ॥ गायन्या सरस्वत्या असत्यं कथितं चर्मवाससः अजिन-

वस्नान् ॥२०॥ ब्रह्मोत्तरं सन्तम् ॥२२॥ निशाचरी अन्त-हिंता सरस्वती, । यद्वा निशाचरी राक्षस्यपि वित्रस्ताऽभृत् किमुतान्ये आस्तिका इति भावः ॥ २३ ॥ पृथिवीभृतं पृथिव्यात्मकं भृतम् ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशा-सनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विपञ्चाशदिषकश-ततमोऽच्यायः ॥ १५२ ॥

323

वायुरुवाच ।

शृण मृढ गुणान्काश्चिद्धाञ्चणानां महात्मनाम् ये त्वया कीर्तिता राजंस्तेभ्योऽथ ब्राह्मणो वरः त्यक्त्वा महीत्वं भूमिस्तु स्पर्धयाङ्गनुपस्य ह नाशं जगाम तां विघो व्यक्तंभयत कश्यपः २ अजेया ब्राह्मणा राजन्दिवि चेह च नित्यदा। अपिवत्तेजसा ह्यापः स्वयमवाङ्गिराः पुरा ॥ ३ स ताः पिवन्क्षीरमिव नातृष्यत महामनाः। अपूरयन्महौधेने महीं सवी च पार्थिव ॥ ४ तस्मिन्नहं च कुद्धे वै जगत्यक्त्वा ततो गतः व्यतिष्ठमश्चिहोत्रे च चिरमङ्गिरसो भयात ॥ ५

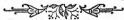
अथ शप्तश्च भगवान् गौतमेन पुरन्दरः।
अहत्यां कामयानो वै धर्मार्थं च न हिसितः
तथा समुद्रो नृपते पूर्णो मृष्टस्य वारिणः।
ब्राह्मणैरभिश्तस्थ वभूव छवणोद्कः॥ ७
स्वर्णवर्णो निर्धूमः सङ्गतो ध्वाशिखः कविः।
कुद्रेनाङ्गिरसा शप्तो गुणैरतैर्विवर्जितः॥ ८
महतश्च्रिणैतान्पश्य ये हासन्त महोद्धिम्।
सुवर्णधारिणा नित्यमवश्मा द्विजातिना॥९

समो न त्वं द्विजातिभ्यः श्रेयो विद्धि नराधिप। गर्भस्थान् ब्राह्मणान् सम्यङ्
नमस्यति किल प्रभुः ॥ १०
दण्डकानां महद्राज्यं ब्राह्मणेन विनाशितम् ॥
तालजंघं महाक्षत्रमौवेणकेन नाशितम् ॥ ११
त्वया च विपुलं राज्यं बलं धर्म श्रुतं तथा।
दत्तात्रेयप्रसादेन प्राप्तं प्रमदुर्लभम् ॥ १२

अग्निं त्वं यजसे नित्यं कस्माक्राह्मणमर्जुन । स हि सर्वस्य लोकस्य

हत्यवार् कि न वेत्सि तम् ॥ १३
अथवा ब्राह्मणश्रेष्टमतुभूतानुपालकम् ।
कर्तारं जीवलोकस्य कस्माजानिवमुह्यसे १४
तथा प्रजापतिर्वह्मा अत्यक्तः प्रभुरत्ययः ।
येनेदं निखिलं विश्वं जनितं स्थावरं चरम्१५
अण्डजातं तु ब्रह्माणं केचिदिच्छन्त्यपण्डिताः
अंडाद्भिन्नाद्भभुः शैला दिशोभः पृथिवी दिवम्
द्रष्टत्यं नैतदेवं हि कथं जायेदजो हि सः ।
स्मृतमाकाशमण्डं तु तस्माजातः पितामहः
तिष्टेत्कथमिति बूहि न किश्चिद्धि तदा भवेतः
अहङ्कार इति प्रोक्तः सर्वतेजोगतः प्रभुः १८
नास्त्यण्डमस्ति तु ब्रह्मा स राजा लोकभावनः
इत्युक्तः स तदा तृष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पवनार्जुनसंवादे त्रिपञ्चाशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५३

शाण्वाति ॥ १ ॥ अहं वायुः ॥ ५ ॥ कविः अगिः ॥ ८ ॥ महतः सगरपुत्रान् आसन्त उपासन्त सुवर्णधारिणा शोभनो ब्राह्मणवर्णस्तस्य धारिणा धर्त्रो द्विजातिना कपि-लेन ॥ ९ ॥ अर्म ब्राह्मणमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ अर्मुमूतं प्रतिभूतं अर्मुपालकं पोषकम्॥ १४ ॥ नतु ब्रह्मांडे जातत्वात्कथमंड-मजनयदित्युद्गाह-अण्डेति केचिदिति तक्षेत्रर्थः ॥ १६ ॥ दूषयति-द्रष्टव्यमिति अज्ञत्वादेव ब्रह्मा न अण्डजातः अण्ड-जत्ववचनं त्वस्य प्रकारान्तरेणेत्याह-स्मृत्मिति आकाशं अव्याकृतम् ॥ १७ ॥ आकाशजः पितामहः किमाश्रयेण तिष्ठेदिति चेत् कथिद्ब्र्यातं प्रति ब्रह्मित् तदा न किंचिद्ववेदिति। पितामहस्य निरिधिष्ठानत्वे सति तज्जमिदं सर्वे शून्य-भेव स्यान्न किंचिद्वयादित्यर्थः। नतु कोयं प्रजापतिपदेनोच्यते

अत आह-अहंकार इति प्रोक्त इति प्रभुः व्यापकः यतः सर्वतेजोगतः जलचंद्रन्यायेन इत्तः चैतन्यज्योतिः प्राप्तः द्वितीयाश्रितेति समासः। अयं भावः—सुषुप्तिसदशाद्व्याकृता-काशादुत्थितोहंकारस्य उपाधिस्तेन साक्षी सर्वात्मनाऽव-च्छित्रः सोऽयमहंकारविशिष्टो बाह्यं व्योमादिकं कल्पित-वान्। एवं शास्त्रानुभवाभ्यां जानाति स ब्राह्मणो जगत्कर्ता तेन तव साम्यं समुद्रेण तरक्षस्येव कदाचिदपि न संभव-तीति ॥ १८ ॥ अत एव अण्डं नास्ति रज्जूरगवत्कल्पना-मात्रत्वात्। कल्पकस्तु स ब्रह्मा ब्राह्मणोस्तित्युक्तं स राजाऽर्जुन इति वायुनोक्तः संस्तूर्णीमभूत्ततो वायुरव्रवीद्वक्ष्यमाणमर्थ-मिति शेषः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीये त्रिप्रह्माशदिकशततमोऽ-ध्यायः ॥ १५३ ॥

338

वायुरुवाच।

इमां भूमि द्विजातिस्यो दित्सुवै दक्षिणां पुरा अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां मही ययौ १ श्वारिणीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः। कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम् साऽहं त्यक्तवा गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदं अयं सराष्ट्रो नृपतिमाभृदिति ततोऽगमत ३ ततस्तां कश्यपो दृष्टा वजन्तीं पृथिवीं तदा। प्रविवेश महीं सद्यो **सु**कत्वाऽऽत्मानं समाहितः ऋदा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता। धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप॥ ५ प्वं वर्षसहस्राणि दिव्यानि विपुलवतः। त्रिंशतः कश्यपो राजन् भूमिरासीदतंदितः ६ अधागम्य महाराजं नमस्कृत्य च कश्यपम्। पृथिवी काश्यणी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः७ एष राजन्नीदशो वै ब्राह्मणः कदयपोऽभवत्। अन्यं प्रबृहि वा त्वं च कश्यपात्स्रत्रियं वरम् तृष्णीं बम्ब नुपतिः पवनस्त्वब्रवीत्पुनः। श्रुणु राजब्रुतथ्यस्य जातस्यांगिरसे कुळे॥ ९ भद्रा सोमस्य दुहिता रूपेण परमा मता। तस्यास्तुरुयं पाते सोम उतथ्यं समपश्यत१० सा च तीवं तपस्तेषे महाभागा यशस्विनी। उतथ्यार्थे तु चार्वङ्गी परं नियममास्थिता ११ तत आहूय सोतथ्यं द्दावत्रिर्यशस्त्रिनीम्। भायथि स च जग्राह विधिवदूरिदक्षिणः तां त्वकामयत श्रीमान्वरुणः पूर्वमेव ह। स चागम्य वनप्रस्थं यमुनायां जहार ताम् जलेश्वरस्तु हत्वा तामनयत्स्वं पुरं प्रति। परमाद्भुतसंकाशं षट्सहस्रशत-हद्म्॥ १४ न हि रस्यतरं किंचित्तस्माद्न्यत्पुरोत्तमम्। प्रासादैरप्सराभिश्च दिन्यैः कामैश्च शोभितम् तत्र देवस्तया सार्ध रेमे राजन् जलेश्वरः। अथाख्यातमुतथ्याय ततः पत्न्यवमद्नम् १६

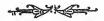
तच्छूत्वा नारदात्सर्वम्रतथ्यो नारदं तदा। प्रोवांक गच्छ बूहिन्त्वं वरुणं परुषं वचः १७ मद्रांक्यान्मुश्च में भार्या कस्मात्तां हतवानसि लोकपालोंसि लोकानां न लोकस्य विलोपकः सोमेन दत्ता भार्या में त्वया चापहताऽद्य वै। इत्युक्तो वचनात्तस्य नारदेन जलेश्वरः मुञ्ज भार्यामुतथ्यस्य कस्मात्त्वं हतवानासि। इति श्रुत्वा वचस्तस्य सोऽथ तं वरुणोऽब्रवीतः ममैषा सुप्रिया भार्या नैनामुत्स्रष्टुमुत्सहे। इत्युक्तो वरुणेनाथ नारदः प्राप्य तं मुनिम् । उतथ्यमत्रवीद्वाक्यं नातिहृष्टमना इव ॥ २१ गले गृहीत्वा क्षिप्तोस्मि वरुणेन महासुने। न प्रयच्छति ते भार्यो यत्ते कार्यं कुरुष्व तत् नारदस्य वचः श्रुत्वा कुद्धः प्राज्वलदङ्गिराः अपिवत्तेजसा वारि विष्टभ्य सुमहातपाः २३ पीयमाने तु सर्वस्मिस्तोयेऽपि सिळळेश्वरः। सुहद्भिभिक्षमाणोऽपि नैवामुञ्चत तां तदारध ततः क्रुडोऽबवीङ्गमिमुतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः। दर्शयस्व सकं भद्रे षर्सहस्रशतन्हद्म ततस्तद्रीरिणं * जातं समुद्रस्यावसर्पतः। तस्मादेशासदीं चैव प्रोवाचासौ ब्रिजोत्तमः अदृश्या गुरुछ भीरु त्वं सरस्वति मरून्प्रति । अपुण्य एष भवतु देशस्त्यक्तस्त्वया शुभे २७ तस्मिन् संशोषिते देशे भद्रामादाय वारिपः अद्दाच्छरणं गत्वा भायामाङ्गिरसाय वै २८ प्रतिगृह्य तु तां भार्यामुतथ्यः सुमनाऽभवत् । मुमोच च जगहुःखाद्वरुणं चैव हैहय॥ ततः स लब्ध्वा तां भायीं वरुणं प्राह धर्मीवत् उतथ्यः सुमहातेजा य्त्तच्छृणु नराधिप ३० मयैषा तपसा प्राप्ता कोशतस्ते जलाधिप। इत्युक्तवा तासुपादाय स्वमेव भवनं ययौ ॥ एष राजन्नीहराों वे उतथ्यो ब्राह्मणर्षभः। ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमुतथ्यातक्षात्रियं वरम्३२

१५४

इमामिति ॥१॥ भूमित्वं त्यक्ता ब्रह्मणः पदं गिम-ष्यामीति संबन्धः॥३॥ आत्मानं देहं त्यक्ता निर्जीवं मही-देहं प्रविश्य सर्जीवं योगवलेन कृतवान् ॥ ४॥ भूमिस्तु अमीतरा स्वधर्मबलेन ब्रह्मलोकं गत्वा नष्टभयाऽऽसीदित्यर्थः ॥ ५ ॥ कर्यपो भूमिर्भूत्वाऽऽसीदित्यन्वयः ॥६॥ सोऽत्रिः सोमपिता उतथ्यमाहूय तां तस्मै ददौ सोतथ्यमिति सन्धि-रार्षः ॥ १२ ॥ देवो वरुणः तया भद्रया ॥१६॥ जगद्वरुणं च दुःखान्मुमोच मोचयामास ॥ २९ ॥

^{*} जषरप्रदेशः ।

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पवनार्जुनसंवादो नाम चतुष्पञ्चाशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

244

भीष्म उवाच।

इत्युक्तः स नृपस्तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽव्रवीत् श्रुण राजन्नगस्त्यस्य माहात्स्यं ब्राह्मणस्य ह असुरैनिंजिता देवा निरुत्साहाश्च ते कृताः। यश्राश्चेषां हताः सर्वे पितृणां च स्वधास्तथा कर्मेज्या मानवानां च दानवेहें हियर्षभ । म्रष्टैश्वर्यास्ततो देवाश्चेरः पृथ्वीमिति श्चातिः ३ ततः कदाचित्ते राजन्दीप्तमादित्यवर्चसम्। द्दशुस्तेजसा युक्तमगस्त्यं विपुलवतम् ॥ ४ अभिवाद्य तु तं देवाः पृष्टा कुशलमेव च। इदमु चर्महात्मानं वाक्यं काले जनाधिप ५ दानवैर्युधि भग्नाः स्म तथैश्वर्याच म्रंशिताः। तद्स्मान्नो भयात्तीवा चाहि त्वं मुनिपुङ्गव॥६ इत्युक्तः स तदा देवैरगस्त्यः कुपितोऽभवत् । प्रजज्वाल च तेजस्वी कालाग्निरिव संक्षये॥ तेन दीप्तांशुजालेन निर्देश्धा दानवास्तदा। अन्तरिक्षान्महाराज निपेतुस्ते सहस्रदाः ८ दह्यमानास्तु ते दैत्यास्तस्यागस्त्यस्य तेजसा उभौ लोकौ परित्यज्य गताः काष्टां तु दक्षिणाम् बिलस्तु यजते यज्ञमश्वमेधं महीं गतः। येऽन्येऽधस्था महीस्थाश्च तेन दग्धा महासुराः ततो लोकाः पुनः प्राप्ताः सुरैः शान्तभयैर्नुप। अधैनमञ्ज्वन देवा भूमिष्ठानसुरान् जहि ११ इत्युक्तः प्राह देवान्स न शक्तोस्मि महीगतान् दग्धं तपो हि श्रीयेनमेन शक्यामीति पार्थिव एवं दग्धा भगवता दानवाः स्वेन तेजसा। अगस्त्येन तदा राजंस्तपसा भावितात्मना

ई हश्चाष्यगस्त्यो हि कथितस्ते मयाऽनद्य। व्रवीम्यहं व्रहि वा त्वमगस्त्यातक्षत्रियं वरम् ॥ भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तदा तुष्णीमभृद्वायुस्ततोऽब्रवीतः श्रुण राजन् वसिष्ठस्य मुख्यं कर्म यशस्विनः आदित्याः सत्रमासन्त सरो वै मानसं प्रति वसिष्ठं मनसा गत्वा ज्ञात्वा तत्तस्य गौरवम यजमानांस्तु तान् दष्टा सर्वान्दीक्षानुकार्शितान् हन्तुमैच्छन्त शैलाभाः खलिनो नाम दानवाः अदूरात्तु ततस्तेषां ब्रह्मद्त्तवरं सरः। हता हता वै तत्रेते जीवन्त्याप्लुत्य दानवाः ते प्रगृह्य महाघोरान् पर्वतान् परिघान् द्वमान् विक्षोभयन्तः संिळलमुत्थितं रातयोजनम् १९, अभ्यद्भवन्त देवांस्ते सहस्राणि दशैव हि। ततस्तैरदिंता देवाः शरणं वासवं यंयुः ॥ २० स च तैर्व्याधितः शक्तो वसिष्ठं शरणं ययौ। ततोऽभयं ददौ तेभ्यो वासिष्ठो भगवानुषिः ॥ तदा तान्दुःखितान्ज्ञात्वा आनृशंस्यपरो मुनिः अयत्नेनादहत्सर्वान्खालेनः खेन तेजसा २२ कैलासं प्रस्थितां चैव नदीं गङ्गां महातपाः। आनयत्तत्सरो दिव्यं तया भिन्नं च तत्सरः॥ सरो भिन्नं तया नद्या सरयूः सा ततोऽभवत हताश्च खलिनो यत्र स देशः खलिनोऽभवत एवं सेन्द्रा वासिष्ठेन रक्षितास्त्रिदिवौकसः। ब्रह्मदत्तवराश्चेव हता दैत्या महात्मना॥ २५ एतत्कर्भ वसिष्ठस्य कथितं हि मयाऽनघ। व्रवीस्यहं बृहि वा त्वं विसष्ठातक्षत्रियं वरम् २६

्र इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे दानधर्मपर्वाणे पवनार्जुनसंवादे पञ्चपञ्चारादधिकशततमोऽध्यायः॥ १५५॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे चतुष्पञ्चाशदिवकशततमोऽच्यायः ॥ १५४ ॥

244

इत्युक्त इति॥१॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनप-र्वणि नैलकर्णाये भारतमावदीपे पञ्चपञ्चाशद्धिकशततमोऽ-थ्यायः ॥ १५५ ॥

: 38

348

भीष्म उवाच ।
इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्रायुस्तमग्रवीत ।
श्रृष्णु मे हैहयश्रेष्ठ कर्मात्रेः सुमहात्मनः ॥ १
घोरे तमस्ययुष्यन्त सहिता देवदानवाः ।
अविष्यत शरैस्तत्र स्वर्मानुः सोमभास्करो ।
अथ ते तमसा ग्रस्ता निहन्यन्ते सम दानवैः ॥
देवा नुपतिशार्द्छ सहैव विक्रिभिस्तदा ॥ ३
असुरैवष्यमानास्ते श्लीणप्राणा दिवौकसः ।
अपश्यन्त तपस्यन्तमात्री विग्नं तपोधनम् ४
अथैनमनुवन्देवाः शान्तकोधं जितेन्द्रियम् ।
असुरैरिषुभिर्विद्धौ चन्द्रादित्याविमानुभौ ५
वयं वष्यामहे चापि शत्रुभिस्तमसानृते ।
नाधिगच्छामि शांतिंच भया चायस्व नः प्रभो

अत्रिखाच। कथं रक्षामि भवतस्तेऽबुवंश्चन्द्रमा भव। तिामरमञ्ज सविता दस्युह्नता च नो भव ७ प्वमुक्तस्तद्।ऽत्रिवै तमोनुद्भवच्छशी। अपरयत्सौम्यभावाच सोमवात्रियदर्शनः॥ ८ दृष्टा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्ये च पार्थिव। प्रकाशमकरोद्त्रिस्तपसा स्वेन संयुगे॥ ९ जगद्वितिमिरं चापि प्रदीप्तमकरोत्तदा ॥ १० व्यजयच्छत्रसंघांश्च देवानां स्वेन तेजसा। अत्रिणा दह्यमानांस्तान्दष्टा देवा महासुरान्॥ पराक्रमैस्तेऽपि तदा व्यव्नव्रत्रिसुरक्षिताः। उद्गासितश्च सविता देवास्त्राता हतासुराः॥ अत्रिणा त्वथ सामर्थ्यं कृतमुत्तमतेजसा। द्विजेनाग्निद्वितीयेन जपता चर्मवाससा॥ १३ फलभक्षण राजर्षे पश्य कमीत्रिणा कृतम्। तस्यापि विस्तरेणोक्तं कर्मात्रेः सुमहात्मनः। ब्रवीम्यहं ब्रहि वा त्वमित्रतः क्षित्रयं वरम् ॥ इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत्। श्र्णु राजन् महत्कर्म च्यवनस्य महात्मनः१५

इन्द्र उवाच। अस्माभिनिन्दितावेतौ भवेतां सोमपौ कथम्

आश्विनोः प्रतिसंश्रुत्य च्यवनः पाकशासनम्।

प्रोवाच साहितों देवैः सोमपाविश्वनौ कुरु॥

देवैर्न संमितावेतौ तस्मान्मैवं वदस्व नः ॥ १७ अश्विभ्यां सह नेच्छामः सोमं पातुं महावत । यदन्यृद्धक्ष्यसे वित्र तत्करिष्याम ते वचः १८

च्यवन् उवाच । पिवेतामिश्वनौ सोमं भवद्भिः सहिताविमौ उभावेताविप सुरौ सूर्यपुत्रौ सुरेश्वर ॥ १९ क्रियतां महचो देवा यथा वै समुदाहृतम् । पतहः कुर्वतां श्रेयो भवेत्रैतदकुर्वताम् ॥ २०

इन्द्र उवाच।
अश्विभ्यां सह सोमं वै °
न पास्यामि द्विजोत्तम।
पिवन्त्वन्ये यथाकामं
नाहं पातुमिहोत्सहे॥
च्यवन उवाच।

न चेत्करिष्यसि वचो मयोक्तं बलसूदन । मया प्रमथितः सद्यः सोमं पास्यसि वै मस्ते॥ वायुरुवाच ।

ततः कर्म समारब्धं हिताय सहसाश्विनोः। च्यवनेन ततो मन्त्रैरिमभूताः सुराऽभवन् २३ तत्तु कर्म समारव्धं द्रष्ट्वेन्द्रः कोधमूर्चिछतः। उद्यम्य विपुलं शैलं न्यवनं समुपाद्भवत्॥२४ तथा वज्रेण भगवानमर्षाकुळळोचनः। तमापतन्तं दृष्ट्वेच च्यवनस्तपसान्वितः॥ अद्भिः सिक्त्वाऽस्तंभयत्तं सवज्रं सहपर्वतं अथेन्द्रस्य महाघोरं सोऽस्जच्छत्रुमेव हि २६ मदं नामाद्वतिमयं व्यादितास्यं महास्रानिः। तस्य दन्तसहस्रं तु बभूव शतयोजनम् ॥ २७ द्वियो जनशतास्तस्य द्ष्ट्राः परमदारुणाः। हनुस्तस्याभवद्भमावास्यं चास्यास्पृशादिवम्॥ जिह्वामुले स्थितास्तस्य सर्वे देवाः सवासवाः तिमेरास्यमनुप्राप्ता यथा मत्स्या महार्णवे २९ ते संमन्त्र्य ततो देवा मदस्यास्य समीपगाः अञ्चनसहिताः शक्तं प्रणमास्मै द्विजातये ३० अश्विभ्यां सह सोमं च पिबाम विगतज्वराः ततः स प्रणतः शक्रश्चकार च्यवनस्य तत् ३१ च्यवनः कृतवानेतावश्विनौ सोमपायिनौ। ततः प्रत्याहरत्कर्म मदं च व्यभजन्मुनिः ३२

अक्षेषु सृगयायां च पाने स्त्रीषु च वीर्यवान्। पतैदोंषैर्नरा राजन् क्षयं यान्ति न संशयः॥ तस्मादेतान्नरो नित्यं दूरतः परिवर्जयेत्॥३४। एतत्ते च्यवनस्यापि कर्म राजन्प्रकीर्तितम् । व्रवीम्यहं व्रहि वा त्व क्षत्रियं ब्राह्मणाद्वरम् ॥

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि पवनार्जुनसंवादे षट्पञ्चादाधिकदाततमोऽध्यायः॥ १५६॥

->>

840

भीष्म उवाच ।
तृष्णीमासीदर्जुनस्तु पवनस्त्वव्रवीत्पुनः ।
शृष्णु मे ब्राह्मणेष्वेच मुख्यं कर्म जनाधिप ॥ १
मद्स्यास्यमनुप्राप्ता यदा सेन्द्रा दिवीकसः ।
तदैव च्यवनेनह हता तेषां वसुन्धरा ॥ १

उमी लोकी हती मत्वा ते देवा दुःखिताऽभवन्। शोकार्ताश्च महात्मानं ब्रह्माणं शरणं ययुः॥ देवा ऊचुः।

मदास्यव्यतिषिकानायस्माकं लोकपूजितः च्यवनेन हता भूमिः कपैश्चैव दिवं प्रभो॥ ४

ब्रह्मोवाच ।
गच्छध्वं शरणं विप्रानाशु सेन्द्रा दिवौकसः
प्रसाच तानुभौ लोकाववाप्स्यथ यथा पुरा॥५
ते ययुः शरणं विप्रानूचुस्ते कान् जयामहे ।
इत्युक्तास्ते द्विजान्प्राहुर्जयतेह कपानिति ॥६
भूगतान् हि विजेतारो वयमित्यब्रुवन् द्विजाः।
ततः कर्म समार्घ्यं ब्राह्मणैः कपनाशनम् ॥७
तच्छुत्वा प्रेषितो दृतो ब्राह्मणैभ्यो धनी कपैः
स च तान् ब्राह्मणानाह धनी कपवचो यथा
भवद्भिः सदशाः सर्वे कपाः किमिह वर्तते ।
सर्वे वेदविदः प्राज्ञाः सर्वे च क्रतुयाजिनः ९
सर्वे सर्व्यवताश्चेव सर्वे तुल्या महर्षिभः ।
श्रीश्चैव रमते तेषु धारयन्ति श्चियं च ते ॥१०

वृथादाराच गच्छन्ति वृथामांसं न भुञ्जते। दित्तमित्रं जुह्नते च गुरूणां वचने स्थिताः ११ सर्वे च नियतात्मानो बाळानां संविमागिनः इपेत्य शनकैयान्ति न सेवन्ति रजस्रळाम्। स्वर्गति चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्मिणः १२ अभुक्तवत्सु नाश्चन्ति गर्भिणीवृद्धकादिषु। प्रवाह्मेषु न दीट्यन्ति दिवा चैव न शेरते १३ पतिश्चान्येश्च बहुभिगुणैर्युक्तान् कथं कपान्। विजेष्यथ निवर्तध्वं निवृत्तानां सुखं हि वः

ब्राह्मणा ऊचुः। कपान्वयं विजेष्यामो ये देवास्ते वयं स्मृताः। तस्माद्वध्याः कपाऽस्माकं धनिनं याहि यथाऽऽगतम् ॥ १५ धनी गत्वा कपानाह न वो विप्राः प्रियङ्कराः। गृहीत्वाऽस्त्राण्यतो विप्रान् कपाः सर्वे समाद्रवन्॥ ३६ समुद्गध्वजान् हष्ट्वा कपान् सर्वे द्विजातयः। व्यस्जन् ज्वलितानग्नीन् कपानां प्राणनादानान् ॥ १७

ब्रह्मसृष्टा हव्यभुजः कपान् हत्वा सनातनाः। नभसीव यथाऽभ्राणि व्यराजन्त नराधिप१८

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वाण नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे षट्पश्चाशद्धिकशततमोऽध्यायः ॥१५६॥

240

तृष्णीमिति ॥ १ ॥ कपैः असुरविशेषैः दिवं द्यौः ॥ ४ ॥ धनीनामको दूतः ॥ ८ ॥ हत्वा वै दानवान् देवाः सर्वे संभूय संयुगे । तेनाभ्यजानन् हि तदा ब्राह्मणैर्निहतान्कपान् अथागम्य महातेजा नारदोऽकथयद्विभो । यथा हता महाभागैस्तेजसा ब्राह्मणैः कपाः २० नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रीताः सर्वे दिवौकसः प्रश्चां सुर्द्विजां श्वापि ब्राह्मणांश्व यशस्त्रिनः २१ तेषां तेजस्तथा वीर्य देवानां ववृधे ततः । अवाप्तुवंश्वामरत्वं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥२२ इत्युक्तवचनं वायुमर्जुनः प्रत्युवाच ह । प्रतिपूज्य महाबाहो यत्त्रच्लुणु युधिष्ठिर २३

अर्जुन उवाच।
जीवाम्यहं ब्राह्मणार्थं सर्वथा सततं प्रभो।
ब्रह्मण्यो ब्राह्मणेभ्यश्च प्रणमामि च नित्यशः॥
द्तात्रेयप्रसादाच मया प्राप्तमिदं बल्मः।
लोकें च परमा कीर्तिर्धर्मश्चाचरितो महान् २५
अहो ब्राह्मणकर्माणि मया मारुत तत्त्वतः।
त्वया प्रोक्तानि कान्स्येन श्रुतानि प्रयतेन च
वायुरुवाच।
ब्राह्मणान् क्षात्रधर्मेण पाल्यस्वेन्द्रियाणि च
भृगुभ्यस्ते भयं घोरं तत्तु कालाङ्गविष्यति॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाण दानधर्मपर्वाण पवनार्जुनसंवादे सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १५७॥

340

युधिष्टिर उवाच। ब्राह्मणानर्चसे राजन् सततं संशितवतान्। कं तु कर्मोंद्यं दृष्टा तानर्चिस जनाधिए॥ १ कां वा ब्राह्मणपूजायां ट्युष्टि दृष्टा महावत । तानचींसे महाबाही सर्वमेद्तद्वस्व मे ॥ भीष्म उवाच। एष ते केशवः सर्वमाख्यास्यति महामतिः। ट्युष्टि ब्राह्मणपूजायां दृष्टन्युष्टिर्महावतः॥ बलं श्रोत्रे वाङ्मनश्रक्षणी च श्रानं तथा सविशुद्धं ममाद्य। देहन्यासो नातिचिरानमतो मे न चाति तूर्णं सिवताद्य याति॥ ४ उक्ता धर्मा ये पुराणे महान्तो राजन् विप्राणां क्षत्रियाणां विद्यां च तथा शृदाणां धर्मसुपासते च रोषं कृष्णादुपशिक्षस पार्थ॥

अहं होनं वेद्मि तत्त्वेन कृष्णं योऽयं हि युचास्य व्लं पुराणम्। अमेयात्मा केशवः कौरवेन्द्र सोऽयं धर्मं वश्यति संशयेषु ॥ कृष्णः पृथ्वीमस्जत खं दिवं च कुष्णस्य देहानमेदिनी सम्बभूव। वराहोऽयं भीमबलः पुराणः स पर्वतान्व्यस्जद्वे दिशश्च॥ अस्य चाघोऽथान्तरिक्षं दिवं च दिराश्चतस्रो विदिराश्चतस्रः। सृष्टिस्तथैवेयमनुप्रस्ता स निर्ममे विश्वमिदं पुराणम्॥ अस्य नाभ्यां पुष्करं संप्रस्तं यत्रोत्पन्नः स्वयमेवामितौजाः। येनाच्छिन्नं तत्तमः पार्थं घोरं यत्ततिष्ठत्यणवं तर्जयानम् ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्डीये भारतभाव-दीपे सप्तपञ्चाशदाधिकशततमोऽप्यायः ॥१५७॥

१५८ ब्राह्मणानिति। कर्मोद्यं फलोदयम्॥१॥ न चेति। दुःखितस्य दिनं महद्भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ अस्य चाध इत्या-काशादेरुपर्युपरि अयमेवास्तीत्युक्तम् ॥ ८ ॥ अर्णवं तर्जया-नमित्यगाघत्वमपारत्वं चोक्तम् ॥ ९ ॥

कृते युगे धर्म आसीत्समग्र-स्रेताकाले ज्ञानमनुप्रपन्नः। वलं त्वासीद्वापरे पार्थं कृष्णः कर्लौ त्वधर्मः क्षितिमेवाजगाम ॥१० 'स एव पूर्व निजधान दैत्यान् स पूर्वदेवश बभूव सम्राद। स भूतानां भावनो भूतभद्यः स विश्वस्यास्य जगतश्चाभिगोता ११ यदा धर्मों ग्लाति वंशे सुराणां तदा कृष्णो जायते मानुषेषु। धर्मे सित्वा स तु वै मावितात्मा परांश्च लोकानपरांश्च पाति॥ १२ त्याज्यं त्यक्तवा चासुराणां वधाय कार्याकार्यं कारणं चैव पार्थ। कृतं कारिष्यत् क्रियते च देवो राहुं सोमं विद्धि च शक्रमेनम्॥ १३ स विश्वकर्मा स हि विश्वकपः स विश्वभुग्विश्वस्विश्वजिच। स शूलभृच्छोणितभृतकराल-स्तं कर्मभार्विदितं वै स्तुवन्ति ॥ १४ तं गन्धर्वाणामण्सरसां च नित्य-मुपातिष्ठन्ते विबुधानां शतानि। तं राक्षसाश्च परि संवद्नित रायस्पोषः स विजिगीपुरेकः॥ १५ तमध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति रथन्तरे सामगाश्च स्तुवन्ति। तं ब्राह्मणा ब्रह्ममन्त्रैः स्तुवन्ति तस्मै हविरध्वर्यवः करुपयन्ति॥ १६ स पौराणीं ब्रह्मगुहां प्रविष्टो महीसत्रं भारतात्रे दद्री। स चैव गामुद्धाराग्यकर्मा विस्रोभ्य दैत्यानुरगान्दानवांश्च ॥१७

तं घोषार्थे गीर्भिरिन्द्राः स्तुवन्ति स चापीशो भारतैकः पशूनाम्। तस्य भक्षान्विविधान्वेदयन्ति तमेवाजौ वाहनं वेदयन्ति॥ 36 तस्यान्तरिक्षं पृथिवी दिवं च सर्वे वशे तिष्ठति शाश्वतस्य। स क्रम्भे रेतः ससृजे सुराणां यत्रोत्पन्नमृषिमाहुर्वसिष्टम् ॥ 38 स मातरिश्वा विभुरश्ववाजी स रिमवान् सविता चादिदेवः। तेनासुरा विजिताः सर्वे एव तद्विकान्तैर्विजितानीह त्रीणि ॥ २० स देवानां मानुषाणां पितृणां तमेवाहुर्यज्ञविदां वितानम्। स एव कालं विभजभुद्दित तस्योत्तरं दक्षिणं चायने है ॥ 28 तस्यैवोद्वं तिर्यगधश्ररन्ति गभस्तयों मेदिनीं भासयन्तः। तं ब्राह्मणा वेद्विद्रो जुषन्ति तस्यादित्यो भामुपयुज्य भाति ॥२२ स मासि मास्यध्वरकृद्धिधत्ते तमध्वरे वेदविदः पठान्ति। स प्वोक्तश्चकमिदं त्रिनाभि सप्ताश्वयुक्तं वहते वै त्रिधाम॥ महातेजाः सर्वगः सर्वासिंहः कृष्णो लोकान् धारयते यथैकः। हंसं तमोझं च तमेव वीर कुष्णं सदा पार्थं कर्तारमेहि॥ स एकदा कक्षगतो महात्मा तुष्टो विभुः खाण्डवे धूमकेतुः। स राक्षसानुरगांश्चावजित्य सर्वत्रगः सर्वमशौ जुहोति॥ 24

कृत इति । ज्ञानं अकर्तव्यकोटेरिप उपस्थानाञ्जेतायां विवेक आसीत् । द्वापरे तु द्वितीयकोटेः साम्याद्वलं प्रधान-मासीत्न धर्मः। कलौ त्वधर्म एव बलवानिति भावः॥१०॥ स एव पूर्वदेव आदिदेवो दैत्यान्निज्ञान स एव सम्राट् बलि-स्पी पूर्वदेवो दैत्यो बभूव ॥१९॥ ग्लार्ति ग्लायति ॥१२॥ एवमेनं राहुं सोमं शकं च विद्धि ॥१३॥ शोणितभूच्छरीरी ॥१४॥ रायः धनस्य पोषः पोषकः ॥१५॥ महीसत्रं पृथिब्याङ्खदनं मजनमिति यावत् । 'सत्रं यज्ञे महादाना-

च्छादनारण्यकैतवे' इति मेदिनी ॥१७॥ घोषार्थे गोवर्द्ध-नोद्धरणकाले घोषोम्बुनादो वा वृष्ट्यर्थमिल्पर्थः। पद्मनां गवां जीवानां च वाहनं जयप्रापकम् ॥१८॥ सुराणां मित्रा-वरुणयो रेतः कुंमे सस्जे ॥१९॥ विकान्तैः पादविक्षेपैः त्रीणि भुवनानि ॥२०॥ देवानां आत्मेति शेषः ॥२९॥ जुषन्ति सेवन्ते ॥२२॥ विधतेऽध्वरमिल्पर्थात् त्रिनामि शीतोष्णवृष्टिकालगर्भे चकं संवरसरं त्रिधामेति वर्षवातोष्ण-प्रकारम् ॥२३॥ इंसं सूर्यम् ॥२४॥

स एव पार्थाय श्वेतमश्वं प्रायद्छ-त्स प्वाश्वानथ सर्वोश्वकार। स बन्ध्रस्तस्य रथस्त्रिचक-स्त्रिवृच्छिराश्चतुरश्वस्त्रिनाभिः॥ २६ स विहायो व्यवधारपंचनाभिः स निर्ममें गां दिवमन्तरिक्षम्। सोऽरण्यानि व्यस्जत्पर्वतांश्च हवीकेशोऽमितदीप्ताग्नितेजाः॥ २७ अलंघयद्वै सरितो जिघांसन शक्रं वज्रं प्रहरन्तं निरास । स महेन्द्रः स्त्यते वै महाध्वरे विषेरेको ऋक्सहस्रैः पुराणैः॥ २८ दुर्वासा वै तेन नान्येन शक्यो गृहे राजन् वासियतुं महौजाः। तमेवाहुर्ऋषिमेकं पुराणं स विश्वकृद्धिद्धात्यात्मभावान् ॥२९ वेदांश्च यो वेदयतेऽधिदेवो विधींश्च यश्चाश्रयते पुराणान्। कामे वेदे लौकिके यत्फल च विष्वक्सेनः सर्वमेतत्प्रतीहि॥ ३० ज्योतींपि शुक्कानि हि सर्वछोके त्रयो लोका लोकपालास्त्रयश्च त्रयोऽग्नयो व्याहृतयश्च तिस्रः सर्वे देवा देवकीपुत्र एव॥ स बत्सरः स ऋतुः सोऽर्धमासः सोऽहोरात्रः स कला वै स काष्टाः। मात्रा मुहूर्ताश्च लवाः क्षणाश्च विष्वक्सेनः सर्वमेतत्प्रतीहि॥ चन्द्रादित्यौ ग्रहनक्षत्रताराः सर्वाणि दर्शान्यथ पौर्णमासम्। नक्षत्रयोगा ऋतवश्च पार्थ विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रसृतम्॥

रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च .साध्याश्च विश्वे महतां गणाश्च। प्रजापतिर्देवमाता दितिश्च सर्वे कृष्णाद्ययश्चेव सप्त ॥ वायुर्भत्वा विक्षिपते च विश्व-मश्चिभृत्वा दहते विश्वक्रपः। आपो भृत्वा मज्जयते च सर्व ब्रह्मा भृत्वा स्जते विश्वसंघान्॥ ३५ वेदां च यद्वेदयते च वेदां विधिश्च यश्च श्रयते विधेयम्। धर्में च वेदे च बले च सर्वे चराचरं केशवं त्वं प्रतीहि॥ ज्योतिभूतः परमोऽसौ परस्तात प्रकाशते यत्प्रभया विश्वरूपः। अपः सृष्ट्वा सर्वभूतात्मयोनिः प्रराऽकरोत्सवमेवाथ विश्वम्॥ ३७ ऋत्नुत्पातान्विविधान्यद्भुतानि मेघान्विद्युत्सर्वभैरावतं च। सर्वे कृष्णात्स्थावरं जङ्गमं च विश्वात्मानं विष्णुमेनं प्रतीहि॥ ३८ विश्वावासं निगुणं वासदेवं संकर्णं जीवमृतं वद्नि। ततः प्रद्यसमानेरुद्धं चतुर्थ-माज्ञापयत्यात्मयोनिर्महात्मा ॥ ३९ स पञ्चघा पञ्चजनोपपन्नं सञ्चोदयन् विश्वमिदं सिस्धः। ततश्रकारावनिमास्तौ च खं ज्योतिरंभश्च तथैव पार्थ ॥ स खावरं जङ्गमं चैव मेत-चतुर्विधं छोकमिमं च कृत्वा। ततो भूमि व्यद्धात्पंचबीजां चौः पृथिद्यां घास्यति भूरि वारि ४१

बन्धुरः तस्य संसारस्थस्य योक्ता त्रिचकः सत्त्वरजस्तमो-मयः। त्रिवृच्छिराः ऊर्ष्वमध्याधोगतिफलः चतुरश्चः काला-दृष्टेश्वरेच्छास्वसङ्कल्पाश्चत्वारोऽश्वा यस्य त्रिनाभिः शुक्तं कृष्णं शुक्तकृष्णं चेति त्रिविधकर्मगर्भः ॥ २६॥ पञ्च-नाभिः पञ्चभूतानां नाभिराश्रय इत्यर्थः ॥ २७॥ निरास पराभूतवान् ॥ २८॥ विधीन् अभिहोन्नादीन्

॥ ३० ॥ वेंद्यं वेदप्रतिपाद्यं वेद्यं ज्ञेयम् ॥ ३६ ी। अनिरुद्धं अहङ्कारम् ॥ ३९ ॥ पश्चया पश्चप्रकारं देवासुरमनुष्यश्वापदतिर्यप्रूपेण पश्चैजनाः पश्चभूतानि तैरुपपनं विश्वं सिस्श्चराज्ञापयतीति पूर्वेणान्वयः ॥ ४० ॥ चतुर्विधं जरायुजादि
पश्चवीजां चतुर्विधभूतप्रामः कर्म च तेषां बीजभूताम्
॥ ४९ ॥

तेन विश्वं कृतमेति राजन् स जीवयत्यात्मेवात्मयोनिः। ततो देवानसुरान् मानवांश्च छोकानृषींश्चापि पितृन् प्रजाश्च। समासेन विधिवत्प्राणिलोकान् सर्वान् सदा भूतपतिः सिसृश्चः॥४२ श्चमाश्चमं स्थावरं जंगमं चं विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि। यद्वर्तते यच भविंष्यतीह सर्वे होतत्केशवं त्वं प्रतीहि॥ ४३ मृत्युश्चेद प्राणिनामन्तकाले साक्षात्कृष्णः शाश्वतो धर्मवाहः। भृतं च यचेह न विद्य किञ्चिद्विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ४४
यत्प्रशस्तं च लोकेषु
पुण्यं यच शुमाशुमम् ।
तत्सर्वं केशवोऽचिन्त्यो
विपरीतमतः परम् ॥ ४५
पतादशः केशवोऽतश्च भूयो
नारायणः परमश्चाद्ययश्च ।
मध्याद्यन्तस्य जगतस्तस्थुषश्च
बुभूषतां प्रभवश्चाद्ययश्च ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाण दानधर्मपर्वाण महापुरुषमाहात्म्ये अष्टपञ्चाशदाधिकशततंमोऽध्यायः ॥ १५८॥

·: +6-0+:

343

युधिष्ठिर उवाच । ब्रूहि ब्राह्मणपूजायां ट्युंष्टि त्वं मधुसूद्व । वेत्ता त्वमस्य चार्थस्य वेद त्वां हि पितामहः वासुदेव उवाच ।

वासुद्व उवाचा शृण्वावाहितों राजिन्द्रजानां भरतर्षभ । यथा तत्त्वेन वदता गुणान्वे कुरुसत्तम ॥ २ द्वारवत्यां समासीनं पुरा मां कुरुनन्दन । प्रसुद्धः परिपप्रच्छ ब्राह्मणेः परिकोपितः ॥ ३ कि फलं ब्राह्मणेव्वास्ति पूजायां मधुसुद्दन । ईश्वरत्वं कुतस्तेषामिहैव च परत्र च ॥ ४ सदा द्विजातीन्संपूज्य कि फलं तत्र मानद् । पतद्वाहि स्फुटं सर्वे सुमहान्संशयोऽत्र मे ॥ ५ इत्युक्ते वचने तस्मिन्प्रयुद्धेन तथा त्वहम् । प्रत्युक्तं महाराज यत्तच्छृणु समाहितः ॥ ६ द्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां रोक्मिणेय निवोध मे । पते हि सोमराजान ईश्वराः सुख्नदुःखयोः ७ अस्मिन्छोके रौक्मिणेय तथाऽमुर्धिमञ्च पुत्रक ब्राह्मणप्रमुखं सौम्यं न मेऽत्रास्ति विचारणा ८ ब्राह्मणप्रतिपूजायामायुः कीर्तियंशो बलम्। लोका लोकेश्वराश्चैव सर्वे ब्राह्मणपूजकाः ॥९ त्रिवमें चापवमें च यशःश्रीरोगशान्तिषु । देवतापितृपूजासु सन्तोष्याश्चैव नो द्विजाः॥ तत्कथं वै नादियेयमीश्वरोऽस्मीति पुत्रक । मा ते मन्युर्महाबाहो भवत्वत्र द्विजान् प्रति ॥ ब्राह्मणा हि महद्भतमस्मिन् लोके परत्र च । मस्म कुर्युर्जगदिदं कुद्धाः प्रत्यक्षदार्शनः ॥ १२ अन्यानपि स्जेयुश्च लोकान्लोकेश्वरांस्तथा । कथं तेषु न वर्तेरन् सम्यग्बानातस्रतेजसः ॥

> अवसन्मदृहे तात ब्राह्मणो हरिपिङ्गस्टः । चीरवासा बिल्वदण्डी दीर्घरमश्रुः कृशो महान्॥

स्रतः केशवात् यत्परं कल्प्यते ताद्विपरीतं असन्मार्ग इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैळकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टपञ्चाशदिषकशततमोऽध्यायः ॥ १५८॥

१५९ ब्रुह्मिति ॥१॥ सौम्यं कल्याणम् ॥८॥ दीर्घेभ्यश्च मनुष्येभ्यः प्रमाणाद्धिको भुवि। स स्वैरं चरते लोकान् ये दिद्या ये च मानुषाः॥

यं दिव्या ये च मानुषाः ॥ १५
इमां गाथां गायमानश्चत्वरेषु समास च ।
दुर्वाससं वासयेत्को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे १६
रोषणः सर्वभूतानां स्क्ष्मेण्यपकृते कृते ।
परिभाषां च मे श्रुत्वा को नु द्वात्प्रतिश्चयम्
यो मां कश्चिद्धासयीत न स मां कोपयेदिति
यस्मान्नाद्दियते कश्चित्ततोऽहं समवासयम् ॥
स संभुङ्के सहस्राणां बहूनामन्नमेकदा ।
एकदा सोऽल्पकं भुङ्के न चैवैति पुनर्गृहान्
अकस्माच प्रहस्ति तथाऽकस्मात्प्ररोदिति ।
न चास्य वयसा तुल्यः पृथिव्यामभवत्तदा २०
अथ स्वावसथं गत्वा स श्च्यास्तरणानि च ।
कन्याश्वालंकृता दग्ध्वा ततो व्यपगतः पुनः "
अथ मामव्रवीद्भयः स मुनिः संशितव्रतः ।
कृष्ण पायसमिच्छामि भोकुमित्येव सत्वरः

तदैव तु मया तस्य चित्तक्षेन गृहे जनः। सर्वाण्यन्नानि पानानि मध्याश्चोचावचास्तथा॥ २३ भवन्तु सत्कृतानीह

ततोऽहं ज्वलमानं वै पायसं प्रत्यवेदयम्॥ तं भुक्तवैव स तु क्षिप्रं ततो वचनमब्रवीत्। क्षिप्रमङ्गानि लिपस्व पायसेनेति स स्म ह ॥ अविमृश्यैव च ततः कृतवानस्मि तत्तथा। तेनोच्छिष्टेन गात्राणि शिरश्चैवाभ्यमृक्षयम्॥ स दद्शं तदाभ्याशे मातरं ते शुभाननाम्। तामपि स्मयमानां स पायसेनाभ्यलेपयम् २७ मुनिः पायसदिग्धाङ्गीं रथे तूर्णमयोजयत। तमारुह्य रथं चैव निर्ययौ स गृहान्मम ॥ २८ अग्निवर्णो ज्वलन्धीमान्स द्विजो रथधुर्यवत्। प्रतोदेनातुद्द्वालां रुविमणीं मम पश्यतः २९ न च मे स्तोकमप्यासीदुःखमीर्घाकृतं तदा। तथा स राजमार्गेण महता निर्ययौ बहिः ३० तद्दष्टा महदाश्चर्यं दाशाही जातमन्यवः। तत्राजल्पन्मिथः केचित्समाभाष्य परस्परम्॥ ब्राह्मणा एव जायेरन्नान्यो वर्णः कथञ्चन।

को होनं रथमास्थाय जीवेद्न्यः पुमानिह ३२ आशोविषविषं तीक्षणं ततस्तीक्षणतरो हिजः ब्रह्माशीविषद्ग्यस्य नास्ति कश्चिचिकित्सकः तिस्मन्त्रज्ञति दुर्धवे प्रास्खलद्विमणी पथि। तन्नाम्षयतं श्रीमांस्ततस्तूर्णमचोद्यत्॥ १३४ ततः परमसंकुद्धो रथात्प्रस्कल्य स द्विजः। पदातिरुत्पथेनव पाद्रवद्दिषणामुखः॥ ३५ तमुत्पथेन धावन्तमन्वधावं द्विजोत्तमम्। तथैव पायसादिग्धः प्रसीद् भगविन्नति ॥३६ ततो विलोक्य तेजस्वी ब्राह्मणो मामुवाच ह। जितः कोधस्त्वया कृष्ण प्रकृत्यैव महामुज॥

न तेऽपराधमिह वै दृष्टवानस्मि सुवत। प्रीतोऽस्मि तव गोविन्द

वृणु कामान् यथेप्सितान्॥ प्रसन्नस्य च मे तात पस्य व्युष्टि यथाविधि। यावदेव मनुष्याणामने भावो भविष्याते॥ यथैवाने तथा तेषां त्वाये भावो भाविष्यति। यावच पुण्या लोकेषु त्वायि कीर्तिभीविष्याति त्रिषु लोकेषु तावच वैशिष्ट्यं प्रतिपत्स्यसे । सुप्रियः सर्वेळोकस्य भविष्यासे जनार्दन ४१ यत्ते भिन्नं च द्ग्धं च यच किञ्चिद्विनाशितम् सर्वे तथैव द्रष्टाऽसि 'विशिष्टं वा जनार्द्न॥ यावदेतत्प्रछिप्तं ते गात्रेषु मधुस्द्न। अतो मृत्युभयं नास्ति यावदिच्छसि चाच्युता न तु पाद्तले लिप्ते कस्मात्ते पुत्रकाद्य वै। नैतन्मे प्रियमिलेवं स मां प्रीतोऽब्रवीत्तदा ४४ इत्युक्तोहं शरीरं स्वं दद्शे श्रीसमायुतम्। रुक्मिणी चात्रवीत्प्रीतः सर्वस्त्रीणां वरं यशः कीर्ति चानुत्तमां लोके

समवाष्स्यसि शोभने।
न त्वां जरा वा रोगो वा
वैवण्यं चापि भाविनि॥ ४६
स्प्रध्यन्ति पुण्यगन्धा च कृष्णमाराध्ययिष्यसि
पोडशानां सहस्राणां वधूनां केशवस्य ह ४७
विष्णां च सलोक्या च केशवस्य भविष्यसि
तव मातरमित्युक्तवा ततो मां पुनरज्ञवीत्थर्र
प्रस्थितः सुभहातेजा दुर्वासामिरिव ज्वलन्।
एषेव ते बुद्धिरस्तु ब्राह्मणान्प्रति केशव॥ ४९
इत्युक्तवा स तदा पुत्र तत्रैवान्तरधीयत।
तस्मित्रन्तिहेंते चाहमुपांशु वतमाचरम्॥ ५०

यितिश्चिद्वाह्मणो ब्र्यात्सर्वं कुर्यामिति प्रमो।
पतद्वतमहं कृत्वा मात्रा ते सह पुत्रकं ॥ ५१
ततः परमहष्टात्मा प्राविशं गृहमेथ च।
प्रिव्रष्टमात्रश्च गृहे सर्वे पर्यामि तत्त्ववम् ॥५२
यद्भित्रं यच वै द्रग्धं तेन विप्रण पुत्रकं।
ततोऽहं विस्मयं प्राप्तः सर्वं दृष्टा नवं दृष्टम् अपुत्रयं चमनसा रौक्मिणेय सदा द्विजान्।

इत्यहं रौनिमणेयस्य पृच्छतो भरतर्षम ॥ ५४ माहात्म्यं द्विजमुख्यस्य सर्वमाख्यातवांस्तदा तथा त्वमपि कौन्तेय ब्राह्मणान्सततं प्रभो ५५ पूजयस्व महाभागान्वाग्भिदीनैश्च नित्यदा। एवं द्युष्टिमहं प्राप्तो ब्राह्मणस्य प्रसादजाम्। यच्च मामाह भीष्मोऽयं तत्सत्यं भरतर्षभ ५६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि दुर्वासोभिक्षा नाम पकोनषष्टधाधिकश्चततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

escol Dose

१६०

गुधिष्ठिर उवाच । दुवीससः प्रसादात्ते यत्तदा मधुसूदन । अवाप्तिमह विक्षानं तन्मे व्याख्यातुमहीसि १ महाभाग्यं च यत्तस्य नामानि च महात्मनः तत्त्वत्तो क्षातुमिच्छामि सर्वे मतिमतां वर २

वासुदेव उवाच।
हन्त ते कीर्तायिष्यामि नमस्कृत्य कपदिंने।
यद्वाप्तं मया राजञ्छेयो यचार्जितं यदाः ३
प्रयतः प्रातरुत्थाय यद्धीये विद्यां पते।
प्राञ्जालिः शतरुद्रीयं तन्मे निगदतः श्रणु ॥ ४
प्रजापतिस्तत्सस्जे तपसोऽन्ते महातपाः।
शङ्करस्त्वसृजत्तात प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ॥५
नास्ति किञ्चित्परं भृतं महादेवाद्विद्यां पते।
इह त्रिष्विप लोकेषु भृतानां प्रभवो हि सः ६
न चैवोत्सहते स्थातुं कञ्चिद्ये महात्मनः।
न हि भृतं समं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ७
गन्धेनापि हि संग्रामे तस्य कुद्धस्य शत्रवः।
विसंज्ञा हतभूयिष्ठा वेपन्ते च पतन्ति च ॥ ८
घोरं चृ निनदं तस्य पर्जन्यनिनदोपमम्।
श्रुत्वा विशीर्येद्ध्यं देवानामिष संयुगे ९

यांश्च घोरेण रूपेण पदयेत्कुद्धः पिनाकधृत्। न सुरा नासुरा लोके न गंधवा न पन्नगाः कुपिते सुखम्भानते तस्मिन्नपि गुहागताः। प्रजापतेश्च दश्चस्य यजतो वितते कतौ ॥ ११ विद्याध कुपितो यज्ञं निर्भयस्तु भवस्तदा। धनुषा वाणमुत्स्ज्य सघोषं विननाद च॥१२ ते न शर्म कुतः शांति विषादं लेभिरे सुराः। विदे च सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥ १३ तेन ज्यातलघोषेण सर्वे लोकाः समाकुलाः वभृवुरवशाः पार्थं विषेदुश्च सुरासुराः ॥ १४ आपरचुक्षुभिरे चैव चकंपे च वसुन्धरा। व्यद्रवन् गिरयश्चापि द्यौः पफाल च सर्वशः अन्धेन तमसा लोकाः प्रावृता न चकाशिरे। प्रनष्टा ज्योतिषां भाश्च सह सूर्येण भारत १६ भृशं भीतास्ततः शांतिं चकुः स्वस्त्ययनानि च ऋषयः सर्वभूतानामात्मनश्च हितैषिणः ॥१७ ततः सोऽभ्यद्रवद्देवान्स्द्रो रौद्रपराक्रमः। भगस्य नयने ऋदः प्रहारेण व्यशातयत् १८ पूषणं चाभिदुद्राव पादेन च रुवान्वितः । पुरोडाशं भक्षयतो दशनान्वै व्यशातयत १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणि नैलक्ण्ठीये भारतभाव-दीपे एकोनषष्ट्यधिकश्चततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६० दुर्वासस इति । अत्र त्रिपुरदाहः श्रद्धारहितानां निन्दार्थः, उपासकानां स्थूलस्क्ष्मकारणदेहत्रयरूपाणां तिस्णां पुरां दाहेन संसारानर्थनिवृत्तिर्महादेवस्य त्रिपुर- हन्तुः प्रसादादेव मवतीति प्रदर्शनार्थश्व ॥ १ ॥

ततः प्रणेसुर्देवास्ते वेपमानाः समे शङ्करम्॥ पुनश्च सन्द्धे रुद्रो दीप्तं सुनिशितं शरम् ॥२० रुद्रस्य विक्रमं दृष्टा भीता देवाः सहर्षिभिः। ततः प्रसादयामासुः शर्वं ते विवुधोत्तमाः २१ जेपुश्च शतसदीयं देवाः कृत्वाऽअछि तदा। संस्तृयमानस्त्रिद्शैः प्रससाद महेश्वरः॥ २२ रुद्रस्य मागं यज्ञे च विशिष्टं ते त्वकल्पयन्। भयेन त्रिद्शा राजञ्छरणं च प्रपेदिरे ॥ २३ तेन चैव हि तुष्टेन स यज्ञः सन्धितोऽभचत्। यद्यचापहृतं तत्र तत्त्रथैवान्वजीवयत्॥ २४ असुराणां पुराण्यासंस्त्रीणि वीर्यवतां दिवि । आयसं राजतं चैव सौवर्णमपि चापरम् २५ नाशकत्तानि मघवा जेतुं सर्वायुधैरपि। अथ सर्वेऽमरा रुद्रं जग्मुः शरणमार्देताः ॥२६ तत ऊचुमहात्मानो देवाः सर्वे समागताः। रुद्र रौद्रा भविष्यन्ति पशवः सर्वकर्मसु २७ जहि दैत्यान्सह पुरैलोंकांस्त्रायस्व मानद। स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा कृत्वा विष्णुं शरोत्तमं

शल्यमाग्ने तथा कृत्वा पुद्धं वैवस्वतं यमम् । वेदान कृत्वा धनुः सर्वान् ज्यां च सावित्रिमुत्तमाम्॥ २९ ब्रह्माणं सार्थि कृत्वा विनियुज्य च सर्वशः । त्रिपर्वणा त्रिशस्येन तेन तानि विभेद् सः ३० शरेणादित्यवर्णेन कालाग्निसमतेजसा । ते सुराः सपुरास्तत्र दग्धा रुद्रेण भारत ॥३१ तं चेवांकगतं दृष्टा वालं पञ्चशिखं पुनः । उमा जिज्ञासमाना वै कोऽयमित्यव्रवीत्तद्रा अस्यत्रश्च शकस्य वज्रेण प्रहारिष्यतः। स वज्रं स्तम्भयामास तं बाहुं परिघोपमम्३३ न संबुद्धिरे चैव देवास्तं भुवनेश्वरम्। सप्रजापतयः सर्वे तस्मिन्मुमुहुरीश्वरे ॥ ३४ ततो ध्यात्वा च भगवान्त्रक्षा तममितौजसम् अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा ववन्दे तमुमापतिम् ३५ ततः प्रसाद्यामासुरुमां रुद्रं च ते सुराः। वभूव स तदा बाहुर्क्छहन्तुर्यथा पुरा॥ ३६ स चापि ब्राह्मणो भूत्वा दुर्वासा नाम वीर्यवान् द्वारवत्यां मम गृहे चिरं कालमुपावसन् ३७ विप्रकारान् प्रयुक्ते स्म सुबहून्मम वेश्मिन। तानुद्रारतया चाहं चक्षमे चातिदुःसहान्३८ स वै रुद्रः स च शिवः

सोऽग्निः सर्वः स सर्वजित।
स चैवेन्द्रश्च वायुश्च
सोश्विनौ स च विद्युतः॥ १९
स चन्द्रमाः स चेशानः स स्यो वरुणश्च सः
स कालः सोतको मृत्युः स यमो राज्यहानि च
मासार्थमासा ऋतवः संध्ये संवत्सरश्च सः।
स धाता स विधाता च विश्वकर्मा स सर्ववित
नक्षत्राणि गृहाश्चैव दिशोऽथ प्रदिशास्त्रथा।
विश्वमूर्तिरमेयातमा भगवान्परमद्युतिः ४२
एकधा च द्विधा चैव बहुधा च स एव हि।
शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ४३
ईहशः स महादेवो भूयश्च भगवानतः॥
न हि शक्या गुणा वकुमिप वर्षशतैरिप ४४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणि दानधर्मपर्वाणि ईश्वरप्रशंसा नाम षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६०॥

तं चैविति । एवमध्यातमं त्रिपुरदाहेऽपि संसारात्मकः स्क्ष्मः प्रपञ्चो यावदेहपातं वाधितानुत्रत्या वर्तत एव। तं वालं हिरण्यगर्भाख्यं स्क्ष्मसमाष्टिरूपं पुरदाधुरंकगतं जीवन्मुक्त- प्रतीतिगोचरं जिज्ञासमाना उमा ब्रह्मविद्यामया कृत्स्वबाधे कृतेऽपि अयं कोऽविशिष्ठ इत्यव्यविष्ठ्यति । तत्र महादेव-स्तस्य प्रत्यगनन्यत्वादनुत्तरमेवोत्तरं ददौ । अत एव तं स्क्ष्मसमिष्टं क इति वेदे वदन्ति। प्रजापतिर्वं क इति। तस्य

नामैव क इति प्रतिष्ठितं एवं सर्वत्राख्यानतात्पर्यं ज्ञेयम्। तथा शकवाहुस्तंमाख्यायिकया त्रिपुरप्तं वाहुकृतं कर्म न स्पृश्ततीति दर्शित्म् ॥३२॥ एकधा ब्रह्मस्पेण। द्विधा ब्रह्म-भेदेन । बहुधेत्यादि प्रपञ्चरूपेण ॥४३॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैस्रकण्ठीये भारतभावदीपे षष्ट्याधिक-शततमोऽध्यायः ॥ १६०॥

383

वासुदेव उवाच।

युधिष्ठिर महाबाहो महाभाग्यं महात्मनः।
रहाय बहुरूपाय बहुनाम्ने निवोध मेः॥ १
वदन्त्यप्ति महादेवं तथा स्थाणुं महेश्वरम्।
एकाक्षं ज्यम्बकं चैव विश्वरूपं शिवं तथा॥२
द्वे तनू तस्य देवस्य वेदक्ष ब्राह्मणा विदुः।
घोरामन्यां शिवामन्यां ते तनू बहुधा पुनः॥३

उत्रा घोरा तनुर्योऽस्य सोम्निविद्युत्स भास्करः। शिवा स्पैम्या च या त्वस्य धर्मस्त्वापोऽथ चंद्रमाः॥

आत्मनोर्घे तु तस्याग्निः सोमोऽर्घे पुनरुचयते ब्रह्मचर्यं चरत्येका शिवा चास्य तनुस्तथा॥५ याऽस्य घोरतमा मूर्तिर्जगत्संहरते तथा। ईश्वरत्वान्महत्त्वाच महेश्वर इति स्मृतः॥ ६ यिन्नदृहति यत्तीक्षणो यदुग्रो यत्प्रतापवान्। मांसशोणितमज्ञादो यत्ततो रुद्र उच्यते॥ ७ देवानां सुमहान्यच यचास्य विषयो महान्। यच विश्वं महत्पाति महादेवस्ततः स्मृतः॥८ धूम्रस्पं च यत्तस्य धूर्जटीत्यत उच्यते। समेधयति यन्नित्यं सर्वान्वे सर्वकर्मभिः॥ ९

मनुष्यान् शिवमन्विच्छंस्तस्मादेष शिवः स्मृतः।
द्हत्यूर्ध्वे स्थितो यच
प्राणाङ्गणां स्थिरश्च यत्॥ १०
स्थिर्रालगञ्च यन्नित्यं तस्मात्स्याणुरिति स्मृतः
यदस्य बहुधा रूपं भृतं भव्यं भवत्तथा॥११
स्थावरं जंगमं चैव बहुरूपस्ततः स्मृतः।
विश्वे देवाश्च यत्तिसमन् विश्वरूपस्ततः स्मृतः
सहस्राक्षाऽयुताक्षो वा सर्वतोक्षिमयोऽपि वा
चश्चषः प्रभवेत्तेजो नास्त्यंतोऽथास्य चश्चषाम्
सर्वथा यत्पशून्पाति तैश्च यद्गमते सह।

तेषामधिपतिर्यञ्च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः॥१४ नित्येन ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यदा स्थितम् । महयत्यस्य लोकश्च प्रियं ह्येतन्महात्मनः ॥१५ वित्रहं पुजयेद्यों वै लिङ्गं वाऽपि महात्मनः। ालेङ्गं पूजियता नित्यं महतीं श्रियमश्रुते॥ १६ ऋषयश्चापि देवाश्च गंधर्वाप्सरसस्तथा। ळिङ्गमेवार्चयन्ति सम यत्तदृध्वं समास्थितम्।। पूज्यमाने ततस्तस्मिन्मोद्ते स महेश्वरः। सुखं ददाति प्रीतात्मा भक्तानां भक्तवत्सलः एष एव इमशानेषु देवो वसति निर्देहन्। यजन्ते ये जनास्तत्र वीरस्थाननिषेविणः १९ विषयस्थः शरीरेषु स मृत्युः प्राणिनामिह । स च वायुः शरीरेषु प्राणापानशरीरिणाम्२० तस्य घोराणि रूपाणि दीप्तानि च बह्दानि च लोके यान्यस्य पूज्यंते विप्रास्तानि विदुर्बुधाः नामधेयानि देवेषु बहून्यस्य यथार्थवत्। निरुच्यंते महत्त्वाच विभुत्वात्कर्मभिस्तथा२२ वेदे चास्य विटुर्विंघाः रातरुद्रीयमुत्तमम्। व्यासेनोक्तं च यचापि उपस्थानं महात्मनः॥ प्रदाता सर्वेलोकानां विश्वं चाप्युच्यते महत्। ज्येष्टभृतं वदन्त्येनं ब्राह्मणा ऋषयोऽपरे ॥२४ प्रथमो होष देवानां मुखाद्ग्निमजीजनत्। प्रहैर्बहुविधेः प्राणान्संरुद्धानुतस्जत्यपि ॥ २५ विमुञ्जति न पुण्यात्मा शरण्यः शरणागतान् आयुरारोग्यमैश्वर्य वित्तं कामांश्च पुष्कलान् स ददाति मनुष्येभ्यः स एवाक्षिपते पुनः। राकादिषु च देवेषु तस्यैश्वर्यमिहोच्यते ॥२७ स एव व्यापृतो नित्यं त्रैलोक्यस्य शुभाशुभे ऐश्वर्याचैव कामानामीश्वरः पुनरुच्यते ॥ २८ महेश्वरश्च लोकानां महतामीश्वरश्च सः। बहुभिर्विविधै रूपैर्विश्वं व्याप्तमिदं जगत् तस्य देवस्य यद्वकत्रं समुद्रे वडवामुखम् २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणि दानधर्मपर्वाणि महेश्वरमाहात्म्यं नाम पक्षपञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

888

युधिष्ठिरेति ॥ १॥ इति श्रीमहाभारते अनु- तमोऽध्यायः॥ १६१॥

शासनपर्वाण नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकषष्टशाधिकशत-तमोऽध्यायः॥ १६१॥ १६२

वैशम्पायन उवाच ।
इत्युक्तवति वाक्यं तु कृष्णे देविकनन्द्ने ।
भीष्मं शान्तनवं भूयः पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥१
निर्णये वा महाबुद्धे सर्वधर्मविदां वर ।
प्रत्यक्षमागमो वेति कि तयोः कारणं भवेत्र

भीष्म उवाच।
नास्त्यत्र संशयः कश्चिदिति मे वर्तते मितः।
श्रुण वश्यामि ते प्राज्ञ
सम्यक् त्वं मेऽनुपृच्छसि॥

संश्यक् त्व मऽनुपृच्छास ॥ संशयः सुगमस्तत्र दुर्गमस्तस्य निर्णयः । दृष्टं श्रुतमनन्तं हि यत्र संशयदर्शनम् ॥ ४ प्रत्यक्षं कारणं दृष्टा हैतुकाः प्राञ्चमानिनः । नास्तीत्येवं व्यवस्यन्ति सत्यं संशयमेव च ५ तद्युक्तं व्यवस्यन्ति बालाः पण्डितमानिनः। अथ चेन्मन्यसे चैकं कारणं ार्के भवेदिति ॥६ शक्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनातैन्द्रितेन च । प्राणयात्रामनेकां च कल्पमानेन भारत ॥ ७ तत्परेणव नान्येन शक्यं होतस्य दर्शनम् । ८ त्योतिः सर्वस्य लोकस्य विपुलं प्रतिपद्यते । न त्वेव गमनं राजन्हेतुतो गमनं तथा ।

अत्राह्ममिनबद्धं च वाचा संपरिवर्जयेत्।। ९ • युधिष्ठिर उवाच।

प्रत्यक्षं लोकतः सिद्धिलीकश्चागमपूर्वकः। शिष्टाचारो बहुविधस्तन्मे ब्रहि पितामह।

भीष्म उवाच।

, धर्मस्य हियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मिः। संस्था यत्नैरपि कृतां कालेन प्रतिमिद्यते॥११ अध्मों धर्मक्षणेण तृणैः कृप इवावृतः। ततस्तैर्मिद्यते वृत्तं श्र्णु चैव युधिष्ठिर ॥ १२ अवृत्ता ये तु भिन्दन्ति श्रुतित्यागपरायणाः। धर्मविद्वेषिणो मन्दा इत्युक्तस्तेषु संशयः॥१३ अतृष्यन्तस्तु साधूनां य प्रवागमबुद्धयः। परमित्येव सन्तुष्टास्तानुपास्व च पृच्छ च ॥ कामार्थो पृष्ठतः कृत्वा लोममोहानुसारिणौ। धर्म इत्येव सम्बुद्धस्तानुपास्व च पृच्छ च १५ न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञाः साध्यायकर्म च। आचारः कारणं चैव धर्मश्रीकस्त्रयं पृनः॥१६

युधिष्टिर उवाच ।
पुनरेव हि में बुद्धिः संशये परिमुद्यति ।
अपारे मार्गमाणस्य परं तीरमपश्यतः ॥ १७
वेदः प्रत्यक्षमाचारः प्रमाणं तच्चयं यदि ।
पृथक्त्वं स्रभ्यते चैषां धर्मश्चैकस्त्रयं कथम् १८

282

इत्युक्तवतीति ॥१॥ श्रातिप्रस्थियोः किं बलवः विति प्रश्नः ॥२॥ दृष्टामिति ॥ अनन्तं क्रिन्त् श्रुत्यपेक्षया प्रत्यक्षं प्रबलं क्राचित्रप्रस्थापेक्षया श्रुतिरित्यर्थः ॥ ४॥ केचित्प्रत्यक्षं प्रबलं क्राचित्रप्रत्यक्षापेक्षया श्रुतिरित्यर्थः ॥ ४॥ केचित्प्रत्यक्षं प्रबलं मत्वा हेतुकास्ताकिकाः परमाण्वादिन्प्रज्ञया नित्यत्वादिगुणयुक्तान् कल्पयन्तः सत्यमबाधितं वाच्यान् सातीतं वस्तु नास्तित्येव निश्चयं कुर्वन्ति। पेरवैंदिकैरुपालब्धाः सन्तस्तत्र संशयं कुर्वन्ति ॥ ५॥ अथेत्यादिसार्धः। यदि त्वमपि एकमसंहतं ब्रह्म कारणं कयं भवेदिति संशयवानासि तर्हि दीर्घकालसेवनादिनाऽयमर्थो युक्तेन योगेन वेदितुं शक्यः ॥ ६॥ एतस्य सत्यवस्तुनः हेतूनामन्तं सर्वसंशयोन्च्छेदेश्य यदा ज्योतिः प्रत्यक्चैतन्यं वियुलमनन्तं प्रतिपद्यते तदैव भवति हेतुतस्तर्कायहस्त्वाधिगमनं तत् अधिगमनं न भवति। तर्केणापि हि श्रन्यप्रधानपरमाणवः कारणत्वेन प्रतिपादन्ते अनु० २१

तच अप्राह्मम् । यतः यद्वाचा वेदेन अनिवद्धं अप्रतिपादितं तद्वर्जयोदिति न्याय ईक्षतेर्नाशन्दमिति प्रतिपादनात् । एतेन सर्वप्रमाणापेक्षया श्रुतेर्नलीयस्त्वं सिद्धम् ॥ ९ ॥ प्रत्यक्षा-मिति । लोकतः सिद्धिरनुमानं आगमपूर्वः शिष्टाचारश्चेति प्रमाणानि। एतेषां मध्ये किं प्रवल्लमिति प्रश्लार्थः॥१०शिष्टा-चारस्य दुरात्मिकिरन्छेदितत्वाद्धेद एव मुख्यं प्रमाणं प्रत्यक्षा-नुमानयोद्यमिचारित्वेनाविश्वसनीयत्वादित्याह—धर्मस्ये-त्यादिना ॥ ११ ॥ वतं शिष्टाचारः ॥ १२ ॥ भिन्दन्ति वृतं तेषु प्रसक्षानुमानाचारेषु ॥ १३ ॥ अतृप्यन्तः नित्यं सोत्कष्टाः आगमजन्याः बुद्धयो येषां ते एव परं श्रेष्ठं प्रमाण-मित्यन्वयः॥१४॥ नेति । वृतं प्रत्यक्षदृष्टं शिलम् । आचारः शौचादिः । कारणं वेदः । त्रयं मिलित्वा एको धर्मः स धर्मः साधनीय इत्यर्थः । स्वाध्यायकर्म वेदरक्षार्थ-माचारान्तर्गतमेव श्रेथम् ॥ १६ ॥ वेद् इति । प्रमाण-मेदारअमेरीर्थमैरपि त्रिभिर्मवितव्यम् ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच।

धर्मस्य हियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मिः।
यद्येवं मन्यसे राजंखिधा धर्मविकारणा १९
एक एवेति जानीहि विधा धर्मस्य दर्शनम्।
पृथक्त्वे च न मे बुद्धिस्त्रयाणामिपे वै तथा ॥
उक्तो मार्गस्त्रयाणां च तत्त्रथेव समाचर।
जिज्ञासा न तु कर्तव्या प्रमंस्य परितर्कणात्
सदैव भरतश्रेष्ठ मा तेऽभृदत्र संशयः।
अन्धो जड इवाशङ्की एन्द्रवीमि तदाचर १२
अहिंसा सत्यमकोधो दानमेतच्चतृष्टयम्।
अजातशत्रो सेवस्व धर्म एष सनातनः॥ २३
ब्राह्मणेषु च वृत्तिर्या पितृपतामहोचिता।
तामन्वेहि महाबाहो धर्मस्येते हि देशिकाः॥
प्रमाणमप्रमाणं वै यः कुर्यादवुधो जनः।
न स प्रमाणतामहों विवादजननो हि सः २५
ब्राह्मणानेव सेवस्व

ब्राह्मणानव सपस्य सत्कृत्य बहुमन्य च । पतेष्वेव त्विमे छोकाः कृत्स्या इति निवोध तान्॥ २६ युधिष्ठिर उवाच । ये च धर्ममस्यन्ते ये चैनं पर्श्रपासते । ब्रवीतु मे भवानेतत् कृते गच्छन्ति ताहशाः भीष्म उवाच ।

रजसा तमसा चैव समवस्तीर्णचेतसः।
नरकं प्रतिपद्यन्ते धर्मविद्वेषिणो जनाः॥ २८
ये तु धर्मे महाराज सततं पर्धुपासते।
सत्यार्जवपराः सन्तस्ते वै स्वर्गभुजो नराः॥
धर्म पव गतिस्तेषामाचार्योपासनाद्भवेत्।
देवलोकं प्रपद्यन्ते ये धर्मे पर्धुपासते॥ ३०
मनुष्या यदि वा देवाः शरीरमुपताप्य वै।
धर्मिणः सखमेधन्ते लोमद्वेषविवर्जिताः ३१

प्रथमं ब्रह्मणः पुत्रं धर्ममाहुर्मनीविणः । धार्मिणः पर्युपासन्ते फलं पक्तमिवाद्ययः ॥ ३२ युधिष्ठिर उवाच ।

असतां कीदशं रूपं साधवः कि च कुर्वते । व्रवीत मे भवानेतत्सन्तोऽसन्तश्च कीदशाः

भीष्म उवाच।

दुराचाराश्च दुर्घर्षा दुर्मुखाश्चाप्यसाधवः। साधवः शीलसंपन्नाः शिष्टाचारस्य लक्षणम् राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च धर्मिणः नोपसेवन्ति राजेन्द्र सर्गे मूत्रपुरीषयोः॥ ३५ पञ्चानामशनं दत्वा शेषमश्चन्ति साधवः। न जल्पन्ति च भुञ्जाना न निद्रान्त्यार्द्रपाणयः चित्रभानुमनड्राहं देवं गोष्ठं चतुष्पथम् । ब्राह्मणं धार्मिकं वृद्धं ये कुर्वन्ति प्रदक्षिणम् ॥ वृद्धानां भारतप्तानां स्त्रीणां चक्रधरस्य च। ब्राह्मणानां गवां राज्ञां पन्थानं दृदते च ये ३८ अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां खजनस्य च। तथा शरणकामानां गोप्ता स्यात्खागतप्रदः॥ सायंप्रातर्मेनुष्याणामशनं देवनिर्मितम्। नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासविधिहिं सः ४० होमकाले यथा वहिः कालमेव प्रतीक्षते। ऋतुकाछे तथा नारी ऋतुमेव प्रतीक्षते ॥ ४१ नान्यदा गच्छते यस्तु ब्रह्मचर्यं च तत्स्मृतम्। अमृतं ब्राह्मणा गाव इत्येतत्रयमेकतः॥ ४२ तस्माद्रोब्राह्मणं नित्यमर्चयेत यथाविधि । यजुषा संस्कृतं मांसमुपमुञ्जन्न दुष्यति। पृष्ठमांसं वृथामांसं पुत्रमांसं च तत्समम् ४३ .स्वदेशे परदेशे वाप्यतिधिं नोपवासयेत् । कर्म वै सफलं कृत्वा गुरूणां प्रतिपाद्येत ४४ गुरुभ्यस्त्वासनं देयमभिवाद्याभिपुज्य च। गुरुमभ्यर्च्य वर्धन्ते आयुषा यशसा श्रिया ४५

कथमेको धमिश्रितयप्रतिपाय इत्याशङ्कथाह-धमिस्येति । हे राजन्यथेवं धमेन्नयं मन्यसे तन्नेति : शेषः। किन्तु हियमाणस्येक-स्येव धर्मस्य त्रिधा त्रिप्रकारा विचारणा एक एव प्रमाणन्नय-संवादेन परीक्षणीर्य इत्यर्थः ॥ १९॥ त्रिधत्यस्य व्याख्यानं एक एवेति त्रयाणां प्रमाणानां पृथक्त्वे प्रत्येकं स्वातंत्र्येण धर्मप्रतिपादकत्वे मम बुद्धिनं च ॥ २०॥ उक्त इति । प्रत्यक्षस्यातीन्द्रिये धर्मे प्रमाणामावात् आचारस्य च प्रध्वं-सितत्वात् त्रयाणां प्रमाणानां मध्ये परिशेषात् य उक्तो वेदे

स एव मार्गः न तु परितर्कणाद्धर्मस्य विचारः कर्तन्य इत्यर्थः ।। २१ ॥ अत्र वेदे अशङ्की शङ्काग्रस्यः ।। २२ ॥ आशयो मोक्तर्मनः ॥ ३२ ॥ कीद्दशाः किंलक्षणाः किंकर्माणश्च ॥ ३३ ॥ सर्गे उत्सर्गम् ॥ ३५ ॥ पद्मानां देवपितृभूताः तिथिकुद्धम्बानाम्।। ३६ ॥ चक्रधरस्य भुजङ्गस्य बहुमामाधि-पतेर्वा । भवेचकधरो विष्णौ भुजङ्गे प्रामजालिनि देवि विश्वलोचनः ॥ ३८॥ कर्म अध्ययनं प्रतिपादयेत् दिखिणामिति शेषः ॥ ४४ ॥

वृद्धान्नामिभवेजातु न वैतान्प्रेषयोदिति। नासीनः स्यात्स्यतेष्वेवमायुरस्य न रिष्यते॥ न नम्नामीक्षते नारीं न नम्नान्पुरुषानपि। मैथुनं सततं गुप्तमाहारं च समाचरेत् ॥ ४७ तीर्थानां गुरवस्तीर्थं चोक्षाणां हृद्यं शुचि । दर्शनानां परं ज्ञानं सन्तोषः परमं सुखम् ४८ सायं प्रातश्च वृद्धानां ऋणुयात्पुष्कला गिरः श्रुतमामोति हि नरः सततं वृद्धसेवया॥ ४९ स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्। यच्छेद्वाङ्मनसी नित्यमिन्द्रियाणि तथैव च संस्कृतं पायसं नित्यं यवाग् कृसरं हावेः। अष्टकाः पितृदैवत्या ब्रहाणामभिपृजनम् ५१ इमश्रुकर्मणि मङ्गल्यं श्रुतानामभिनन्द्नम्। व्याधितानां च सर्वेषामायुषामभिनन्दनम् ५२ न जातु त्विमिति ब्रूयादापन्नोपि महत्तरम्। त्वंकारो वा वधो वेति विद्वत्सु न विशिष्यते अवराणां समानानां शिष्याणां च समाचरेत पापमाचक्षते नित्यं हृद्यं पापकर्मिणः॥ ५४ शानपूर्वकृतं कर्म च्छादयन्ते द्यसाधवः।

श्चानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने ॥ ५५ क मां मनुष्याः पश्यन्ति क मां पश्यन्ति देवताः। पापेनाभिहितः पापः

ं पापमेवाभिजायते॥ '५६
यथा वार्धुषिको वृद्धि दिनमेदै प्रतीक्षते।
धर्मेण पिहितं पापं भ्रमंमेवाभिवर्धयत्॥ ५७
यथा लवणमंमोभिराप्लुतं प्रविलीयते।
प्रायश्चित्तहतं पापं त्था सद्यः प्रणश्यति ५८
तस्मात्पापं न गृहेत गृहमानं विवर्धयेत्।
कृत्वा तत्साधुष्वाख्येयं ते तत्प्रशमयन्त्युत॥
आश्या संचितं द्रव्यं कालेनैवोपमुज्यते।
अन्ये चैतत्प्रपद्यन्ते वियोगे तस्य देहिनः॥६०
मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि धर्ममेव समासते॥६१
एक एव चरेद्धर्म न धर्मध्वजिको भवेत्।
धर्मवाणिजका ह्येते ये धर्ममुप्भुञ्जते॥ ६२
अर्चेदेवानद्ममेन सेवेतामायया गुक्तन्।
निधि निद्ध्यात्पार्थं यात्रार्थं दानशब्दितम्

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वाणे धर्मप्रमाणकथने द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १६२॥

一条像業—

१६३

युधिष्ठिर उवाच।
नाभागधेयः प्रामोति धनं सुबलवानि।
भागधेयान्वितस्त्वर्थान्कृशो बालश्च विन्द्ति
नालाभकाले लभते प्रयत्नेऽपि कृते सित।
लाभकालेऽप्रयत्नेन लभते विपुलं धनम्॥ २
कृतयत्नाफलाश्चेव दश्यन्ते शतशो नराः।

अयत्नेनैधमानाश्च दृश्यन्ते बहुवो जनाः ॥ ३ यदि यत्नो भवेनमर्त्यः स सर्वं फलमामुयात् । नालभ्यं चोपलभ्येत नृणां भरतसत्तम ॥ ४ प्रयत्नं कृतवन्तोऽपि दृश्यन्ते ह्यफला नराः। मार्गत्यायश्वतेर्थानमार्गश्चापरः सुखी॥ ५

दक्षिणं पाणि उद्धरेत् यज्ञोपवीती भवेत् ॥ ५० ॥ अभिपूजनं पायसादिभिः ॥ ५१ ॥ मङ्गल्यं मङ्गलः वचनं अभिनन्दनं शतं जीवेति वचनेन सुखोत्पादनं च कुर्योदिति शेषः ॥ ५२ ॥ समाचरेदिभिनन्दनं पापकर्मिणः स्वहृदयं पापिष्ठमित्याचक्षते कर्मणैव तेषां हृदयं ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ धर्मध्वजिकः तत्प्रकाशकः ॥ ६२ ॥ पारत्र्यं परलोकहितम् ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते अनु-

शासनपर्वाण नैलकण्ठीये भारतमावदीपे द्विषष्टयधिकशत-तमोऽच्यायः ॥ १६२ ॥

१६३

नाभागधेय इति ॥१॥ इतो यत्नोऽफलो येषां ते इतयत्नाफलाः ॥३॥ भवेत्समर्थः स्यात् ॥ ४ ॥ आयशतैः उपायशतैः सुखी धनेन ॥ ५ ॥ अकार्यमसकृत्कृत्वा दश्यन्ते हाधना नराः। धनयुक्ताः स्वकर्मस्था दश्यन्ते चापरेऽधनाः॥ अधीत्य नीतिशास्त्राणि नीतियुक्तो न दश्यते अनिश्चश्च साचिद्यं गृमितः केन हेतुना ॥७ विद्यायुक्तो हाविद्यश्च धनवान् दुर्मातेस्तथा। यदि विद्यामुपाश्चित्य नरः सुखमवामुयात् ॥८ न विद्वान्विद्यया हीनं वृत्यर्थमुपसंश्रयेत। यथा पिपासां जयति पुरुषः प्राप्य वै जलम्९ इष्टार्थो विद्यया होव न,विद्यां प्रजहेन्नरः। नाप्राप्तकालो भ्रियते विद्यः शरशतैरपि। तृणाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ भीष्म उवाच ।

ईहमानः समारम्भान् यदि नासाद्येद्धनम् । उत्रं तपः समारोहेन्न ह्यनुतं प्ररोहति ॥ ११ दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया । अहिंसया च दीघीयुरिति प्राहुर्मनीषिणः१२ तस्माद्द्यान्न याचेत पूजयेद्धार्मिकानपि । सुभाषी प्रियक्वच्छान्तः सर्वसत्त्वाविहिंसकः॥ यदा प्रमाणं प्रसवः स्वभावश्च सुखासुत्वे । दंशकीटपिपीळानां स्थिरो भव युधिष्ठिर १४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि धर्मप्रशंसायां त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः॥१६३॥

838

भीषम उवाच ।
कार्यते यच क्रियते सचासच कृताकृतम् ।
तत्राश्वसीत सन्कृत्वा असत्कृत्वा न विश्वसेत्
काल एव सर्वकाले निग्रहानुग्रही दृद्त् ।
बुद्धिमाविश्य भृतानां धर्माधर्मों प्रवर्तते ॥ २
यदा त्वस्य भवेद्धुद्धिधर्मार्थस्य प्रदर्शनात् ।
तदाश्वसीत धर्मात्मा दृद्धुद्धिनं विश्वसेत्॥३
एतावन्मात्रमेतद्धि भृतानां प्राज्ञलक्षणम् ।
कालगुक्तोष्युभयविच्लेषं गुक्तं समाचरेत् ॥४
यथा ह्युपस्थितेश्वर्याः प्रजायन्ते न राजसाः ।
एवमेवात्मनात्मानं पूजयन्तीह धार्मिकाः ॥५

न हाधर्मतयाऽधर्म द्यात्कालः कथंचन।
तस्माद्विशुद्धमात्मानं जानीयाद्धर्मचारिणम् ६
स्प्रष्टुमप्यसमर्थे। हि ज्वलन्तिमव पावकम्।
अधर्मः संततो धर्म कालेन परिरक्षितम्॥ ७
कार्यावेतौ हि धर्मेण धर्मो हि विजयावहः।
त्रयाणामि लोकानामालोकः कारणं भवेत् ८
न तु कश्चित्रयेत्पाद्यो गृहीत्वैव करे नरम्।
उच्यमानस्तु धर्मेण धर्मलोकमयच्छले॥ ९
शृद्धोऽहं नाधिकारो मे चातुराश्चम्यसेवने।
हति विद्यानमपरे नात्मन्युपद्धत्युत्॥ १०

प्रसवः प्रसवकारणं कर्मेव दंशादीनां सुखाद्याप्तौ प्रमाणं नियामकं एवं स्वस्यापि ज्ञात्वा स्थिरोऽचञ्चलो भव ॥१४॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपंत्रीण नैलकण्ठीये भारतमाव-दीपे त्रिषष्टयधिकशततमोऽच्यायः ॥ १६३॥

१६४

कार्यत इति ॥१॥ प्रवर्तते प्रवर्तयति॥२॥ धर्मार्थस्य धर्मफलस्य प्रदर्शनात् यदा धर्म एव श्रेयस्कर इति बुद्धिभेवेतदाऽयं धर्मात्मा धर्मचित्तः श्वमें आश्वसीत विश्वासं कुर्वीत अदृद्धद्विस्तु न विश्वसेत् धर्मफले ॥३॥ एताबद्धमें विश्वासवत्त्वं उभयवित्कर्तव्याकर्तव्यवित् ॥४॥ राजसा मिलनाः ॥५॥ धर्मः कदाप्यधर्मो न भवेदित्याद्व —न होति । अधमतया दुःखहेतुतया॥ ६॥ एती विश्वद्धताऽधर्मास्पर्शी ॥ ८॥ नयेद्धर्ममिति शेषः। धर्मेण धर्मानुष्ठानार्थे इतरैरुच्यमानः प्रेथेमाणः सन्सर्वलोकमयच्छले तेषां प्रतारणे प्रवर्तते । यद्धा । स्वं निस्तारं स्वयमेवाचरेदिन त्याह—न त्विति नयेत् ऊर्ध्वामिति शेषः। किंतु धर्मभय-लोकमययोश्व्चलेळ्लेल्ले निवृत्तिनिमित्तं धर्मेण हेतुना अर्था-त्प्राज्ञेन उच्यमान एव नरः ऊर्ध्वं गच्छतीति शेषः। श्रद्धोऽहिनत्यादि वद्धिति शेषपुरणेन योज्यम् ॥ ९॥ अपरे साधवः न उपद्धित न च्छलं कुर्वान्ते यथाविकारं धर्मे कुर्वन्ति न च्छलमित्यर्थः तस्मात्प्रवर्तना सर्वा व्यथैविति भावः॥ १०॥

विशेषेण च वश्यामि चातुर्वर्ण्यस्य' लिङ्गतः।
पञ्चभूतशरीराणां सर्वेषां सदशात्मनाम्॥ ११
लोकधर्मे च धर्मे च विशेषकरणं कृतम्।
यथैकत्वं पुनर्यान्ति प्राणिनस्तत्र विस्तरः १२
अधुवो हि कथं लोकः स्मृतो धर्मः कथं ध्रुवः

यत्र कालो ध्रुवस्तात तत्र धर्मः सनातनः १३ सर्वेषां तुल्यदेहानां सर्वेषां सदशात्मनाम् । कालो धर्मेण संयुक्तः शेष एव स्त्रयं गुरुः १४ एवं सात् न दोषोऽस्ति भूतानां धर्मसेवने । तिर्यस्थोनावपि सतां लोक एव मतो गुरुः १५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि धर्मप्रशंसायां चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १६४॥ ।

364

वैशम्पायन उवाच । शरतल्पगतं भीष्मं पाण्डवोऽथ कुरूद्वहः । युधिष्ठिरो हितं प्रेप्सुरपृच्छत्कलंमषापहम् ॥१ युधिष्ठिर उवाच । किं श्रेयः पुरुषस्येह किं कुर्वन्सुखमेधते । विपाप्मा स भवेत्केन किंवा कल्मषनाशनम्

वैशम्पायन उवातः । तस्मै शुश्रूषमाणाय भूयः शान्तनवस्तदा । दैवं वंशं यथान्यायमाचष्ट पुरुषर्षम ॥ ३

भीष्म उवाच ।
अयं दैवतवंशो वै ऋषिवंशसमन्वितः ।
त्रिसन्ध्यं पठितः पुत्र कल्मषापहरः परः ॥ ४
यद्हा कुषते पापमिन्द्रियैः पुरुषश्चरन् ।
बुद्धिपूर्वमबुद्धिर्वा रात्रौ यञ्चापि सन्ध्ययोः ५
सुच्यते सर्वपापेभ्यः कीर्तयन्वै शुन्धिः सदा ।
नान्धो न विधिरः काले कुषते स्वस्तिमानसदा

तिर्यंग्योनि न गच्छेच नरकं सङ्कराणि च। न च दुःखभयं तस्य मरणे स न मुह्यति॥ ७ देवासुरग्रुक्देवः

सर्वभूतनमस्कृतः। अचिन्त्योऽथाप्यनिर्देश्यः सर्वप्राणो ह्ययोनिजः॥

पितामहो जगन्नाथः सावित्री ब्रह्मणः सती। वेदभूरथ कर्ता च विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ ९ जमापितिर्विरूपाक्षः स्कन्दः सेनापितस्त्रथा। विश्वाखो हुतभुग्वायुश्चन्द्रसूर्यौ प्रभाकरौ॥१० शक्तः शचीपितर्देवो यमो धूमोर्णया सह। वरुणः सह गौर्था च सह ऋद्ध्या धनेश्वरः११ सौम्या गौः सुर्भिर्देवी विश्ववाश्च महानृषिः सङ्करणः सागरो गङ्गा स्ववन्त्योऽथ मरुद्रणः॥ वालक्षिल्यास्तपःसिद्धाः कृष्णद्वेपायनस्तथा नारदः पर्वतश्चेव विश्वावसुर्देहाहुद्दः॥ १३

विशेषेणोति युग्मं सर्वेषां प्राणिनां पुरुषाणां वा पाश्चभौति-कत्वे प्रत्यक्षेऽिप विशेषकरणं इदं पवित्रमिदमपवित्रमिति व्यवस्थापनं लोकधर्मे शास्त्रीयधर्मे च निमित्ते सित कृतम् । पशुपामरपाण्डितानां यथा पुनिवैहितेनैते एकत्वं प्राकृतं गच्छेयुरिति शास्त्रेण धर्मनियमः कृत इत्यर्थः ॥११॥ अत्र शङ्कते—अधुव इति । लोकस्य धर्मस्य च कार्यकारणभावात्कार्यस्याध्रुवत्वं कारणस्य ध्रुवत्वं च न युक्तं तन्तुनाशमन्तरेण पटनाशायोगादित्यर्थः । उत्तरमाह— कालः सङ्कल्पः निष्कामधर्म एव ध्रुवस्तत्फलं न तु सकाम इत्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्वेषामिति। धर्मसंयुक्तः सङ्कल्प एव शेषः शिष्यते नान्यः । सच कथमुदेष्यतीत्यत्राह—स्वयं

गुरुरिति। धर्मबळात्स्वयमेव च स उदेति न शिक्षयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रवामिति । यदा भूतानां प्राक्तभैव तत्र तत्र सुखदुःखसाधने प्रवर्तकं अतो धर्मसेवने कर्मफलभोगे असम- असेऽपि भूतानां दोषो नास्ति । यतः तिर्थग्योनावि सतां विद्यमानानां भूतानां सदसत्प्रवृत्तौ पूर्वकर्मानुसाराह्रोक एव गुरुर्दष्टः । विधिनियंत्रितो लोकदृष्टान्तेनेव साधुन्यसाधुनि वा कर्मणि प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ १५ ॥ "इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःषष्ट्याधिक- शततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

शरतलपगतमित्यध्यायद्वयं स्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

तुम्बुरुश्चित्रसेनश्च देवदृतश्च विश्वतः। देवकन्या महाभागा दिञ्याश्चाप्सरसारं गणाः उर्वशी मेनका रंभा मिश्रकेशी हाळंबुषा। विश्वाची च घृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा आदित्या वसवो रुद्धाः साध्विनः पितरोपि च धर्मः श्रुतं तपो दीक्षा व्यवसायः पितामहः॥ शर्वर्यो दिवसाश्चेव मारीचः क्रूयपस्तथा। शुक्रो बृहस्पतिभौमो बुधो राहुः शनैश्चरः॥ नक्षत्राण्यतवश्चेव मास्तः पश्चाः सवत्सराः। वैनतेयाः समुद्राश्च कद्भुजाः पन्नगास्तथा १८ शतद्भ्य विपाशा च चन्द्रभागा सरस्वती। सिन्धुश्च देविका चैव प्रभासं पुष्कराणि च॥ गङ्गा महानदी वेणा कावेरी नर्मदा तथा। कुलंपुना विदाल्या च करतोयांबुवाहिनी २० सरयूर्गण्डकी चैव लोहितश्च महानदः। ताम्राऽरुणा वेत्रवती पर्णाशा गौतमी तथा॥ गोदावरी च वेण्या च कृष्णवेणा तथाऽद्रिजा द्रषद्वती च कावेरी चक्षर्मन्दाकिनी तथा २२ प्रयागं च प्रभासं च पुण्यं नैमिषमेव च। तच विश्वेश्वरस्थानं यत्र तद्विमलं सरः॥ २३ पुण्यतीर्थे सुसछिलं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्तितम्। सिन्धूत्तमं तपोदानं जंबूमार्गमथापि च॥२४ हिरण्वती वितस्ता च तथा प्रश्नवती नदी। वेदस्पृतिर्वेदवती मालवाधाश्ववत्यपि॥ २५ भूमिभागास्तथा पुण्या गङ्गाद्वारमथापि च। ऋषिकुल्यास्तथा मेध्या नद्यः सिंधुवहास्तथा चर्मण्वती नदी पुण्या कौशिकी यसना तथा। नदी भीमरथी चैव बाहुदा च महानदी॥ २७ माहेन्द्रवाणी त्रिदिवा नीलिका च सरस्वती। नन्दा चापरनन्दा च तथा तीर्थमहाहृदः २८ गयाऽथ फल्गुतीर्थं च धर्मारण्यं सुरैर्वृतम्। तथा देवनदी पुण्या सरश्च ब्रह्मनिर्मितम् २९ पुण्यं त्रिलोकविख्यातं सर्वपापहरं शिवम्। हिमवान्पर्वतश्चेव दिव्यौषधिसमन्वितः॥ ३० विध्यो घातुविचित्राङ्गस्तीर्थवानीषधान्वितः मेर्क्महेन्द्रो मलयः श्वेतश्च रजतावृतः ॥ ३१ श्रङ्गचान्मन्दरो नीलो निषघो दर्दुरस्तथा। चित्रकृटोऽजनाभश्च पर्वतो गन्धमादनः ३२ पुण्यः सोमगिरिश्चैव तथैवान्ये महीघराः। दिशश्च विदिशश्चैव क्षितिः सर्वे महीरुहाः ३३ विश्वेदेवा नमश्चेव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा।

पांतु नः संततं देवाः कीर्तिताऽकीर्तिता मया कीर्तयानो नरो होतान्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः। स्तुवंश्च प्रतिनन्दंश्च मुच्यते सर्वतो भयात ३५ सर्वसङ्करपापेभ्यो देवतास्तवनंदकः। देवतानन्तरं विप्रांस्तपःसिद्धांस्तपोधिकान कीर्तितान्कीर्तियण्यामि सर्वपापप्रमोचनान यवकीतोऽथ रैभ्यश्च कक्षीवानौशिजस्तथा भग्वाङ्गरास्तथा कण्वो मेघातिथिरथ प्रभुः। वहीं च गुणसम्पन्नः प्राचीं दिशसपाश्रिताः३८ भद्रां दिशं महाभागा उल्मुचुः प्रमुचुस्तथा। मुमुचुश्च महाभागः खस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान्३९ मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथाऽगस्त्यः प्रतापवान् दृढायुश्चोध्वबाहुश्च विश्वतावृषिसत्तमौ ॥ ४० पश्चिमां दिशमाश्चित्य य एधंते निवोध तान उषंग्रः सह सोदयैः परिट्याधश्च वीर्यवान् ४१ ऋषिदीं घेतमाश्चेव गौतमः काइयपस्तथा। एकतश्च द्वितश्चेव त्रितश्चेव महानृषिः॥ अत्रेः पत्रश्च धर्मात्मा तथा सारस्ततः प्रभुः। उत्तरां दिशमाश्रित्यय एघन्ते निबोध तान्॥ अत्रिविसिष्ठः शक्तिश्च पाराशर्यश्च वीर्यवान्। विश्वामित्रो भरद्वाजो जमदग्निस्त्यैव च ४४ ऋचीकपुत्रो रामश्च ऋषिरौद्दालिकस्तथा। श्वेतकेतः कोहलश्च विप्लो देवलस्तथा ४५ देवरामां च धौम्यश्च हास्तिकार्यप एव च। लोमशो नाचिकेतश्च लोमहर्षण एवः च ऋषिरुप्रश्रवाश्चैव भागवश्चयवनस्तथा ॥ 🚡 एष वै समवायश्च ऋषिदेवसमन्वितः॥ ४७ आद्यः प्रकीर्तितो राजन्सर्वपापप्रमोचनः । नृगो ययातिर्नहुषो यदः पुरुश्च वीर्यवान् ४८ धुंधुमारो दिलपिश्च सगरश्च प्रतापवान्। क्रशाश्वो यौवनाश्वश्च चित्राश्वः सत्यवांस्तथा दुष्यन्तो भरतश्चैव चऋवर्ता महायशाः। पवनो जनकश्चैव तथा दृष्टरथो नुपः रघुर्नरवरश्चेव तथा दशरथो नुपः। रामो राञ्चसहा बीरः शशबिन्दुर्भगीरथः ५१ हरिश्चन्द्रो मरुत्तश्च तथा दढरथो नृपः। महोदयों हालकैश्च पेलश्चेव नराधिपः॥ करंघमो नरश्रेष्टः कध्मोरश्च नराधिपः। दक्षोम्बरीषः कुक्करो रैवतश्च महायशाः॥ ५३ कुरुः संवरणश्चैव मांघाता सत्यविक्रमः।

ग्रेचुकुन्दश्च राजर्षिजंहुजाहाविसेवितः ॥ ५४

आदिराजः पृथुर्वेन्यो मित्रभानुः प्रियङ्करः।

त्रसद्दयुस्तथा राजा श्वेतो राजर्षिसत्तमः ५५

महाभिषश्च विख्यातो निमिराजा तथाऽष्टकः

आयुः श्चपश्च राजर्षिः कक्षेयुश्च नराधिपः ५६

प्रतद्नो दिवोदासः सुदासः कोसलेश्वरः।

ऐलो नलश्च राजर्षिर्मंनुश्चैव प्रजापितः॥ ५७

हविध्रश्च पृषध्रश्च प्रतीपः शांतनुस्तथा।

अजः प्राचीनवर्हिश्च तथेश्वाकुर्महायशाः ५८
अनरण्यो नरपतिर्जानुजंघस्तथैव च।
कश्चसेनश्च राजर्षियें चान्ये चानुकीर्तिताः५९
कल्यमुत्याय यो नित्यं संध्ये देऽस्तमयोद्ये
पठेच्छुचिरनावृत्तः स धर्मफलभाग्मवेत ६०
देवा देवर्षयश्चैव स्तुता राजर्षयस्तथा।
पुष्टिमायुर्यशः स्वर्गे विधास्यन्ति ममेश्वराः
मा विद्यं मा च मे पापं मा च मे परिपंथिनः
ध्रुवो जयो मे नित्यक्ष्मात्परत्र च शुमा गतिः

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि वंशानुकीर्तनं नाम पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

学学学会

388

जनमेजय उवाच। •

शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे। श्रायाने वीरशयने पांडवैः समुपिखते॥ १ युधिष्ठिरो महाप्राक्षो मम पूर्विपतामहः। धर्माणामागमं श्रुत्वा विदित्वा सर्वसंशयान् दानानां च विधि श्रुत्वा चिछन्नधर्मार्थसंशयः यदन्यदकरोद्विप्र तन्मे शंसितुमर्हसि॥ ३

वैशम्पायन उवाच।

अभून्मुह्रते स्तिमितं सर्वे तद्राजमण्डलम्।
तुष्णींभृते ततस्तिस्मिन्पटे चित्रमिवार्पितम् ४
सहतिमिव च ध्यात्वा व्यासः सत्यवतीसुतः
नृपं शयानं गाङ्गेयमिदमाह वचस्तदा॥ ५
राजन्मकृतिमापन्नः कुरुराजो युधिष्ठिरः।
सहितो स्रातृभिः सर्वेः पार्थिवैश्चानुयायिभिः
उपास्ते त्वां नरव्यात्र सह कृष्णेन धीमता।
तिममं पुरयानाय समनुकातुमहीस॥ ७
प्वसुक्तो भगवता व्यासेन पृथिवीपतिः।
युधिष्ठिरं सहामात्यमनुजन्ने नदीसुतः॥ ८

उवाच चैनं मधुरं नृपं शांतनवो नृपः। प्रविशस्त्र पुरीं राजन्व्येत ते मानसो जवरः॥९ यजस्व विविधेयेशैवहन्नैः साप्तदक्षिणैः। ययातिरिव राजेन्द्र श्रद्धादमपुरःसरः॥ १० क्षत्रधर्भरतः पार्थ पितृन्देवांश्च तर्पय। श्रेयसा योक्ष्यसे चैव इयेतु ते मानसो ज्वरः रञ्जयस्व प्रजाः सर्वाः प्रकृतीः परिसांत्वय ॥ सुद्दः फलसत्कारैरचँयस्व यथाईतः॥ अनु त्वां तात जीवंते मित्राणि सुहृद्स्तथा। चैत्यस्थाने स्थितं वृक्षं फलवन्तमिव द्विजाः आगन्तव्यं च भवता समये मम पार्थिव। विनिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे तथेत्युक्त्वा च काँतेयः सोभिवाद्य पितामहम् प्रययो सपरीवारो नगरं नागसाह्वयम्॥ १५ भृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गांधारीं च पतिवताम्। सह तैर्ऋषिमिः सर्वेर्आतृमिः केरावेन च १६ पौरजानपदैश्चैव मित्रवृद्धैश्च पार्थिव। प्रविवेश कुरुश्रेष्ठः पुरं वारणसाह्वयम्॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मपर्वणि भीष्मानुज्ञायां षट्षष्ट्याधिकशततमोऽध्यायः॥ १६६॥

॥ समाप्तमानुशासनिकं पर्व ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे पञ्चषष्टयीधकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

शरत हिमा दिया । १ ।। इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे नैळकण्ठीये भारतभावदीपे षद्षष्ट्रयधिक-शततमोऽघ्यायः ॥ १६६ ॥

भीष्मस्वर्गारोहणपर्व २

230

वैशस्पायन उवाच।

ततः क्वंतीसुतो राजा पौरजानपदं जनम्। पुजायित्वा यथान्यायमनुजन्ने गृहान्प्रति ॥ १ सान्त्वयामास नारीश्च हतवीरा हतेश्वराः। विपुलैरर्थदानैः स तदां पाण्डुसुतो नृपः॥ २ सोभिषिको महाप्राज्ञः प्राप्य राज्यं युधिष्ठिरः अवस्थाप्य नरश्लेष्ठः सर्वाः स्वप्रकृतीस्तथा॥३ द्विजेभ्यो गुणसुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च सर्वशः। प्रतिगृह्याशिषो मुख्यास्तथा धर्मभृतां वरः॥४ उषित्वा दावँरीः श्रीमान्पञ्चादान्नगरोत्तमे । समयं कौरवाग्यस्य सस्मार पुरुषर्भः॥ ५ स निर्ययौ गजपुराद्याजकैः परिवारितः। दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणम् ॥ ६ घृतं माल्यं च गन्धांश्र श्रीमाणि च युधिष्ठिरः चन्दनागुरुमुख्यानि तथा कालीयकान्यपि॥७ प्रस्थाप्य पूर्व कौन्तेयों भीष्मसंस्करणाय वै माल्यानि च वराहीणि रत्नानि विविधानि च भृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गानभारीं च यशाखिनीम मातरं च पृथां घीमान्मातृंश्च पुरुषर्भान्॥ ९ जनार्दनेनानुगतो विदुरेण च धीमता। युयुत्सुना च कौरव्यो युयुधानेन वा विभो॥ महता राजभोगेन पारिवर्हेण संवृतः। स्त्यमानो महातेजा भीष्मस्याग्नीननुत्रजन् निश्चकाम पुरात्तस्माद्यथा देवपतिस्तथा॥ आससाद कुरुक्षेत्रे ततः शान्तनवं नृपः ॥ १२ उपास्यमानं द्यासेन पारादार्येण धीमता। नारदेन च राजर्षे देवलेनासितेन च ॥ १३ हतशिष्टेर्नृपैश्चान्यैर्नानादेशसमागतैः। रक्षिभिश्च महात्मानं रक्ष्यमाणं समंततः ॥१४ शयानं वीरशयने ददर्श नृपतिस्ततः। ततो रथपद्वातीर्य मातृभिः सह धर्मराट् १५ अभिवाद्याथ क्रीन्तेयः पितामहमरिन्दम। द्वैपायनादीन्विप्रांश्च तैश्च प्रत्यभिनन्दितः ॥१६

ऋत्विग्भिर्वह्मकल्पैश्च मातृभिः सह धर्मजः। आसाद्य शरतल्पसमूषिभिः परिवारितम् ॥ अववीद्धरतश्रेष्ठं धर्मराजो यधिष्ठिरः। भ्रातृभिः सह कौरव्यः शयानं निस्नगास्तम् युधिष्ठिरोऽहं नृपते नमस्ते जाह्वीसुत। श्रुणोषि चेन्महाबाहो बृहि किं करवाणि ते प्राप्तोऽस्मि समये राजन्नग्नीनादाय ते विमो। आचार्यान्त्राह्मणांश्चेव ऋत्विजो स्नातरश्च मे पुत्रश्च ते महातेजा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः। उपस्थितः सहामात्यो वासुदेवश्च वीर्यवान्॥ हतशिष्टाश्च राजानः सर्वे च क्रुरुजांगलाः। तान्पश्य नरशाईल समुन्मीलय लोचने ॥२२ यचेह किंचित्कर्त्वयं तत्सर्वे प्रापितं मया। यथोक्तं भवता काले सर्वमेव च तत्क्रतम २३

वैशम्पायन उवाच।

पवमुक्तस्तु गाङ्गेयः कुन्तीपुत्रेण धीमता। दद्र्श भारतान्सर्वान्सितान्संपरिवार्य ह २४ ततश्च तं वली भीष्मः प्रगृह्य विपुलं भुजम्। उद्यन्मेघस्वरो वाग्मी काले वचनमव्रवीत ॥

> दिष्ट्या प्राप्तोऽसि कौन्तेय सहामात्यो युधिष्ठिर। परिवृत्तो हि भगवान् सहस्रांग्रार्देवाकरः॥

अष्टपञ्चादातं राज्यः दायानस्याद्य मे गताः। शरेषु निशिताग्रेषु यथा वर्षशतं तथा ॥ माघोऽयं समनुप्राप्तो मासः सौम्यो युधिष्ठिर त्रिभागशेषः पक्षोऽयं शुक्को भवितुमहिति २८

38

पवसुक्तवा तु गाङ्गेयो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम्। धृतराष्ट्रमथामन्ज्य काले वचनमञ्जवीत ॥ २९

भीष्म उवाच। राजन्विदितधर्मोऽसि स्नुनिर्णीतार्थसंशयः। बहुश्रुता हि ते विप्रा बहुवः पर्युपासिताः ३०

280

तत इति ॥१॥ भीष्मस्याभीनिति तेन तस्यापि पत्नी आसीत् यद्वा संस्कारकानभीन् ॥११॥ माघोऽयमिति सौम्यश्चान्द्रः मासस्य चतुर्भागकरणे सार्धसप्तितिर्भागत्वात् अष्टम्यर्घस्यानतीतत्वेन प्रथममागस्य विद्यमानत्वात् त्रि-भागशेषो भवित्रमईतीत्यर्थः । तेनाद्याष्ट्रमीत्यर्थः ॥ २८ ॥ वेदशास्त्राणि सर्वाणि धर्माश्च मनुजेश्वर। वेदांश्च चतुरः सर्वाश्विखिलेनानुबुद्ध्यसे॥ ३१ न शोचितव्यं कौरव्य मवितव्यं हि तत्त्था। श्वतं देवरहस्यं ते कृष्णद्वैपायनादिषे॥ ३२ यथा पाण्डोः सुता राजंस्तथैव तव धर्मतः। तान्पालय स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतान्॥३३ धर्मराजो हि शुद्धात्मा निदेशे स्थास्यते तव। आनृशंस्यपरं होनं जानामि गुरुवत्सलम् ३४ तव पुत्रा दुरात्मानः कोधलोभपरायणाः। ईष्योभिभृता दुर्वृत्तास्तान्न शोचितुमर्हसि३५ वैशम्पायन दवाच।

प्तावदुक्त्वा वचनं घृतराष्ट्रं मनीषिणम्। वासुदेवं महाबाहुमभ्यभाषत कोरवः॥ ३६

भीषम उवाच ।

भगवन्देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ।

त्रिविक्रम नमस्तुभ्यं शङ्खचक्रगदाघर ॥ ३७ वासुदेवो हिरण्यात्मा पुरुषः सविता विराद्
जीवभूतोऽनुरूपस्त्वं परमात्मा सनातनः ३८ व्रायस्व पुण्डरीकाक्ष पुरुषोत्तम् नित्यशः।

अनुजानीहि मां कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥३९
रक्ष्याश्च ते पाण्डवेया भवान्येषां परायणम्।

उक्तवानस्मि दुर्बुद्धि मन्दं दुर्योधनं तदा ४०
'यतः कृष्णस्ततो धर्मो' यतो धर्मस्ततो जयः।

वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र संशाम्य पाण्डवैः ॥४१ सन्धानस्य परः कालस्तवेति च पुनः पुनः। न च में तद्वचो मूढः कृतवान्स सुमन्द्धीः। घातिषत्वेह पृथिवीं ततः स निधनं गतः ४२ त्वां तु जानाम्यहं देवं पुराणमृषिसत्तमम्। नरेण सहितं देव बृद्धीं सुचिरोषितम्॥४३ तथां में नारदः प्राह व्यासम्भ सुमहातपाः। नरनारायणावेतौ संभूतौ मनुजेष्विति॥ ४४ स मां त्वमनुजानीहि कृष्ण मोक्ष्ये कलेवरम् त्वयाऽहं समनुज्ञातो गच्छेयं परमां गतिम्॥ वासुदेवं जवाच।

अनुजानामि भीष्म त्वां वस्नामुहि पार्थिक न तेऽस्ति वृजिनं किश्चिदिहरोके महाद्युते पितृभक्तोऽसि राजर्षे मार्कण्डेय इवापरः। तेन मृत्युस्तव वशे स्थितो भृत्य इवानतः ४७

वैद्याम्पायन उवाच ।

पवसुक्तस्तु गाङ्गेयः पाण्डवानिद्मन्नवीत् ।
धृतराष्ट्रसुखांश्चापि सर्वाश्च सुदृद्स्तथा ॥ ४८
प्राणानुत्स्रषुमिच्छामि तत्रानुज्ञातुमर्हथ ।
सत्येषु यतित्रव्यं वः सत्यं हि परमं वलम्४९
आनृद्यंस्यपरैर्भाव्यं सद्दैव नियतात्मिमः ।
ब्रह्मण्यैर्थर्मशीलैश्च तपोनित्यैश्च मारताः ॥५०
इत्युक्तवा सुदृदः सर्वान्संपरिष्वज्य चैव ह ।
पुनरेवाव्रवीद्धीमान्युधिष्ठिरमिदं वचः ॥ ५१
ब्राह्मणाश्चैव ते नित्यं प्राज्ञाश्चैव विशेषतः ।
आचार्या ऋत्विजश्चैव पूजनीया जनाधिप॥

'इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वाणे भीष्मस्वर्गारोहणपर्वणि दानधर्मे सप्तपष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

386

वैद्याम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा कुरून्सर्वान् भीष्मः शांतनवस्तद्य तूष्णीं बभूव कौरदयः स मुहूर्तमरिदम ॥ १

धारयामास चात्मानं धारणासु यथाकमम्। तस्योध्वमगमन्प्राणाः सन्निस्द्धा महात्मनः २

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे सप्तषष्टयिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७॥

्रद्८ एवसुकत्वेति ॥१॥ धारणासु आधारादिषु स्थानेषु

यथाक्रमं मूलाधारात् स्वाधिष्ठानं ततो माणिपूरं ततोऽनाहतै ततो विद्युर्द्धे तत आज्ञामेवं क्रमेण मनःसहितं वायुं निर्ह-धन्नुपर्युपर्यानीतवानित्यर्थः ॥ २ ॥

इदमाश्चर्यमासीच मध्ये तेषां महात्मनाम्। सहितैर्ऋषिभिः सर्वेस्तदा व्यासादिभिः प्रभो यद्यन्धंचित गात्रं हि स शान्तनुसुतस्तदा। तत्ति इश्वरं भवति योगयुक्तस्य तस्य वै॥ ४ क्षणेन प्रेक्षतां तेषां विश्वत्यः सोऽभव संदा। तदृष्टा विस्मिताः सर्वे वासुदेवपुरोगमाः॥ ५ सह तैर्भुनिभिः सर्वेस्तद्। व्यासादिभिर्मृप। सन्निरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु च॥ ६ जगाम भित्त्वा मुर्थानं दिवमभ्युत्पपात ह देवदुन्दुभिनाद्श्च पुष्पवर्षैः सहाभवत्॥ सिद्धा ब्रह्मर्षयश्चैव साधु साध्विति हर्षिताः। महोल्केव च भीष्मस्य मूर्धदेशाज्जनाधिप॥८ निःस्त्याकाशमाविदय क्षणेनान्तरधीयत। पवं स राजशार्दुल नृपः शान्तनवस्तदा ॥ ९ समयुज्यत कालेन भरतानां कुलोह्रहः। ततस्त्वादाय दाकणि गन्धां अविविधान्बहून् चितां चक्कभेहात्मानः पाण्डवा विदुरस्तथा। युवस्थापि कौरव्यं प्रेक्षकास्त्वितरेऽभवन्॥ युधिष्ठिरश्च गाङ्गेयं विदुरश्च महामतिः। छाद्यामासतुरुभी श्रीमैर्माल्येश्च कीरवम्॥१२ धारयामास तस्याथ युयुत्सुश्छत्रमुत्तमम्। चामरव्यजने ग्रुम्ने भीमसेनार्जुनावुमी ॥ १३ उष्णीषे परिगृह्णीतां माद्रीपुत्रावुभी तथा। ख्रियः कौरवनाथस्य भीष्मं कुरुकुलोद्वहम्१४ ताळवृन्तान्युपादाय पर्यवीजन्त सर्वशः। ततोऽस्य विधिवचकुः पितृमेधं महात्मनः १५ यजनं बहुराश्चाया जगुः सामानि सामगाः। ततश्चन्दनकाष्ठेश्च तथा कालीयकैरिय ॥ १६ कालागुरुप्रमृतिभिर्गन्धेश्चोचावचैस्तथा। समवच्छाद्य गाङ्गेयं संप्रज्वाल्य हुताशनम् ॥ अपसच्यमकुर्वन्त धृतराष्ट्रमुखाश्चिताम्। संस्कृत्य च कुरुश्रेष्ठं गाङ्गेयं कुरुसत्तमाः ॥१८ जग्मुर्भागीरथीं पुण्यामृषिजुष्टां कुरूद्रहाः। अनुगम्यमाना व्यासेन नारदेनासितेन च १९ कृष्णेन भरतस्त्रीभियें च पौराः समागताः। उदकं चित्ररे चैव गाङ्गेयस्य महात्मनः ॥ २०

विधिवत्क्षत्रियश्रेष्ठाः स च सर्वो जनस्तदा । ततो भागीरथी देवी तनयस्योदके कृते॥ २१ उत्थाय सिळलात्तस्माद्वद्ती शोकविह्नला। परिदेवयती तत्र कौरवानभ्यभाषत ॥ निबोधत यथावृत्तमुच्यमानं मयाऽनधाः। राजवृत्तेन संपन्नः प्रज्ञयाऽभिजनेन च॥ २३ सत्कर्ता कुरुवृद्धानां पितृभक्तो महावतः। जामदृहयेन रामेण यः पुरा न पराजितः।।२४ दिव्यैरस्त्रैर्महावीर्यः स हतोऽद्य शिखण्डिना अइमसारमयं नूनं हृद्यं मम पार्थिवाः ॥ २५ अपदयन्त्याः प्रियं पुत्रं यन्न दीर्यति मेऽच वै। समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्या खयंवरे॥ २६ विजित्यैकरथेनैव कन्याश्चायं जहार ह । यस्य नास्ति बले तुल्यः पृथिव्यामपि कश्चन हतं शिखण्डिना श्रुत्वा न विदीर्येत यनमनः। जामदरयः क्रुक्केत्रे युधि येन महात्मना २८ पीडितो नातियलेन स हतोऽच शिखंडिना। एवंविधं बहु तदा विलपन्तीं महानदीम्।। २९ आश्वासयामाम तदा गङ्गां दामोदरो विभुः। समाध्वसिहि भद्रे त्वं मा शुचः शुभद्रश्ने३० गतः स परमं लोकं तव पुत्रों न संदायः। वसुरेष महातेजाः शापदोषेण शोमने ॥ ३१ मानुषत्वमनुप्राप्तो नैनं शोचितुमईसि । स एष क्षत्रधर्मेण अयुध्यत रणाजिरे॥ ३२ धनंजयेन निहतो नैष देवि शिखण्डिना। भीष्मं हि कुरुशार्द्व सुद्यतेषुं महारणे ॥ ३३ न शक्तः संयुगे हन्तुं साक्षाद्यि शतऋतुः। सञ्छंदतस्तव सुतो गतः सगं छुभानने ॥३४ न शक्ता विनिहन्तुं हि रणे तं सर्वदेवताः। तस्मानमा त्वं सरिच्छ्रेष्ठे शोचस्व कुरुनंदनम् वसुनेष गतो देवि पुत्रस्ते विजवरा भव ॥३५

वैशस्पायन उवाच । इत्युक्ता सा तु कृष्णेन व्यासेन तु सरिद्ररा त्यक्तवा शोकं महाराज सं वार्यवततार हा। सत्कृत्य ते तां सरितं ततः कृष्णमुखा नृप। अनुज्ञातास्तया सर्वे न्यवर्तन्त जनाधिपाः३७

यदादिति प्राणेन मुक्तं गात्रं प्रशिथिलावयवसंयोगं सत् मन्नमि शरं घारायितुमक्षममभूत् अतस्तत्वः विशस्यम-भूदित्यर्थः ॥ ४॥ आत्मा प्राणसंयुक्तं मनः ॥ ६॥ उष्णीषे किरीटशिरोवेष्टे। 'उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे' इति मेदिनी ॥१४॥ मरणनं शोकमपनयति-

वसुरेष इति । देवस्य मानुषत्वं नरकतुल्यं अतोऽयं हीन-स्थानादुत्तमं लोकं गतो न शोच्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नीचहस्तेन मरणजातं शोकं दूरीकरोति—स एष इति ॥ ३२ ॥ अर्जुनमपि शप्स्यतीति शंकया तस्य मृत्युभयमेव नास्तित्याह—भीषमं हीति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहरूयां संहितायां वैयासक्यां अनुशासनपर्वणि भीष्मस्वर्गारोहण-पर्वणि दानधर्मे भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे भीष्ममुक्तिनाम अष्टषष्टविषकशततमोऽध्यायः ॥१६८॥

॥ इति अनुशासनपर्व समाप्तम् ॥

गोपालं भूमि वेदे शिवमुपनिषादे ब्रह्मविल्लक्ष्मणार्थे तर्के धीरेशमिश्रान् फणिपितभणितौ पोलगङ्गाधरार्थम् ।

माहे नारायणं यो गुरुमकृत त्रतं दक्षिणामूत्युपास्तौ श्रौते चिन्तामणि च व्यभजत स महा-भारते दानधर्मान् ॥१॥

इति श्रीमत्पद्वाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिसुनोर्नीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे अनुशासनपर्वणि अष्टणष्टविकशततमोऽध्यायः॥१६८॥ अतः परमाश्वमेधिकं,पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः । वैद्याम्पायन उवाच । कृतोद्कं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः । पुरस्कृत्य महाबांहुकत्तताराकुळेन्द्रियः ॥ १

अध्येष्ट अध्य अध्येष्ट अध्येष

^{*} यश्यादिपर्वणि पर्वसंत्रहक्यनावसरे ' एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् । अध्यायानां शतं त्वत्र षट्चत्वा-रिशदेव तु । श्लोकानां तु सहस्राणि प्रोक्तान्यष्टौ प्रसंख्यया ' इत्युक्तम् । तथापि संप्रति पर्वण्यास्मिन् अध्यायाः १६८, श्लोकाश्च ७७०१ एतावन्त एव प्रायो दश्यन्ते । एतत्सुधीभिर्मृग्यम् ।

अयं प्रन्थः श्रीकिञ्जवडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदसात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डित-रामचन्द्रशास्त्रिणा परिशोधितष्टिष्पण्यादिना परिष्कृतस्त्रम् भारती जयतु ॥ शाकः १८५५ ॥

Shriman MAHABHARATAM

Part VI

Ashwamedhika parvan

HTIW

Bharata Bhawadeepa By Nilkantha.

Edited by

Pandit Ramachandrashastri Kinjawadekar.

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARAHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

Shake 1855.]

First Edition.

[A. D. 1933.

All Rights Reserved.

श्रीमन्महाभारतम्।

षष्ठभागे-आश्वमेधिकपर्व।

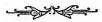
चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-भारतभावदीपाल्यटीकया समेतम्।

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम्।

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीध्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी' इत्येतैः संमुद्य प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५५] प्रथमं संस्करणम् ।

ि स्त्रिस्ताब्दाः १९३३

अस्य प्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशियत्रा स्वानत्तीकृताः।

॥ महाभारतम्॥

आश्वमेधिकपर्व।

-38-

विषयानुक्रमणिका ।

अ० %ो० विषय: पृष्टम् e PS श्ली० विषय: मुष्ठम्। (१) अश्वमेघपर्व १-२० मरुत्तकथां कथयेति युधिष्ठिरे-યુ 26 भीष्मायोदकं दत्वोत्तीर्य शो-णानुयुक्तो व्यासः मरुत्तोपाख्यानं केन पतितं कुष्णप्रेरितेन भीमेना-कथयन् मनुप्रभृतिवंशपरंपराया-श्वासितं युधिष्ठिरै प्रति धृतराष्ट्र-मुत्पन्नं करंधमपुत्रमविक्षितं संव-स्य विलापवाक्यम् ... २ ण्यं तत्पुत्रेण मरुत्तेन मेरुशिखरे 'अतीव मनसा शोकः' (२) कृतं यज्ञं स्वर्णमयीं तत्सामग्री 20 इत्यादिनाऽऽश्वासयन्तं श्रीकृष्णं च कथयति सम ... प्रति युधिष्टिरे भोविन्द् मयि या 'कथंवीर्यः समभवत' (१) इ-प्रीतिः ' (१०) इत्याद्यक्त्वा 'यदि त्यादिना राजवीर्यविषयकं यज्ञ-मामनुजानीयात्' (१२)इत्यादिना विषयकं च प्रश्नं कुर्वाते युधिष्ठिरे वनं गन्तुमनुक्षां प्रार्थयति तं सा-तदुत्तरं वद्न्दयासः करंधमं त-त्युत्रमविक्षितं च संवर्ण्यं तत्युत्रं न्त्वयन्द्रयासः अकृता ते मातिस्ता-त' (१५) इत्याद्यवाच मरुत्तं वर्णयंस्तत्कर्माण्याचल्यौ। 'युधिष्टिर तव प्रज्ञा' (१) इत्या-स्पर्धयेन्द्रेण भरुत्तं याज्यमपि २३ दिना पुरुषस्येश्वराधीनत्वं प्रति-त्यज' इति प्रेरितो बृहस्पातिस्त्य-पाद्य पापानिवृत्त्यर्थमश्वमेधेन यज-क्तुं प्रतिजज्ञे। तेनेन्द्रो हृष्टः सन् स्रोति व्यासेनोक्तं श्रुत्वा युधि-गुरुं प्रशस्य स्वभवनं ययो ... ६ ष्टिरः कोशाद्यभावमूळकं स्वासा-व्यासो बृहस्पतिमस्त्रसंवाद-33 मर्थ्य प्रकटयति स्म। युधिष्ठिरो-रूपमितिहासं द्याजहार। मर-क्तं श्रुतवता द्यासेन 'मरुत्तयज्ञे त्तेन यज्ञार्थं याचितो बृहस्पति-ब्राह्मणेरुत्सृष्टं द्रव्यं हिमालये बहु र्येदातं प्रत्याचच क्षेतदा बीडि-वर्तते तदानय तत्पर्याप्तं भावि-्तो गच्छन्स मध्येमार्ग संगतेन ष्यति' (२१) इति कथितं श्रुत्वा नारदेन पृष्टो बृहस्पतिवृत्तमुक्त्वा 'कथं यज्ञे मरुत्तस्य' (२२) इति 'गुरुणा प्रत्या ख्यातो जीवितुं युधिष्टिरेण पृष्टः स तत्कथियतुं नोत्सहे' (१६) इत्युवाच । आंगि-प्रतिजञ्ज रसं संवर्त गच्छ सत्वां याज-

अ०

9

श्लो

30

310

श्लो

विषय: पृष्ठम् यिष्यति' (१८-१९) इति नारद उपद्विश । तच्छुत्वा मक्तस्तस्य स्थिति पप्रच्छा ततो वाराण-स्यामुत्मत्तवेषेण शिवदर्शनार्थं च-ङक्रमीति। त्वं वाराण्सीद्वारि कु-णपं निधोहे तं दृष्टा यो निवर्तेत तं संवर्ते बुध्दा, शरणं गच्छ, तेन तवाहं केनाख्यातः इति पृष्टस्त्वं नारदस्त्वामाख्यायाप्तिं प्रविवे-शेति ब्रहीत्याह नारदः। मरुत्तो वाराणेसीं गत्वा नारदोपदिष्टे-नोपायेन संवर्त ज्ञात्वा तत्पृष्ठतो गच्छंस्तेन कृतान् पांसुवर्षणादीन् प्रकारान्सहमानो यदा न निववृते तदा संवर्तः परावृत्य वटच्छाया-यां निविवेश

कथमस्मि त्वया ज्ञातः' (१) इत्यादिके संवर्तप्रश्ने नारदोपदि-ष्टमुत्तरमभ्यधानमरुत्तः। त्वा तेन 'बृहस्पत्यनुज्ञामन्तरा नाहं त्वां याजायिष्यामि तं गत्वाऽ-नुज्ञां प्रार्थय' (१२) इत्युक्तो मरुत्तः पूर्ववृत्तं निवेद्य नाहं तं गच्छामी-त्युवाच । 'मया याज्यमानं त्वां बृहस्पतिपुरंदरौ द्विष्यातां कथं मे बुद्धिस्थैर्यं भविष्यति' (२०) इति संवर्तेनाक्षिप्तो मरुत्तो त्तपेत्सहस्रांशुः' (२२) इत्यादिश-पथपूर्वकं सङ्गतत्यागाभावं प्रात-जज्ञे तेन सन्तुष्टः संवर्तो 'गम-यिष्यामि शकेण समताम्' (२७) इत्याद्यवाच

'गिरेहिंमवतः पृष्ठे' (१) इत्या-दिना तपस्यन्तं महादेवमाख्याय स्रवर्णप्राप्तये तमार्राध्ययेतुं 'तस्मै भगवते कृत्वा' (१२) इत्यारभ्य 'तत्सुवर्णमवाष्स्यासि' (३३) इत्य-न्तं महादेवस्तोत्रसुपदिश्य सुव-र्णानयनार्थं ते नरा गच्छन्तु इत्या- विषयः पृष्ठम् ह संवतों मरुत्तम् । मरुत्तसंवतों-पदिष्टस्तोत्रपाठेनातुलं धनं सं-पाद्यातिमानुषं यज्ञसंविधि चके। तां समृद्धि दृष्टा सन्ततं वृहस्पति प्रतीन्द्र आगत्योवाच ... ९

'इन्द्रबृहस्पत्योः संवद्तोर्बृह-स्पतिना ' सर्वोपायैमेघवन्साने-यच्छ संवर्त वा पार्थिवं वा मरु-त्तम्' (७) इत्युक्त इन्द्रो मक्तं प्रति 'अय वृहस्पतिस्त्वां याज-यिष्यति तथाऽमरं च करिष्यति' (८) इत्यभिधातुमार्ग्ने प्रेषयाति स्म। इन्द्राज्ञयागतोऽधिर्मरुत्तेन प्रत्या-ख्यात इन्द्रमागत्य मरुत्तकाथितं न्यवेदयत्। तच्छुतवतेन्द्रेण पुन-र्गच्छ मत्सन्देशं यदि स न करि-ष्यति तदा तं वज्रेण प्रहारिष्या-मि (२४) इत्युक्तोग्निः 'गन्धर्व-राजो गच्छत्वहं राज्ञो विभोमि' (२५) इत्युक्त्वा च्यवननिद्दीनेन ब्राह्मणतेजः प्रशशंस

(१) (१) इत्युक्तवेन्द्रेण प्रेषितो गन्धर्वी धृतराष्ट्रो मरुत्तं प्रत्यागत्य 'बृह-स्पर्ति याजकं त्वं वृणीष्व' (५) इत्यादिकामिन्द्रसन्देशं कथयन्म-रुत्तेन प्रत्याख्यातो 'घोरो नादः श्रूयतां वासवस्य' (८) इत्याद्यवा-च । नदतो वासवस्य नादं श्रुत्वा मरुत्तेन प्रार्थितः संवर्तो भयं शकाद्येतु ते राजसिंह' (१२) इ-त्यादिनाऽऽश्वास्यान्यं वरं वृणी-ष्वेत्युवाच। 'साक्षादिन्द्र आग-त्य मम यज्ञे हविर्मृहातु' (१८) इत्यादिकं वरं प्रार्थयाते मरुत्ते संवर्तेनाहूत इन्द्रो महत्तेन स-त्कृतः। संवताँ शयेन्द्रेण सभादि-निर्माणे आज्ञप्ता देवाः सर्वे चकुः। इन्द्राद्यः सर्वे देवाः सोमपानं विधाय राज्ञानुज्ञाताः प्रत्ययुः।

१० ३७

-					
अ॰	<i>শ্</i> নী ০		विषयः	, 1	
	. 2	रुधिष्ठिरः	नियोग		मुष्ठम्
	-	राशीन्' (38) Ez	जा जात साजिल	1 कपस्य
		वाक्यं श्रुत्	वा वचः	या द्वा	व्यास-
	ą	ग्रष्टुममार्ट	में हुट । मिलागा	प्रदान	
₹१	२०	व्यासेन	वोधित	मारी ==	38
	- E	ांधवत्वा	சிவீரம்	नाप हत	शात- किन्द्रः
		तान्त्वयन	ग्रास्ट्रेन:	· 3	धिष्ठिरं —-
	4	त्युपदम्	, (5) वन	। जहा
		रीरस्थर	्र विजयम्	/ १८य एटेक्स	गद्ना
	त्र	योर्युद्धं वृ	32200D	ाप् <i>राशि</i> रेक्टिकेक	.xa-
A	ष्ट	। पद्शेन ए ====	निर्मोहेण	ाहतन स्टेग स	वाल-
7	হ	य बज्रेण	ਰਤਵਜਜ	्र्य ह	UHE-
	₹	-			0.0
दर	१६	' द्विचिध	ों जाय गे	ते ज्या	. 84
	(१) इत्य	ादिना ।	ता देवा जामीमा	14.
	दुः	खे निरूप	यैतदवा ह	1 21.001	ां जो
	णा	दिभिर्युः	पर्यन्तं त	न्यार्थ न	संदर्भ
	त्य	प्रसक्तं म	नसास	ह यन्	465
	त्यु	पदिदेश	वासदेवः		. १६
₹३ ः	२२	'न वाद्यं	दत्यम	Grant 2	(0)
	इत्स	गदिना	मनो जग	લ્ડ પ્લ ભારમં -	(3)
	त्या	गसुपदिश	नगा उपया स्नाहित्रज्ञे	पाय व	niH-
	द्रीर	ताः 'ना	हं शहर	36	119-
	(१:	२) इत्याः	द्या साभा	ा <u>अधितः</u> विकास	191
	• निष	कामानश	अमेघाटी:	म्यास्य स्थान	वाय
	विंत	यादिदेश		. जन्मान्	
१४ १	9 5	ा सद्वोप	हेर्रामा व		20
	ष्टिर	शोकं	प्रशिक्तः	रता थु	।घ-
	दीन	ात्मकर्त्	गनिने=	ग्य द्या	सा- १
	नयां	ते सम। ते	नायपद्र	1 पूचका क्रिपं	चु-
	धनं	तयौ चा	नवास्त्राः नवास्त्राः	11868	eut-
	युधि	ष्टिस्	भी हमा ली	.तद्। थर जामोह	22
	हिकं	विधाय	धनगर्व	114110	बद्-
	हस्ति	नापुरं इ	खाम खाम		
प ३५		पाण्डवेयै।	जिने गह		१९
	धनः	यौ कि	वकतः '	(2) =	9
	जान स	जियप्रश्न	वासह	ना जे अ	77.
	कायः	मामदधा	तं स्म वैः	TETTT	7-1
	वासुर	वाऽजन	प्रति '	विचि	ar o
	धरा	कुत्सा <i>े</i>	(१२) डन	ाराकः: वाह्यकः:	य १८
				3.10	41

अ॰ ,	श्लो०		विषयः	- 1	98म
•	1	द्वार्कां	गन्तुमनुष्	गमया	
	7	अजुनस्तु	दुःखाद् गुज	a	20
	1	_	7 3	,	

(२) अनुगीतापर्व-२०-१३०

१६ ४६ सभायां वसतोः केशवार्जुनयोः का कथ्राऽवर्तत इति जनमेजय-प्रश्ने वैशम्पायनस्योत्तरम्। सभां पर्यन्नर्जुनः कञ्चिद्रमणीयं समो-हेशमागत्य 'विदितं मे महाबाहो संग्रामे समुपासिते । माहात्म्यं देवकीमातस्तच ते रूपमैश्वरम् (५) इत्यादिना पूर्व युद्धारमभे भवता यदुक्तं तत्सर्वे मे नष्टं कौत्-हलं तु तच्छूवणेऽस्ति इत्याद्यवाच। श्रीकृष्णस्तु तं प्रति 'न च राक्यं पुनर्वेकुम् ' (११) इत्याद्याख्याय कार्श्वेद्राह्मणो ब्रह्मलोकाद्गगतो-ऽस्माभिः सत्कारपूर्वकं यदाह तत्कथयामि '(१५) इत्या-चाह स्म। अस्माभिः पृष्टो ब्राह्मणो भोक्षधर्ममाश्चित्य यद्पृच्छस्त-त्कथयामि ' (१७) इति प्रतिश्चाय काश्यपसिद्धसंवाद् कपिमतिहासं कथयन्काइयपं प्रति सिद्धेन कथितं स्वसिद्धिप्राप्तौ साधना-दिकमाचष्ट ...

काश्यपः सिद्धस्य पादावुप-संग्रह्य कथं शरीरं च्यवते इत्या-दीन्सप्त प्रश्नांश्यकार । क्रमेणोत्त-राणि वदन् सिद्धः 'कथं शरीरं च्यवते'' इत्यस्योत्तरम् 'आयुः कीर्तिकराणीह् '(६) इत्यादिनाभिधायान्ते " उपपत्ति तु वश्यामि गर्भस्याहमतः परम्' '(४२) इत्यनेन 'कथं चैवोप-पद्यते'इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमा-ख्यातुं प्रतिजञ्जे २४

्थातु भातजञ्ज २४ ८ ३५ 'शुभानामशुभानां च' (१) इत्यादिना पूर्वकृतशुभाशुभकर्म-

28

विषय: अ० परीतस्य गर्भप्रवेशादिकं प्रति-पाद्य शरीरग्रहणं चास्य केन पूर्व प्रकालिपतम' (२४) इति संश-यं ' शरीरमात्मनः कृतवा ' (२५) इत्यादिना निवतंयामास ब्राह्मणः २६ 'यः स्यादेकायने लीनः' (१) १९ ६६ इत्यादिना संसारतरणोपायमुप-दिशन 'अतः परं प्रवश्यामि'(१५) इत्यादिना योगशास्त्रं, योगसाध-नानि, चोपादिशाति सम ब्राह्मणः। ' भुक्तं भुक्तमिदं कोष्ठे ' (३९) इत्यादिषु शिष्यप्रश्लेषु 'यथा स्व-कां छे प्रक्षिप्य' (४५) इत्यादिनो-त्तरमभिधाय 'इदं सर्वरहस्यं ते' (५२) इत्यादिनोपसंहत्य शिष्यं विस्उय खयमप्यगच्छद्राह्मणः। श्रीवासुदेवोऽर्जुनं प्रत्येतद्भिधाय 38 'कच्चिर्देतत्त्वया पार्थ श्रुतमे-काग्रचेतसा ' (५५) इत्याद्य-वाच... ' भुक्तामेदं कोष्ठे ' इति प्रश्लो-२० २८ त्तरं विवृण्वन् वासुदेवो दम्पत्योः संवादरूपमितिहासं व्याजहार। 'कं च लोकं गमिष्यामि '(३) इत्यादिके ब्राह्मणीप्रश्ने 'सुभगे नाभ्यस्यामि ' (५) इत्यादिनो-त्तरमभ्यधाद्राह्मणः ३१ पूर्वोक्तोत्तरविषये दशहोत्-28 २६ विधानं कथयन् ब्राह्मणो मनसः प्राग्वागुत्पत्तिमभ्यधात् । 'क-स्माद्वागभवत्पूर्वे। कस्मात्पश्चान्म-नोऽभवत् ' (१०) इति ब्राह्मणीप्रश्ने ब्राह्मणो वाड्यसोर्भृतात्मनश्च सं-वादं कथयबुत्तरमभ्यधात्। 'अनु-त्पन्नेषु वाक्येषु ' (२४) इत्यादिके ब्राह्मणीप्रश्ने ब्राह्मणस्तदुत्तरं वदन् 28 वाङ्मनसयोरभयोरपि विशिष्ट-त्वमविशेषादाह... ... ३३ पतिविषये अत्राप्युदाहरन्ती

श्लो० विषय: मम् '(१) इत्यादिना सप्तहोतृणां विधानकथनपूर्वकं ब्राह्मणो ब्रा-ह्मण्याः 'सूक्ष्मेऽवकाशे सन्तस्ते' (४) इति प्रश्लोत्तरं कथयन् ब्राणा-दीनां सप्तानामितरेतरकार्यकारि-त्वाभावं प्रतिपाद्य ब्राणादीनां मनोधीनत्वं मनसोऽप्यर्धप्रकाश-कत्वं ब्राणाद्यधीनमितीन्द्रियमनः-संवादेतिहासमुखेनाह स्म... ३४:

'अत्राप्युदाहरन्तीमम्' (१) २४ इत्यादिना पश्चहोतृणां विधानं कथयन् 'समावात्सप्त होतारः' (३) इति ब्राह्मण्याक्षिप्तो ब्राह्मणः खस्रश्रेष्ठ्यविषये विवद्तां प्राणा-दीनां पञ्चानां ब्रह्मणा सह संवादं कथयन्त्रह्योक्तं सर्वेषामन्योन्याश्र-यत्वेन समं प्राधान्यमाह सम ३६

अत्र ब्राह्मणकाथितो नारददेव-813 मतसंवादः, तत्र 'सञ्जायमान-स्य जन्तोः प्राणादीनां पञ्चानां मध्ये कः पूर्वे प्रवर्तते ' (२) इति देवमतप्रश्ने येनायं सुज्यते जन्तु-स्ततोऽन्यः पूर्वमेति तम् ' इत्या-द्युत्तरं वद्नारदः 'केनायं सुज्य-ते जन्तः' (४) इति देवमतेन पृष्टः 'सङ्करपाजायते हर्षः' (५) इत्या-चाह स्म

पुनः 'अत्राप्युदाहरन्तीमम्' (१) २५ इत्यादिना चातुर्होत्रविधानकथनं प्रतिज्ञाय करणं कर्म कर्ता च मोक्ष इत्येव भाविनि' (३) इत्या-दिना तत्सर्वे कथियत्वाऽन्ते यज्ज्ञा-नायेन्द्रियजयो यस्मिञ्ज्ञाते सा-मानि गायन्ति तं नारायणं विद्धी-त्याह ब्राह्मणः

36 'एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्तां (१)इत्यादिना नारायणख-रूपंतस्यैव गुरुत्वेन शास्तृत्वं चा-ख्याय गुरुकथितमेकमेवोपदेशमा-

अ ० %ो	॰ विषयः ै पृष्टम्	8.0	श् <u>ट</u> ो०	विषयः पृष्ठम्
	त्मबुद्धा यथायथं गृह्ण-तीत्येताहि-			मामलर्क कथञ्चन। तवैव मर्म
	षये पन्नगदेवार्षेप्रभृतीनां ब्रह्मोपदे-			. भेत्स्यन्ति भिन्नमर्गं मरिष्यसि'
	शाख्यानं कथयाते सम ब्राह्मणः ४०			(७) इत्यादिना प्रत्याख्यातस्तप-
२७ २६				श्चर्या कृत्वा योगाख्येन वाणेने-
	'सङ्करपदंशमशकम' (१) इत्यादि-			न्द्रियाणि जित्वा सिद्धिमवाप।
	विशेषणविशिष्टं वनं प्रविष्टोऽ-			एवं पितृभिवौधितो रामस्तपश्च-
	स्मीति वद्न ब्राह्मणः क तद्वनं			चार ं ४७
	महाप्राञ्च' (३) इत्यादिना ब्राह्म-	33	१३	हृद्यवृद्धहेतुभूतं गुणत्रयं मुमु-
	ण्या पृष्टो 'नैतद्क्ति पृथग्भावः'	-		क्षुणा हेयामिति 'त्रयो वै रिपवः'
	(४) इत्यादिनोत्तराण्यभिधाय 'ए			(१) इत्यादिना प्रतिपाद्य 'अत्र
	तद्वेहरां पुण्यम्' (२४) इत्यादि-			गाथाः कीर्तयन्ति' (४) इत्यादि-
	नोपसञ्जहार ४३			नाऽम्बरीषकथिता 'भूयिष्ठं विजि-
2 26		-		ता दोषाः' (७) इत्यादिका गाथा
- TC				अभ्यभाषत ब्राह्मणः ४८
n	(१) इत्यादिना विदुषः खस्य कर्तृत्वाभावात्कतेनापि कर्मणा	33	२६	पूर्वोक्ताम्बरीषगीतायां छोम-
	वन्धो नास्तीति प्रतिपाद्य तांद्वेष-	1		निक्वन्तनमुक्तं तद्विषये ब्राह्मण-
	येऽध्वर्युयतिसंवादं व्याजहार	- 1- 1		जनकसंवादकप्रमितिहासं कथ-
				यति स्म ब्राह्मणो ब्राह्मणीं प्रति।
	ब्राह्मणः ४४			कर्सिश्चिद्पृराधे 'विषये मे न व-
९ २२				स्तव्यं' (२) इति जनकेनोक्तः क-
	ति प्रतिपाद्यितुं कार्तवीर्यसमुद्र-	P I sw		श्चिद्राह्मणस्तं प्रति 'आचक्ष्व विषयं
	संवादमब्रवीह्राह्मणः। कदाचि-			राजन' (२) इत्युवाच । तच्छूत-
	त्समुद्रतीरे विचरन्कार्तवीर्यः समु	1.4	1, 202	वतो जनकस्य 'पितृपैतामहे रा-
	दं प्रति वाणान्ववर्ष । तदा समु-			ज्ये वश्ये जन्पदे सति। विषयं
	े द्रेण भा मुञ्च नाराचान्' (४) इति भार्थितः संग्रामे मत्सदशं वीरं			नाधिगच्छामि विचिन्वन्पृथिवी-
		- Jevi		मह्म्' (८) इत्याद्युक्ति तथा प्रश्न-
	ं कथयेत्युवाच । समुद्रेण कथितं जामदृश्यं राममागत्य प्रतिकूळा-			मुखेन ूं अन्तवन्त्य इहावस्थाः '
	न्याचरतस्तस्य बाहुसहस्रच्छेद्-			(१५) इति वाक्यं च श्रुत्वा सन्तु-
	नपूर्वकं पराभवं चकार रामः।			ष्टो ब्राह्मणः 'त्विज्ञिज्ञासार्थमधेह
	एवं क्षत्रियान्वारंवारं निघ्नन्तं	- 1		विद्धि मां धर्ममागतम्' (२५)
	रामं प्रत्येकविंशतितमे युद्धे ऋ-	22		इत्याद्यवाच ४९
	चीकसुखास्तित्पतर आगत्य नि-	३३	2	'नाहं तथा भीरु चरामि
	वारयामासुः ४५	m/= /4*		लोके' (१) इत्यादिना खस्य सर्वा-
22	हिंसाया अकर्तव्यत्वे अलर्क-	7-2		त्मकत्वादिकमिभाय 'तस्मात्ते
્ઇ સર	्राहसाया अकतव्यत्व अळक- स्योतिहासं कथयामासुर्जामदृश्य-			सुभगे नास्ति' (८) इत्याद्यपदि-
	पितरः। अलको मही जित्वा	20	92	देश भ० वीत्रमल्पातमना शक्यं वेदितुं ना-
	स्थमं विचारं कुर्वन्निन्द्रियाणि	38	१२	
	जिगीषुर्भनःप्रभृतिषु बाणान्		. 11	कृतात्मना' (१) इत्यादिनाऽऽक्षे-
	ाजगाथुमगःअसृतिषु वाणान् युक्षंस्तैः 'नेमे वाणास्तरिष्यन्ति	9-4-6		पपूर्वकं येनैषा मतिर्लभ्यते तमु
	उजरता यन माणारतार्थान्त			पायं वदेति ब्राह्मणीयश्चे 'अरणीं

विषय: पृष्टम् 310 श्ली० विषयः पृष्ठम् अ० त्यादिनाऽध्यायेन रजसो विवर-ब्राह्मणीं विद्धि' (३) इत्यादिना णमकरोद्धह्या... ५७ ज्ञानाग्न्युत्पत्तिसाधनं कथयति 'अतः परं प्रवक्ष्यामि' (१)इत्या-स्म ब्राह्मणः । 'यदिदं व्रह्मणो 36 दिनाऽध्यायेन सत्त्वगुणं विवृणुते लिङ्गम्' (४) इत्यादिक पुजर्शहाणी-प्रश्ने 'अलिङ्गों निर्गुणश्चैव' (५) इ-सम ब्रह्मा... ५८ 'नैव शक्या गुणा वक्तुम्' (१) 38 24 त्यादिनोत्तरसाह ब्राह्मणः। 'तत-इत्याद्यध्यायेन गुणानामन्यो-स्तु तस्या ब्राह्मण्याः' (१०) इत्या-न्याश्रयत्वमुद्रेकादितारतम्येन ग-दिकां भगवेंद्रिक श्रुत्वांऽर्जुनः 'क त्यादिकं 'तमः शूद्रे रजः क्षत्रे नु सा ब्राह्मणी' (११) इत्याद्य-ब्राह्मणे सत्त्वमुच्यते' (१२) इत्या-पृच्छत्। भगवांश्च भनो मे ब्राह्मणं दिना शुद्रादिषु तमआदि सत्वं विद्धि बुद्धि मे विद्धि ब्राह्मणीम्। स्थावरादिष्वपि तत्सत्त्वं तथा क्षेत्रज्ञ इति यश्चोक्तः सोऽहमेव दानादीनामपि गुणभेदेन त्रैविध्यं धनञ्जय' (१२) इत्यादिदेश प्रतिपाद्य 'यत्किञ्चिदिह लोकेऽ-'ब्रह्म यत्परमं ज्ञेयं तन्मे व्या-स्मिन्' (२१) इत्यादिना सर्वस्य ख्यातुमहिसि' (१) इत्यर्जुनप्रश्ने गुणत्रयद्याप्तत्वं कथयति श्रीकृष्णो गुराशिष्यसंवादकथन-... ...49 ब्रह्मा... मुखेनोत्तरमाचचक्षे। 'कुतश्चाहं कु--'अव्यक्तात्पूर्वमुत्पन्नम्' (१) इ-80 तश्च त्वम्' (७) इत्यादिषु शिष्यप्र-त्यादिनाऽध्यायेनाव्यक्तान्महत्त-श्रेषु गुरुः ब्रह्मणोक्तामेदं सर्वमृषिप्र-त्त्वोत्पत्ति तत्स्वरूपं चाभ्यधाद्र-वरसेवितम्' इत्यारभ्य 'जहा-ति मृत्युजनमनीं (२२) इत्यन्तेनो-'य उत्पन्नो महान्पूर्व' (१) इ-पदिश्य 'प्रवश्येऽहम्' (२४) इत्या-88 महतोऽहङ्कारोत्पर्ति दिना प्रजापतिभरद्वाजाद्यैः 'कथं कर्म कियात साधु' (२९) इत्यादि-तत्स्वरूपादिकं चाह स्म ब्रह्मा ६० 'अहङ्कारात्प्रसृतानि'(१) इत्या-४२ पृष्टा ब्रह्मा यदुवाच तदाभिधास्ये दिनाऽध्यायेनाहङ्कारात्पञ्चभृतो-इति प्रतिजञ्जे। प्रजापत्यादिभिः त्पस्यादिकमेकादशेन्द्रियाणामुत्प-पृष्टो ब्रह्मा 'सत्याद्भतानि जाता-ति चाख्याय तेषामध्यातमाधि-नि' (३२) इत्यादिनाऽध्यायशेषेण भूताधिदैवतादीन्यभिधाय तज्ज-सर्वेप्रश्नानामुत्तराण्यभिधाय पञ्च येन ब्रह्मप्राप्तिं प्राप्तब्रह्ममावस्य स-विंशतितत्त्वान्यभिद्धाति र्वस्तुत्यत्वं चाभ्यधाद्भह्या.....६४ प्राप्तब्रह्ममावस्येभ्वरत्वं समर्थ-83 ४२ ३६ ३६ 'तद्व्यक्तमनुद्धिकम्' (१) इत्या-यितुं 'मनुष्याणां तु राजन्यः' दि उक्तान्येव तत्त्वानि विवृण्व-(१) इत्यारभ्य 'ब्राह्मणा धर्मसेतवः' न्त्रह्मा 'तमसो मिथुनं सत्त्वं स-(१७) इत्यन्तेन विभूतीराख्याय त्त्वस्य मिथुनं रजः (६) इत्यादि-'अत ऊर्ध्वं प्रवस्थामि' (२०) इ-ना गुणानां मिथुनान्यां ख्याय 'सं-त्यादिना नियतं धर्मलक्षणमुक्तवा मोहोऽज्ञानमत्यागः' (१२)इत्यादि-'गुणानां ग्रहणम्' (२८) इत्यादिना ना तमसो गुणादिकं व्यवृणोत ५६ घ्राणादीन्द्रियैर्गन्धादिग्रणग्रहण-'रजोऽहं वः प्रवक्ष्यामि' (१) इ-

To

48

अ०	श्ली०	विषयः े पृष्ठम्
		माख्याय 'अलिंगग्रहणः' (३६) इ-
		त्यादिनेन्द्रियात्राह्यो नित्यः क्षे-
		त्रज्ञः इत्याद्यादिदेश ब्रह्मा६६
88	२२	'यदादिमध्यपर्यन्तं' (१) इत्या-
		दिना जन्मादियुक्तं ग्राह्यं कर्म-
		साध्यं च निरूप्य ' सर्वे क्षयान्ता
		निचयाः ' (९) इत्यादिना सर्व-
		स्यान्तवस्वं ज्ञानस्यानन्तत्वं च प्र-
		तिपाद्य ज्ञानेन सर्वपापमुक्तत्वम-
		भ्यधाद्रह्मा ६७
84	5,4	'बुद्धिसारं मनःस्तम्भम्' (१)
		इत्यादिना कालचकं निरूप
		तिन्वृत्युपायमाख्यास्यन् गृह-
		स्थाद्धितुर आश्रमाननुत्रस्य
		'संस्कारैः संस्कृतः'(१५) इत्यादि-
		ना गृहस्थिमानाचष्ट ब्रह्मा ६८
ઇદ	96	'पवमेतेन मार्गेण' (१) इत्या-
		दिना ब्रह्मचर्यधर्मान् 'एवं युक्तो
100		जयेत्स्वर्गम् ' (१७) इत्यादिना वा-
		नप्रस्थधर्मान् 'गृहस्थो ब्रह्मचारी
		च' (१८) इत्यादिना संन्यासिध-
		माध्यादिदेश ब्रह्मा ७०
819	१७	'संन्यासं तप इत्याहुः' (१) इ-
		त्यादिना संन्यासिधमाननूद्य 'अ-
		व्यक्तयोनिप्रभवः' (१२) इत्यादि-
	•	ना रूपकेण ब्रह्मवृक्षं प्रदश्यं ज्ञाना-
		सिना तच्छेदनान्मुच्यते इत्याह
		ब्रह्मा ५१
ટડ	१३	'केचिद्रह्ममयं वृक्षम्' (१)इत्या-
C. C.	24	दिनोक्तमेवोपदेशं पुनरनुवद्ति
છર	१७	स्म ब्रह्मा ७२ संशयमापन्नानामृषीणां 'को वा
03	10	स्विदिह धर्माणाम्' (१) इत्यादिना
40	५६	ऽध्यायेन प्रश्नः७३ 'हन्त वः संप्रवश्यामि' (१)
70	74	इत्यादिना ज्ञानमार्गस्यैव श्रष्टियम-
		भिद्धानो हिंसापराणां नरक-
		प्राप्तिं सकामकर्मकारिणां जन्मा-
		दिमत्त्वं चाभिधाय 'अतः
		परं प्रवक्ष्यामि' (७) इत्यादिना स-

श्लो॰ विषयः पृष्ठम्
स्वक्षेत्रज्ञयोः संयोगवियोगौ प्रतिपाद्य यथाध्वानमपाथेयः' (१९)
इत्यादिना कर्मणां फलप्राप्तौ संदेहमुद्भाद्य यथाणवं महाघोरम्'
(२६) इत्यादिना संसारसमुद्रतरणसाधनत्वेन गुरुरूपनौकाश्रयणं प्रतिपाद्य यन्नैव गन्धि नो रस्यम्' (३०) इत्यादिना ज्ञेयस्वरूपं निरूपयन् महदाद्याकाशान्तानां स्वरूपगुणादिकं संवर्ण्य पुरुषस्य सर्वेभ्यः परत्वादिकमभ्यधाद्रह्मा... ७६

42 'भूतानामथ पञ्चानाम् ' (१) इ-त्यादिना क्षेत्रज्ञपर्यत रूपत्वं मनसोऽ मिधाय मनो नियम्येन्द्रियाश्वादि-युतं ब्रह्मरथं 'अव्यक्तादि विशेषा-न्तम्' (७) इत्यादिना ब्रह्मवनं तत्र क्षेत्रविदः सञ्चारं चाख्याय ब्रह्म-ज्ञाने साति प्रसादीनां सर्वेषां लयं प्रदर्भ 'प्रजापतिरिदं सर्वम्' (१४) इत्यादिनेन्द्रियमनसामैका-अयरूपेण तपसा देवादीनां प्रजा-पतिकर्तृकं सर्जनम् 'ध्यानयोगेन शुद्धेन' (२२)इत्यादिना प्रसन्नान्तः-करणस्य सुखोपचयप्राप्त्यादिकं च प्रतिपाद्य ' एतद्वः सर्वमाख्या-तम् ' (४०) इत्यादिनोपसंहृत्य गु-रुः 'इत्युक्तास्ते तु मुनयः' (४१) इ-त्यादिना ब्रह्मणोपदिष्टं कृतवतां मुनीनां लोकप्राप्तिमभिधाय स्व-शिष्यमपि 'त्वमप्येतदाचर' (४२) इत्युपादेशाति स्म। एतत्कथयन्तं वासदेवं प्रति 'को न्वसौ ब्राह्मणः' (४५) इति पप्रच्छार्जुनः। वासुदेव-स्तु 'अहं गुरुर्महाबाहो !' (४६) इ-त्याद्युक्तवा 'यदि तव मयि श्रद्धा तर्हि मदुक्तं सम्यगाचर मोक्षं प्राष्स्यसि' (४७-४८) इत्यभिधा-येद्मेव गीतारूपेण मया प्राग्य-दिशमिति प्रतिपाद्य द्वारकां गन्तु-

श्लो०

34

26

श्लो० विषयः पृष्ठम् अ० अ० मिच्छामि' (५०) इत्यक्ते अर्जुनस्तु हस्तिनापुरंगत्वा युधिष्ठिरानुंज्ञया गन्तुमईसीत्यव्रवीत्...७९ ॥ इति अनुगीता समाप्ताः॥ स्वाज्ञया दारुकेण योजितं र-42 66 थमारुह्य कृष्णार्जुनौ हस्तिनापुर-माग्त्य भृतराष्ट्रादीनभिवाद्यार्जु-नगृहे निरुष्य प्रात्येधिष्ठिरमाग-त्य श्रीयमाणेन तेनानुज्ञातौ निष-दतुः। ततोऽर्जुनप्रार्थितस्य युधि-ष्टिरस्याज्ञया द्वारकां गन्तुं प्राधि-तः श्रीकृष्णोऽनुयातान् विदुरा-दीन्निवर्षे सुभद्रासहितो जगाम पाथ गच्छन् श्रीकृष्णो मध्ये 375 २६ मीलितेनोत्तंकेन 'कचिच्छौरे त्व-या गत्वा कुरुपाण्डवसद्म तत्। कृतं सीभ्रात्रमचलम्' (१०) इत्या-दि पृष्टः 'कुशो यत्नो मया पूर्वम् ' (१५) इत्याद्यवाच । कोधेन शापंत्र दातुं प्रवृत्तमुत्तङ्कं प्रति 'शृणु में विस्तरेणेद्म' (२३) इत्याचाह स्म श्रीकृष्णः... ...८२ 'ब्रहि केशव तत्त्वेन' त्वमध्या-त्ममनिन्दितम् । श्रुत्वा श्रेयोऽभि-धास्यामि शापं वा ते जनाईन' (२) इत्युत्तङ्केनोक्तः श्रीकृष्णः 'त-मो रजश सत्त्वं च विद्धि भावा-न्मदाश्रयान्' (२) इत्यादिनाऽ-ध्यात्मतत्त्वोपदेशसुपदिद्शे...८३ 'अभिजानामि जगतः कर्तारं

त्वां जनाद्ने (१) इत्यायको वि-

भगवांस्तद्शीयामास । उत्तङ्कस्तु

तर्इष्ट्रा भीतः सन् पूर्वरूपद्शनं

प्रार्थयति सम । ततः प्रसन्नेन भग-

वता वरं याचस्वेत्युक्तेनोत्तङ्केन

मरुदेशे जले याचिते विश्वरूपमुप-

संहत्य यदा तव जलेच्छा भवे-

त्तदा मिचन्तनं कुर्वित्युक्तवा द्वा-

श्वरूपद्दीनार्थमुत्तङ्केन

विषय: पृष्ठम् रकामगाच्छीकृष्णः। मरुद्शे भ्र-मञ्जू इत्वितः सन्नच्युतं सस्मार, तदा कश्चिन्मातङ्ग आगत्य मत्तो जलं गृहाणेति वदंस्तेन प्रत्याख्या-तोऽन्तर्दधे। तत उत्तङ्कः कृष्णे-नाहं वञ्चित इति यावद्विचार-यति तावदाविर्भृतो विष्णुमात-क्रहस्तेनोदकं दातुं तव न योग्य-मिति तेनोक्तमिन्द्रवृत्तान्तमभि-धाय यस्मिन्नहनि तवेच्छा भवे-त्तिसम्बहीन जलपूर्णाः पयोधरा भविष्यन्ति ते चोत्तङ्कमेघा इति नाम्ना ख्याता भविष्यन्तीत्यभ्य-धात्। तच्छूत्वोत्तङ्कस्तुतोष ...८४

'उत्तङ्कः केन तपसा'(१) इत्या-दिके जनमेजयेन पृष्टे वैशम्पायन उत्तङ्कस्य तप आदि कथयति सम। गौत्मशिष्य उत्तङ्को बहून्यहानि गुरुगृहे वासं कुर्वन्कदाचिद्रना-त्काष्ठभारं शिरसा धृत्वा गृहमा-गत्य यावत्काष्ट्रभारं त्यजीत ता-वत्काष्टलयां धवलां स्वजटां दङ्घा खस्य जरां ज्ञात्वा विलपन्गुरुणा गौतमेन गृहगमनाथमनुज्ञातो 'गु-र्वर्धे कं प्रयच्छामि' (२०) इत्युवा-च। तुष्टेन गुरुणा 'दक्षिणा गुरु-तोषो वै' (२१) इत्यनेन गुरुसंतो-षमेव दक्षिणात्वेनाङ्गीकृत्य 'यदि त्वं युवा भविष्यसि तदा मत्क-न्यां पत्नीत्वेन ददामि' (२२-२३) इत्युक्तो युवा भृत्वा तत्कन्यां प्र-तिगृह्य गुरुदक्षिणार्थे प्रार्थितया गुरुपत्न्याऽहल्यया ' सौदासप-त्न्या विधृते कुण्डले आनय'(२९) इत्युक्तस्ते आनेतुं सौदासं राश्रस-भावापन्नं प्रति जगामोत्तङ्कः। अ-हल्यातस्तद्भृतान्तं श्रुत्वा चिन्त-यनगौतमस्तया प्रार्थितस्तद्वक्षणं प्रतिजज्ञे...

सौदासं प्रति गत उत्तङ्कस्तेन

श्लो० अ० विषयः 🚺 पृष्टम 370 श्लो० विषय: सहोक्तिप्रत्युक्त्यनन्तरं तत्पत्नीं भिमन्युश्राद्धादिकमभिधाय व्या-मद्यन्तीं प्रत्यागत्य मणिकुण्डले सेन कृतं कुन्त्या उत्तराया अर्जुन-याचितवान्। सा च राज्ञोऽभि-स्य चाश्वासनं धर्मराजं प्रत्यश्व-ज्ञानमानयेत्युवाच... ... ८७ मेधकरणाज्ञाकरणादिकं चाचष्ट मद्यन्तीवाक्यादुत्तङ्कः पुनरा-गत्य सौदासात् न चैंचैषा गतिः . अुद्वैतद्वचनम्' (१) इत्यादिना क्षेम्या' (२) इति स्होकरूपमभिज्ञा-व्यासवाक्यश्रवणोत्तरं युधिष्टिरः नमादाय तस्यै निवेद्यति सम। त-किमक्रोत्, मरुत्तेन मह्यां निश्चितं द्भिज्ञानं श्रुत्वा तया दत्ते कुण्ड-धनं च कथमवापेति जनमेजय-ले गृहीत्वा पुनः सौदासमागत्य प्रश्ने वैशम्पायन उत्तरमाचख्यौ तेन सहोक्तिप्रत्युक्त्यनन्तरं नि-'श्रुतं वो वचनं वीराः' (४) इत्या-मध्येमार्ग केनचित्पन्नगेन दिना युधिष्ठिरेण व्यासोपदिष्ट-कुण्डलहरणे विहिते नागलोकं मरुत्तनिहितधनानयनाद्यं कथं गन्तुं दण्डोन वल्मीकविदारणे प्रव-कर्तव्यामिति भ्रातृषु पृष्टेषु सत्सु वृते। ब्रोह्मणरूपेणेन्द्रेण बोधितो 'रोचते मे महाबाहो' (११) इत्या-यदान निववृते तदा तक्तिश्चयं दिकं सोत्साहं भीमवाक्यं श्रुत्वा ज्ञात्वेन्द्रेण दण्डे वज्रास्त्रे योजिते हुए युधिष्ठिरेऽर्जुनादिभिरपि तथै-झटिति सञ्जातेन मार्गेण नागली-वेत्युक्ते सर्वे पाण्डवाः सुमुहूर्ते कं गतो यदा कुण्डलप्राप्ती निरा-स्वास्तिवाचनादिपुरःसरं ब्राह्मणा-शोऽभवत्तदा कश्चिदश्वत्थस्तत्रा-दीन प्रदक्षिणीकृत्य निर्ययुः ९४ गत्य 'धमस्वापानमेतन्मे' (४२) ससैन्येषु पाण्डवेषु निर्गतेषु १६ इत्युवाच । अश्ववाक्यात्तदपानं तन्मध्ये' विराजमानो युधिष्ठिरो धमाति तर्सिमस्तद्रोमकूपेभ्यो निर्ग-द्रव्यदेशमागत्य समे शुभे देशे तेन धूमेन द्याकुलैनाँगैः सत्कार-सेनाया निवेशं चकार। ततः पूर्वकमोर्पेते कुण्डले गृहीत्वा गु-सर्वे पाण्डवा ब्राह्मणाज्ञया जल-रुपतन्यै निवेद्यति समा८९ मात्रं पीत्वा तां रात्रिं क्रशसंस्तरे-२१ 'उत्तङ्कस्य वरं दत्वा'(१) इत्छा-वृषुः दिक जनमेजयप्रश्ले वैशम्पायनः 'क्रियतासुपहारोऽद्य' (१) इ-२३ त्यादिना ब्राह्मणैरुपदिष्टं रुद्रब-श्रीकृष्णस्य द्वारकागमनादिकम-लिदानादिविधि कृत्वा तद्धनं भ्यधात् युद्धवृत्तान्तज्ञानार्थं वसुद्वेन खानथित्वा नानाविधानि पात्रा-03 दीनि धनानि च गृहीत्वा हस्ति-पृष्टः श्रीकृष्णोऽभिमन्युवधवर्ज सर्व कथयति सम नापुरमाजगाम युधिष्ठिरः ...९६ ६३ अभिमन्युवधं कथयेत्युक्त्वा 'अश्वमेघद्र्शनार्थं श्रीकृष्णादि-६६ २९ मूर्चिछतायां सुभद्रायां दुःखितेन षु हस्तिनापुरमागतेषु सतसु प्रस्-वसुदेवेन पृष्टः श्रीकृष्णोऽभिमन्यु-ताया उत्तरायाः सकाशादश्व-युद्धकथनपूर्वकं तमभिधाय कुन्ती-ै त्थामशस्त्रपीडितः श्वभूतः परी-कृतं सुभद्राऽऽश्वासनमुत्तराऽऽ-क्षिजाहो। तत्र जनको लाहलं श्र-श्वासनादिकं चाकथयत ... ९३ त्वाऽन्तःपुरं प्रविष्टं श्रीकृष्णं प्राते

कुन्ती 'वासुदेव महाबाहो' (१५)

वैशम्पायनो वसुदेवादिकृतम-

28

	-			-	
अ०	श्लो०	विषयः पृष्ठम्	अ०	श्लो॰	
		इत्यादिना भवता पूर्वप्रविज्ञात-	-		प्रार्थितो दयासः 'चै इयां पौर्णमा-
		मश्वत्थामहतस्यैतस्योज्जीवनं कु-			स्यां तव दीक्षा भविष्याति यज्ञ
		वित्याद्याह सम्। एवसुकृत्वा भू	THE SALES		संभाराः सम्भियन्ताम्' (४) इ-
		मौ पतितां तां प्रति कृष्ण आ-	-		त्याद्यवाच । ततो युधिष्ठिरो यज्ञ-
		श्वासयामास ९७			सम्भारानाहत्याश्वरक्षणार्थमर्जुनं
६७	१९				पुररक्षार्थं भीमं, नकुलं सहदेवं च
		सती 'पुण्डरीकाक्ष पश्य त्वम्'			कुटुम्बतन्त्रे न्ययोजयत १०३
- 1		(२) इत्याग्रुवाच ९८	७३	26	दीक्षाकाले व्यासादयो युधि-
६८	રક	सुभद्रावाक्यमङ्गीकृत्य परि-			ष्टिरं दीक्ष्यित्वाऽश्वं मुमुचुः। तं
		क्षिजन्मगृहप्रविष्टं द्रौपद्या प्रद-			रक्षितुमर्जुनः पौरादिभिराशास्य-
		र्शितं श्रीकृष्णं प्रति 'पुण्डरीकाक्ष			मानो विजयस्तत्पृष्ठतो निर्जगाम।
		पश्यावाम्' (१२) इत्याद्यवाची-			अर्जुनस्य बहुभिजीतानां युद्धानां
50	२४	त्तरा ९९ पतं विल्लंय भूमौ पतित्वा			मध्ये महान्ति युद्धानि वश्यामी-
40	10	पुनरुत्थाय स्वाङ्क पुत्रमारोज्य			कि प्रतिजन्ने वैशम्पायनः १०४
		पुनर्विलपन्त्या उत्तराया विलाप-	१३८	३४	अश्वोद्देशेनार्जुनस्य त्रिगर्तैः
		वाक्यानि श्रुत्वा श्रीकृष्णोऽप उप-		•	सूर्यवर्भणा, घृतवर्मणा च सह
		स्पृश्य ब्रह्मास्त्रं प्रतिसंहत्य परि-			जातं युद्धं वर्णयति स्म वैशम्पा-
		क्षिजीवनार्थे प्रतिज्ञ । तत्प्रभा-			यनः १०५
		वाद्वालकः° शनैः शनैः प्रास्प-	194	२०	आग्ज्योतिषपुरं गतेऽश्वे तत्र
		न्दत १००			भगदत्तपुत्रेण वज्रदत्तेन सहार्जुन-
190	28	'ब्रह्मास्त्रं वृयदा राजन्' (१)	-		स्य दारुणं युद्धममूत् १०६
		इत्यादिना परीक्षिज्जनमवृत्तान्त-	इंश	२६	दिनत्रयपर्थन्तं प्रचलिते युद्धे
		माख्याय मासजाते परिक्षिति			चतुर्थेऽहिन कुद्धो वज्रद्त्तोऽर्जुन-
		रत्नान्यादायागतान्पाण्डवान्प्रति			मधिक्षिण्य गजारूढो युगुधे,
		यदूनां प्रत्युद्रमनादिकमभ्यधाद्वै-			अर्जुनश्च तदीयं गजं हत्वा तं
		शम्पायनः १०१			पराजित्य चैज्यामश्वमेधार्थं त्व-
					मागच्छेत्याज्ञापयति सम १०७
७१	२६	्रुरुणेन प्रत्युद्गताः पाण्डवा	99	३२	सैन्धवैः सह युद्धं कुर्वन्नर्जुन-
		हस्तिनापुरं प्रविदय परिक्षिज्ञीव-			स्तद्वाणवृष्ट्या मोहं प्राप्तो देव-
		नादिवृत्तान्तं श्रुत्वा श्रीकृष्णं पूज-			र्ष्यादिमिर्वर्द्धिततेजाः पुनर्यु-
		यामासुः। ततः केनचित्कालेना-	-		युधे १०८
		गतो ज्यासो युधिष्ठिरेण 'सवत्प्र-	96	४९	सैन्धवार्जुनयोर्युद्धे प्रवृत्तेऽर्जु-
		सादाद्भगवन्' (१३) इत्यादिना	,		नो 'युद्धे राजानो न हन्तव्याः
		प्रार्थितोऽभ्वमेघं कर्तुमनुजज्ञे।			किन्तु केवलं जेतव्याः' (९) इत्या-
		व्यासवाक्याद्श्वमेधकरणे मति			दि युधिष्टिरवाक्यं स्मृत्वा चिन्त-
		कृत्वा युधिष्ठिरेण देवकी सु-			यन्नर्जुनः सैन्धवान्प्रति श्रेयो वदा-
		प्रजा देवी ' (१९) इत्यांदिना प्रा-			मि युष्माकम्' (१०) इत्याद्यवाच।
100		र्थितः श्रीकृष्णः 'यजस्व मद्नु-	5 87		ते च तच्छूत्वा कुद्धाः सन्तः पुन-
		ज्ञातः' (२५) इत्याद्यवाच १०२			र्युर्युधिरे। युद्धं निवारियतुं पौत्रं
७२	२६	युधिष्ठिरेण यज्ञदीक्षाग्रहणार्थ	1		पुरस्कृत्यागताया दुःशलाया उ

८२ ३०

63

२०

अ० ঞ্চীত ब्रिषय: पृष्टम् क्तिप्रत्युक्त्यनन्तरमर्जुनेन विस-र्जिता सा योधान्निवर्त्य स्वगृहं जगाम। अर्जुनोऽपि सैन्धवान् जित्वाऽश्वमनुययौ । अश्वञ्चार्जुन-सहितो मणिपूरपतेदेंशं जगाम स्विपतरं प्रति विनयेनागतो 198 36 बभ्रवाहनः 'प्रिक्रियेयं न ते युक्ता' (३) इत्यादिनाऽधिक्षिप्तो यदा चिन्तयति सम तदा तद्सहमान-या महीं भित्त्वाऽऽगतया नाग-कन्ययोल्या प्रतिबोधितो युद्धं कुर्वन्नर्जुनवाणपीडितस्तं हृद्ये भित्त्वा निपात्य स्वयमपि पपात। तदा चित्राङ्गदा रणाजिरमागत्य निहतं पतिं दद्शं १११ ६१ चित्रांगदा बहु विलप्य मूर्चिछ-ता पुनः संज्ञां लब्ध्वा तत्रोलूपीं दृष्ट्वा तां प्रति 'उल्रुं ि पश्य भर्ता-रम्' (३) इत्याद्यभिधाय भर्तारं प्रति 'उत्तिष्ठ कुरुमुख्यस्य' (९) इत्याद्यक्तवा पुनकलूपीं प्रति 'उलू-पि सांधु पश्येमम्' (१२) इत्याद्य-दीर्थ पतिचरणसमीपे प्रायोपवे-शनमकरोत्। लब्धसंक्षो बभु-वाहनः पतिचरणानुशायिनीं मा-तरं दृष्टा विल्प्योलूपीं प्रति 'पश्य नागोत्तमसुते' (३१) इत्यात्यभि-धाय प्रायोपवेदानं चकार । उलू-पी स्मरणमात्रेण संनिहितं सञ्जी-वनमणि गृहीत्वा ब्रमुवाहनं प्रति 'उत्तिष्ठ मा श्रुचः पुत्र' (४४) इत्या-चभिधाय तस्मै सञ्जीवनं मणि-मदात्। बभुवाहनानिहितेन मणि-ना हृदि स्पृष्टोऽर्जुनो लब्धसंज्ञो बभुवाहनमालिङ्गर्य 'किमिदं ल-क्यते सर्वम्' (५८) इति पप्रच्छ। एवं पृष्टः स उल्रूपी पृच्छयतामि-त्यव्रवीत ११३ 'किमागमनकृत्यं ते' (१) इत्य-

श्हो० विषयः र्जुनेनानुयुक्तोलूपी 'न मे त्वमप-राद्धोऽसि' (५) इत्यादिना युद्धे-ऽधर्मेण भीष्महननात्कुद्धानां वसु-नां शापं स्विपतृप्रार्थिते भ्यः स्ते-भ्यः शापमोचनीप्रकारं चामिधाय तद्वुद्धपो मयायं यत्नो विहित इत्याद्याह सम। एतच्छृत्वाऽर्जुनः प्रीतः सत् 'सर्व में सुप्रियं देवि' (२२) इत्युलूपीं प्रत्युक्तवा 'चै-ज्यां पौर्णमास्यामश्वमेधं द्रष्टुं मा-त्भयां सहागच्छ' (२४) इति बम्-वाहनमादिश्य भार्याभ्यामनुज्ञातः प्रययौ ११४ राजगृहपुरमागतेऽभ्वे तदाधि-पतिना सहदेवपुत्रेण मेघसंधिना सह युद्धं कुर्वन्नर्जुनस्तं पराजित्य यज्ञार्थमागमनमादिशति मागधेनाचिंतोर्जुऽनो दक्षिणां दिशं गत्वा तत्र शिशुपालसुत-शरभप्रभृतीक्षित्वा सौराष्ट्रदेश-

विचरन्गान्धारानग-सत्कृतो च्छत 58 गान्धारदेशाधिपतिना शकु-निपुत्रेण युद्धं कुर्वन्नर्जुनस्तं परा-यज्ञार्थमागमनमादिशति ... ११६

मागतों द्वारवत्यासुत्रसेनादिभिः

24 हस्तिनापुरमागन्तुं परावृत्तम-82 श्वं चारमुखाच्छ्रवा युधिष्ठिरे-णाइसो भीमो ब्राह्मणान् पुरस्कृ-त्य प्राज्ञैः शिविपिभर्यज्ञवाटं ब्राह्म-णानां राज्ञां च निवासयोग्यानि गृहाणि च निर्माय राज्ञामाकार-णार्थे दूतान् प्रेषयामासा आगतानां राज्ञां सत्कारार्थमन्नपानादिप्रेष-णार्थे दूतानादिइय समागतान्मुनि-गणान्सत्कर्तुं युधिष्ठिरः स्वयमेव दम्मं परित्यज्य ययौ। 'तस्मिन्यश्चे

370

अ० क्षो० विषयः पृष्टम प्रवृत्ते तु' (२७) इत्यादिना अवृत्ते यज्ञे सम्भाराद्कं वर्णयति सम्बे-शम्पायनः समागतान्राज्ञो हट्टा याधिष्ठि-रेणाज्ञतो भीयः सर्वान् पूजया-मास । अथ गृोविन्द्रे वृष्णिभिः सह बलदेवं पुरस्कृत्यागतो ध-मेंण सत्कारपूर्वकं कृतप्रश्लो दूत द्वारा श्रुतमर्जुनसन्देशं 'यथा चा-त्ययिकं न स्यात्' (१६)इत्यादिकं कथंयति सम *** श्रीकृष्णवाक्यं श्रुतवता युधि-ष्टिरेण 'अयमर्जुनः किनिमित्तम् सदा सुखवार्जितः' (३) इति पृष्टः श्रीकृष्णोऽर्जुनस्य सदा भागित्वे सद्गप्रवासित्वे हेतुभूतमनिष्टलक्षणं । कथयात स्म। एव परस्परभाषणा-दिके प्रचिति तत्रागताहृताद्र्जुं-नागमनं श्रुत्वोपयातैर्युधिष्ठिरादि-भिः सह कर्णमुखाः 'दिष्ट्यासि पार्थं कुरालीं (१९) इत्यादिका नराणां वाचः शृण्वन्नर्जुनो यज्ञ-वाटं प्रविवेश। एतस्मिन्नेव काले मात्भ्यां सहितो वसुवाहन् आग-त्य वृद्धाभिवाद्न पुरःसरं कुन्त्या गृहे प्रविवेश ••• 66 80 द्रौपद्यादिभिः सत्कृते उल्लूपी-चित्राङ्गदे कुन्तीगृह ऊषतुः वसू-वाहनश्च धृतराष्ट्रादीनप्रत्युपतस्थे। ते च तं सम्मानयामासुः। तृतीये दिवसे व्यासेन 'दक्षिणात्रैगुण्यं कुरु, तेनाश्वमेधत्रयं भाविष्यति' (१५) इत्युपदिष्टो यज्ञदीक्षां ज-त्याह युधिष्टिरः। याजकाश्चोक्तं यज्ञश्रममस्खालितं कुर्वन्तो यूपा-दिकं कल्पयांचकुः। पूरे च त्रि-

८९ ४४ अश्वमालभ्य तस्य वपा मन्या-न्यङ्गानि चाम्रौ हुत्वा यज्ञं समा-

शतीं पशूनां ववन्धुः ...

श्लोर् विषयः ABH. पयामासुः षोडशर्त्वजः। युधि-ष्टिरोऽपि ब्राह्मणेभ्यो निष्काणि कोटिशो दत्वा व्यासादिभ्य ऋ-त्विग्भ्यो वसुन्धरां दक्षिणात्वेन ददौ। ततो इयासवाक्याच्छी-कृष्णवाक्याच वसुन्धरामूल्यं त्रि-गुणं हिरण्यं विततार। ब्राह्मणाश्च मुद्ताः सन्तः खान् स्वानाल-यान् जग्मुः। राजभ्योऽपि रत्ना-दीनि दद्युधिष्ठिरो वभुवाहनं विपुलेन वित्तेन सत्कृत्य प्रास्था-पयत्। दुःशलापौत्रं च स्वराज्ये-भ्यषेचयत्। कृष्णादीन्वृष्णिवी-रागपि सत्कारपूर्वकं विसजयाति स्म। 'एवं वभूव यज्ञः सः' (३९) इत्यादिना यज्ञं प्रशशंस वैशम्पा-

'पितामहस्य यज्ञे यत्किञ्चि-९० १२० दाश्चर्यमभूत्तत्कथय' (१) जनमेजयप्रश्ले चैशस्पायनस्तदा-ख्यातुमुपचक्रमे। अश्वमेधे नि-वृत्ते तत्र कश्चिन्नकुल आगत्य मनुष्यवाचा 'सक्तुप्रस्थेन वो ना-यम्' (७) इत्यादिनाऽधिचिक्षेप। तदा ब्राह्मणैः कृतप्रश्नः स सक्त-प्रस्थं विवरीतुमुञ्छवृत्तेराख्यायि-कामाच ख्यौ। कुरुक्षेत्रे निवसन्तु-ञ्छवृत्तिभार्यापुत्रस्तुषाभिः सहित उञ्छमप्यप्राप्नुवन्क्षुधापीडित ए-कदा यवप्रस्थं सम्पाद्य तस्य सक्त विधायाश्री हुत्वा यावद्य-भजत तावदेकः कश्चिदातिथि-राजगाम। तं दृष्टा हृष्टास्ते सत्का-रपूर्वकमेकं भागं तस्मै वितेशः। तेनासन्तुष्टं तमालक्ष्य क्रमशः सर्वे स्वस्वभागान्सन्तुष्टाः सन्तो ददुस्तदा सन्तुष्टेनातिथिरूपेण धर्मेण 'अहो दानं घुष्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवासिाभः' (८३) इत्यादि-

अ०

श्लो०

अ॰ श्लो॰ विषयः १ पृष्टम् ना तत्प्रशंसापूर्वकं दानं प्रशस्य 'आरोहत यथाकामम्' (१०६) इत्यायुक्तो भार्यया पुत्रेण स्तुषया सह दिवं जगाम। तस्य सकु-गन्धेनोदकक्केदेन दिव्यपुष्पविम-देंन च मम शरीरार्ध सुवर्णमय-मभूत्। अपरमापि शरीरार्ध तथा-विधं भूयादित्याशास्यात्रागतो नाहं तथाऽभूविमिति सकुप्रस्थेन वो नायमित्यव्रविमत्युक्तवा नकु-लोऽन्तर्द्धे ... १२७

'यज्ञे सक्ता नृपतयः' (१) इत्या-88 30 दिना युज्ञकरणं 'फलप्रदर्शनेन स्तुत्वा स नकुलो युधिष्टिरस्या श्वमेघं कस्माद्गईयामासेति जन-मेजयेन पृष्टो वैशम्पायनः 'यशस्य विधिमध्यं वै' (७) इत्यादिना तदु-त्तरमाचछ। पुरा किलेन्द्रे यष्ट्रं प्रवृत्ते तत्रालभ्यमानेषु पशुषु दीना-न्पपरान् दष्टा दयाविष्टा महर्षय 'अपरिज्ञानमेतत्ते' इन्द्रमागत्य (१३) इत्यादिना हिंसामाचिक्षिपुः। तदसहमाने शको विवादं निर्णेतुं तैरापृष्टो वसुः 'यथोपनीतैर्यष्ट-व्यम्' (२२) इत्यनेन हिस्त्राहिस्त्रय-श्रयोस्तुल्यत्वापादनरूपं वितथ-मुत्तरं द्दद्रसातलं जगाम। इत्या ख्याय वैशम्पायनः 'तस्मान्न वा-च्यं ह्येकेन' (२४) इत्यादिनाऽहिं-साधम प्रशंसन्दानरूपं धर्ममव प्रशशंस 'धर्मागतेन त्यागेन' (१) इत्या-43

दिना सर्वयज्ञेषु परमो निश्चयः

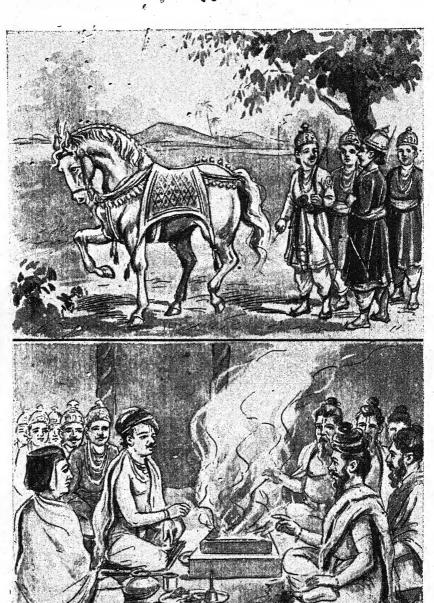
कथामिति जनमेजयेन पृष्टो वैश-

विषयः वृष्टम् म्पायनोऽगस्त्येतिहासं कथयन्न-त्तरमाह सम। द्वादशवार्षिकीं स-त्रदीक्षां प्रविष्टेऽगस्त्ये महान्तोऽ श्चिकरण ऋषयस्तं यज्ञमुपातिष्ठ-न्त । एवंविधे यज्ञे प्रवृत्ते यदेन्द्रो न ववर्ष तदा कर्मान्तरे 'अगस्त्यो यजमानोऽसौ' (१३) इत्यादिका-यां कथायां प्रवृत्तायां 'यदि द्वा-दशवर्षाणि' (१८) इत्यादिकाम-गस्त्योक्ति तद् नुरूपां स्थिति च दङ्घा 'प्रीताः स्म' (३०) इत्याद्युक्त-वत्सु ऋषिषु पुरंदरो ववर्षांग-स्त्यं च प्रसादयामास । 'कोऽसी नकुलरूपेण' (३९) इत्यादिके ज-नमेजयप्रश्ने वैशम्पायन उत्तरमा-ह स्म। पुरा किल जमद्गिः श्रा-दं सङ्गरुप समीपागतान् होम-मधेनुं दुग्ध्वा तहुग्धं दढे भाण्डे स्थापयामास । तदा धर्मः क्रोध-रूपेण प्रविदय दुग्धं पीतवान्। एवमप्यऋदं मुनि हट्टा कोधो ब्राह्मणरूपंणागत्य 'जितोऽस्मि' इत्याद्याभिधाय 'तपसो विमेमि, (४६) इत्युवाच । जमद्ग्निना त न त्वया मे किञ्चिद्पकृतं येषाम-र्थे पयः सङ्कारिपतं तान् पितृनग-च्छ' (४८) इत्युक्तः क्रोधः पितृणा-मभिषङ्गाञ्चकुलत्वं प्राप्तः । पितृन् प्रसाद्य तेभ्यः 'सक्तुप्रस्थनिद्दी-नेन धर्मपुत्रमाक्षिपतः तव शापा-न्तो भविष्यति' (५०) इति शापा-न्तं लेभे । वैशम्पायन एतदाख्या-य 'एवमेतत्तदा वृत्तम्'(५३) इत्या-दिनोपसञ्जहार

॥ इत्याश्वमोधिकपर्वविषयानुक्रमणिकां समाप्ता ॥

अश्वमधपत

38

MANNEY CONTRACTOR OF THE STACE OF THE STACE

॥ महाभारतम्॥

—·}}}}%

आश्वमेधिकपर्व।

-88-

अश्वमेधपर्व।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्। वेदेवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत्॥१॥

वैशम्पायन उवाच।
कृतोद्कं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्तताराकुलेन्द्रियः॥ २
उत्तीर्यं तु .महाबाहुर्बाष्पत्याकुललोचनः।
पपात तीरे गंगाया त्याधिवद्ध इव द्विपः ३

तं सीदमानं जबाह भीमः कृष्णेन चोदितः।
मैविमत्यब्रवीचैनं कृष्णः परबलार्दनः॥ ४
तमार्ते पतितं भूमौ श्वसन्तं च पुनः पुनः।
दह्युः पार्थिवा राजन्धमीपुत्रं युधिष्ठिरम् ५

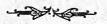
श्रीगणेशाय नमः।

श्रीमद्रोपालमानम्य प्राचीनाचार्यवर्रमना । आश्व-मेधिकमावार्थः श्रीकृष्णेन प्रकाइयते ॥ १ ॥ अश्व-स्तुत्यूर्ष्वयायाताष्टावकायेषु स्त्रितं । सानत्सुजाते विवृतं गीतायां विपुलीकृतं ॥ २ ॥ मोक्षधमेषु च पुनर्नानाख्या-नोपचृंहणेः ।अतीव व्याकृतं प्रत्यगात्मतत्त्वमनाकुळं ॥ ३ ॥ यंजिज्ञासोदयायेव जपदानादयः स्पृताः । आनुशासनिके सम्यविचत्तदोषविनाशकाः ॥ ४ ॥ यत्र प्रावण्यलामाय वैरा-ग्योदयसिद्धये । कुरुक्षयादिको लोकवृत्तांत उपवणितः ॥५॥ तदेव स्पष्टमत्रोपसंहारव्यपदेशतः ।आत्मतत्त्वं विवृणुते मुनि-राख्यानकेश्विभः ॥ ६ ॥ आख्यानत्रयं च संवर्तमरुत्तीयं कृष्णधर्मसंवादः कृष्णार्जुनसंवादश्च। तत्राच्चे काइयां मृतस्य मुर्त्ति लिंगेनैव स्चिरत्वा ईश्वराराधनादिना धर्मेणेव धनं खब्धाऽऽत्मशुद्धये यष्टव्यामित्युक्तं द्वितीये शाश्वार्थसूत्रणम्। तृतीये तद्विवरणं चेति तद्र्ष्वं मुत्तक्कों च्छवृत्त्याचाख्यानैर्ज्ञानीपयोगि गुरुशुश्र्वामाहारम्यहिंसात्मकयज्ञानिंदादि च यथायथं
तात्पर्यविषयतया ज्ञेयम् । तत्रायमाद्यः श्लोकः नारायणमिति। आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्त्वः। अयनं
तस्य ताः प्रोक्तं तेन नारायणः स्पृत देति स्पृतेरापः पुरुषवचस इति श्लेश्वापः प्रधानं भूतपंचकं नरेणांतर्यामिणा सृष्टं
नारं तत्स्यष्ट्वा तदेवानुप्राविद्यादिति श्लेः स्पृष्टा प्रवेष्टा च नारायण ईश्वरः स एव प्रविद्योपाधिधर्मानिममन्यमानी नरो
जीवः ताम्यामृत्तमो नरोत्तमः कार्यकारणोपाधिद्वयानिर्मुकः
परमात्मा एतत्रयं तत्स्वस्पप्रकाशिकां सरस्वती देवी च
प्रणम्य जयं महाभारताख्यमितिहासं सर्वश्रुतिस्पृतिसारभूतमुदीरयोदिति तस्यार्थः । एतेन तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थां जीवबद्यानेदो प्रंथप्रतिपाद्यो दर्शितः। कृतोदकं तु राजानविमात उत्ततार गंगां त इति शेषः ॥ १॥

तं दृष्ट्वा द्विनमनसं गतसत्त्वं नरेश्वरम् ।
भूयः शोकसमाविष्टाः पांडवाः समुपाविश्वन्
राजा तु धृतराष्ट्रश्च पुत्रशोकाभिपाडितः ।
वाक्यमाह महाबुद्धिः प्रश्चाचक्षुनरेश्वरम् ॥ ७
उत्तिष्ठ कुरुशार्द्दुल कुरु कार्यमनन्तरम् ।
अत्रधमेण कौन्तेय जित्यमवनी त्वया ॥ ८
भुंस्व भोगान्भातुभिश्च सुहृद्धिश्च मनोनुगान्
शोचितव्यं न पश्यामि त्वया धर्मभृतां वर्
शोचितव्यं मया चैव गाँन्धार्या च महीपते ।
ययोः पुत्रशतं नष्टं समल्ब्धं यथा धनम् १०
अश्रुत्वा हितकामस्य विदुरस्य महातमनः ।
वाक्यानि सुमहार्थानि परितप्यामि दुर्मतिः
उक्तवान्विदुरो यन्मां धर्मात्मा दिव्यदर्शनः
दुर्योधनापराधेन कुलं ते विनशिष्यति ॥ १२
स्वस्ति चेदिच्छसे राजन्कुलस्य कुरु मे वचः

वध्यतामेष दुष्टात्मा मन्दो राजा सुयोधनः॥
कर्णश्च शकुनिश्चेव नैनं पश्यतु किंहिनित।
धूतसंघातमप्येषामप्रमादेन वारय॥ १४
अभिषेचय राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम्।
स पाल्लिप्यति वशी धर्मेण पृथिवीभिमाम्
अथ नेच्छिस राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्।
मेढीभूतः स्वयं राज्यं प्रतिगृह्णीष्व पार्थिव १६
समं सर्वेषु भूतेषु वर्तमानं नराधिप।
अनुजीवंतु सर्वे त्वां ज्ञातयो भ्रातिमः सह
एवं ब्रुवित कौन्तेय विदुर दीर्घदर्शिन।
दुयोधनमहं पापमन्ववतं वृथामितः॥ १८
अश्चत्वा तस्य धीरस्य वाक्यानि मधुराण्यहम्
फलं प्राप्य महद्वुःसं निमग्नः शोकसागरे १९
वृद्धौ हि तेऽच् पितरौ पश्य नौ दुःस्तितौ नृप
न शोचितव्यं भवता पश्यामीह जनाधिप२०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

वैशम्पायन उवाच ।

पवमुक्तस्तु राक्षा स धृतराष्ट्रेण धीमता।
तृष्णीं वभूव मधावी तमुवाचाय केरावः॥ १
अतीव मनसा शोकः कियमाणो जनाधिप।
सन्तापयित चैतस्य पूर्वप्रेतान्पितामहान् २
यजस्व विविधेर्यभैर्वहुभिः स्वाप्तदक्षिणेः।
देवांस्तर्पय सोमेन स्वधया चितृनिषि॥ ३
अतिथीनन्नपानेन कामैरन्यैरिकञ्चनान् ।
विदितं वेदितव्यं ते कर्तव्यमिष ते कृतम् ४
श्रुताश्च राजधमीस्ते मीष्माद्धागीरथीसुतात्।
कृष्णद्वैपायनाचैव नारदाद्विदुरात्तथा॥ ५
नेमामर्हसि मूढानां वृत्ति त्वमनुवर्तितुम्।
पितृपैतरमहं वृत्तमास्याय धुरमुद्वह ॥ ६
युक्तं हि यशसा क्षात्रं स्वगं प्राप्तमसंशयम्।
न हि कश्चिद्धि शूराणां निहतोऽत्र पराङ्मुखः

त्यज शोकं महाराज भवितव्यं हि तत्तथा।
न शक्यास्ते पुनर्द्रेष्टुं त्वया येऽस्मिन् रणे हताः
पताव दुक्त्वा गोविन्दो धर्मराजं युधिष्ठिरम्।
विरराम महातेजास्तमुवाच युधिष्ठिरः॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।
गोविन्द मिय या प्रीतिस्तव सा विदिता मम
सौद्देन तथा प्रेमणा सदा मञ्चलुकम्पसे १०
प्रियं तु मे स्यात्समहत्कृतं चक्रगदाधर।
श्रीमन्प्रीतेन मनसा सर्व यादवनन्दन ॥ ११
यदि मामनुजानीयाद्भवानगन्तुं तपोवनम्।
न हि शांति प्रपश्यामि पातियत्वा पितामहम्
कर्ण च पुरुषव्याद्यं संग्रामेष्वपलायिनम्।
कर्मणा येन मुच्येयमस्मात्कूराद्दिन्दम १३
कर्मणा तद्विधत्स्वेह येन शुध्यति मे मनः।
तमेवंवादिनं पार्थं व्यासः प्रोवाच धर्मवित

्र इ्आश्वमेधिके पर्वाणे नैलकण्डीये भारतभावदीपे प्रथमोऽ-ध्यायः॥१॥ *'त्वद्विधस्य महाबुद्धे नैतद्योपपद्येत'इतिपा०

एवं शोकाकांतो वैराग्यामिच्छतीति स्पष्टयति - एवमुक्त-स्तिवत्यध्यायेन ॥ १ ॥

सांत्वयन्सुमहातेजाः शुमं वचनम्भेवत्। अकृता ते मतिस्तात पुनर्वाब्येन मुद्यसे ॥ १५ किमाकारा वयं तात प्रलपामो मुहुर्मुहुः। विदिताः क्षत्रधर्मास्ते येषां युद्धेन जीविका तथा प्रवृत्तो नृपतिनीधिवन्धेन युज्यसे। मोक्षधर्माश्च निखिला याथातथ्येन ते श्रुताः असक्रचापि सन्देहाश्छिनास्ते कामजा मया

ाश्रद्धानो दुर्मेधा लुप्तस्वृतिरसि ध्रुवम् १८ मैवं भव न ते युक्तमिद्मज्ञानमीदशम्। प्रायश्चित्तांनि सर्वाणि विदितानि च तेऽनघ राजधमद्भि ते सर्वे दानधर्माश्च ते श्रुताः। स कथं सर्वेधर्मज्ञः सर्वागमविशारदः। परिमुद्यसि भूयस्त्वमज्ञानादिव भारत ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिक पर्वाणे अश्वमेधपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

व्यास उवाच।

युधिष्ठिर तव प्रज्ञा न सम्यगिति में मातिः नहिं कश्चित्खयं मर्त्यः खवशः कुरुते कियाम् ईश्वरेण च युक्तोऽयं साध्वसाधु च मानवः। करोति पुरुषः कर्म तत्र का परिदेवना॥ २ आत्मानं मन्यसे चाथ पापकर्माणमन्ततः। श्रुणु तत्र यथापापमपकृष्येत भारत॥ तपोभिः कतुभिश्चैव दानेन च युधिष्टिर। तरान्ति नित्यं पुरुषा ये सम पापानि कुवते। यक्षेन तपसा चैव दानेन च नराधिए। प्यन्ते नरशार्दूल नरा दुष्कृतकारिणः॥ असुराश्च सुराश्चेव पुण्यहेतोर्मखकियाम्। प्रयतन्ते महात्मानस्तस्माद्यज्ञाः परायणम् ६ यक्रैरेव महात्मानो वभूवुरधिकाः सुराः। ततो देवाः क्रियावन्तो दान्वानभ्यधर्षयन् ७ राजस्याश्वमेघौ च सर्वमधं च भारत। नरमेघं च नृपते त्वमाहर युधिष्ठिर ॥ यजस्व वाजिमेधेन विधिवहक्षिणावता। बहुकामान्नवित्तेन रामो दाशरथिर्यथा॥ ९ यथा च भरतो राजा दौष्यन्तिः पृथिवीपतिः शाकुन्तलो महावीर्यस्तव पूर्विपतामहः॥ १०

युधिष्टिर उवाच।

असंशयं वाजिमेघः पावयेत्पृथिवीमि । अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं त्वं श्रोतुमिहाहसि११ इमं क्रातिवधं कृत्वा स्महान्तं द्विजोत्तम। दानमल्पं न शक्तोमि दातुं वित्तं च नास्ति मे न तु बालानिमान्दीनानुत्सहे वसु याचितुम् तथैवाईवणान् कुच्छ्रे वैतमानालृपात्मजान् १३ स्वयं विनाइय पृथिवीं यक्षार्थं द्विजसत्तम । करमाहारियण्यामि कथं शोकपरायणः॥ १४ दुर्योधनापराधेन वसुधा वसुधाधिपाः। प्रनष्टा योजिथित्वास्मानकीत्या सुनिसत्तम १५ दुर्योधनेन पृथिवी क्षथिता वित्तकारणात्। कोशञ्चापि विशीणोंऽसौ धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः पृथिवी दक्षिणा चात्र विधिः प्रथमकार्रिपतः विद्वन्तिः परिदृष्टोयं शिष्टो विधिविपर्ययः १७ न च प्रतिनिधिं कर्तुं चिकीर्षामि तपोधन। अत्र मे भगवन्सम्यक्साचिद्यं कर्तुमहिसि १८

पवसुक्तस्तु पार्थेन कृष्णद्वैपायनस्तदा। मुद्दर्तमनुसञ्चिन्त्य धर्मराजानमब्रवीत्॥ कोशश्चापि विशाणोंयं परिपूर्णों भविष्यति विद्यते द्रविणं पार्थं गिरौ हिमवति स्थितम्॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमीविके पर्वाण नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

मौद्यप्रयुक्ताद्वैराग्याच्छास्रीयकर्माचरणमेव श्रेय इत्युक्तं-युधिष्ठिर तव प्रज्ञेत्यादिना १ प्रतिनिधिमनुकल्पम् १८ उत्सृष्टं ब्राह्मणैर्यन्ने मरुत्तस्य महात्मनः। तदानयस्व कौन्तेय पर्याप्तं तद्भविष्यति २१ युधिष्ठिर उवाच।

करिमश्च कैलि स नृपो बभूव वदतां वर २२ व्यास उवाच। यदि शुश्रूषसे पार्थ श्रुण कारन्धमं नृपम्। कथं यहे महत्तस्य द्रानिणं तत्समार्भवेतम् । यस्मिन्काले महावीर्यः स राजासीन्महाधनः

इति श्रीमहाभारते आर्थ्यमेधिके पर्वणि अश्वमेध पर्वणि संवर्तमस्तीये तृतियोऽध्यायः ॥ ३ ॥

थुधिष्टिर उवाच। शुश्रूषे तस्य धर्मञ्ज राजर्षः परिकीर्तनम्। द्वैपायन मरुत्तस्य कथां प्रबूहि मेऽनघ॥ त्यास उवाच।

बासीत्कृतयुगे तात मनुर्दण्डधरः प्रभुः। तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रसन्धिरिति विश्रुतः २ प्रसन्धेरभवत्पुत्रः क्षुप इत्यभिविश्रुतः। क्षुपस्य पुत्र ६६वाकुर्महीपालोऽभवत्प्रभुः तस्य पुत्रशतं राजन्नासीत्परधार्मिकम्। तांस्तु सर्वान्महीपालांनिध्वाकुरकरोत्प्रभुः ४ तेषां ज्येष्ठस्तु विंशोऽभूत्यतिमानं धनुष्मताम् विशस्य पुत्रः कल्याणो विविशो नाम भारत विविशस्य सुता राजन्वभू वुर्देश पञ्च च। सर्वे धनुषि विकान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः दानधर्मरताः शान्ताः सततं प्रियवादिनः। तेषां ज्येष्टः खनीनेत्रः स तान्सर्वानपीडयत् ७ खनीनेत्रस्तु विक्रांतो जित्वा राज्यमकण्टकम् नाशकदक्षितुं राज्यं नान्वरज्यन्त तं प्रजाः ८ तमपास्य च तद्राज्ये तस्य पुत्रं सुवर्चसम्। अभ्यषिञ्चन्त राजेन्द्र मुदिता द्यभवंस्तदा ९ स पितुर्विकियां दृष्टा राज्यान्निरसनं च तत् नियतो वर्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया॥१० ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमान्वितः। प्रजास्तं चान्वरज्यन्त धर्मनित्यं मनस्विनम् तस्य धर्भप्रवृत्तस्य व्यशीर्यतंकोशवाहनम्।

तं क्षीणकोशं सामन्ताः समन्तात्पर्यपीडयन् स पीड्यमानो बहुभिः श्लीणकोशाश्ववाहनः। आर्तिमार्च्छत्परां राजा सह भृत्येः पुरेण च न चैनमभिहन्तुं ते शक्षुवन्ति बलक्षये। सम्यग्वृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो युधिष्ठिर यदा तु परमामार्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः। ततः प्रदध्मौ स करं प्रादुरासी ततो बलम् ॥ ततस्तानजयत्सर्वान्त्रातिसीमान्नराधिपान्। पतस्मात्कारणाद्राजन्विश्वतः स करन्धमः तस्य कारन्धमः पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत्। इन्द्रादनवरः श्रीमान्देवैरपि सुदुर्जयः ॥ १७ तस्य सर्वे महीपाला वर्तन्ते सम वशे तदा। स हि सम्राडभूत्तेषां वृत्तेन च बलेन च॥ १८ अविक्षिन्नाम धर्मात्मा शौर्येणेन्द्रसमोऽभवतः यज्ञशीलो धर्मरतिर्धृतिमान्संयतेन्द्रियः १९ तेजसाऽऽदित्यसदशः क्षमया पृथिवीसमः। बृहस्पतिसमो बुद्धा हिमवानिव सुस्थिरः २० कर्मणा मनसा वाचा दमेन प्रशमेन च। मनांस्याराध्यामास प्रजानां स महीपतिः २१ य ईजे हयमेधानां रातेन विधिवतप्रभुः। याजयामास यं विद्वान्खयमेवाङ्गिराः प्रभुः॥ तस्य पुत्रोऽतिचकाम पितरं गुणवत्तया। मरुतो नाम धमेशश्चकवर्ती महायशाः॥ २३ नागायुतसमप्राणः साक्षाद्विष्णुरिवापरः। स यश्यमाणो धर्मातमा शातकुम्भमयान्युत ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वणि नलकण्ठीये भारत-भावदीये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

शु**श्रुषे इति ।**। १ ॥ मस्तयज्ञप्रशंसाप्रसंगात्तद्वंश्या-न्सौति आसीत्कृतयुग इत्यादिना अध्यायद्वयेन अत्यंतं महान्तोऽपि कर्मैवानुतिष्ठंतीति कर्ममाहात्म्यख्यापनार्थम् २॥ कारयामास ग्रुभ्राणि भाजनानिः सहस्रदाः।
मेरुं पर्वतमासाद्य हिमवत्पार्श्व उत्तरे॥ २५
कांचनः सुमहान्पादस्तत्र कर्म चकार सः।
ततः कुण्डानि पात्रीश्च पिठराण्यासनानि च

, चकुः सुवर्णकर्तारो येषां संख्या न विद्यते। तस्यय च समीपे तु यज्ञवाटो वभूव ह २७ ईजे तंत्रन्स धर्मात्मा विधिवतपृथिवीपातिः। मरुत्तः झहितैः सर्वैः प्रजापास्त्रेनराधिपः॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधेपर्वणि संवर्तमस्त्रीये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४॥

end tone

3

युधिष्ठिर उवाच।

कथंवीयः समभवत्स राजा वदतां वर।
कथं च जातक्षेण समुग्रुज्यत स द्विज ॥ १
क च तत्सांप्रतं द्रव्यं भगवन्नवतिष्ठते। •
कथं च शक्यमस्माभिस्तद्वाप्तं तपोधनः॥ २
व्यास उवाच।

असुराश्चेव देवाश्च दक्षस्यासन्प्रजापतेः। अपत्यं बहुलं तात संस्पर्धत परैस्परम् ॥ तथैवांगिरसः पुत्री वततुल्यौ बभूवतुः। बृहस्पतिर्वृहत्तेजाः संवर्तश्च तपोधनः॥ तावतिस्पर्धिनौ राजनपृथगास्तां परस्परम्। बृहस्पतिः स संवर्ते वाधते सम पुनः पुनः ॥ ५ स बाध्यमानः सततं भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत। अर्थानुःस्टच्य दिग्वासा वनवासमरोचयत् ६ वासवोप्यसुरान्सवीन्विजित्य च निपात्य च इंद्रत्वं प्राप्य लोकेषु ततो वन्ने पुरोहितम्॥ ७ पुत्रमंगिरसो ज्येष्ठं विप्रज्येष्ठं बृहस्पतिम्। याज्यस्त्वंगिरसः पूर्वमासीद्राजा करंधमः ८ वीर्येणाप्रतिमो लोके वृत्तेन च बलेन च। शतऋतुरिवौजस्वी धर्मात्मा संशितवतः॥ ९ वाहनं यस्य योधाश्च मित्राणि विविधानि च। शयनानि च मुख्यानि महाहाणि च सर्वशः॥ ध्यानादेवाभवद्राजनमुखवातेन सर्वशः। स गुणैः पार्थिवान्सर्वान्वशे चक्रे नराधिपः११ संजीव्य कालामिष्टं च सदारीरो दिवं गतः। वभूव तस्य पुत्रस्तु ययातिरिव धर्मवित ॥ १२

अविक्षिन्नाम रात्रुंजित्स वरो कृतवान्महीम्। विक्रमेण गुणैश्चैव पितेवासीत्स पार्थिवः॥ १३ तस्य वासवतुल्योऽभूनमहत्तो नाम वीर्यवान्। पुत्रस्तमनुरक्ताऽभृत्पृाथेवी सागराम्बरा ॥१४ स्पर्धते स सम सततं देवराजेन नित्यदा। वासवोपि मक्तेन स्पर्धते पाण्डुनन्द्न ॥ १५ ग्रुचिः स गुणवानासीन्मरुत्तः पृथिवीपतिः। यतमानोऽपि यं शको न विशेषयति सम ह॥ सोऽराक्षवन्विरोषाय समाह्य बृहस्पतिम्। उवाचेदं वचो देवैः सहितो हरिवाहनः ॥ १७ बृहस्पते मरुत्तस्य मा स्म कार्षाः कथंचन। दैवं कर्माथ पिड्यं वा कर्तासि मम चेत्प्रियम्॥ अहं हि त्रिषु लोकेषु सुराणां च बृहस्पते। इन्द्रत्वं प्राप्तवानेको मरुत्तस्तु महीपातिः॥१९ कथं हामत्यें ब्रह्मंस्त्वं याजायित्वा सुराधिपम्। याजयेर्मृत्युसंयुक्तं मरुत्तमविशङ्कया ॥ मां वा वृणीष्व भद्रं ते मरुत्तं वा महिपतिम्। परित्यज्य मरुत्तं वा यथाजोषं भजस्व माम्॥ एवमुक्तः स कौरव्य देवराज्ञा बृहस्पतिः। मुहूर्तमिव सञ्चिन्त्य देवराजानमञ्जवीत्॥ २२ त्वं भूतानामधिपतिस्त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः नसुचेर्विश्वकपस्य निहन्ता त्वं वलस्य च॥ २३ त्वमाजहर्थ देवानामेको वीरश्रियं पराम्। त्वं विभिषे भुवं द्यां च सदैव बलसूदन ॥ २४ पौरोहित्यं कथं कृत्वा तच देवगणेश्वर। याजयेयमहं मत्र्यं महत्तं पाकशासन ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वाण नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

U

समाश्वसिहि देवेन्द्र नाहं मर्त्यस्य कहिंचित प्रहीष्यामि छुवं यज्ञे शृणु चेदं वचो मक्ष ॥ २६ हिरण्यरेता नोष्णः स्यात्परिवर्तेत मेदिनी । मासंतु न रविः कुर्योक तु सत्यं चलेन्माये ॥ ि वैद्याम्पायन उवाच ।

बृहस्पतिवद्यः श्रुत्वा शको विगतमत्सरः। प्रशस्यैनं विवेशाथ स्वमेव भवनं तदा ॥ २८

इति श्रीमहामारते आर्थ्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि संवर्तमरुत्तीये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५॥

દ્

व्यास उवाच ।

आत्राप्यदाहरन्तीमिमितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतेश्च संवादं मरुत्तस्य च धीमतः ॥ १
देवराजस्य समयं कृतमाङ्गिरसेन ह ।
श्वत्वा मरुत्तो नृपतिर्यक्षमाहारयत्परम् ॥ २
संकल्प्य मनसा यश्चं करन्धमसुतात्मजः ।
बृहस्पतिसुपागम्य वाग्मी वचनमव्रवीत् ॥ ३
सगवन्यन्मया पूर्वमिभूगम्य तपोधन ।
ब्रुतोऽमिसन्धिर्यश्चस्य भवतो वचनाद्वंरो ॥ ४
तमहं यष्टुमिच्छामि संमाराः संभृताश्च मे ।
याज्योस्मिमवतः साधातत्प्राप्नुहि विधतस्य च
बृहस्पतिस्वाच।

न कामये याजियतुं त्वामहं पृथिवीपते। इतोऽस्मि देवराजेन प्रतिश्वातं च तस्य मे॥ ६ मक्त उवाच।

पित्र्यमस्मि तव क्षेत्रं बहु मन्ये च ते भृशम्।
तथास्मि याज्यतां प्राप्तो भजमानं भजस्व मां

वृहस्पतिरुवाच।
अमर्त्यं याजयित्वाऽहं
याजयिष्ये कथं नरम्।
मरुत्त गच्छ वा मा वा
निवृत्तोऽसम्यद्य याजनात्॥ ८
न त्वां याजयिताऽसम्यद्य वृष्णुयं त्वमिहेच्छिसि
उपाध्यार्थं महाबाहो यस्ते यश्चं करिष्यति ९

व्यास उवाच।

पवमुक्तस्तु मृपतिर्मस्तो ब्रीडितोऽभवत्।
प्रत्यागच्छन्सुसंविक्षो दृदर्श पथि नारदं १०
देवर्षिणा समागम्य नारदेन स पार्थिवः।
विश्विवत्प्रांजिष्टस्तस्थावथैनं नारदोऽब्रवीत्॥
राजर्षे नातिदृष्टोऽसि कचित्स्यमं तवान्य।
क गतोऽसि कुतश्चेदमप्रीतिस्थानमागतम्॥१२
श्रोतव्यं चेन्मया राजन्ब्रहि मे पार्थिवर्षम ।
व्यपनेष्यामि ते मन्युं सर्वयत्वैनराधिप॥ १३
पवमुक्तो मस्तः स नारदेन महर्षिणा।
विप्रत्यममुपाध्यायात्सवमव न्यवेद्यत्॥१४
मस्त्त उवाच।

गतोऽस्मयंगिरसः पुत्रं देवाचार्यं वृहस्पतिम् यश्चार्थमृत्विजं द्रष्टुं स च मां नाभ्यनन्द्त १५ प्रत्याख्यातश्च तेनाहं जीवितुं नाच कामये। परित्यक्तश्च गुरुणा दूषितश्चास्मि नारद् १६ व्यास उवाच।

एवमुक्तस्तु राज्ञा स नारदः प्रत्युवाच ह। आविक्षितं महाराज वाचा संजीवयन्निव१७ नारद उवाच।

राजन्नंगिरसः पुत्रः संवर्तो नाम धार्मिकः। चंक्रमीति दिशः सर्वा दिग्वासा मोहयन्प्रजाः तंगच्छयदि याज्यं त्वां न वांछाति बृहस्पतिः प्रसन्नस्त्वां महातेजाः संवर्तो याजयिष्यति

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाण नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

E.

संवर्तमञ्ज्ञयोः संयोगं कथयन्नारद्मुखेन वाराणसी-माहात्म्यं सूचयति-द्यास उवाच अत्राप्युदाहरं-तीममित्यादिना ॥ १ ॥ मरुत्त उवाच।

संजीवितोऽहं भवता वाक्येनानैन नारद।
पश्येयं क नु संवर्त शंस मे वदतां वर॥ २०
कथं च तस्मै वर्तेयं कथं मां न परित्यजेत।
प्रत्याख्यातश्च तेनापि नाहं जीवितुमुत्सहे २१

नारद उवाच।

जन्मत्तवेषं विभ्रत्स चंक्रमीति यथासुखम्। वाराणस्यां महाराज द्दीनेष्सुमेहेश्वरम्॥२२ तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्षाचित् तं दृष्ट्वा यो निवर्तेत संवर्तः स महीपते॥ २३ तं पृष्ठतोऽनुगच्छेथा यत्र गच्छत्स वीर्यवान्। तमेकान्ते समासाद्य प्राञ्जािकः शरणं व्रजेः २४ पृच्छेरवां यदि केनाहं तवाख्यात इति स्म ह व्र्यास्त्वं नारदेनेति संवर्त कथितोऽसि मे॥ स चेरवामनुयुंजीत मुमानुगमनेष्स्या। शंसेथा वन्हिमारूढं मामपि त्वमदांकया॥२६ व्यास उवाच।

स तथेति प्रतिश्चत्य पूजियत्वा च नारद्म्। अभ्यकुश्चाय राजिर्षिययौ वाराणसी पुरीम् ॥ तत्र गत्वा यथोक्तं स् पुर्यो द्वारे महायशाः। कुणंपं स्थापयामास नारद्स्य वचः स्मर्ग् ॥ यौगपद्येन विश्वश्च पुरीद्वारमधाविशत्। ततः स कुणपं दृष्टा सहसा संन्यवर्तत ॥ २९ स् तं निवृत्तमालक्ष्य शाञ्जलिः पृष्ठतोन्वगातः। आविश्वितो महीपालः संवर्तमुपशिश्वित्तम् ॥ स च तं विजने दृष्टा पांसुभिः कर्दमेन च। श्लेष्मणा चैव राजानं ष्ठीवनश्च समाकिरत् ३१ स तथा वाध्यमानो व संवर्तेन महीपतिः। अन्वगादेव तमृषि प्राञ्जलिः संप्रसाद्यन् ३२ ततो निवर्त्य संवर्तः परिश्चान्त उपाविशतः। श्रीतलच्छायमासाद्य न्यशोधं बहुशास्तिनम्३३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि संवर्तमक्तीये षष्ठोऽध्यायः॥६॥

9

संवर्त उवाच।

स्वत उवाचा कथमस्मि त्वया ज्ञातः केन वा कथितोऽस्मि ते पतदाचक्ष्व मे तत्त्वमिच्छसे चेन्मम प्रियम् सत्यं ते बुवतः सर्वे संपत्स्यन्ते मनोरथाः। मिथ्या च बुवतो मूधा शतधा ते स्फुटिष्यति महत्त उवाच।

नारदेन भवान्महामाख्यातो हाटता पथि। गुरुपुत्रो ममेति त्वं ततो मेः प्रीतिरुत्तमा॥ ३ संवर्त उवाच।

सत्यमेतद्भवानाह स मां जानाति सत्रिणम् कथयस्व तदेतन्मे क नु संप्रति नारदः॥ ४ मरुत्त उवाच।

भवन्तं कथायित्वा तु मम देवार्षसत्तमः।
ततो मामभ्यनुकाय प्रविष्टो हृव्यवाहनम् ॥५
व्यास उवाच।

श्रुत्वा तु पार्थिवस्यैतत्संवर्तः प्रमुदं गतः । पतावदहमप्येवं शक्रुयामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६ ततो मरुत्तमुन्मत्तो वाचा निर्भत्स्यिन्निव । रूक्षया ब्राह्मणो राजन्पुनः पुनरथाब्रवीत् ॥ ७ वातप्रधानेन मया स्वित्तवशवर्तिना । पवं विकृतरूपेण कथं याजित्तमिच्छसि ॥ ८

उन्मत्तवेषिति । अत्र कुणपदर्शनेन महेश्वरदर्शनासिद्धं दर्शयता कुणपस्य महेश्वरप्रतिमात्वं सूचितम् । तथा चाविमुक्तं प्रकृत्य : अत्र हि ं जंतोः प्राणेषूत्कममाणेषु रहस्तारकं ब्रह्म व्याचष्ठे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भव-तीति सिद्धः कुणपाभिमानिनो जीवस्य ब्रह्ममावोऽपूर्वो

ज्ञापितः । एवं चोपरिधारणाविधिवद्विधिरेवायमित्युपपादित-मृत्तरयायाते ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६॥

9

कथमस्मीति ॥ १ ॥ सत्रिणं कपटवेषच्छनम् ॥४॥

भ्राता मम समर्थश्च वासवेन च संगतः। वर्तते याजने चैव तेन कर्माणि कारयः॥ ६ गाईस्थ्यं चैव याज्याश्च सर्वा गृह्याश्च देवताः पूर्वजेन ममाक्षिप्तं शरीरं वार्जितं त्विद्मः॥ १० नाहं तेनाननुक्षातस्त्वांमाविक्षित कृष्टिंचितः। याजयेयं कथंचिद्वे स हि पूज्यतमा मम ॥११ स त्वं वृहस्पातें गच्छ तमनुक्षाप्य चावजः। ततोऽहं याजयिष्ये त्वां यदि यष्ट्रामहेच्छसि

मरुत्त उवाच।
वृहस्पति गतः पूर्वमहं संवर्त तच्छृणु।
न मां कामयते याज्यमसी वासवकाम्यया॥
अमरं याज्यमसाद्य याजयिष्ये न मानुषम्।
शक्रण प्रतिषिद्धोहं मरुत्तं मा स्म याजयेः१४
स्पर्धते हि मया विष्र सदा हि स तु पार्थिवः
प्रवमस्त्वित चाष्युक्तो स्राज्ञा ते बलसूद्नः॥
स मामधिगतं प्रेम्णा याज्यत्वेन बुभूपति।
देवराजं समाश्रित्य तिद्विद्वि सुनिपुंगव॥ १६
सोऽहमिच्छामि भवता सर्वस्वेनापि याजितुं
कामये समितिकान्तुं वासवं त्वत्कृतेर्गुणैः १७

न हि मे वर्तते बुद्धि-गेन्तुं ब्रह्मन्बृहस्पातिम् । प्रत्याख्यातो हि तेनास्मि तथाऽनपकृते स्तति ॥ 🖟 संवर्त उवाच।

चिकीर्षस्य यथाकामं सर्वमेतस्वयि ध्रुवम्। यदि सर्वानिभिप्रायान्कर्ताऽसि मम पार्थिव याज्यमानं मया हि त्वां बृहस्पतिपुरन्द्रौ। द्विषेतां समभिकुद्धावेतदेकं समर्थयेः॥ २० स्थेयमत्र कथं मे स्या-

त्सत्त्वं निःसंशयं कुरु। कुपितस्त्वां न हीदानीं भस्म कुर्यो सवान्धवम्॥

२१

मरुत्त उवाच।

यावत्तपेत्सहस्रांगुिस्तिष्टेरंश्चापि पर्वताः। तावल्लोकाच छभेयं त्यजेयं सङ्गतं यदि॥२२ मा चापि शुभवुद्धित्वं छभेयमिह कर्हिचित्। विषयैः सङ्गतं चास्तु त्यजेयं सङ्गतं यदि २३ संवतं उवाच।

शविक्षित शुभा बुद्धिवर्ततां तव कर्मस् । १६ याजनं हि ममाप्येव वर्तते हृदि पार्थिव २४ जेतुं अभिधास्ये च ते राजन्नश्रयं द्रव्यसुत्तमम् । १७ येन देवान्सगधर्वान् राकं चाभिभविष्यसि न तु मे वर्तते बुद्धिर्धने याज्येषु वा पुनः । विभियं तु करिष्यामि भ्रातुश्चेन्द्रस्य चोभयोः गमायिष्यामि राकेण समतामपि ते ध्रुवम् । १८ प्रियं च ते करिष्यामि सत्यमेतद्भवीमि ते २७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि संवर्तमरुत्तीये सप्तमोऽध्यायः॥७॥

6

संवर्त उवाच ।
गिरेर्हिमवतः पृष्ठे मुञ्जवान्नाम पर्वतः ।
तप्यते यत्र भगवांस्तपो नित्यमुमापितः ॥ १
वनस्पतीनां मूळेषु श्रङ्गेषु विषमेषु च ।
गुहासु कैलराजस्य यथाकामं यथासुखम् २

उमासहायो भगवान्यत्र नित्यं महेश्वरः। आस्ते शूळी महातेजा नानाभूतगणावृतः॥३ तत्र रुद्राश्च साध्याश्च विश्वेऽथ वसवस्तथा। यमश्च वरुणश्चैव कुवेरश्च सहानुगः॥ ४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाण नैलक्रण्ठीये भारत-भावदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

गिरेहिंमवत इत्यष्टमे तस्मै भगवते कृत्वा नम

इत्यादि तत्सुवर्णमवाप्स्यसीत्यन्तम् । सुवर्णकामस्य जप्यं स्तोत्रम् । तस्य संवर्ते ऋषिः हिरण्यबाहुरुग्रो देवता अनुष्टुप् छंदः अत्र शतं नामानि चतुर्थ्यन्तानि ॥ १ ॥ भूतानि च पिशाचाश्च । नासत्यावपि चाश्विनौ। गन्धर्वाप्सरसञ्चेव

यक्षा देवर्षयस्तथा॥ ५ आदित्या महतश्रेव यातुधानाश्च सर्वशः। उपासन्ते महात्मानं बहुक्पमुमापितम्॥ ६ रमते भगवांस्तत्र कुवेरानुचरैः सह। विकृतौर्वेकृताकारैः कीडिद्धः पृथिवीपते ७ श्रिया ज्वलन् दश्यते वै वालादित्यसमग्रुतिः न क्षं शक्यते तस्य संस्थानं वा कदाचन ८ निर्देष्टं प्राणिभिः कैश्चित्पाकृतैर्मासलोचनैः। नोष्णं न शिशिरां तत्र न वागुर्न च भास्करः न जरा श्चित्पपासे वा न मृत्युर्न भयं नृप। तस्य शैलस्य पार्थ्वेषु सर्वेषु जयतां वर १० थातवो जातक्षपस्य रश्मयः स्वितुर्यथा। रक्ष्यन्ते ते कुवेरस्य सहायेक्ष्यतायुष्टैः ११ चिकीषिद्धः प्रियं राजन्कुवेरस्य महात्म्नः।

तस्मै भगवते कृत्वा नमः शर्वाय वेधसे१२ रुद्राय शितिकण्डाय पुरुषाय सुवर्चसे। कपर्दिने करालाय हर्यक्षणे वरदाय च॥ १३ इयक्ष्णे पूष्णो दन्तिभदे वामनाय शिवाय च याम्यायाव्यक्तरूपाय सहत्ते राङ्कराय च १४ क्षेम्याय हरिकेशाय स्थाणचे पुरुषाय च। हरिनेत्राय मुण्डाय कुद्धायोत्तरणाय च ॥१५ मास्कराय सुतीर्थाय देवदेवाय रहसे। उष्णीषिणे सुवकाय सहस्राक्षाय मीदुषे १६ गिरिशाय प्रशान्ताय यतये चीरवाससे। बिरुवदण्डाय सिद्धाय सर्वदण्डघराय च १७ मृगव्याधाय महते धन्विनेऽथ भवाय च। वराय सोमवक्त्राय सिद्धमन्त्राय चक्षुषे ॥१८ हिरण्यबाहवे राजस्त्रग्राय पतये दिशाम्। लेलिहानाय गोष्टाय सिद्धमन्त्राय वृष्णये १९ पश्नां पतये चैव भूतानां पतये नमः। वृषाय मातृभक्ताय सेनान्ये मध्यमाय च २० सुवहस्ताय पतये धन्विने भागवाय च।

अजाय कृष्णनेत्राय विरूपाक्षाय चैव ह ॥ २१ तीक्ष्णदृष्ट्राय तीक्ष्णाय वैश्वानरमुखाय च। +महाद्यंतयेऽनङ्गाय सर्वाय पतये विशाम २२ विलोहिताय दीप्ताय दीप्ताक्षाय महीजसे। वसुरेतःसुवपुषे पृथवे कृतिवाससे॥ कपालंगालिने चैव सुवर्णसुकुटाय च। महादेवाय कृष्णाय उयम्बकायानघाय च २४ कोधनायानृशंसाय भृदवे बाहुशालिने। दुण्डिने तप्ततपसे तथैवाऋरकर्मणे॥ सहस्रशिरसे चैव सहस्रचरणाय च। नमः खधासक्षपाय बहुक्षपाय दंष्टिणे॥ पिनाकिनं महादेवं महायोगिनमध्ययम्। त्रिशुळहस्तं वरदं त्रयम्बकं भुवनेश्वरम् ॥ २७ त्रिपुरझं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम्। प्रभवं सर्वभूतानां घारणं घरणीघरम् ॥ २८ ईशानं शङ्करं सर्वे शिवं धिश्वेश्वरं भवम् । उमापार्ति पद्मपार्ति विश्वरूपं महेश्वरम् ॥ २९ विरूपाक्षं दशभूजं दिव्यगोवृषमध्वजम्। उग्रं स्थाणं शिवं रीद्रं शर्वं गौरीशमीश्वरम् ३० शितिकण्डमजं शुक्रं पृथुं पृथुहरं वरम्। विश्वक्षं विरूपाक्षं बहुरूपसुमापतिम् ॥ प्रणम्य शिरसा देवमनंगाङ्गहरं हरम्। शरण्यं शरणं याहि महादेवं चतुर्भुखम् एवं कृत्वा नमस्तस्मै महादेवाय रहसे। महात्मने क्षितिपते तत्सुवर्णमवाप्स्यासि ३३ सुवर्णमाहरिष्यन्तस्तत्र गच्छन्तु ते नराः।

इत्युक्तः स वचस्तेन चक्रे कारन्धमात्मजः स् ततोऽतिमानुषं सर्वे चक्रे यञ्चस्य संविधिम् । सौवर्णानि च भाण्डानि सञ्चकुस्तत्र शिविपनः वृहस्पतिस्तु तां श्रुत्वा मक्त्तस्य महीपतेः । समृद्धिमतिदेवेभ्यः सन्तापमकरोद्भृशम् ३६ स तप्यमानो वैवर्ण्यं क्वशत्वं चागमत्परम् । भविष्यति हि मे शत्रुः संवर्तो वसुमानिति ॥ तं श्रुत्वा भृशसन्तप्तं देवराजो वृहस्पतिम् । अधिगम्यामरवृतः प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वीण अश्वमेधपर्वीण संवर्तमक्तीये ' अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमिधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ + भहात्मने चानज्ञाथ व इति पाठः । अ गङ्गाधरं नमस्कृत्य लब्धवान्धनमुत्तमम् । कुवेर इव-तत्प्राप्य महादेवप्रसादतः । इत्यधिक श्लोकः ।

इन्द्र उवाच। काचित्सुखं खापिषि त्वं बृहस्पते कचिन्मनोज्ञाः, परिचारकास्ते । किच्चदेवानां सुखकामोऽसिं विप्र कचिद्देधास्त्वां परिपालयन्ति॥ बृहस्पतिस्वाच । सुखं शये शयने देवराज तथा मनोज्ञाः एरिचारका म। तथा देवानां सुखकामोस्मि नित्यं देवाश्च मां सुभृशं पालयन्ति ॥ इन्द्र उवाच। कुतो दुःखं मानसं देहजं वा पाण्डुविंवर्णश्च कुतस्त्वमद्य। आचश्व मे ब्राह्मण यावदेता-निहन्मि सर्वीस्तव दुःखकर्तृन्॥ बृहस्पतिरुवाच । - मरुत्तमाहुर्भघवन् यश्यमाणं महायश्रेनोत्तमद्क्षिणेन। संवर्ती याजयतीति मे श्रतं तिद्च्छामि न स तं याजयेत॥ इन्द्र उवाच। सर्वान्कामान्ज्यातीसि विप्र यस्त्वं देवानां मन्त्रवित्सुपुरोधाः । उभी च ते जराखृत्यू व्यतीती कि संवर्तस्तव कर्ताऽद्य विप्र॥ बृहस्पतिस्वाच । देवैः सह त्वमसुरान्प्रणुद्य जिघांससे चाप्युत सानुबन्धान्। यं यं समृद्धं पश्यासि तत्र तत्र दुःखं सपत्नेषु समृद्धिभावः॥ अतोऽस्मि देवेन्द्र विवर्णरूपः सपत्नों में वर्धते तान्निशस्य। सर्वोपायैभेघवन्संनियच्छ संवर्ते वा पार्थिवं वा मरुत्तम्॥ इन्द्र उवाच। पहि गर्छ प्रहितो जातवेदो बृहस्पातें परिदातुं महत्ते।

थयं वै त्वां याजियता बृहस्पति-स्तथाऽमरं चैव करिष्यतीति॥ ८ अग्निरुवाच । अह गच्छामि मघवनद्तोध+ बृहस्पातें परिदातुं मरुते। वाचं सत्यां पुरुद्दतस्य कर्तु बृहस्पतेश्चापिचार्ते चिकीर्षः॥ व्यास उवाच। ततः प्रायाद्मकेतुर्महात्मा बलानि सर्वाणि× वीरुधश्चाप्यमृत्नन् कामाद्धिमान्ते परिवर्तमानः काष्ट्रातिगो मातरिश्वेव नर्दन् ॥ १० मरुत्त रुवाच। आश्चर्यमर्यं पर्यामि रूपिणं वहिमागतम्। 'आसनं सिळळं पाद्यं गां चोपानय वै सने ११ अग्निश्वाच । आसनं सिळळं पाद्यं प्रतिनन्दामि तेऽनघ। इन्द्रेण तु सम्प्रदिष्टं विद्धि मां ध्तमागतम् १२ मरुत्त उवाच। कचिच्छ्रीमान्देवराजः सुखी च कचिचास्मान्त्रीयते धूमकेतो। कचिद्वा अस्य वशे यथाव-त्प्रशृहि त्वं मम कात्स्न्येन देव ॥ १३ अग्निरुवाच । राको भृशं सुसुखी पार्थिवेन्द्र -प्रीति चेच्छत्यजरां वै त्वया सः। देवाश्च सर्वे वदागात्तस्य राज-न्संदेशं त्वं श्रुष्ठ में देवराज्ञः ॥ यदर्थे मां प्राहिणोत्त्वत्सकाशं वृहस्पति परिदातुं मरुते। अयं गुरुर्याजयतां नृप त्वां मत्ये सन्तममरं त्वां करोत् ॥ 34 मरुत्त उवाच। संवर्तोऽयं याजयिता द्विजो मां बृहस्पतेरञ्जलिरेष तस्य । न चैवासौ याजयित्वा महेन्द्रं मर्त्य सन्तं याजयन्नच शोभेत्॥१६

५ 'अहं गच्छामि तव र किंदिति ॥ १ ॥ * मच्त्रयसे पुरोधाः इति पा० । स्पर्तान् वि० ' इति पा०

+ 'अहं गच्छामि तव शकाय दूतो' इति पा० × ' वन-स्पतीन् वि० ' इति पा०

अग्निरुवाच । ये वै लोका देवलोके महान्तः संप्राप्स्यसे तान्देवराजप्रसादात्। त्वां चेदसौ याजयेहै बृहस्पति-र्नूनं स्वर्गे त्वं जयेः कीर्तियुक्तः॥ १७ तथा लोका मानुषा ये च दिट्याः प्रजापतेश्चापि ये वै महान्तः। ते ते जिता देवराज्यं च कृत्सनं बृहस्पतिर्याजयेचेन्नरेन्द्र ॥ 26 संवर्त उवाच। मा समैव त्वं पुनरागाः कथाञ्चत बृहस्पातें पारदातुं मक्ते। मा त्वां धक्ष्ये चक्षुषा दारुणेन संकुद्धोऽहं पावक त्वं निबोध ॥ १९ व्यास उवाच। ततो देवानगमद्मकेतु-दाहाद्भीतो व्योधितोऽश्वत्थपर्णवत्। तं वै दृष्टा प्राह राको महात्मा बृहस्पतेः सन्निधौ हृदसवाहम् ॥ २० यस्त्वं गतः प्रहितो जातवेदो बृहस्पातिं परिदातुं मरुत्ते। तर्तिक प्राह स नृपो यक्ष्यमाणः कश्चिद्धचः प्रतिगृह्णाति तश्च॥ अग्निरुवाच । न ते वाचं रोचयते महत्ता . बृहस्पतेरञ्जाले प्राहिणोत्सः संवर्ती मां याजायितेत्यवाच पुनः पुनः स मया याच्यमानः ॥ २२ उवाचेदं मानुषा ये च दिट्याः प्रजापतेयें च लोका महानतः।

तांश्रेलमेयं संविदं तेन कृत्वा तथापि नेच्छेयमिति प्रतीतः॥ इन्द्र उवाच। पुनर्गत्वा पार्थिवं त्वं समत्य वाक्यं मदीयं प्रापय स्वार्धयुक्तम्। पुनर्यद्यको न करिष्यते वच-स्त्वत्तो वर्ज्ञं संप्रहर्तास्मि तस्मै ॥२४ अग्निस्वाच । गन्धर्वराज्यात्वयं तत्र दूतो विभेम्यहं वासिव तत्र गन्तुम्। संरब्धो मामब्रवीत्तीक्ष्णरोषः संवर्तो वाक्यं चरितद्रह्मचर्यः॥ २५ यद्यागच्छः पुनरेवं कथाञ्च-इहस्पार्ते परिदातुं मक्ते। द्हेयं त्वां चक्षुषा दारुणेन संक्रद्ध इत्येतद्वैहि शक ॥ २६ शक उवाच। त्वमेवान्यान्दहसे जातवेदो न हि त्वदन्यो विद्यते भस्मकता । त्वत्संस्पर्शात्सर्वलोको विभेति अश्रद्धेयं वद्से हृदयवाह ॥ अग्निरुवाच । दिवं देवेन्द्र पृथिवीं च सर्वो संवेष्टयेस्तवं स्वबलेनैव शका। एवंविधस्येह सतस्तवासौ कथं वृत्रस्त्रिदिवं प्राग्जहार॥ 26 इन्द्र उवाच। न गण्डिकाकारयोगं करेऽणुं न चारिसोमं प्रपिवामि वहे। न झीणराक्तौ प्रहरामि वज्रौ को मेऽसुखाय प्रहरेत मत्येः॥ 38

ब्रह्मविदां माहात्म्यं तदनुग्रहेण देवा अपि दासा भवंतीति नवमदशमयोहक्तम् । तत्र नवमेनाहं दौर्बल्याहृत्रेण जित इति वक्तुं स्वसामर्थ्यमिद्रो विन्हं प्रति वदित न गंडिकाकारयोगं करेणुं नगं पर्वतं डीयते विहायसा गच्छतीति डीः पक्षी अल्पोडीर्डिका मक्षिका मशकादिस्तस्या आकारेण योगोस्या-स्तित्यं रूपम् अणुं सूक्ष्मं करे वुर्वे छञ्च्छांदसं मौवादि-कत्वम् । करेणिति पाठे करोमीत्यध्याहारः पाथोधिं करे कर्त्तु-मगस्त्य इवाहं पर्वतमिप मशकीकर्त्तुं समर्थोऽस्मीत्यर्थः छत-स्तिर्हं वृत्रस्त्वां नाराधितवानित्यत आह-न चारिसोमं

प्रिचामि बह्ने अरिसोमं शतुदतम् सोमम् त्वयवस कृती न निर्जित इत्यत आह-न क्षीणशक्तौ प्रहरामि वज्रामित्या-दिना न शंडिकां जंगमो नो करेणुरिति पाठे तु करेणुईस्ती मम ऐरावतः शंडिका युद्धं द्विडमाषाप्रासिद्धे तां प्रति जंगमो गतिशीलो न भवतीति नो अस्ति ऐरावतवाहनस्य मे शतुजय ईषेत्कर इत्यर्थः। शंडिकाशब्दस्तालब्यादिरिह् त्रयेः इंद्रो हति वृषमं शंडिकानामिति मंत्रवर्णात् दशमस्तूकत्तात्वर्थः। शेषमितिरोहितार्थम् ॥ २९॥

प्रवाजयेयं कालकेयानपृथिव्या-मपाकर्षन्दानवानन्तरिक्षात्। दिवः प्रह्वादमवसानमानयं को मेऽसुखाय प्रहरेत मानवः॥ ३० अग्निर्स्वाच । यत्र शर्यार्रितं च्यवनो याजायिष्यन् सहाश्विभ्यां सोमम् गृह्वदेकः। तं त्वं कुद्धः प्रत्यर्षेधीः पुरस्ता-च्छर्यातियज्ञं स्मर तं महेन्द्र ॥ वज्रं गृहीत्वा च पुरन्दर त्वं संप्राहाषीं श्च्यवनस्यातिघोरम्। स ते विप्रः सह वज्रेण बाहु-मपायुद्धात्तपसा जातमन्युः॥ ततो रोषात्सर्वतो घोरक्षं सपतं ते जनयामास भूयः। मदं नामासुरं विश्वरूपं यं त्वं दव्वा चक्षुषी संन्यमीलः ॥ ३३

ह्यरेका जगतीस्था तथैका दिवं गता महतो दानवस्य। संहस्रं दन्तानां रातयोजनानां सुतीक्ष्णानां घोरक्षं वभूव॥ 38 वृत्ताः स्थूला रजतस्तंभवणौ दंष्टाश्चतस्रो हे शते योजनानाम्। स त्वां दन्तान्विदशन्नभ्यधाव-जिवांसया शूलसुद्यम्य घोरम् ॥ ३५ अपरयस्त्वं तं तदा घोररूपं सर्वे वै त्वां दहशुर्द्शनीयम्। यस्माद्धीतः प्राञ्जलिस्तवं महर्षि-मागच्छेथाः शरणं दानवझ॥ 38 श्रात्राद्वलाद्वहाबलं गरीयो न ब्रह्मतः किञ्चिद्न्यद्वरीयः। सोऽहं जानन् ब्रह्मतेजो यथाव-न्न संवर्त जेतुमिच्छामि शक्र॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि संवर्तमरुत्तीये नवमोऽध्यायः॥९॥

80

इन्द्र उवाच।

एवमेतद्रह्मवलं गरीयो

न ब्राह्मणार्तिकचिद्नयद्गरीयः।

बाविक्षितस्य तु बलं न सृष्ये

बज्जमस्मै प्रहरिष्यामि घोरम्॥ १
भृतराष्ट्र प्रहितो गच्छ मक्तं

संवर्तन संगतं तं वद्ख।
बहस्पति त्वमुपशिक्षख राजन्

बज्जं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम्॥ २

व्यास उवाच।
ततो गत्वा भृतराष्ट्रो नरेन्द्रं

प्रोवाचेदं वचनं वासवस्य॥ ३
गन्धर्वं मां भृतराष्ट्रं निकोश्च

त्वामागतं वक्तुकामं नरेन्द्र ।

पेंद्रं वाक्यं श्रणु मे राजिंतह'
यत्प्राह लोकाधिपतिर्महात्मा ॥ ४

बृहस्पतिं याजकं त्वं वृणीष्व
वज्रं वा ते प्रहारिष्यामि घोरम् ।

वचश्चेदेतन्न करिष्यसे मे
प्राहतदेतावद्चिन्त्यकर्मा ॥ ५

मक्त उवाच ।

त्वं चैवैतद्वेत्थ पुरंद्रश्च
विश्वेदेवा वसवश्चाश्विनौ च ।

मित्रद्रोहे निष्कृतिर्नास्ति लोके

महत्पापं ब्रह्महत्यासमं तत् ॥ ६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे नवमोऽप्यायः ॥ ९ ॥

१० **एवमिति** ॥ १ ॥

बृहस्पतियां जयतां महेन्द्रं देवश्रेष्ठं वज्रभृतां वरिष्ठम्। संवर्तों मां याजयिताऽच राज-न्न ते वाक्यं तस्यं वा रोचयामि॥७ गन्धवं उवाच । घोरो नादः श्रूयतां वासवस्य नभस्तले गर्जतो राजसिंह। व्यक्तं वज्रं मोश्यते ते महेन्द्रः क्षेमं राजंश्चिन्त्यतामेष कालः॥ ८ व्यास उवाच। इत्येवमुक्तो धृतराष्ट्रेण राजन् श्रुत्वा नादं नद्तो वासवस्य। तपोनित्यं धर्मविदां वरिष्ठं संवर्ते तं ज्ञापयामास कार्यम्॥ मरुत्त उवाच। इममात्मानं प्लवमानमारा-दध्वा दूरं तेन न दश्यतेऽद्य। प्रपद्येऽहं शर्म विप्रेन्द्र त्वत्तः प्रयच्छ तस्माद्भयं विश्रमुख्य ॥ १० अयमायाति वै वज्री दिशो विद्योतयन्द्श। अमानुषेण घोरेण सदस्यास्त्रासिता हि नः॥ संवर्त उवाच। भयं राकाद्येत ते राजासिंह प्रणोत्स्येऽहं भयमेतत्सुघोरम्। संस्तंभिन्या विद्यया क्षिप्रमेव मा भैस्त्वमस्याभिभवात्प्रतीतः ॥ १२ अहं संस्तंमथिष्यामि मा भैस्त्वं शकतो नृप। सर्वेषामेव देवानां श्रयितान्यायुधानि मे ॥ 83 दिशो वज्रं वजतां वायुरेतु वर्षे भृत्वा वर्षतां काननेषु। आपः प्रवन्त्वन्तिरिक्षे वृथा च सौदामनी दृश्यते माऽपि मैस्त्वम्१४ वान्हिदेवस्त्रातु वा सर्वतस्ते कामान्सर्वान्वर्षेतु वासवो वा। वज्रं तथा स्थापयतां वधाय महाघोरं प्रवमानं जलाँघैः॥ 20 मरुत्त उवाच। घोरः शब्दः श्रूयते वै महाखनो वज्रस्येष सहितो मारुतेन।

आत्मा हि मे प्रव्यथते मुहुर्मुहु-ुर्न में स्वास्थ्यं जायते चाद्य विप्र ॥१६ संवर्त उवाच। वजादुशाद्येत भयं तवाद्य ्वातो भूत्वा हैन्मि नरेंद्र वज्रम्। भयं त्यक्तवा वर्मन्यं वुणीष्व कं ते कामं मनसा साधयामि॥ १७ मरुत्त उवाच। इंद्रः साक्षात्सहसाऽभ्येतु विप्र हविर्यक्षे प्रतिगृह्णातु चैव। स्वं स्वं धिष्ण्यं चैव जुवन्तु देवा हुतं सोमं प्रतिगृह्वन्तु चैव ॥ 26 संवर्त उवाच। अयर्मिद्रो हरिभिरायाति राजन् देवैः सर्वेस्त्वरितैः स्तूयमानः। मन्त्राहृतो यज्ञामिमं मयाऽद्य पश्यस्वेनं मन्त्रविस्नस्तकायम्॥ १९ ततो देवैः सहितो देवराजो रथे युंक्तवा तान्हरीन्वाजिमुख्यान्। आयाद्यक्षमथ राज्ञः पिपासु-राविक्षितस्याप्रमेयस्य सोमम्॥ २० तमायान्तं सहितं देवसंघैः प्रत्युद्ययौ स पुरोधा मरुतः। चके पूजां देवराजाय चाप्रयां यथाशास्त्रं विधिवत्त्रीयमाणः॥ २१ संवर्त उवाच। ' खागतं ते पुरुद्दतेह विद्वन् यक्षोप्ययं साम्निहिते त्वयीनद्र । शोशुभ्यते बलवृत्रम्न भूयः पिबस्व सोमं सुतमुद्यतं मया। मरुत्त उवाच। शिवेन मां पश्य नमश्च तेऽस्तु प्राप्तो यज्ञः सफलं जीवितं मे। अयं यज्ञं कुरुते मे सुरेन्द्र बृहस्पतेरवरजो विप्रमुख्यः ॥ इन्द्र उवाच । जानामि ते गुरुमेनं तपोधनं बृहस्पतेर नुजं तिग्मतेजसम्। यस्याह्वानादागतोऽहं नरेन्द्र प्रीतिमेंऽद्य त्वाय मन्युः प्रनष्टः॥ २४

संवर्त उवाच। यदि प्रीतस्त्वमसि वै देवराज तस्मात्स्वयं शाधि यज्ञे विधानम्। स्वयं सर्वान्क्रर भागान्सुरेन्द्र जानात्वयं सर्वलोकश्च देव ॥ व्यास उवाच। यवमुक्तस्त्वांगिरसेन शकः समादिदेश खयमेव देवान्। सभाः क्रियन्तामावसथाश्च मुख्याः सहस्रशिश्रम्ताः समुद्धाः॥ २६ क्लप्ताः स्थूणाः कुरुतारोहणानि गन्धवाणामप्सरसां च शीव्रम्। यत्र नृत्येरन्नप्सरसः समस्ताः स्वर्गोपमः कियतां यज्ञवाटः ॥ २७ इत्युक्तास्ते चक्रुराशु प्रतीता दिवौकसः शक्रवाक्यान्तरेन्द्र। ततो वाक्यं प्राह राजानमिन्द्रः प्रीतो राजनपूज्यमानी मरुत्तम् ॥ २८ यप त्वयाऽहमिह राजन्समेत्य ये चाप्यन्ये तव पूर्वे नरेन्द्र। सर्वाश्चान्या देवताः प्रीयमाणा हविस्तुभ्यं प्रतिगृह्वन्तु राजन्॥ आग्नेयं वै लोहितमालभन्तां वैश्वदेवं बहुरूपंहि राजन्। नीलं चोक्षाणं मेध्यमप्यालमन्तां चलच्छिश्नं संप्रदिष्टं द्विजाम्याः॥ ३० ततो यश्रो ववृधे तस्य राजन् यत्र देवाः खयमन्नानि जहुः।

यार्द्धमञ्चाको ब्राह्मणैः पूज्यमानः संदस्योऽभूद्धरिमान्देवराजः॥ ततः संवर्तश्चैत्यगतो महात्मा यथा वन्हिः प्रज्विलतो द्वितीयः। हवींष्युचैराह्यन्देवसंघान् जहावासी मन्त्रवत्सप्रतीतः ॥ ततः पीत्वा बलिमत्सोममग्रयं ये चाप्यन्ये सोमपा देवसंघाः। सर्वेऽनुज्ञाताः प्रययुः पार्थिवेन यथाजोषं तर्पिताः प्रीतिमन्तः ॥ ३३ ततो राजा जातरूपस्य राशीन् पदे पदे कारयामास हृष्टः। द्विजातिभ्यो विस्जन् भूरि वित्तं रराज वित्तेश इवारिहन्ता॥ 38 ततो वित्तं विविधं सन्निधाय यथोत्साहं कारियत्वा च कोषम् - अनुज्ञातो गुरुणा संनिवृत्त्य शशास गामखिलां सागरान्ताम् ३५ पवंगुणः, संबभूवेह राजा यस्य ऋतौ तत्सुवर्ण प्रभृतम्। तत्त्वं समादाय नरेन्द्र वित्तं यजस्व देवांस्तर्पयानो निवापैः ॥३६ वैशम्पायन उवाच। ततो राजा पाण्डवो हष्टरूपः श्रुत्वा वाक्यं सत्यवत्याः सुतस्य । मनश्चके तेन वित्तेन युष्ट्रं ततोऽमात्यमेत्रयामास भूयः॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाण अश्वमेधपर्वाण संवर्तमस्त्रीये दशमोऽध्यायः॥ १०॥

ess some

3 8

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्ते नृपती तस्मिन्द्यासेनाद्भुतकर्मणा। चासुदेवो महातेजास्ततो वचनमाद्दे॥ १

तं नृपं दीनमनसं निहतज्ञातिबान्धवम् । उपप्छतमिवादित्यं सधूममिव पावकम् ॥ २

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाण नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ११

इत्युक्ते नृपतौ तस्मिन्नित्यध्यायत्रयं कृष्णयुधिष्ठिरसंवादौ न्रह्मविद्यास्त्रम् ॥ ९ ॥ उपम्छतं राहुप्रस्तम् ॥ २ ॥

१ 'यजस्व देवांस्तपनीयैविंधानैः ' इति पाठः ।

निर्विण्णमनसं पार्थं बात्वा वृष्णिकुरोद्वहः। आश्वासयन्धर्मसुतं प्रवक्तसुपचक्रमे ॥ वासदेव उवाच।

सर्वे जिह्नं अमृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् । पतावान ज्ञानविषयः कि प्रलापः करिष्यति नैव ते निष्ठितं कर्म नैव ते शत्रवो जिताः। कथं रात्रं रारीरस्यमातमनो नावब्ध्यसे॥ ५

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथाधर्म यथाश्रतम्। इन्द्रस्य सह वशेण यथा युद्धमवर्तत ॥ मुत्रेण पृथिवी व्याप्ता परा किल नराधिए। दृष्ट्वा स पृथिवीं व्याप्तां गन्धस्य विषये हते ७ धराहरणदुर्गन्धो विषयः समपद्यत । शतऋतुश्चकोपाथ गन्धस्य विषये हते॥ वृत्रस्य सततः कुद्धो घोरं वज्रमवास्जत। स वध्यमानो वजेण सुभृशं भूरितेजसा ॥९ विवेश सहसा तोयं जग्राह विषयं ततः। अप्सु चुत्रगृहीतासु रसे च विषये हते॥ .१० शतऋतुरिक्दुस्तत्र वज्रमवास्जत्। स वध्यमानों वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ११

विवेश सहसा ज्योतिर्जग्राह विषयं ततः। व्याप्ते ज्य्नोतिथि वृत्रेण क्ष्पेऽथ विषये हते १२ शतऋतुरिकुद्धस्तत्र वज्रमवासुजत्। स वध्यमानी वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा १३ विवेश सहसा वायुं जग्राह विषयं ततः । व्याप्ते वायौ तु वृत्रेण स्पर्शेऽथ विषये हते १४ रातकतुरितकृदस्तत्र वज्रमवास्जत्। स वध्यमानों बज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा १५ अकाशमभिदुदाव जग्राह विषयं ततः। आकाशे वृत्रभूतेऽथ शब्दे च विषये हते॥१६ शतऋतुरभिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवास्त्रत्। स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमित्तेतजसा ॥१७ विवेश सहसा शकं जम्राह विषयं ततः। तस्य वृत्रगृहीतस्य मोहः समभवन्महान्॥ रथन्तरेण तं तात वसिष्ठः प्रत्यबोधयत। ततो वृत्रं शरीरस्थं जघान भरतर्षम । शतऋतरदृश्येन वज्रेणेतीह नः श्रुतम्॥ इदं धर्म्यं रहस्यं वै शक्रेणोक्तं महर्षिषु।

ऋषिभिश्च मम प्रोक्तं तन्निबोध जनाधिप २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि कृष्णभूमेसंवादे पकादशोऽध्यायः॥११॥

ब्रह्मज्ञानैकनाइयः शोकोः बृद्धोक्तिसहस्रेण वा कतुसहस्रेण वा न नश्यतीत्यभिसंद्धानो भगवान्वासुदेव उवाच-सर्वे जिह्य-मिति जिह्नं कामादि मृत्युपदं संसारप्रापकं आर्जवं शमादि ब्रह्मणः पदं मोक्षस्य प्रापकं ज्ञानाविषयः हेयोपादेयतया ज्ञात-व्योऽर्थः ४ शत्रुं नाशयितारमात्माज्ञानरूपम्॥५॥ तदेवाह-अत्र ते इति । इन्द्रस्य चिदात्मनः वृत्रेण कामादिधर्मिणा चिद्चिद्वंथिरूपेणाहंकारेण॥ ६॥पृथिवी स्थूलं शरीरं यच्छरिरं सा पृथिवी'इति श्रुतेः व्याप्तं आत्मत्वेन गृहीतं गन्धस्य विषये प्रदेशे पिण्डे त्हते सति ॥ ७॥ तेन दुर्गन्थ अनात्मभूतं विषयो ब्रह्माण्डं जातं एकदेशस्यात्मत्वेन परिप्रहात् 'इदं सर्वे यदयमात्मा' इति श्रुतेश्विन्मात्रं सदप्येतत् एतस्य दृष्ट्याऽ-नित्यत्वाद्याघातमभूदित्यर्थः॥ ८ ॥ वज्रं विवेकं वक्ष्यमाणम् ॥ ९ ॥ तोयं कर्मसमेवतैः सोमाज्यपयःप्रसृति।भर्बहुलै-ईब्यैश्चंद्रलेकि भोगायारव्यं शरीरं 'आपः पुरुषवचसः' इति श्रुतेः मानुषादेहाब्द्यत्थापितो दिव्यं देहमात्मत्वेन गृहीतवानि-ध्यर्थः । रसे दिव्यलोके त्हते ममतया गृहति ॥ १० ॥ एवं

स्थूलदेहद्वयाद्व्युत्यापितो ज्योतिस्तैजसप्रपन्नं विवेश ततस्तत्र कि बिद्भूपं दर्यं आत्मत्वेन जम्राह कि बिन्ममतयाऽऽत्दतवान् ॥१२॥ वायुं समाष्टिलिङ्गं 'वायुरेव व्यार्थवायुः समाष्टिः' इति श्रुतेः । ततस्तत्र प्रवेशरूपया तदुपास्त्या ब्रह्मलोकेऽपि संकल्प-मात्रोत्थितेषु विषयेषु पूर्ववदात्मत्वेनात्मायत्तत्वेन च जग्रा-हेत्यर्थः । स्पर्शे मानसविषयसंगे ॥१४॥ द्विविधादपि सूक्ष्मा-दृव्यत्थापित आकाशं अन्याकृतं सुषुप्त्याख्यं जाड्यं तेन शब्दे शब्दादी विषये रहते गिलिते सति ॥ १६॥ ततो व्युत्थापितः शकं चिदात्मानमेव वृत्रो जग्राह चिदात्मे-श्वर्याभिमानवानभूदित्यर्थः ॥ १८ ॥ रथो मायारूपो विग्रहः तं तरस्यनेन तद्रथंतरं 'अहं ब्रह्मास्मि'इति वाक्यं तेन वसिष्ठ_ गुरुस्तं प्रस्रवोधयत्। द्वैतदर्शननिषेधेन द्वितीयाद्वै भयं भव-ति'इति श्रतेः। अते एवाद्दयेन द्दयश्रस्येन। एवं द्विविधादपि कारणोपाचेर्व्युत्थापितः परानंदे प्रतिष्ठां प्रापदित्यर्थः ॥१९॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके प्रविण नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे एकादशोऽध्यायः ११ * मृत्युपदमाजिह्मम् 'इति पा०

3:

वासदेव उवाच। द्विविधो जायते ट्याधिः शारीरो भानसस्तथा परस्परं तथोर्जन्म निर्देहं नोपपद्यते ॥ शरीरे जायते त्याधिः शारीरः स निगद्यते । मानसे जायते व्याधिमीनसस्त निगद्यते॥ २ शीतोष्णे चैव वायुश्च गुजा राजन् शरीरजाः तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः खर्थलक्षणम् ३ उष्णेन बाध्यते शति शतिनोष्णं च बाध्यते सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रय आत्मग्रणाः स्मृताः ४ तेषां ग्रणानां साम्यं चेत्तदाहुः सस्थलक्षणम् तेषामन्यतमोत्सेके विधानसुपदिश्यते॥ हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते। कश्चिद्वःख वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ६ स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी सुसुखस्य च स्मर्तिमिच्छसि कौन्तेय किमन्यदुःखविभ्रमात् अथवा ते स्वभावोऽयं येन पार्थावकृष्यसे। दृष्टा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्त्रलाम् ।

मिषतां पाण्डवेयानां न तस्य समर्तुमिच्छस्ति ८ प्रवाजनं च नगरादि जिनेश विवासनम् महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ९ जटासुरात्परिक्रेशश्चित्रसेनेन चाहवः। सैन्धवाच परिक्रेशो न तस्य स्मर्तमिच्छास ॥ पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन पदा वधः। याज्ञसेन्यास्तथा पार्थ न तस्य स्मर्तिमिच्छिसि यच ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिन्दम। मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्ध मुपस्थितम् ॥ १२ तस्मादभ्यपगन्तव्यं युद्धाय भरतर्षम । परमध्यक्तरूपस्य पारं युक्त्या खकर्मिः १३ यत्र नैव शरैः कार्यं न भृत्यैर्न च बन्ध्रामः। आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपश्चितम् १४ तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्थां गमिष्यसि। पतज्ज्ञात्वा तु कौन्तेय कृतकृत्यो भविष्यास एतां बुद्धि विनिश्चित्य भूतानामागार्ते गतिम् वितृपैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितम् १६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि कृष्णधर्मसंवादे द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

१२

वज्रशब्दोक्तं विवेकं दर्शयति स्थूलस्क्ष्मदेह्योवैंधर्म्यप्रदर्शनेन-द्विचिध इत्यादिना । परस्परामित सत्त्वादि-गुणजं सूक्ष्मं लिङ्गं तद्रहितस्य न स्थूलं शरीरमस्ति न चैतद्विना तेषां उपलम्मस्थानमस्तीत्यर्थः ॥ १॥ शीतोष्णे कफपित्ते वायुर्वातः तेषां साम्ये स्वास्थ्यं वैषम्ये व्याधिमवतीत्यर्थः ॥३॥ उष्णेनितः शीतोष्णयोरन्यतराधिक्यजं दोषमितर-विकेनौषधादिनापनयेदित्यर्थः। सत्त्वमिति आत्मगुणा लिङ्ग-धर्माः ॥ ४॥ साम्यं सुतिप्रलययोः विधानं उपायः ॥५॥ हर्षशोकयोः सत्त्वरजःकार्ययोः परस्परबाधकत्वसुक्त्वा तम-स्तयोर्बाधकं ताभ्यां बाध्यते चेत्याह काश्चिद्विति। दुःखकालेऽ प्रतीतं सुखं स्यत्वाप्यतीव व्यासुद्यति न तु तदेव विवेकेन वितिक्षते एवं सुखकालेप्यतीतं पुत्रमरणादिदुःखं स्यत्वा सिद्धमपि सुखं नाश्चतीति भावः ॥ ६ ॥ स इति त्वं तु

उक्तविधद्विविधव्याधिहीनः न सुखं दुःखं वा स्मर्तु।मिच्छिसि नेच्छेरित्यर्थः । किन्तु दुःखविश्रमात् यत् अन्यत् अका-ममशोकं ब्रह्म तदेव स्मर्तुमनुसंधातु।मिच्छिसि इच्छोरित्यर्थः ॥७॥ अथविति । अयं दुःखित्वादिः तत्स्वमावस्यापि तव शोको न युक्तोतीतत्वादुःखस्येति भावः ॥ ८॥ मनसाहंकारेण ॥ १२॥ अभ्युपगन्तव्यं अभिमुखी भवितव्यं अव्यक्तरूपय मायामात्रस्य मनसः परं पारं ब्रह्म युक्तर्या योगेन कर्मभिश्व शोधकैः प्राप्नुहीति शेषः। मनोनाशेन निःशोको भविष्यसीत्यर्थः ॥ १३॥ आत्मना मनसा ॥१४॥ तास्मन्मनिस कां दुःखबहुलामवस्थां एतन्मनसो मायामात्रत्वम् ॥१५॥ आगतिं उत्पार्तिं गतिं प्रलयं मायामात्रत्वेन ज्ञात्वा सुखं वर्तस्वेत्यर्थः ॥ १६॥ इति श्रीमहामारते आश्वमोधिके पर्वाणे नैलक्ष्णीये भारतमावदीपे द्वादशोऽन्थ्यायः॥ १२॥

\$3.

वासुदेव उवाच। न बाह्यं द्रव्यमुतसूज्य सिद्धिभवति भारत शारीरं द्रव्यमुत्सूज्य सिद्धिर्भवति वा न वा बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शारीरेषु च गृद्ध्यतः। यो धर्मो यत्सुखं चैव द्विषतामस्त तत्त्रथा॥२ द्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युरुज्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम्। ममेति च भवेन्छत्यर्न ममेति च शाश्वतम् ३ ब्रह्ममृत्य ततो राजन्नात्मन्येव व्यवस्थिती। अदृश्यमानौ भतानि योधयेतामसंशयम्॥ ४ अविनाशोस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत। भित्वा शरीरं भूतानामहिंसां प्रतिपद्यते॥ ५ लब्ध्वा हि पृथिवीं क्रत्सां सहस्थावरजङ्गमाम्। ममत्वं यस्य नैव स्यात कि तया स करिष्यति॥ अथवा वसतः पार्थं वने वन्येन जीवतः। ममता यस्य द्रव्येषु मृत्योरास्ये स वर्तते बाह्यान्तराणां रात्रूणां स्वभावं पर्य भारत।

कामात्मानं न प्रशंसन्ति लोके नेहाकामा काचिदस्ति प्रवृत्तिः। .सर्वे कामा मनसोङ्गप्रभूता यान्पण्डितः संहरते विचिन्त्य॥ ९ भूयो भूयो जन्मनोऽभ्यासयोगा-द्योगी योगं सारमार्ग विचिन्त्य। दानं च वेदाध्ययनं तपश्च काम्यानि कंमीणि च वैदिकानि १० वतं यज्ञानियमान् ध्यानयोगान् कामेन यो नारभते विदित्वा। यद्यायं कामयते स धर्मी न यो धर्मी नियमस्तस्य मूलम् ११ अत्र गाथाः कामगीताः कीर्तयन्ति प्राविदः। श्रुष सङ्कीर्यमानास्ता अखिलेन युधिष्टिर। नाहं शक्योऽनुपायेन हन्तं भतेन केनचित ॥

83

यन पश्यति तद्भतं मुच्यते स महाभयात

नन कामत्यागेनैव मनो जेतव्यमतो यत्पूर्व मया यदि मामनुजानीयाद्भवान्गंतुं तपोवनामिति राज्यत्यागःप्रार्थितः स एव तर्हि युक्तस्तत्र कथं शाधि राज्यं यथोचितामिति वदसी-त्याशंक्याह-न बाह्यमिति । न बाह्यस राज्यादेर्श्यस्य त्यागात्त्यागी भवति किन्तु शारीरं लिङ्गशरीरोत्थं कामा-दिकं व्यक्तवैव सिद्धिमेक्षिः न वेति शुष्कवैराग्यवतो विवेक-श्रुत्यस्य सिद्धथभावं सूचयति ॥ १ ॥ बाह्येति गृद्धचतः सक्तस्य यो धर्मः सः अधर्म एव यत्सुखं तदःखमेव मौढय-स्यानपायात् अतस्तदिद्वषतामेवास्त तुच्छामेत्यर्थः ॥ २ ॥ ह्यक्षर इति। ममत्वं संसारहेतः तदमावो ब्रह्मप्राप्तिहेत्ररित्यर्थः ॥३॥ ब्रह्ममृत्यू निःसंगत्वससंगत्वे आत्मनि चित्ते एकस्मि-न्वस्तुनि बहुनां ममत्वं चेते युद्धयंत एव॥४॥ एवं निर्भमोऽ-प्यसमाप्ताधिकारश्चित्तस्वाभाव्यादस्मदादिवगुद्धश्वन्नपि नेतरव-क्रियत इत्याह-आविनाश इति । अस्य जगतः सत्त्वस्य अविनाशोऽधिष्ठानसत्तानतिरिक्तत्वानाशाभावः नियतो निश्चितो यदि जगतो बाध्यत्वं जानन्स्वप्रकृतपापेनेव सर्वभूतशरीरोच्छेदं कुर्वन्नपि अहिंसामहिंसकत्वमेव प्रति-पद्यते हत्वापि स इमान्लोकान हंति न निबद्धचत इत्यर्थः ।। ५॥ लब्धा हीति । स्वप्नोपलब्धधनोध्वेव बद्धस्य ममत्वा-आश्व० २

भावः स्वतः सिद्ध इत्यर्थः ॥६॥ बाह्यांतराणामिति । स्वभावं आत्ममायामात्रत्वलक्षणं तत्त्वं पश्य ध्यानेन साक्षात्क्रक ते ध्यानयोगानुगता अपस्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगढामिति श्रुतेः एवं दृष्ट्वा च यत् यतः तत्तमपि स्वभावं भूतम-नार्दि न पश्यति मायामपि बाधित्वा चिन्मात्रेण रूपेण योऽ-ऽवतिष्ठते स महामयात्संसारान्मुच्यत इत्यर्थः ॥८॥ नन्वैश्व-र्थमव वरम् किं सुषुप्तिसमेन मोक्षेणेत्यत आह-कामात्मा-निमिति । अथ यत्रान्यत्पस्यति तदल्यमिति श्रेतेरैश्वर्यमपि तच्छमेवातो न प्रशंसंति संतः मनसः कामोदयस्ततः प्रवृत्ति-स्ततो दःखमतो मन एव निरोद्धव्यामित्यर्थः ॥ ९ ॥ एत-बानेकजन्मसाध्यमित्याह-भयो भय इति । विच्छिय विच्छियोत्तरोत्तरभूमिलाभरूपं जन्म यस्य सः भूयोभूयोजन्मा तस्मादेवाभ्यासयोगात् शुद्धाचितः सन् सारमार्गे मोक्षमार्गे विचित्य कामान्संहरत इति पूर्वेणान्वयः कोऽसौ इत्याह-दानं चेति ॥ १० ॥ यो दानादिध्यानयोगांतान् कामेन काम-पूर्वकं नारभते यद्यचायं कामयते स धर्मों नेति विदि-त्वेति संबन्धः फलितमाह—यो धर्मो नियमस्तस्य मूलमिति तस्य कामस्य यो नियमो नियहः स धर्मः स च मूलें मोक्ष-बीजम् ॥ ११ ॥ कामस्य दुरुच्छेयत्वं कामोक्तिभिरेवाह-अत्र गाथा इत्यादिना । अनुपायेन निर्ममत्वं योगा-भ्यासश्च कामजयोपाय उक्तस्तद्यातिरकेणेत्यर्थः ॥ १२ ॥

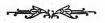
यो मां प्रयतते हन्तुं ज्ञात्वा प्रहरणे वलम् । तस्य तिस्मन्प्रहरणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् १३ यो मां प्रयतते हन्तुं यज्ञैविविधदक्षिणेः। जङ्गमेष्विव धमोत्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ यो मां प्रयतते तित्यं वेदैवेदान्तसाधनेः। स्थावरेष्वव भूतात्मा तस्य प्रादुर्भवाम्यहम् यो मां प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराक्रमः। भावो भवामि तस्याहं स च मां नावबुध्यते १६ यो मां प्रयतते हन्तुं तपसा संशितव्रतः। ततस्तपसि तस्याथ पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ९७ यो मां प्रयतते हन्तुं मोक्षमास्थाय पण्डितः। तस्य मोक्षरितस्थस्य नृत्यामि च हसामि च

अवध्यः सर्वभृतानामहमेकः सनातनः ॥ १८
तस्मार्वमिप तं कामं यज्ञैविंविधद्क्षिणैः।
धर्मे कुरु महाराज तत्र ते स भविष्यति १९
यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्क्षिणावता।
अन्येश्च विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तद्क्षिणैः॥ २०
मा ते दयथाऽस्तु निहतान्वन्धून्वीक्ष्य पुनः पुनः
न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं ये हताऽस्मिन् रणाजिरे

स त्विमिष्टा महायहैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः। कीर्तिं लोके परां प्राप्य गतिमग्न्यां गमिष्यसि॥

22

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि कृष्णधर्मसंवादे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

8 8

• वैशम्पायन उवाच ।
प्रतं बहुविधेवां स्थै क्षेतिभस्तैस्तपोधनैः ।
समाश्वस्यत राजिं हैं तब न्धुर्युधिष्ठिरः ॥ १
सोऽनुनीतो भगवता विष्टरश्रवसा स्वयम् ।
द्वैपायनेन कृष्णेन देवस्थानेन वा विभुः ॥ २
नारदेनाथ भीमेन नकुलेन च पार्थिव ।
कृष्णया सहदेवेन विजयेन च धीमता ॥ ३

अन्यैश्च पुरुषव्यावैर्वाह्मणैः शास्त्रदृष्टिभिः। व्यजहाच्छोक्जं दुःखं सन्तापं चैव मानसम् अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च युधिष्ठिरः। कृत्वाऽथ प्रेतकार्याणि बन्धूनां स पुनर्नृपः। अन्वशासच धर्मात्मा पृथिवीं सागराम्बराम् प्रशान्तचेताः कौरव्यः खराज्यं प्राप्य केवलम् व्यासं च नारदं चैव तांश्चान्यानव्रवीष्टृपः॥ ६

यो मामिति प्रहरणे वागादीं दियसाच्ये जपादिशास्त्रे प्रादुर्भवामि अहमेव सर्वे तिकृष्टो जपादिकर्ते त्याभमानरूपेणाविर्मवामि
तेन जपादिकं विफलं करोमीत्यर्थः । द्वितीये यो मामिति
स्कोके प्रहरणे मनिस रमशानवैराग्यन्यायेन जितो मया काम
इति निश्चित्य प्रयतते संन्यासादिकं करोति तस्य मनस्येव
पुनरहं प्रादुर्भवाभि यदाहुराभियुक्ताः—प्रमादिनो बहिश्चित्ताः
पिशुनाः कलहोत्सुकाः। संन्यासिनोऽपि दश्यते दैवसंदूषिताशया इति ॥ १३ ॥ यो यशैः कामं जिघांसति तस्य
चेतास यथा धर्मात्मा जंगमेषु उत्तमयोनो उदाररूपेणाविभवित तद्वत्तस्य चेतासि अहं दंभादिरूपेणाविर्मवामि ॥१४॥
स्थावरेषु अनिभव्यक्तरूपेण भूतात्मा जीवः धर्मात्मेत्यत्रापि
पठीत केचित् यायर्ज्कापेक्षया वेदवेदांतसाधनेष्वत्या कामामिव्यक्तिरित्यर्थः ॥ १५ ॥ धृत्या संप्रामे विपदि च धेर्यतः
भावश्चित्तं वैर्यवलेनेव लोकद्वयं जेष्यामीत्यभिमानवन्तं
तं करोमीत्यर्थः। स च इममेवामिमानं कामत्वेन वंधकत्वेन

नावबुध्यते ॥ १६ ॥ तपसा योगवलेन तत्रापि योगोपसर्गरूपेण मधुमत्याद्यैश्वर्यभूमिषु स्पृहारूपेणाविर्भवामि॥ १७॥
मोक्षमास्थाय नित्यमुक्तमात्मानमज्ञात्वा मोक्षार्थं यस्तपञ्जादि
करोति तमज्ञं प्राप्य मृत्यामि च हसामि चेत्यर्थः ॥ १८॥ तस्मादिति । यस्मान्निमेनत्वपूर्वकयोगाभ्यासमंतरेण अन्यः
कामजयोपायो नास्ति निर्ममत्वं च यज्ञादिजन्यां चित्तशुद्धिं विना न संभवति तस्मात् निष्कामान् यज्ञादीननुतिछतस्ते तव श्रेयःसिद्धिरिति शेषः ॥ १९॥ इति श्रीमहाः
भारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

88

आख्यायिकामनुसरत्यध्यायद्वयेन - एवं बहुविधैर्वा-क्येरित्यादिना॥१ कृत्वाऽथेति पुनरिति मासिकादीनि प्रेतकार्याणि पूर्वकृतानामेवानुवादो वा ॥ ५॥ वाश्वासितोऽहं प्रांग्वृद्धैभवद्भिर्मुतिपुद्भवैः।

त स्थममि मे किञ्चिद्यालीकिमह विद्यते ॥ ७
वर्षञ्च समहान्प्राप्तो येन यथ्यामि देवताः।
पुरस्कृत्याद्य भवतः समानेष्यामः पितामह।
बह्वाञ्चयों हि देशः स श्रूयते द्विजसत्तम॥ ९
तथा भगवता चित्रं कल्याणं बहुभाषितम्।
देवार्षणा नारदेन देवस्थानेन चैव ह॥ १०
नाभागधेयः पुरुषः कञ्चिदेवंविधान् गुरुन्।
लंभते व्यसनं प्राप्य सहदः साधुसंमतान् ॥
प्वमुक्तास्तु ते राज्ञा सर्व एव महर्षयः।
अभ्यनुज्ञाप्य राजानं तथोभौ कृष्णफाल्गुनौ

पृश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवाद्श्वनं ययुः।
ततो धर्मसुतो राजा तत्रैवोपाविशत्यमुः १३
एवं नांतिमहान्कालः स तेषां संन्यवर्ततः।
कुर्वतां शौचकार्याणि भीष्मस्य निधने तृदा
महादानानि विषेभ्यो ददतामौध्वदेहिकम्।
भीष्मकर्णपुरोगाणां कुंकणां कुंकसत्तमः॥ १५
सहितो धृतराष्ट्रेण स ददावीध्वदेहिकम्।
तत्रो दत्वा बहुधनं विषेभ्यः पाण्डवर्षमः १६
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विवेश गजसाह्वयम्।
स समाश्वास्य पितरं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम्।
अन्वशाद्धे स धर्मात्मा पृथिवीं भ्रातृभिः सह१७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पवणि अश्वमेधपवणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

23

जनमेजय उवाच। विजिते पाण्डवेयेस्तु प्रशान्ते च द्विजोत्तम। राष्ट्रे किं चक्रतुर्वीरौ वासुदेवधनञ्जयौ॥ १ वैशम्पायन उवाच।

विजिते पाण्डवे राजन्प्रशान्ते च विशाम्पते राष्ट्रे वभूवतुईधे वासुदेवधनञ्जयो॥ २ विज्ञान्द्राते सुदा युक्तौ दिवि देवेश्वराविव। तौ वनेषु विचित्रेषु पर्वतेषु ससानुषु ॥ ३ तीर्थेषु चैव पुण्येषु पर्वतेषु ससानुषु ॥ ३ तीर्थेषु चैव पुण्येषु पर्वतेषु नदीषु च। चंकम्यमाणौ संदृष्टावश्विनाविव नन्दने ॥ ४ इन्द्रप्रस्थे महात्मानौ रेमतुः कृष्णपाण्डवौ। प्रविश्य तां सभां रम्यां विजन्हाते च भारत तत्र युद्धकथाश्वित्राः परिक्रेशांश्व पार्थिव। कथायोगे कथायोगे कथयामासतुः सदा॥ ६ ऋषीणां देवतानां च वंशांस्तावाहतुः सदा। प्रीयमाणौ महात्मानौ पुराणावृषिसत्तमौ॥ ७ मधुरास्तु कथाश्वित्राश्वित्रार्थपदिनश्चयाः। तिश्वयञ्चः स पार्थाय कथयामास केशवः॥ ८

पुत्रशोकाभिसन्तप्तं ज्ञातीनां च सहस्रशः।
कथाभिः शमयामास पार्थं शौरिर्जनार्दनः॥९
स तमाश्वास्य विधिवद्विज्ञानज्ञो महातपाः।
अपहृत्यात्मनो भारं विश्वश्रामेव सात्वतः॥
ततः कथान्ते गोविन्दो गुडाकेशमुवाच ह।
सान्त्वयम् ऋश्णया वाचा हेतुयुक्तमिदं वचः

वासुदेव उवाच।

विजितेयं घरा कृत्स्ना सव्यसाचिन्परन्तप् त्वद्वाहुबलमाश्रित्य राज्ञा धर्मस्रतेन ह ॥ १२ असपलां महीं भुंके धर्मराजो युधिष्ठिरः। भीमसेनानुभावेन यमयोश्च नरोत्तम ॥ १३ धर्मेण राज्ञा धर्मज्ञ प्राप्तं राज्यमकण्टकम्। धर्मेण निहतः संख्ये स च राजा सुयोधनः१५ अधर्मरुचयो लुन्धाः सदा चाप्रियवादिनः। धर्तराष्ट्रा दुरात्मानः सानुबन्धा निपातिताः प्रशान्तामिललां पार्थ पृथिवीं पृथिवीपतिः। भुंके धर्मस्तो राजा त्वया गुप्तः कुरुद्वह॥१६

इति श्रीमहाभारते आश्वमिधिके पर्वाणि नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे चतुर्दशो ऽध्यायः ॥ १४॥

रमे चाहं त्वया सार्धमरण्येष्वपि पाण्डवन किस यत्र जनोऽयं वै पृथा चामित्रक्षण॥१७ यत्र धर्मसुतो राजा यत्र भीमो महाबलः। यत्र माद्रवतीपुत्री रातिस्तत्र परा मम॥ तथैव स्वर्गकरूपेष नोदेशेषु कौरव। रमणीयेषु पुण्येषु सर्हितस्य त्वयाऽनघ ॥ १९ कालो महांस्त्वतीतो मे शूरंस् मुमपश्यतः। बलदेवं च कौरव्य तथाऽन्यान् वृष्णिपुङ्गवान् सोहं गन्तुमभीष्सामि धुरीं द्वारावतीं प्रति। रोचतां गमनं महां तवापि पुरुषष्म ॥ उक्तो बहुविधं राजा तत्र तत्र युधिष्टिरः। सह भीष्मेण यद्यक्तमस्माभिः शोककारिते॥

शिष्टो युधिष्ठिरोऽस्माभिः शास्ता सन्नपि पाण्डवः। तेन तत्तु वचः सम्य-ग्यृहीतं सुमहात्मना ॥

२३ धर्मपुत्रे हिं धमन्ने कृतन्ने सत्यवादिनि। संदं धर्मों मतिश्राध्या स्थितिश्र सततं स्थिरा तत्र गत्वा महात्मानं यदि ते रोचतेऽर्जुन। अस्मद्गमनसंयुक्तं वची ब्राहि जनाधिपम्॥२५ न हि तस्याप्रियं कुर्यो प्राणत्यागेष्युपश्चिते। कुतो गन्तुं महाबाहो पुरीं द्वारावतीं प्रति २६ सर्वे त्विदमहं पार्थे त्वत्प्रीतिहितकाम्यया।

व्रवीमि सत्यं कीरव्य न मिथ्यैतत्कथञ्चन २७ प्रयोजनं च निर्वृत्तमिह वासे ममार्जुनः। धार्तराष्ट्रो हतो राजा सबलः सप्पदानुगः २८: पृथिवी च वशे तात धर्मपुत्रस्य धीमतः। स्थिता समुद्रवलया संशेलवनकानना ॥ २९ चिता रहेर्बहुविधैः कुरुराजस्य पाण्डव । धर्मेण राजा धर्मज्ञः पातु सर्वा वसुन्धराम् ॥ उपास्यमानो बहुभिः सिद्धैश्चापि महात्माभिः। स्तूयमानश्च सततं बन्दिभिर्भरतर्षम ॥ तं मया सह गत्वाऽद्य राजानं कुरु वर्धनम् । आपृच्छ कुरुशार्दूल गमनं द्वारकां प्रति॥ ३२

इदं शरीरं वसु यच मे गृहे निवेदितं पार्थ सदा युधिष्ठिरे। प्रियश्च मान्यश्च हि मे युधिष्ठिरंः सर्दा कुरूणामधिपो महामतिः॥ ३३ प्रयोजनं चापि निवासकारणे न विद्यते में त्वहते नृपात्मज। स्थिता हि पृथ्वी तव पार्थ शासने गुरोः सुवृत्तस्य युधिष्ठिरस्य च 38 इतीद्युक्तः स तदा महात्मना जनार्वनेनामिताविक्रमोऽर्जुनः। तथेति दुःखादिव वाक्यमैरय-ज्जनार्दनं सम्प्रतिपुज्य पार्थिव ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अश्वमेधपर्वणि पञ्चद्द्योऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तं च अश्वमेधपर्व।

॥ अथानुगीतापर्व ॥

१६

जनमेजय उवाच। सभायां वसतोस्तत्र निहत्यारीन्महात्मनोः। केशवार्जनयोः का नु कथा समभवद्विज ॥ १

वैशम्पायन उवाच । कृष्णेनं सहितः पार्थः स्वं राज्यं प्राप्य केवलं तस्यां सभायां दिव्यायां विजहार सुदा युतः

इति श्रीमहाभारते आश्वमें धिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारत-भावदीये पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

सभायामिति॥१॥

तत्र कञ्चित्समोद्देशं स्वर्गोद्देशसमं नृगे।
यहच्छया तौ मुदितौ जग्मतुः स्वजनावृतौ ३
ततः प्रतीतः कृष्णेन सहितः पाण्डवोऽर्जुनः।
निरीश्य तां समां रम्यामिदं वचनमञ्जवीत् ४
विदितं मे महावाहो संग्रामे समुपक्षिते।
माहात्म्यं देवकीमातस्तच ते रूपमैश्वरम्॥ ५
यत्तद्भगवता प्रोक्तं पुरा केशव सौहदात।
तत्सर्व पुरुष्ट्यात्र नष्टं मे भ्रष्टचेतसः॥ ६
मम कौत्हलं त्वस्ति तेष्वर्थेषु पुनः पुनः।
भवांस्तु द्वारकां गन्ता निवरादिव माधव ७
वैश्वम्पायन उवाच।

पवमुक्तस्तु तं कृष्णः फाल्गुनं प्रत्यभाषतः। परिष्वज्य महातेजा वचनं वदतां वरः॥ ८ वासुदेव उवाच।

श्रावितस्तवं मया ग्रह्मं ज्ञापितश्चे सनातनम् धर्मे स्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च शाश्वतान् ९ अबुद्ध्या नाग्रहीर्यस्त्वं तन्मे सुमहद्वियम् 1 न च साऽद्य पुनर्भूयः स्मृतिमें संभाविष्यति॥ नूनमश्रद्धानोऽसि दुर्मेघा हासि पाण्डव। न च शक्यं पुनर्वक्तमशेषेण धनञ्जय॥ स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने। न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तमशेषतः १२ परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया। इतिहासं तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनम् ॥ यथा तां बुद्धिमास्थाय गतिमप्रयां गमिष्यसि श्रणु धर्मभृतां श्रेष्ठ गदितं सर्वमेव मे ॥ १४ आगच्छद्राह्मणः कश्चित्स्वर्गलोकाद्रिन्दम। ब्रह्मलोकाच दुर्धर्षः सोस्माभिः पूजितोऽभवतः अस्माभिः परिपृष्टश्च यदाह भरतर्षभ । दिव्येन विधिना पार्थं तच्छ्रणुष्वाविचारयन्

ब्राह्मण उवाच ।
मोक्षधमें समाधित्य कृष्ण यन्मामपृच्छथाः
भूतानामनुकम्पार्थ यन्मोहच्छेद्नं विभो १७
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावन्मधुसूद्न ।
श्रणुष्वावहितो भूत्वा गद्तो मम माधव १८
कश्चिद्विप्रस्तपोयुक्तः काश्यपो धर्मवित्तमः ।

आससाद द्विजं कञ्चिद्धर्माणामागतागमम्॥ गतागते, सुबहुशो ज्ञानविज्ञानपारगम्। लोकतत्त्वार्थकुरालं ज्ञातार्थं सुखदुःखयोः २० जातीमरणतत्त्वज्ञं कोचिदं पापपुण्ययोः। द्रप्रारमुंचनीचानां कर्मभिदेंहिनां गतिम् २१ चरन्तं मुक्तवत्सिद्धं प्रशान्तं संयतेन्द्रियम्। दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या क्रममाणं च सर्वशः अन्तर्धानगतिशं च श्रुत्वा तत्त्वेन काइयपः। तथैवान्तर्हितैः सिद्धैयान्तिं चक्रधरैः सह २३ संभाषमाणमेकान्ते समासीनं च तैः सह । यदच्छया च गच्छन्तमसक्तं पवनं यथा २४ तं समासाद्य मेथावी स तदा द्विजसत्तमः। चरणौ धर्मकामोऽस्य तपस्वी सुसमाहितः। प्रतिपेदे यथान्यायं दृष्टा तनमहद्द्भुतम् ॥ २५ विस्मितश्चाद्भतं दङ्घा काश्यपस्तद्दिजोत्तमम् परिचारेण महता गुरुं तं पर्यतोषयत्॥ उपपन्नं च तत्सर्वं श्रुतचारित्रसंयुतम्। भावेनातोषयचैनं गुरुवृत्त्या परंतपः ॥ तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नो वाक्यमव्रवीत् सिद्धि परामिमें प्रेश्य श्रुण मत्तो जनाईन २८

सिद्ध डवाच।

विविधेः कर्मभिस्तात पुण्ययोगैश्च केवलैः।
गच्छन्तीह गांतं मत्यां देवलोके च संस्थितिम्
न कचित्सुखमत्यन्तं न कचिच्छाश्वती स्थितिः
स्थानाश्च महतो भ्रंशो दुःखल्डात्पुनः पुनः
अग्रुमा गतयः प्राप्ताः कष्टा मे पापसेवनात्।
काममन्युपरीतेन तृष्णया मोहितेन च ३१

पुनः पुनश्च मरणं जन्म चैव पुनः पुनः। आहारा विविधा भुक्ताः

पीता नानाविधाः स्तनाः ॥ ३२ मातरो विविधा दृष्टाः पितरश्च पृथग्विधाः । सुजानि च विविद्याणि दुःखानि च मयाऽनघ प्रियौर्विवासो बहुशः संवासश्चाप्रियैः सह । धननाशश्च संप्राप्तो छन्ध्वा दुःखेन तद्मनम् ॥

बोड्शे समायामित्यादिना प्रस्तूयानुगीतामारमते-मोक्ष-धर्मीमत्यादिना भूतानोमन न स्वस्य निमो परमात्मन् ॥ १७ ॥ आगतागमं प्राप्तशाम्नरहस्यं कहापोहकुशल-मित्यर्थः ॥ १९॥ गतागते मरणसंसरणे निषये ज्ञानं शास्त्रानुमानजं निज्ञानं योगजप्रत्यक्षं अस्पेन व्याख्यानं

लोकतत्त्वेति साँधेन ॥२०॥ जाती जन्म ॥ २१॥ मुक्तवत् नित्यमुक्तस्यापि मृषा बंधामिप्रायं वत्करणम्॥२२॥ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यात्मनो धर्मावतीतत्वाद्धर्माधर्मावेव फलतो निन्दति-वैराग्याय विविधेरित्यादिना॥२९॥ अवमानाः सुकष्टाश्च राजतः खजनान्तथा। वार्रारा मानसा वार्राप वेदना भृशद्दारणाः प्राप्ता विमाननाश्चात्रा वधवन्धाश्च दारुणाः। पत्र निरये वैव यातनाश्च यमस्ये, ॥ २६ जग रोगाश्च सत्रतं व्यसनानि च भृरिशः। लोकेऽस्मिन्ननुभूतानि इन्द्रजानि भृशं मया॥ ततः कदाचिन्नवेदान्निराकाराश्चितेन च। लोकरन्त्रं परित्यक्तं दुः खातेन भृशं मया १८ लोकरिस्मन्ननुभूयाहमिमं मार्गमनुष्टितः। ततः सिद्धिरियं प्राप्ता प्रसादादात्मना मया॥ नाहं पुनरिहाँगन्ता लोकानालोकयाम्यहम्। आसिद्धेराप्रजासर्गादात्मनोऽपि गतीः शुभाः

उपलब्धां द्विजश्रेष्ठ तथेयं सिद्धिरुत्तमा। इतः परं गिमिष्यामि ततः परतरं पुनः ॥ ४१ ब्रह्मणः पदमदयक्तं मा तेऽभूदत्र संदायः। नाहं पुनिरहागन्ता मर्त्यलोकं परंतप ॥ ४२ प्रीतोऽस्मि ते महाप्राज्ञ बूहि किं करवाणि ते यदीप्सुरुपपन्नस्त्वं तस्य कालोऽयमागतः ४३ अभिजाने च तदहं यद्धें मासुपागतः। अचिरात्तु गिमिष्यामि तेनाहं त्वामच्युद्म भृशं प्रीतोऽस्मि भवतश्चारित्रेण विचक्षण। परिषृच्छस्व कुशलं भाषेयं यत्तवेष्सितम् ४५ बहुमन्ये च ते बुद्धिं भृशं संपूजयामि च। येनाहं भवता बुद्धो मेधावी द्यस्य काद्यप४६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाणि अनुगीतापर्वाणे षोडशोऽध्यायः॥१६॥

es son

919

वासुदेव उवाच।
ततस्तस्योपसंगृद्ध पादौ प्रश्नान्सुदुर्वचान्।
पप्रच्छ तांश्च धर्मान्स प्राह धर्मभृतां वरः॥१
काइयप उवाच।
कथं शर्रारं च्यवते कथं चैवोपपद्यते।
कथं कष्टाच संसारात्संसरन्परिमुच्यते॥ २
थात्मा च प्रकृति मुक्तवा तच्छरीरं विमुंचति

शरीरतश्च निर्मुक्तः कथमन्यत्प्रपद्यते ॥ ३ कथं शुभाशुभे चायं कर्मणी स्वकृते नरः। उपभुक्ते क वा कर्म विदेहस्यावतिष्ठते॥ ४

ब्राह्मण उवाच।

एवं संचोदिनः सिद्धः प्रश्नांस्तान्त्रत्यभाषताः आनुपूर्व्येण वार्ष्णेय तन्मे निगदतः श्रुणु ॥ ५

ततः कदाचिदिति निर्वेदाख्यवैराग्यदौर्लभ्यमुक्तं निराकारा श्रितेन असंप्रज्ञातसमाधिसमधिगम्यब्रह्मभावाश्रितेन लोक्यत इति लोको हैतं तत्तन्त्रं तज्जं दुःखम् ॥३८॥ इमं मार्ग योगमार्गे अनुभूय ज्ञात्वा अनुष्ठितः अनुष्ठाऽनुष्ठानं अभ्यासः संजातोऽरय सोऽनुष्ठितः ततोऽनुष्ठानात् इयं पूर्वेक्ता अन्तर्धानादिशाक्तर्जानविज्ञानादिख्या आत्मनः मनसः मनसो हि प्रसादेन हन्ति कर्म ग्रुभाग्रुभम् । प्रसन्नात्मिन सियत्वा सुखमक्षय्यमश्रुते इति श्रुतेः ॥३९॥ विद्याकलं अपुनरावृत्तिः सर्वज्ञत्वं चाह—नाहिमत्यादिना। आसिद्धेः आमोक्षात् आप्रजासप्टेः आत्मनः अपिशब्दालोकानां च गतीरालोकयामीत्यन्त्रयः ॥४०॥ इतःपरं सत्यलोकं परतरं केवल्यं यदि प्रयास्यनृपपारमेष्ठयमिति योगिनामिच्छ्या सद्यो ना कामिकं वा कैवल्यमस्तीति स्मरणात् ॥४९॥ बहु मन्ये मुशं पृज्ये अहमन्तर्धानगतोऽपि यतस्त्वया ज्ञातः ॥४६॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकं पवणि नैलकण्ठीये

भारतभावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

तत इति ॥ १ ॥ एवं नित्यानित्यविवेकवैराग्यादयः शिष्यगुणा ज्ञानविज्ञानादयो गुरुगुणाश्चोक्ताः ततः पुनः पुनश्च मरणं जन्म चैव पुनः पुनरित्युक्तं तयोः प्राप्तिप्रकारौ पृच्छिति—कथिमिति । नाहं पुनरिहागन्तेत्युक्तम् । तस्यापि प्रकारं पृच्छिति—कथं कष्टाचाति ॥२॥ इतःपरं गामिष्यामि ततः परतरम् पुनरित्युक्तम् । तत्रापि पृच्छिति आत्मा चिति। आत्मा जीवः प्रकृतिं मूलाविद्यां तच्छरीरं तज्जं स्थूल-पिंडम् मुक्त्वा कथं परं प्राप्नोतीत्यर्थः । शरीरात् परस्मात् कथं अन्यत् परतरं बद्ध प्रपद्यत इति पंचमः प्रश्नः॥ ३ ॥ कथं अन्यत् परतरं बद्ध प्रपद्यत इति पंचमः प्रश्नः॥ ३ ॥ कथं शुमाशुमे इति । एवंभूतस्य जीवतः कथं कर्मफलभोग इति षष्टः विदेहस्य संसारबीजभूतं कर्म क वा तिष्ठतीति सप्तमः ॥ ४ ॥

सिद्ध उवाच। आयुः कीर्तिकराणीह यानि कृत्यानि सेवते शरीरब्रहणे यस्मिस्तेषु श्लीणेषु सर्वशः॥ ६ आयुः क्षयपरीतात्मा विपरीतानि सेवते। बुद्धिटर्यावर्तते चास्य विनाशे प्रत्युपस्थिते ७ सस्वं बलं च कालंच विदित्वा चात्मनस्तथा अतिवेलमुपाश्चाति स्वविरुद्धान्यनात्मवान् ८ यदायमतिकष्टानि सर्वाण्युपानिषेवते। अत्यर्थमपि वा भुंके न वा भुंके कदाचन ॥ ९ दुष्टान्नामिषपानं च यद्नयोन्यविरोधि च। गुरु चाप्यमितं भुंके नातिजीणेंऽपि वा पुनः व्यायाममतिमात्रं च व्यवायं चोपसेवते। सततं कर्मलोभाद्वा प्राप्तं वेगं विधारयेत॥११ रसाभियुक्तमन्नं वा दिवा स्वप्नं च सेवते। अपकानागते काले स्वयं दोषान्यं कोपयेत १२ स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्। अपि बोद्धन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति १३ तस्य तैः कारणैर्जतोः शरीरं च्यवते तदा। जीवितं प्रोच्यमानं तद्यथावदुषधारय॥ १४ कष्मा प्रकृपितः काये तीव्रवायुसमीरितः। शरीरमनुपर्येत्य सर्वान्प्राणान् रुणादि वै १५ अत्यर्थं बलवानूष्मा दारीरे पारिकोपितः। भिनात्त जीवस्थानानि मर्माणि विद्धि तत्त्वतः ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरात्। शरीरं त्यजते जंतुश्छिद्यमानेषु मर्मसु॥ १७ वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजसत्तम। जातीमरणसंविद्याः सततं सर्वजन्तवः॥ १८ दश्यन्ते सन्त्यजन्तश्च शरीराणि द्विजर्षभ। गर्भसंक्रमणे चापि मर्मणामातेसपंणे॥ ताहशीमव लभते वेदनां मानवः पुनः। भिन्नसंधिरथ क्षेदमद्भिः स लभते नरः ॥२० यथा पश्चसु भूतेषु संभूतत्वं नियच्छति। शैलात्प्रक्रियतः काये तीववायुसमीरितः २१

तत्र आद्यस्य प्रश्नस्याचेनाध्यायेनोत्तरम् । ततो द्विती-यस्य द्वितीयेन शेषाणां तृतीयेन सिद्ध उवाच आयुः-कीर्तिकराणीहेत्यादिना ॥ ६ ॥ वेगं मलमूत्रादीनाम् ॥ ११ ॥ रसाभियुक्तं परिणामे बहुरसकरं रसवाहुल्यस्या-जीर्णहेतुत्वात् ॥ १२ ॥ अपि वा अथवा परीतानि विपरी-तानि ब्यवस्यति करोति तेन नीरुजोऽपि म्रियत इत्यर्थः १३॥ अनातिजीणें दिवा पुनः इति पाठः । यः स पञ्चसु भूतेषु •प्राणापाने व्यवस्थितः । स गद्रुखर्युध्वर्गो वायुः

कुच्छ्रान्मुक्त्वा शरीरिणः॥ २२ शरीरं च जहात्येवं निषच्छासश्च दश्यते। स निरूपा निरुज्यासी निःश्रीको हतचेतनः ब्रह्मणा संपरित्यको सृत इत्युच्यते नरः। स्रोतोभियार्विजानार्ति इंद्रियार्थान् शरीरभृत तैरेव न विजानाति श्राणानाहारसंभवान्। तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः २५ तथा यद्यद्भवेद्यकं सम्निपाते कचित् कचित्। तत्तनमर्भ विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तत्तथा २६ तेषु मर्मसु भिन्नेषु ततः स समुदीरयन्। आविश्य हृद्यं जन्तोः सत्त्वं चाशु रुणद्धि वै ततः सचेतनो जंतुर्नाभिजानाति किञ्चन २७ तमसा संवृतज्ञानः संवृतेष्वेव ममसु। स जीवो निरधिष्ठानश्चाल्यते मातरिश्वना २८ ततः स तं महोच्यासं भृशमुच्छस्य दारुणम् निष्कामन्कपयत्याञ्च तच्छरीरमचेतनम् ॥२९ स जीवः प्रच्युतः कायात्कर्मभिः स्तैः समावृतः अभितः स्वैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाऽप्युपपद्यते ॥ ब्राह्मणा ज्ञानसंपन्ना यथावच्छ्रतनिश्चयाः। इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति लक्षणैः॥३१ यथाऽन्धकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः। चञ्चष्मन्तः प्रपद्यन्ति तथा च ज्ञानचञ्चषः॥ पश्यन्त्येवंविधं सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुपा च्यवन्तं जायमानं च योनि चानुप्रवेशितम् ॥ तस्य स्थानानि द्रष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः कर्मभूमिरियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः ॥३४ ततः शुभाशुभं कृत्वा लभन्ते सर्वदोहिनः। इहैवोचावचान् भोगान् प्राप्नवन्ति खकर्मभिः इहैवाश्यभकर्माणः कर्मभिर्निरयं गताः। अवागातिरियं कष्टा यत्र पच्यन्ति मानवाः । तस्मात्सुदुर्लभो मोक्षो रक्ष्यश्चातमा ततो भृशं

क्षरात् जडाच्छरीरात् ॥ १० ॥ जाती जन्म ॥ १८ ॥ गर्भसंक्रमणे पारलौकिकदेहत्यागेनैहिकगर्भस्थदेहर्जंवेशे ॥१९॥ अद्भिः हेदं जलेन् वैह्रव्यम् १॥ २० ॥ संभूतत्वं संहतत्वम् नियच्छति नाशैयति यथा भूतानि प्रथमवन्तीत्यर्थः तीहेण वायुनान्येन समीरितः प्राणापानस्थाने व्यवास्थितो यो वायुरित्युत्तरेण संबंधः ॥ २१ ॥ स्रोतोभिरिरेद्रियैः ॥ २४ ॥

ऊर्ध्वं तु जन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिताः। कीर्त्यमानानि तानीह तत्त्वतः संनिवोध में॥ तच्छूत्वा नैष्ठिकीं बुद्धि बुद्ध्येथाः कर्मानेश्चयम् तारारूपाणि सर्वाणि यत्रैतचन्द्रमण्डलम् ३८ यत्र विभाजते लोके स्वभासा सूर्यूमण्डलम्। स्थानान्येतानि ज्ञानीहि जनानां पुण्यकर्मणां

कर्मश्चरांच ते सर्वे च्यवन्ते वै पुनः पुनः। तत्रापि च विशेषोस्ति दिवि नीचोचमध्यमः न च तत्रापि सन्तोषो दृष्टा दीप्ततरां श्चियम्। इत्येता गतयः सर्वाः पृथक्ते समुदीरिताः ४१ उपपत्ति तु वक्ष्यामि गर्भस्याहमतः परम्। तथा तन्मे निगदतः श्रणुष्वावहितो द्विज४२

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि सप्तद्शोऽध्यायः ॥१७॥

36

ब्राह्मण उवाच ।

शुभानामशुभानां च नेह नाशोस्ति कर्मणाम्
प्राप्य प्राप्यानुपच्यन्ते क्षेत्रं क्षेत्रं तथा तथा १
यथा प्रस्यमानस्तु फली दद्यात्फलं बहु ।
तथा स्याद्विपुलं पुण्यं शुद्धेन मनसा कृतम् २
पापं चापि तथैव स्यात्पापेन मनसा कृतम् ।
पुरोधाय मनो हीदं कर्मण्यात्मा प्रवर्तते ॥ ३
यथा कर्मसमाविष्टः काममन्युसमावृतः ।
नरो गर्भे प्रविशाति तैचापि श्र्णु चोत्तरम् ४
शुक्तं शोणितसंस्ष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।
क्षेत्रं कर्मजमामोति शुमं वा यदि वाऽशुभम्
सौक्ष्म्याद्व्यक्तभावाच न च कचन सज्जति
संप्राप्य द्वाह्मणः कामं तस्मात्तद्वह्म शाश्वतम्
तद्वीजं सर्वभृतानां तेन जीवन्ति जन्तवः ।

स जीवः सर्वगात्राणि गर्भस्याविश्य भागशः द्याति चेतसा सद्यः प्राणस्थानेष्ववस्थितः। ततः स्पन्दयतेऽङ्गानि,स गर्भश्चेतनान्वितः ८

यथा लोहस्य निःस्यन्दों
निषिक्तो विम्वविश्रहम् ।
उपौत तद्विजानीहि
गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥ १
लोहपिण्डं यथा वहिः
प्रविद्य द्यतितापयेत् ।
तथा त्वमपि जानीहि
गर्भे जीवोपपादनम् ॥ १०

यथा च दीपः शरणे दीप्यमानः प्रकाशते। एवमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतना॥ ११

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वाण नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

शुभानामिति । क्षेत्रं क्षेत्रं देहं देहं प्राप्य प्राप्या-सावासाय पच्यन्ते फलं प्रयच्छन्ति ॥ १ ॥ चित्तशुद्धशु-द्धितारतम्येनाल्पादपि पुण्यात्पापाद्वा फलं बह्नस्तीत्याह सार्थेन-यथेति। फली दृक्षः ॥२॥ पुरोधायेति । तस्मा-न्मन एव प्रधानं न कर्मेति भावः ॥३॥ यथा कर्मेति । मन्युरविद्या संकल्पो वा तचापि तत्रापि प्रश्ने ॥४॥ तदाह-शुक्रमिति ॥ ५ ॥ क्षेत्रं प्राप्तस्य नरस्य तात्त्विकं रूप-माह—सौक्ष्म्यादिति । ब्राह्मणो ब्रह्मवित् तस्मात् तत् शाश्वतं ब्रह्म ज्ञात्वा कामम् ईप्सितं प्राप्यासंगो भवती-स्यर्थः ॥ ६ ॥ तद्वीजं ब्रह्मैव कारणं तेनेति । ' एतस्यै-वानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रतेः । स ब्रह्मैव सन् जीवः चेतसा उपाधिभूतेन प्राणस्थानेषु इंद्रिय-गीलकेषु दधाति धारयते अभिमानमित्यर्थ इत्युत्तरखों का-धेन सहान्वयः ॥ ० ॥ ततो धारणात् ॥ ८ ॥ ननु कथं स्क्ष्मोपि देहं ब्याप्नुयादव्यक्तो वा व्यक्तिं असंगो वा संग् भित्याशंक्य त्रिभिः परिहरति-यथा लोहस्येत्यादिभिः यथा स्वर्णद्रवः स्वल्पोऽपिः कृत्स्नां ताम्रप्रतिमां स्वर्णमयीमिव करोति एवं गर्भे जीवप्रवेशनं शरीरे स्क्ष्मस्यापि चैत-न्यस्य व्याप्तिरित्यायस्य परिहारः यथैव बिंबं मृदयोप-लिप्तामित्यादिशुत्यनुसारी ॥ ९ ॥ यथा स्वयमव्यक्तोऽपि विहः काष्ठलोहाग्रुपाधावेवाभिव्यज्यते एवं गर्भे जीवोप-पादनं देहे चैतन्यस्याभिव्यक्तिरिति द्वितीयस्य परिहारः अरणीषु वामिरित्यादिशुत्यनुसारी ॥ १० ॥ तृतीयस्य परि-हारमाह—यथा चेति । शरणे गृहे शरीराणि स्थूलस्क्ष्म-कारणानि ॥ १९ ॥ यद्य कुरुते कर्म शुमं वा यदि वा श्रीमम् ।
पूर्वदेहकृतं सर्वमवश्यभुपभुज्यते ॥ १२
ततस्तु श्लीयते चैव पुनश्चान्यत्प्रचीयते ।
यावत्तनमोक्षयोगस्यं धर्म नैवावबुध्यते ॥ १३
तत्र कर्म प्रवश्यामि सुस्ती भवति येन वै ।
आवर्तमानो जातीषु यथाऽन्योन्यासु सत्तम॥
दानं व्रतं ब्रह्मचर्य यथोक्तं ब्रह्मधारणम् ।
दमः प्रशान्तता चैव भूतानां चानुकम्पनम् ॥
संयमाश्चानृशंस्यं च परस्वादानवर्जनम् ।
व्यलीकानामकरणं भूतानां मनसा भुवि १६
मातापित्रोश्च शृशूषा देवताऽतिथिपूजनम् ।
गुरुपूजा घृणा शोचं नित्यमिन्द्रियसंयमः १७
प्रवर्तनं शुमानां च तत्सतां वृत्तमुच्यते ।
ततो धर्मः प्रभवति यः प्रजाः पाति शाश्वतीः
पवं सतसु सद्। पश्ये- १
नवाप्येषा धवा स्थितिः ।

त्तत्राप्येषा ध्रुवा स्थितिः। अवाचारो धर्ममाचष्टे यस्मिन् शान्ता व्यवस्थिताः॥ १९ तेषु तत्कर्म निश्चितं यः स धर्मः सनातनः।

यस्तं समिपचेत न स दुर्गितमाप्रुयात् ॥ २० अतो नियम्यते लोकः प्रच्यवन्धमेवत्मेस्र । यश्च योगी च मुक्तश्च स पतेभ्यो विशिष्यते॥ वर्तमानस्य धर्मेण श्रमं यत्र यथा तथा। संसारतारणं हास्य कालेन महता भवेत॥ २२ एवं पूर्वेकृतं कर्म नित्यं जन्तः प्रपद्यते। सर्वे तत्कारणं येन विकृतोऽयमिहागतः ॥ २३ शरीरब्रहणं चास्य केन पूर्वे प्रकारिपतम्। इत्येवं संशयों छोके तच वश्याम्यतः परम्॥ शरीरमात्मनः कृत्वा सर्वलोकपितामहः। त्रैलोक्यमस्जद्वह्या क्रुत्स्नं स्थावरजङ्गमम्॥२५ ततः प्रधानमस्जत्पकृति स शरीरिणाम्। यया सर्वमिदं व्याप्तं यां लोके परमां विदुः इदं तत्क्षरिमत्युक्तं परं त्वमृतमक्षरम्। त्रयाणां मिथुनं सर्वमेकैकस्य पृथक् पृथक् २७ असुजत्सर्वभूतानि पूर्वदृष्टः प्रजापतिः। स्थावराणि च भूतानि इत्येषा पौर्विकी श्रुतिः तस्य काळपरीमाणमकरोत्स पितामहः। भूतेषु परिवृत्ति च पुनरावृत्तिमेव च ॥ यथाऽत्र कश्चिन्मेघावी दृष्टात्मा पूर्वजन्मनि । यत्प्रवश्यामि तत्सर्वे यथावदुपपद्यते ॥ ३० सुखदुःखे यथा सम्यग्नित्ये यः प्रपश्यति । कार्यं चामेध्यसंघातं विनाशं कर्मसंहितम्॥

दीपवदसंगाया अपि चेतनायाः दुःखादिसंप्रतीतौ हेतु-माह-यद्यकेति । यथा अतदाकारोपि प्रकाशः अंगुल्याद्यपाधिना ऋजुवकाद्याकार इव प्रतीयते एवं कर्मजदुः खुप्रकाशिकायां चिति दुः खाकारतेव माति वस्तु-तस्तु नास्ति । असंगो हायं पुरुष इति श्रुतेः अवस्थांतरगतस्य दु:खस्यावस्थांतरेऽनुवृत्त्यदर्शनाचेति भाव: ततः उपभोगात् ॥ १३॥ कथं कष्टाच संसारान्मुच्यत इत्यस्योत्तरमाह—तत्र कर्मेत्यादिना । जातीषु योनिषु ॥ १४ ॥ संयमिश्वतैकाम्यम् ॥१६॥ यश्च योगीति । स्पदंशो विषविद्याविदामिव कर्मसंगः प्रतीयमानोऽपि योगि-नं न बाधते योगी इतरेभ्यः श्रेष्ठ इत्यर्थः। यतो योगी अतो मुक्तः चम्त्वर्थे परी च शब्दी हेत्ववधारणार्थी । यस्तु योगी स हि योगवलान्मुक्त एवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ कर्मिणां विलंबेन मुक्तिरित्याह-वर्तमानस्येति ॥ २२ ॥ एव-मिति । अयं आत्मा ब्रह्म सन्विकृतः जीवत्वं प्राप्तः ॥२३॥ ननु स्वतंत्रा एव बहवश्वेतनाः न ब्रह्मविकारा इत्याशंक्य शरीरमात्मन इत्यादिना पौर्विकी श्रुतिरित्यंतैः श्लोकैः प्रत्या-चष्टे सर्वलोकः कार्यसमिष्टिः तस्याः पिता मायाशबलं ब्रह्म अप्रतासहः शुद्धं तत आत्मनः शुद्धस्य शरीरम् । अव्याकृताका-

शम् आकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः मायां कृत्वा उत्पाद्य तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगणं द्विजसत्तमेति तदुत्पत्तिस्मृतेः नो व्योमापरो यदिति सृष्टेः प्राक्तदभावश्रुतेश्व कृत्स्नं सूत्रा-त्मकं त्रेठोक्यम् ॥ २५ ॥ ततः प्रधानं सर्वेषु कार्येषु प्रधी-यसानं तेजीवनात्मकं जीवानां प्रकृतिं आभिव्यक्तिस्थानं देहाबाकारं यया प्रकृत्या ॥ २६ ॥ क्षरं जडं अक्षरं तदव-च्छित्रं चैतन्यं जीवेशभावाकांतं त्रयाणां क्षराक्षरशद्धान-मध्ये मिथुनं क्षराक्षरं सर्वं प्रतिपूरुषं पृथक् पृथगस्ति तत्त-न्मुक्तौ तत्तत्किल्पतं तदञ्जुसर्पवद्वाध्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥ उक्तोऽर्थः श्रीत एवेत्याह — असृजदिति । पूर्वेदष्टः सृष्टेः प्राक् सदेव सोम्येदमप्र आसीदेकमेवाद्वितियामिति श्रुतौ दृष्टः सर्वभूतानि वियदादीनि स्थावराणि चार्ज्ञगमानि ऐतदातम्य-मिति श्रुतेः प्रत्यगात्मैव सर्वदृश्यरूपेण भातीत्यर्थः ॥ २८ ॥ एवं श्रातिबलेन चेतनभेदं निरस्य ब्रह्मविकारस्य जीवस्य विकारत्वं नित्यं चेत्कृतं साधनैरित्याशंक्य तदनित्यत्वमाह-तस्य कालोति। तस्य शरीरप्रहणस्य कालेत्यनेनान्तवत्त्वं परिवृत्तिं सुरनरतिर्यगादिदेहेषु भ्रमणम् ॥ २९ ॥ यथा-त्रेति । अत्र संसारस्यान्तवत्त्वे विषये वदेत्तद्वदहं जाति-सारो यत्प्रवश्यामीत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ ३०॥

22

यच किञ्चित्सुखं तच दुःखं सर्वमिति स्मरन संसारसागरं घोरं तरिष्यति सुदुक्तरम्॥ ३२ | जातीमरणरोगैश्च समाविष्टः प्रधानवितं।

निर्विद्यते ततः कृत्स्नं मार्गमाणः परं पद्म्। तस्योपदेशं वक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तम ३४ शाश्वतस्याद्ययस्याथ यदस्य ज्ञानमुत्तमम्। चेतनावत्सु चैतन्यं समं भूतेषु पश्याति ॥ ३३ | प्रोच्यमानं मया विप्र निवोधेद्मशेषतः ॥ ३५

> इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वाण अनुगीतापर्वाण अष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥

esso lass

ब्राह्मण उवाच ।

यः स्यादेकायने लीनस्तुष्णीं किञ्चिद्चिन्तयन् पूर्व पूर्व परित्यज्य स तीणों बन्धनाद्भवेत् १ सर्वमित्रः सर्वसहः शमे रक्तो जितेन्द्रियः। ड्यपेतभयमन्युश्च आत्मवान् मुच्यते नरः॥ २ आत्मवत्सर्वभूतेषु यश्चरेन्नियतः श्चचिः। अमानी निरभीमानः सर्वतो मुक्त एव सः ३ जीवितं मरणं चोभे सुखदुःखे तथैव च। लाभालाभे प्रियद्वेष्ये यः समः स च मुच्यते न कस्यचित स्पृहयते नावजानाति किञ्चन। निर्द्धन्द्वो बीतरागात्मा सर्वथा मुक्त एव सः ५ अनिमन्ध निर्वन्धुरनपत्यश्च यः कचित्। त्यक्तधर्मार्थकामश्रा निराकांक्षीच मुच्यंते ६ नैव धर्मी न चाधर्मी पूर्वीपचितहायकः। धातुक्षयप्रशान्तात्मा निर्द्धन्द्वः स विमुच्यते७ अकर्मवान् विकांक्षश्च पश्येज्जगदशाश्वतम्। अभ्वत्थसद्दां नित्यं जन्ममृत्युजरायुतम्॥ ८

वैराग्यबुद्धिः सततमात्मदोषव्यपेक्षकः। आत्मबन्धविानर्मोक्षं स करोत्यचिरादिव ९ अगन्धमरसस्पर्शमशब्दमपरिग्रहम्। अरूपमनभिक्षेयं दट्टाऽऽत्मानं विमुच्यते॥ १० पञ्चभूतगुणैहींत्रममृतिमद्रहेतुकम्। सगुणं गुणभोक्तारं यः पश्यति स गुच्यते ११

विहाय सर्वसंकल्पान बुद्धा शारीरमानसान्। शनैर्निर्वाणमामोति निरिन्धन इवानलः॥

सर्वसंस्कारनिर्भुको निर्द्धन्द्वो निष्परिग्रहः। तपसा इन्द्रियग्रामं यश्चरेन्स्क एव सः॥ १३ विस्काः सर्वसंस्कारैस्ततो ब्रह्म सनातनम्। परमामोति संशान्तमचलं नित्यमक्षरम् १४

अतः परं प्रवक्ष्यामि योगशास्त्रमनुत्तमम्। युक्षतः सिद्धमात्मानं यथा पश्यन्ति यीगिनः

चेतनावत्सु देहेषु समं एकम्॥३३॥ऐकातम्बदृष्ट्या निर्विद्यत इत्यर्थः।स्पष्टार्थमन्यत्॥३४॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८॥

शरीरस्य नाशोत्पत्तिप्रकारावुक्त्वा पूर्वीपकान्तं ततो मुक्तिप्रकारं प्रपञ्चयति - यः स्यादिति । तद्यथा सर्वा-सामपां समुद्र एकायनमित्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण सर्वलयाधि-ष्टानं ब्रह्म एकायनं तस्मिन् लीनः स यथा सैंधवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयते इति श्रत्यक्तरीत्या ऐक्यं प्राप्तः तूष्णीं अहमेवेदं सर्वो ऽस्मीत्याभेमानमप्युकुर्वन् किञ्चिद-चिन्तयनिखनेनासीत्यपि वारयति पूर्वे पूर्वे स्थूलस्कारणेषु परित्यज्य उत्तरस्मिन् उत्तरासिन्त्राविलाप्य ॥ १॥ सर्वामित्रः अद्रोही सर्वसहः क्षमी शमें चित्तानिप्रहे भयं योगासिद्धौ कर्मसंन्यासिनः कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टताप्रयक्तं मन्युरियतापि

कालेन न योगः सिद्ध इति दैन्यं तत्र द्वेषो वा आत्मवान् जितचितः ॥ २ ॥ अनमित्रः शत्रुहीनः ॥ ६ ॥ ज्ञानफल-माह-नैवेति । धर्माधर्मश्रन्यः पूर्वोपाचितं प्रारब्धकर्म तस्य हायकः यापकः धातुक्षयेण शरीरारंभकभूतविनाशेनैव प्रशांतः अत्यंतसमुच्छित्र आत्मा चित्तं यस्य सः अत एव निर्देद्धः अद्वैतः यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्योदिति श्रुतेः ॥ ७ ॥ अकर्मवान् संन्यासी ॥ ८ ॥ अगंधं गन्धा-दिहीनं चिन्मात्रम् ॥ १० ॥ पञ्चभूतगुणैहींनमिति स्थूल-निरासः अमूर्तिमदिति सूक्ष्मस्य अहेतुकमिति कारणस्य अत एव अगुणं गुणभोक्तपूर्वेद्विमी रूपैः गुणा विषयादयः॥११॥ एवं ध्यानजसंस्कारैर्बाह्यसंस्कारा नश्यंति तजाः संस्कारोऽ-न्यसंस्कारप्रतिबन्धीति योगसूत्रादित्याह—सर्वसंस्का-रेति । १३ ।। अतः परं प्रवक्ष्यामीति संक्षेपोक्त्यनंतरं विस्तरेण वक्ष्यामि युजतः च्यायतः सिद्धं आविद्यकभ्रान्ति-निवृतौ खतःसिद्धं न तु कीटभ्रमरन्यायेन ध्यानसाध्यम् १५

तस्योपदेशं वक्ष्यामि यथावत्तन्निबोध मे। यैद्वीरश्चारयन्नित्यं पश्यत्यात्मानमात्मनि १६ इन्द्रियाणि तु संहत्य मन आत्मानि धारयेत। तीवं तप्त्वा तपः पूर्वे मोक्षयोगं समाचरेत् ॥ तपस्वी सततं युक्तो योगशास्त्रमथाचरेत । मनीषी मनसा विप्रः पश्यन्नात्मानमात्मनि॥ स चेच्छकोत्ययं साधुर्योक्तमात्मानमात्मानि । तत एकान्तशीलः स पश्यत्यात्मानमात्मनि संयतः सततं युक्त आत्मवान्विजितेन्द्रियः। तथा य आत्मनात्मानं संप्रयुक्तः प्रपद्याति २० यथा हि पुरुषः स्वप्ने दृष्टा पद्यत्यसाविति । तथा रूपमिवात्मानं साधुयुक्तः प्रपद्याति २१ इषीकां च यथा मुझात्कश्चिन्निष्कृष्य द्र्ययेत योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पदयति देहतः मुआं रारीरिमत्याहुरिषीकामात्मनि श्रिताम् पतन्निदर्शनं प्रोक्तं योगविद्धिरनुत्तमम्॥ २३ यदा हि युक्तमात्मानं

यदा हि युक्तमात्मान
सम्यक् पश्यति देहभृतः।
न तस्येहेश्वरः कश्चिः ।
त्रेलोक्यस्यापि यः प्रभुः॥ २४
अन्यान्याश्चैव तनवो यथेष्टं प्रतिपद्यते।
विनिवृत्य जरां मृत्युं न शोचिति न हृष्यति॥

देवानामपि देवत्वं युक्तः कारयते वशी । ब्रह्म चाट्ययमामोति हित्वा देहमशाश्वतम् ॥ विनश्यत्सं च भूतेषु न भयं तस्य जायते। क्रिश्यमानेषु भूतेषु न स क्रिश्यति केन्चित दुःखशोकमयैघाँरैः सङ्गस्नेहसमुद्भवैः। न विचाल्यति युक्तात्मा निर्मपृहः शांतमानसः नैनं शस्त्राणि विध्यन्ते न मृत्युश्चास्य विद्यते वातः सखतरं किञ्चिल्लोके कचन दश्यते २९ सम्यग्युक्तवा स आत्मानमात्मन्येव प्रतिष्ठते। विनिवृत्तजरादुःखः सुखं स्विपिति चापि सः देहान्यथेष्टमभ्यति हित्वेमां मानुषीं तनुम् । निर्वेदस्त न कर्तव्यो भुञ्जानेन कथञ्चन ॥ ३१ सम्यग्युक्तो यदात्मानमात्मन्येव प्रपश्यति तदैव न स्पृह्यते साक्षादिप शतकतोः ॥ ३२ योगमेकान्तशीलस्तु यथा विन्दति तच्छुणु। दृष्टपूर्वी दिशं चिन्त्य यस्मिन्संनिवसेतपुरे ३३ प्रस्याभ्यन्तरे तस्य मनः स्थाप्यं न बाह्यतः। पुरस्याभ्यन्तरे तिष्टन् यस्मिन्नावसथे वसेत्। तस्मिन्नाव सथे धार्य सवाह्याभ्यन्तरं मनः ३४ प्रचिन्त्यावसथे कृत्स्रं यस्मिन्काले स पश्यति तस्मिन्काले मनश्चास्य न च किञ्चन बाह्यतः

यैद्वरि: चित्तनिप्रहोपायै: आत्मानं चित्तं आत्मिन देहे चारयन् अन्तर्भुखं कुर्वन् नित्यं आद्यन्तरात्यं वस्त पञ्यति तानि निवोधेति पूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥ संहत्य स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्यावर्त्य आत्मिन क्षेत्रज्ञे एतच्च तप आस्यस्वधर्मानुष्ठानेन शुद्धे चेतस्येव भवतीत्याह-तीव-मिति ।। १७ ॥ एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रढयति— तपस्वीत्यादिना ॥ १८॥ यथा हीति। यथा स्वप्ने स्थूलदेहासंगेन स्थितः सन्कि चद्दष्टचरं पुरुषं पर्यति उखेव अनिरुद्धं प्रवुद्धश्च पुनस्तं दृष्ट्वा सोयमिति प्रत्यभि-जानाति तथात्मानं विश्वरूपं समाधौ दृष्ट्या व्युत्थाने ऽपि विश्व-मात्मत्वेनैव पर्यतीत्यर्थः ॥२१॥ तं स्वाच्छारीरात्प्रबृहेन्मुजा-दिवैषीकां धेर्येणिति देहासंगे श्रीतं दृष्टान्तमाह-इषीकामिति ॥२२॥दृष्टांतं दार्षान्तिके योजयति-मुञ्जिमिति । आत्मानि श्रितां मायां जगदाकारेण भासमानामिति शेषः ॥ २३ ॥ यतोऽयं सबाह्याभ्यंतरं प्रत्यगनन्यत्वेन वीक्षतेऽत एव चानन्याधिपतिरयमित्याह--यदा होति ॥ २४॥ स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादि कायव्यूहकरणं । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादिश्रति-प्रसिद्धं योगफलमाह--अन्यान्या इति । अन्यान्या देव-

गन्धवेंमनुष्याद्याः तनवस्तनूः कामरूपी भवतीत्यर्थः ॥२५॥ विदेहकैवल्यावधिकमेवैश्वर्यमित्याह—ब्रह्म चेति ॥२६॥ विनश्यत्स्विति विदेहमुक्तस्य न हेशाः संतित्युक्तं तत्केमुति-कन्यायेन द्रहियतं सदेहमुक्तस्यापि ते न सन्तीत्याह दुःख-शोकेलादिना ॥ २८ ॥ अन्यान्याश्चेति पूर्वोक्तस्य विवरणं **—देहानिति**। भुजानेन योगैश्वर्यमिति शेषः । निर्वेदी योगाद्वैराग्यं न कर्तव्यामित्यर्थः ॥ ३१ ॥ वस्तुतस्तु न्योगज-संस्कारप्रावल्याद्योगिनो भोगेच्छैत न भवतीत्याह—सम्य-गिति। असम्यग्योगिविषयैव भोगेच्छोक्तिरिति भावः ॥३२॥ एकान्तर्शालः एकं ब्रह्म अम्यते प्राप्यतेऽनेनेति एकान्तो ध्यानं तच्छीलः। ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्याय-मान इति श्रुतेः दृष्टपूर्वा दिशं दृष्टं श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यन_ पेक्षत्वात् वेदान्तश्रवणपूर्विकां दिशं उपदेशं चिन्त्य युक्त्यापि पर्यालोच्य श्रोतन्यो मन्तन्य इति श्रुतेः । यस्मिनपुरे देहे ॥ ३३ ॥ आवसये मूळाधाराद्यन्यतमस्मिन्श्रके ॥३४॥ तदेव कृत्स्न सर्वात्मकं यदा पश्यति तदास्य बाह्यतः प्रत्यु-प्रपादन्यन किञ्चन अस्ति यत्रास्य मनः सजेत् अतो ।निर्वा-सनत्वानमुच्यत इत्यथेः ॥ ३५ ॥

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं निर्घोषं निर्जाने वने। कायमभ्यन्तरं कुत्स्नमेकाग्रः परिचिन्तयेत ३६ दन्तांसालु च जिह्नां च गलं ग्रीवां सथैंव च हृदयं चिन्तयेचापि तथा हृद्यवन्धनम् ॥ ३७ इत्युक्तः स मया शिष्यो मेधावी मधुखुद्न । पप्रच्छ पुनरेवेमं मोक्षधर्मे सुदुर्वचम् ॥ भुक्तं भुक्तमिदं कोष्ठे कथमञ्जं विप्रव्यते। कथं रसत्वं व्रजति शोणितत्वं कथं पुनः॥ ३९ तथा मांसं च मेदश्च सारवसीनि च योषिति। कथमेतानि सर्वाणि शरीराणि शरीरिणाम्॥ वर्धते वर्धमानस्य वर्धते च कथं बलम्। निरोधानां निर्ममनं मलानां च पृथक् पृथक् कुतो वायं प्रश्वासिति उच्छुसित्यपि वा पुनः कं च देशमधिष्ठाय तिष्ठत्यातमाऽयमात्मनि जीवः कथं वहति च चेष्टमानः कलेवरम्। किवर्ण की हशं चैव निवेशयति वै पुनः॥ ४३

याथातथ्येन, भगवन् वक्तुमहिसि मेऽनघ। इति संपरिपृष्टोऽहं तेन विश्रेण माधव॥ ४४ प्रत्यव्रवं महाबाहो यथाश्रुतमारिन्दम। यथा खकोष्ठे प्रक्षिप्य भाण्डं भाण्डमना भवेत तथा खकाये प्रक्षिप्य मनो द्वारैरानिश्रहै:। आत्मानं तत्र मार्गेत प्रमादं परिवर्जयेत्॥ ४६ एवं सततमुच्कः प्रीतातमा न चिरादिव। आसाद्यति तद्रह्म यङ्घा स्यात्प्रधानवित् ॥ न त्वसौ चक्षुषा प्राह्यो न च सर्वैरपीन्द्रियै:। मनसैव प्रदीपेन महानात्मा प्रदश्यते॥ ४८ सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोक्षिशिरोमुखः। सर्वतः श्रुतिमाँ होके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥४९ जीवो निष्कान्तमात्मानं दारीरात्संप्रपद्यति स तंम्रत्स्ज्य देहे स्वं धारयन्त्रह्म केवलम्॥ आत्मानमालोकयित मनसा प्रहसन्निव। तदेवमाश्रयं कृत्वा मोक्षं याति ततो मयि॥

जपसंहरति सिन्नयम्येति । कायमीम देहस्याभितो बिहः अन्तरं मध्ये च कृत्सनं परिपूर्णं ब्रह्मैव चिन्तयेदित्यर्थः ॥३६१। अस्य योगस्य साधनान्याह—दन्तानित्यादि। दन्तान्दन्तैरवखण्ड्यावखंड्य गृह्ममाणानाहारान् चिन्तयेत्। 'आहारशुद्धौ सत्त्वग्रद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः। स्मृतिलम्भे सर्वप्रन्थीनां विप्रमोक्षः' इति आहार्श्यद्धेमीक्षहेतुत्वश्रुतेः। तथा तालु आधारं जिह्नां तत्राधियां यथोक्तमीश्वरप्रोक्ते—

लंबिकोर्थ्यं स्थितं गर्ते रसनां विपरीतगाम् । संयोजयेत्प्रयत्नेन मुद्रा सा खेचरी मता इति । समात्रेयः—

अन्तःकपालविवरे जिह्वां व्यावृत्य चार्पयेत् । भूमध्यदृष्टिरप्येषा मुद्रा भवति खंचरी इति ।

भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य प्राणापानौ समी कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणाविति वैतदेवोक्तं गर्छ-जिह्नामूलादधो-भागः । श्रीचा-तदधः कण्ठनालं ताभ्यां कण्ठकृपस्ततोऽ-प्यधः-स्थितो लक्ष्यते तत्र घारणा सद्यःफला यत्नादभ्य-सनिया योगे विश्वासीत्पत्त्यर्थे तथा च सूत्रम्—

कण्ठकूपे श्चितिपपासानिवृत्तिरिति ।

भाष्यमि आसामेकस्याः फलं यावन्नानुभवति तावद्योग-धर्मे न श्रद्धते इति। त्हद्दं त्हद्यायतनं ब्रह्म त्हद्यवन्धनं द्यतं वेका च त्हद्यस्य नाड्य इति श्रूयमाणं नाडाँमा न तत्तह्योक-गत्युपयोगि ।।३०।। मेधावी दन्तादिशन्दैः पारोक्ष्येणोक्त-मर्थे न्नातवान् ॥ ३८ ॥ पश्चस्वर्थेषु आद्यं विवृत्य पृच्छति वित्रीमेः भुक्तं भुक्तमिति ॥३९॥ द्वितीयमधेन-कुतो वेति ।

तृतीयं योगानुपकारित्वादपृष्ट्वा चतुर्थमेव पृच्छति—कञ्चेति ॥ ४२ ॥ पत्रमं पृच्छति -- जीव इति । कथं जीवो नाडीमार्गैः सूक्ष्मं कलवरं वहति किंवणी वा ते नाडीमार्गाः तैश्व कीदशं पुनर्वपुः प्राप्यामिति प्रश्लार्थः । एतेषां मध्ये आद्ययोर्विवरणार्था ब्राह्मणगीता इतस्योर्गुरुशिष्यसंवादः प्राधान्येन । अन्यतु तत्र तत्रोपसंजनत्वेन प्रतिपायत इति विभागः ॥ ४३ ॥ कोष्ठे धान्यगृहे भाण्डं गृहोपस्करं निक्षिप्तं यथा गृहं प्रविष्टो विविच्य जानाति ॥ ४५ ॥ एवं स्वकाये देहान्तर्मनः प्रक्षिप्य अनिश्वलैः अनिश्वरिद्धर्द्वारेशिन्द्रियैः।सर्व-द्वाराणि संयम्य मनो त्हदि निरुद्धय चेति स्मृतेः त्वया यत्पृष्टं तद्वसुतुयोगबलेन श्रेयमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ एतदेनोपपाद-यति-एवमिति । प्रधानवित् प्रकृतिवित्सर्वविकारविद्भवति विकाराणां प्रकृतेरनन्यत्वादिति ॥ ४७ ॥ चक्षुरा-वमाह्यस्यामूर्तस्य रूपं सर्वतः पाणिपादान्त इत्यादि-लक्षणम् ॥ ४९ ॥ तदेव जीवस्य स्वातमभूतदेहात् निष्कान्तं पृथम्मूतं मुझेषीकावत्पर्यति संप्रज्ञाते। तं सर्वत इत्युक्तलक्षणं कारणं उत्सुज्य प्रविलाप्य देहे स्वं स्वरूपं धारयन्मनो निगृह्णम् केवलं ानिर्शुणं ब्रह्म पश्यति । स एवं विद्वानस्माच्छ-रीरभेदादूर्ष्वमुत्कम्यामुध्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान्कामाना प्लाऽ-मृतः समभवदिति देहाभिमानकृतं भेदं त्यक्ला ऊर्ध्वं कारण-ब्रह्मभावं प्राप्तं तत्रैव सर्वकामभुग्भूत्वाऽमृताख्यं कैवल्यमश्रुत इति श्रवणात् ॥ ५०॥ प्रहसन्निव अहो वृथेव मरीचिकोदक-तुल्येन संसारेणाहं भ्रामित इति विस्मयेनेति भावः।तदेवं तत् ब्रह्म एवं उक्तरीत्या ॥ ५१ ॥

इदं सर्वरहस्यं ते मया प्रोक्तं द्विजोत्तम । आपृच्छे साधयिष्यामि गच्छ विप्र यथासुखं इत्युक्तः स तदा कृष्ण मया शिष्यो महातपाः अगच्छत यथाकामं ब्राह्मणः संशितव्रतः ५३ वासुदेव उवाच ।

इत्युक्तवा स तदा वाक्यं मां पार्थ द्विजसत्तमः मोक्षधमांश्रितः सम्यक् तत्रैवांतरधीयत ५४ कचिदेतत्त्वया पार्थ श्रुतमेकाग्रचेतसा। तदापि हि रथस्थस्त्वं श्रुतवानेतदेव हि॥ ५५ नैतत्पार्थं सुविक्षेयं व्यामिश्रेणोति मे मतिः। नरेणाकृतसंक्षेन विद्युद्धेनांतरात्मना॥ ५६ सुरहस्यमिदं प्रोक्तं देवानां भरतर्षभ। कचिन्नदं श्रुतं पार्थं मनुष्येणेह कर्हिचित॥५७ न होतच्छ्रोतुमहाँऽन्यो मनुष्यस्त्वामृतेऽनध। नैतद्य सुविक्षेयं व्यामिश्रेणात्तरात्मना॥५८ कियावद्विहीं कौन्तेय देवलोकः समावृतः। न चैतिदिष्टं देवानां मत्येक्ष्यनिवर्तनम् ॥ ५९ परा हि सा गतिः पार्थं यस्द्रह्म सनातनम् । यत्रामृत्रवं प्राप्ताति त्यक्तवा देहं सदा सुस्ति इमं धम समास्याय येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्त्रथा श्रुद्धास्तेऽपियांति परां गाति कि पुनर्जाह्मणाः पार्थं श्रुत्विया वा बहुश्रुताः । स्वधमरतयो नित्यं ब्रह्मलोकपरायणाः ॥ ६२ हेतुमचैतदुदिष्टमुपायाश्चास्य साधने । सिर्धिं फलं च मो रूश्च दुःखस्य च विनिर्णयः नातः परं सुस्तं त्वन्यत् किश्चित्स्याद्भरतर्षम ॥ वृद्धिमान् श्रद्धानश्च पराक्रान्तश्च पाण्डव ॥ यः परित्यज्यते मत्यों लोकसारमसारवत् । पतेक्पायैः स क्षिप्रं परां गतिमवामुते ॥ ६९ पतावदेव वक्तव्यं नातो भूयोऽस्ति किञ्चन।

षण्मासान्नित्ययुक्तस्य योगः पार्थं प्रवर्तते ६६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाण अनुगीतापर्वणि ऊनविंशोऽध्यायः॥१९॥

20

वासुदेव उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीमिमितिहासं पुरातनम् ।
दम्पत्योः पार्थ संवादो योऽभवद्भरतर्षभ ॥ १
व्राह्मणी ब्राह्मणं कश्चिज्ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
दृष्ट्वा विविक्त आसीनं भार्या भर्तारमब्रवीत् २
कं नु लोकं गमिष्यामि त्वामद्दं पतिमाश्चिता
न्यस्तकर्माणमासीनं कीनाद्यमिवचक्षणम् ३
भार्योः पतिक्रताँ लोकानामुवन्तीति नः श्चतम्

त्वामहं पतिमासाध कां गमिष्यामि वै गातें पवमुक्तः स शान्तात्मा तामुवाच हसिन्नव सुभगे नाभ्यस्यामि वाक्यस्यास्य तवानधे श्रीह्यं दश्यं च सत्यं वा यदिदं कर्म विद्यते। पतदेव व्यवस्यान्ति कर्म कर्मेति कर्मिणः॥ ६ मोहमेव नियच्छन्ति कर्मणा ज्ञानवार्जिताः। नैष्कर्म्य न च लोकेस्मिन्मुहूर्तमपि लभ्यते॥ ७

व्यामिश्रेण व्यय्रेण अकृतसंज्ञेन अज्ञातविद्यासंप्रदायेन ॥ ५६ ॥ इमं धर्म आत्मदर्शनाख्यम् ॥ ६९ ॥ लोकसारं धनादि असारवत् तृणादिवत् यः परित्यज्यते विवेकादिना पारित्यागवान् । क्रियते उपायैः शमादिभिः ॥ ६५ ॥ षणमासानिति । 'षड्भिमीसैस्तु युक्तस्य नित्ययुक्तस्य देहिनः। आनन्दः परमो गृह्यः सम्यभ्योगः प्रवर्तते'इति मैत्रा-यणीयश्रुतेः । सुखसाध्यत्वादादरणीयो योग इत्यर्थः ॥६६॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमीधिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारत-भावदीषे ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

20

भुक्तं भुक्तामिदं कोष्ठे इत्यादिना कृतस्य प्रश्नस्य उत्तरं 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः। प्राणापानसमा-युक्तः पचाम्यत्रं चतुर्विधम्'इति गीतोक्त्रमेव विश्वणोति—अत्रापीत्यादिना । अत्र प्रश्ने विषये इतिहासमपीति सम्बन्धः ॥ १ ॥ कर्म अग्निहोत्रादिकं न्यस्तं येन तं कीनाशं कर्कशं मयि निरनुकोशं अविचक्षणं मम अनन्यगितिकत्वमजानन्तम्॥३॥प्राद्धं दीक्षाव्रतादिकं अत एव दश्ये लोकैः स्थूलत्वाह्रष्टुं योग्यम्॥६॥ कर्मणा शरीरायासेन ॥॥॥

कर्मणा मनसा वाचा द्यमं वा यदि वाऽद्यमम् जन्मादिमूर्तिभेदान्तं कर्म भूतेषु वर्तते॥ रक्षोभिर्वध्यमानेषु दश्यद्रव्येषु वत्मेसुँ। आत्मस्थमात्मना तेभ्यो दृष्टमायतनं मया ॥९ अत्र तुद्धस् निर्द्धन्द्वं यत्र सोमः सहाग्निना। व्यवायं क्रवते नित्यं धीरो भूतानि धारयन् यत्र ब्रह्माद्यो युक्तास्तदर्शरमुपासते। ावेद्वांसः सुवता यत्र शान्तात्मांनी जिलेद्रियाः ब्राणेन न तदाव्रेयं नास्वाद्यं चैव जिह्नया। स्पर्शनेन तदस्पृश्यं मनस्य त्ववगम्यते ॥ १२ चक्षपामविषद्यं च यतिकचिच्छवणात्परम्। अगन्धमरसस्पर्शमरूपाशब्दलक्षणम् ॥ यतः प्रवर्तते तन्त्रं यत्र च प्रतितिष्ठति । प्राणो पानः समानश्च व्यानश्चोदान एव च तत एव प्रवर्तन्ते तदेव प्रविशन्ति च। समानव्यानयोर्भध्ये प्राणापानौ विचेरतः १५ तस्मिन्लीने प्रलीयेत समानो व्यान एव च। अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो व्याप्य तिष्ठति । तस्माञ्छयानं पुरुषं प्राणापानौ न मुञ्जतः १६ प्राणानामायतत्वेन तमुदानं प्रचक्षते।

तस्मात्तवी इयवस्यन्ति मद्गतं ब्रह्मवादिनः १७ तेषामन्या न्यभक्षाणां सर्वेषां देहचारिणाम्। अग्निवैश्वानरो मध्ये सप्तधा दीव्यतेऽन्तरा॥ घाणं जिह्ना च चक्षश्च त्वक्चश्रोत्रं च पश्चमम् मनो वृद्धिश्च सप्तेता जिह्वा वैश्वानरार्धियः १९ ब्रेयं दृश्यं च पेयं च स्पृश्यं श्रव्यं तथैव च । मन्तव्यमथ बोद्धव्यं ताः सप्त समिवो मम ॥ ब्राता मक्षयिता द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता च पञ्चमः मन्ता बोद्धा च सप्तेते भवन्ति परमर्त्विजः॥ ब्रेये पेये च दृश्ये च स्पृश्ये श्रद्ये तथैव च। मन्तव्येऽप्यथ बोद्धव्ये समगे पश्य सर्वदा ॥ हवींष्यग्निषु होतारः सप्तथा सप्त सप्तसु । सम्यक् प्रक्षिप्य विद्वांसो जनयन्ति खयौनिषु पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् मनो बुद्धिश्च संप्तेता योनिरित्येव शब्दिताः॥ हंविभूता गुणाः सर्वे प्रविशन्त्यश्चितं गणम्। अन्तर्वासमुषित्वा च जायन्ते खासु योनिषु तत्रैव च निरुध्यन्ते प्रलये भूतभावने। ततः सञ्जायते बन्धस्ततः सञ्जायते रसः २६

जन्मादि जन्मस्थितिभङ्गम्। मूर्तिभेदो योनिनानात्वम् ॥८॥ हश्यानि सोमाज्यादीनि द्रव्याणि येषु वत्मस कर्ममार्गेषु रक्षो-भिर्दुर्जनैर्वध्यमानेषु नार्यमानेष सत्सु तेभ्यो विरक्तेन मयेति शेषः । आयतनं भ्रघाणमध्यस्थमविमुक्ताख्यम् ॥९॥ सोमः इडा अप्निः पिङ्गला वरणानासीसंज्ञे सोऽविसक्ते प्रतिष्ठितः सीऽविमुक्तः कस्मिन्प्रातिष्ठित इति वरणायां च नास्यां मध्ये प्रतिष्ठित इत्यादि भ्रवोर्घाणस्य च यः सन्धिरिति जाबालश्रति-प्रासिद्धेः व्यवायं सञ्चारं धीरो बुद्धिप्रेरको भूतानि धारयन्वायुः ॥१०॥न तदाघ्रेयं तत् अक्षरम्॥१२॥तंत्रं सप्टचादिव्यापारः एतदेवाह-प्राणोऽपान इत्यादिना ॥ १४ ॥ प्राणा-पानयोः प्रवृत्तिरेव सृष्टिः प्रवेश एव प्रलयश्चेति भावः। समा-नेति। नामिमण्डलस्थः समानः कृत्स्नदेहव्यापी व्यानः १५ तस्मिन् अपानसहिते प्राणे लीने भ्रघाणमध्ये निरुद्धे सति उदानः सर्वसंधिस्थ इतिः वचनात् शंकुभिश्वर्भेव उदानेन प्राणापानावायतौ यस्मात्कृतौ तस्मात् अनुकांते उदाने शयानं पुरुषं प्राणापानौ न मुखतः । विमुंजत इति पाठे शयानमित्यस्य मतमित्यर्थः ॥ १६ ॥ प्राणानामिति । यतः प्राणानामायतत्वम् उदानाधीनं अतस्तं उदानं उत्क-र्षेण आनयति चेष्टयते प्राणानिति निर्वचनात्प्रचक्षते यस्मा-त्प्राणानां जीवोपाधीनां एकस्मिन् उदाने इन्तर्भावः। तस्मात्

तपः प्राणजयाख्यं भूवोर्भध्ये प्राणमावेश्येत्येवं हपं आली-चनं वा आत्मनस्तत्तद्देहादिन्यतिरिक्तत्वस्य ब्रह्मवादिनो मद्रतं मिय मनश्चालके गतं निष्ठां प्राप्तं परात्मप्रापकं व्यव-स्यंति निश्चिन्वंतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ मद्गतमित्यत्र मच्छब्दार्थे वैश्वानरं दशयति-तेषामिति । तेषां मध्ये समानस्थाने नामिमंडले अंतरा तस्यापि मध्ये ॥१८॥ घ्राणघ्रेयद्वात्रादयः सप्त सप्तकरणविषयकर्तृरूपाः ॥ १९ ॥ तेषां मध्ये अमिषु घ्राण्यासिमानिदेवतासु हवींथि घ्रेयादीनि होतारी विषया-णामाव्हातारस्तत्कल्पका इत्यर्थः। अमुनावहामुमावहेत्यावाह-यति तदेव होतुहीतृत्वभिति श्रीतिनर्वचनात् प्राताऽहमित्या-दयोऽभिमानाः तान्सर्वान्प्रक्षिप्य गुणा गुणेषु वर्तेत इति मत्वा ये न सज्जंते ते विद्वांसी ब्रह्मीभूताः जनयंति पृथि-व्यादीन्वक्ष्यमाणान् स्वयोनिषु स्वं ब्रह्म तदेव योनिर्भेषां तेष अमिषु ॥ २३ ॥ पृथिव्यादयोपि संघातापन्नाः योनिश्चेत-न्याभिव्यक्तिस्थानम्॥२४॥ हविर्भूतगुणाः घ्रेयादयो विषयाः आफ्रिजं गुणं गंघादिज्ञानरूपां धीवृत्तिं प्रविशंति अंतर्वास-मिति णमुलंतं सा वृतिश्व संस्कारात्मना चेतास उषित्वा स्वासु योनिषु प्राणादिषु जायते दर्ध रूपादिकं सुषुप्त्यादी वासनारूपेण चित्ते स्थितं पुनर्जागरे उत्पद्यत इत्यर्थः ॥२५॥ एतदेवाह-तत्रैव अंतरेव ततः अंतर एव ॥ २६ ॥

ततः सञ्जायते रूपं ततः स्पर्शोऽभिजायते। ततः सञ्जायते शब्दः संशयस्तत्र ज्रीयते।

अनेनैव प्रकारेण प्रगृहीतं पुरातनैः। ततः सञ्जायते निष्ठा जन्मैतत्सप्तघा विदुः २७ पूर्णोहुतिभिरापूर्णास्त्रिभिः पूर्यन्ति तेजसा २८

> इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाणे अनुगीतापर्वणि ब्रह्मगीतासु विशोऽध्यायः॥ २०॥

53

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। निबोध दशहोतृणां विधानमथ यादशम्॥ १ श्रोत्रं त्वक चक्षपी जिह्ना, नासिका चरणी करी। उपस्थं वायुरिति वा होतृणि दश भामिनि॥ शब्दस्पशौँ रूपरसौ गन्धो वाक्यं क्रिया गॅतिः।

रेतोमूत्रपुरीषाणां त्यागो दश हवीं वि च ॥ दिशो वायू रविश्चन्द्रः पृथ्व्यग्नी विष्णुरेव च इन्द्रः प्रजापतिर्भित्रमययो दश भामिनि॥ ४ दशेन्द्रियाणि होतृणि हवींषि दश भाषिनि। विषया नाम समिधो ह्यन्ते तु दशाग्निषु ५ चित्तं स्वश्च वित्तं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम्। सुविभक्तमिदं सर्वे जगदासीदिति श्रुतम् ॥ ६ सर्वमेवाथ विश्वेयं चित्तं ज्ञानमवेक्षते। रेतः शरीरभृत्काये विज्ञाता तु शरीरभृत ७

संशयः संशयात्मकं मनः निष्ठा निश्चयात्मिका बुद्धिः॥२०॥ अनेनेति । अनेन प्रकारेण रूपादिग्रहतत्संस्कारपरंपरया प्रगृहीतं घाणादीनां रूपं प्ररातनैर्ऋषिभिः वेदादिति शेषः । त्रिभिर्मानमेयमाताभेः पूर्णे ब्रह्म तस्य आहातिराव्हानं आह-तयो वै नामैता यदाहुतय एताभिवै देवान्यजमानोऽऽह्वयतीति श्रुतेः तत् यस्तैः उपाधिभूतैर्दर्पणीरिव ब्रह्मप्रज्ञापकैरित्यर्थः आपूर्णाः सर्वे लोका इति शेषः । ते च त्रयः तेजसा स्वात्म-ज्योतिषा पूर्यंति तेनैव सत्तावंतो भवन्तीत्यर्थः। एवं दृष्टि-सृष्टिरनेन श्लोकेन सूचिता ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकफीये भारतभावदीपे विंशोऽ ध्यायः ॥ २० ॥

२१

पूर्वत्र घाणायुपाधिर्भूतात्मा घाताऽहमित्यायभिमानवान् घ्रेयादीन्त्रकल्प्य घ्राणादींस्तर्पयतीत्युक्तम् । इदानीं प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति श्रत्यनुसारादिँद्रियाण्येव स्वकल्पि-तेषु देवेषु देवद्वारा स्वकल्पितान्लोकांस्तर्पयंतीत्यक्त्या भूता-त्मानि कल्पकत्वं नास्ति अपि त जडस्यैव तदिति विविनक्ति - अत्रापीति । अत्र दृष्टिसृष्टिप्रकारे विवेचनीये ॥ १ ॥ श्रोत्रिमिति । अथातो विभतयोऽस्य प्रकृषस्य तस्य वाचा सृष्टी पृथिवी चामिश्चत्याचैतरेयके श्रोत्रेण सृष्टा दिश्श्व चन्द्रमा-श्वीत वचनात् श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येतीति कौषीतकीवचनाच दिगाद्यात्मके सूत्रात्मानि सविषयाणि श्रोत्रादीनि प्रविलापये-दिलर्थः ॥ २ ॥ चित्तमिति । एतःत्रविलापनं सुव-स्थानीयेन चित्तेनैव कर्तव्यं न वायुनिरोधादिना हठेन । मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्येति गीताषष्ठोक्तः वित्तं संस्काराः पुण्यपापे वा यथा ख़ुवेणाज्यममी हुत्वा ख़ुवममिदक्षिणार्थे वित्तं च त्यजंति, एवं मनसा सविषयाणीं दियाणि कारणे प्रविलाप्य मनःकारणं सुकृतदुष्कृते च त्यजेदिति रूपक-द्वारा प्रपंचितं एवं कृते यदवशिष्यते तदाह-पवित्रं शानमुत्तममिति । पवित्रं असंगं उत्तमं चरमं नातः परतरं किंचिदस्ति पुरुषात्रपरं किंचिदिति श्रुतेः सुविभक्तं ज्ञानात् पृथग्भूतं इदं चित्तादिशन्दाद्यन्तम्॥६॥सर्विमिति। अथेति पक्षांतरे । विज्ञेयं सर्वे चित्तमेवेति संबंधः । ज्ञानं त तत्प्रकाशकं अवेक्षत एव केवलं न सज्जत इत्यर्थः । नन्वेवं कथं सुविभक्तानामपि ज्ञानज्ञेयानां अविभागप्रत्यय इत्याशंक्य तप्तायःपिंडवत्सानिध्यमात्रादिलाह-रेत इत्यादिना। रेतोजन्ये शरीरेऽभिमानवान् तस्य काये षाट्कौशिके विज्ञाता जीवः सूक्ष्मशरीरमृत् लिंगामिमानी अस्ति ॥ ७ ॥

8

9

शरीरभृहाईपत्यस्तस्मादन्यः प्रणीयते । मनश्चाहवनीयस्तु तस्मिनप्रक्षिप्यते हिनः ततो वाचस्पतिर्जञ्जे तं मनः पर्यवेक्षते .। कृपं भवति वैवर्णे समनुद्रवते मनः ॥

ब्राह्मण्युयास्य ।
कस्माद्वागभवत्पूर्चं वस्मात्पश्चानमनोंऽभवत्
मनसा चिन्तितं वाक्यं यदा समभिपद्यते ॥
केन विद्यानयोगेन मतिश्चित्तं समास्थिता ।
समुद्यीता नाध्यगच्छत्को वै तां प्रतिबाधते

ब्राह्मण उवाच ।
तामपानः पतिर्भूत्वा तस्मात्प्रेषत्यपानताम् ।
तां गाति मनसैः प्राहुर्मनस्तस्मादपेक्षते ॥ १२
प्रश्नं तु वाङ्मनसोर्मा यस्मात्त्वमनुपृच्छासि ।
तस्मात्ते वर्तयिष्यामि तयोरेव समाह्वयम् १३
उभे वाङ्मनसी गत्वा भूतात्मानमपृच्छताम् ।
ब्रावयोः श्रेष्ठमाचक्ष्व च्छिन्धि नौ संश्चयं विभो ।

मन इत्येव भगवांस्तदा प्राह सरस्वती। अहं वै कामधुक् तुभ्यमिति तं प्राह वागधा। ब्राह्मण उवाचा

स्थावरं जंगमं चैव विद्युभे मनसी मम ।
स्थावरं मत्सकाशे वै जंगमं विषये तव ॥ १६
यस्तु तं विषयं गच्छेन्मन्त्रो वर्णः खरोऽपि वा
तन्मनो जंगमो नाम तस्माद्सि गरीयसी ॥
यस्माद्पि समाधिस्ते खयमभ्येत्य शोभने ।
तस्मादुच्छ्वासमासाद्य प्रवक्ष्यामि सरस्त्रति
प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं स्म तिष्ठति
प्रेथमाणा महाभागे विना प्राणमपानती ।
प्रजापतिमुपाधावत्प्रसीद भगविद्याति ॥ १९

ततः प्राणः प्रादुरभू-द्वाचमाप्याययन्पुनः । तस्मादुच्छ्वासमृासाद्य न वाग्वदति कर्हिचित् ॥ २०

सोऽपि शरीरसृद्राहिपत्यः हृदयं हृदयं गार्हपत्य इति गृह्पतेः क्षेत्रज्ञस्यायं देश इति व्युत्पत्रगार्हपत्यशब्देन हृदयशब्दस्य सामानाधिकरप्यश्रुतेः। तस्मात् हृदयादन्यो मनआख्यः। हृदयं निरिमेद्यत हृदयान्मनो मनसश्वद्रमा इति श्रुतेः। आह्वनीयो मन आयतनं तच्च मुखमेव । आस्यमाहवनीय इति श्रुतेः हृविः तेजोबज्ञात्मकमदनीयम् । अजीमयं हि सोम्य मन आपोन्मयः प्राणस्तेजोमयी वागिति श्रुतेहिविषस्तेजोंशो जाठरं तेजः प्राप्य सद्यो वाप्रूपेण परिणमते ।। ८॥ ततो वाचस्पतिः वेदः प्रथमं जहे मनः पार्थिनं तदनतरं जहे अतो मनोमयः स्त्रात्मा वाचमवेक्षते सिद्यक्षः सन्।

'यो ब्रह्माणं विद्धाति पूर्वे यो वे वेदांश्व प्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुश्चेवे शरणमहं प्रपये '।।
मनसा वाचं मिश्चनं समभवदिति श्वतेः। तत इत्यनुषज्यते मनोऽनंतरं रूपं भवाते । रूप्यते स्पर्शेनेव प्रथते इति
रूपं प्राणवायुद्धव्यं उत्पर्यते। अञ्चापेश्वया अपां जाड्यप्राधान्येन
चिरपाकित्वात् तच्च रूपं वेवणं वणां नीलपीतादिस्तद्वितं
स्वायं तद्धितः तद्व्यं कर्तृ मनः प्रति समनुद्रवति विपरीतं वा ।
रुद्धे चित्तेऽनिलो रुद्धो रुद्धं रुद्धेऽनिले मनः इत्युक्तः॥९॥अञ्च
मन एव पूर्वरूपं वागुतररूपं मनसा वा इषिता वाग्वदतीति
श्वतिं लौकिकमनुभवं चानुरुश्य शंकते-क्रुस्मादिति॥१०॥
विज्ञानयोगेन प्रमाणेन मितः प्राणः समुज्ञाता सुषुप्तौ उदिक्ता
सती विषयान्द्वतो नाध्यगच्छत् को वे तां श्रद्धिवाधते सुषुप्तौ
को वा प्राणस्य ज्ञानशक्तिमपहरतीत्यर्थः ॥ १९॥ स्वल्यत्वात्केनेत्यस्योत्तरमादावाह—तामपान इति । अपानवशाः प्राणों न सुषुप्तौ मनोलयाङ्यीयते अपानं तु स्ववशे

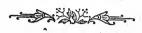
कृत्वा समाधौ मनोलये सति लीयत एवेत्यर्थः । तस्मात्पति-भावाद्धेतोः प्रेषति नयति तां गतिमिति तां प्राणाख्यां गति मनसो गतिं बहिर्गमनसाधनं प्राहुः न हि वायुबलेनानुन्मी-ालिते नयने मनोवृत्तिध्रेवमण्डलपर्यंतं गंतुं समर्था तां मति-मित्यपपाठः॥१२॥ कस्मादिसस्योत्तरमाख्यायिकामुखेनाह-प्रश्नं त्वित्यादिना । समाह्नयं सम्यक् सुखं आह्नयन्ते विजिगीषवोऽस्मिनिति समाह्यः संवादस्तम्॥ १३॥ भूता-त्मानं जीवम् ॥१४॥ तन्मते मनःश्रेष्ठचमनुभवसिद्धं वाची मते द्रष्टाद्रष्टे फलोपायों मयैव बोर्द्ध शक्य इति स्वस्यैव श्रेष्ठयम् ॥ १५ ॥ द्वयोर्विषयविभागेन साम्यमापादयन्मन-आख्यो ब्राह्मण उवाच स्थावरं बाह्मेन्द्रियप्राह्मं जङ्गमं अती-न्द्रियं स्वर्गादि ।। १६ ।। यद्यपि स्वर्गादिकमपि मनसो विषयः तथापि वाचमेव द्वारीकृत्य तस्य तथात्वमास्त अतो वागेव गरीयसीत्याह - यस्तिवति । मन्त्रादिप्रकाशितं विषयं गच्छन्मनोऽपि जज्ञमं भवतीत्यर्थः॥ १७ ॥ समाधिः कामधुगस्मीति स्वपक्षपुष्टिः तेनाहं मूर्छित इवास्मि यस्मा-त्तसादुच्छ्वासमासांधिति योजना ॥ १८ ॥ तथापि मनी-वृत्तिविशेषयोः प्राणापानयोरंतरेव वागस्ति । स्वपिति वा प्राणे तदा वाक् भवति प्राणस्तदा वाचं रेल्हीति श्रेतोरेत्याह —प्राणापानेति । रोल्हि लेडि अपानती प्राणेन अनाप्यायिता सती तारमंद्रत्वादिभावं व्युतसूज्यात्यंतं नीचै-स्तरा भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह— तत इति । तस्माद्प्राणवनपानन्वाचमाभिव्याहरतीति श्रुतेः यस्मादेवं तस्मादुच्छ्वासं प्राणव्यापारमासाद्य न वाग्वदतिर ०

घोषिणी जातनिघोंषा नित्यमेव प्रवर्तते । तयोरिप च घोषिण्या निर्घोषेव गरीयसी २१ गौरिव प्रसवत्यर्थान् रसमुत्तमशालिनी। सततं स्यन्दते होषा शाश्वतं ब्रह्मवादिनी २२ दिव्यादिव्यप्रभावेन भारती गौः शुचिस्मिते पतयोरन्तरं पद्य सुक्षमयोः स्यन्दमानयोः ॥

ब्राह्मण्युवाच । अनुत्पन्नेषु वाक्येषु चोद्यमाना विवक्षया। किन्न पूर्व तदा देवी व्याजहार सरस्वती २४

ब्राह्मण उवाच। प्राणेन या संभवते शरीरे प्राणादपानं प्रतिपद्यते च। उदानभूता च विस्ज्य देहं व्यानेन सर्व दिवमावृणीति ॥ ततः समाने प्रतितिष्ठतीह इत्येव पूर्व प्रजजलप वाणी। तस्मानमनः स्थावरत्वाद्विशिष्टं तथा देवी जंगमत्वाद्विशिष्टा ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु पकविंशोऽध्यायः॥ २१॥

ब्राह्मण उवाच।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । सुभगे सप्तहोतृणां विधानमिह यादशम् ॥ १

घोषिणी स्थूलघोषवती जातः निर्घोषो घोषाभावो यस्याः सा अघोषेति यावत्। तयोघोषिणी प्रोणाप्यायनमपेक्षते तद्विना विच्छियते निर्घोषा तु हंसमन्त्रहपा सर्वास्वप्यवस्थासु प्रवर्तत इति गरीयसी ।। २९॥ घोषिण्यपि गुर्वीलाह-गौरिवेति । वाचं धेतुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारः स्वधाकारो हंतकारो वषट्कार इति श्रुतेः। स्तनैस्तत्तत्कर्मफळह्यं रसं अर्थान् रसमिति समानाधिकरणे द्वितीये प्रश्नवति ब्रह्मवादिनी उपनिषद्वाक् तु शाश्वतं मोक्षं स्यंदते अञ्चवातै सततं नित्यसिद्धम् ॥२२॥ दिव्यं देवताद्या-कर्षणादि अदिन्यं न्यवहारादि सामर्थ्यं तदुभयरूपो यः प्रभावस्तेन । एतयोः वाब्धनसयोः ॥ २३ ॥ व्याजहार स्वस्य वृत्तिलामार्थं किं नु तत्त्वं विशेषेण आजहार आहत-वती ॥२४॥ आत्मा बुद्धचा समेत्यार्थान्मनो युक्ते विवक्षया। मनः कायाभिमाहन्ति स प्रेरयति मास्तमिति शिक्षोक्तर्भनः-प्रवर्तिताः प्राणाद्या एव वाचं निर्वर्तयन्तित्याह - प्राणे-नेति । श्रान्तो हि विवश्चर्वाद्यं वायुमाचामति। स पुनर्ना-भिस्थाने प्राणापानग्रन्थ्याधारे अपानेन सहैक्यं मनसा मनोभिइतकायामिप्रेरित ऊर्ष्वमुत्लुत्य उरःकण्ठशिरः स्थानेष्वभिघातं प्राप्य मन्द्रमध्यमतारभेदेन ध्वानिसुत्पाद्या-धस्तान्मुखाबेलमेत्य ताल्वादिस्थानानुरोधी मन्द्रध्वनिधर्म-वतो वर्णानाभिव्यज्य वेगवत्त्वस्वाभाव्याद्वहिः प्रस्थितः श्रोत्र-स्थानानि संस्कृत्य वर्णाननुभाव्य वेगक्षये पुनः समानस्थान मेव पूर्ववत्प्रतिपद्यते सोयमर्थः श्रीभागवतेप्युक्तः-स एष

जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः । मनीमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण् इति स्थविष्ठः इति ॥२५॥ इत्येव इत्यमेव पूर्वं वाणी स्वौत्पत्तिप्रकारं प्रजजल्य, वाचः प्राणाधीनत्वमपि वाचःप्रभावादेव विदितमित्यर्थः, यत्र सोमः सहाभिनेत्युक्ता सामाभी इडा पिंगलाधिपती मनोवाक्-शब्दाभ्यामुपसंहराति-तस्मादिःति । किमर्था वयमध्येष्या-महे किमर्था वर्य यक्ष्यामहे वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणी वावयोहींव प्रभवः स एवाप्यय इति श्रुतेः । यथा स्थंडिलस्थो विह्वायुना स्थालीस्थो वायुश्च विह्ना सिमध्यते अन्यतर-नाशे च द्वयोरिप नाशः एवं स्वर्गाद्यर्थवादैर्मनः संधुक्यते ततो वागादीन् व्यापारयति तत्र वाचःप्रवर्तकस्य वायोिनरोधे मनोरोधे वा वााङ्किष्यते तावतैव संसारादर्शनरूपेष्टार्थसिद्धौ किं यज्ञादिना । श्रुतौ तु वाक्राब्देन तत्कारणं मने। ज्ञेयम्। एवं च वाड्यनसयोः प्रत्येकं पुरुषार्थहेतुत्वाद्विशिष्टत्वमवि-शिष्टम् ॥ २६ ॥ इति अमहामारते आश्वमेधिक पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

इदानीं पूर्वीक्तघ्राणादिसप्तकस्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यामि-तरेतरकार्यकारित्वं नास्तीत्युक्त्वा बुद्धि मनस्यंतर्भाव्य इत-रेषां पंचानां मनोधीनत्वं मनसोपि व्यावहारिकार्थ-प्रकाशकत्वमित्राक्षीनमितींद्रियमनः संवादेन तेषामन्योन्या-व्यतिरेकमुक्ता पूर्वोक्तमवान्यतरजयेनोभयजयफलं सिध्य-तीति प्रतिपादनाथौंऽयं सप्तहोत्राध्याय आरभ्यते—अजा-पीति । अत्र वाङ्मनसयोः समप्राधान्ये विवेचनीये ॥१॥

आश्व० ३

ब्राणश्रक्षश्र जिह्वा च त्वक् श्रोत्रं चैव •पञ्चमं मनो बुद्धिश्र सप्तेते होतारः पृथगाश्रिताः ॥ रै सूक्ष्मेऽवकाशे तिष्ठन्तो न पश्यन्तीतरेतरम् । पतान्वै सप्तहोतृंस्त्वं सभावाद्विद्धि शोभने ॥ ब्राह्मण्युवाच ।

म्हालण्डुवाचा सुक्ष्मेऽवकाशे सन्तरते कथं नान्योन्यदर्शिनः कथंस्वभावा भगवज्ञेतदाचक्ष्य मे प्रमो ॥ ४

ब्राह्मण उवीच।

गुणाज्ञानमविज्ञानं गुणज्ञानमभिज्ञता। . परस्परं गुणानेते नामिजानंति कहिंचित ५ जिह्ना चक्षस्तथा श्रोत्रं वाह्मनो बुद्धिरेव च न गंधानधिर्गंचछन्ति घ्राणस्तानधिगचछति ६ ब्राणं चक्षस्तथा श्रोत्रं वाङ्मनो बुद्धिरेव च। न रसानधिगच्छानित जिह्वा तानधिगच्छाति ब्राणं जिह्वा तथा श्रोत्रं वास्त्रनो बुद्धिरेव च न रूपाण्यधिगच्छन्ति चक्षस्तान्यधिगच्छति घाणं जिह्वा ततश्रक्षः श्रोत्रं वुद्धिर्मनस्तथा । न स्पर्शानिधगच्छन्ति त्वक तानिधगच्छति ब्राण जिह्वा च चक्षुश्च वाङ्मनो बुद्धिरेव च। न शब्दानधिगचछान्त श्रोत्रं तानधिगचछति ब्राणं जिह्ना च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं बुद्धिरेव च संशयं नाधिगच्छन्ति मनस्तमधिगच्छति॥ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्श्रोत्रं मन एव च न निष्ठामधिगच्छन्ति बुद्धिस्तामधिगच्छति॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।

मन उवाच ।
नाम्राति मामृते व्राणं रसं जिह्वा न वेत्ति च
क्रपं चक्षुर्न गृह्वाति त्वक् स्पर्शे नावबुध्यते ॥
न श्रोत्रं बुध्यते शब्दं मया हीनं कथंचन ।
प्रवरं सवैभूतानामहमस्मि सनातनस् ॥ १५
अगाराणीव शून्यानि शांतार्चिष इवाय्यः।

इंद्रियाणां च संवादं मनसञ्जव भामिनि १३

इंद्रियाणि न भासन्ते मया हीनानि नित्यक्षः काष्टानीवाईशुष्काणि यतमानैरपीन्द्रियैः। गुणार्थान्नाधिगच्छन्ति मामृते सर्वजंतवः १७ इन्द्रियाण्युचुः।

एवमेतद्भवेत्सत्यं यथैतन्मन्यते भवान्। ऋतेस्मानस्मदर्थोस्तवं भोगान् भुक्ते भवान् यदि यद्यस्मासु प्रकीनेषु तर्पणं प्राणघारणम्। भोगान अंके भवान सत्यं यथैतनमन्यते तथा अथवाऽस्मासु लीनेषु तिष्ठतसु विषयेषु च। यदि संकल्पमात्रेण भुंके भोगान् यथार्थवत् ॥ अथ चेन्मन्यसे तिद्धिमस्मद्र्थेषु नित्यदा। घाणेन रूपमादत्स्व रसमादत्स्व चक्षुवा ॥ २१ श्रोत्रेण गन्धानादत्स्व स्पर्शानादत्स्व जिह्नया त्वचा च राव्दमाद्तस्य बुद्ध्या स्परोमधापि च बलवन्तो ह्यानियमा नियमा दुर्बलीयसाम्। भोगानपूर्वानादत्स्व नीच्छष्टं भोकुमहिति॥ यथा हि शिष्यः शास्तारं श्रुत्यर्थमभिषावति । ततः श्रुतसुपादाय श्रुत्यर्थसुपतिष्ठति ॥ विषयानेवमस्माभिद्धितान भिमन्यसे। अनागतानतीतांश्च स्वम जागरणे तथा ॥२५ वैमनस्यं गतानां च जन्तूनामरूपचेतसाम्। अस्मदर्थें कृते कार्ये दृश्यते प्राणधारणम्॥ २६ बहूनिप हि संकल्पान् मत्वा स्वप्नानुपास्य च बुभुक्षया पीड्यमानो विषयानेव धावाते २७ अगारमहारमिव प्रविश्य

संकरपभोगान् विषये निबद्धान्।

कामं च नान्योन्यगुणीपलाडियः।

अस्मान्विना नास्ति तपोपल्लिधः

दारुक्षयेऽभिज्वीलितो यथैव ॥ २८

प्राणक्षये शान्तिसुपैति नित्यं

कामं तु नः स्वेषु गुणेषु संगः

गांव शून्यानि शांताचिष इवाय्रयः । | स्तावदते त्वां न भजेत्प्रहर्षः ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु द्वाविशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

दुर्बेळीयसामस्माकं नियमा बलवंतः श्रेष्ठाः अनियमा अपरा-धीनाः ॥२३॥ अगारं हार्दाकाशं सुषुप्ता मोक्षे च प्रविश्य। य एषोतत्ह्द्य आकाशस्त्रास्मिन् शेते त्रिर्णादस्यामृतं दिवाति श्रुतिभ्याम्। अद्वारामिन बाह्येन्द्रियनजितामिन स्वप्तसंप्रज्ञातयो-स्वि न्युत्थानेपि इन्द्रियाणां वासनामात्ररूपत्वेपि आतिसिद्धं स्थोल्यमपेक्ष्य इनशब्दः संकल्पजान् भोगान् विषये निब-

द्धान् विषयवासनानुविद्धान् भुक्त्वा प्राणक्षये मनःप्रक्षये सुषु-प्रावसंप्रज्ञाते वा शांतिमुपैति एवं दन्तानित्यादिक्षोके सूत्रितम् आहारग्रद्धेः सत्त्वग्रद्धिहेतुत्वं तत् आदितः एवं स्वस्याकर्तृत्व-भावनयाऽजमश्रतः सिध्यति ग्रद्धिनितस्य त्वयमेव बीधप्रकार इत्युक्तम् ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ 231

ब्राह्मण उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीमिमितिहासं पुरातनम् ।
सुभगे पञ्चहोतृणां त्रिधानिमह यादशम् ॥ १
प्राणापानाबुदानश्च समानो व्यान एव च ।
पञ्चहोतृंस्तथैतान्वै परं भावं विदुर्बुधाः ॥ २
ब्राह्मण्युवाच ।

स्वभावात्सप्तहोतार इति मे पूर्विका मितः। यथा वै पञ्चहोतारः परो भावस्तदुच्यताम् ३ ब्राह्मण उवाच।

प्राणेन सम्भृतो वायुरपानो जायते ततः। अपाने सम्भृतो वायुस्ततो व्यानः प्रवर्तते ४ व्यानेन सम्भृतो वायुस्ततोदानः प्रवर्तते। व्यानेन सम्भृतो वायुः समानो नत्म जायते ५ वेऽपृच्छन्त पुरा सन्तः पूर्वजातं पितामहम्। यो नः श्रेष्ठास्तमाचक्ष्य स नः श्रेष्ठो भविष्यति

ब्रह्मोवाच ।
यस्मिन्प्रलीने प्रलयं व्रजनित
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां दौरीरे ।
यस्मिन्प्रवीणें च पुनश्चरन्ति
स वे श्रेष्ठो गच्छत यत्र कामः ॥ ए
प्राण उवाच ।
माथ प्रलीने प्रलयं व्रजनित
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।

माथि,प्रचीणें च पुनश्चरन्ति श्रेष्टो ह्यहं पश्यत मां प्रकीनम् ॥ ८ • ब्राह्मण उवाच ।

प्राणः प्रालीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह। समानश्चाप्युदानश्च वृचोऽबूनां पुनः शुभे ॥ ९ न त्वं सर्विभिदं व्याप्य तिष्ठसीह यथा वयम् । न स्वं श्रेष्ठो हि नः प्राम् अपानो हि वशे तव प्रचचार पुनः प्राणस्तमपानोऽभ्यमाषत ॥ १०

अपान उवाच । ,
माय प्रकीने प्रकयं व्रजन्ति
सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
माय प्रचीणें च पुनश्चरन्ति
श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रकीनम् ॥ ११
ब्राह्मण उवाच ।

व्यानश्च तसुदानश्च भाषमाणमथोचतुः। अपान न त्वं श्रेष्ठोऽसि प्राणो हि वद्यान्दतं व अपानः प्रचचाराथ व्यानस्तं पुनरव्रवति। श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्र्रीयतां थेन हेतुना १३ माये प्रकीने प्रकथं वज्ञान्ति सर्वे प्राणा प्रमणभृतां शरीरे। माथे प्रचीणें च पुनश्चरान्ति श्रेष्ठो हाहं पश्यत मां प्रकीनम्॥ १४

२३

ताछ जिह्नां चेत्यत्र सूत्रितमर्थं व्याकरेत्यध्यायद्वयेन—
अत्रापीति । अत्र प्राणक्षये वक्तव्ये तत्र छान्दोग्ये प्राणा-'
प्रिहोत्रविद्यायां प्राणापानव्यानादानसमानाः क्रमेणाधिलोकं
द्युमूमिदिगाकाशविद्युद्भूपाः समाम्नाताः तेषां प्राणापाने,
अन्योन्याधीनो। पूरके रेचके वा क्रियमाणे अपानाक्रियानिरोधात् अपाने च विरेच्यमाने प्राणगतिनिरोधात् । पार्धिमागेन संपीं यो विमाकुंचयेहृद्धित्यादिप्रकारेण मूलवंधेन
तयोरेकिकृतयोहर्ष्यां गतिनेवति । तदेतत्प्राणापानयोहदानाधीनत्वं प्रागवोक्तं-अपानप्राणयोमध्ये उदानो
व्याप्य तिष्ठतीति । एवं द्युभुवोः पर्जन्ययज्ञद्वारा परस्पराश्रितयोर्णये आकाशाश्रितत्वं तथा नामिदेशमात्रवर्ती
समानः सर्वोगव्यापिनो व्यानस्य वशेऽस्ति व्यानोऽपि सर्वसंधिव्यापिन्युदाने समुच्चत्वादुचलित तद्याप्यत्वात्समानोऽ

रयुच्चति एवं विद्युद्धिगाश्रिता दिक आकाशाश्रिता । इदमेव

सर्वेषासुदानाधीनत्वं श्रुःया तद्यया सहयपद्वीशशंकू-मस्विद् दिति दृशन्तेनोपपादितम्। उदानोऽपि भूष्राणसन्धौ निरुध्यते यदा तदा तत्था ब्रह्माणे सुभूम्यादिसहित आकाशो निरुध्यते एवं च तस्यामवस्थायां सर्वप्रमञ्जावलयाशोगीः कृतकृत्यो भवतीति प्रधृक्रतात्पर्ये, तत्रैवं सति त्रेधा भावना प्रवतिते प्राणाय स्वाहेत्यादिभिमेत्रैः प्राणाप्रिहोत्रं कुर्ववनेनावदानेन सर्वे सुप्रभृति तृप्यतीति भावनया ग्रुद्धचित्तो भवत्यत्रदेषिश्च न लिप्यते हत्येकः प्रकारः। चपलं मनः पूर्वीक्तस्वरीमुद्रया हठयोगेन निरोद्धव्यभिति द्वितीयः। अनुपदोक्तः कृत्सप्रपञ्चविक् लयस्तृतीयः। एतेषामाधिकारिभेदाह्यवस्थाः एवं सर्वापि विद्यान्देवाधिभूताध्याद्मभेदेन त्रिविधाधिकारभेदात् ज्ञेया ॥ १ ॥ अञ्चर्त्रायः स्पष्ट एव पञ्चानामप्येषामेकस्यापि निरन्वयोच्छेदे सर्वेषामुच्छेदो भवतीति सर्वेषां प्रत्येकं मिय प्रलीने प्रलयं वर्जतीत्युक्तिः संगच्छते ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच। प्राक्षीयत ततो दयानः पुनश्च प्रचकार ह। प्राणापानावुदानश्च समानश्च तमझ्बन्॥ १५ न त्वं श्रेष्ठोऽसि नो व्यान समानस्त वशे तव प्रचचार पुनर्यानः समानः पुनरव्यति। श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रयतां येन हेतुना १६ माय प्रलीने प्रलयं वजनित सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे। माये प्रचीणें च पुरुश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १७ समानः प्रचकाराथ उदानस्तम्वाच ह। श्रेष्टोऽहमस्मि सर्वेषां श्रयतां येन हेतुना माथ प्रलीने प्रलयं वजान्त सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे।

माधि प्रचीणें च पुनश्चरान्ति श्रेष्ठो हाहं पर्यत मां प्रलीनम् ॥ १९ ततः प्रालीयतोदानः पुनश्च प्रचचार ह । प्राणापानौ समानश्च दयानश्चेच तमञ्ज्वन्। उदान न त्वं श्रेष्टोऽसि व्यान एव वरो तव॥ ब्राह्मण उवाच ।

ततस्तानव्रवीद्रह्या समवेतान्त्रजापतिः। सर्वे श्रेष्टा न वा श्रेष्टाः सर्वे चान्योन्यधर्मिणः सर्वे खावेषये श्रेष्टाः सर्वे चान्योन्यधर्मिणः। इति तानब्रवीत्सर्वान्समवेतान्प्रजापतिः २२ एकः स्थिरश्चास्थिरश्च विशेषात्पञ्च वायवः। एक एव ममैवात्मा बहुधाऽच्युपचीयते ॥ २३ पर्रुपरस्य सुहदो भावयन्तः परस्परम्। स्वास्ति वजत भद्रं वो धारयध्वं परस्परम् ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३॥

58

ब्राह्मण उद्गाच। अत्राप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। नारदस्य च संवादमृषेदवमतस्य च॥ देवमत उवाच। जन्तोः सञ्जायमानस्य किं नु पूर्व प्रवर्तते। प्राणोऽपानः समानो वा व्याना वोदान एव च नारद उवाच। येनायं सुज्यते जन्तुस्ततोऽन्यः पूर्वमेति तम्

प्राणद्वनद्वं हि विज्ञेयं तिर्यगुर्ध्वमध्य यत ३ देवमत उवाच। केनायं खुज्यते जन्तः कश्चान्यः पूर्वमेति तम् प्राणद्रन्द्रं च मे इहि तिर्यगूर्ध्वमधश्च यत्॥ ४ नारद् उवाच। सङ्करपाजायते हर्षः शब्दादपि च जायते। रसात्सञ्जायते चापि रूपादपि च जायते

२४

एवमेषां सत्यपि प्रत्येकं श्रेष्ठिये स्वातंत्र्याभावादश्रेष्ठचमप्य-स्तीलाशयेनाह-सर्वे श्रेष्ठा न वा श्रेष्ठा इति ॥२१॥ वस्तुवृत्तं तु मनोमात्रत्वमेव प्राणानामित्याह—एक एव ममैवातमेति ।। २३।। आख्यायिकातात्पर्ये तु यथा एक एव प्राणोऽध्यात्ममुपाधिभेदात्पञ्चधाभूतोन्योन्यस्माद्या-वर्तते एवं परमात्मापि औपाधिकमनेकधामावं प्राप्य मिथो हर्षविषाद्भोक्तभोग्यभावं भजत इति तस्मादैका-त्यबुद्धया सर्वैः सर्वत्रातुकंपा कार्यत्युपसंहरति धार-यध्वं पर स्परमिति ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आखमेचिके पर्वाणे नैलकफीये भारतभावदीपे त्रयोविंशोऽ-

उक्तमैकात्म्यमध्यारोपापवादाभ्यां प्रपन्नयति —अज्ञेति ॥ १ ॥ जंतोः समष्टिव्यष्टिशरीरिणः ॥ २ ॥ येन निमि-त्तेन कारणेन ततो निमित्ताद्न्यापि तं। तत्प्रति पूर्वे प्राक् निमित्तत्वेन एति किं तद्वयं प्राणदंदं च किं तिर्यक्षानुष्यादि ऊर्घ्वं देवादि, अधः पश्वादि एतेषां रूपं च यत्तद्विज्ञेयं, यद्वा तिर्यगित्यादिना विभुत्वमेवोच्यते ॥ ३ ॥ उत्तरं संकल्पाञ्जायते हर्ष इति । हर्षः आनंदः स एव संक-त्यात् जंतुरित्यनुकृष्यते जंतुरूपेणाविभवतीत्यर्थः। ' आनंदा-द्धयेव खाल्वमानि भूतानि जायंते' 'सोऽकामयत बहु स्थां प्र-जायेय ' इति 'सच त्यचाभवत् ' इत्यादिश्रुतिभ्यः आनंद-मात्रं ब्रह्मैव मायया ईक्षणपूर्वकं ब्रह्मांडपिंडाकारत्वं प्राप्नोति।

च्यायः ॥ २३ ॥

शुकाच्छोणितसंस्ष्टात्पूर्वं प्राणः प्रन्तते।
प्राणेन विकृते शुके ततोऽपानः प्रवर्तते॥ ६
शुकात्सक्षायते चापि रसादपि च जायते।
पतद्रपसुदानस्य हषों मिथुनमन्तरा॥ ७
कामात्सक्षायते शुकं शुकात्सक्षायते रजः।
समानव्यानजनिते सामान्ये शुक्रशोणिते ८
प्राणापानाविदं द्वन्द्वमवाक् चोध्वं च गच्छतः
व्यानः समानश्चेवोभौ तिर्यग्दन्द्वत्वसुच्यते ९
अभिवें देवताः सर्वा इति देवस्य शासनम्।
सक्षायते ब्राह्मणस्य ज्ञानं बुद्धिसमन्वितम् १०
तस्य धूमस्तमो ह्रपं रजो भस्मस्र तेजसः।

सर्व सञ्जायते तस्य यत्र प्रक्षिप्यते हविः ११ सैत्वात्समानो व्यानश्च इति यज्ञविदो विदुः प्राणापानावाज्यभागौ तयोर्मध्ये हुताशनः १२ पतद्र्पमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः । निर्द्रेन्द्रमिति यत्त्वेतत्तन्मे निगदतः श्रणु १३ अहोरात्रमिदं द्वन्द्रं तयोर्मध्ये हुताशनः । पतद्र्पमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १४ सञ्चासचैव तद्दन्द्रं तयोर्मध्ये हुताशनः । पतद्र्पमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १५ ऊध्वे समानो व्यानश्च व्यस्यते कर्म तेन तत् तृतीयं तु समानेन पुनरेव व्यवस्यते ॥ १६

रविरिव सूर्यकांतद्वारः विह्नप्रदीपाकारत्वभिति शब्दादिप च जायते वैदिकशब्दपूर्विकापि प्रलयामिद्येध-मौतिकसृष्टिः प्रजापतिद्वारा ज्ञायते एत इति वै प्रजापति-र्देवानस्जतेत्यादिश्रुतेस्तक्षकद्ग्धो वट इव कार्यपमंत्रादि- • त्यर्थः। रसात् रुपात् तत्तद्विषयवासनातः इदं च पर्जन्यघदी-श्वरस्य साधारणेऽपि कारणत्वे बीजवदसाधारणं श्रेयम् ॥५॥ शुक्तं अदृष्टं शोणितं रागादि वासनामिश्रमुदृष्टमवष्टभ्य प्राणी लिंगात्मा प्रवर्तते सर्षुं तेन प्राणेन विकृते जन्मायपक्षया-न्तान्विकारान्प्रापिते छुके सवासनकर्मजे देहे अपानो मृत्युश्च-रमभावविकारो नाशाख्यः प्रवर्तते ॥ ६ ॥ एवं सति पुन-स्तास्मिन् जन्मन्युपचितात् शुकात् रसाच यथोक्ताजायते एतद्र्षं उदानस्य ब्रह्मणः आरोपितं रूपमित्यर्थः । किं तदत आह-हर्षे मिथुनभतरेति। मिथुनं उक्तरूपं कारणं कार्यं च अतरा तयोर्भ्ध्ये हर्षो व्याप्य तिष्ठतीत्यर्थः । ते यदंतरा तद्व-ह्मेति श्रुतेः । ते नामरूपे ॥ ७ ॥ प्रवृत्तिमूळात्कामात् शुकं अद्दर्ध अदृशच रजः प्रवृत्तिरिति कामकर्मणी प्रवाहेण वर्तेते इत्यर्थः । एतयोर्मूलं समानव्यानी ताम्यां तदात्मके विद्युत श्रोत्रे ठक्ष्यते ततश्च दृष्टानुश्रविकाविषयं विज्ञानं कामप्रवृत्यो-र्वीजमित्यर्थः । तथाचाहुः-जानातीच्छाति प्रयतत इति ॥८॥ प्राणापानाविति। इदमेव कामप्रवृत्त्याख्यं द्वंद्वं प्राप्य प्राणापा-नावेव जीवोपाधिभूतौ अर्ध्वाधोगतिं गच्छतो न तु जीवः घटो नीयेंत नाकाशं तद्वजीवो नभोपम इति श्रुतेः विभो-श्चिद्रपस्य जीवस्याकाशवद्रत्ययोगात् समानव्यानौ उक्तरीत्या हुछ श्रुतं च। तातुभौ तिर्यक् अनुर्घे अन्नह्म अतःप्रापकत्वात्। अत एव द्रंद्वत्वं द्रंद्वं द्वेतं तद्भाव इति उच्यते वेदे ॥ ९ ॥ ननु सर्वे दृष्टं श्रुतं च तियम्द्रंद्वं नेत्याह - अग्निर्वा इति। अप्तिः परमात्मा तस्यैव देवस्य शासनं आज्ञा। निःश्वसितमे-तयहम्बेद इति भूतेः । श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इति स्मृतेश्व तदाज्ञारूपो वेदः । इदं सर्वे यदयमात्मा सर्वे खाल्वदं ब्रह्मे-

त्यादिरैकात्म्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः । तस्य च देवस्य ज्ञानं बुद्धिसमन्वितं च परमधीवृत्तियुक्तं तत एव वेदाज्ञायत इत्यर्थः ॥ १० ॥ तदेवाह—तस्यति । यथा धूमभस्मनी अग्निरूपबहिर्भते एवं तमोरजसी लयविक्षेपहेतुतया चिद्रू-पाद्वहिर्भते इत्यर्थः। सर्विमिति । तस्य तस्मात् यत्र अमी मुख्ये भोक्तरि हविभीग्यं तस्मात्सर्वे संजायते इदं सर्वभित्या-बुदाहृतश्रुतेरित्यर्थः ॥ ११॥ सत्त्वादिति। यशे जीवब्रह्मणीः संगतिकारणरूपो योगः समानव्यानाख्यं सर्वे दृष्टं श्रुतं च बुद्धिसत्त्वादेव भवैतीति योगिनामनुभविद्ध-मित्यर्थः । अयं भावः-वेदे रथेनज्योतिष्टोमदहरोपासनादीनि तमोरजःसत्त्वप्रधानपुरुषयोध्यानि वर्तन्ते तेषु तेषु यशविदां सात्त्विकमेव साधनं बहुमतं नेतरिदिति—प्राणापाना-विति । यथाऽभिराज्यभागाभ्यामुद्दीप्यते एवं पूर्वीपाधि-प्रविलापनस्पप्राणापानज्येन उदानाख्यं परं ब्रह्म भूमध्ये दृष्ट्वा प्रकाशत इत्यर्थः। एवं च केनायं सञ्यत इत्यस्योत्तरं संकल्पोदिति कश्चान्य इत्यस्य तनमूलभूते कामकर्मणी प्राण-द्वंद्वं च सात्त्विकं तत् द्वयं समानव्यानाख्यं तिर्थगित्यादेश-त्तरं हर्षो मिथ्रनमंतरेति च व्यक्तम् ॥१२॥ अहोरात्रं विद्या-विद्ये सुप्तिजागरी उत्पत्तिप्रलयी वा ॥ १४ ॥ सत् कार्ये असत्कारणं हुताशनः हुते प्रविलापिते कार्यकारणे अश्राति निरन्वयं निगिलति न तु राहुवत्युनहिंदिरतीति हुताशनः शुद्धं ब्रह्म । उदानस्य उत्कर्षेण आनयति चेष्टयतीत्यदानः पर्म आनंदः । को ह्यवान्यात्कः प्राप्यात् यदेष आकाश आनंदो न स्यादिति श्रुतेः ॥ १५ ॥ अध्वीमिति । तत अर्घ ब्रह्म येन हेतुना संकल्पाख्येन समानो व्यानश्च भवति व्यानेन सर्वो दिवमावृणोति ततः समाने प्रतितिष्ठतीत्युक्तः कारणं कार्यं चे भवति तेनैव हेतुना कर्म व्यस्यते विस्तायते तस्मात्संकल्पो निरोद्धव्यः निःसंकल्पस्तटस्थास्तिष्ठेदेव तन्मो-क्षलक्षणमिति श्रेतेरिति भावः । ननु सुषुप्तावपि निःसंकल्प-तांडस्तीत्यत आह-तृतीयगिति । तृतीयं कर्षे तुशब्दः

शान्त्यर्थं द्यानमेकं च शान्तिर्व्रह्म सनातन्म । एतद्र्णमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १७ इति श्रीमहाभारते आश्वभैधिके पर्वणि अनुगीतापर्वाण ब्राह्मणगीतासु 'चतुर्विशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

24

ब्राह्मण द्रवाच । अञात्युदाहरन्तीमिनितहासं पुरातनम् । चातुहों विधानस्य विधानमिह यादशम् १ तस्य सर्वस्य विधिवद्विधानमुपित्श्यते । श्रणु मे गदतो भद्रे रहस्यमिदमञ्जतम् ॥ २ करणं कर्म कर्ता च माक्ष इत्येव माविनि । चत्वार पते होतारो यैरिदं जगदावृतम् ॥ ३ हेतनां साधनं चैव श्रुणु सवमशेषतः ।

व्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक श्रोत्रं च पञ्चमम्
मनो वृद्धिश्च सप्तेते विश्वेया गुणहेतवः ॥ ४
गन्धो रसश्च रूपं च शब्दः स्पर्शश्च पञ्चमः ।
मन्तद्यमथ बोद्धद्यं सप्तेते कमेहेतवः ॥ ५
व्राता मक्षयिता द्रष्टा चक्ता श्रोता च पञ्चमः
मन्ता बोद्धा च सप्तेते विश्वेयाः कर्तृहेतवः ६
स्वगुणं मक्षयन्त्येते गुणवन्तः शुभाशुभम् ।
अहं च निर्शुणोऽनन्तः सप्तेते मोक्षहेतवः ॥ ७

समाज्ञैकक्षण्यार्थः समानेन उपलक्षणेन व्यवस्यते निश्ची-यते शाखयेव चंद्रः सौषुप्तात्कारणभावात्तद्विलक्षणमित्यर्थः तथा च श्रुति:-द्वैतस्याप्रहणं न्तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः बीज-ानेद्रायुतः प्राज्ञः सा तु तुर्ये न विद्यत इति ॥१६॥ निश्चय-फलमाह-शान्तीति । व्यानं चकारात्समानं सनातनं ब्रह्म च एतत् त्रयं एकं शांतिशब्दार्थः । कार्यकारणद्युद्धानां सैन्ध-वधनन्यायेनैक्यं मुक्तिनं त्वाद्ययोनिरोधमानं सांख्याभिमत-मित्यर्थः ॥ १७॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमधिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्विशोऽध्यायः ॥ २४॥

26

एवमुपदेशप्राधान्येन ब्रह्माहैतमुक्त्वा उपपत्तिप्राधान्येन तत्प्रसाधिवतुमध्यायान्तरमारभते—अञ्चापित । अञ्च उदानस्वरूपे विवेक्तव्ये। चातुरु ज्ञाविधानं इतिहासनाम तस्य विधानं अपूर्वतया ज्ञापनम् ॥ १ ॥ शब्दतो ज्ञातस्य पुनविधानं अपूर्वतया ज्ञापनम् ॥ १ ॥ शब्दतो ज्ञातस्य पुनविधानं अपूर्वतया ज्ञापनम् ॥ भाविनि विशुद्धभाववति हे खुद्धे ॥३॥ हेतूनामिति । प्राणादयो यद्यपि दशसप्तहोत्रोरक्तास्याप्येतेषां कः कस्य हेतुरिति तत्र नोक्तं अत्र तु गुक्ति- कलेन तत्साधनं अधिकमुच्यत इति विशेष इति भावः। तत्र गन्धाधनुभवे प्रीत्यप्रीतिविषादाः सत्त्वर्रजस्तमोगुणकार्यभूता उत्पवन्ते ते यद्यात्मधर्माः स्युनं तिहि तत्स्वरूपोच्छेदं विना तस्य तिहयोग आत्यान्तिको युज्यते । धटस्येव रूपसामान्येन। यदि प्रकृतेस्तिहि सापि आत्मसमसत्त्वा चेत् विभुनोदेशीको एव । तस्माद्रज्जूरगतुल्या प्रकृतिस्तत्कार्ये च

सर्वे ताहरामेव दृष्टिसमसमयोत्पात्तिकामित्यारायेनाह-झाण-मिति । गुणा, अविद्या सैव हेतुर्येषां ते गुणहेतवः । घ्राण।दिकं सप्तदशकस्य लिङ्गस्योपलक्षणम् ॥ ४ ॥ गन्धा-दयोऽपि गुणहेतुत्वमत्यजन्त एव कमहेतवः कर्मजा आपि भवन्ति । स्थूलं सर्वकर्मण एव फलामित्यर्थः ॥५॥ कर्मकर्तेव तत्तत्फलभोक्तूरूपेण घात्रादिरूपो भवतीति घात्रादयः कर्त-हेतवः । एतेनाकर्तुर्भोक्तत्वं वाञ्छन्सांख्यो निरस्तः । भोक्त-त्वस्यापि भोगकर्तृरूपत्वात् ॥ ६॥ एतेषामभेदमाह—स्व-गुणामिति । एते घात्रादयः गुणा औषाधिकं रूपं घाणादि तद्दन्तस्तत्साधनाः सन्तः खगुणं गन्धादिकं भक्षयन्ति मुझते । अयं भावः —यथा आकाशः कर्णशब्दुलीक्पम्-पाधि प्राप्य श्रीत्रभावं गतस्तेनैव स्वगुणं शब्दं प्रकाशयति एवं घ्रात्राद्योऽपि । अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घाणमिति श्रुतेः । स्वोपादानकघाणादिमन्तः स्वो-पादानकमेव शब्दादिकं भुजते। तथा च प्रयोगः-मेयमा-तारी एकोपादानको भास्यभासकत्वात् शब्दश्रोत्रवादित्या-त्माद्वैतसाधकः स्चितो भवति । किं तन्मेयमात्रोर्गुणरूष-योस्पादानं तन्नाह—अहं च निर्मुणोऽनन्त इति। अस्मदर्थ एव घ्राणादिगुणरहितो गन्धघात्त्वादिपरिच्छेद-रहितम्तयोरुपादानामित्यर्थः । एवं पृथिवी होता सौरष्ट्यर्युः रुद्रोऽप्रीत् बृहस्पातिरपवक्तेति च होतृमन्त्रो व्याख्यातः । तथाहि पृथवीशब्दोक्तं घ्राणादिकं अतीन्द्रियत्वसामान्यात् होत्प्रकार्यदेवतातुल्यं होत्राब्देनोक्तम् । सुखसाधनतया यु. शब्दोक्तं गन्धादिकं दृष्टार्थत्वसामान्याद्ध्वर्यकर्तकनिर्वापाव- विदुषां बुध्यमानानां स्वं स्वं स्थानं य्थाविधि
गुणास्ते देवताभूताः सततं भुक्षते हृविः ॥ ८
धदन्नन्नान्यथोऽविद्वान्ममत्वेनोपहन्यते ॥ ९
धारमार्थे पाचयन्नन्नं ममत्वेनोपहन्यते ॥ ९
धमस्यभक्षणं चैव मद्यपानं च हृन्ति तम् ।
स चान्नं हृन्ति तं चान्नं स हृत्वा हृन्यते पुनः
हृन्ता ह्यन्नमिदं विद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ।
न चान्नाज्ञायते तस्मिन् स्थमो नाम द्यतिक्रमः
मनसा गम्यते यच्च यच्च वाचा निगद्यते ।
श्रोत्रेण श्रूयते यच्च चक्षुषा यच्च दृद्यते ॥ १२
स्पर्शेन स्पृद्यते यश्च वाणेन व्रायते च यत् ।

मनःषद्वानि संयम्य हवीं ष्येतानि सर्वदाः १३ कुणवत्पावको महां दी हयते देतः दारीरगः । योगयज्ञः प्रवृत्तो मे ज्ञानविह्नप्रदोद्भवः । प्राणस्तोत्रोऽपानशस्त्रः सर्वत्यागस्रदक्षिणः १४ कर्तां इतुमन्ता ब्रह्मातमां होताऽष्वर्युः कृतस्तुतिः ऋतं प्रशास्ता तच्छस्प्रमप्यग्ने दस्य दक्षिणा ॥ ऋचञ्चाप्यत्र शंसंनित्र नारायणविदो जनाः । नारायणाय देवाय यद्विन्दन्पशून्पुरा ॥ १६ तत्र सामानि गायन्ति तत्र चाहुनिंदर्शनम् । देवं नारायणं भीरु सर्वोत्मानं निवोध तम्१७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाण अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतीसु पञ्जविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

घातादितुल्यं अध्वर्ध्शब्देनोक्तम् । लब्धेरलद्भ्षेश्च गन्धादिभी रोध्यमानो रोद्यमानो वा रहैशब्दोक्तो घ्रात्रादिः कामामी-न्धकत्वसामान्याद्भीच्छब्देनोक्तः । कारणब्रह्मणोऽप्याधिष्ठा-नत्वेन पालकत्वाद्वहस्पातिशब्दोक्तो निर्गुणः साक्षिमात्ररूप-त्वादुपवक्ता न मुख्यो वक्ता एतदुपद्रधृत्वादेरप्युपलक्षणम् । तेन सर्गादी ईक्षणस्याप्ययं कर्ता न मन्द्रति । एवं चित्तिः स्रुगित्यादयो दशहोत्रादिमन्त्रा अपि व्याख्येयाः । विस्तर-भयात् नेह व्याख्यायन्ते । ाचीति चितादिः सर्वोप्या-त्मन एव व्यहो दशहोत्रादिशब्दानामात्ममात्रवाचकत्वस्य आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्रयत । तस्मै दशम शहुतः प्रत्यश्रणोत् स दशहृतोऽभवत् दशहृतो ह वै नाभैषः। तं वा एतं दशहृतं सन्तं दशहोतेत्याचक्षते परोक्षेण इति श्रवणात् । आमन्त्रण-मनुसन्धानं प्रतिश्रवणमुपवक्तः साक्षात्कार इति दिक् । कथं तर्हि निर्शुणस्यानंतस्य प्रतिपत्तिरिति तत्राह-सप्तेते मोक्सहेतव इति । इन्द्रियाणां विषयाणां च प्रहाति-प्रहरंज्ञकवन्धरूपत्वात्तेषां वियोगे शब्दशष्कुल्यभावे नमसः स्वतन्मात्रत्ववदात्मनो निरुपाधेर्भेदकाभावाचिन्मात्ररूपेणा-वस्थिता एते अव्यवहिता घ्रात्रादय एव मोक्षहेतवः स्यः घ्रातृत्वाद्यभिमानत्यागी मोक्ष इत्यर्थः ॥ ७॥ तत्त्वाविदां तु न भक्षणमस्तीत्याह-विदुषाामिति । स्वं स्वं स्थानं घ्राणादीनामधिष्ठानं अविद्यादि । गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जत इत्यक्तेः । घ्राणादय एव घ्रेयादिष वर्तन्ते न त्वात्मेति जानतां न घ्रातृत्वाद्यभिमानकृतो बन्धोऽस्ती-त्यर्थः ॥ ८ ॥ अद्शिति । अविद्वानिति छेदः । अन्नानि घ्रेयादीनि । अदन् भोक्तत्वाभिमानं कुर्वन् । भोग्ये ममत्वे-न ममतयोपपचते युज्यते ततश्च नश्यतीत्यर्थः । अत के-वलाघो भवति केवलादीति श्रौतं दृष्टान्तमाह—आत्मार्थे इति । एकाकी मिष्टभुक्तेवलपापरूप एव भवति यस्मादतः स चात्रं हन्ति नाशयति । तं चात्रं हन्ति मृत्युपरम्परया

स हत्वाऽन्नं हन्यतेऽनेन ॥ १० ॥ य इदं विद्वान अनं हन्ता अन्नं भोक्ता अन्नोपलक्षितस्य कृतस्त्रप्रपञ्चस्यात्मनि प्र-विलापयितेत्यर्थः । स ईश्वर एव सन् पुनरन्नादेर्जनको भवति । यस्यान् वितः प्रतिवृद्ध आत्मा यस्मिन्संदेहे गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि विश्वस्य कर्ता तस्य लोकः .स उ लोक एवेति श्रुतेः । न चेति । न कर्मणा लिप्यते पापकेनिति श्रुतेः। सर्वभोगभुजोपि विदुषो न भोगकृतो लेपोऽस्तीत्यर्थः ॥११॥ अन्नशब्दार्थमाह-**मनसेत्यादिना** ॥१२॥ मन्तव्यादीनां होसो मनआदिनिग्रहेणैवेत्यर्थः ॥१३॥ होमाधिष्ठानं गुणवत्पावकः कारणं ब्रह्म महां मम् योगं यज्ञत्वेन स्तौति-योगिति । ज्ञानमेव विहः सर्वकर्मदाह-क वात्तत्प्रद उद्भवो यस्य योगयज्ञस्य सं तथा प्राणः स्तोत्रं अपानः शस्त्रं अपानसत्र इत्यपपाठः । सर्वत्यागसुदाक्षणः सर्वत्यागेनैव सुतरां दक्षिणः फळजननसमर्थः ॥ १४ ॥ कर्ताऽहङ्कारः अनुमन्ता मनः आत्मा बुद्धिः एतत्रयं बह्मैव सत्क्रमेण हे।त्रध्वयुद्गातृरूपयोगिन इत्यर्थः । प्रशास्ता तच्छत्रं प्रशास्तुः शंसनं ऋतं सत्यवचनभेवेत्यर्थः। अपवर्गः कैवल्यम् ॥ १५ ॥ ऋचः तप आसीद् गृहवतिरित्याद्याः चकारात्तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिरित्यादि ब्राह्मणं च। शंसन्ति योगयज्ञे प्रमाणत्वेन कथयन्ति तैत्तिरीयादयः। नारायणविदः वेदविद आत्म-विदो वा । नारायणाय आत्मप्राप्त्यर्थं यत् यदा पर्धानिन्द्र-याणि अविन्दन् वश्यत्वेन प्राप्तवन्तः ॥ १६ ॥ तत्र तदा सामानि गायान्ति आत्मलाभेन हृग्रः सन्तः तत्र चाहुनि-दर्शनं तैतिरीयाः । एतत्साम गायन्नास्ते हा ३ वहा ३ वहा ३ वु, अहमन्त्रमहमन्नमहमन्नमित्यादि यज्ज्ञानाय पशुजयो यास्मिन् ज्ञाते सामानि गायान्ति तं नारायणं देवं निबोध जानीहि ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६ ब्राह्मण उवाच । पकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता यो हच्छयस्तमहमनुबवीमि। तेनैव युक्तः प्रवणादिवोदकं यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥१ पको गुरुनीस्ति हतो द्वितीयो यो हुच्छयस्तमहमनुब्रवीमि। तेनान्धिश गुरुषा सदैव लोके द्विष्टाः पन्नगाः सर्व एव ॥ एको बन्धनीस्ति ततो द्वितीयो यो हुच्छयस्तमहमनुब्रवीमि। तेनान्धिष्टा बान्धवा बन्धमन्तः सप्तर्षयः पार्थं दिवि प्रभानित ॥ ३ एकः श्रोता नास्ति ततो द्वितीयो यो हच्छयस्तमहमनुब्रवीमि। तस्मिन्गरौ गुरुवासं निरुष्य शको गतः सर्वछोकामरत्वम् ॥ पको द्वेष्टा नास्ति ततो द्वितीयो यो हुच्छयस्तमहमनुब्रवीमि। तेना जुशिष्टा गुरुणा सदैव लोंके द्विष्टाः पन्नगाः सर्व एव ॥ ५ अत्राप्यदाहरन्तीमर्मितिहासं प्ररातनम् । प्रजापतौ पन्नगानां देवर्षीणां च संविदम देवर्षयश्च नागाश्चाप्यसुराश्च प्रजापतिम्।

पर्यपुच्छन्नपासीनाः श्रेयो नः प्रोच्यतामिति तेषां प्रोवाच भगवान् श्रेयः समनुष्ट्छताम् । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ते श्रुत्वा प्राद्रवन्दिशः ८ तेषां प्रद्रवमाणानामुपदेशार्थमात्मनः। सर्पाणां दंशने भावः प्रवृत्तः पूर्वमेव त ॥ असुराणां प्रवृत्तस्तु दम्भभावः स्वभावजः। दानं देवा द्यवसिता दममेव महर्षयः॥ एकं शास्तारमासाद्य शब्देनैकेन संस्कृताः। नाना व्यवसिताः सर्वे सर्पदेवर्षिदानवाः ११ श्रुणोत्ययं प्रोच्यमानं गृह्णाति च यथातथम्। प्रच्छतस्तद्तो भूयो गुरुरन्यो न विद्यते॥ १२ तस्य चानुमते कर्म ततः पश्चात्प्रवर्तते। गुरुवींद्वा च श्रोता च हेष्टा च हृदि निःस्तः पापेन विचरन् लोके पापचारी भवत्ययम्। शुमेन विचरहाँ के शुमचारी भवत्युत कामचारी त कामेन य इन्द्रियसुखे रतः। ब्रह्मचारी सद्वैष य इन्द्रियजये रतः॥ अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः। ब्रह्मभूतश्चरँहोंके ब्रह्मचारी भवत्ययम्॥ ब्रह्मैव समिधस्तस्य ब्रह्मात्रिर्वह्मसम्मवः। आपो ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म स ब्रह्मणि समाहितः पतदेवेदशं स्थमं ब्रह्मचर्यं विदुर्ब्धाः। विदित्वा चान्वपद्यन्त क्षेत्रज्ञेना नद्धिताः १८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु षडूर्विशोऽध्यायः ॥ २६॥

35

नारायणस्वरूपमेव कथयति—एक इत्यादिना। प्रवणादिव नीचादिव। प्रणवादित्यपपाठः ॥१॥ अन्तर्यामि-स्पेण तस्य शास्तृत्वमुक्त्वा गृहवन्धुस्तेणापि तदाह—एको गुरुपिति द्वाभ्याम्। द्विष्टाः द्वेषवन्तः ॥ २॥ स एव शास्त्रोऽपीत्याह—एकः श्रोतेति द्वाभ्याम्। अत्र एकस्मित्रपि शास्तरि शास्तता बुद्धिभेदेन ॥४॥ देवाश्च ऋषयश्चेति द्वन्दः ॥ ०॥ प्राद्वन्त्रतिपेदिरे दिशो बहून्मा-र्णाव् ॥ ८॥ अगृत्मनः स्वस्य उपदेश ओमित्येकाक्षरं अद्येति वाक्यं तस्य अर्थम्। प्रद्वमाणानां तात्पर्येणानुसरतां तेषां मध्ये सर्पाणां प्रणवोचारणे मुखस्य उन्मीलनिमीलन्योरेव दर्षि कृत्वा स्वीयस्वभावानुकूळं मुखोन्मीलनिमीलन्यारेव दर्षि कृत्वा स्वीयस्वभावानुकूळं मुखोन्मीलनिमीलन्यारेव दर्शिकत्वाने श्रेय इति मन्वानानाम् ॥ ९॥ एवम-सुराणामोष्ठवालनमात्रे दत्तदृष्टीनां दम्मे जपाद्यभिनयप्रदर्शन-

हणे भावो निश्वयः प्रवृतः। देवास्तु लोके प्रार्थितं ओमित्यमुजानन्तीति बुद् श्वा दानं श्रेय इति निश्विताः। महर्षयस्तु ओमित्यस्योचारणे ओष्ठप्रवृत्ययुग्तंहारं दृष्ट्वा सर्वप्रवृत्युग्तंहारह्यं
दम्मं श्रेयो मेनिरे ॥ १० ॥ तस्मात्स्वयमेव स्वस्य गुरुरित्याह—श्रृणोतीति । पृच्छतः शिष्यानप्रति तत् श्रुतं
गृहीतं च भूयः श्रावयति प्राहयतीति च विपरिणामेनानुषच्य योज्यं य एवंविधः अतोऽन्यो गुरुनं विद्यते इति
सम्बन्धः ॥ १२ ॥ अयमेव स्वतंस्कारवशात्पापचर्याद्रिल्पो
भवतित्याह—गुरुरित्यादिना ॥ १३ ॥ तत्र मुख्यब्रह्मचारिण आश्रमधर्मलेपिऽपि न दोष इत्याह—ब्रह्मीव
समिध्र इति ॥१०॥ क्षेत्रज्ञेन तत्त्वदार्शिना अनुदर्शिताः
अनुदर्शनं कारिताः अनुशिष्टा इत्यर्थः ॥१८॥ इति श्रीमहामारते आश्रमोषिके पर्वणि नैलकण्ठीये मारतमावदीपे
षड्विशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

ा २७

ब्राह्मण उवाच ।
सङ्करपदंशमशकं शोकहर्षहिमातपम् ।
मोहान्धकारातिमिरं लोभव्याधिसरीस्रपम् १
विषयैकात्ययाध्वानं कामकोधविरोधकम् ।
तद्तीत्य महादुर्गं प्रविष्टोऽस्मि महद्वनम् ॥ २
ब्राह्मण्युवाच ।

क तद्वनं महापाज्ञ के वृक्षाः सरितश्च काः। गिरयः पर्वताश्चेव कियत्यध्वानि तद्वनम् ॥ ३ ब्राह्मण उवाच ।

नैतद्क्ति पृथक् भावः किञ्चिद्न्यत्ततः सुखम् नैतद्क्त्यपृथग्भावः किञ्चिद्वःखतरं ततः ॥ ४ तस्मात्प्रखत्रं नाह्ति न ततोऽस्ति महत्त्रम् । नास्ति तस्मात्स्व्रस्मतरं

नास्त्यन्यत्तत्समं सुखम् ॥ न तत्राधिश्य शोचन्ति न प्रहृष्यान्ति च द्विजाः । तं च विभ्यति केषांचिं त्रेभ्यो विभ्यति केचन ॥ ६
तिष्मन्वने सत्त महाद्वमाश्च
फलानि सप्तातिथयश्च सप्त ।
सप्ताश्रमाः सप्त समाध्यश्च
दीक्षाश्च सप्तैतद्रण्यक्षपम् ॥ ७

पश्चवणीनि दिन्यानि पुष्पाणि च फलानि च।
स्जन्तः पाद्पास्तर्भे व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम्॥
स्वर्णानि द्विवर्णीनि पुष्पाणि च फलानि च।
स्जन्तः पाद्पास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम्॥
वह्वन्यव्यक्तवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च।
विस्जन्तौ महावृक्षौ तद्वनं व्याप्य तिष्ठतः॥

२७

नन् पापचर्यादिस्वभाव एवात्मा तहि किं त्रह्मचर्येणेत्या-शंक्यात्मनोऽसङ्गत्वं प्रतिपाद्यितं वनाध्यायमारभते-संक-ल्पेति । अचानं अतीत्य तन्महादुर्गे वनं प्रविद्योऽस्मीत्य-न्वयः ॥ १ ॥ विषयो विशेषेण बन्धकः एकेनैवात्येतव्यो न पुत्रधनादिसहायवतेत्येवंरूपोऽध्वा संसारमार्गस्तं विषयेकात्य-याच्वानं वनं ब्रह्म किंस्विद्धनं क उ स दृश आसेति श्रुतौ वनदृश-शब्दयोर्बह्यदेहादिवाचित्वदर्शनात् ॥ २ ॥ वनोक्त्यैवाक्षिप्ता वृक्षादयोऽपि पृच्छयन्ते—के इति ॥ ३ ॥ पट्स प्रश्रेष आद्यस्थीत्तरम्--नैतदिति । ततः पृथक् भावोऽस्तीति यत् एतन्न तत्तोन्यत्किञ्चित्मुखमस्तीति यत् एतन्नेति योजना सत्ता सुखं च सर्वे बाह्ममेव कार्येषु दश्यते न तत्र तद्द्रयं पृथगस्तीत्यर्थः । ननु ब्रह्मैव कार्याकारमभूबेत्याह - नैत-दिति।ततः अपृथक् अभेदेन भावः वियदादिपदार्थोऽस्तीति यत् एतन्। ब्रह्मजगतोर्ने मृद्धटबद्धेतुहेतुमद्भावोपि तु शुक्तिरज-तवदित्यतस्तयोभेंद एव निषिध्यते न त्वभेदों विधीयते न हि रजतं शुक्तेरतिरिक्तमस्ति । नापि तया समानसताकं येन तदभिन्नं स्यादिति भावः । तथा ततो वनादन्यत्स्वर्गादि दुः-खतरं दुःखतारकं कर्मास्तीति यत् एतत्र । आत्यन्तिकदुःख-ानिवृत्तिपसना श्रमेणापि संसारमार्गमतीत्य तद्वनं प्रवेष्टव्य-मिति भावः ॥ ४ ॥ केषाज्ञित्पञ्चम्यर्थे पष्ठी ॥ ६ ॥ ब्रह्म

वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीदिति वनवृक्षयोर्मुख्यामुख्यब्रह्म-भावदृष्टेस्तयोरिधष्ठानाच्यस्तभावं विवक्षत्राह--तस्मिन्वने इति । एतद्रण्यक्रपिमिति च । अत्र महदहद्वार-पञ्चतन्मात्राणि सप्त दुमास्तैस्तत्सङ्घातरूपो देहों लक्ष्यते। तस्य कारणं फलशब्दोदितं यागायपूर्वम् । तस्यापि कारणं देवतारूपातिथित्रीतिसाधनत्वादतिथिशब्दोक्ता यागाक्रिया। तस्याः कारणमात्रमशब्दोदितः कियाश्रयः कर्ता । अस्यापि करिणं समाध्यः सम्यगाधीयन्ते कर्मखानिनिवेश्यन्ते जना थैस्ते तथाभूताः रागादयः। तेवां मूलं धर्मान्तरपरिप्रहलक्षणा दीक्षादेहादिधर्मस्वीकाररूपोऽध्यासः । एवं देहपूर्वकोऽध्यास-स्तत्पूर्वकाश्व रागादिदेहान्ता एवानिदं चक्रमानिशमावर्तमान-मात्मसत्तया स्कूर्जद्वि नात्मा तद्वनैरनुरज्यते इत्यर्थः ॥ ॥ पञ्चवर्णानि शब्दादिभेदात्वं बल्पाणि पुष्पाणि शब्दाद्यन-मवाः फलानि तजाः श्रीत्यादयः पादपा मनांसि जीवभेदा-द्वतिभेदाद्वा बहुवचनम् ॥ ८॥ सुत्रणानि श्वेतपीतादि-शोसनवर्णवन्ति । द्विवर्णानि सुखदुःखोभयहेतुत्वाद्विरूपाणि पादपाश्चक्षंषि इन्द्रियान्तरेष्वप्येतत्त्र्यम् ॥ ९ ॥ सुरभीणि स्वर्गादीनि द्विवर्णत्वं तत्राप्यविशिष्टं पादपाः यज्ञादयः ॥ १० ॥ सुरभीण्येकवर्णानि सुलैकह्माणि पादपा याना-द्यः ॥ ११ ॥ बहूनि अतीतानागतवर्तमानानि । अव्यक्त-वर्णानि वर्णः स्वरूपम्। मूढानां मनोरथमात्राणि योगिनां तु संकल्पात्प्रागन्यक्तवर्णानि । महावृक्षी वृद्धिमनसी ॥ १२ ॥

पको वहिः समना ब्राह्मणोऽत्र पञ्चेन्द्रियाणि समिधश्चात्र सन्ति ।! तेभ्यो मोक्षाः सप्त फलन्ति दीक्षा गुणाः फलान्यतिथयः फलाशाः १३ यातिथ्यं प्रतिगृह्णन्ति तंत्र तत्र महर्ष्यः। अर्चितेषु प्रलीनेषु तेष्वन्यद्रोचते वनम् ॥ १४ प्रज्ञानृक्षं मोक्षफलं शान्तिच्छायासमन्वितम्। शानाश्रयं त्रितोयमन्तः संत्रश्रमास्करम् येऽधिगच्छन्ति तं सन्त-स्तेषां नास्ति भयं पुनः। कध्ये चाधश्च तिर्यक तस्य नान्तोऽधिगम्यते॥ 38 सप्त स्त्रियस्तत्र वसन्ति सद्य-स्त्ववाङ्मुखा भानुमत्यो जनिज्यः। ऊर्ध्व रसानाददते प्रजाभ्यः सर्वान यथा सत्यमनित्यता च॥ १७ तत्रैव प्रतितिष्टन्ति पुनस्तत्रोपयन्ति च।
सप्त सप्तर्षयः सिद्धा वसिष्टप्रमुखैः सह ॥ १८
यशो वचौ भगश्चैव विजयः सिद्धतेजसः।
एतमेवानुवर्तन्ते सप्त ज्योतीिष भास्करम् १९
गिरयः पर्वताश्चैव सन्ति तत्र समासतः।
नद्यश्च सरितो वारि वहन्त्यो ब्रह्मसम्भवम् ॥

नदीनां सङ्गमश्रीव वैताने समुपहरे। स्वात्मतृप्ता यतो यान्ति साक्षादेव पितामहम्॥ २१ कृशाशाः सुवताशाश्र तपसा दग्धाकि विवषाः आत्मन्यात्मानमाविश्य ब्रह्माणं समुपासते ॥ शममन्यत्र शंसन्ति विद्यारण्यावेदो जनाः। तदारण्यमभिषेत्य यथाधीरमजायत ॥ २३ पतदेवेदशं पुण्यमरण्य ब्राह्मणा विदुः। भीविद्वा चानुतिष्टन्ति क्षेत्रक्षेनानुदर्शिना २४

वाहिरात्मा सुमना इत्यत्र मनःशब्देन दुद्धिमनसी सुक्-सुवस्थानीय शन्दियाणि सामिधश्च हीम्यम् । 'यदा पंचावातिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुदिश्व न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् 'इति श्रुतेः। सर्वेषा प्रविलापनं होमः तेभ्यो मनआदिभ्यो हुतेभ्यः सप्त मोक्षाः मुक्तिः अपादानबहुत्वस्य मोक्षेप्युपचारात् मोक्ष इति बहुत्वम् । नन् मुक्तस्य दीक्षाख्योऽध्यासोऽस्ति न वा । नान्त्यः । ज्ञानसमकालमेव देहपातापत्तेः। आद्ये अध्यासवत उक्तकमेण देहान्तरोत्पात्तरानिवार्यत्याशंक्याइ-फलनित दीक्षा इति । मुक्तानां दीक्षाः फलंत्येव न तु देहान्तर-मारभन्ते कुत एतत् यतो गुणाः फलानि विदुषः सत्यपि देहादिप्रतिभासे कर्त्रताभिनिवेशाभावादानादिनोत्पन्नमप्यपूर्व न देहान्तरारम्भकम् । अत एव गुणभूतान्येवापूर्वाणि क्रतिहैं तेषामुपयोगः अतिथयः फलाशाः आतिथयो देवता एव फला-शाः ईश्वरस्येव तेषां परार्थेव क्रिया न स्वार्थेत्यर्थः । तथा च श्रुति:-तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सहदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पाप-कृत्यामिति तदा विद्वानपुण्यपापे विध्येत्यादिः ॥१३॥ महर्षय इन्द्रियाधिष्ठातम्रो देवाः । अन्यत्तेभ्यो विलक्षणं द्वैतदर्शना-भावात् रोचते दीप्यते ॥ १४ ॥ प्रज्ञा साक्षात्कारः ज्ञानं आगमाचार्योपदेशजम् ॥ १५॥ भयाभावे न्हेतुमाह-उद्वेमिति । तस्य प्रज्ञानृक्षस्य सर्वस्य चिन्मात्रत्वं पश्य-न्मेददर्भनामावाच विभेतीलर्थः । द्वितीयाद्वै भयं भवतीति कृतेः ॥१६॥ जीवन्मुत्तस्यैश्वर्यमाह--सप्त स्त्रिय इति ।

तत्र बुक्षाधिगन्तरि श्रियो प्राणादिवत्तयः सद्यो जानेत्र्य इत्य ्व संकल्पसिद्धा इत्यर्थः। 'संकल्पादेवास्य पितरः सम-तिष्ठन्ति' इति श्रुतेः । अवाङ्मुखाः पुरुषं वशीकर्तुमशक्तत्वेन लजिताः । मानुमल्यश्विज्ज्योतिर्मयाः प्रजाभ्य कर्ष्यं उत्कृष्टं यथा स्यात्तथा । सर्वान् रसान् विषयजाल्हादान आददते भुजते अर्घात्रभेवाह दृष्टान्तेन—यथा सत्यमनित्यता चेति । निलानिलयोर्थावदन्तरं तावद्वुद्धमूद्रमुखयोरिलयः ॥ १७ ॥ प्राणा वा ऋषय इति श्रुतेः सप्तर्धाणामिन्द्रियाणां लयोदयस्थानं विद्वानेवेत्याह—तत्रैचेति । तत्रोपयन्ति तत उद्यन्ति यः कश्चिद्धतो भावी वर्तमानो वा वसिष्ठोऽति-शंयेन वसुमान् ॥ १८ ॥ यशो यशस्वी वची दीप्तिस्तदा-नित्यादि ते सर्वे एतं भास्करं क्षेत्रज्ञं भास्करं अनुवर्तन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपर्यती-त्यस्याः श्रुतेरर्थं संक्षिपाति-गिरय इत्यादिना ॥२०॥ वितानो योगयज्ञाविस्तारस्तस्येदं स्थानं वैतानं हार्दाकाशः समुपह्वरे अत्यन्तगूढे ॥ २१॥ के यान्तित्यत आह— क्रशाशा इति ॥ २२ ॥ अरण्यं प्राप्यमिषेप्रत्य शसं शंसन्तीति योजना शममपि शममेव विद्यारण्यावदः विद्यैक-प्राप्यब्रह्मविदः यथा धीरं बुद्धिगतिमनतिकम्येत्यर्थः ॥२३॥ विदिला शास्त्रतो ज्ञाला अनुतिष्ठन्ति शमादिपरा भवन्ति तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । एवंवित शान्तो दान्त उपरतास्तातिक्षः समाहितो भृत्व । ऽत्मन्येवात्मानं पर्यदित्यादिश्रातिभ्यो न शुष्कज्ञानात्कृतकृत्यतेत्यर्थः ॥२४॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाणि अनुगीतापर्वाणि ब्राह्मणगीतासु सप्तर्विद्यातितजीऽध्यायः॥ २७॥

20

ब्राह्मण उवाच । गन्धान जिल्लामे रसान वेदि रूपं न पश्यामि न च स्वशामि। ःन चापि शब्दान्विविधान् श्रुणोमि न चापि संकल्पलुपैमि काञ्चत्॥ अर्थानिष्टान्कामयते स्वभावः सर्वान्द्वेष्यान्त्रद्भिषते खभावः। कामद्वेषावद्भवतः स्वभावात प्राणापानौ जन्तदेहान्निवेश्य॥ ર્ तेभ्यश्चान्यांस्तेषु नित्यांश्च भावान भतात्मानं लक्षयेरन शरीरे। तस्मिस्तिष्टनास्मि सक्तः कथञ्चि-त्कामकोधाभ्यां जरया मृत्युना च ३ अकामयानस्य च सर्वकामा-नविद्विषाणस्य च सर्वदोषान्।

न में खभावेषु भवन्ति लेपा-स्तोयस्य बिन्दोरिव पुष्करेषु॥ नित्यस्य चैतस्य मवन्ति नित्या निरीक्ष्यमाणस्य बहुस्वभावः । न सज्जते कर्मस भोगजी लं दिवीव सूर्यस्य मयुखजालम् ॥ अत्राप्यदाहरन्तीममितिहासं प्रातनम्। अध्वर्युयतिसंवादं तं निबोध यशस्विनि ॥ ६ प्रोक्ष्यमाणं पद्मं द्वा यज्ञक्रमण्यथाव्रवीत । यतिरध्वर्यमासानो हिसेयमिति क्रत्सयन् ७ तमध्यर्थः प्रत्युवाच नायं छागो विनश्यति । धेयसा योक्ष्यते जन्त्यदि श्रुतिरियं तथा ॥ ८ यो ह्यस्य पार्थिवो भागः पृथिवीं स गमिष्यति यदस्य वारिजं किञ्चिदपस्तत्संप्रवेक्ष्याति॥ ९ सूर्यं चक्षदिंशः श्रोत्रं प्राणोऽस्य दिवमेव च। आगमे वर्तमानस्क न में दोषोऽस्ति कश्चन १०

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

26

एको बहिरिति श्लोके विदुषां कर्तृत्वामिमानामानात्कृतेनापि कर्मणा बन्धो नास्तीत्युक्तं तद्वित्रणोति—गन्धो-नित्यादिना । निवृत्तक्षेत्रस्वाम्यस्य क्षेत्रिकस्य क्षेत्रवृद्धि-न्हासाम्यां दृश्यमानाभ्यामपि न हर्षविषादौ भवत एवं विविक्तात्मदार्शनो गुणकृतैः कर्मभिनं संगोऽस्तीत्यर्थः ॥१॥ अर्थानिति । स्वभावौ बुद्ध्यादीनां तत्र दृष्टान्तः—कामेति । यथा कामद्रेषयोरुद्धवामावेऽपि जन्तृनां देहान्त्राणापानौ प्रवेश्य प्रवेशयितर्यन्तुसंद्धानेऽपि सुषुप्त्यादौ स्वभावादेव प्राणापानौ स्वकार्यं अन्नपाकादि सुषुप्त्यादौ स्वभावादेव प्राणापानौ स्वकार्यं अन्नपाकादि सुषुप्त्यादौ स्वभावादेव प्राणापानौ स्वकार्यं अन्नपाकादि सुष्टुतः एवं बुद्ध्यादिरपि जाग्रत्स्वप्रयोः स्वभावादेव अर्थेषु कामादिमान् भवति न त्वहमित्यर्थः ॥ २ ॥ तेभ्यस्त्रोति । बाह्यप्राणप्रयादिभ्योन्यान्स्वाप्रान्वासनामयान् प्राणप्रयादीन् स्वरूपसान्येपतेषामन्यत्वमेकत्रानुम्तस्य सुखादेरन्यत्राप्रसंगात् होयं तेषु स्वाप्रेषु नित्यानुगतान् अधिष्ठानगतान्

भावान् त इमे सत्याः कामा इत्यादिश्रातिप्रसिद्धान् तेभ्योऽ-न्यान् तेभ्योऽप्यन्यं भूतात्मानं शरीरे योगिनो लक्षयेरन् प्रा-णादिदेवताभ्योऽप्यान्तरमात्मानं जानन्तः कथं बाह्येर्घाणादि-धर्मेर्लिप्येरात्रित्यर्थः। एतदेव स्पष्टयति-तस्मिन् भूतात्मिनि तिष्ठ-न्सक्तो नास्मि । असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः ॥३॥ एतस्य प्रतीचो ज्ञातस्य सत्याः कामा इति शेषः। सत्यकामः सत्य-संकल्प इति श्रुतेः निरीक्ष्यमाणस्य दृश्यरूपस्य भागजालं बहूनां प्रात्रादिनां स्वभावभूतं सद्धिद्षि न सज्जते सक्तं भवति कर्मस् कियमाणेष्वपि सित्खिति शेषः ॥ ५ ॥ अत्रा-त्मनोऽसंगत्वे ॥ ६॥ श्रुतिः पशुर्वे नीयमानः स मृत्यं प्राप-स्यत्स देवानान्वकामयतैतुं तं देवा अबुवनेहि स्वर्गे वै त्वा लोकं गमिष्याम इति स तथेत्यव्रवीदित्यादिः ॥ ८॥ यो हीति । हिशब्देन सूर्ये ते ब्ह्यः वातं प्राणः द्यां पृष्ठं अन्तरिक्षमप्रमा अज्ञैर्यज्ञं पृथिवी श्रीरीरिरिति श्रीती प्रासीद्ध द्योतयति ॥ ९ ॥ आगमे अम्राषोमीयं परामालमेतेत्यादौ विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशाच हिंस्यात्सर्वा भूतानीति शास्त्रं कामकृतिहिंसाविषयामित्यर्थः॥१०॥ * 'तथापि' इति पाठः। यतिरुवाच ।

प्राणैर्वियोगे च्छागस्य यदि श्रेयः प्रपद्यसि छागार्थे वर्तते यज्ञो भवतः कि प्रयोजनृष ११ अत्र त्वां मन्यतां भ्राता िपता माता सखेति च मन्त्रयस्वैनमुक्तीय परवत्तं विशेषतः ॥ १२ पवमेवानुमन्येरंस्तान् भवान्द्रष्ट्रमहीते । तेषामनुमतं श्रुत्वा शक्यां कर्नुं विचारणा १३ प्राणा अप्यस्य छागस्य प्रापितास्ते स्वयोनिष शरीरं केवलं शिष्टं निश्चेष्टमिति मे मितः १४ इन्धनस्य तु तुल्येन शरीरेग विचेतसा। हिंसानिवेंद्रकामानामिथनं पशुसंक्षितम् १५ अहिंसा सर्वेधर्माणामिति वृद्धानुशासनम्। यदाहिसं भवेत्कर्म तत्कार्यमिति विद्याहे॥ १६ थहिंसेति प्रतिक्षेयं यदि वश्याम्यतः परम्। शक्यं बहुविधं कर्तुं भवता कार्यदूषणम् आर्हेसा सर्वभूतानां नित्यमस्मासु रोचते। प्रत्यक्षतः साधयामो न परोक्षमुपास्महे १८

अध्वर्षुक्वाच । भूमेर्गन्धगुणान् भुंक्षे पिवस्यापोमयान् रसान् ज्योतिषां पश्यसे रूपं स्पृशस्यनिलजान्गुणान्

श्रणोध्याकाशजान् शब्दान् मनसा मन्यसे मृतिम्। सर्वाण्येतानि भूतानि
प्राणा इति च मन्यसे॥ २०
प्राणादाने निवृत्तोऽसि
हिंसायां वर्तते भवान्।
नास्ति चेष्टा विना हिंसां
कि वा त्वं मन्यसे द्विज ॥ २१
यतिस्वाच ।

अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीमावोऽयमात्मनः।
अक्षरं तत्र सद्भावः स्वभावः क्षर उच्यते २२
प्राणो जिह्वा मनः सत्त्वं सद्भावो रजसा सह
भावैरेतिर्वे तुक्तस्य निर्द्धन्द्वस्य निराशिषः २३
समस्य सर्वभूतेषु निर्ममस्य जितात्मनः।
समन्तात्परिमुक्तस्य न भयं विद्यते काचित्॥
अध्वर्धेक्वाच।

सिद्धरेवेह स्वासः कार्यो मतिमतां वर। भवतो हि मतं श्रुत्वा प्रतिभाति मतिर्मम २५ भगवृत् भगवहुद्धा शितपन्नो व्रवीम्यहम् । व्रतं मन्त्रकृतं कर्तुर्नापराघोऽस्ति मे द्विज॥२६ ब्राह्मण उवाच ।

उपपत्या यतिस्तूष्णीं वर्तमानस्ततः परम्। अध्वर्षुरपि निर्मोहः प्रचचार महामखे॥ २७ एवमेतादशं मोक्षं सुसूक्ष्मं ब्राह्मणा विदुः। विदित्वा चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञेनार्थद्शिना २८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु अष्टार्विशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अन्वेनं माताऽमन्यतामनुपिताऽनु श्रातासगर्स्योऽनु सखा स्यूथ्य इति मन्त्रिलगात्यशोभीत्राचनुमितिरपेक्षिता न च सा संमवित तदमावे च हिंसादोषः स्यादेवेत्यर्थः १३ ख्रयोनिषु स्य विश्वपमयताद्वातं प्राणमन्ववस्रजतादिति लिङ्गात् ॥१४॥ अहिंसाऽप्यशम्यप्रतिशा स्थमहिंसाया अप्रारिहार्यत्वात्तथापि हिंसीऽप्यशम्यप्रतिशा स्थमहिंसाया अप्रारिहार्यत्वात्तथापि हिंसीत्वा हिंसां त्येजदेवेत्याह द्वाभ्यां—आहिंसीत । ॥ १६॥ उपपातकमभ्यस्तं महापातकर्तां त्रजेदिति स्यतेः स्थमपि हिंसाऽभ्यासाद्वहुलीभूय वाधेतैवत्याशयेनार्च्युस्थमिरित । नानुपहत्य भूतानि भोगः सम्भवतीति न्यायाजीवतोऽपरिहार्येव हिंसेत्यर्थः ॥ १९॥ किं कथं

त्वं मन्यसेऽहिंसामिति शेषः ॥,२१॥ यतिरहिंसाप्रकार-मसंगितामाह—सद्भावः सद्भूपं स्वभावः स्रतरामभावः काल-त्रयेप्यसत्त्वम् ॥ २२॥ प्राणादिव्यवहारस्तु रजसा मायया सह स्थितः सद्भाव एव । भ्रांतिविशिष्टं सदेव व्यवहारस्प-मित्यर्थः । एतैः प्राणादिभिर्मुक्तस्य अत एव निर्द्धन्द्वस्य ज्ञानेन द्वैतकल्पकभ्रांतिवाधात् ॥ २३॥ भयं प्रत्य खादंति ते च तानिति शास्त्रोक्तम् ॥२४॥ त्वदुपदेशादहमपि मन्त्र-कृतं कुर्वन दुष्ये इत्याह—सिद्धिरित्यादिना॥२५॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमिधके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमाव-दीपे अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८॥ ब्राह्मण उवाच।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
कार्तवीर्यस्य संवादं समुद्रस्य च भाविति १
कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् ।
येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ॥
स कदाचित्समुद्रान्ते विचरन्वलद्पितः ।
अवाकिरन् शरशतैः समुद्रमिति नः श्रुतम् ३
तं समुद्रो नमस्कृत्य कृताञ्जलिकवाच ह ।
मा मुञ्ज वीर नाराचान् ब्रहि किं करवाणि ते
मदाश्रयाणि भूतानि त्वद्विस्पृष्टैर्भहेषुभिः ।
वध्यन्ते राजशार्वृत्व तेभ्यो देह्यभयं विमो ५
अर्जुन उवाच ।

मत्समो यदि संग्रामे शरासन्धरः कवित । विद्यते तं समाचश्वयः समासीत मां मुधे॥ समुद्र उवाच ।

महर्षिर्जमदिशस्ते यदि राजन्परिश्रुतः।
तस्य पुत्रस्तवातिथ्यं यथावत्कर्तमहिति॥ ७
ततः स राजा प्रययौ कोधेन महता वृतः।
स तमाश्रममागम्य राममेवान्वपद्यतः॥ ८
स रामप्रतिकूलाने चकार सह बन्धाभिः।
आयासं जनयामास रामस्य च महात्मनः ९
ततस्तेजः प्रजज्वाल रामस्यामिततेजसः।
प्रदहन रिपुंसैन्यानि तदा कमललोचने॥ १०
ततः परशुमादाय स तं बाहुसहिस्नणम्।

चिच्छेद्रं सहसा रामो बहुशाखमिव दुमम्॥ तं हतं पातितं हृष्टा समेताः सर्ववान्धवाः। असीनादा्य शक्तीश्च भागवं पर्यधावयन् ॥ १२ गमोऽपि घनुरादाय रथमारुह्य सत्वरः। विस्जन रारवर्षाणि व्यधमत्पार्थवं बलम्॥ ततस्तु क्षत्रियाः केचिज्ञामदग्न्यभयार्दिताः। विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगाः सिंहार्दिता इव तेषां स्वविद्धितं कर्मं तेन्द्रयात्रानुतिष्ठताम्। प्रजा वृषलतां प्राप्ता ब्राह्मणानामद्शीनात्॥ पवं ते द्रविडाऽऽभीराः पुंड्राश्चे शवरैः सह। वृषलत्वं परिगता ब्युत्थानात क्षत्रधर्मिणः१६ ततश्च हतवीरासु क्षत्रियासु पुनः पुनः। द्विजैरुत्पादितं क्षत्रं जामदग्न्यो न्यकृन्तत १७ पक्वविंशतिमेधान्ते रामं वागशरीरिणी। दिव्या प्रोवाच मधुरा सर्वलोकपारिश्रता॥ राम राम निवर्तस्व कं गुणं तात पश्यसि। क्षत्रबन्ध्निमान्प्राणैविष्ठयोज्य पुनः पुनः ॥१९ तथैव तं महात्मानमृचीकप्रमुखास्तदा । पितामहा महाभाग निवर्तस्वत्यथाब्रुवन्॥२० पितुर्वधमसृष्यंस्तु रामः प्रोवाच तानुषीन्। नाईतीह भवन्तो मां निवारियत्वितित्यत ॥२१ पितर ऊचुः

नाईसे क्षत्रवन्ध्रंस्त्वं निहन्तं जयतां वर । नेह युक्तं त्वया हन्तं ब्राह्मणेन सता नृपान् ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु पकोनात्रिंशोऽध्यायः॥ २९॥

30

पितर ऊचुः। अत्रारयुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। श्रुत्वा च तत्तथा कार्य भवता द्विजसत्तम १

अलकों नाम राजार्षिरमवत्सुम्हातपाः। धर्मज्ञः सत्यवादी च महात्मा सुदृदवतः॥ २

२९ इन्द्रियजय एव महच्छीर्यमित्युपोद्वातयत्यध्यायेन— अत्रापीति ॥ १ ॥ एकविंशतिमेधान्ते मेधो युद्धयज्ञः । 'यज्ञो वै मेघः' इति श्रुतेः । यान्येव संप्रामनामानि तानि यज्ञनामानीति नैरुक्तवचनात् युद्धस्येव नाम मेध इति ॥१८॥ इति श्रीमहामारते आश्वमिधिके पर्वाण नैलकणीयेः भारतभावदीप एकोनित्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

30

अत्र हिंसाया अकार्यत्वे ॥ १ ॥

80

80

२३

ससागरांतां धनुषा विनिर्जित्य महीमिग्नाम् कृत्वा सुदुष्करं कर्म मनः सूक्ष्मे समाद्घे॥ श स्थितस्य वृक्षमुलेषु तस्य चिन्ता बभूवं ह। उत्सुज्य सुमहत्कर्म सूक्ष्मं प्रति महामते ॥ ४ अलक उदाच।

मनको मे बलं जातं मनो जित्वा ध्रुवों जयः अन्यत्र बाणान्धास्यामि शत्रुभिः परिवारितः यादेदं चापलात्कमं सर्वान्यस्यीश्चिकीषिति। मनः प्रति सुतीक्ष्णात्रानहं मोक्ष्यामि सायकान्

मन उचि ।

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलके कथञ्चन। तवैव मर्म भेत्स्थान्ति भिन्नमर्मा मरिष्यति ॥७ अन्यान् बाणान्समीक्षस यैस्तवं मां सुद्यिष्यसि तच्छ्रत्वाप्यविचिन्त्याथ ततो वचनमञ्जीत्॥

अलर्क उवाच। आघ्राय सुबहून्गन्धां-स्तानेव प्रतिगृध्याति। तस्मात् घाणं प्रति शरान् प्रति मोक्ष्याम्यहं शितान्॥

व्राण उद्गाच। नमे वाणास्तारिष्यंति मामलर्क कथञ्चन। त्तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि १० अन्यान्वाणान्समीक्षस यैस्त्वं मां स्द्यिष्यसि तच्छ्रत्वा स विचित्याथ ततो वचनमद्रवीत् ११

अलके उवाच। इयं खादून् रसान् भुकत्वा तानेव प्रतिगृध्यति। तस्माजिह्वां प्रति शरान् प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ १२

जिह्वोवाच। नेमे बाणास्तरिष्यानित मामलक कथंचन। तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मारिष्यासे १३

> अन्यान्वाणान्समीक्षस्व यैस्तवं मां सुद्यिष्यासि। तच्छ्रत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत्॥

अलर्क उवाच। स्पृष्ट्रां त्वरिविधान् स्पर्धाः-स्तानेव प्रतिगृध्यति। तस्मात्त्वचं पाटियव्ये विविधैः कंकपत्रिमः॥

त्वगुवाच।

नेमे वाणास्तरिष्यन्ति गामलर्क कथञ्चन । तवैव मर्म भेरस्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि १६

अन्यान्वाणान्समीक्षस्व थैस्त्वं मां सुद्यिष्यासि । तच्छूत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत्॥

अलके उवाव। श्रुत्वा तु विविधान् शब्दां-स्तानैय प्रतिगृश्याति।

तस्माच्छ्रोत्रं प्रति शरान् प्रतिसंचाम्यहं शितान्॥

26 श्रोत्रमुवाच।

नेमे बाणास्त्ररिष्यन्ति मामलर्के क्रथञ्चन । तवैव मर्म मेल्स्यन्ति ततो हास्यसि जीवितम् अन्यान्वाणान्समीक्षस्य वैस्त्वं मां सुद्यिष्यसि तच्छूत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत्

अलके उवाच। दृष्ट्वा रूपाणि बहुशस्तान्येव प्रतिगृध्यति।

तस्माचक्षुई।निष्यामि निशितैः सायकैरहम्२१

चक्षुरवाच। नेमे वाणास्तारिष्यान्ति मामलके कथञ्चन। तवैव मर्म भेत्रानित भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥२२

अन्यान्त्राणान्समीक्षर्व धैस्तवं मां सुद्यिष्यासि । तच्छूत्वा स विचिन्त्याथ

ततो वचनमद्रवीत्॥ अलर्क उवाच।

इयं निष्ठा बहुविधा प्रज्ञया त्वध्यवस्यति । १४ तस्माद्वार्द्धं प्रति शरान्प्रातिमोध्याम्यहं शितान्

सूक्ष्मे विचारे ॥ ३ ॥ कर्म शत्रुजयादि उत्सङ्ख सूक्ष्मं ब्रह्म प्रतिपत्तं चिन्ता बभूवेति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ अन्यत्र बाह्य-शत्रभ्य इति शेषः। शत्रुमिरिन्द्रियवैरिभः॥ ५ ॥ चिकी-

र्षति त्रिक्षेपुमिच्छतीत्यर्थः । मनः प्रति हठयोगेन वायुनि-रोधादिना जेष्यामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ नेमे इति । हठयोगे मृत्युरवस्यं सम्भवतीति भावः ॥ ७ ॥

बुद्धिरवाच।

नेमे बाणास्तारिष्यन्ति मामलकं क्षेथञ्चन । तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि । अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूद्यिष्यसि ब्राह्मण उवाच ।

ततोऽलई स्तपो घोरं तत्रैवास्थाय दुष्करम्
नाध्यगच्छत्परं शक्त्या वाणमेतेषु सप्तसु २६
स्रुसमाहितचेतास्तु सत्ततोऽचिन्तयत्प्रभुः।
स विचिन्त्य चिरं कालमलको द्विजसत्तम्॥
नाध्यगच्छत्परं श्रेयो योगान्मतिमतां वरः।
स एकाग्रं मनः कृत्या निश्चलो योगमास्थितः

इन्द्रियाणि जघानाशु वाणेनैकेन वीध्वान्।
कोगेनात्मानमाविश्य सिर्छि परिमकां गतः
विस्मितृंश्चापि राजविंरिमां गाथां जगाद ह
अहो कष्टं यद्स्माभिः सर्वं वाह्यमनुष्ठितम् ॥
मोगतृं जासमायुक्तैः 'पूर्व राज्यमुपासितम्
इति पश्चान्मया ज्ञातं योगास्तास्त परं सुखम्
इति त्वमनुजानीहि राम मा क्षत्रियान् जिह ।
तपो घोरमुपातिष्ठ ततः श्रेथोऽभिपत्स्यसे ३२
इत्युक्तः स तपो घोरु ज्ञामद्ग्न्यः पितामहैः ।
आखितः सुमहामागो यथौ सिर्छि च दुर्गमां

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु त्रिंशोऽध्यायः॥ ३०॥

38

2

ब्राह्मण उवाच। त्रयो वै रिपवो लोके नवधा ग्रुणतः स्मृताः प्रहर्षः प्रीतिरानन्दस्त्रयस्ते सास्विका ग्रुणाः १ तृष्णा क्रोधोभिसंरंगो

राजसास्ते गुणाः स्मृताः । श्रमस्तंद्रा च मोहश्च त्रयस्ते तामसा गुणाः ॥

पतानिकृत्य धृतिमान् वाणसंघैरतंद्रितः। जेतुं परामुत्सहते प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः अत्र गाथाः कीर्तयन्ति पुराकल्पविदो जनाः अम्बर्रेषण या गीता राज्ञा पूर्वं प्रशाम्यता ४ समुद्गिणेषु दोषेषु वाध्यमानेषु साधुषु। जशह तरसा राज्यमम्बरीषो महायशाः॥ ५ स निगृह्यात्मनो दोषान्सायून्समाभिपूज्य च जगाम महतीं सिद्धिं गाथाश्चेमा जगाद ह ६
भूयिष्ठं विजिता दोषा निहताः सर्वशत्रवः।
एको दोषो वरिष्ठश्च वष्यः सन हतो मया ७
यत्प्रयुक्तो जन्तुरयं वैतृष्ण्यं नाधिगच्छति।
तृष्णार्त इह निम्नानि धावमानो न बुध्यते ८
अकार्यमपि येनेह प्रयुक्तः सेवते नरः।
तं लोभमसिभिस्तीक्षणैर्निक्ततं तं निक्तनतत्तन्त्
लोभाद्धि जायते तृष्णा तति निन्ता प्रवर्तते।
स लिप्समानो लभते भूथिष्ठं राजसान्गुणान्
तद्यासौ तु लभते भूथिष्ठं तामसान्गुणान् १०

स तैर्गुणैः संहतदेहवन्धनः पुनः पुनर्जायति कर्म चेहते। जन्मक्षये भिन्नविकीर्णदेहो मृत्युं पुनर्गच्छति जन्मनैव॥

28

एवं घ्राणादीनां हठेन निम्रहे तत्तिदिन्द्रियविकलोऽवसीदत्येव नतु कृतकृत्यो भवतीत्वर्थः ॥२५॥ तप आलोचनम् ॥२६॥ योगात् राजयोगात् चित्तमात्रनिम्रहरूपात् एकामम् द्रष्टृ-हद्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थे तद्भावे स्वरूपमात्रानिष्ठं त्वेकामम् ॥ २८॥ आत्मानं परंबद्ध ॥ २९॥ अनुजानीहि अस्म-दुपदेशमनु साक्षात्कुरु योगबलेन ॥ ३२॥ इति श्रीमहा-भारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे रित्रेशोऽध्यायः ॥ ३०॥

38

दन्तांस्तालु चेति श्लोकोक्तं हृदयास्यं ब्रह्म प्रतिपाद्य हृद्द-यबन्धनास्यं गुणत्रयं मुमुक्षूणां हेयमाह—न्त्रय इत्या-दिना । गुणा इति शेषः गुणतः वृत्तिभेदात् । इष्टप्राप्ति-निश्चये यन्तुखं तत्प्रह्षः । इष्टप्राप्तौ यत्तैत्प्रीतिः । इष्ट्रमोगे यत्तत् आनन्दः ॥ १ ॥ अभिसंस्म्भो हेषाभिनिवेशः ॥ २ ॥ निकृत्य च्छित्वा बाणसंघैः शमादिभिः ॥ ३ ॥ दोषेषु रागादिषु साधुषु शमादिषु ॥५॥ निम्नानि नीचकर्माणि॥८॥ + निकृत्य सुखमेधते ' इति पाठः । तस्मादेतं सम्यगवेश्य लोभं •
निगृह्य धृत्याऽऽत्मानि राज्यभिच्छेत्रि
एतद्राज्यं नान्यद्स्तीह राज्यः •
मात्मैव राजा विदितो यथावत् १२

इति राज्ञाऽम्बरीषेण गाथा गीता यशस्त्रिनाः। अधिराज्यं पुरस्कृत्य लोभमेकं निकृन्तता॥

83

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाणे अनुगीतापवणि ब्राह्मणगीतासु पक्षित्रहोऽध्यायः॥३१॥

32

ब्राह्मण उवाच ।

अत्राण्युदाहरन्तीमिमितिहासं पुरातनम्।
ब्राह्मणस्य च संवादं जनकस्य च भाविनि १
ब्राह्मणं जनको राजा सन्नं कार्स्मिश्चदागिस ।
विषये मे न वस्तव्यमिति शिष्ट्यर्थमञ्ज्ञवीत् २
इत्युक्तः प्रत्युवाचाथ ब्राह्मणो राजसत्तमम् ।
आचश्व विषयं राजन् यावांस्तव वशे स्थितः
सोऽन्यस्य विषयं राज्ञो वस्तुमिच्छाम्यहं विभा
वचस्ते कर्तुमिच्छामि ग्रथाशास्त्रं महीपते ॥ ४
इत्युक्तस्तु तदा राजा ब्राह्मणेन यशस्त्रिना ।
मुहुक्षणं विनिःश्वस्य न किञ्चत्यत्यभाषत ५
तमासीनं ध्यायमानं राजानमितौजसम् ।
कश्मलं सहसाऽगच्छद्भानुमन्तमिव ग्रहः ॥६
समाश्वास्य ततो राजा विगते कश्मले तदा
ततो मुहुर्तादिव तं ब्राह्मणं वाक्यमञ्ज्ञवीत् ७

जनक उवाच।
•
पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति।

विषयं नाधिगच्छामि विचिन्वन् पृथिवीमहं नाधिगच्छं यदा पृथ्यां मिथिला मार्गिता मया नाध्यगच्छं यदा तस्यां खप्रजा मार्गिता मया नाध्यगच्छं यदा तस्यां तदा मे कदमलोऽभवत् ततो मे कदमलस्यान्ते मितः पुनरपास्थिता ॥ तदा न विषयं मन्ये सर्वों वा विषयों मम। आत्माऽपि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम यथा मम तथाऽन्येषामिति मन्ये द्विजोत्तम। उष्यतां यावदुत्साहो भुज्यतां यावदुष्यते १२ ब्राह्मण उवाच ।

पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति । ब्राहि कां मतिमास्थाय ममत्वं वर्जितं त्वया॥ कां वै बुर्द्धि समाश्रित्य सर्वों वै विषयस्तव। नावैषि विषयं येन सर्वों वा विषयस्तव १४

जनक उवाच । अन्तवन्त इहावस्था विदिताः सर्वेकंमसु। नाध्यगच्छमहं तस्मान्ममेदामिति यद्भवेत १५

राज्यं आप्नोति स्वाराज्यमिति श्रुतं स्वाराज्यास्यं परमानन्दम् ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥

32

ममेति ह्यक्षरो मृत्युरित्युक्तं तत्र ममताया विषय एव नास्तीति जनकबाह्मणसंवादेनाह—अत्रापीत्यादिना। अत्र लोभे निकृन्तनीये ॥ १ ॥ पित्रिति । विषयं विशेषेण सिनोप्ति वध्नाति तं बन्धकं ममत्मसूर्यदं नाथि-पृन्छामि विचिन्वन् अन्वेषमाणोऽपि । अयं भावः । पृथिवी मिथिळाप्रजोपलक्षितं राज्यं शरीरसुखादिकं सर्वे अवस्थान्तरेषु व्यभिचरनात्मसम्बन्धितामश्चृते । यथा नीलपीतलोहितोपा- धिषु । सञ्चरन्फिटिको नीलादिवर्जितस्तद्वत् । तस्माद्विचारता हस्यत्वादिना स्वप्नविनिध्यात्वाद्यभिचारित्वाच नात्मा तैः सम्बध्यत इति ॥ ८ ॥ आत्माऽपि देहोऽगीति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु अयमपि मम आत्मा न भवतीति सम्बन्धः । अयमिति सामासोऽहङ्कारः सर्वेषामात्मत्वेन प्रसिद्धो मम आत्मा स्वरूपं न भवति मुकुरमुखवत् आभासत्वात् । सर्वा वा पृथिवी सर्वे हस्यं मम आत्मा मदनन्यत्वात् । मुकुरमुखवदेव ॥ १९ ॥ अयमेव न्यायो ब्रह्मादिपुत्तिकान्ते-ज्वित्याह—यथेति । मायामनइन्द्रियवद्र्पणेषु हि प्रति-विम्बतो ह्यहस्य आत्मा ईशस्त्रविराडात्मना हस्यो नात्मा च भवति न वस्तुत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ आद्यत्वद्रित्वा-दयोऽवस्थाः ॥ १५ ॥ कस्येदमिति कस्य म्बमिति वेदवचस्तथा।
नाध्यगच्छमहं बुद्ध्या ममेदमिति यद्भैवेत १६
एतां वृद्धिं समाभ्रित्य ममत्वं वार्जेतं मया।
श्रृष्ण बुद्धिं च यां ज्ञात्वा सर्वत्र विषयो मम॥
नाहमात्मार्थमिच्छामि गन्धान् ब्राणगतानिप तस्मान्मे निर्जिता भमिवेदो तिष्ठति नित्यदा।
नाहमात्मार्थमिच्छामि रसानास्येऽपि वर्ततः आपो मे निर्जितास्तस्माद्ध्यो तिष्ठति नित्यदा।
नाहमात्मार्थमिच्छामि रूपं ज्योतिश्च चश्चुषः
तस्मान्मे निर्जितं ज्योतिवेदो तिष्ठति नित्यदा नाहमात्मार्थमिच्छामि स्पर्शास्त्वचि गताश्चये

तस्मान्मे निर्जितो वायुर्वशे तिष्ठित नित्यदा॥
दाहमात्मार्थभिच्छामि शब्दान् श्रोत्रगतानिप तस्मान्मे निर्जिताः शब्दा वशे तिष्ठन्ति नित्यदा नाहमात्मार्थभिच्छामि मनो नित्यं मनोन्तरे मनो मे निर्जितं तस्माद्वशे तिष्ठिति नित्यदा॥ देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भूतेभ्योऽतिथिभिः सह। इत्यर्थं सर्व एवेित संमारम्मा भवन्ति वै २४ ततः प्रहस्य जनकं ब्राह्मणः पुनरब्रवीत। त्वाज्जज्ञासार्थमचेह विद्धि मां धर्ममागतम्॥ त्वमस्य ब्रह्मलाभस्य दुर्वारस्यानिवर्तिनः। सत्त्वनेमिनिरुद्धस्य चक्रस्यैकः प्रवर्तकः॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाण अनुगीतापर्वाण ब्राह्मणगीतासु द्वार्त्रिशोऽध्यायः॥ ३२॥

33

ब्राह्मण उवाच ।
नाहं तथा भीरु चगमि छोके
यथा त्वं मां तर्जयसे स्वदुद्ध्या ।
विद्रोऽस्मि मुक्तोऽस्मि वनेचरोऽभि
गृहस्थधर्मा व्रतवांस्तथास्मि ॥ १
नाहमस्मि यथा मां त्वं पश्यसे च शुभाशुमे ।
मया ज्याप्तमिदं सर्वं यत्वि श्चिजजगतीगतम् २
ये केचिज्जन्तवो छोक जङ्गमाः स्वावराश्च ह ।
तेषां मामन्तकं विद्धि दारूगामिव पावकम् ६
राज्यं, पृथिव्यां सर्वस्थामथवाऽपि त्रिविष्ट्रपे।

तथा बुद्धिरियं वेत्ति बुद्धिरेव धनं मम ॥ ४ एकः पन्था ब्राह्मणानां येन गच्छन्ति तांद्धेदः गृहेषु वनवातेषु गुरुवासेषु भिश्चषु ॥ ५ छिङ्गैर्वहुभिरव्यधेरेका बुद्धिरुपास्यते । नानाछिङ्गाश्रमस्थानां येषां बुद्धिः रामात्मिका ते भावमेकमाणान्ति स्वितः सागरं यथा। बुद्धायं गम्यते मार्गः रार्थिण न गम्यते । आद्यन्तवन्ति कर्माणि रार्थरं कर्मबन्धनम् ७ तस्मात्ते सुभगे नास्ति परळोककृतं भयम् । तद्भावभावनिरता ममैवात्मानमेष्यसि ॥ ८

कस्येद्मिति । न कस्यचिदित्यर्थः। अत्र भा गृधः कस्यं खिद्धनम् '। (ईशो० म. ९) इति श्रुति प्रमाणयति—कस्य स्वभिति ॥ १६॥ आढ्यत्वादेरन्तवत्त्वाद्धनादिषु ममता मया त्यक्तत्याह—एतािमिति । देवाद्यर्थभेव विधिगृहीतस्येत्र मम गन्धादीनामिच्छा नात्मभोगार्थं अतां भूम्यादय एव मम वशें तिष्ठन्ति न त्वहं तेषामित्याह —शृणु इत्यादिना ॥ ९७ ॥ त्वमस्येति । अस्य चक्रस्य आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी ममत्येवं रूपस्य अनैकान्तिकस्य । आनिवर्तिनः आत्यन्तिकस्य सत्त्वनेमिना सत्त्वगुणरूपेणावरणेन चक्रधारास्थानीयेन निरुद्धस्य प्रवर्तको मुख्यानुष्ठाता ॥ २६॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलक्षण्ठीये भारतभावदीपे

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

33

समाप्ता ब्रह्मविद्या ससाधना । अथ जीवन्मुक्खवस्थान्माह—नाहि प्रित्यादिना । तथेति यथा देहात्मवादिनः ॥ १ ॥ पद्यसं कर्मन्यतिहारे तङ् । त्वद्वष्टारं मां त्वं स्ववृत्त्या यथा सिन्नं पद्यसि तथा नाहमस्मीत्यर्थः । आत्मनः सर्वात्मत्वं सर्वस्य चात्ममात्रत्वं ज्ञानकुरुं प्रतिपाद्यिने सार्थेन—मेयेति ॥ २ ॥ 'आप्नोति स्वराज्यम् । ' इत्यादिश्रुत्यर्थुं संगृह्णाति—राज्यमिति ॥४॥ एकः पन्थाः ज्ञानक्षो नान्यः ब्राह्मणानां ब्रह्मविद्यम् ॥५॥ सुभगे ईश्वरि शरीरबन्धनिर्मुक्तत्वात् । परलोकः अनात्मलोकः तद्भावो मदात्मभावः तस्य भावो भावना ॥ ८ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अर्जुणीतापर्वणि ब्राह्मणगीतासु त्रयास्त्रिशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

38

ब्राह्मण्युर्वाच

नेदमल्पात्मना शक्यं वृदितुं नाकृतात्मनाः। बहु चाल्पं च संक्षित्रं विष्लुतं च मतं मम १ उपायं तं मम ब्रूहि येनैषा लभ्यते मतिः। तन्मन्ये कारणं त्वत्तो यत एषा प्रवर्तते॥ २

ब्राह्मण उवाच।

अरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुरस्योत्तराराणिः। तपःश्रुतेऽभिमश्रीतो ज्ञानाग्निर्जायते ततः॥ ३

ब्राह्मण्युवाच । यदिदं ब्राह्मणो लिङ्गं क्षेत्रज्ञ इति संज्ञितम् । श्रहीतुं येन यच्छक्यं लक्षणं तस्य तत्क नु ॥ ४ ब्राह्मण उवाच ।

अलिको निर्गुणश्चैव कारणं नास्य लक्ष्यते। उपायमेव व्ह्यामि येन गृह्येत वा न वा॥ ५ सम्यगुपायो दृष्टश्च भ्रमरैरिव लक्ष्यते । कर्मबुद्धिरबुद्धिरवाज्ञानालिकौरिवाश्चितम् ॥ ६ इर्दं कार्यमिदं निति न मोक्षेषूपदिश्यते। पश्यतः श्रण्वंतो बुद्धिरात्मनो येषु जायते ७ यावन्त इह शक्येरंस्तावतोंशान्यकल्पयेत। अव्यक्तान् व्यक्तक्षपांश्च शतशोऽथ सहस्रशः ८

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वाण नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे त्रयिविशोऽध्यायः 🕨 ३३॥

38

उक्तमर्थमाक्षिपति नेदामिति ॥ १ ॥ मन्ये जानी-याम् ॥ २ ॥ त्राह्मणीं वृद्धिं तपः सनननिदिध्यासना-त्मकमालोचनम् । श्रुतं वेदान्तश्रवणं 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितब्यः ' इति आत्मदर्शनानुवादेन श्रवणादिविधानात् ॥ ३ ॥ आक्षेपपूर्वकं शेयस्वरूपमाह-यदिदमित्यादिना। यदि-दमपरोक्षं क्षेत्रज्ञ इति संज्ञितं जीवाख्यं ससङ्गं रूपं तत् ब्रह्मणोऽसङ्गस्य ार्लेङ्गं स्वरूपमिति यत्तत्क नु न कथंचन जीवस्य ब्रह्मभावः सम्भवतीत्यर्थः । अत्रोपपात्तिमाह— श्रहीतुमिति। यत् येन निग्रहीतुं शक्यं तत् निग्राह्यं तस्य निमहीतुर्रुक्षणं स्वरूपं इति क नु दृष्टं न कापीत्यर्थः। आत्मा-नमन्तरो यमयाति'() इति जीवेशयोर्नियम्य नियामकत्व-श्रवणात् मृत्यभन्नीरिव न तयोरभेदसम्भावनापीति भावः ॥ ४ ॥ उत्तरमाह—अलिङ इति । योऽयं क्षेत्रज्ञ उत्तः स लिक्नं एवं हप इति निर्देशयोग्यं स्वरूपं तद्रहितः । यतो निर्भुणः । अस्य सपुणत्वं सलिङ्गत्वं च विनैव कारणं भ्रान्सेव भाति न सत्यं विद्यत इत्यर्थः १ श्रान्त्यपगमेन तद्धिगमे उपायमेव वक्ष्यामि न वेति चित्तगुद्ध्यमावे॥५॥ सम्यमुपायो दृष्टश्च । पूर्वोक्ताः श्रवणाद्यस्तैर्ध्रमरैरुपरि स्रम-

द्भिरधःस्थमगृहीतमृपि सुर्भि द्रव्यं लक्ष्यते । एवं श्रवणा-दिभिरात्मा लक्षणाद्वारेण लक्ष्यत त्यर्थः । कीऽसाव्यायः। कर्मबुद्धिः कर्मशोधिता बुद्धिः कर्मबुद्धिः । कर्मभिरशोधि-तायां बुद्धौ श्रवणाद्यभ्यासप्तहलेणापि न गम्यत इति भावः। अबुद्धित्वादुक्तविधवुद्धिराहित्यात् । मूढा असङ्गमपि क्षेत्रज्ञं ज्ञानिलिक्षेत्रुर्द्ध्यादिनिरात्रितं सङ्गिनिमेव मन्यन्ते । तद्वस्तु उपायेन श्रवणादिजन्यया बुद्धचा ठक्ष्यत इति सम्बन्धः ॥ ६॥ नेदं ब्रह्महानं विधिनिषेषप्रधानम् । अहेयानु-पादेयप्रत्यगात्माविषयत्वात् । तथात्वे वा स्वरूपनाशानित्यत्वे दुरपन्हवे स्याताम् । अपि तु रज्जुदर्शनदशमत्वश्रवणाभ्यां सर्गादशमत्वयोरिव बुद्धया वाक्येन वाऽविद्याध्यारोपितकार्य-कारणप्रपञ्चस्य निराकरणसापेक्षमित्याह-इदं कार्यमिति । मोक्षेष्टिति बहुवचनं मुक्त्यपादानभू नबुद्धचादितत्त्वभेदात् ॥ ७ ॥ ते च यावन्तः पञ्च सप्त एकादश त्रयोदश वा तेषां प्रत्येकं वृत्तिभेदात् शतशः सहस्रशे। वा कल्पनीया इत्याह-यावन्त इति । अव्यक्तानमायाविद्यादिरूपान् व्यक्त-रूपान् शब्दादीन् उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवास्थिता इति न्यायेन शिष्यबोधार्थे मन्दमध्यमोत्तमाधिकारिभेदेन व्यार्टमात्रकल्पनया वा समिटिव्याष्टिद्वयकल्पनया वा समिटि-मात्रकत्पनया वा तत्त्वार्थयोरभदं प्रत्याययत्रात्र वस्तुसन्तो-Sनात्मपदार्थाः सान्त । येन मोक्षापादानानि तार्किकादि-वत्संख्यया परिच्छिग्रेरित्रत्यर्थः ॥ ८॥

* ं सम्यगण्युपादिष्टस्य ह्यमृतस्यव तृप्यते ' इति पाठः ।

सर्वाद्यानार्थयुक्तांश्च सर्वान्यत्यक्षहेतुकीन्।
यतः परं न विद्येत ततोभ्यासे भावेष्याति ९
श्रीमगवानुवाच। ।
तत्रस्तु तस्या ब्राह्मण्या मितः क्षेत्रइसंक्ष्ये×
क्षेत्रज्ञानेन परतः क्षेत्रह्मेभ्यः प्रवर्तते॥ १०
अर्जुन उवाच।
क न सा ब्राह्मणी कृष्ण क चासौ ब्राह्मण्येभः

याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता ताबुमौ वद् मेऽच्युत अभिगवानुवाच।

> म्नो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धि मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।

क्षेत्रक्ष इति यश्चौकः सोऽहमेव घनुश्चय ॥

23

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापूर्वणि ब्राह्मणगीतासु चतुर्कित्रोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

34

अर्जुन उवाच । ब्रह्म यत्परमं क्षेयं तन्मे द्याख्यातुमईसिं। भवतो हि प्रसादेन सूक्ष्मे मे रमते मतिः॥ १ वासुदेव उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीमिमितिहासं पुरातनम्।
संवादं मोक्षसं रुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह २
सिक्षिद्धाह णमासीनमाचार्यं संशितवतम्।
शिष्यः पप्रंच्छ मेधावी किस्विच्छ्रेयः परंतप
भगवन्तं प्रपन्नोऽहं निःश्रेयसपरायणः।
याचे त्वां शिरसा विष्य यह्यां ब्र्हि तनमम ४
तमेवंवादिनं पार्थं शिष्यं गुरुरुवाच ह।
सर्वं तु ते प्रवक्ष्यामि यत्र वै संशयो हिजा। ५

इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठ गुरुणा गुरुवत्सलः। प्राञ्जलिः पारेषप्रच्छ यत्तः श्रृणु महामते॥ ६ शिष्य उवाच ।

कुनश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सत्यं ब्रहि यत्परम्। कुतो जातानि भूतानि स्वावराणि चराणि च केन जीवन्ति भूतानि तेत्रामायुश्च कि परम्। किसत्यं कितपो विम्नुकेगुणाः सिद्धरीरिताः

के पन्थानः शिवाश्च स्युः किं सुखं किश्च दुष्कृतम्। एतानमे भगवन्प्रश्नान याधातथ्येन सुवत्॥

तत इति । प्रथमार्थे तसिः यतः परं अन्यन्नास्ति तद्दस्तु भविष्यत्यधिकारी । अभ्यासे शमाद्यभ्यासे पुष्कले सित । अन्न कष्ठगतविस्मृतचामीकरवद्वद्वा प्राप्तिभवनं नोत्पाद्यत्वेनानिस्यत्वापतेः। 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ' 'तत्त्वमिति ' इत्यादिवाक्येभ्यः सिद्धबद्वद्वामावश्रवणादित्यर्थः ॥ ९ ॥ क्षेत्रज्ञसंश्रये जीवस्य परमात्मानि प्रविलापने क्षेत्रज्ञानेनैव क्षेत्रज्ञात्परं ज्ञायत इत्याह—क्षेत्रोति । क्षेत्रज्ञ एवोपाधिन्विलयाद्वद्वीवास्तीत्यर्थः ॥ ९० ॥ मनो मे चित्प्रतिविवगर्भमानो जीव इत्यर्थः । मनोमुक्तः क्षेत्रज्ञोहमेव ब्रह्मैवेस्यर्थः ॥ ९२ ॥ इति श्रीमहामारते आश्वमे धिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारतमावदीपे चतुर्विशीऽध्यायः ३४ × क्षेत्रज्ञसंशये इतिपा.

पूर्वाध्यायान्ते—

मनो में ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं में विद्धि ब्राह्मणीम् ।

क्षेत्रज्ञ इति यश्चोक्तः सोऽहमेव धनंजय ॥

रित मनोबुद्धचोर्बह्मवित्त्वेन तदुपलक्षितसकलकरणप्रकार्यम-

र्थजातं ब्रह्मेत्युक्तं यश्च तयोः साक्षी स चिदातमाहमिति च दार्शितम् । तत्र प्रपन्नः साक्षा चेत्युमयमपि परं ब्रह्म उत तयोरन्यतरद्यत्परं ब्रह्म तन्ने वदेत्यर्जुन उवाच-ब्रह्म य-दिति । आरो पन्ने सप्रात्रं ब्रह्म ज्ञेयं द्वितीये निष्प्रपञ्चितित तत्र सूक्ष्मे निष्प्राञ्च एव मे मनी रमत इति स्वतुष्टिं कथ-यति । तेन 'सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तः-कर-णस्य वृत्तयः ' इति न्यायेन निष्प्राखीन शास्त्रार्थ इति ज्ञापयति ॥ १ ॥ मोक्षसंयुक्तं यस्मिन् श्रुते सद्यो मुक्तिरेव लभ्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ ब्रूयां प्रच्छामि ॥ ४ ॥ अहं त्व-मिति शास्यशासनकर्त्रोजीविश्वरयोः प्रश्नः । यच तास्यां परं अन्यत्सत्यमवाधितं वस्तु तइपि बूहि । भूतानि विय-दादीनि स्थावरादीनि भौतिकानि ॥ ७॥ भूतानि उसय-विधानि किं परमवसानं यस्य तत् किं तेषां लयस्थानाम-त्यर्थः । किं स्त्यं अवाधितफलं कर्म तपः क्रियारूपं कायि-कादिभेदेन त्रिविधं गुणाः सत्त्वादयः किंस्वह्मा इत्यर्थः ॥ ८॥ सुखं मुख्यं प्रश्नान् वक्तमहंसीति सम्बन्धः ॥ ९॥ वकुमहीसे विप्रषे यथावदिह तस्वतः।
त्वद्त्यः कश्चन प्रशानेतान्वकुमिहाईलि॥१०
ब्र्हि धर्मविदां श्रेष्ठ परं कौत्हलं मम।
माक्षधर्मार्थकुशलो भवाँ छोकेषु गीयते॥११
सर्वसंशयसंच्छेता त्वद्रन्यो न च विद्यते।
संसारभीरवश्चेव मोक्षकामास्तथान्वयम् १२

वासुदेव उवाच।
तस्मै संप्रतिपन्नाय यथावत्परिपृच्छते।
शिष्याय गुणयुक्ताय शान्ताय प्रियवर्तिने॥
छायाभृताय दान्ताय प्रतते ब्रह्मचारिणे।
तान्प्रश्न नव्रवीत्पार्थ मेधावी स धृतव्रतः।
गुरुः कुरुकुळश्रेष्ठ सम्यवसर्वानरिन्दम॥ १४
गुरुरुवाच।

ब्रह्मणोक्तमिदं सर्वमृषिप्रवरसेवितम् । वेदविद्यां समाधित्य तत्त्वभृतार्थभावनम् १५ श्वानं त्वेव परं विद्यः संन्यासं तप उत्तमम् । यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानतत्त्वं विनिश्चयात् । सर्वभृतस्थमात्मानं स सर्वगतिरिष्यते ॥ १६ यो विद्वान्सहसंवासं विवासं चैव पश्यति । तथैवैकत्वनानात्वे स दुःखात्परिमुच्यते १७ यो न कामयते किश्चिक्त किश्चिदमिमन्यते । इहलोकस्थ प्रवेष ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १८ प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानवित् । निर्ममो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः १९

अव्यक्तवीजप्रभवो बुद्धिस्य नध्यमयो महान् ॥ महाहङ्कारविटप इन्द्रियांकुरकोटरः॥ महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशाखवान्। सदापर्णः सदापुष्पः सदा श्रुभफलोद्यः २१ आजीवः सवभूतानां ब्रह्मबीजः सनातनः। एत उज्ञात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन परमा सिना। छित्वा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युजनमनी भूतभव्यभाविष्यादि धर्मकामार्थनिश्चयम् ॥ सिद्धसंघपरिकातं पुराकलपं सनातनम् २३ प्रवक्ष्येऽहं महाप्राज्ञ पद्मुत्तममद्य ते । बुद्ध्वा यदिह संसिद्धा भवन्तीह मनीषिणः उपगम्यर्षयः पूर्व जिज्ञासन्तः परस्परम् प्रजापतिभरद्वाजी गौतमो भागवस्तथा २५ वर्रसष्टः कश्यपश्चेव विश्वामित्रोऽत्रिरेव च । मार्गान्सर्वास्परिक्रस्य परिश्रान्ताः स्वकर्मभिः ऋषिमाङ्गिरसं वृद्धं पुरस्कृत्य त ते द्विजाः। ददशुईसभवने ब्रह्माणं वीतकलम्बम्॥ तं प्रणम्य महात्मानं सुखासीनं महर्षयः। पप्रच्छुर्विनयोपेता नैःश्रेयसमिदं परम्॥ २८ कथं कमें कियात्साधु कथं मुच्येन किल्विषात्।

कथं मुच्येन किल्बिषात्। के नो मार्गाः शिवाश्च स्युः किं सत्यं किं च दुष्कृतम्॥

28

कश्चकोपि ॥ १०॥ स्वत्राक्ये श्रद्धीत्पादनार्थमाख्या-यिकामुखेनोत्तरयति - ब्रह्मणेति । इदं त्वया पृष्टं वेदविद्यां समाश्रित्य आश्रित्य नतु स्वकल्पनां तत्त्व-भूतस्य अवाधितस्यार्थस्य भावनं विचारो यस्मिन् तत् ॥ १५ ॥ ज्ञानं परंब्रह्मविषयं उत्तमं तथा तपः संन्यासाख्यं उत्तमं ज्ञानतत्त्वं ज्ञानस्य तत्त्वं याथाध्यें घटादितत्त्वज्ञानव्यावृत्तये—निराबाधामिति । ानिर्गतः आसमतात् बाधो यस्मात् । तद्धि ब्रह्मज्ञानबाध्यं न तथैतदि-त्यथः। यश्च 'एतत्सर्वे सर्वभूतस्थं च आत्मानं संप्रज्ञातावस्था-यां वेद स सर्वगतिः सर्वकामभाक् भवति तेषां 'सर्वेषु लोकेषु कामचारों भवति ' इति श्रुतेः सार्घश्लोको वाक्यम् ॥ १६ ॥ सहसंत्रासं चिज्जडयोरेकलोलीभावं संप्रज्ञाते । विवासं तयोः पृथवद्वं शुद्धत्वं पदार्थदर्शने । एकत्वं ईश्वरा-दमेदं तस्यैव नानात्वं तयोभिन्नत्वं व्यवहारे ॥ १७॥ न कामयत इति ममकारामावः। नाभिमन्यत इत्य-मिमानोऽहंकारस्तद्भावः तयोः सतोजीवन्नेव मुच्यत इत्यर्थः अ१८॥ प्रधानं माया। गुणाः सत्त्वाद्यः। तेषां तत्त्वं कल्पित-

त्यस्वरूपं याथात्म्यम् । सर्वभूतानां विधानं विधीयते उत्पा-वतेऽनेनेति कारणं तदुभयज्ञो मुच्यते ॥ १९ ॥ अव्यक्तं अज्ञानं तदेव बीजप्रभवो मूळं अंकुरश्च यस्य बुद्धिर्महतत्त्वं तदेव स्कंधा यस्य अहंकारो विटपाः पत्रवा यस्य । इन्द्रिया-भ्येव अंकुरा अनर्थवल्लीपूर्वरूपभूताः कोटरेषु छिद्रेषु यस्य ॥ २० ॥ महाभूतानि वियदादीनि विशेषस्तिलकः पुष्प-कोरकस्थानीयो यस्य । विशेषाः म्थूलकार्याणि तान्येव प्रतिशाखा उपशाखास्तद्वान् पर्णे उत्पद्यपतनशीलः संकल्पः पुष्पं कर्मफलं सुखादि ॥ २१ ॥ एतत् वीजभूतं ब्रह्म ज्ञात्वा तत्त्वानि अव्यक्तादीनि ज्ञानेन छित्त्वेति तेषामज्ञान-कार्यत्वं रज्जूरगवदुक्तं जहाति त्यजति सार्घश्होकः। एतेन ऊध्वमूलार्थः सारितः ॥२२॥ भूते ति । भूरा-दय आदिपदार्थः तेषामर्थीतानां निश्वयः स्वरूपावधारणं यिमन् तं पुराकल्पं ब कर्तृकमन्वाख्यानम् ॥ २३ ॥ पदं पदनीयं अधिगन्तव्यं संसिद्धाः मुक्ताः ॥ २४ ॥ पुराकल्प-मेवाह - उपगम्योति ॥२५॥ मार्गान्कर्मगतीः परिक्रम्य पुनः पुनर्गत्वा ॥२६॥ क्रियात्कुर्वात के नोऽस्माकम् ॥२९॥

की चोमी कर्मणां मार्गी प्राप्तुयुर्दक्षिणोत्तरी। प्रलयं चापवर्गं च भूतानां प्रभवाष्ययी॥ ३० इत्युक्तः स मुनिश्रष्टैर्यदाह प्रिपतामहः। तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु शिष्य यथागमम्॥ ब्रह्मोवाच।

सत्याद्भतानि जातानि
स्थावराणि चराणि च।
तपसा तानि जीवन्ति
इति तद्भित्त सुन्नताः।
स्वां यानि समतिकस्य
वर्तन्ते स्वेन कर्मणा॥

वतन्ते खेन कर्मणा ॥ ३२ सत्यं हि गुणसंयुक्तं नियतं पञ्चलक्षणम् ३३ ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापितः । सत्याद्भ्तानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत् तस्मात्सत्यमया विप्राग्नित्यं योगपरायणाः । अतीतकोधसंतापा नियता धर्मसेविनः ३५ अन्योन्यनियतान्वैद्यान्धर्मसेतुप्रवर्तकान् । तानहं संप्रवस्थामि शाश्वतान् लोकभावनान् चातुर्वियं तथा वर्णोश्चातुराश्रमिकान् पृथक् धर्ममेकं चतुष्पादं नित्यमाहुर्मनीषिणः ३७ पन्थानं वः प्रवस्थामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः । नियतं ब्रह्मभावायं गतं पूर्वं मनीषिभः ॥ ३८ गदन्तस्तं मयादेह पन्थानं दुर्विदं परम् ।

तिबोर्धंत महाभागा निखिलेन पर पदम् ३९ व्याचिकमेवाद्धराश्रमं प्रथमं पदम्। गार्हस्थ्यं तु द्वितीयं स्याद्वानप्रस्थमतः परम्। ततः परं तु विज्ञेयमध्यातमं परमं पदम् ॥ ४० ज्योतिराकाशमादिलो वायुरिन्द्रः प्रजापतिः नोपैति यावदध्यातमं तावदेशाच्र पश्यति ४१ तस्योपायं प्रवश्यामि पुरस्तात्तं निबोधतः। फलमूलानिल्भुजां सुनीनां वसतां वने॥ ४२ वानप्रस्थं द्विजातीनां ज्ञयाणासुपदिश्यते। सर्वेषामेव वर्णानां गाईस्थ्यं तद्विवीयते ४३ श्रद्धालक्षणमित्येवं धर्मे धीराः प्रचक्षते । इत्येवं देवयाना वः पन्यानः परिकार्तिताः सद्धिरध्यासिता धीरैः कर्मभिधेर्मसेतवः ४४ एतेषां प्रथगध्यास्ते यो धर्म संशितवतः। कालात्पदयति भूतानां सदैव प्रभवाप्ययौ ४५ अतस्तत्त्वानि वश्यामि याथातथ्येन हेतुना । विषयस्थानि सर्वाणि वर्तमानानि भागशः॥ महानातमा तथाऽव्यक्तमहं कारस्तथैव च। इन्द्रियाणि दशैकं च महाभूतानि पश्च च ४७ विशेषाः पञ्चभूतानाभिति सर्गः सनातनः। चतुर्विशतिरेका च तत्त्वसंख्या प्रकीर्तिता ४८ तत्त्वानामथ यो वेद् सर्वेषां प्रभवाष्ययौ। स धीरः सर्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति ४९

अलयो दैनंदिनादिर्भृतलयः अपवर्गः आत्यन्तिको भूतोच्छेदो मोक्षाख्यः प्रभवाप्ययौ जन्ममृत्यू ॥३०॥ यथागमं वेदानुसारि ॥ ३१ ॥ सत्यात् त्रैकालिकबाधर-हितात् ब्रह्मणः । भूतानि अव्यक्तादीनि स्थावराणि विय-दादीनि चराणि जरायुजादीनि। एतेन कुतश्चाहामिति श्लोकोक्तप्रश्नानामुत्तरमुक्तम् । तपसा कर्मणा जीवन्ति इति हेतोर्द्विजाः स्वां योनिं ब्रह्म समतिक्रम्य ध्यानच्युताः विक्षे-पावस्थां प्राप्य स्वकर्मणा वर्तन्त इति सार्द्धः श्लोकः ॥३२॥ ार्के सत्यमित्यस्योत्तरमाह—सत्यामिति । गुणसंयुक्त-ामित्यनेन निर्गुणं सत्यं एकमेव तत्र भेदहेतोर्गुणस्यैवाभावा-दिति दर्शितम् ॥ ३३ ॥ ब्रह्म ईश्वरः तपो धर्मः प्रजापति-र्जीवः भूतानि खादीनि जगत् जरायुजादि एतत् व्यावहा-रिकं गुणमयं सत्यपत्रकम् ॥ ३४ ॥ यस्मात्तसात्सत्यमयाः सत्यप्रधानाः धर्मसेविनो भवन्ति ॥ ३५॥ अन्योन्यनि-धर्मातिकमश्र्न्यान् वैद्यान्विद्यावतः यतान्परस्परभयेन तान्विप्रान्प्रतीति शेषः ॥ ३६ ॥ चतस्रो धर्मार्थकाममोक्ष-

प्रशाविद्याश्वतुर्विद्यास्ता एव चातुर्विद्यम् । तच प्रतिवर्णे प्रत्याश्रमं च पृथक् प्रवक्ष्यांमीत्यनुषज्यते ॥ ३७ ॥ गदन्तः भी प्रवक्तारः मया वश्यमाणं पंथानं निबोधत तेन च पथा परं पदं निबोधत ॥ ३९ ॥ आत्मानमधिकृत्य प्रवृतमाश्रम-मध्यात्मं संन्यासं परं पदमा ुरिति पूर्वणान्वयः ॥ ४० ॥ ज्योतिरादिकं विश्वं तावत्पर्यति यावत् अध्यात्मं संन्यासपूर्वकमात्मदर्शनं ने।पैति न लभते ॥ ४१ ॥ श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः सैव धर्मस्य मुख्यं लक्षणं ज्ञाप-कम् । श्रद्धाहीनं सर्वे व्यर्थभित्यर्थः । देवयानाः देवयान-मार्गप्राप्युपायाः ॥ ४४ ॥ एतेषामन्यतमं धर्मे यः पृथक् भिन्नं एकमेन अध्यास्ते दढमाश्रयति सः कालात्कमेण चित्तशुद्धिपरिपाके सति भूतानां प्रमवीप्ययौ स्वनिष्ठाविति सदैव निमेषोग्मेषैमात्रे कालेऽनवरतं पश्याति । एतेन दृष्टिः रेव सृष्टिरित्युक्तं भवति ॥ ४५ ॥ हेतुना युक्त्या विषय-स्थानि बुद्धिगोंचराणि बुद्धिस्थानि ॥ ४६॥ विशेषाः शब्दादयो विशेषगुणाः । एका चेति पुरुषप्रहणम् ॥ ४८ ॥ तस्वानि यो वेदयने यथानथं विष्यान्य सर्वानि स्वानिस्तिलाश्च देवतीः ।

र्धिष्ट्रपाप्मा प्रविमुच्य बन्धनं स सर्वेळोकानमळान्समक्षुते॥

40

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाणे अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे मञ्जात्रेशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

3 &

ब्रह्मोवाच ।

तदृश्यक्तमहृद्धिकं सर्वद्यापि ध्रुवं स्थिरम् ।
नवद्वारं पुरं विद्या हि गुणं पञ्चधातुव म् ॥ १
पवादशपारिक्षेपं मनो द्याकरणात्मव म् ।
बुद्धिस्वामिव मित्येतत्परमेवादशं भवेत् ॥ २
त्रीणि स्रोतांसि यान्यस्मिबाष्यायन्ते पुनः पुनः ।
पनाद्यास्तस्य पवैताः

तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान्प्रचक्षते। अन्योन्यमिश्चनाः सर्वे तथान्योन्यानुजीविनः अन्योन्यापाश्चयाश्चापि तथान्योन्यानुवर्तिनः अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च द्विगुणाः पञ्चधातवः ५ तमसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः। रजसञ्चापि सत्त्वं स्यात्सत्त्वस्य मिथुनं तमः नियम्यते तमी यत्र रजस्तत्र प्रवर्तते। नियम्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्तते॥ ७

स्वैलोकान्समश्रुते सार्वात्म्यं लभते । 'य एवं वेदाहं मह्मास्मि 'इति 'स इदं सर्वं भवति 'इति श्रुतेः ॥ ५०॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वाण नैलकण्डीये भारतभावदीपे पश्चित्रंशोऽध्यायः॥ ३५॥

प्रवर्तन्ते गुणित्मकाः॥

38

चक्तान्येव तत्त्वानि विवरीतुमुतरो प्रन्थ आरभ्यते—
तिदिति । तत् तत्र तेषु तत्त्रेषु व्याख्यातेषु मध्ये अनुदिक्तं
तियाता तत् तत्र तेषु तत्त्रेषु व्याख्यातेषु मध्ये अनुदिक्तं
तियात्मान्यकं विवात्साम्योपेतं गुणत्रयमव्यक्तपदार्थः ।
तत्त्व सर्वकार्यव्यापे ध्रुवं आविनाशि । स्थिरं अचञ्चलं निरारम्मामिति यावत् । तदेवाव्यक्तमुद्धिकं सत्यञ्चयातुकं
भूतपञ्चकं नवद्वारं पुरं च विद्यात् तेषां तत्कार्यत्वात् ।
पञ्च खादीनि । नव तु भोक्तारं प्रति विषयप्रवेशद्वादाराणि ।
पञ्च श्रोत्रादीनि मनोबुद्धिप्राणोभिमानाख्योऽहंकारश्च ।
पुरं शरीरम् ॥ १ ॥ पारितः क्षिप्यते विषयभोगवासनया
जीवातमा यस्ते परिक्षपा इन्द्रियाणि । मनसैव व्याकरणं
व्यक्तीभावो येषां ते सङ्कल्ययोनयो विषयाः तदात्मकं पुरं
पुदिखामिकं च पुरम् । एतदेव पुरं परं ब्रह्म तत्राध्यस्तस्वात् । एकादशं इन्द्रियं मनस्तन्मात्रं च । न केवलं
भोग्यभेव मनःकल्पितं आपेतु भोक्ता भोग्यं भोगोपकरणं

च सर्वे मनोमात्रमित्यर्थः । 'तद्वा इदं मनस्येत्र परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किन्न ' इति श्रुतेः ॥ २ ॥ स्रोतांसि चित्तनद्याः प्रवाहाः त्रीणि । शुक्कं हिंसाग्रस्यधर्मप्रावण्यम् । कृष्णं हिंसाप्रावण्यम् । शुक्रकृष्णं हिंसायुक्तप्रवृतिधर्मप्रावण्यं चेति। एतानि यसिन् चिसे विद्यमानानि तिस्निः प्रनाडी-भिः संस्काररूपाभिन्निगुणात्मिकाभिराप्यायन्ते पूर्यन्ते ताश्च तथैव पुनः पुनर्वर्धन्ते ॥ ३ ॥ तत्र त्रीन् गुणान् अव्यक्ताः वयवभूतान्व्याख्याति - तम इत्यादि । अन्योन्यमिशु-नत्वं दम्पतीवदेककार्योत्पादनम्। अन्योन्योपजी वेत्वं वीजां-कुरवत् ॥ ४ ॥ अन्योन्याश्रयत्वं त्रिदण्डाविष्टंभवत् । अन्योन्यानुवर्तितं प्रधानगुणमावेन राजसृत्यवत् । अन्यो-न्यव्यतिषक्तत्वं तेजीवज्ञवत् । त्रिगुणाः गुणत्रयमयाः पञ्च-थातवः पञ्चमहाभूतानि भौतिकानि चेलार्थः॥ ५॥ मिथुनं मधातीति योगादाभिभावकं तमस उद्रेके सत्त्वं नश्यति सत्त्व-स्योद्रेके तमः । एवं रजस उद्रेके सत्त्वं निवर्तते सत्त्वस्योद्रेके रज इति ज्ञेयं रजस्तमसोस्तु परस्परोद्दीपकत्वान्नान्योन्यम-भिभावकत्वं भवतीति तान्मिथुनद्वयं नोक्तम् ॥६॥ नियम्यः ते कर्मकर्तिर प्रयोगः । तिरोधीयते इत्यर्थः। रजसस्तिरोधाने तु तमो न प्रवर्ततेऽपि तु सत्त्वमेव अप्रवृत्तिहिं तमसः कार्यं न तु प्रद्यतिनिरोध इत्यर्थः ॥ ७॥

नैशात्मकं तमो विद्याचिग्रणं मोहसंबितम्। अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मस्र । तामसं रूपमेतन्तु दश्यते चापि सङ्गतम्॥ ८ प्रकृत्यात्मकमेबाह्य रजः पर्यायकारकम् । प्रवृत्तं सर्वभृतेषु दृश्यमुःपात्तलक्षणम् ॥ प्रकाशं सर्वभृतेषु लाघवं श्रद्दधानता । सात्विकं रूपमेवं तु लाघवं साधुसंमितम् १० पतेषां गुणतत्त्वानि वध्यन्ते तत्त्वहेत्रभिः। समानव्यासयुक्तानि तस्वतस्तानि बोधत॥ संमोहो ज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः। स्वप्तः स्तम्भो भयं लोभः स्वतः सुकृतदूषणम् अस्युतिश्चाविपाकश्च नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता निर्विशेषत्वमन्धत्वं जघन्यगुणदृत्तिता ॥ १३ अफ़्ते कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता। अमैत्रो विकृताभावो स्था सुर भावना १४ थनाजेवमसंज्ञत्वं कर्म पापमवेतना। गुरुत्वं सन्नभावत्वमवशित्वमवाग्गतिः॥ १५ सर्व पते गुणा वृत्ता-

स्तामसाः संप्रकीर्तिताः।
ये चान्ये विहिता भावा
लोकेऽस्मिन्भावसंक्षिताः॥ १६
तत्र तत्र नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः।
परिवादकथा नित्यं देवब्राह्मणवैदिकी॥ १७
अत्यागश्चाभिमानश्च मोहो मन्युस्तथाऽस्रमा।
मत्सरश्चेव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते॥ १८
वृथारंभा हि ये केचिदृथा दानानि यानि च।
वृथा मक्षणमित्येतत्तामसं वृत्तमिष्यते॥ १९

अतिवादोऽतितिक्षा च मात्सर्यमभिमानिता अश्रद्धानता चैव तामसं वृत्तमिष्यते ॥ २० एवंविधाश्च ये केचिल्लोकेऽस्मिन्पापकर्मिणः। मनुष्या भिन्नमर्यादास्ते सर्वे तामसाः स्मृताः तेषां यांनीः प्रवश्यामि नियताः पापकार्मेणां अवाङ्निरयभावा येतिर्वृ निरयगामिनः २२ स्थावराणि च भूतानि पश्वो वाहनानि च। ऋट्यादा दंदशूकाश्च कृमिकीटविहंगमाः ॥२३ अंग्डजा जन्तवधेक सर्वे चापि चतुष्पदाः। उन्मत्ता दिधरा मुका ये चान्ये पापरागिणः मग्नास्तमसि दुर्ित्ताः स्वक्मं कृतलक्षणाः। अवाक्स्रोतस इत्येते मग्नास्तमासे तामसाः तेषागुत्कर्षगुर्वे कं वश्याम्यहमतः परम्। यथा ते सकताँ हो काँ हमन्ते पुण्यकार्मिणः॥२६ अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विट्वा ये च कर्मणः। स्वक्मीनरतानां च ब्राह्मणानां शुभैविणाम् संस्कारेणोध्वमायांति यतमानाः सलोकतां स्वर्गे गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रातिः अन्यथा प्रतिदन्नास्ते विबुद्धाः स्वेषु कर्मसु। पुनरावृत्तिधर्माणस्ते भवन्तीह मानुषाः॥ २९ पापयोर्नि समापन्नाश्चंडाला मुकचुचुकाः। वर्णान्पर्यायश्यापि मार्वन्त्युत्तरोत्तरम् ३० शुद्रयोनिमतिक्रम्य ये चान्ये तामसा गुणाः। स्रोतोमध्ये समागम्य वर्तन्ते तामसे गुणे ३१ अभिष्वङ्गस्तु कामेषु महामोह इति स्मृतः। ऋषयो सुनयो देवा गुह्यन्त्यत्र सुखेव्सवः॥३२

नैशेति । नैशात्मकं अन्धकाररूपम् । त्रिगुणिमिति । इतस्योरिप विशेषणं त्रयाणामन्योन्यव्यतिषक्तत्वस्यो-कत्वात् ॥ ८ ॥ पर्यायो वैपरीत्यम् ॥ ९ ॥ लाषवं धर्मज्ञानादिरूपं सौष्टवम् ॥ ९० ॥ गुणतत्त्वानि कार्य-खरूपाणि ॥ ९९ ॥ खप्रो निद्रा स्तम्भो गर्वः ॥ ९२ ॥ भिन्नवृत्तिता शीलभन्नः । निर्विशेषत्वं युक्तायुक्तपरीक्षाया अभावः । अन्धत्वं सर्वेषां करणानामयथावरप्रतिपत्तिः जधन्यगुणश्चाण्डालादिधर्मो हिंसत्वाशुनित्वादिः । विश्वतस्य विविध्वत्वेयारूपस्यामावः अप्रवृतिः ॥ ९३ ॥ अचेतना अबोधः । गुरुत्वं आलस्यादिना गात्राणां जडत्वम् । सन्धभावत्वं नष्टभक्तित्वं देवादिषु । अवशित्वं अजितेनिद्रयत्वम् । अवाक्गतिनीचकर्मानुरागः ॥ ९५ ॥ नियम्यन्ते नियमेनोपतिष्टन्ते देववाद्वाव्यविद्वी देवादिविध-

यिणी । देवब्राह्मणनिन्दिका इति पाठे स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥ अक्षमेति छेदः ॥ १८ ॥ अवाक्ष्रोतसः अधोगमनाई- श्वित्तप्रवाहो येषां ते तथा ॥ २५ ॥ उत्कर्षे आरोहकमम् । उद्देकं पुण्याविभावम् ॥ २६ ॥ अन्यथा प्रतिपन्नाः तिर्य- क्स्यावरादियोनि प्राप्ताः ब्राह्मणानां ब्राह्मणैः कर्मणः आमिहोत्राद्यथें विष्टद्धाः हिंसिताः सन्तो वैदिकेन संस्कारेण कर्ष्वमायान्ति दत्रश्च्यताश्च ब्राह्मणादिजातिं कञ्चा यतमाना इत्यादि ह्योः सम्बन्धः ॥ २७ ॥ एतदेव स्पष्टयति— अन्यशेति ॥ २९ ॥ चृत्रुकाः स्वलहिरः ॥ ३० ॥ शृद्धोति । वैश्यादियोनिप्राप्तो क्रोधादयस्तामसगुणास्तमोगुणास्तोति अयान्ति तेभ्य आत्मानं स्क्षेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ कामेषु स्व्याद्यर्थेषु अभिष्यक्ष आसिक्तः ॥३२॥

तमो मोहो महामोहस्तामिन्नः कोधसंक्षितः।
मरणं त्वन्धतामिन्नस्तामिन्नः कोध उच्यते ३३
वर्णतो गुणतश्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः।
सर्वमेतत्तमो विष्राः कीर्तितं वो यथाविधि
को न्वेतद्भध्यते साधुको न्वेतत्साधु पश्चाते

अतत्त्वे तत्त्वद्शीं यस्तमसस्तत्त्वलक्षणम् ॥३५ तमीगुणा बहुाविधाः प्रकीर्तिता यथावदुक्तं च तमः परावरम् । नरो हि यो वेद गुणानिमान्सदा स तामसैः सर्वगुणैः प्रमुच्यते ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे प्रश्लिकाऽध्यायः॥ ३६॥

30

ब्रह्मोवाच ।

रजोऽहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तमाः निवोधत महाभागा गुणवृत्तं च राजसम् ॥१ सन्तापा रूपमायासः सुखदुः खे हिमातपौ। पेश्वयं विग्रहः सन्धिहेतुवादोऽरतिः क्षमा २ बलं शौर्यं मदो रोषो व्यायामकलहावपि। ईम्पेंप्सा पिशुनं युद्धं ममत्वं परिपालनम् ॥३ वधवन्धपरिक्केशाः क्रयो विक्रय एव च। निकुन्त छिधि मिधीति परवर्मावकर्तनम्॥४ उग्नं दारुणमाकोशः परिच्छद्रानुशासनम्। लोकचिन्तानुचिन्ता च मत्सरः परिपालनम् मृषा वादो मृषा दानं विकल्पः परिभाषणम् पिनदा स्तुतिः प्रशंसा च प्रतापः पारध्यणम् परिचर्यानुशुक्ष्या सेवा तृष्णा व्यपाश्रयः। ट्यूहो नयः प्रमादश्च परिवादः परिग्रहः॥ ७ संस्कारा ये च लोकेषु प्रवर्तन्ते पृथकपृथक् नृषु नारीषु भूतेषु द्रव्येषु द्रारणेषु च॥ ८ सन्तापोऽप्रत्ययश्चैव वतानि नियमाश्च ये। आशीर्युक्तानि कर्माणि पौर्तानि विविधानि च

स्वाहाकारो नमस्कारः
स्वर्धाकारो वषट्किया।
याजनाध्यापने चोभे
यजनाध्ययने अपि॥ १०
दानं प्रतिग्रहश्चेव प्रायश्चित्तानि मङ्गलम्।
इदं में स्यादिदं में स्यात्स्नेहो गुणसमुद्भवः॥
अभिद्रोहस्तथा माया निकृतिर्मान प्रव च।
स्तैन्यं हिंसा जुरुष्सा च परितापः प्रजागरः॥

अविद्यास्मितारागद्वेषामिनिवेशाः पत्र हेशा अत्र तम आदिशब्देरिनिवीयन्ते। तेषु तामिस्रश्चतुर्थः कोधसांज्ञतो न तु द्वेष
इत्यर्थः । एवं अन्धतामिस्रोऽिप नामिनिवेशः किन्तु मरणमेव । 'तामिसः कोध उच्यंत ' इति पुनर्वचनं परपरिमाषितार्थनिराकरणार्थम् । तामिस्रान्धतामिस्रपदाम्यां कोधमरणे एव प्राह्ये न तु राजसौ द्वेषामिनिवेशावित्यर्थः
॥ ३३॥ तदेवाह—वर्णत इति । एतत्तमआदिशब्दितमाविद्यादिकं सर्वे तम एव श्चेयं न तु तत्र रजेंशोमित ।
तत्र यथा अविद्या अत्सिस्तद्भुद्धिक्पविपर्यथाख्यं तमः ।
एवं तत्प्रभवा अस्पितादयोऽिप तम एव तत्रापि अनात्मनि महत्तत्वेऽस्पीत्यात्मवुद्धेः सत्त्वात् । एवं रागोप्यप्रिये

प्रियंत्राध्यासः कोधः शान्ते प्रतीवि अभिज्वलनाष्यासः ।
एवं अस्ते नित्ये मरिष्यामीति बुद्धिरियेते वर्णतः स्वल्पतः

पार्कत इति पाठे फलतः गुणतः विपर्ययत्वतः योनितस्ताम-सत्वतश्च तम एव ॥ ३४ ॥ एतत् दुर्वेधिमित्युक्तिपूर्वकं सामान्यतस्तमसो लक्षणमाह—क इति ॥ ३५ ॥ तमो-विकारा गुणास्तमागुणाः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्व-मेधिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपं षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

30

रजोऽहमिति ॥ १ ॥ उम्रं निष्टुरं दारुणं हिंसत्वम् ॥ ५ ॥ परिमाषणं धिकृत्य माषणम् ॥६॥ ब्यूहः व्यवहार-रचनाकौशलम् ॥ ७ ॥ शरणेषु रक्षितृषु ॥ ८ ॥ अप्रत्ययः अविश्वासः ॥ ९ ॥ परितापः स्वजनैवकल्यानिमित्तो दाहः । पाठान्तरे परिवादः सर्वनिन्दा ॥ १२ ॥

दम्भो दर्पोऽथ रागश्च भाकिः प्रीतिः प्रमोदनम् द्युतं च जनवादश्च सम्बन्धाः स्त्रीकृतीश्च ये मृत्यवादित्रगीतानां प्रसंगा ये च केचन। सर्व एते गुणा विप्रा राजसाः संप्रकीर्तिताः

भूतमव्यभविष्याणां भावानां भुवि भावनाः। त्रिवर्गनिरता नित्यं धर्मोऽर्थः काम इत्यपि॥ १५ कामवृत्ताः प्रमोदन्ते सर्वकामसमृद्धिनिः। अवीक्कोतस इत्येते मनुष्या रजसा वृताः ॥
श्रीहर्भेद्धो के प्रमोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः ।
प्रेत्य भाविकमीहन्ते पहलौकिकमेव च ।
द्दति प्रतिगृह्णनित तर्पयन्त्यथ जुह्णति ॥ १७
रजोगुणा वो बहुधानुकीर्तिता
यथावदुक्तं गुणगृत्तमेव च ।
नरोऽपि यो बेद गुणानिमान्सदा
स राजसाः सर्वगुणैर्विमुच्यते ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे सप्तर्तिशोऽध्यायः॥ २७॥

36

ब्रह्मोबाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तृतीयं गुणमुत्तमम् ।
सवैभृतहितं लोके सतां धर्ममानिन्दितम् ॥ १
आनन्दः प्रीतिरुद्रेकः प्राकाश्यं सुखमेव च ।
अकार्पण्यमसंरम्भः सन्तोषः श्रद्धधानता ॥ २
श्रमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
अकोधश्रानस्या च शौचं दाश्यं पराक्रमः ३
सुधा ज्ञानं सुधा वृत्तं सुधा सेवा सुधा श्रमः ।
पवं यो युक्तधर्मः स्यात्सोऽमुत्रात्यन्तमश्चते ४
निर्ममो निरहङ्कारो निराशीः सर्वतः समः ।
अकामभूत इत्येव सतां धर्मः सनातनः॥ ५

विश्रम्भो न्हीस्तितिक्षा च त्यागः शौचमतिन्द्रता। आनुशंस्यमसम्मोहो दया भृतेष्वपैश्चनम्॥ हर्षस्तुष्टिर्विसमयश्च विनयः साधुवृत्तिता । शान्तिकमेणि ग्रुद्धिश्च ग्रुमा बुद्धिर्विमोचनम् उपेक्षा ब्रह्मचर्यं च पग्नित्यागश्च सर्वशः । निर्ममत्वमनाशीष्ट्रमपरिक्षतधर्मता ॥ ८ मुधा दानं मुधा यश्चो मुधाऽधीतं मुधा व्रतम् सुधा प्रतिब्रहश्चैव मुंधा धर्मो मुधा तपः ॥९ प्रवृत्तास्तु ये केचिछोकेऽस्मिन्सत्त्वसंश्चयाः ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिक्षास्ते धीराः साधुद्रशिनः॥

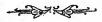
हित्वा सर्वाणि पापानि
निःशोका द्यथ मानवाः।
दिवं प्राप्य तु ते धीराः
कुर्वते चै ततस्तनूः॥ ११
ईशित्वं च वाशित्वं च लघुत्वं मनसञ्च ते।
विकुर्वते महात्मानो देवास्त्रिदिवगा इव १२

अर्वाक् स्वर्गादयः भूमेरुपरि स्रोतःप्रवाहो येषां ते तथा ।। १६ ॥ प्रेत्यमाविकं जन्मान्तरीयं कुशलम् ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमीधिकं पर्वाण नैलकण्ठीयं भारतभावदीपं सप्तित्रिशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

36

अत इति ॥१॥ उद्देक उन्नतिः असंरम्भो निर्भयत्वम् ॥ २ ॥ मुधेति । शास्त्रीयज्ञानादेवैँयथ्यं ज्ञात्वा युक्तधर्मी योगिधर्मा यो भवति सोऽमुत्रात्मनि अत्यन्तं अविनाशि पदमश्रुते ॥ ४ ॥ हर्षः पुत्रजन्मादिजं सुखं, तुष्टिः अर्ल-बुद्धिः शान्तिकर्मणि मुक्त्युपाये शुद्धिः आर्जनेन प्रवृतिः ॥ ७ ॥ उपेक्षा औदासन्यिम् ॥ ८ ॥ दान्त्रदीनां वैयथ्ये जानन्तो ये ब्रह्मयोनिस्थाः वेदकारणे ब्रह्मणि निष्ठावन्तस्त एव साधुद्दिनो नान्ये ॥१०॥ पापानि कर्माणि राजसतामसानि तम्ः शरीराणि कुर्वते योगबलेनानेकशरीरस्रष्टारो भवन्ति ॥११॥ ईशित्वादिकं अणिमादीनामप्युपलक्षणम् । मनसः मनः विकुर्वते अनेकाकारं कुर्वन्ति न तु निगृह्णन्तीत्थर्थः ॥१२ ऊर्धकोतस इस्रेते देवा वैकारिकाः स्मृताः -विदुर्वन्तः प्रकृत्या वै दिवं प्राप्तास्ततस्ततः यद्यदिच्छन्ति तत्सर्वे भजन्ते विभजन्ति च। इत्येतत्सान्विकं वृत्तं कथितं वो द्विजर्षमाः। प्तद्विज्ञाय लभते विधिवद्यद्यदिच्छीते॥ १४ प्रशीर्तिताः सत्त्वगुणा विशेषतो यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च। नरस्तु यो वेद गुणानिमान्सदा गुणान्स भुंके न गुणैः स युज्यते १५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाण अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे अष्टार्त्रज्ञोऽध्यायः॥ ३८॥

ब्रह्मोवाच । नैव शक्या गुणा वक्तं पृथक्तवेनैव सर्वशः। अविचिछन्नानि दश्यन्ते रजः सत्त्वं तमस्तथा अन्योन्यमथ रज्यन्ते ह्यन्योन्यं चार्थजीविनः अन्योन्यमाश्रयाः सर्वे तथान्योन्यानुवर्तिनः॥ यावत्सत्त्वं रजस्तावद्वर्तते नात्र संशयः। यावत्रमञ्ज सत्त्वं च रजस्तावदिहोच्यते॥ ३ संहत्य क्वर्वते यात्रां सहिताः संघचारिणः। संघातवृत्तयो हाते वर्तन्ते हेत्वहेतुभिः॥ उद्रेक्टयतिरिक्तानां तेषामन्योन्यवर्तिनाम् । बक्ष्यते तद्यथाऽन्यूनं व्यतिरिक्तं च सर्वशः ५ व्यतिरिक्तं तमो यत्र तिर्यग्भावगतं भवेत । अरुपं तत्र रजो क्षेयं सत्वमरुपतरं तथा॥ ६ उद्रिक्तं च रजो यत्र मध्यस्रोतोगतं भवेत्। अल्पं तत्र तमो क्षेयं सत्त्वमल्पतरं तथा॥ ७

उदिकं च यदा सत्त्वमूर्ध्व होतोगतं भवेत्। अहपंतत्र तमो क्षेयं रजशाहपतरं तथा॥ ८ सत्वं वैकारिकी योनिनिद्रयाणां प्रकाशिका न हि सत्त्वात्परो धर्मः कश्चिद्नयो विधीयते ऊर्ध्व गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्टन्ति राजसाः। जघन्यगुणसंयुक्ता यान्त्यधस्नामसा जनाः ॥ तमः शुद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सन्वस्तमम्। इत्येवं त्रिषु वर्णेषु विवर्तन्ते गुणास्त्रयः॥ ११

दूरादपि हि दश्यन्ते सहिनाः सघचारिणः। तमः सत्त्वं रजञ्चेव पृथक्त्वेनानुद्रुश्रुम्॥ १२ द्या त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत्। अध्वगाः परितप्येयुरुष्णतो दुःखभागिनः १३

ऊर्ध्वगमनपराः प्रकृत्या भोगजसंस्कारेण पुनर्भोगार्थे चित्तं विक्वन्तः नानाकारेण परिणामयन्तः भजन्ते म्वयं प्राप्नवन्ति विभजन्ति संकल्पितमन्येभ्योऽपि प्रयच्छन्ति साधेः ॥ १३ ॥ इति आश्वमिधिके पवाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टर्त्रिशोऽ-ध्यायः ॥ ३८ ॥

नैवेति । अविच्छित्रानि अपृथग्भूतानि इदं सान्त्रिक-मिदं राजसमिदं तामरं कार्यमिति व्यपदेशम्तु तत्तद्रुणप्राधा-न्यमात्रादित्यर्थः ॥ १ ॥ यावदिति । कियुद्धि विवृद्धे सत्त्वं तमसेव नियम्यतेऽतो नियम्यनियामकयोस्तयोः साम्यं मवतीत्यर्थः । एवं प्रवर्तनात्मकं रजो मोहप्रकाशात्मकाभ्यां तमःसत्त्वाभ्यामुद्रिक्तं सत्ते उभे रुणाद्धे ॥ ३ ॥ संहत्य मिश्रीभ्य यात्रां व्यवहारं कुर्वते यतः सङ्घचारिणः संहतस्व-

भावाश्वरान्ति । एवंविधा अपि हेत्वहेत्रभिर्वर्तन्ते वैषम्यणीति शेषः ॥ ४ ॥ एतदेवाह-- उद्वेकोति । उद्रेक उद्वोधक-सामग्रीसत्त्वे यदाधिक्यं तदभावे अन्यूनं व्यतिरिक्तं अन धिकं च सर्वशः सर्वेषां रूपं समानं भवतीत्यर्थः ॥ ५॥ व्यातिरिक्तं अधिकं यत्र श्वरासरादौ तिर्यग्मावं च आधिक्यं गतं प्राप्तम् ॥ ६ ॥ सत्त्वं इन्द्रियाणां योनिः सा च वका-रिकी वैकारिकाहङ्कारसम्बन्धिनी प्रकाशिका इन्द्रियद्वारा शब्दादीनामिति शेषः । धर्मी धर्महेतुः । विधीयते शास्त्रे प्रकारयते ॥९॥ दूरादिति । तामसे शूद्रैऽपि रजःसत्त्व-योर्दर्शनादुणाः सङ्घचारिण एव एवमन्यत्र ॥ १२ ॥ स्वतः-प्रकाशकस्याप्यादित्यादेस्तमोरजःकार्यभयसन्तापहेतुत्वात्तन्ना-पि त्रिगुणोद्दीपकत्वं वतेत इत्यर्थः कुत्सितं कर्म चरन्ति ते क्रवराश्चोराः ॥ १३ ॥

आदित्यः सत्त्रमुद्रिकं कुचरास्त तथा तमः।
परितापोऽध्वगानां च रजसो गुण उच्यते ॥
प्राकाद्यं सत्त्वमादित्यः सन्तापो रजसो गुणः
उपप्रवस्तु विश्वेयस्तामसस्तस्य पर्वसु ॥ १५
पवं ज्योतिष्षु सर्वेषु निवर्तन्ते गुणास्त्रयः।
पर्यायेण च वर्तन्ते तत्र तत्र तथा तथा ॥ १६
स्थावरेषु तु भावेषु तिर्यग्भावगतं तमः।
राजसास्तु विवर्तन्ते स्नेहभावस्तु सात्त्विकः
अहस्त्रिधा तु विश्वेयं त्रिधा रा त्रिविधीयते।
मासार्धमासवर्षाणि ऋतवः सन्धयस्तथा१८

त्रिधा दानानि दीयन्ते त्रिधा यज्ञः प्रवर्तते। त्रिधा लोकाश्चिधा देवा-स्त्रिधा विद्यास्त्रिया गृतिः॥ १९ भृतं भव्यं भविष्यं च धर्मोऽर्थः काम एव च प्राणापानाबुद्दानश्चाप्येत एव त्रयो गुणाः २०
पर्यायेण प्रवर्तन्ते तत्र तत्र तथा तथा।
यितकश्चिदिह लोकेऽस्मिन्सवेमेते त्रयो गुणाः
त्रयों गुणाः प्रवर्तन्ते हात्रयक्ता नित्यमेव तु।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणसर्गः सनातनः ॥ २२
तमो त्यक्तं शिषं धाम रजो योनिः सनातनः
प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रमवाप्ययौ २३
अनुद्रिक्तमनूनं वाप्यकम्पमचलं ध्रुवम्।
सदस्चैव तत्सर्वमत्यक्तं त्रिगुणं स्मृतम्।
श्चेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्मचिन्तकः २४

अध्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतो यो वेद सर्वाणि गतीश्च केवलाः। विमुक्तदेहः प्रविमागतत्त्ववित स दुच्यते सर्वगुणैर्निरामयः॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ३९॥

Less Rose

80

ब्रह्मोवाच ।
अव्यक्तात्पूर्वसुत्पन्नो महानातमा महामतिः
आदिर्गुणानां सर्वेषां प्रथमः सर्ग उच्यते ॥ १
महानात्मा मितिर्वेष्णुजिष्णुः शम्भुन्य वीर्यवान् ।
बुद्धिः प्रज्ञोपलिष्ध्र्य
तथा ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः ॥ '२
पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते ।
तं जानन्ब्राह्मणो विद्यान्प्रमोहं नाधिगच्छति

सर्वतःपाणिपादश्च सर्वतोक्षिशिरोमुखः। सर्वतः श्रुतिमाँ छोके सर्व द्याप्य स तिष्ठति महाप्रभावः पुरुषः सर्वस्य हृदि निश्चितः। अणिमा लिघमाप्राप्तिरीशानो ज्योतिरद्ययः तत्र बुद्धिविदो लोकाः सद्भावनिरताश्च ये। ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः॥ ६

तत्स्वरूपमपि त्रिगुणात्मकिमत्याह—प्राकादयमिति ॥१५॥ 'न तद्दित पृथिव्यां च' इत्यादिश्लोकस्यायं प्रपञ्चः — एविमित्यादि ॥ १६ ॥ स्थावराणामितिमूढत्वात्तत्र तमस्तिर्यगमावं आधिक्यं गतं हश्यते । राजसाः रमणीयत्व-कट्वम्लत्वादयः विवर्तन्ते कालेन द्रव्यान्तरयोगेन पाकादिना वा । सात्त्विकस्तु स्नेहः वह्वयादेष्ट्रीपकत्वेन प्रकाशकत्वात् ॥ १७ ॥ तमआदीनि द्राविंशतिरव्यक्तस्य नामधेयानि ॥२४॥ इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वाण नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

एवं चतुर्मिरध्यायैर्व्यस्तसमस्तगुणनिरूपणद्वारा तत्साम्या-वस्थारूपमव्यक्तं प्रपश्चितम् । इदानीं महत्तत्वं निरूप-यति—अध्यक्तादित्यध्यायेन । गुणानां गुणकार्या-णाम् ॥ १ ॥ सर्वत इति । गीतासु यञ्ज्ञेयमुक्तं तन्म-हानात्मैवेति व्यनक्ति । मुख्यं तु ज्ञेयमव्यक्तात्मरमेवेति ज्ञापयितुम् १ ४ ॥ अयमेव दहराष्ट्रपासकानामुपास्य इत्याह—तज्ञेत्यादिना । तत्र महत्यात्मनि लोका अतीता अनागता वर्तमानाश्च सन्ति ' यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वे तद्त्र गत्वा विन्दते ' इति श्रुतेः । सद्भावनिरताश्च ये ते महत्त्वमुपयान्तीति तृतीयेनान्वयः इ शानवन्तश्च ये केचिद् लुब्धा जितमन्ययः।
प्रसन्नमनसो धीरा निर्ममा निरहं कृताः॥ ७
विमुक्ताः सर्व प्वैते महत्त्व मुपयान्त्युतः।
बात्मनो महतो चेद् यः पुण्यां गतिमुत्तमाम् अहङ्कारात्प्र युतानि महाभूतानि पञ्च वै।
पृथिवी वायुराका शमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्९
तेषु भूतानि युज्यन्ते महाभूतेषु पञ्चसु।
वे शब्दस्पर्शक्षेषु रसगन्धिक यासु च १०

महाभू निवाशान्ते प्रस्तये प्रत्युपस्थिते।
सर्वप्राणर्भृतां घीरा महदुत्पद्यते भयम् ॥ ११
स घीरः सर्वस्रोकेषु न मोहमधिगच्छिति।
विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयंभू भविति प्रभुः ॥ १२
एवं हि यो वद गुहाश्यं प्रभुं ।
एरं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम्।
हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं
स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य तिष्ठति १३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पैर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे चत्वारिशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

83

ब्रह्मोवाच।
य उत्पन्नो महान्पूर्वमहङ्कारः स उच्यते।
अहमित्येव सम्भूतो द्वितीयः सर्ग उच्यते १
अहङ्कारश्च भूतादिवैकारिक इति स्मृतः।
सेजस्थेतना धातुः प्रजीसर्गः प्रजापतिः २
देवानां प्रभवो देवो मनस्थ त्रिलोककृत्।
अहमित्येव तत्सर्वमामिमन्दा स उच्यते॥ ३

अध्यात्मज्ञानतृप्तानां मुनीनां भावितात्मनाम् स्वाध्यायऋतुसिद्धानामेष लोकः सनातनः ४ अहङ्कारेषाहरतो गुणानिमान्

अहङ्कारफाहरता गुणानमान,
भूतादिरेवं सजते स भूतकृत।
वैकारिकः सर्वमिदं विचेष्टते
स्वतेजसा रञ्जयते जगत्तथा॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीनापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे एकचत्वारिशोऽध्यायः॥ ४१॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमाधक पवाणि नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

88

कार्यस्य कारणादनन्यत्वं वदन्महान्तमेवाहंकारतामापत्रे विद्वणाति—य दिति । १ ।। भूतादिरिति तस्यैवाहङ्कारस्य तामसस्यान्वर्था संज्ञा । वैकारिक इति विकारान्महतो जात इति व्युत्पत्तेस्तस्यैव नाम । स च तेजसः प्रवृत्त्यात्मकस्य रज्ञसे विकारः । चेतना धीयतेऽस्मिन्नित चेतनाधातु वेतनः प्रकृष्ट इत्यर्थः । प्रजानां सर्गो यस्मात् अतः प्रजासर्गत्वान्त्रप्रजापतिरस्ययमेव ।। २ ॥ देवानां इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां

मनसश्च प्रभव उत्पतिस्थानं स्वयमि देवो दिव्यन् कीडन् त्रिलोककृत्। अह्निति योऽभिमन्यते सोऽइङ्कारः ॥ ३ ॥ एषः समिष्टिक्पोऽनिरुद्धाख्यः सर्वेषां सिद्धानां लोकः प्राप्यं स्थानम् ॥ ४ ॥ अहङ्कारेण त्रिगुणमयेन गुणान् शब्दादीन् आहरतो भोकुभिच्छतः पुरुषस्य भूतादिस्तामसोऽइङ्कारः सज्जो भूतानि व्योमादीनि अत एव स भूतकृत्। वैकारिकः सर्वाणीन्द्रियाणि सङ्का तर्दश्चनस्पर्यनादिकां क्रियां करोति । तेजसः कर्मेन्द्रियाणि पञ्चप्राणांश्च सङ्का तद्द्रारा सर्वे भोकुन्वर्गे रज्जयतीति ॥ ५ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेषिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीषे एकचत्वारिंगोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

४२

ब्रह्मोबाच । अहङ्कारात्प्रस्तानि महाभूतानि पञ्च वै। पृथिवी वायुराकाशमापी ज्योतिश्च पञ्चमम् तेषु भूतानि मुद्यानित महाभूतेषु पञ्चसु । शब्दस्पर्शनरूपेषु रसगन्वित्रयासु च॥ महाभूतविनाशान्ते प्रख्ये प्रत्यपस्थिते। सर्वप्राणभूतां धीरा महदभ्य खते भवम् ॥ ३ यद्यस्माज्जायते भनं तत्र तत्प्रविलीयते। क्रीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ४ ततः प्रलीने सर्वस्मिन् भूते स्थावरजङ्गमे। स्मृतिमन्तस्तदा धीरा न लीयन्ते कदाचन५ शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः। कियाः करणनित्याः स्यूरनित्या मोहसंज्ञिताः लोभप्रजनसम्भूता निर्विशेषा हारिश्चनाः। मांसशोणितसंघाता अन्योन्यस्योपजीविनः' बहिरातमान इत्येते दीनाः क्रपणजीविनः। प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च ८

अंन्तरह्मिन चाप्येते नियताः पश्च वायवः । वाद्यनादुद्धिभिः कार्द्धमिद्मष्टात्मकं जगत त्वक्ष्याणश्रोत्रचक्षंषि रसना वाक संयताः । विशुद्धं चै मनो यस्य बुद्धिश्चाव्यभिचारिणी अष्टी यस्याययो होते न दहुँन्ते मनः सदा । स तद्रहा शुभं याति तस्माद्भ्यो न विद्यते ११ एकादश च यान्याहुरिन्द्रियाणि विशेषतः । अहङ्कारात्प्रस्तानि तोनि वश्यास्यहं द्विजाः

> श्रोत्रं त्वक्रसुषी जिह्ना नासिका चैव पश्चमी। पादौ पायुरुपस्थक्ष

हस्ती वाग्दशमी भवत॥ १३ इन्द्रियग्राम इत्येष मन पकादशं भवेत। पतं ग्रामं जयेत्पूर्वं ततो ब्रह्म प्रकाशते॥ १४ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चाहुः पञ्चकर्मेन्द्रियाणि च ॥ श्रोत्रादीन्यपि पञ्चाहुर्द्धीद्वयुक्तानि तत्त्वतः १५

४२

अहंकारात्तामसात पृथिव्यादीनां पाठकमो न विव-क्षितः॥ १ ॥ एतेषु ये शब्दादयः सन्ति तेषु निमित्तभूतेष भूतानि मानुषादीनि मुद्यन्ति ते प्रसिद्धाः योगिनीपि मुद्यं-तीत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ २ ॥ महाभूतानां देहाकाराणां विनाशों मरणं तदन्ते भयं नारकम् । तथा प्रजये च दैनं-दिनादौ प्रत्यपस्थितं दाहशोष।दिजं महत् प्राणसृतां प्राणिनां भयम् ॥ ३ ॥ तत्र मरणस्य सर्वप्रस्थात्वात्तदुपेश्य प्रलय-माह-यदिति । उत्तरोत्तरं अनुलोभं आकाशवायार्थे-सिललप्रिथवीक्रमेण ॥ ४॥ तत इति । द्विविधानि भूतानि स्थलानि सक्ष्माणि च तत्र यैयोगबलेन सक्ष्मेष स्थलानां प्रविलापनं कृतं ते तन्मात्रशरीराः सन्तो न स्थुलेषु भूतेषु नश्यत्सु विनश्यन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु कोश-नारों कोशकार इव स्थूलनारों स्क्ष्माणि कथं न नर्यन्ती-त्याशंक्याह—शब्द इति । शब्दादयो विषयाः क्रियाश्च तद्वहणहपाः करणनित्याः करणात्मना मनोमात्रेण रूपेण नित्याः अविनाशिन्यः कारणानित्या इति पाठेऽपि कारणं दहराकाशाख्यं सोपाधिब्रह्म तद्र्पेण नित्याः मोहसंज्ञिताः स्थूला अनित्या अनृतत्वात् । 'त इमे सत्याः कामा अनृ-तापिधानाः ' इतिश्रुतिर्हि सूक्ष्माणां सत्यत्वं तत्पिधाय-कानां स्थूलानामनृतत्वं चाह । तस्मायुक्तमुक्तं—धीरान लीयन्ते कदाचनेति॥ ६॥ अनिलानां लक्षणमाहः सार्द्धेन—लोभोति । लोभो लब्धुमिच्छा तस्य प्रजनं व्रजा फललोभपूर्वकं कभेंखर्थः । तस्मात्संभूताः । संयुक्ताः इति पाठे कर्मबद्धाः निर्विशेषाः सर्वेषां पाइमौतिकत्वा-विशेषात् । अकिंचनाः नास्ति किंचन वस्तु सत् यासु ताः रज्जूरगवतुच्छा इत्यर्थः । अन्योन्ये तु 'जीवो जिवस्य जीवनम् ' इत्यर्थान्नश्वराः ॥ ७ ॥ वहिरात्मानः स्थूलशरी-राणि दीनाः धुधाद्युपद्वताः कृपणजीविनः बाह्यसाधनजी-वनाः । निल्यानि यावन्मोक्षस्थायीनि भूतान्याह सार्धेन-प्राणेति ॥८॥ अन्तरात्मा चितिच्छायायुक्तोऽहंकागस्यो जीवः प्राणादिपञ्चकं वाब्सनोबुद्धित्रयं वेल्रष्टावुपाधिलेन नियता नियमेन सम्बद्धाः एतदष्टकात्मकं जगत्। अयं भावः- भनसा होव पश्यति मनसा श्रणोति ' इत्यादि-श्रुतेः चक्षःश्रोत्रात्मकं मन एव सर्वकरणरूपं करणानां च प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति चक्षुरादिभ्यः सूर्यादीनाः तेभ्यो स्पादीनां चोत्पात्तिश्रवणेन सर्वहेतुतया सर्वात्मकत्वा-देतावन्मात्रं जगूदिति युक्तमेवोक्तम् — अष्टात्मकं जग-दिति॥९॥ त्वगादय एते यं न दहान्ति स विद्वान् ब्रह्म या ति यस्मादन्यत् भूयोधिकतरं नास्ति ॥ ११ ॥ एतदेव विस्त-रेण प्रपन्नयति—एकाद्शेत्यादिना ॥ १२ ॥

साविशेषाणि चान्यानि कर्मयुक्तानि यानि तुं उभयत्र मनो क्षेयं बुद्धिस्तु द्वादशी भवेत् १६ इत्युक्तानीन्द्रियाण्येतान्येकादश यथाक्रमम्। मन्यन्ते कृतमित्येवं विदित्वा तानि पण्डिताः

अतः परं प्रवश्यामि सर्वं विविधानिन्द्रियम् आकाशं प्रथमं भूतं श्रोर्जमध्यात्मग्रन्यते १८ अधिभृतं तथा श्रम्दो दिशस्तत्राधिदैवतम्। द्वितीयं मास्तो भूतं त्वगध्यातमं च विश्रुता॥ स्प्रष्टव्यमधिभृतं च विद्युत्तत्राधिदैवतम्। त्तरीयं ज्योतिरित्याहुअंक्षुरध्यातमसुच्यते २० अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदेवतम्। चतुर्थमापो विक्नेयं जिह्ना चाध्यात्ममुच्यते २१ अधिभृतं रसञ्चात्र सोमस्तत्राधिदेवतम्। पृथिवी पञ्चमं भृतं बाणश्चाच्यात्मसुच्यते २२ अधिभृतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम् । पषु पश्चसु भूतेषु त्रिषु यश्च विधिः स्मृतः २३ अतः परं प्रवस्यामि सर्वे विविधमिन्द्रियम् पादावध्यात्मिमलाहुबीह्मणास्तत्त्वदार्शनः॥ अधिभृतं तु गन्तस्यं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् । अवागातिरपानश्च पायुरध्यात्ममुच्यते॥ २५ अधिभृतं विसर्गश्च मिर्दस्तजाधिदैवतम्। प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते॥२६ अधिभूतं तथा छुकं दैवतं च प्रजापतिः। हस्तावध्यात्ममित्याहुरध्यात्मविदुषो जनाः अधिभृतं च कर्माणि शक्रस्तत्राधिदैवतम्। वैश्वदेवी ततः पूर्वा वागध्यात्मिमहोच्यते २८ वक्तस्यमधिभूतं च वहिस्तत्राधिदैवतम्। अध्यातमं मन इत्याहुः पञ्चभूतात्मचारकम् २९ याधिभृतं च सङ्करपश्चनद्रमाश्चाधिदैवतम्। अहङ्कारस्तथाऽध्यातमं सर्वसंसारकारकम्३० अभिमानोऽधिभृतं च रुद्रस्तत्राधिदैवतम्।

अधिभृतं तुःमन्तव्यं ब्रह्मा तत्राधिदैवतम्। त्रीणि सानानि भूतानां चतुर्थं नोपपदाते ३२ स्रलमाप्रतथाऽऽकाशं जन्म चापि चतुर्विधम् अण्डजोद्भिज्ञसंस्वेदजरायुजमथापि च॥ ३३ चतुर्घा जन्म इत्येतद्भृतग्रामस्य लक्ष्यते। अपराण्यथ भृतानि खेचराणि तथैव च॥ ३४ अण्डजानि विजानीयात्सर्वाश्चैव सरीसृपान् खेद्जाः कृमयः प्रोक्ता जन्तवश्च यथाक्रमम्॥ जन्म द्वितीयमिन्येतज्ञघन्यतरमुच्यते। भित्त्वा तु पृथिवीं यानि जायन्ते कालपर्ययात उद्भिजानि च तान्याहुर्भृतानि द्विजसत्तमाः। द्विपादबहुपादानि तिर्थेगातिमतीनि च ३७ जरायुजानि भूनानि विकृतान्यपि सत्तमाः। द्विविधा खलु विश्वेया ब्रह्मयोनिः सनातनी॥ तर्पः कर्म च यत्पण्यामित्येष विदुषां नयः। विविधं कर्म विश्वेयिमज्या दानं च तन्मखे॥ जातस्याध्ययनं पुण्याभिति वृद्धानुशासनम्। पतचो वेत्ति विधिवयुक्तः सं स्याद्विजर्षमाः॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्य इति चैव निबोधत। आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते ४१ अधिभृतं तथा शब्दो दिशश्वाचाधिदैवतम् । द्वितीयं मारुतं भूतं त्वगध्यातमं च विश्वतम् स्प्रष्टत्यमधिभू नं तु विद्युत्तत्राधिदैवतम्। तृतीयं ज्योतिरित्याहुअं क्षुरध्यातममिष्यते ४३ अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम् । चतुर्थमापो विश्वेयं जिह्ना चाध्यात्ममिष्यते॥ चन्द्रोऽधिभूतं विश्वेयमापस्तत्राधिद्वतम्। यथावदध्यात्मावाधरेष वः कीर्तितो मुया-ज्ञानमस्य हि धर्मज्ञाः प्राप्तं ज्ञानवतामिह । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च। सर्वाण्येतानि सन्धाय मनसा संप्रधारयेत॥ क्षीणे मनसि सर्वस्मिन् न जन्मसुखमिष्यते ज्ञानसम्पन्नसत्त्वानां तत्सुलं विदुषां मतम्॥

उभयत्र उभयेष्वपि इन्द्रियेषु मनोनुगतमिति शेषः॥ १६॥ मन्यन्ते कृतकृत्या भवन्तीत्यर्थः॥ १७॥ सर्वे सर्वाणी-निद्रयाणि प्रत्येकं विविधानिः भूनं आकाशादि । इन्द्रिय-मध्यात्मम् । भूतगुणाः शब्दादिरिधभूतं इन्द्रियानुप्राहिका देवता दिगाहिरिधदैवं सर्वत्र शेयम् ॥ १८०॥ निद्रियम् ॥ २४॥ सर्वे कर्मेन्द्रियम् ॥ २४॥ स्वयापि अनुत्कृष्टानि ॥ ३४॥ ब्रह्मयोनिः ब्रह्मोपलब्धि-

अध्यातमं बुद्धिरित्याहुः षडिन्द्रियविचारिणी

स्थानं ब्राह्मणजन्मेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तन्न कर्त्तन्यमाह—तप इति ॥ ३९ ॥ वेति आपरोक्ष्मण ॥ ४० ॥ इन्द्रिः याणीति । सन्धाय भूतादीनि इन्द्रियेभ्योतिरिक्तानि न सन्तीत्यनुसन्धाय तानि सर्वाण मनसा संप्रधारयेन्मनो। मान्नेणावतिव्रेत् ॥ ४६ ॥ श्लीण इति । ययेतानि मनो-मान्नविलसितानि न स्युस्तर्हि स्वत्रसंप्रज्ञातयोर्न प्रतीयरन्-अतः क्षीणं मनः कृतं चेत् निर्विकत्ये सुखमनुभवतः पुंसी

अनः परं प्रवश्यामि सुश्मभावकरीं शिवाम् निवृत्ति सर्वभृतेषु शृद्ना दारुणेन च्॥ गुणागुणमनासङ्गमेकचर्यमनन्तरम् \ पत इहामयं चुत्तमाहरेकपदं सुखम्॥ विद्वान्कर्म इवाङ्गानि कामान्संहत्य सर्वशः। विरजाः सर्वतो मुक्तो यो नरः स सुखी सदा कामानात्मनि संयम्य श्रीणतुष्णः समाहितः सर्वभृतसद्दानित्रो ब्रह्मभयाय करूपते॥ इन्द्रियाणां निरोधेन सर्वेषां विषयेषिणाम्। सुने जनपदत्यागादध्यातमाग्निः सिमध्यते ५२ यथाऽशिरिन्धनैरिद्धो महाज्योतिः प्रकाशते तथेन्द्रियनिरोधेन महानात्मा प्रकाशते ॥ ५३ यदा पश्यति भूतानि प्रसन्नात्मात्मनो हृदि। खयंज्योतिस्तदा सुश्मात्सुश्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम् असी रूपं पयः स्रोतो वायुः स्पर्शनमेव च। मही पङ्कधरं घोरमाकाशश्रवणं तथा॥ रोगशोकसमाविष्टं पञ्चस्रोतः समावृतम्। पञ्चभृतसमागुक्तं नवद्वारं द्विदैवतम् ॥ '५६

रजललमथादृश्यं त्रिगुणं च त्रिधातकम्। संसग्धिरतं मढं शरीरमिति घारणा॥ ५७ दश्चरं सर्वलोकेऽस्मिन्सत्त्वं प्रति समाश्चितम् एतदेव हि लोकेऽस्मिन्कालचकं प्रवर्तते॥५८ एतन्महाणे ३ घोरमगा ३ मोहसंज्ञितम्। विक्षिपेत्तं क्षिपेचैव बीधयेत्सामरं जगत ५९ कामं कोधं भयं लो समसिद्रोहमथानृतम्। इन्द्रियाणां निरोधेन सतस्त्यजाति दुस्त्यजान् यस्यैते निर्जिता लोके त्रिगणाः पञ्चधातवः। व्योभि तस्य परं खानमानन्त्यमथ लभ्यते६१ पञ्चोन्द्रियमहाकूलां मनोवेगमहोदकाम। नदीं मोह व्हदां तीत्वीं कामकोधावभी जयेत स सर्वदोषनिर्भक्तताः पश्यति तत्परम्। मनो मनसि सन्धाय पश्यन्नातमानमात्मितिहरू सर्ववित्सर्वभूतेषु विन्दत्यातमानमातम्नि। एकघा बहुधा चैव विकुर्वाणस्ततस्ततः ६४ ध्रवं पश्यति रूपाणि दीपादीपशतं यथा। स वै विष्णुश्च मित्रश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः

जनमस्खं संसारस्खं पुत्रकलत्रपारिष्वन्नजं न इष्यते न इष्टं भवति । ज्ञानेनात्मानुभवेन संपत्रं संयुक्तं सत्त्वं बुद्धिर्थेषां तेषां ज्ञानसंपन्नसत्त्वानाम् ॥ ४७ ॥ अतः इति । मनस इति शेषः । सक्ष्मभावकरीं सक्ष्मत्वकरीं निश्चतिं वक्ष्यामि । मृद्ना छन्दतः दारुणेन दृढयोगेन । सर्वभूतेषु बाह्मणादिषु कर्तुं योग्यामिति शेषः ॥ ४८ ॥ गुणाः शौयौदार्यविद्वत्त्व-तपस्वित्वादयो दर्पहेतुन्वादगुणा इव यस्मिन् वृते तद्रणा-गुणम् । अत् एव जनासन्नं अहं कर्ता मभेदमार्जितामित्यामि-मानुशन्यं एकचर्यं एकान्तवासः अनन्तरं निरस्तसमस्तभेदं अविच्छित्रं वा ब्रह्ममयं ब्राह्मणजातिप्रधानं एकपदं सर्वन सुखगर्भम् ॥ ४९ ॥ इन्द्रियनिरोधं कुर्वता कृत्सं ब्रह्माण्डं त्यक्तामित्यर्थः । अध्यात्मामिविज्ञानम् ॥५२॥ यथोति । अभिसादश्याद्विज्ञानेऽप्यभिपदप्रयोगः प्रकाशकत्वसामान्या-दिति मावः ॥५३॥ प्रसन्नात्मा निर्मलचित्तः आत्मनः खस्य हृदि यदा भूतानि पश्यति संप्रज्ञातावस्थायां नित्यं बहि-र्भुखमनस इयभेवान्तर्भुखत्वावस्थेत्याह—तदेति । यदैवं भवति तदायं स्वयंज्योतिर्भवति । अतीतानागतव्यवहि-तादिदर्शने सर्यादिज्योतिषामभावात । तदा सक्ष्मात हार्दात ब्रह्मणोऽपेक्षया सक्ष्मं परं ज्योतिः प्राप्नोति ॥ ५४ ॥ यति-त्रहानित्रहाभ्यां मुक्तिसंसारी तिन्तरं शरीरमुक्तम् । अथ तस्यापि नियामकं नित्यं शरीरमाह—अग्निरित । अत्र यत रूपं कृष्णं गौरं वा तदाभिः स्रोतः प्रवाहः तेन द्रवं

लोहितादिकं प्राह्मं तत्पयः जलं स्पर्शनं वातः यनु पद्ध-काष्टादिस्थानीयघनमांतास्थ्यादिचरामिदं तत् मही घोरं बीमत्सं आकाश एव श्रवण रूपेण यत्र तत्या ॥ ५५ ॥ पच स्रोतांसि इन्द्रियगोलकानि नवद्वारं हे कर्णयोर्दे चक्षसेहै नासिकयोरेकं मुखमघो हैं चेति है जीवपरमेश्वरी दैवते यत्र ॥ ५६ ॥ अदृश्यममङ्गलत्वात् । त्रिगणं प्रदों दृष्टमात्रं सत्सखदुःखमोहोत्पादकम् । त्रिधातकं वातपित्तकप्रमय संसर्गामिरतं अत्रादिसंगेनैव अभिरमते नान्यथा संशयामि-रुतिमातिपाठे संशयोद्धोषकं विनाशकीजिमित्यर्थः। मुढं अचेतनं एवंविधं शरीरमिति धारणानिश्चयः । अत्र शरीरे शब्दादीनां दर्शनात्तदाश्रयाणामाकाशादिनां सत्त्व-मन्भेयभित्यर्थः ॥ ५७ ॥ दुश्चरं दुःसमाधेयं व्याच्याद्या-कान्तं चेत् । सत्त्वं बुद्धं एतदेव बाल्याद्यवस्थापनं कालः न त कालों नाम षष्ठः पदार्थः कश्चिदास्ते ॥ ५८॥ महार्णवं महार्णवसमं घोरं एतदेव निनित्तम् नं सत्स्रिसंहार-बोधानां हेतुर्भवति ॥ ५९ ॥ इन्द्रियाणां निरोधेन इदं शरीरं त्यजन सतः नित्यं विद्यमानानि कामादीस्त्यजति ॥६०॥ एते स्थुऊदेहरूपाः प्रकाशप्रवृत्तिमोहनिमित्तत्वेन त्रिगुणाः निर्जिताः योगबळेनातिकामिताः परं ब्राह्मम् ॥ ६१॥ आत्मानि शारिरे ॥ ६३ ॥ मनासे हृ स्यपुण्डरीके एकथा त्यंपदार्थसाक्षात्कारेण बहुधा वैश्वरूप्येण ॥ ६४ ॥ रूपाणि स्वरारीराणि शतशः पश्यति दीपा-द्दीपरातं यथा सद्यः प्रवर्तते । एवं योगिसंकल्पमात्रादनेकानि

स हि घाता विधाता च स प्रमुः सर्वतोमुखः । हृदयं सर्वभूतानां महानात्मा प्रकाशते॥ • ६६

तं विप्रसंघाश्च सुरासुराश्च श्रक्षाः पिशाचाः पितरो वयांसि । रक्ष्मेंगणा भूतगणाश्च सर्वे महर्षयश्चेव सदा स्तुवान्ते ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४२॥

少年李丰宗

83

• ब्रह्मोवाच ।

मनुष्याणां तुराजन्यः क्षत्रियो मध्यमो गुणः कुअरो वाहनानां च सिंहश्चारण्यवासिनाम् अविः पशूनां सर्वेषामहिस्तु बिलवासिनाम्। गवां गोपुषभश्चैव स्त्रीणां पुरुष एव च ॥ न्यप्रोधो जम्बुवृक्षश्च पिष्पलः शालमलिस्तथा शिशपा मेषश्रङ्गश्च तथा वीचकवेणवः ॥ एते दमाणां राजानो लोकेऽस्मिन्नात्र संशयः हिमवान्पारियात्रश्च सह्यो विनध्यास्त्रकूटवान् श्वेतो नीलश्च भासश्च कीष्ठवांश्चेव पर्वतः। गुरुस्कन्धो महेन्द्रश्च माल्यवान्पर्वतस्तथा ५ पते पर्वतराजानो गणानां महतस्तथा। सूर्यो ग्रहाणामधिपो नक्षत्राणां च चन्द्रमाः ६ यमः पितृणामधिपः सरितामथ सागरः। अस्भसां वरुणों राजा मरुतामि द्र उच्यते ७ अर्कोधिपतिस्णानां ज्योतिषामिनद्रस्यते अग्निर्भृतपातिर्नित्यं ब्राह्मणानां बृहस्पातिः॥ ८ आषधीनां पतिः सोमो विष्णुर्वेलवतां वरः। त्वष्टाधिराजो रूपाणां पशूनामीश्वरः शिवः दीक्षितानां तथा यज्ञो देवानां मघवा तथा। दिशासदीची विप्राणां सोमो राजा प्रतापवान

क्षदेरः सर्वरत्नानां देवतानां पुरन्दरः। एष भूताविषः सर्गः प्रजानां च प्रजापतिः ११ सर्वेषामेव भूनानामहं ब्रह्ममयो महान्। भूनं परतरं मत्तो विष्णोर्वाऽपि न विद्यते १२ राजाधिराजैः सर्वेषां विष्णुर्वहामयो महान्। •ईश्वरत्वं विजानीध्वं कर्तारमकृतं हरिम् ॥१३ नरिकश्यक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम्। देवदानवनागानां सर्वेषामीश्वरो हि सः ॥१४ भगदेवानुयाद्वानां सर्वासां वामलोचना। माहेश्वरी महादेवां प्रोच्यते पार्वती हि सा उमां देवीं विजानीध्वं नारीणामुत्तमां शुभाम् रतीनां वसुम्त्यस्तु स्त्रीणामप्सरसस्तथा॥ १६ धर्मकामाश्च राजानो ब्राह्मणा धर्मसेतवः। तस्माद्राजा द्विजातीनां प्रयतेत सम रक्षणे१७ राज्ञां हि विषये येषामवसीदान्ति साधवः। हीनास्ते खगुणैः सर्वैः प्रेत्य स्मेन्यर्भगामिनः राज्ञां हि विषये येषां साधवः परिरक्षितः तेऽस्मिँहोके प्रमोदन्ते सुखं प्रत्य च भुअते ॥ प्राप्नुवान्ति महात्मान इति वित्त द्विजर्षभाः। अतं ऊर्ध्व प्रवस्यामि नियतं धर्मलक्षणम् २० आहेंसा परमो धर्मो हिंसा चाधर्मलक्षणा। प्रकाशलक्षणा देवा मनुष्याः कर्मलक्षणाः २,

शरीराणि प्रवर्तन्ते । 'स एकधा भवति व्रिधा भवति ' इत्यादिश्रुतेः । 'प्रदीपवदात्रेशः' इति न्यायाच ॥६५॥ कथ-भेवं योगिनः सामर्थ्यमुदेतीत्याशंक्य तस्यैक्नेश्वरत्वात्रैवमित्या-ह—स होति । अत एव चानन्याधिपतिरिति न्याय-श्वात्रानुसन्येयः ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते- आश्वमेधिके पर्वाण नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विचत्वारिंशे ऽध्यायः ४२

अस्यैवानन्याधिपतेयौंगिनः ईश्वरत्वसमर्थनार्थं विभूती-

राह—मनुष्याणामित्यादिना ब्राह्मणा धर्म-सेतव इत्यन्तेन । मध्यमो गुण. रजोगुणप्रधानः ॥१॥ ईश्वरत्वं ऐश्वर्यं नरादीनां हरिरेवत्यर्थः ॥ १३ ॥ भगदेवाः कामुकास्तैरनुयातानामनुस्तानां स्त्रीणां सर्वासां मध्ये माहे-श्वरी वामलोचनेति सम्बन्धः ॥१५॥ रतीनां प्रीतियुक्तानां वसुमत्यः धनवत्यः धनलाभगर्वितं यत्प्रीतिसुकं तदेव मह-दित्यर्थः ॥ १६ ॥ एवं विद्वान् विश्वेश्वर्यं प्राप्नोतीत्युक्तम् । इदानां विद्वत्त्वप्राप्तिसाधनान्याह—आहिसोते ॥ २१ ॥ राब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणः। ज्योतिषां लक्षणं रूपमापश्च रसलक्षणोः॥ २२ धारिणी सर्वभ्रतानां पृथिवी गन्धलक्षणा। खरव्यञ्जनसंस्कारा भारती शब्द लक्षणा २३ मनसो लक्षणं चिन्ता चिन्तोक्ता बुद्धिलक्षणा मनसा चिन्तितानथीन बुद्धा चेह दयवस्यति बुद्धिहिं व्यवसायेन लक्ष्यते नात्र संशयः। लक्षणं मनसो ध्यानमध्यक्तं साधु लक्षणम् २५ प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम्। तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान्॥ संन्यासी ज्ञानसंयुक्तः प्राप्नोति परमां गतिमा अतीतो द्वन्द्वमभ्येति तमोमृत्युजरातिगः २७ धर्मलक्षणसंयुक्तमुक्तं वो विधिवनमया। गुणानां ग्रहणं सम्यग्वश्याम्यहमतः परम् २८ पार्थिंवो यस्तु गन्धो वै घ्राणेन हि स गृह्यते। ब्राणस्य तथा वायुर्गन्धज्ञाने विधीयते॥२९ अपां घात रसो नित्यं जिह्नया स तु गृह्यते। जिह्नास्थ्य तथा सोमो रसज्ञाने विधीयते३०

ज्योतिष्ध्र गुणो रूपं चक्षुषा तच गृह्यते। चुशुःख्य सदादित्यो रूपज्ञाने विधीयते ३१ वायव्यस्त सदा स्पर्शस्त्वचा प्रज्ञायते च सः त्वक्खश्चेव सदा वायुः स्पर्धने स विधीयते॥ आकांशस्य गुणो होष श्रोत्रेण च स गृह्यते। श्रोत्रसांश्च दिशः सर्वाः शब्दज्ञाने प्रकीर्तिताः मनस्थ गुणश्चिन्ता प्रज्ञया स त गृह्यते। हृदिस्थ्येतनो धातुर्मनोज्ञाने विधीयते॥ बुद्धिरध्यवसायेन ज्ञानेन च महांस्तथा। निश्चित्य प्रहणाद्यक्तमध्यकं नात्र संशयः॥३५ अछिङ्गग्रहणो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः। तस्मादलिङ्गः क्षेत्रज्ञः केवलं ज्ञानलक्षणः ३६ अध्यक्तं क्षेत्रसुद्धिं गुणानां प्रभवाष्ययम्। सदा पर्याम्यहं लीनो विजानामि श्लोमि च प्रवस्तद्विजानीते तस्मात्क्षेत्रज्ञ उच्यते। गुणवृत्तं तथा वृत्तं क्षेत्रज्ञः परिपश्याति ॥ ३८ वादिमध्यावसानान्तं सुज्यमानमचेतनम्। न गुणा विदुरात्मानं सुज्यमानाः पुनः पुनः॥

शब्दलक्षणमिलमद्यो द्यान्ताः ॥ २२ ॥ भारती परकीया विद्या स्वरव्यज्जनसंस्कारवती शब्देनैव लक्ष्यते ॥ २३ ॥ विधेयमाह-मनस इति । इदं कर्तव्यं नवेत्यादिविंचार-श्चिन्ता तया मनोनामकं तत्त्वं लक्ष्यते । चिन्तापि वृद्धचा परीक्ष्यते व्यवस्यति निश्चिनोति ॥ २४ ॥ एतदेवाह-चिद्धिहीति । व्यवसायेन इदामित्थमेवोतिनिश्चयेन मनस-श्चित्तस्य ध्यानं लोकतः शास्त्रतो वानुभूतस्य विषयस्य पुनः एन रहोधके सत्यसात वा यत्स्फुरणं तिचतस्य लक्षणम्। एवं मेनाबुद्धिचितानां व्यक्तानि लक्षणान्युक्तानि । साध्नी-तीति साधुः पुरुषस्तस्य लक्षणमञ्यक्तं न केनचिदसौ व्य-ज्यतेऽपि तु स्वयंप्रकाश इत्यर्थः ॥ २५ ॥ एवं मनआदि-भ्यो विवेचितस्य पुरुषस्याधिगमोपायमाह कर्मनिन्दापूर्वकं प्रवृत्तीति योगः कर्माणि ॥ २६ ॥ द्वन्द्वं मानापमानादि अतीतोऽतिकान्तः॥२७॥ गुणानां भूतेन्द्रियादीनां धर्मस्वरूपं लक्षणानि संयुक्तं संयोगात्र तेषां समाहारो धर्मलक्षणसं-युक्तम् । धर्मः सुषिरत्वादिकम् । लक्षणं शब्दादिकम् । संयुक्तं अन्योन्यव्यातिषक्तत्वम् । इदानीं तेषां ग्रहणं कया देवतयाऽनुगृहीतेन केन करणेन को वा गुणो गृह्यते इति वक्ष्यते ॥ २८ ॥ पार्थिव इति । अनुग्रहं कार्यते ॥ २९ ॥ धातुः सारः रसरूपः ॥ ३० ॥ मनस इति । यथा तेजोगुणो रूपं खाश्रयसहितं सर्यान-गृहीतेन चक्षुषा गृह्यते एवं मनोगुणाश्चन्ता स्वाश्रयसहिता चेतना धातुना जीवेनानुगृहीतया प्रज्ञया प्रकृष्टज्ञप्या धीवानि-आश्वमे० ५

विशेषेण गृहाते । मनोज्ञाने इति गुणगुणिनोर्मनश्चित्तयो-रमेदामिप्रायेणोक्तम् ॥ ३४ ॥ एवं वुद्धिरध्यवसायेन स्वरू-पेण गृहाते । एवं महान् ज्ञानेन शुद्धसत्त्वरूपेण स्वरूपे-णैव गृह्यते न तु करणान्तरेत इन्द्रियवत्। तत्र हेतुः—िन-श्चित्य ग्रहणादिति । यथा स्पद्धीनेन कार्येण चक्क-रिन्दियमस्तीति ज्ञायते न तु गृह्यतेऽतीन्द्रियत्वात् । एवं वृद्धिमहान्तौ इदामित्थमेवेति। अस्मीति चैवं रूपेण निश्चयेन लिज्जेनेव तयोः स्वरूपं व्यक्तं वस्तुतस्त्वव्यक्तमेव इन्द्रियत्वव-दतीन्द्रियत्वात्॥३५॥ एवं बुद्धेश्रश्चर्वदतीन्द्रियत्वं सूर्यवत्स्व-प्रकाशत्वं चोक्तं यस्तु तां गृहाति तमाह—अलिङ्केति। लिजदारा प्रहणं बुद्धचादेहक्तं क्षेत्रज्ञस्य तु न तथा स्वयं ज्योतिष्ट्रादिल्पर्थः। ज्ञानलक्षण उपलान्धमात्रस्वरूपः नतूपल-विधालिजः अलिजत्वात् ॥ ३६ ॥ क्षेत्रज्ञपदमपि क्षेत्रोपल-विधमात्रवाचि नतु तदुपलब्धवाचीत्वाह-अःयक्तमिति । अव्यक्तं उद्दिष्टमुपकान्तं क्षेत्रं तथा गुणानां कार्यस्पाणां उत्पत्तिप्रलयं च । प्रभवाप्ययामिति समाहारः अहं साक्षी लीनः स्वाध्यस्तेन कत्रींच्छादितत्वात् अप्राह्यः क्षेत्रलिङ्ग-स्थामिति पाठे क्षेत्रालिक्षे स्थूलस्क्ष्मशरीरे स्थितं गुणानां सत्त्वादीनां उत्मत्यादिना ज्ञेयं अव्यक्तं लीनमप्यहं पर्स्यामि ॥ ३७ ॥ गुणवृत्तं प्रकाशप्रवृत्तिमोहादि ॥ ३८ ॥ तदेव आदिमध्यावसानान्तं उत्पत्त्यादिना बद्धं अन्तशब्दो बद्धत्व-वाची । अति अदि बन्धने इलस्य रूपम् । सुज्यमानं च न सत्यं विन्दते कश्चितक्षेत्रश्चरत्वेव विन्दति। गुणानां गुणभूतानां यत्परं परमं महत्॥ ४०

क्षीणदोषो गुणातीतः क्षेत्रज्ञं प्रविशत्यथः॥ ४१ निर्द्वन्द्वी निर्नमस्कारी निःखाहाकार एव च तस्माद्रुणांश्च सत्त्वं च परित्यज्येह धर्मवितः। अचळश्चानिकेतश्च क्षेत्रज्ञः स परो विभुः ॥४२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे त्रिर्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४३॥

ब्रह्मोवाच ।

यदादिमध्स्पर्यन्तं ग्रहणोपायमेव च। नामलक्षणसंयुक्तं सर्वे वश्यामि तत्त्वतः॥ १ अहः पूर्वे ततो रात्रिमीसाः ग्रुक्वाद्यः स्भृताः श्रवणादीनि ऋक्षाणि ऋतवः शिशिरादयः भमिरादिस्त गन्धानां रसानामाप एव च। रूपाणां ज्योतिरादित्यः स्पर्शानां वायुरुच्यते शब्दस्यादिस्तथाकाशमेष भूतकृतो गुणः। बतः परं प्रवश्यामि भूतानामादिसुत्तमम्॥४ आदित्यो ज्योतिषामादिरश्चिर्भतादिरुच्यते सावित्री सर्वविद्यानां देवतानां प्रजापतिः ५ बौकारः सर्ववेदानां वचसां प्राण एव च। यदस्मिनियतं लोके सर्वे सावित्रिक्चयते ६ गायत्री च्छन्दसामादिः प्रजानां सर्ग उच्यते यावश्चत्रष्टामादिर्मनुष्याणां द्विजातयः॥ ७ श्येनः पतित्रणामादियेशानां हुतमुत्तमम्। सरीस्पाणां सर्वेषां ज्येष्टः सर्पो द्विजोत्तमाः कृतमादिधुगानां च सर्वेषां नात्र संशयः १ हिर्ण्यं सर्वरत्नानामोषधीनां यवास्तथा ९ सर्वेषां भक्ष्यभोज्यानामसं परमम्बयते।

द्रवाणां चैव सर्वेषां पेयानामाप उत्तमाः १० स्थावराणां तु भूतानां सर्वेषामविशेषतः। ब्रह्मक्षेत्रं सदा पुण्यं प्रक्षः प्रथमतः स्मृतः ॥ ११ अहं प्रजापतीनां च सर्वेषां नात्र संशयः। मम विष्णुराचिन्त्यातमा खयंभरिति स स्वतः पर्वतानां महामेरुः सर्वेषामग्रजः स्मृतः। दिशां च प्रदिशां चोध्वं दिक्पवा प्रथमा तथा तथा त्रिपथगा गङ्गा नदीनामग्रजा स्मृता। तथा सरोदपानानां सर्वेषां सागरोऽत्रजः १४ देवदानवभूताँनां पिशाचोरगरक्षसाम् । नरिकन्नरयक्षाणां सर्वेषामीश्वरः प्रभः॥ १५ आदिविश्वस्य जगतो विष्णुर्वहामयो महान । भृतं परतरं यस्माज्जैलोक्ये नेह विद्यते॥ १६ आश्रमाणां च सर्वेषां गाहस्थ्यं नात्र संशयः लोकानामादिरव्यकं सर्वस्यान्तस्तदेव च१७ अहान्यस्तमयान्तानि उदयान्तान्व शर्वरी। सुबस्यान्तं सदा दुःखं दुःखस्यान्तं सदा दुःखं सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनांताः समुच्छ्याः संयोगाञ्च वियोगान्ता मरणान्तं च जीवितं

गुणवृत्तमेव — सुज्यमाना इति । परिणामिनः कृटस्थं न पश्यन्त्यपि तु कृटस्थ एव तान्प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ सर्खं आत्मानं गुणभूतानां भोग्यानां पश्चम्यर्थे षष्टी तेभ्यो यत्परं सत्यमिति सम्बन्धः ॥ ४० ॥ गुणान्दश्यान् सत्त्वं बुद्धिं दर्शने करणभूतां परित्यज्य क्षेत्रज्ञं परमात्मानं विशति ॥४१॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिदे पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

क्षेत्रज्ञप्रवेशरूपस्य मोक्षस्य नित्यत्वं स्वरूपमात्रत्वं च

वक्तुं यजनमादिमत्तदनित्यं कर्म प्राप्यं चेति तत्सर्वमनुका-मति-यदादीति । आदिमध्यपर्यन्तं जनमादिमत् प्रहणे उपायोस्त्यस्य तत् प्रहणोपायं कर्मसाध्यं तत्सर्वे वक्ष्यामि ॥ १ ॥ अमिर्जाठररूपी भूतानां जरायजाण्डजानां कष्मरूपी प्रस्वेदवृष्टिहेतुतया स्वेदजोद्भिजानाम् ॥ ५ ॥ सिंहावलोकनेन सावित्रीं व्याचिट उपासनार्थं नियतं जप्यं ब्राह्मणक्षत्रियादिम्लेच्छान्तानां तत्सर्वे सावित्रीपदवाच्यम् ॥ ६ ॥ सर्गः सृष्ट्यादिकालः ॥ ७ ॥ हतं अमी ब्राह्मणे वा देवतोद्देशेन दत्तं सर्पो वासुकिः ॥ ८ ॥ सरोदपानानां सरसां कृपादीनां च सन्धिरार्षः ॥ १४ ॥ ईश्वरी रुदः ॥ १५ ॥ सर्वे कृतं विनाशान्तं जातस्य मरणं ध्रुवम् । अशाश्वतं हि लोकेऽस्मिन्सदा स्थावरज्ञेङ्गमम् इष्टं दत्तं तपोऽधीतं व्रतानि नियमाश्च ये। सर्वमेतहिनाशान्तं शानस्यान्तो न विद्यतेर१ तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रशानतात्मा जितेन्द्रियः निर्ममो निरहृङ्कारो मुच्यते सर्वपाप्मभिः २२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे चतुश्चत्वारिशोऽध्यायः ॥४४॥

·:-600-:

84

ब्रह्मोवाच।

बुद्धिसारं मनस्तम्भमिन्द्रियश्रामबन्धनम्।
महाभूतपरिस्कन्धं निवेशपरिवेशनम्॥ १जराशोकसमाविष्टं व्याधिव्यसन्सम्भवम्
देशकालविचारीदं श्रमध्यायामिनःखनम् २
अहोरात्रपरिक्षेपं शितोष्णपरिमण्डलम्।
सुखदुःखान्तसंश्लेषं श्लुत्पिपासावकीलकम् ३
छायातपविलेखं च निमेषोन्मेषविद्वलम्।
घोरमोहजलाकीणं वर्तमानमचेतनम्॥ ४
मासार्थमासगणितं विषमं लोकसञ्जरम्।

तमोनियमपङ्कं च रजोवेगप्रवर्तकम् ॥ ५
महाहङ्कारदीतं च गुणसञ्जातवर्तनम् ॥ ६
अरितग्रहणानीकं शोकसंहारवर्तनम् ॥ ६
कियाकारणसंयुक्तं रागविस्तारमायतम् ।
छोभेष्सापरिविक्षोमं विचित्राज्ञानसम्भवम्
भयमोहपरीवारं भृतसम्मोहकारकम् ॥ ६
आनन्द्रभीतिचारं च कामकोधपरिग्रहम् ॥ ६
महदादिविशेषान्तमसक्तं प्रभवाद्ययम् ।
मनोजवं मनःकान्तं काछेचकं प्रवर्तते ॥ ६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-भावदीये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

80

अध्यायद्वयेन ज्ञानोपायान् धर्मान्विवश्चरज्ञानां काल-चक्तशीनत्वं दर्शयति - बुद्धीत्यादिना । अत्र मृतन-त्वपुराणत्वादिवदतीतत्वानागतत्वादिरपि द्रव्यस्यैव धर्म इत्यतीतानागतादिन्यवहारहेतुईन्यभेव न तु कालो नाम षष्टः पदार्थस्तदर्थमेष्टव्य इति मन्वानो देहरूपं द्रव्यमेव काल-चकत्वेन वर्णयति बुद्धिसारमित्यादिविशेषणयुक्तं कालचकं प्रवर्तत इति नवमेनान्वयः। बुद्धिरेव सार उपादेयांशो यस्मिन् मनस्तम्मं मनसा स्तंभेनेव शृतम् । महाभूतपारिस्कन्धं पञ्च-भूतसमृहात्मकम् । स्कन्धः स्यान्नपतौ वंशे साम्परायसमृहयोः इति मेदिनी । निवेशपरिवेशनं रूयेव यत्र नेमिवदावरण-भूता ॥ १ ॥ सम्भव उत्पत्तिस्थानं देशकालाभ्यां विचरति तथा श्रमः खेदः व्यायामस्तद्धेतुर्गमनादिः ॥ २ ॥ परिक्षेप-श्वालकः। परिमण्डलं परिवेषः। अन्तसंश्लेषः सन्धिः। अवकी-लकाः अन्तःप्रविष्टाः शङ्कवः ॥ ३ ॥ छायातपौ मेघस-न्तापा विलेखावुत्खातारा यत्र तत् च्छायातपविलेखं निमेष-मात्रेण उन्मेषमात्रेण च विह्नलं व्याकुलं घोरं बीमत्सं

मोहजलं अश्र शोकव्याप्तमित्यर्थः। वर्तमानं सदागति अचेतनं जडम् ॥४॥ मासादिना कालेन परिमितम् । विषमं कदा-चिन्मनुष्याकारं कदाचित्पश्वाकारं कदाचिदन्याकारमिति । लोकेषु ऊर्घ्वमध्याघोगतेषु सचरः सचरणं यस्य। तमोानियम-पद्धं तमोगुणेन यो नियमः कर्मज्ञानयोर्निरोधः स एव पङ्कवन्मालिन्याख्यपापहेतुर्यस्मिन्। रजोवेगप्रवर्तकं तमःसत्त्व-संमिश्रस्य रजसो वेगः विहितानिषिद्धकर्मसु प्रवर्तको यत्र ॥५॥ अहङ्कारो दर्पः । सत्त्वाहङ्कारेति पाँठे बुद्धयहङ्काराभ्यां चेति तमित्यर्थः। गुणैः सत्त्वादिभिः सञ्जातं वर्तनमवस्थानं यस्य। पाठान्तरे मण्डलं सङ्घातः अरतयः इष्टालाभजाः परि-तापाः तान्येव प्रहणानीकानि वन्धपष्टिका समुहो यत्र । शोकः संहारो मृत्युद्ःखं ताभ्यामेव वर्तनं जीवनं यस्य ॥६॥ लोभः ईप्ता तृष्णा ते एव परिविक्षे भो निम्नोन्नतदेशस्थानी-यश्रकस्यास्फालनहेतुर्यत्र । विचित्रं त्रिगुणात्मकत्वातच तदज्ञानं माया ततः सम्भव उत्पत्तिर्यस्य ॥ ७ ॥ आनन्द-प्रीतिचारं बाह्यसुखासक्त्या चरतीति तथा ॥ ८ ॥ विशेषाः स्थूलपिण्डादयः असक्तं कविद्पि क्षणमानिहृद्धं प्रमवति संसरत्यनेन तत् प्रभवं तच तद्व्ययं चेति अव्ययं संसार-कारणमित्वर्थः ॥ ९ ॥

पतद्दन्द्रसमायुक्तं कालचक्रमचेतनम् । विख्जेत्संक्षिपेचापि बोधयेत्सामरं जगत्१० कालचक्रप्रवृत्तिं च निवृत्तिं चैव तत्त्वतः। यस्तु वेद नरो नित्यं न स भूतेषु मुह्यति ११ विम्रुक्तः सर्वसंस्कारैः सर्वद्वन्द्वविवर्जितः। विम्रुक्तः सर्वपामेभ्यः प्रशाति परमां गतिम्॥

विकुक्तः सर्वपामभ्यः प्रशाति परमा गातम्॥
गृहस्थो ब्रह्मचारी च
चानप्रस्थोऽथ मिश्चुकः।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः
सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः॥ १३
यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः परिकीर्तितः
तस्यान्तगमने श्रेयः कीर्तिरेषा सनातनी ॥१४
संस्कारैः संस्कृतः पूर्वं यथावचरितवतः।
जातौ गुणविशिष्टायां समावर्तेत तस्विवत्
स्वदारनिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः
पञ्चमिश्च महायज्ञैः श्रद्धानो यजेदिह ॥ १६
देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेद्कर्मसु।
इन्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथासुसम् १७
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो सुनिः।

न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः॥१८

नित्यं यश्चोपवीती स्याच्छुक्कवासाः श्रुचिवतः नियतो गमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत्॥ जितशिश्चोद्रो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः । वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोद्कं च कमण्डलुम् २० अधीत्याध्यापनं कुर्यात्तथा यजनयाजने । दानं प्रतिग्रहं वापि षड्गुणां वृत्तिमाचरत ॥

त्रीणि कर्माणि जानीत

ग्राह्मणानां तु जीविका।

याजनाध्यापने चोमे

ग्रुद्धाञ्चापि प्रतिग्रहः॥ २२

अथ शेषाणि चान्यानि

त्रीणि कर्माणि यानि तु।

दानमध्ययनं यज्ञो

धर्मयुक्तानि तानि तु॥ २३

तेष्वप्रभादं कुर्वीत

त्रिष्ठ कर्मसु धर्मवित।

सर्वभूतसमो मुनिः ॥ २४ सर्वमेतद्यथाराक्ति विप्रो निर्वर्तयन् शुचिः । एवं युक्तो जयेत्स्वर्गं गृहस्थः संशितवतः ॥ २५

दान्तो मैत्रः श्रमायुक्तः

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे पञ्चचत्वारिशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

38

ब्रह्मोवाच।
प्रवमेतेन मार्गेण प्रवोंकेन यथाविधि।
सघीतवान यथाशकि तथैव ब्रह्मचर्यवान् १
सघर्मानरतो विद्वान् सर्वेन्द्रिययतो स्रुनिः।
सुरोः प्रियहिते युक्तः सत्यधर्मपरः श्रुचिः॥ २
सुद्या समनुद्यातो
सुद्यीतान्नमकुत्सयन्।

हिवण्यमैक्ष्यभुक् चापि
स्थानासनविहारवान्॥ ३
दिकालमार्ग्ने जुह्णानः शुचिर्भृत्वा समाहितः।
धारयीत सदा दण्डं बैटवं पालाशमेव वा ४
श्रीमं कार्पासिकं चापि मृगाजिनमथापि वा सर्वं काषायरकं वा वासो वापि द्विजस्य ह

हन्द्रानि भीनापमानादीनि तन्मयं देहोन्द्रयादि सङ्घातचकं रजस्तमः सत्त्वप्रधानं सत्सृष्टिसंहारतत्त्वज्ञानानां हेतुर्भवति ॥ १०॥ प्रश्नातें प्रश्नतिहेतुं निवृत्तिं निवृत्तिहेतुं वेद विदित्वा हानोपादानक्रव मुह्याति ॥ १९॥ आगमः विधिनिषेधशास्त्रं ॥ १४॥ गोचरः विषयो लक्षणमिति यावत् ॥ १८॥ संविद् इति पाठे कुर्यादिति शेषः ॥ १९॥ पाठान्तरे आह्वनं व्रतसमाप्तिस्नानं समावर्तनास्त्यं वृत्तिं वर्तनम् ॥२१॥ इति श्रीमहाभारते नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पश्चचत्वाः रिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६ एवमेतेन मार्गेणेत्यादिख्यायो निगदव्याख्यातः॥%

मेखला च भवेनमौक्षी जटी नित्योदकस्तथा। यक्षोपवीती खाध्यायी अलुब्धो तियतवतः पूताभिश्च तथैवाद्भिः सदा दैवततर्पणम् । भावेन नियतः कुर्वन्ब्रह्मचारी प्रशस्यते॥ ७ पवं युक्तो जयेल्लोकान्वानप्रस्थो जितेन्द्रियः। न संसरति जातीषु परमं स्थानमाश्रितः॥ ८ संस्कृतः सर्वसंस्कारैस्तथैव ब्रह्मचर्यवान्। श्रामान्निष्कस्य चारण्ये सुनिः प्रवित्तो वसेत चमेव ब्कलसंवासी सायं प्रातक्पस्प्रशेत्। अरण्यगोचरो नित्यं न ग्रामं प्रविशेत्पनः १० अर्चयन्नतिथीन्काले द्याचापि प्रतिश्रयम्। फलपत्रावरैर्मुलैः स्यामाकेन च वर्तयन् ॥ ११ प्रवृत्तमुदकं वायुं सर्वं वानेयमाश्रयेत्। प्राश्रीयादानुपूर्व्येण यथादीक्षमतन्द्रितः॥ १२ समूलफलभिक्षाभिरचेंद्रतिथिमागतम्। यद्रश्यं स्यात्ततो दद्याद्भिक्षां नित्यमतान्द्रतः देवतातिथिपूर्वे च सदा प्राक्षीत वाग्यतः। अस्पर्धितमनाश्चेव लघ्वाशी देवताश्रयः॥ १४

दान्तो मैत्रः श्रमायुक्तः केशान् रमश्च च धारयने । जुह्वन्खाध्यायशीलश्च सत्यधर्मपरायणः॥

ग्रचिदेहः सदा दक्षो वनानित्यः समाहितः। पवं युक्तो जयेत्खर्गे वानप्रस्थो जितेन्द्रियः॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ वा पुनः। य इच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत ॥ अल्यं सर्वभूतेभ्यो दत्वा नैष्कर्म्यमाचरेत। सर्वभूतसुखो मैत्रः सर्वेन्द्रिययतो मुनिः ॥ १८ अयाचितमसंक्लप्तमुपपन्नं यहच्छ्या। कृत्वा प्राह्वे चरेद्रिश्यं विध्मे भुक्तवज्जने॥१९ वृत्ते शरावसम्पाते भैक्ष्यं लिब्सेत मोक्षवित लाभेन च न हृष्येत नालाभे विमना भवेत। न चातिभिक्षां भिक्षेत केवलं प्राणयात्रिकः यात्रार्थी कालमाकांक्षंश्वरेद्वैक्ष्यं समाहितः। लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुजीताभिपृजितः २१ अभिपाजितलामाद्धि विजुगुप्सेत भिक्षुकः। भुक्तान्यन्तानि तिकानि कषायकदुकानि च नास्वादयीत भुजानो रसांश्च मधुरांस्तथा। यात्रामात्रं च भुक्षीत केवलं प्राणधारणम् २३ असंरोधेन भूतानां वृत्ति छिप्सेत मोक्षवित न चान्यमन्नं लिप्सेत भिक्षमाणः कथञ्चन २४

न सन्निकाशयेद्धर्मे विविक्ते चारजाश्चरेत। शून्यागारमरण्यं वा वृक्षमुळं नदीं तथा २५ प्रतिश्रयार्थे. सेवेत पार्वती वा पुनर्गहाम्। ग्रामैकरात्रिको ग्रीष्मे वर्षास्रेकत्र वा वसेत्रह अध्वा सूर्येण निर्दिष्टः कीटवच चरेन्महीम्। द्यार्थं चैव भूतानां समीक्ष्य पृथिवीं चरेत्र७ सञ्चयांश्च न कुर्वांत स्नेहवासं च वर्जयेत। पूताभिरद्भिनिंत्यं वै कार्यं कुर्वीत मोक्षवित्। उत्सृशेदुद्धतामिरद्भिश्च पुरुषः सदा। अहिंसा ब्रह्मचर्यं च सत्यमार्जवमेव च॥ २९ अक्रोधश्चानस्या च दमो नित्यमपैद्यनम् । अष्टखेतेषु युक्तः स्याद्वतेषु नियतेन्द्रियः ॥ ३० अपापमदाठं वृत्तमजिह्यं नित्यमाचरेत्। जोषयेत सदा भोज्यं ग्रासमागतमस्पृहः ॥ ३१ यात्रामात्रं च भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम्। धर्मलब्धमधाश्रीयान्न काममनुवर्तयेत् ॥ ३२ ग्रासादाच्छाद्नाद्न्यन गृह्वीयात्कथञ्चन । यावदाहारयेत्तावत्प्रातिगृह्णीत नाधिकम् ॥३३ परेभ्यो न प्रतिशाह्यं न च देयं कदाचन । दैन्यभावाच भूतानां संविभज्य सदा बुघः॥ नाददीत परस्वानि न गृह्वीयादयाचितः। न किञ्चिद्विषयं भुक्त्वा स्पृहयेत्तस्य वै पुनः॥ मृदमापस्तथान्नानि पत्रपुष्पफलानि च। असंवृतानि गृह्वीयात्पवृत्तानि च कार्यवान् ३६ न शिल्पजीविकां जीवेदिरण्यं नोत कामयेत न द्वेष्टा नोपदेष्टा च भवेच निरुपस्कृतः॥३७ श्रद्धांपूतानि भुश्जीत निमित्तानि च वर्जयेत्। सुधावृत्तिरसक्तश्च सर्वभृतैरसंविदम्॥ आशीर्यकानि सर्वाणि हिंसायुक्तानि यानि च लोकसंग्रहधर्म च नैव क्रयान कारयेत॥ ३९ सर्वभावानातिकम्य लघुमात्रः परिवर्जेत्। समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ ४० परं नोद्वेजयेत्काञ्चन्न च कस्याचिदुद्विजेत्। विश्वास्यः सर्वभूतानामध्यो मोक्षविदुच्यते ॥ अनागतं च न ध्यायेन्नातीतमनुचिन्तयेत्। वर्तमानमुपेक्षेतं कालाकांक्षी समाहितः॥४२ न चक्षुषा व मनसा न वाचा दूषयेत्क्रचित्। न प्रत्यक्षं परोक्षं वा कि श्चिद्धं समाचरेत ४३ इन्द्रियाण्युपसंहत्य क्रमोंऽङ्गानीव सर्वशः। श्लीणेन्द्रियमनोबुद्धिनिरीहः सर्वतत्त्ववित ४४

निर्द्रन्द्रो निर्नमस्कारो निःखाहाकार एव च निर्ममो निरहङ्कारो निर्योगक्षेम आत्मवान् १५ निराद्गीर्निर्गुणः शान्तो निरासको निराश्रयः आत्मसङ्गी च तत्त्वज्ञो मुच्यते नात्र संशयः अपादपाणिपृष्ठं तद्शिरस्कमनूद्रैमः। प्रहीणगुणकर्माणं केवळं विमळं स्थिरम्॥४७ अगन्धमरसस्पर्शमरूप्राब्दंमेव च। अनुगम्यमनासक्तममांसमपि चैच यत्॥ ४८ निश्चिन्तमध्ययं दिद्यं ग्रहस्थमपि सर्वद्राः॥ सर्वभूतस्थमात्मानं ये पश्यन्ति न ते मृताः॥ न तत्र क्रमते बुद्धिनैन्द्रियाणि न देवताः। वेदा यज्ञाश्च लोकाश्च न तपो न वतानि च५० यत्र ज्ञानवतां प्राप्तिरिक्षग्रहणा स्मृता। तस्मादलिङ्गधमंज्ञो धर्मतत्त्वग्रपाचरेत्॥ ५१ गृहधम्गिश्रतो विद्वान्विज्ञानचारितं चरेत्।
अमूढो/मृढक्षपेण चरेद्धममदृषयन्॥ ५२
यथैनमवमन्येरन्परे सततमेव हि।
तथावृत्तश्चरेच्छान्तः सतां धर्मानकुत्सयन्॥
य एवं वृत्तसम्पन्नः स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च
मनो बुद्धिरहङ्कारमव्यक्तं पुरुषं तथा।
एतत्सर्वं प्रसंख्याय यथावत्तत्त्वनिश्चयात ५५
ततः स्वर्गमवाभोति विमुक्तः सर्ववन्थनः।
एतावद्नत्वेछायां परिसंख्याय तत्त्ववित ५६
ध्यायेदेकान्तमास्थाय मुच्यतेऽथ निराश्चयः
निर्मुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो वायुराकाश्चागे यथा ५७
श्वीणकोशो निरातङ्कस्तथेदं प्राप्तयारपरम् ५८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पूर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे षद्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४६॥

80

ब्रह्मोवाच।

संन्यासं तप इत्याहुर्दुद्धा निश्चितवादिनः।
आह्यणा ब्रह्मयोनिस्था झानं ब्रह्म परं विदुः॥१
आतिदूरात्मकं ब्रह्म वेदविद्याव्यपाश्चयम्।
निर्द्वन्द्वं निर्शुणं नित्यमचिन्त्यगुणमुत्तमम्॥ २
शानेन तपसा चैव घीराः पश्चित्त तत्प्रम्।
निर्णिक्तमनसः पूता द्युत्कान्तरज्ञसोऽमलाः
तपसा क्षेममध्वानं गच्छन्ति परमेश्वरम्।
संन्यासनिरता नित्यं ये च ब्रह्मविदो जनाः
तपः प्रदीप इत्याहुराचारो धर्मसाधकः।
शानं वै परमं विद्यात्संन्यासं तप उत्तमम्॥५
यस्तु वेद निराधारं श्नानं तत्त्वविनिश्चयात।
सर्वमृतस्थमात्मानं स सर्वगतिरिष्यते॥ ६
यो विद्वान्सहवासं च विवासं चैव पश्यति।
तयैवैकत्वनानात्वे स दुःखात्प्रतिमुच्यते॥ ७
यो न कामयते किञ्चित्र किञ्चिदवमन्यते।

इहलोकस्थ प्रवेष ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ८ प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतप्रधानवित । निर्ममो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संदायः ॥ ९ निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार पव च। निर्गुणं नित्यमद्वन्द्वं प्रशमेनेव गुज्ञाते ॥ १० हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म जन्तुः शुभाञ्चन्द्वा उभे सत्यानृते हित्वा मुच्यते नात्र संदायः ११ अव्यक्तयोनिप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान्। महाहङ्कारविटप इन्द्रियाङ्कुरकोटरः ॥ १२ महाभूतविद्यालक्ष्य विद्योषयित शाखिनः। सद्यप्तः सद्यपुष्पः शुभाकुम्मलोदयः ॥ १३

आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः। एनं छित्वा च भित्वा च तत्त्वज्ञानासिना बुधः॥

952

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वाणि नैलकण्ठीये भारत-भारतीये षट्चत्वारिंकोऽच्यायः ॥ ४६ ॥

Cio

संन्यासमित्यध्यायेऽपि मुच्यते नात्र संशय इत्यन्तो प्रयः पूर्वमेव गतार्थः ॥ १ ॥ हित्वा सङ्गमयान्पाशान्मृत्युजनमजरोद्ध्यान् । निर्ममो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र स्थायः १५ द्वाविमौ पक्षिणौ नित्यौ संक्षेपौ चाप्यचेतनौ प्ताभ्यां तु परो योऽन्यश्चेतनावान्स उच्यते अचेतनः सत्त्वसंख्याविम्रकः

 सत्त्वात्परं चेतयतेऽन्तरात्मा ।
सं क्षेत्रवित्सर्वसंख्यातबुद्धि
 ग्रुणातिगो मुज्यते सर्वपापैः॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंचादे सप्तचत्वारिशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ .

80

.

ब्रह्मोवाच।
केचिद्रह्ममयं वृक्षं केचिद्रह्मवनं महत्। '
केचित्तु ब्रह्म चाव्यक्तं केचित्परमनामयम्।
मन्यन्ते सर्वमप्येतदृत्यक्तप्रभवाद्ययम्॥ १
उच्छ्वासमात्रमपि चेचोन्तकाले समो भवेत्।

आत्मानमुपसङ्गम्य सोऽमृतत्वाय कल्पते॥२ निमेषमात्रमपि चेत्संयम्यात्मानमात्मिनि । गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमन्ययाम् प्राणायामैरथ प्राणान्संयम्य स पुनः पुनः । दशद्वादशभिवीपि चतुर्विशात्परं ततः॥ ४

द्वाविमाविति । पक्षिणौ जीवेश्वरौ संक्षिप्येते ययोस्तौ संक्षेपौ तयोह्यार्था बुद्धिमाये तौ अवेतनौ । सखायाविति पाठे तु अवेतनौ प्रतिविंबत्वेन दृश्यौ यस्तु ताभ्यां प्रतिविंबत्वेन दृश्यौ यस्तु ताभ्यां प्रतिविंबत्वेम दृश्यौ यस्तु ताभ्यां प्रतिविंबत्वेम दृश्यौ यस्तु ताभ्यां प्रतिविंबत्वेम स्वानामात्रशरीरोपि वेन्तनामानित्युच्यते साक्ष्यसंसर्गात्साक्षीतिवत् ॥ १६ ॥ अवेतन इवाहंधीगम्यो दृश्यो जीव इति यावत् । सत्त्वसंख्याविमुक्तः सत्त्वानि प्राणिनः संख्यायन्ते पृथ्यव्येन-गण्यंते यस्ते देहाचुपाध्यस्तैर्विमुक्तः सन्त्यस्त बुद्धः परं यद्वस्तु यच्च वेतयते बुद्धवादीन् अवेतनामि वेतन्ययुक्तान्कुरुते । स एव क्षेत्रसंशोऽ-, न्तरात्मा कोऽसौ सर्वसंख्यातबुद्धिः सर्वाः सङ्ख्याताः बुद्धयो येन सर्वासां बुद्धीनां साक्षित्वेन संख्याता परिच्छेदक इत्यर्थः । स एव गुणगुंफितः सन्सवेदीवेर्युज्यते गुणातिगस्तु तैर्मुच्यत इति ॥१०॥ इति श्रीमहामारते आश्वमोधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे सप्तवत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४०॥

85

एवं ससाधनां ब्रह्मविद्यां समाप्य शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं व्यामिश्रेवीक्येस्तामेनानुवदति—केचिदित्यादिना । केचित्तसप्रपत्रं ब्रह्मेति नदन्तो वृक्षं संसारं ब्रह्ममयं ब्रह्मणो विकारमाहुः व्रह्मेव जगदाकारेण परिणमते व्रह्मेति तदात्मान स्वयमकुरुत व्यादिश्रुतयः स्पृतयश्च । जात्मकृतेः परिणामात् इत्यादिश्रुतयः स्पृतयश्च । केचित्यरं वस्तु अनामयं निर्विकारं तत्र जगत्स्वप्रवत्क-

ल्पितम् । स यदा स्विपिति तदैनं वाक्सवैनीमाभेः सहाप्येति चक्षुःसर्वे रूपैः सहाप्येति स यदा प्रतिवुद्धचेताथैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्टन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति सप्तिप्रवोधयोर्नामरूपात्मकस्यात्मन्येव लयोदयौ श्रुयेते। मायामात्रं तु कार्त्स्नेत्र आत्मनि चैवं विचित्राध्य होति स्मर्यते च। एवं श्रीतं मतद्वयमुक्तवा सांख्यमतमाह-मन्यनत इति ॥१॥ तत्र प्रथमपक्षे उपासकानां आप्रायणादितिन्या-येन अन्त्यप्रत्ययस्यावश्यकत्वमाह उछासमात्रं तावन्मात्रकालं समो ,निर्विशेषः सर्वो वा समशब्दस्य सर्वपर्यायत्वात् स इदं सर्वे भवतीति श्रुतेश्व आत्मानं हार्दे ब्रह्म संगम्य उपास्य अमृतत्वाय कल्पते ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारेत्यर्थः ॥ २ ॥ द्वितीय-पक्षे अन्तकालादन्यत्रापि क्षाणिकनिर्विकत्पसाक्षात्कारान्म-च्यत इत्याह—निमेषेति । विदुषां प्राप्तिं प्राप्यं कैव-ल्यम् ॥ ३ ॥ तृतीयपक्षेऽपि मनोनिरोधेन मुच्यत इत्याह —प्राणायामैरिति द्वाभ्याम् । प्राणाः इन्द्रियाणि बुद्धिमनःसहितानि द्वादश ते आयमन्ते निगृह्यन्ते यैस्तैः प्राणायामैः यमनियमादिभिः । ते च यमनियमासनप्राणा-यामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयस्तर्कवैराग्याभ्यां सह दश वा मैत्री करुणामुदितोपेक्षाभिः सह द्वादशे वा। यसाः पश्च नि-यमाः पञ्चप्राणायां मादयः षट् मैत्र्यादयश्चतस्तकों वैराग्यं चेति द्वाविंशतिर्वा संयम्य निरोध्य पुनः पुनरिति यावजीव-भेवं कार्यं न तु सक्तरप्रयत्नेनात्र सिादिरस्तीति दर्शितम् । चतार्विशात अव्यक्तात्मरं अन्यं पञ्चार्वेशं पुरुषं लभते ॥४॥

एवं पूर्व प्रसन्नातमा लभते यद्यदिच्छित ।
अव्यक्तात्सत्त्वमुद्रिक्तममृतत्वाय कर्पते ॥ ५
सत्त्वात्परतरं नान्यत्प्रशंसन्तीह तद्विदः ।
अनुमानाद्विज्ञानीमः पुरुषं सत्त्वसंश्रयम् ।
न शक्यमन्यथा गन्तुं पुरुषं द्विजस्त्तमाः ॥ ६
स्मा धृतिर्राहेंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
श्चानं त्यागोऽथ संन्यासः सात्त्विकं वृत्तामिष्यते
पतेनैवानुमानेन मन्यन्ते वै मनीषिणः ।
सत्त्वं च पुरुषश्चेव तत्र वृास्ति विचारणा ॥ ८
आहुरेके च विद्वांसो ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः।

क्षेत्रज्ञस्त्वयोरैक्यामत्येत्रज्ञोपपद्यते॥ १
पृथग्भृतं/ततः सत्त्वमित्यतद्विचारितन् ।
पृथग्भावश्च विज्ञेयः सहजञ्जापि तत्त्वतः १०
तथैवैकत्वनानात्वामिष्यते विदुषां नयः ।
मज्ञाने दुम्बरे चैक्यं पृथक्त्वमपि दृश्यते॥ ११
मत्स्यो यथान्यः स्याद्ष्सु संप्रयोगस्तथा तयोः
सम्बन्धस्तोयविन्दूनां पणें कोकनदस्य च १२
गुरुक्वाच ।

इत्युक्तवन्तस्ते विप्रास्तदा लोकपितामहम्। पुनः संशयमापन्नाः पप्रच्छुर्मुनिसत्तमाः॥ १३

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे अष्ट्रचत्वारिशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

यद्यदिच्छति तदपि लभते योगसामर्थ्यात् । प्रसन्नात्मा विशुद्धसत्त्वः यदा तु अव्यक्तात् अव्यक्तं प्राप्य सत्त्वं सत्त्वगुणः उद्रिक्तं उत्कृष्टतरं भवति पुरुषमात्राकारं भवति तदाऽमृतत्वाय कल्पते पूर्णे शतसहस्रं च तिष्टंत्यव्यक्ताचि-न्तका इत्यव्यक्तमात्रनिष्ठानां खर्गकाळावधिस्मरणात् । चतुर्विशाद्ब्यक्तात्परामिति वा सम्बन्धः ॥ ५ ॥ धर्मुज्ञान-वैराग्यश्वर्यादीनां आत्मप्राप्तिसाधनानां सत्त्वोत्कर्षळभ्यत्वा-त्सत्त्वमेव स्तौति सार्थेन-सत्त्वादिति-सत्त्वसंश्रयं तं पुरुषं अन्यथा सत्त्वासंश्रय इति गन्तुं न शक्यामिति योजना ॥ ६ ॥ वृतं परिपाकः ॥ ७ ॥ पुरुषवत्स्वच्छत्वात्पुरुषो-पकारित्वाच सत्त्वं पुरुषाद्मिन्नमिति मन्यन्ते तार्किकाः अत एव ते आत्मानि सत्त्वधर्मान्कर्तृत्वादीन्वास्तवान्मन्यन्ते इत्याह-- एतेनेति द्वाभ्याम् । तत्रापि मन्यन्ते प्राती-तिक एकत्वं सांख्याद्यः। तार्किकास्तु तदेव वास्तव-मित्याहरिति विवेकः ॥ ८॥ एतइषयति--आहरिति ॥९॥ सांख्यं प्रत्याह-पृथागिति यदि सत्त्वं ततः पुरुषात्प्रथक् अन्यत् भूतं नित्यनिर्दृतं च स्याति मुक्त-मप्यात्मानं न जह्यात् । भूतत्वे तस्य निरन्वयनाशायोगात् । बस्मादिनमीक्षप्रसक्तेः इदं मतमिवचारितं एकत्वपक्षीऽपि प्रत्यक्त एव । कर्तत्वादेवीस्तवत्वे धर्मिनाशमन्तरेणानिवृत्ते-

नैरात्म्यमानिर्मोक्षो वा प्रसज्येत इति भावः । सिद्धान्तमाह -पृथम्भावश्च विज्ञेयः सहजश्चापि तत्त्वतः । सत्त्वपुरुषयोः समुद्रतरङ्गयोरिव शब्दतः प्रतीतितश्च पृथग्मावोऽस्ति। सत्त्वं च समुद्रे तरङ्ग इव पुरुषे सहजं, एवं च विलीनतरङ्गस्येव मुक्त-सत्त्वस्य पुनरुत्पत्त्ययोगान्नानिमोक्ष इति कल्पितमेदेन संसारयात्रानिर्वाहः अकल्पिता भेदेन मोक्षोपपातिरित्यकेन ।। १०।। एवमपि सत्त्वपुरुषथेरिकजात्यापत्तेजडाजडिवभागो न स्यादित्याशंक्याह- तथैवेति नयः युक्तिः। तप इति पाठे आले।चनपूर्वको निश्चयः । यथा उदुम्बरफलोदरे बाह्य-स्यान्यस्य प्रवेशायोगातदवयव एव मशकदेहस्ततो विजातीयः सन्नाविभेवति । एवं चिद्विळास एव सत्त्वं ततः पृथाभूय जडत्वेनाविभेवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ सत्त्वपुरुषयोः सम्बन्धे दृष्टान्तः—पर्णे इति । असङ्गत्वात्पुरुषः सत्त्वधर्मैर्न लिप्यते तत्र लेपप्रतीतिस्त्वाच्यासिकीति भावः ॥ १२॥ उक्तं विद्यते येषु ते उक्तवन्तः उक्तमर्थं सम्यगववृतवन्त इत्यर्थः। सहजस्यापि सत्त्वस्य पुरुषासंसर्गित्वं दुर्घटं ब्रह्मणश्च वन्तरं न मिथ्येति तक्षश्रद्धाभ्यामुभयतो निरुद्धत्व।त्संशयमापन्नाः ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वाण नैल-कण्ठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८॥

88

ऋषय ऊचुः।

को वा स्विदिह धर्माणामनुष्टेयतमो मतः। व्याहतामिव पश्यामो धर्मस्य विविधां गतिम ऊर्ध्व देहाद्वदन्त्येके नैतदस्तीति चापरे। केचित्संशयितं सर्वे निःसंशयमथापरे॥ अनित्यं नित्यामित्येके नास्त्यस्तीत्यपि चापरे एक छपं डिघेत्येके द्यामिश्रमिति चापरे॥ ३ मन्यन्ते ब्राह्मणा एव ब्रह्मज्ञास्तत्त्वदार्शनः। एकमेके पृथकान्ये बहुत्वामिति चापरे ॥ देशकालावुमी केचिक्नैतदस्तीति चापरे। जटाजिनधराश्चान्ये मण्डाः केचिदसंवताः ५ अस्तानं केचिदिच्छन्ति स्नानमप्यपरे जनाः। मन्यन्ते ब्राह्मणा देवा ब्रह्मज्ञास्तत्वेदार्शिनः ॥६ आहारं केचिदिच्छन्ति केचिचानशने रताः। कर्म केचित्प्रशंसन्ति प्रशान्ति चापरे जनाः ७ केचिन्मोक्षं प्रशंसान्त केविद्धोगान्पृथग्विधान् ।

धनानि केचिदिच्छन्ति निर्घनत्वमथापरे।

एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९॥

उपास्य साधनं त्वेके नैबदस्तीति चापरे॥ अहिंसानिरताश्चान्ये क्रेचिद्धिसापरायणाः पुण्येन वर्शसा चान्ये नैतदस्तीति चापरे । ९ सद्भावनिरताश्चान्ये केचित्संशायिते स्थिताः दुःखाद्नये सुखाद्नये ध्यानमित्यपरे जनाः॥ यज्ञमित्यपरे विप्राः प्रदानभिति चापरे। तपस्तवन्ये प्रशंसानित खाध्यायमपरे जनाः ११ शानं संन्यासमित्येके समावं भृतचिन्तकाः सर्वमेके प्रशंसन्ति न सर्वमिति चापरे ॥ १२ एवं व्युत्थापिते धर्मे बहुधा विप्रबोधिते। निश्चयं नाधिगच्छामः संनुढाः सुरसत्तम १३ इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येवं ब्युत्थितो जनः। यों हि यस्मिन रतो धर्में स तं पूजयते सदा॥ तेन नोऽविहिता प्रज्ञा मनश्च बहुलीकृतम्। एतदाख्यातमिच्छामः श्रेयः किमिति सत्तम अतः परं तु यद्गद्धं तद्भवान्वकुमहिति। सत्त्वक्षेत्रज्ञयोश्चापि सम्बन्धः केन हेतना १६ पवसक्तः स तैर्विप्रैर्मगर्ना होकभावनः। तेभ्यः शशंस धर्मात्मा याथातथ्येन बुद्धिमान

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे

- DAKE-

र्े संदिहानाः प्रथमं वेदशास्त्रेषु मतभेदं दर्शयान्ति— को बेति । निवृत्तिधर्मो वा प्रवृत्तिधर्मो वाऽन्ष्रेयः-न कर्मणीत । 'कुर्वकेवेह कर्माण ' (ई. वा. म. १) इत्युभयविधश्रतिद्शानान्मुह्यामहे इति मावः ॥ १ ॥ ऊर्ज्व देहात् देहनाशाद्भवमिष आत्मास्तित्येके वदन्तीति सम्बन्धः-नैतदिति । लोकायताः सर्वे संशियतिमिति स्यादादिनः सप्तमंगीनयज्ञाः निःसंशयामिति । प्रातिस्विकं सर्वे तैर्थिकाः ॥२॥ अनित्यं सर्वे स्टिप्रलययुक्तमिति तार्किकादयः नित्यं प्रवाहनित्यामिति मीमांसकाः नास्तीति शून्यवा-दिनः अस्ति परंत क्षणिकामिति सौगताः एकहवं विशा-नमेव द्विधा इदमर्थाकारमहमर्थाकारमिति योगाचाराः व्यामिश्रं मिन्नमामिन्नं चेत् इति उडुलोमाः॥ ३॥ एके ब्रह्मज्ञाः शास्त्रज्ञाः तत्त्वदर्शिनोऽपरोक्षज्ञानवन्तः ब्राह्मणास्त ब्रह्मैवैकमस्तीति मन्यन्ते सगुणोपासकाः पृथक् असाधार-णानि कर्माण्येव कारणानीत्यन्ये मीमांसकाः बहुत्व-मपि कारणानां प्राहुः परमाणुवादिनः ॥ ४ ॥ देशकाला-

विति ज्योतिर्विदः एतत् दृश्यं सर्वे कालत्रयेऽपि नास्ति स्त्रराज्यविद्धिलातमात्रामिति बृद्धाः ॥ ५ ॥ अस्नानं नैष्टि कवहाचर्यं स्नानं गार्हस्थ्यम् ॥६॥ साधनं ध्यानादिक अपास्य कृत्वाऽपि नैतर्स्तीति पश्चात्सर्वमपवदन्ति तथा च श्रुतिः— न निरोधो न चोत्पत्तिन बद्धो न च साधकः।

न समक्षर्न वै मक्त इत्येवा परमार्थता इति ॥ ८ ॥ पुण्येन पुण्यार्थमेव यतेतित्यन्ये । एतत्पुण्यं नास्त्येवेलान्ये लोकायताः ॥ ९ ॥ संशयिते कृतमास्त न वेति संदिग्धे पथि दःखात् दःखनिवृत्त्यर्थे चखात्मुखप्राप्त्यर्थे ध्यानं कर्तव्यं निष्काममेवेलपरे ॥ १० ॥ ज्ञानं संन्यासं संन्यासिकप्राप्यं भूतर्चितकाः वस्तुतत्त्वविचारकाः खमावं साधनपौष्कल्यं साधनपे। कल्यस्वामाव्यादेव ज्ञानमृत्यस्ते आश्रमान्तरेऽपि न संन्यासमात्रेणेद्र्याहुः ॥ १२ ॥ अविहिता अशिक्षिता आख्यातं त्वयेति शेषः ॥ १५ ॥ मुख्यं प्रश्व्यमाह-अतः-परमिति॥१६॥इति श्रीम०आश्वमधिक पर्वाण नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

40

ब्रह्मोबाच।

इन्त वः संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छथ सत्तमाः गुरुणा शिष्यमासाद्यं यदुक्तं तन्निषोधत ॥ १ समस्तमिह तद्र्युत्वा सम्यगेवावधार्यताम्। अहिंसा सर्वभूतानामेत्त्कृत्यत्मं मतम् ॥ प्तत्पदमजुद्विशं वरिष्ठं धर्मलक्षणम्। बानं निःश्रेय इत्याहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः ॥ ३ तस्माज्ज्ञानेन घुद्धेन ग्रुच्यते सर्वकिविवषैः। हिसापराश्च ये केचिये च नास्तिकवृत्तयः। लोभमोहसमायुक्तास्ते वै निरयगामिनः ॥ ४ आशीर्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः तेऽस्मिह्होके प्रमोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः कुर्वते ये तु कर्माणि अद्धाना विपाश्चितः। अनाशीर्योगसंयुक्तास्ते घीराः साधुदार्शेनः अतः परं प्रवक्ष्यामि सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्यथा। संयोगो विषयोगश्च तन्निबोधत सत्तमाः॥ ७ विषयो विषयित्वं च सम्बन्धोऽयमिहोच्यते विषयी पुरुषों नित्यं ,सत्त्वं च विषयः स्मृतः

व्याख्यातं पूर्वकल्पेन मशकोदुम्बरं यथा। भुज्यमानं न जानीते नित्यं सत्त्वमचेतनम्। यस्त्वेवं तं विजानिते यो भुंके यश्च भुज्यते९

> नित्यं द्वन्द्वसमायुक्तं सत्त्वमाहुर्मनीषिणः। निर्द्वन्द्वो निष्कलो नित्यः

क्षेत्रक्षे निर्गुणात्मकः॥ १० समं संज्ञानुगश्चैव स सर्वत्र टयवस्थितः। उपभुक्ते सदा सत्त्वमपः पुष्करपर्णवत्॥ ११ सर्वेरिप गुणैर्विद्वान् व्यतिषक्तो न लिप्यते। जलविन्दुर्यथा लोलः पित्रनीपत्रसंस्थितः॥ प्रवमेवाप्यसंयुक्तः पुरुषः स्यान्न संद्यायः। द्रव्यमात्रमभूत्सत्त्वं पुरुषस्यति निश्चयः॥१३ यथा द्रव्यं च कर्ता च संयोगोप्यनयोस्तथा। यथा प्रदीपमादाय कश्चित्तमसि गच्छति। तथा सत्त्वप्रदीपन गच्छन्ति प्रमेषिणः॥१४ यावद्रव्यं गुणस्तावत्प्रदीपः संप्रकादाते। श्लीणे द्रव्यं गुणे ज्योतिरन्तर्थानाय गच्छति

400

पृष्टेष्वेतेषु पक्षेषु यद्धेयमुपादेयं च तत्तंक्षेपेणाह—हन्त च इति ॥ १ ॥ विषयविषयिमावो घटचळुषोरिव न केवलं प्रकाश्यप्रकाशकमावः आपि तु भोज्यमोक्त्रभावोण्यस्तीत्याह—ट्याख्यातामिति सार्थेन । उदुंबरवत्सत्त्वं स्वात्मानं भोक्तारं च न वोति भोक्ता तु मशकवदुभयं वेतीत्यर्थः । यो विजानीते स क्षेत्रज्ञ इत्युक्तरेणान्वयः ॥ ९ ॥ सत्त्वपुक्तयोः संवंधस्याध्यासिकत्वमाह—वित्यामिति । नित्यं सर्वदा सत्त्वं द्वंद्दैः सुखदुःखादिपरिणामैर्युक्तं गुणात्मकत्वात्सुखदुःख-मोहात्मकं संहतं च तद्विपरीतत्वात् निर्देदः नित्यः निष्कलो निर्गुण्य पुरुषः अतस्तयोविषमस्वभावत्वान्न जतुकाष्ठादिवत् संवंधो युज्यते । यथोक्तं—

निःसंगस्य ससंगेन कूटस्थस्य विकारिणा । आत्मनोष्टनात्मना योगो वास्तवो नोप्रपद्यते ॥ इति ॥ ९० ॥ क्यं तिहं तयोविषयविषयिभावसंबंध उक्त इत्याह-सममिति । यथा सर्वर्त्रं स्वप्नमायेंद्रजाल-रज्जरगादौ अध्यस्तं अधिष्ठानेन समं तुल्यं तदावरकमित्यर्थः आधिष्ठानं वाध्यस्तसंज्ञानुगतं तत्र स्वकीयसत्ता स्फूर्तिसमर्प-कत्या तदीयां संज्ञामनुसरत् हत्यते तथा सन्तं पुरुषेण समं

सत्त्वसंज्ञानुगतः पुरुषः उपभुंके तत्र दष्टांतः-अप इति । यथा पुष्करपर्णे अद्भिरसंसक्तमपि अपोः भुंक्ते तााभिस्तस्याप्याय-नात् । एवं सत्त्वेनावृतः पुरुषः सत्त्वसमानत्वं गतः सत्त्व-धर्मान् आत्मन्यभिमन्वानः सत्त्वं भुंके तथा वैवं कृटस्थ-विकारिणोरपि पुंप्रकृत्योराध्यासिकः संबंध उपपादित्ये अवति ॥ ११ ॥ प्रकारान्तरेण दृष्टान्तं विवृणोति सर्वेरिति ॥ १२ ॥ समत्वमुपपादयति—एवमिति । सर्पेण रज्जु-रिव सत्त्वेन असंयुक्तोऽपि पुरुषः स इति निश्चितमेव। तथापि सत्त्वं पुरुषश्च उभयं मिलित्वा द्रव्यमात्रं सत्त्वमात्रम-भत् । यथा रज्जुभुजंगौ मिलित्वा भुजंगमात्रं भवति तद्वत् इति निश्वयः। इदमेव तत्त्वं कल्पनान्तरं तु भ्रान्तिमात्रमिति भावः ॥१३॥ इदमेव द्वयोः सत्त्वमात्रत्वमनुस्त्य सत्त्वमे-वात्मेति मन्यमाना बौद्धाः पुरुषमपलपंति तत्प्राह-यथोते। सत्त्वं परुषश्चेत्युभयं यथा द्रव्यमात्रमभूत्रथा द्रव्यं इदमर्थः कत्तीहमर्थः तयोः संयोगो दर्शनं चैति कृत्स्ना त्रियुट्यपि द्रव्यमभूदित्यर्थः । कुतस्तर्हि द्रव्यात्पुरुषस्य पृथक्त्वमत आह - प्रदीपेति । यथा दीपेनैव दीपमन्यं च जानन्ति एवं सत्त्वस्य परिणामविशेषेण विद्याख्येन सत्त्वं पुरुषं च प्रथक जानीयादित्यर्थः ॥१४॥ द्रव्यं तैलं गुणो वर्तिः १५

व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं पुरुषो व्यक्त इष्यते। एतद्विपा विजानीत हन्त भूयो ब्रवीमि वः सहस्रेणापि दुर्मेघा न बुद्धिमधिगच्छिति। चतुर्थेनाप्यथांशेन बुद्धिमान् सुखमेधते॥ १७ एवं धर्मस्य विश्वेयं संसाधनमुपायतः। उपायशो हि मेघावी सुखमत्यन्तमश्रुते॥ १८ यथाऽध्वानमपाथेयः प्रपन्नो मनुजः कचित्। क्केरोन याति महता विनश्येदन्तरापि च १९ तथा कर्मस विश्वेयं फलं भवति वा न वा। पुरुषस्यात्मनिःश्रेयः द्युभाद्यभनिद्दीनम्॥२० यथा च दीर्घमध्वानं पद्ध्यामेव प्रपद्यते। अदृष्टपूर्वे सहसा तत्त्वद्द्यनवर्जितः ॥ तमेव च यथाऽध्वानं रथेनेहाञ्गामिना। गच्छत्यश्वप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमतां गतिः॥ २२ ऊर्ध्व पर्वतमारुद्य नान्ववेक्षेत भूतलम् । रथेन रथिनं पश्य क्लिश्यमानमचेतनम् ॥ २३. यावद्रथपथस्तावद्रथेन स तु गच्छति। श्लीणे रथपदे विद्वान् रथमुत्सुज्य गच्छति ॥ पवं गच्छाति मेधावी तत्त्वयोग्विधानवित्। परिकाय गुणक्य उत्तरादुत्तरोंत्तरम् ॥ यथाणवं महाघोरमञ्जवः संप्रगाहते।

वाह्यामेव संमोहाद्वधं वाञ्छत्यसंशयम्॥ नावा चापि यथा प्राज्ञो विभागज्ञः खरित्रया अश्रान्तः सिछिले गच्छेच्छीवं सन्तरते हृदम् तीर्णो गच्छेत्परं पारं नावसत्स्रज्य निर्ममः। ट्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा रथपदातिनोः २८ स्नेहात्संमोहमापन्नो नावि दाशो यथा तथा ममत्वेनाभिभूतः संस्तत्रैव परिवर्तते॥ नावं न शक्यभारुहा स्थले विपरिवर्तितम्। त्थैव रथमारुद्य नाप्तु चर्या विधीयते॥ ३० एवं कर्मकृतं चित्रं विषयस्थं पृथक् पृथक । यथा कर्म कृतं छोके तथैता नुपपद्यते ॥ ३१ यन्नैव गन्धिनो रस्यं न रूपस्पर्शशब्दवत्। मन्यन्ते मुनयो बुद्ध्या तत्प्रधानं प्रचक्षते ३२ तत्र प्रधानमञ्यक्तमञ्यक्तस्य गुणो महान्। महत्प्रधानभूतस्य गुणोऽहङ्कार एव च॥ ३३ अहङ्कारात् संभूतो महाभूतकृतो गुणः। प्रथक्तवेन हि भूतानां विषया वै गुणाः समृताः बीजधर्मे तथा व्यक्तं प्रसवातमक्रमेव च। वीजधर्मा महानात्मा प्रसवश्चेति नः श्रुतंस् ॥ वीजधर्मस्त्वहङ्कारः ध्रसवश्च पुनः पुनः। वीजप्रसवधर्माणि महाभूतानि पञ्च वै ॥ ३६

दार्षोतिकमाह—व्यक्त इति । यथा तैलवर्तिभ्यामवष्टव्यो दीप आत्मानं भवनाकाशं च व्याप्नोति तदभावे त स्वयमेवांतर्धीयते न तु भवनाकाशः एवं कर्मावष्टव्यः सत्त्व-गुणश्चरमवृत्तिरूपोऽभिव्यक्तः सन् स्वं च पुरुषं च पृथग-वभासयति कर्मीपरमे तु:स्वयमेवान्तर्धायते पुरुषातु अञ्यक्तः समाधिसुषुप्रिसुखसाक्षी केवल इष्यते ॥ १६ ॥ कर्मस ज्ञान-साधनेषु आत्मानि चित्ते श्रेयोविषये शुभाशुभदृष्टान्तः पूर्णे पुण्यपापे यः पूर्णे योगमाप्नोति अल्पपुण्यस्त्वंतरा भ्रियते इति मानः ॥ २० ॥ यथा चेति । शास्त्ररथेनैव संसाराध्वाति-लंघनीय इति भावः ॥२१॥ ऊर्ध्वमिति । परं पदमारुह्य शास्त्रमपि त्याज्यामिति भावः ॥२३॥ यावदिति । चित-शुद्धिपंर्यंतं विधिशास्रकेंकर्यं ततस्तु योगतत्त्वं जानन् उत्तरोत्तरं हंसं परमहंसं वाऽऽश्रमं सम्यगवबुच्य गच्छोदित्यर्थः॥२४॥ आचार्यरूपां नावं श्रयेदित्याह त्रिभिः - यथोति ॥ २६॥ स्वरित्रया शोभनानि अरित्राणि केनिपातनानि यस्यां तया ॥२७॥तीर्ण इति । समावृतवत् निदिध्यासनार्थी ग्रहमपि त्यजेदिति भावः । तावद्वर्षं सेवेत यावद्योगारूढो न भवति रथामेव पर्वतारूढ इति पूर्वदृष्टान्तं स्मार्याते - द्याख्या-

तमिति । पदातिदृष्टान्तोऽपि गुर्वभावे मार्गप्राप्तिरेव न भवतीत्यत्र वोध्यः ॥ २८ ॥ स्नेहादिति । नात्यन्तं गुरावेव स्थेयं सति ध्यानयोग्यत्वे इति भावः ॥ २९॥ नावमिति । कर्माधिकारिणा योगो योगाधिकारिणा च कर्म नानुष्ठातुं युक्तं इति भावः ॥ ३० ॥ कर्मकृतं कर्म-फलं चित्रं नानाविधं विषयस्थं प्रथक् पृथक् एकमेव कर्म गृहस्थस्य श्वाच्यं परिवाजकस्य पातित्यहेतुः एवं व्यतिरेकोऽपि त्रेयः विषय आश्रमस्तत्स्थं एतान्कर्तन् ॥ ३१ ॥ एवं ज्ञानसाधनान्युक्त्वा ज्ञेयमाह-यदिति । गन्यि गन्यवत रस्यं रसवत् ॥ ३२ ॥ गुणः कार्ये महद्र्पं यत्प्रधानभूतं प्रधानकार्यं तस्यापि गुणोऽहङ्कारः ॥ ३३ ॥ महाभूतकृतः वियदादिरूपत्वेन कल्पितः तेषां गुणास्तु विषयाः शब्दादय एव ।। ३४ ।। बीजधर्मत्वं कारणत्वं प्रसवाताकत्वं कार्य-रूपत्वं जीवेति पाठेपि जीवतो धान्सादेरेव धर्मी बीजत्वं न तु भर्जितव्यान्यादेरिति स एवार्थः । यद्यपि तेषां मते अन्य-क्तस्य बीजत्वमेवास्ति न तु कार्यत्वं तथापि अद्वैतश्रुतिविरो-थात्तदुपेक्ष्यामिति भावः ॥ ३५ ॥ पुनःपुनरिति हाष्टसृष्टि-रुका ॥ ३६ ॥

वीजधर्मिण इत्याहुः प्रसर्वं च प्रकुर्वते । विशेषाः पञ्चभूतानां तेषां चित्तं विशेषणम् तत्रैकगुणमाकाशं द्विगुणो वायुक्चयते। त्रिगुणं ज्योतिरित्याहुरापश्चापि चंतुर्गुणाः॥ पृथ्वी पञ्च गुणा क्षेया चरस्यावरसंकुला। सर्वभूतकरी देवी शुमाशुमनिदर्शिनी॥ ३९ शब्दः स्पर्शस्तर्था रूपं रसी ग्रन्थश्च पञ्चमः। पते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेसा द्विजसत्तमाः॥ ४० पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः। तस्य गन्धस्य वक्ष्यादि विस्तरेण बहून्गुणान् इष्टशानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा। निर्द्वारी संहतः स्निग्धों कश्लो विश्वद एव जा। पवं दशविधो क्षेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत । शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं द्रवश्चापां गुणाः स्वृताः रसञ्चानं तु वश्यामि रसस्तु बहुधा स्मृतः। मधुरोऽम्लः कटुास्तिक्तः कषायो लवणस्तथा एवं षड्डिघविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः। शब्दः स्पर्शस्तथा कपं त्रिगुणं ज्योतिरुज्यते॥ ज्योतिषश्च गुणो रूपं रूपं च बहुधा स्मृतम् शुक्कं कृष्णं तथा रक्तं नीलं पीतारुणं तथा ४६ इसं दीर्घ कुशं स्थूलं चंतुरसं तु वृत्तवत्।

एवं द्वाद्शविस्तारं तेजसो रूपमुन्यते ॥ ४७ विश्वेयं ब्राह्मणैर्वृद्धैर्धभैश्वेः सत्यवादिभिः। शब्द्स्पर्शीं च विश्वेयौ द्विगुणो वायुरुच्यते ४८ वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा समृतः रूक्षः शीतस्तथैवोष्णः स्निन्धो विशद एव च

कठिनश्चिक्कणः ऋश्णः पिच्छिलो दारुणो मृदुः। एवं द्वादशविस्तारो

वायव्यो गुण उच्यते ॥ ५०
विधिवद्वाह्मणैः सिद्धैर्धर्महैस्तत्त्वद्दिभिः ५१
तत्रैकगुणमाकाद्यां शब्द इत्येव च स्तृतः ।
तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहुनगुणान्
षड्जर्षमः स गान्धारो मध्यमः पश्चमस्तथा ।
स्वश्चानिष्ठशब्दश्च संहृतः प्रविभागवान् ५३
एवं दशविधो ह्रेयः शब्द आकाशसम्भवः ।
आकाशमुत्तमं भूतमहङ्कारस्ततः परः ॥ ५४
अहङ्कारात्परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा ततः परः ॥ ५५
परापरह्यो भूतानां विधिन्नः सर्वकर्मणाम् ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा गच्छत्यात्मानमव्ययम् ५६

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे पश्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५०॥

48

ब्रह्मोवाच । सूतानामथ पञ्चानां यथैषामीश्वरं मनः। नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मन एव च १

अधिष्ठाता मनो नित्यं भूतानां महतां तथा। बुद्धिरैश्वर्यमाचष्टे क्षेत्रज्ञश्च स उच्यते॥ २

बीजधर्मिण इति तामेवापपादयति । विशेषाः शब्दाद्यः प्रसनं प्रकुर्वते भोगकाले कार्यरूपेण उपस्थिता अपि संस्काररूपेण कालान्तरे भोगं दातुं कारणात्मनाऽवतिष्ठन्ते । अत एते कारणरूपाथ कार्यं सर्वदा क्वर्यन्ति पूर्वेषां मृद्धटन्यायेन कार्यकारणमावः । विशेषाणां दु बीजाङ्करन्यायेननिति भेदः । तेषां विशेषाणामपि विशेषणं व्यावर्तकं चित्तनेव । चित्त एव विशेषाः सर्वे सन्ति न बाहिस्टिर्थः ॥३०॥ तत्रैकपुणमिन्यादिप्रन्थो ब्याख्यातो मोक्षधमेषु स्पष्टार्थथ ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहामारते आश्वभिविक पर्वाण नेलकन्येथे मास्तमावदीपे पंचाशतमोऽध्यायः ॥ ५०॥

५१

विशेषाः पश्चभूतानामित्यत्र स्त्रितां सकलशास्त्रदस्यमृतां दृष्टिस्टिं प्रपंचयति भूतानामित्यादिना ।
नियमे संहारे विसर्गे उत्पत्तौ च भूतानां मन एव ईश्वरं
समर्थे यथा तथा वक्ष्यत इति शेषः। भूतात्मा स्थितिकालेऽपि
मन एव भूतानामात्मा स्वरूपं कनकमिव कुण्डलादेः ॥१॥
आधिष्टाता निनित्तकारणमपि कुलालादिस्थानीयं मन एव
क्षेत्रशो जीवोऽपि मन एव एवं मनस ऐश्वर्यं बुद्धिविवेकना
प्रजैव आचिष्टे स्वप्रतीतिप्राद्धं मनस ऐश्वर्यमित्यर्थः॥ २ ॥

80

इन्द्रियाणि मनो युंके सद्ध्वानिव सार्थिः । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः क्षेत्रज्ञे युज्यते सद् ३ महद्ध्वसमायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथम् । समारुह्य स भृतात्मा समन्तात्परिधावति ४ इन्द्रियत्रामसंयुक्तो मनःसार्थिरेव च । बुद्धिसंयमनो नित्यं महान्त्रह्ममयो रथः ॥ ५ पवं यो वेत्ति विद्वान्वे सद् ब्रह्ममयं रथम् । स धीरः सर्वभृतेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ६ अध्यक्तादि विशेषान्तं सह स्थावरजङ्गमम् । सूर्यचन्द्रमाछोकं प्रहनक्षत्रमण्डितम् ॥ ७ नदीपर्वतजालैश्च सर्वतः परिभृषितम् । विविधामिस्तथा चाद्धिः सत्तं समलंकृतम् आर्जावं सर्वभृतानां सर्वप्राणभृतां गतिः । पत्रद्रह्मयनं नित्यं तस्मिश्चरति क्षेत्रवित् ॥ ९

लोकेऽस्मिन्यानि, सत्वानि •

त्रसानि स्थावराणि च ।

तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते

पश्चाद्धृतकृता गुणाः ।

गुणेभ्यः पश्चभूतानि

एष भूतसमुच्छ्यः ॥

देवा मनुष्या गन्धर्वाः

पिशाचासुरराक्षसाः ।

सर्वे समावतः सृष्टा न क्रियाभ्यों न कारणात ॥ 38 एते विश्वसूजो विप्रा जांयन्तीह पुनः पुनः। तेभ्यः प्रस्तास्तेष्वेव महाभूतेषु पञ्चसु। प्रलीयन्ते यथाकाल-मूर्मयः सागरे यथा॥ 83 विश्वसुग्भ्यस्तु भूतेभ्यो महाभूतास्तुं 'सर्वशः। भूतेभ्यश्चापि पञ्चभ्यो मुक्तो गच्छेत्परां गतिभ ॥ 83 प्रजापतिरिदं सर्वं मनसैवास्जलपुः। तथैव देवानुषयस्तपसा प्रतिपेदिरे॥ 88 तपस्थानुपूर्व्येण फलमुलाशिनस्तथा। त्रैलोक्यं तपसा सिद्धाः पश्यंतीह समाहिताः औषधान्यगदादीनि नानाविद्याश्च सर्वज्ञः। तपसैव प्रसिद्धान्ति तपोमुळं हि साधनम्१६ यहरापं दुराम्नायं दुराधर्षं दुरन्वयम्। तत्सर्वं तपसा साध्यं 'तपो हि दुरतिक्रमम्'॥ सरापो ब्रह्महा स्तेयी भूणहा गुरुतलपगः। तपसैव सुतप्तेन मुच्यते किव्विषात्ततः॥ १८

मनस ऐश्वर्यं योगैकगम्यामिति तद्धिगमार्थं योगमाह-इन्द्रियाणीति । मनः कर्तृ युंक्ते प्रयुंक्ते । आत्मोन्द्रय-मनोयुक्तं भोक्रेति श्रुतिं व्याचरे-इन्द्रियाणीति। आत्मण्यस्य प्रतिपदं बुद्धिपदं भोक्तित्यस्य प्रतिपदं क्षेत्रज्ञ इति ॥ ३ ॥ महान्तः इन्द्रियाश्वास्तैः समायुक्तं, बुद्धचा सा-रिथभूतया संयमनं निप्रहो यस्य तं, रथं ब्रह्ममयं कारण-विकारभूतं शरीरस्थम् । भूतात्मा देहामिमानी, सर्वतः सुख-लिप्सुर्घावति ॥ ४ ॥ अयमेव स्य इन्द्रियप्रामेण वशीकृतेन संयुक्तः सम्यक् समाहितः । मनसा च सारथिना संयुक्तः बुद्धिसंयमनः बुद्धिप्रतोदश्चेन्महान् भवति । बहिर्मुखानीन्द्रि-यवुद्धिमनांसि आत्मनो जीवत्वमापादयान्ति अन्तर्मखानि त्वस्य ब्रह्ममयत्वं आविष्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५॥ एवं निमा-ह्यत्वेन यो वोत्ति वेद धीरो ध्यानशीलः ॥ ६ ॥ अव्यक्ता-बात्मके ब्रह्मवनेऽस्मिन् चेतनः संचरतीत्याह-अठयक्तेति त्रिभि: ॥७ ॥ अस्मिँ होके आत्मलोके अप्रे निमेषमात्रेण स्थावरादिकं बाह्यं सर्वे लीयते । नेत्रानिमीलनमात्रेण भूतानि प्रलीयन्ते दृष्टिसृष्ट्यिषकारादित्यर्थः । तद्नन्तरं भूतकृताः गुणाः शब्दादयो लीयन्ते नेत्रवत् श्रोत्रादीनामपि गुरूक्त-

युक्त्या निर्मालने छृते सतीत्यर्थः। गुणेभ्यः लीनेभ्योऽनन्तरं पद्मभूतानि स्क्ष्मदेहारंभकाणि प्रलीयन्ते स्थूलानां प्रत्या-हारणेव संहृतत्वात्। एव देहृद्वयस्पो भृततसमुच्छ्र्य इति पद्मभूतानीत्यस्य व्याख्या भूतानां लये तु निर्विशेषचिन्मा-त्रेणेव रूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः। सार्घश्लोकः॥ १०॥ देवा-दयः स्वाप्रदेवादिवत्स्वभावत एव उत्पन्नाः न यज्ञादिना नापि ब्रह्मादिवत्स्वभावत एव उत्पन्नाः न यज्ञादिना नापि ब्रह्मादिवत्स्वभावत एव उत्पन्नाः न यज्ञादिना नापि ब्रह्मादिनत्याह—देवा इति ॥ ११॥ विश्वस्जो मरीच्यादयोपि भौतिकत्वाङ्कृतलये लीयन्त इत्याह—एत इति सार्धेन॥ १२॥ विश्वस्यम्यः स्थूलभूतेभ्यः परे महाभूताः स्क्ष्मभूतानि तेभ्योऽपि परां गर्ति मुक्तो गच्छेत्। पाठान्तरे भूतानां यो विश्वस्क् विराट् सः स्वोपादानभू-तानि महाभूतानि प्रति गच्छतीति स एवार्थः॥ १३॥

मनसश्चिन्द्रियाणां च ऐकाय्यं परमं तपः ।, इत्युक्तळक्षणतपोवलेन सर्वे मनसैव च् स्टज्यत इत्याह— प्रजापतिरित्यादिना ॥ १४ ॥ तपसः संकल्पस्य आनुपूर्व्येण कमेण समाहिताः समाधियुक्ताः ॥ १५ ॥ दुरापं इन्द्रपदादि दुराम्नायं वेदादि दुराधर्षे वह्नथादि दुरन्वयं असमाधियं महाप्रलयादि ॥ १७॥ मनुष्याः पितरो देवाः पशवो मृगपक्षिणः । यानि चान्यानि भूतानि

50

त्रसानि स्थावराणि च ॥ १९ तपःपरायणा नित्यं सिद्ध्यन्ते तपसा सदा । तथैव तपसा देवा महामाया दिवं गताः २० आशीर्युक्तानि कौर्माणि कुर्वते ये त्वतिद्दिताः। अहङ्कारसमायुक्तास्ते सकाशे प्रजापतेः ॥ २१ व्यानयोगेन शुद्धेन निर्ममा निरहंकृताः । आप्नवन्ति महात्मानोः महान्तं लोकमुत्तमम् व्यानयोगमुपागम्य प्रसन्नमतयः सदा । सुंखोपचयमञ्यक्तं प्रविशन्त्यात्मवित्तमाः॥२३ व्यानयोगादुपागम्य निर्ममा निरहङ्कृताः । अञ्चलं प्रविशन्तीह महतां लोकमुत्तमम् २४

अध्यक्तादेव सम्भूतः समसंशां गतः पुनः। तमोरजोभ्यां निर्मुक्तः

सत्वमास्राय केवलम् ॥ २५ निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्व स्जाति निष्कलम् स्रोत्रक्षः इति तं विद्याद्यस्तं वेद स वेद्वित २६ चित्तं चित्तादुपागम्य ग्रीनिरासीत संयतः । यश्चितं तन्मयो वश्यं गुह्यमेतत्सनातनम्॥२७ व्यव्यक्तादिविशोषान्तमविद्यलक्षणं स्मृतम् ।

निवोधत तथा हीदं गुणैर्छक्षणमित्युत ॥ २८ द्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् । ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् २९ कर्म केचित्प्रशंसन्ति मन्दबुद्धिरता नराः। ये त बुद्धा महात्मानो न प्रशंसान्त कर्म ते॥ कर्मणा जायते जन्तुर्मृतिंगान्षोडशात्मकः। पुरुषं ग्रसते विद्या तङ्गाद्यमभृताशिनाम् ॥ ३१ तस्मात्कर्मसु निःस्नेहा ये केचित्पारदर्शिनः। विद्यामयोऽयं पुरुषो न तु कर्ममयः स्मृतः॥३२ य पवममृतं नित्यमग्राह्यं शश्वद्क्षरम्। वश्यातमानमसंक्षिष्टं यो वेद न मृतो भवेत ॥ अपूर्वमक्कृतं नित्यं य एनमविचारिणम्। य प्रवं विन्देदातमानमग्राह्यमस्तारानम् । अब्राह्योऽसृतो भवति स एभिः कारणैर्ध्रुवः॥ आयोज्य सर्वसंस्कारान्संयस्यात्मानमात्मनि स तद्रह्म ग्रुमं वेत्ति यस्माद्भूयो न विद्यते ३५ प्रसादे चैव सत्त्वस्य प्रसादं समवाप्रयात्। लक्षणं हि प्रसादस्य यथा स्यात्स्वप्तद्र्शनम्॥ गतिरेषा तु मुक्तानां ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः। प्रवृत्तयश्च याः सर्वाः पश्यान्त परिणामजाः एषा गतिर्विरक्तानामेष धर्मः सनातनः। एषा ज्ञानवतां प्राप्तिरेतदृत्तमनिन्दितम् ॥ ३८

सुखोपचयं लौकिकानां सुखानां उपचयो गृद्धि-र्थस्मातं सुखोपचयं अखण्डमानन्दं एतस्यैवानंदस्या-न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतिप्रसिद्धम् ॥ २३ ॥ उपागम्य परात्रत्य पूर्णे ध्यानयोगमप्राप्य ये स्त्रियन्ते ते प्रकृतिलीना भवन्तीति ॥ २४ ॥ समसंज्ञां गतः स्वयम-व्यक्तत्वं प्राप्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥ यः कारणत्वं प्राप्तः सर्वे सजित तमेव निष्कलं क्षेत्रज्ञं ईश्वरमिति विद्यात् ॥ २६ ॥ चित्तं सम्यग्ज्ञानं चिती संज्ञान इत्यस्माद्भावे निष्ठा । चित्तान्मनसा हेतुना उपागम्य प्राप्य संयतः सततं आसीत ततश्च यचित्तस्तन्मयो भवति कीटकर्मृगन्यायेन यदूपं भावयति तदेवायं भवतीत्यर्थः (मन इति पाठे यिनतं तदेव ईश्वरस्तद्भाव्यं दातुं समर्थ इत्यर्थः) ॥२७॥ तत्र हानार्थमाह-अटयकादीति । यत्किविनमदीयत्वेन कल्पितं तत्सर्वमविद्या अतो निष्कलमात्मानर्मेव ध्यायेदि-त्यक्षे ॥२८॥ षोडशात्मकः पञ्चमहामूतानि एकादशानिका-राश्च तदात्मकः तमेव षोडशात्मकं पुरुषं विद्या प्रसते तदेव

च प्राह्मं उपादेयं अमृतं देनतादिशेषं अश्रान्ति तेऽमृताशिनस्तेषां आशिताशिताभिति पाठे तृहानामिष तृष्टिक्स्म्
॥ ३१ ॥ शश्वदक्षरं सर्वदा अपचयहींनं वर्यात्मा जितचितः असंश्विष्ठं असंगम् ॥३३॥ अपूर्वं मानान्तरानवगतं अकृतं अकृतिमं अविचारिणं कृटस्यं अपराजितामिति
पाठान्तरे स्पष्टोऽर्थः । अमृताशनं ईश्वरप्रासस्तुरीय इति श्वतेः
ईश्वरस्थापि संहर्तारं एभिर्वक्ष्यमाणेः । सार्थः ॥ ३४ ॥
चेतसः संस्कारा मैन्यादयस्तान् आयोज्य दढान् कृत्वा
आत्मानं चितं आत्मानि हृदयपुंडरीके संयम्य निरुध्य
॥ ३५ ॥ प्रसादे नैर्मल्ये प्रसादं शान्ति वित्तप्रसादस्य लक्षणं
तु यथा स्वप्ने देहासंगेनावस्थानमस्ति तथा यदा योगयुक्त्या
चित्तं बहिःसंशाश्चन्यमन्तः प्रचारि भवति तदेव प्रसाद्चिह्म्
॥ ३६ ॥ एषा प्रसाद्ख्पा गातिर्मार्गः प्रवर्तन्ते ताः प्रवृत्यः
नैकालिकाः पदार्थास्तान्परिणामजान् अतीताननागतांश्वाञ्च
परयन्ति योगिनः ॥ ३७ ॥

समेन सर्वभूतेषु निःस्पृहेण निराशिषा। शक्या गतिरियं गन्तुं सर्वत्र समद्शिंवा ३९ पतदः सर्वमाख्यातं मया विप्रविसत्तमाः। एवमाचरत क्षिप्रं ततः सिद्धिमवाप्स्यथ ४० गुरुरुवाच।

इत्युक्तास्ते तु मुनयो गुरुणा ब्रह्मणा तथा। कृतवन्तो महात्मानस्ततो लोकमवामुवन् ४१ त्वमप्येतन्महाभाग मयोक्तं ब्रह्मणो वचः। सम्यगाचर शुद्धात्मंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि॥ वासुदेव उवाच।

इत्युक्तः स तदा शिष्यो गुरुणा धर्ममुत्तमम् चकार सर्व कीन्तेय ततो मोक्षमवाप्तवान्॥ कृतकृत्यश्च स तदा शिष्यः कुरुकुलोद्वह। तत्पदं समनुप्राप्तो यत्र गत्वा न शोचित ॥४४ अर्जुन उवाच।

को न्वसौ ब्राह्मणः कृष्ण कश्च शिष्यो जनार्दन

वासुदेव उवाच।

अहं गुरुर्महाबाहो मनः शिष्यं च विद्धि मे। त्वत्प्रीत्यां गुहामेतच कथितं ते धनञ्जय॥ ४६ मिय चर्रेस्ति ते पीतिर्नित्यं कुरुकुलोद्वह । अध्यात्ममेत्रच्छुत्वा त्कं सम्यगाचर सुव्रतक्ष्ण ततस्त्वं सम्यगाचीणें धर्मेऽस्मिन्नरिकर्षण। सर्वपापविनिर्भुक्तो मोक्षं प्राप्स्यसि केवलम्

पूर्वमण्येतदेवोक्तं युद्धकाल उपस्थिते। मया तव महाबाहो तस्मादत्र मनः कुरु ॥ ४९ मया तु भरतश्रेष्ठ चिरदृष्टः पिता प्रभुः। तमहं द्रष्ट्रमिच्छामि संमते तव फाल्गुन ॥५० वैशम्पायन उवाच।

इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्युवाच धनञ्जयः। गच्छावो नगरं कृष्ण गजसाह्वयमद्य वै ॥ ५१ समेल तत्र राजानं धर्मातमानं युधिष्ठिरम्। श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वै तत्त्वमाचक्ष्व मे विभो ४५ िसमनुज्ञाप्य राजानं खां पुरीं यातुमहिस ५२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१॥

गुरुशिष्यसंवादः समाप्तः।

वैशम्पायन उवाच। ततोभ्यनोदयत्कृष्णो युज्यतामिति दारुकम् सुद्धर्तादिव चाचष्ट युक्तामित्येव दारुकः॥ तथैव चानुयात्रादि चोद्यामास पाण्डवः। सज्जयध्वं प्रयास्यामो नगरं गजसाह्वयम् इत्युक्ताः सैनिकास्ते तु सर्ज्ञीभूता विशाम्पते। आचल्युः सज्जमित्येवं पार्थायामिततेजसे ३ ततस्ती रथमास्थाय प्रयाती कृष्णपाण्डची। विकुर्वाणौ कथाश्चित्राः प्रीयमाणौ विशाम्पते

रथस्यं तु महातेजा वासुदेवं धनञ्जयः। पुनरेवाब्रवीद्वाक्यमिदं भरतसत्तम ॥ त्वत्प्रसादाज्जयः प्राप्तो राज्ञा वृष्णिकुलोद्वह । नियताः शत्रवञ्चापि प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ६ नाथवन्तश्च भवता पाण्डवा मधुसुद्न । भवन्तं प्रवमासाद्य तीणीः स्म कुरुसागरम् विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसत्तम । तथा त्वामभिजानामि यथा चाहं भवान्मतः ८

अहामिति । अहं क्षेत्रज्ञो गुरुः मनोमदीयं मया बोधनीयं एतेन आत्मनो गुरुरात्मैवें खुक्तं भवति ॥ ४६ ॥ सम्यगाचर यमानियमादिनिष्ठी भव॥४७॥ केंवलमिति कम-मुक्तिव्याद्वतिः ॥ ४८ ॥ प्रागुक्तं स्मारयति अस्य च तस्य च एकवाक्यतां कारियतुम् - पूर्विमिति ॥ ४९ ॥ कथाम-नुसंघते मया त्वित्यादिना ॥ ५० ॥ इति श्रीमहा-

भारते आश्वमेधिके पर्वाण नैलकण्ठीय भारतभावदीपे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५१॥

तत इति । स्थ इति स्थामीति चार्धद्वयोपि शेषः ॥ १ ॥ विश्वकर्मन्नित्यादिना स्वबोधमाविष्करोति ॥ ८ ॥

रवत्तेजःसम्भवो नित्यं भूतात्मा मधुसूदन। रतिः कीडामयी तुभ्यं माया ते रोदसी विश्वो त्विय सर्वमिदं विश्वं यदिदं स्थाणु जङ्गमम्। त्वं हि सर्वे विक्ररूषे भूतग्रामं चतुंविंधम् १० प्राधिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव मध्यद्व । हसितं तेऽमला ज्योत्सा ऋतवश्चेन्द्रियाणि ते प्राणो वायुः सततगः क्रोधो सृत्युः सनातनः प्रसादे चापि पद्मा श्रीनित्यं त्विय महामते॥ रितरति ध्रितः क्षान्तिमतिः कान्तिश्रराचरं त्वमेवेह युगान्तेषु निर्धंनं प्रोच्यसेऽनघ ॥ १३ हर्दार्घेणापि कालेन न ते शक्या गुणा मया। आत्मा च परमात्मा च नमस्ते नलिनेक्षण ॥ विदितों में सुदुर्घर्ष नारदाहेवलात्तथा। क्रष्णद्वैपायनाञ्चव तथा क्रुरुपितामहात्॥ १५ त्वाय सर्व समासक्तं त्वमेवैको जनेश्वरः। यञ्चानुप्रहसंयुक्तमेतदुक्तं त्वयाऽनघ॥ पतत्सर्वमहं सम्यगाचरिष्ये जनार्दन। इदं चाद्भुतमत्यन्तं कृतमस्मित्रयेष्सया ॥१७ यत्पापो निहतः संख्ये कौरत्यो धृतराष्ट्रजः। त्वया दग्धं हि तत्सैन्यं मया विजितमाहवे मवता तत्कृतं कर्म यैनावाप्तो जयो मया। दुर्योधनस्य संग्रामे तव बुद्धिपराक्रमैः॥ १० कर्णस्य च वघोपायो युधावत्सम्प्रदर्शितः। सैन्धवस्य च पापस्य भूरिश्रवस एव च २० अहं च प्रीयमाणेन त्वया देवाकिनन्दन। यदुक्तस्तत्करिष्यामि न हि मेऽत्र विचारणा॥ राजानं च समासाद्य धर्मात्मानं युधिष्टिरम् चोदयिष्यामि धर्मज्ञ गमनार्थे तवानघ ॥ २२ रुचितं हि ममैतत्ते द्वारकागमनं प्रभो। अचिरादेव द्रष्टा त्वं मातुलं मे जनार्दन ॥ २३ बलदेवं च दुर्घर्षे तथाऽन्यान्वाष्णपुङ्गवान्। एवं सम्भाषमाणां तौ प्राप्ती वारणसाह्वयम् तथा विविशतुश्रोभौ सम्प्रहृष्ट्रनराकुलम्। तौ गत्वा धृतराष्ट्रस्य गृहं शक्रगृहोपमम् ॥ २५ ददशाते महाराज धृतराष्ट्रं जनेश्वरम्। विद्रं च महाबुद्धि राजानं च युधिष्ठिरम्॥ भीमसेनं च दुर्धर्ष माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ।

गान्धारों च महाप्रज्ञां पृथां कृष्णां च भामिनीं सुभद्राधाश्च ताः सर्वा भरतानां स्त्रियस्तथा॥ ददशाते स्त्रियः सर्वा गान्धारीपरिचारिकाः ततः समेत्य राजानं धृतराष्ट्रमरिन्दमौ ॥ २९ निवेद्य नामधेये स्वे तस्य पादावगृह्णताम्। गान्धार्याश्च पृथायाश्च धर्मराजस्य चैव हि॥ भीमस्य च महात्मानौ तथा पादावगृह्वताम् क्षतारं चापि संगृह्य पृष्टा कुशलमन्ययम् ३१ तैः सार्घे नृपातें वृद्धं ततस्तौ पर्युपासताम्। ततो निशि महाराजो धृतराष्ट्रः कुरुद्वहान् ३२ जनार्दनं च मेधावी व्यसर्जयत वै गृहान्। तेऽ नुज्ञाता नृपतिना ययुः खं खं निवेशनम् ॥ धनस्यगृहानेव ययौ कृष्णस्तु वीर्यवान्। सत्रार्चितो यथान्यायं सर्वकामैहपस्थितः ३४ कृष्णः सुष्वाप मेधावी धनञ्जयसहायवान् । प्रभातायां तु श्वयों कृत्वा पौर्वाह्विकीं कियाम् घमेराजस्य भवनं जग्मतुः परमाचिती। यत्रास्ते स सहामात्यो धर्मराजो महाबळः३६ तौ प्रविदय महात्मानौ तद्गृहं परमाचिंतम्। धर्मराजं ददशतुर्देवराजमिवाश्विनौ॥ समासाद्य तु राजानं वार्ष्णयकुरुपङ्गवौ। निषदितुरनुज्ञातौ प्रीयमाणेन तेन तौ॥ ततः स राजा मेघावी विवशू प्रेक्ष्य तावुभौ। प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो वचनं राजसत्तमः॥ ३९ युधिष्ठिर उवाच।

विवश् हि युवां मन्ये वीर्ौ युदुकुरुद्वही।
ब्रूत कर्तास्मि सर्व वां न चिरान्मा विच्वार्यं बां
इत्युक्तः फाल्गुनस्तत्र धर्मराज्ञानमञ्ज्ञवीत।
विनीतवदुपागम्य वाक्यं वाक्यविशारदः ४१
अयं चिरोषितो राजन् वास्तुदेवः प्रतापवान्।
भवन्तं समनुज्ञाप्य पितरं द्रष्टुभिच्छति॥ ४२
स गच्छेदभ्यनुज्ञातो भवता यदि मन्यसे।
आनर्तनगरी वीरस्तदनुज्ञातुमहीसि॥ ४३

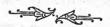
ता गत्वा घृतराष्ट्रस्य गृह राक्ष गृहापमम् ॥ २५ युघिष्ठिर उवाच ।
दहशाते महाराज घृतराष्ट्रं जनेश्वरम् । पुण्डरीकाक्ष भद्रं ते गच्छ त्वं मधुसूद्न ।
विदुरं च्न महाबुद्धि राजानं च युधिष्ठिरम् ॥ पुरीं द्वारवतीमद्य द्रष्टुं शूरसुतं प्रमो ॥ ४४
भीमसेनं च दुर्घर्ष माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । रोचते मे महाबाहो गमनं तव केशव ।
धृतराष्ट्रसुपासीनं युगुत्सुं चापराजितम् ॥ २७ मातुलश्चिरदृष्टो मे त्वया देवी च देवकी ४५

रतिः रमणं कीडामयी सर्गस्थित्यन्तलीलारूपा तुभ्यं तव **रोदस्ती** द्यावाष्ट्रार्थवी ते तव माया ॥ ९ ॥ अनुम्रहः एतं-स्रम्थमाचरेत्याज्ञारूपः ॥ १६ ॥ दष्टोपकारमप्यमिनन्दति इदं चेति ॥ १७ ॥

समेत्य मातुलं गत्वा चलदेवं च मानद। पूजयेथा महाप्राज्ञ मद्राक्येन यथाईतः॥ ४६ स्मरेथाश्चापि मां नित्यं भीमं च बलिनां वरम् फाल्गुनं सहदेवं च नकुछं चैव मानद्॥ ४७ आनर्तानवलोक्य त्वं पितरं च महाभुज। वृष्णींश्च पुनरागच्छेईयमेधे ममानघ॥ सं गच्छ रत्नान्यादाय विविधानि वस्तुनि च। यचाप्यन्यनमनोक्षं ते तद्प्याद्तस्व सात्वत ॥ इयं च वसुधा कृत्स्ना प्रसादात्तव केशव। अस्मानुपगता वीर निहताश्चापि शत्रवः॥५० पवं ब्रुवाति कौरव्ये धर्मराजे युधिष्ठिरे। वासुदेवो वरः पुंसाामिदं वचनमब्रवीत ॥ ५१ तवैव रत्नानि धनं च केवलं धरा तु कृत्स्ना तु महाभुजाद्य वै। यद्स्ति चान्यद्रविणं गृहे म्म त्वमेव तस्येश्वर नित्यमीश्वरः॥ ५२ तथेत्यथोक्तः प्रतिपूजितस्तदा गदायजो धर्मस्तेन वीर्थवान्। पितृष्वसारं त्ववदद्यथाविधि संप्रजितश्चाप्यगमत्त्रदाक्षिणम् ॥ ५३

तया स सम्यक् प्रतिनन्दितस्तत-स्तथैव सर्वेविदुरादिभिस्तथा। विनिर्ययौ नागपुराद्गदाप्रजो रथेन दिव्येन चतुर्भुजः स्वयम्॥ ५४ रथे सुभद्रामधिरोप्य भाविनीं युधिष्ठिरस्यानुमते जनाद्नः। पितृष्वसुआपि तथा महाभुजो विनिर्यथौ फौरजनाभिसंवृतः॥ ५५ तमन्वयाद्वानरवर्यकेतनः स सात्यिकभैःद्रवतीस्रतावपि। अगाधबुद्धिविंदुरश्च माधवं खयं च भीमों गजराजविक्रमः॥ ५६ निवर्तियत्वा कुरुराष्ट्रवर्धनां-स्ततः स सर्वान्विदुरं च वीर्यवान्। जनार्दनो दारुकमाह सत्वरः प्रचोदयाश्वानिति सात्यकि तथा ५७ ततो ययौ राष्ट्रगणप्रमर्द्नः शिनिप्रवीरानुगतो जनार्दनः। यथा निहत्यारिगणं शतकतु-दिंवं तथाऽऽनर्तपुरीं प्रतापवान् ॥५८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि कृष्णप्रयाणे द्विपञ्चाद्याचा ॥ ५२॥

43

तथा प्रयानतं वार्ष्णयं द्वारकां भरतर्षभाः। परिष्वज्य न्यवर्तन्त सानुयात्राः परंतपाः॥१ पुनः पुनश्च वार्ष्णयं पर्यष्वजत फाल्गुनः। या चश्चविषयाचैनं स दद्शे पुनः पुनः॥ २ कुच्छ्रेणव तु तां पार्थों गोविन्दे विनिवेशितां सञ्जहार ततो द्वि कृष्णश्चाप्यपराजितः॥ ३ तस्य प्रयाणे यान्यासन्निमित्तानि महात्मनः बहुन्यद्भुतक्षपाणि तानि मे गद्तः शृणु॥ ४

वायुर्वेगेन महता रथस्य पुरतो वनौ ।
कुर्वान्नःशर्करं मार्ग विरजस्कमकण्टकम् ॥ ५
ववर्ष वासवश्चेव तोयं छुन्चि सुगन्धि च ।
दिव्यानि चैव पुष्पाणि पुरतः शार्ङ्गधन्वनः
स प्रयातो महाबाहुः समेषु मरुधन्वसु ।
दद्शांथ सुनिश्रेष्टसुचङ्कमितौजसम् ॥ ७
स तं सम्पूज्य तेजस्वी सुनि पृथुललोचनः ।
पूजितस्तेन च तदा पर्यपृच्छद्नामयम् ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वाणे नैलकण्डीये भारत-भावदीपे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३ तथा प्रयान्तं वार्ष्णेयमित्यादिग्रन्थः पूर्वोक्ता-आश्व० ६ स्पनिषत्सु विद्याप्पलं विश्वरूपदर्शनं विद्यासाधनं गुरोरारा-धनं चेति द्वयमिहोक्तं विवरीतुं उत्तंकोपाख्यानव्याजेन प्रवर्तते तत उपरिष्टादश्वमेधव्याजेन कर्मणामप्यारादुपकारक-त्वं विद्यायामुच्यत इति संगतिः ॥ १॥ स पृष्टः कुशलं तेन संपूज्य मधुसूदनम्।
उत्तङ्को ब्राह्मणश्रेष्ठस्ततः पप्रच्छ माध्वम् ॥९
किच्च्छौरे त्वया गत्वा कुरुपाण्डवस्य तत् कृतं सीभात्रमचलं तन्मे व्याख्यातुमहिसि १०
अप्रि सन्धाय तान्वीरानुपावृत्तोऽस्ति केशव सम्बन्धिनः स्वद्यितान्सततं वृष्णिपुङ्गव ११
कचित्पाण्डुसुर्ताः पञ्च धृतराष्ट्रस्य चात्मजाः लोकेषु विहरिष्यन्ति त्वया सह परंतप १२

खराष्ट्रे ते च राजानः
काचित्प्राप्स्यान्ते वै सुखम्।
कौरवेषु प्रशान्तेषु
त्वया नाथेन केशव॥ १३
या मे सम्भावना तात त्विय नित्यमवर्तत।
अपि सा सफला तात कृता ते भरतान्प्रति

श्रीभगवानुवाच ।
कृतो यत्नो मया पूर्व सौशाम्ये कौरवान्प्रति
नाशक्यन्त यदा साम्ये ते स्थापियतुमञ्जसा ॥
ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्वे ससुतवान्धवाः ।
न दिष्टमप्यतिकान्तुं शक्यं बुद्ध्या बळेन वा ॥
महर्षे विदितं भूयः सर्वमतत्त्वानघ ।
तेऽत्यक्रामन्मर्ति महां 'भीष्मस्य विदुरस्य च

ततो यमक्षयं जग्मः समासाद्येतरेतरम् ।
पञ्चैव णण्डवाः शिष्टा हतामित्रा हतात्मजाः
धार्तराष्ट्राश्च निहताः सर्वे ससुतवान्धवाः ।
इत्युक्तवचने कृष्णे भृशं क्रोधसमन्वितः ।
उत्तङ्क इत्युवाचैनं रोषादुत्फुञ्जलोचनः ॥ १९
उत्तङ्क उवाच ।

यस्मान्छक्तेन ते कृष्ण न त्राताः कुरुपुङ्गवाः सम्बन्धिनः प्रियास्तरमान्छण्स्येहं त्वामसंशयं न च ते प्रसमं यस्माचे निगृद्ध निवारिताः । तस्मान्मन्युपरीतस्त्वां शप्स्यामि मधुसूर्न ॥ त्वया शक्तेन हि सता मिथ्याचारेण माधव ते परीताः कुरुश्रेष्ठा नश्यन्तः समह्यपेक्षिताः॥ वासुदेव उवाच ।

भ्यण में विस्तरेणेदं यद्वक्ष्ये भृगुनन्द्न । गृहाणानुनयं चापि तपस्वी द्यस्ति मार्गव ॥२३ श्रुत्वा च में तद्वारमं मुश्लेयाः शापमय वै। न च मां तपसाऽह्येन शकोऽभिमवितुं पुमान् न च ते तपसो नाशमिन्छामि तपतां वर। तपस्ते सुमहद्दीमं गुरवश्चापि तोषिताः ॥ २५ कौमारं ब्रह्मचर्यं ते जानामि द्विजसुक्तम। दुःखार्जितस्य त शसस्तस्मान्नेच्छामि ते व्ययम्

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तङ्कोपाख्याने कृष्णोत्तङ्कसमागमे विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५३॥

secon sons

38

उत्तङ्क उवाच। बूहि केशव तत्त्वेन त्वमध्यात्ममनिन्दितम्। श्रुत्वा श्रेयोभिधास्यामि शापंवा ते जनार्दन वासुदेव उवाच।

तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि भावान्मदाश्रयान् तथा रुद्रान्वस्न्वापि विद्धि मत्प्रभवान् द्विज मयि सर्वाणि भृतानि सर्वभूतेषु चाप्यहम् । स्थित इत्युभिजानीहि मा तेऽभृद्त्र संशयः॥३ तथा दैत्यगणान्सर्वान्यक्षगन्धर्वराक्षसान्।
नागानप्सरस्थैव विद्धि मत्प्रभवान्द्रिज ॥ ४
सदस्थैव यत्प्राहुरुग्यकं ग्यक्तमेव च।
अक्षरं च क्षरं चैव सर्वमेतन्महात्मकम् ॥ ५
ये चाश्रमेषु वै धर्माश्चतुर्धा विदिता सुने।
वैदिकानि च सर्वाणि विद्धि सर्वमहात्मकम्
असच्च सदस्थैव यद्विश्वं सहस्तर्यम्।
मत्तः परतरं नास्ति देवदेवात्सनातनात ॥ ७

सौशाम्ये सौरस्ये ॥ १५॥ मिथ्याचारेण कपटपूर्वकम-विरोधच्छलेन विरोधं द्रढयता परीताः परितः प्राप्ताः ॥ २२॥ अनुनयं शिक्षाम् ॥ २३॥ मे मत्तः ॥ २४॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वणि नैलकणीये भारत-

भावदीपे त्रिपञ्चाशतमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ५४

ब्र्ह्हीति ॥१॥ असत् शर्यश्यंगादि सदसत् घटादि सदस -त्यरं अञ्यक्तं एतत्त्रयमपि तत्त्वतः मत्तः परं नास्तीव्यर्थः ॥७

F. P. D. Ma

बोङ्कारप्रमुखान्वेदान्विद्धि मां त्वं भृगुद्धह । यूपं सोमं चरं होमं त्रिदशाप्यायनं मखे॥ ८ होतारमपि हटयं च विद्धि मां भृगुनन्दन। अध्वर्युः करुपकश्चापि हाविः परमसंस्कृतम् ९ उद्गाता चापि मां स्तौति गीतघोषैर्महाध्वरे। प्रायश्चित्तेषु मां ब्रह्मन् शानितमङ्गलवाचकाः स्तवन्ति विश्वकर्माणं सततं द्विजसत्तम। मम विद्धि सुतं धर्ममत्रजं द्विजसत्तम॥ ११ मानसं दयितं विष्र सर्वभृतद्यात्मकम्। तत्राहं वर्तमानैश्च निवृत्तैश्चेव मानवैः॥ बह्धीः संसरमाणो वै योनीर्वर्तामि सत्तम। धमेसंरक्षणार्थीय धर्मसंस्थापनाय च॥ तैस्तैवेषेश्च रूपेश्च त्रिषु लोकेषु भागेव। अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शकोऽथ प्रभवाष्ययः १४' भृतग्रामस्य सर्वस्य स्नष्टा संहार एव च। अधर्मे वर्तमानानां सर्वेषामहमच्युतः॥ १५ धर्मस्य सेतं बन्नामि चिछते चिछते युगे।

तास्ता योनीः प्रविक्याहं प्रजानां हितकाम्यया॥ यदा त्वहं देवयोनी वर्तामि भृगुनन्दन। तदाऽहं देवधत्सर्वमाचरामि न संशयः॥१७ यदा गन्धर्ययोगौ वा क्तीमि भृगुनन्दन । तदा गन्धर्ववत्सर्वेमाचरामि न संशयः॥ १८ नागयोनी यदा चैन तदा वर्तामि नागवत्। यक्षराक्षसयोन्योस्त यथावदिचराम्यहम् १९ मानुष्ये वर्तमाने तु कृपणं याचिता मया। न च ते जातसंमोहा वेचोऽगृह्वन्त मोहिताः॥ भयं च महदुद्दिश्य त्रासिताः कुरवो मया। क्रुद्धेन भूत्वा तु पुनर्यथावद् नुदर्शिताः॥ २१ तेऽधर्मेणेह संयुक्ताः परीताः कालधर्मणा। धर्मेण निहता युद्धे गताः खर्गे न संशयः २२ लोकेषु पाण्डवाश्चेव गताः ख्यातिं द्विजीत्तम। एतत्ते सर्वमाख्यातं यनमां त्वं परिपृच्छिस ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तङ्कोपाख्याने कृष्णवाक्ये चतुष्पञ्चादात्तमोऽध्यायः॥ ५४॥

- Marie

44

जिल्ह्ल उवाच।

अभिजानामि जगतः कर्तारं त्वां जनार्दन।
दूनं भवत्प्रसादोऽयमिति मे नास्ति संशयः१
चित्तं च सुप्रसन्नं मे त्वद्भावगतमच्युत।
विनिवृत्तं च मे शापादिति विद्धि परंतप॥२
यदि त्वनुश्रहं कंचित्त्वत्तोऽर्हामि जनार्दन।
द्रश्रुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं तिन्नदर्शय॥ ३
वैशम्पायन उवाच।
ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्वपुः।
शाश्वतं वैष्णवं धीमान्ददशे यद्धनञ्जयः॥ ४

स द्दर्श महात्मानं विश्वरूपं महाभुजम् । सहस्रस्र्येपतिमं दीप्तिमत्पावकोपमम् ॥ ५ सर्वमाकाशमावृत्य तिष्ठन्तं सर्वतोमुखम् । तद्दष्ट्वा परमं रूपं विष्णोर्वेष्णवमद्भुतम् । विस्मयं च ययौ विप्रस्तं दृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥ ६ उत्तङ्क उवाच ।

विश्वकर्मन्नम्नेऽस्तु विश्वातमन् विश्वसम्भव पद्भां ते पृथिवी व्याप्ता शिरसा चावृतं नभः द्यावापृथिव्योर्थनमध्यं जठरेण तवावृतम् । सुजाभ्यामावृताश्चाशास्त्वमिदं सर्वमच्युत ८

अधर्मेणेति च्छेदः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्व-मेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुष्पञ्चा-शत्तमोऽष्यायः॥ ५४॥

coco

यद्भगवता खस्य विश्वरूपत्वमुक्तं तदेव द्रष्टुमिच्छ्युत्तङ्क उवाच—अभिजानामीत्यादिना ॥ १ ॥ संहरस्व पुनदेवरूपमक्षय्यमुत्तमम्। पुनस्त्वां स्वेन रूपेण द्रष्टुमिच्छामि शाश्वतम्॥ वैशम्पायन उवाच ।

तमुवाच प्रसन्नात्मा गाविन्दां अनमेजय। वरं वृणीष्वेति तदा तसुत्तङ्कोऽब्रवीदिदंम् १० पर्याप्त एष एवाद्य परस्त्वत्तो महाद्युते। यत्ते रूपामिदं कृष्ण पर्दयामि पुरुषोत्तम ॥ ११ तमब्रवीत्पुनः कृष्णो मा त्वमच विचारय। अवस्यमेतत्कतें स्यममोघं द्र्ानं मम ॥ उत्तङ्क, उवाच।

अवस्यं करणीयं च यद्येतनमन्यसे विमो। तोयमिच्छामि यत्रेष्टं मरुष्वेतद्धि दुर्लभम् १३ ततः संहत्य तत्तेजः प्रोवाचोत्तङ्कमीश्वरः। पष्टव्ये सति चिन्त्योहमित्युक्तवा द्वारकां ययौ ततः कदाचिद्भगवानुत्तङ्कस्तोयकांक्षया। तृषितः परिचक्राम मरौ सस्मार चाच्युतम्॥ ततो दिग्वाससं धीमान्मातङ्गं मलपङ्किनम्। अपस्यत मरौ तस्मिन् श्वयूथपरिवारितम् १६ भीषणं बद्धानिस्त्रिशं बाणकार्मुकधारिणम्। तस्याधः स्रोतसोऽपश्यद्वारि भृरि द्विजोत्तमः स्मरन्नेव च तं प्राह भातङ्गः प्रहसन्निव। पह्नुतङ्क प्रतीच्छल मत्तो वारि भृगूद्रह १८ कृपा हि मे सुमहती त्वां दङ्घा तृद्समाश्रितम् इत्युक्तस्तेन स मुनिस्तत्तोयं नाभ्यनन्दत १९ चिश्लेप च सतं धीमान्वाग्भिरुग्राभिरच्युतम्। पुनः पुनश्च मातङ्गः पिवस्वेति तमब्रवीत् २० न चापिवत्स सक्रोधः श्वभितेनान्तरात्मना स तथा निश्चयात्तेन प्रत्याख्यातो महार्तमना॥ श्वामेः सह महाराज तत्रैवान्तरधीयत। उत्तङ्कस्तं तथा दष्ट्वा ततो बीडितमानसः ॥२२ मेने प्रलब्धमात्मानं कृष्णेनामित्रघातिना । अथ तेनैव मार्गेण राङ्घचऋगदाघरः॥ आजगाम महाबुद्धिरुत्तङ्कश्चेनमत्रवीत्। न युक्तं तादशं दातुं त्वया पुरुषसत्तम ॥ २४

सिछछं विषयुख्येभ्यो मातङ्गस्रोतसा विभो इत्युक्तवचनं तं तु महाबुद्धिर्जनार्दनः॥ उत्तङ्कं ऋक्ष्णया वाचा सांत्वयान्निदमन्नवीत् यादशोनेह रूपेण योग्यं दातुं धृतेन वै॥ २६ तादशं खलु ते दत्तं यच त्वं नावबुध्यथाः। मया त्वदर्थमुक्तो वै वज्रपाणिः पुरन्दरः॥२७ उत्तङ्कायामृतं देहि तोयकपमिति प्रभुः। स मामुवाच देवेन्द्रो न मत्यौं उमर्त्यतां वजेत अन्यमस्मै वरं देहीत्यसक्कद्भगुनन्दन। अमृतं देयमित्येव मयोक्तः स शचीपतिः २९ स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः पुनरेवेदमब्रवीत्। यदि देयमवर्यं वै मातङ्गोऽहं महामते॥ ३० भूत्वाऽसृतं प्रदास्यामि भागेवाय महात्मने । यद्येवं प्रतिगृह्णाति भागवोऽमृतमद्य वै ॥ ३१ प्रदातुमेष गृच्छामि भागवस्यामृतं विभो। प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन दास्यामि न कथञ्चन

स तथा समयं कृत्वा तेन रूपेण वासवः। उपश्चितस्त्वया चापि प्रत्याख्यातोऽसृतं द्द्त ॥ 1 चाण्डालरूपी भगवा-न्सुमहांस्ते व्यातेकमः। यत् शक्यं मया कतु भूय एव तवेष्सितम्॥

तोयेप्सां तव दुर्धर्षों करिष्ये सफलामहम्। येष्वहःसु च ते ब्रह्मन्सिळिलेष्सा भविष्यति ॥ तदा मरौ भविष्यन्ति जलपूर्णाः पयोधराः रसवच प्रदास्यन्ति तोयं ते भृगुनन्दन ॥ ३६

उत्तङ्कमेघा इत्युक्ताः ख्याति यास्यन्ति चापि ते। इत्युक्तः श्रीतिमान्विप्रः कृष्णेन स बभूव ह। अद्याप्युत्तङ्कमंघाश्च मरौ वर्षन्ति भारत॥

30

इति श्रीमहाभारते अध्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तङ्कोपाख्याने पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५५॥

एष्टव्ये जलेऽपेक्षिते सति॥१४॥मातंगं चांडालविशेषम् १६॥ अधः पाददेशे स्रोतसो हतेवारीति सम्बन्धः तस्य समीपे अधः स्रोतसो मोगवत्या इति वा ॥ १७ ॥ चिस्रेप निन्दितवान्

अच्युतं वरप्रदं कृष्णम् ॥ २० ॥ प्रलब्धं विश्वतम् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे पञ्चपञ्चारात्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

48

जनमेजय उवाच ।
उत्तद्धः केन तपसा संयुक्तो वै महामनाः ।
यः शापं दातुकामोऽभूद्विष्णवे प्रभविष्णवे १
वैशम्पायन उवाच ।

उत्तङ्को महता युक्तस्तपसा जनमेजय। ग्रहमकः स तेजस्वी नान्यत्किञ्चिद्यूजयत् २ सर्वेषामृषिपुत्राणामेष आसीनमनोरथः। औत्तङ्कां गुरुवृत्ति वै प्राप्नयामेति भारत। बातमस्य तु शिष्याणां बहुनां जनमेजय ॥ ३ उत्तङ्केऽभ्यधिका प्रीतिः स्नेहश्चैवाभवत्तरा । स तस्य दमशौचाभ्यां विकान्तेन च कर्मणा सम्यक्रैवोपचारेण गौतमः प्रीतिमानभूत्। 🕈 अथ शिष्यसहस्राणि समनुज्ञातवानुषिः॥ ५ उत्तङ्कं परया प्रीत्या नाभ्यनुज्ञातुमैच्छत । तं क्रमेण जरा तात प्रतिपेदे महाप्रनिम्॥ ६ न चान्वबुध्यत तदा स मुनिर्गुरुवत्सलः। ततः कदाचिद्राजेन्द्र काष्टान्यानियतुं ययौ ७ उत्तङ्कः कोष्ठभारं च महान्तं समुपानयत् । स तद्भाराभिभृतात्मा काष्ठभारमरिन्दम ॥ ८ निचिक्षेप क्षितौ राजन्परिश्रान्तो बुभुक्षितः। तस्य काष्ठे विलग्नाऽभृज्ञरारूप्यसमप्रमा ॥९ ततः काष्टेः सह तदा पपात धरणीतले। ततः स भारनिष्पिष्टः श्चर्याविष्टश्च भारत॥ दृष्ट्वा तां वयसोवम्मां ररोदार्तस्वरस्तदा । ततो गुरुसता तस्य पद्मपत्रनिभानना॥ ११ जग्राहाश्रृणि सुश्रोणी करेण पृथुलोचना। पितुर्नियोगाद्धमंज्ञा शिरसाऽवनता तदा १२ तस्या निपेततुंदग्धौ करौ तैरश्रुबिन्दुभिः। न हि तानश्चपातांस्तु राक्ता धारियतुं मही१३ गौतमस्वब्रवीद्विप्रमुत्तङ्कं प्रीतमानसः। कस्मात्तात तवाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः॥१४ स स्वैरं ट्राह विप्रर्षे श्रोतामिच्छामि तत्त्वतः।

उत्तङ्क उवाच। भवद्गतेन मनसा भवत्प्रियचिकीर्षया। भवद्गक्तिगतेनेह भवद्भावानुगेन च॥ १ जरेयं नांबबुद्धा मे नाभिज्ञातं सुखं च मे। शतवर्षोषितं मां हि न त्वमभ्यनुजानिथाः १६ भवता त्वस्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मम। उपपन्ना द्विजश्रेष्ठ शतशोऽथ सृहस्रशः॥ १७

गौतम उवाच ।

त्वत्प्रीतियुक्तेन मर्या गुरुशुश्र्यया तव । व्यतिक्रामन्महाकाळो नावबुद्धो द्विजर्षभ १८ कि त्वद्य यदि ते श्रद्धा गमनं प्रति भागेव। अनुज्ञां प्रतिगृह्य त्वं स्वगृहान्गच्छु मा चिरम्

उत्तङ्क उवाच। गुर्वर्थे कं प्रयच्छामि ब्रोह त्वं द्विजसत्तम। तमुपाहृत्य गच्छेयमनुक्षातस्त्वया विभो॥२०

गौतम उवाच ।
दक्षिणा परितोषो वै गुरूणां सद्भिरुव्यते ।
तव द्याचरतो ब्रह्मेस्तुष्टेऽहं वै न संशयः॥२१
इत्थं च परितुष्टं मां विजानीहि भृगृद्वह ।
युवा षोडशवर्षों हि यद्य भविता मवान २२
ददानि पत्नीं कन्यां च स्वां ते दुहितरं द्विज
पतामृतेऽङ्गना नान्या त्वत्तेजोऽहंति सेवितुम्
ततस्तां प्रतिजग्राह युवा भृत्वा यशस्विनीम्
गुरुणा चाभ्यनुञ्चातो गुरुपत्नीमथाव्रवीत्॥ २४
कं मवत्य प्रयच्छामि गुर्वेथे विनियुंहव माम् ।
प्रियं हितं च कांक्षामि पाणैरिष धनैरिष २५
यद्दर्भमं हि लोकेऽस्मिन् रत्नमत्यद्भुतं महत्।
तदानययं तपसा न हि मेऽत्रास्ति संशयः

अहल्योवाच । परितृष्टास्मि ते विप्र नित्यं भक्त्या तवानघ पर्याप्तमेतद्भद्रं ते गच्छ तात यथेण्सितम्॥ २७

वैशम्पायन उवाच। उत्तङ्कस्तु महाराज पुनरेवाब्रवीद्वचः। आज्ञापयस्व मां मातः कर्तव्यं च तव प्रियम् अहल्योवाच्।

सौदासपत्न्या विधृते दिव्ये ये मणिकुण्डले-ते समानय भद्रं ते गुर्वर्थः सुकृतो भवेत ॥ २९

उत्तङ्क इति ॥ १ ॥ निचिक्षेपेत्यत्र निष्पिपेषेति योठऽपि स एवार्थः ॥ ९ ॥ निष्पिष्टः चूर्णीमूत इव ॥१०॥ अभ्यनुजानीयाः अभ्यनुजानियाः अभ्यनुज्ञातवानसि अड

भावो ऱ्हखत्वं चार्षम् ॥ १६ ॥

स तथेति प्रतिश्रुत्य जगाम जनमेज्य ।
गुरुपत्नीप्रियार्थं वे ते समानिथतुं तृदा ॥ ३०
स जगाम ततः शीव्रमुत्तङ्को ब्राह्मणर्थमः ।
सौदासं पुरुषादं वे भिक्षितुं मणिकुण्डले ३१
गौतमस्त्वब्रवीत्पत्नीमुँतङ्को नाद्य दृश्यते ।
इति पृष्टा तमाच्य कुण्डलार्थे गतं च सा ॥३२
ततः प्रोवाच पत्नीं स न ते सम्यगिदं कृतम्।

शप्तः स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं वधिष्यति ॥ अहल्योवाच ।

अजानन्त्या नियुक्तः स भगवन्त्राह्मणो मया भवत्त्रसादाम्न भयं किञ्चित्तस्य भविष्याति ॥ इत्युक्तः प्राह तां पत्नोभेवमास्त्वाते गौतमः ॥ उत्तङ्कोऽपि वने शून्ये राजानं तं ददश ह ३५

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वाणि उत्तङ्कोपाख्याने कुण्डलाहरणे • षट्पञ्चार्श्तनमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

40.

वैशस्पायन उवाच।

स तं दक्षा तथाभूतं राजानं घोरदर्शनम्। दीर्घश्मश्रुघरं नृणां शोणितेन समुक्षितम् १ चकार न दयथां विप्रो राजात्वेनमथाव्रवीत्। प्रत्युत्थाय महातेजा भयकर्तां यमोपमः॥ २

दिष्ट्या त्वमसि कल्याण

षष्ठे काले ममान्तिकम्।

मध्यं मृगयमाणस्य

संप्राप्तो द्विजसृत्तम्॥ ३

उत्तङ्क उवाच।

राजन्गुर्वर्थिनं विद्धि चरन्तं मामिहागतम्।
न च गुर्वर्थमुग्रुक्तं हिंस्यमाहुर्मनीषिणः॥ ४

राजीवाच। षष्ठे काले ममाहारी विहितो द्विजसत्तम। न शक्यस्त्वं समुत्स्नष्टुं क्षुधितेन मयाद्य वै ५ उत्तङ्क उवाच।

पवमस्तु महागाज समयः क्रियतां तु मे।
गुर्वर्थमभिनिर्वर्त्य पुनरेष्यामि ते वद्यम् ॥ ६
संश्रुतश्च मया योऽथौं गुरवे राजसत्तम।
त्वद्धीनः स राजेन्द्र तं त्वां भिक्षे नरेश्वर७
द्दाासि विष्रमुख्येभ्यस्त्वं हि रत्नानि नित्यदा
दाता च त्वं नर्द्याद्य पात्रभृतः क्षिताविह।
पात्रं प्रतिगृहे चापि विद्धि मृतं नुपसत्तम॥ ८
उपाद्धत्य गुरोर्र्थं त्वद्ययत्तमरिन्दम।

समयेनेह राजेन्द्र पुनरेष्यामि ते वशम् ॥ ९ सत्यं ते प्रतिजानामि नात्र मिथ्या कथञ्चन । अनुतं नोक्तपूर्वं मे खैरेष्वपि कुतोऽन्यशा॥१० सीदास उवाच ।

यदि मत्तस्तवायत्तो गुर्वर्थः कृत एव सः। यदि चास्मि प्रतिप्राह्यः सांप्रतं तद्वद्स्य मे ११

उनङ्क उवाच । प्रतिग्राद्यों मतों में त्वं सदैव पुरुषर्षभ । सोहं त्वामनुसंप्राप्तों भिक्षितुं मणिकुण्डले १२. सौदास उवाच ।

पत्न्यास्ते मम विप्रषे उचिते मणिकुण्डलें वरयार्थं त्वमन्यं वै तं ते दाख्यामि सुवत॥१३

उत्तङ्क उवाच।
अलं ते व्यपदेशेन प्रमाणा यदि ते वयम्।
प्रयच्छ कुण्डले महां सत्यवाग्भव पार्थिव १४
वैशम्पायन उवाच।

इत्युक्तस्त्वव्रवीद्राजा तमुत्तङ्कं पुनर्वचः । गच्छ मद्रचनादेवीं दूहि देहीति सत्तम ॥ १५ सैवमुक्ता त्वया नूनं मद्राक्येन शुचिवता। प्रदास्यति द्विजश्रेष्ठ कुण्डले ते न संशयः॥१६ उत्तङ्क उवाच ।

क पत्नी भवतः शक्या मया द्रष्टुं नरेश्वर । स्वयं वाऽपि भवान्पत्नीं किमर्थे नोपसर्पति ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे षटपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६॥

3

स तमिति ॥ १ ॥

सौदास उवाच ।
तां द्रक्ष्यित भवानच किंमिश्चिद्धनिर्द्धरे।
षष्ठे काले न हि मया सा शक्या द्रष्टुमच वै॥
वैशम्पायन उवाच ।
उत्तङ्कस्तु तथोक्तः स जगाम भरतर्षभ ।
मदयन्तीं च दृष्ट्वा स ज्ञापयत्स्वप्रयोजनम् १९ सौदासवचनं श्रुत्वा ततः सा पृथुलोचना ।
प्रत्युवाच महाबुद्धिमुत्तङ्कं जनमेजय॥ २० पवमेतद्वद ब्रह्मज्ञानृतं वदसेऽनच ।
अभिज्ञानं तु किञ्चित्त्वं समानयितुमहिस २१ इमे हि दिव्ये मणिकुण्डले मे
देवाश्च यक्षाश्च महर्षयञ्च ।
तैस्तैक्पायरपहर्त्वकामाक्रिल्डदेषु नित्यं परितर्कयन्ति ॥ २२

निक्षितमेतद्भवि पन्नगास्तु
, रत्नं समासाद्य परामृशेयुः।
यक्ष्मास्तथोचिछष्टभृतं सुराश्च
निद्रावशाद्वा परिधर्षयेयुः॥ २३
छिद्रेष्वेतेष्विमे नित्यं हियेते द्विजसत्तम ।
देवराक्षसनागानामप्रमत्तेन धार्यते॥ २४
स्यन्देते हि दिवा रुक्मं रात्रौ च द्विजसत्तम
नक्तं नक्षत्रताराणां प्रभामाक्षिण्य वर्ततः २५
पते ह्यासुच्य भगवन् द्वुतिपपासाभयं कृतः।
विषाग्निश्चापदेभ्यश्च भयं जातु न विद्यते २६
हस्ते न चैते आमुक्ते भवतो हस्तके तदा।
अनुक्षपेण चामुक्ते जायेते तत्प्रमाणके॥ २७
पवंविधे ममैते वै कुण्डले परमार्चिते।
त्रिषु लोकेषु विद्याते तद्मिद्यानमानय॥ २८

इति श्रीमहाभारत आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तङ्कोपाख्याने सप्तपञ्चाद्यातमोऽध्यायः॥५७॥

40

वैशम्पायन उवाच ।

स मित्रसहमासाद्य अभिज्ञानमयाचत ।
तस्मै द्दावभिज्ञानं स चेश्वाकुवरस्तद् १
सौदास उवाच ।
न चैवेषा गतिः श्लेम्या न चान्या विद्यते गतिः
पतन्मे मतमाज्ञाय प्रयच्छ मणिकुण्डले ॥ २
इत्युक्तस्तामुक्तुस्तु भर्तुर्वाक्यमथाव्रवीत् ।
श्लुत्वा च सा तद् प्रादाक्तस्ते मणिकुण्डले
अवाप्य कुण्डले ते तु राजानं पुनरब्रवीत् ।
किमेतद्गृह्य वचनं श्लोतुमिच्छामि पार्थिव ४
सौदास उवाच ।
प्रजा निसर्गोद्विपान्वै क्षत्रियाः पूजयन्ति ह

विष्रभ्यश्चापि बहवों दोषाः प्रादुर्भवन्ति वै ५ सोऽहं द्विजेभ्यः प्रणतो विष्रादोषमवाप्तवान्। गितमन्यां न पश्यामि मदयन्तीसहायवान् ६ न चान्यामपि पश्यामि गातिं गतिमतां वर । स्वर्गद्वारस्य गमने स्थाने चेह द्विजोत्तम ॥ ७ न हि राज्ञा विशेषेण विरुद्धन द्विजातिामिः। शक्यं हि लोके स्थातुं वै प्रेत्य वा सुखमेधितुम् तिद्धे ते मया दत्ते एते स्वे मणिकुण्डले। यः इतस्तेऽद्य समयः सफलं तं कुरुष्व मे ९ उत्तङ्क उवाच।

राजंस्तथेह कर्तास्मि पुनरेष्यामि ते वशम्। प्रश्नं च कञ्चित्प्रष्टुं त्वां निवृत्तोऽस्मि परन्तप॥

छिद्रेष्वेतोष्विमे इति पूर्वान्वायि नागानां नागैः हियेत इति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहामारते आश्व-मोधिके पर्वाणि नैलकर्फीये भारतभावदीपे सप्तपञ्चाशत्तमोऽ-ध्यायः ॥ ५७ ॥

स मित्राति,। मित्रसहः सौदासः अभिज्ञानं श्लोकरूपं ज्ञापकम् ॥ १ ॥ तदेवाह— न चेति । एषा रक्षोयोनि-रूपा अन्या इतो मुक्तिरूपा अतो मम इतोगतेर्मुक्त्यर्थे प्रयच्छ देहि मणिमये कुण्डले ॥ २ ॥ सौदास उवाच । ब्रूहि विप्र यथाकामं प्रतिवक्तास्मि त वचः। छत्ताऽस्मि संशयं तेऽद्य न मेत्रास्ति विचारणा उत्तङ्क उवाच ।

प्राहुर्वाक्संयतं विश्वं धर्मनैपुणदृर्शिनः।
मित्रेषु यथ विषमः स्तेन इत्येव तं विदुः १९
स मवान्मित्रतामद्य संप्राप्तो मम पार्थिव।
स मे बुद्धि प्रयच्छस्य स्मृतां पुरुषर्थम् ॥ १३
सवासार्थोऽहमद्येह भवांश्च पुरुषादकः।
भवत्सकाशमागन्तुं श्लुमं मम न विति वै १४
सौदास उवाच।

श्वमं चेदिह वक्तव्यं तव द्विजवरोत्तम । मत्समीपं द्विजश्रेष्ठ नागन्तव्यं कथञ्चन ॥ १५ पवं तव प्रपद्यामि श्रेयो भृगुकुलोद्वह । आगच्छतो हि ते विप्र भवेन्द्रत्युर्ने संशयः१६ वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्तः स तदा राज्ञा श्रमं बुद्धिमता हितम् अनुज्ञाप्य स राजानमहत्यां प्रतिज्ञग्मिवान् गृहीत्वा कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्याः प्रियङ्करः जवेन महता प्रायाद्गीतमस्याश्रमं प्रति ॥ १८ यथा तयो रक्षणं च मद्यन्त्याभिमाषितम् । तथा तकुण्डले बद्ध्वा तदा कृष्णाजिनेऽनयत्

स करिमश्चित्सुत्राविष्टः फलमारसमन्वितम् । विक्वं दद्शे विप्रार्थे-

राहरोह च तं ततः॥ २०॥
शाखामासज्य तस्यैव कृष्णाजिनमरिन्द्म
पातयामास विख्वानि तदा स द्विजपुद्भवः २१
अथ पातयमानस्य विख्वापहृतचक्षुषः।
न्यपतंस्तानि विख्वानि तस्मिन्नेवाजिने विभो
यस्मिस्ते कुण्डले बद्धे तदा द्विजवरेण वै।
विख्वपहारस्तस्याथ व्यशीर्यद्वन्धनं ततः २३
सकुण्डलं तद्जिनं पपात सहसा तरोः।
विश्लीर्णवन्धने तस्मिन्गते कृष्णाजिने महीम्
अपद्यद्भज्ञाः कश्चित्ते तत्र माणेकुण्डले।
पेरावतकुलोद्भतः शांधो भूत्वा तदा हि सः॥
विदश्यास्येन व्यमीकं विवेशार्थं स कुण्डले
न्हियमाणे तु दृष्टा स कुण्डले भुजानेन ह २६

पपात वृक्षात्सोद्वेगो दुःखात्परमकोपनः ।
सद्ण्डकाष्ठमादाय वर्णमिकमखनत्तरा २७
अहानि विशेशदृश्ययः पश्च चान्यानि भारत ।
कोधामषाभिसंतप्तस्तदा ब्राह्मणसत्तमः २८
तस्य वेगमसद्यं तमसहन्ती वसुन्धरा ।
दण्डकाष्टामिनुत्राङ्गी चचाल भृशमाकुला ॥
ततः खनत एवाथ विप्रवेधिरणीतलम् ।
नागलोकस्य पन्यानं कर्नुकामस्य निश्चयात् ॥
रथेन हरियुक्तेन तं देशमुपजिम्बान् ।
वज्रपाणिर्महातेजास्तं दद्शी द्विजोत्तमम् ३०

वैशम्पायन उवाच।
सतुतं ब्राह्मणा भृत्वा तस्य दुःखेन दुःखितः
उत्तङ्कमब्रवीद्वाक्यं नैतन्छक्यं त्वयेति वै ३१ ईतो हि नागलोको वै योजनानि सहस्रशः। न दण्डकाष्ट्रसाध्यं च्यमन्ये कार्योमदं तव॥

उत्तङ्क उवाच । नागळोके यदि ब्रह्मच शक्ये कुण्डळे मया। प्राप्तुं प्राणान्विमोक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम वैशम्पायन उवाच ।

यदा स नौराकत्तस्य निश्चयं कर्तुमन्यथा। वज्रपाणिस्तदा दण्डं वज्रास्त्रेण युयोज ह ३४ ततो वज्रवहारैस्तैदर्धिमाणा वसुन्वरा। नागलोकस्य पन्थानमकरोज्जनमेजय ॥ स तेन मागैण तदा नागलोकं विवेश ह। दद्रों नागलोकं च योजनानि सहस्रशः प्राकारनिचयैर्दिव्यैर्भणिमुक्तीखलंकुतैः। उपपन्नं महाभाग शातकुम्भमयैस्तथा ॥ ३७ वापीः स्फटिकसोपाना नदीश्च विमलोदकाः द्दरो वृक्षांश्च बहून्नानाद्विजगणायुतान् ॥ ३८ तस्य लोकस्य च द्वारं स ददर्श भृगुद्धहः। पञ्चयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ३९ नागलोकमुत्तंकस्तु प्रेक्ष्य दीनोऽभवत्तदा। निराद्यश्चामवत्तत्र कुण्डलाहरणे पुनः॥ ४० तत्र प्रोवाच तुरगस्तं कृष्णश्वेतवालधिः। ताम्रास्यनेत्रः कौरव्यः प्रज्वलन्निव तेजसा॥ धमखापानमेतनमे ततस्तवं विप्र लप्स्यसे। पेरावतसुतेनेह तवानीते हि कुण्डले ॥

मा जुगुप्सां कृथाः पुत्र त्वमत्रार्थे कथञ्चन । त्वयतद्धि समाचीणं गौतमस्याश्रमे तदा ४३ उत्तङ्क उत्राच ।

कथं भवन्तं जानायामुपाध्यायाश्रमं प्रति । यन्मना चीर्णपूर्वं हि श्रोतामेच्छामि तद्ध्यहम् अश्व उवाच ।

गुरोगुंदं मां जानीहि ज्वलनं जातवेदसम्।
त्वया हाहं सदा विप्र गुरोरथेंऽभिपूजितः ४५
विधिवत्सततं विप्र द्युचिना भृगुनन्दन।
तस्माळेयो विधास्यामि तवैवं कुह मा चिरम्
इत्युक्तस्तु तथाऽकाषीं दुक्तङ्कश्चित्रभानुना।
घृताचिः प्रीतिमांश्चापि प्रजज्वाल दिधश्चया
ततोऽस्य रोमकूपेभ्यो धम्यतस्तत्र भारत।
घनः प्रादुरभृद्भां नागलोकभयावहः॥ ४८
तेन धूमेन महता वर्धमानेन भारत।
नागलोके महाराज न प्राज्ञायत किञ्चन ४९
हाहाकृतमभृत्सर्वनैरावतानेवेशनम्।
वास्रिक्रमुखानां च नागानां जनमेजय ५०
न प्राकाशन्त वेदमानि ध्मरुद्धाने भारत।

नीहार संवृतानीव बनाति गिरयस्तथा ॥ ५१ वे धूमरंक्तनयना विद्वितेजोऽभितापिताः। आजग्मुर्निश्चयं ज्ञातुं भागेवस्य महात्मनः ५२ श्रुत्वा च निश्चयं तस्य महर्षेरतितेजसः। सम्रान्तनग्रनाः सर्वे पूजां चकुर्यथाविधि, ५३ सर्वे प्राञ्जलयो नागा वृद्धवालपुरोगमाः। शिरोभिः प्राणेपत्योच्चैः प्रसीद भगवन्निति ॥ प्रसाद्य ब्राह्मणं ते तु पाद्यमध्ये निवेद्य च। प्रायच्छन्कुण्डले दिव्ये पन्नगाः परमार्चिते५५ ततः स पाजेतो नागैस्तदोत्तङ्कः प्रतापवान् । अग्नि प्रदक्षिणं कृत्वा जगाम गुरुसद्म तत् ५६ स गत्वा त्वरितो राजन् गौतमस्य निवशनम् प्रायच्छत् कुण्डल दिव्ये गुरुगत्न्यास्तदाऽनघ वास्त्रकेत्रमुखानां च नागानां जनमेजय । सर्वे शरांस गुरवे यथाविद्वजसत्तमः॥ ५८ एवं महात्मना तेन त्रीँ होकान् जनमेजय। परिक्रम्याह्रते दिव्ये ततस्ते मणिकुण्डले ५९ एवंप्रभावः स मुनिरुत्तङ्को भरतर्षम । परेण तपसा युक्तो यन्मां त्वं परिगृच्छासि६०

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिक पर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तङ्कोपाख्याने अष्टपञ्चाद्यात्मारेऽध्यायः ॥ ५८ ॥

—少多盛~~

49

जनमेजय उवाच ।
उत्तङ्कस्य वरं दत्वा गोविन्दो द्विजसत्तम्
अत अर्ध्व महाबाहुः कि चकार महायशाः १
वैशम्पायन उवाच ।
उत्तङ्काय वरं दत्वा प्रायात्सात्यकिना सह ।
द्वारकामेव गोविन्दः शोववेगैमहाहरैः ॥ २
सरांसि सरितश्चेत्र वनानि च गिरींत्तया ।
अतिक्रम्याससादाथ रम्यां द्वारवर्ती प्रीम ३

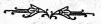
वर्तमाने महाराज महे रैवतकस्य च।
उपायात्पुण्डरीकाक्षां युग्रधानाजुगस्तदा ४
अछंकृतस्तु स गिरिनीनाक्षपार्वीवात्रेतः।
वभौ रत्तमयैः काशैः संवृतः पुरुषर्षम॥ ५
काञ्चनस्राम्मरस्याभिः सुमनोभिस्तयैव च।
वासोभिश्च महारौळः कल्पवृक्षस्तथैव च ६
दीपवृक्षेत्र सीवर्णेरमीक्षण पुपशोभितः।
गुहानिईरदेशेषु दिवाभूतो वभूत हू॥ ७

धम्यतो धम्यमानस्य ॥ ४८ ॥ एविमिति गुरुभक्तेषु देवा अप्यनुप्रहं कुवन्तीति भावः ॥ ६० ॥ इति श्रीमहामारते आश्वमोधिके पर्वाणे नैलकण्डीये भारतमावदीपे अष्टपञ्चा-शक्तमोऽध्यायः ॥ ५८॥

उत्तङ्करयेति ॥ १ ॥ महे उत्सवे ॥ ४ ॥ दिवामृतः दिवसवस्यकाशवडुलः दिवाकरतुल्य इति यावत् ॥ ७ ॥ पताकाभिर्विचित्राभिः सघण्टाभिः समंततः
पुम्मिः स्रीभिश्च संघुष्टः प्रगीत इव चाभवत्
अतीव प्रेक्षणीयोऽभूनमेरुमुँ निगणिरिव ।
मत्तानां दृष्ट्रस्पाणां स्रीणां पुंसां चं भारत १
गाग्रतां पर्वतः इस्य दिवस्पृणिव निःस्वनः ।
प्रमत्तमत्तसंमत्तद्देविद्योः दृष्ट्रसंबुलः ॥ १०
तथा किल किलाइव्येभूष्यरेऽभूनमनोहरः ।
विपणापणवान् रम्यो अस्यभोज्यविद्यारवान्
वस्त्रमाल्योत्करयुतो वीणादेणुमृदङ्गवान् ।
सुरामेरेयिमिश्रेण भस्यभीज्येन चैव ह ॥ १२
दीनान्धकृपणादिभ्यो दीयमानेन चानिद्यम्
वभी परमकल्याणो महस्तस्य महागिरेः १३
पुण्यावस्थवान्वीर पुण्यकृद्धिनिषेवितः ।
विद्यारो वृष्टिणवीराणां महे रैवतकस्य ह १४
स नगो वेद्रमसंकीणों देवलोक इवावभी ।

तदा च कृष्णसान्निध्यमासाद्य भरतर्षभ १५
शक्त संवाप्रतीकाशो ६ भूव स हि शैलराट्।
ततः संपूज्यमानः स विवेश भवनं शुभम्॥
गोविन्दः सात्यिकश्चेव जगाम भवनं स्वकम्
विवेश च प्रहृष्टात्मा चिरकालप्रवासतः १७
कृत्वा नसुकरं कर्म दानवेष्विव वासवः।
उपायान्तं तु वाष्णेयं भोजवृष्ण्यन्धकास्तथा
अभ्यगच्छन्महात्मानं देवा इव शतकतुम्।
स तानभ्यच्यं मेधावी पृष्टा च कुशलं तदा।
अभ्यवाद्यत प्रीतः पितरं मातरं तदा १९
ताभ्यां स संपरिष्वक्तः सांत्वितश्च महासुजः
उपोपविष्टः सर्वेस्तैर्वृष्णिभिः परिवारितः २०
सं विश्रान्तो महातेजाः कृतपदावनेजनः।
कथयामास तत्सव पृष्टः पित्रा महाह्वम् २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि'अनुगीतापर्वणि कृष्णस्य द्वारकाप्रवेदा ऊन्षष्टितमोऽध्यार्यः ॥ ५९ ॥

60

वसुदेव उवाच।

श्रुतवानस्मि वार्णेय संग्रामं परमाद्भुतम्।
नराणां वदतां तत्र कथं वा तेषु नित्यशः॥ १
त्वं तु प्रत्यक्षद्दशें च रूपक्षश्च महाभुजः।
तस्मात्प्रब्शिह संग्रामं याधातथ्येन मेऽनघ॥ २
यथा तदभवद्युद्धं पाण्डवानां महात्मनाम्।
भीष्म-कर्ण-कृप-द्रोण-शब्यादिभिरदुत्तमम्
अन्येषां श्रुत्रियाणां च कृतास्त्राणामनेकशः।
नानावेषाकृतिमतां नानादेशानिवासिनाम् ४
वैश्रम्पायन उवाच।

इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षः पित्रा मातुस्तदान्तिके शशंस कुरुवीराणां संग्रामे निधनं यथा॥ ५

वासुदेव उवाच।

अत्यद्भतानि कर्माणि क्षत्रियाणां महात्मनाम् बहुलत्वान्न संख्यातुं शवयान्थेव्दशतैरिष ॥ ६ प्राधान्यतस्तु गदतः समासेनैव मे श्र्णु । कर्माणि पृथिवीशानां यथावदमरद्यते ॥ ७ भीष्मः सेनापतिरभूदेकादशचमूपतिः ।

कौरव्यः कौरवेन्द्राणां देवानामिव वासवः ८ शिखण्डी पाण्डुपुत्राणां नेता सप्तचमूपातिः। बभूव रक्षितो धामान् श्रीमता सव्यसाचिना तेषां तदभवद्युद्धं दशाहानि महात्मनाम्। कुरूणां पाण्डवानां च सुमह्छोमहर्षणम् १०

प्रमत्ताः कीडाबासक्त्मानबहिताः मत्ताः मबादिना संमत्ता त्दष्टाः क्षेडितं कूर्दनं उत्कृष्टं अन्योग्यमाकर्षणं तैः सेवुकः तच्छव्दैराकुलो निःस्वनः अभूदिति शेषः ॥ १०॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकं पर्वाणं नैलकर्णाये भारत-माबदीपे कनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९॥

03

श्रुतवानिस्म वार्णेयोति ॥ १ ॥ पित्रा मातु-रातिके इत्युक्तः पुंडरीकाक्षः संप्रामे तत्कुरुवीराणां निधने यथा यथावच्छ्यांसत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ततः शिखण्डी गाङ्गेयं युध्यमानं महाहवे। जघान बहुभिबाणः सह गाण्डीवधम्वना ११ अकरोत्स ततः कालं शरतल्पगतां सुनिः। अयनं दक्षिणं हित्वा संप्राप्ते चोत्तरायणे॥ १२

ततः सेनापतिरभू द्रोणोऽस्त्रविदुषां वरः ।
प्रवीरः कौरवेन्द्रस्य काव्यो दैत्यपतेरिव १३
अक्षौहिणीमिः शिष्टाभिनंवभिर्द्विजसत्तमः ।
संवृतः समरश्राघी ग्रुप्तः कृपवृषादिभिः १४
धृष्ट्युस्तस्त्वभून्नेता पाण्डवानां महास्त्रवित ।
ग्रुप्तो भीमेन मेघावी मित्रेण वरुणो यथा १५
स च सेनापरिवृतो द्रोणप्रेष्स्तर्महामनाः ।
पितुर्निकारान्संस्मृत्य रणे कर्माकरोन्महत् ॥
तास्मिस्ते पृथिवीपाला द्रोणपार्षतसङ्गरे ।
नानादिगागता वीराः प्रायशो निधनं गताः॥
दिनानि पञ्च तद्युद्धम्भूत्परमदारुणम् ।
ततो द्रोणः परिश्रान्तो धृष्ट्युस्तवशं गतः १८

ततः सेनापतिरभूत्कणों दीयोंधने बले। अश्लीहिणीभिः शिष्टाभिर्वृतः पञ्चभिराहवे॥ तिस्रस्तु पाण्डुपुत्राणां चम्वो बीभत्सुपालिताः हतमवीरभृयिष्ठा बभृवुः समब्बास्थिताः॥ २० ततः पार्थं समासाद्य पतङ्ग इच पावकम्। पञ्चत्वमगमत्सोतिर्द्वितीयेऽहानि दारुणः॥२१

हते कर्णे तु कौरव्या निकत्साहा हतौजसः। अक्षीहिणीभिस्तिस्तिभेर्मद्रेशं पर्यवारयन्॥२२ हतवाहनभूयिष्ठाः पाण्डवापि युधिष्ठिरम्। अक्षीहिण्या निकत्साहाः शिष्टया पर्यवारयन् अवधीन्मद्रराजानं कुकराजो युधिष्ठिरः।

तार्समस्तदार्धदिवसे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् २४ हते राल्ये तु राक्वानं सहदेवा महामनाः। आहर्तरं कलेस्तस्य जघानामितविक्रमः॥२५ निहंते राक्वनौ राजा धार्तराष्ट्रः सुदुर्मनाः। अपाक्रामद्भदापाणिईत्रम् थिष्ठसैनिकः॥ २६ तमन्वधावत्संकुद्धो भीमसेनः प्रतापवान्। व्हदे द्वैपायने ज्ञापि सिल्लखं ददर्शे तम् २७ हतिशिष्टेन सैन्येन समन्तात्पर्यवार्यं तम्। अथोपविविद्युर्हेष्टा हदस्यं पञ्च पाण्डवाः॥२८ विगाह्य सिल्लं त्याञ्च वाग्वाणेर्भृत्रविक्षतः। उत्थाय स गदापाणिर्युद्धाय समुपस्थितः २९ ततः स निहतो राजा धार्तराष्ट्रो महारणे। भीमसेनेन विक्रम्य पद्यतां पृथिवीक्षिताम्॥

ततस्तत्पाण्डवं सैन्धं प्रसुप्तं शिविरे निशि निहतं द्रोणपुत्रेण पितुर्वधममृष्यता ॥ ३१ हतपुत्रा हतवला हतिमत्रा मया सह । युगुधानसहायेन पञ्च शिष्टास्तु पाण्डवाः ३२ सहैव कृपमोजाभ्यां द्रौणिर्युद्धादमुन्यत । युगुतसुश्चापि कौरन्यो मुक्तः पाण्डवसंश्रयात् निहते कौरवेन्द्रे तु सानुबन्धे सुयोधने । विदुरः सञ्जयश्चेव धर्मराजमुपस्थितौ ॥ ३४ एवं तद्मवद्युद्धमहान्यष्टाद्श प्रभो । यत्र ते पृथिवीपाता निहताः स्वर्गमावसन् ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुण्वतां तु महाराज कथां तां लोमहर्षणाम् दुःखशोकपरिक्षेशा वृष्णीनामभवंस्तदा ३६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि 'अनुगीतापर्वणि वासुदेववाक्ये षष्टितमोऽध्यायः॥ ६०॥

少年来中原

83

वैद्यम्पायन उवाच । कथयन्नेव तु तदा वासुदेवः प्रतापवान् । महाभारतयुद्धं तत्कथान्ते पितुरम्रतः ॥ अभिमन्योर्वधं वीरः सोऽत्यकामन्महामतिः। अप्रियं वसुदेवस्य माभूदिति महत्मितिः॥ २ मा दौहित्रवधं श्रुत्वा वसुदेवो महात्ययम्॥३

इति श्रीमहाभारते आश्वमिधिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे षष्टितमोऽध्यायः॥ ६०॥

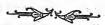
६१

दुःखशोकामिसन्तरो भवेदिति महामतिः। सुभद्रा तु तमुत्कान्तमात्मजस्य वधं र्रणे ४ आचश्व कृष्ण सौभद्रवधमित्यपतद्भवि। तामपश्याचिपातितां वसुदेवः क्षितौ तदा ॥ ५ ह्येव च पपातोव्यों सोऽपि दुःखेन मुर्चिछतः ततः स दौहित्रवधदुःखशोकसमाहतः॥ ६ चसुरेवो महाराज कृष्णं वाक्यमथाब्रवीत्। नतु त्वं पुण्डरीकाक्ष सत्यवाग्भवि विश्वतः ७ यद्दे।हित्रवधं मेऽद्य न ख्यापयसि रात्रहन्। तद्भागिनेयनिधनं तत्त्वेनाचक्ष्व मे प्रभो॥ ८ सदशाक्षस्तव कथं शत्रुभिनिहतो रणे। दुर्मरं बत वाष्टीय कालेऽप्राप्ते नुभिः सह ९ यत्र मे हृद्यं दुःखाच्छतधा न विदीयते। किमब्रवीत्वां संयामे सुनद्रां मातरं प्रति १० मां चापि पुण्डरीकाक्ष चपलाक्षः वियो मम आहवं पृष्ठतः कृत्वा कचित्र निहतः परैः ११ कचिन्मुखं न गोविन्द तेनाजी विकृतं कृतम् स हि कृष्ण महातेजाः स्थायनिव ममायतः बालभावेन विनयमातमनोऽकथयत्प्रभः। कचित्र निकृतो बालो द्रोग-कण-क्रपादिभिः घरण्यां निहतः शेत तन्ममाचक्ष्व केशव। स हि द्रोणं च भीष्मं च कर्णं च बलिनां वरम स्पर्धते सम रणे नित्यं द्वहितः पत्रको मम। प्वंविधं बहु तदा विलयन्तं सुदुःखितम् १५ पितरं दुःखिततरो गोविन्दो वाक्यमब्रवीत न तेन विकृतं वक्त्रं कृतं संग्राममूर्धनि॥१६ न पृष्ठतः कृतश्चापि संग्रामस्तेन दुस्तरः। निहत्य पृथिवीपालान्सहस्रशतसंघशः ॥ १७ खेदितो द्रोणकर्णाभ्यां दौःशासनिवशं गतः

न पृष्ठतः कृतश्चापि संग्रामस्तेन दुलरः।
निहत्य पृथिवीपाठान्सहस्रशतसंघशः॥ १७
स्वेदितो द्रोणकणीभ्यां दौःशासानेवशं गतः
स्को होकेन सततं युध्यमाने यदि प्रभो १८
न स शक्येत संग्रामे निहन्तुमपि बिल्रणा।
समाहते च संग्रामात्पार्थे संशप्तकैस्तदा १९
पर्यवार्यत संक्रुद्धैः स द्रोणादिभिराहवे।
ततः शत्रुवधं कृत्वा सुमहान्तं रणे पितः २०
दौहित्रस्तवं वार्णेय दौःशासनिवशं गतः।
नृतं च स गतः स्वर्गे जहि शोकं मृह्ममते २१
न हि व्यसनमासाच सीदन्ति कृतबुद्धयः।
द्रोण-कर्णप्रभृतयो येन प्रतिसमासिताः॥२२
न्णे महेन्द्रप्रतिमाः स कथं नाग्रुयादिवम्।

स शोकं जहि दुर्घर्ष मा च मन्युवशं गमः२३ शस्त्रपूर्त हि स गति गतः परपुरंजयः। तर्सिमस्तु निहते वीरे समद्वेयं खसा मम २४ दुःखाताऽथा सुतं प्राप्य कुररीव ननाद ह। द्रौपदीं च समासाद्य पर्यपुच्छत दुःखिता २५ आर्ये क दारकाः सर्वे द्रष्ट्रामच्छामि तानहम् अस्यास्तु वचंन श्रुत्वा सर्वास्ताः कुरुयोषितः मुजाभ्यां परिगृह्यैनां चुकुशुः परमार्तवत २७ उत्तरां चाबवीद्धद्रे भर्ता स क नु ते गतः। क्षिप्रमागमनं महां तस्य त्वं वेदयस्य ह र८ ननु नामाद्य वैराटि श्रुत्वा मम गिरं सदा। भवनान्निष्पतत्याद्य कस्मान्नाभ्योते ते पतिः॥ अभिमन्यो क्रशालिनो मातुलास्ते महारथाः। कुरालं चाब्रकसर्वे त्वां युयुत्सुमिहागतम् ३० आचक्ष्व मेऽद्य संवामं यथापूर्वमारेन्द्रम । कस्मादेवं विलपतीं नाद्येह प्रतिभाषसे ३१ पवमादि तु वार्ष्णेय्यास्तस्यास्तत्वरिदेवितम् श्रुत्वा पृथा सुदुःखार्ता शनैर्वाक्यमथुव्रवित् सुमद्रे वासुदेवेन तथा सात्याकेना रणे। पित्रा च लालितो बालः स हतः कालधर्मणा ईहशो मर्त्यंथमीऽयं मा श्रुचो यदुनन्दिनि। पुत्रो हि तव दुर्घर्षः संप्राप्तः परमां गतिम्॥ कुले महति जातासि श्रीत्रयाणां महात्मनाम् मा शुचश्चपलाक्षं त्वं पद्मपत्रानेभेक्षणे ॥ ३५ उत्तरां त्वमवेक्षल गुर्विणीं मा शुवः शुभे । पुत्रमेषा हि तस्याञ्च जनयिष्यति भाविनी३६ पर्वमाश्वासियत्वैनां कुन्ती यदुकुलोद्वह । विहाय शोकं दुर्घेषे श्राद्धमस्य हाकल्पयत्३७ समनुज्ञाप्य धर्मज्ञं राजानं भीममेव च। यमौ यमोपमौ चैव ददौ दानान्यनेकशः ३८ ततः प्रदाय बह्वीर्गा ब्राह्मणाय यदुद्रह । समाहृष्य त वाष्णेयी वैराटीमब्रवीदिदम् ३९ वैराटि नेह संतापस्त्वया कार्यो ह्यानान्दते। भतीर प्रति सुश्रोणि गर्भस्यं रक्ष वै शिशुम्४० एवमुक्त्वा ततः कुन्ती विरराम महाद्यते। तामनुज्ञाप्य चैवमां सुभद्रां समुपानयम् ४१ एवं स निधनं प्राप्तो दौहित्रस्तव मानद् । सन्तापं त्यज दुर्घष मा च शोक मनः कथाः

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिक पर्वणि अनुगीतापर्वणि वसुदेवसांत्वने एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६३

वैशम्पायन उवाच।

एतच्छ्रत्वा तु पुत्रस्य वचः शूरात्मजस्तदा । विहाय दा के धर्मात्मा ददी श्राद्धमनुत्तमम् तथैव वासुदेवश्च खस्त्रीयस्य महात्मनः। द्यितस्य पितार्नित्यमकरोदौध्वदेहिकम्॥ २ षष्टिं शतसहस्राणि ब्राह्मणानां महौजसाम्। विधिवद्गोजयामास भोज्यं सर्वगुणान्वितम् आच्छाद्य च महाबाहुर्धनतृष्णाम्पानुदत्। ब्राह्मणानां तदा कृष्णस्तद्भू छो महर्षणम् ॥ ४ सुवर्ण चैव गाश्चेव शयनाच्छाद्नानि च। दीयमानं तदा विपा वर्धतामिति चाब्रवन् ५ वासुदेवोऽथ दाशाहीं बलदेवः ससात्यिकः। अभिमन्ये स्तदा श्राद्धमकुर्वन्सत्यकस्तदा ६ अतीव दुःखसंतम् । शमं चोपलेभिरे। तथैव पाण्डवा बीरा नगरे नागसाह्वये॥ ७ नोपागच्छन्त वै शान्तिमभिमन्युविनाक्नताः सुबहानि च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ८ नाशुङ्क पतिदुःखार्ता तद्भूत्करुणं महत्। कुक्षिस्य एव तस्याथ गर्भों वै संप्रलीयत॥ ९ आजगाम ततो व्यासो ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा समाग्रम्यात्रवीद्धीमान् पृथां पृथुललोचनाम्

भविष्यति महातेजाः पुत्रस्तव यशस्तिन ११ प्रभावाद्वासुदेवस्य मम व्याहरणाद्पि। प्रण्डवानामयं चान्ते पालयिष्यति मेदिनीम् धनक्षयं च संवेश्य धर्मराजस्य श्रण्वतः। व्यासो वाक्यमुवाचेदं हर्षयन्ति महामनाः। पृथ्वीं सागरपर्यन्तां पालयिष्यति धर्मतः १४ तस्माच्छोकं कुरुश्रेष्ठ जिह त्वमरिकर्शन। विचार्यमत्र न हि ते सत्यमेतन्त्रविष्यति १५ यद्यापि वृष्णिवीरेण कृष्णेन कुरुनन्दन। प्ररोक्तं तत्त्रथा भावि मा तेऽत्रास्तु विचारणाः विवुधानां गतो लोका-

अभिमन्द्रो स्तद् । आद्ममुर्वन्स्त्रयकस्तद् । ६ अतीव दुः खसंतमा न शमं चोपलेभिरे । तथैव पाण्डवा वीरा नगरे नागसाह्वये ॥ ७ नोपागच्छन्त वै शान्तिमभिमन्युविनाकृताः सुबह्दाने च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ८ नाभुङ्क पतिदुः खार्ता तद्भूत्करुणं महत् । अवर्धत यथाकामं धुक्रुपक्षे यथा शशी ॥ १९ अवर्धत यथाकामं धुक्रुपक्षे ॥ १९ अवर्धत यथाकामं धुक्रुपक्षे ॥ अवर्धत यथाकामं धुक्रुपक्षे ॥ अवर्धत यथाकामं धुक्रुपक्षे ॥ १९ अवर्धत यथाकामं धुक्रुपक्षे ॥ अवर्धत वयाकामं धुक्रुपक्षे ॥ अवर्धत यथाकामं धुक्रुपक्षे ॥ अवर्धत यथाकामं धुक्रुपक्षे ॥ अवर्धत यथाकामं धुक्रुपक्षे ॥ अवर्धत यथाकामं धुक्

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि वासुदेवसान्त्वने द्विषष्टितमोऽध्यायः॥ ६२॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

82

एतच्छुत्वेति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमे-विके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विषष्टितमोऽ-ध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

जनमेजय उवाच।
श्रुत्वैतद्भचनं ब्रह्मन् व्यासेनोक्तं महात्मना।
अश्वमेघं प्रति तदा किं भुयः प्रचकार ह॥१
रत्नं च यन्मरुत्तेन निहितं वसुधातले।
तदवाप कथञ्चेति तन्मे ब्रोह द्विजोत्तम॥ २
वैशम्पायन उवाच।

श्रुत्वा द्वैपायनवचो धर्मराजो युधिष्ठिरः। आतुन्सर्वान्समानाय्य कुरले वचनमब्रवीत् ६ अर्जुनं भीमसेनं च माद्रीपुत्री यमावि । श्रुतं वो वचनं व्रीराः सौहदाद्यन्महात्मना ४ कुरूणां हितकामेन प्रोक्तं कृष्णेन धीमता। तपोवृद्धेन महता सहदां भूतिमिच्छता ॥ ५ गुरुणा धर्मशीलेन व्यासेना द्वतकर्मणा। भीष्मेण च महाप्राज्ञ गोविन्देन च घीमता ६ संस्मृत्य तदहं सम्यक्तुंमिच्छामि पाण्डवाः आयत्यां च तदान्वे च सर्वेषां तद्धि नो हितम अनुबन्धे च कल्याणं यद्वचो ब्रह्मवादिनः। इयं हि वसुधा सर्वा श्लीणरत्ना कुरुद्रहाः॥८ तचाचष्ट तदा व्यासो मेहत्तस्य धनं नृपाः। यद्येतद्वो बहुमतं मन्यध्वं वा क्षमं यदि॥ ९ तथा यथाऽऽह धर्मेण कथं वा भीम मन्यसे। इत्युक्तवाक्ये नृपतौ तदा कुरुकुलोद्वह ॥ १० भीमसेनो नृपश्रेष्ठं प्राञ्जलिवीक्यमब्रवीत्। रोचते मे महाबाहो यदिदं भाषितं त्वया ११ व्यासाख्यातस्य वित्तस्य समुपानयनं प्रति यदि तत्प्राप्रयामेह धनमाविक्षितं प्रभो॥ १२ कुतमेव महाराज भवोदेति मतिर्मम।

ते वयं प्राणिपातेन गिरीशस्य महातमतः ॥१३
तदानयाम भद्रं ते समभ्यव्यं कपार्देनम् ।
तिद्वितं देवदेवेशं तस्यैवानुवरांश्च तान् ॥ १४
प्रसाद्यार्थमवाष्स्यामी नृतं वाग्बुद्धिकमीभेः ।
रक्षन्ते ये च तद्रव्यं किन्नरा रौद्रदर्शनाः ॥१५
ते च वश्या भिविष्यन्ति प्रसन्ने वृषमञ्च ने ।
श्चत्वैवं वदतस्तस्य वाक्यं भीमस्य भारत १६
प्रीतो धर्मात्मजो राजा वभूवातीव भारत ।
अर्जुनप्रमुखाश्चापि तथेत्येवाब्रवन्त्रचः ॥ १७
कृत्या तु पाण्डवाः सर्वे रहाहरणानिश्चयम् ।
सेनामाज्ञापयामासुनं अत्रेऽहाने च भ्रुवे ॥१८

ततो ययुः पाग्डुसुता
 झाझणान्खास्त वाच्य च।
 अर्चियत्वा सुरश्रेष्ठ
 , पूर्वमेव महेश्वरम्॥
 सोदकैः पायसेनाथ
 मांसापूपैस्तथैव च।
 आशास्य च महात्मानं
 प्रययुर्मुदिता भृशम्॥
 २०

तेषां प्रयास्यतां तत्र मङ्गलानि शुमान्यथ ।
प्राहुः प्रहृष्टमनसो द्विजाम्या नागराश्व ते॥ २१
ततः प्रदृक्षिणीकृत्य शिरोभिः प्रणिपत्य च ।
ब्राह्मणानाग्नेसाहितान्प्रययुः पाण्डुनन्दनाः २२
समनुङ्गाप्य राजानं पुत्रशोकसमाहतम् ।
धृतराष्ट्रं सभार्ये वे पृथां च पृथुलोचनाम् २३
मुले निश्चिष्य कौरव्यं युयुत्सुं धृतराष्ट्रजम् ।
संपूज्यमानाः पौरेश्व ब्राह्मगेश्व मनोविभिः २४

इति श्रीमहाभारते आध्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि द्रव्यानयनोपक्रमे त्रिषाष्ट्रितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

Lesson Dasse

83

प्रासंगिकीं कथां समाप्य परमप्रकृतमश्रमेष्रमनुवर्तयति जनमेजयप्रश्रमुखेन श्रुत्वेतद्वचनं ज्ञह्मन्नित्यादिना ॥ ५ ॥ आविक्षितं अविक्षितः पुत्र आविक्षितो मस्तस्त-स्यदमाविक्षितम् ॥ ५२ ॥ ध्रुवे नक्षत्रे रोहिण्यामुत्तरात्रये च अहिन वारे ध्रुत्रे रिववारे उत्तराकेंऽमृनसिद्धयोगे इत्यर्थः ॥ १८ ॥ मूळे वंशस्याये कुंनीहनराष्ट्रमापे इयर्थः ॥२४॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमिधि के पर्वणि नैलकण्ठीये मारत-मावदीपे त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

83

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते प्रययुर्हेष्टाः प्रहृष्टनरवाहनाः। रथघोषेण महता पूरयन्तो वसुन्धराम्॥ १ संस्तूयमानाः स्तुतिभिः स्तमाग ववन्दिभिः। खेन सैन्येन संवीता यथादित्याः खरिदमिनः पाण्डुरेणातपत्रेण धियमाणेन मूर्घाने। बभौ युधिष्ठिरस्तत्र पौर्णमास्यामिवोडुराट् ३ जयाशिषः प्रहृष्टानां नराणां पथि पाण्डवः। प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं यथावत्पुरुषषभः॥ तथैव सैनिका राजन् राजानमनुयान्ति ये। तेषां हलहलाशब्दो दिवं स्तब्ध्वा व्यतिष्ठत ५ सरांसि सरितश्चैव वनान्युपवनानि च। अत्यकामन्महाराजो गिरि चाप्यन्वपद्यत॥ ६ तस्मिन्देशे च राजेन्द्र वत्र तद्रव्यमुत्तमम्। चके निवेशनं राजा पाण्डवः सह सैनिकैः। शिवे देशे समे चैव तदा भरतसत्तम॥

अग्रतो ब्राह्मणान्कृत्वा त्पोविद्यादमान्वितान् ५ पुरोहितं च कौरव्य-वेदवेदाङ्गपारगम् । आग्निवेश्यं च राजानो ब्राह्मणाः सपुरोधसः॥ ८ कृत्वा शान्ति यथान्यायं सर्वशः पर्यवारयन्। कृत्वा तु,मध्ये राजानममात्यांश्च यथाविधि ९ षद्पदं नवसंख्यानं निवेशं चिक्रेरे द्विजाः । मत्तानां वारणेन्द्राणां निवेश च यथाविधि ॥ कारियत्वा स राजेन्द्रो ब्राह्मणानिद्मव्रवीत अस्मिन्कार्ये द्विज्ञश्चेष्ठा नक्षत्रे दिवसे शुप्ते १ यथा भवन्तो मन्यन्ते कर्नुमईनित तत्तथा । ननः कालात्ययो वै स्यादिहैव परिलम्बताम् इति निश्चित्य विप्रेन्द्राः क्षियतां यद्नन्तरम्। श्चत्वेतद्वचनं राज्ञो ब्राह्मणाः सपुरोधसः। इदमुर्जुवचो हृष्टा धर्मराजप्रियेण्सवः॥ १३

अधैव नक्षत्रमहश्च पुण्यं यतामहे श्रेष्ठतमित्रयासु । अंभोभिरदोह वसाम राज-त्रुपोष्यतां चापि भवद्भिरद्य ॥ १४ श्रुत्वा तु तेषां द्विजसत्तमानां कृतोपवासा रजनीं नरेन्द्राः । ऊषुः प्रतीताः कुशसंत्तरेषु यथाऽध्वरे प्रजालिता हुताशाः ॥१५ ततो निशा सा व्यगमन्महात्मनां संश्रुण्वतां विमले द्विजर्षमा वताः प्रभाते विमले द्विजर्षमा वचाऽद्रुवन्धर्मसुतं नराधिपम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाण अनुगीतापर्वणि द्रव्यानयनोपक्रमे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

ब्राह्मणा ऊचुः क्रियतामुपहारोऽच ज्यम्बकस्य महात्मनः द्त्वोपहारं नृपते ततः स्वार्थं यतामहे॥ १

श्रुत्वा तु वचनं तेषां ब्राह्मणानां युधिष्ठिरः। गिरीशस्य यथान्यायमुपहार मुपाहरत्॥ २

50

ततस्ते इति ॥१॥ अभिवेदय धौम्यम् ॥८॥ षट्पदं षद् पदानि पदनीयानि राजमार्गाः यत्र एको दक्षिणोत्तरस्त-स्योभयतो द्वौ तादशावेव एवं पूर्वपश्चिम एकः तस्यो-भयतोऽपि द्वावेवेति षट् राजमार्गाः । संख्यानानि संस्था- नानि नवखंडानीति यावत् ।षद्भपयं नवसंह्यानिर्माते प्राचीन-पाठः स्पर्टार्थः॥१०॥ इति श्रीमद्दामारते आश्ववेगिवेके पर्वणि नैलकण्डीये भारतमावदीये चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥६४॥

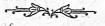
कियतामिति॥ १॥

आज्येन तर्पयित्वाऽाप्ने विधिवत्संस्कृतेन च मन्त्रसिद्धं चर्च कृतवा पुरोधाः स ययौ तदा स गृहीत्वा सुमनसी मन्त्रपृता जनाधिप। मोदकैः पायसेनाथ मांसैश्चोपाहरद्वलिम् ॥ ४ सुमनोभिश्च चित्राभिर्ठाजैरुचावचैरपि। सर्वे स्विष्टतमं कृत्वा विधिवद्वेदपारगः॥ ५ र्किकराणां ततः पश्चायकार बलिमुत्तमम्। यक्षेन्द्राय क्रबेराय मणिभद्राय चैव ह॥ ६ तथान्येषां च यक्षाणां भृतानां पतयश्च ये। क्रसरेण च मांसेन. निवापैस्तिलसंयुतैः॥ ७ ओदनं कुम्भदाः कृत्वा पुरोधाः समुपाहरत्। ब्राह्मणेभ्यः सहस्राणि गवां दत्वा त भामिपः नक्तंचराणां भूतानां व्याद्देश बार्छ तदा। भूपगन्धनिरुद्धं तत्सुमनोभिश्च संवृतम्॥ शुञ्जमे स्थानमत्यर्थे देवदेवस्य पार्थिव। कृत्वा पूजां तु रुद्रस्य गणानां चैव सर्वशः॥ ययो व्यासं पुरस्कृत्य नृपो रत्नानिधि प्रति। पुजियत्वा धनाध्यक्षं प्रणिपत्याभिवाद्य च ॥ सुमनोभिविंचित्राभिरपूपैः कृसरेण च। शंखादीश्च निघीन्सर्वान्निधिपालांश्च सर्वशः 🔛 अर्चियित्वा द्विजरध्यान्स स्वास्त वाच्य च वीर्यवान्।

तेषां पुण्याहघोषेण

तेजसा समवाश्वतः॥ १३ प्रीतिमान्स कुरुश्रेष्ठः खानयामास तद्धनम्। ततः पात्रीः सकरका बहुरूपा मनोरमाः १४ भृंगाराणि कटाहानि कलशान्वर्धमानकान्। बहूनि च विचित्राणि भाजनानि सहस्रशः॥ उद्धारयामास तदा धर्मराजो युधिष्ठिरः। तेषां रक्षणमध्यासीनमहान्करपुटस्तथा॥ १६ नद्धं च भाजनं राजंस्तुलाधमभवन्नुप। वाहनं पाण्डुपुत्रस्य तत्रासीत्त विशापते ॥१७ षष्टिष्ट्रसहस्राणि शतानि द्विग्रणा हयाः। वारणाश्च महाराज सहस्रशतसंमिताः॥ १८ शकटानि रथाश्चैव तावदेव करेणवः। सराणां पुरुषाणां च परिसंख्या न विद्यते १९. पति हत्तं तद्भवद्यदुद्धे युविष्टिरः। षोडशाष्ट्री चतुर्विशत्सहस्रं भारलक्षणम् ॥ २० पतेष्वादाय तद्रुध्यं पुनरभ्यच्यं पाण्डवः। महादेवं प्रति यथौ पुरं नागाह्वयं प्रति ॥ २१ द्वेपायनाभ्यनुज्ञातः पुरस्कृत्य पुरोहितम्। गोयुते गोयुते चैव न्यवसत्पुरुषष्ट्र॥ सा पुराभिधुखा राजद्वाह महती चमुः। कृछाद्रविणभारातां हर्षयन्ती कुरुद्वहान्॥२३

इति श्रीमहरभारते आश्वमेधिके पर्वाण अनुगीतापर्वाण द्रव्यानयने पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

33

वैशम्पायन उवाच । पतस्मिन्नेय काले तु वासुदेवोऽपि वीर्यवान् उपायाद्वृष्णिभिः सार्धे पुरं वारणसाह्वयम्॥१

समयं वााजिमेधस्य विदित्वा पुरुषर्षभः। यथोक्तो धर्मपुत्रेण प्रवजन्खपुरीं प्रति॥

पात्रीः महान्ति ओदनोद्धरणपात्राणि करका अल्पघटाः ॥ १४ ॥ भृंगाराणि गडुकान् वर्धमानकान् शरावाणि ॥ १५ ॥ क्युटः करसंपुटाकारं द्विद्लभाजनं उष्ट्रादि-वाद्यं संदूख इति त्रसिद्धं ॥ १६ ॥ नद्धं उष्ट्रादीनामुपिर बद्धं तुलार्धे यत्र पुरुषस्यार्थं माति रूमयतो मिलित्वा तुलामात्रं भारः वाहनं भारस्येति शेषः ॥ १७ ॥ षोडशाष्टाविति यथायोग्यं उष्ट्रस्य भारोऽधो सहस्रं सुवर्णाः शकटस्य षोडश गजस्य चतुर्विशतिरिरयेषं मारस्यां, एवं

हयखरमनुष्याणां यथासंभवं योज्यम् ॥ २०॥ गोयुते गोयुते भाराकांतवाहनत्वात् गब्यूतौ गब्यूतौ प्रत्यहं को-शहयप्रमाणिमत्यर्थः ॥ २२॥ इति श्रीमहाभारते आश्व-मेधिके पर्वाण नैलकर्फाये भारतभावदीपे पंचषष्टितमोऽ-ध्यायः॥ ६५॥

६६ पतस्मित्रिति ॥ १॥

रौक्मिणेयेन सहितो युगुधानेन चैव ह। चारदेष्णेन साम्बेन गर्देन कृतवर्मणा ॥ सारणेन च वीरेण निशहेनोल्मुकेन च। बलदेवं पुरस्कृत्य सुभद्रासहितस्तदा॥ द्रौपदीमुत्तरां चैच पृथां चाप्यवलोककः। समाश्वासियतुं चापि श्रत्रिया निहतेश्वराः ५ तानागतान्सभीक्ष्येव धृतराष्ट्रो महीपतिः। प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं विदुरश्च महामनाः॥ ६ तत्रैव न्यवसत्कृष्णः खर्चितः पुरुषोत्तमः। विदुरेण महातेजास्तथैव च युयुतसुना॥ वसत्सु वृष्णिवीरेषु तत्राथ जनमेजय। जज्ञे तव पिता राजन्परिक्षित्परवीरहा॥ ८ स तु राजा महाराज ब्रह्मास्त्रेणावपीडितः। शवो बभूव निश्चेष्टो हर्षशोकविवर्धनः॥ हृष्टानां ।सिंहनादेन जनानां तत्र जिःखनः। प्रविदय प्रदिशः सर्वाः पुनरेव व्युपारमत १० ततः सोतित्वरः कृष्णो विवेशान्तःपुरं तदा युग्रधानद्वितीयो वै व्यथितेन्द्रियमानसः ११ ततस्त्विरितमायान्तीं ददर्श स्वां पितृष्वसाम् कोशन्तीत्स्भिधावाति वासुदेवं उनः पुनः १२ पृष्ठतो द्रौपदीं चैव सुभद्रां च यशिखनीम्। सविकोशं सकरणं वान्धवानां स्त्रियो नृप ॥ ततः कृष्णं समासाद्य कुन्ती भोजसुता तदा। प्रोवाच राजशार्दुल बाष्पगद्गद्या गिरा १४ वासुदेव महाबाहो सुप्रजा देवकी त्वया। त्वं नो गातिः प्रतिष्ठा च त्वदायत्तमिदं कुलम्

अभ्वत्थासा हतो जातस्तमुजीवय केशव १६ त्वया होतत्प्रतिज्ञातमैषीके यदुनन्दन । अहं सञ्जीवयिष्यामि मृतं जातमिति प्रभी १७ सोऽयं जातो मृतस्तात पर्येनं पुरुषर्धम । उत्तरां च सुभद्रां च द्रौपदीं मां च माधव १८ धर्मपुत्रं च भीमं च फाल्गुनं नकुछं तथा। सहदेवं च दुर्धर्ष सर्वानस्त्रातुमहिसि॥ अस्मिन्प्राणाः समायलाः पाण्डवानां ममैव च पांडोश्च पिण्डो दाशाई तथैव श्वशुरस्य मे२० अभिमन्योश्च भद्रं ते वियस्य सहशस्य च। प्रियमुत्पाद्याद्य त्वं प्रेतस्यापि जनार्द्न २१ उत्तरा हि पुरोक्तं वै कथयत्यस्थिद्न। अभिमन्योर्वेचः कृष्ण प्रियत्वा तन्न संशयः २२ अव्रवीतिकल दाशाई वैराटीमार्जुनिस्तदा । मातुलस्य कुलं भद्रे तव पुत्रो गमिष्यति २३ गत्वा वृष्ण्यन्धककुलं धनुर्वेदं प्रहीष्यति। अस्त्राणि च विचित्राणि नीतिशास्त्रं च केवलम् इत्येतत्प्रणयात्तात सौभद्रः परवीरहा। कथयामास दुर्घर्षस्तथा चैतन्न संशयः॥ १२५ तास्त्वां वयं प्रणम्येह याचामो मधुसूदन। कुलस्यास्य हितार्थं तं 'कुरु कल्याणमुत्तमम् एवसुक्त्वा तु वार्ष्णेयं पृथा पृथुललोचना । उच्छ्रित्य बाह् दुःखातां ताश्चान्याः प्रापतन्भुवि अबुवंश्च महाराज सर्वाः सास्राविलेक्षणाः। सस्त्रीयो वासुदेवस्य मृतो जात इति प्रभो॥ एवमुक्ते ततः कुन्तीं पर्यगृह्णाज्जनार्द्नः। भूमों निपतितां चैनां सान्त्वयामास भारत२९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिक पर्वणि अनुगीतापर्वणि परिक्षिज्ञन्मकथने षद्षष्टितमोऽच्यायः ॥ ६६ ॥

23

वैशम्पायन उवाच। उत्थितायां पृथायां तु सुभद्रा म्रातरं तदा दृष्ट्रा सुक्रोश दुःखातां वचनं चेद्मब्रवीत्॥ १

यदुपर्वार योऽयं ते स्वस्तीयस्यात्मजः प्रभो।

William Delicination

पुण्डरीकाक्ष पदय त्वं पौत्रं पार्धस्य धीमतः परिक्षीणेषु कुरुषु पारिक्षीणं गतायुषम्॥ २

क्षत्रियाः स्त्रियः ॥ ५ ॥ मातुलस्य अभिमन्युमातुलस्य कृष्णस्य तत्तुल्यपराक्रमस्तद्धीनश्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पर्वाणे नैलकण्ठीये मारतमाव-

दीपे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ६७ उत्थितायाामिति ॥ १ ॥ इषीका द्रोणपुत्रेण भीमसेनार्थमुद्यता । सोत्तरायां निपतिता विजये मिय चैव ह ३ सेयं विदीणें हृदये मिय तिष्ठति केशव। यन पर्यामि दुर्धर्ष सहपुत्रं तु तं प्रभो॥ किन्तु वक्ष्यति धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः भीमसेनार्जुनौ चापिमाद्रवत्याः सुतौ च तौ ५ श्रत्वाभिमन्योस्तनयं जातं च मृतमेव च। मुषिता इव वाष्णैय द्वीणपुत्रेणं पाण्डवाः ६ अभिमन्युः प्रियः कृष्ण भातृणां नात्र संश्यः ते श्रुत्वा कि नु वश्यन्ति द्रोणपुत्रास्त्रनिर्जिताः भविताऽतः परं दुःखं कि तदन्यज्ञनार्दन। अभिमन्योः सुतात्क्रच्ण मृताज्ञातादरिन्दम ८ साहं प्रसादये कृष्ण त्वामच शिरसा नता। पृथेयं द्रौपदी चैव ताः पश्य पुरुषोत्तम ॥ यदा द्रोणसुतो गर्भान्पाण्डूनां हन्ति माधव तदा किल त्वया द्रौणिः कुद्धेनोक्तोरिमर्दन१० अकामं त्वां करिष्यामि ब्रह्मबन्धो नराधम। यहं सञ्जीवयिष्यामि किरीटितनयात्मजम्

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा जानानाऽहं वलं तव ।
प्रसाद्यें त्वां दुर्घर्ष जीवतामिमन्युजः १२
यद्येतत्वं प्रतिश्रुत्य न करोषि वचः श्रुभम् ।
सकलं वृष्णिशार्दूल मृतां मामवधारय १३
अभिमन्योः सुतो वीर न सञ्जीवति यद्ययम् ।
जीवति त्विय दुर्घर्ष किं करिष्याम्यहं त्वया
सञ्जीवयैनं दुर्घर्ष मृतं त्वमिमन्युजम् ।
सहशाक्षसुतं वीर सस्यं वर्षन्नि वांबुदः ॥ १५
त्वं हि केशव धर्मात्मा सत्यवानसत्यविक्रमः
स तां वाचमृतां कर्तुमहंसि त्वमारिन्दम् ॥ १६

इच्छन्निप हि लोकांस्त्रीन् जीवयेथा मृतानिमान्। कि पुनदीयतं जातं सस्त्रीयस्यात्मजं मृतम्॥ १७ प्रभावज्ञास्मितेकृष्ण तस्मास्वांयाचयाम्यहम् कुरुष्व पाण्डुपुत्राणामिमं परमनुत्रहम्॥ १८ सस्तेति वा महाबाहो हतपुत्रेति वा पुनः। प्रपन्ना मामियं चेति दयां कर्तुमिहाहृसि॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि सुभद्रावाक्ये 🔑 सप्तपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

वैश्वम्पायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राजेन्द्र केशिहा दुःखमूर्विछतः
तथेति व्याजहारोचेह्वीदयन्निय तं जनम् ॥ १
वाक्येनैतेन हि तदा तं जनं पुरुषर्थमः ।
ह्वादयामास स विभुधमीर्तं सिळळेरिव ॥ २
ततः स प्राविशत्तूर्णं जन्मवेश्म पितुस्तव ।
अर्वितं पुरुषव्याप्र सितैर्माल्येर्थथाविधि ॥ ३
अपां कुम्मैः सुपूर्णेश्च विन्यस्तैः सर्वतोदिशम्
धृतेन तिन्दुकालातैः सर्षपेश्च महाभुज ॥ ४
अस्त्रैश्च विमळेन्त्रस्तैः पावकेश्च समन्ततः ।
वृद्धाभिश्चापि रामाभिः परिचारार्थमावृतम्

दूश्लेश परितो धीर भिषािमः कुराछैस्तथा।
ददर्श च स तेजसी रक्षोझान्यपि सर्वशः ६
द्रव्याणि स्यापितानि स्म विधिवत कुराछैर्जनैः
तथायुक्तं च तृङ्क्षा जन्मवेश्म पितुस्तव॥ ७
हृष्टोऽभवदृषीकेशः साधुसाध्विति चान्नवीत्
तथा ब्रुवति वार्णेये प्रहृष्टवद्ने तदा॥ ८
द्रौपदी त्वरिता गत्वा वैरादी वाक्यमन्नवीत्
अयमायाति ते भद्रे श्वशुरो मधुसुदनः॥९
पुराणर्षिरचिनत्यात्मा समीपमपराजितः।

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाण नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे सप्तषष्टितमोऽच्यायः ॥ ६७॥

81

साऽपि बाष्पकलां वाचं निगृह्याश्रुणि चैव ह

एवमुक इति ॥ । ॥ वृतेन सिकैरिति शेषः॥ ४ ॥

सुसंवीताऽभवदेवी देववत्कृष्णमीयुषी। सा तथा दूयमानेन हृद्येन तपिस्वनी ॥ ११ दृष्ट्रा गोविन्दमायान्तं कृपणं पर्यदेवयत्। पुण्डरीकाक्ष पश्यावां बालेन हि विनाकृती अभिमन्युं च मां चैव हती तुल्यं जनार्दन १२ वाष्णेय मधुहन्वीर शिरसा त्वां प्रसादये। द्रोणपुत्रास्त्रनिर्दं जीवयैनं ममात्मजम्॥१३ यदि स्म धर्मराज्ञा वा भीमसेनेन वा पुनः। त्वया वा पुण्डरीकाक्ष वाक्यमुक्तमिदं भवेत् अजानतीमिषीकेयं जनित्रीं हन्त्वित प्रमो। अहमेव विनष्टा स्यां +नैतदेवंगते भवेत्॥१५ गर्भस्थस्यास्य बालस्य ब्रह्मास्त्रेण निपातनम्। कृत्वा नृशंसं दुर्वुद्धिद्रौणिः कि फलमश्रुते॥ सा त्वां प्रसाद्य शिरसा याचे शत्रुनिवहणम् प्राणांस्त्यक्ष्यामि गोविन्द नायं सञ्जीवते यदि

अस्मिन्ह बहवः साघो ये ममासन्मनोरथाः
ते द्रोणपुत्रेण हताः कि न जीवामि कशव॥
आसीन्म्मे मितः कृष्ण पुत्रोत्सङ्गा जनाईन ।
अभिवाद्यिष्ये हृष्टेति तादिदं वितथीकृतम्॥
चपलाक्ष्स्य दायादे मृतेऽस्मिन्पुरुवर्षभ।
विफला मे कृताः कृष्ण हृदि सर्वे मनोरथाः
चपलाक्षः किलातीव प्रियस्ते मधुस्दन ।
स्तं पश्य त्वमस्यैनं अह्यास्त्रेण निपातितम्॥
कृत्योऽयं नृशंसोऽयं यथाऽस्य जनकस्तथा ।
यः पाण्डवीं श्रियं त्यवत्वा गतोद्य यमसादनं
मया चैतत्प्रतिज्ञातं रणपृष्ठीने कृशव ।
अभिमन्यौ हते वीर त्वामेष्यामयिचरादिति
तच नाकरवं कृष्ण नृशंसा जीवितप्रिया ।
इदानीं मां गतां तत्र कि न वश्याते फालग्रनः

इति श्रीमहोभारते आश्वमेधिके प्वणि अनुगीताप्वणि उत्तरावाक्ये अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

वैशम्पायन उवाच ।
सैवं विलप्य करणं सोन्मादेव तपासिनी ।
उत्तरा न्यपतद्भमौ कृपणा पुत्रगृद्धिनी ॥ १
वां तु दृष्ट्वा निपादेतां हतपुत्रपरिच्छदाम् ।
चुक्रोश्क्रुक्ती दुःखार्ता सर्वाश्च मरतिस्रयः
मृह्रतिमिव राजेन्द्र पाण्डवानां निवेशनम् ।
अप्रेक्षणीयमभवदार्तस्वनिवनादितम् ॥ ३१
सा मुह्रते च राजेन्द्र पुत्रशोकाभिपीडिता ।
कश्मलामिहता वीर वैराटी त्वभवत्तदा ॥४
प्रतिलभ्य तु सा संज्ञामुत्तरा भरतर्षम ।
अङ्कमारोप्य तं पुत्रमिदं वचनमन्नवीत् ॥ ५
धर्मज्ञस्य सुतः स त्वमधर्म नावबुध्यसे ।
यस्त्वं वृष्णिप्रवीरस्य कुरुषे नाभिवादनम् ६
पुत्र गत्वा मम वचो न्यूयास्त्वं पितरं त्विदम्
दुर्मरं प्राणिनां वीर काले प्राप्ते कथञ्चन ॥ ७

याहं त्वया विनाद्येह पत्या पुत्रेण चैव ह।
सर्तद्ये सित जीवामि हतस्वस्तिरिकञ्चना ८
अथवा धर्मराज्ञाऽहमनुज्ञाता महामुज।
सक्षयिष्ये विषं घोरं प्रवेश्ये वा हुताशनम् ९
अथवा दुमरं तात यदिदं में सहस्रधा।
पतिपुत्रविहीनाया हृद्यं न विदीर्थते॥ १०
डात्तिष्ठ पुत्र पश्येमां दुःखितां प्रिपतामहीम्।
आर्तासुपष्ठतां दीनां निमग्नां शोकसागरे ११

आर्यो च पश्य पाञ्चालीं सात्वतीं च तपस्विनीम्। मां च पश्य सुदुःखार्ती द्याधिवद्धां सृगीमिव ॥ १२ उत्तिष्ठ पश्य वदनं लोकनाथस्य धीमतः। पुण्डरीकपलाशाक्षं पुरेव चफ्लेक्षणम् ॥ १३

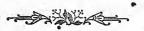
इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ + नायमेवं गतो भवेत् इति पाठः ।

50

सैविमिति ॥ १ ॥ पुरा यथा चपलेक्षणमभिमन्युम्हं पर्यामि तथा पुंडरीकपलाशाक्षं कृष्णं पर्यति संबंधः १३ पवं विप्रलपन्तों तु दृष्टा निपतितां पुनः । उत्तरां तां स्त्रियः सर्वाः पुनरुत्थापयंस्तैतः १४ , उत्थाय च पुनर्धेर्यात्तदा मत्स्यपतेः सुता । प्राञ्जाि पुण्डरीकाक्षं भूमावेवाभ्यवादंयत् ॥ श्रुत्वा स तस्या विपुलं विलापं पुरुपूर्षभः । उपस्पृश्य ततः कृष्णो ब्रह्मास्त्रं प्रत्यसंहरत् १६ प्रतिजन्ने च दाशार्हस्तस्य जीवितमच्युतः । अववीच विशुद्धात्मा सर्वे विश्र्यवयन् जगत् न व्रवीम्युत्तरे मिथ्या सत्यमेतद्भविष्यति । एष सञ्जीवयाम्येनं पश्युत्नं सर्वदेहिनाम् १८ नोक्तपूर्वं मया मिथ्या स्वैरेष्विप कदाचन ।

न च युद्धात्परावृत्तस्तथा सञ्जीवतामयम् १९ यथा मे द्यितो धर्मो ब्राह्मणश्च विशेषतः। अभिमन्योः सुतो जातो मृतो जीवत्वयं तथा यथाहं नाभिजानामि विजये तु कदाचन। विरोधं तेन सत्येन मृतो जीवत्वय शिशुः॥ यथा सत्यं च धर्मश्च मायि नित्यं प्रतिष्ठितौ। तथा मृतः शिशुर्यं जीवतादिभमन्युजः॥२२। यथा कंसश्च केशी च धर्मेण निहतौ मया। तेन सत्येन बालोऽयं पुनः सञ्जीवतामयम्॥ इत्युक्तो वासुदेवेन स बालो भरतर्षम। शनैः शनैर्भहाराज प्रास्पन्दत सचेतनः॥ २४।

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि परिक्षित्सञ्जीवने ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

90

वैशम्पायन , उवाच ।

ब्रह्मास्रं तु यदा राजन् कृष्णेन प्रतिसंहतम्
तदा तहेश्म त्वित्या तेजसाऽभिविदीिपतम्
ततो रक्षांसि सर्वाणि नेशुस्त्यक्त्वा गृहं तु तत्
अन्तिरिश्रं च वागासीत्साधु केशव साध्विति
तद्स्रं उवितं चापि पितामहम्गात्तदा ।
ततः प्राणान्पुनर्लेभे पिता तव नरेश्वर ॥ ३
व्यचेष्टत च वालोऽसौ यथोत्साहं यथावस्रम्
बभूवुर्मुदिता राजंस्ततस्ता भरतस्त्रियः ॥ ४
ब्राह्मणा वाच्यामासुर्गोविन्द्स्यैव शासनात् ।
ततस्ता सुदिताः सर्वाः प्रशशंसुर्जनार्दनम् ५
स्त्रियो भरतसिहानां नावं स्वय्वेव पारगाः ।
कुन्ती द्वपद्पुत्री च सुभदा चोत्तरा तथा ॥६
स्त्रियश्चान्या नृसिहानां वभृवुर्द्वधमानसाः ।
तत्र मस्त्रा नटाश्चैव प्रिन्थकाः सौक्यशायिकाः

स्तमागधसंघाश्चाप्यस्तुवंस्तं जनार्दनम्।
कुरुवंशस्तवाख्याभिराशीर्भिभैरतर्षम्॥ ८
जत्थाय तु यथाकालमुत्तरा यदुनन्दनम्।
अभ्यवाद्यत प्रीता सह पुत्रेण भारत ॥ ९
तस्य कृष्णो द्दी हृष्टो बहुरत्नं विशेषतः।
तथान्ये वृष्णिशार्दूला नाम चास्याकरोत्प्रभुः
पितुस्तव महाराज सत्यसंधो जनार्दनः
परिक्षीणे कुले यस्माज्ञातोऽयमभिमन्युजः११
परिक्षीणे कुले यस्माज्ञातोऽयमभिमन्युजः११
परिक्षीणे कुले यस्माज्ञातोऽयमभिमन्युजः११
परिक्षिदित नामास्य भवित्वत्यव्रवीत्तदा।
सोऽवर्धत यथाकालं पिता तव जनाधिप१२
मनःप्रह्णाद्नश्चासीत्सर्वलोकस्य भारत।
मासजातस्तु ते वीर पिता भवति भारत १३
अथाजग्मः सुवहुलं रत्नमादाय पाण्डवाः।
तान्समीपगतान् श्रुत्वा निर्ययुर्वृष्णिपुंगवाः१४

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वाणे नैलकण्डीये भारत-भावदीपे कनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

व्यास्त्रिमिति॥१॥ वाचयामासुः स्वस्तीति शेषः॥५॥

श्रंथिकाः दैवज्ञाः 'श्रंथिकस्तु करीरे स्याहैवज्ञे गुग्गुछहुमें' इति विश्व छोचनः । सुखावहं सौख्यं शयनं इति पृच्छंति ते सौख्यशायानिकाः पृच्छतौ सुज्ञातादिभ्य इति ठक् अनुञ्जति कादिः ॥ ७॥ कुरुवंशस्य स्तवं आचक्षते ताभिः कुरुवंश-स्तवाख्याभिः ॥ ८॥

अलंचकुश्च माल्यौद्यैः पुरुषा नागसाह्नयम् । पताकाभिर्विचित्राभिष्वंजैश्च विविधैरिपि ॥ वेश्मानि समलंचकुः पौराश्चापि जनेश्वर । देवतायतनानां च पूजाः सुविविधास्तथा १६ सन्दिदेशाथ विदुरः पाण्डुपुत्रप्रियेष्सया । राजमार्गाश्च तत्रासन्सुमनोभिरलंकृताः ॥१७ शुशुमे तत्पुरं चापि समुद्रौधनिभस्वनम् । नतंकश्चापि नृत्यद्विगीयकानां च निःस्वतैः ॥

आसीद्भेश्रवणस्येव निवासस्तत्पुरं तदा।
विन्दिभिश्च नरे राजन् स्त्रीसहायेश्च सर्वदाः १९
तत्र तत्र विविक्तेषु समन्तादुपशोभितम्।
पताका धूयमानाश्च समन्तानमातिरिश्वना २०
अद्शयित्व तदा कुरून्वै दक्षिणोत्तरान्।
अधोषयंस्तदा ज्ञापि पुरुषा राजधूर्गताः।
सर्वराष्ट्रविहारोऽक रत्नाभरणळक्षणः॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्विण अनुगीतापर्वाणे पाण्डवागमने सप्ततितमोऽध्यायः॥ ७०॥

98

वैशम्पायन उवाच्या तान्समीपगतान् श्रुत्वा पाण्डवान् रात्रुकर्शनः वासुदेवः सहामात्यः प्रययौ ससुहद्रणः॥ १ ते समेत्य यथान्यायं प्रत्युद्याता दिदक्षया । ते समेत्य यथाधर्मं पांडवा वृष्णिभिः सह॥ २ विविद्ये सहिता राजन्परं वीरणसाह्वयम्। महतस्तस्य सैन्यस्य खुरनेमिस्वनेन ह ॥ ३ द्यावाष्ट्रिथिद्योः खं चैव सर्वमासीत्समावृतम्। ते कोशानग्रतः कृत्वा विविद्यः स्वपुरं तदाध पाण्डवाः प्रीतमनसः सामात्याः ससुहद्गणाः। ते समेत्य यथान्यायं धृतराष्ट्रं जनाधिपम॥ ५ कींत्यन्तः स्वनामानि तस्य पादौ ववंदिरे। धृतस्म्हाद्तु च ते गान्धारीं सुबलात्मजाम्६ कुन्तीं च राजशाईल तदा भरतसत्तम। विदुरं पूजियत्वा च वैदयापुत्रं समेत्य च ॥७ युज्यमानाः सम ते वीरा व्यरोचन्त विशाम्पते ततस्तत्परमाश्चर्यं विचित्रं महदद्भतम्॥ शुश्रुवुस्ते तदा वीराः पितुस्ते जन्म भारत। तदुपश्चत्य तत्कर्म वासुदेवस्य धीमतः॥ न्यूजाई पूजयामासुः कृष्णं देविकनन्दनम् । ततः कतिपयाहस्य व्यासः सत्यवतीसुतः १० आजगाम महातेजा नगरं नागसाह्वयम्।

तस्य सर्वे यथान्यायं पूजाञ्चकुः कुरुद्वहाः ११
सह वृष्ण्यन्धकव्याव्रैरुपासाञ्चिकरे तदा।
तत्र नानाविधाकाराः कथाः समिकितर्ये वै
युधिष्ठिरो धर्मसुतो व्यासं वचनमव्रवीत्।
भवत्प्रसादाद्भगवन् यदिदं रत्नमाहृतम्॥ १३
उपयोक्तुं तदिच्छामि वाजिमेधे महाकतौ।
तमनुज्ञातामेच्छामि भवता मुनिसत्तम।
त्वद्धीना वयं सर्वे कृष्णस्य च महात्मनः १४
व्यास उवाच।

अनुजानामि राजेंस्त्वां क्रियतां यद्नन्तरम् यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्क्षिणावता ॥१५ अभ्वमेधो हि राजेन्द्र पावनः सर्वपाप्मनाम्। तेनेष्टा त्वं विपाप्मा वै भविता नात्र संदायः॥

वैद्याम्पायन उवाच ।
इत्युक्तः स तु धर्मात्मा कुरुराजो युधिष्ठिरः अध्वमेधस्य कौरव्य चकाराहरणे मितम् ॥१७ समनुक्षाप्य तत्सर्वे कृष्णद्वैपायनं नृपः । वासुदेवमथाभ्येत्य वाग्मी वचनमन्नवीत् ॥१८ देवकी सुप्रजा देवी त्वया पुरुषसत्तम । यद्र्यां त्वां महाबाहो तत्कृथास्त्वामहाच्युत त्वत्प्रभावार्जितान्भोगानश्चीम यदुनन्दन । पराक्रमेण बुद्धा च त्वयेयं निर्जिता मही २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

• । ७१

तान्समीपगताः निति ॥ १ ॥ द्यावाष्ट्राथिव्योः संवंधि खं आकाशं अवकाशामिति यावत् ॥ ४ ॥ वैश्यापुत्रं युयुत्सुम् ॥ ७ ॥ पावनः नाशकः ॥१६॥ दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वं हि नः पर्मो गुरुः त्वयीष्टवति दाशाहं विपाप्मा भविता ह्यहण् त्वं हि यश्चोक्षरः सर्वस्त्वं धर्मस्त्वं प्रजापितः त्वं गतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मितः

वासुदेव उवाच। ".
त्वमेवैतन्महाबाहो वकुमईस्यरिन्दम।
त्वं गतिः सर्वभृतानामिति मे निश्चिता मतिः

त्वं चाद्य कुरुवीराणां धर्मेण हि विराजसे।
गुणीर्मृताः स्म ते राजंस्त्वं नो राजा गुरुर्मतः
यजस्व मदनुज्ञातः प्राप्य एष कतुस्त्वया।
युनु नो भवान्कार्ये यत्र बांछासि भारत २५
सत्यं ते प्रतिजानामि सर्वे कर्तास्मि तेऽनघ।
भीमसेनार्जुनौ चैव तथा माद्रवतीस्ततौ।
इष्टवन्तो भाविष्यन्ति त्वयीष्टवति पार्थिवे २६-

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाण अनुगीतापर्वाण कृष्णव्यासानुकायां पकसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७१॥

७३

वैशम्पायन उवाच ।
प्वमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ट्यासंमामन्त्र्य मेधावी ततो वचनमञ्जवीत्॥१
यदा कालं भवान्वोत्ति ह्यमेधस्य तत्त्वतः ।
दीक्षयस्व तदा मां त्वं त्यय्यायत्तो हि मेक्रतुः
ट्यास उवाच ।

अहं पैलोऽथ कौन्तेय याज्ञवल्क्यस्तथैव च विधानं यद्यथाकालं तत्कर्तारो न संशयः ३ चैज्यां हि पौर्णमास्यां तु तव दीक्षा भविष्यति संभाराः संभ्रियन्तां च यज्ञार्थं पुरुषर्षभ ॥ ४ अश्वविद्याविद्श्वेव स्ता विप्राश्च तद्विदः। मेध्यमश्वं परीक्षन्तां तव यज्ञार्थसिद्धये॥ ५ तम्रत्सुज यथाशास्त्रं पृथिवीं सागराम्बराम्। स पर्येतु यशो दीन्नं तव पार्थिव द्शीयन्॥ ६

वैशम्पायन उवाच।
इत्युक्तः स तथेत्युक्तवा पाण्डवः पृथिवीपतिः
चकार सर्वं राजेन्द्र यथोक्तं ब्रह्मवादिना॥ ७
संभाराश्चेव राजेन्द्र सर्वे संकल्पिताऽभवन।
स संभारान्समाहृत्य नृपो धर्मसुतस्तदा॥ ८
न्यवेदयद्मेयात्मा कृष्णद्वैपायनाय वै।
ततोऽब्रजीन्महातेजा व्यासो ध्रमीत्मजं नृपम्

यथाकालं यथायोगं सजाः स्म तव दीश्रणे । स्पयश्च क्रुचेश्च सीवणों यचान्यदिष कीरव ॥ तत्र योग्यं भवेतिकश्चिद्रौक्मं तत्र क्रियतामिति अश्वश्चोत्स्रज्यतामद्य पृथ्वयामथ यथाक्रमम् । सुगुप्तं चरतां चापि यथाशास्त्रं यथाविधि ११ प्राधिष्ठर उवाच ।

अयमभ्वो यथा ब्रह्मझुत्सृष्टः पृथिवीमिमाम्। चरिष्यति यथाकामं तत्र वे संविधीयताम्१२ पृथिवीं पर्यटन्तं हि तुरगं कामचारिणम्। कः पालयदिति मुने तद्भवान्वक्तुमहाति॥ १३ वैशम्पायन उवरच।

इत्युक्तः स तु राजेन्द्र कृष्णद्वैपायने उन्नवीत् भीमसेनाद्वरजः श्रेष्टः सर्वधनुष्मताम् ॥ १४ जिष्णुः सहिष्णुर्धृष्णुश्च स पनं पालधिष्यति। राक्तः स हि महीं जेतुं निवातकवचान्तकः ॥ तस्मिन् ह्यस्ताणि दिव्यानि दिव्यं संहननं तथा दिव्यं धनुश्चेषुधी च स पनमनुयास्यति १६ स हि धर्मार्थकुरालः सर्वविद्याविशारदः । यथाशास्त्रं नृपश्चेष्ठ चार्रायेष्यति ते ह्यम् १७ राज्युत्रो महाबाहुः श्यामो राजीवलोचनः । आममन्याः पिता वीरः स पनं पालयिष्यति

इति श्रीमहाभारते आश्वमिधिके पर्वणिः नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

92

पवमुक्त इति ॥ १ ॥ स्पयः काष्ठखङ्गः स चात्रः सौवर्णः कूर्च आसनार्थे कुरामुष्टिः सोप्यत्र सौवर्णः ॥१०॥ सुगुप्तं सुरक्षितं यथा स्यात्तथा ॥ ११ ॥

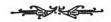
भीमसेनोऽपि तेजस्वी कौन्तेयोऽमितविक्रमः। समर्थों रक्षितुं राष्ट्रं नकुलश्च विशाम्पते ॥ १९ सहदेवस्त कौरव्य समाधास्यति बुद्धिमान् क्रद्रम्बतन्त्रं विधिवत्सर्वमेव महायशाः ॥ २० तत्त् सर्वे यथान्यायमुक्तः कुरुकुछोद्रहः। चकार फाल्ग्रनं चापि सन्दिदेश हयं प्रति॥ युधिष्ठिर उवाच। पह्यर्जुन त्वया वीर हयोऽयं परिपाल्यताम्।

त्वमहीं रक्षितं होनं नान्यः कश्चन मानवः २२

ये चापि त्वां महाबाहो प्रत्युद्यान्ति नराधिपाः तैर्विग्रही यथा न स्यात्तथा कार्य त्वयानघ बाख्यात्रव्यश्च भवता यज्ञोऽयं मम सर्व**राः**। पार्थिवेभ्यो महाबाहो समये गम्यतामिति २४

वैशम्पायन उवाच। एवमक्तवा स धर्मात्मा भातरं सव्यसाचिनं भीमं च नकुळं चैव पुरगुप्तौ समाद्धत्॥ २५ कुटुम्बतन्त्रे च तदा सहदेवं युधां पतिम । अनुमान्य महीपालं घृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि यश्रँसामग्रीसंपादने द्विसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७२॥

वैशम्पायन उवाच।

दीक्षाकाले तु संप्राप्ते ततस्ते सुमहर्तिवजः। विधिवदीक्षयामासुरश्वमेघाय पार्थिवम् ॥ १ कृत्वा से पद्मबन्धांश्च दीक्षितः पाण्डुनन्दनः धर्मराजो महातेजाः सहर्तिविग्भिट्यरोचत २ हयश्च हयमेघार्थं खयं स ब्रह्मवादिना। उत्सृष्टः शास्त्रविधिना व्यासेनामिततेजसा३ स राजा धर्मराडाजन्दीक्षितो विवमी तदा। हेममाली रुक्मकण्ठः प्रदीत इव पावकः ॥ ४ क्रष्णाजिनी दण्डपाणिः श्लीमवासाः स धर्मजः विवभः द्यातिमान्भूयः प्रजापतिरिवाध्वरे ॥ ५ तथैवास्यर्हिकाः सर्वे तुल्यवेषा विशाम्पते। बभृ बुरर्जुनश्चापि प्रदीप्त इव पावकः ॥ श्वेताश्वः कृष्णसारं तं ससाराश्वं धनअयः। विधिवत पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात विक्षिपन् गाण्डिवं राजन्बद्धगोधांगुलित्रवान् तमश्वं पृथिवीपाल मुदा युक्तः ससार च॥ ८ आकुमारं तदा राजन्नागमत्तरपुरं विभो। द्रष्ट्रकामं कुरुश्रेष्ठं प्रयास्यन्तं धनञ्जयम्॥ तेषामन्योन्यसंमदीदृष्मेव समजायत ।

दिदक्षणां हयं तं च तं चैव हयसारिणम्॥१० ततः शब्दो महाराज दिशः खं प्रति पुरयन्। वभूव प्रेक्षतां वृणां कुन्तीपुत्रं धनक्षयम् ॥ ११ एष गच्छति कौन्तेय तुरगश्चेव दी तिमान्। यमन्वेति महाबाहुः संस्पृशनधनुरुत्तमम् ॥ १२ एवं शुश्राव वदतां गिरो जिष्णुरुदारधीः। खास्त तेऽस्त वजारिष्टं पुनश्चेहीति भारत १३ अथापरे मनुष्येन्द्र पुरुषा वाक्यमञ्ज्ञन्। नैनं पदयाम संमर्दे धनुरेतत्प्रदृश्यते ॥ १४ एतद्धि भीमनिहीदं विश्वतं गाण्डिवं घनुः। स्वस्ति गच्छत्वरिधो वै पन्थानमक्रतोभयम् निवृत्तमेनं द्रश्यामः पुनरेष्यति च भ्रवम्। एवमाद्या मनुष्याणां स्त्रीणां च भरतर्षभ॥१६ शुश्राव मधुरा वाचः पुनः पुनरुदारधीः। याज्ञवल्क्यस्य शिष्यश्च क्रशलो यज्ञकर्माणि । प्रायात्पार्थेन सहितः शान्त्यर्थे वेदपारगः॥ ब्राह्मणाश्च महीपाल बहवो वेदपारगाः॥ १८ अनुजग्मुर्महात्मानं क्षत्रियाश्च विशाम्पते। विधिवत्पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात्॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वाणे नैलकर्फीये भारत-भावदीपे द्विसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७२ ॥

दीक्षेति ॥ १ ॥ पशुबंधान् अश्वमेधस्यारंमणीय-रूपान् ॥ २ ॥ शिष्यः सोमश्रवाः ॥ १७ ॥

पाण्डवैः पृथिवीमश्वो निर्जितामस्रतेजता ।
चवार स महाराज यथादेशं च सर्तम ॥ २०
तत्र युद्धानि चृत्तानि
यान्यासन्पाण्डवस्य ह । '
तानि वश्यामि ते वीर
विचित्राणि महान्ति च ॥ ११
स हयः पृथिवीं राजन्त्रदक्षिणमवर्तत ।
ससारेत्तरतः पूर्व तान्नितोध महीपते ॥ २२
*अवसृद्नन्स राष्ट्राणि पार्थिवानां हयोत्तमः
श्रौस्तदा परिययौ श्वेताश्वश्च महारथः ॥ १३

तत्र संगणना नास्ति राज्ञामयुत्रशस्तद् । येऽयुध्यन्त महाराज क्षत्रिया हतवान्ध्रवाः ॥ किराता यवना राजन्यहवोऽसिधनुर्धराः । म्लेच्छाश्चान्ये बहुविधाः पूर्वे ये निकृता रणे ॥ आर्याश्च पृथिवीपालाः प्रहृष्टनरवाहनाः । समीयुः पाण्डुपुत्रेण बहवो युद्धदुर्भदाः ॥ २६ एवं वृत्तानि युद्धानि तत्र तत्र महीपते । अर्जुनस्य महीपालेनीनादेशसमागतैः ॥ २७ यानि तूभयतो राजन्यतन्नानि महान्ति च । तानि युद्धानि वक्ष्यामि कौन्तेयस्य तवाऽनघ

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसरणे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७३॥

68

वैशम्पायन उवाच । ्त्रिंगतरभवद्यद्वं कृतवैरैः किरीटिनः। महारथसमाज्ञातैहितानां पुत्रनप्ताभः॥ ते समाज्ञाय संप्राप्तं यज्ञियं तुरगोत्तमम्। विषयान्तं ततो वीरा दंशिताः पर्यवारयन २ रथिनो बद्धतूणीराः सद्धैः समलंकुतैः। परिवार्य हुयं राजन् ग्रहीतुं संप्रचक्रमुः ॥ ततः किरीटी सञ्चिन्त्य तेषां तत्र चिकीर्षितम् वारयामास तान्वीरान्सान्त्वपूर्वमरिन्दमः ४ तदनाहत्य ते सर्वे दारैरभ्यहनस्तदा। तमोरजोभ्यां संछन्नांस्तान्किरीटी न्यवारयत तानव्रवीत्ततो जिष्णुः प्रहसानिव भारत। निवर्तध्वमधर्मज्ञाः श्रेयो जीवितमेव च ॥ ६ स हि वीरः प्रयास्यन्वै धर्मराजेन वारितः। हतवान्धवा न ते पार्थ हन्तव्याः पार्थिवा इति स तदा तद्वचः श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः। तान्निवर्तध्वमित्याह न न्यवर्तनत चापि ते ८ ततस्त्रगतराजानं सूर्यवर्माणमाहवे। विचित्य शरजालेन प्रजहास धनक्षयः॥

ततस्ते रथघोषेण रथनेभिखनेन च। पुरयन्तो दिशः सर्वा धनञ्जयस्पाद्रवृद्ध ॥ १० सर्यवर्मा ततः पार्थे शराणां नतपर्वणाम । शतान्यसञ्जदाजेन्द्र लघ्वस्रमभिद्शीयन् ॥११ तथैवान्ये महेष्वासा ये च तस्यानुयायिनः। मुमुचः शरवर्षाणि धनञ्जयवधैषिणः॥ सतान् ज्यामुखनिर्मुक्तैर्वहुभिः सुबहून् शरान् चिच्छेद पाण्डचो राजंस्ते भूमौ न्यपतंस्तदा केत्रवर्मात् तेजस्वी तस्यैवावरजो युवा। युष्धे भ्रातुरर्थाय पाण्डवेन यशस्त्रिना ॥ १४ र्तमापतन्तं संवेश्य केतुवर्माणमाहवे। अभ्यम्निशितैर्वाणैर्वीमत्सुः परवीरहा ॥१५ केतुवर्मण्यीमहते धृतवमा महारथः। रथेनाशु समुत्पत्य शरैर्जिष्णुमवाकिरत् ॥ १६ तस्य तां शीव्रतामीक्ष्य ततोषातीव वीर्यवान गुडाकेशो महातेजा बालस्य घृतवर्मणः॥ १७ न संद्धानं दहशे नाददानं च तं तदा। किरन्तमेव स शरान्द्रदशे पाकशासनिः॥१८

यानि तूमयत इति क्षुद्राणि तुं उपेक्षितानीत्यर्थैः १।१८॥ इति श्रीमहामास्ते आश्वमेधिके पर्वणि नैलकण्डीये भारतमावदीपे त्रिसप्ततितमोऽभ्वायः ॥ ७३॥ ॥ अवन् मृद्रन् इति पाठः।

68

त्रिगर्तेरित महारथलेन सम्यगाज्ञातैः पांडवीयैर्ह-तानां पुत्रनपृभिक्षिगर्तैः ॥ १ ॥

स तु तं पूजयामास धृतवर्माणमाहवे। मनसा तु मुहूर्त वै रणे समभिहर्षयन् ॥ १९ तं पन्नगमिव ऋदं कुरुवीरः स्मयन्निव'। प्रीतिपूर्वे महाबाद्धः प्राणैर्न व्यवरोपयत ॥२० स तथा रश्यमाणो वै पार्थेनामिततेजसा। भूतवर्मा शरं दीप्तं मुमोच विजये तदा॥ २१ स तेन विजयस्तूर्णमासीद्विद्धः करे भृशम्॥ मुमोच गाण्डिवं मोहात्तत्ववाताथ भूतले २२ धनुषः पततस्तस्य सव्यसाचिकराद्विमो। वभ्व सद्दर्ग रूपं राक्रचापस्य भारत ॥ २३ तस्मिन्निपतिते दिव्ये महाधनुषि पार्थिवः । जहास सस्वनं हासं धृतवर्मा महाहवे॥ २४ ततो रोषार्दितो जिष्णः प्रमुज्य रुधिर करात भनुराद्त तिह्वयं शरवपैर्ववर्ष च॥ ततो हलहलाशब्दो दिवस्पृगमवत्तदा। नानाविधानां भूतानां तत्कर्माणि प्रशंसताम्

ततः संप्रेक्ष्य संक्रदं कालान्तकयमोपमम्। जिष्णुं त्रैगर्तका योधाः परीताः पर्यवारयन्॥ अभिस्ते परीष्सार्थे ततस्ते धृतवर्मणः। परिवत्रर्गुंडोकेशं तत्राकुद्ध्यद्धनञ्जयः॥ ततो योधान जघानाम तेषां स दश चाष्ठ च महेन्द्रवज्रप्रतिमैरायसैर्वह्रभिः शरैः॥ २९ तान्संप्रमग्नान्संप्रेक्ष्य त्वरमाणी धनञ्जयः। शरैराशीविषाकारैर्जधान स्वनवद्धसन्॥ ३० ते भग्नमनसः सर्वे त्रैगर्तकमहारथाः। दिशोऽभिदुद्भव राजम् धनञ्जयशरार्दिताः॥ तमुचुः पुरुषव्यावं संशप्तकनिषृदनम् । तवास्म किकराः सर्वे सर्वे वै दशगास्तव ३२ आज्ञापयस्व नः पार्थं प्रह्वान्प्रेप्यानवस्थितान्। करिष्यामः प्रियं सर्वे तव कौरवनन्दन ॥ ३३ पतदाज्ञाय वचनं सर्वीस्तानव्रवीत्तदा। जीवितं रक्षत नृपाः शासनं प्रतिगृह्यताम् ३४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाण अनुगीतापर्वणि त्रिगर्तपराभवे चतुःसप्तातितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

99

वैशम्पायन उवाच ।
प्राग्ज्योतिषमध्यभ्येत्य व्यचरत्स ह्योत्तमः
भगद्तात्मजस्तत्र निर्ययौ रणकर्कशः ॥ १
स ह्यं पाण्डुपुत्रस्य विषयान्तमुपागतम् ।
युगुधे भरतश्रेष्ठ वज्रद्त्तो महीपतिः ॥ १
सोऽभिनिर्याय नगराङ्ग्रगदत्तसुतो नृपः ।
अश्वमायान्तमुन्मथ्य नगराभिमुखो ययौ ॥३
तमालक्ष्य महाबाहुः कुरूणामृषमस्तदा ।
गाण्डीवं विश्लिपंस्तूणं सहसा समुपाद्रवत् ४
ततो गाण्डीवनिमुक्तैरिषुभिमोहितो नृपः ।
हयमुत्सुज्य तं वीरस्ततः पार्थमुपाद्रवत् ॥ ५
पुनः प्रविश्य नगरं दंशितः स नृपोत्तमः ।
आरुद्य नगपत्रेण भ्रियमाणेन मुधनि ।

दोध्यता चामरेण श्वेतेन च महारथः ॥ ७ ततः पार्थं समासाद्य पाण्डवानां महारथम् । आह्वयामास वीभत्सुं वाल्यान्मोहाच संयुगे स वारणं नगप्रख्यं प्रभिन्नकरटामुखम् । प्रेषयामास संकुद्धः श्वेताश्वं प्रति पार्थिवः ९ विक्षरन्तं महामेघं परवारणवारणम् । शास्त्रवत्कल्पितं संख्ये विवशं युद्धदुर्मदम्१० प्रचोद्यमानः स गजस्तेन राज्ञा महावलः । तदांकुशेन विवभावुत्पतिष्यन्निवाम्बरम् ११ तमापतन्तं संप्रेश्य कुद्धो राजन्धनञ्जयः । भूभिष्ठो वारणगतं योधयामास भारत ॥ १२ वज्रदत्तस्ततः कुद्धो मुमोचाग्र धनञ्जये । तोमरानश्विसङ्काशान् शलभानिव वेगितान्

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पवाणि नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे चतुःसप्तातितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

194

प्राग्ज्योतिषेतिस्पष्टार्थोऽध्यायः ॥ १ ॥

अर्जुनस्तानसंप्राप्तान् गाण्डीवप्रभवेः शरैः।
द्विधा त्रिधा च चिच्छंद ख एव खंगमैरतद्वा
स तान दृष्ट्वा तथा छिन्नांस्तोमरान्मगद्चजः।
इ्षूनसक्तांस्त्वरितः प्राहिणोत्पाण्डवं प्रति१५
ततोऽर्जुनस्तूर्णतरं रुक्मपुङ्कानाज्ञह्यगान्।
प्रेषयामास संकुद्धो भगद्त्तात्मजं प्राते॥ १६
स तैर्विद्धो महातेजा यज्ञद्त्तो महामुधे।
भृशाहतः प्रातोद्यां न त्वेनमजहात्स्मृतिः

ततः स पुनक्तस्त्रज्य वारणप्रवरं रणे।
अध्यक्षः प्रेषयामास जयार्थी विजयं प्रति १८
तस्मै बाणांस्ततो जिष्णुविर्म्धकाशीविषोपमान्।
प्रेषयामास संगुद्धो
जविद्यो महानागो विस्रवन् रुधिरं बभौ।
गैरिकाक्तिभवांभोद्रिबेह्नप्रस्रवणं तदा॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि वज्रदत्तयुद्धे पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

3.0

एवं त्रिरात्रमभवत्तद्धं भरतष्म। अर्जुनस्य नरेन्द्रेण वृद्रेणेव शतकतोः॥ ततऋतुर्थे दिवसे वजदत्तो महाबलः। जहास सखनं हासं वाक्यं चेद्मथाव्रवीत् २ अर्जुनार्जुन तिष्ठस्व न मे जीवन्विमोध्यसे। त्वां निहत्य करिष्यामि पितुस्तोयं यथाविधि त्वया दृद्धो मम पिता भगदत्तः पितुः सखा हतो वृद्धो मम पिता शिशुं मामद्य योधय ४ इत्येवसुक्तवा संद्रुद्धो वज्रदत्तो नराधिपः। प्रेषयामास कौरव्य वारणं पाण्डवं प्रति॥ ५ संप्रेष्यमाणो नागेन्द्रो वज्रद्त्तेन धीमता। उत्पतिष्यन्निवाकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ६ अग्रहस्तसुमुक्तेन सीकरेण स नागराट्। समौक्षत गुडाकेशं शैलं नीलमिवाम्बुद्ः स तेन प्रेषितो राज्ञा मेघवद्विनदन्मुहुः। मुखाडम्बरसंहादैरभ्यद्रवत फाल्गुनम्॥ स नृत्यन्तिव नागेन्द्रो वज्रदत्तप्रचोदितः। आससाद द्वतं राजन्कौरवाणां महारथम ९ तमायान्तमथालक्ष्य वज्रदत्तस्य वारणम्। गाण्डीवैमाश्रित्य वली न व्यकम्पत शत्रुहा॥ चुक्रोध बलब्बापि पाण्डवस्तस्य भूपतेः।

कार्यविद्यमनुस्मृत्य पूर्ववैरं च भारत॥ १६ ततस्तं वारणं ऋद्धः शरजालेन पाण्डवः। निवारयामम्स तदा वेलेव मकराख्यम्॥१२ स नागप्रवरः श्रीमानर्जनेन निवारितः। तस्यो रारेविनुनाङ्गः श्वाविच्छललितो यथा निवारितं गजं दृष्टा भगदृत्तसुतो नृपः। उत्ससर्ज शितान्बाणानर्जुनः क्रोधमूर्चिछतः अर्जुनस्तु महाबाहुः शरैरिशनिघातिभिः। वारयामास तान्वाणांस्तद्द्धतिमवाभवत्॥ ततः पुनरभिकुद्धो राजा प्राग्ज्योतिषाधिपः। -प्रेषयामास नागेन्द्रं बलवत्पर्वतोपमम् ॥ १६ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य बलवत्पाकशासानिः। नाराचमग्निसंकाशं प्राहिणोद्वारणं प्रति १७ स तेन वारणो राजन्मर्मस्वभिहतो भृशम्। पपात सहसा भूमौ वज्रहरण इवाचलः ॥ १८ स पतन् ग्रुशुभे नागो धनञ्जयशराहतः। विशानिव महाशैलो महीं वज्रप्रपीडितः १९ तस्मिन्निपतिते नागे वज्रदत्तस्य पाण्डवः। तं न भेतव्यमित्याह ततो भूमिगतं नृपम् २० अज्ञवीद्धि महातेजाः प्रस्थितं मां युधिष्टिरः। राजानस्ते न हन्तव्या धनक्षय कथञ्चन ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिकं पर्वाणे नैलकण्डीये भारत-मावदीपे पंचसप्तातितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

196

एवमिति ।।१॥ शललितः शलाकाप्रोतः ॥१३॥

सर्वमतन्नरव्याघ्र भवत्येतावता कृतम् । योधाश्चापि न हन्तव्या धनञ्जय रणे त्वया॥ वक्तव्याश्चापि राजानः सर्वे सहसुद्धज्ञनैः । युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्भिरनुभूयताम् २३ इति भ्रातृवचः श्रुत्वा न हन्मि त्वां नराधिप।

उत्तिष्ठ न भयं तेऽस्ति खस्तिमान्गच्छ पार्थिव आगच्छेथा महाराज परां चैत्रीमुपस्थिताम् । यदाऽश्वंमेधो भाविता धर्मराजस्य धीमतः२५ एवमुक्तः सं राजा तु भगद्त्तात्मजस्तदा । तथेत्थेवाद्यवीद्वाक्यं पाण्डवेनाभिनिर्जितः२६

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि वज्रदत्तपराजये षर्सप्ततितमोऽध्यायः॥ ७६॥ :

90

वैशम्पायन उवाच ।

सैन्धवैरमवद्युद्धं तंतस्तस्य किरीटिनः।
हतद्देषिमंहाराज हतानां च सुतैरिप ॥ १
तेऽवतीर्णमुपश्चत्य विषयं श्वेतवाहनम्।
प्रत्युद्ययुरमृष्यन्तो राजानः पाण्डवर्षमम् २
वश्वं च तं परामृद्य विषयान्ते विषोपमाः।
न भयं चिक्ररे पार्थाद्धीमक्षेनाद्नन्तरात्॥३
तेऽविदुराद्यनुष्पाणि यश्चियस्य हयस्य च।
बीभत्सुं प्रत्यपद्यन्त पदातिनमवस्थितम्॥ ४
ततस्ते तं महावीर्या राजानः पर्यवारयन्।
जिगीषन्तो नरद्याद्यं पूर्वं विनिकृता युधि ५

ते नामान्यपि गोत्राणि
कर्माणि विविधानि च।
कीर्तयन्तस्तदा पार्थं
दारवर्षेरवाकिरन्॥ ६
ते किरन्तः दारवातान्वारणप्रतिवारणान्।
रणे जयमभीष्सन्तः कौन्तेयं पर्यवारयन् ७
ते समीक्ष्य च तं कृष्णमुत्रकर्माणमाहवे।
सर्वे युयुधिरे वीरा रथस्थास्तं पदातिनम्॥८
ते तमाजिघरे वीरं निवातकवचान्तकम्।
संशप्तकनिहन्तारं हन्तारं सैन्धवस्य च॥ ९

ततो रथसहस्रेण हयानामयुतेन च। कोष्ठकीकृत्य बीभत्सं प्रहृष्टमनसोऽभवन् १० तं स्मरन्तो वधं वीराः सिन्ध्राजस्य चाहवे जयद्वरथस्य कौरव्य समरे सव्यसाचिना ११ ततः पर्जन्यवत्सर्वे शरवृष्टीरवास्त्रन्। तैः कीणैः शुश्चमे पार्थौ रविमेघान्तरे यथा ॥ स हारैः समवच्छन्नर्भकाहो पाण्डवर्षभः। पञ्जरान्तरसंचारी शक्तन्त इव भारत॥ १३ ततो हाहाकृतं सर्वं कौन्तेये शरपीडिते। त्रैलोक्यमभवद्राजन् रविराक्षीच निष्प्रभः १४ ततो वर्षी महाराज मारुतो लोमहर्षणः। राहुरत्रसदादित्यं युगपत्सोममेव च ॥ १५ उरकाश्च जिमरे सुर्य विकीर्यन्त्यः समन्ततः। वेपथुश्चाभवद्राजन्कैलासस्य महागिरेः॥ १६ मुमुचुः श्वासमत्युष्णं दुःखशोकसमन्विताः। सप्तर्षयो जातभयास्तथा देवर्षयोऽपि च ॥१७ शशं चाश विनिर्भिंद्य मण्डलं शशिनोऽपतत् विपरीता दिशश्चापि सर्वा धूमाकुळास्तथा॥ रासभारणसङ्काशा धनुष्मन्तः सविद्यतः। आवृत्य गगनं मेघा मुमुचुमीसशोणितम् १९

इति श्रीमहाभारते आश्वमिधिक पर्वाणि नैलकण्डीये भारत-भावदीपे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सैन्धवैरिति ॥१ ॥ विकार्यन्त्य उल्काः सूर्यं जिन्नरे ताभिश्र विकार्यमाणाभिः कैलासादीनां वेपश्रः सप्तर्धादीनां

श्वासश्वामवत् तौ एव शशं चंद्रस्थं बिनिर्भिय शशिनो मंडलं प्रति परितः अप्रतिबिति त्रयाणां संवंधः ॥ १६॥ ततः खात्तु इति पाठे चंद्रमंडलादू चंद्रशान्पतिता उल्का तत् मित्वाऽघोपतादित्यर्थः ॥ १८॥ रासभवर्णश्वाहणश्च तयो-मिश्रीभावो। रासभारणो वर्णविशेषः ॥ १९॥

पवमासीत्तदा वीरे शरवर्षण संवृते।
फाल्गुने भरतश्रेष्ठ तद्दुतिमवामवत्॥ २०
तस्य तेनावकीर्णस्य शरजालेन स्वैतः।
मोहात्पपात गाण्डीवमावापश्च करादिपि॥२१
तिस्मन्मोहमनुप्राप्ते शरजालं महत्तदा।
सैन्धवा मुमुचुस्तूर्णं गृतसत्त्वे महार्थे॥ २२
ततो मोहसमापन्नं ज्ञात्वा पार्थं दिवाकसः।
सर्वे वित्रस्तमनसस्तर्भ्य शान्तिकृतोऽभवन्॥
ततो देवर्षयः सर्वे तथा सप्तर्षयोऽपि च ।
ब्रह्मष्यश्च विजयं जेपुः पार्थस्य धीमतः॥ २४
ततः प्रदीपिते देवैः पार्थतेजसि पार्थिव।
तस्थावचल्वद्धीमान्संत्रामे परमास्त्रवित् २५
विचकर्ष धनुदिंत्यं ततः कौरवनन्दनः।

यन्त्रस्येवेह शब्दोऽभून्महांस्तस्य पुनः पुनः ॥
ततः स श्रावर्षाणि प्रत्यामेत्रान्प्रति प्रभुः ।
ववर्ष धनुषा पार्थो वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ २७
ततस्ते सैन्धवा योधाः सर्व पव सराजकाः
नादृश्यन्त शरैः कीर्णाः शळमेरिव पाद्पाः ॥
तस्य शब्देन वित्रेसुर्भयार्ताश्च विदुद्भुदुः ।
मुमुचुश्चाशु शोकार्ताः शुशुचुश्चापि सैन्धवाः
तांस्तु सर्वान्नरुयाद्याः सैन्धवान् व्यचरत् वळी
अळातचक्रवद्राजन् शरजाळैः समाप्यत् ॥
तदिन्द्रजाळप्रतिमं बाणजाळमित्रहा ।
विस्तुत्र दिश्च सर्वासु महेन्द्र इव वज्रभृत् ३१
मेधजाळनिमं सैन्यं विदार्यं शरवृष्टिभिः ।
विवनी कौरवश्रेष्टः शरदीव दिवाकरः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि सैन्धवयुद्धे सन्नसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

30

वैशम्पायन् उवाच । ततो गाण्डीवभृच्छ्रो युद्धाय समुपस्थितः। विवभौ युधि दुर्भर्षे हिमवानचलो यथा॥१ ततस्ते सैन्धवा योधाः पुनरेच व्यवस्थिताः । व्यमुञ्चन्त सुसंरब्धाः शरवर्षाणि भारत॥२

तान्महस्य महाबाहुः
पुनरेव व्यवस्थितान्।
ततः प्रोवाच कौन्तेयो
सुमूर्वृत् इलक्ष्णया गिरा।
युध्यध्वं परया शक्त्या
यतध्वं विजये मम॥
सुरुधं सर्वेकार्याणि
महद्रो भयमागतम्।
पृष् योत्स्यामि सर्वास्तु
निवार्य शरवागुराम्॥

तिष्ठध्वं युद्धमनसो दंप शमयिता ऽस्मि वः।
पतावदुक्तवा कौरन्यो रोष्नाद्गाण्डीवभृत्तदाप्
ततोऽथ वचनं स्मृत्वा भ्रातु ज्येष्टस्य भारत ।
न हंतन्या रणे तात क्षत्रिया विजिगीषवः ६
जेतन्याश्चेति यत्प्रोक्तं धर्मराज्ञा मह्म्स्मना ।
चिन्तयामास स तदा फाल्गुनः पुरुषर्वभः ॥७
इत्युक्तोहं नरेन्द्रेण न हन्तन्या नृपा इति ।
कथं तत्र मृषेदं स्याद्धमराजवचः शुभम् ॥ ८
न हन्येरंश्च राजानो राज्ञश्चाज्ञा कृता भवेत् ।
इति सिश्चिन्त्य स तदा फाल्गुनः पुरुषर्वभः ९
प्रोवाच वाक्यं धर्मज्ञः सैन्धवान् युद्धदुर्मदान्
श्रेयो वदामि युष्माकं न हिसेयमवस्थितान्॥
यश्च वक्ष्यति संग्रामे तवास्माति पराजितः।
पतच्छुत्वा वचो महां कुरुध्वं हितमात्मनः॥

ञ्जावापो इस्तावापः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमे-विके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीये सप्तसप्ततितमोऽ-ञ्जायः॥ ७७॥

्७८ ततो गाण्डीवभृदिति॥ १॥। ततोऽन्यथा कृच्छ्गता भविष्यथ मयार्दिताः । पवमुक्तवा तु तान्वीरान् युगुधे कुरुपुङ्गवः ॥ अर्जुनोऽतीव संकुद्धः संकुद्धैविजिगीषुभिः । शतं शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् १३ मुमुद्धः सैन्धवा राजंस्तदा गाण्डीवधन्वनि शरानापततः कूरानाशीविषविषोपमान् १४

चिच्छेद निशितैर्बाण-रन्तरा स धनञ्जयः।

छित्वा तु तानाशु चैव
कङ्कपत्रान् शिलाशितान् ॥ १५
एकैकमेषां समरे विभेद् निशितैः शरैः।
ततः प्रासांश्च शक्तीश्च पुनरेव धनश्चयम् ॥१६
जयद्रथं हतं स्मृत्वा चिक्षपुः सैन्धवा नृपाः।
तेषां किरीटी संकटपं मोधं चक्रे महावलः॥

सर्वीस्तानन्तरा चिछत्त्वा तदा चुक्रोश णण्डवः। तथैवापततां तेषां

योधानां जयगृद्धिनाम्॥ शिरांसि पातयामास भक्षैः सन्नतपर्वभिः। तेषां प्रद्वतां चापि पुनरेवाभिधावताम ॥१९ निवर्ततां च राब्दोऽभूत्पूर्णस्येव महोद्धेः। ते वध्यमानास्तु तदा पार्थेनामिततेजसा॥ यथाप्राणं यथोत्साहं योधयामासुरर्जुनम्। ततस्ते फाल्गुनेनाजौ शरैः सन्नतपर्वभिः २१ कृता विसंज्ञा भृयिष्ठाः क्लान्तवाहनसैनिकाः तांस्तु सर्वान्परिग्लानान्विदित्वा धृतराष्ट्रजा दुःशला बालमाद्भेय नप्तारं प्रययो तदा। सुरथस्य सुतं वीरं रथेनाथागमत्तदा ॥ २३ शान्त्यथे सर्वयोधानामभ्यगच्छत पाण्डवम्। साधनं जयमासाद्य रुरोदार्तस्वरं तदा ॥ २४ धनञ्जयोऽपि तां दृष्ट्वा धनुविसस्जे प्रभुः। समुत्सुज्य धनुः पार्थो विधिवद्गागेनीं तदा प्राह किं करवाणीति सा च तं प्रत्युवाच ह एष ते भरतश्रेष्ठ स्वस्तीयस्यात्मजः शिशुः २६ अभिवाद्यते पार्थं तं पश्य पुरुषषेभ । इत्युक्तस्तस्य पितरं स पप्रच्छार्जुनस्तथा २७ कासाविति ततो राजन्दुःशला वाक्यमब्रवीत् पितृशोकाभिसंत्रप्तो विषादार्तोऽस्य वै पिता पञ्चत्वमगमद्वीरो यथा तनमे निशामय। स पूर्व पितरं श्रुत्वा हतं युद्धे त्वयाऽनघ २९ त्वामागतं च संश्रुत्य युद्धाय हयसारिणम्।

पितुश्च मृत्युदुःखार्तोऽजहात्प्राणान्धनंजय॥ प्राप्तो बीयत्सुरित्येव नामश्रुत्वेव तेऽनघ। विषादार्तः पपातोद्यां ममार च ममात्मजः ॥ तं दृष्टा पत्तितं तत्र ततस्तस्यात्मजं प्रभो। गृहीत्वा समनुप्राप्ता त्वामद्य शरणैषिणी। इत्युक्तवाऽऽर्तस्वरं सा तु मुमोच धृतराष्ट्रजा। दीना दीनं स्थितं पार्थमव्रवीचाप्यधोमुखम् ॥ खसारं समवेक्षस्वं स्वस्रीयात्मजमेव च। कर्तुमहासि धर्मज्ञं दयां क्रिक्कलोद्वह ॥ विरमृत्य कुरुराजानं तं च मन्दं जयद्रथम्। अभिमन्योर्थथा जातः परिक्षित्परवीरहा ३५ तथाऽयं सुरथाजातो मम पौत्रो महाभूजः। तमादाय नरव्याव्र संप्राप्ताऽस्मि तवान्तिकम् शमार्थे सर्वयोधानां ऋषु चेदं वचो मम। आगतोयं महाबाहो तस्य मन्दस्य पुत्रकः ३७ प्रसादमस्य बालस्य तस्मात्वं कर्तुमहेसि। एष प्रसाद्य शिरसा प्रशमार्थमरिद्म ॥ ३८ याचते त्वां महाबाहों रामं गच्छ धनक्षय। वालस्य हतवन्धोश्च पार्थ किञ्चिदजानतः ३९ प्रसाद कुरु धर्मज्ञ मा मन्युवशमन्वगाः। तमनार्थे नृशंसं च विस्पृत्यास्य पितामहम्॥ आगस्कारिणमत्यर्थं प्रसादं कर्तुमहसि। एवं ज्ञवत्यां करुणं दुःशलायां घनञ्जयः ॥४१ संस्मृत्य देवीं गान्धारीं धृतराष्ट्रं च पार्धिवम् उवाच दुःखशोकार्तः क्षत्रधर्मे व्यगर्हयत् ४२ यत्क्रते बान्धवाः सर्वे मया नीता यमश्रयम्। इत्युक्तवा बहु सान्त्वादिप्रसादमकरोज्जयः॥ परिष्वज्य च तां प्रीतो विससर्ज गृहान्प्रति

दुःशला चापि तान् योघान् निवार्थं महतो रणात्। संपूज्य पार्थं प्रययौ गृहानेव शुभानना॥

80

एवं निर्जित्य तान्वीरान्सेन्धवान्स धनञ्जयः। अन्वधावत धावन्तं हयं कामविचारिणम् ॥ ततो मृगमिवाकाशे यथा देवः पिनाकधृक् । ससार तं तथा वीरो विधिवद्यक्तियं हयम् ॥ स च वाजी यथेष्टेन तास्तान्देशान् यथाकमं विचचार यथाकामं कर्म पार्थस्य वर्धयन् ४८ क्रमेण स हयस्त्वेवं विचरन्पुक्षक्म । मणिपूरपतेदेशामुपायात्सहपाण्डवः॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाण अनुगीतापर्वाण सैन्धवपराजये अष्टसत्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

·: +80+:•

199

वैशस्पायन खवाचा। श्रुत्वा तु नृपतिः प्राप्तं पितरं वसूवाहनः। निर्ययौ विनयेनाथ ब्राह्मणार्थपुरःसरः॥ मणिप्रेश्वरं त्वेवसुपयातं धनञ्जयः। नाभ्यनन्दत्स मेघावी क्षत्रधममनुस्मरन् ॥ २ उवाच च स घर्मात्मा समन्युः फारगुनस्तदा प्रक्रियेयं न ते युक्ता बहिस्तवं क्षत्रधर्मतः ॥ ३ संग्ध्यमाणं तुरगं यौधिष्ठिरमुपागनम्। यित्रयं विषयान्ते मां नायोत्सीः किं नु पुत्रक॥ धिक त्वामस्तु सुदुर्बुद्धि क्षत्रधर्मबाहिष्कृतम्। यो मां युद्धाय संप्राप्तं साम्नेच प्रत्यगृह्वधाः ५ न त्वया पुरुषाधाँ हि कश्चिद्रस्तीह जीवता। यस्त्वं स्त्रीवद्यथाप्राप्तं मां साम्ना प्रत्यगृह्वथाः ६ यद्यहं न्यस्तशस्त्रस्त्वामागच्छेयं सुदुमते। प्रकिथेयं भवेद्युक्ता तावत्तव नगाश्रम॥ तमेवमुक्तं भन्नी तु विदित्ना पन्नगात्मजा। अमृष्यमाणा भित्त्वोर्वीमुलूपी समुपागमत् ८ सा ददर्श ततः पुत्रं विमृशन्तमधो पुखम्। संतर्ज्यमानमसङ्घतिपत्रा युद्धार्थेना प्रभो ९ ततः सा चारुसवोगी समुपेत्योरगात्मजा । उल्रुपी प्राह वचनं धर्म्यं धर्मविशारदम् ॥ १० उलुपीं मां निबोध त्वं मातरं पन्नगात्मजाम्। कुरुष्व वचनं पुत्र धर्मस्ते भविता परः ॥ ११ युध्यस्वैनं कुरुश्रेष्ठं पितरं युद्ध दुर्भदम्। पवमेष हि ते प्रीतो भाविष्यति न संशयः १२ एवं दुर्मार्वेतो राजा स मात्रा वधुवाहनः। मनश्रके महातेजा युद्धाय भरतर्षम ॥ १३ सन्नहा काञ्चनं वर्म शिरस्त्राणं च भानुमत्। तुणीरशत्सम्बाधमारुगेह रथोत्तमम्॥ १४

सर्वोपकरणोपेतं युक्तमश्वैर्मनोजवैः। स चकोपस्करं श्रीमान्हेमभाण्डपरिष्कृतम्॥ परमार्चितमुच्छित्य ध्वजं सिंहं हिरण्मयम्॥ प्रययौ पार्थमुद्दिश्य स राजा बध्रुवाहनः ॥१६ ततोऽभ्येत्य हयं वीरो यश्चियं पार्थरक्षितम् । ब्राह्यामास पुरुषेह्यादेशक्षाविद्यारदैः॥ १७ गृहोतं वाजिनं दट्टा प्रीतातमा स धनञ्जयः। पुत्रं रथस्थं भूमिष्ठः संन्यवारयदाहवे॥ स तत्र राजा तं वीरं शरसंधरनेकशः। अईयामास निशितैराशीविषविषोपमैः॥१९ तयोः समभवद्युद्धं पितुः पुत्रस्य चातुलम्। देवासुररणप्रकृषमुभयोः प्रीयमाणयोः॥ किरीटिनं प्राविज्याध शरेणानतपर्वेणा । जबदेश नरव्यावं प्रहसन्बप्वाहनः॥ २१ सोऽभ्यगात्सह पुंखेन वल्मोकमिव पन्नगः। विानभिंदा च कौनतेयं प्रावेवेश महोतलम् ॥ स गाढवेदनो घीमानालम्बय धनुरत्तमम्। दिव्यं तेजः समाविद्य प्रमीत इव साऽभवत स संज्ञामुपलभ्याथ प्रशस्य पुरुष्धमः। पुत्रं राकात्मजो वाक्यामेद्माह महाद्युतिः २४ साधु साधु महाबाहो चत्स चित्राङ्गरात्मज सदशं कर्म ते दृष्टा प्रीतिमानस्मि पुत्रक॥ २५ विमुञ्जाम्येष ते वाणान्युत्र युद्धे स्थिरो भव। इत्येवसुक्तवा नाराचैरभ्यवर्षदमित्रहा तान्स गाण्डीवानिर्मुक्तान्वज्ञाशाने समयुषान् नाराचानांच्छनद्राजा भह्नैः सर्वास्त्रिया द्विधा तस्य पार्थः शरैदिंग्यैध्वेजं हेमपरिष्कृतम्। सुवर्णतालप्रतिमं श्चरेणापाहरद्रथात्॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वणि नैलकृष्ठीये भारत-भावदीपे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

190

श्रुत्वेति ॥ १ ॥ प्रमीत इव मृत इव दिव्यं तेजो हा दोकाशाख्यभीश्वरम् ॥ २३ ॥ पुत्रं प्रशस्येति संबंधः॥२४॥ चित्रांगदा चित्रवाहनदुहिताऽर्जुनस्य द्वितीया स्त्री ॥ २५ ॥ हयांश्चास्य महाकायान्महावेगानरिन्दम।
चकार राजिक्वजींवान्महसिक्वव पाण्डवः २९
स रथादवतीर्याथ राजा परमकापनः ।
पदातिः पितरं कुद्धो योधयामास पाण्डवम्
संप्रीयमाणः पार्थानामृषमः पुत्रविकमात्।
नात्यर्थं पीड्यामास पुत्रं वज्रधरात्मजः ३१
स मन्यमानो विमुखं पितरं व नुवाहनः।
शरेराशीविषाकारः पुनरेवार्दयद्वली॥ ३२
ततः स बाल्यात्पितरं वित्याध हादे पत्रिणा
निशितेन सुपुद्धेन बलवद्वभ्रवाहनः॥ ३३
विवेश पाण्डवं राजन्ममं भिन्तवाऽतिदुःखकृत

स तेनातिभृशं विद्धः पुत्रेण कुरुनन्दनः ३४
महीं जगाम मोहार्तस्ततो राजन् धनञ्जयः।
तस्मिन्निपैतिते वीरे कौरवाणां धुरन्धरे ३५
सोऽपि मोहं जगामाथ ततिश्चत्राङ्गदासुतः।
व्यायम्य संयुगे राजा हृष्ट्या च पितरं हतम्॥
पूर्वमेव स बाणौधैर्गाढविद्धोऽर्जुनेन ह।
पपात सोऽपि धरणीमार्छिग्य रणमूर्धाने ३७
भतारं निहतं हृष्ट्या पुत्रं च पतितं भुवि।
चित्राङ्गदा परित्रस्ता प्रविवेश रणाजिरे ३८
शोकसन्तप्तहृद्या स्दर्श वेपती भृशम्।
मणिपूरपतेमीता द्दर्श निहतं पतिम्॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधेक पर्वणि अनुगीतापर्वणि अर्जुनब्धुवाहनशुद्धे ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९॥

ततो बहुतरं भीक्विंछण्य कमछेक्षणा।
सुमोह दुःखसंतप्ता पपात च महीतले ॥ १
प्रतिलभ्य च सा संज्ञां देवी दिव्यवपुर्धरा।
उलुपीं पन्नगसुतां दृष्टेदं वाक्यमत्रवात्॥ २
उलुपि पक्य भर्तारं शयानं निहतं रणे।
त्वत्कते मम पुत्रेण बाणेन समितिश्वयम् ॥ ३
नतु त्वमार्यधर्मज्ञा ननु चासि पतिवता।
यत्वत्कृतेऽयं पतितः पतिस्ते निहतो रणे ४
किन्तु सर्वापराधोऽयं यदि तेऽद्य धनश्चयः।
स्मस्त याच्यमाना वै जीवयस्व धनश्चयः।
समस्त याच्यमाना वै जीवयस्व धनश्चयः।
यद्यात्रित्वा पुत्रेण भर्तारं नानुशोचास ॥ ६
नाहं शोचामि तनयं हतं पन्नगनन्दिनि।
पतिमेव तु शोचामि यस्यातिथ्यमिदं कृतम् ७
इत्युक्तवा सा तदा देवीसुत्व्पीं पन्नगात्मजाम्

वैशम्पायन उवाच।

60

अयमध्वो महाबाहो मथा ते परिमोक्षितः ९ ननु त्वया नाम विभो धर्मराजस्य यश्चियः। अयमभ्योनुसर्तव्यः स शेषे कि महीतले १० त्विय प्राणा मयायत्ताः * कुरूणां कुरुनन्द्न । स कस्मात्राणदोऽन्येषां प्राणानसंत्यक वानास उल्लेपि साधु पश्येमं पति निगतितं सुवि। पुत्रं चमं समुत्साद्य घातियत्वा न शोचांस ॥ कामं खापितु बालोऽयं भूमौ मृत्युवशं गतः । लोहिताश्रो गुडाकेशो विजयः साधु जीवत नापराधोऽस्ति सुभगे नराणां बहुभार्यता । प्रमदानां भवत्येष मा तेऽभू रुद्धिरीहशी ॥१४ सख्यं चैतत्कृतं धात्रा शश्वद्वययमेव तु। सब्यं समाभेजानीहि सत्यं सङ्गतमस्तु ते १५ पुत्रेण घातियत्वैनं पार्ते यदि न मेऽद्य वै। जीवन्तं दर्शास्यद्य पारेत्यक्ष्यामि जीवितम् साऽहं दुःखाान्त्रना देवि पात्रुत्रविनाकृता इहैव प्रायमाशिष्ये प्रेक्षन्त्यास्ते न संशयः १७

पर्ति अर्जुनम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैककण्ठीये भारतभावदीपे कनाशीतितमोऽध्यायः ७९

भर्तारमभिगम्येद्मित्युवाच यशस्विनी॥

उत्तिष्ठ कुरुमुख्यस्य प्रियमुख्य मम प्रिय ।

इत्युक्त्वा पन्नगसुतां सपत्नी चैत्रवाहनी। ततः प्रायसुपासीना तृष्णीमासीज्जनाधिप १८ वैदाम्पायन उवाच।

ततो विरुप्य विरता भर्तुः पाद्ः श्रेगृह्य सा उपविष्टाऽभवदीना सोख्यासं पुत्रमीक्षती १९ तर्तः संज्ञां पुनर्रुब्ध्या सं राजा बसुवाहनः। मातर तामथा छो वय रणभूमावथा ब्रवीत २० इतो दुःखतरं किं नु यन्मे माता सुकैधिता। भूमौ निपतितं वीरमनुद्यते मृतं पार्तम् ॥ २१ निहन्तारं रणेऽरीणां सर्वशस्त्रभृतां वरम् १ मया विनिहतं संख्ये प्रक्षते दुर्मरं बत ॥ २२ अहोऽस्या हृदुयं देख्या दृढं यन्न विद्धिते। द्युढोरस्कं महाबाहुं प्रेक्षंत्या निहतं पतिम् दुर्मरं पुरुषेणेह मन्ये ह्यध्वन्यनागते। यत्र नाहं न में माता विप्रयुज्येत जीवितात् हाहा धिक्कवीरस्य सन्नाहं काञ्चनं भुवि। अपविद्धं हतस्येह मया पुत्रेण पश्यत॥ २५ भो भो पर्यत मे वीरं पितरं ब्राह्मणा भुवि। श्यानं वीरशयने मया पुत्रेण पातितम् ॥ २६ ब्राह्मणाः कुरुमुख्यस्य ये मुक्ता हथसारिणः। क्वर्वन्ति शान्ति कामस्य रणे योऽयं मया हतः ट्यादिशंत च कि विप्राः प्रायश्चित्तमिहाद्य मे अनुशंसस्य पापस्य पितृहन्तु रणाजिरे २८ दुश्चरा द्वादशसमा हत्वा पितरमद्य वै। ममेह सुनुशंसस्य संवीतस्यास्य चमेणा २९ शिरःकपाले चास्यैव युञ्जतः पितुरद्य मे । प्रायश्चित्तं हि नास्त्यन्यद्धत्वाऽद्य पितरं मम ॥ पश्य नागोत्तमसुते भतौरं निहतं मया। कृतं प्रियं मया तेऽच निहत्य समरेऽर्जुनम्॥ स्रोऽहमद्य गामिष्यामि गार्ते पितृनिषेविताम् न शक्रोम्यात्मनात्मानमहं घारियतुं शुभे ३२ सा त्वं माये मृते मातस्तथा गाण्डीवधन्वनि भव प्रीतिमती देवि सत्येनात्मानमालमे ३३ इत्युक्तवा स तता राजा दुःखशोकसमाहतः उपस्पृत्रय महाराज दुःखाद्वचनमत्रवीत॥३४ श्रुपवन्तु सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च। त्वं च मात्रयथा सत्यं ब्रवीमि भुजगोत्तमे ३५ यादि नोत्तिष्ठति जयः पिता मे नरसत्तमः। अस्मिन्नेव रणोद्देशे शोषयिष्ये कँलेवरम् ॥३६ न हि मे पितरं हत्वा निष्ठातिर्विद्यते कचित। नरकं प्रतिपत्स्यामि ध्रुवं गुरुवधार्दितः ॥३७ वीरं हि स्रितियं हत्वा गोशतेन प्रमुच्यते।
पितरं तु निहत्यैवं दुर्छमा निष्कृतिर्मम॥ ३८
एष एको महातेजाः पाण्डुपुत्रो धनअयः।
पिता च मम धर्मात्मा तस्य मे निष्कृतिः कुतः
इत्येवमुक्त्वा नृपते धनअयस्तो नृपः।
उपस्पृश्याभवन्तूष्णी प्रायोपेतो महामतिः ४०
वशम्पायन उवाच।

प्रायोपविष्टे नृपती मणिपूरेश्वरे तदा। पितृशोकसमाविधे सह मात्रा परंतप॥ ४१ उल्पी चिन्तयामास तदा सञ्जीवनं मणिम्। स चोपातिष्ठत् तदा पन्नगानां परायणम्॥४२ तं गृहीत्वा तु कौरव्य नागराजपतेः सुता। मनःप्रहाद्नी वाचं सैनिकानामधाववीत् ४३ उत्तिष्ठ मा श्रुचः पुत्र नैव जिष्णुस्त्वया जितः अजेयः पुरुषेरेष तथा देवैः सवासवैः ॥ मया तु मोहनी नाम यायेषा संप्रदर्शिता। प्रियाथे पुरुषेन्द्रस्य पितुस्तेऽद्य यद्यास्विनः ४५. जिज्ञासुर्ह्येष पुत्रस्य बलस्य तव कौरव। संग्रामे युद्धातो राजन्नागतः परवीरहा ॥ ४६ तस्माद्सि मया पुत्र युद्धाय परिच्रेभदितः। मा पापमात्मनः पुत्र राङ्केथा ह्यण्वपि प्रभोधकः ऋषिरेष महानात्मा पुराणः शाश्वतोऽक्षरः। नैनं राको हि संग्रामे जेतुं राक्रोऽपि पुत्रकथट अयं तु मे मणिर्दिव्यः समानीतो विशाम्पते। मृतान्मृतान्पन्नगेन्द्रान् यो जीवयति नित्यदा एनमस्योरासि त्वं च स्थापयस्व पितुः प्रभो। सञ्जीवितं तदा पार्थं स त्वं द्रष्टाऽसि पाण्डवम् इत्युक्तः स्थापयामास तस्योरासि मणि तदा। मार्थस्यामिततेजाः स वितः स्नेहादपापकृत्॥ तस्मित्रयस्ते मणौ वीरो जिष्णुरुज्जीवितः प्रभुः चिरसुप्त इवोत्तस्थै मृष्टलोहितलोचनः॥ ५२ तमुत्थितं महात्मानं लब्धसंश्चं मनस्विनम्। समीक्ष्य पितरं स्वस्थं ववन्दे बभ्रवाहनः ५३ उत्थिते पुरुषव्याघ्रे पुनर्रुक्मीवति प्रभो। दिव्याः सुमनसः पुण्या ववृषे पाकशासनः॥ अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्मेघनिःस्वनाः। साधु साध्विति चाकाशे वभूव सुमहान्स्वनः उत्थाय च महावाहुः पर्याश्वस्तो धनञ्जयः। बसुवाहनमालिग्य समाजिव्रत मुर्घाने ॥ ५६ द्दर्श चापि दूरेऽस्य मातरं शोककशिताम् । उल्लुप्या सह तिष्ठन्तीं ततोऽपृच्छद्धनञ्जय ५७

किमिदं लक्ष्यते सर्वं शोकविस्मयहर्षेवत्। रणाजिरमामित्रघ्न यदि जानासि शंस मे ५८ जननी च किमर्थं ते रणभूमिमुपागतां। नागेन्द्रदुाहिता चेयसुळूपी किमिहागता ५९

जानाम्यहूमिदं युद्धं त्वया महचनात्कृतम्। स्त्रीणामागमने हेतुमहामिच्छामि वेदितुम् ६० तमुवाच तथा पृष्टो मणिपूरपातिस्तदा। प्रसाद्य शिरसा विद्वानुलूपी पृच्छणतामियम्

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसरणे अर्जुनप्रत्युज्जीवने अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८०॥

अर्जुन उवाच।

किमागमनकृत्यं ते कौरव्यकुलनंदिनि। मणिपूरपतेर्मातुस्तथैव च रणाजिरे॥ कचित्कुशलकामासि राज्ञोऽस्य भुजगात्मजे मम वा चपलापाङ्गि कचित्त्वं शुभामिच्छसि कचित्ते पृथुलश्रोणि नाप्रियं प्रियदर्शने। अकार्षमहमज्ञानाद्यं वा बम्रुवाहनः॥ किच्छ राजपुत्री ते सपत्नी चैत्रकाहनी। चित्राङ्गदा वरारोहा नापराध्यति किञ्चन॥४ तसुवाचोरगपतेर्दुहिता प्रहसन्निव। न में त्वमपराद्धोऽसि न हि में बसुवाहनः॥५ न जनित्री तथास्येयं मम या प्रेज्यवत स्थिता। श्र्यतां यद्यथा चेदं मया सर्वे विचेष्टितम्॥६ न मे कोपस्त्वया कार्यः शिरसा त्वां प्रसाद्ये त्वत्प्रियार्थं हि कौरव्य कृतमेतन्मया विभो७ यत्त्रकुणु महाबाही निश्विलेन धनञ्जय। महाभारतयुद्धे यस्वया शान्तनवो नृपः॥ ८० अधर्मेण हतः पार्थं तस्यैषा निष्कृतिः कृता। न हि भीष्मस्त्वया वीर युद्धमानो हि पातितः शिखण्डिना तु संयुक्तस्तमाश्चित्य हतस्त्वया। तस्य शान्तिमक्तत्वा त्वं त्यजेथा यदि जीवितं कर्मणा तेन पापेन पतेथा निरये ध्रुवम्। एवा तु विहिता शान्तिः पुत्राद्यां प्राप्तवानसि वसुभिवंसुधापाल गङ्गया च महामते॥ ११ पुरा हि श्रुतमेतत्ते वसुभिः कथितं मया। गङ्गायास्तीरमाश्चित्य हते शान्तनवे नृप॥१२

आष्ठत्य देवा वसवः समेत्य च महानदीम्। इदमूँ चुर्वचो घोरं भागीरध्या मते तदा ॥ १३ एष शान्तनवो भीष्मो निहतः सव्यसाचिना अयुद्धमानः संग्रामे संसक्तोऽन्येन भाविनि। तद्नेनानुषङ्गेण वयमद्य धनञ्जयम्॥

शापेन योजयामोत तथाऽस्त्वित च साऽब्रवीत्। तदहं पितुरावेद्य प्रविदय व्यथितीन्द्रया॥ अभवं स च तच्छूत्वा विषाद्मगम्तपरम्। पिता तु मे वसून् गत्वा त्वदर्थे समयाचत॥

पुनः पुनः प्रसाधैतांस्त एनमिद्मबुवन् । पुत्रस्तस्य महाभाग मणिपूरेश्वरो युवा॥ १७ स एनं रणमध्यस्थः शरैः पातथिता सुवि। पवं कृते स नागेन्द्र मुक्तशापो मविष्यति १८

गच्छेति वसुभिश्चोको मम चेदं शशंस सः। तच्छ्रत्वा त्वं मया तस्मा-च्छापादास विमोक्षितः॥ न हि त्वां देवराजोऽपि समरेषु पराजयेत। आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्तेनेहासि पराजितः न हि दोषों सम मतः कथं वा मन्यसे विभो इत्येवमुक्तो विजयः प्रसन्नात्माऽब्रवीदिदम्

इति श्रीमहाभारते। आश्वमोधिके पर्वाण नैलकण्ठीये भारत-भावदीये अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ आश्वमे० ८

33

किमागमनेति स्पष्टार्थः ॥ १॥

सर्व मे सुनियं देवि यदेतत्कृतवत्यसि ।
इत्युक्तवा सोऽब्रबीत्पुत्रं मणिपूरपात जयः
चित्रांगदायाः श्रण्वत्याः कौरव्यदुहितुस्तदा
सुब्रिष्ठिरस्याश्वमेधः परिचेत्रीं भविष्यति २३
तत्रागच्छेः सहामात्यो मातृभ्यां सहितो नृप
इत्येवमुक्तः पार्थेन स राजा वम्नुवाहंनः ।
उवाच पितरं धीमानिदमस्राविछेक्षणः २५
उपयास्यामि धर्मज्ञ भखतः शासनादहम् ।
अश्वमेधे महायज्ञे द्विजातिपरिवेषकः ॥ २६
मम त्वनुग्रहार्थाय प्रविशस्त पुरं स्वकम् ।
भार्याभ्यां सहधर्मज्ञ मा भूत्तेऽत्र विचारणा॥

उिश्वेह निशामेकां सुखं स्वमवने प्रमो।
पुनरभ्वानुगमनं कर्ताति जयतां वर ॥ २८
इत्युक्तःं स तु पुत्रेण तदा वानरकेतनः।
समयन्मोवाच कौन्तेयस्तदा चित्रांगदासुतम्॥
विदितं ते महाबाहो यथा दीक्षां चराम्यहम्
न स तावत्प्रवेश्यामि पुरं ते पृथुलोचन ३०
यथाकामं वजत्येष यश्चियाश्वो नर्षम।
स्वत्ति तेस्तु गमिष्यामि न स्थानं विद्यते मम
स तत्र विधिवत्तेन पूजितः पाकशासानिः।
मार्याभ्यामभ्यनुज्ञातः प्रायाद्भरतसत्तमः ३२

इति श्रीमहाभारते आश्वनेधिके पर्नेणि अनु तितापर्वणि अश्वानुसरणे पकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

65

वैशस्पायन उवाच। से त वाजी समुद्रान्तां पर्येत्य वसुधामिमाम् निवृत्तोभिमुखो राजन् येन वारणसाह्वयम् १ अनुगच्छंश्च तुरगं निवृत्तोऽथ किरीदभृत। यदच्छया समापेदे पुरं राजगृहं तदा ॥ तमभ्याशगतं दृष्टा सहदेवात्मजः प्रभो। क्षत्रधर्मे स्थितो वीरः समरायाजुहाव ह ॥ ३ ततः पुरात्स निष्कम्य रथी धनवी शरी तली मेघसंघिः पदातिस्तं घनञ्जयमुपाद्रवत्॥ ४ आसाद्य च महातेजा मेघसन्धिर्धनअयम्। बालभावान्महाराज प्रोवाचेदं न कौशलात किमयं चार्यते वाजी स्त्रीमध्य इव भारत। हयमेनं हरिष्यामि प्रयतस्व विमोक्षणे॥ बदत्तानुनयो युद्धे यदि त्वं पितृभिर्मम । करिष्यामि तवातिथ्यं प्रहर प्रहरामि च ७ इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं प्रहसन्निव पाण्डवः। विश्वकर्ता मया वार्य इति मे वतमाहितम् ८ भात्रा ज्येष्ठेन रूपते तवापि विदितं ध्रुवम्। प्रहरस्य यथाशक्ति न मन्यार्वेद्यते मम ॥ ९

इत्युक्तः प्राहरतपूत्रे पाण्डवं मगध्येवरः। किरन् शरसहस्राणि वर्षाणीव सहस्रहक १० ततो गाण्डीवभृच्छूरो गाण्डीवप्रहितैः शरैः। चकार मोघांत्तान्वाणान्सय लान्भरतर्षेभ ॥ स मोधं तस्य बाणीधं कत्वा वानरकेतनः। शरान्सुमोच ज्वलितान्दी शास्यानिव पन्नगान् ध्वजे पताकादण्डेषु रथे यंत्रे हयेषु च। अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथी १३ संरक्ष्यमाणः पार्थेन शरीरे सव्यसाचिना। मन्यमानः स्ववीर्यं तन्मागधः प्राहिणोच्छरान् ततो गाण्डीवधन्वा तु मागधेन भृशाहतः। बभौ वसन्तसमये पलाशः पुष्पिता यथा १५ अवध्यमानः सोऽभ्यञ्चनमागधः पाण्डवर्षेभम् तेन तथा स कौरव्य लोकवीरस्य दर्शने १६ सव्यसाची तु संकुद्धो विकृष्य बलवद्धनुः। हयांश्वकार निर्जीवान्सारथेश्च शिरोऽहरत्॥ घनुश्चास्य महिस्त्रं भ्रुरेण प्रचकर्त ह। हस्तावापं पताकां च ध्वजं चास्य न्यपात्यत

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाण नैलकण्ठीये मारत-भावदीप एकाबीतितमें ऽच्यायः ॥ ८१ ॥

42

स त्विति ॥१॥ अदत्तानुनयः आशिक्षितः ॥७॥

स राजा व्यथितो व्यथ्वो विधनुईतसारथिः
गदामादाय कौन्तेयमभिदुद्राव वेगवास १९
तस्यापतत प्वाञ्च गदां हमपरिष्कृताम्।
श्रारेश्चकर्त बहुधा बहुनिर्गृश्चवाजितेः॥ २०
सा गदा शकलीभूता विशीणमणिबन्धना।
व्याली विमुच्यमानेव पपात धरणीतले २१
विरथं विधनुष्कं च गद्या परिवर्जितम्।
सान्त्वपूर्वीमदं वाक्यमब्रवीत्किपिकेतनः २२
पर्याप्तः क्षत्रधर्मोऽयं दार्शितः पुत्र गम्यताम्।
बह्नेत्समरे कमे तव बालस्य पार्थिव॥ २३
युधिष्ठिरस्य संदेशो न हन्तव्या नृपा इति।
तेन जीवसि राजंस्त्वमपराद्धोऽपि मे रणे॥

इति मत्वा तदात्मानं प्रत्यादिष्टं सम मागधः।
तथ्यभित्यभिगम्यैनं प्राञ्जिलः प्रत्यपूज्यत २५
पराजितोऽस्मि भद्रं ते नाहं यो द्वामहोत्सहे॥
यद्यत्कृत्यं मया तेऽद्य तह्र्हि कृतमेव तु॥ २६
तमर्जुनः समाध्वास्य पुनरवेदमव्रवीत।
आगंतव्यं परां वैत्रीमध्वमेधे नृपस्य नः १७
इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पूजयामास तं ह्यम्
पाल्गुनं च युध्वं श्रेष्ठं विधिवत्सहद्वेवजः २८
ततो यथेष्टमगमत्पुनरेव स केसरीः।
ततः समुद्रतीरेण वङ्गम्पुं ह्रान्सकोसलान्॥
तत्र तत्र च भूरीणि म्लेच्छसैन्यान्यनेकदाः।
विजिग्ये धनुषा राजन्गाण्डीवेन धनञ्जयः३०

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसरणे मागध्पराजये द्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२॥

63

वैशम्पायन उवाच । मागधेनार्चितो राजन्पाण्डवः श्वेतवाहनः दक्षिणां दिशमास्थाय चारयामास तं हयम्१ ततः स पुनरावर्त्यं हयः कामचरो बली। आससाद पुरीं रम्यां चेदीनां शुक्तिसाह्याम् दारभेणार्चितस्तत्र शिशुपालसुतेन सः। युद्धपूर्व तदा तेन पूजया च महाबलः ॥ ततोऽर्चितो ययौ राजंस्तदा स तुरगोत्तमः। काशीनंगान्कोसलांश्च किरातानथ तंगणान् । पूजां तत्र यथान्यायं प्रतिगृह्य धनञ्जयः। पुनरावृत्य कौन्तेयो दशाणीनगमत्तदा॥ तत्र चित्रांगदो नाम बलवानरिमर्दनः। तेन युद्धमभूत्तस्य विजयस्यातिभैरवम् ॥ तं चापि वशमानीय किरीटी पुरुषर्षभः। निषादराज्ञो विषयमेक ल्यस्य जिम्बान् ७ पकलव्यस्तश्चेनं युद्धेन जगृहे तदा। तत्र चके निषादैः स संग्रामं लोमहर्षणम् ॥८

ततस्तमपि कौन्तेयः समरेष्वपराजितः। जिगाय युधि दुर्धर्षी यज्ञविद्यार्थमागतम् ॥९ स तं जित्वा महाराज नैषादि पाकशासनिः अर्चितः प्रययौ भूयो दक्षिणं साछिलार्णवम्॥ तत्रापि दविडेरान्धे रौद्रमीहिषकैरपि। तथा कोल्लगिरेयेश्व युद्धमासीतिकरीटिनः ११ तांश्चापि विजयो जित्वा नातितीवेण कर्मणा तुरङ्गमवशेनाथ सुराष्ट्रानभितो ययौ ॥ १२ गोकर्णमथ चासाच प्रभासमपि जिम्बान्। ततो द्वारवर्ती रम्यां वृष्णिवीराभिपालिताम आससाद हयः श्रीमान्कुरुराजस्य यश्चियः। तमुन्मध्य हयधेष्ठं याद्वानां कुमारकाः॥ १४ प्रययुस्तांस्तदा राज्युत्रसेनो न्यवारयत्। ततः पुराद्विनिष्कस्य वृष्णयन्धकपतिस्तदा ॥ सहितो वासुदेवेन मातुलेन किरीटिनः। तौ समेत्य कुरुश्रेष्ठं विधिवत्त्रीतिपूर्वकम् १६

गुप्रवाजितैः गृध्रपक्षयुतैः ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते आश्व-मिथिके पर्वाण नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्यशीतितमोऽ-च्यायः ॥ ८२ ॥ * स कौरव इति पाठः ।

23

मागधेनेति॥१॥

परया भारतश्रेष्ठं पूजया समवस्थितौ। ततस्ताभ्यामनुकातो ययौ येन हयौ गतः १७ ततः स पश्चिमं देशं समुद्रस्य तदा हयः। क्रमेण व्यचरत्स्फीतं ततः पञ्चनदं येयौ॥ १८

तस्मादिष स कौरव्य गन्धारिवषयं हयः। विचचार यथाकामं कौन्तेयानुगतस्तदा १९ ततो गान्धारराजेन युद्धमासीतिकरीटिनः। घोरं शकुनिपुत्रेण पूर्ववैरानुसारिणा॥ २०

इति श्रीमहाभारते बाश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसरणे ज्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

्वैशस्पायन उवाच ।

शकुनेस्तनयो वीरो गान्धाराणां महारथः। प्रत्युद्ययौ गुडाकेशं सैन्येन महता वृतः ॥ १ हस्त्यश्वरथयुक्तेन पताकाध्यजमालिना। अमृष्यमाणास्ते योधा नृपस्य शकुनेर्वधम् २ अभ्ययुः सहिताः पार्थे प्रगृहीतदारासनाः। संतानुवाच धर्मात्मा बीभत्सुरपराजितः ॥३ युधिष्ठिरस्य वचनं न च ते जगृहु।हैंतम्। वार्यमाणाऽपि पार्थेन सान्त्वपूर्वममर्षिताः॥४ परिवार्य हयं जग्मुस्ततक्षुकोध पाण्डवः। ततः शिरांसि दीप्ताश्रैस्तेषां चिच्छेद पाण्डवः क्षुरैर्गाण्डीवनिर्भुक्तैर्नातियत्नादिवार्जुनः। ते वध्यमानाः पार्थेन हयमुत्सुज्य संभ्रमात् ६ न्यवर्तन्त महाराज शरवर्षार्दिता भृशम्। निरुध्यमानस्तैश्चापि गान्धारैः पाण्डुनन्दनः आदिश्यादिश्य तेजस्वी शिरांस्येषां न्यपातयत् वध्यमानेषु तेष्वाजौ गान्धारेषु समंततः॥ ८ स राजा शकुनेः पुत्रः पाण्डवं प्रत्यवारयत्। तं युध्यमानं राजानं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ९ पार्थों ऽब्रवीन में वध्या राजांनी राजशासनात अलं युद्धेन ते वीर न तेऽस्त्वद्य पराजयः १० इत्युक्तस्तद्नाहत्य वाक्यमज्ञानमोहितः। स राकसमकर्माणं समवाकिरदाशुगैः॥ ११ तस्य पार्थः शिरस्राणमर्थचन्द्रेण पत्रिणा । अपाहरद्मेयात्मा जयद्रथाशेरो यथा॥ १२

तं दृष्टा विस्मयं जग्मुगीन्धाराः सर्व एव ते। इच्छता तेन न हतो राजेत्यसि च तं विदुः गान्धारराजपुत्रस्तु प्रलायनकृतक्षणः। ययौ तैरेव सहितस्रस्तैः शुद्रमृगैरिव॥ १४: तेषां तु तरसा पार्थस्तत्रैव परिधावताम्। प्रजहारोत्तमाङ्गानि महैः सन्नतपविभः॥ १५ उच्छितांस्त-भुजान्केचिन्नाबुध्यन्त शरैहितान् शरेगीण्डीवर्निर्भुक्तैः पृथुभिः पार्थचोदितैः १६ संभ्रान्तनरनागाश्वमपतद्विद्वतं बलम्। हतविध्वस्तभृयिष्ठमावर्तत मुहुर्मुहुः॥ नाभ्यदृश्यन्त वीरस्य केचिद्ग्रेऽग्रयकर्मणः। रिपवः पात्यमाना वै ये सहेगुर्धनञ्जयम्॥१८ ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिवृद्धपुरःसरा। जननी निर्ययौ भीता पुरस्कृत्यार्धमुत्तमम्१९ सा न्यवारयद्व्यग्रं तं पुत्रं युद्धदुर्भद्म्। प्रसादयामास च तं जिष्णुमाक्किष्टकारिणम् ॥ तां पूजायत्वा बीभत्सुः प्रसादमकरोत्प्रभुः राकुनेश्चापि तनयं सान्त्वयन्निद्मव्रवीत् ॥२० न मे प्रियं महाबाहो यत्ते बुद्धिरियं कृता। प्रतियोद्धममित्रघ्न भ्रातैव त्वं ममानघ॥ २२ गान्धारीं मातरं स्मृत्वा धृतराष्ट्रकृतेन च। तेन जीवसि राजंस्त्वं निहतास्त्वनुगास्तव॥ मैवं भूः शाम्यतां वैरं मा ते भू इद्धिरी हशी। गच्छेथास्त्वं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः २४

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वाण नैलकण्ठीये भारत_ माबदीपे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसरणे शकुनिपुत्रपराजये चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

64

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तवानुययौ पार्थों हयं कामविहारिणम् न्यवर्तत ततो वाजी येन नागाह्ययं पुरम् ॥१ तं निवृत्तं तु श्रुश्राव चारेणैव युधिष्ठिरः। श्रुत्वाऽर्जुनं कुशालिनं स च हृष्टमनाऽभवत २ विजयस्य च तत्कर्म गान्धाराविषये तदा। श्रुत्वा चान्येषु देशेषु स सुप्रीतोऽभवत्तदा ३ पतास्मन्नेव काले तु द्वादशीं माघमासिकीम इष्टं गृहीत्वा नक्षत्रं धर्मराजो युधिष्ठिरः॥ ४ समानीय महातेजाः सर्वान् म्रातृन्महीपतिः। भीमं च नकुलं चैव सहदेवं च कौरव॥ ु प्रोवाचेदं चचः काले तदा धर्मभृतां वरः। आमन्त्रय वद्तां श्रेष्ठो भीमं प्रहरतां वरम् ६ आयाति भीमसेनासी सहाश्वेन तवानुजः। यथा मे पुरुषाः प्राहुर्ये धनञ्जयसारिणः ॥ ७ उपस्थितश्च कालोऽयमभितो वर्तते हयः। माघी च पौर्णमासीयं मासः शेषो वृकीदर८ तत्प्रस्थाप्यं तु विद्वांसो ब्राह्मणा वेदपारगाः। वाजिमेघार्थसिद्धर्थे देशं पश्यन्त यिश्वयम् ९ इत्युक्तः स तु तचके भीमो नृपातिशासनम्। इष्टः श्रुत्वा गुडाकेशमायान्तं पुरुषर्धभम् १० ततो ययौ भीमसेनः प्राह्मैः स्थपतिभिः सह । ब्राह्मणानग्रतः कृत्वा कुरालान् यज्ञकर्मणि ११ तं स शालचयं श्रीमत्सप्रतोलीसघडितम्। मापयामास कौरव्यो यज्ञवारं यथाविधि १२ प्रासादशतसंवाधं मणिप्रवरकुद्दिमम्। कारयामास विधिवद्येमरत्वविभूषितम्॥ १३ स्तंभान्कनकचित्रांश्च तोरणानि बृहन्ति च। यशायतनदेशेषु दत्वा शुद्धं च काननम्॥१४ अन्तःपुराणां राज्ञां च नानादेशसमीयुषाम्।

कारयामास घर्मात्मा तंत्र तत्र यथाविधि १५ व्राह्मणानां च वेदमानि नानादेशसमीयुषाम्। कारयामास कौन्तेयो विधिवत्तान्यने कशः १६ तथा संप्रेषयामास दूतान्तृपातिशासनात । भीमसेनो महाबाहो राज्ञामिक एक मेणाम् १७ ते प्रियार्थं कुरुपतेराययुर्नुपसत्तव । रत्नान्यनेकान्यादाय क्षियोऽध्वानायुधानि च तेषां निर्विशतां तेषु शिविरेषु महात्मनाम् । नद्तः सागरस्येव दिवस्पृगभवत्स्वनः ॥ १९ तेषामभ्यागतानां च स राजा कुरुवर्धनः । व्यादिदेशान्नपानानि श्रथ्याश्चाप्यतिमानुषा :

वाहनानां च विविधाः शालाः शालीक्षगोरसैः। उपेता भरतश्रेष्ठो व्यादिदेश स धर्मराद्र॥ २१ तथा तस्मिन् महायशे धर्मराजस्य धीमतः। समाजग्मुर्मुनिगणा लहवो ब्रह्मवादिनः ॥२२ ये च द्विजातिप्रवरास्तत्रासन्ध्धिवीपते। समाजग्मः सशिष्यांस्तान्प्रतिजन्नाह कौरवः सर्वीश्च ताननुययौ यावदावसथान्त्रति। स्वयमेव महातेजा दंभं त्यक्त्वा युधिष्ठिरः॥ ततः कृत्वा स्थपतयः शिल्पिनोऽन्ये च ये तदा कृत्स्रं यज्ञविधि राज्ञो धर्मज्ञाय न्यवेदयन् ॥ तच्छूत्वा धर्मराजस्तु कृतं सर्वमतन्द्रितः।,... इष्टक्पोऽभवद्राजा सह भातृभिरादतः॥ २६ वैशम्पायन उवाच । क्रायास

तस्मिन्यक्षे प्रवृत्ते तु वाग्मिनो हेतुवादिनः। हेतुवादान्बहूनाहुः परस्पराजिगीषवः॥ २७ दृदशुस्तं नृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमम्। देवेन्द्रस्येव विहितं भीमसेनेन भारत्त ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारत-सावदीपे चतुरशातितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

16

इत्युक्त्वेति ॥१॥ इष्टं नक्षत्रं पुष्यम् ॥४॥ प्रस्था-प्यन्तु प्रस्थापयन्तु स्वार्थे णिच् प्रतिष्ठन्तित्यर्थः ॥ ९ ॥ द्रशुस्तोरणान्यत्र शातकुम्ममयान त।
शय्यासनविहारांश्च सुबहून् रत्नसर्श्चयान् १९
घटान्पात्रीः कटाहानि कलशान्वर्धमानकान्
न हि किश्चिदसावर्णमपश्यन्वसुधौधिपाः३०
यूपांश्च शास्त्रपिठतान्दारवान्हेमभूषितान्।
उपहुप्तान् यथाकालं विधिवस्रिवर्चसः॥३१
स्थल्जा जलजा ये च परावः केचन प्रभा ।
सर्वानेव समानीतानप्रश्यंस्तत्र ते नृपाः ३२
गाश्चैव महिषीश्चैव तथा वृद्धस्थियोऽपि च ।
औदकानि च सत्त्वािन श्चावदािन वयांसि च
पर्वतानृपजातािन स्वेदजान्युद्धिदािन च
पर्वतानृपजातािन स्वेदजान्युद्धिदािन च
पर्वतानृपजातािन स्वेदजान्युद्धिदािन च
पर्वतानृपजातािन स्वेदजान्युद्धिदािन च
पर्वतानृपजातािन स्वेदणा्भिवान्यतः।
यश्चवाटं नृपा दृष्टा परं विस्मयमागताः॥ ३५
ब्राह्मणानां विशां चैव बहुमृष्टान्नमृद्धिमत्।

386

पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणां तत्र भुक्षताम् ३६ दुन्दुम्भेमें घनिघोषां मुहुमुहुरताक्यत । विननादासकृचापि दिवसे दिवसे गते ३७ एवं स ववृते यश्नो धर्मराजस्य धीमतः । अन्नस्य स्वहून् राजसुत्सर्गान्पर्वतोपमान् ३८ दिधकुल्याश्च दृहशुः सर्पिषश्च न्हदान् जनाः जम्बूद्वीपो हि सकलो नानाजनपदायुतः ॥ राजस्वह्यपो हि सकलो नानाजनपदायुतः ॥ राजसहर्यतेकस्थो राशस्तस्य महामखे । तत्र जातिसहस्राणि पुरुषाणां ततस्ततः ४० यहीत्वा भाजनान् जम्मुर्बह्दनि भरतर्षम । स्विष्णश्चापि ते सर्वे सुमृष्टमणिकुण्डलाः ४१ पर्यवेषन द्विजातींस्तान् शतशोऽथ सहस्रक्षः विविधान्यस्रपानानि पुरुषा येऽनुयानिनः । ते वै नृपोपभोज्यानि न्नाह्मणानां दृद्ध ह ४२

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिक पर्वाणे अनुगीतापर्वणि अश्वमेधारम्मे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः॥ ८५॥

and some.

6

वैद्याग्यन उवाच।
समागतान्वेदावेदो राज्ञश्च पृथिवीश्वरान्।
दृष्ट्रा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनमभाषत ॥ १
द्रुप्तयाता नरव्याद्राय एते पृथिवीश्वराः।
एतेषां कियतां पूजा पूजाद्दां हि नराधिपाः॥
इत्युक्तः स तथा चक्रे नरेन्द्रेण यद्यास्वना।
भीमसेनो महातेजा यमाभ्यां सह पाण्डवः ३
अथाभ्यगच्छद्गोविन्दो वृष्णिभिः सह धर्मजम्
बळदेवं पुरस्कृत्य सर्वप्राणभृतां वरः॥ ४
युप्रधानेन सहितः प्रदृष्ट्रेन गदैन च।
निद्यादेनाय साम्बेन तथैव कृतवर्मणा॥ ५
तेषामपि परां पूजां चक्रे भीमो महारथः।
विविद्युस्ते च वेद्मानि रह्नवन्ति च सर्वद्याः॥६
द्विधिष्ठरसमीपे तु कथान्ते मधुसूदनः।

अर्जुनं कथयामास बहुसंग्रामकर्षितम् ॥ ७ स तं पत्रच्छ कौन्तेयः पुनः पुनरिन्दमम् ॥ धर्मजः शक्तजं जिण्णुं समाचष्ट जगत्पतिः ८ आगमद्दारकावासी ममाप्तः पुरुषो श्रुप। योऽद्राक्षीत्पाण्डवश्रेष्ठं बहुसंग्रामकर्षितम् ९ समीपे च महाबाहुमाचष्ट च मम प्रभो। कुरु कार्याणि कौन्तेय हयमेधार्थसिन्द्रये॥१० इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं धर्मराज्ञो युधिष्ठिरः। दिष्ट्या स कुश्रु जिल्लाक्षायाति च माधव

> यदिदं सन्दिरेशास्मिन् पाण्डवानां बळाझणीः। तदा झातमिहेच्छामि भवता यदुनन्दन॥

83

इति श्रीमहामारते आश्वमेधिके पवाणि नैककण्ठीये भारत-मान्दिषे पद्मासीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

4

समागतानिति ॥ १ ॥

इत्युक्तो धर्मराजेन वृष्ण्यन्धकपतिस्तदा। प्रोवाचेदं वचो वाग्मी धर्मात्मानं युधिष्ठरम्॥

इदमाह महाराज पार्थवाक्यं स्मरन्नरः। वाच्यो युधिष्ठिरः कृष्ण काले वाक्यमिदं मम आगमिष्यन्ति राजानः सर्वे वै कौरवर्षभ। प्राप्तानां महतां पूजा कार्या होतत्क्षमं हि नः इत्येतद्वचनाद्राजा विज्ञाच्यो मम मानद। यथा चात्ययिकं न स्याददर्शाहरणेऽभवत १६

कतुमहाति तद्राजा भवांश्वाण्यसुमन्यताम् । राजद्रेषात्र नश्येयुरिमा राजन्युनः प्रजाः १७ इदमन्यच कौन्तेय बचः स पुरुषोऽव्रवीत् । धनञ्जयस्य नुपते तन्मे निगदतः श्रृणु ॥ १८ उपायास्यति यञ्चं नो माणिपूरपतिनृपः । पुत्रो मम महातेजा द्यितो बञ्जवाहनः ॥ १९ तं भवान्मद्पेक्षार्थं विधिवत्यति पूजयेत् । स तु भक्तोऽनुरक्तश्च मम नित्यमिति प्रभोर० इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । अभिनन्द्यास्य तद्वाक्यमिदं वचनमन्नवीत् २१

इति श्रीमहाभारते आध् मेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वमेधारम्भे षड्शीतितमोऽध्यायः॥८६॥

619

युधिष्टिर उवाच।

श्रुतं प्रियामेदं कृष्ण यत्त्वमहासि भाषितुम्। तन्मेऽमृतर्सं पुण्यं मनो ह्वादयति प्रभो॥ १ बहूनि किल युद्धानि बिजयस्य नराधिपैः। पुनरासन् ह्विकेश तत्र तत्र च मे श्रुतम्॥ २ किनिमित्तं स नित्यं हि पार्थः सुखविवार्जितः अतीव विजयो धीमित्रिति मे दुयते मनः सञ्चिन्तयामि कौन्तेयं रहा जिप्णं जनार्दन अतीव दुःखभागी स सततं पाण्डुनन्दनः ४ कि हु तस्य शरीरेऽस्ति सर्वे अश्रणपृजिते। अनिष्टं लक्षणं कृष्ण येन दुःखान्युपाश्चते ॥ ५ अतीवासुखभोगी स सततं क्रन्तिनन्दनः। न हि पश्यामि बीभत्सोनिन्दं गात्रेषु कि अन श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वै तन्मे व्याख्यातुमहेसि ६ इत्युक्तः स ह्वीकेशो ध्यात्वा सुमहदुत्तरम्। राजानं भोजराजन्यवर्धनो विष्णुरब्रवीत ७ न हास्य नुपते किञ्चित्सं श्लिष्टमुपलक्षये। ऋते प्रवर्शितहस्य पिण्डिकेऽस्याधिके यतः

स ताभ्यां पुरुष त्याच्रो नित्यमध्वस वर्तते। न चान्यद्तुपद्यामि येनासौ दःखभाजनम् ९ इत्युक्तः पुरुषश्रेष्ठस्तदा कृष्णेन घीमता। े प्रोवाच वृष्णिशार्द्छम्वमेतदिति प्रभो १० कृष्णा त द्रौपदी कृष्णं तिर्यक् सास्यमेक्षत । प्रतिज्ञहाह तस्यास्तं प्रणयं चापि केजिहा॥ सन्यः समा हषीकेशः साम्रादिव धनक्षयः तत्र भीमाद्यसे तु कुरवी याजकाश्च ये १२ रेसः श्रुत्वा विचित्रां तां धनक्षयक्थां श्रुसास तेषां कथयतामेव पुरुषोऽर्जनसंकथाः ॥ १३ उपस्याद्वचनाद्वतो विजयस्य महात्मनः। सोभिगम्य क्रुडेशेष्ठं नमस्कृत्य च बुद्धिमान्॥ उपायातं नरध्यात्रं फाल्युनं प्रत्यवेदयत्। तच्छ्रत्वा नृपतिस्तस्य हर्षबाष्पाकुलेक्षणः १५ प्रियास्यानमिमित्तं वै ददौ बहुधनं तदा। ततो द्वितीये दिवसे महान् शब्दो व्यवर्धत आगर्छति नरस्याघ्रे कौरवाणां धुरन्धरे। ततो रेणः समुद्धतो विवभी तस्य वाजिनः ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

60

श्रुतामिति ॥ १ ॥ भोजराजन्यानां वर्धनः ॥ ७ ॥

संख्रिष्टं अविविक्तं, संह्रष्टामिति पाटेऽपि अनिपुष्टत्वादितर-लोपादिविक्तित्वं भवति तद्राहितं पिँडिके जानुनोरधस्यः पश्चाद्भागीयो मौसलः प्रदेशः पिँडिका ते उमे अस्याधिके स्वदेशादधोभागपर्यन्तं बहुलं आलम्बमाने पाठान्तरे कायतः शरीरात अति अतिप्रमाणे ॥ ८॥ अभितो वर्तमानस्य यथोचैःश्रवसस्तथा। तत्र हर्षकरी वाचो न्राणां ग्रुश्रुवेऽर्जुनः १८

दिष्ट्यासि पार्थ कुशाली
धन्यो राजा युधिष्ठिरः।
कोऽन्यो हि पृथिवीं कुत्सां
जित्या हि युधि पार्शिवाद ॥

जित्वा हि युधि पार्थिवान् ॥ १९ चारियत्वा हयश्रेष्टसुपागच्छेदतेऽर्जुनात् । ये व्यतीता महात्मानो राजानः सगरादयः ॥ तेषामपीदशं कर्म न कदाचन ग्रुश्रुम । नैतद्न्ये कारेष्यन्ति भाविष्या वसुधाधिपाः॥ यत्त्वं कुरुकुळश्रेष्ठ दुष्करं कृतवानिस । इत्येवं वदतां तेषां पुंसां कर्णसुखा गिरः ॥२२ श्रण्वन्विवेश धर्मात्मा फाल्गुनो यञ्चसंस्तरम् ततो राजा सहामात्यः कृष्णश्च यदुनन्दनः धृतर्गंष्ट्रं पुरस्कृत्य तं प्रत्युद्ययतुस्तदा। सोऽभिवाद्य पितः पादौ धर्मराजस्य धीमतः भीमादीश्चापि संपूज्य पर्यष्वजत केशवम्। तैः समत्यार्चितस्ताश्च प्रत्यच्यांथ यथाविधि विशश्चाम महाबाहुस्तीरं लब्ध्वेव पारगः। एतस्मिन्नेव काले तु स राजा बभ्रुवाहनः २६ मातुभ्यां सहितो धीमान्कुरूनेव जगाम ह। तत्र वृद्धान्यथा वत्स कुरूनन्यांश्च पार्थिवान् अभिवाद्य महाबाहुस्तैश्चापि प्रतिनन्दितः। प्रविवेश पितामह्याः कुन्त्या मवनमुत्तमम्२८

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिक पर्वणि अनुगीतापर्वणि अर्जुनप्रत्यागमने सप्ताशीतितमोऽध्यायः॥ ८७॥

66

which granting a freeze to the १ १८ हिन्द ने वैशम्पायन उवाच । स प्रावेश्य महाबाहुः पाण्डवानां निवेशनम् पितामहीमभ्यवंदत्सामा परमवल्युना ॥ १ ततश्चित्रांगदा देवी कौरव्यस्यात्मजापि च । पृथां कृष्णां च सहिते विनयेनीपजग्मतुः २ सुभद्रां च यथान्यायं याश्चान्याः कुरुयोषितः ददौ कुन्तीततस्ताभ्यां रत्नानि विविधानि च द्रीपदी च सुभद्रा च याश्चाप्यन्याऽद दुः स्त्रियः ऊषतुस्तत्र ते देव्यौ महाहैशयनासने॥ सुपूजिते स्वयं क्रन्त्या पार्थस्य हितकाम्थया स च राजा महातेजाः पूजितो बधुशहनः ५ घृतराष्ट्रं महीपालमुपतस्ये यथाविधि। युधिष्टिरं च राजानं भीमादीश्चापि पाण्डवान् उपागम्य महातेजा विनयेनाभ्यवादयत । स तैः प्रमणा परिष्वक्तः पूजितश्च यथाविधि धनं चास्मै ददुर्भूरि प्रीयमाणा महारथाः। त्येव च महीपालः कृष्णं चक्रमदाघरम्॥ ८ प्रद्युम्न इव गोविन्दं विनयेनोपतस्थिवान् ।

तस्मै कृष्णो ददौ राज्ञे महाईमतिपूजितम् ९ रथं हेमपरिष्कारं दिव्याश्वयुज्ञसूल्लमम्। धर्मराजश्च भीमश्च फाल्पुनश्च यमी तथा १० पृथक् पृथक् च ते चैनं मानार्थाभ्यामयोजयन् ततस्तृतिये दिवसे सत्यवत्यात्मजो मानिः ११ युधिष्ठिरं समभ्येत्य वाग्मी वचनमब्रवीत्। अद्यप्रभृति कौन्तेय यजस्व समयो हि ते। मुहूर्तो यज्ञियः प्राप्तश्चोदयन्तीह याजकाः १२ अहीनो नाम राजेन्द्र ऋतुस्तेऽयं च क्रल्पताम बहुत्वात्काञ्चनाख्यस्य ख्यातो बहुसुवर्णकः १३ यवमत्र महाराज दक्षिणां त्रिगुणां कुरु। त्रित्वं वजतु ते राजन्ब्राह्मणा ह्यत्र कारणम् १४ त्रीनश्वभेधानत्र त्वं संप्राप्य बहुदक्षिणान्। ज्ञातिवध्याकृतं पापं प्रहास्यसि नराधिप १५ पवित्रं परमं चैतत्पावनं चैतदुत्तमम्। यद्श्वमेघावभृधं प्राप्स्यसे कुरुनन्द्न ॥ १६ इत्युक्तः सतु तेजस्वी व्यासेनामितबुद्धिना। दीक्षां विवेश धर्मात्मा वाजिमेधाप्तये ततः १७

इति श्रीमहाभारते अश्विमेधिके पर्वणि नैलूकण्ठीये भारत-भावदीपे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७॥

26

स प्रविरुपेति ॥ १ ॥ अहीनः अहां सोमयागानां बहुनां समुद्धोऽहीनः न हीनः द्रव्यादिना इति वा ॥१३॥ ततो यशं महाबाहुर्वाजिमेधं महाकतुम्। बहुन्नदाक्षणं राजा सर्वकामगुणान्वितम १८ तत्र वेदविदो राजंश्चकः कर्माणि याजकाः। परिक्रमन्तः सर्वज्ञा विधिवत्साधुशिक्षितम् न तेषां स्खालितं किंचिदासीचाप्यकृतं तथा। क्रममुक्तं च युक्तं च चकुस्तत्र द्विजर्षभाः २० कृत्वा प्रवर्थे धर्माख्यं यथावद्विजसत्तमाः। चक्रस्ते विधिवद्राजंस्तधैवाभिषवं द्विजाः २१ अभिषुय ततो राजन्सोमं सोमपसत्तमाः। सवनान्यानुपूर्व्येण चक्रः शास्त्रानुसारिणः ॥ न तत्र कृपणः कश्चित्र दारिद्रो बभूव ह। श्चियतो दुः खितो वापि प्राक्ततो वापि मानवः भोजनं भोजनार्थिभ्यो दापयामास शत्रुहा। भीमसेनो महातेजाः सततं राजशासनात् २४ संस्तरे कुदालाश्चापि सर्वकार्याणि याजकाः दिवसे दिवसे चक्र्यधाशास्त्रानुदेशनात २५ नाषडङ्गविद्त्रासीत्सद्स्यस्तस्य धीमतः। नावतो नानुपाध्यायो न च वादाविचक्षणः ततो यूपोछूये प्राप्ते षड्वैख्वान्भरतर्षभ । खादिरान् विख्वसमितांस्तावतः सर्ववर्णिनः देवदारुमयी द्वी तु यूपी कुरुपतेमेखे। श्लेष्मातकमयं चैकं याजकाः समकल्पयन्॥ शोभार्थं चापरान्यूपान्काञ्चनान्भरतर्षभ। स भीमः कारयामास धर्मराजस्य शासनात

ते व्यराजन्त राजधैवीसोभिकपशोभिताः। महेन्द्राज्याता देवा यथा सप्तार्षिभिदिंवि ३० इएकाः काञ्चनीश्चात्र चयनार्थं कृताऽभवन्। शुरामे चयनं तच दक्षस्येव प्रजापतेः॥ ३१ चतुश्चित्यश्च तस्यासीदष्टादशकरात्मकः। स रक्षपक्षो निचितस्त्रकोणो गरुडाकेतिः ततो नियुक्ताः परावो यथाञ्चास्रं मनीविभिः तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणः पश्चश्च ये ३३ ऋषभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये। रावींस्तानभ्ययुं जंस्ते तत्राक्षिचयकर्मणि ॥३४ यूपेषु नियता चासीत्पेशूनां त्रिशती तथा। अश्वरतोत्तरा यज्ञे कौन्तेयस्य महात्मनः ३५ स यज्ञः शश्चमे तस्य साक्षादेविषसंक्रळः। गन्धर्वगणसंगीतः प्रनृत्तोष्सरसां गणैः ३६ स किंपुरुषसंकीर्णः किनरैश्चोपशोभितः। सिद्धविप्रनिवासैश्च समंतादभिसंवृतः ॥ ३७

तस्मिन्सद्सि नित्यास्तु व्यासशिष्या द्विजर्षभाः। सर्वशास्त्रप्रेणतारः

कुशला यज्ञसंस्तरे॥ ३८ नारद्श्च बभ्वात्र तुम्बुक्श्च महाद्यतिः। विश्वावसुश्चित्रसेनस्तथाऽन्ये गीतकोविदाः गन्धवा गीतकुशला नृत्येषु च विशारदाः। रमयन्ति स्म तान्विष्ठान् यज्ञकर्मान्तरेषु वैश्व

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वमेधारम्भे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८॥

end Rose

69

वैशम्पायन उवाच । श्रपयित्वा पशुनन्यान्विधिवद्विजसत्तमाः तं तुरङ्गं यथाशास्त्रमालभन्त द्विजातयः १

ततः संश्रप्य तुरगं विधिवद्याजकास्तदा । उपसंवेशयन् राजंस्ततस्तां द्रुपदात्मजाम् ॥२

अभिषवं सोमवल्लवाः कंडनम् ॥ २१ ॥ सोमं सोमवल्लीरसं सवनानि प्रातःसवनादीनि ॥ २२ ॥ संस्तरे इष्टकानां चयनाख्ये स्थांडेलरचने ॥ २५ ॥ वर्णिनः पलाशकाष्ट्रमयाः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदींपे अष्टाशीतितमोऽष्यायः ॥ ८८ ॥

८९

श्रपिक्तवेति ॥ १ ॥ संज्ञप्येति पाठे हिंसित्वा तुर्गं तस्य समीपे तिस्त्रभिः कलाभिः कलनाभिः संत्रद्रव्यश्रद्धा-स्थाभिरुपेतां द्रौपदीं उपसंवेशयन् । सार्धः श्लोकः ॥ २ ॥ कळाभिस्तिस्मी राजन् यथाविधि मनस्विनीम्। । उद्गुत्स तु वर्षां तस्य

यथाशास्त्र द्विजातयः ॥, त ३
अपयामासुर्व्यमा विधिवद्भरत्षेभू ।
तं वपाध्रमान्धं तु धर्मराजः सहानुजैः ॥ ४
उपाजिन्नद्यधाशास्त्रं सर्वयापापहं तदा ।
श्रिष्ठान्यङ्गानि यान्यासंस्तस्याध्वस्य नराधिप
तान्यमौ जुहुवुर्धीराः समस्ताः षोडशार्विजः
संस्थाप्यैवं तस्य राश्चस्तं यश्चं शकतेजसः ॥६
व्यासः सश्चिष्यो मगवान्वर्धयामास तं सुपम् ।
ततो सुधिष्ठिरः प्रादाद्वाह्मणेभ्यो यथाविधि
कोटीः सहस्रं निष्काणां व्यासाय तु वसुधराम्
प्रतिगृह्य घरां प्राजन् व्यासः सत्यवतीसुतः
वस्रधा मवतस्त्वेषा सन्यस्ता राजसत्तम ९
निष्क्रयो दीयतां महां ब्राह्मणा हि धनार्थिनः
युधिष्टिरस्तु तान्विग्रान्प्रत्युवाच महामनाः १०

.म्रातृभिः सहितो धीमान् मध्ये राज्ञां महात्मनाम्। अश्वमेधे महायज्ञे

ण्णियी दक्षिणा स्मृता **॥** अर्जुनेन जिता चेयमृत्विग्भ्यः प्रापिता मया चनं प्रवेश्ये विप्राप्या विभजध्वं महीमिमाम् चतुर्घा पृथिवीं कृत्वा चातृहाँ त्रवमाणतः। नाहमादातुमिच्छामि ब्रह्मस्वं द्विजसत्तमाः॥ इदं नित्यं मनो विशा भ्रातृणां चैव मे सदा। इत्युक्तवाते तर्सिमस्तु भातरो द्रौपदी च सा एवमेतादिति प्राहुस्तदभूलोमहर्षणम्। ततोन्तरिक्षे वागासीत्साधु साध्वित भारत तथैव द्विजसंघानां शंसतां विबभी खनः। द्वैपायनस्तथा कृष्णः पुनरेव युधिष्टिरम् ॥ १६ प्रोवाच मध्ये विप्राणामिदं संपूजयन्मुनिः। द्त्तैषा भवता महां तां ते प्रतिद्दाम्यहम् १७ हिरण्यं दीयतामेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो घराऽस्त ते ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धर्मराजं युधिष्टिरम् ॥१८ यथाऽऽह भगवान्व्यासस्तथा त्वे कर्तुमहिसि रत्युक्तः स कुरुश्रेष्टः प्रोतातमा भ्रात्भाः सह

कोटिकोटिकृतां प्रादाइक्षिणां त्रिगुणां कतोः न करिष्यति तल्लोके कश्चिदन्यो नराधिपः ॥ यत्कृतं कुदराजेन महत्तस्यानुकुर्वता । प्रातिगृह्य तु तद्रलं कृष्णद्वैपायनो सनिः॥ २१ ऋत्विग्भ्यः पद्दौ विद्वांश्चतुर्घा व्यभजंश्च ते । धरण्या निष्क्रयं दत्वा तद्धिरण्यं युधिष्ठिरः॥ ध्रतपापो जितस्वर्गो मुमुदे भ्रातृभिः सह । ऋतिवजस्तमपर्यन्तं सुवर्णनिचयं तथा ॥ २३ व्यभजनत द्विजातिभ्यो यथोत्साहं यथासखम यज्ञवाटे च यरिकचिद्धिरण्यं सविभूषणम् २४ तोरणानि च यूपांश्च घटान्पात्रीस्त्रधेष्टकाः। युधिष्ठिराभ्यनुहाताः सर्वं तद्यभजन् द्विजाः अनंतरं द्विजातिभ्यः क्षत्रिया जन्हिरे वस्त । तथा विट्शूद्रसंघाश्च तथान्ये म्लेच्छजातयः ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे मुदिता जग्मुरालयान् तर्पिता वसुना तेन धर्मराजेन धीमता॥ २७ स्वम्हां भगवान्ध्यासः क्रुत्यै साक्षाद्धि मानतः प्रद्वी तस्य महतो हिरण्यस्य महाद्यतिः २८ श्वशुरात्रीतिदायं तं प्राप्य सा प्रीतमानसा। चकार पुण्यकं तेन समहत्संघराः पृथा ॥ २९ गत्वा त्ववभृथं राजा विपाप्मा म्रातृभिः सह सभाज्यमानः शुशुभे महेन्द्रस्त्रिदशैरिव ३० पाण्डवाश्च महीपालैः समेतैरभिसंवृताः। अशोभन्त महाराज ग्रहास्तारागणैरिव॥ ३१ राजभ्योऽपि ततः प्रादाद्वल्लानि विविधानि च गजानश्वानलङ्कारान् स्त्रियो वासांभि काञ्चनं तद्धनौधमपर्यन्तं पार्थः पार्थिवमण्डले । विसृजन् शुश्रुमे राजन् यथा वैश्रवणस्तथा आनीय च तथा वीरं राजानं बसुवाहनम्। प्रदाय विपुलं वित्तं गृहान्प्रास्थापयत्तदा ३४

दुःशलायाश्च तं पौत्रं बालकं भरतर्षभ । स्वराज्येऽथ पितुर्धोमान् स्वसुः प्रीत्या न्यवेशयत् ॥ ३५ वृपतींश्चैव तान्सर्वान्सविभक्तान्सपूजितान् । प्रस्थापयामास वशी कुरुराजो युधिष्ठिरः ३६ गोविन्दं च महात्मानं बलदेवं महाबलम् । तथान्यान्वृष्णिवीरांश्च प्रयुक्ताचान्सहस्रशः ॥

व्यक्ति हृदयजिङ्गावस्थादांनि ॥५॥ संस्थाय समाध्य ॥६॥ तुराब्दश्रायों ऋत्विगंतरं समुचिनोति तेन सर्वेभ्यो वसुंघरां हृदावित्यवेशी। ५॥ अनंतरं हिजातिभ्यः वित्रेषु ग्रहीत्वा निवृत्तेषु शिष्टात् क्षत्रियादयो गृहीतवंत इत्यर्थः ॥ २६॥ पूजियत्वा महाराज यथाविधि महाद्युतिः।

श्रातृभिः सहितो राजा प्रास्थापयद्रिन्दमः

एवं अभूव यश्वः स धर्मराजस्य धीमतः।

वह्वन्नधनरत्नोघः सुरामैरेयसागरः॥ ३९

सार्पः पङ्का नहदा यत्र बभूवुश्चान्नपर्वताः।

रसाठाकर्दमा नद्यो बभृवुभैरतर्षम॥ ४०

महयसाण्डवरागाणां कियतां भुज्यतां तथा

पर्तृनां वध्यतां चैव नान्तं दहाशेरे जनाः ४१

मत्तप्रमत्तम् दितं सुप्रीतयुवतीजनम् ।

मदङ्गरोङ्घनादेश मनोरममभूत्तदा ॥ ४२
दीयतां भुज्यतां चेष्टं दिवारात्रमवारितम् ।
तं महोत्सवसङ्कारां हृष्टपुष्टजनाकुळम् ॥ ४३
कथयान्ति स्म पुरुषां नानादेशनिवासिनः ।
वार्षेत्वा धनधाराभिः कामै रत्नै रसैस्तथा ।
विपापमा भरतश्रेष्ठः कृतार्थः प्राविशत्पुरम् ४४

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वमेधसमाप्तौ ऊननवातितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

90

जनमेजय उवाच।
पितामहस्य मे यक्षे धर्मराजस्य धीमतः।
यदाश्चर्यमभूतिकचित्तद्भवान्वकुमहीति॥
वैशम्पायन उवाच्च।

श्रुयतां राजशार्द्रल महदाश्चर्यमुत्तमम्। अश्वमेधे महायक्षे निवृत्ते यदभूत्यभो ॥ तर्पितेषु द्विजाम्येषु ज्ञातिसम्बन्धिवन्धुषु । दीनान्धकृपणे वापि तदा भरतसत्तम॥ घुष्यमाणे महादाने दिश्च सर्वास भारत। पतत्सु पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मुर्धनि ॥ नीलाक्षरतत्र नकुलो रुक्मपार्श्वस्तदाऽनघ। वजाशनिसमं नाद्ममुंचद्वसुधाधिप॥ सक्चदुत्स्रय तम्रादं त्रासयानो मृगद्विजान । मानुषं वचनं प्राह धृष्टो बिल्हायो महान् ॥६ सक्तुप्रस्थेन वो नायं यश्वस्तुल्यो नराधिपाः उञ्छवन्तर्वदान्यस्य क्रम्भेत्रानेवासिनः॥ ७ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नकुलस्य विशाम्पते। विस्मयं परमं जग्मुः सर्वे ते ब्राह्मणर्पभाः॥ ८ ततः समेत्य नकुलं पर्यपृच्छन्त ते द्विजाः। कुतस्तवं समनुप्राप्तो यशं साधुसमागमम्॥ ९

कि चलं परमं तुभ्यं कि श्रुतं कि परायणम्। कथं भवन्तं विद्याम यो नो यज्ञं विगईसे १० अविलुप्यागमं कृत्स्नं विविधैर्यिश्चियः कृतम्। यथागमं यथान्यायं कर्तव्यं च तथा कर्तम ११ पुजार्हाः पूजिताश्चात्र विधिवच्छास्त्रदर्शनात् मन्त्राहुतिहुतश्चाग्निर्दत्तं देयममत्सरम् ॥ १२ तुष्टा द्विजातयश्चात्र दानैई द्विधेरिप । क्षत्रियाश्च सुयुद्धेन श्राद्धैश्चापि पितामहाः १३ पालनेन विशस्तुष्टाः कामैस्तुष्टा वरास्त्रियः । अनुकोशैस्तथा शूद्रा दानशेषैः पृथक्जनाः ज्ञातिसम्बन्धिनस्तुष्टाः शौचेन च सुपस्य नः देवा हविार्भेः पुण्येश्च रक्षणैः शरणागताः १५ यद्त्र तथ्यं तद्राहि सत्यं सत्यं द्विजाातेषु। यथाश्रुतं यथाद्देषं पृष्ठो ब्राह्मणकाम्यया॥ १६ श्रद्धेयवाक्यः प्राज्ञस्तवं दिव्यं रूपं विभिषे च समागतश्च विप्रैस्तवं तद्भवान्वकुमहीति॥ १७ इति पृष्टो द्विजैस्तैः स प्रहसन्नकुलोऽब्रबीत् । नैषा मृषा मया वाणी प्रोक्ता द्रेंण वा द्विजाः यन्मयोक्तमिदं व।क्यं युष्माभिश्चाप्युपश्चतम्। सक्तप्रस्थेन वो नायं यश्वस्तुल्यो द्विजर्षभाः १९

मेरें वृक्षजं मयम् ॥ ३९ ॥ खांडवरागः विप्पलीद्युंठीयुक्तो मुद्गयूषः खांडवः स एव शर्करायुक्तो रागः खांडवः ॥४१॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमोधिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे एकोननविततमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

पितांगहस्येत्यादिप्रंथतात्पर्य हेशार्जितं न्यायतः श्रद्धया सत्पात्रेऽपितं अश्वमेधाद्प्यधिकामिति कोधजयश्व सर्वथा कर्तत्र्य इति ॥ १ ॥ इत्यवश्यं मयैतद्वो वक्तव्यं द्विजसत्तमाः ।
अग्रणुताव्ययमनसः शंसतो मे यथातथम् २०,
अनुभूतं च दृष्टं च यन्मयाऽद्भृतमुत्तमद् ।
उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः २१
स्वर्गं येन द्विजाः प्राप्तः समार्यः ससुत्रस्तुषः
यथा वार्षे शर्रारस्य ममेदं काञ्चनीकृतम् २२
नकुळ उवाच ।

्हन्त वो वर्तियच्यामिदानस्य फलमुत्तमम् न्यायलब्धस्य स्कमस्य विप्रदत्तस्य यद्विजाः धमेक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धमेबैब्हुमिवृते। उञ्ख्वतिर्द्धितः कश्चित्कापोतिरभवत्तदा २४ सभार्यः सह पुत्रेण सस्तुषस्तपसि स्थितः। बभूव ग्रुक्रवृत्तः स धर्मात्मा नियतेन्द्रियः २५ षष्ठे काले सदा वित्रो भुंक्ते तैः सह सुव्रतः। षष्ठे काले कदाचित्तु तस्याहारों न विद्यते॥ भुंकेन्यस्मिन्कदाचित्स षष्टे काले द्विजोत्तमः कदाचिद्धार्मेणस्तस्य दुर्भिक्षे सति दारुणे २७ नाविद्यत तदा विप्राः सञ्जयस्तन्निशोधत । श्रीणीषधिसमावेशे द्रव्यहीनोऽभवत्तदा २८ काले कालेऽस्य संप्राप्त नैव विद्येत भोजनम क्षुधापरिगताः सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते २९ उञ्छ तदा शुक्रपक्षे मध्यं तपित भास्करे। उष्णातेश्च श्चर्यार्तश्च विप्रस्तपासे संखितः ३० उञ्छमप्राप्तवानेव ब्राह्मणः क्षुच्छूमान्वितः। स तथैव क्षुधाविष्टः सार्घे परिजनेन ह ३१ अपयामास तं कालं कुच्छूप्राणो द्विजोत्तमः। अथ षष्टे गते काले यवप्रसमुपार्जयन्॥ यवप्रसंतु तं सक्तनकुर्वन्त तपस्विनः। कृतज्याहिकास्ते तु हुत्वा चाग्नि यथाविधि कुडवं कुडवं सर्वे व्यमजनत तपिखनः। अथागच्छिद्दिजः कश्चिद्तिथिर्भुञ्जतां तदा ३४ ते तं दङ्घाऽिधि प्राप्तं प्रहृष्टमनसोऽभवन्। तेऽभिवाद्य सुखप्रश्नं पृष्ट्वा तमतिर्थि तदा ॥ ३५ विशुद्धमनसी दान्ताः श्रद्धाद्मसमन्विताः। *अनस्यवी विकाधाः साधवो वीतमत्सराः त्यकमानमद्कोधा धर्मशा द्विजसत्तमाः। सब्रह्मचये गोत्रं ते तस्य ख्यात्वा परस्परम् ॥ क्टीं प्रवेशयामासुः क्षुधार्तमतिथिं तदा ।

इद्मर्घ्यं च पाद्यं च वृत्ती चेयं तवानघ ॥ ३८ ध्रुचयः सक्तवश्चेमे नियमोपार्जिताः प्रमो । प्रतिगृद्धाेष्व भद्रं ते मया दत्ता द्विजर्षम ३९ इत्युक्तः प्रतिगृद्धाथ सक्तनां कुडवं द्विजः । भक्षयामास राजेन्द्र न च तुष्टिं जगाम सः ॥ स उञ्छवृत्ति स्तं प्रेश्य ध्रुधापरिगतं द्विजम् आहारं चिन्तयामास कथं तुष्टो भवेदिति ॥ तस्य भार्याऽववीद्वाक्यं मद्भागो द्यितामिति गच्छत्वेष यथाकामं परितुष्टो द्विजोत्तमः ४२ इति ब्रुवन्तीं तां साध्वीं भार्यों स द्विजसत्तमः ध्रुधापरिगतां क्वात्वा तान्सक्तुश्वाभ्यनन्दत ॥

आत्मानुमानतो विद्वान् स तु विप्रर्षमस्तदा। जानन वृद्धां क्षुधार्तां च

श्रान्तां ग्लानां तपिखनीम् ॥ त्वगस्थिभूतां वेपन्तीं ततो भार्यामुवाच ह। अपि कीटपतङ्गानां मुगाणां चैव शोभने ४५ स्त्रियों रश्याश्च पोष्याश्च न त्वेवं वक्तुमईसि अनुकम्प्यो नरः पत्न्या पुष्टो रक्षित एव च प्रपतेवशसो दीसात्स च लोकान्न चानुयात धर्मकामार्थकार्याणि शुश्रुषा कुलसन्ततिः ४७ दारेष्वधीनो धर्मश्च पितृणामातमनस्तथा। न वेत्ति कर्मतो भार्यारक्षणे योऽक्षमः पुमान् अयशो महदाप्रोति नरकांश्चेव गच्छति। इत्युक्ता सा ततः प्राह धर्मार्थौ नौ समौ द्विज स्क्रप्रस्थचतुर्भागं गृहाणेमं प्रसीद् मे। सत्यं रतिश्च धर्मश्च खर्गश्च गुणनिर्जितः ५० स्त्रीणां पतिसमाधीनं कांक्षितं च द्विजर्षम । ऋतुर्मातुः पितुर्वीजं दैवतं परमं पतिः॥ ५१ भुद्धेः प्रसादान्नारीणां रितपुत्रफलं तथा । पालनाद्धि पातिस्तवं में भर्तासि भरणाच में॥ पुत्रप्रदानाद्वरद्स्तस्मात्सक्त्नप्रयच्छ मे। जरापरिगतो वृद्धः श्चघातौ दुर्वलो भृशम् ॥ उपवासपरिश्रान्तो यदा त्वमापि करिं।तः। इत्युक्तः स तया सकून्प्रगृहोदं वचोऽव्रवीत् द्विज सङ्गिमान्भूयः प्रतिगृह्णीष्व सत्तम। स तान्प्रगृह्य भुक्तवा च न तुष्टिमगमि जः। तमुञ्ख्वतिरालक्ष्य तताश्चिन्तापरोऽभवत् ५५

ममेदं मंत्रीति शेषः ॥ २२ ॥ कापोतिः कपोतवदेककं कणं आदत्ते स कापोतिः ॥२४ ॥ उच्छं कणश आदानं कर्तुमिति शेषः ग्रक्तस ज्येष्ठस्य पक्षे ॥ ३० ॥ * अनस्या गतकोधाः इति पाठः ।

पुत्र उवाच ।

सक्तिमान्त्रगृह्य त्वं देहि विप्राय सत्तमः। इत्येव सुकृतं मन्ये तस्मादेतत्करोम्यहम्॥ ५६ भवान्हि परिपाल्यो मे सर्वदैव प्रयत्नतः। साध्नां कांक्षितं यस्मात्पितुर्वृद्धस्य पालनम् पुत्रार्थो विहितो ह्येष वार्धके परिपालनम्। श्रुतिरेषा हि विप्रषे त्रिषु लोकेषु शाश्वती ५८ प्राणधारणमात्रेण शक्यं कर्तुं तपस्त्वया। प्राणो हि परमो धर्मः स्थितो देहेषु देहिनाम् पितोवाच।

अपि वर्षसहस्री त्वं बाल एव मतो मम । उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवेत्सुतात् बालानां श्रुद्धलवती जानाम्येतदहं प्रभो । वृद्धोऽहं घारयिष्यामि त्वं बली भव पुत्रक ॥ जीर्णेन वयसा पुत्र न मां श्रुद्धःघतेऽपि च । दीर्घकालं तपस्तमं न में मरणतो भयम ॥ ६२ पुत्र उवाच ।

अपत्यमस्मि ते पुंस-स्त्राणात्पुत्र इति स्मृतः । आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मी-त्राह्यात्मानमिहात्मना ॥ ६३ पितोवाच ।

रूपेण सदशस्त्वं मे शीलेन च दमेन च। परीक्षितश्च बहुधा सक्तूनादिक ते सुत ॥ ६४

इत्युक्त्वाऽऽदाय तान्सकून्
प्रीतात्मा द्विजसत्तमः।
प्रहसन्निव विप्राय
स तस्मै प्रदर्भौ तदा॥ ६५
भुक्त्वा तानिप सक्त्म्स
नैव तुष्टो बभूव ह।
उञ्छद्यत्तिस्तु धर्मात्मा
व्रीडामनुजगाम ह॥ ६६
तं वै वध्रः स्थिता साध्वी

ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
सक्त्नादाय संहष्टा
श्वयुरं वाक्यमब्रवीत्॥ ६७
सन्तानात्तव सन्तानं मम विष्र भाविष्यति ।
सक्तिमानतिथये गृहीत्वा संप्रयच्छ मे ६८

तव प्रसादान्निर्वृत्ता मम लोकाः किलाक्षयाः पुत्रेण तानवामोति यत्र गत्वा न शोचिति ६९ धर्माद्या हि यथा त्रेता विह्नित्रेता तथैव च। तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्रेता किलाक्षयः ७० पितृन ऋणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुश्रम । पुत्रपौत्रेश्च नियतं साधुलोकानुपाश्रुते ॥ ७१ श्वशुरं उवाच ।

वातातपिवशीणों क्षीं त्वां विवर्णों निरीक्ष्य वै कर्षितां स्व्रताचारे क्षुधाविह्वलचेतसम् ॥७२ कथं सक्तून् प्रहीष्यामि भूत्वा धमापेघातकः कल्याणवृत्ते कल्याणि नैवं त्वं वसमहैसि ७३ षष्ठे काले व्रतवतीं शौचशीलतपोन्विताम् । इञ्छूबूर्त्ति निराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं शुभे बाला क्षुधार्ता नारी च रक्ष्यो त्वं सततं मया उपवासपरिश्रान्ता त्वं हि बान्धवनन्दिनी ॥ स्रुषोवाच ।

गुरोर्मम गुरुस्त वे यतो दैवतदैवतम् । देवातिदेवस्तस्मास्व सक्त्नाद्दस्य मे प्रभो ७६ देहः प्राणश्च धमश्च गुश्रूषार्थामिदं गुरोः। तव विप्र प्रसादेन लोकान्प्राप्स्यामहे गुभान् अवेक्ष्या इति कृत्वाहं दृढमकेति वा द्विज । चिन्त्या ममेयमिति वा सन्तादातुमहंसि ७८ श्वश्र उवाच ।

अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीळवृत्तेन शोमसे या त्वं धर्मवतोपेता गुरुवृत्तिमवेश्वसे ॥ ७९ तस्मात्सक्त् ब्रहीष्यामि वधु नाहिसि वञ्चनाम् गणियत्वा महाभागे त्वां हि धर्मभृतां वरे ॥ इत्युक्त्वा तानुपादाय सक्न्प्रादाद्विजातये। ततस्तुष्टे।ऽभवद्विप्रस्तस्य साधोमहात्मनः ८१ प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिद्माह द्विजर्षभम्। वाग्मी तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविष्रहः ८२ श्रुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन धर्मतः। यथाशक्ति विस्रष्टेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम । अहो दानं घुष्यते ते स्वगे स्वगेनिवासिभिः गगनात्पुष्पवर्षे च पद्येदं पतितं भुवि। सुर्पर्वदेवगन्धवर्षे ये च देवपुरःस्त्राः॥ ८४ स्तुवन्तो देवदूताश्च स्थिता दानेन विस्मिताः ब्रह्मर्थयो व्रिमानस्था ब्रह्मलोकचराश्च ये॥ ८५

कांक्षन्ते ददानं त्रभ्यं दिवं वज द्विजर्षभ। पितृहोकगताः सर्वे तारिताः पितरस्त्वया ॥ अनागताश्च बहुवः सुबहुनि युगान्युतः ब्रह्मचर्येण दानेन यक्षेन तपसा तथाः॥ 🔭 ८७ असङ्करेण धर्मेण तस्माद्वच्छ दिवं द्विज। श्रद्धया परया यस्त्वं तपश्चरिस सुवत । ८८ तस्मादेवाश्च दानेन श्रीता ब्राह्मणसत्तम। सर्वमेतादि यस्मात्ते दत्तं श्रद्धेन चेतसा ॥ ८९ कुच्छकाले ततः स्वर्गो विजितः कर्मणा त्वया क्षुधा निर्णुद्ति प्रज्ञां धर्मुबुद्धि व्यपोहति ९० श्चिथापिगतज्ञानो धृति त्यजति चैव ह । बुभुक्षां जयते ग्रस्तु स स्वर्गे जयते ध्रुवम् ९१ यदा दानरुचिः स्याद्वै तदा धर्मो न सीदति। अनवेक्ष्य सुतस्रोहं कलत्रस्नेहमेव च ॥ ९२ धमेमेव गुरुं झात्वा तृष्णा न गणिता त्वया। द्रव्यागमा नृणां सूक्ष्मः पात्रे दानं ततः परम्॥ कालः परतरो दानात श्रद्धा चैव ततः परा। स्वर्भद्वारं सुब्धमं हि नरैमोहान दश्यते ॥ ९४

स्वगागळं खोभबीज रागगुप्तं दुरासदम् । तं तु प्रयन्ति पुरुषा

जितकोघा जितेन्द्रियाः ॥ ९५ ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाञ्चाक्ति प्रदायिनः । सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च ॥९६ द्याद्पश्च यः शक्त्या सर्वे तुरुयफलाः स्मृताः रिन्तदेवो हि नृपतिरपः प्रादादिकञ्चनः ९७ शुद्धेन मनसा विप्र नाकपृष्ठं ततो गतः । न धर्मः प्रीयते तात दानर्देचौर्महाफलैः ॥ ९८ न्यायलञ्चैर्यथा स्स्मैः श्रद्धापृतैः स तुष्यति । गोप्रदानसहस्राणि द्विजेभ्योऽदातृगो नृपः ९९ एकां दत्वा स पारक्यां नरकं समपद्यत । आत्ममांसप्रदानेन शिविरोशिनरो नृपः १००

प्राप्य पुण्यक्वताँ हो कानमोदते दिवि सुव्रतः ।
विभवो न नृणां पुण्यं
स्वश्चनत्या स्वर्जितं सतास् ॥ १०१
नयबैर्विविधिर्विप्र यथान्यायेन सृञ्चितैः ।
कोधाद्दानफुळं हन्ति लोभात्स्वर्गे न गच्छति
न्यायवृत्तिर्हित्यसा दानवित्स्वर्गमश्रुते ।
न राजसूर्येर्बहुभिरिष्टा विपुलद् श्विणैः ॥ ३

न चाश्वमेधेर्वहुभिः फलं समामिदं तव। सक्तुप्रस्थेन विजितो ब्रह्मलोकस्त्वयाऽक्षयः ४ विरजो ब्रह्मसद्नं गच्छ विप्र यथासुखम्। सर्वेषां वो द्विजश्रेष्ठ दिव्यं यानसुपस्थितम् ५

आरोहत यथाकामं धर्मोऽस्मि द्विज पर्य माम्। तारितो हि त्वया देहो

लोकं कीर्तिः स्थिरा च ते॥ ६ समार्थः सहपुत्रश्च सञ्जुषश्च दिवं वज । इत्युक्तवाक्ये धर्मे तु यानमारुहा स द्विजः ७ सदारः सस्ततश्चैव सञ्जुषश्च दिवं गतः । तस्मिन्विये गते स्वगं सस्तते सञ्जुषे तदा ॥८ मार्याचतुर्थे धर्मके ततोऽहं निःस्तो विलात , ततस्तु सकुगन्धेन क्रेदेन सलिलस्य च ॥९

दिव्यपुष्पविमदीच सार्घादीनळवेश्च तैः।

वित्रस्य तपसा तस्य

शिरों में काञ्चनीकृतम्॥ ११०
तस्य सत्याभिसन्धस्य सतुदानेन चैव ह।
शरीरार्धं च में विप्राः शातकुम्ममयं कृतम्११
पश्यतेमं सुविपुलं तपसा तस्य धीमतः।
कथमेवंविधं स्याद्वे पार्श्वमन्यदाति द्विजाः॥
तपोवनानि यज्ञांश्च हृष्टोऽभ्योमि पुनः पुनः।
यज्ञं त्वहमिमं श्रुत्वा कुरुराजस्य धीमतः १३
आशया परया प्राप्तो न चाहं काञ्चनीकृतः।
ततो मयोक्तं तद्वाक्यं प्रहस्य ब्राह्मणर्षमाः १४
सक्तुप्रस्थेन यज्ञोयं सम्मितो नेति सर्वशा।
सक्तुप्रस्थलवैस्तौर्हं तदाहं काञ्चनीकृतः॥ १५
न हि यज्ञो महानेष सहशस्तैमंतो मम।
इत्युक्त्वा नकुलः सर्वान्यक्षे द्विजवरांस्तदा
जगामाद्शनं तेषां विप्रास्ते च ययुर्गृहान् १७

वैशम्पायन उवाच ।
पतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरञ्जय ।
यदाश्चर्यमभूत्तत्र वाजिमेधे महाकतौ ॥ १८
न विस्मयस्ते नृपते यश्चे कार्यः कथञ्चन ।
ऋषिकोटिसहस्राणि तपोमिर्ये दिवं गताः१९

अद्रोहः सर्वभूतेषु सन्तोषः शीलमार्जवम् । तपो दमश्च सत्यं च प्रदानं चेति साम्मितम् ॥ १२०

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वाण अनुगीतापवैणि नकुळाख्याने नव तितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

93

जनमेजय उवाच।

यश्चे सक्ता नृपतयस्तपःसक्ता महर्षयः।
शान्तिव्यवस्थिता विप्राः शमे दम इति प्रभो
तस्माद्यश्च एते स्तु न किञ्चिदिह दश्यते।
इति मे वर्तते बुद्धिस्तथा चैतदसंशयम्॥ २
यश्चैरिष्ठा तु बहवो राजानो द्विजसक्तमाः।
इह कीर्ति परा प्राप्य प्रत्य स्वर्भमवाप्रयुः॥ ३
देवराजः सहस्राक्षः ऋतुमिर्भूरिद्क्षिणैः।
देवराज्यं महातेजाः प्राप्तवानस्त्रिलं विभुः ४
यदा युधिष्ठिरो राजा भीमार्जुनपुरःसरः।
सहशो देवराजेन समृद्ध्या विक्रमेण च॥ ५
अथ कस्मात्स नकुलो गईयामास तं क्रतुम्।
अश्वमेधं भहायश्च राश्चस्तस्य महातमाः॥ ६

वैशस्पायन उवाच।

यक्षस्य विधिमम्यं वै फलं चापि नराधिप
गदतः शृणु मे राजन्यथाविद्द मारत ॥ ७
पुरा शकस्य यजतः सर्व ऊचुर्महर्षयः।
ऋदिवश्च कर्मन्यभेषु वितते यक्षकर्मणि ॥ ८
इयमाने तथा चहाँ होत्रे गुणसमन्विते।
देवेष्वाद्ध्यमानेषु स्थितेषु परमर्षिषु ॥ ९
सप्ततितेस्तथा विधः स्वागमैः सुस्तरेर्नृप।
अश्चान्तेश्चापि लघुमिरःवर्धृवृषमैस्तथा १०
आलंभसमये तास्मन् गृहीतेषु पशुःवथ।
महर्षयो महाराज बभूवुः कृपयान्विताः॥ ११
ततो दीनान्पशृन्दष्ट्वा ऋषयस्ते तपोधनाः।
ऊचुः शकं समागम्य नायं यक्षविधः शुभः
अपरिक्षानमेतत्ते महान्तं धर्ममिन्छतः।
न हि यक्षे पशुगणा विधिद्दष्टाः पुरन्द्र १३
धर्मोपद्यातकस्त्वेष समारंभस्तव प्रमो।

नायं धर्मकृतो यशो न हिंसा धर्म उच्यते १४ आगमेनैव ते यशं कुर्वेत यदि चेच्छिसि १५ विधिद्दष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते सुमहान्भवेत । यज बीजैः सहस्राक्ष त्रिवर्षपरमोषितैः ॥ १६ एष धर्मों महान् राक्र महागुणफलोदयः। शतऋतुस्तु तद्वाक्यमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ उक्तं न प्रतिजग्राह मानानमोहवशं गतः। तेषां विवादः सुमहान् राजयन्ने तपस्विनाम् जङ्गमैः स्थावरैवाऽपि यष्टव्यमिति भारत। ते तु खिन्ना विवादेन ऋषयस्तत्त्वद्दिनः १९ तदा सन्धाय राकेण पप्रच्छुर्नुपार्त वस्तम् । धर्मसंशयमापन्नान्सत्यं बृहि महामते ॥ २० महाभाग कथं यज्ञेष्वागमी नृपसत्तम। यष्टव्यं पद्मिर्मुख्यैरथो बीजै रसौरिति ॥ २१ तच्छूत्वा तु वसुस्तेषामविचार्यं बलाबलम्। यथोपनीतैर्यप्रव्यमिति प्रोवाच पार्थिवः॥ २२ एवमुक्तवा स नृपतिः प्रविवेशः रसातलम् । उक्तवाऽथ वितथं प्रश्नं चेदीनामीश्वरः प्रभुः॥ तस्मान्न वाच्यं ह्येकेन बहुन्नेनापि संशये। प्रजापतिमपाहाय स्वयंभुवन्द्रते प्रभुम् ॥ २४ तेन दत्तानि दानानि पापेनाशुद्धबुद्धिना। तानि सर्वाण्यनाहत्य नद्यन्ति विप्रहान्यपि तस्याधर्मप्रवृत्तस्य हिंसकस्य दुरात्मनः। दानेन कीर्तिर्भवति न प्रेत्येह च दुर्मतेः ॥२६ अन्यायोपगतं द्रव्यमभीक्ष्णं यो ह्यपण्डितः। धर्मामिशंकी यजते न स धर्मफलं लमेत २७ धमेवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषाधमः। ददाति दानं विप्रेभ्यो छोकथिश्वासकारणम्

इति श्रीमहाभारते आश्वमाधिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे नवतितमोऽध्यायः ॥९०॥

•

यक्षे सक्ता नृपतय इत्यथायो हिंसामिश्र-

स्वधर्मस्य ब्रिंदार्थम् ॥१॥ त्रिवर्षपरमोधितैः पुराणैः ॥१६॥ रसैः पयोष्टतादिभिः ॥ २१ ॥ वितयं हिंस्राहिंसयोः कत्वी-स्तुल्यत्वापादनादनृतम् ॥ २३ ॥ पापेन कर्मणा विश्रोधनं प्राप्य निरंकुदाः।
रागमोहान्वितः सोऽन्ते कलुषां गतिमश्चते ॥
अपि सञ्चयबुद्धिहिं लोभमोहवदांगतः।
उद्वेजयित भूतानि पापेनाशुद्धबुद्धिनां॥ ३०
एवं लब्ध्या धनं मोहाद्योहि द्याद्यजेत वा
न तस्य स फलं प्रेत्य भुंके पापधनागमात॥३१
उञ्लं मूलं फलं शाकसुद्पात्रं तपोधनाः।
दानं विभवतो दत्वा नरा० स्वर्यान्ति धार्मिकाः
एष धर्मो महायोगो दानं भूतद्या तथा।

ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमजुकोशो धृतिः क्षमा ३३ सनातगस्य धर्मस्य मूलमेतत्सनातनम् । श्र्यन्ते हि पुरा वृत्ता विश्वामित्रादयो नृपाः ॥ विश्वामित्रोऽसितश्चैव जनकश्च महीपतिः । कक्षसेनाधिसेनौ च सिन्धुद्वीपश्च पार्थिवः ॥ पते चान्ये च बहवः सिद्धि परिमकां गताः । नृपाः सत्यश्च दानश्च न्यायलब्धेस्तपोधनाः ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैद्याः श्रूदा ये चाश्चितास्तपः दानधर्माश्चिना शुद्धास्ते सर्गं यान्ति भारत३७

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वणि हिंसामिश्रधर्मनिन्दायां एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

जनमेजय उवाच ।
धर्मागतेन त्यागेन भगवन्सर्गमस्ति चेत ।
पतन्से सर्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि भाषितुम १
तस्योब्छवृत्तेर्थद्वृत्तं सकुदाने फलं महत ।
कथितं तु मम ब्रह्मंस्तश्यमेतदसंशयम्॥ २
कथं हि सर्वयक्षेषु निश्चयः परमोऽभवत ।
पतदर्हसि मे वकुं निख्लिलेन द्विजर्षभ ॥ ३
वैशम्पायन उवाच ।

अत्राप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अगस्त्यस्य महायज्ञे पुरावृत्तमरिन्दम् ॥ ४ पुराऽगस्त्यो महातेजादीक्षां द्वाद्यावार्षिकीम् पविवेदा महाराज सर्वभृतहिते रतः ॥ ५ तत्रात्रिकल्पा होतार आसन्सत्रे महात्मनः । मूलाहाराः फलाहाराः सादमकुद्दा मरीाचिपाः परिपृष्टिका वैद्यसिकाः प्रसंख्यानास्तथैव च यत्यो मिक्षवश्चात्र बभृवुः पर्यवस्थिताः ॥ ७ सर्वे प्रत्यक्षधर्माणो जितकोधा जितेन्द्रियाः । दमे स्थिताश्च सर्वे ते हिंसादम्भविवर्जिताः वृत्ते शुद्धे स्थिता नित्यमिन्द्रियैश्चाप्यवाधिताः उपातिष्ठन्त, तं यत्रं यजन्तस्ते महूर्षयः ॥ ९

्यथाशकत्या भगवता तद्न्नं समुपाजितम्। तस्मिन्सत्रे तु यद्वृत्तं यद्योग्यं च तदाऽभवत्॥ ११ तथा ह्यनेकेर्सुनिभिर्महान्तः कतवः कृताः। एवंविधे त्वगस्त्यस्य वर्तमाने तथाऽध्वरे। न ववर्ष सहस्राक्षस्तदा भरतसत्तम॥ ततः कर्मान्तरे राजचगस्त्यस्य महात्मनः। कथेयमभिनिवृत्ता मुनीनां भावितात्मनाम् १२ अगस्त्यो यजमानोऽसौ ददास्यन्नं विमत्सरः। न च वर्षति पर्जन्यः कथमन्नं भविष्यति १३ सत्रं चेदं महद्विषा मुनेद्वीदशवार्थिकम्। नं वर्षिष्यति देवश्च वर्षाण्येतानि द्वादश ॥ १४ एतद्भवन्तः सञ्चिन्त्य महर्षेरस्य धीमतः । अगस्त्यस्यातितपसः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् इत्येवमुक्ते वचने ततोऽगस्तयः प्रतापवान् १६ प्रोवाच वाक्यं स तदा

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि नैलक्कण्डीये भारत-भावदीपे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

्र **घर्मागतेनेत्यध्यायः** सर्वसाधनहीना अपि महान्तो यज्ञं निर्वर्तयन्येवित वक्तुमारभ्यते ॥१॥ मरीविपाश्चन्द्रम-रीचिपानमात्रतृप्ताः ॥६ ॥ परिपृष्टं चेदेव गृह्णन्ति नान्यथा ते परिपृष्टिकाः पाठान्तरे परिपृष्टिछका अपि त एव प्रसंख्या-नास्तत्कालमात्रसंग्रहाः । अप्रक्षाला इति पाठे शेषहीनाः॥७

प्रसाद्य शिरसा मुनीन्।

न वर्षिष्यति वासवः॥

यदि द्वाद्शवर्षाण

विन्तायक्षं करिष्यामि विधिरेष सनातनः। यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः १८ स्पर्शयझं करिष्यामि विधिरेष सनातनः। यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः १९ ध्येयातमना हरिष्यामि यज्ञानेतान्यतवतः। वीजयक्रो मयाऽयं वै बहुवर्षसमाचितः॥ २० बीजैहितं करिष्यामि नात्र थिय्नो अविष्याति नेदं शक्यं वृथा कर्तुं मम सत्रं कथंचन ॥ २१ वर्षिष्यतीह वा देवो न वा वर्ष भविष्यति। अथवाभ्यर्थनामिन्द्रो न करिष्यति कामतः॥ खयमिन्द्रो भविष्यामि जीवयिष्यामि च प्रजाः यो यदाहारजातश्च स तथैव भविष्यति २३ विशेषं चैव कर्तास्मि पुनः पुनरतीव हि। अद्येह स्वर्णम∓येतु यचान्यद्वसु किञ्चन ॥२४ त्रिषु छोकेषु यचास्ति तदिहागम्यतां खयम्। दिव्याश्चाप्सरसां संघा गन्धवाश्च सकिन्नराः विश्वावसुश्च ये चान्ये तेष्युपासन्तु मे मखम्। उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च यर्तिकचिद्वसु विद्यते २६ सर्वे तदिह यज्ञेषु स्वयमेवोपातिष्ठतु । स्वर्गः स्वर्गसद्श्यैव धर्मश्र खयमेव हु॥ २७ इत्युक्ते सर्वमेवैतद्भवत्तपसा मुनेः। तस्यः दीप्ताग्निमहसस्त्वगस्त्यस्यातितेजसः॥ ततस्ते सुनयो हृष्टा दृद्शुस्तपस्रो बलम्। विस्मिता वचनं प्राहुरिदं सर्वे महार्थवत ॥२९

ऋषय ऊचुः।

प्रीताः स्म तव वाक्येन न त्विच्छामस्तपोद्ययं तैरेव यहैस्तुष्टाः स्म न्यायेनेच्छामहे वयम् ॥ यहं दीक्षां तथा होमान्यचान्यन्मृगयामहे । न्यायेनोपार्जिताहाराः स्वकर्माभिरता वयम् वेदांश्च ब्रह्मचर्येण न्यायतः प्रार्थयामहे । न्यायेनोत्तरकाळं च गृहेभ्यो निःसृताः वयम् धर्मदृष्टीविधिद्वारैस्तपस्तप्स्यामहे वयम् । भवतः सम्यगिष्टा तु बुद्धिर्हिसाविवार्जिता ॥ पतामहिसां यहेषु ब्र्यास्त्वं सततं प्रभो । प्रीतास्ततो मिविष्यामो वयं तु द्विजसत्तम ॥ विस् विर्तालाः समाती च सत्राद्दमाद्वजामहे । तथा कथयतां तेषां देवराजः पुरन्दरः ॥ ३५ ववर्ष समहातेजा दश्चा तस्य तपोवलम् । आसमातेश्च यज्ञस्य तस्यामितपराक्रमः ॥ ३६ निकामवर्षी पर्जन्यो वभूव जनमेजय । प्रसादयामास च तमगस्त्यं जिद्दोश्वरः । स्वयमभ्येत्य राजर्षे पुरस्कृत्य वृहस्पातेम् ॥३७ ततो यज्ञसमात्री तान्विससर्ज महासुनीन् । अगस्त्येः परमत्रीतः पूजापितवा यथाविधि ॥ जनमेजय उवाच ।

कोऽसौ नकुलक्षेण शिरसा काश्चनेन वै। प्राह मानुषवद्वाचमेतत्पृष्टो वदस्य मे॥ ३९ वैशम्पायन उवाच।

पतत्पूर्वं न पृष्टोऽहं न चास्माभिः प्रभाषितम् श्रूयतां नकुलो योऽसौ यथा वाक् तस्य मानुषी श्रोद्धं संकल्पयामास जमदाग्नः पुरा किल। होमधेनुस्तमागाच स्वयमेव दुदोह ताम् ॥४१ तत्पयः स्थापयामास नवे भाण्डे दढे शुनौ । तच कोधस्वरूपेण पिठरं धर्म आविशत्॥ ४२ जिज्ञासुस्तमृषिश्रेष्टं कि कुर्थाद्विप्रिये कृते। इति संचिन्त्य धर्मः स धर्षयामास तत्पयः॥ तमाज्ञाय मुनिः कोधं नैत्रास्य स चुकोप ह। स तु क्रोधस्ततो राजन्त्राह्मणीं मूर्तिमास्थितः जिते तस्मिन् भृगुश्रेष्टमभ्यभाषद्मर्षणः ॥ ४४ जितोस्मीति भृगुश्रेष्ठ भृगवो ह्यतिरोषणाः। लोके मिथ्या प्रवादीयं यत्त्वयास्मि विनिर्जितः वरो स्थितोऽहं त्वय्यद्य श्रमावति महात्माने । विभोभि तपसः साधो प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ जमदाग्निश्वाच।

साक्षाद्द्रप्रोसि मे कोध गच्छ त्वं विगतज्वरः न त्वयापकृतं मेऽद्य न च मे मन्युरास्ते वै ४७ यान्समुद्दिश्य संकल्पः पयसोऽस्य कृतो मया पितरस्ते महाभागास्तेभ्यो बुद्ध्यस्व गम्यताम्

चिंतायज्ञं मानसं यज्ञं संकल्पमात्रेणेव देवानृषीं श्र तपियिष्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥ स्पर्शयज्ञं उपात्ततद्रव्यस्य व्यय-मकृत्वा तत्स्पर्शेनैव तांस्तपिपिष्यामि एवं दृष्टियज्ञोपि ज्ञेयः ॥ १९ ॥ सिंद्धद्रव्यामावे ध्यानमात्रेण द्रव्याण्याहरिष्यामी-त्याह्र-ध्येयोते । पाठान्तरे व्यायामेन शरीरक्रेशेन ॥ २०॥

भ्येयात्मनेत्यस्य प्रपंचोऽथवेत्यादिः ॥२२। कोसावित्यादि । रोषकथा कोधजस्योत्कर्षवर्णनार्था ॥ ३९ ॥ **पिठरं** पात्रं धर्म आविशत्तत्पयः पीतवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥ रोषणत्व-मेव मिथ्यारोषस्य जितत्वात्त्वया ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहा- इत्युक्तो जातसंत्रासस्तत्रैवान्तरधीयत । पितृणामभिषंगाच्च नकुळत्वसुपागतः ॥ ४९ सः तान्प्रसादयामास शापस्यान्तो भविदिति तैश्चाण्युक्तः क्षिपन्धर्मे शापस्यान्तमवाप्स्यासि तैश्चोक्तो यश्चियान्देशान्धर्मार्ण्यं तथैव च । जुगुष्समानो धावन्स तं यश्चं समुपासदत् ५१ धर्मपुत्रमथाक्षिण्य सकुप्रस्थेन तेन सः । मुक्तः शापात्ततः कोधो धर्मो ह्यासीयुधिष्ठिरः एवमेतत्तदा वृत्ते यश्चे तस्य महात्मनः । पश्यतां चापि नस्तत्र नकुळोन्तर्हितस्तदा ५३

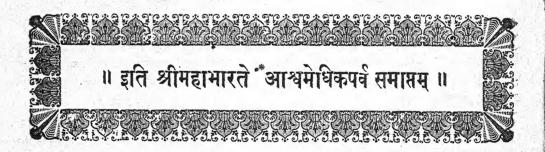
इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीतापर्वाणे नकुछोपाख्याने • द्विनवतितमोऽध्यायः॥ ९२॥

समाप्तमनुगीतापर्वाश्वमेधिकं च।

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमयीदाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दस्रिस्नोर्नीळकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे आश्वमेधिके द्विनवतितमोऽध्यायः॥ ९२॥

अतः परमाश्रमवासिकं पर्व भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः। प्राप्य राज्यं नरत्याद्राः पाण्डवा मे पितामहाः। •कथमासन्महाभागा धृतराष्ट्रे महात्मानि ॥१

यद्यायादिपर्वणि पर्वसंग्रहकथनावसरे 'इत्याश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् । अध्यायानां शतं चैव त्रयोऽध्यायाः प्रकीर्तिताः ॥ त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । विशातिश्व तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदार्शना ' इत्याख्यातम् तथाणि संप्रत्यस्मिन्पर्वणि प्रायः अध्यायाः ९२ श्लोकाश्च २८४५ एतावन्त एव दश्यन्ते । एतत्सुधीभिर्मृत्यमित्यलम् ।

अयं ग्रन्थः श्रीकिञ्जवडेकरकुलकमलिदवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डित-रामचन्द्रशास्त्रिणा परिशोधितष्टिपण्यादिना परिष्कृतश्च । भारती जयतु ॥ शाकः १८५५ ॥

Shriman MAHABHARATAM

Part VI XV Ashramvasikparvan

WITH

Bharata Bhawadeepa By Nilkantha.

Edited by

. Pandit Ramehandrashastri Kinjwadekar.

PRINTED & PUBLISHED

 \mathbf{BY}

SHANKAR NARHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

Shake 1855.]

First Edition.

[A. D. 1933.

(All rights reserved by the publisher.)

श्रीमन्महाभारतम्।

षष्ठभागे-आश्रमवासिकपर्व।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचितभारतभावदीपाख्यटीकया समेतम्।

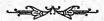
पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम्।

तच

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीध्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी' इत्येतैः संमुख प्रकाशितम् ।

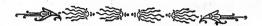
शाळिवाइनशकाब्दाः १८५५]

प्रथमं संस्करणम् ।

[स्त्रिस्ताब्दाः १९३३

[अस्य प्रन्यस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशियत्रा स्वायत्तीकृताः]

॥ महाभारतम्॥

आश्रमवासिकपर्व।

-94-

. विषयानुक्रमणिका ।

ঞ্চাত विषय: OTO. • व्यम (१) आश्रमवासपर्व (१-३२) 'प्राप्य राज्यं महातमानः पाण्ड-3 वा मे पितामहाः । कथमासन्म-हाराशि धृतराष्ट्रे महात्मनि॥" (१) इत्यादिके जनमेजयप्रश्ले तदुत्तरं वदन्वैशम्पायनः पाण्ड-वानां पृथ्वीपालनादिकं धृतरा-राजभोग्यद्रव्यदानादिकं क्रन्त्यादिकर्तृकं गान्धारीपधुपा-सनं च कथयाति सम। ' पवं संपुजितो राजा ' (१) 30 इत्यादिना युधिष्ठिरादिकर्तृकं धृतराष्ट्रपर्युपासनं,तेन तत्सन्तोषं. पाण्डवानां तद् जुक्कुळवृत्त्या वर्तनं चाभ्यधाद्वैशम्पायनः सुहृनमध्ये भीमस्य वाह्याव्दं 69 परुषाणि वचनानि च श्रत्वा निर्विण्णो धृतराष्ट्रः सुहदः समा-नीय तान्त्रति " विदितं भवता-मेतत् " (१६) इत्याद्यभिधाय युधिष्ठिरं प्रति " भद्रं ते यादवी-मातः " (३०) इत्याद्याख्याय वनगमनमयाचत। "न मां प्री-

• श्ले॰ विषयः पृष्ठम् णयते राजन् "(४१) इत्यादिकं युधिष्ठिराजुनयं श्रुत्वा पुनः "तापस्ये मे मनस्तात "(५६) इति तमुक्तवा सञ्जयादीन् प्रति च ' म्लायते मे मनो हीदम् '(६०) इत्यभिधाय मोहं जगाम। तं च युधिष्ठिरः पाणिना पस्पर्ध। युधिष्ठिरेण "यस्य नागसहस्रेण" (६३) इत्यादिनाऽनुनयपूर्वकं भोजनार्थं प्रेरितो धृतराष्ट्रो याव-दङ्गीकरोति तावद्यास आगत्य

४ २२ "युधिष्ठिर महाबाहो " (१) इत्यादिना व्यासकथितं धृतरा-ष्ट्रस्य वनगमनमङ्गीकृत्याहारं कृत्वाऽऽश्रमं गच्छेत्युवाच युधि-ष्ठिरो धृतराष्ट्रं प्रति ७

तमवोचत

५ ४३ युधिष्ठिराभ्यनुक्षातो घृतराष्ट्रो
'गृहं गत्वाऽऽहारं कृत्वा विदुरा, दिषु सर्वेषु शृण्वतसु युधिष्ठिरं
पृष्ठे पाणिना संस्पृश्य " अप्रमा
दस्त्वया कार्यः " (८) इत्यादिना राजनीतिसुपदिदेश ... ८

	ঞ	প্টা ০	विषयः पृष्टम्	अ०	ন্ধা ৹	विषयः पृष्ठम्
	દ	20	धृतराष्ट्रेण युधिष्ठिरं प्रति राज-•			तस्य विदुरस्य वाक्यमनुमोद्-
			नीतिकथनम् १०		- •	माने युधिष्ठिरे ऋदो भीमो
	O	२३	धृतराष्ट्रेण युधिष्ठिरं प्रति राज-	-		वयं भीष्मस्य दास्यामः '(१६)
			नीतिकथनम् ११			इत्यादिकं वाक्यमुवाच १५
	2	२४	" एवमेतत्कारिष्यामि " (१)	१२	१३	" भीम ज्येष्ठी गुरुमें त्वम् "
			इत्यादिना युधिष्ठिरेणाङ्गीकृते			(१) इत्यादिकां भीमं प्रत्यर्जुन-
			गान्धार्या गृहं•प्रविद्य तया पृष्टो			स्योक्ति श्रुत्वा युधिष्ठिरो विदुरं
			' व्यासायनुज्ञातो गन्तास्मि '			प्रति वाविद्च्छिसि दातं तावद्हं
			इत्युक्तवा सर्वासां प्रकृतीनां	7 1		द्दामि मत्कोशादिति बहु परि-
-			सान्निध्यमिच्छामि तथा पुत्राणां			क्रिष्टो भीमो यन्मात्सर्यं करोति
			प्रेत्भावानुगं वसु च द्रातिमिच्छा-			तन्मनसि नानेयं ममार्जनस्य चः
			मीति निश्चित्य युधिष्ठिरमाज्ञाप-			गृहे यद्वित्तं तस्य सर्वस्य किंवः
			यति सम। युधिष्ठिरेणानीते सर्व-			हुना मच्छरीरस्य च खामी भवा-
			स्मिन्, ब्राह्मणादिषु सर्वेषु सन्नि-			निति च मृद्धचनाद्वृतराष्ट्रं ब्रूहि " (१३) इत्युवाच १६
			हितेषु प्रार्थनापूर्वकं " अरण्य-		51.	-
			गमने बुद्धिर्गान्धारीसहितस्य	\$2	. 34	युधिष्ठिरसंदेशं विदुरेण क-
			में " (१७) इत्याद्यवाच धृतराष्ट्रः,	*		थितं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्तमभिनन्दा कार्तिक्यां दानानि चक्रे १६
			तच्छूत्वा शोकाकान्तेषु सर्वेषु	0.3	0 4	
			पुनरुवाच सः १२	१४	१८	प्रीतो धृतराष्ट्रो भीष्मा युद्देशेन दानानि विधाय पुत्रपौत्राणामा-
	٩	१८	् " शान्तनुः पालयामास "			त्मनो गान्धायाश्चीध्वदेहिकं दत्त्वा
			(१) इत्यादिना पुनर्याचिताः			दानानि दद्यदा परिश्रान्तो
			प्रकृतयो बाष्पद्याकुलाः परस्परं			वभूव तदा युधिष्ठिरो दानयक्षं
			वीक्षां चके १२			निवर्तयति स्म १७
	१०	५३	्धृतराष्ट्रवाक्यश्रवणेन मोहि-	१५	१३	
			तांस्तूष्णींभूतान् सर्वान्प्रति वन-	, ,	14	पुरस्कृत्य गान्धार्या सहितो वधू-
	4.		गमनार्थमनुज्ञां याचिति धृतर्राष्ट्रे			जनैः परिवृतो धृतराष्ट्रो वनं गन्तुं
		ko e e	सवैकत्तरं दातुं यो बह्नुवः साम्बो			भवनाचिर्जगाम, तदा कौरवस्त्री-
			नाम ब्राह्मणो " यथा वद्सि			णामार्तनादो बभूव, युधिष्ठिरा-
	, t		राजेन्द्र " (१४) इत्यादिना	-		द्यश्चानुययुः ५८
			धर्मराजपर्यन्तानां प्रजापालनशै-	१६	३२	नगराद्वर्धमानद्वारेण निर्गतो
			लीमविगुणामुपपाद्य युद्धादिना जातस्य क्षयस्य दैवकृतत्वं प्रति-	1		धृतराष्ट्रो जनीघान, कृपं, युयुत्सुं
			पाद्य तमनुज्ञाप्य पाण्डवान्प्रशस्य			च निवर्त्य विदुरेण सञ्जयेन
			ं मानसं दुःखमपनीय कार्याण			च सह जगाम। धृतराष्ट्राश्चयाः
			र्कुरुष्व 'इत्याह । तद्वयनं श्रुत्वा			निवृत्तो युधिष्ठिरः कुन्तीं प्रति
			धृतराष्ट्रोऽभिपूज्य सर्वाः प्रकृती-			ं अहं राजानमन्विष्ये ' (७)
			विसर्जयामास १४			इत्याद्यवाच । तच्छूत्वा 'सहदेवे
	33	24	मृतोद्देशेन श्राद्धदानं कर्तुं			महाराज ' (१०) इत्याद्यक्तवर्ती
			द्रव्ययाचनार्थं घृतराष्ट्रेण प्रेषि-			तां प्रति युधिष्ठिरः ' किमिदं ते
					1	

শ্ৰ প্টা	विषयः पृष्ठ	म् । अ	o 8	हो०	विषयः	
	व्यवासितम् ' (१९) इत्यादिन			3		प्रष्ठम
	विदुलापुत्रसंवादाख्यायिकाकथ			, स्था श	राजा वृद्ध	: सः' (३)
	नपूर्वकमस्मान्त्रोत्साह्यतावत्कार	-	1	, रत्याद्	त्तकपूषकः	शोचत्सु सत्सु
	यित्वेदानीं कथं गच्छसीत्या		•	े पगचको	वारान् सः	स्मृत्य नाति-
	द्युवाच। यदा राज्यमिद्म			, अनगरा। ज्या सार	अप पाण्डव	ाः परीक्षित
	(२५) इत्याद्यक्तवन्तं भीमं सुभ	_		इहा आ	गान धार्य	न्ति समेत्याह
3	द्रया सहानुगच्छन्तीं द्रौपर्द	२२	່ວາ	परास्पाय दे कुन्त्य	नः	ૂ ્રસ્ક
3	रुदतः पुत्रांश्च केवलमीक्षमाण				तदस्मरणपु	र्वकं शोच-
Ę	कुन्ती वनवासकृतनिश्चया जगा			- खावाष्ठ	े लहद्व	न द्रीपद्या
40	मैव । एवमप्यनुयातान्पुत्रान्प्रत्य			वासुशात	ा हतराष्ट्र	ादिदिद्शया
. 3	त्रवीत १९			विकार	सुचतः सन	गपत्यादीना-
३७ २१	(१)			ग्रंथ ग	गराद्वाहः	पश्च दिनानि
g	त्यादिना विदुलापुत्र्संवादकथ	२३	8.	- विवास विवास	22-62	29
	गादिना कृतस्य मोत्साहनस्य		,	2 Samtor	गगता यु।घ	ष्टिरो नगर-
, 5	कारणं प्रदेश्य नाहं राज्यफलं			नियान्य नियान्य	<u> अअ</u> त्स	घौम्यसहितं <u>ः</u>
ū	त्राः '(१९) इत्यादिना सस्य	1		स्थाप्यां व	यसुनासुत्ता	र्यं भृतराष्ट्र-
7,00	राग्यं प्रदर्शयति सम कुन्ती २०	રક	2.0			२६
₹८ २५	कार्याया सम्बद्धाः २०	3	२०		धृतराष्ट्रा	शिनपर्यन्तो
	कुन्तीवाक्यं श्रुत्वा पाण्डवेषु			धाधाष्ट्ररा	द्यस्तत्रत्येः	तापसैः क-
New York	नेवृत्तेषु धृतराष्ट्रानुकातया गाः	1		ाथतन पश	ग्यमुना ।	गति स्नाना-
	धार्या बोधितायामध्यनिवृत्तायां			धथ गतान	र्इष्टु पाद्च	ारिणों गत्वा
3	इन्त्यां पाण्डवेषु पुरं प्रविष्टेषु			अन्त्याद्या	भवादनानः	तरं तैः सह
	च्छन्धृतराष्ट्रो भागीरथीतीरे			पुनराश्चमा	गजग्मुः ।	२७
'90 G.	थमं निवासमकरोत २१	२५	१९	पाण्डवै	ः सह धृत	राष्ट्रे स्थिते
36 55	द्वितीयेऽहनि सर्वमाहिकं नि-			पाण्डवान्द्र	्रमागतस्त	ापसेः कः
વ ૧	त्यं भागीरथीतीरान्निर्गत्य कुरु-			तमा युधि	ष्टिरः कत	मी भीमा-
্ধ _	त्रे व्यासाश्रममागत्य व्यासानु		3	जुना 'इतः	गादि पृष्टः	सञ्जयो 'य
H.	त्या केकयराजेन शतयूपेनारः			एव जार	बूनदश्रद्ध गो	T: '(4)
	यकं विधि प्रत्युपदिष्टो गान्धा-			इत्यादिना	तत्तर	वरूपकशन-
य।	सिंहितो धृतराष्ट्रस्तपश्चचार २२			पूचक सब	ानाच ख्यी	। तान्त्रका
२० ३८	धृतराष्ट्रं प्रति नारदपर्वतदेव-			गतेषु ताप	सेषु धतर	ष्टः सर्वाः
<u>&</u>	दिष्वृषिष्वागतेषु नारदः सहस्र-			न्यात क्रशा	ल पप्रच्छ	2/
16	ात्यप्रभृतीनां राज्ञां तपश्चर्यया	२६	36	्या भाष	र महाबाह	7' (9)
स्व	र्गगमनं तत्प्रसङ्गेन धृतराष्ट्रा-	1 1 - 1 -		इत्यादना	धतराष्ट्र	स्य कराज्य
द।	नां सामान्यतो गाति कथयन्			अश्वानन्तर	याधाष्ट्ररः	कि चिले
ચાર	त्युपप्रश्नानुरोधेन वर्षत्रयाव्धि-			वधत राजः	T'(28)	E'estria-re
40.5	गनपूर्वकं धृतराष्ट्रस्य कुवेर-			कुराल पुच्छ	न के चा	मी विद्यार
હા	कगमरूपां विशेषतो गाते कथ-			न्याजन्म पः	त्यामह वय	म् '(१५)
या क	तेसम् २३			इति पप्रच्छ	। धतराष्ट्र	विदरस्य
२१ १६	भृतराष्ट्रे वनं गते पाण्डवेषु			स्थिति कथर	राति तत्काः	धतलक्षांगै-
परि	जिनेषु च शोचत्सु ब्राह्मणेषु च			र्युतं तमालः	य तत्प्रप्रतो	गड्डा

জ০ স্টা০

विषयः पृष्टम्

अ॰ স্টা॰

विषय:

वृष्ठम्

धिष्ठिर एकान्ते वृक्षमूलमाभित्य तस्यामे ' युधिष्ठिरोऽहम्सि ' (२४) इत्युक्त्वा तस्यो । ततः सोऽपि साम्रवर्तिनं युधिष्ठिरं दृष्टा योगधारणया तच्छरीरं प्रविदय स्थूलं शंरीरं तत्याज विदुरः । युधिष्ठिरोऽपि तत्प्रवेशे-नात्मानं बलवन्तं बुद्ध्वा मृतं तच्छरीरं संस्कृतं मुद्यातेऽशरीरि-ण्या वाण्या निवारितो धृतराष्ट्र-मागत्य तस्मै तद्वृत्तं कथयति स्म । तत्स्तेन दृत्तं पल्यस्यादि मुक्त्वा तत्र्तेन दृत्तं पल्यस्यादि मुक्त्वा

२७ २६

विचित्रा धर्मार्थे छक्षणाः कथाः कथयन्तः पाण्डवाः कुन्तीमिनि तस्तस्यां राज्यां सुषुपुः । उत्थितो युधिष्ठिरः प्रातराह्निकं विधाया-श्रमं पश्यन् ब्राह्मणेभ्यो धनं वितीर्थं कृताह्निकं धृतराष्ट्रं मात्रा-दींश्च दृष्ट्वा तद् नुज्ञात उपविवेशः । एवं भीमाद्योऽप्युपविविश्चः । एवं सर्वेषूपविष्टेषु शत्यूपप्रभृतयो महर्षयः सशिष्यो व्यासश्च समा-जग्मः ... ३१

२८ २५

दयासाइया पाण्डवेषु समुप् विष्टेषु सत्यवतीपुत्रो द्यासो "धृतराष्ट्र महाबाहो " (२) इत्याद्यभिधाय विदुरस्य युधि-ष्टिरशरीरप्रवेशादिकं चाख्याय 'त्वां चापि श्रेयसा योक्ष्ये' (२३) इत्याद्यक्तवा 'न कृतं यैः पुरा कै-श्चित' (२४) इत्याद्यवाच ... ३२

(२) पुत्रदर्शनपर्व ३२-४२

५५ 'वनवासं गते विप्त ' (१) इत्यादिना व्यासेन प्रतिज्ञात-माश्चर्यप्रदर्शनं कथय, तथा युधि-ष्ठिरस्य कति दिनानि वने निवा-सः इत्यादिके जनमेजयप्रश्ने वैदा-म्पायनः 'तेऽनुज्ञातास्तदा राजन'

(६) इत्यादिनोत्तरं कथयातिः स्म । नारदपर्वतप्रभृतिष्वागतेषु पाण्डवसहिते धृतराष्ट्रे गान्धारीप्रभृतिषु च स्त्रीषु स्थितासु धार्मिकं विषयं पुरस्कृत्य प्रवृ-त्तासु कथासु तद्नते द्यासो 'विदितं मम राजेन्द्र' (१६) इत्याद्यभिधाय संशयच्छेदनार्थ-मागतोऽस्मि, देवगन्धर्वाद्यो म-त्तपसो वीर्यं पदयन्तु, क ते कामं प्रददामि, ब्र्हि इत्युवाच । व्यास-वाक्यं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो 'ब्रह्म-कल्पैर्भवद्भिर्यत् ' (२५) इत्या-दिना मम परलोकभयं नास्ती-त्युक्त्वा दुर्योधनापनयनेन हतान् सर्वान बुस्मृत्य न शान्तिमधि-गच्छामि ' (३३) इत्याद्यवाच । एतच्छ्रवणेनोद्धद्धशोका गान्धाय-पि 'षोडशेमानि वर्षाणि' (३८) इत्यादिना धृतराष्ट्रस्थिति प्रदश्य तपसा सर्वान् लोकान् स्रष्टुं स-मथॅस्य तव लोकान्तरगतान् पु-त्रादीन राज्ञो दर्शीयतुं कि दुःश-कम् ? ' (४०) इत्याद्यवाच । तच्छू: त्वा प्रच्छन्नजातं पुत्रं कर्णे समर-न्ती कुन्ती द्यासेना नुशाबा प्रवक्त-मुपचक्रमे

३० २४

'भगवन्ध्वश्चरों मेऽसि' (१) इ-त्यादिना दुर्वासोवरदानप्रभृति कर्णविसर्जनान्तं कन्यावस्थासंबं-धि वृत्तमनूद्य कर्णदर्शनं प्रार्थयति स्म कुन्ती। व्यासः 'साधु सर्वमिदं भाव्यम्' (२०) इत्यादिना तां समाध्वासयति स्म ३४

३१ २५

'भद्रे द्रश्यासे गान्धारि!पुत्रान् भातृन्सर्खोस्तथा। वधूश्च पतिभिः सार्धे निशि सुप्तोत्थिता इव। कर्णे द्रश्यति कुन्ती च सौभद्रं चापि यादवी।द्रौपदी पञ्च पुत्रांश्च(१-२)

श्लो० विषय: o TS प्रष्टम् इत्याद्यभिधाय ' अवतेरुस्ततः सर्वे ' (५) इत्यादिनांशाव-तरणमभिधाय सर्वे भवन्तो भा-गीरथीं गच्छन्त्विति व्यासेना-क्षप्ताः सर्वे गङ्गातीरं गत्वा सायं का लपर्यन्तं तत्र निवासं ततो निशायां प्राप्तायां ' (१) २१ पाण्डवैः सहितो धृतराष्ट्रः सर्व-स्रीसहिता गान्धारी,इतरेपीरजा-नपदाश्च द्याससंनाधमाजग्मः। व्यासश्च गङ्गाजलमवगाह्य सर्वा-नाह्वयति स्म। व्यासेनाहृता भी-ष्मद्रोणपुरोगमा विराटपुत्राद्यः कर्णदुर्यीधनाद्योऽन्ये च राजा-नो राजपुत्राश्च स्वस्ववेषादिसहि-ता निर्वेराः सन्तः समुत्तस्थुः। व्यासद्त्तदिव्यद्दष्टिं धूर्त-राष्ट्रोगान्धारी चान्य जनाश्च तान् • दृष्टाऽऽश्चर्यवन्तो मुसुदिरे ... ३६ निर्गतास्ते परस्परं सङ्गम्य 33 38 मुदिताः सन्तो रात्रौ यथेच्छं वि-हृत्यान्योन्यमामन्त्र्य व्यासेन वि-सर्जिताः स्वस्वलोकं जग्मुः। ज-लिखतस्य व्यासस्याज्ञ्या मृत-पतिकाः वियो जान्हवीजलमव-गाह्य पतिलोकं जग्मुः ... पतच्छुत्वा इष्टेन जनमेजयेन 'कथं चु त्यक्तदेहानां पुनस्तद्र्यः दर्शनम् ' (२) इति पृष्टो वैशम्पा-यनः ' अविप्रणादाः सर्वेषाम् ' (४) इत्यादिनाऽध्यायशेषेण तदु-त्तरं कथयति सम ३९ ३५ १८ 'अद्या तु नृपः पुत्रान्' (१) इत्यादिना विदुरस्तपोबलात्सि-द्धि प्राप्तो धृतराष्ट्रश्च व्यासप्रसा-दादिति वैशम्पायनेनोक्ते जनमेज-यो 'व्यासो यदि मम । पितरं दर्श-येत्ताहें तव वचनं श्रद्धेयं जानी-याम् ' इत्युवाच । इत्युक्तवाञ्जन-

अ॰ श्लो॰ ',विषयः पृष्ठम्
मेजयो व्यासेन प्रदार्शतं परिक्षितं
• दृष्टाऽवभृथस्नानं विधाय 'ऋषि, द्वेंपायनो यत्र '(१२) इत्यास्ती, कवाक्यं श्रुत्वा वैद्याम्पायनं
संपूज्य वनवासकथावद्योषं प, प्रच्छ ४०

'पुत्रान्पौत्रान्दश्च धृतराष्ट्रः कि-38 43 मकरोत युधिष्ठिरश्च किमकरोत ' इति जनमेजयप्रश्ले वैशम्पायनस्त-दुत्तरमाञ्चख्यौ । आश्रममागतो धृतराष्ट्रो े युधिष्ठिरविसर्जनार्थ व्यासेन प्रेरितो युधिष्ठिरं प्रति 'अजातरात्रो भद्रं ते ' (१४) इत्या-द्यव्रवीत्। युधिष्ठिर्श्व 'न मामई-सि धर्मञ्च परित्यकुम् ' (२३) इ-त्याद्यवाच । गान्धार्यां च गम्य-तामित्युक्तः क्रन्तीं प्रति 'विसर्ज-याति मां राजा ' (२८) इत्याद्य-वादीत्। सहदेवेन युधिष्ठिरं प्रति 'नोत्सहेऽहं परित्यकुं मातरं भर-तर्षभ ' (३७) इत्याद्यंकं श्रुतवत्या क्रन्त्या 'गम्यतां पुत्र मैवं त्वं' (४०) इत्यादिना बोधिते तस्मिनगनतुमु-द्यतेन युधिष्ठिरेणाभिवादनपुरःस-रमनुक्षां याचितो धृतराष्ट्रः सर्वा-लिङ्गनपूर्वकं सान्त्वयन्नजुजन्ने। तथैव गान्धारीकुन्तीभ्यामनुद्धा-तो युधिष्ठिरो माताभद्रौपदीप्रभृ-तिभियोंपिद्भिश्च सह हास्तिनपुरं जगाम

(३) नारदागमनपर्व ४२-४६

३७ ४५ निवृत्तेषु पाण्डवेषु वर्षद्वयाननतरमागतो नारदो युधिष्ठिरेण
सत्कारपूर्वकं धृतराष्ट्रवृत्तान्तं
पृष्टः 'स्थिरीभूय महाराज श्रणु वृत्तं
यथातथम्'(९) इत्येभिधाय तं
कथयति स्म। भवत्सु निवृत्तेषु
गङ्गाद्वारं गतो धृतराष्ट्रो गान्धारीकुन्तीसक्षयैः सहितस्तपस्यन

9 ष्टम

श्लो॰ अ०

विषय:

2010 अ०

विषयः

इत्यादिकं युधिष्ठिरस्य विलाप-

कदाचिद्रङ्गायामाप्छुत्य निवृत्तोऽ-श्रे दावाशिना दह्यमाने वने निरा-हारतया ततो निर्गन्तुमसमर्थः सञ्जयं प्रति 'दावाग्निरहितं प्रदे-

शं गच्छ' इत्यनुज्ञाप्य सञ्जयीपदेः देशेनेन्द्रियंश्रामं निरुद्ध्य च काष्टो-पमः स्थितो दावामिना द्ग्घोऽ-

भूत । तमनु गान्धारी कुन्ती च दग्धे बभूवतुः। सञ्जयश्च ततो

निर्गतो हिमालयं जगाम। एतद्-वृत्तं श्रुत्वा युधिष्ठिरादिष्वाक्रोश-पूर्वकं रुदत्सु महान् स्वन आ-सीत्। तस्मिन्सुहूर्तान्निवृत्ते सति

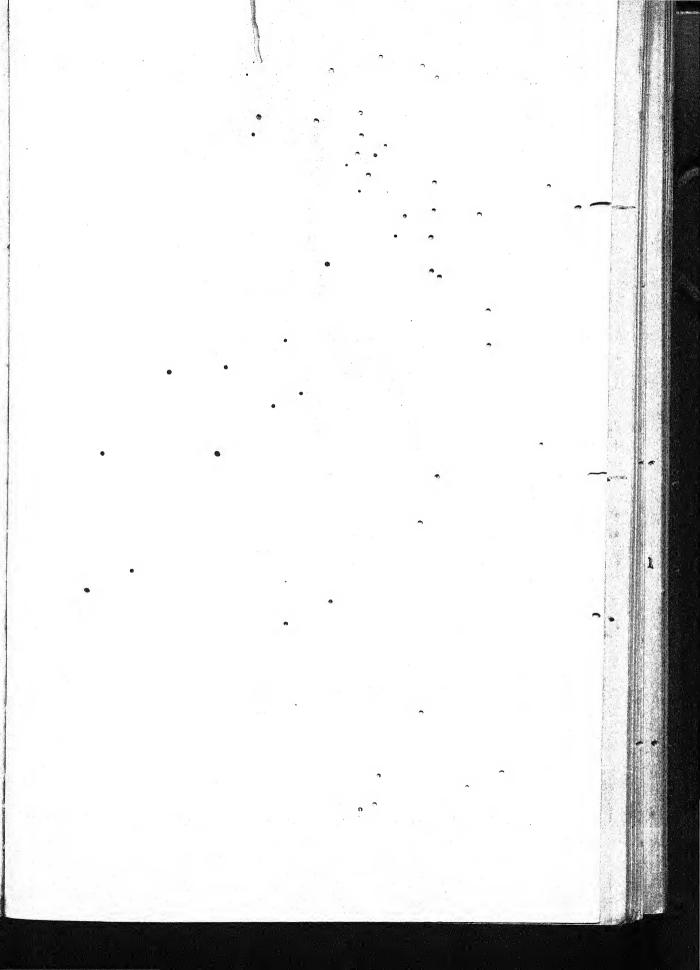
धर्मराजो नारदमव्रवीत ... 'तथा महात्मनस्तस्य'(१) 38

वाक्यम

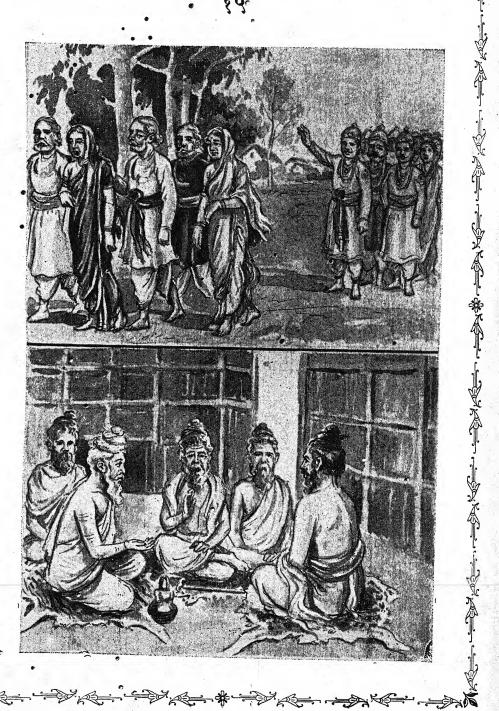
'नासौ वृथाग्निना दग्धः' (१) इत्यादिना वनं गच्छता धृतरा-ष्टेणोत्सर्गेष्टं कारयित्वोत्सृष्टा अ-ययो याजकैर्वने परित्यक्तास्त एव दावरूपेण वनं दहन्तस्तं देहु-रित्याद्यभिधाय नारदेनोदकदा-नादि कर्तुं प्रेरितो युधिष्ठिरो गङ्गा-द्वारे नरान् संप्रेष्य द्वाद्शेऽहानि गङ्गातीरे श्राद्धादीनि विधाय नगरं प्रविवेश। नारदश्च युधिष्ठि-रमाश्वास्य यथेप्सितं देशं गाम

॥ इत्याश्रमवासपर्वविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

आश्रमवासिकपर्व

The the tenth of t

॥ महाभारतम्॥

आश्रमवासिकपर्व

-84-

आश्रमवास पर्व १ नारायणं नेमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

जनमेजय उवाच।
प्राप्य राज्यं महात्मानः
पाण्डवा मे पितामहाः।
कथ्मासन्महाराज्ञि
धृतराष्ट्रे महात्मानि॥ १
सत् दु राजा हतामात्यो हतपुत्रो निराश्रयः ।
कथमासीद्धतेश्वयों गान्यारी च यशस्त्रिनी॥
कियनतं चैव काळं ते
मम पूर्वपितामहाः।
स्थिता राज्ये महात्मान

वैशम्पायन उवाच।
प्राप्य राज्यं महात्मानः
पाण्डवा हतशत्रवः।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य
े पृथिवीं पर्यपालयन्॥ ४
धृतराष्ट्रसुपातिष्टद्विदुरः सञ्जयस्तथा।
वैश्यापुत्रश्च मेधावी युपुत्सुः कुरुसत्तम॥ ५
पाण्डवाः सर्वकार्याणि
संपृच्छन्ति स्म तं नृपम्।
चकुस्तेनाभ्यनुक्षाता
वर्षाणि दशंपञ्च च॥ ६

श्रीगणेशाय नमः।

स्तनमे व्याख्यातमईसि॥

श्रीनारायणलक्ष्मणौ ततपदं धीरेशगङ्गाधरौ गोपालं च निधाय चेताति शिवं चिन्तामणि चाददत्। पर्वस्वाश्रमवासिकादिषु चतुष्त्रीरम्यते भारते पूर्वाचार्यमतानुगेन विदुषा भावप्रदीपोऽद्भतः॥ १॥ पूर्वत्र अज्ञोपाज्ञसहिता ब्रह्मविद्या समापिता,तत्र सर्वभोग-त्यागपूर्वकं शमाद्युषसम्पतिर्वनवासिनामेन भवतीति धृतराष्ट्रा-द्याचारप्रदर्शनेन सूचयंस्ततोऽधिगन्तव्यं जगजीवेश्वरतस्वं चाश्चर्यप्रदर्शनन्याजन प्रतिपादयिष्यकुत्तरप्रथमारमते—प्राप्य राज्यं महातमान इति ॥ १ ॥ उपातिष्ठत् आराधि-तवान् ॥ ५ ॥ सदा हि गत्वा ते वीराः
पर्युपासन्त तं नृपम्।
पादाभिवादनं कृत्वा
धर्मराजमते स्थिताः॥ ' ' ७
ते मूर्झि समुपाझाताः सर्वकार्याणि चिक्ररे।
कुन्तिभोजसुता चैव गान्धारीमन्ववर्तत॥८
द्वीपदी च सुभद्रा च

याश्चान्याः पापुडवस्त्रियः। समा वृत्तिमवर्तन्त तयोः श्वश्वोर्यभाविधि॥ °९ शयनानि महार्हाणि वासांस्याभरणानि च। राजार्हाणि च सर्वाणि भस्यभोज्यान्यनेकशः

राजार्हाणि च सर्वाणि मध्यमोज्यान्यनेकशः
युधिष्ठिरो महाराज धृतराष्ट्रेऽभ्युपाहरत्।
तथैव कुन्ती गान्धायाँ गुरुवृत्तिमवर्तत॥११
विदुरः सञ्जयश्चैव युगुत्सुश्चैव कौरव।
उपासते स्म तं वृद्धं हतपुत्रं जनाधिपम्॥१२

स्यालो द्रोणस्य यश्चासी-द्दयितो ब्राह्मणो महान्। . स च तस्मिन्महेष्वासः

कृषः समभवत्तदा ॥ १३ व्यासश्च भगवामित्यम्भसांचके नृपेण ह । कथाः कुर्वन्पुराणिंदेंविषिपितृरक्षसाम् ॥१४ धर्मयुक्तानि कार्याणि व्यवहारान्वितानि च धृतराष्ट्राभ्यनुकातो विदुरस्तान्यकारयत् १५ सामन्तेभ्यः प्रियाण्यस्य कार्याणि सुबह्नन्यिप प्राप्यन्तेऽर्थेः सुलघुभिः सुनयाद्विदुरस्य वै ॥ अकरोद्वन्धमोक्षं च वध्यानां मोक्षणं तथा। न च धर्मसुतो राजाः कदाचित्किञ्चिद्रविदः विहारणात्रासु पुनः कुरुराजो युधिष्ठिरः। सर्वोन्कामान्महातेजाः प्रददावस्विकासुते ॥

आरालिकाः स्पकारा
रागसाण्डविकास्तथा।
उपातिष्ठन्त राजानं
धृतराष्ट्रं यथा पुरा॥ १९
वासांसि च महाहाणि
माल्यानि विविधानि च।
उपाज-हुर्यथान्यायं
धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः॥ २०

मैरेयमत्स्यमांसानि पानकानि मधूनि च।
चित्रान्भश्यविकारांश्च चकुस्तस्य यथा पुरा
ये चापि पृथिवीपालाः समाजग्मुस्ततस्ततः ।
उपातिष्ठन्त•तं सर्वे कुरिवेन्द्रं यथा पुरा॥२२.
कुन्ती च द्रौपदी चैव सात्वती च यशस्तिनी
उल्लूपी नागकन्या च देवी चित्राङ्गदा तथा ।
प्ताश्चान्याश्च बहुधो वै योषितः पुरुषर्धभ २४ः
किंकराः पर्युपातिष्ठन्सर्वाः सुवल्जां तथा ।
यथा पुत्रवियुक्तोऽयं न किश्चिद्दुःसमाप्नयातः
इति तानन्वशाद्भातृक्षित्यमेव युधिष्ठिरः ।
एवं ते धर्मराजस्य श्चत्वा वचनमर्थवत् ॥२६ः
सविशेषमवर्तन्त भीममेकं तदा विना ।
न हि तत्तस्य वीरस्य हृद्याद्यसर्पति ।
धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्धा यहन्तं धूतकारितृम् ॥ २७ः

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

२

वैशम्पायन उवाच।

एवं संपूजितो राजा पाण्डवैरम्बिकासुतः । विजहार यथापूर्वमृषिभिः पर्श्रुषासितः ॥ 🎨

तिसम्भुतराष्ट्रे सममवत्तिकेटे अभवत्। ॥ श्रा आरा-िककाः अरया शश्चंविशेषेण छतं छित्रं शाकादि आराछ तत्संस्कुर्वन्ति ते आराछिकाः शाकविशेषकर्तारः । राग-साण्डवम् पिप्पछीशुण्ठीशर्करोपेतो मुद्रयूषस्तत्कर्तारो राग खाण्डविकाः॥ १९॥ अन्वशात् अनुशिक्षितवान्॥ १६॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाणे नैलकफीये भारत-भावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १॥

3

एवमिति॥ १॥

ब्रह्मदेयाब्रहारांश्च प्रद्दौ स कुरुद्रहः। तश्च कुन्तीसुतो राजा सर्वमेवान्वपद्यश्च×॥२ आनुशंस्यपरो राजा प्रीयमाणो युधिष्ठिरः। उवाच स तदा भ्रातृनमात्यांश्च महीपतिः ३ मया चैव भवाद्भिश्च मान्य एष नराधियः। निदेशे धृतराष्ट्रस्य यास्तिष्ठाति स मे सुदृत्॥४ विपरीतश्च मे रात्रुनियम्यश्च भवेन्नरः। पितृवृत्तेषु चाहःसु पुत्राणां श्राद्धकर्मणि॥ ५ सुदृदां चैव सर्वेषां यावदस्य चिकीर्षितम्। ततः स राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रो महामनाः ब्राह्मणेभ्यो यथाहेभ्यो ददौ वित्तान्यनेकशः। धर्मराजश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि॥ ७ तत्सर्वमन्ववर्तन्त तस्य प्रियचिकीर्षया। कथं नु राजा वृद्धः स पुत्रपौत्रवधार्दितः॥४ शोकमस्मत्कृतं प्राप्य न म्रियेतेति चिन्त्यते याविद्ध कुरुवीरस्य जीवत्पुत्रस्य वै सुखम् ९ वभूव तद्वामोति भोगांश्चेति व्यवस्थिताः। ततस्ते सहिताः पञ्च म्रातरः पाण्डुनन्द्नाः॥ तथाशीलाः समातस्थुर्धृतराष्ट्रस्य शासने। धृतराष्ट्रश्चतान् सर्वान्विनीताञ्ज्यमे स्थितान् शिष्यवृत्तिं समापन्नान्गुरुवत्प्रत्यपद्यतः। गान्धारी चैव पुत्राणां विविधैः श्राद्धकर्मभिः आनृण्यमगमत्कामान्विप्रेभ्यः प्रतिपाद्य सा एवं धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः॥ १३ भ्रातृभिः सहितो धीमान् पूजयामास तं नृपम् वैशम्पायन उवाच।

स राजा सुमहातेजा वृद्धः कुरुकुलोद्धहः न द्दर्श तदा किञ्चिद्पियं पाण्डुनन्दने। वर्तमानेषु सद्वृत्ति पाण्डवेषु महात्मसु॥ १५ प्रीतिमानभवद्राजा धृतराष्ट्रोऽस्विकासुतः।

सौबलेयी च गान्धारी पुत्रशोकमपास्य तम् सदैव प्रीतिमत्यासीत्तनयेषु निजेब्विव । प्रियाण्येघ तु कौरहयो नाप्रियाणि कुरुद्धहः वैचित्रवीर्ये नृपतौ समाचरत वीर्यवान्। यद्यूते च किञ्चित्स धृतराष्ट्रो जनाधिपः १८ गुरु वा लघु वा कार्य गान्धारी च तपिलनी तं स राजा महाराजं पाण्डवानां घुरन्धरः पुजयित्वा वचस्तत्तदकार्धीत्परवीरहा। तेन तस्याभवत्र्यीतो वृत्तेन स नराधिपः २० अभ्वतप्यतं संस्मृत्य पुत्रं तं मन्द्चेतसम्। सदा च प्रातरुत्थाय कृतजप्यः ग्रुचिर्नृपः २१ आशास्ते पाण्डुपुत्राणां समरेष्वपराजयम्। ब्राह्मणान्खास्ति वाच्याथ हुत्वा चैव हुताशनम् आर्युषि पाण्डुपुत्राणामाशंसत नैराधिपः। न तो प्रीति परामाप पुत्रेश्यः स कुरुद्रहः २३ यां प्राति पाण्डुपुत्रेभ्यः सदाऽवापनराधिपः ब्राह्मणानां यथावृत्तः श्रत्रियाणां यथाविधः॥ तथा विट्शूद्रसंघानामभवत्स प्रियस्तद्। । यच किञ्चित्तदा पापं घृतराष्ट्रसुतैः कृतम् २२ अकृत्वा हृदि तत्पापं तं नृपं सोऽन्ववर्तत । यश्च कश्चित्ररः किञ्चिष्प्रियं वाम्बिकासुते ॥ कुरते द्वेष्यतामेति स कीन्तेयस्य धीमतः। न राज्ञो धृतराष्ट्रस्य न च दुर्योधनस्य वै २७ उवाच दुष्कृतं कश्चिवुधिष्ठिरमयान्नरः। धृत्या तुष्टो नरेद्रः स गान्धारी विदुरस्तथा शौचेन चाजातशत्रोने तु भीमस्य शत्रुहन्। अन्ववर्तत भीमोऽपि निश्चितो धर्मजं नृपम्॥ भृतराष्ट्रं च संप्रेक्ष्य सदा भवति दुर्भनाः। राजानमनुवर्तन्तं धर्मपुत्रममित्रहा। अन्ववर्तत कीरव्यो हदयेन पराङ्मुखः ३०

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकेपर्वणि आश्रमवासपर्वाणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥

secon Boss

पितृवृत्तेषु पिता वृत्तः प्रमीतो येषु तेषु क्षयाहेषु ॥५॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमनासिके पर्वाण नैलकण्डीये भारत-

× 'सर्वभेवान्वमोदत ' इति पाठः

भावदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

* ' सन्कुद्धः ' इति पाठः

3

वैशम्पायन उपाच। युधिष्ठिरस्य नृपतेर्दुर्योधनपितुंस्तदा। नान्तरं दहशू राज्ये पुरुषाः प्रणयं प्रति ॥ यदां तु कीरवी राजा पुत्रं सस्मार दुर्मतिम्। तदा भीमं हदा राजन्नपःयाति स पार्थिवः॥ तथैव भीमसेनोऽपि धृत्राष्ट्रं जनाधिपम्। नामर्थयत राजेन्द्र सदैव दुष्टवद्भृदा ॥ अप्रकाशान्यवियाणि चुकारास्य वृकोद्रः। आज्ञां प्रत्यहरचापि कृतेज्ञैः पुरुषेः सदा॥ ४ स्मरन्दुर्मेचितं तस्य वृत्तान्यप्यस्य कानिचित् अथ भीमः सुद्दनमध्ये बाहुशब्दं तथाऽकरोत् संश्रवे धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याश्चाप्यमर्षणः। स्मृत्वा दुर्योधनं शत्रुं कर्णदुःशासनाविष ६ प्रोवाचेदं सुसंरब्धो भीमः स परुषं वचः। अन्धस्य नृपतेः पुत्रा मया परिघबाहुना ७ नीता लोकममुं सर्वे नानाशस्त्रास्त्रयोधिनः। इमी तो परिवप्रख्यो भुजी मम दुरासदी ८ ययोरन्तरमासाद्य धार्तराष्ट्राः क्षयं गताः। हाविमी चन्द्नेनाकौ बन्द्नाहौँ च मे भुजौ याभ्यां दुर्योधनो नीतः क्षयं ससुतवान्धवः। प्रताश्चान्याश्च विविधाः शल्यमृता नराधिपः वृकोद्रस्य ता वाचः श्रुत्वा निर्वेद्मागमत्॥ सा च बुद्धिमती देवी कालपर्यायवेदिनी ११ गान्धारी सर्वधर्मज्ञा तान्यलीकानि ग्रुश्चवे। त्रतः पञ्चद्दो वर्षे समतीते नराधिपः॥ १२ राजा निर्वेदमापेदे भीमवाग्वाणपीडितः १ नान्वबुध्यत तदाजा कुन्तीपुत्रो युधिष्टिरः॥ श्वेताश्वो वाऽथ कुन्ती वा द्रीपदी वा यशस्त्रिनी। माद्रीपुत्रौ च धर्मज्ञौ चित्तं तस्यान्ववर्तताम् ॥ राइस्तु चित्तं रक्षन्तौ नोंचतुः किञ्चिदप्रियम् ततः स मानयामास धृतराष्ट्रः सुहज्जनम् १५ बाष्पसन्दिग्धमत्यर्थमिद्माह च तान्सृशम्॥ धृतराष्ट्र उवाच।

विदितं भवतामेतद्यथा वृत्तः क्रुरुक्षयः॥१६

ममापरीधात्तत्सर्वमनुक्षातं च कौरवैः। योऽहं दुष्टमति मन्दो ज्ञातीनां भयवर्धनम्॥ दुर्योधनं कौरवाणामाधिपत्येऽभ्यषेचयम्। यञ्चाहं वासुदेवस्य नाश्रौषं वाक्यमर्थवत १८ वध्यतां साध्वयं पापः सामात्य इति दुर्मतिः पुत्रस्नेहाभिभूतस्तु हितसुक्तो मनीषिभिः १९ विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च। पदे पदे भगवता व्यासेन च महात्मना २० सञ्जयेनाथ गान्धार्या तदिदं तप्यते च माम्। यचाहं पाण्डुपुत्रेषु गुणवत्सु महात्मसु ॥ २१ न दत्तवान् श्रियं दीप्तां पितृपैतामहीमिमाम् विनाशं पश्यमानो हि सर्वराक्षां गदाय्रजः ॥ एतच्छ्रेयस्तु परमममन्यत जनार्दनः। सोऽहमेतान्यलीकानि निवृत्तान्यात्मनस्तदा दृरये शल्यभूतानि धारयामि सहस्रशः। विशेषतस्तु पश्यामि वर्षे पश्चदशेऽद्य वै २४ अस्य पापस्य शुद्धवर्थं नियतोऽस्मि सुदुर्मेतिः चतुर्थे नियते काले कदाचिद्पि चाष्टमे २५ तृष्णाविनयनं भुक्षे गान्धारी वेद तन्मम । करोत्याहारमिति मां सर्वः परिजनः सदा ॥ युधिष्ठिरभयादेति भृशं तप्यति पाण्डवः। भूमी शये जप्यपरो दर्भेष्वजिनसंवृतः॥ २७ नियमव्यपदेशेन गान्धारी च यशस्विनी। हतं शतं तु पुत्राणां ययोर्युद्धेऽपलायिनाम् ॥ नानुतप्यामि तचाहं क्षत्रधर्म हि ते विदुः। इत्युक्त्वा धर्मराजानमभ्यभाषत कौरवः २९ • भद्रं ते यादवीमातर्वचश्चेदं निबोध मे। सुखमस्म्युषितः पुत्र त्वया सुपरिपालितः ३० महादानानि दत्तानि श्राद्धानि च पुनः पुनः। प्रकृष्टं च यया पुत्र पुण्यं चीर्णे यथाबलम् ३१ गान्धारी हतपुत्रेयं धैर्येणोदीक्षते च माम्। द्रौपद्या ह्यपकर्तारस्तव चैश्वर्यहारिणः॥ ३२ समतीता नृशंसास्ते खधर्मेण हता युधि। न तेषु प्रतिकर्ते इयं पदयामि कुरुनन्दन ॥ २३ सर्वे शस्त्रभृतां लोकान् गतास्तेऽभिमुखं हताः आत्मनस्त हितं पुण्यं प्रतिकर्तव्यमद्य वै ॥३४

गान्धार्याश्चेव राजेन्द्र तद्नुज्ञातुमहिसि।
त्वं तु शस्त्रभृतां श्रेष्ठः सततं धर्मवत्स्वः ३५
राजा गुरुः प्राणभृतां तस्मादेतद्ववीम्यहम्।
अनुज्ञातस्त्वया वीर संश्रयेयं वनान्यहम् ३६
चीरवल्कलभृद्राजन् गान्धार्या सहितोऽनया
तवाशिषः प्रयुज्ञानो भविष्यामि वनेचरः ३७
उचितं नः कुले तात सर्वेषां भरतर्षमः।
पुत्रेष्वैश्वर्थमाधाय वयसोऽन्ते वनं नृप॥ ३८
तत्राहं वाग्रभक्षो वा निराहारोऽपि वा वसन्
पत्न्या सहानया वीर चिर्ष्यामि तपः परम्
त्वं चापि फलभाकात तपसः पार्थिवो ह्यसि
फलभाजो हि राजानः कल्याणस्येतरस्यवा

युधिष्ठिर उवाच। न मां प्रीणयते राज्यं त्वय्येवं दुःखिते नृप धिड्यामस्तु सुदुर्बाद्धे राज्यसक्तं प्रमादिनम् योऽहं भवन्तं दुःखार्रभुपवासकृशं भृशम्। जिताहारं क्षितिशयं न विन्दे आतृभिः सह अहोऽस्मि वञ्चितो मूढो भवता गृढबुद्धिना विश्वासयित्वा पूर्वं मां यदिदं दुःखमञ्ज्याः ॥ कि मे राज्येन भोगैवां कि यहैं। उर्के सखेन वा यस्य मे त्वं महीपाल दुःखान्येतान्यवाप्तवान् पांडितं चापि जानामि राज्यमात्मानमेव च अनेन वचसा तुभ्यं दुःखितस्य जनेश्वर ४५ भवान्पिता भवान्माता भवाचः परमो गुरुः भवता विप्रहीणा वै क नु तिष्ठामहे वयम् ४६ औरसो भवतः पुत्रो युयुत्सुर्नृपसत्तम्। अस्तु राजा महाराज यमन्यं मन्यते भवान् अहं वनं गिमिष्यामि भवान् राज्यं प्रशासत् न मामयशासा दग्धं भूयस्तवं दग्धुमहिसि। नाहं राजा भवान् राजा भवतः परवानहम् कथं गुरुं त्वां धर्मज्ञमनुज्ञातुमिहोत्सहे॥ ४९ न मन्युईदि नः कश्चित्सुयोधनकृतेऽनघ। भवितव्यं तथा तादि वयं चान्ये च मोहिताः वयं पुत्रा हि भवतो यथा दुर्योधनादयः। गान्धारी चैव कुन्ती च निर्विशेषे मते मम॥ स मां त्वं यदि राजेन्द्र परित्यज्य गमिष्यसि पृष्ठतस्त्वनुयास्यामि सत्यमात्मानमालभे ५२ इयं हि वसुसंपूर्णा मही सागरमेखला। भवता विप्रहाणस्य न में प्रीतिकरी भवेत ५३ भवदीयामेदं सर्वं शिरसा त्वां प्रसादये। त्वद् धीनाः स्म राजेन्द्र व्येतु ते मानसो ज्वरः

भवितव्यमनुष्राप्तो मन्ये त्वं वसुधाधिप । दिष्टचा शुश्रूषमाणस्त्वां मोक्षिष्ये मनसो ज्वरं , धृतराष्ट्र उवाच।

तापस्ये,मे मनस्तात वर्तते कुरुनन्दन । उचितं च कुळेऽस्माकमरण्यगमनं प्रभो ॥ ५६ चिरमस्युषितः पुत्र चिरं शुश्रूषितस्त्वया । वृद्धं मामण्यज्ञातुमहिति त्वं नराधिप ॥ ५७ •

वैशम्पायन उवाच।

इत्युक्तवा धर्मराजानं वेपमानं कृताञ्जिलम् उज्ञाच वचनं राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ सञ्जयं च महात्मानं क्षेपं चापि महारथम् । अनुनेतुमिहेच्छामि भवद्भिवंसुधाधिपम् ५९ म्लायते मे मनो हीदं मुखं च परिशुप्यति । वयसा च प्रकृष्टेन वाग्व्यायामेन चैव ह ६० इत्युक्त्वा स तु धर्मात्मा वृद्धो राजा कुरुद्धहः गान्धारीं शिश्रिये धीमान् सहसैव गतासुवत् तं तु हष्ट्वा समासीनं विसंज्ञामिव कौरवम् । आर्ति राजाऽगमत्तीवां कौन्तेयः परवीरहा ॥ युधिष्टिर उवाच ।

यस्य नागसहस्रोण शतसंख्येन वै बलम् । सोऽयं नारीं व्यपाश्रित्य शेते राजा गतासुवत् आयसी प्रतिमा येन भीमसेनस्य सा पुरा। चूर्णाकृता बलवता सौबलामाश्रितः स्त्रियम् धिगस्तु मामधर्मशं धिग्बुर्द्धि धिक् च मे श्रुतं यत्कृते पृथिवीपालः शेतेऽयमतथोचितः ६५ अहमप्युपवत्स्यामि यथैवायं गुरुर्मम। यदि राजा न भुंकेऽयं गान्धारी च यशस्तिनी

ततोऽस्य पाणिना राजन् जलशोतेन पाण्डवः उरो मुखं च शनकैः पर्यमार्जत धर्मवित् ॥६७ तेन रत्नौषधिमता पुण्येन च सुगन्धिना। पाणिस्पर्शेन राज्ञः स राजा संज्ञामवाप ह ६८

धृतराष्ट्र उवाच ।
स्पृश मां पाणिना भूयः परिष्वज च पाण्डव
जीवामीवातिसंस्पर्शात्तव राजीवलोचन ६९
मूर्धानं च तवाबातुमिच्लामि मनुजाधिप ।
पाणिभ्यां हि परिस्प्रष्टुं प्रीणनं हि महन्मम ॥
अष्टमो ह्यद्य कालोयमाहारस्ये कृतस्य मे ।
येनाहं कुराशौर्दूल शक्कोमि न विचेष्टितुम् ७१
द्यायामश्रायमत्यर्थं कृतस्त्वामभियाचता ।
ततो ग्लानमनास्तात नष्टसं इवामवम् ७२

*तवासृतरसप्रख्यं हस्तस्पर्शिममं प्रमो । लब्ध्वा संजीवितोऽस्मीति मन्ये कुरुकुलोद्रह वैशम्पायन उवाच ।

पवसुक्तस्तु कौन्तेयः पित्रा ज्येष्ट्रेनं भारत ।
पर्पर्श सर्वगात्रेषु सौहार्दात्तं रानस्तवा ७४
डपलम्य ततः प्राणान् धृतराष्ट्रो महीपितः ।
बाहुम्यां संपरिष्वज्य मूध्न्यांजित्रत पाण्डवं
विदुरादयश्च ते सर्वे रुरुंदुः खिता भृशम् ।
अतिदुः खान्तु राजानं नोन्तुः किञ्चन पाण्डवं
गान्धारी त्वेव धर्मज्ञा मनसोद्वहती भृशम् ।
दुःखान्यधारयद्राजनमैधिमित्येव चात्रवीत् ॥
इतरास्तु स्त्रियः सर्वाः कुन्त्या सह सुदुः खिताः
नेत्रैरागत्विह्नेद्देः परिवार्थ खिताऽभवन् ७८
अथात्रवीत्पुनर्वांक्यं धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरम् ।
अनुजानीहि भां राजंस्तापस्ये भरतर्वम ७९
उलायते मे मनस्तात भृयो भृयः प्रजल्पतः ।
न मामतः परं पुत्र परिक्रेष्टु मिहाईसि ॥ ८०

तिस्मस्तु कौरवेन्द्रे तं तथा ब्रुवित पाण्डवम् सर्वेषामेव योधानामार्तनादो महानभूत ८१ दृष्ट्रा कृशं विवर्णे च राजानमतथोचितम्। उपवासपरिश्रान्तं त्वगिस्थिपरिवारणम्॥ ८२ धर्मपुत्रः स्विपतरं परिष्वज्य महाप्रभुम्। शोकजं वाष्यमुत्सुज्य पुनर्वचनमन्नवीत ८३

न कामये नरश्रेष्ठ जीवितं पृथिवीं तथा।
यथा तव प्रियं राजंश्चिकीर्षामि परंतप ८४
यदि चाहमनुत्राह्यो भवतो द्यितोऽपि वा।
कियतां तावदाहारस्ततो वेत्स्याम्यहं परम्॥
ततोऽव्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरम्।
अनुज्ञातस्त्वया पुत्र भुञ्जीयामिति कामये ८६

इति ब्रुवति राजेन्द्रे धृतराष्ट्रे युधिष्ठिरम् । ऋषिः सत्यवतीषुत्रो व्यासोऽभ्येत्य वचोऽव्रवीत् ॥ ८७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि घृतराष्ट्रनिर्वेदे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

व्यास उवाच।

युधिष्ठिर महाबाहो यथाह कुरुनन्दनः।
धृतराष्ट्रो महातेजास्तत्कुरुष्वाविचारयन् १
अयं हि वृद्धो नृपतिर्हतपुत्रो विशेषतः।
नेदं कुच्छं चिरतरं सहेदिति मितर्मम ॥ २
गान्धारी च महाभागा प्राज्ञा करुणवेदिनी।
पुत्रशोकं महाराज धैयेंणोद्धहते भृशम् ॥ ३
अहमप्येतदेव त्वां ब्रवीमि कुरु मे वचः।
अनुज्ञां लभतां राजा मा वृथेह मिर्प्याते ४
राजर्षीणां पुराणानामनुयातु गति नृपः।
राजर्षीणां हि सर्वेषामन्ते वनसुपाश्रयः॥ ५

वैशम्पायन उवाच।

इत्युक्तः स तदा राजा व्यसिनाद्भृतकर्मणाः प्रत्युवाच महातेजा धर्मराजो महासुनिम् ६ भगवानेव नो मान्यो मगवानेव नो गुरुः। भगवानस्य राज्यस्य कुळस्य च परायणम् ७ अहं तु पुत्रो भगवन् पिता राजा गुरुश्च मे। निदेशवर्ती च पितुः पुत्रो भवति धर्मतः॥ ८ वैशम्पायन उवाच।

इत्युक्तः स तु तं प्राह व्यासो वेदविदां वरः युधिष्ठिरं महातेजाः पुनरेव महाकविः ॥ ९ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत । राजाऽयं वृद्धतां प्राप्तः प्रमाणे परमे स्थितः १०

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाणि, नैलकण्ठीये भारतभावदीपे तृतीयोऽच्यायः ॥ ३ ॥ , * अमृतसुखस्पर्शम् ' इति पाठः ।

युधिष्टिरोत ॥१॥ अहामिति पौत्राऽपि । आत्मा वै पुत्रनामासि'इति पुत्राभिन्नत्वासुत्र एवाहं ते तव राजा तु मे मम पिता गुरुश्व ॥८॥ परमे प्रमाणे उपनिषन्मते ॥१०॥ सोऽयं मयाऽभ्यनुज्ञात्रत्वया च पृथिवीपितः।
करोतु स्वमिभप्रायं
माऽस्य विञ्चकरो भव॥ ११
प्रम एव परो धर्मो राजपींणां युधिष्ठिर।
समरे वा भवेन्मृत्युर्वने वा विधिपूर्वकम् १२
पित्रा तु तव राजेन्द्र पाण्डुना पृथिवीक्षिता
शिष्यवृत्तेन राजायं गुरुवत्पर्युपासितः॥ १३
ऋतुभिर्दक्षिणावद्गी रत्नपर्वतशोभितः।
महद्गिरिष्टं गौर्भुक्ता प्रजाश्च परिपालिताः॥
पुत्रसंस्थं च विषुलं राज्यं विश्रोषिते त्विय।
पुत्रसंस्थं च विषुलं राज्यं विश्रोषिते त्विय।
त्रयोदशसमा भुकं दत्तं च विविधं वसु १५
त्वया चायं नरव्याव्र गुरुशुश्रूषयाऽनघ।
आराधितः सभृत्येन गान्धारी च यशस्तिनी

अनुजानीहि पितरं समयोऽस्य तपोविधौ । न मन्युर्विद्यते चास्य सुस्क्ष्मोऽपि युधिष्ठिर

वैद्याम्पायन उवाच ।

एतावदुक्तत्वा वचनमनुमान्य च पार्थिवम्।
तथाऽस्त्विति च तेनोक्तः कौन्तेयेन ययौ वनम्
गते भगवति व्यासे राजा पाण्डुसुतस्तदां ।
प्रोवाच पितरं वृद्धं मन्दं मन्द्रिमवानतः ॥ १९॰
यदाह भगवाद्व्यासो यञ्चापि भवतो मतम् ।
यथाऽऽह च महेष्वासः कृषो विदुर एव च
युंग्रत्सः सञ्जयश्चेव तद्कर्तास्यहमञ्जसा ।
सर्व एव हि मान्या मे कुलस्य हि हितैषिणः
इदं तु याचे नृपते त्वामहं शिरसा नतः ।
कियतां तावदाहारस्ततो गच्छाश्रमं प्रति २२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि व्यासानुज्ञायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशस्पायन उवाच।

वर्शम्ययन उवाचा वता राज्ञाऽभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रः प्रतापवान्। ययौ स्वभवनं राजा गान्धार्याऽनुगतस्तदा १ मन्द्रप्राणगितधामान् कृच्छादिव समुद्रहन् । यदातिः स महीपालो जीणों गजपितयथा २ तमन्वगच्छाद्रेदुरो विद्वान् स्तश्च सञ्जयः । स चापि परमेष्वासः कृपः शारद्वतस्तथा ३ स प्रविश्य गृहं राजन्कृतपूर्वोद्धिकाकियः । तपियत्वा द्विजश्रेष्ठानाहारमकरोत्तदा ॥ •४ गान्धारी चैव धर्मक्षा कुन्त्या सह मनस्विनी वध्मिक्रपचारेण पूजिताऽभुंक भारत ॥ ५ कृताहारं कृताहाराः सर्वे ते विदुराद्यः । पाण्डवाश्च कुरुश्रेष्ठमुपातिष्ठन्त तं नृपम् ॥ ६ ततोऽव्रवीन्महाराज कुन्तीपुत्रसुपद्धरे । निषण्णं पाणिना पृष्ठे संस्पृश्चानिकासुतः ७ अप्रमादस्त्वया कार्यः सर्वथा कुरुनन्दन ।

अष्टाङ्गे राजद्यार्दूल राज्ये धर्मपुरस्कृते ॥ ८ तत्तु द्याक्यं महाराज रिक्षतुं पाण्डुनन्दन । राज्यं धर्मेण कौन्तेय विद्वानिस निवोध तत्।। ९ विद्यावृद्धान् सदैव त्वसुपासीथा युधिष्ठिर । श्रणुंयास्ते च यह्न्युः कुर्याश्चैवाविचारयन् १० प्रातकृत्थाय तान् राजन् पूजयित्वा यथाविधि । कृत्यकाले ससुत्पन्ने पृच्छेथाः कार्यमात्मनः ॥ ११ ते तु संमानिता राजस्त्वया कार्यहितार्थिना प्रवश्यन्ति हितं तात सर्वथा तव भारत १२ इन्द्रियाणि च सर्वाणि वाजिवत्परिपालय । हितायैव भविष्यन्ति रक्षितं द्रविणं यथा १३

त्तपोविधौ तपःकरणे ॥ १०॥ इति श्रीमहाभारते आश्रम-ज्यासिकपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ४

तत इति ॥ १ ॥ अभुंक्त भुक्तवती ॥ ५ ॥ अष्टांगे खाम्यमात्यादियते ॥ ५ ॥

थमात्यानुपधा श्तीतान् पितृपैतामहान् शुचीन्। दान्तान् कर्मसु पुण्यांश्च पुण्यान् सर्वेषु योजयेः ॥ १४ चारयेथाश्च सततं चारैरविदितः परैः। परीक्षितैर्बहुविधैः खराष्ट्रप्रतिवासिभिः ॥ १५ पुरं च ते सुगुप्तं स्यादृढप्राकारतोरणम्। अट्टाहालकसम्बाधं पर्पदं सर्वतोदिशम् १६ तस्य द्वाराणि सर्वाणि पर्याप्तानि बृहन्ति च सर्वतः सुविभक्तानि यन्त्रैराराक्षितानि चृ॥ पुरुषेरलमर्थस्ते विदितै। कुलशीलतः। आत्मा च रक्ष्यः सततं भोजनादिषु भारत॥ विहाराहारकालेषु माल्यशय्यासनेषु च । स्त्रियश्च ते सुगुप्ताः स्युर्वृद्धैराप्तरिधिष्टिताः १९ र्शीलवद्भिः कुंलीनैश्च विद्वद्भिश्च युधिष्ठिर। मित्रणश्चेव कुर्वीथा द्विजान्विद्याविद्यारदान् विनीतांश्च कुलीनांश्च धर्मार्थकुशलानुजून्। तैः सार्धे मन्त्रयेथास्त्वं नात्यर्थं बहुाभिः सह॥ समस्तैरपि च व्यस्तैव्यपदेशेन केनचित्। सुसंवृतं मन्त्रगृहं खलं चारुह्य मन्त्रयेः॥ २२ अरण्ये निःशलाके वा न च रात्री कथञ्चन। वानराः पश्चिणश्चैव ये मनुष्यानुसारिणः २३ सर्वे मन्त्रगृहे वर्ज्या ये चापि जडपङ्गवः। मन्त्रभेदे हि ये दोषा भवन्ति पृथिवीक्षिताम् न ते शक्याः समाधातुं कथांचिदिति मे मातिः दोषांश्च मन्त्रभेदस्य ब्रूयास्तवं मन्त्रिमण्डले ॥ अभेदे च गुणा राजन पुनः पुनरारिन्दम। पौरजानपदानां च शौचाशौचे युधिष्टिर ॥ यथा स्याद्विदितं राजंस्तथा कार्यं कुरुद्वह । व्यवहाराश्च ते राजान्नित्यमात्तैरिधष्टितः ॥२७ योज्यस्तुष्टैहिंतै राजान्नत्यं चारैरनुष्टितः।

परिमाणं विदित्वा च दण्डं दण्ड्येषु भारत । प्रणयेयुर्यथान्यायं पुरुषास्ते युधिष्ठिर । आदान्रुचयश्चेव परदाराभिमार्शेनः ॥ २९ उग्रदण्डप्रधानाश्च मिथ्या व्याहारिणस्तथा । आक्रोष्टारश्च छुच्याश्च हर्तारः साहस्राप्न्याः ॥ सभाविहारभेत्तारो वर्णानां च प्रदृषकाः । हिरण्यदण्ड्या वध्याश्च कर्तव्या देशकास्तरः प्रातरेव हि पश्येथा ये दुर्युःर्ययकर्म ते । अस्टङ्कारमथो भोज्यमत ऊर्ध्व समाचरेः ॥३२

पद्येथाश्च ततो योधान्
सदा त्वं प्रातिहर्षयन्।
दूतानां च चराणां च
प्रदोषस्ते सदा भवेत्॥ ३३
सदा चापरराश्चान्ते
भवेत्कार्यार्थनिर्णयः।
मध्यरात्रे विहादस्ते
मध्याहे च सदा भवेत्॥ ३४

मध्याहे च सदा भवेत ॥ ३४ सर्वे त्वौपियकाः कालाः कार्याणां भरतर्षभा तथेवालंकृतः काले तिष्ठेथा भूरिदक्षिण ॥३५ चक्रवत्तात कृर्याणां पर्यायो दश्युते सदा । कोशस्य निचये यत्नं कुर्वाथा न्यायतः सदाः विविधस्य महाराज विपरीतं विवर्जयेः । चारीविदित्वा शङ्क्ष्य ये राज्ञामन्तरीषणः ३७ तानाप्तः प्रस्पेर्द्रराद्धातयेथा नराधिप । कर्भ दृष्टाऽथ भृत्यांस्त्वं वरयेथाः कुरुद्धह ३८ कारयेथाश्च कर्माणि युक्तायुक्तैराधिष्ठितः । सनाप्रणेता च भवेत्तव तात दृष्ट्वतः ॥ ३९ शूरः क्रेशसहश्चेव हितो भक्तश्च पूरुषः । सर्वे जनपदाश्चेव तव कर्माणि पाण्डव ॥ ४० गोवद्रासभवचेव कुर्युर्ये व्यवहारिणः । स्वरन्धं पररन्धं च स्वषु चैव परेषु च ॥ ४६

कर्मसु पुष्पान् जन्मना च पुम्यान् अमात्यांश्वारयेथा इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १४ ॥ अट्टाः दुर्गोपरिमागे सञ्चार-स्थानानि, षट्पदं षड्भिः पदैः पदनीयैः स्थानैर्युक्तं तेन सप्तप्राकारामिति, गम्यते । तत्र सप्तमस्यान्तः पुरत्वात् षडेवान्येषां पदनीयानि स्थानानि ॥१६॥ निःशलाके अतृणे सतृणे सासमः परचारो ज्ञातुमशक्य इति २३ परिमाणं दण्ड्यधनस्या-प्रसास्य च ॥२८॥ आदानरुचयः प्रत्कोचोपजीविनश्चौरा वा ॥ २९॥ हिरण्यदण्ड्या वच्याः पूर्वोक्ताः सर्वे देशकालान

नुरोधेन दण्ड्या वा वध्या वेति शेयम् ॥३१॥ प्रदोषो रजनी मुखं, दूतादीनां दर्शनकालः ॥३३॥ तेभ्यः श्रुतानामर्थानाः निर्णये अपररात्रः ॥ ३४॥ गवादिवत् आहारमात्रवेतनाः विष्टिगृहीतानामप्याहारमात्रं देयमित्यर्थः । व्यवहारिणः काहास्मित्रमृतयः ॥ ४९॥

^{*} भिया धर्माथकामैश्व परीक्षा या तु सोपघा ' इत्यन् भिधानचिन्तामणिः।

उपलक्षयितव्यं ते नित्यमेव युधिष्ठिर। देशजाश्चेव पुरुषा विकान्ताः खेषु कर्मसु ४२ यात्राभिरनुरुपाभिरनुप्राह्या हितास्त्व्या। गुणार्थिनां गुणः कार्यो विदुषा वै जनाधिष धाविचार्याश्च ते ते स्युरचला इव नित्यशः ४३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमबांसपर्वणि धृतराष्ट्रोपदेशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५॥०

学士李士辰

E

धृतराष्ट्र उवाच।

मण्डलानि च बुध्येथाः परेषामात्मनस्तथा उदासीनगणानां च मध्यस्थानां च भारत १ चतुर्णो शत्रुजातानां सर्वेषामातताथिनाम् ।मित्रं चामित्रमित्रं च बोद्ध्यं तेऽिरक्शेन २॥
तथाऽमात्या जनपदा दुर्गाणि विविधानि च बलानि च कुरुश्रेष्ठ भवत्येषां यथेच्छकम् ३ ते च द्वादश कौन्तेय राज्ञां चै विषयात्मकाः मन्त्रिप्रधानाश्च गुणाः षष्टिद्वीदश च प्रभो ४ एतन्मण्डलोभत्याहुराचार्या नीतिको।विदाः। अत्र षाइगुण्यमायत्तं युधिष्ठिर निबोध तत् चृद्धिक्षयो च विश्वयो स्थानं च कुरुसत्तम। द्विस्मत्यां महाबाह्ये ततः षाइगुण्यजागुणाः यदा स्पक्षो बलवान् परपक्षस्तथाऽबलः। विगृद्धा श्रान्कौन्तेय जेयः क्षितिपतिस्तदा ७ यदा परे च बालनः

यद्। पर च बालनः स्वपक्षश्चेव दुर्बलः। सार्घं विद्वांस्तदा क्षीणः परैः सर्निध समाश्रयेत्॥ द्रव्याणां सञ्चयश्चेव कर्तव्यः सुमहांस्तथा।
यदा समर्थो यानाय न चिरणैव भारत॥ ९.
तदा सर्व विध्यं स्यात्थानेन से विचारयेत्।
भूमिरव्यफला देया विपरीतस्य भारत॥१०
हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमेथो बलम्।
विपरीताश्चिगृक्षीयात्स्वं हि सन्धिविशारदः
सन्ध्यर्थं राजपुत्रं वा लिप्सेथा भरतर्षमः।
विपरीतं न तच्छ्रेयः पुत्र कस्यांचिदापदि १२.

तस्याः प्रमोक्षे यतं च
कुर्याः सोपायमन्त्रिवत ।
प्रकृतीनां च राजेन्द्र
राजा दीनान्विभावयेत ॥ १३
क्रमेण युगपत्सर्वे दयवसायं महाबळः ।
पीडनं स्तंभनं चैव कोशमंगस्तथैव च ॥ १४
कार्य यत्नेन राञ्चणां खराज्यं रक्षता स्वयम् ।
न च हिंस्योऽभ्युपगतः सामन्तो वृद्धिभिच्छता
कौन्तेय तं न हिंसेत्स यो महीं विजिगीषते
गणानां भेदने योगमीष्सेथाः सह मन्त्रिभिः
साधुसंग्रहणाचैव पापनिग्रहणात्तथा।
दुर्वलाश्चैव सततं नान्वेष्टव्या बळीयसा १७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वाणे नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५॥

8

मण्डलानीति । अरिमित्रामित्यादीनि। उदासीनादन्यों मध्यमो द्वयोरिप इष्टाकांक्षी ॥१॥ चतुर्णो शतुपक्षे जातानां शतुः शतुमित्रं उभयोर्जयार्थी पराजयार्थी चेति॥२॥यथेच्लकं परैभेंद्यत्वमभेदात्वं च भवति तस्मादविहतास्तिष्ठेत् । यथा भेदो न भवेदिति ॥ ३ ॥ द्वादश चत्वारः शत्रुजाताः षट् आततायिनः, मित्रं आमित्रामित्रं चेति षष्टिर्गुणाः । कृष्या-

दीन्यधी सन्धानकर्माणि बालादयो विंशतिरसन्धेयाः ।
नास्तिक्यादयश्चतुर्दश दोषाः मन्त्रादीन्यष्टादश तीर्थानीति
एतेषु केचित् हानार्थं ज्ञातन्याः केचिदुपादानार्थम् ॥ ४ ॥
षाङ्गुष्यादयः प्रागेव व्याख्याताः ॥ ५ ॥ सन्ध्यर्थमिति
सार्धः । यः सन्धि करोति तस्य पुत्रं खनिकटे स्थापयेदित्यर्थः । तदकर्णे महत्यापदायाति कदान्वित्तस्यामप्यागतायाममोक्षे तत्परिहारे यलोऽपि • कर्तव्यः ॥ १२ ॥
दीनान् अन्ध्रत्राचरादीन् विभावयेत्पूजयेत् ॥ १३ ॥ युगपद्वेति कुर्यादिति च शेषः ॥ १४ ॥ तेन हिंसेत्स जिगीषुरिति शेषः ॥ १६ ॥ नान्वेष्टव्याः नोच्छेदनीयाः ॥ १७ ॥

तिष्ठेथा राजशार्द् छ वैतसीं वृत्तिमास्थितः। यद्येनमभियायाच बळवान् दुर्बळं नुपः॥ १८ सामादिभिरुपायैस्तं क्रमेण विनिवृत्तेयेः। ' अशकुवंश्च युद्धाय निष्पतेत्सहःमन्त्रिभिः १९ कोशेन पौरैर्दण्डेन ये चास्य प्रियकारिणः। असंभवे तु सर्वस्य यथा मुख्येन निष्पतेत्। क्रमेणानेन मुक्तिः स्याच्छरीरामिति केवलम्

इति श्रीमहाभारते आश्रम्बासिके पर्वणि आश्रमवास पर्वणि धृतराष्ट्रोपदेशे •षष्टोऽध्यायः ॥ ६॥

>>=//

9

भृतराष्ट्र उवाच।

्र सन्धिविग्रहमण्यत्र पश्येथा राजसत्तम । द्वियोनि विविधोपायं बहुकरुपं युधिष्ठिर ॥१ कौरव्य पर्युपासीधाः स्थित्वा द्वैविध्यमात्मनः तुष्टपुष्टबलः शत्रुरात्मवानिति च समरेत्॥२ पर्युपासनकाले तु विपरीतं विधीयते। आमर्दकाले राजेन्द्र व्यपसर्पेत्ततः परम् ॥ ३ च्यसनं भेदनं चैव शत्रूणां कारयेत्ततः। कर्षणं भीषणं चैच युद्धे चैच बलक्षयम्॥ प्रयास्यमानो नुपतिर्स्तिविधां परिचिन्तयेत । आत्मनश्चेव रात्रोश्च राक्ति शास्त्रविशारदः ५ उत्साहप्रभुशक्तिभ्यां मन्त्रशक्त्या च भारत जिपपन्नो नृपो यायाद्विपरीतं च वर्जयेत्॥ ६ आददीत बलं राजा मौलं मित्रबलं तथा। अटवीबलं भृतं चैव तथा श्रेणीबलं प्रभो ॥ ७ तत्र मित्रबलं राजनमौलं चैव विशिष्यते । श्रेणीवलं भृतं चैव तुल्ये एवेति मे मतिः॥८ तथाऽऽचारबलं चैव परस्परसमं नृप। विज्ञेयं बहुकालेषु राज्ञा काल उपस्थिते॥ ९ आपद्श्वापि बोद्धत्या बहुरूपा नराधिप।

भवन्ति राज्ञा कौरव्य यास्ताः पृथगतः शृष्णु । विकल्पा बहुधा राजन्नापदां पाण्डुनन्दन सामादिभिक्पन्यस्य गणयेत्तातृपः सदा ॥११ यात्रां गच्छेद्वलैर्युक्तो राजां साद्भः परंतप । युक्तश्च देशकालाभ्यां बलैरात्मगुणैस्तथा ॥१२ दृष्टपुष्टबलो गच्छेद्राजा वृद्धगुदये रतः । अकृशश्चाप्यथो यायादनृतावपि पाण्डव १३

तूणादभीनं वाजिरथप्रवाहाँ
ध्वजद्भमेः संवृतकूळरोधसम् ।
पदातिनागैर्वहुकर्दमां नदीं
सपत्ननारो नृपातः प्रयोजयेत्॥ १४

अथोपपत्या शकटं पद्मवज्रं च भारत।
उशना वेद यच्छास्रं तत्रैतद्विहितं विभो १५
चारियत्वा परवळं कृत्वा खंबळदर्शनम्।
स्वभूमौ योजयेद्युद्धं परभूमौ तथैव च ॥ १६
वळं प्रसादयेद्वाजा निक्षिपेद्विलनो नरान्।
ज्ञात्वा स्वविषयं तत्र सामादिभिक्पक्रमेत् १७
सर्वथैव महाराज शरीरं धारयेदिह।
प्रेत्य चेह च कर्तव्यमात्मिनिःश्रेयसं परम् १८

बैतसीं वृत्तिं प्रबलेष्विति शेषः। एनं त्वाम् ॥१८॥ असंभवे छपायान्तरस्य मुख्येन शरीरेणैव युद्धाय निष्पतेत् एवं शरीर-सोक्षणे मुक्तिः शूरस्य स्यादित्यर्थः ॥ २०॥ इति श्रीमहा-भारते आश्रमृब्रासिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षष्टोऽ-स्थायः ॥ ६॥

संघीति । प्रबलप्रतियोगिकौ दुर्बलप्रतियोगिकौ चेति दियोनी सन्धिवप्रहा ॥ १ ॥ स्थित्वा स्थिरो भूत्वा द्वैवि- ध्यं बलावलं ज्ञात्वा शत्रुं पर्युपास्त्रेति भावः । स्मरेज्जयोपायं विचारयेत्र त्वकस्मात्प्रयायात् ॥ २ ॥ विपरीतं अतुष्ठपुष्टबलं प्रयायादित्यर्थः ॥ ३ ॥ स्मरेदित्युक्तं विस्पष्टयति - ह्यस्त-मिति ॥ ४ ॥ त्रिविधां शक्तिम् ॥ ५ ॥ तामेवाह - उत्साहिति ॥ ६ ॥ मौल धनबलम् ॥ ७ ॥ विकल्पा र्शतिप्रस्तयः तान् उपन्यस्य गणयेत् न तु गोपयित्वाऽवहें-लयेत् ॥ ११ ॥ अनुतौ अकालेऽपि शिशिरादौ ॥ १३ ॥ शकटादयो व्यूह्विशेषाः ॥ १५ ॥

प्वमेतन्महाराज राजा सम्यक् समाचरन्। प्रेत्य खर्गमवामाति प्रजा धर्मेण पालग्नन् १९ प्वं त्वया कुरुश्रेष्ठ वर्तितव्यं प्रजाहितम्। उभयोलोकयोस्तात प्राप्तये नित्यमेव हि २० भीष्मेण सर्वमुक्तोऽसि कृष्णेन विदुरेण च।

मयाऽप्यवश्यं वक्तव्यं प्रीत्या ते नृपसत्तम २१ प्रतत्सर्वे यथान्यायं कुर्वीथा भूरिदक्षिण । प्रियस्तथा प्रजानां त्वं खर्गे सुखमवाष्ट्यसि॥ अश्वमेधसहस्राण यो यजेत्पृधिवीपतिः। पालयेद्वामि धर्मेण प्रजास्तुल्यं फलं लभेत् २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाण आश्रमवासपर्वाण धृतराष्ट्रीपसंवादे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

<

युधिष्ठिर उवाच।

पवमेतत्कारिष्यामि यथाऽऽत्थ पृथिवीपते।
भूयश्चैवानुशास्योऽहं भवता पार्धिवर्षम ॥ १
भीष्मे स्वर्णमनुशासे गते च मधुस्देने ।
विदुरे संजये चैव कोऽन्यो मां वकुमहिति २
यत्तु मामनुशास्तीह भवानच हिते स्थितः।
कर्ताऽस्मि तन्महीपाल निर्वृतो भव पार्थिव
वैश्वम्पायन उवाच्या

प्वमुक्तः स राजर्षिर्धमेराजेन धीमता।
कौन्तेयं समनुज्ञातुभियेष भरतर्षम ॥ ४
पुत्र संशाम्यतां तावन्ममापि चळवान् श्रमः।
इत्युक्तवा प्राविशद्भाजा गान्धार्या भवनं तदा
तमासनगतं देवी गान्धारी धर्मचारिणी।
उवाच काळे काळज्ञा प्रजापतिसमं पतिम्६
अनुज्ञातः स्वयं तेन व्यासेन त्वं महर्षिणा।
युधिष्ठिरस्यानुमते कदाऽऽरण्यं गमिष्यसि७
धृतराष्ट्र उवाच।

गान्धार्यहमनुक्षातः स्वयं पित्रा महात्मना।
युधिष्ठिरस्यानुमते गन्ताऽस्मि न चिराद्वनम्
अहं हि तावत्सर्वेषां तेषां दुर्वृतदेविनाम्।
पुत्राणां दातुमिच्छानि प्रेतमावानुगं वसु॥ ९
सर्वप्रकृतिसान्निध्यं कारियत्वा स्ववेदमानि।

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तवा धर्मराजाय प्रेषयामास वै तदा॥ स च तद्वचनात्सर्व समानित्ये महीपतिः। ततः प्रतीतमनसो ब्राह्मणाः कुरुजाङ्गळाः ११ क्षत्रियाश्चेव वैदयाश्च शृदाश्चेव समाययुः। ततो निष्क्रम्य नृपतिस्तस्मादन्तःपुरात्तदा १२ दहरो तं जनं सर्वे सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा। समवेतांश्च तान्सर्वान्पौरान् जानपदांस्तथा॥ तानागतानभिष्रेश्य समस्तं च सुहुज्जनम्। ब्राह्मणांश्च महीपाल नानादेशसमागतान् १४ उवाच मतिमान् राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः भवन्तः कुरवश्चेव चिरकालं सहोषिताः १५ परस्परस्य सुद्धदः परस्परहिते रताः। यदिदानीमहं ब्रूयामैंसिमन्काल उपस्थिते १६ तथा भवद्भिः कर्तव्यमविचार्य वचा मम। अरण्यगमने बुद्धिर्गान्धारीसहितस्य मे ॥ १७ व्यासस्यानमते राज्ञस्तथा क्रन्तीसृतस्य मे। भवन्तोऽप्यनुजानन्तु मा च वोऽभूद्विचारणा अस्माकं भवतां चैव येयं प्रीतिाईं शाश्वती। न च साऽन्येषु देशेषु राज्ञामिति मतिर्मम १९ गान्तोऽस्मि वयसाऽनेन तथा पत्रविनाकृतः उपवासकूशश्चास्मि गान्धारीसहितोऽनघाः युधिष्ठिरगते राज्ये प्राप्तश्चास्मि सुखं महत्। मन्ये दुर्योधनेश्वयाद्विशिष्टामिति सत्तमाः २१ मम चान्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य का गतिः। ऋते वनं महाभागास्तन्माऽनुज्ञातुमर्हथ ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाण नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

पवामाते ॥ १॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे ते कुरुजाङ्गलाः। तानविद्युवतः किञ्चित्सर्वान् शोकपरायणान् वाष्पसंदिग्धया वाचा रुरुदुर्भरतर्षभ ॥ २३ पुनरेक महातेजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २४ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाण आश्रमवीसपर्वाण धृतराष्ट्रकृतवनगमनप्रार्थने श्रुष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

小学家家

धृतराष्ट्र खवाच।

शान्तनुः पालयामास यथावद्वसुधामिमाम्। तथा विचित्रहार्यश्च भीष्मेण परिपाछितः पालयामास नस्तातो विदितार्थो न संशयः। यथा च पाण्डुर्भाता में दायितो भवतामभूत २ स चापि पालयामास यथावत्तच वेत्थ ह। मया च भवतां सम्यक् शुश्रूषा या कृताऽन्धाः असम्यग्वा महाभागास्तत्क्षन्तव्यमतान्द्रतैः। यदा दुर्योधनेनेदं भुक्तं राज्यमकण्टकम्॥ ४ अपि तत्र नवो मन्दो दुर्बुद्धिरपराद्धवान्। तस्यापराधादुर्बुद्धेरिममानान्महीक्षिताम्॥५ विमर्दः सुमहानासीद्दयात्वकृताद्थ। तन्मया साधु वाऽपदिं यदि वा साधु वै कृतम् तद्वो हादि न कर्तव्यं मया बद्धोऽयमञ्जलिः। वृद्धोऽयं हतपुत्रोऽयं दुःखितोऽयं नराधिपः ७ पूर्वराज्ञां च पुत्रोऽयमिति कृत्वाऽनुजानथ। इयं च कृपणा चुद्धा हतपुत्रा तपास्त्रिनी॥ ८ गान्धारी पुत्रशोकार्ता युष्मान्याचित वै मया हतपुत्राधिमी बृद्धी विदित्वा दुःखिती तथा अनुजानीत भद्रं वो वजाव शरणं च वः। अयं च कौरवो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः॥ सर्वेभवद्भिद्रष्ट्यः समेषु विषमेषु च।

न जातु विषमं चैव गमिष्याति कदाचन ११ चत्वारः साचिवा यस्य भ्रातरो विपुलौजसः लोकपालसमा होते सर्वधर्मार्थदार्शिनः॥ १२ ब्रह्मेव भगवानेष सर्वभूतजगत्पातिः। युधिष्ठिरो महातेजा भवतः पालयिष्याति १३ अवश्यमेव धक्तत्यमिति कृत्वा ब्रवीमि वः। एष न्यासो मया दत्तः सर्वेषां वो युधिष्ठिरः

भवन्तोऽस्य च वीरस्य
न्यासभूताः कृता मया।
यदेव ते कृतं किश्चिद्यालीकं वः सुतैर्मम॥ १५
यदन्येन मदीयेन तदनुज्ञातुमर्दथ।
भवद्भिनं हि मे मन्युः कृतपूर्वः कथञ्चन १६
अत्यन्तगुरुभक्तानामेषोऽञ्जलिरिदं नमः।
तेषामस्थिरबुद्धीनां लुन्धानां कामचारिणाम्
कृते याचेऽच वः सर्वात्
गान्धारीसहितोऽनघाः।
इत्युक्तास्तेन ते सर्वे
' पौरजानपदा जनाः।
नोचुर्वाष्पकलाः किञ्चिद्वीक्षां चक्रः परस्परम्॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वाणि धृतराष्ट्रपार्थने • नवमोऽध्यायः॥९॥

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाण नैलक्कण्ठीये भारत-भावदीपे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

शान्त नुरिति ॥१॥ अन्येन मृत्येन अनुज्ञातुं क्षन्तुम् ॥१६॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवमोऽध्यायः॥ ९॥

30

वैशाम्पायन उवाच । प्यमुक्तास्तु ते तेन पौरजानपदा जनाः।
चृद्धेन राज्ञा कौरव्य नष्टसंज्ञा इवामवन् ॥ १
तृष्णींभूतांस्ततस्तांस्तु बाष्पकण्ठान्महीपितः
धृतराष्ट्रो महीपालः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ २
वृद्धं च हतपुत्रं च धर्मपत्न्या सहानया।
विल्पान्तं बहुविधं कृपणं चैव सत्तमाः॥ ३
पित्रा स्वयमनुज्ञातं कृष्णद्वैपायनेन वै।
चनवासाय धर्मज्ञा धर्मज्ञेन नृपेण ह ॥ ४
सोऽहं पुनः पुनश्चेव शिरसावनतोऽन्धाः।
गान्धार्या सहितं तन्मां समनुज्ञातुमर्ह्थ ॥ ५

वैशम्पायन उवाच । ·तच्छूत्वा कुरुराजस्य वाक्यानि करणानि ते क्रदुः सर्वशो राजन्सम्ताः कुरुजै।ङ्गलाः इत्तरीयैः करैश्चापि संच्छाद्य वद्नानि ते। करदुः शोकसंतप्ता मुहूर्त पितृमातृवत्॥ ' ७ इद्यैः शून्यभूतेस्ते धृतराष्ट्रप्रवासजम्। दुःखं सन्धारयन्तो हि नष्टसंज्ञा इवाभवन् ८ ते विनीय तमायासं धृतराष्ट्रवियोगजम्। श्रानैः शनैस्तदाऽन्योन्यमञ्जवनसंमतान्युत ९ ततः सन्धाय ते सर्वे वाक्यान्यथ समासतः एकस्मिन्ब्राह्मणे राजन्निवेदयोचुर्नराधिपम्॥ ततः खाचरणो विप्रः संमतोऽर्थविशारदः। साम्बाख्यो बहुवूचो राजन्वकुं समुपचक्रमे॥ अनुमान्य महाराजं तत्सदः संप्रसाद्य च। विप्रः प्रगल्भो मेघावी स राजानसुवाच ह ॥ राजन्वाक्यं जनस्यास्य मिय सर्वे समर्पितम वक्ष्यामि तदहं वीर तज्जुबस्व नराधिप यथा वदास राजेन्द्र सर्वमेतत्तथा विभो। नात्र मिथ्या वचः किश्चित्सहत्वं नः परस्परम्

न जात्वस्य च वंशस्य
राज्ञां कश्चित्कदाचन ।
राजाऽऽसीद्यः प्रजापालः
प्रजानामित्रयोऽभवत् ॥ १५
पितृवद्भातृवचैव भवन्तः पालयन्ति नः।
न च दुर्योधनः किञ्चिदयुक्तं कृतवान्नृपः॥१६

वथा ब्रवीति धर्मात्मा सुनिः सत्यवतीसुतः। तथा कुरु महाराज स हि नः परमो गुरुः १७ त्यका वयं तु भवता दुःखशोकपरायणाः। भविष्यामश्चिरं राजन् भवहुणशतैर्युताः॥ १८ यथा शान्तनुना गुप्ता राज्ञा चित्रांगदेन च। भीष्मवीयोंपगृहेन पित्रा तव च पार्थिव १९ भवदुद्वीक्षणाचैव पापुडुना पृथिवीक्षिता । तथा दुर्योधनेनापि राज्ञा सुपरिपालिताः २० न खल्पमपि पुत्रस्ते ब्युलीकं कृतवातृप। पितरीव सुविश्वस्तास्तस्मिन्नपि नराधिपे ॥ वयमासम यथा सम्यक् भवतो , विदितं तथा तथा वर्षसहस्राणि कुन्तीपुत्रेण धीमता २२ पाल्यमाना धृतिमता सुखं विन्दामहे नृप। राजपीणां पुराणानां भवतां पुण्यकर्मणाम्॥ कुरुसंवरणादीनां भरतस्य च धीमतः। वृत्तं समनुयात्येष धर्मातमा भूरिद्क्षिणः॥ २४ नात्र वाच्यं महाराज सुस्क्ष्ममि विद्यते। उषिताः सम सुखं नित्यं भवता परिपालिताः सुस्मं च व्यलीकं ते सपुत्रस्य न विद्यते। यत्तु ज्ञातिविमर्देऽस्मिन्नात्थ दुर्योधनं प्रति२६ भवन्तमनुनेष्यामि तत्रापि कुरुनंदन । ब्राह्मण उवाच।

न तहुर्योधनकृतं न च तद्भवता कृतम्॥२७
न कर्णसौबलाभ्यां च कुरवा यत् क्षयं गताः
दैवं तत्तु विजानीमां यत्त शक्यं प्रवाधितुम्॥
दैवं पुरुषकारेण न शक्यमपि वाधितुम्॥
स्वाहिण्यां महाराज दशाष्टी च समागताः
अष्टादशाहेन हताः कुरुभियांधपुङ्गवैः।
भीष्मद्रोणकृपाद्येश्च कर्णन च महात्मना ३०
युप्रधानेन वीरेण घृष्ट्युम्नेन चैव ह+।
चतुर्भिः पाण्डुपुत्रेश्च भीमार्जुनयमैस्तथा॥३१
न च क्षयोऽयं नृपते ऋते दैवबलादभूत्।
अवश्यमेव संग्रामे क्षंत्रियेण विशेषतः॥३२
कर्तव्यं निधनं काले मर्तव्यं क्षत्रवन्धुना।
तैरियं पुरुषव्याद्यविद्या बायुबलान्वितः॥३३
पृथिवी निहता सर्वा सहया सरथित्या।
न स राज्ञां वधे सुनुः कारणे ते महात्मनाम्

न भवान च ते भत्या न कणों न च सीवलः यद्विशस्ताः क्रम्श्रेष्ठ राजानश्च सहस्रशः॥ ३५ सर्व दैवकृतं विद्धि कोऽत्र कि वकुमहिति। गुरुमतो भवानस्य कृत्सस्य जगतः प्रभुः ३६ धर्मात्मानमतस्तुभ्यमनुजानीमहे सुतम्। लभतां वीरलोकं स ससहायो नराधिपः ॥ द्विजाउयैः समनुज्ञातिस्त्रिदिवे मोदतां सुखम्। प्राप्स्यते च भवान्पुण्यं धर्मे च परमां श्चिति वेद्धमें च कृत्स्नेन सम्दक् त्वं भव सुवतः। दृष्टिप्रदानमपि ते पाण्डवान्प्राति नो वृथा ३९ समर्थास्त्रिदिवस्यापि पालने कि पुनः क्षितेः अनुवर्स्यन्ति वा धीमन्समेषु विषमेषु च ४० प्रजाः क्रक्लिक्षेष्ठ पाण्डवान् शीलभूषणान्। ब्रह्मदेयाब्रहारांश्च पारिवर्हाश्च पार्थिवः॥ ४१ पूर्वराजाभिपंत्रांश्च पालयत्येव पाण्डवः। दीर्घदर्शी मृदुर्दान्तः सदा वैश्रवणो यथा ४२ अक्षुद्रसचिवश्रायं कुन्तीपुत्रो महामनाः। अथ मित्रे द्यावांश्च शुचिश्च भरतर्षभः॥ ४३ ऋजु पर्यति मेधावी पुत्रवत्पालितः सदा। विप्रियं च जनस्यास्य संसर्गाद्धर्मजस्य वै ॥ न करिष्यन्ति राजर्षे तथा भीमार्जुनादयः। मंदा मृदुषु कौरव्य तीक्ष्णेष्वाशीविषोपमाः॥ वीर्यवन्तो महात्मानः

पौराणां च हिते रताः।

न कुन्ती न च पाञ्चाली

न चोलूपी न सात्वती॥ ४६

अस्मिन जने करिष्यन्ति

प्रतिकूलानि कहिंचित।

भवत्कृतमिमं स्नेहं

युधिष्ठिराविवार्धितम्॥ ४७

युधिष्ठिराविवाधितम्॥ ४७ न पृष्ठतः करिष्यन्ति पौरा जानपदा जनाः । अधर्मिष्ठानपि सतः कुन्तीपुत्रा महारथाः॥४८ मानवान्पालयिष्यन्ति भूत्वा धर्मपरायणाः । स राजन्मानसं दुःखमपनीय युधिष्ठिरात् ४९ कुरु कार्याणि धर्म्याणि नमस्ते पुरुषर्धभ ।

वैशन्पायन उवाच।

तस्य तद्वचनं धर्म्यमनुमान्य गुणोत्तरम् ॥ साधु साध्विति सर्वःन्स जनः प्रतिगृहीतवान् धृतराष्ट्रश्च तद्वाक्यमभिपूज्य पुनः पुनः ॥ ५१ विसर्जयामास तदा प्रकृतीस्तु शनैः शनैः । स तैः संपूजितो राजा शिवेनावेक्षितस्तथा प्राञ्जितः पूज्यामास तं जनं भरतूर्षम् । ततो विवेश भवनं गान्धार्या सहितो निजम् द्युष्टायां चैव शर्वर्यो यचकार निवोध तत्५३

इति श्रीमहाभारते वाश्रमवासिके पर्वाणे वाश्रमवासपर्वणि प्रकृतिसान्त्वने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

38

वैशम्पायन उवाच ।
ततो रजन्यां द्युष्टायां घृतराष्ट्रोम्बिकासुतः
विदुरं प्रेषयामास युधिष्ठिरनिवेशनम् ॥ १
स गत्वा राजवचनादुवाचाच्युतमीश्वरम् ।
युधिष्ठिरं महातेजाः सर्वेबुद्धिमतां वरः ॥ २
धृतराष्ट्रो महाराजो वनवासाय दीक्षितः ।
गमिष्यति वनं राजन्नागतां कार्तिकीमिमाम्

स त्वां क्रस्कुलश्रेष्ठ किश्चिदर्शमभीष्सित । श्राद्धमिच्छति दातुं स गाङ्गेयस्य महात्मनः ४ द्रोणस्य सोमदत्तस्य बाह्यीकस्य च धीमतः। पुत्राणां चैव सर्वेषां ये चान्ये सुदृदो हताः ५ यदि चाप्यनुजानीषे सैन्धवापसदस्य च। पतच्छुत्वा तु वचनं विदुरस्य युधिष्ठिरः॥६

हृष्टिप्रदानमपि अस्मद्वेक्षार्थं पांडवेष्वस्माकुं समर्पणम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहामारते आश्रमवासिके पर्वाणे नैल-कण्ठीये भारतभावदीपे दशमोऽध्यायः॥ १०॥

28

तत इति ॥ १ ॥ किंचिदर्थे किंचित्कार्ये कर्तुं त्वाम-भीप्सति द्रष्टुमिति शेषः । तदेवाह—श्राद्धमिति ॥ ४ ॥ हृष्टः संपूजयामास गुडाकेशश्च पाण्डवः।
न च भीमो दृढकोधस्तद्वचो जगृहे तद्गः॥ ७
विदुरस्य महातेजा दुर्योधनकृतं स्मरन्।
अभिप्रायं विदित्वा तु भीमसेनस्य फाल्गुनः
किरीटी किश्चिदानम्य तमुवाच नर्षभम्।
भीम राजा पिता वृद्धो वनवासाय दाक्षितः
दातुमिच्छाति सर्वेषां सुहृदामौध्वदेहिकम्।
भवता निर्जितं वित्तं दातुभिच्छाति कौरवः
भीष्मादीनां महाबाहां वृत्राष्ट्रः प्रयाचते॥
दिष्ट्या त्वच् महाबाहां धृतराष्ट्रः प्रयाचते॥

याचितो यः पुराऽस्माभिः
पश्य कालस्य पर्ययम् ।
योऽसौ पृथिव्याः कृत्स्नाया
भर्ता भृत्वा नराधिपः ॥ १२
परैविंनिहतामात्यो वनं गन्तुमभीप्साते ।
मा तेऽन्यत्पुरुषव्यात्र वानाङ्गवतु दर्शनम् १३
अयशस्यमतोऽन्यत्स्याद्धभैश्च महाभुज ।
राजानमुपशिक्षस्य ज्येष्ठं भातरमीश्वरम् १४
अर्हस्त्वमपि दातुं वै नादातुं भरतर्षभ ।
पवं बुवाणं, वीभत्सुं धर्मराजोऽ५्यपूजयत् १५
भीमसेनस्तु सक्रोधः प्रोवाचेदं वचस्तदा ।
वयं भीष्मस्य दास्यामः प्रेतकार्यं तु फाल्गुन

सोमदत्तस्य नृपतेर्भूरिश्रवस एव च ।
बाहीकस्य च राजर्षेद्रीणस्य च महातमनः॥
अन्येषां चैव सर्वेषां कुन्ती कणीय दास्यति।
श्राद्धानि पुरुष्टयात्र मा प्रादात्कीरवो नृपः
इति मे वर्तते बुद्धिमा नो निन्दन्तु राजवः।
कष्टात्कष्टतरं यान्तु सर्वे दुर्योधनादयः॥ १९.०
यैरियं पृथिवी कृत्सा घातिता कुलपांसनैः
कुतस्त्वमासि विस्मृत्य वैरं द्वाद्यवार्षिकम्
अङ्गातवासं गहनं द्रीपदीशोकवर्धनम्।
क तदा धृतराष्ट्रस्य स्रेहोऽस्मद्रोचरो गतः २१
कृष्णाजिनोपसंवीतो हतामरणभूषणः।
सार्धे पाश्चालपुत्र्या त्वं राजानमुप्रजिमवान्

क तदा द्रोणभीष्मौ तौ
सोमदत्तोऽपि वाऽभवत ।
यत्र त्रयोद्शसमा
वने वन्येन जीवथ ॥ २३
न तदा त्वां पिता ज्येष्ठः पितृत्वेनामिवीक्षतेः
कि ते तद्विस्मृतं पार्थ यदेष कुळपांसनः ॥२४
दुर्बुद्धिर्विदुरं प्राह चूते कि जितमित्युतं।
तमेवंवादिनं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः।
उवाच वचनं धीमान् जोषमास्वेति भत्स्यन्

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाण आश्रमवासपर्वाण पकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

83

अर्जुन उवाच।
भीम ज्येष्ठो गुरुमें त्वं नातोऽन्यद्रकुमुत्सहे
भृतराष्ट्रस्तु राजिषः सर्वथा मानमहोति॥ १
न स्मरन्त्यपराद्धानि स्मरन्ति सुकृतान्यि।
असंभिन्नार्थमर्थादाः साधवः पुरुषोत्तमाः॥२
इति तस्य वचः श्रुत्वा फाल्गुनस्य महातमनः
विदुरं प्राह धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
इदं मद्भचनात्क्षत्तः कौरवं ब्रहि पार्थिवम्।
यावदिच्छति पुत्राणां श्राद्धं तावददाम्यहम्

भी भादीनां च सर्वेषां सुदृदामुपकारिणाम्।

सम कोशादिति विभो मा भूद्गीमः सुदुर्मनाः

वैशम्पायन उवाच।

इत्युक्तवा धर्मराजस्तमर्जुनं प्रत्यपूजयत्। भीमसेनः कटाक्षेण वीक्षां चक्रे धनञ्जयम् ६ ततः स विदुरं धीमान्वाक्यमाह युधिष्ठिरः भीमसेने न कोपं स नृपतिः कर्तुमहिति॥ ७ परिक्षिष्टो हि भीमोऽपि हिमवृष्ट्यातपादिभिः दुःखैर्बहुविधृधींमानरण्ये विदितं तव ॥ ८

कुतो हेतोवैरं विस्मृत्य असि जीवसि ॥ २० ॥ इति श्रीमहा भारते आश्रमवासिके र्पवणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे एका-दशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

\$3

भीमेति॥१॥

वर्के तु मद्वचनाद्मूहि राजानं भरतर्षभ । यद्यदिच्छि यावच गृह्यतां मद्गृह्यदिति ९ यन्मात्सर्यमयं भीमः करोति भृशदुर्श्वतः । न तन्मनासि कर्तव्यमिति वाच्यः स पार्थिवः यन्ममास्ति धनं किञ्चिद्वर्जनस्य च वेदमनि ।

तस्य स्वामी महाराज इति वाच्यः स पार्थिवः ददातु-राजा विषेभ्यो यथेष्टं क्रियतां व्ययः। पुत्राणां-सुहृदां चैव गच्छत्वानुण्यमद्य सः १२ इदं चापि शरिरं मे तवायत्तं जनाधिप। धनानि चेति विद्धित्वं न मे तत्रास्ति संशयः

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाणि आश्रमवासपर्वणि युधिष्ठिरानुमोदने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

83

वैशम्पायन उवाच। प्रवमुक्तस्तु राज्ञां स विदुरों बुद्धिसत्तमः। भ्रतराष्ट्रसपेत्यैवं वाक्यमाह महार्थवत्॥ बक्तो युधिष्ठिरो राजा भवद्वचनमादितः। स च संश्रुत्य वाक्यं ते प्रशशंस महाद्यतिः २ बीभंत्सुश्च महातेजा निवेदयति ते गृहान्। वसु तस्य गृहे यच प्राणानिप च केवलान् ३ धर्मराजश्च पुत्रस्ते राज्यं प्राणान् धनानि च अनुजानाति राजर्षे यचान्यद्पि किंचन॥ ४ भीमश्च सर्वेदुःखानि संस्मृत्य बहुलान्युत। कृच्छादिव महाबाहुरनुजज्ञे विनिःध्वसन् ५ स राजन् धर्मशीलेन राज्ञा बीमत्सुना तथा। अनुनीतो महाबादुः सौहदे स्थापितोऽपि च न च मन्युस्त्वया कार्य इति त्वां प्राह धर्मराइ संस्मृत्य भीमस्तद्वैरं यदन्यायवदाचरत्॥ ७ ग्पवंपायो हि धर्मोऽयं क्षत्रियाणां नराधिप।

युद्धे क्षत्रिययमें च निरतोऽयं वृकोद्दः ॥ ८ वृकोद्दरः ते चाहमर्जुनश्च पुनः पुनः । प्रसीद् याचे नृपते भवान्प्रभुरिहास्ति यत ९ तह्दातु भवान्वित्तं यावदिच्छासि पार्थिव । त्वमीश्वरोऽस्य राज्यस्य प्राणानामपि भारत व्रह्मदेयात्रहारांश्च पुत्राणामीर्थ्वदेहिकम् । इतो रत्नानि गाश्चेव दासीदासमजाविकम् आनयित्वा कुरुश्रेष्ठो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छतु । दीनान्धकृपणेभ्यश्च तत्र तत्र नृपाञ्चया ॥ १२ बहुत्ररसपानाद्याः सभा विदुर कारय । गवां निपानान्यन्यच विविधं पुण्यकं कुरु ॥ इति मामव्रवीद्राजा पार्थश्चेव धनञ्जयः । यदत्रानन्तरं कार्यं तद्भवान्वकुमहिति ॥ १४ इत्युक्ते विदुरेणाथ धृतराष्ट्रोऽभिनन्य तान् । मनश्चके महादाने कार्तिक्यां जनमेजय ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वाणे विदुरवाक्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाण नैलक्तण्ट्रीये भारत-भगवदीपे द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

१३

प्विमिति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाण नैलकण्डीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

वैशम्पायन उवाच।
विदुरेणैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिपः।
प्रीतिमानभवदाजन् राज्ञो जिष्णोश्च कर्मणि
ततोऽभिक्षपान् भीष्माय ब्राह्मणानृषिसत्तमान्
पुत्रार्थे सुदृदश्चैव स समीक्ष्य सहस्रशः॥ २

ततोऽभिक्तपान् भीष्माय ब्राह्मणानृषिसत्तमान् पुत्रार्थे सृहद्ध्वेव स समिक्ष्य सहस्रद्यः॥ २ कारियत्वान्नपानानि यानान्याच्छादनानि च सुवर्णमणिरत्नानि दासीदासमजाविकस् ३

> कम्बलानि च रत्नानि ग्रामान् क्षेत्रं तथा धनम्। सालङ्कारान् गजानश्वान् कन्याश्चेव वरस्त्रियः॥

उद्दिश्योद्दिय सर्वेभ्यो द्दी स नृपसत्तमः। द्रोणं संकीत्यं भीष्मं च सोमदत्तं च बाह्निकम् दुर्योधनं च राजानं पुत्रांश्चैव पृथक् पृथक्। जयद्रथपुरोगांश्च हृहद्श्चापि सर्वद्यः॥ •६ स् श्राद्धयक्षो वपृते बहुद्यो धनद्क्षिणः। अनेकधनरत्नीयो युधिष्ठिरमते तदा॥ ७ अनिद्यं यत्र पुरुषा गणका लेखकौस्तदा। युधिष्ठिरस्य वचनादपुच्छन्त स्म तं नृपम् ८ आज्ञापय किमेतेभ्यः प्रदायं दीयतामिति। तद्पस्थितमेवात्र वचनान्ते द्दुस्तदा॥ शतदेये दश्शातं सहस्रे चायुतं तथा। दीयते वचनादाज्ञः कुनैतीपुत्रस्य धीमतः १० एवं स वसुधाराभिर्वर्षमाणी नृपाम्बुदः। तर्थयामास विप्रांस्तान्वर्षेन् सस्यमिवास्बुदः ततोऽनन्तरमेवात्र सवैवणीन्महामते। अनुपानरसौघेण प्रावयामास पार्थिवः॥ १२ स वस्रधनरलीयो मृदं इतिनदो महान्। गवाश्वमकरावर्ती नानारसमहाकरः॥ त्रामात्रहारद्वीपाढ्यो मणिहेमजलार्णवः। जगत्संष्ठावयामास घृतराष्ट्रोडुपोद्धतः॥ १४ एवं स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा। गान्धार्याश्च महाराज प्रद्वाचौध्वदे हिकम्॥ परिश्रान्तो यदासीत्स दददानान्यनेकशः। निवर्तयामास तदा दानयज्ञं नराधिपः॥ १६ एवं स राजा कीरव्य चक्रे दानमहाक्रतुम्। नटनतेकलास्याख्यं बह्वन्नरसदक्षिणम् ॥ १७ दशाहमेवं दानानि दत्वा राजास्विकासुतः । वभूव पुत्रपौत्राणामनृणौ भरतर्षभ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपूर्वणि दानयज्ञे चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥

34

वैशम्पायन उवाच।

ततः प्रभाते राजा स धृतराष्ट्रोऽम्बिकास्ततः। श्रेष्ट्राह्मय पाण्डवान्वीरान् वनवासे कृतक्षणः १ गान्धारीसहितो धीमानभ्यनन्दद्यथाविधि। कार्तिक्यां कारायित्वेष्टि ब्राह्मणैवेंद्पारगैः २ अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य वर्ष्कलाजिनसंवृतः। वधूजनवृतो राजा निर्ययौ भवनात्ततः॥ ३

•ततः स्त्रियः कौरवपाण्डवानां याश्चापराः कौरवराजवंदयाः । तासां नादः प्रादुरासीत्तदानीं वैवित्रवीयें नृपतौ प्रयाते ॥ ततो लाजैः सुमनोभिश्च राजा विचित्राभिस्तदृहं पूजायित्वा । संपूज्यार्थेर्भृत्यवंगे च सर्वं ततः समुत्सुज्य यथौ नरेन्द्रः ॥

88

विदुरेणेति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासि-के पर्वणि नैलकण्डीये भारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः॥१४॥ 24

तद्नेन प्रबन्धेन प्रव्रजिष्यतां कुँदुम्बानुमतिः पितृ-तर्पणं चावश्यकम्। तदन्यतराकरणे प्रव्रज्याफलानिष्पत्तिरिति च प्रदर्श्य वृतराष्ट्रप्रव्रज्यां वर्णयति—ततः प्रभाते इत्या-दिना ॥१॥ इष्टिं उदवसनीयाख्याम् ॥ २ ॥

ततो राजा प्राञ्जिखिंपमानो युधिष्ठिरः सस्तरं बाष्पकर्णठः। विसुच्योचैर्महानादं हि साधो क यास्यसीत्यपतत्तात सूमी॥ तथाऽर्जुनस्तीबदुःखाभितप्तोः मुहुर्मुहुर्निःभ्वसन् भारताद्रयः। युधिष्ठिरं मैवाामित्येवमुक्तवा निगृह्याथो दीनवत्सीदमानः ॥ वृकोदरः फ़ाल्गुनश्चैव वीरौ माद्रीपुत्रौ विृहुरः सञ्जयश्च । वैश्यापुत्रः सहितो गौतमेन धौम्यो विप्राश्चान्वयुर्वाष्पकण्ठाः ८ कुन्ती गान्धारी बद्धनेत्रां वजन्तीं स्कन्धासक्तं हस्तमथोद्वहन्ती। राजा गान्धार्याः स्कन्धदेशेऽवसज्य पाणि ययौ धृतराष्ट्रः प्रतीतः॥

तथा कृष्णा द्रौपदी सात्वती च बालापत्या चोत्तरा कौरवी च। चित्राङ्गदायाश्च काश्चित्स्त्रयोऽन्याः सार्ध राज्ञा प्रस्थितास्ता वधाभेः १० तासां नादो रुद्तीनां तदासी-द्राजन् दुःखात्कुररीणामिवोचैः। ततो निष्पेतुर्बाह्मणक्षत्रियाणां विद्शुद्राणां चैव भायाः समंतात् ॥ तन्निर्याणे दुःखितः पौरवर्गी गजाह्यये चैव वभूव राजन्। यथापूर्व गच्छतां पाण्डवानां द्यूते राजन्कौरवाणां सभायाः ॥ १२ या नापश्यंश्रन्द्रमसं न सूर्ये रामाः कदाचिद्पि तस्मिन्नरेन्द्रे। महाव्रनं गच्छति कौरवेन्द्रे शोकेनार्ता राजमार्ग प्रपेदुः॥ 83

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि 'आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रनिर्याणे पञ्चद्द्योऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशम्पायन उवाच।
ततः प्रासादहम्येषु वसुघायां च पार्थिव।
नारीणां च नराणांच निःस्वनः सुमहानभृत् १
स राजा राजमार्गेण नृनारीसंकुलेन च।
कथिश्विर्घयौ धीमान् वेपमानः कृतार्ज्ञिः
स वर्द्धमानद्वारेण निर्घयौ गजसाह्वयात्।
विसर्जयामास च तं जनीघं स मुहुर्मुहुः॥ ३
वनं गन्तुं च विदुरो राज्ञा सह कृतक्षणः।
सञ्जयश्च महामात्रः स्तो गावन्गणिस्तथा॥ ४
कृपं निवर्तयामास युयुत्सं च महारथम्।
धृतराष्ट्रो महीपालः परिदाष्य युधिष्ठिरे॥ ५
निवृत्ते पौरवर्गे च राजा सान्तःपुरस्तदा।
धृतराष्ट्राम्यनुज्ञातो निवर्तितुमियेष ह॥ ८

सोऽब्रवीन्मातरं कुन्तीं वनं तमनुजग्मुषीम् ।
अहं राजानमन्विष्ये भवती विनिवर्तताम् ७
वधूपरिचृता राश्चि नगरं गन्तुमहिसि ।
राजा यात्वेष धर्मात्मा तापस्ये क्रुतनिश्चयः
इत्युक्ता धर्मराजेन बाष्पव्याकुळळोचना ।
जगामैव तदा कुन्ती गान्धारीं परिगृह्य ह ९
कुन्त्युवाच ।

सहदेवे महाराज माऽप्रसादं कृथाः कचित् एष माम्जुरको हि राजंस्त्वां चैव सर्वदा १० कर्ण स्मरेथाः सततं संग्रामेष्वपळायिनम् । अवकीर्णो हि समरे वीरो दुष्प्रक्षया तदा ११ आयसं हृद्यं नूनं मन्दाया मम पुत्रक । यत्सूर्यजमपश्यन्त्याः शतधा न विदीर्यते १२

कुन्ती गान्धारीं अनयदिति शेषः । किंभूका अर्थाद्रान्धार्या हस्तं स्कन्धाय सक्तं उद्रहन्ती ॥ ९ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीये पश्चदशोऽ-

ध्यायः॥ १५॥

१६

तत इति ॥ १ ॥ माप्रसादं अप्रसादिमिति च्छेदः १०

प्वं गते तु कि शक्यं मया कर्तुमरिन्दम्।

सम दोषोऽयमत्यर्थं ख्यापितो यन्न सूर्यं कः १३
तिन्निमित्तं महाबाहो दानं द्यास्त्वसृत्तमम्।
सदैव भ्रातृभिः सार्धं सूर्यं जस्यारिमर्द् न १४
द्रौपद्याश्च प्रिये नित्यं स्थातस्यमरिकर्शन।
भीमसेनोऽर्जुनश्चेव नकुळश्च कुरुद्धह् ॥ १५
समाध्यास्त्वया राजंस्त्वय्यद्य कुळधूर्यता।
श्वश्चश्चर्याः पादान् शुश्रूषन्ती वने त्वहम्
गान्धारीसहिता वत्स्ये तापसी मळपङ्किनी
वैशम्पायन उवाच।

पवमुक्तः स धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो वशी विषादमगमद्भीमान्न च किञ्चिद्वाच ह १७ मुहूर्तिमिव तु ध्यात्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः। उवाच मात्रं दीनश्चिन्ताशोकपर्ययणः १८

किमिदं ते व्यवसितं भैवं त्वं वकुमईसि।
न त्वामभ्यज्ञानामि प्रसादं कर्तुमईसि १९
पुरोचतान्पुरा ह्यस्मानुत्साह्य प्रियदर्शने।
विदुलाया वचोभिस्त्वं नास्मान्संत्यकुमईसि
निहत्य पृथिवीपालान् राज्यं प्राम्निदं मया
तव प्रज्ञामुपश्चत्य वासुदेवान्नरर्थभात्॥ २१

क सा बुद्धिरियं चाद्य भवत्या यच्छुतं मया। क्षत्रधर्मे स्थिति चोक्त्वा तस्याश्चयवितुमिच्छसि॥ अस्मानुत्स्रुय राज्यं च सुषा हीमा यशस्तिनि । कथं वन्स्यसि दुर्गेषु वनेष्वच प्रसीद मे ॥

इति बाष्पकळा वाचः कुन्ती पुत्रस्य श्रुण्वती सा जगामाश्रुपूर्णाक्षी सीमस्ताभिद्मववीत्॥ यदा राज्यमिदं कुन्ति, भोक्तव्यं पुत्रानिर्जितम् प्राप्तध्या राजधर्माश्च तदेयं ते कुतो मतिः २५ कि अयं कारिताः पूर्व भ्वत्या पृथिवीक्षयम्। कस्य हेतोः परित्यज्य वनं गन्तुमभिष्सिसि वनाचापि किमानीता भवत्या बालका वयम् दुःखद्योकसमाविष्टौ माद्रीपुत्राविमौ तथा॥ प्रसीद मातर्मा गास्तवं वनमद्य यशस्त्रिनि। श्चियं यौधिष्ठिरीं मातर्भुक्ष्व तावद्वलार्जिताम् इति सा निश्चितैवाशु वनवासाय भाविनी। लालप्यतां बहुविधं पुत्राणां नाकरोद्धचः २९ द्रौपदी चान्वयाच्छश्रूं विषण्णवद्ना तद्।। वनवासाय गच्छन्तीं सदती भद्रया सह ३० सा पुत्रान् रुद्तः सर्वान् मुहुर्मुहुरवेक्षती । जगामैव महाप्राज्ञा वनुष्य कृतनिश्चया ॥ ३१

> अन्वयुः पाण्डवास्तां तु सभृत्यान्तःपुरास्तथा। ततः प्रमृज्य साऽश्र्णि पुत्रान्वचनमञ्जवीत्॥

32

द्धिति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि कुन्तीवनप्रस्थाने
चोडशोऽध्यायः॥ १६॥

२२

·:-校母::

80

कुन्त्युवाच । ध्वमेतन्महाबाहो यथा वद्सि पाण्डव । कृतमुद्धर्षणं पूर्वे मया वः सीद्तां नृपाः ॥ १ द्यूतापहृतराज्यानां पतितानां सुखाद्पि ।

ज्ञातिभिः परिभूतानां कृतमुद्धर्षणं मया॥२ कथं पाण्डोनं नश्येत सन्तिः पुरुषर्षभाः। यशश्च वो न नश्येत इति चोद्धर्षणं कृतम् ३

श्वश्रृश्वश्चरयोः ज्येष्ठत्वात् धृतराष्ट्रः पाण्डोः पितृसमस्तेन कुन्त्याः स श्वश्चर इति ॥ १६ ॥ पुरोद्यतान् पुराद्वहिगन्तु-मुद्यतान् विदुलाया वचोभिः उत्साह्य उत्साह्युक्तान् कृत्वा ॥ २० ॥ भद्रया सुमद्रया ॥ ३० ॥ इति श्रीमहामारते आश्रमवा॰ नैलकप्ठीये भारतभावदीपे षोडशोऽध्यायः १६॥ १७

पवमेतादिति, कुन्त्यास्त्विति,ततो भागीरथी तीर इति चत्रयः स्पष्टार्था अध्यायाः ॥ १ ॥ युयमिन्द्रसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रवाः। मा परेषां मुखप्रेक्षाः खेत्येवं तत्कृतं मया ॥४ कथं धर्मभृतां श्रेष्टो राजा त्वं 'वासवोपमः। पुनर्वने न दुःखी स्या इति चोद्धर्णं कृतम् ५ नीगायुतसमप्राणः ख्यातविक्रमपौह्नषः। नायं भीमोऽत्ययं गच्छोदिति चोद्धर्षणं कृतम् भीमसेनाद्वरजस्तथाऽयं वासवोपमः। विजयो नावसीदेत इति चोंद्वर्षणं कृतम्॥७ नकुलः सहदेवश्च तथेमी गुरुवर्तिनी। • श्चधा कथं न सीदेतां मिति चोद्धर्षणं कृतम् ८ इयं च बृहती स्यामा तथाऽत्यायतलोचना । वृथा सभातले क्लिष्टा माभृदिति च तत्कृतम् प्रेक्षतामेव को भीम वेपन्तीं कदलीमिव। स्त्रीधर्मिणीमरिष्टाङ्गीं तथा चूतपराजिताम् ॥ दुःशासनो यदा मौख्याद्दासीवत्पर्यकर्षत। तदैव विदितं महां पराभृतिमदं कुलम्॥ ११ निषण्णाः कुरवश्चैव तदा मे श्वशुराद्यः। सा दैवं नाथमिच्छन्ती व्यलपत्कुररी यथा

केशपृक्षे परामृष्टा पापेन हतनुद्धिना । यदा दुःशासनेनेषा तदा मुह्यास्यहं नृपाः १३ युष्मत्तेजोविवृद्ध्यर्थं मया ह्युद्धर्षणं कृतम्। तदानीं विदुलावाक्यैरितिं तद्वित्त पुत्रकाः॥ कथं न राजवंशोऽयं नइयेत्प्राप्य सुतान्मम 🗗 पाण्डोरिति मया पुत्रास्तस्मादुद्धर्षणं कृतम् ॥ न तस्य पुत्राः पौत्रा वा क्षतवंशस्य पार्थिव 🖪 लभन्ते सुकृताँ लोकान् यस्माइंदाः प्रणस्यति भक्तं राज्यफलं पुत्रा भर्तुर्मे विपुलं पुरा। महादानानि दत्तानि पीतः सोमो यथाविधिः नाहमात्मफलार्थं वै वासुदेवमचुचुदम्। विद्वलायाः प्रलापैस्तैः पालनार्धे च तत्कृतम् नाहं राज्यफलं पुत्राः कामये पुत्रनिर्जितम् 🛭 पतिलोकानहं पुण्यान्कामये तपसा विमो १९ श्वश्रूश्वग्रुरयोः कृत्वा ग्रुश्रूषां वनवासिनोः 🕨 तपसा शोषयिष्यामि युधिष्ठिर कलेवरम्२० निवर्तस कुरुश्रेष्ठ भीमसेनादिभिः सह। धर्में ते धीयतां बुद्धिर्मनस्तु महदस्तु च॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि कुन्तीवाक्ये सप्तद्शोऽध्यायः ॥ १७ ॥

36

वैशम्पायन उवाच ।
कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा
पाण्डवा राजसत्तम ।
ब्रीडिताः संन्यवर्तन्त
पाञ्चाख्या सहिताऽनघाः ॥
ततः शब्दो महानेच सर्वेषामभवत्तदा ।
अन्तःपुराणां रुदतां दङ्गा कुन्तीं तथागताम्

ततः शब्दो महानेव सर्वेषामभवत्तदा।
अन्तःपुराणां रुदतां दट्टा कुन्तीं तथागताम् २
प्रदक्षिणमथावृत्य राजानं पाण्डवास्तदा।
अभिवाद्य न्यवर्तन्त पृथां तामनिवर्त्यं वै ३
ततोऽब्रजीन्महातेजा धृतराष्ट्रोऽस्विकासुतः।
गान्धारीं विदुरं चैव समाभाष्यावगृद्य च ४

युधिष्ठिरस्य जननी देवी साधु निवर्त्यताम् । यथा युधिष्ठिरः प्राह तत्सर्वे सत्यमेव हि॥ ५ पुत्रेश्वर्ये महदिदमपास्य च महाफलम् । का नु गच्छेद्वनं दुर्गे पुत्रानुत्सुष्य मृढवत ६ राज्यस्थया तपस्तप्तुं कर्नुं दानवतं महत् । अनया शक्यमेवाद्य श्रूयतां च वचो मम ७ गान्धारि परितुष्टोऽस्मि वध्वाः शुश्रूषणेन वै तस्मात्त्वमेनां धर्मक्षे समनुक्षातुमहोसे ॥ ८ इत्युक्ता सौबलेयी तु राक्षा कुन्तीमुवाच ह । तत्सर्वे राजवचनं स्वं च वाक्यं विशेषवत ६

इति श्रीमहासारते आश्रमवासिके पर्वाणि नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

कुन्त्या दाति॥१॥

न च सा वनवासाय देवी कुतमति तदा। श्राक्षोत्युपावर्तियतुं कुन्तीं धर्मपरां सतीम १० तस्यास्तां तु स्थिति ज्ञात्वा व्यवसायं क्रुक्सियः। निवृत्तांश क्रश्रेष्ठान् 33 दङ्घा प्रक्र दुस्तदा ॥

उपार्नेषु पार्थेषु सर्वास्वेव वध्षु च। वयौ राजा महाप्राक्षो धृतराष्ट्रो वनं तदा १२ पाण्डवाश्चातिदीनास्ते दुःखशोकपरायणाः। थानैः स्त्रीसहिताः सर्वे पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ तद्हृष्ट्रमनानन्दं गतोत्सवमिवाभवत्। नगरं हास्तिनपुरं सस्तीवृद्धकुमारकम्॥ १४

सर्वे चासन्निरुत्साहाः वाण्डवा जातमन्यवः। कुन्त्या हीनाः सुदुःखार्ता

वत्सा इव विभाकृताः॥ ध्वतराष्ट्रस्तु तेनाहा गत्वा सुमहदन्तरम्। ततो भागीरथीतीरे निवासमकरोत्प्रमुः १६ आदुष्कता यथान्यायमग्रयो वेदपारगैः। इयराजन्त्र द्विजश्रेष्ठैस्तत्र तत्र तृपोवने ॥ १७ शोचतां शोचमानानां +पौरजानपदैर्जनैः २५

प्रादुष्कृताग्निरभवत स च वृद्धो नराधिपः। स राजाऽसीन् पर्युपास्य हुत्वा च विधिवत्तदा॥

सन्ध्यागतं सहस्रांशुपुपातिष्ठत भारत। विदुरः संअयश्चेव राज्ञः शय्यां कुशैस्ततः १९ चकतुः कुंक्वीरस्य गान्धार्याश्चाविदूरतः। गान्धार्याः सन्निकषे तु निषसाद कुरो सुखम् युधिष्ठिरस्य जननी कुन्ती साधुवते स्थिता। तेषां संश्रवणे चापि निषेदुर्विदुराद्यः॥ २१ याजकाश्च यथोदेशं दिजा ये चानुयायिनः। प्राधीतद्वित्रमुख्या सा संप्रज्वितपावका ॥ वभव तेषां रजनी ब्राह्मीव प्रीतिवर्धिनी। ततो राज्यां व्यतीतायां कृतपूर्वाह्विकिकियाः

हत्वाऽश्नि विधिवत्सर्वे १ प्रययुस्ते यथाक्रमम्। उदङ्मुखा निरीक्षन्त उपवासपरायणाः॥

स तेषामितदुःखोऽभृन्निवासः प्रथमेऽहानि ।

इति श्रीमहासारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः॥१८॥

वैशस्पायन उवाच। ततो भागीरथीतीरे मध्ये पुण्यजनोचिते। निवासमकरोद्राजा विदुग्स्य मते स्थितः तंत्रेनं पर्युपातिष्टन् ब्राह्मणा वनवासिनः। अत्रविद्श्द्रसंघाश्च बहवो भरतर्षभ ॥ स तैः परिवृतो राजा कथाभिः परिनन्द तान्। अनुजन्ने सिशष्यान्वे विधिवत्प्रतिपूज्य च ॥ 3

सायाहे स महीपाल-स्ततो गङ्गामुपेत्य च । चकार विधिवच्छौचं गानधारी च यशस्वनी॥

ते चैवान्ये पृथक् सर्वे तीर्थेष्वाप्लुत्य भारत। चकः सर्वाः कियास्तत्र पुरुषा विदुराद्यः॥

न्इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-अधावदापे अष्टादशोऽध्यायः १८॥ + 'वदतां चापि' इति पा०

तत इति॥१॥

कृतशीचं ततो वृद्धं श्वशुरं कुन्तिभोजजा। गान्धारीं च पृथा राजन् गङ्गातीरमुपानयत्॥. राज्ञस्तु याजकैस्तत्र कृतो वेदीपरिस्तरः। जुहाव तत्र वहिं स नुपतिः सत्यसंङ्गरः॥ ७ तता भागीरथीतीरात्कुरुक्षेत्रं जगाम सः। सानुगो नृपतिर्वृद्धो नियतः संयतेन्द्रियः॥ ८ तत्राश्रमपदं भीमानाभिग्नम्य स पार्थिवः। आससादाथ राजार्षं शतयूपं मनीविणम् ९ स हि राजा महानास्भित्केकयेषु परंतपः। खपुत्रं मनुजैश्वर्ये निवेश्य वनमाविशत्॥ १० तेनासी सहितो राजा यथी व्यासाश्रमं प्रति। तत्रैनं विधिवद्राजा प्रत्यगृह्णात्कुरुद्धहः॥ ११ स द्क्षिां तत्र संप्राप्य राजा कीरवनन्द्नः। शतयूपाश्रमे तस्मिन्निवासमकरोत्तदा॥ १२ तस्मै सर्व विधि राज्ञे राजांऽऽचख्यौ महामातिः।

आरण्यकं महाराज व्यासस्यानुमते तदा ॥ \$3 प्वं स तपसा राजन् धृतराष्ट्री महामनाः। योजयामास चात्मानं तांश्चाप्यजुचरांस्तदा ॥ १४ तथैव देवी गान्धारी वल्कलाजिनधारिणी। क्रन्त्या सह महाराज समानवतचारिणी १५. कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा चैव ते नृष। सन्नियम्येन्द्रियग्राममास्थिते परमं तपः ॥ १६ त्वगस्थिभूतः परिद्युष्कमांसो जटाजिनी वल्कलसंवृताङ्गः। स पार्थिवस्तत्र तपश्चचार महर्षिवत्तीव्रमपेतमोहः॥ \$19 क्षता च धर्मार्थविद्यबुद्धिः सम्अयस्तं नृपति सदारम्।

उपाचरद् घोरतपो जितात्मा

तदा क्रशो वल्कलचीरवासाः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि शतयूपाश्रमनिवासे पकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९०॥

- BAKER

20

वैशम्पायन उवास ।
ततस्तत्र मुनिश्रेष्टा राजानं द्रष्टुमभ्ययुः ।
नारदः पर्वतश्चेव देवलश्च महातपाः ॥ १
द्वैपायनः सिशष्यश्च सिद्धाश्चान्ये मनीषिणः
श्चतयूपश्च राजषिर्वृद्धः परमधार्मिकः ॥ १
तेषां कुन्ती महाराज पूजां चक्रे यथाविधि ।
ते चापि तुतुषुस्तस्यास्तापसाः परिचर्यया ३
तत्र धम्याः कथास्तात चक्रुस्ते परमर्षयः ।
रमयन्तो महात्मानं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ४
कथान्तरे तु कस्मिश्चद्दंवर्षिनौरदस्ततः ।
कथामिमामकथयत्सर्वप्रत्यक्षद्शिवान् ॥ ५

नारद् उवाच । केकयाधिपतिः श्रीमान् रीजाऽऽसीद्कुतोभयः । सहस्रचित्य इत्युक्तः
शतयूपितामहः॥
स पुत्रे राज्यमासज्य ज्येष्ठे परमधार्मिके।
सहस्रचित्यो धर्मात्मा प्रविवेश वर्न नृपः ७
स गत्वा तपसः पारं दीतस्य वसुधाधिपः।
पुरंद्रस्य संस्थानं प्रतिपेदे महाद्यतिः॥ ८
हष्टपूर्वः स बहुशो राजन्संपतता मया।
महेन्द्रसद्ने राजा तपसा द्ग्धिकिविषः॥९
तथा शैलालयो राजा भगदत्तपितामहः।
तपोवलेनैव नृपो महेन्द्रसद्नं गतः॥ १०
तथा पृष्ट्रो राजाऽऽसीद्राजन्वज्ञधरोपमः।
स चापि तपसा लेभे नाकपृष्टमितो गतः १९
अस्मिन्नरण्ये नृपते मान्धातुरपि चात्मजः।
पुरुकुत्सो नृपः सिर्द्धि महतीं समवात्रवान् ॥

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाणे नैर्लक्शीये भारत-भावदीपे एकोनविंशोऽध्यायः॥ १९ ॥

भार्या समभवद्यस्य नर्भदा सरितां वरा। सोऽस्मिन्नरण्ये नृपतिस्तपस्तप्तवा दिवं गतः शशलोमा च राजाऽऽसी-द्राजन् परमधार्मिकः सम्यगस्मिन्वने तप्त्वा ततो दिवमवाप्तवान ॥ 20 द्वैपायनप्रसादाच त्वमपीदं तपोवनम् । राजन्नवाप्य दुष्प्रापां गतिसम्यां गमिष्यसि॥ त्वं चापि राजशाईल तपसोऽन्ते श्रिया वृतः। गान्धारसिहितो गन्ता गति तेषां महात्मनाम् ॥ १६ पाण्डुः समरति ते नित्यं बलहन्तः समीपगः। त्वां सदैव महाराज श्रेयसा स च योश्यति तव शुश्रुषया चैव गान्धार्याश्च यशाखिनी। भर्तुः सलोकतामेषा गामिष्यति वधूस्तव १८ युधिष्टिरस्य जननी साहि धर्मः सनातनः। वयमेतत्प्रपद्यामा नृपते दिव्यचक्षषा॥ १९ प्रवेक्ष्यति महात्मानं विदुरश्च युधिष्टिरम्। सञ्जयस्तद्मुभ्यानादितः स्वर्गमवाप्स्यति २०

वैशम्पायन उवाच।

पतच्छुत्वा कौरवेन्द्रो महात्मा

सार्ध पत्न्या प्रीतिमान् संबभूव।
विद्वान् वाक्यं नारदस्य प्रशस्य

चक्रे पूजां चातुळां नारदाय॥ २१
ततः सर्वे नारदं विप्रसंघाः
संपूजयामासुरतीव राजन्।
राज्ञः प्रीत्या धृतराष्ट्रस्य ते वै
पुनः पुनः संप्रहृष्टास्तदानीम्॥ २२
वैशम्पायन उवाच।
नारदस्य तु तद्वाक्यं शशंसुर्द्विजसत्तमाः।

अहो भगवता श्रद्धा कुंकराजस्य वर्धिता।
सर्वस्य च जनस्यास्य मम चैव महाद्युते २४
अस्ति काचिद्विवक्षा तु तां मे निगदतः श्र्ष्णु
धृतराष्ट्रं प्रति चुपं देवषे लोकपूजित ॥ २५
सर्ववृत्तान्त्रतं त्वज्ञो भवान् दिव्येन चक्षुषा।
युक्तः पश्यसि विप्रषे गतियो विविधा नृणाम्
उक्तवाष्ट्रपतीनां त्वं महेन्द्रस्य सलोकताम्।
न त्वस्य नृपतेलोकाः कथितास्ते महामुने ॥
स्थानमप्यस्य नृपतेः श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो।
त्वन्तः कदिहदा चेति तन्ममाख्याहि तत्वतः
इत्युक्तो नारद्स्तेन वांक्यं सर्वमनोद्यगम्।
व्याजहार सभामध्ये दिव्यद्शीं महातपाः॥
नारद जवाच।

यदच्छ्या शक्तसदो गत्वा शक्तं शचीपतिम्
दृष्टवानस्म राज्ये तत्र पाण्डुं नराधिपम्३०
तत्रेयं घृतराष्ट्रस्य कथा सममवत्रृप।
तपसो दुष्करस्यास्य यदयं तपते नृपः॥ ३१
तत्राहमिदमश्रीषं शक्तस्य वदतः स्वयम्।
वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि राक्षोऽस्य परमायुषः
ततः कुवेरभवनं गान्धारीसहितो नृपः।
प्रयाता घृतराष्ट्रोऽयं राजराजाभिसत्कृतः ३३
कामगेन विमानेन दिद्याभरणभूषितः।
ऋषिपुत्रो महाभागस्तपसा द्रध्यकिव्विषः ३४
संचरिष्यति लोकांश्च देवगन्धर्वरश्वसाम्।
स्वच्छन्देनेति धर्मात्मा यन्मां। त्वमनुपृच्छासि
देवगुद्यामिदं प्रीत्या मया वः कथितं महत्।
भवन्तो हि श्रुतधनास्तपसा द्रध्यकिव्विषाः

राज्ञः प्रीत्या धृतराष्ट्रस्य ते वे इति ते तस्य तच्छूत्वा देवर्षेभेधुरं वचः । इति ते तस्य तच्छूत्वा देवर्षेभेधुरं वचः । वेश्वम्पायन उवाच । सर्वे सुमनसः प्रीता वभूवुः स च पार्थिवः ३७ वारदस्य तु तद्वाक्यं शशंसुर्द्विजसत्तमाः । प्रवं कथाभिरन्वास्य धृतराष्ट्रं मनीषिणः । शत्युपस्तु राजार्षेनारदं वाक्यमञ्जवीत ॥ २३ विप्रजग्मुर्यथाकामं ते सिद्धगतिमास्थिताः ३८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाणि आश्रमवासपर्वाण नारदवाक्ये विंशोऽध्यायः॥२०॥

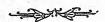
वैशम्पायन उवाच। कनं गते कीरवेन्द्रे दुःखशोकसमन्विताः। वमुवुः पाण्डवा राजन्मातृशोकेम चान्विताः तथा पौरजनः सर्वः शोचन्नास्ते जनाधिपम् कुर्वाणाश्च कथास्तत्र ब्राह्मणा नृपर्ति प्रति २ कथं नु राजा वृद्धः स

वने वसित निर्जने। गान्धारी च महाभागा सा च कुन्ती पृथा कर

सा च कुन्ती पृथा कथम् ॥ • ३
सुखा हैः सा हि राजा षेरसुवी तद्भनं महत्।
किमवस्यः सुमासाय प्रज्ञाच क्षुहैतात्मजः॥४
सुदुष्कृतं कृतवती कुन्ती पुत्रानपश्यती।
राज्यश्रियं परित्यज्य वनं सा समरोचयत् ५
विदुरः किमवस्थ भ्रमातुः ग्रुश्रुपत्मवान्।
स च गावलग्णिर्धामान्मतृपिण्डानुपालकः ६
आकुमारं च पौरास्ते चिन्ताशोकसमाहताः
तत्र तत्र कथा श्रुष्टुः समासाय परस्परम्॥ ७
पाण्डवाश्रेव ते सर्वे भृशं शोकपरायणाः।

शोर्चन्तो मातरं वृद्धामुषुनीति विरंपुरे॥ ८ तथैर्व वृद्धं पितरं हनपुत्रं जनेश्वरम्। गान्धारीं च महामागां विद्रं च महामतिम नैषां बभूत्र संग्रीतिस्तान्शिविन्तयनां तदा। न राज्ये न च नारांषु न वेदाध्ययनेषु च १० परं निर्वेदमगमं चिन्तयन्तो नराधिपम्। तं च ज्ञातिवधं घोरं संस्मरन्तः पुनः पुनः ११ अभिमन्योश्च बालस्य विनाशं रणपूर्वनि । कर्णस्य च महाबाही संग्रामेष्वपळायिनः १२ तथैव द्रौपदेयानामन्येषां सुहृदामपि। वधं संस्कृत्य ते वीरा नातिवमनसोऽभवन हतप्रवीरां पृथिवीं हतरतां च भारत। सदैव चिन्तयन्तस्ते न शमं चोपलेभिरे ॥१४ द्रौपदी हतपुत्रा च सुमद्रा चैव भाविनी । नमितशीतयते देश्यौ तदाऽऽस्नामप्रहृष्ट्रयत वैराख्यास्तनयं दृष्टा पितरं ते पारेक्षितम्। धारयन्ति सम ते प्राणांस्तव पूर्विपतामहाः १६

इति श्रोमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाणे आश्रमवासपर्वाणे पर्कावशातितमोऽध्यायः॥ २१॥

2 3

वैशम्पायन उवाच ।

पवं ते पुरुषत्याद्याः पाण्डवा मातृनन्द्नाः।
स्मरन्तो मातरं वीरा वभूवुर्भृशदुः खिताः ॥१
ये राजकार्थेषु पुरा त्यासका नित्यशोऽभवन्
ते राजकार्याणि तदा नाकार्षुः सर्वतः पुरे २
प्रविष्ठा इव शोकेन नाभ्यनन्दन्त किञ्चन ।
संभाष्यमाणा आपि ते न किञ्चित्यत्यपूजयन्
ते स्म वीरा दुराधर्षा गांभीर्ये सागरोपमाः
शोकोपहतविज्ञाना नष्टसंज्ञा इवामवन् ॥ ४
अचिन्तयंश्च जननीं ततस्ते पाण्डुनन्दनाः ।
कथं नु कुद्धमिथुनं वहत्यतिकृशा पृथा ॥ ५

कथं च स महीपालो हतपुत्रो निराश्रयः।
प्रात्न्या सह वसत्येको वने श्वापदसोविते॥ ६
सा च देवी महाभागा गान्धारी हतबान्धवा
पितमन्धं कथं वृद्धमन्वोति विजने वने॥ ७
एवं तेषां कथयतामौतसुक्यमभवत्तदा।
गमने चाभवद्दाद्धर्भृतराहृदिदृक्षया॥ ८
सहदेवस्तु राजानं प्रणिपत्येद्मव्रवीत।
अहो मे भवतो दृष्टं हृद्यं गमनं प्रति॥ ९
न हि त्वां गौरवेणाहमदाकं वकुमञ्जसा।
गमनं प्रति राजेन्द्र तिदृदं समुपास्थतम्॥१०

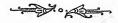
दिष्टया द्रश्यामि तां कुन्तीं वर्तयन्तीं तपिखनीम्। जटिलां तापसीं वृद्धां •।

कुराकारापरिक्षताम्॥ ११ प्रासादहर्म्यसंवृद्धामत्यन्तसुखभागिनीम्। कदा तु जननां श्रान्तां द्रक्ष्यामि भृरादुः खितां अनित्याः खलु मर्त्यांनां गतयो भरतर्षभ। कुन्ती राजसुता यत्र वसत्यसुखिता वने १३ सहदेववचः श्रुत्वा द्रौपदी योषितां वरा। उवाच देवी राजानमिभपूज्याभिनन्द्य च॥ कदा द्रक्ष्यामि तां देवीं यदि जीवति सापृथा जीवन्त्या हाद्य मे प्रीतिभैविष्यति जनाधिप

प्षा तेऽस्तु मितार्नित्यं
धर्मे ते रमतां मनः।
योऽद्य त्वमस्मान् राजेन्द्र
श्रेयसायोजयिष्यसि॥ १६
अग्रपादस्थितं चेमं विद्धि राजन्वधूजनम्।
कांक्षन्तं दुईनं कुन्त्या गान्धार्याः श्वशुरस्य च

इत्युक्तः स नृपो देव्या द्वीपद्या भरतप्रभ । सेनाध्यक्षान समानाय्य सर्वानिद्मुवाच ह निर्यातयत् मे सेनां प्रभूतरथकुञ्जराम् । द्रक्यामि वनसंखं च धृतराष्ट्रं महीपतिम् १९ रुव्यध्यक्षांश्चाबबीद्वाजा यानानि विविधानि मे सजीिकयन्तां सवीिण शिविकाश्च सहस्रशः शकदापणवेशाश्च कोशः शिक्षित एव च। निर्यान्त कोषपालाञ्च कुरुक्षेत्राश्रमं प्रति ॥ २१ यश्च पौरजनः कश्चिद्रष्ट्रामिच्छति पार्थिवम्। अनावृतः सुविहितः सं च यातु सुरक्षितः २२ सुदाः पौरोगवाश्चेव सर्व चैव महानसम्। विविधं मध्यमोज्यं च शकटेणहातां मम २३ प्रयाणं घुष्यतां चैव श्वोभूत इति माचिरम्। कियतां पथि चाप्यद्य वेश्मानि विविधानि च पवमाज्ञाप्य राजा स म्रातृभिः सहपाण्डवः। श्वोभूते निर्वयौ राजन सस्त्रीवृद्धपुरःसरः॥ स बहिर्दिवसानेव जनौघं परिपालयन्। न्यवसन्त्रपातिः पञ्च ततोऽगच्छद्वनं प्रति ॥२६

इति श्रीमहाभारते आश्रुमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि युधिष्ठिरयात्रायां द्वार्विशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

वैशम्पायन उवाच ।
आज्ञापयामास ततः सेनां भरतसत्तमः ।
अर्जुनप्रमुखेर्गुप्तां लोकपालोपमेनेरैः ॥ १
योगो योग इति प्रीत्या ततः शब्दो महानभूत
कोशतां सादिनां तत्र युज्यतां युज्यतामिति २
केचिद्यानैनेरा जग्मः केचिद्श्वैर्महाजवैः ।
काञ्चनैश्च रथैः केचिज्ज्वलितज्वलनोपमैः ॥३
गजेन्द्रैश्च तथैवान्ये केचिदुष्ट्रैनेराधिप ।
पदातिनस्तथैवान्ये नखरप्रासयोधिनः ॥ ४
पौरजानपदाश्चैव यानैर्बहुविधैस्तथा ।

अन्वयुः कुरुराजानं धृतराष्ट्रं दिदृक्षवः ॥ ५ स चापि राजवचनादाचार्यां गौतमः कृपः । सेनामादाय सेनानीः प्रययावाश्रमं प्रति ॥ ६ ततो द्विज्ञः परिवृतः कुरुराजो युधिष्ठिरः । संस्तूयमानो बहुाभः स्तमागधवन्दिभिः ॥७ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि । रथानीकेन महता निर्जगाम कुरुद्वहः ॥ ८ गजिश्चाचळसंकाद्यौभीं मकर्मा वृकोदरः । सज्जयन्त्रायुधोपेतैः प्रययौ पवनात्मजः ॥ ९

अग्रपादस्थितं प्रयाणार्थं पुरस्कृतेनैव पादेन स्थितम् । अत्य-न्तमुत्सुकामित्यर्थः ॥१७॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके । पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

आज्ञापयामासिति ॥ १ ॥ यानैर्मनुष्यवाह्यैः॥३॥ नखरप्रासः व्याघ्रनखवत्पराचीनफलककुक्षिर्यः ॥४॥ माद्रीपुत्राविष तथा ह्यारोही सुसंवृती।
जग्मतुः शीव्रगमनी सम्बद्धकवचध्वजी॥१०,
अर्जुनश्च महातेजा रथेनादित्यवर्चसाः।
वशी श्वेतैईयैर्युक्तैर्दिव्येनान्वगमनृष्म्॥११
द्रीपद्रीप्रमुखाश्चापि स्त्रीसंघाः शिविकायुताः।
स्वयध्यक्षग्रप्ताः प्रययुर्विस्जन्तोऽमितं वसु १२
समृद्धरथहस्त्यश्वं वेणुवीणादुनादितम्।
ग्रुशुभे पाण्डवं सैन्यं तत्तदा भरतर्षभ॥१३
नदीतीरेषु रम्येषु सरससु च विशांपते।

वासान् कृत्वा क्रमेणाथ जग्मुस्ते कुरुपुङ्गवाः
युयुत्सुश्च महातेजा घौम्यश्चेव पुरोहितः।
युघिष्टिरस्य वचनात्पुरगुप्तिं प्रचक्रतुः॥ १५
ततो युधिष्टिरो राजा कुरुक्षेत्रमवातरत्।
क्रमेणोत्तीर्य यमुनां नदीं परमपाविनीम्॥१६
स दद्शीश्चमं दूराद्राजर्षेस्तस्य धीमतः।
शतयूपस्य कौरुव्य धृतराष्ट्रस्य चैव ह॥१७
ततः प्रमुद्तिः सर्वो जनस्तद्वनमञ्जसा।
विवेश सुमहानादैरापूर्य भरतर्षभ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्राश्रमगमने त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३॥

->>>

२४

वैशम्पायन उवाच।

ततस्ते पाण्डवा दूराद्वतीर्थं पदातयः। अभिजग्मुर्नरपतेराश्रमं विनयानताः॥ स च योधजनः सर्वो येच राष्ट्रनिवासिनः। स्त्रियश्च कुरुमुख्यानां पद्भिरेवान्वयुस्तदा २॥ आश्रमं ते ततो जग्मुर्धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः। शून्यं मृगगणाकीर्णं कद्छीवनशोभितम्॥३ ततस्तत्र समाजग्रुस्तापसा नियतव्रताः। पाण्डवानाग्तान् द्रष्टुं कीत्हलसमन्विताः ४ तानपृच्छत्ततो राजा द्वासी कीरववंशभृत्। पिता ज्येष्ठो गतोऽस्माकमिति बाष्पपरिष्ठंतः ते तमूचुस्ततो वाक्यं यमुनामवगाहितुम्। पुष्पाणासुदकुंभस्य चार्थे गत इति प्रभो ॥ ६ तैराख्यातेन मार्गेण ततस्ते जग्मुरञ्जसा। द्दशुश्राविदूरे तान्सर्वानथ पदातयः॥ ततस्ते सत्वरा जग्मुः पितुर्दर्शनकांक्षिणः। सहदेवस्तु वेगेन प्राधावद्यत्र सा पृथा॥ सुखरं रुरुदे धीमान्मातुः पादावुपस्पृशन्। सा च बाष्पाकुलमुखी ददर्श दायेतं सुतम् ९ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य समुन्नाम्य च पुत्रकम्।

गान्धार्याः कथयामास सहदेवसुपासितम् १० अनन्तरं च राजानं भीमसेनमथार्जुनम् । नकुलं च पृथा दृष्टा त्वरमाणोपचक्रमे ॥ ११ सा ह्यत्रे गच्छाति तयोर्दम्पत्योहेतपुत्रयोः । कर्षन्ती तौ ततस्ते तां दृष्टा संन्यपद्नसुवि,१२ राजा तान्खरयोगेन स्पर्शेन च महामनाः । प्रत्यभिक्षाय मेधावी समाश्वासयत प्रसुः ॥ ततस्ते वाष्पमुतस्तुज्य गान्धासीसहितं नृपम्॥ उपतस्थुमहात्मानो मातरं च यथादिवि १४

सर्वेषां तोयकळशान्

जगृहुस्ते स्वयं तदा।
पाण्डवा ळब्धसंज्ञास्ते

पाण्डवा लण्डवल्लास्त
मात्रा चाश्वासिताः पुनः ॥ १५
तथा नार्यो नृसिंहानां सोऽवरोधजनस्तदा ।
पौरजानपदाश्चैव दृदशुस्तं जनाधिपम् ॥१६
निवेदयामास तदा जनं तन्नामगोत्रतः ।
युधिष्ठिरो नरपतिः स चैनं प्रत्यपूजयत १७
स तैः परिवृतो मेने हर्षवाष्पाविलेक्षणः ।
राजाऽऽत्मानं गृहगतं पुरेव गजसाह्नये ॥१८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे त्रयोविंसोऽध्यायः ॥ २३ ॥ अभिवादितो वधूभिश्च कृष्णाद्याभिः स पार्थिवः । गान्धार्या सहितो धीमा-न्कुन्त्या च प्रत्यनन्दत ॥ १९

ततश्चाश्रममागच्छ, त्सिद्धचारणसेवितम्।
दिदृश्चिभिः समाकीर्णे
, नभस्तारागणैरिव ॥

20

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि युधिष्टिरादिधृतराष्ट्रसमागमे चतुर्विशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

वैशम्पायन उवाच ।
स तैः सह नर्द्याविभीर्त्तिभैरतर्षभ ।,
राजा रुचिरपद्माक्षेरासांचके तद्मश्रमे ॥ १
तापसैश्च महाभागैनानादेशसमागतैः।
द्रष्टुं कुरुपतेः पुत्रान्

पाण्डवान्पृथुव्श्वसः ॥ २ तेऽ बुवन् बातुमिच्छामः कतमोऽत्र युधिष्टिरः भीमार्जुनौ यमौ चैव द्रौपदी च यद्राखिनी ३ तानाचण्यौ तदा स्तः सर्वास्तानभिनामतः सञ्जयो द्रौपदीं चैव सर्वाश्चान्याः कुरुश्चियः

सञ्जय उवाच ।

य एष जाम्बूनदशुद्धगौरस्तनुर्महासिंह इव प्रवृद्धः ।
प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्रस्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः ॥ ५
अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी
प्रवस्वामीकरशुद्धगौरः ।
पृथ्वायतांसः पृथुदीर्घवाहुर्वृवोदरः पश्यत पश्यतेमम् ॥ ६
यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मान्
श्यामो युवा वारणयृथपाभः ।
सिंहोन्नतांसो गजखेलगामी
पद्मायताक्षाऽर्जुन एष वीरः ॥ ७

क्रन्तीसमीपे पुरुषोत्तमौ तु यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ। मनुष्यलोके सकले समाँऽस्ति ययोनं रूपे न बले न शीले ॥ इयं पुनः पद्मदलायताश्ली मध्यं वयः किञ्चिदिव स्पृशन्ती। नीलोत्पलाभा सुरदेवतेव कृष्णा स्थिता मूर्तिमतीव लक्ष्मीः 📞 अस्यास्तु पार्श्वे कनकोत्तमाभा यैषा प्रभा मूर्तिमतीव सौमी। मध्ये खिता सा भगिनी द्विजाम्या-श्रकायुधस्याप्रतिमस्य तस्य ॥ १० इयं च जाम्बूनद्शुद्धगौरी पार्थस्य भार्या भुजगेन्द्रकन्या। चित्राङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या यैषा सवर्णाईमध्कपुष्पैः॥ इयं खसा राजचमूपतेश्च प्रवृद्धनी छोत्प छदा मवर्णा । पस्पर्ध कृष्णेन सदा नृपो यो वृकोद्रस्यैष परिग्रहोऽग्यः॥ इयं च राज्ञो मगधाधिपस्य सुता जरासन्ध इति श्रुतस्य। यवीयसो माद्रवतीसुतस्य भार्या मता चम्पकदामगौरी ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाणे नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे चतुर्विशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

स तेक्रिनि ॥ १ ॥ सवर्णा समानजातीया पाण्डय-कन्या आर्द्रमधूकपुष्पैरुपलक्षिता ॥ ११ ॥ यः कृष्णेनः पस्पर्ध पस्पर्धे तस्य शत्यस्य परिप्रहो भार्यो ॥ १२ ॥

इंदीवरश्यामतनः स्थिता त यैषा परासन्नमहीतले च भार्या मता माद्रवतीसुतस्य ज्येष्टस्य सेयं कमलायताक्षीः॥ . इयं तु निष्ठप्तसुवर्णगौरी राज्ञो विराटस्य सुता सपुत्रां। भायांऽभिमन्योनिहतों रणे यो द्रोणादि भिस्तैर्चिरथो रथस्थैः॥ १५ पतास्तु सीमन्तशिरोरुहायाः शुक्कोत्तरीया नैरराजपत्न्यः। राज्ञोऽस्य वृद्धस्य परं शताख्याः ख्रषा नृवीरा हतपुत्रनाथाः॥

पता यथामुख्यमुदाहृता वो ब्राह्मण्यभावादजुबुद्धिसत्त्वाः। सूर्वा भवद्भिः परिपृष्ठख्यमाना नरेन्द्रपत्न्यः सुविश्रद्धसत्त्वाः ॥ १७

वैशम्पायन उवाच। पवं स राजा कुरुवृद्धवर्थः समागतस्तैर्नरदेवपुत्रैः। पप्रच्छ सर्वे कुशलं तदानीं गतेषु सर्वेष्वथ तापसेषु॥ 26 योधेषु वाष्याश्रममण्डलं तं मुक्तवा निविष्टेषु विमुच्य पत्रम् । स्रीवृद्धबाले च सुसंनिविष्टे यथाऽर्हतस्तान्कुशलान्यपृच्छत् १९

द्भति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमंवासपर्वाणे ऋषीन् प्रति युधिष्टिरादिकथने पञ्जविद्योऽध्यायः ॥ २५ ॥

38

२६

धृतराष्ट्र उवाच । याधिष्ठिर महाबाहों कचित्त्वं कुशली ह्यसि। सहितो म्राताभः सर्वैः पौरजानपदैस्तथा ये च त्वामनुजीवन्ति कचित्तेऽपि निराम्याः सचिवा भृत्यवर्गाश्च गुरवश्चेव ते नृप॥ कचित्तेऽपि निरातंका वसन्ति विषये तव। कचिद्वर्तिस पौराणीं वृत्ति राजर्षिसेविताम ३ कचिद्रयायाननुचिछ्य कोशस्तेऽभिप्रपूर्यते। अरिमध्य सभित्रेषु वर्तसे चानुरूपतः॥ 8 ब्राह्मणानग्रहारैवी यथाचद्तुपश्यसि । कचित्ते परितष्यन्ति शीलेन भरतर्षभ ॥ G

शत्रबोऽपि कुतः पौरा भृत्या वा स्वजनोऽपि वा। कचिद्यजिस राजेन्द्र श्रद्धावान् पितृदेवताः॥ अतिथीनन्नपानेन कचिदचीसे भारत। कच्चिन्नयपथे विप्राः खकर्मानिरतास्तव॥ क्षत्रिया वैदयवर्गा वा शूद्रा वाऽपि कुटुम्बिनः कचित्रजीबालवृद्धं ते न शोचित न याचते जामयः पुजिताः कचित्तव गेहे नर्षम। कचिद्राजर्षिवंशोऽयं त्वामासाद्य महीपतिम्

आसन्नमहीतले समीपभूमी ।। १४ ।। सीमन्तमात्रेण उप-कक्षिता न त्वलंकारादिना तादशाः शिरोरुहाः केशा यासां ताः सीमन्ताशेरोरुहाः असीमन्तेति पाठो युक्तः ।। १६ ॥ ब्राह्मण्येत्यादिपादः सम्बोधनम् । परिपृच्छयमानाः कथयतो न्मत्ती वेदितव्या इति शेषः ॥ १७ ॥ पत्रं वाहनम् ॥१९॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६ युधिष्ठिरेति ॥ १ ॥ जामयः सौभाग्यवत्यः ॥९॥ यथोचितं महाराज यशसा नावसीदाति। वैशम्पायन उवाच । इत्येवंवादिनं तं स न्यायवित् प्रत्यभाषत१० कुशलप्रश्नसंयुक्तं कुशलो वाक्यकर्मणि। युधिष्ठिर उवाच ।

कि चे वर्षते राजंस्तपो दमशमश्च ते॥११ अपि मे जननी चेयं ग्रुश्र्षुविंगतक्षमा। अथास्याः सफलो राजन्वनवासो भविष्यति इयं च माता ज्येष्ठा मे शीतवाताध्वकिरात। घोरेण तपसा युक्ता देवी कि चिन्न शोचित १३ हतान्पुत्रान्महावीर्यान् क्षत्रधर्मपरायणान्। नापध्यायति वा कि चित्रस्मान्पापकृतः सदा॥ क चासौ विदुरो राजन्नेमं पश्यामहे वयम्। सक्षयः कुशली चायं कि चिन्न तपि स्थिरः१५

वैशम्पायन उवाचः। इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं धृतराष्ट्रो जनाधिपम्। क्कश्रुकी विदुरः पुत्र तपो घोरं समाश्रितः १६

वायुभक्षो निराहारः
कृशो धमनिसन्ततः।
कदौचिद् दश्यते विद्रैः
शुन्येऽस्मिन्कानने क्वित्॥

इत्येवं द्ववतस्तस्य जटी वीटामुखः कृशः। दिग्वासा मलदिग्धाङ्गो वनरेणुसमुक्षितः १८ दूरादालक्षितः क्षत्ता तत्राख्यातो महीपतेः। निवर्तमानः सहसा राजन् दृष्टाऽऽश्रमं प्रति॥ तमन्वधावनृपतिरेक एव युधिष्ठिरः।

तमन्वधावन्नृपितरेक एव युधिष्ठिरः।
प्रविश्नेतं वनं घोरं लक्ष्यालक्ष्यं कवित कवित
भो भो विदुर राजाऽहं दियतस्ते युधिष्ठिरः
इति ब्रुवन्नरपतिस्तं यत्नाद्भ्यधावत ॥ ११
ततो विविक्त एकान्ते तस्थौ बुद्धिमतां वरः।
विदुरो वृक्षमाश्चित्य कश्चित्तत्र वनान्तरे॥ २२
तं राजा श्लीणभूथिष्ठमाकृतीमात्रस्चितम्।
वाभिजन्ने महाबुद्धि महाबुद्धिष्ठिरः॥ २३

युधिष्ठिरोऽहमस्मीति
वाक्यमुक्त्वाऽग्रतः स्थितः ।
धिदुरस्य श्रवे राजा
े तं च प्रत्यभ्यपूजयत् ॥

28 ततः साँऽनिमिषो भूत्वा राजानं तम्रदेश्वत । संयोज्यं विदुरस्तिसम् दृष्टिं दृष्ट्या समाहितः विवेश विदुरों धीमान् गात्रेगीत्राणि चैव ह प्राणान्त्राणेषु च दधदिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च 🕪 स योगबलमास्थाय विवेश नृपतेस्त नुम्। विदुरो धर्मराजस्य नेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २५० विदुरस्य शरीरं तु तथैव स्तब्धलोचनम्। वृक्षाश्रितं तदा राजा ददर्श गैतचेतनम् २८ बलवन्तं तथाऽऽत्मानं मेने बहुगुणं तदा। धर्मराजो महातजास्तच सस्मार पाग्डवः २९.. पौराणमात्मनः सर्वे विद्यावान् स विशांपते। योगधर्म महातेजा व्यासेन कथितं यथा ३० धर्मराजश्च तत्रैव सञ्चस्कारियषुस्तदा । दग्धुकामोऽभवद्विद्वानथ वागभ्यभाषत ॥ ३१. भो भो राजन दग्धव्यमेतद्विदुरसंज्ञकम्। कलेवरमिहेवं ते धर्म एष सनातनः॥

लोकाः सान्तानिका नाम मविष्यन्त्यस्य भारत । यतिधर्ममवाप्तोऽसौ नेष शोच्यः परंतप ॥

इत्युक्तो धर्मराजः स विनिवृत्य ततः पुनः । राज्ञो वैचित्रवीर्यस्य तत्सर्वे प्रत्यवेदयत् ॥ ३४ः तंतः स राजा द्युतिमान् स च सर्वो जनस्तद्राः भीमसेनादयक्षेव परं विस्मयमागताः ॥ ३५.

> तच्छुत्वा प्रीतिमान् राजा भूत्वा धर्मजमब्रवीत्। आपो, मूळं, फळं चैव ममेदं प्रतिगृह्यताम्॥

38

33

वीटा पाषाणकवलः ॥ १८ ॥ विदुरस्य श्रवे विदुरे श्रष्वित सित राजा घृतराष्ट्रस्तं युधिष्ठिरं प्रत्यभ्यपूजयत् स्तुतवान् २४ ततः स इति। दृष्टिं दृष्ट्या पवनं पवनेन च संयोज्य तत्रैव संयमं कृत्वा स्वशरीरात्प्राणेन्द्रियाणि निष्कास्य तदीयप्राणे- रिन्द्रियश्य सह एकत्वं प्रापय्य स्वशरीरं त्यक्तवान् । यथा घटान्तरस्यं जलं घटान्तरे सिच्यते तद्विदिदं द्रष्टव्यम्। प्राण-

सन्धानेनैवेन्द्रियाणां गात्राणां च सन्धानं भवति न तद्यें पृथ्ययत्नोऽपेष्ठितः ॥ २५ ॥ तच स्वस्य ,विदुरस्य एकस्यैव धर्मस्यांशाज्ञातत्वं सस्मार॥२९॥धीगधर्मं सस्मारेत्यनुषज्यते ॥३०॥ संचैरकारायेषुः संस्कारं लंभयितुमिच्छुः॥३१॥ळो-का इति। यतिधर्मो दाहाद्ययोग्यत्वम्। एतेन शूद्रयोनौ जातानामपि यतिधर्मोऽस्तीति द्शितम् ३३ यद्थों हि नरो राजं-स्तद्थोंऽस्यातिथिः स्मृतः। इत्युक्तः स तथेत्येवं प्राह् धर्मात्मजो नृपम् ॥ ैं ३७

फलं, मूलं च बुभुजे राज्ञा दत्तं सहानुजः।

ततस्ते श्रिभमूलेषु कृतवासपरिप्रहाः।

२३७ तां रात्रिमवसन्सर्वे फलमूलजलाशनाः॥ ३८

• इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिक पर्वाणे आश्रमवासपर्वणि विदुरनिर्याणे पद्विंशोऽध्यायः॥ २६॥

20

वेशीम्पायन उवाच । ततस्त राजन्नेतेषामाश्रमे पुण्यकर्मणाम्। जिञ्चा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय शर्वरी ततस्तत्र कथाश्चासंस्तेषां धर्मार्थेलक्षणाः। विचित्रपदसञ्चारा नानाश्चितिमिरन्विताः॥ २ पाण्डवास्त्वाभितो मातुर्घरण्यां सुषुपुस्तदा। उत्सुज्य तु महार्हाणि शयनानि नराधिप ३ यदाहारोऽभवद्राजा धृतराष्ट्रो महामनाः। तदाहारा नृवीरास्ते न्यवसंस्तां निशां तदा ४ टयतीतायां तु शर्वयां कृतपौर्वाह्विकिकयः। म्रातृभिः सहितो राजा ददशांश्रममण्डलम् ५ सान्तःपुरपरीवारः सभृत्यः सपुरोहितः। यथासुखं यथोदेशं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया॥ दद्री तत्र वेदीश्च संप्रज्वालितपावकाः। कृताभिषेकैर्मुनिभिर्द्धताग्निभिरुपास्थिताः॥ वानेयपुष्पनिकरैराज्यधूमोद्गमैरपि। ब्राह्मेण वपुषा युक्ता युक्ता सुनिगणस्य ताः ८ मृगयूथेर नुद्धियस्तत्र तत्र समाश्रितैः। अशंकितैः पक्षिगणैः प्रगीतैरिव च प्रभो ॥९ केकाभिनींलकण्ठानां दात्युहानां च कूजितैः कोकिलानां कुहुरवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः १० मांधीतद्विज्ञघोषेश्च कचित्कचिद् लंकृतम्। फलमूलसमाहारैर्महद्भिश्चोपशोभितम् ॥

ततः स राजा प्रद्दी तापसार्थसुपाहतान्। कलशान्काञ्चनान् रार्जस्तथैवौदुम्बरानपि॥ अजिनानि प्रवेणीश्च हुक्छुवं च महीपतिः। कमण्डलुंश्च खालीश्च पिठराणि च भारत १३ भाजनानि च लौहानि पात्रीश्च विविधा नृप यद्यदिच्छति यावच यचान्यद्पि भाजनम् ॥ पवं स राजा धर्मात्मा परीत्याश्रममण्डलम्। वसु विश्राण्य तत्सर्वे पुनरायानमहीपतिः ॥१५ कुताहिकं च राजानं धृतराष्ट्रं महीपातम्। द्दर्शासीनमञ्ययं गान्धारीसहितं तदा ॥ १६ मातरं चाबिदूरस्यां शिष्यवत्प्रणतां स्थिताम्। क्रन्तीं ददर्श धर्मात्मा शिष्टाच्नरसमन्विताम् स तमभ्यच्ये राजानं नाम संश्राद्य चातमनः निषीदेत्यभ्यनुश्नातो बृस्यामुपविवेश ह ॥ १८ भीनसेनादयश्चैव पाण्डवा भरतर्षभ। अभिवाद्योपसंगृह्य निषेदुः पार्थिवाज्ञया ॥ १९ स तैः परिवृतो राजा ग्रुशुभेऽतीव कौरवः। विभ्रद्राह्मीं श्रियं दीप्तां देवैरिव बृहस्पतिः २० तथा तेषूपविष्टेषु समाजग्ममहर्षयः। शतयूपप्रभृतयः कुरुक्षेत्रानिवासिनः ॥ व्यासश्च भगवान्विप्रो देवर्षिगणसेवितः। वृतः शिष्यैर्महातेजा दर्शयामास पार्थिवम्॥

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाणे नैलकपूर्वीये भारत-सावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

तत इति ॥ १ ॥ मुनिगणस्य मुनिगणेन ताः

वैदिक्यों लैकिक्यश्व ॥ ८ ॥ मृगयूथादिभिरलं कृतमाश्रमम्
॥ ९ ॥ औदुम्बरान् कलशान् ॥ १२ ॥ प्रवेणीः कुथाः
प्रवेणिः स्त्री कुथावेण्योरिति मेदिनी ॥ १३ ॥

ततः स राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रश्च वीर्यवान् भीमसेनाद्यश्चेव प्रत्युत्थायाभ्यवादन् ॥२३ समागतस्ततो व्यासः शतयूपादिभिष्टीः । श्वतराष्ट्रं महीपालमास्यतामित्यभाषत ॥ २४

वरं तु विष्टरं कैरियं कृष्णाजिनकुशोत्तरम् । प्रातिपेदे तदा व्यासस्तदर्थमुपकल्पितम् ॥ २५ ते च खर्वे द्विजश्रेष्टा विष्टरेषु समन्ततः । द्वैपायनाभ्यनुज्ञाता निषेदुर्विपुलौजसः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि आश्रमवासपर्वणि व्यासागमने सतिवैद्योऽध्यायः॥ २७॥

२८

ततः समुपविष्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु। ड्यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ भृतराष्ट्र महाबाहो किचले वर्तते तपः। कचिनमनस्ते श्रीणाति वनवासे नराधिप॥ २ कचिद्धदि न ते शोको राजन्युत्रविनाशजः। कचिज्ञानानि सर्वाणि सुप्रसन्नानि तेऽनघ ३ कचिद्वद्धिं दढां कृत्वा चरस्यारण्यकं विधिम् काचिद्रध्रश्रं गान्धारी न शोकेनीभिभूयते ध महाप्रज्ञा बुद्धिमती देवी धर्मार्थदर्शिनी। आगमापायतत्त्वज्ञा कचिदेषा न शोचित ५ कचित्कुन्ती च राजंस्त्वां शुश्रूषत्यनहंकता। या परित्यज्य स्वं पुत्रं गुरुशुष्र्वणे रता॥ कचिद्धमंसतो राजा त्वया प्रत्यभिनन्दितः। भीमार्जुनयमाश्चेव कचिदेतेऽपि सान्त्विताः कचिन्नन्देसि दंद्वैतान् कचित्ते निर्मलं मनः। कचिच ग्रद्धभावोऽसि जातज्ञानोःनराधिप एतद्धि त्रितयं श्रेष्ठं सर्वभूतेषु भारत ।

निर्वेरता महाराज सत्यमकोध एव च ॥ ९

कचित्ते न च मोहोऽस्ति वनवासेन भारत।

स्ववशे वन्यमन्नं वा उपवासोऽपि वा भवेत

विदितं चापि राजेन्द्र विदुरस्य महात्मनः।

गमनं विधिनाऽनेन धर्मस्य सुमहात्मनः॥ ११

माण्डव्यशापाद्धि स वै धर्मी विदुरतां गतः

महाबुद्धिर्महायोगी महात्मा सुमहामनाः १२

वैशम्पायन उवाच।

बृहस्पतिका देवेषु शुक्रो वाप्यसुरेषु च। न तथा बुद्धिसंपन्नो यथा स पुरुषर्वभः॥ १३ तपोबलव्ययं कृत्वा सुचिरात्संभृतं तदा। माण्डव्येनर्षिणा धर्मो ह्यभिभृतः सनातनः ॥ नियोगाइह्मणः पूर्व मया स्वेन बलेन च। वैचित्रवीर्थके क्षेत्रे जातः स सुमहामतिः १५ भ्राता तव महाराज देवदेवः सनातनः। धारणान्मनसा ध्यानाद्यं धर्म कवयो विदुः॥ सत्येन संवर्धयति यो दमेन शमेन च। अहिंसया च दानेन तप्यमानः सनातनः १७ येन योगवलाजावः कुरुराजो युधिष्ठिरः। धर्म इत्येष नृपते प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ १८ यथा वहिर्यथा वायुर्यथाऽऽपः पृथिवी यथा। यथाऽऽकाशं तथा धर्म इह चामुत्र च स्थितः सर्वगश्चेव राजेन्द्र सर्वे व्याप्य चराचरम्। दृश्यते देवदेवैः स सिद्धैर्निर्भुक्तकृत्मषैः

यो हि धर्मः स विदुरो विदुरो यः स पाण्डवः। स एष राजन् दृश्यस्ते पाण्डवः प्रेष्यवत्स्थितः॥ २१ प्रविष्टः स महात्मानं स्नाता ते बुद्धिसत्तमः दृष्टा महात्मा कौन्तेयं महायोगबळान्वितः॥ त्वां चापि श्रेयसा योक्ष्ये न चिराद्भरतर्षम। संशयच्छेदनृार्थाय प्राप्तं मां विद्धि, पुत्रक २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाण नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

26

ततः समुपविष्टेष्विति ॥ १॥ स्वक्षे इति युळमलं स्पष्टम् ॥ १०॥ न कृतं यैः पुरा कैश्चित्कर्म लोके महर्षिभिः। किमिच्छासि महीपाल मत्तः प्राप्तुमभीप्सितम् आश्चर्यभूतं तपसः फलं तहर्शयामि वः॥ २४ द्रष्टुं स्प्रष्टुमथ श्रोतुं तत्कर्ताऽस्मि तवानघ २५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि अधिश्रमवासपर्वणि व्यासवाक्ये अर्थाविशोध्यायः ॥ २८ ॥

समाप्तं चाश्रमवासपर्व

अथ पुत्रेद्दीनपर्व २

२९

जनमेजय उवाच।
वनवासं गते वित्र घृतराष्ट्रे महीपतौ।
सभार्ये नृपदाार्दुले वध्वा कुन्त्या समन्विते १
विदुरे चापि संसिद्धे धर्मराजं व्यपाश्चिते।
वसत्सु पाण्डुपुत्रेषु सर्वेष्वाश्रममण्डले॥ २
यत्तदाश्चर्यमिति वै करिष्यामीत्युवाच ह।
व्यासः परमतेजस्वी महर्षित्तद्वद्ख मे॥ ३
वनवासे च कौरव्यः क्रियन्तं कालमच्युतः
युधिष्ठिरो नरपतिन्यवसत्सजनस्तदा॥ ४
किमाहाराश्च ते तत्र ससैन्या न्यवसन्प्रमो।
सान्तःपुरा महात्मान इतिं तह्नहि मेऽनघ ५

वैद्यागायन उवाच ।
तेऽनुज्ञातास्तदा राजन्कुरुराजेन पाण्डवाः ।
विविधान्यन्नपानानि विश्राम्यानुभवन्ति ते
मासमेकं विजन्हुस्ते ससैन्यान्तःपुरा वने ।
अथ तत्रागमद्यासो यथोकं ते मयाऽनय ॥ ७
तथा च तेषां सर्वेषां कथाभिर्नृपसान्नियौ ।
व्यासमन्वास्यतां राजन्नाजग्मुर्मुनयो परे ८
नारदः पर्वतश्चेव देवलश्च महातपाः ।
विश्वावसुस्तुम्बुक्श्च वित्रसेनश्च भारत ॥ ९
तेषामपि यथान्यायं पूजां चन्ने महातपाः ।
प्रतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः कुरुराजो युधिष्ठिरः १०

निषेदुस्ते ततः सर्वे पूजां प्राप्य युधिष्टिरात आसनेषु च पुण्येषु वर्हिणेषु वरेषु च ॥ ११ तेषु तत्रोपविष्टेषु स तुराजा महामतिः। पाण्डुपुत्रैः पारिवृतो निषसाद कुरुद्वह ॥ १२ गान्धारी चैव कुन्ती च

नान्यारा चव कुन्ता च द्रौपदी सात्वती तथा। स्त्रियश्चास्यास्तथाऽन्यामिः , सहोपविविद्युस्ततः॥

सहोपविविद्युस्ततः॥ १९ तेषां तत्र कथा दिव्या धर्मिष्ठाश्चाभवतृप।
ऋषीणां च पुराणानां देवासुरिविमिश्रिताः॥
ततः कथान्ते व्यासस्तं प्रज्ञाचश्चषमीश्वरम्।
प्रोवाच वदतां श्रेष्ठः पुनरेव स तद्भचः॥ १९ प्रीयमाणो महातेजाः सर्ववेदिवदां वरः।
विदितं मम राजेन्द्र यत्ते हृदि विवृश्चितम् ॥
द्द्यमानस्य शोकेन तव पुत्रकृतेन वै।
ग्रान्धार्याश्चेव यदुःखं हृदि तिष्ठति नित्यदा
कुन्त्याश्च यन्महाराज द्रीपद्याश्च हृदि स्थितम्
यच धारयते तीवं दुःखं पुत्रविनाशजम् १८
समद्रा कृष्णभगिनी तच्चापि विदितं मम।
श्रुत्वा समागमिमं सर्वेषां वस्ततो नृप १९
संशयच्छेदनार्थाय प्राप्तः कौरवनन्दन
इमे च देवगन्धर्वाः सर्वे चेमे महर्षयः॥ २०

इति श्रीमहामस्ते आश्रमवासिके पर्वाण नैळकण्ठीये भारत-भावदीपे अष्टाविद्योऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वनवा समिति॥ १॥ विश्राम्य विश्रान्ति प्राप्य

॥ ६ ॥ वर्हिणेषु पञ्चिवर्हजत् िकामयेषु ॥ ११ ॥ संशयाः मृतानां सत्त्वमस्ति न वा सत्त्वमिषण्डादेर्घटीभृतस्थेव पूर्वे रूपमुपमृद्यानुपमृद्य वा उपमर्दे सोऽयं दशरथः स्वर्गस्थो मम पितेति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः अनुपमर्दे भस्भीभावस्य प्रत्यक्ष-दर्शनं नोपप्यत इत्यादयस्तेषां छेदनायेत्यर्थः ॥२०॥ पश्यन्त तपसो वीर्यमद्य मे चिरसंभृतम्। तदुच्यतां महाप्राज्ञ कं कामं प्रददामि ते २१ प्रवणोऽस्मि वरं दातुं पश्य मे तपसः प्रक्रम्। एवमुक्तः स राजेन्द्रो व्यासेनामितबुद्धिना॥ मुहूर्तिमेव सञ्चिन्त्य वचनायोपचक्रमे। धन्योऽसम्यङ्गृहीतश्च सफलं जीवितं च मे यन्मे समागमोऽदोह भवाद्भिः सह साध्यिः । अद्य चाप्यवगच्छा।मे गाति।भिष्टामिहात्मनः॥ ब्रह्मकरुपैभवद्भिर्यत्समेतोऽहं तपोधनाः। दर्शनादेव भवतां पूर्तोऽहं नात्र संशयः॥ २५ विद्यते न भयं चापि परलोकान्ममान्धाः। कि त तस्य सुदुर्बेद्धेर्मन्दस्यापनयेर्भशम् २६ द्यते मे मनो नित्यं स्मरतः पुत्रगृद्धिनः। अपापाः पाण्डवा येन निकृताः पापबुद्धिना घातिता पृथिवी येन सहया सनरद्विपा। राजानश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वराः २८ आगम्य मम पुत्रार्थे सर्वे मृत्युवशं गताः। ये ते पितंश्च दारांश्च प्राणांश्च मनसः प्रियान् परित्यज्य गताः शूराः प्रेतराजनिवेशनम्। का न तेषां, गतिर्वसन् मित्रार्थे से हता मुधे। तथैव पत्रपौत्राणां मम ये निहता युधि। द्यते मे मनोऽभीक्षणं घातयित्वा महाबलम भीष्मं शान्तनवं वृद्धं द्रोणं च द्विजसत्तमम् । मम पुत्रेण मूढेन पापेनाकृतबुद्धिना॥ क्षयं नीतं क्रलं दीप्तं पृथिवीराज्यमिच्छता। पतत्सर्वमनुस्यत्य दह्यमानो दिवानिशम् न शान्तिमधिगच्छामि दुःखशोकसमाहतः॥ इति में चिन्तयानस्य पितः शान्तिन विद्यते वैशस्पायन उवाच।

तच्छुत्वा विविधं तस्य राजधेः परिदेवितम् पुननवीकृतः शोको गान्धार्या जनमेजय ३५ कुन्त्या द्वपदपुष्याश्च सुभद्रायास्त्रथैव च। तासां च वरनारीणां वधूनां कीरवस्य ह ॥ पुत्रशोकसमाविष्टा गान्धारी त्विदमञ्जवीत्। श्वयुरं बद्धनयना देवी प्राञ्जलिकात्थिता ३७ षोडरोमानि वर्षाणि गतानि मुनिपुङ्गव । अस्य राज्ञो हतान्पुजान शोचतो न शमो विभो पुत्रशोकसमाविष्टो निःश्वसन् होष भूमिपः। न शते वसतीः सर्वा धृतराष्ट्रो महामुने ३९ लोकानन्यानसमर्थोऽसि

लोकानन्यान्समर्थोऽसि स्रष्टुं सर्वोस्तपोबलात्। किस लोकान्तर्गतान् राज्ञो दर्शियतं सतान्॥ इयं च द्रौपदी कृष्णा इतज्ञातिसुता भृशम्। शोचलतीव सर्वासां स्तुषाणां द्यिता स्तुषा तथा कृष्णस्य भगिनी सुभद्रा मद्रभाषिणी। सौमद्रवधसंतप्ता भृशं शोचति माधिनी ४२ इयं च भूरिश्रवसो भार्या परमसंमता । भर्तृव्यसनशोकार्ता भृशं शोचित भाविनी॥ यस्यास्तु श्वशुरो धीमान् बाह्यिकः स कुरुद्धहः निहतः सोमदत्तश्च पित्रा सह महारणे श्रीमतोऽस्य महाबुद्धेः संग्रामेष्वपलायिनः। पुत्रस्य ते पुत्रशतं निहतं यद्गणाजिरे ॥ तस्य भार्याशतमिदं दुःखशोकसमाहतम्। पुनः पुनविधयानं शोकं राज्ञो ममैव च। तेनारंभेण महता मामुपास्ते महामने। ये च शूरा महात्मानः श्वशुरा मे महारथाः सोमदत्तप्रभृतयः को नु तेषां गतिः प्रभो। तव प्रसादान्द्रगवन् विशोकोऽयं महीपतिः यथा स्याद्भविता चाहं कुन्ती चेयं वधूलव। इत्युक्तवत्यां गान्धार्या कुन्ती वतक्कशानना॥ प्रच्छेन्नजातं पुत्रं तं सस्मारादित्यसन्निभम्। तामृषिर्वरदो व्यासो दूरश्रवणदर्शनः॥ ५० अपर्यद्वः खितां देवीं मातरं सध्यसाचिनः। तामुवाच ततो ज्यासो यत्ते कार्य विवक्षितं तड़ाहि त्वं महाभागे यत्ते मनसि वर्तते। श्वधुराय ततः कुन्ती प्रणस्य शिरसा तदा ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि घृतराष्ट्रादिकृतप्रार्थने पकोनिर्विशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

आरंभेण शोकोद्यमेन मामुपास्ते भार्याशतं रोदनं कुर्वत् मामेव परिवार्य तिष्ठतीत्यर्थः । आरंभ उद्यमे दर्पे त्वरायां च वधेऽपि चेति वध एवात्र प्राह्यः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहा-आश्रमवा० ३ भारते आश्रमेवासिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनित्रिशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

उवाच वाक्यं सत्रीडा विवृण्वाना पुरातनम्

कुन्त्युवाच ।

सगवन श्वशुरों मेऽसि दैवतस्यापि दैवतम्
स में देवातिदेवस्त्वं शृणु सत्यां निर्म मम १
तंपस्री कोपनो विप्रो दुवासा नाम में पितः।
भिक्षामुपागतों भोन् तमहं पर्यतोषयम् ॥ २
शौचेन त्वागसस्त्यागैः शुद्धेन मनसा तथा
कोपस्पानेष्वपि महत्त्वकुष्यन्न कदाचन ॥ ३
स प्रीतो वरदों मेऽभुत्कृतकृत्यो महामुनिः।
अवद्यं ते गृहीतद्यमिति मां सोऽव्रवीद्वचः॥
ततः शापभूयाद्विप्रमवोचं पुनरेव तम्।
प्रवमस्त्वित च प्राह पुनरेव स में द्विजः ५
धर्मस्य जननी भद्रे

धमस्य जननी भद्रं भवित्री त्वं धुभानने । बद्धे खास्यन्ति ते देवा यांस्त्वमावाहियेष्यसि ॥ इत्युक्त्वाऽन्तिहितो विप्र-स्ततोऽहं विस्मिताऽभवम् । न च सर्वाखवस्थासु स्मृतिमें विमणदयति ॥

साधु सर्वीमदं भाव्यमेवमेतद्यथाऽऽत्य माम् संस्मृत्य तहषेवां क्यं स्पृहयन्ती दिवानिशम् स्थिताऽहं बालभावेन तत्र दोषमबुद्धाती। अथ देवः सहस्रांशुर्मत्समीपगतोऽभवत॥ ९ द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहं भूमौ च गगनेऽपि च तताप लोकानेकेन द्वितीयनागमत्स माम्१० स मामुवाच वेपन्तीं वरं मत्तो वृणीष्व ह। गम्यतामिति तं चाहं प्रणम्य शिरसाऽवदम् स मामुवाच तिग्मांशुर्वृथाऽऽह्यानं न मे क्षमम्

धश्र्मी त्वां च विषं च येन दत्तो वरस्तव तमह रक्षती विषं शापादनपकारिणम् । पुत्रो मे त्वत्समो देव भवेदिति ततोऽब्रुवम् ॥ ततो मां तेजसाऽऽविश्य मोहायित्वा च मानुमान् । उवाच भविता पुत्र-स्तवेत्यभ्यगमदिवम् ॥ १४

ततोऽहमन्तर्भवने पितुर्वृत्तान्तरक्षिणी । गूढोत्पन्नं सुतं बाछं जले कर्णमवास्जम् १५ नूनं तस्यैव देवस्य प्रसादात्पुनरेव तु। कन्याऽहमभवं विप्र यथा प्राह स मासृषिः॥ स मया मूढया पुत्रो ज्ञायमानोऽप्युपेक्षितः। तन्मां दहति विप्रवें यथा सुविदितं तव॥१७ यदि पापमपापं वा यदेतिहिवृतं मया । तं द्रष्ट्रमिच्छामि भगवन्द्यपनेतुं त्वमहेसि॥ यचास्य राज्ञो विदितं हृदिखं भवतोऽनघ । तं चायं लमतां काममद्येव मुनिसत्तम॥ १९ इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो वेदीवेदां वरः। साध सर्वभिदं भाव्यमेवमेतचथाऽऽत्य माम् अपराध्य ते नास्ति कन्याभावं गता हासि देवाश्चेश्वर्यवन्तो वै शरीराण्याविशन्ति वै सन्ति देवनिकायाश्च संकल्पाज्जनयन्ति ये। वाचा दृष्या तथा स्पर्शात्संघर्षेणेति पञ्चधा मनुष्यश्रमों दैवेन धर्मेण हिं न दुष्यति। इति कुन्ति विजानीहि ज्येत ते मौनसो ज्यरः

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाणि पुत्रदर्शनपर्वणि व्यासकुन्तीसंवादे त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

30

भगवित्रिति ॥ १ ॥ आगसस्त्यागैः अपराधत्यागैः ॥ ३ ॥संघर्षेण रत्या ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्रम- वासिके पर्वणि नैलकणीये भारतभावदीपे त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३०॥

व्यास उवाच। भद्रे द्रक्ष्यास गान्धारि पुत्रान् भ्रातृन्सखींस्तथा। वध्य पिताभेः सार्ध निशि सुप्तोत्थिता इव ॥ कर्णं द्रश्यति कुन्ती च सीभद्रं चापि यादवी द्रौपदी पञ्च पुत्रांश्च पितृन्स्रातृंस्तथैव च ॥ २ पूर्वमेवैष हृद्ये व्यवसायोऽभवन्मम । यदास्मि चोदितो राज्ञा भवत्या पृथयैव च॥ न ते शोच्या महात्मानः सर्वे पव नर्षभाः क्षत्रधर्मपराः सन्तस्तथा हि निधनं गताः ४ भवितव्यमवद्यं तत्सुरकार्यमनिन्दिते। अवतेरुस्ततः सर्वे देवभागा महीतलम्॥ गन्धर्वाप्सरसधैव पिशाचा गुह्यराक्षसाः। तथा पुण्यजनाश्चैव सिद्धी देवपंगाऽपि च॥६ देवांश्च दानवाश्चेव तथा देवप्योऽमलाः । त एते निधनं प्राप्ताः कुरुक्षेत्रे रणाजिरे॥ ७ गन्धर्वराजो यो धीमान् धृतराष्ट्र इति श्रुतः स एव मानुने लोके धृतराष्ट्रः पत्तिस्तव॥ ८ पाण्डुं मस्द्रणाद्दी जि विशिष्टतममस्युतम्। धर्मस्यांशोऽभवत्क्षना राजा चैव युधिष्टिरः

कार्ले दुर्योधनं विद्धि
शक्तुनि द्वापरं तथा।
दुःशासनादीन्विद्धि त्वं
राक्षसान्श्रुमदर्शने॥ १०
मक्द्रणाद्भिसेनं बलवन्तमरिन्दमम्।
विद्धि त्वं तु नरम्षिमिमं पार्थे धनञ्जयम् ११
नारायणं हषीकेशमाश्वनौ यमजौ तथा।

यः स वै पार्थादुद्भृतः संहर्षजननस्तथा॥१२
यश्च पाण्डवदायादो हतः षद्भिर्महारथैः।
स सोम इह सौमद्रो योगादेवामविद्ध्या १३
द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमादित्यं तपतां वरम्
लोकांश्च तापयानं वै विद्धि कर्णं च शोभने
द्रौपद्या सह संभूतं धृष्टद्युक्षं च ,पावकात्।
अग्नेभागं शुभं विद्धि राक्षसं तु शिखण्डिनम्
द्रोणं बृहस्पतेभांगं विद्धि द्रौणि च रुद्रजम्।
भीष्मं च विद्धि गाङ्गेयं वस्तुं मानुषतां गतम्॥
एवमते महाप्रक्षे देवा मानुष्यमत्य हि।
ततः पुनर्गताः खर्गं कृते कर्मणि शोभने॥१७
यच्च व हाद्दे सर्वेषां दुःखमेताच्चरं स्थितम्।
तद्य व्यपनेष्यामि परलोककृताद्भयात् १८
सर्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति।
तत्र द्रस्यथ तान्सर्वान् ये हतास्मिन् रणाजिरे

वैशम्पायन उवाच ।
इति त्यासस्य वचनं श्रुत्वा सवों जनस्तदा
महता सिंहनादेन गङ्गामिममुखो ययौ ॥ २०
धृतराष्ट्रश्च सामात्यः प्रययौ सह पाण्डवैः ।
सहितो मुनिशार्द्र्हेर्गन्धच्छ्य समागतेः ॥ २१
ततो गङ्गां समासाद्य क्रमेण स जनाणवः ।
निवासमकरोत्सवों,यथाप्रीति यथासुखम् ॥
राजा च पाण्डवैः सार्धमिष्टे देशे सहानुगः।
निवासमकरोद्धीमान् सस्त्रीवृद्धपुरःसरः २३
जगाम तद्हश्चापि तेषां वर्षशतं यथा ।
निशां प्रतीक्ष्यमाणानां दिदक्षणां मृतानृपान्
थथ पुण्यं गिरिवरमस्तमभ्यगमद्रविः ।
ततः कृताभिषेकास्ते नैशं कर्म समाचरन्र५

इति श्रीमहाभारते आश्रवासिकं पर्वाणि पुत्रदर्शनपर्वणि गङ्गातीरगमने एकत्रिशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच।

ततो निशायां प्राप्तायां कृतसायाहिक क्रियाः । द्यासमभ्यगमन्सर्वे ये तत्रासन्समागृताः ॥१

38

भद्रे द्रश्यमीति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते । अभ्रमवासिके पर्वाणे नैलकफीये भारतभावदीपे एकत्रिंशी-

Sध्यायः ॥ ३१ II,

32

ततो निशायामित्यस्मिन्नथायद्वये मृतानां पुनर्दर्शनमुक्तम्

38

भृतराष्ट्रस्तु धर्मात्मा पाण्डवैः सहितस्तदा। श्रुचिरेकमना सार्धमृषिभिस्तैक्पाविदात्॥ १ गान्धार्यां सह नार्थस्तु

सहिताः समुपाविदान्। पौरजानपद्श्वापि

जनः सर्वो यथावयः॥ ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागीरधीजस्रम्। अवगाह्याजुहावाथ

सर्वान् लोकान् महामुनिः॥ ४ श्राण्डवानां च ये योधाः कौरवाणां च सर्वशः राजानश्च महाभागा नानादेशनिवासिनः॥५ ततः सुतुमुलः शब्दो जलान्ते जनमेजय। प्राहुरासीद्यथापूर्व कुरुपाण्डवसेनयोः॥ ६ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः। ससैन्याः सिल्लास्मात्समुत्तस्थुः सहस्रशः विराद्र दुपदौ चैव सहपुत्रौ ससैनिकौ। द्रौपदेयाश्च सौमद्रो राक्षसश्च घटोत्कचः ८ कर्णदुर्योघनौ चैव शकुनिश्च महारथः। दुःशासनाद्यश्चैव घार्तराष्ट्रा महावलाः॥९ जारासन्धिभगद्त्तो जलसन्धश्च वीर्यवान्। भूरिश्रवाः शलः शल्यो वृषसेनश्च सानुजः॥ लक्ष्मणो राजपुत्रश्च धृष्ट युस्तस्य चात्मजाः।

शिखण्डिपुताः सर्वे च घृष्टकेतुश्च सानुजः११
अचलो वृषकश्चेव राश्रसश्चाप्यलायुद्धः ।
बार्द्धिकः सोमदत्तश्च चेिकतानश्च पार्थिवः ॥
एते चान्ये च बहवो बहुत्वाचे न कीर्तिताः ।
सर्वे मासुरदेहास्ते समुजस्थुर्जलात्ताः ॥ १३
यस्य वीरस्य यो वेषो यो ध्वजो यच्च वाहनं
तेन तेन व्यद्ध्यन्त समुगेता नराधिपाः॥ १४
दित्याम्बरघराः सर्वे सर्वे म्राजिष्णुकुण्डलाः
निर्वेरा निरहंकारा विगतकोधमत्सराः ॥१५
गन्धवेरुपगीयन्तः स्तूयमानाश्च बन्दिमः ।
दिव्यमाल्याम्बरघरा वृताश्चाप्सरसां गणः॥
घृतराष्ट्रस्य च तदा दिव्यं चक्षुर्नराधिप ।
मुनिः सत्यवनीपुतः प्रीतः प्रादात्त्योबलात्॥

दिव्यज्ञानबळोपेता गान्यारी च यशाखिनी। दद्शे पुत्रांस्तान् सर्वान् य चान्येऽपि मुश्रे हृताः॥

तद्द्धतमाचिन्त्यं च सुमह्छोमह्वणम् । विस्मितः स जनः सर्वो दद्शोनिमेवेक्षणः॥ तदुत्सवमहोद्ग्रं हृश्नारीनगकुळून् । आश्चर्यभूतं द्दशे नित्रं पटगतं यथा ॥ २० धृतराष्ट्रस्तु तान् सर्वान् पत्यन्दिश्येन चक्षुषा सुसुदे भरतश्रेष्ठ प्रसादात्तस्य वै सुनेः॥ २१

इति श्रीमहाभार्रते आश्रमवासिके पर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि भीष्मादिदर्शने द्वार्त्रिशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

तेन तेषां सत्त्वमस्तीति स्पष्टमुक्तम् । अतो मृतानां सत्त्व-मस्ति न वेति संशयः परास्तः । अथ मस्मीभृतानां कथं प्रत्यक्षेण दर्शनं स्वप्रविति वेत् व्यासस्यैन्द्रजालिकत्वापत्या संशयोच्छेदकत्वानुपपत्तिः । अथ देवतामावं गतानां तेषां पुनर्मीष्मादिभावेन योगवलादाभिव्यक्तिर्मवति । तिहैं भस्मी-भृतस्य देहस्य पुनरुदयायोगात्तस्तरशैदेहान्तरेरुपेतानामेव तेषां दर्शनमिति वाच्यम् । तर्थाऽपि देहान्तरे ममायं भतेति बुद्धिमतीनां स्रोणां भ्रांतिरेव पूर्वदेहनाशस्य द्वतरस्मरणात् सस्मरणे पुनः स्वप्रतुत्यतेति तुल्यम् । अत्र ब्रूमः। हादिविद्यां प्रकृत्य श्रूयते—त इमे सत्याः कामा अनुतापिधाना इति । तस्माहहराकाशं प्रकृत्य एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमास्मन्सर्वे कामाः समाहिता इति । तथा यो यो ह्यस्येतः प्रति न तिमह दर्शनायोपलमते इत्युपकम्य ये चास्येह जीवा ये च प्रेता म्बापुरं हृदम्बरमित्यर्थः । समस्तः सदा सज्ञेवाम्त्यत एव तत्र मृनयः पर्यन्यतीतादिकं मिथ्यात्रह्मपुरं शरीरममुना सत्यपुरं छारितं संपेण स्नीनेत्यमुष्य विलये सत्यं पुरं प्रकाशते तस्माद्मविद्यात्ररपुप्यापितमपारमार्थिकं जैनं रूपम्। कर्तृ नो कृ-रागद्मेषाद्यनेकानर्थकञ्जषितं तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहत्तपाप्म त्वादिनिशिद्यं पारमेश्वरं रूपं निद्यया प्रतिपद्यते सर्पादिनिलयने रज्जादिनिशितं भाष्याच । बाह्मजैकिका एव सत्या भीष्मा-द्योऽन्तर्जन्मादिनिर्माविनिकारेराविभूय तिरोम्ताः सन्तो महर्षिनिद्ययाऽऽनिर्भूय स्त्रयादिनिश्च याथात्म्येन गृहीताः सन्तर्ताभिः सह रेमिरे इति युक्तमुत्पन्यामः विशेषस्त्वस्म-रकृते वेदान्तकतके दहराविकरणे द्रश्वयः । अञ्चरार्थस्य स्पष्ट एव ॥ १ ॥ इति श्रीमहानारते आश्रमन्नासिके पर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावदीपे द्रात्रिजोऽष्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते पुरुषश्रेष्टाः समाजग्मः परस्परीम् । विगतकोधमात्सर्याः सर्वे विगतकलमषाः १ विधि परममास्थाय ब्रह्मार्षेविहितं श्रमम्। संहृष्टमनसः सर्वे देवलोक इवामराः॥

> पत्रः पित्रा च मात्रा च भार्याश्च पतिभिः सह। म्रात्रा भाता सखा चैव सख्या राजन्समागताः॥

पाण्डवास्त महेष्वासं कर्ण सौभद्रमेव च। संप्रहर्षात्समाजग्सुद्रौपदेयांश्च सर्वशः॥ ततस्ते प्रीयमाणा वै कर्णेन सह पाण्डवाः। समेत्य पृथिवीपाल सौहृद्ये च स्थिताऽभवन परस्परं समागम्य योधीस्ते भरतर्षम । मुनेः प्रसादात्ते ह्येवं श्रत्रिया नष्टमन्यवः ॥ ६ असौहृदं परित्यज्य सौहृदं पर्यवस्थिताः। एवं समागताः सर्वे गुरुभिर्वोधवैः सह ॥ ७ पुत्रेश्च पुरुष्ट्रियाद्याः क्रुरवोऽन्ये चै पार्थिवाः। तां रात्रिमखिलामेवं विद्वत्य प्रीतमानसाः ८

मेनिरे परितोषेण नृपाः खर्गसदो यथा। नात्र शोको भयं त्रासो नारतिनीयशोऽभवत्॥

यरस्परं समागम्य योधानां भरतर्षभ । समागतास्ताः पितृभिर्मातृभिः पतिभिः सुतैः भदं परिमकां प्राप्य नायों दुःखमथात्यजन्। एकां रात्रिं विद्वत्यैव ते वीरास्ताश्च योषिती आमन्त्रयान्योन्यमाश्चिष्य ततो जग्मुर्यथागतं ततो विसर्जयामास लोकांस्तान्मुनिपुङ्गवः॥ क्षणेनान्तर्हिताश्चेव प्रेक्षतामेव तेऽभवन्। अवगाह्य महात्मानः पुण्यां भागीरथीं नदीम् सरधाः सध्वजाश्चेव खानि वेदमानि मेजिरे देवलोकं ययुः केचित्केचिद्रह्मसदस्तथा १४ केचिच वारुणं लोकं केचित्कौवेरमाप्नुचन् ततो वैवस्ततं छोकं कोचिखेवाधुवनुपाः॥ १५

राक्षसानां पिशाचानां केविचाप्युत्तरान्कुक्त्। विचित्रंगतयः सर्वे यानवाप्यामरेः सह॥ 25 आजग्मुस्ते महात्मानः सवाहाः सपदानुगाः गतेषु तेषु सर्वेषु सिळलखो महामनिः१७ धर्मशीलो महातेजाः कुरूणां हितकत्त्रथा। ततः प्रोवाच ताः सर्वाः क्षत्रिया निहतेश्वराः या याः पतिकृतान् लोका-

निच्छन्ति परमिश्रयः। ता जाह्नवजिलं क्षिप्र-

मवगाहन्त्वतन्द्रिताः॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा श्रद्धाना वरांगनाः। श्वयुरं समनुज्ञाप्य विविधुजाहिवीजलम् २० विमुका मानुवैर्देहैस्ततस्ता भर्तृभिः सह । समाजग्मस्तदा साध्वयः सर्वा एव विशांपते पवं क्रमेण सर्वास्ताः शीलवत्यः पतित्रताः। प्रविश्य क्षत्रिया मुक्ता जग्मर्भर्तृ मलोकताम् दिव्यक्षपसमायुक्ता दिव्याभरणभूषिताः। दिव्यमाल्याम्बरधरा यथाऽऽसां पतयस्तथा ताः शीलगुणसंपन्ना विमानस्था गतक्कमाः। सर्वाः सर्वगुणोपताः सस्थानं प्रतिपेदिरे २४ यस्य यस्य तु यः कामस्तस्मिन्काले बभूव ह । तं तं विस्रष्टवान्ध्यासो वरदो धर्मवत्सलः॥ तच्छूत्वा नरदेवानां पुनरागमनं नराः। जहुर्षुमुद्दिताश्चासन्नानादेशगता अपि॥ २६ प्रियः समागमं तेषां यः सम्यक् श्रुणयान्नरः प्रियाणि लभते नित्यमिह च प्रेत्य चैव सः इष्टबान्धवसंयोगमना यासमनामयम्। यश्चैतच्छावयेद्विद्वान् विदुषो धर्मवित्तमः २८ स यशः प्राप्तयाञ्चोके परत्र च शुभां गतिम्।

खाध्याययुक्ता मनुजास्तपोयुक्ताश्च मारत ॥ साध्वाचारा द्मोपेता दाननिर्धृतकलमषाः। ऋजवः शुचयः शान्ता हिंसानृतविवर्जिताः आस्तिकाः श्रद्धानाश्च धृतिमन्तश्च मानवाः श्रुत्वाऽऽश्वर्योमेदं पर्व हावाप्स्मान्त परां गर्ति

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि स्त्रीणां स्वस्वपितलोकगमने त्रयास्त्रिशोऽध्यायः॥ ३३॥

38

वैशम्पायन उवाच। अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति निश्चयः। कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप॥ ४ महाभूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रयात । तेषां च नित्यसंवासो न विनाशो वियुज्यतां अनायासकृतं कर्म सत्यः श्रेष्ठः फलागमः। आत्मा चैभिः समायुक्तः सुखदुःखमुपाश्रते ६ अविनाश्यस्तथायुक्तः क्षेत्रज्ञ इति निश्चयः। भूतानामात्मको भावो यथाऽसौ न वियुज्यते। यावन्न श्लीयते कर्म तावत्तस्य स्वरूपता। श्लीणकर्मा नरो लोके रूपान्यत्वं नियच्छिति नानाभावास्तयैकत्वं शरीरं प्राप्य संहताः। भवन्ति ते तथा नित्याः प्रथम्भावं विजानतां

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाणे नैलकफीये भारतभावदीपे त्रयह्निशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

30

पूर्वाच्यायद्वयोक्तमेवार्थे प्रश्नोत्तराभ्यां निरूपयति-प्तच्छृत्वेत्यादिना ॥ १॥ कथं नु त्यक्ताः भस्मीभूता ये देहास्तेषां तहूपेणैव पूर्वरूपेणैव दर्शनं कथामित्यर्थः ॥ २ ॥ अवीति युग्मम् । सर्वेषां देवासुरमभुष्याणां कर्माणि कुर्वतां कर्मणां भागमन्तरेण कदाचिदपि विप्रणाशो नास्ति । यथा स्वप्ने ग्रुभाशुभैः कर्माभिः शुभमशुभं वा स्वाप्नं देहं प्राप्य तद्वारा कर्मफलं सुखदुःखादिकं सुक्तवा कर्मोपरतौ सत्यां तं देहं संहराति । जायहेहस्तु तदानीमविकृत एव तिष्ठति । एवं कर्मजेषु मानुषादिदेहेषु नश्यत्विप हार्दाकाशस्थाः पित्रा-दिदेहा अविनष्टा एव सन्ति । अत एवाथ य इहात्मान-मनुविद्य वजनत्येता ५ सत्यान् कामा ५ स्तेषा ५ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पा-देवास्य पितरः समात्तिष्टान्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते इति श्रुतिः । सत्यानां पित्रादीनमुत्थानं दर्शयाति ॥ ४ ॥ तदेतदाह महामृतानीति। भूतानां प्राणिनामाधिप-तेरीश्वरस्य संश्रयान्महाभूतान्यस्मदादिशरीरापेक्षया अविना-शिलादियोगान्महाभूतानि हार्दाकाशस्थाः पित्रादयस्तस्यैव सम्बंधानित्यानि । कर्मजानि तु भूतानि कमक्षये विली-यन्त इति भावः । तेषां च महाभूतानां नित्सनां शरीराणा_ मनिले: शरीरैः सह संवासस्तादाल्येनावस्थानं संसार-दसायामस्ति । वियुज्यतां अनित्यानां नाशे तैः सह वियु-

ज्यमानानां तेषां नित्यानां विनाशो न। नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमिति श्रुतेः । तस्मा त्कर्मजानां नाशेऽप्युकर्मजानां हार्दाकाशस्थानां पित्रादि-देहानामविनाशात्पुनस्तदूपेण तेषां दशेनं युक्तमेव ॥ ५ ॥ कथमेतदवाप्यते इत्यत आह-अनायासेति। प्रवृत्ति-रूपं कम आयासकृतं तद्विपरीतं तु निवृत्तिरूपं कर्म अना-यासकृतम् । तस्मादयं सत्यः श्रेष्टश्च उक्तविधः फलागर्मी भवति । एभिरायासयुक्तैः कर्मभिः ॥ ६ ॥ तर्हि कर्म-सम्बन्धादातमा नस्यति नेत्याह--अविनाद्य इति। यद्यपि दुःखयोग आत्मनोऽस्ति तथापि क्षेत्रज्ञ आत्मा तैर्दुःखै-रविनाझ्य एव अविकार्य एव असंगत्वात् । वधस्य चध्यासिकत्वात्। अत्र दृष्टान्तमाह—भूतानामिति। भूतानां अस्मदादिशरीराणाम् । आत्मकः आत्मनः प्रतिकृतिर्दर्पणादौ प्रतिबिम्बो दर्पणधर्मान् मलिन-त्वादीननुकुर्वाणोऽपि तन्नाशान्नस्यति । न वियुज्यत इत्यस्य न नस्यतीत्यर्थः । एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगेऽपि द्रष्टव्यम् ॥७॥ यावत्कर्म देहारंभकमस्ति तावत्तस्य देहस्य स्वरूपता तत्रा-त्मत्वाध्यास इत्यर्थः । कर्मक्षये तु देहान्तरे आत्मत्वाध्यासो भवतीत्याह-क्षीणिति ॥८॥ ये नानाभावाः भूतोन्द्रयादयो मिन्नाः पदार्थाः शरीरं प्राप्य एकत्वं देवदत्तोऽहं मनुष्यपुत्र इति देहादितादात्म्यं संहताः संप्राप्तास्ते एव भावा देहादीना-मारमनः पृथक्तं विजानतां योगिनां नित्या भवन्ति । अज्ञा-निनां ये अनित्या भावास्त एव ज्ञानिनां नित्यात्मरूपा भव-न्तीखर्थः ॥ ९ ॥

अश्वमेधे श्रुतिश्चेयमश्वसंज्ञपनं प्रति।
लोकान्तरगता नित्यं प्राणा नित्यं श्रापिणां
अहं हितं वदाम्येतित्प्रयं चेत्तव पार्धिव।
देवयाना हि पंथानः श्रुतास्ते यज्ञसंस्तरे ११
आह्नो यत्र यज्ञस्ते तत्र देवा हितास्तव।
यदा समन्विता देवाः पश्नां गमनेश्वराः १२
गतिमन्तश्च तेनेष्टा नान्ये नित्या भवन्त्युत।
नित्येऽस्मिन्पञ्चके वर्गे नित्ये चात्मनि पूरुषः
अस्य नानासमायोगं यः पश्यित वृथामितः

वियोगे शोचतेऽत्यर्थं स बाल द्याते में मितिः
वियोगे शेषदर्शी यः संयोगं स विसर्जयेत्।
असंगे संगमो नास्ति दुःखं भुवि वियोगजम्
परापरज्ञस्त्यंपरो नामिमानादुदीरितः।
अपरज्ञः भरां बुर्द्धं ज्ञात्वा मोहाद्विमुच्यते॥
अदर्शनादापतितः पुनैश्चादर्शनं गतः।
नाहं तं वोद्यनासौमः न च मेऽस्ति विरागता व येन येन शरीरेण करोत्ययमनीश्वरः।
तेन तेन शरीरेण तद्वश्य गुपाश्चते।
मानसं मनसाऽऽमोत्नि शरीरं च शरीरवान्१८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि जनमेजयं प्रति वैद्यम्पायनवाक्ये व् चतुर्श्लिशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

34

वैशम्पायन उवाच। अदृष्टा तु नृपः पुत्रान् दर्शनं प्रतिलब्धवान् । ऋषेः प्रस्तुदात्पुत्राणां स्वरूपाणां कुरुद्वह ॥ १

स राजा राजधर्मीश्च ब्रह्मोपनिषदं तथा। अवाप्तवाज्ञरश्रेष्ठो बुद्धिनिश्चयमेव च ॥

संज्ञपनं मारणं तदा हि सूर्ये ते चक्षः वातं प्राण इत्यादयो मन्त्राः पठ्यन्ते ततो लिंगाद्गम्यते यत् शरीरिणां प्राणा इन्द्रियाणि नित्यं निश्चितं नित्यं सर्वदा लोकान्तरे गता इति । तेन सर्वः शरीरां विभुरवाम्ति न तुपाधिपरि-च्छित्रः परिच्छित्रत्वाभिमानस्त्वस्याविद्यक इति भावः ॥ १०॥ तव त ज्ञानेऽधिकारामावात् सोपासनकर्मप्राप्यं देवयानमार्गमेवाश्रयस्वेत्याह-अहमिति । ते तव योग्या इति शेषः ॥ ११ ॥ यत्र काले ते त्वया यज्ञ आहतः कृतस्तत्र तदैव देवास्तव हिताः सखायो जाताः यदैवं तदैव देवाः । पश्चनां जीवानां गमने तत्तह्रोकप्राप्तौ ईश्वरा निप्रहानुप्रहकराः ॥१२॥ यस्मादेवं तस्मान्नित्या जीवा देवा-'निष्टा गतिमन्तो भवान्ते नान्ये अयजमानाः एवं सार्धेन कर्मनिष्ठामुक्त्वा ज्ञाननिष्ठामाह सार्धेन-नित्ये इति । पाश्चभौतिको देववर्गः सर्वोऽपि नित्यः पुरुषश्च तद्दश निखः ॥ १३ ॥ उभयोगपि निखयोः सतोर्योऽस्य नाना-योगं अनेकदेहसम्बन्धं पश्याति स वृथामातिर्वियोगे पितृ-पुत्रादिनाशे शोचित मौद्यात् । उक्तरीत्या न देहो नश्यति नाप्यात्मेति निर्निमित्तस्तेषां शोक इति भावः ॥ १४॥ यदि स्त्र्यादिनाशाद्दःखं पश्यति तर्हि स्त्र्यादीनां परिप्रह एव न कर्तव्यः। न हि वन्त्र्यायाः पुत्रशोकार्तिरास्त वस्तुतस्त्वसंगे

आत्मानि वियोगजं दुःखं वा स्ट्यादिसंगमो वा नास्तीत्याह—
असंग इति।१५। परेति। अपरस्तु उक्तविधां ज्ञानिष्ठामन्नाप्तस्तु परापरज्ञो नित्धानित्याविभागमात्रज्ञः आभिमानादेहादितादात्म्यात् उपासनावलेन उदीरित उत्क्षिप्तः अपरज्ञः
सगुणब्रह्मवित् भूत्वा पश्चात्परां बुद्धिं निर्विशेषवस्तुज्ञानं
प्राप्य मोहान्मूलाज्ञानाद्विमुच्यते ॥ १६ ॥ मुक्तस्य लक्षणमाह—अदर्शनादिति । कर्मकर्त्तरभावाददर्शनं प्रत्यक्
चेतन्यं तस्मादापितिस्तत्रैव च लीनोऽतस्तं मुक्तमहं न
वेद्मि । अगोचरत्वात् असौ च मां न वेति करणामावात् तिर्हि
त्वमपि तादकुतो न भवसीत्याह—न च मेऽस्ति विरागतित । परं वैराम्यमेव मुख्यं मोक्षसाधनामित्यर्थः॥१७॥
येनेति । मनसा कृतं पापं मानसतापेनैवानुभूयते एवं
शरीरेण कृतं शारीरेणोफ्तापेनेति कायवाब्यनसां चापलं
त्यक्ता वायुनिरोधं कुर्यादिति सार्धश्लोकार्थः ॥ १८॥
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि नैलकण्ठीये

भारतभावदीपे चतुर्श्लिशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

34

अदृष्ट्विन ॥१॥ स घृतराष्ट्री राजा विदुरश्च सिद्धिं ययौ इति द्वयोः संबंधः । तत्रापि विदुरस्तपोबलात् घृतराष्ट्रो व्यासं समासाद्येति सम्बन्धः ॥ २ ॥ विदुरश्च महाप्राञ्चो ययौ सिद्धि तपोबलात । धतराष्ट्रः समासाद्य व्यासं चैव तप्रस्विनम् ३ जनमेजय उवाच।

ममापि वरदो व्यासो दर्शयेत्पितरं यदि। तृहपवेषवयसं श्रद्धयां सर्वमेव ते ॥ • प्रियं में स्यात्कृतार्थश्च स्यामहं कृतनिश्चयः। प्रसादाद्विमुख्यस्य मम कामः समृध्यताम् ५ े सौतिरुवाच ।

इत्युक्तवचने तस्मिष्ट्रपे व्यासः प्रतापवान्। प्रसादमकरोद्धीमानानयच परिक्षितम्॥ ६ ततस्तदूपवयसमागदं नृपति दिवः। 'श्रीमन्तं पितरं राजा दृदर्श जनमेजयः॥ ७ दामीकं च महात्मानं पुत्रं तं चास्य श्रंगिणस्। अमात्या ये बभ्वुश्च राज्ञस्तांश्च ददर्श ह ॥ ८ ततः सोऽवध्ये राजा सदितो जनमेजयः। पितरं ज्ञापयामास स्वयं सस्तौ च पार्थिवः ९ स्नात्वा स नृपतिर्विषमास्तीकमिदमञ्ज्ञीत । यायावरकुलोत्पन्नं जरत्कारुसतं तदा ॥ १०

आस्तीक विविधाश्चर्यों यज्ञोऽयमिति में मतिः यदद्यायं पिता प्राप्तो मम शोकप्रणादानः ॥११ आस्तीक उवाच।

ऋषिद्वैपायनो यत्र पुराणस्तपसो निधिः। यज्ञे कुरुकुलश्रेष्ठ तस्य लोकावुमौ जितौ १२ श्रतं विचित्रमाख्यानं त्वया पाण्डवनन्दन । सर्पाश्च भस्मसान्नीता गतश्च पदवीं पितुः १३ कथांचित्तक्षको मुक्तः सत्यत्वात्तव पार्थिव। ऋषयः पूजिताः सर्वे गतिर्देष्टा महात्मनः १४ प्राप्तः सुविपुलो धर्मः श्रुत्वा पापविनाशनम् । विमुक्तो हृदयग्रन्थिरदारजनदर्शनात्॥ ये च पक्षधरा धर्में सहत्तरुचयश्च ये। यान् दृष्टा हीयते पापं ते स्यः कार्या नमस्किया

सौतिरुवाच।

एतच्छृत्वा द्विजश्रेष्ठात्स राजा जनमेजयः। पूजयामास तमृषिम् बुमान्य पुनः पुनः ॥ १७ पप्रच्छ तसृषिं चापि वैशम्पायनमच्युतम्। कथावशेषं धर्मक्षो वनवासस्य सत्तम ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुत्रदर्शनपर्वाणि जनमेजयस्य खापितृदर्शने पञ्जात्रेशोऽध्यायः॥ ३५॥

38

जनमेजय डवाच। दृष्ट्वा पुत्रांस्तथा पौत्रान् सानुबन्धान् जनाधिपः धृतराष्ट्रः किमकरोद्राजा चैव युधिष्ठिरः॥१ वैशम्पायन उवाच।

तद्दश्चा महदाश्चर्ये पुत्राणां दर्धनं नृप। वीतशोकः स राजर्षिः पुनराश्रममागमत् ॥२ इतरस्तु जनः सर्वस्ते चैव परमर्थयः। प्रतिजग्मुर्यथाकामं धृतराष्ट्राभ्यनुक्रया॥ पाण्डवास्तु महात्मानो लघुभूयिष्ठसैनिकाः। पुनर्जग्मुमेहात्मानं सदारास्तं महीपातिम् ॥ ४ तमाश्रमपदं धीमान् ब्रह्मर्षिळींकपृजितः।

मुनिः सत्यवतीपुत्रो धृतराष्ट्रमभाषत ॥ धृतराष्ट्र महाबाहो श्रृष्णु कोरवनन्देन। श्रुतं ते ज्ञानवृद्धानासृषीणां पुण्यकर्मणाम् ६ बैद्धाभिजनवृद्धानां वेद्वेदाङ्गवेदिनाम्। धर्मज्ञानां पुराणानां वदतां विविधाः कथाः मा स्म शोके मनः कार्षीर्दिष्टेन व्यथते बुधः। श्रुतं देवरहस्यं ते नारदाहेवदर्शनात्॥ गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपृतां गति श्रुमाम्। यथा दृष्टास्त्वया पुत्रास्तथा कामविहारिणः ९ युधिष्ठिरः खयं धीमान् भवन्तमनुरुध्यते। सहितो भाराभिः सर्वैः सदारः ससुहुज्जनः॥

ज्ञापयामास आलोचितवान् स्नापयामासेति घाटः स्पष्टः॥९॥ पापविनाशनं इतिहासमिति शेषः ॥ १५ ॥ पक्षघराः पक्ष-स्थापकाः ॥ १६॥ इति श्रीसहाभारते आश्रमवासिके पर्वाण नैलकफीये भारतभावदीपे पञ्चात्रेंशोऽध्यायः ॥ ३५॥ ે રૂદ

हुष्टेति ॥ १ ॥ आश्रमपदं आश्रमं प्राप्तम् ॥ ५ ॥

विसर्जयैनं यात्वेष खराज्यमनुशासताम्। मासः समधिकस्तेषामतीतो वसतां वने ११ एतदि नित्यं यत्नेन पदं रक्ष्यं नराधिषी। बहुप्रत्यर्थिकं होतद्राज्यं नाम कुरुद्रह ॥ इत्युक्तः कौरवो राजा व्यासेनातुळतेजसा ॥ युधिष्टिरमधाहूय वाग्मी वचनमव्रवीत्॥ १३ अजातरात्रों भद्रं ते श्रुष्ण में सात्रिभः सह। त्वत्प्रसादान्महीपाल शोको नास्मान्प्रबाधते रमे चाहं त्वया पुत्र पुरेव गजसाहये। नाथेना जुगतो विद्वन्त्रियेषु परिवर्तिना ॥ १५ प्राप्तं पुत्रफलं त्वत्तः प्रीतिमें परमा त्वाये। न में मन्युर्महाबाहों गम्यतां पुत्र मा चिरम्॥ भवन्तं चेह संप्रेक्ष्य तपो मे परिहीयते। +तपोयुक्तं रारीरं च त्वां दृष्टा धारितं पुनः१७ मातरी ते तथैवेमे शीर्णपर्णक्रताशने। मम तुल्यवते पुत्र न चिन्दं वर्तायिष्यतः॥ १८ दुर्योधनप्रभृतयो दृष्टा लोकान्तरं गताः। व्यासस्य तपसो वीर्योद्धवतश्च समागमात ॥ प्रयोजनं च निर्वृत्तं जीवितस्य ममानघ। उत्रं तपः सुमास्थास्ये त्वमनुज्ञातुमर्हासै २०

त्वर्थेंद्य पिण्डः कीर्तिश्च कुळं चेदं प्रतिष्ठितम् । श्वो वाऽद्य वा महाबाहो गम्यतां पुत्र माचिरम् ॥ २१ राजनीतिः सुबहुशः श्रुता ते भरतर्षम । संदेष्टव्यं न पश्यामि कृतं मे भवता विभो वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्तवचनं तं तु नृपो राजानमव्रवित्।
न मामहेसि धर्मक परित्यकुमनागसम्॥ २६
कामं गच्छन्तु मे सर्वे भ्रातरोऽनुचरास्तथा।
भवन्तमहमन्विष्ये मातरौ च यतव्रतः॥ २४
तसुवाचाथ गान्धारी मैवं पुत्र श्रृणुष्व च।
त्वय्यधीनं कुरुकुलं पिण्डश्च श्वशुरस्य मे २५
गम्यतां पुत्र पर्याप्तमेतावत्पूजिता वयम्।
राजा यदाह तत्कार्यं त्वया पुत्र पितुर्वेचः॥
वैद्याम्पायन उवाच।

इत्युक्तः स तु गान्धार्या कुन्तीमिद्मभाषत। स्रोहवाष्पाकुले नेत्रे ×प्रमुज्य रुद्तीं वचः॥२७ विसर्जयित मां राजा ग्रान्धारी च यशिवनी। भवत्यां बद्धचित्तस्तु कथं पास्यामि दुःखितः।

कथं यास्यामि दुःखितः॥ न चोत्सहे तपोविझं कर्त ते धर्मचारिणि। तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ममापि न तथा राज्ञि राज्ये बुद्धिर्यथा पुरा। तपस्येवानुरक्तं में मनः सर्वातमना तथा॥३० शुन्येयं च महीं कृत्स्ना न मे प्रीतिकरी शुमे। बान्धवा नः परिक्षीणा बलं नो न यथा पुरा पश्चालाः सुभृशं श्लीणाः कथामात्रावशेषिताः न तेषां कुलकर्तारं कञ्चित्पश्यस्यहं ग्रमे ३२ सर्वे हि भस्मसाझीतास्ते द्रोणेन रणाजिरे। अवशिष्टाश्च निहता द्रोणपुत्रेण वै निशि ३३ चेदयश्चेव मत्स्याश्च दष्टपूर्वास्तथैव नः। केवलं वृष्णिचकं च वासुदेवपरिग्रहात्॥ ३४ यदृष्टा स्थातुमिच्छामि धर्मार्थे नार्थहेततः। शिवन पश्य नः सवीन दुर्लभं तव द्रीनम्॥ अविषद्यं च राजा हि तीवं चारप्स्यते तपः। एतच्छूत्वा महाबाहुः सहदेवो युधां पतिः ॥ युधिष्ठिरमुवाचेदं बाष्पव्याकुळळोचनः। नोत्सहेऽहं परित्यकुं मातरं भरतर्षभ ॥

प्रतियात भवीन क्षिप्रं तपस्तप्स्याम्यहं विभो। इहैव शोषयिष्यामि तपसेदं कलेवरम्॥ ३८ पाद्शुश्रूषणे रक्तो राज्ञो मात्रोस्तथाऽनयोः।

तसुवाच ततः कुन्ती परिष्वज्य महासुजम्
गम्यतां पुत्र मैवं त्वं वोचः कुरु वचो मम ।
आगमा वः शिवाः सन्तु स्रष्टा भवत पुत्रकाः
उपरोधो भवेदेवमस्माकं तपसः कृते ।
त्वत्स्मेहपाशबद्धा च हीयेयं तपसः परात् ४१
तस्मात्पुत्रक गच्छ त्वं शिष्टमल्पं च नः प्रभो
प्वं संस्तंभितं वाक्यैः कुन्त्या बहुविधैर्मनः ॥
सहदेवस्य राजेन्द्र राक्षश्चैव विशेषतः ।
ते मात्रा समनुकाता राक्षा चं कुरुपुङ्गवाः ४३

बहवः प्रत्यर्थिनः प्रार्थयानाः शत्रवो यत्र तत् ।। १२ ॥ नाथेन त्वया ॥ १५ ॥ अन्विष्ये सेविष्ये ॥ २४ ॥ शिष्टमायुरिति शेषः ॥ ४२ ॥ + ' उपयुक्तं शरीरं च ' इति पा० × ' परिमृज्य विनीतवत ' इति पा० अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठमार्मन्त्रयितुमारमन्।

श्रिविष्ठिर उवाच।
राज्यं प्रतिगमिष्यामः शिवेन प्रतिनन्दिताः
अनुज्ञातास्त्वया राजन्
गमिष्यामो विकल्मषाः।
पवमुक्तः स राजर्षिधर्मराज्ञा महात्मना॥ ४५
अनुज्ञे स कौरव्यमर्भिनन्द्य युधिष्ठिरम्।
भीमं च बिलनां श्रेष्ठं सहन्त्वयामास पार्थिवः
स चास्य सम्यद्धोधावी प्रत्यपद्यत वीर्यवान्।
अर्जुनं च समान्धिष्य सभौ च पुरुषर्षभौ ४७
अनुज्ञे स कौरव्यः परिष्वज्याभिनन्द्य च।

गान्धार्या चाभ्य नुज्ञाताः कृतपादाभिवादनाः जनन्या समुपावाताः परिष्वकाश्च ते नृपम् चकुः दिक्षणं सर्वे वत्सा इव निवारणे ॥४९ पुनः पुनर्निरीक्षन्तः प्रचकुस्ते प्रदक्षिणम् । द्रौपदीप्रमुखाश्चेव सर्वाः कौरवयोषितः॥५० न्यायतः श्वशुरे वृक्तिं प्रयुज्य प्रययुस्ततः । श्वश्चभ्यां समनुज्ञाताः परिष्वज्याभिनान्दिताः संदिष्टाश्चेति कर्तव्यं प्रययुर्भर्तृभः सह । ततः प्रजञ्जे निनदः स्तानां युज्यतामिति ५२ उष्ट्राणां क्रोशतां चापि हयानां हेषतामि । ततो युधिष्ठिरो राजा सदारः सहसैनिकः । नगरं हास्तिनपुरं पुनरायात्सवान्धवः॥ ५३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि युधिष्ठिरप्रत्यागमे • षट्त्रिशोऽध्यायः ॥ ३६॥

समाप्तं चेदं पुत्रद्दीनपर्व ॥ २ ॥

अथ नारदागमनपर्व

30

वैद्याम्पायन उवाच।
दिवर्षोपनिवृत्तेषु पाण्डवेषु यदच्छया।
देवर्षिनारदो राजन्नाजगाम युधिष्ठिरम्॥ १
तमभ्यर्च्य महाबाद्धः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
आसीनं परिविश्वस्तं प्रोवाच वदतां वरः॥२
चिरातु नानुपश्यामि भगवन्तमुपस्थितम् ।
कचित्ते कुरालं विप्र शुमं वा प्रत्युपस्थितम् ३
के देशाः परिदृष्टास्ते किं च कार्यं करोमि ते।
तद्भहि द्विजमुख्यस्त्वं त्वं ह्यस्माकं परा गतिः

नारद उवांच। चिरदृष्टोऽसि मेऽत्येवमागतोऽहं तपोवनात् परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा चैव मया नृपाप युधिष्ठिर उवाच।

वदन्ति पुरुषा मेऽद्य गङ्गात्रीरिनवासिनः।
धृतराष्ट्रं महात्मानमास्थितं परमं तपुः ॥ ६
अपि दष्टस्त्वया तत्र कुशली स कुरूद्वहः ।
गम्नधारी च पृथा चैव स्तपुत्रश्च संजयः ॥७
कथं च वर्तते चाद्य पिता मम स पार्थिवः ।
श्रोतुमिच्लामि भगवन्यदि दष्टस्त्वया नृपः ८

नारद् उवाच।

स्थिरीभूय महाराज शृणु वृत्तं यथातथम्। यथा श्रुतं च दृष्टं च मया तस्मिस्तपोवने ॥९ वनवासानिवृत्तेषु भवत्सु कुरुनन्दन। कुरुक्षेत्रात्पिता तुभ्यं गंगाद्वारं ययौ नृप १०

र्मं प्रदक्षिणं चकुः । निवारणे स्तनपानादिति होषः ॥४९॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वाणे नैलकर्ण्ठीये भारत-मावदीपे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६॥

30

द्भिवर्षोपेति ॥ १ ॥ में मयाऽतिचिरं दृष्टोऽसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ गान्धार्या सिहितो धीमान् वध्वा कुन्त्या समिन्वतः। संजयेन च स्तेन साथिहोत्रः सयाजकः॥ ११ आतस्थे स तपस्तीवं पिता तव तपोधनः। वीटां मुखे समाधाय वायुमक्षोऽभवन्मुनिः वने स मुनिभिः सर्वेः पूज्यमानो महातपाः। त्वगस्थिमात्रहोषः स षण्मासानभवन्नृपः॥१३

गान्धारी तु जलाहारी कुन्ती मासोपवासिनी । सञ्जयः षष्टभुक्तेन

वर्तयामास भारत ॥ १४ अग्नींस्तु याजकास्तत्र जुहुवुर्विधिवत्प्रभो । दृश्यतोऽदृश्यतश्चैव वने तस्मिन्नृपस्य वे ॥१५ अनिकेतोऽथ राजा स बभूव वनगोचरः। ते चापि सहिते देव्यो, सञ्जयश्च तमन्वयुः १६ सञ्जयो नृपतेनेता समेषु विषमेषु च। गान्धायाश्च पृथा चैव चश्चरासीद्निन्द्ता ततः कदाचिद्रङ्गायाः कच्छे स नृपसत्तमः। गंगायामाष्ट्रतो धीमानाश्चमाभिमुखोऽभवत

अथ वार्द्धः समुद्भतो दावाग्निरंभवन्महान्। ददाह तद्वनं सर्वं परिगृह्य समन्ततः ॥ दहात्सु मृगय्थेषु द्विजिह्नेषु समंततः। वराहाणां च यूथेषु संश्रयत्सु जलाशयान् २० समाविद्धे वने तस्मिन्प्राप्ते व्यसन उत्तमे। निराहारतया राजनमन्द्रपाणविचेष्टितः ॥ २१ असमर्थोऽपसरणे सुकृशे मातरौ च ते। ततः स नृपतिर्धेष्टा बह्मियाग्तमन्तिकात २२ इद्माह ततः सूतं सञ्जयं जयतां वरः। गच्छ सञ्जय यत्राग्निर्न त्वां दहाति कहिंचित वयमत्राग्निना युक्ता गमिष्यामः परां गतिम तमुवाच किलोद्वियः सञ्जयो वदतां वरः २४ राजनमृत्युरनिष्टोऽयं भविता ते वृथाग्निना। न चोपायं प्रपद्यामि मोक्षणे जातवेदसः २५ यद्त्रानन्तरं कार्ये तद्भवान्वक्रमहीते। इत्युक्तः संजयेनेदं पुनराह स पार्थिवः॥ २६ नैष मृत्युरनिष्टो नो निःस्तानां गृहात्स्ययम्। जलमग्निस्तथा वायुरथवाऽपि विकर्षणम् २७

तांपसानां प्रशस्यन्ते गन्छ सञ्जय माचिरम् इत्युक्तवा सञ्जयं राजा समाधाय मनस्तथा प्राङ्मुखः सह गान्धार्या कुन्त्या चोपाविशत्तदा।

> संजयस्तं तथा दृष्टा प्रदक्षिणमधाकरोत्॥

त्रवास्य प्रमाद्याः ,२९ उवाच चैनं मेधावी युंश्वातमानमिति प्रभो। ऋषिपुत्रो मनीषी स राजा चक्रेऽस्य तद्वचः सिन्निरुयेशन्द्रयथामम्मसीत्काष्ट्रोपमस्तद्।। गान्धारी च महाभागा जननी च पृथा तव दावाशिना समायुक्ते स च राजा पिता तव। सञ्जयस्तु महामात्रस्तस्माहावाद्युच्यत ॥ ३२

गङ्गाक्तले मया दृष्टस्तापसैः परिवारितः । स तानामन्त्रय तेजस्वी निवेद्यत्व सर्वशः ॥ प्रययौ सञ्जयो धीमान् हिमवन्तं महीधरम् । एवं स निधनं प्राप्तः कुरुराजो महामनाः ३४ गान्धारी च पृथा चैव जनन्यौ ते विशांपते यद्द्वाराज्ञवज्ञता मया राज्ञः कलेवरम् ३५ तयोश्च देव्योक्भयोर्भया दृष्टानि भारत ।

ततस्तपोवने तस्मिन् समाजग्रुस्तपोधनाः श्रुत्वा राज्ञस्तदा निष्ठांन त्वशोचन् गतिश्च ते तत्रश्रोषमहं सर्वमेतत्पुषस्सत्तम॥ ३७ यथा च नृपतिर्दग्धो देव्यौ ते चोते पाण्डव। न शोचितव्यं राजेन्द्र स्वतः स पृथिवीपितः प्राप्तवानश्चिसंयोगं गान्धारी जननी च ते।

वैशम्पायन उवाच।

पत्वृह्या च सर्वेषां पाण्डवानां महात्मनां
निर्याणं घृतराष्ट्रस्य शोकः समभवन्महान्।
अन्तःपुराणां च तदा महानार्तस्वरोऽभवत्
पौराणां च महाराज श्रुत्वा राज्ञस्तदा गतिम्
अहो घिगिति राजातु विकुश्य भृशदुःखितः
कथ्वंबाहुः स्मरन्मातुः प्रकरोद युघिष्टिरः।
भीमसेनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्व एव ते॥ ४२
अन्तःपुरेषु च तदा सुमहान् रुदितस्वनः।
प्रादुरासीन्महाराज पृथां श्रुत्वा तथागताम्
तं च वृद्धं तथ्ना दग्धं हतपुत्रं नराधिपम्।
अन्वशोचन्त ते सर्वे गान्धारीं च तपस्विनीं

हज्यतो ऽहर्यत इति पर्यन्तमपर्यन्तं चानाहत्येत्यर्थः। नियमेन सान्निध्यामावात् ॥ १५ ॥ विकर्षणं अनशनम् ॥ २७ ॥ ऋषिपुत्रो व्यासपुत्र इति योगसामध्ये स्चितम् ॥ ३० ॥ १ अप्रिं दिति पा० २ स्वर्गस्थः इति पा० ।

तस्मिन्नुपरते शब्दे मुहूर्तादिव भारत । निगृह्य बाष्पं धैर्येण धर्मराजोऽब्रवीदिदम्॥ ४५

इति श्रीमहामारते आश्रमवासिके पर्वणि नर्रदागमनपर्वणि दावाग्निना धृतराष्ट्रादिद्वाहे सप्तत्रिशोऽध्यायः॥ ३७॥

३८

युधिष्ठिर उधाच। तथा महात्मनस्तस्य तपस्युग्रे च वर्ततः। अनाथस्येच वचने तिष्ठत्स्वस्मासु बन्धुषु ॥ १ दुर्विज्ञेया गतिर्वह्मनपुरुषाणां मतिर्मम। यत्र वैचित्रवीर्थोऽसी दग्ध एवं वनाग्निना २ यस्य पुत्रशतं श्रीमदभवद्वाहुशालिनः। नागायुतबलो राजा स दुग्धो हि दवायिना यं पुरा पर्यवीजन्त तालवृन्तैर्वरिस्रयः। तं गृघ्राः पर्यवीजन्त दावाग्निपरिकालितम् ४ स्तरागधसंधिश्च रायानी यः प्रबोध्यते। धरण्यां स नृपः शेते पापस्य मम कर्माभिः ५ न च शोचामि गान्धारीं हतपत्रां यशस्विनीं पतिलोकमनुपाप्तां तथा भर्तृवते स्थिताम् ॥६ पृथामेव च शोचामि या प्रतेश्वर्यमृद्धिमत्। उत्सुज्य सुमहद्दीप्तं वनवासमरोचयत्॥ धिय्राज्यमिदमस्माकं धिग्वलं धिक्पराक्रमम् क्षत्रधर्मे च धिग्यस्मान्मृता जीवामहे वयम् सुसूक्ष्मा किल कालस्य गतिर्द्विजवरोत्तमः। यत्समुत्सुज्य राज्यं सा वनवासमरोचयत ९ युधिष्ठिरस्य जननी भीमस्य विजयस्य च। अनाथवत्कथं द्ग्धा इति मुह्यामि चिन्तयन् वृथा सन्तर्पितो वाहिः खाण्डवे सव्यसाचिना उपकारमजानन्स कृतघ्र इति मे मतिः॥ ११ यत्राद्हत्स भगवान् मातरं सव्यसाचिनः। कृत्वा यो ब्राह्मणच्छद्मः भिक्षार्थी समुपागतः धिगाग्नें धिक च पार्थस्य विश्वतां सत्यसन्धतां इदं कष्टतरं चान्यद्भगनन्प्रतिभाति मे॥ १३ वृथाग्निना समायोगो यदभूतपृथिवीपतेः। तथा तपस्विनस्तस्य राजर्षेः कौरवस्य ह॥ कथमेवंविधो मृत्युः प्रशास्य पृथिवीमिमाम्। तिष्ठत्सु मन्त्रपृतेषू तस्याग्निषु महावने ॥ १५ वृथाग्निना समायुक्तो निष्ठां प्राप्तः पिता मम मन्ये पृथा वेपमाना क्रशा धमनिसंतता ॥ १६ हा तात ! धर्मराजेति समाक्रन्दनमहाभये। भीम! पर्याप्तृहि भयादिति चैवाभिवादाती १७ समन्ततः परिक्षिप्ता माताऽभूनमे दवाग्निना सहदेवः प्रियस्तस्याः पुत्रेभ्योऽधिक एव तु॥ न चैनां मोक्षयामास वीरो मादवतीसुतः। तच्छूत्वा रुरुदुः सर्वे समाछिग्य परस्परम्॥ पाण्डवाः पञ्च दुःखार्ता 'भूतानीव युगक्षये'। तेषां तु पुरुषेन्द्राणां रुद्तां रुद्तिस्वनः ॥ २० प्रासादाभोगसंरुद्धे अन्वरौत्सीत्स रोदसी २१

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिके पर्वणि नारदागमनपर्वणि युधिष्ठिरिकाणे अष्टार्त्रेशोऽध्यायः ॥ ३८॥

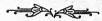
नारद उवाच। नासौ वृथाग्निना दंग्धो यथा तत्र श्रुतं हैया वैचित्रवीयों नृपतिस्तत्ते वश्यामि ह्वत ॥ १ वनं प्रविदाताऽनेन वायुमक्षेण धीमता। अग्नयः कारयित्वेष्टिमुत्सृष्टा इति नः श्रुतम् २ याजकास्तु ततस्तस्य तानशीविर्जने वने। सम्रत्स्ज्य यथाकामं जग्मभैरतसत्तम॥ स विवृद्धस्तदा वह्विवेने तस्मिन्नभूतिकल। तेन तद्वनमादीप्तमिति ते तापसाऽद्ववन् ॥ ४ स राजा जाह्नवीतीरे यथा ते कथितं मया। तेनाशिना समायकः स्वेनव भरत्वभ ॥ एवमावेदयामासुर्म्रनयस्ते ममान्य। ये ते भागीरथीतीरे मया दृष्टा युधिष्टिर ॥ ६° पवं स्वेनाशिना राजा समायुक्तों महीपते। मा शोचिथास्त्वं नृपातं गतः स परमां गतिं गुरुशुश्रपया चैव जननी ते जनाधिप। प्राप्ता सुमहतीं सिद्धि मिति मे नात्र संशयः ८ कर्तुमहीस राजेन्द्र तेषां त्वसदकात्रियाम। भारतिः सर्वैतः सर्वेरेतदत्र विधीयताम् ॥९

वैशम्पायन उवाच। ततः स पृथिवीपालः पाण्डवानां धुरंघरः। निर्ययौ सहसोदर्यः सदारश्च नर्षभः॥ १० पौरजानपदाश्चैव राजभक्तिपुरस्कृताः। गंगां प्रजम्मुरिमतो वाससैकेन संवृताः॥ ११ ततोऽवगाह्य सिछिछै सर्वे ते नरपुंगवाः। युयुत्सुमग्रतः कृत्वा दहुस्तोयं महात्मने ॥१२ गान्धार्याश्च पृथायाश्च विधिवन्नामगोत्रतः। शौचं निवर्तयन्तस्ते तत्रोषुर्नगराद्वहिः॥ १३

प्रेमयामास स नरान विधिश्वानाप्तकारिणः। गंगाद्वारं बरश्रेष्ठो यत्र दग्घोऽभववृषः ॥ १४ तत्रैव तेषां क्रत्यानि गंगाद्वारेऽन्वशासदा। कर्तव्यानीति पुरुषान दत्तदेयान्महीपतिः १५ द्वादशेऽहान तेम्यः स क्वेतशीचो नराधिपः। ददौ श्राद्धानि विधिवहिक्षणावन्ति पाण्डवः धृतराष्ट्रं समुद्दिश्य ददौ स पृथिवीपातिः। सुवर्ण रजतं गाश्च राज्याश्च समहाधनाः १७ गान्धार्याश्चेव तेजस्वी पृथायाश्च पृथक् पृथक् संकीर्त्य नामनी राजा देदी दानमनुत्तमम्॥ यो यदिच्छति यावच तावत्स लभते नरः। शयनं भोजनं यानं मणिरत्नमधो धनम् ॥ १९ यानमाच्छाद्नं भोगान् दासीश्च समलंकृताः ददौ राजा समुद्दिश्य तयोमीत्रोमेहीपतिः २० ततः स पृथिवीपालो दत्त्वा श्राद्धान्यनेकशः प्रविवेश पुरं राजा नगरं वारणाह्वयम् ॥ २१ ते चापि राजवचनात्पुरुषा ये गताऽभवन्। संकरुप्य तेषां क्रल्यानि पनः प्रत्यागमंस्ततः माल्यैर्गन्धेश विविधेरर्चियत्वा यथाविधि। क्रव्यानि तेषां संयोज्य तदाचख्युर्महीपतेः॥ समाश्वास्य तु राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् नारदोऽप्यगमद्राजन् परमर्थिर्यथेप्सितम् २४ एवं वर्षाण्यतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमतः। वनवासे तथा त्रीणि नगरे दश पञ्च च॥ २५ हतपुत्रस्य संग्रामे दानानि ददतः सदा। ज्ञातिसम्बान्धिमित्राणां म्रातृणां स्वजनस्य च युधिष्टिरस्तु नृपतिर्नातिप्रीतमनास्तदा। धारयामास तद्राज्यं निहतज्ञातिवान्धवः२७

इति श्रीमहासारते आश्रमवासिके पर्वणि नारदागमनपर्वाणे श्राद्धदाने ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ३९॥

समाप्तं नारदागमनपर्व।

अस्थीनि कुल्यं स्यात्कीकसेंऽपि चेति मेदिनी प्रलागमन् नासाविति ॥ १ ॥ संकल्य एकीकृत्य कुल्यानि गंगामिति शेषः ॥ २२ ॥ संयोज्य गंगयेति शेषः ॥ २३॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचरतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दस्रिस्नोः श्रीनीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे आश्रमवासिकार्थप्रकारी ऊनचत्वारिशोऽध्यायः॥ ३९॥

अस्यानन्तरं मौसर्छपर्व, तस्तायमाद्यः श्लोकः।
ं वैद्यम्पायन उवाच।
पर्त्रिद्यो त्वथ संप्राप्ते वर्षे कौरवनन्दनः।
ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः॥ १

॥ इति श्रीमहाभारते *आश्रमवासिकपर्व समाप्तम् ॥

^{*} ययाप्यादिपर्वणि पर्वसंग्रहकथमानसरे ' एतदाश्रमनासाख्यं पर्वोक्तं महदद्भुतम् । द्विचत्वारिंशदध्यायाः पर्वेतदाभि-संख्यया । सहस्रमेकं श्लोकानां पंच श्लोकशतानि च । षडेव च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदाशींना ' इत्याख्यातम् । तथापि संप्रत्यास्मिन्पर्वणि प्राय अध्यायाः ३९ श्लोकाश्च १०८८ एतावन्त एव दृश्यते । एतत्सुधीभिर्मृयामित्यलम् ।

अयं ग्रन्थः श्रीकिञ्जवडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डित-रामचन्द्रशास्त्रिणा परिशोधितष्टिष्पण्यादिना परिष्कृतश्च । भारती जयतु ॥ शाकः १८५४॥

Shriman MAHĀBHĀRATAM

Part VI XVI Mausala parvan

WITH

Bharata Bhawadeepa By Nilkantha.

Edited by

Pandit Ramachandrashastri Kinjawadekar.

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARAHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

Shake 1855.

First Edition.

[A. D. 1933.

All Rights Reserved by the Publisher.

2

श्रीमन्महामारतम्।

षष्ठभागे-मौसलपर्व।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचितभारतभावदीपाख्यटीकया समेतम्।

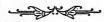
पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तच

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'दांकर नरहर जोद्शी' इत्येतैः संमुद्य प्रकाशितम् ।

शालिवाइनशकाब्दाः १८५५]

प्रथमं संस्करणम्।

[ख्रिस्ताब्दाः १९३३

अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशियज्ञान्स्वायत्तीकृताः।

॥ महाभारतम्॥

- AND MARKET

मोसलपर्व।

-9E-

विषयानुक्रमणिका।

अ० क्षो०

विषय:

ष्ट्रेम अ० श्लो

विषयः

प्रथम

१ ३१

राज्यप्राप्यनन्तरं अट्रात्रंशत्तमे वर्षे सनिर्घातवाखादानि दुर्नि-मित्तान्यालोच्य चिन्तयन्याधि-धिरों मौसले रामकृष्णरहिता-नां वृष्णीनां कद्नं रामकृष्णयो-निधनं च श्रुत्वा भ्रातनानीय किं करिष्यामः ' (८) इत्यवा-दीत । ततः सर्वे दुःखशोकसम-न्विताः समुपाविशन् 'कथं वि-नष्टा भगवन् ' (१२) इत्यादिके जनमेजयप्रश्ने 'षट्त्रिशेऽथ ततो वर्षे (१३) इत्यादिनोत्तरम-भिधाय केनानुशप्तास्ते वीराः (१४) इत्यादिके पुनर्जनमेजय-प्रश्ने 'विश्वामित्रं च कण्वं चै ' (१५) इत्यादिना तदुत्तरमभि-द्घद्वैशम्पायनो यदुकुमारकृतं विश्वामित्राद्यपहासं तइतं शापं मुसलस्य चूर्णीकरणपूर्वकं समु-द्रे प्रक्षेपं सुरापानवर्जनविषये घोषणं च कथयति स्म... द्वारकायां नानोत्पातप्रादुर्मावः। तदशॅनात्क्रष्णेन गान्धारीं शाप-दानानुस्मरणेन तस्य सत्यता-

चिकिषया भटैः सर्ववृष्ण्यादीनां

तीर्थयात्रोद्धोषणम्...

3 80

काल्याः स्त्रिया द्वारकाधावना-दिषु दुर्निमित्तेषु प्रादुर्भूतेषु कृ-ष्णस्य चकादिषु च दिवं गतेषु वृष्ण्यन्धकाद्यो भश्यभोज्यादि-संग्रहपूर्वकं निर्गत्य प्रभासे न्य-वसन्। तत्र कालपरीतास्ते मद्य-पानं विधाय मत्ता बभूवुः। तदा प्रथमं सात्यिककृतवर्मणोः पर-स्परममाण्युद्धाटयतोः सात्यिक-ना कृतवर्मणि हते खुब्धेषु स-र्वेषु सात्यिकप्रभृतीनां नाशेऽव-शिष्टान् निझन्तं केशवं बसुदार-कौ 'रामस्य पदमान्वच्छ तत्र गच्छाम यत्र सः ' (४७) ...५ वसुदारुकसहितः क्रणो

गच्छाम यत्र सः (४७) ...५ बसुदारकसहितः कृष्णो राममन्विच्छन्वृक्षमूले स्थितं चिन्तयनतं तमेकान्ते दृष्ट्रा अर्जु-नानयनार्थं दारुकमादिच्य मदा-गमनं प्रतीक्षस्रोति बलरामं प्रत्यु-क्त्वा द्वारकामेत्यार्जुनागमनप-र्यन्तं स्त्रियो रक्षणीया इति पित-रमिधाय रामसानिधावागतो नागरूपेण समुद्रं प्रविष्टं तं दृष्टा

 चिन्तयक्षेकान्ते इन्द्रियादिनि-रोधनपूर्वकं शियतो जराख्य-व्याधेन मृगबुद्धा पादे विद्ध-

-

२ २४

पृष्ठम्

ঞা০ ক্ষী০

विषय:

अ० श्लो॰

विषय:

पृष्ठम्

न १५

स्तमाश्वास्य दिवं जगाम श्रीः कृष्णः ... ७ दारुकमुखेन वृष्णीनां निधनं

श्रत्वा निर्गतोऽजुनोद्वापकामत्य निरानन्दां तां दृष्टा शोचन्कृष्ण-स्त्रीभिराकोशपूर्वकं परिवारि-

तो मूर्चिछतः स्त्यमामादिमि-राश्वास्यासनं उपवेशितस्ता आ-

श्वास्य मातुलं द्रष्टुमभ्यगात्.... ८ अर्जुनः र्शयानं वसुदेवं दृष्ट्वा त-

त्पादौ जग्राह । वसुदेवश्च तं मूध्न्युपात्राय वहु विल्रुप्य श्री-

कृष्णोक्तं कथित्वा 'यदुक्तं पार्थ कृष्णेन ' (२८) इत्याद्यवाच ९

अर्जुनो दुःखितं वसुदेवं प्रति 'नाहं वृष्णिप्रवीरेण' (२) इ-त्यादिना वृष्णिदारा वालान्व-

द्धांश्चेन्द्रप्रस्थं नेष्यामीत्युक्तवा दारुकं प्रति ' अमात्यान्-द्रष्टु-मिच्छामि' (६) इत्यभिधाय

सुधर्माख्यां यादवीं सभां प्रविष्ट-स्तत्रागतानमात्यादीन् प्रति याना-दिसज्जीकरणमादिद्य ' अयं वो राजा वज्र इन्द्रप्रस्थे भविष्य-

ति, इतः सप्तमे दिवसे समुद्र इमां पुरीं प्राविष्यत्यतो बहिर्व-त्स्यामः ' इत्याञ्चापयामार्स । अर्जुनादिष्टैस्तैः सर्वेस्मिन्सज्जीकृते श्लोभते वस्ततेनोत्सकेष प्राणेष

श्वोभूते वसुदेवेनोत्सृष्टेषु प्राणेषु तस्यातु चतस्यु तत्स्त्रीष्वन्वारू-ढासु सर्वे तदौष्वदोहिकं विधाय

वृष्णीनां कदनस्थानमागत्य केश-

वरामयोः शरीरे संस्कृत्य सर्वेषा-मन्येषां दाहादि विधाय वृष्णि-वीराणां स्त्रियः षोडश सहस्रं श्री-

> कृष्णभार्या वज्रपुरःसरा गृहात्वाऽ जुनो निर्जगाम। सर्वेष्वेवं निर्म-तेषु समुद्रेण फ्लावितायां द्वारका-यां निर्गतोऽर्जुनः पञ्चनदे निवा-समक्रोत, तत्र हुष्धेषु दुस्युपा-

येषु गोपेषु वृष्णिस्त्रियो हर्तु प्रवृत्ते-षु तैर्युद्धं कुर्वत्यर्जुने खवाणक्षया-

व तथुद्ध कुवत्यज्ञन खवाणक्षयाः दिके जातेऽपि घनुष्कोट्या तान् प्रहरत्यपि ते तमनादृत्य वृष्णिः

स्विय आहत्य जग्मः। ततोऽर्जुनो दैवमित्युक्तवा हतशेषाः स्त्रिय

यादाय कुन्नश्लेत्रमवातरत् । ततो मार्तिकावते कृतवर्मत्नयं सरस्व-

त्यां सात्यिकतनयं निवेदयेन्द्रप्रस्थे चज्राय राज्यं ददौ । सिनमण्या-

द्योऽर्शि सत्यभामाद्यश्च वनं प्र-विविद्युः। ततोऽर्जुनो दैयासाश्रम-मागत्य तं ददर्श... ११

आगत्याभिवादनं कुर्वन्निर्विणण-मानसोऽर्जुनो 'नख-केश-दशा-

कुम्भवारिणा कि समुक्षितः ' (५) इत्यादिना व्यासेन पृष्टः कु-ष्णादीनां निधनादिकं गोपकृतं

स्वपराभवं बाणश्रयादिकं चा-ख्याय 'उपदेष्टुं मम श्रेयो भवा-नर्हति सत्तम' (२५) इत्युवाच ।

' ब्रह्मशापविनिर्दग्धाः ' (२६) इत्यादिना व्यासेनोपदिष्टोऽर्जुनो इस्तिनापरमागत्य सुधिष्ठिराय

32

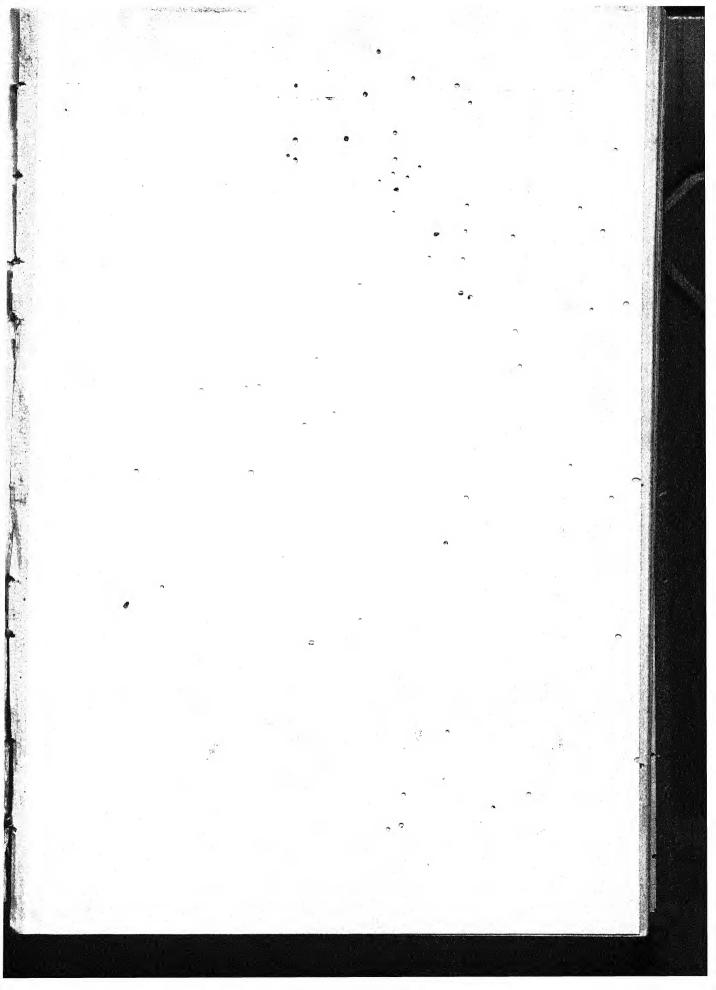
सर्वे वृत्तं शशंस... ...

मौसलपर्वणो विषयानुऋमाणिका समाहा।

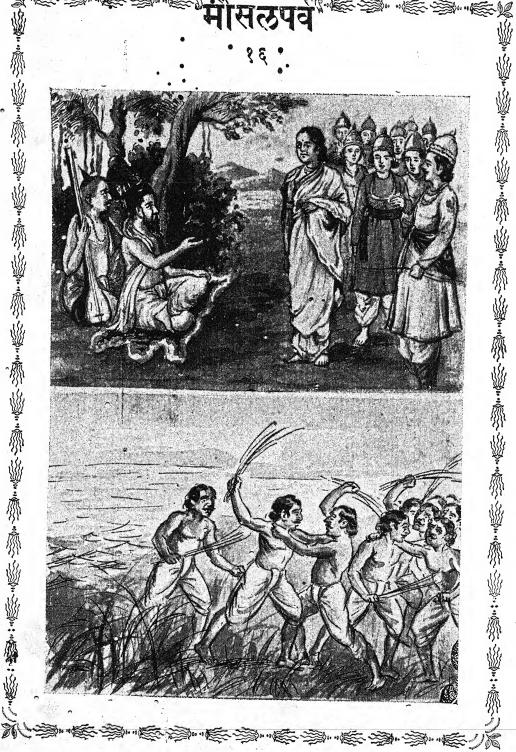
6 36

॥ ग्रुमं भवतु ॥

मीसलपर्वः

॥ महाभारतम्॥

—·}}}}!!!!!!!!!!!.....

मौसलपर्व

-38-

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्॥ देवीं सर्स्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

वैशम्पायन उवाच ।
पर्त्रिशे त्वथ संप्राप्ते वर्षे कौरवनन्दनः।
ददशे विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः १
ववुर्वाताश्च निर्धाता रूक्षाः शकरवर्षिणः ।
अपसव्यानि शकुना मण्डलानि प्रचिक्तरे २
प्रत्यगुर्द्धभेहानद्यो दिशो नीहारसंवृताः ।
उक्काश्चाङ्गारवर्षिण्यः प्रापतन्गगनाद्भवि ३
आदित्यो रजसा राजन् समवच्छन्नमण्डलः
विरिद्धमरुद्ये नित्यं कवन्धैः समद्द्यत् ॥ ४
परिवेषाश्च दश्यन्ते दारुणाश्चन्द्रसूर्ययोः ।
त्रिवर्णिः श्यामरूक्षान्तास्तथा भस्मारुणप्रभाः
पते चान्ये च बहव उत्पाता भयशंसिनः ।

दश्यन्ते बहवो राजन् हृद्योद्वेगकारकाः॥६ कस्यचित्त्वथ काळस्य कुरुराजो युधिष्ठिरः। शुश्राव वृष्णिचकस्य मौसळे कदनं कृतम् ७ विमुक्तं वासुदेवं च श्रुत्वा रामं च पाण्डवः समानीयात्रवीद्घातृनिक करिष्याम इत्युत ८

परस्परं समासाद्य
 ब्रह्मदण्डवलात्कृतान्।
 वृष्णीन्विनष्टांस्ते श्रुत्वा
 ट्यार्थताः पाण्डवाभवन्॥ ९
 विभनं वासुदेस्य समुद्रस्येव शोषणम्।
 वीरा न श्रद्दधुस्तस्य विनाशं शार्क्कधन्वनः॥

श्रीगणेशाय नमः । एवमादिपर्वाणे स्त्रितानां धर्मार्थकाममोक्षाणां मध्ये सभावनयोर्थज्ञसत्यशृतिगुरुसतीर्थ-सेवनादिना धर्मः प्रतिपादितः। विराटाद्यष्टके सेवानीति-हिंसानृतङ्गळक्षयादिनाऽर्थः शोकप्रदो निरूपितः । द्वादशेऽर्थ-फलभूतः कामः सोपसर्गो निरूपक्ष्वं च मोक्षपदं निरूपितम्। स्र्योदशादित्रये मोक्षहेत्,त् दानविद्यावनवासांश्च निरूप्य

षोडरो धतराष्ट्रबद्धनमनाशित्य केवलमर्थकामसक्तास्ते मदि-रादिकलहेन व्यसनेन विनश्यन्तीति प्रतिपाद्यते । सप्तद्शे निष्कामधर्मस्य फलं गृहादेस्त्यागोऽष्टादशे तत्पूर्विका स्वर्ग-प्राप्तित्य निरुपयिष्यते।तत्र राज्यप्राप्त्यनन्तरं षट् जिंशासमे वर्षे सर्वनाशस्यकानुत्पातानाह वैशम्पायनः—षट् जिंश इति ॥ १॥ मदन् अभवन् ॥ ९॥

मौसलं ते समाधित्य दुःखशोकसमन्विताः। विषण्णा हतसंकल्पाः पाण्डवाः समुपाविदान् ॥ • 88 जनमेजय उवाच। कथं विनष्टा भगवन्नन्धका वृष्णिभिः सह। षश्यतो वासुदेवस्य मोजाश्चैवमहारधाः १२ वैशम्पायन उवाच । षट्टार्त्रेशेऽथ ततो वर्षे वृष्णीनामनयो महान्। अन्योन्यं मुसलैस्ते तु निजध्तुः कालचोदिताः॥ १३ जनमेजय उवाच। केनानुशासते वीराः क्षयं वृष्ण्यन्धका गताः। भोजाश्च द्विजवर्थ त्वं विस्तरेण वदस्व मे॥ वैशम्पायन उवाच। विश्वामित्रं च कण्वं च नारदंच तपोधनम्। सारणप्रमुखा वीयु द्दशुद्वीरकां गतान्॥ 24 ते तान्साम्बं पुरस्कृत्य भूषितवा स्त्रियं यथा। अञ्जवन्यसंगम्य दैवदण्डानिपीडिताः॥ रेह इयं स्त्री पत्रकामस्य वश्रोरमिततेजसः। ऋषयः साधु जानीत किमियं जनियच्यति॥ इत्युक्तास्ते तदा राजन्विप्रलंभप्रधर्षिताः।

प्रत्यव्रवंस्तान्मुनयो यत्तच्हुणु नराधिप॥ १८ •धुष्णयन्ध्रकविनाशाय मुसलं घोरमायसम्। वासुदेवस्य दायादः साम्बोऽयं जनयिष्यति येन युयं सुंदुर्वृत्ता नृशंसा जातमन्यवः। उच्छेत्तारः कुळं कृत्स्रमृते रामजनाईनौ॥२० समुद्रं यास्यति श्रीमांस्त्यक्तवा देहं हलायुधः जरा कृष्णं महात्मानं शयानं भुवि भेत्स्यति इत्यब्रुवन्त ते राजनप्रलब्धास्तैर्द्धरात्मिः। मुनयः क्रोधरकाक्षाः समीक्ष्याथ परस्परम्॥ तथोक्तवा मुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः। अथाबवीत्तदा वृष्णीन् श्रुत्वैवं मधुसूदनः २३ अन्तक्को मतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान प्वमुक्तवा ह्षीकेशः प्रविवेश पुरं तदा ॥२४ कृतान्तमन्यथा नैच्छत्कर्तुं स जगतः प्रभुः। श्वोभूतेऽथ ततः साम्बहे मुसलं तदस्त वै२५ येन वृष्ण्यन्धककुले पुरुषा भस्मसात्कृताः। वृष्ण्यन्धक्विनाशाय किंकरप्रतिमं महत् २६ असृत शापजं घोरं तच राज्ञे न्यवेदयन्। विषण्णक्तपस्तद्वाजा स्क्मं चूर्णमकारयत् २७ तच्चूणें सागरे चापि प्राक्षिपन्पुरुषा नृप। अघोषयंश्च नगरे वचनादाहुकस्य ते॥ २८ जनाद्नस्य रामस्य बस्रोश्चैव महात्मनः। अद्यवभृति सर्वेषु वृष्ण्यन्धककुलेष्विह ॥ २९ सरासवो न कर्तट्यः सर्वैर्नगरवासिभिः। यश्च नी विदितं कुर्यात्येयं कृश्चित्ररः क्रचित् जीवन्स शूलमारोहेत्स्वयं कृत्वा सब्हान्धवः। ततो राजभयात्सर्वे नियमं चिकिरे तदा। नराः शासनमाज्ञाय रामस्याक्तिष्टकर्मणः ३१

इति श्रीमहामारते मौसलपर्वणि मुसलोत्पत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मुसलैः एरकालैमर्मुसलकणैः ॥ १३ ॥ जरानामा काश्चित्कै-वर्तः ॥ २१ ॥ अभ्ययुर्मनसाऽस्माभिर्दत्तः शापस्त्वया

मौसलं मुसलकृतं कदनं समाश्रिय मनसि वृत्वा-॥ ११ ॥ अन्तव्य इति ॥ २३ ॥ क्रिकरो यमदृतस्तन्त्व्यम् ॥२६॥ स्वयंकृत्वा स्वयंकर्ता ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते मौसल_ पर्वाणे नैलकण्डीये भारतभावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं प्रयतमानानां वृष्णीनामन्धके सह। कालो गृहाणि सर्वेषां परिचकाम नित्यशः

करालो विकटो मण्डः पुरुषः कृष्णपिङ्गलः। गृहाण्यावेश्य वृष्णीनां नादश्यत कचित कचित॥ तमझन्त महेष्वासाः

रारैः शतसहस्रशः। न चाशक्यत वेडूं स

सर्वभूतात्ययस्तदा ॥ उत्पेदिरे महावाता दारुणाश्च दिने दिने। वृष्ण्यन्धकविनाशाय बहवो लोमहर्षणाः ४ विवृद्धमूषिका रथ्या विभिन्नमृणिकास्तथा। केशा नखाश्च सुप्तानामचन्ते मुषिकेनिंशि॥ ५

चीचीकूचीति वादानित सारिका वृष्णिवेशमस् (नोपशास्यति शब्दश्च स दिवारात्रमेव हिं॥

अन्वकुर्वेन्नुत्रूकानां सारसा विकतं तथा। अजाः शिवानां विरुतमन्वकुर्वत भारत॥ ७ पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहगाः काळचोदिताः। वृष्ण्यन्धकानां गेहेषु कपोता व्यचरंस्तदा ८ व्यजायन्त खरा गोषु करभाऽश्वतरीषु च। शुनीष्वपि विडालाश्च मूषिका नकुलीषु च ९ नापत्रपन्त पापानि कुर्वन्तो वृष्णयस्तदा। प्राद्विषन् ब्राह्मणांश्चापि पितृन्देवांस्तथैव च ॥ गुरुश्चाप्यवमन्यन्ते न तु रामजनाईनी। पत्न्यः पतीनुचरन्त पत्नीश्च पतयस्तथा ॥ ११

विभावसः प्रज्वितो वामं विपरिवर्तते। नीळळोहितमञ्जिष्टा विस्जन्निषः पृथक् १२ उदयास्तमने नित्यं पुर्यो तस्यां दिवाकरः। व्यद्दर्यतासङ्घत्पुंभिः कवन्धैः परिवारितः॥ महानसेषु सिद्धेषु संस्कृतेऽतीव भारत। आहार्यमाणे क्रमयो व्यवस्यन्त सहस्रशः १४ पुण्याहे वाच्यमाने,तु जपत्सु च महात्मसु। अभिधावन्तः श्रुयन्ते न चाद्द्यत कश्चन १५ पैरस्परं च नक्षत्रं हन्यमानं पुनः पुनः। ग्रहैरपश्यन्सर्वे ते नात्मनस्तु कथञ्चन ॥ '१६ नद्न्तं पाञ्चजन्यं च वृष्ण्यन्धकनिवेशने । समन्तात्पर्यवाज्ञन्त रासमा दारुणस्वराः १७

एवं पर्यन् हपीकेशः

संप्राप्तं कालपर्ययम्। त्रयोदश्याममावास्यां तान् दृष्टा प्राव्यविदिद्म्॥ 35 चतुर्दशी पञ्चद्शी कृतेयं राहुणा पुनः। प्राप्ते वै भारते युद्धे प्राप्ता चाद्य क्षयाय नः १९ विभृशस्त्रेव कालं तं परिचिन्त्य जनाईनः। मेने प्राप्तं स षट्जिंदां वर्ष वे केशिस्ट्नः २० पत्रशोकाभिसन्तमा गान्धारी हतवान्धवा यद्जुट्याजहारातां तदिदं समुपागमत्॥ २१ इदं च तद्जुपासमब्बी च युधि ष्टिरः। पुरा इयूढेष्वनीकेषु दृष्ट्वीत्पातान् सुद्रारुणान् इत्युक्तवा वासुदेवस्तु चिकीर्षुः सत्यमेव तत् आज्ञापयामास तदा तीर्थयात्रामरिन्दमः २३ अघोषयन्त पुरुषास्तत्र केरावशासनात्। तीर्थयात्रा समुद्रे वः कार्येति पुरुषर्षभाः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि उत्पातद्शेने द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

प्वमिति । कालः कपोतोलकादिरूपेण ॥ १ ॥ स एव कचित्करालादिरूपोऽदृश्यत । कचिन्न आवेक्य परिका-मानिति शेषः ॥ २ ॥ सर्वभूतानां अत्ययो नाशो यस्मात् 🛮 ३ ॥ माणिका मृत्पात्रााणि ॥ ५ ॥ उच्चरन्त विचतवत्यः श ११ ॥ आहार्यमाणे अने ॥ १४ ॥ **परेति** । स्वनक्ष⁴

त्रादर्शनमपि स्वमृत्युस्चकामित्यर्थः॥ १६ ॥ **एवमिति** । त्रयोदशदिव्रसः कृष्णपक्षोऽभूदित्यर्थः ॥ १८॥ एवं सत्य-ग्रिमपक्षे वृद्ध्या भाव्यं तन्न जातं प्रत्युत एका तिथिः क्षीणा तत्र प्रहर्णं च जातामित्याह— चतुर्दशीति ॥ १९॥ इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि नैलकण्डीये भारतभावदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच।
काली स्त्री पाण्डुरैर्द्नतैः प्रविश्य हसती निशि
स्त्रियः समेषु मुष्णन्ती द्वारकां परिवाद्विति १
अग्निहोत्रनिकेतेषु वास्तुमृध्येषु वेश्मसु ।
वृष्ण्यन्धकानसादन्त स्वभे गृधा भयानकाः
अलङ्काराश्च लत्रं च व्वजीश्च कवचानि च।
दिश्यमाणान्यदृश्यन्त रक्ष्मोभिः सुभयानकैः ३
तचाग्निद्वं कृष्णस्य वज्रनाभमयोमयम्।
दिश्यमाचक्रमे चक्रं वृष्णीं ग्रंथतां तदा ॥ १

युक्तं रथं दिव्यमादित्यवर्णं हया हर्रन्पश्यतो दारुकस्य । ते सागरस्योपरिष्टादवर्त-न्मनोअवाश्चतुरो वाजिमुख्याः ॥ ५ तालः सुपर्णश्च महाध्वजौ तौ सुपूजितौ रामजनार्दनाभ्याम् । उचैर्जन्हुरप्सरसो दिवानिशं वाचश्चोचुर्गम्यतां तीर्थयात्रा ॥ ६

ततो जिगमिषन्तस्ते वृष्ण्यन्धकमहार्थाः। सान्तःपुरास्तदा तीर्थयात्रामैच्छन्नरर्षभाः॥ ७ ततो भोज्यं च भक्ष्यं च पैयं चान्धकवृष्णयः। बहु नानाविधं चकुर्भद्यं मांसमनेकशः॥ ततः सैनिकवर्गाश्च निर्ययुर्नगराहृहिः। यानैरश्वैर्गजैश्चेव श्रीमन्तस्तिग्मतेजसः॥ ततः प्रभासे न्यवसन्यथोदिष्टं यथागृहम्। प्रभूतभक्ष्यपेयास्ते सदारा यादवास्तदा॥ १० निविष्टांस्तान्निशम्याथ समुद्रान्ते स योगवित जगामामन्ज्य तान्वीरानुद्धवोऽर्थविशारदः तं प्रस्थितं महात्मानमभिवाद्य कृताञ्जलिम्। जानन्विनाशं वृष्णीनां नैच्छद्वारियतुं हरिः ततः कालपरीतास्ते वृष्ण्यन्धकमहारथाः। अपरयसुद्धवंयान्तं तेजसाऽऽवृत्त्य रोदसी१३ ब्राह्मणार्थेषु यत्सिद्धमन्नं तेषां महात्मनाम्। तद्वानरेभ्यः प्रद्दुः सुरागन्धसमन्वितम् १४ ततस्तूर्यशताकीणं नटनर्तकसंकुलम्। अवर्तत महाप्रानं प्रभासे तिग्मतेजसाम् १५ कृष्णस्य सिन्नधौ रामः सिहतः कृतवर्मणा । अपिवद्धुंधानश्च गदो वमुस्तथैव च ॥ १६ ततः परिषदो मध्ये युद्धधानो मदोत्कदः । अववीत्कृतवर्माणमवहास्यावमन्य च ॥ १७ कः क्षत्रियो हन्यमानः सुप्तान्हन्यान्मृतानिव तन्न मृष्यन्ति हार्दिक्य यादवा यत्त्वया कृतम् इत्युक्ते युद्धधानेन पूजयामास तद्वचः । प्रयुक्तो रिथनां श्रेष्टो हार्दिक्यमवमन्य च १९ ततः परमसंकुद्धः कृतवर्मा तमव्रवीत् । निर्दिशानिव सावश्चं तदा सत्येन पाणिना ॥ भूरिश्रवाश्चिन्नवाहुर्युद्धे प्रायगतस्त्वया । वधेन सुन्शंसेन कथं वीरेण पातितः ॥ २१ इति तस्य वचः श्रुत्वा केशवः परवीरहा । तिर्यवस्थावन्य एष्ट्या बीक्षांचके स मन्युमानः

मणिः स्यमन्तकश्चैव
' यः स सत्राजितोऽभवत ।
तां कथां श्रावयामास
सात्यकिर्मधुसुद्वम् ॥

तच्छूत्वा केशवस्याङ्कमगमद्भद्दती तदा। सत्यभामा प्रकुपिता कोपयन्ती जनार्दनम् ॥ तत उत्थाय सकोधः सात्यिकवीक्यमब्रवीत पञ्चानां द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नाशिखण्डिनोः २५ एष गुरुछामि पदवीं सत्येन च तथा शपे। सौतिके ये च निहताः सुप्ता येग दुरात्मना ॥ द्रोणपुत्रसहायेन पापेन कृतवर्मणा ौ समाप्तमायुरस्याद्य यश्रश्चेव सुमध्यमे ॥ २७ इत्येवसुकत्वा खड़न केशवस्य समीपतः। अभिद्धत्य शिरः कुद्धश्चिच्छेद कृतवर्मणः २८ तथाऽन्यानपि निघ्नन्तं युयुधानं समन्ततः। अभ्यधावद्वृषीकेशो विनिवारियतुं तदा २९ एकीभूतास्ततः सर्वे कालपर्यायचोदिताः। भोजान्धका महाराज शैनेयं पर्यवारयन् ३० तान्दञ्चा पततस्तूर्णमभिकुद्धाज्जनार्दनः। न चुक्रोध महातेजा जानन्कालस्य पर्ययम्॥

3

काळीति। मुष्णन्ती श्रीणां मज्ञलसूत्रादिकं चोरयन्ती ॥१॥ निशम्य दृष्ट्वा अर्थविशारदः मोक्षपण्डितः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणार्थेष्विति । ब्राह्मणार्थद्रव्यस्यान्यत्र विनियोजन-मायःक्षयकरमित्यर्थः ॥ १४ ॥

ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताः कालधर्मणा। युयानमथाभ्यमञ्जिचिछष्टैर्भाजनस्तदा ॥ ३२ हन्यमाने तु शैनेये कुद्धो रुक्मिणिनन्द्भः। तदनन्तरमागचछन्मोक्षयिष्यन् शिनेः अनुतम् स भोजैः सह संयुक्तः सात्यिकश्चान्धकैः सह व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्रविणशालिनौ बहुत्वान्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः। हतं दृष्ट्वा च शैनेयं पुत्रं च यदुनन्दनः ॥ परकानां ततो मुर्छि कोपाज्यश्राह केशवः। तद्भृन्मुसलं घोरं वज्रकल्पमयोमयम् ॥ ३६ जघान कृष्णस्तांस्तेन ये ये प्रमुखतोऽभवन्। ततोन्धकाश्च भोजाश्च शैनेया वृष्णयस्तथा॥ जघुरन्योन्यमाकन्दे मुसक्षैः कालचोदिताः। यस्तेषामेरकां कश्चिज्जग्राह कुपितो नृप ॥ ३८ वज्रभृतेव सा राजन्नदृश्यत तदा विभो। तृणं च मुसलीभूतमपि तत्र दर्यंदर्यत ॥ ३९ ब्रह्मद्ण्डकृतं सर्व-मिति तद्विद्धि पार्थिव।

अविध्यान् विध्य ते राजन् प्रक्षिपन्ति सम यत्तृणम् ॥

तद्वज्ञभूतं मुसलं व्यद्दयत तदा दृढम् । अवधाित्यतरं पुत्रः पिता पुत्रं च मारत ॥ ४१ मत्ताः प्ररिपतन्ति सम योधयन्तः परस्परम् । पतङ्गा दृव चाग्नौ ते निपेतुः कुकुरान्धकाः ४२ नासीत्पलायने वुद्धिर्द्धभ्यमानस्य कस्यचित् । तत्रापद्यन्महाबाहुर्जानन्कालस्य पर्ययम् ॥४३ मुसलं समवष्टभ्य तस्थौ स मधुस्दनः । स्तम्बं च निहतं दृष्टा चार्द्दणं च माधवः ४४ प्रदृष्ट्रं चानिरुद्धं च तत्रश्चुक्रोध भारत । गदं विषय शयानं च भृशं कोपसमन्वितः ४५ स निःशेषं तदा चक्रे शार्ज्जचक्रगदाधरः । ताचिन्नन्तं महातेजा वसुः परपुरञ्जयः ॥ ४६ दारुकश्चेव दाशाईम् चतुर्यक्षिवोध तत् । भगविन्नहताः सर्वे त्वया भृयिष्टशो नराः । रामस्य पदमन्विच्छ तत्र गच्छाम यत्र सः४७

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वाणि कृतवर्मादीनां परस्परहनने • तृतीयोऽध्यायः ॥ ३॥

वैशम्पायन उवाच।
ततो ययुर्दीरुकः केशवश्च
वैश्वश्च रामस्य पदं पतन्तः।
अथापश्यन् राममनन्तवीर्ये
वृश्चे स्थितं चिन्तयानं विविक्ते॥ वितः समासाद्य महानुभावं
कृष्णस्तदा दारुकमन्वशासत्।
गत्वा कुरून्सवीममं महान्तं
पार्थाय शंसख वधं यदूनाम्॥ विताऽर्जुनः क्षिप्रमिहोपयाद्यः
श्वत्वा मृतान् याद्वान्ब्रह्मशापात्।

इत्येवमुक्तः स ययौ रथेन
कुरूंस्तदा दारुको नष्टचेताः ॥ ३
ततो गते दारुके केशवोऽथ
हृश्वाऽन्तिके बभुमुवाच वाक्यम्।
स्त्रियो भवान् रक्षितुं यातु शीघ्रं
नैता हिंस्युर्दस्यवो वित्तलोभात् ॥ ४
स प्रस्थितः केशवेनानुशिष्टो
मदातुरो ज्ञातिवधार्दितश्च।
तं विश्रान्तं संशिधौ केशवस्य
दुरन्तमेकं सहसैव बभुम् ॥ ५

विधस्ताडनं तदनर्हान् तौद।दिकाद्विधेरिगुपधलक्षणः कस्त-तोऽर्हार्थे यत् । विध्य विध्वा ॥ ४० ॥ तत्र यन्मुसलम-पश्यत्तदेवावष्टभ्य तस्थौ इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहा-भारते मौसलपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे तृतीयोऽ-

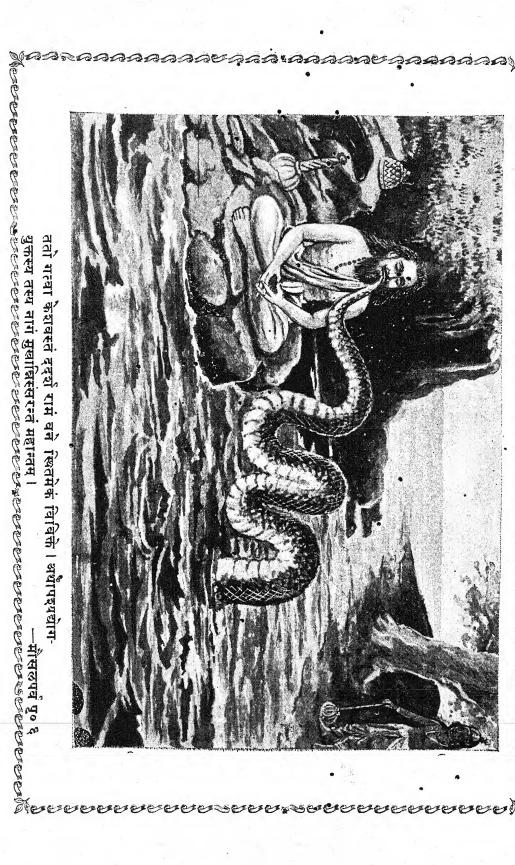
ध्यायः ॥ ३ ॥

8

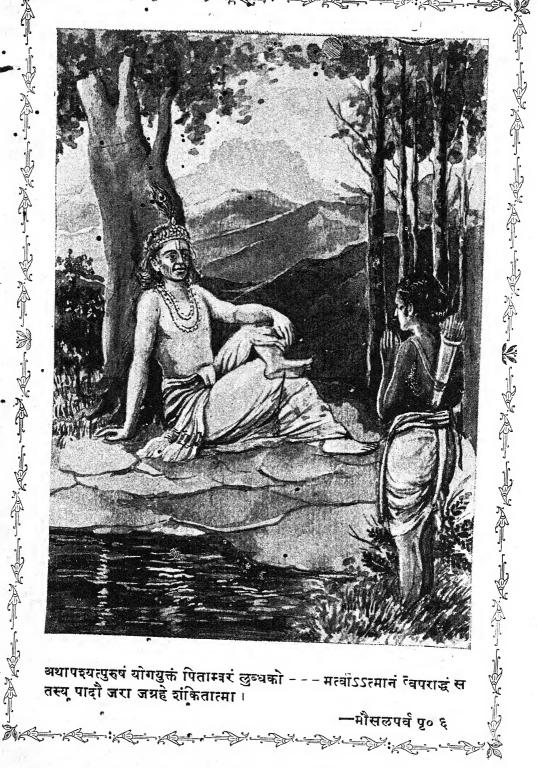
तत इति । पतन्तः शीघ्रं गच्छन्तः ॥ १ ॥

ब्रह्मानुशप्तमवधीनमहद्वे कूटे युक्तं सुसलं लुब्धकस्यः। ततो दङ्घा निहतं वसुमाह कृष्णोऽयजं भातरमुत्रतेजाः॥ इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व राम यावत् स्त्रियो ज्ञातिवशाः क्रोमि ततः पुरीं द्वारवर्ती प्रविद्य जनाद्नः पितरं प्राह वाक्यम्॥ स्त्रियो मवान् रक्षतु नः समग्रा धनअयस्यागमनं प्रतीक्षन्। रामो बनान्ते प्रतिपालयन्मा-मास्तेऽघाहं तेन समागिमध्ये॥ दृष्टं मयेदैं निधनं यदूनां राज्ञां च पूर्वे कुरुपुङ्गवानाम्। नाहं विना यदुभियाद्वानां पुरीभिमामशकं द्रष्टुमद्य॥ तपश्चरिष्यामि निबोध तन्मे रामेण सार्धं वनमभ्युपेत्य। इतीदमुक्त्वा शिरसा च पादौ संस्पृश्य कुष्णस्त्वारितो जगाम॥ १० ततो महान्निनदः प्रादुरासी-त्सस्रीकुमारस्य पुरस्य तस्य अथावनीत्केशवः सन्निवर्त्य शब्दं श्रुत्वा योषितां क्रोशतीनाम्॥ पुरीमिमामेष्यति सन्यसाची स वो दुःखान्मोचयिता नराध्यः। ततो गत्वा केशवस्तं ददर्श रामं वने स्थितमेकं विविक्ते॥ १२ अथापश्यचोगयुक्तस्य तस्य नागं सुखान्निश्चरन्तं महान्तम्। श्वेतं ययौ स ततः प्रेक्ष्यमाणो महाणवो येन महानुभावः॥ 83 सहस्रशिषः पर्वताभागवदमी रक्ताननः खां तनुं तां विमुख्य। सम्यक् च तं सागरः प्रत्यगृह्णा-न्नागा दिव्याः सरितश्चेव पुण्याः १४ कर्कीटको ,वास्तिकस्तक्षकश्च पृथुश्रवा अरुणः कुञ्जरश्च।

मिश्री राङ्कः कुमुदः पुण्डरीक-स्तथा नागो धृतराष्ट्री महात्मा ॥१५ न्हादः काथः शितिकण्ठोऽप्रतेजा-स्तथा नागौ चक्रमन्दातिषण्डौ। नागश्रेष्ठो दुर्मुखश्चाम्बरीषः खयं राजा वरुणश्चापि राजन् ॥१६ प्रत्युद्रम्य खागतेनाभ्यनन्दं-स्तेऽपूजयंश्चार्घपाद्यकियाभिः। ततो गते आतरि वासुदेवो जानन् सर्वा गतयो दिव्यदृष्टिः॥१७ वने शून्ये विचरंश्चिन्तयानो भूमी चाथ संविवेशाम्यतेजाः। सर्व तेन प्राक्तदा वित्तमासी-द्रान्धार्या यद्वाक्यमुक्तः स पूर्वम् १८ दुर्वास्मा पायसोच्छिप्टलिप्ते यचा प्युक्तं तीच सस्मार वाक्यम्। स चिन्तयन्नन्धकवृष्णिनाशं कुरुक्षयं चैव महानुभावः॥ मेने ततः संक्रमणस्य कालं ततश्वकारेन्द्रियसन्निरोधम्। तथा च लोकत्रयपालनाथ-मात्रेयवाक्यप्रतिपालनाय॥ 20 देवोऽपि सन् देहविमोक्षहेतो-र्निर्णीतमैच्छत्सकलार्थतत्त्ववित्। स सन्निरुद्धेन्द्रियवाझानास्तु शिक्ये महायोगमुपेस्य क्रुष्णः॥ २१ जराऽथ तं देशसुपाजगाम ९ लुब्धस्तदानीं सृगलिप्सुरुग्रः। स केशवं योगयुक्तं शयानं मृगासक्तो छुन्धकः सायकेन ॥ २२ जराऽविध्यत्पादतले त्वरावां-स्तं चाभितस्ति ज्ञिष्टु र्जुगाम। अथापस्यत्पुरुषं योगयुक्तं पीताम्बरं लुब्धकोऽनेकबाहुम्॥ २३ मत्वाऽऽत्मानं त्वपराद्धं स तस्य पादौ जरा जगृहे शंकितात्मा। आश्वासयंस्तं महात्मा तदानीं गचछनूर्ध्व रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या २४

November of the second of the

अथापदयत्पुरुषं योगयुक्तं पिताम्बरं छुब्धको - - - मत्बीऽऽत्मानं त्वपराद्धं स तस्य पादौ जरा जप्रहे शंकितात्मा ।

—मौसलपर्व पृ० ६

दिवं प्राप्तं वासवोऽथाश्विनौ च रुद्रादित्या वसवश्चाथ विश्वं। प्रत्युचयुर्मुनयश्चापि सिद्धा गन्धवेशुख्याश्च सहाप्सरोभिः । २५ ततो राजन्भगवानुप्रतेजा नारायणः प्रभवश्चाव्ययश्च। योगाचार्यो रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या स्थानं प्राप स्वं महात्माऽप्रमेयम् २६ ततो देवैऋषिभिश्चापे कृष्णः
सुमागतश्चारणैश्चेव राजन्।
गन्धर्वाध्येरप्सरोभिवँराभिः
सिद्धैः साध्येश्चानतैः पूज्यमानः॥२७॰
तं वे देवाः प्रत्यनन्दन्त राजनुमुनिश्रेष्ठा ऋषिमरानर्जुरीशम्।
तं गन्धर्वाश्चापि तस्थुः स्तवन्तः
प्रात्या चैनं पुरुद्धतोऽभ्यनन्दत् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि श्रीकृष्णस्य स्वलोकगमने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४॥

essel ans

वैशस्पायम उवार्च । दारुकोऽपि कुरूनात्त्रा दृष्टा पार्थान्महारथान् आचष्ट मौसले वृष्णीनन्योन्येनोपसंहतान् ॥१ श्रुत्वा विनद्यान्वार्णेयान् समोजान्यककोकुरान्। पाण्डवाः शोकसन्तप्ता वित्रस्तमनसोऽभवन्॥ ततोऽर्जुनस्तानामन्त्र्य केशवस्य प्रियः सखा प्रययौ मातुलं द्रष्टुं नेद्मस्तीति चाववीत्॥ ३ स वृष्णिनिलयं गत्वा दारुकेण सह प्रभो। ददर्शद्वारकां वृश्ये मृतनाथामिव स्त्रियम्॥ ध या स्म त्रा लोकनाथेन नाथवन्त्यः पुराऽभवन् तास्त्वनाथास्तदा नाथं पार्थं दङ्घा विचुक्र्युः ५ षोडश स्त्रीसहस्राणि वासुदेवपरित्रहः। तासामासीनमहानादो दक्षेवार्जनमागतम् ॥ ६ तास्तु दक्षेव कौरव्यो बाष्पेणापिहितेक्षणः।

स तां वृष्ण्यन्धकजलां हयमीनां रथोडुपाम्। वादित्ररथघो । घां वेदमतीर्थमहान्हदाम् ॥ ८ रत्तशैवलसंघातां वज्रप्राकारमालिनीम्। रध्यास्रोतोजलावर्ता चत्वरास्तामतहदाम् ९ रामकृष्णमहात्राहां द्वारकां सरितं तदा। कालपाशग्रहां भीमां नदीं वैतरिणीिभव ॥ १० -द्दर्श वासविधीमान्विहीनां वृष्णिपुङ्गवैः। गतःश्रयं निरानन्दां पश्चिनीं शिशिरे यथा ११ तां दृष्टा द्वारकां पार्थस्ताश्च कृष्णस्य योषितः सस्वनं बाष्प्युत्सुज्य निपपात महीतले ॥ १२ सात्राजिती ततः सत्या रुक्मिणी च विशांपते अभिपत्य प्ररुदुः परिवार्य धनञ्जयम् ॥ १३ ततस्तं काञ्चने पीठे समुत्थाप्योपवेश्य च। अञ्चनत्यो महात्मानं पारेवार्योपतास्वरे ॥ १४ ततः संस्तुय गोविन्दं कथायित्वा च पाण्डवः आश्वास्य ताः स्त्रियश्चापि मातुलं द्रष्टुमभ्यगात्

इति श्रीमहाभारते मौसळपर्वणि अर्जुनागमने पञ्चमोऽध्यायः॥५॥

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽघ्यायः ॥ ४ ॥

हीनाः कृष्णेन पुत्रेश्च नाशकत्सोऽभिवाक्षितुम्

दारुक इति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते मौसल-पर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

દ્

वैशम्पायन उवाच।

तं शयानं महात्मानं वीरमानकदुन्दुभिम्।
पुत्रशोकेन संतप्तं ददर्श कुरुपुक्तवः । १
तस्याश्रुपरिपूर्णाक्षो व्यूढोरस्को महाभुजः।
वार्तस्यार्ततरः पार्थः पादौ जग्राहं मारत २
तस्य मूर्यानमान्नातुमियेषानकंदुन्दुभिः।
स्कीयस्य महाबाहुनं श्वशाकः च शत्रुहन् ॥ ३
समार्किग्यार्जुनं वृद्धः स मुजाभ्यां महाभुजः
रदन्पुत्रान्स्मरन्सर्वान् चिळळाप सुविह्वर्लः ४
प्रातृन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च दौहित्रान् सस्खीनपि।
अस्देव उवाच।

यैजिता भूमिपालाश्च दैत्याश्च शतशोऽर्जुन तान हृष्टा ने एथ्यामि जीवाम्यर्जुन दुर्मरः। यौ तावर्जुन शिष्यौ ते प्रियौ बहुमतौ सदा ६ तयोरपनयात्पार्थ वृष्णयो निधनं गताः। यौ तौ वृष्णिप्रवीराणां द्वावेवातिरथौ मतौ प्रद्युमो युद्धानश्च कथयन्कत्थसे च यौ। तौ सदा कुरुशार्दूल कृष्णस्य प्रियमाजनौ ८ ताबुभौ वृष्णिनाशस्य मुखमास्तां धनञ्जय। न तु गहीमि शैनेयं हार्स्विच्यं चाहमर्जुन ॥ ९ अकूरं रौक्मिणेयं च शापो होवात्र कारणम्। केशिनं यस्तु कंसं च विकम्य जगतः प्रभुः॥ विदेहावकरोत्पार्थ चैद्यं च वलगर्वितम्। नैषादिमेकल्ट्यं च चक्रे कालिङ्गमागधान् ११

गान्धारान्काशिराजं च मरुभूमौ च पार्थिवान्। प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च पार्वतीयांस्तथा नृपान्॥

१२

सोभ्युपेक्षितवानेतमनयान्मधुसूदनः।
त्वं हि तं नारदश्चैव मुनयश्च सनातनम् ॥१३
गोविन्दमनघं देवमभिजानीध्वमच्युतम्।
प्रत्यपद्यञ्च स विमुर्जातिश्वयमघोक्षजः॥१४

समुदेक्षितवान्नित्यं खयं स मम पुत्रकः। गान्धार्या वचनं यत्तदषीणां च परंतप ॥ १५ तच्चनमन्यथा कर्तुं नैच्छत्स जगतः प्रभः। प्रत्यक्षं भवतश्चापि तव पौत्रः परंतप ॥ १६ अश्वत्थामा हतश्चापि जीवितस्तस्य तेजसा इमांस्तु नैच्छत्खान्जातीन् रिक्षतुं च सखा तव ततः पुत्रांश्च पौत्रांश्च म्रातृनथ सर्खीस्तथा। शयानान्निहतान्दष्टा ततो मामत्रवीदिदम् १८ संप्राप्तोऽद्यायमस्यान्तः क्रलस्य भरतर्षभ । आगमिष्यति बीभत्सारिमां द्वारवर्ती पुरीम् आख्येय तस्य यहुत्तं वृष्णीनां वैशसं महत्। स तु श्रुत्वा महातेजा यदूनां निधनं प्रभो २० आगन्ता क्षिप्रमेवेह न मेऽत्रास्ति विचारणा योऽहं तमर्जुनं विद्धि योऽर्जुनः सोऽहमेव तु यह्यात्ततथा कार्यमिति बुद्ध्यस्य भारत। स सीषु प्राप्तकालासु पाण्डवो बालकेषुच प्रतिपत्स्यति वीभत्सुर्भवतश्चौध्वद्वेहिकम्। इमां च नगरीं सद्यः प्रतियाते धनक्षये॥ २३ प्राकाराङ्गालकोपेतां समुद्रः प्लावयिष्यति। अहं देशे तु कर्सिमश्चित्पुण्ये नियममास्थितः ॥ कालं कर्ता सत्य एव रामेण सह धीमता। पवसुक्तवा हृषीकेशो मामचिन्त्यपराकमः ॥ हित्वा मां बालकैः सार्ध

दिशं कामप्यगात्प्रभुः। भे
सोऽहं तौ च महात्मानी
विन्तयन् म्रातरी तय॥ ९६
घोरं ज्ञातिवधं चैव
न भुञ्जे शोककार्शितः।
न मोक्ष्ये न च जीविष्ये
हिष्ट्या प्राप्तोऽसि पाण्डव॥ २७

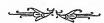
3

तं रायानामिति ॥ १ ॥ शिष्यौ "प्रद्युप्नसात्यकी ॥ ६ ॥ ॥ काश्चिराजं पाँड्कम् ॥ १२ ॥ एतं वंशक्षयम् अनुसात् बाळानामपराधात् सत्यपि सामध्ये उपिक्षाकरण-मन्यस्तस्माद्दा सामध्यमेवाह—त्वमिति ॥ १३ ॥

योऽहमिति । नरनारायणयोजीवपरमात्मनोर्व्यतिहारेण भगवताऽभेद उक्तस्तं ज्ञात्वाऽनुवद्श्रपि वसुदेवो न शोकं सुद्यतीत्यार्थ्यं भगवन्मायाबलमिति भावः ॥ २९ ॥कालं मृत्युं आत्मनः कर्ता कारियामि सत्य इत्यनेन मद्वाक्ये संशयो न कर्तव्य इत्युक्तम् ॥ २५ ॥ यदुक्तं पार्थं कृष्णेन तत्सर्वमिखळं कुरु। एतत्ते पार्थं राज्यं च स्त्रियो रत्नानि चैव हि

इष्टान्प्राणानहं हीमांस्त्यक्ष्यामि रिपुस्दन २८

इति श्रीमहाभारते मूँसिलपर्वणि अर्जुनवसुदेवसंवादे पष्टौऽध्यायः॥६॥ ूं

9

वैशम्पायन उवाच।
एवमुक्तः स वीभत्सुर्मातुलेन परंतप।
दुर्मना दीनवद्नो वसुदेवमुवाच ह ॥ १
नाहं वृष्णिप्रवीरेण बन्धुभिश्चैव मातुल।
विहीनां पृथिवीं द्रष्टुं शक्यामीह कथञ्चन २
राजा च भीमसेनश्च सहदेवश्च प्रपडवः।
नकुलो याश्चेनी च षडेकमनसो वयम् ॥ ३
राज्ञः संक्रमणे चापि कालोऽयं,वर्तते ध्रुवम्।
तिममं विद्धि संप्राप्तं कालं कालविदां वर ४
सर्वथा वृष्णिदारास्तु वालं वृद्धं तथैव च।
नियष्ये परिगृह्याहमिन्द्रप्रस्मिरिन्द्म॥ ५

इत्युक्त्वा दारुकामिदं वाक्यमाह धनञ्जयः। अमात्यान्वृष्णिवीराणां

द्रष्टुमिच्छामि मा चिरम् ॥ ६ इत्येवमुक्त्वा वचनं सुधर्मा याद्वीं सभाम्। प्रविवेशार्जुनः शूरः शोचमानो महारथान् ७ तमासनगर्तं तत्र सर्वाः प्रकृतयस्तथा । ब्राह्मणा नैगमास्तत्र परिवार्योपतस्तिरे ॥ ८ तान्दीनमनसः सर्वान्विमुढानातचेतसः । उवाचेदं वचः काळे पार्थों दीनतरस्तथा ॥ ९ शक्तप्रस्महं नेष्ये वृष्ण्यन्धकजनं स्वयम् । इदं तु नगरं सर्वं समुद्रः प्राविध्यति ॥ १० सज्जीकुरुत यानानि रत्नानि विविधानि च। वज्जोऽयं भवतां राजा शक्रप्रस्थ भविष्यति ॥ सममे दिवसे चैव रवौ विमल उद्गते । वहिर्वत्स्यामहे सर्वे सर्ज्ञाभवत मा चिरम् ॥ इत्युक्तास्तेन ते सर्वे पार्थेनाक्तिष्टकर्मणा।

सजाग्धु ततश्रकः स्वासिद्ध्यर्थं समुत्सुकाः ॥ तां रात्रिमवसत्पार्थः केशवस्य निवेशने । महता शोकमोहेन सहसाऽभिप्रिष्छुतः १४

> श्वोभूतेऽथ ततः शौरि-वंसुदेवः प्रतापवान् । युक्तवाऽऽत्मानं महातेजा जगाम गतिसुत्तमाम् ॥ १५ ततः शब्दो महानासी-द्वसुदेवनिवेशने । दारुणः कोशतीनां च रुद्तीनां च योषिताम् ॥ १६

प्रकीर्णसूर्धजाः सर्वा विंमुक्ताभरणस्रजः। उरांसि पाणिभिर्झन्लो व्यलपन् करणं स्त्रियः तं देवकी च भद्रा च रोहिणी मदिरा तथा। अन्वारोहन्त च तदा भर्तारं योषितां वराः॥ ततः शौरिं नृयुक्तेन बहुमूल्येन भारत। यानेन महता पार्थी बहिनिष्कामयत्तदा १९ तमन्ययुस्तत्र तत्र दुःखशोकसमन्विताः। द्वारकावासिनः सर्वे पौरजानपदा हिताः ॥ तस्याश्वमेधिकं छत्रं दीप्यमानाश्च पावकाः । पुरस्तात्तस्य यानस्य याजकाश्च ततो ययुः॥ अनुजग्मुश्च तं वीरं देव्यस्ता वै खलंकृताः। स्रीसहस्रैः परिवृता वधूभिश्च सहस्रशः २२ यस्तु देशः प्रियस्तस्य जीवतोऽभूनमहात्मनः तत्रैनसुपसङ्करूप पितृमेधं प्रचित्ररे॥ तं चिताग्निगतं वीरं शूरपुत्रं वराङ्गनाः। ततोऽन्वारुरहुः पत्न्यश्चतस्रः पतिङोकगाः ॥

तं वै चतसाभेः स्त्रीभिरन्वितं पाण्डुनन्द्नः।
अदाहयचन्द्नैश्च गन्धेरुचावचैरिषे॥ २५
ततः प्राडुरभूच्छन्दः सभिद्धस्य विभावसोर्।
सामगानां च निर्घोषो नराणां रुद्तामिष २६
ततो वजप्रधानास्ते वृष्ण्यन्धे ककुं गरकाः।
सर्वे चैवोद्दं चकुः स्त्रियश्चैव महातमनः २७
श्रेष्ठप्रधमस्तं धर्म कार्यित्वा स फाल्गुनः।
जगाम वृष्ण्यो यत्र विनष्टां भरतर्षम ॥ २८
स तान् दृष्टा निपतितान्कद्ने भृशादुःखितः।
बभूवातीव कौरव्यः प्राप्तकालं चकार ह २९
यथा प्रधानतश्चैव चक्के सर्वास्त्रथा कियाः।
वे हता ब्रह्मशापेन मुसलैरेरको द्ववैः॥ ३९
ततः शरीरे रामस्य वासुदेवस्य चोभयोः।
अन्विष्य दाह्यामास पुरुषेराप्तकारिभिः ३१

स तेषां विधिवत्कृत्वा
प्रेतकार्याणि पाण्डवः।
सप्तमे दिवसे प्रायाद्रथमारुह्य सत्वरः॥ ३२
अश्वयुक्तै रथैश्चापि
गो-खरोष्ट्रयुतैरपि।
स्त्रियस्ता वृष्णिवीराणां
रदत्यः शोककार्शताः ३३

अनुजग्मुमेहातमानं पाण्डुपुत्रं धनञ्जयम्। भृत्याश्चान्धकवृष्णीनां सादिनो रथिनश्च ये वीरहीनं वृद्धवालं पौरजानपदास्तथा। ययुस्ते परिवार्याथ कलत्रं पार्थशासनात ३५ कुअरिश्च गजारोहा ययुः शैलिनिमैस्तथा। सपादरक्षैः संयुक्ताः सान्तरायुधिका ग्रयुः पुत्राश्चान्धकवृष्णीनां सर्वे पार्थमनुवताः। ब्राह्मणाः स्रत्रिया वैश्याः शूदाश्चेव महाधनाः दश पट्च सहस्राणि वासुरेवावरोधनम्। पुरस्कृत्य ययुर्वेज्ञं पौत्रं कृष्णस्य घीमतः ३८ बह्नि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च। भोजवृष्ण्यन्धकस्त्रीणां हतनाथानि निर्ययुः तत्सागरसमप्रख्यं वृष्णिचकं महर्धिमत्। उवाह रिधनां श्रेष्ठः पार्थः परपुरञ्जयः॥ ४० निर्याते तु जने तस्मिन्सागरो मकरालयः। द्वारकां रत्नसंपूर्णी जलेनाष्ट्रावयत्तदा॥ ४१ यद्याद्धे पुरुषव्याद्यो भूमेस्तस्या ब्युमुञ्जत । तत्तत्संह्यावयामास सिळिछेन स सागरः ४२ तद्द्धतमभिषेश्य द्वारकावासिनो जनाः।

तूर्णां चूर्णतरं जग्मुरहो दैविमिमिति ब्रुवन् ४३ काननेषु च रम्येषु पर्वतेषु नदीषु च। निधसन्नानयामास वृष्णिदारान् धनञ्जयः ४४ स अञ्चनदमासाच धीमानतिसमृद्धिमत्। देशे गोपशुधान्याख्ये निवासमकरोत्प्रसुः ४५ ततो लोभः समभवहस्यूनां निहतेश्वराः। दृश स्त्रियो नीयमानाः पार्थेनैकेन भारत ४६ ततस्ते पापकर्माणो लोभोपहतचेतसः। आभीरा मन्त्रयामासुः सामात्याः शुभद्रशनाः अयमेकोऽर्जुनो घन्वी वृद्धवालं हतेश्वरम्। नयत्यस्मानतिकम्य योधाश्चेमे हतौजसः ४८ ततो यधिप्रहरणा दस्यवस्ते सहस्रशः। अभ्यधावन्त वृष्णीनां तं जनं लोप्त्रहारिणः महता सिंहनाद्ने जासयन्तः पृथग्जनम्। अभिपेतुर्वधार्थं ते कालपर्यायचोदिताः॥ ५० ततो निकृतः कौन्तेयः सहसा सपदानुगः। उवाच तान्महाचाहुरर्जुनः प्रहसन्निव ॥ ५१ निवर्तध्वमधर्मज्ञा यदि जीवितुमिच्छथ । इदानीं शरानिर्भिन्नाः शोचध्वं निहता मया॥ तथोक्तास्तेन वीरेण कदर्थीकृत्य तद्वचः। अभिषेतुर्जन मुढा वार्यमाणाः पुनः पुनः ५३ ततोऽर्ञुनो धनुर्दित्यं गाण्डीवमजरं महत्। आरोपियतुमारेभे यलादिव कथंचन॥ चकार सज्जं इच्छ्रेण संम्रमे तुमुळे सति । चिन्तयामास शस्त्राणि न च सस्मार तान्यपि वैकृत्यं तन्महद्दष्टा भुजवीर्यं तथा युधि । दिन्यानां च महास्त्राणां विनाशाङ्गी डितोमवत वृद्धिणयोधाश्च ते सर्वे गजाश्वरथैयोधिनः। न होकुरावर्तियतुं हियमाणं च तं जनम्॥५७ कलत्रस्य बहुत्वाद्धि संपतत्सु ततस्ततः। प्रयत्नमकरोत्पार्थौ जनस्य परिरक्षणे॥ ५८ मिषतां सर्वयोधानां ततस्ताः प्रमदोत्तमाः। समन्ततोऽवकृष्यन्त कामाचान्याः प्रवत्रजुः ततो गाण्डीवानिर्मुक्तैः शरैः पार्थो धनक्षयः। जवान दस्यून् सोद्वेगो वृष्णिभृत्यैः सहस्रशः क्षणेन तस्य ते राजन्क्षयं जग्मुरजिह्मगाः। अक्षया हि पुरा भूत्वा श्लीणाः क्षतजभोजनाः स शरक्षयमासाच दुःखशोकसमाहतः। धनुष्कोट्या तदा दस्यूनवधीत्पाकशासानिः प्रेक्षतस्त्वेव पार्थस्य वृष्ण्यन्धकवरस्त्रियः। जग्मुरादाय ते म्लेच्छाः समंताज्जनमेजय ६३

घनञ्जयस्तु दैवं तन्मनसाऽचिन्तयत्प्रभुः। दुःखशोकसमाविष्टो निःश्वासपरमोऽभवत् ॥ अस्त्राणां च प्रणाशेन बाहुवीर्यस्य संस्रसात्। घनुषश्चाविष्येयत्वाच्छराणां संस्र्येण च ॥ ६५ बभूव विमनाः पार्थो दैविमत्यनुचिन्तयन्। न्यवर्तत ततो राजनेदमस्तीति चान्नवीत् ६६ ततः शेषं समादाय कलत्रस्य महामितः। इतभूयिष्टरत्वस्य कुरुक्षेत्रमवातरत्॥ ६७

एवं कलत्रमानीय वृष्णीनां हतशेषितम्।
न्यवेशयत कौरव्यस्तत्र तत्र धनक्षयः॥ ६८
हार्दिक्यतनयं पार्थों नगरं मार्तिकावतम्।
भोजराजकलत्रं च हतशेषं नरोत्तमः॥ ६९
ततो वृद्धांश्च बालांश्च स्त्रियश्चादाय पाण्डवः

वीरैविंहीनान् सर्वास्तान् शंकप्रस्थेन्यवेशयत् अग्रुधानि सरस्वत्यां पुत्रं सात्यिकनः प्रियम् न्यवेशयत् अमित्मा वृद्धवालपुरस्कृतम् ॥७१ इन्द्रप्रस्थे द्दी राज्यं वज्राय परवीरहा। वज्रेणाकूरदारास्तु वार्यमाणाः प्रवज्ञज्ञः ॥७२ रुक्मिणां त्वथ गान्धारी शैव्या हैमवतीत्यिपि देवी जाम्बवती स्वव विविशुर्जातवेदसम् ७३ सत्यभामा तथैवान्या देदयः कृष्णस्य संमताः वनं प्रविविशु राजंस्तीपस्ये कृतनिश्चयाः ७४ द्वारकावासिनो ये तु पुरुषाः पार्थमभ्ययुः। यथाई संविभज्यैनान्वज्ञे पर्यददज्जयः ॥७५

स तत्कृत्वा प्राप्तकालं बाष्पेणापिहितोऽर्जुनः

कृष्णद्विपायनं व्यासं ददर्शासीनमाश्रमे ॥ ७६

इति श्रीमहाभारते मौसर्छपर्वाणि वृष्णिक छत्राद्यानयने • • सप्तमोऽध्यायः॥७॥

and form

वैशम्पायन उवाच।

प्रविश्वर्ञ्जनो राजन्नाश्रमं सत्यवादिनः। द्दश्चांसीनमेकान्ते मुनि सत्यवतीसुतम्॥ १ स तमासाद्य धर्मन्नमुपतस्थे महाव्रतम्। अर्जुनोऽस्मीति नामास्मै निवेद्याभ्यवद्त्ततः २ खागतं तेऽस्त्वाते प्राह सुनिः सत्यवतीसुतः आस्यतामिति होवाच प्रसन्नातमा महामुनिः तमप्रतीतमनसं निःश्वसन्तं पुनः पुनः। निर्विण्णमनसं दृष्ट्वा पार्थे व्यासोऽव्रवीदिद्म्। नखकेशदशासुम्भवारिणा कि समुक्षितः। आवीरजातुग्मनं व्राह्मणो वा हतस्त्वया॥५ युद्धे पराजितो वाऽसि गतश्चीरिव लक्ष्यसे। न त्वां प्रभिन्नं जानामि किमिदं भरतर्षभ ॥६ श्लोतव्यं चेन्मया पार्थ क्षिप्रमाख्यातुमईसि।

अर्जुन उवाच।

यः स मेघवपुः श्रीमान् वृहत्पंकजलोचनः अ स कृष्णः सह रामेण त्यक्तवा देहं दिवं गतः मौसले वृष्णिवीराणां विनाशो ब्रह्मशापजः वभृव वीरान्तकरः प्रभासे लोमहर्षणः। पते शूरा महात्मानः सिंहद्गां महाबलाः॥ ९ भोजवृष्ण्यन्यका ब्रह्मन्यान्यं तैर्हतं युधि। गदापरिघशकीनां सहाः परिघवाहवः॥ १० त प्रकाभिनिंहताः पश्य कालस्य पर्ययम्। हतं पश्चशतं तेषां सहस्नं बाहुशालिनाम् ११ निघनं समनुप्राप्तं समासाधेतरेतरम्। पुनः पुनर्नं सृष्यामि विनाशमितौजसाम्॥ चिन्तयानो यदूनां च कृष्णस्य च यशस्तिनः शोषणं सागरस्येव पर्वतस्येव चालनम्॥१३

इति श्रीमहःभारते मौसलपर्वाणे नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

प्रविशामिति ॥१॥ नखोदकं, केशोदकं, वस्त्रप्रान्तो दशा तदुदकं, कुंभमुखोदकं च, आवीरजा नारी रजस्तरा तस्या रजःप्रसवकाले दिनत्रयादवीक् अनुगमनं तस्या मैथुनं, ब्राह्मणस्य वधो, युद्धे पराजयश्चेति सप्तामिनिमित्तैः पुरुषो श्रष्टश्चीर्मविति ॥ ५ ॥ श्रमिन् पराजितं त्वां कदा-चिदिपि न जानूमि ॥ ६ ॥ हतं मतं मारितवन्त इत्यर्थः ॥१०॥ पंचशतं सहस्रं सहस्रगुणितं पञ्चलक्षाणीत्यर्थः ॥१९॥ न केंबलं हतं ताडितं अपि तु निधनं प्राप्तामित्यर्थः ॥१२॥

नभसः पतनं चैव शैत्यमश्रेस्तथैव च। अश्रदेयमहं मन्ये विनाशं शार्ङ्गधन्वनः॥ १५ न चेह स्थातुमिच्छामि छोके कृष्णविनाकृतः इतः कष्टतरं चान्यच्छ्णु तद्वै तपोधन ॥ १५ मनों में दीर्यते येन चिन्तयानस्थ वे मुहुः। पश्यतो वृष्णिदाराश्च मम ब्रह्मन् सहस्रशः॥ आभीरैरनुसृत्याजौ इताः पृञ्चनदालयैः। धनुरादाय तत्राहं नाशकं तस्य अपूरणे॥१७ यथा पुरा च मे वीर्य भुजयोर्न तथाऽभवत्। अस्त्राणि मे प्रनद्यानि विविधानि महासुने।। , शराश्च श्रयमापन्नाः क्षणेनैव समन्ततः। पुरुषश्चाप्रमेयात्मा शंखचक्रगदाधरः॥ १० चतुर्भुजः पीतवासाः इयामः पद्मद्लेक्षणः। यश्च याति,पुरस्तानमे रथस्य सुमहाद्यतिः २० प्रदहन् रिपुसैन्यानि न पश्याम्यहमच्युतम्। येन पूर्व प्रदग्धानि शत्रुसैन्यानि तेजसा २१ शरेगीण्डीवनिर्भुक्तैरहं पश्चाच नाशयम्। तमपश्यन्विषीदामि घूर्णामीव च सत्तम २२ परिनिर्विण्णचेताश्च शानित नोपलभेऽपि च विना जनाद्नं वीरं नाहं जीवितुमुत्सहे॥२३ श्रुत्वैव हि गतं विष्णुं ममापि मुमुहुर्दिशः। प्रनष्टज्ञातिवीर्थस्य शून्यस्य परिधावतः॥ २४ उपदेष्टं मम श्रेयो भवानईति सत्तम। व्यास उवाच।

ब्रह्मशापविनिद्ग्धा वृष्ण्यन्यकमहारथाः २६ विनष्टाः कुरुशार्दृष्ट न तान् शोचितुमहँसि । भवितव्यं तथा तच्च दिष्टमेतन्महात्मनाम् ॥

उपेक्षितं च कृष्णेन शक्तेनापि व्यपोहितुम्। त्रैळुोक्यमपि गोविन्दः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् प्रसृद्देदन्यथाकर्तुं कुतः शापं महात्मनाम्। रथस्य पुरतो याति यः स चक्रगदाघरः ॥२८ सव स्नेहात्पुराणिवीसुदेवश्चतुर्भुजः। कृत्वा भारावतरणं पृथिव्याः पृथुलोचनः॥ मोक्षयित्वा तनुं प्राप्तः कृष्णः स्वस्थानमुत्तमम् त्वयाऽपीह महत्कर्भ देवानां पुरुषर्धम् ॥ ३० कृतं भीमसहायेन यमाभ्यां च महाभुज। कुतकृत्यांश्च वो मन्ये संसिद्धान्कुरुपुङ्गव ३१ गमनं प्राप्तकालं व इदं श्रेयस्करं विसो। पवं बुद्धिश्च तेजश्च प्रतिपत्तिश्च भारत ॥ ३५ भवन्ति भवकालेषु विपद्यन्ते विपर्यये। कालमूलमिदं सर्वं जगद्वजिं घनञ्जय ॥ काल एक समादत्ते पुनरेव यहच्छया। स एव बलवान्भूत्वा पुनर्भवति दुर्बलः स पवेशश्च भूत्वेह परेराज्ञाव्यते पुनः। क्रतकृत्यानि चास्त्राणि गतान्यद्य यथागतम्॥ पुनरेष्यन्ति ते हस्ते यदा कालो भविष्यति। कालो गर्न्तु गति मुख्यां भवतामपि भारत पतच्छ्रेयो हि वो मन्ये परमं भरतर्षभ।

वैशम्पायन उवाच।

एतद्वचनमाञ्चाय व्यासस्यामिततेजसः॥३७ अनुज्ञातो ययौ पार्थो नगरं नागसाह्वयम्। प्रविदय च पुरीं वीरः समासाद्य युधिष्ठिरम् आचष्ट तद्यथावृत्तं वृष्ण्यन्धककुर्वं प्रति॥३८

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि व्यासार्जुनसंवादे अष्टमोऽध्यार्यः ॥ ८॥

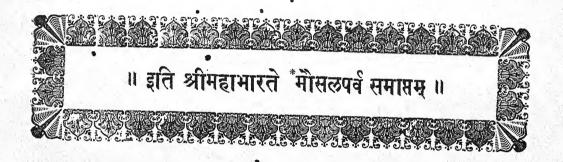
पर्यतः अनादरे षष्ठी । मां पश्यन्तमनाहत्येत्यर्थः ॥१६॥
प्रष्येति । इदमेव रूपं चतुर्भुजं नित्यमर्जुनहग्गोचरमस्ति अत एव विश्वरूपदर्शनानन्तरमुक्तं 'तेनैव
रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वपूर्ते ' इति । अन्यथा
बिसुजेनेत्यवक्ष्यत् । चतुर्भुजेनोति नावक्ष्यच्च ॥ १९ ॥
प्रिचिस्तिस्तिकार्यावधारणं, तेजः प्रागलभ्यं, प्रातिपचिर्नागतस्वेक्षणम् ॥ ३२ ॥ भवन्ति उत्पद्यन्ते भवकालेषु ऐश्वर्यावाप्तिसम्भयेषु विपर्यये विनाशकाले विपदाने

विनश्यन्ति। कालः ईश्वरः जगद्वीजं वियदादिपञ्चकम्॥३३॥ समादत्ते संहरति यदा भूतानामपि संहारो भवति कियां-स्तत्र भौतिकानां नाश इति तदर्थं शोकोऽनुचित इति भावः य एव बलवान्स एव दुवलो भवत्येवं विपर्ययोऽपि काल-मूलो शेयः ॥३४॥ कृतेति । भवन्तोऽपि अस्त्रवत्कृतकृत्या इति भावः ॥३५॥ पुनर्युगान्तरे मुख्यां गतिं स्वर्गं गन्तुम्॥३६ एतत् प्रस्थानं श्रेयः ॥३०॥

* आरोपणे इत्यर्थः ।

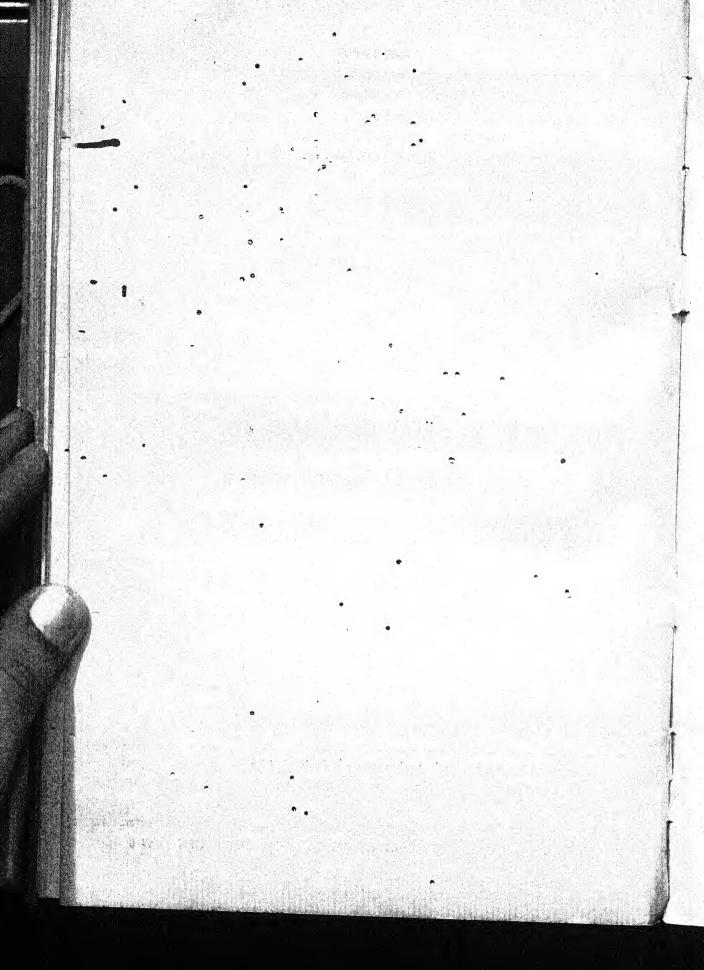
इति श्रीमत्पद्वाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिस्नोः श्रीनीळकण्डस्य कृतौ भारतभावद्षि मासळपर्वाण अष्टमोऽध्यायः॥ ८॥ मौसळं पर्व समाप्तम्। अस्यानन्तरं महाप्रस्थानिकं पर्व भविष्यति तस्यायमाद्यः श्रोकः। जनभ्रेजय उवाच। १ पर्व वृष्णयन्धककुळे श्रुत्वा मौसलम्बाह्वम्। पाण्डवाः किमकुवन्त तथा कृष्णे दिवं गते॥ १

^{*} यद्यप्यादिपर्वाणि पर्वसंप्रहकथनावसरे ' इत्येतन्मौसलं पर्व घोंडशं परिकीर्तितम् । अध्यायाष्टी समाख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् । श्लोकानां विंशतिश्चेव संख्याता तत्त्वदर्शिना इति प्रोक्तम् । तथापि संप्रति अध्यायाः ८ श्लोकाः परं २८७ एव दश्यन्ते ।

अयं प्रन्थः श्रीकि अवडेकरकुलकमलिदवाकरसोमयाजिद्त्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितराम-चन्द्रशास्त्रिणा परिशोधिताधिष्पण्यादिना परिष्कृतश्च ॥ भारती जयतु ॥ शाके १८५४ ॥

Shriman MAHĀBHĀRATAM

Part VI

XVII

Mahaprasthanika parvan

WITH

Bharata Bhawadeepa By Nilkantha.

Edited by

Pandit Ramachandrashastri Kinjawadekar.

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARAHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

Shake 1855.

First Edition.

[A. D. 1933

All Rights Reserved by the Publisher.

श्रीमहमहासार्तम्।

षष्ठभागे .. महाप्रस्थानिकपर्व।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम्।

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतेः पाठान्तर-टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम्।

तच

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीध्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहरं जोशी' इत्येतैः संमुद्र प्रकाशितम् ।

शाळिवाइनशकाब्दाः १८५५]

प्रथमं संस्करणम् ।

[ख्रिस्ताब्दाः १९३३

अस्य प्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशियत्रा स्व्ययत्तीकृताः।

॥ महाभारतम्॥

महाप्रंस्थानिकंपर्व।

-90-

विषयानुक्रमाणिका ।

श्लो॰ अ०

विषय:

पृष्ठम् अ॰

श्लो०

" विषयः

महाप्रस्थानिकपर्व १-७

पूर्व मौसले हतेषु वृष्णयन्ध-केषु दिवं गते च भगवति श्री-कृरणे पण्डुपुत्राः किमकुर्वतेति जनमेजयप्रैश्ले वैशम्पायनस्यो-त्तरम् । युधिष्टिरो महाप्रस्थान-गमनं निश्चित्य भातृभिद्रौपद्या च सह खर्ग जगमिषू राज्यभारं • युयुत्सौ निक्षिष्यार्जुनानुमत्या परीक्षितं चाभिषिच्य सुभद्रां प्रति 'एष पुत्रस्य पुत्रस्ते , कुरु-राजो भविष्यति। यदूनां परिशे-षश्च' (८) इत्याद्यादिश्य श्रीकृष्ण-प्रभृतीनामुद्कदानपूर्वकं श्राद्धा-नि क़त्वा परीक्षितं शिष्यत्वेन , कृपाचार्यायद्दौ। ततः कुच्छात्यौ-रानुमतिसंपादनेन वल्कलघार-णादि कृत्वोत्सर्गेष्टिपूर्वकमझीतु-त्स्ज्य मात्भिद्रौपद्या शुना च सह प्रियतो लौहित्यं सिलला-र्णवं ययौ । तत्र पुरुषविग्रह-

> दिशं पाण्डवा ययुः उदीच्यां दिशि हिमालयं प्राप्य तमप्यतिकामतसु तेषु प्रथमं भूमौ पातितां द्रौपदीं द्वा भीमेन

माग्ने दङ्घा तदाक्याऽर्जुनेनाश्चय्येषु-

श्रिसहिते गाण्डीचे वरुणोदेशेना-

र्णवे त्यक्ते दक्षिणामुखा निर्गताः

प्रथिवीं

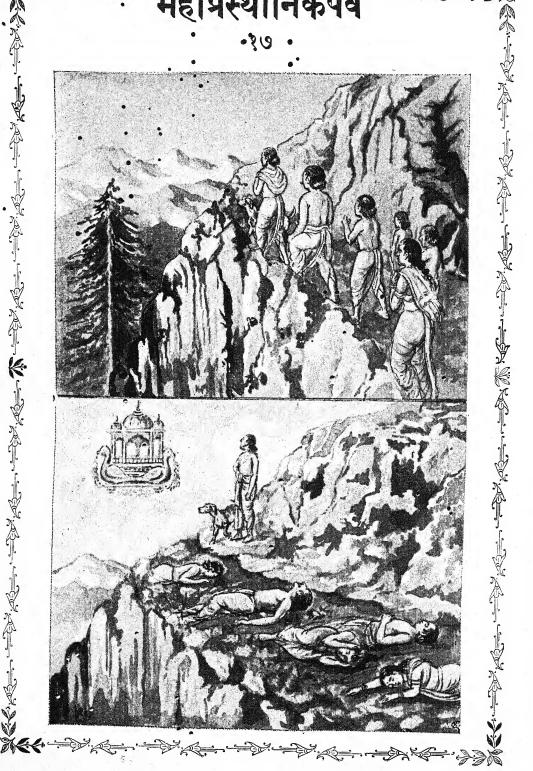
प्रदक्षिणीकृत्योत्तरां

पृष्टो युधिष्ठिरोऽ-पतनकारणं र्जुने तस्या विशेषेण पक्षपातं कारणत्वेनोवाच । एवं क्रमेणः सहदेवादिषु पतत्सुं भीमप्रश्नानु-तत्तत्पतनकारणान्यामे_ दधानो युधिष्ठिरो भीमपतना-नन्तरमेकेन शुना सहाश्रेजगाम क्ष

युना सह गच्छन्तं युधिष्टिरं खर्ग नेतुं रथेन सहागतं रयमा-रोहेत्युक्तवन्तं चेन्द्रं प्रति न विना भाषाभः खर्गामिच्छे गन्तुं सुरेश्वर' (३) इत्याद्यवाच युधिष्ठि-रः।ततः भाजुषं देहं त्यक्तवा खर्गी गतान्भार्स्त्वमनेनैव **बारीरेण** तत्र गतो दृश्यासि ' इत्याह शकः। शुना सह खर्ग जिगमिषोर्थु विष्ठि-सहोक्तिप्रत्युक्तयोः प्रचलितयोः शुना विना रथारो-हणमंरोचयमानस्य युधिष्ठिरस्य निश्चयं दृष्टा सुप्रसन्नः साक्षाद्धमी निजस्बरूपप्रकाशनेन युधिष्ठिरं प्रशस्य 'अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितुर्वृत्तेन मेघया । अनुकोशेन चानेन' (१८) इत्याद्यवाच् । तत्रो धर्मादयो युधिष्ठिरं रथमारोप्य स्तैः सौर्विमानैर्युधिष्ठिरोऽपि सर्गगतो नारदेन स्तुतो तत्र भीमादिम्रातृ-णामदर्शनाद्देवानामन्त्र्य 'यत्र मे ' आतरो द्रीपदी च गतास्तत्रैव गन्तुभिच्छामि' इत्याद्यब्रवीत् ... ७

महाप्रस्थानिकपर्वणो विषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥ शुभं भवतु ॥

प्रस्थानिकपर्व

॥ महाभारतम्॥

महाप्रस्थानिकपर्व । ·

-68-

श्रीगणेशाय नमः।

नारायणं निमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्। देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

जनमेजय उवाच ।

पर्व वृष्ण्यन्थककुले श्रुत्वा मौसलमाहवम्।

पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवं गते १

वैशम्पायन उवाच ।

श्रुत्वैवं कौरवो राजा वृष्णीनां कदकं महत् प्रस्थानं मतिमाधाय वाक्यमर्जुनमञ्जवीत् ॥ २ कालः पंचति भ्तानि सर्वाण्येव महामते । कालपाशमहं मन्ये त्वमपि द्रष्टुमईसि ॥ ३ इत्युक्तः सतु कौन्तेयः कालः काल इति ब्रुंवन् अन्वपद्यत तहाक्यं म्रातुर्ज्येष्टस्य धीमतः ॥ ४ अजुनस्य मतं ज्ञात्वा भीमसेनो यमौ तथा । अन्वपद्यन्त तहाक्यं यदुक्तं सव्यसाचिना ॥ ५ ततो युगुत्समानाय्यः प्रवजन् धर्मकाम्यया । र राज्यं परिददौ सर्व वैश्यापुत्रे युधिष्ठिरः ॥ ६ अभिषिच्यु सराज्ये च

आभाषच्यु खराज्य च राजानं च परिक्षितम्। दुःखार्तश्चाववीद्राजा

सुभद्रां पाण्डवाय्रजः॥

एष पुत्रस्य पुत्रस्ते कुरुराजो भविष्यति।

यदूनां परिशेषश्च वज्रो राजा कृतश्च ह॥ ८

पारिक्षिद्धास्तिनपुरे शक्षप्रस्थे च याद्वः।

वज्रो राजा त्वया रक्ष्यो मा चाधमें मनः कृथाः

इत्युक्तवा धर्मराजः स वासुदेवस्य धीमतः।

मातुष्टस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च १०

श्रीगणेशाय नमः ।। इतक्रत्यानां दुःसहदुःखप्रस्तानां महाप्रस्थानादिना उपायेन देहत्यागो युक्त इति पाण्डवा-चारेण प्रदर्शयन् महाप्रस्थाानिकं पर्वारमते । प्रसंगाच्च स्वर्गतिहेतून् गुणान् स्वर्गतिप्रवन्धकांश्च दोषान् दर्शयति संक्षेपेण— एवं वृष्ण्यन्धककुळे इत्यादिना ॥१॥ प्रस्थाने स्वर्गे गन्तुं गृहान्निःसरणे ॥ २ ॥ पाशं तत्कृत- माकर्षः मरणामिति यावत्। तदहं मन्ये अंगीकरोमि । त्वमप्येतद्रष्टुं आलोचितुम् ॥ ३॥ कालः काल इति नित्यार्थे द्वित्वम्। अपरिहार्यः कालो मृत्युः सोऽद्येवास्तु किं चिरेणेत्याशयः॥४॥धर्मकाम्यया प्रवजवत् हेगेन।परिददौ तद-धीनं कृतवान् तस्याभिषेकेऽनिधकारत्॥६॥स्वराज्ये हास्ति-नपुरे॥ ७ ॥ अधर्मे पारिश्वद्वज्जयोर्बालयोररक्षणजे महा-प्रस्थानमियं मा कुर्यादिति भावः॥ ९॥ स्रातृभिः सह धर्मात्मा कृत्वोदकमतिदृतः। श्राद्धान्युद्दिश्य सर्वेषां चकार विधिवत्तदा द्वैपायनं नारदं च मार्कण्डेयं तपोधनम्। भारद्वाजं याद्मवल्क्यं हरिमुद्दिश्य यन्नवान्॥ अभोजयत्स्वादु भोज्यं कीर्तियित्वा च शार्ङ्गिणम्। ददौ रत्नानि वासांसि

ग्रामानश्वान रथांस्तथा॥ १३ स्त्रियश्च द्विजमुख्येभ्यस्तदा शतसहस्रशः। कृपमभ्यर्च्य च गुरुमथ पौर्पुरस्कृतम्॥ शिष्यं परिक्षितं तस्मै दस्मै भरतसत्तमः। ततस्तु प्रकृतीः सर्वाः समानाय्य युधिष्टिरः सर्वमाचष्ट राऊर्षिश्चिकीर्षितम्थात्मनः। ते श्रुत्वेव वचस्तस्य पौरजानपदा जनाः १६ भृशसुद्विप्रमनसो नाभ्यनन्दन्त तद्वचः। नैवं कर्तव्यमिति ते तदो चुस्तं जनाधिपम् ॥ न च राजा तथाऽकार्षीत्कालपर्यायधर्मवित ततोऽनुमान्य धर्मात्मा पौरजानपदं जनम् १८ गमनाय मर्ति चके म्रातरश्चास्य ते तदा। ततः स राजा कौरज्यो धर्मपुत्रो युधिष्टिरः॥ उत्सुज्याभरणान्यङ्गाज्जगृहे वहकलान्यत । -भीमार्जनयमाश्चेव द्रौपदी च यशस्त्रिनी तथैव जगृहः सर्वे वर्वकलानि नराधिए। विधिवत्कारियत्वेष्टिं नैष्टिकीं भरतर्थभ २१ समुत्सुज्याप्सु सर्वेऽझीन् प्रतस्थुर्नरपङ्गवाः। ततः प्ररुद्धः सर्वाः स्त्रियो दृष्टा नरोत्तमान

प्रस्थितान् द्रौपदीषष्ठान् पुरा चूतजितान् यथा । हर्षोऽभवच सर्वेषां भातृणां गमनं प्रति ॥

भ्रातृणां गमनं प्रति ॥ २३
युधिष्ठिरमतं ज्ञात्वा वृष्णिक्षयमवेश्य च ।
भ्रातरः पञ्च कृष्णां च षष्ठीं श्वा चैव सप्तमः
भातमां सप्तमां राजा निर्ययौ गजसाह्वयात्
पौरैरनुगतां दूरं सर्वेरन्तः पुनैस्तथा ॥ २५
न चैनमशकत्कृश्चित्रिवर्तस्वेति भाषितुमः ।
न्यवर्तन्त ततः सर्वे नरा नगरवासिनः ॥ २६
कृपप्रभृतयश्चेव युग्रत्सुं पर्यवारयन् ।

वियः दासीः ॥ १४ ॥ अनुमानय अनुमतिप्रदं कृत्वा ॥ १८ ॥ नैष्ठिकीं पार्येतिकी उत्सर्गेष्टिमित्यर्थः ॥ २९ ॥ स्रोतमन्यभीनसमारोप्याप्त्वभीनुत्सृज्येति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ स्रम्या युधिष्ठिरादानां भार्याः श्रुतसोमादीनां मातरः विवेश गङ्गां कौरव्य उल्रूपी भुजगात्मजा २७ चित्राङ्गदा ययौ चापि मणिपूरपुरं प्रति । शिष्टा परिक्षितं त्वन्या मातरः पर्यवारयन् ॥ एण्डवाश्च महात्मानो द्रौपदी च यशस्विनी।

द्रौपदी च यशस्विनी। कृतोपवासाः कौरव्य

प्रययुः प्राङ्मुखास्ततः ॥ २९ योगयुक्ता महात्मानस्त्यागधर्ममुपेयुवः । अभिजग्मुर्बहून्देशान्सरितः सागरांस्तथा ३० युधिष्ठिरो ययावत्रे भीमस्तु तदनन्तरम् । अर्जुनस्तस्य चान्वेव ययौ चापि यथाक्रमम् ॥ पृष्ठतस्तु वरारोहा स्यामा पद्मदलेक्षणा । द्रौपदी योषितां श्रेष्ठा ययौ भरतसत्तम ॥ ३२

श्वा चैवानुययावकः प्रस्थितान्पाण्डवान्वनम् । क्रमेण ते ययुर्वीरः

लौहित्यं सलिलार्णवम् ॥ 33 गाण्डीवं तु धनुर्दिव्यं न सुमोच धनञ्जयः। रत्नलोभान्महाराज ते चाक्षय्ये महेषुधी ३४ आर्थे ते दृहशूस्तत्र स्थितं शैलामेवाय्वतः। मार्गमावृत्य तिष्ठनतं साक्षात्पुरुषाविग्रहम् ॥ ३५ ततो देवः ससप्तार्चिः पाण्डवानिद्मव्रवीत्। भो भो पाण्डसता वीराः पावकं मां निबोधत युधिष्टिर महाबाहो भीमसेन परंतप। अर्जुनाश्विसतौ वीरौ निबोधत वचो मम ३७ अहमितः क्रुकेष्टा मया दग्धं च खाण्डवम्। अर्जनस्य प्रभावेण तथा नारायणस्य च ॥ ३८ अयं वः फाल्गुनो भ्राता गाण्डीवं परमायुधम् परित्यज्य वने यातु नानेनार्थोऽस्ति कश्चन ॥ चकरतं त यत्कृष्णे स्थितमासीनमहातमानि । गतं तच पनईस्ते कालेनैष्यति तस्य ह ॥ ४० वरुणादाहृतं पूर्वे मयैतत्पार्थकारणात्। गाण्डीवं धनुषां श्रेष्ठं वरुणायैव दीयताम् ४१ ततस्ते भ्रातरः सर्वे धनञ्जयमचोदयन्।

ततस्त भ्रातरः सव वनस्वयमचाद्यन्। स जले प्राक्षिपचैतत्तथाऽक्षय्ये महेषुधी ४२ ततोऽग्निर्भरतश्रेष्ठ तत्रैवान्तरधीयतः। ययुश्च पाण्डवा वीरास्ततस्तेद क्षिणामुखाः॥

॥ २८ ॥ लौहित्यं उदयांचलप्रांतस्थं समुद्रम् ॥ ३३। । अनेन गाण्डीवेन अर्थः प्रयोजनम् ॥ ३९ ॥ कालेन अवतारान्तरे ॥ ४० ॥ ततस्ते तूत्तरेणैव तीरेण छवणाम्भसः। जम्मुर्भरतज्ञार्दूल दिशं दक्षिणपश्चिमाम् ॥ ४४ । उदीचीं पुनरावृत्त्य ययुर्भरतसत्तमाः । ततः पुनः समावृत्ताः पश्चिमां दिशमेव ते।

ददशर्द्वारकां चापि सागरेण परिष्लुताम् आदाक्षण्यं चिकीर्षन्तः प्राथित्या योगधार्मिणः

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिके पर्वाण प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशस्पायन उवाच।

ततस्ते नियतात्मान उदीचीं दिशमास्यिताः द्रद्युर्योगयुक्ताश्च हिमवन्तं महागिरिम्॥ तं चाप्यतिकमन्तस्ते दृहशुर्वालुकार्णवम्। अवैक्षनत महारौलं मेरुं शिखरिणां वरम्॥ १ तेषां त गच्छतां शीवं सर्वेषां योगश्यर्मिणाम्। याज्ञसेनी भ्रष्टयोगा ानपपात महीतले॥ तां तु प्रपतितां दश्चा भीमसेनो महाबळः ।• उवाच धर्मराजानं याज्ञसे ीमवेश्य है। नाधर्मश्चरितः कश्चिद्राजपुत्र्या प्रंतप। कारणं कि नु तझहि यत्कृष्णा पतिता भुवि ५

यधिष्ठिर उवाच। पक्षपातो महानस्या विशेषेण धनक्षये । बस्यैतत्फलमधैषा भुंके पुरुषसत्तम॥

वैशम्पायन उवाच ।

पवसुक्तवाऽनवेश्यैनां ययौ भरतसत्तमः। समाधाय गनो धीमान धर्मात्मा पुरुषर्वभः ७ सहरेवस्तंनो विद्वान्निपपात महीतले। तं चापि पतितं दृष्टा भीमो राजानमब्रवीत् ८ योऽयमस्मासु सर्वेषु ग्रुश्रूषुरनहंकृतः।

सोऽयं माद्रवतीपुत्रः कर्मान्निपतितो भवि ९ युधिष्ठिर उवाच।

आत्मनः सहशं प्रान्नं नैषोऽमन्यत कश्चन। तिन दोषेण पतितस्तस्मादेष नृपात्मजः॥ १० वेशम्पायन् उवाच।

इत्युक्तवा तं समुत्स्ज्य सहदेवं ययौ तदा। म्रातृभिः सह कौन्तेयः शुना चैव युधिष्टिरः कृष्णां निपतितां दृष्टा सहदेवं च पाण्डवस्। आर्तो बन्धुप्रियः शूरो नकुलो निपपात ह १२ तस्मिन्निपतिते वीरे नक्छे चारुदर्शने । पुनरेव तदा भीमो राजानभिदमब्रवीत॥ योऽयमक्षतधमीत्मा भ्राता वचनकारकः। रूपेणाप्रतिमो लोके नकुलः पतितो भुवि १४ इत्युक्तो भीमसेनेन प्रत्युवाच युधिष्ठिरः। नकुलं प्रति धर्मात्मा सर्वबुद्धिमतां वरः॥ ९५ रूपेण मत्समो नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनम् । • अधिकश्चाहमेवैक इत्यस्य मनासे स्थितम् १६ नकुलः पतितस्तस्मादागच्छ त्वं वृकोद्रः। 'यस्य यद्विहितं वीर सोऽवश्यं तदुपाश्रुते' १७ तांस्तु प्रपतितान् दष्ट्वा पाण्डवः श्वेतवाहनः। पपात शोकसन्तप्तस्ततो च परवीरहा॥ तर्स्मिस्तु पुरुषद्यावे पतिते शक्रतेजसि । म्रियमाणे दुराधर्षे भीमो राजानमत्रवीत १९ अनृतं न समराम्यस्य खैरेष्वपि महात्मनः। अथ कस्य विकारोऽयं येनायं पतितो भुवि। युधिष्ठिर उवाच। पकाह्मा निर्देहेयं वै रात्र्मित्यर्जुनोऽब्रवीत ।

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिके पर्वणे नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तत इति । ततः दिक्त्रयप्रदक्षिणीकरणानन्तरं योग-्युक्ताः समाहितमनसः ॥ १ ॥ भ्रष्टयोगा ध्यानात् स्वालेत-

मानसाः ॥ ३॥ पक्षेति। तुल्येषु वैषम्येण पूजा न कार्येति भावः ॥ ६ ॥ अनवेक्ष्य स्वर्गान्तरायरूपः स्नेहो माभूदिति भावः ॥ ७ ॥ शारमन इति । प्राज्ञत्वाभिमानोऽपि पतनहेतुरिति भावः ॥ १० ॥ रूपेणेति । रूपगर्वात्रकुळः पपातित्यर्थः ॥ १६ ॥ एकाह्वेति । शौर्यगर्वादर्जुनोऽपि मिथ्याप्रतिज्ञत्वाच्च पपातेत्वर्थः ॥ २१ ॥

न च तत्कृतवानेष शूरमानी ततोऽपतत् ॥ २१

अवमेने धनुर्भाहानेष सर्वाश्च फाल्गुनः। दथा चैतन्न तु तथा कर्तर्थं भृतिमिच्छता॥ २२

वैद्याम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा प्रस्थितो राजाः भीमोऽथ निपपात ह । पतितश्चाब्रवीक्रीमो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ भो भो राजन्नधेक्षस्व पतितोऽहं प्रियस्तव। किनिमित्तं च पतनं ब्रहि मे यदि वृत्य ह रथः युधिर्धर उवाच। अर्थिभुक्तं च भवता प्राणेन च विकत्थसे।

अर्तिभुक्तं च भवता प्राणेन च विकत्थसे। अनवेश्य परं पार्थ तेनासि पतितः क्षितौ ॥२५ इत्युक्तवा तं महाबाहुर्जगामानवलोव यन्। श्वाऽप्येकोऽनुययौ यस्ते बहुराः कार्तितो मया

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिके पर्वाणि द्रौपद्यादिपत्ने द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

२३

वैशम्पायन उवाच ।
ततः सन्नादयन शको दिवं भूमिं च सर्वशः।
रथेनोपययौ पार्थमारोहेत्यब्रदीच तम् ॥ १
स्वभातृन् पतितान् दथ्वा

धर्भराजो युधिष्ठिरः। 'अब्रवीच्छोकसंतप्तः

सहस्राक्षमिदं वचः॥ २ स्रातरः पितता मेऽत्र गच्छेयुस्ते मया सह। न विना स्रातृभिः स्वर्गभिच्छे गन्तुं हुरेश्वर ३ इकुमारी हुखाईा च राजपुंत्री पुरंदर। साऽस्माभिः सह गच्छेत तद्भवानस्मन्यतास्

शक उवाच । मातृन द्रश्यास स्वगै त्वमद्रतास्त्रिदिवं गतान्

कृष्णया सहितान्सर्वान्म । शुची भरतर्षभ ं ५ निश्चित्य मानुषं देहं गतास्ते भरतर्षभ । अनेन त्वं दशिरेण स्वर्ग गन्ता न संशयः ॥ ६ याधिधिर उवाच ।

अयं श्वा भूतभव्येश भक्तो मां नित्यमेव ह। स गच्छेत मया सार्थमानृशंस्या हि मे मतिः शक उवाच।
अमत्र्यत्वं मत्समत्वं च राजन्
अयं कृत्स्नां महतीं चैव सिद्धिम्।
संप्राप्तोऽव स्वर्गहुलानि च त्वं
त्यज्ञश्वानं नात्र नृशंसमस्ति॥
युधिष्ठिर उवाच ।
अनार्यमार्थेण सहस्रनेत्र

अनार्थमार्थेण सहस्रनेत्र शक्य कर्तुं दुष्करमेतदार्थ। मा मे श्रिया सङ्गमनं तयाऽस्तु यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयम् ॥ इन्द्र उवाच।

्र स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्णय-मिष्ठापूर्त कोधवद्या 'हरन्ति। ततो विचार्थ क्रियतां धर्मराज' त्यज श्वानं नात्र नृद्यंसमस्ति ॥ १०००

युधिष्ठिर उवाच । भक्तत्यागं प्राहुरत्यन्तपापं तुरुषं रुके ब्रह्मवध्याकृतेन । तस्मान्नाहं जातु कथं च नाद्य त्यक्ष्याम्येनं स्रह्मुखार्थी महेन्द्र ॥ ११

अत्यशनाद्वलगर्वाच भामिसेनः पपातित्याह—अतिभुक्त-मिति। २५ ।। इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिके पर्वणि नैलकण्डीये भारतभावदीपे द्वितियोऽध्यायः। १२ ।।

त्वात् । धष्ण्यं स्थानं स्वगं नास्तं क ततः सन्नादयिन्नत्यस्य बान्धवभोज्येव लक्ष्मीः अञ्चनेरिष्टापूर्तफलं ध्नान्ते ॥ १० ॥

श्रेयसी न स्वमात्रमोज्येति तात्पर्यम् ॥ १ ॥ अयं श्रेत्या-देनिचतरमणि सन्निहितं प्रथमं स्वस्थाविमागेन संमावयेत्पश्चा-स्वयं तद्भोक्तव्यमिति तात्पर्यम् ॥७॥ नात्रोति । अस्यस्य-स्य संगत्यागे नृशंसं निर्देयत्वं नास्ति ॥ ८ ॥ श्ववतामश्चाचि-त्वात् धिष्ण्यं स्थानं स्वर्गे नास्ति क्रोधवशा नाम देवगणाः अश्चविद्यापूर्तफरुं ध्नान्ति ॥ १० ॥

भीतं भक्तं नान्यदस्तीति चार्त प्राप्तं क्षाणं रक्षणे प्राणालेपसुम्। प्राणत्यागादप्यहं नैव मोकुं यतेयं वै नित्यमेतद्वतं मे॥ इन्द्र उवाच। शुना दृष्टं क्रोधवशा हरन्ति यद्त्तिमष्टं विवृतमथो हुतं च। तस्माच्छनस्त्यागमिमं कुरुष्व शुनस्त्यागात्प्राप्स्यसे देवलोकम् ॥१३ स्यक्तवा भ्रातृन् दयितां चापि कृष्णां प्राप्तो लोकः कर्मणा खेन वीर। श्वानं चैनं न त्यजसे कथं नु त्यागं कृत्स्नं चाश्यितो मुह्यसेऽ इ १४ युधिष्ठिर उवाच। न विद्यते सान्धिग्थापि विग्रहो मृतैर्मत्यारीते लोकषु निष्टा। न ते मया जीवायेतुं हि शक्या-स्ततस्त्यागस्तेषु कृतौ न जीवतांम्॥ *भीतिप्रदानं शरणागतस्य श्चिया वधो ब्राह्मणस्वापहारः। मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक भक्तत्यागश्चैव समो मतो मे॥ 33 वैशम्पायन उवाच। तदर्भराजस्य वद्यो निशस्य धर्मस्वरूपी भगवानुवाच। युधिष्टिरं श्रीतियुक्तो नरेन्द्रं श्वहणेवांक्यैः संस्तवसंप्रयुक्तैः॥ १७ धर्मराज उवाच। यभिजातोऽसि राजेन्द्र पितुर्वृत्तेन मेधवा। अनुक्रोरोन चानेन सर्वभूतेषु भारत॥ प्रा द्वैतवने चासि मया पुत्र परीक्षितः। पानीयार्थे पराकान्ता यत्र ते भ्रातरो हताः १९ मीमार्जुनौ परित्यज्य यत्र त्वं म्रातरावुभौ। मात्रोः साम्यमभीप्सन्वै नकुलं जीवमिच्छिसि

प्राप्तोऽसि भरतश्रेष्ठ दिंव्यां गतिमनुत्तमाम् २२ वैशम्पायन उवाच ।

ततो धर्मश्च राकश्च मरुतश्चाश्विनावपि। देवा देवर्षयञ्चेव रथमाराप्य पाण्डवम् ॥ २३ प्रययुः सेवैविमानस्ते सिद्धाः कामविहारिणः सर्वे विरज्ञसः पुण्याः पुण्यवाग्डाद्विकार्मणः स तं रथं समास्थाय राजा कुरुकुलोइहः। ऊर्ध्वमाचकमे शीव्रं तेजसाऽऽवृत्य रोदसी २५ ततो द्वनिकार्यक्यों नारदः सर्वछोकवित । उत्राचोचैस्तदा वाक्यं बृहद्वादी बृहत्तपाः २६ येऽपि गजर्भयः सर्वे ते चापि समुपासिताः। कीर्ति प्रच्छाच तेषां वै कुरुगुजाऽधितिष्ठाते लोकानावृत्य यशसा तेजसा वृत्तसंपदा। स्वज्ञरीरेण संप्राप्तं नान्यं ग्रुश्रुम• पाण्डवात्॥ तेजांस यानि दृष्टानि भूमिष्टेन त्वया विभो। वेश्मानि भुवि देवानां पश्यामूनि सहस्रशः॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत। देवानामन्ज्य धर्मात्मा स्वपक्षांश्चेव पार्थिवान् शुभंवा यदि वा पापं भ्रातृणां स्थानमद्यं में। तदेव प्राप्तामेच्छामि लोकानन्याच कामये ३१ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा दैवराजः पुरंदरः। आनुशंस्यसमायुक्तं प्रत्युवाच युधिष्टिरम् ॥३२ स्थानेऽस्मिन्वस राजेन्द्र कर्ममिनिर्जिते शुभैः कि त्वं मानुष्यकं स्नेहमद्यापि परिकर्षास ३३

सिद्धि प्राप्तोऽसि परमां यथा नान्यः पुमान् कचित । नैव ते भातरः स्थानं संप्राप्ताः क्रुनन्दन ॥ 38 अद्यापि मानुषों भावः स्पृशते त्वां नराधिप। स्वगोंऽयं पश्य देवधीन सिडांश्च त्रिदिवालयान्॥ युधिष्टिरस्तु देवेन्द्रमेवंवादिनमीश्वरम् । पुनरेवाज्ञवीद्धीमानिदं वचनमधैवत्॥ तैर्विना नोत्सहे वस्तुमिह दैत्यनिवर्हण

अभिजातोऽतिकुलीनोऽसि पितुः पांडोः १८ निकाप्यस्थो ानवासस्यः ॥ २६ ॥ वाक्यमेवाह—येऽपाति । समुप- तिदेव प्राप्तुमिच्छामि ॥ ३० ॥ *'प्रतिप्रदानम्' इति पाठः।

अयं श्वा मक्त इत्येवं त्यका देवरथस्त्वया।

तस्मात्स्वर्गे न ते तुल्यः कश्चिदस्ति नराधिपः

अतस्तवाक्षया लोकाः स्वरारीरेण भारत।

स्थिताः स्मृतिविषयाः सन्ति ॥२७॥ यदेव भ्रातृणां स्थानं

गन्तुमिच्छामि तत्राहं यत्र ते भ्रातरो गताः॥

यत्र सा बृहती स्यामा बुद्धिसत्त्वगुणान्विता । द्रौपदी योषितां श्रेष्ठा यत्र चैव गता मम ३८

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिक पर्श्वणि युधिष्ठिरस्वर्गारोहे . तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

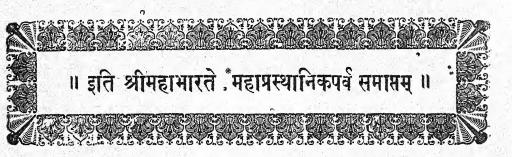
feel loss

इति श्रीमत्पद्वाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दस्रिस्नोः श्रीनीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावद्षि महाप्रस्थानिकं पर्वाणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ महाप्रस्थानिकं पर्व समाप्तम् ।

अतः परं स्वर्गारोहणपर्व । , तस्यायमाद्यः स्रोकः ।

जनमेजय उवाच—
स्वर्गे त्रिविष्ट्पं प्राप्य मम पूर्विपितामहाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥

^{*} यद्यपि आदिपर्वाणे पर्वसंप्रहकथनावसरे 'एत्सप्तदशं पर्व महाप्रस्थानिकं स्मृतम् । यत्राध्यायास्त्रयः प्रोक्ताः खेकानां च शतत्रवम् । विंशतिथ तथा खोकाः 'इति कथितं तथापि संप्रति अ० ३ खोकाः १९० एव दश्यन्ते । अयं प्रन्थः श्रोकिञ्जवडेकरकुळकर्मळंदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितरामविद्वास्त्रिणा परिशोधिताष्टिपण्यादिना परिष्कृतश्च ॥ भारती जयतु ॥ शाके १८५४ ॥

Shriman MAHĀBHĀRĀTAM.

Part VI .

XVIII

Stobana no

Swargarohana parvan

WITH

Bharata Bhawadeepa By Nilkantha.

Edited by

Pandit Ramachandrashastri Kinjawadekar.

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARAHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

Shake 1855.]

First Edition.

[A. D. 1933.

All Rights Reserved by the Publisher.

श्रीमन्महाभारतम्।

षष्ठभागे-स्वर्गारोहणपर्व।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम्।

प्णिडत रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तच

पुण्याख्यपत्तने

१०२६ सदाशिववीध्यां चित्रशालाक्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी' इत्येतैः संमुद्य प्रकाशितम् ।

शालिवाइनशकाब्दाः १८५५]

प्रथमं संस्करणम्।

[ख्रिस्ताब्दाः १९३३

अस्य प्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयित्रा स्वायत्तीकृताः।

॥ महाभारतम्॥

小学学者不成了

स्वर्गारोहणपर्व ।

-96-

विषयानुक्रमणिका ।

अ० श्लोकाः

2

2 48

विषयः

पृष्ठम् । अ० श्लोकाः

88

२३

विषय:

पृष्ठम्

२६ 'सर्गं गत्वा पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि श्वानानि मेजिरे'
इति जनमेजयेन पृष्टो वैश्वम्पायनः
'स्वर्गं प्राप्य युधिष्टिराद्यो यद्कुर्वत तन्द्र्णु" इत्युवाच। स्वर्गः
गतो युधिष्टिरो 'दुर्योधनं श्चिया
जुष्टं दृष्टा नाहमनेन सह वस्तुमिच्छामि कितु यत्र मम भ्रातरस्तिष्टन्ति तत्र यातुम् दित्रधन्ति भ्रातृणां कर्णभृष्ट्युम्नादींनां च के लोका इत्याद्यपृच्छत्। ... २

सर्गे कणीदिबन्धुजनानपश्यता
युधिष्ठिरेण देवान्प्रति यत्र कुत्रापि
बन्धुजनैः सहैव सस्य निवासेच्छानिवेदनम् । देवैर्युधिष्ठिराय बन्धुजनप्रदर्शनं चोदितेन
देवदूतेन तस्य नरकप्रदेशप्राप णम् । दुर्दर्शनरकदर्शनासहि-ण्युतया दूतेन सह प्रतिनिवर्त-मानेन युधिष्ठिरेण श्रुतपूर्वकण्ट-ध्वनिश्रवणम् । ततो युधिष्ठिर-पृष्टैस्तैस्तं प्रति स्वेषां कर्णभीमा-दित्वकथनम्। ततस्तेन दूतं प्रति इन्द्रे सस्य तत्समीपं प्रत्यनागम नचोदना । दूतेनेन्द्रे युधिष्ठिर। चिकीर्षितनिचेदनम् । ... ४

दूतवाक्यं श्रुत्वा इन्द्रप्रभृतयो देवाः युधिष्ठिरमाजग्सुः । तत ' उधिष्टिर महाबाहो ' इत्यादिना त्वया सिद्धिः प्राप्ता तवाक्षया लोकाः, तव व्याजेन नरको दर्शितः, पहि भ्रातृन् खप-क्ष्यांश्च खत्थानस्थान् पर्य, स्वर्ग-गामाप्लुतस्य तव मानुषो भावो गमिष्यति इत्याद्यवदत् । इन्द्रो-क्त्यनन्तरं साक्षाद्धर्मेण भो भो राजन् महाप्राञ्च ' इत्यादिना 'द्वेत-वने प्रश्रद्वारा प्रथमा परीक्षा तव, द्वितीया च स्वर्गगमनकाले श्वरूपधारिणा कृता, तृतीया चेयम्' इत्युक्तवा 'न च ते भातरः पार्थ नंग्काही विशापते दत्या-दिना बोधितो युधिष्ठिरो गंगा-मवगाह्य दिव्यवपुर्भृत्वा धर्मेण सहितो महर्षिभः 'स्तूयमानो निर्वेरो यत्र दुर्योधनादयः स्वानि स्थानानि भेजिरे तत्र जगाम ...५ सभायां गतो युधिष्ठिरोऽर्जुनेन

33

अ० क्षोकाः विश्वयः

वृष्टम

पृष्टम

सेव्यमानं गोविन्दं, द्वादशादित्य-सहितं कर्णे, मरुद्रणसहितं भीमं, अभ्विभ्यां सहितौ नकुळसह-देवी, द्रीपदीं च कमलमालिनी स्वर्गमाकस्य तिष्ठन्तीं च दद्शी। दृष्ट्वा च तेन. पृष्ट द्रन्द्रः 'श्रीरेषा द्रौपदीरूपा त्वदर्थे मानुषं गता। अयोनिजा ' इत्यादिना प्रत्येकं सर्वान् दयाजहार। भीष्मद्रोणीं महात्मानी इत्या-दिना भीष्मादीनामनुक्तानाम-न्येषां च स्वर्गे कियनतं कालं श्थितिराहोस्वित्तेषां तत्र शाश्वतं स्थानं कर्मणामन्ते वा कां गाति प्राप्ता इति जनमेजयप्रश्ले व्या-सेनानुज्ञातो वैशस्पायनस्तत्य-श्रमभिनन्द्य कर्मणामन्ते स्वैः स्वैरंशिभिस्तादात्म्यं प्राप्तुं यो

भीष्मादीन् ग्यान् नेव भहातेजाः' इत्यादिनाऽऽ-सर्वमाख्यातं ख्याय पतत्ते इत्यादिना कौरवपाण्डवचरित-कथनमुपसंजहार । शौनकादन्त्रित ' एतच्छूत्वा द्विजश्रेष्ठाः ' इत्यादिना वैश्रम्पा-यनकथितामेतां कथां श्रुतवतो जनमेजयस्य यज्ञसमाप्तिपूर्वकं तक्षशिलातो हस्तिनापुरगमनमा-ख्याय ' एतत्ते सर्वमाख्यातम ' इत्यादिनोपसंहृत्य महाभारत श्रवणपठनानां फलानि प्रातः पठ-नयोग्यं भारतसारसंग्रहं भाता-पित्सहस्राणि" इत्यादि स्होक-•चतुष्ट्यात्मकं भारतसावित्रीरूपं चाख्याय तन्माहात्म्यं व्याजहार...

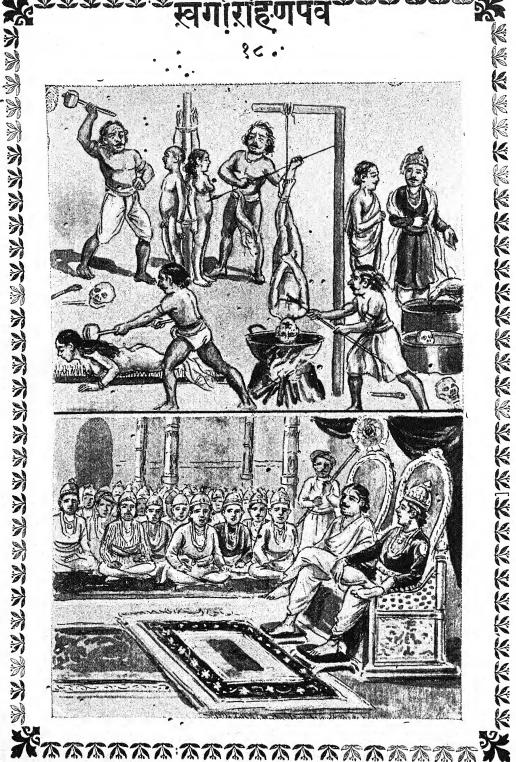
विषय:

अथ्न हरिवंशोक्तमहाभारतश्रवणमाहात्म्याध्यायस्य विषयानुक्रमः।

'सगवन् केन विधिना ' इत्यादिना केन विधिना श्रोतव्यं, कि फलं, के च देवाः पूज्याः, पर्वाण पर्वाण समाप्ते च कि देयं. वाचकः कीदशः इति पप्रच्छ जनमेजयः। 'श्रणु राजन् विधिमिमम्' इत्यादिना श्रवणु-विधि कथयन् वैशम्पायनः 'अत्र कद्रास्तथा साध्याः ' इत्यादिना भारतस्था देवताः, श्रवणानन्तरं देयानि महादानानि, तथा गवादीनां दानानि चाख्याय ' सत्यार्जव-रतो दान्तः ' इत्यादिना वाचकस्य लक्ष-णान्यभ्यधातः। 'पारणं प्रथमं प्राप्य ' इत्या-दिना दशपर्यतानां पारणानां प्रत्येकं फला- नि, प्राप्याँ छोकांश्चाख्याय वाचकस्य गुरुवत्पूजनं, तस्मै हस्त्यश्वादिदानानि तस्य देववत्पूजनं चाचष्ट । प्रतिपर्वसमाप्तौ भोज्यविशेषण ब्राह्मणभोजनं वाचंकपूजनादिकंसर्वसमाप्तौ क्षौमवस्त्रवेष्टितस्य भारतस्य
पूजनं, वाचकपूजनं, ब्राह्मणभोजनादिकं ससुवर्णपुस्तकदानादिकं चाकथयद्वैशम्पायनः। 'इत्येष विधिरुदिष्टः ' इत्यादिना उपसंहत्य महाभारतप्रशंसापूर्वकं तच्छ्रवणफलादिकं च अद्योत्पादनार्थं पुनद्यांजहार
वैशम्पायन इत्योस् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥
ग्रुमं भवतु । भारतीजयतु ॥

॥ महाभारतम् ॥

संगरिहणपर्व।

- ? <-

श्रीगणेशाय नमः।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

जनमेजय उवाच।
स्वर्गे त्रिविष्टपं 'प्राप्य मम पूर्विपितामहाः।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे
पतिदच्छाम्यहं श्रोतं सर्विविचासि मे मतः।
महर्षिणाऽभ्य नुकातो व्यासेना द्वृतकर्मणा १

वैशम्पायन उवाच ।
स्वर्ग त्रिविष्ठपं प्राप्य तव पूर्विपितामहाः ।
स्वर्ग त्रिविष्ठपं प्राप्य तव पूर्विपितामहाः ।
सुधिष्ठिरप्रभृतयो यद्कुर्वत तच्लृणु ॥ ३
स्वर्ग त्रिविष्ठपं प्राप्य धर्मराजो सुधिष्ठिरः ।
दुर्योधनं श्रिया जुष्टं ददर्शासीनमासने ॥ ४
स्राजमानमिवादित्यं वीरस्हस्याऽभिसंज्ञृतम्

देवैश्वीजिष्णुभिः साध्यैः सहितं पुण्यकर्माभिः ततो युधिष्ठिरो दृष्टा दुर्योधनममर्षितः। सहसा सिन्नवृत्तोऽभू िन्न्यं दृष्टा सुर्योधने ६ ब्रुवड् चैर्वचलान्वे नाहं दुर्योधनेन वै। सहितः कामये लोकाँ हुन्धेनादीर्घदर्शिना ७ यत्कृते पृथिवी सर्वा सहदो बान्धवास्तथा। हताऽस्माभिः प्रसहाजौ क्रिष्टैः पूर्वं महावने द्रौपदी च सभामध्ये पाञ्चाली धर्मचारिणी पर्याकृष्टाऽनवद्याङ्गी प्रस्ती नो गुरुसिन्नघौ ॥९ अस्ति देवा न मे कामः सुर्योधनसुदीक्षितुम् तत्राहं गन्तुमिच्छामि यत्र ते स्नातरो मम१०

श्रीगणेशाय नमः ॥ पूर्वास्मिन् पर्वाणे धर्मस्य फल-भूतास्त्यागानृशंस्यादयो युधिष्ठिरदृष्टान्तेन दर्शिताः। इदानीं तस्य मुख्यं फलं दर्शायितुं स्वर्गारोहणपर्वारभते स्वर्गे श्रिवि-ष्टपमिति । यथा भूयस्यां संस्थायामस्यसंस्थान्तर्भवति एवं त्रीाणि विष्टपानि भुवनानि फलोत्कर्षवैशायत्रान्तर्भ-वन्ति तादशमपि स्वेगं प्राप्य । 'विष्टपं भुवनं जगत् ' इत्य-मरः ॥ १ ॥ तत इति । स्वर्गेऽप्यमर्थो दुस्त्यज इति संस्काराणां प्रावत्यमुक्तम् ॥ ६ ॥ हताः अस्माभिः सन्धि-रार्षः ॥ ८ ॥

नैवमित्यब्रवीत्तं तु नारदः प्रहसन्निव। स्वर्गे निवासे राजेन्द्र विरुद्धं चापि नश्यदि " युधिष्ठिर महाबाहो मैवं वोचः कथ्रश्चन। दुर्योधनं प्रति नृपं श्रुणु चेदं वंचो सुम् ॥ १२ एव दुर्योधनो राजा पूज्यते त्रिद्दीः सह। संद्भिश्च राजप्रवरैर्थ इमे स्वर्गवासिनः॥ १३ - वीरलोकगित प्राप्ता युद्धे हुत्वाऽऽत्मनस्तनुम् यूयं सर्वे सुरसमा येन युद्धे समासिताः ॥१४ स एष अञ्चर्मेण स्थानमतदवासवान्। मये महति योऽभीतो बुभूव पृथिवीपति १५ -- तन्मनसि कर्तव्यं पुत्र यद्युतकारितम्। द्रौपद्याश्च परिक्केशं न चिन्तियतुमहीस १६ ये चान्येऽपि परिक्लेशा युष्माकं ज्ञातिकारिताः। संग्रामेष्वथ वाऽन्यत्र न तान्संस्मर्तमहिसि॥ १७ समागच्छ यथान्यायं राज्ञा दुर्योधनेन वै। । अभिमन्युं च दुर्धर्षे द्रष्टुमिच्छामि नारद २६

स्वर्गोऽयं नेह वैराणि भवन्ति मनुजाधिप ॥ नारद्वेनैवमुक्तस्तु कुरुराजो युधिष्ठिरः। मातन्मप्रच्छ मेधावी वाक्यमेतद्ववाच ह १९ यदि दुर्योधनस्यैते वीरलोकाः सनातनाः। अधर्मज्ञस्य पापस्य पृथिवी सुदृदृद्धः॥ २० यत्क्रते पृथिवी नष्टा सहया सनरद्विपा। वयं च मन्युना दग्धा वैरं प्रतिचिकीर्षवः २१ ये ते वीरा महात्मानो भ्रातरो मे महाव्रताः सत्यप्रतिक्षा लोकस्य शूरा वै सत्यवादिनः॥ तेषामिदानीं के लोका द्रष्टुमिच्छामि तानहं कर्ण चैव महात्मानं कीन्तेयं सत्यसंगरम्॥ धृष्टद्यसं सात्यिक च धृष्टद्यसस्य चात्मजान् ये च शक्षेवधं प्राप्ताः क्षत्रधर्मेण पार्थिवाः २४ क ज ते पार्थिवान् ब्रह्मन्नैतान्पश्यामि नारद विराटद्वपृद्री चैव धृष्टकेतु गुखांश्च तान्॥ २४ शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं द्रौपदेयांश्च सर्वशः

इति श्रीमहामारते स्वर्गारोहणपर्वणि खंगे नारदयुधिष्ठिरसंवादे प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

युधिष्ठिर उवाच । नेह पश्यामि विबुधा राधेयममितौजसम् भातरी च महात्मानी युधामन्यूत्तमीज्ञसी जुहुवुर्यं शरीराणि रणवन्हौ महारथाः। राजानो राजपुत्राश्च ये मद्धे हता रणे॥ २ क ते महार्थाः सर्वे शार्द्र लसमविक्रमाः। तैरप्ययं जितो लोकः कचित्पुरुषसत्तमैः ॥ ३ यदि लोकानिमान्प्राप्तास्ते च सर्वे महारथाः स्थितं वित्त हि मां देवाः सहितं तैर्महात्मभिः कचित्र तैर्वाप्तोऽयं नृपैर्लोकोऽक्षयः ग्रुभः। न तैरहं विना रंस्ये मातृभिर्ज्ञातिभिस्तथा ५ मातुर्हि व्चनं श्रुत्वा तदा सिळळकर्माणे।

कर्णस्य क्रियतां तोयमिति तप्यामि तेन वै ६ इदं च परितप्यामि पुनः पुनरहं सुराः। यनमातुः सदशौ पादौ तस्याहमभितात्मनः ७ द्धेव तौ नानुगतः कर्ण परवलाईनम्। न हास्मानकर्णसहितान् जयेच्छकोऽपि संयुगे

तमहं यत्रतत्रखं द्रष्टुमिच्छामि सूर्यजम्। अविज्ञातो मया योऽसौ घातितः सन्यसाचिना ॥ भीमं च भीमविकान्तं प्राणेभ्योऽि प्रियं मम अर्जुनं चेन्द्रसंकाशं यमी चैव यमोपमी ॥१०

विरुद्धं वैरादिकं नश्यति अन्तर्धायते ॥ १२ ॥ अमीत इति • **च्छेदः ॥** १५ ॥ सहद इत्यदन्तः शब्दः ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते स्वर्गारीहणपर्वाण नैलकण्ठीये भारतभावदीपे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

नेहोति॥१॥

द्रष्टुमिच्छामि तां चाहं पाञ्चालीं धर्मचारिणीं न चेह खातुमिच्छामि सत्यमेवं व्रवीमि बः॥ किं मे भ्रातृविहीनस्य खर्गेण सुरसत्तमाः। यत्र ते मम स खर्गों नायं स्वर्गों मतो मम १२ देवा ऊचुः।

यदि वै तत्र ते श्रद्धा गम्यतां पुत्र माचिरम् प्रिये हि तव वर्तामो देवराजस्य शासनात् वैशम्पायन उवाच।

इत्युक्तवा तं ततो देवा देवदूतमुपादिशन् युधिष्टिरस्य सुहृदो दर्शयोति परंतप॥ १४ ततः कुन्तीसुतो राजा देवदूतश्च जग्मतः। सहितौ राजशार्दृल यत्र ते -पुरुषर्धभाः ॥ १५ अग्रतो देवदूतश्च ययौ राजा च पृष्ठतः। पन्थानमञ्जर्भे दुर्ग सेवितं पापकर्मभिः॥ १६ तमसा संवृतं घोरं केशशैवलशाद्वलम्। युक्तं पापकृतां गन्धेमीसशोणितकई मम् १७ द्शोत्पातकभक्षृकमक्षिकामशकावृतम्। इतश्चेतश्च कुणपैः समन्तात्पिक्वारितम् ॥ १८ अधिकेशसमाकीणं कृमिकीटसमाकुलम्। ज्वलनेन प्रद्वीप्तेन समन्तात्परिवेष्टितम्॥ १९ अयोमुखैश्च काकाचैर्गृष्ठीश्च समीमेद्रुतम्। स्ची मुखैस्तथा प्रेतै विन्ध्यशै छोप मैर्भृतम् ॥ २० मेदोरुधिरयुक्तैश्च च्छिन्नबाह्रुरुपाणिभिः। निकृत्तोद्रपादैश्च तत्र,तत्र प्रवेरितैः॥ स तत्कुणपदुर्गन्धमशिवं लोमहर्षणम्। जगाम राजा धर्मातमा मध्ये बहु विचिन्तधन द्दशीं जोद्कैः पूर्णां नदीं चापि सुदुर्गमाम्। असिपत्रवनं चैव निशितं श्चरसंवृतम्॥ २३ करम्भवालुकास्तप्ता आयसीश्च शिलाः पृथक् लोहकुम्भीश्च तैलस्य काथ्यमानाः समन्ततः

क्रूटशालमिलकं चापि
दुःस्पर्शे तीक्ष्णकण्टकम्।
ददर्शे चापि कौन्तेयो
यातनाः पापकर्मिणाम्॥ २५
स तं दुर्गन्धमालक्ष्य देवदूतमुवाच ह।
कियद्ध्वानमस्माभिर्गन्तव्यमिममीदशम् २६
क च ते मात्रो महां तुरुग्नग्राहम्हर्गन

कियद् व्वानमस्मामगन्तव्यामममाहद्याम् दः क च ते म्रातरो मद्यं तन्ममाख्यातुमर्हसि । देशोऽयं कश्च देवानामेतदिच्छामि वेदितुम् स सैनिववृते श्रुत्वा धर्मराजस्य भाषितम्।
देवदृतोऽत्रविचैनमेतावद्गमनं तव ॥ २८
• निवैतित्वयो हि मया
तथाऽस्म्युक्तो दिवौकसैः।
यदि आन्तोऽसि राजेन्द्र
त्वमथागन्तुमहृसि। २९
युधिष्ठिरस्त निर्विणणस्तेन गन्धेन मूर्चिछतः।
निवर्तने धृतमनाः पर्यावर्तत भारत ॥ ३००
स सन्निवृत्तो धर्मात्मा दुःखशोकसमाहतः
युश्राव तत्र वदतां दीना वाचः समन्ततः ३१

मो भो धर्मज राजुर्षे पुण्याभिजन पाण्डच अनुग्रहार्थमस्माकं तिष्ठं तावनमुहूर्तकम् ॥ ३२, आयाति त्वयि दुर्धर्षे वाति पुण्यः समीरणः तव गन्धानुगस्तात येनास्मान् सुखमागमत्॥ ते वयं पार्थ दीर्घस्य कालस्य पुरुषर्षभ । सुखमासादयिष्यामस्त्वां दृष्टा राजसत्तम ॥ संतिष्टस्व महाबाहो मुहूर्तमपि भारत। त्वयि तिष्टति कौरव्य यातनास्मान्न वाश्रते एवं बहुविधा वाचः कृपणा वेदनावताम्। तस्मिन्देशे स ग्रुश्राव समन्ताद्वदतां नृप ३६ तेषां तु वचनं श्रुत्वा दयावान्दीनभाषिणाम् अहो कुच्छ्रमिति प्राह तस्थै स च युधिष्ठिरः स ता गिरः पुरस्ताद्वै श्रुतपूर्वा पुनः पुनः। ग्लानानां दुःखितानां च नाभ्यजानत पांडवः अबुध्यमानस्ता वाचो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः। उवाच के भवन्तों वै किमर्थमिह तिष्ठथ ३९ इत्युक्तास्ते ततः सर्वे समन्ताद्वभाषिरे। कर्णों उहं भीमसेनो उहमर्जुनो उहमिति प्रभो ॥ नकुलः सहदेवोऽहं धृष्टद्युम्नोऽहमित्युत्। द्रौपदी द्रौपदेयाश्च इत्येवं ते विचुकुशुः ॥ ४१ ता वाचः स तदा श्रुत्वा तद्देशसदशीर्नृष । ततो विममृशे राजा किन्त्वदं दैवकारितम् कि तु तत्कलुषं कर्म कृतमेभिर्महात्मभिः। कर्णेन द्रौपदेयैर्वा पाञ्चाल्या वा सुमध्यया ॥ य इमे पापगन्धेऽस्मिन्देशे सान्त सुदारुणे। नाहं जानामि सर्वेषां दुष्कृतं पुण्यकर्मणाम्॥ कि कृत्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो राजा सुयोधनः। तथा श्रिया युतः पापैः सह सर्वैः पदानुगैः ॥

महेन्द्र इव लक्ष्मीवानास्ते परमपूजितः।
कस्येदानी विकारोऽयं य इमे नरकं गताः॥
सर्वधमीवदः शुराः सत्यागमपरायणाः।
क्षत्रधमेरताः सन्तो यज्वानो भूरिद्रक्षिणाः॥
कि न सप्तोऽस्मि जागार्मे चेत्यमि व चेतये
अहो चित्तविकारोऽयं स्याद्वा मे चित्तविभ्रमः
पयं बहुविधं राजा विममशे युधिष्ठिरः ५०
- दुःखशोकसमाविष्ठश्चिन्तात्यां कुलितेन्द्रियः॥
क्षांधमाहारयचैव तीवं धर्मसुतो नृपः।
देवांश्च गईयामास धर्मे चैव युधिष्ठिरः॥ ५०

स तीव्रगन्धसन्ततो देवदृतसुवाच ह। गम्यूता तत्र येषां त्वं दूतस्तेशसुपान्तिकम् ॥

• न हाहं तत्र यास्यामि

• स्थितोऽस्मीति निवेद्यताम्।

मत्संश्रयादिमे दूनाः
सुक्षिनो स्नातरो हि मे ॥ ५२
इत्युक्तः स तदा दूतः पाण्डुपुत्रेण घीमता ।
जगाम तत्र यत्रास्ते देवराजः दातकतुः ॥ ५३
निवेदयामास च तद्धर्मराजिकीर्षितम् ।
यथोक्तं धर्मपुत्रेण सवैभव जनाधिप ॥ ५४

इति अभीमहाभारते स्वर्गीरोहणपर्वणि युधिष्ठिरनरकदर्शने व्यितीयोऽध्यायः॥२॥

वैशम्पायन उवाच। स्थिते मुहूर्त पार्थे तु धर्मराजे युधिष्ठिरे । आजग्मुस्तत्र कौरव्य देवाः शक्रपुरोगमाः १ स च विग्रहवान्धर्मी राजानं प्रसमीं क्षितुम्। तत्राजगाम यत्रासौ कुरुराजो युधिष्ठिरः तेषु भासुरदेहेषु पुण्याभिजनकर्मसु । समागतेषु देवेषु व्यगमत्तत्तमो नृप ॥ नाहश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्मिणाम् नदी वैतरणी चैव क्रूटशाव्यक्तिता सह ॥ ४ लोहकुंम्यः शिलाश्चेव नादश्यन्त भयानकाः। विकतानि शरीराणि यानि तत्र समन्ततः ५ ददर्श राजा कौरव्यस्तान्यहर्यानि चाभवन् ततो वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः श्रुचिः ६ ववी देवसमीपसः शीतलोऽतीव भारत। मरुतः सह राकेण वसवश्चाश्चिनौ सह ॥ ७ साध्या रुद्रास्तथाऽऽदित्या

ये चान्येऽपि दिवौकसः । सर्वे तत्र समाजग्धः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ यत्र राजा महातेजा धर्मपुत्रः स्थितोऽभवत् । ततः शक्रः सुरपतिः श्रिया परमया युतः ॥ ९ युधिष्ठिरसुवाचेदं सान्त्वपूर्वमिदं वचः। युधिष्ठिर महाबाहो लोकाश्चाप्यक्षयास्तव ॥

पह्योहे पुरुषच्यात्र कृतमेतावता विभो। सिद्धिः पाप्ता महाबाहो छोकाश्चाप्यक्षयास्तव॥

फांकाश्चाप्यक्षयास्तव॥ ११ न च मन्युस्त्वया कार्यः श्रण्णु चेदं वचो मम अवद्यं नरकस्तात द्रष्ट्यः सर्वराजिभः १२ श्रुमानामश्रुमानां च द्वौ राशी पुरुषर्षम। यः पूर्व सुकृतं मुंके पश्चान्निरयमेव सः॥ १३ पूर्व नरकमाग्यस्तु पश्चात्स्वर्गमुपैति सः। भूयिष्ठं पापकर्मा यः स पूर्व स्वर्गमश्चते॥ १४ तेन त्वमेवं गमितो मया श्रेयोधिना नृप। व्याजेन हि त्वया द्रोण उपचीर्णः सुतं प्रति व्याजेनेव ततो राजन द्शितो नरकस्तव। यथैव त्वं तथा भीमस्तथा पार्थो यमौ तथा

विममर्श विचारं कृतव न् ॥ ४९ ॥ दूनाः खिन्नाः ॥५२॥ इति श्रीमहाभारते स्वर्भारोहणपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव-दीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

स्थित इति ॥ १ ॥ रात्रूणां स्वर्गी आतृणां नरक इति युधिष्ठिरस्य ईर्ष्याविषादावपनयति—य इति ॥१३॥ इतः कुञ्जर इति अश्वत्यामवधे द्रोण उपचीणां विज्ञितः गज-वाची शब्दो मनुष्यपरत्वेन ज्ञापित इत्युपचारच्छजेनेत्यर्थः १५ द्रीपदी च तथा कृष्णा व्याजेन नर्क गताः आगच्छ नर्शार्टूल मुक्तास्ते चैव कृदमपात्, खपक्ष्याश्चैव ये तुभ्यं पार्थिवा निहता रेणे। सर्वे खर्गमनुप्राप्तास्तान्पस्य भरतर्षमं १ १८ कर्णश्चेव महेष्वासः सर्वशस्त्रमृतां वरः। स गतः परमां सिद्धि यद्थं परितण्यसे १९ तं पस्य पुरुषव्याद्रमादित्यतन्यं विभा। सस्यानसं महावाहो जाहे शोकं नर्षभ॥

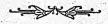
भ्रातृंश्चान्यांस्तथा पश्य स्वपश्यांश्चेव पार्थिवान् । स्व स्वं स्थानमनुप्राप्तान् ट्येतु ते मानसो उत्तरः ॥ २१ कुच्छूं पूर्वे चानुभूय इतःप्रभृति कौरव । विवहरस्व मया सार्धे गतशोको निरामयः २२ कर्मणां तात पुण्यानां जितानां तपसा स्वयम् दानानां च महाबाहो फलं प्राप्नुहि पार्थिव ॥ अद्य त्वां देवगन्ध्रवी दिव्याश्चाप्सरसो दिवि, उपसेवन्तु कल्याणं विरजोम्बरभूषणाः॥ २४

स्वयंभवासिऋदितान्।
प्राप्नाहि त्वं महाबाहो
वपसंश्च महाफलम् ॥ २५
उपर्युपरि राज्ञां हि तव लोका युधिष्ठिर।
इरिश्चन्द्रसमाः पार्थ येषु त्वं विहरिष्यसि ॥
मांघाता यत्र राजिष्यंत्र राजा मणीरथः।
दौष्यन्तिर्यंत्र मरतस्तत्र त्वं विहरिष्यास २७
या देवन्दी पुण्या पार्थ त्रैलोक्यपावनी।
आकाशंग्ङ्गा राजेन्द्र तत्राष्ट्रस्य गमिष्यसि ॥
अत्र स्नातस्य भावस्ते मानुषो विगमिष्यति।
अतरोोको निरायासो मुकवैरो भविष्यसि॥

राजस्यजिताँहोकान्

एवं ब्रुवाति देवेन्द्रे कौरवेन्द्रं युधिष्ठिरम्। धर्मो विग्रहवान् साक्षादुवाच सुतमात्मन्।। भा भो राजन्महाप्राज्ञ प्रीतोऽस्मि तव पुत्रक मद्भवत्या सत्यवाक्येश्च क्षमया च दमेन च एषा खुनीया जिज्ञासा तव राजन कृता मया न शक्यसे चालायितुं खनावात्पार्थ हेतुतुः॥ पूर्व परीक्षितो हि त्वं प्रश्लाहै तवने मया। अरणीसहितस्यार्थे तच निस्तीर्णवानास् ३३ सोदर्येषु विनष्टेषु द्रीपद्या तत्र भारत। श्वरूपधारिणा तत्र पुनस्त्वं मे परीक्षितः ३४ इदं तृतीयं भ्रातृणामधें यत्थातुमिच्छिसि । विशुद्धोऽसि महाभाग सुखी विगतकल्मषः न च ते भ्रातरः पार्थं नरकाहाँ विशांपते। मायैषा देवराजेन महेन्द्रेण प्रयोजिता ॥ ३६ अवश्यं नरकास्तात द्रष्टव्याः सर्वराजिभः। ततस्त्वया प्राप्तमिदं मुहूर्ते दुःखमुत्तमम् ॥३७ न सव्यसाची भीमो वा यमी वा पुरुषर्घभी कर्णों वा सत्यवाक शूरो नरकाहा अरं नृप न कृष्णा राजपुत्रीः च नरकाही कथञ्चन। पहोहि भरतश्रेष्ठ पदय गङ्गां त्रिलोकगाम् ३९ पवमुक्तः स राजर्षिस्तव पूर्वपितामहः। जगाम सह धर्मेण सैवेंश्व त्रिदिवालयैः॥ ४० गङ्गां देवनदीं पुण्यां पावनीसृषिसंस्तुताम्। अवगाह्य ततो खजा ततुं तत्याज मानुषीम्॥ ततो दिव्यवपुर्भत्वा धर्मराजो युधिष्रिरः। निर्वेरो गतसंतापो जले तस्मिन्समाप्लुतः ४२ ततो ययौ वृतो देवैः कुरुराजो युधिष्टिरः। धर्मेण सहितो धीमांस्त्यमानो महर्षिभः॥ यत्र ते पुरुषव्याद्याः शूरा विगतमन्यवः। पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च खानि खानानि भेजिरे

इति श्रीमहाभारते खर्गारोहणपर्वणि युधिष्ठिरतजुत्यागे तृतीयोऽध्यायः॥३॥

तुभ्यं तव ॥ १८ ॥ असिऋद्धितान् खङ्गबलेन ऋद्धिं प्रापितान् ॥ २५ ॥ जिज्ञासा परोक्षा ॥ ३२ ॥ स्वर्गाधिरोहणे द्रौपद्या सह सोद्येषु विनश्रेषु सत्सु श्वरूप-श्वारिणा द्युनकरूपिणा । द्रौपद्या इति पञ्चमीपाठे तामारभ्ये-

त्यर्थः ॥ ३४ ॥ यत्र ते पाण्डवास्तत्र देवैः सह ययाविति द्वयोः सम्बन्धः ॥ ४३ ॥ इतिः श्रीमहामारते स्वर्गारोहण-पर्वाणे नैलैकण्ठीये भारतभावदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ + अक्षेमधाभिनिर्मितान् ' इत्यपि पाठः । 8

वैशम्पायन उवाच। ततो युधिष्ठिरो राजा देवैः सूर्षिमस्द्रणैः। स्त्यमानो ययौ तत्र यत्र ते कुरुपुङ्गवाः ॥ १ द्दर्श तत्र गोविन्दं ब्राह्मेण वपुषाऽन्वितम्। तेनैव दृष्पूर्वेण सादश्येनव सुचितम्॥ दीप्यमानं स्वचयुषा दिहयैरस्रैरुपस्थितम्। चक्रिभृतिभिघोंरेदिंदयैः पुरुषविग्रहैः॥ उपास्यमानं वीरेण फाल्ग्रनेन सुवर्चसा। तथास्वरूपं कौन्तेयो दद्शं मधुसूद्नम् १४ तावुभौ पुरुषदयाद्रौ समुद्रीक्ष्य युधिधिरम्। यथावत्प्रतिपेदस्ते पूजया देवपूजितौ ॥ अपरस्मित्रथोदेशे कर्ण शस्त्रभृतां वरम्। द्वादशादित्यसहितं दद्शं कुरुनन्दनः॥ अथापरस्मिह्रदेशे मरुद्गणवृतं विभुम्। मीमसेनमथापदयत्तेनैव वपुषाऽन्वितम्॥ ७ वायोर्मुर्तिमतः पार्श्वे दिव्यमूर्तिसमन्वितम्। श्रिया परमया युक्तं सिद्धि परिमकां गतम् ८ अश्विनोस्त तथा स्थाने दीप्यमानी स्वतेजसा नकुलं सहदेवं च दद्शी कुरुनन्दनः॥ तथा ददर्श पाञ्चालीं कॅमलोत्पलमालिनीम्। वपुषा स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठन्तीमक्ववचसम् १० अखिलं सहसा राजा प्रष्टुमैच्छद्यधिष्ठिरः। ततोऽस्य भगवानिन्द्रः कथयामास देवराट् श्रीरेषा द्रौपदीरूपा त्वदर्थे मानुषं गता। अयोनिजा लोककान्ता पुण्यगन्धा युधिष्टिर रत्यर्थं भवतां होषा निर्मिता शुलपाणिना । द्रपदस्य कुले जाता भवद्भिश्चोपजीविता १३ पते पञ्च महाभागा गन्धर्वाः पावकप्रभाः। द्रौपद्यास्तनया राजन् युष्माकममितौजसः॥ पद्य गन्धर्वराजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम्। एनं च त्वं विजानीहि म्रातर पूर्वजं पितुः ॥ अयं ते पूर्वजो भ्राता कौन्तेयः पावकद्युतिः । सृतपुत्रायजः श्रेष्ठो राधेय इति विश्वतः ॥ १६ आदित्यसहितो याति पद्यैनं पुरुषष्मम्। साध्यानामथ देवानां विश्वेषां मरुतामपि १७ गणेषु पद्य राजेन्द्र वृष्णयन्धकमहारथान्। सात्यिकप्रमुखान्वीरान्भोजांश्चेव महावलान् सोमेन सहितं,पश्य सौमद्रमपराजितम्। अभिमन्युं महेष्वासं निशाकरसमद्यतिम १९ एष पाण्डुर्महेष्वासः कुन्त्या माद्या च संगतः विमानेन सदाऽभ्येति पिता तव ममान्तिकम् वसुभिः सहितं पश्य भीष्मं शान्त्नवं नृपम् । द्रोणं वृहस्पतेः पार्श्वे गुरुमेनं निशामय पते चान्ये महीपाला योधास्तव च पाण्डव गन्धर्वसहिता यान्ति यक्षपुण्यजनैस्तथा २२ः

गुह्यकानां गर्ति चापि केंचित्प्राप्ता नराधिपाः । त्यक्त्वा देहं जितः स्वर्गः पुण्यवाग्बुद्धिकर्माभेः॥ : २३ः

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वाणि द्रौपद्यादिखखखानगमने चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

4

जनमेजय उवाच। भोष्मद्रोणौ मृहात्मानौ धृतराष्ट्रश्च पार्थिवः। विराटद्वपदौ चोभौ शङ्खश्चेवोत्तरस्तथा॥ १

2

तत इति ॥ १ । श्राह्मेण ब्रह्मणा आराध्येन ॥ २ ॥ उपस्थितं सेवितं अन्तैः ॥ ३ ॥ मानुषं मानुषनात्मम् ॥ १२॥ इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वाणं नैलकण्ठीये भारतभाव-दैपि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ पूर्वास्मिन्नध्याये यो यो योघो यस्य यस्य देवस्यांनाः स स्वर्गे गत्वा स्वस्य स्वस्यांनिनः सान्निध्यं प्रापेत्युक्तम् । तन्न संशयः किमेते अंशाः काण्डस्हाणां वृक्षाणामंशा इव पृथक् संसारित्वं प्राप्ता उत तेष्वेवांशिषु लीयन्ते । आग्रे कर्मजदेह- भृष्टकेतुर्जयत्सेनो राजा चैव स सत्यजित । दुर्योधनस्ताश्चेव शकुनिश्चेव सौबलः १ २ कर्णपुत्राश्च विकान्ता राजा चैव जयद्रैथः । घटोत्कचादयश्चेव ये चान्ये नानुकीर्तिताः ३ ये चान्ये कीर्तिता वीरा राजानो दीप्तमूर्तयः स्वर्गे कालं कियन्तं ते तस्थुस्तद्पि शंस मेथ अही सिच्छाश्वतं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तम । अन्ते वा कर्मणां कां ते गति प्राप्ता नर्षिमाः पतिद्च्छाम्यहं श्रोतुं प्रोच्यमानं द्विजोत्तम । तपसा हि प्रदीप्तेन सर्चं त्वमनुप्रयासि ॥ ६

सौतिखाच।

इत्युक्तः स तु विप्रविर्नुज्ञातो महात्मना। दयासेन तस्य नृपतेराख्यातुमुपन्त्रक्रमे॥ ७ वैशस्पायन उवाच।

न शक्यं कर्मणामन्ते सर्वेण मनुजाधिप। प्रक्वात कि नु सम्यक्ते पृच्छेषी संप्रयोजिता श्रुष्ण गुह्यमिदं राजन्देवानां भरतर्षम । यदुवाच महातेजा दिव्यचक्षः प्रतापवीन् ९ मनिः पराणः कौरद्यं पाराशयों महावतः। अगाधबुद्धिः सर्वज्ञो गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ॥ तेनोक्तं कर्मणामन्ते प्रविशन्ति.स्विकां तनुम वस्नेव महातेजा भीष्मः प्राप महास्रतिः ११ अष्टावेव हि दश्यन्ते वसवो भरतर्थभ। बृहस्पति विवेशाथ द्रोणो हाङ्गिरसां वरम्॥ क्रतवर्मा त हार्दिक्यः प्रविवेश मैरुद्रणान्। सनत्कुमारं प्रशुद्धः प्रविवेश यथागतम्॥ १३ धृतराष्ट्री धनेशस्य लोकान्प्राप दुरासदान्। भूतराष्ट्रेण सहिता गान्धारी च यशस्तिनी॥ पत्नीभ्यां सहितः पाण्डुर्महेन्द्रसदनं यग्रौ। विराटद्वपदी चोभी घृष्टकेतुश्च पार्थिवः १५

निशठा क्रसाम्बाश्च भानुः कम्पो विदृर्थः।
भूरिश्रवाः शलश्चेव भूरिश्च पृथिवीपतिः दिः
कंसश्चेवोग्रसेनश्च वसुदेवस्तथैव च।
उत्तरश्चे सह भ्रात्रा शङ्खन नरपुङ्गवः॥ १७०
विश्वेषां देवतानां ते विविद्युर्नरसत्तमाः।
वर्षा नाम महावेजाः सोमपुतः प्रतापवान ॥

सोऽभिमन्युर्नृसिंहस्य फाल्गुनस्य सुतोऽभवत्। स युष्वा अञ्चयमेण

यथा नान्यः प्रमान् कचित् ॥ विवेश सोमं धर्मात्म कर्मणोऽन्ते महारथः। आविवेश रार्व कर्णों निहतः पुरुषर्षम ॥ र० द्वापरं शक्कानिः प्राप धृष्टद्यसस्त पावकम्। धतराष्ट्रात्मजाः सर्वे यातुधाना बलोत्कटाः ऋदिमन्तो महात्मानः शस्त्रपृता दिवं गताः धर्ममेवाविशत्स्रता राजा चैव युधिष्टिरः २२ अनन्तो भगवान्द्रेवः प्रविवेश रसातलम्। पितामहनियोगाहै यो योगाहामधारयत २३ यः स नारायणो नाम देवदेवः सनातनः। तस्यांशो वासुदेवस्तु कर्मणोऽन्ते विवेश ह। षोड्य स्त्रीसहस्राणि वासदेवपरिश्रहः। अमर्ज्जस्ताः सरस्वत्यां कालेन जनमेजय २५ तत्र त्यक्त्वा शरीराणि दिवंमारुरुद्धः पुनः। ताश्चेवाप्सरसो भत्वा वासदेवसुपाविशन् ॥ हतास्तस्मिन्महायुद्धे ये वीरास्त महारथाः । घटोत्कचादयश्चेव देवान्यक्षांश्च भेजिरे २७ दुर्योधनसहायाश्च राक्षसाः परिकीर्तिताः। याप्तास्ते कमशो राजन सर्वछोकान उत्तमान् भवनं च महेन्द्रस्य कुबेरस्य च घीमतः। वरुणस्य तथा लोकान्विविद्यः पुरुषष्माः॥

परंपरायास्तत्त्वज्ञानमन्तरेणोच्छेदायोगातेषां नित्यसंसारित्व-मस्मदादिवत्त्यात् । द्वितीये मानुष्यभावे तैः कृतानां कर्मणां नाशापत्तिरिति संदिहानो जनमेजयः पृच्छिति-भीष्मद्रो-णाविति ॥ १ ॥ ते अन्ते कां गतिं पुण्यभोगान्ते अशिना सह ऐक्यं वा सालोक्यं वा शाश्वतं प्राप्नुवन्ति उत भूमाववतरन्तीति प्रश्नः ॥ ५ ॥ अत्रोत्तरमाह-न शक्य-मिति । कर्मणामन्ते सर्वेण प्रकृतिं प्रति गन्तुं न शक्यामि-त्याच्याहृत्य योज्यम् । यदि सर्वोऽपि जन्तुः प्रारच्धकर्मान्ते स्वां प्रकृतिं गच्छेतिहें सर्वेऽपि मुक्ताः स्युः संसारश्चादिमान् भवेत् । ततश्च कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगो विधिप्रतिषेध-

शास्त्रानर्थक्यं च । तस्माकि विदेव कर्मणामन्ते स्वां प्रकृतिं मजन्ते न सर्वे इति किं तिई ये प्रकृतिं न प्राप्तास्तानुद्दिन् ये ते त्वयेषा प्रच्छा सम्यक् प्रयोजिता ।।८॥ तत्र कांश्वित् स्वर्गप्रापककर्मणामन्ते स्वैस्वैरिशिभिस्तादात्म्यं प्राप्तुं योग्यान् योगजदृष्ट्या पश्यन्परिगणयति—श्रृण्वित्यादिना । अर्थादितरे स्वर्गे गता अपि पुन्कृथवन्ते एते तु उत्तरामु-त्तरामू खोंक्रिक्रमेण गतिं प्राप्य अन्ते ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते । तेन देवत्वप्राप्तये कर्माणि यज्ञदानतपआदीनि कर्तेन्यान्येव न चोक्तदोष इति सर्वमनवयम् ॥ ९॥

यतत्ते सर्वमाख्यातं विस्तरेण महाद्यते। क्रुह्णां चरितं क्रुत्सं पाण्डवानां च भारत सीतिक्वाच।

े पतच्छुत्वा द्विजश्लेष्ठाः स राजा जलमेजयः विस्मितोऽभवदत्यर्थं यज्ञकर्मान्तरेर्दव्यः॥ ३१ ततः समापयामासः कसे तत्तस्य याजकाः। आस्तीकश्चामवत्यीतः परिमोक्ष्य भुजंगमान् ूततो द्विजातीन्सर्वोस्तानं

ुतता द्वजातान्सवास्तान् दक्षिणाभिरतोषयत्। पूजिताश्चापि ते राज्ञा ततो जग्तर्यथागतम्॥

ततो जग्तुर्यथाग्रतम्॥ 33 जिन्न जीयत्वा विशांस्तान् राजापि जनमेजयः ततस्तक्षशिलाकाः स पुनगयाद्गजाह्वयम् ३४ यतत्ते सर्वमाख्यातं वैशम्पायनकीर्तितम्। च्यासाज्ञया समाज्ञातं सर्पसत्रे नृपस्य हि ३५ पुण्योऽयभितिहासाख्यः पवित्रं चेद्मुत्तमम्। कृष्णेन मुनिना विप्र निर्मितं सत्यवादिना ॥ सर्वज्ञेन विधिज्ञेन धर्मज्ञानवता सता। अतीन्द्रियेण शुचिना तपसा भावितात्मना येश्वर्ये. वर्तता चैव सांख्ययोगवता तथा। नैकतन्त्रविबुद्धेन दङ्घा दिख्येन चक्षुषा॥ ३८ कीर्ति प्रथयता लोके पाण्डवानां महारमनां अन्येषां क्षत्रियाणां च भूरिद्वविणतेजसाम यश्चेदं श्रावयेद्विद्वान्मदा पर्वणि पर्वणि। ञ्चतपाष्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयाय कल्पते ४० कार्ण वेदमिमं सर्वे श्णुयाद्यः समाहितः। अहाहत्यादिपापानां कोटिस्तस्य विनश्यति यश्चेदं श्रावयेच्छा दे ब्राह्मणान्पादमन्ततः। अक्षरयमन्नपानं वै पितंस्तस्योपतिष्ठते ॥ ४२ अन्हा यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्मनसाऽपि वा ।

महाभारतमाख्याय पश्चात्संध्यां प्रमुच्यते ॥
यदात्री कुरुते पापं ब्राह्मणः स्त्रीगणैर्वृतः ।
महाभारतमाख्याय पूर्वा संध्यां प्रमुच्यते ४३
महत्त्वर्गद्भारवत्त्वाच महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४५
अष्टादशपुराणानि धर्मशास्त्राणे सर्वशः ।
वेदाः सांगास्तथैकत्र भारतं चैकतः स्थितम्
श्रूयतां सिंहनादोऽयसृषेस्तस्य महात्मनः ।
अष्टादशपुराणानां कर्तुर्वेदमहोद्धेः ॥ ४७
त्रिभिवेषारदं पूर्णं कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
अखिलं भारतं चेदं चकार भगवान् मुनिः

आकर्ण्य भक्त्या सततं
जयाच्यं भारतं महत्।
श्रीश्च कीर्तिस्तथा विद्याः
भवन्ति सहिताः सदा॥ ४९
धर्मे चार्ये च कामे च मीक्षे च भरतर्षभ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यजेहास्ति न कुत्रचित्
जयो नामेतिहासोऽयं
श्रोतव्यो मोक्षामेच्छता।

गर्भिण्या चैव योषिता॥ ५१ स्वर्गकामो लभेजयम्।
गर्भिणी लभते पुत्रं कन्यां वा बहुमागिनीम्
अनागतश्च,मोक्षश्च कृष्णद्वैपायनः प्रभुः।
संदर्भे भारतस्यास्य कृतवान्धर्मकास्यया ५३
गर्छे रातसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम्
विश्व पश्चदशं श्चेयं यक्षलोके चतुर्दश।
एकं रातसहस्रं तु मानुषेषु प्रभाषितम्॥ ५५

ब्राह्मणेन च राज्ञा च

एवं पाण्डवानां कथां समाप्य जनमेजयस्य यहे वैशम्पायन एतां कथामुक्तवानिति प्रकृतमनुसन्द्रधानः सौतिकवाच—
यतच्छूत्वत्यादि ॥३१॥ समाज्ञातं मया सूतेन व्यासाज्ञया वैशं गयनेन कीिर्नतं च ॥ ३५ ॥ विधिन्नेन दैवलेन अतीिन्द्रयेण इंदियाण्यतिकान्तेन योगवळादेव सर्वदर्शनसिद्धरित्याह—तपसीत । मावितात्मना शोधितिचित्तेन ॥३०॥
सर्वेषां तृतीयान्तानां निर्मित्तित्यनेनान्त्रयः । अन्येषामपि -सीर्ति प्रथयतित सम्बन्धः ॥ ३८ ॥ अज्ञान्त्रयं मोक्षाय कल्पते तत्रोक्तसाधनानुष्ठानक्रमेण ॥ ४० ॥ अन्तर्तः निकटे ॥ ४२ ॥ अद्वेति । महाभारतस्य अल्पमपि पश्चिमायां

सन्ध्यायां पळते चेहिनकृतं पापं नश्यति । एवं प्रातः संध्यायां रात्रिकृतिमित्यर्थ ॥ ४३ ॥ निरुक्तं नामनिवचनम् ॥ ४५ ॥ धर्मे चेति । चकारचतुष्टयादधर्मादिचतुष्टय-मप्यत्रोक्तं हानार्थमिति बोध्यम् ॥ ५० ॥ अनागतोऽनाग-न्तुको नित्यसिद्ध इति यावत् एवंविधो यो मोक्षः कैवल्यं तरेव स्वरूपं यस्य स में क्षः । यद्वा मोक्तु मेच्छन् मुचोऽ कर्मकस्य गुणो वेति सनि गुणोऽभ्यासलोपश्च । मुमुक्षुरित्यर्थं छोकहित इति भावः ॥ ५३ ॥ अन्यां वेदचतुष्ट्यसंहि ताभ्यः पृथाभूतां तर्श्वेवतीम् ॥ ५४ ॥

8

नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितृन्। रक्षो यक्षान् सुको मर्त्यान्वैद्यायम् एव त

इतिहासमिमं पुण्यं महार्थं वेद्संमितम् । व्यासोक्तं श्रूयते येन क्वत्वा ब्राह्मणमग्रतः ५७ स नरः सर्वकामांश्र कीर्तिं प्राप्येह शौनक गच्छित्परमिकां सिद्धिमत्रमे नास्ति संशयः भारताध्ययनात्पुण्याद्गि पादमधीयतः। अद्या परया भक्त्या श्राव्यते चापि येन तु य इमां संहितां पुण्यां पुत्रमध्यापयच्छुकम् ॥

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च।
संसारेष्वनुभृतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे
हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च।
दिवसे दिवसे मृढमाविशन्ति न पण्डितम्
ऊर्ध्ववाहुर्विरौम्येष न च कंश्चिच्छुणोति मे
अर्मादर्थच कामश्च स किमर्थे न सेट्यते॥६२

न जातु कामान्न भयान्त लोभा-द्धर्मे त्यजेजीवितस्यापि हेतोः। नित्यो धर्मः सुखदुः खे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ६३ इमो भारतसावित्रीं प्रातहत्थाय सः पठेत्। स भस्तफ्ळं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छिति ६३ यथा सगुद्रो भगवान्यथा हि हिमवान् गिरिः ख्यातावुमौ रक्ति वी तथा भारतसुच्यते ॥ कार्ष्णं वेदिममं विद्वान् श्रावित्वाऽथेगश्चते इदं भारतमं ख्यानं यः पटेत्सुसमाहितः। स गच्छेत्परमां सिद्धिमिति मे नास्ति संद्रायः

हैपायनोष्ठपुरानिः स्तमप्रमेयं
पुण्यं पित्रमथ पापहरं शिवं च।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्कर जलैराभिषेचनेन ६७
यो गोशतं कनकश्रक्षमयं ददाति
विप्राय वेदविदुषे सुक्हुश्रुताय।
पुण्यां च भारतकथां सततं श्रुणोति
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव

इति श्रीमहाभारते शतसाहर-यां संहितायां वैयासक्यां स्वर्गारोहणपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

समाप्तं स्वगीरोहणपर्व ।

॥ इति महाभारतं समाप्तम् ॥

श्रूयते येन यः श्र्णोतीत्यर्थः उभयत्र विभक्तिव्यत्यय आर्षः ।। ५७ ॥ भारताध्ययनादिति सार्धश्लोकः । यः व्यासः इमां संहितां शुक्तं पुत्रं अध्यापयत् तस्य अधीयतो भारताख्यमितिहासं स्मरतः स्मृत्वा च प्रंथहपेण प्रणयतः भक्त्या परया श्रद्धया च व्यास एव पूज्यस्तस्य वाक्यं अमाणमेवेत्यास्तिक्यबुद्ध्या येन पुंसा इदं श्राब्यते स

पुण्यात् पुण्यकरात् व्यपि पादं श्लोकपादं प्रन्थपादं वा भारतस्याध्ययनात्परिमकां तिर्द्धि मद्द्वेदिति पूर्वेणान्त्रयः । व्यासे श्रद्धां बच्चा भारतमध्येतव्यमित्यर्थः ॥ ५९ ॥ सन्ध्यायां, भारतं पठनीयमित्युक्तम्,। तत्र पठनयोग्यं भारतज्ञारसंप्रद्वं चतुःश्लोकील्पनाह—माताति ॥ ६०॥

इति श्रीमत्पद्वाक्यप्रमाणमर्यादाधुरन्धरचनुर्धरवैशीवनंसगोविदस्रिनोनींळकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे खर्गारोहणपर्वीण पश्चमोऽध्यायः॥५॥

महाभारतश्रवणमृहिमा*।

जनमेजय उवाच ।

भगवन्त्रेन विधिना श्रोतत्यं भारतं बुधैः।

फैंद्रं कि के च देवाश्च पूज्या वै पार्णिष्विह
देयं समाप्ते भगवन्ति च पर्वणि पर्वणि।

वाचकः कीदशश्चात्र एष्ट्यस्तद्भवीहि मे २
वशस्पायन जुनाच ।

श्राप्पायन उपाय हैं श्रुताद्भवति राजेन्द्र यस्वं माम्रजीपुरुखिसा ३ दिवि देवा महीपाल कीडार्थमवर्नि गताः। , कुद्वा कार्यमिदं चैव तर्तश्च दिवमागताः॥ ४ इन्त यसे प्रवश्यामि तर्दृष्ण व समाहितः। ऋषीणां देवतानी च संभवं वस्र्थातले॥ ५

अत्र रुद्रारूतथा साध्या विश्वेदेवाश्च शास्तताः। आदित्याश्चाश्वनौ देवौ लोकपाला महर्षयः॥ ग्रह्मकाश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधरास्तथा। सिद्धा धर्मः स्वयंभूश्च मुनिः कात्यायनो वरः गिरयः सागरा नद्यस्त्यैवाष्सरसां गणाः। ग्रहाः संवत्सराश्चेव अयजान्यतवस्तथा ॥ ८ स्थावरं जङ्गमं चैवृ जगत्सर्वं सुरासुरम्। भारते भरतश्रेष्ठ एक स्थमिह दश्यते॥ तेषां श्रुत्वा प्रतिष्टानं नामकर्शीनुकीर्तनात । कृत्वाऽपि पातकं घोरं सद्यो मुच्येत मानवः इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावद्नुपूर्वदाः। संयतातमा ग्रुचिर्भूत्वा पारं गत्वा च भारते तेषां श्राद्धानि देयानि श्रुत्वा भारत भारतम् ब्राह्मणेभ्यो यथाशकत्या भकत्या च भरतर्षभ महादानानि देयानि रत्नानि विविधानि च गावः कांस्योपदोहाश्च कन्याश्चेव स्वलंकृताः सर्वकामगुणोपेता यानानि विविधानि च। भवनानि विचित्राणि भूमिर्वासांसि काञ्चनम बाहनानि च देयानि हया मनाश्च वारणाः।

शयनं शिविकाधैध स्यन्दनाश्चस्वलंकृताः१५

तत्तद्देयं द्विजातिभ्य आत्मा दाराश्च सुनवः

शक्तितः सुमना हष्टः ग्रुश्रुषुरविकल्पकैः ॥१७

श्रद्धया परया युक्तं र्क्रमशस्त्रस्य पार्गः।

यद्यहे वरं किंचिद्यद्यहित महद्रसु।

सत्यार्ज्वरतो दान्तः शुचिः शौचसमन्वितः श्रद्दधाना जितकोधो यथा सिध्यति तच्हृणु

शुचिः शीलान्विताचारः शुक्रवासा जितेन्द्रियः संस्कृतः सर्वशास्त्रज्ञः

श्रद्द्धानोऽनस्यकः॥ १९ रूपवान् सुमगो दान्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः दानमानगृहीतश्च कार्यो भवति वाचकः॥२० श्रवित्रस्वमनायस्तमद्भुतं धीरमूर्जितम्। श्रमंस्तकाक्षरपदं स्वरमावसमन्वितम्॥ २१ त्रिषष्टिवर्णसंयुक्तमष्टस्थानसमीरितम्। वाचयद्भाचकः स्वस्थः स्वासीनः सुसमाहितः नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्। देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुद्रियेत्॥ २१ ईद्दशाद्वाचकाद्रीजन श्रत्था भारत भारतम्। वियमसः शुचिः श्रोता श्रण्वन्स फलमश्चते२४

पारणं प्रथमं प्राप्य द्विजान्कामैश्च तर्पयन् । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं वै लमते नरः॥ २५ अप्सरोगणसंकिणं विमानं लभते महत्। प्रहृष्टः स तु देवैश्च दिवं याति समाहितः २६ वित्रीयं पारणं प्राप्य सोऽतिरात्रफलं लभेत

द्वितीयं पारणं प्राप्य सोऽतिरात्रफलं लभेत सर्वरत्नमयं दिद्यं विमानमधिरोहति॥ २७ दिद्यमाल्यास्वरधरो दिद्यगन्धविभृषितः। दिद्याङ्गद्धरो नित्यं देवलोके महीयते॥ २८

तृतीयं पारणं प्राप्य द्वादशाह्मलं लभेत्। वसत्यमरसंकाशो वर्षाण्ययुतशो दिश्वि ॥२९ चतुर्थे वाजपेयस्य पञ्चमे द्विगुणं फलम्। उदितादित्यसंकाशं ज्वलन्तमनलोपमम्॥३० विमानं विबुधैः सार्धमारहा दिवि गच्छति। वर्षायुतानि भवने शकस्य दिवि मोदते॥३१

षष्ठे द्विगुणमस्तीति सप्तमे त्रिगुणं फलम् ।
कैलासशिखराकारं वैदुर्थमणिवेदिकम् ॥३२ः
परिक्षिप्तं च बहुधा मणिविद्वमभूषितम् ।
विमानं समिधिष्टाय कामगं साप्सरोगणम्३३ः
सर्वेद्विकान्विचरते द्वितीय इव भास्करः ।

अष्टमे राजस्यस्य पारणे लभते फलम् ३४ चन्द्रोदयनिभं रम्यं विमानमधिरोहति । चन्द्ररिमप्रतीकाशैहंयैर्युक्तं मनोजवैः ॥ ३५

^{*} भगवानित्यादिः फलाध्यायो व्यासेन हरिवंशान्ते उक्तः । अत्र तु श्रोतृप्ररोचनार्थमुक्त इति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

सेव्यमानो वरस्त्रीणां चन्द्रात्कान्ततरैर्मुक्षैः ।
मेखलानां निनादेन नूपुराणां च निःर्वनः ३६
मंके परमनारीणां सुखसुप्तो विबुध्यते ।
नवमे कतुराजस्य वाजिमेधस्य भारत ॥ ३७
काञ्चनस्तंमनिर्यृहवैदूर्यकृतवेदिकम् ।
जाम्बूनदमयदिंदयर्गवाक्षैः सर्वतो वृतम् ॥ ३८
सेवितं चाप्सरःसर्द्वैर्गन्थर्वेदिंविचारिभिः ।
विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ॥
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यचन्दनक्षितः ।
मोदत दैवतैः साधं दिवि देव इवापरः ॥४०

दशमं पारणं प्राप्य द्विजातीनभिवन्य च।
किंकिणीजालनिर्धोषं पताकाध्वजशोभितम्
रत्नवेदिकसम्बाधं वैदूर्यमणितोरणम्।
हैमजालपरिक्षिप्तं प्रवालवलभीमुखम् ॥ ४२
गंधवैंगीतकुशलैरप्सरोभिश्च शोभितम्।
विमानं सुकृतावासं सुखेनैपोपपचते ॥ ४५
मुकुटेनामिवर्णेन जाम्बूनद्विभूषिणा।
दिव्यचन्द्नदिग्धाङ्गो दिव्यमाल्यविभूषितः

दिव्यान् लोकान् विचरति दिव्यभागः समन्वितः। विबुधानां प्रसादेन

श्रिया परमया युतः ॥ ४५ अथ वर्षगणानेवं खर्गलोके महीयते।
ततो गन्धर्वसहितः सहस्राण्येकविदातिम् ४६ पुरन्दरपुरे रम्ये शक्रेण सह मोदते।
दिव्ययानविमानेषु लोकेषु विविधेषु च ४७ दिव्यग्रारीगणाकीणो निवसत्यमरो यथा।
ततः सूर्यस्य भवने चन्द्रस्य भवने तथा॥४८

शिवस्य भवने राजन् विष्णोर्थाति सलोकताम्। एवमेतन्महाराज

नात्र कार्या विचारणा॥ ४९
अद्घानेन वै भाव्यमेवमाह गुर्फ्मम।
वाचकस्य तु दातव्यं मनसा यद्यदिच्छाति ५०
हस्त्यश्वरथयानानि वाहनानि विशेषतः।
कटके कुण्डले चैव ब्रह्मसूत्रं तथा परम्॥५१
चस्रं चैव विचित्रं च गन्धं चैव विशेषतः।
देववत्पूजयेत्तं तु विष्णुलोकमवाष्ट्रयात्॥५२
अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि देयानि भारते।
वाच्यमाने तु विप्रेभ्यो राजन् पर्वणि पर्वणि
जातिं देशं च सत्यं च माहात्म्यं भरतर्षभ।

धर्म वृत्ति च विक्रःय क्षत्रियाणां नराधिप॥ खिल वाच्य द्विजानादौ ततः कार्ये प्रवर्तित समाप्ते पर्वणि ततः खशक्तया पृजयेद्विजान् आदौ तु वाचकं चैव वस्त्रगन्धसमन्वितग्र विधिवञ्चोजयेदाजन् मधु पायसमुत्तमम् ॥५६ ततो मूलफलपायं प्रायसं मधुसर्पिषा । आस्तीके भोजयेद्राजन दद्याद्यैव गुडोदनम् अपूर्वेश्वेव पूर्वेश्व मोदकेश्व समन्वितम्। सभापर्वणि राजेन्द्र हविष्यं भोजयोद्देजान् आरण्यके मूलफलैस्तर्पयेतु द्विजोत्तमान्। अरणीवर्प चासत्य जलकुँमान्प्रदापयेत्॥ ५९ तर्पणानि च मुख्यानि वन्यमूलफलानि च। सर्वकामगुणोपेतं विषेभ्योऽश्चं प्रदापयेत्॥६० विराटपर्वणि तथा वासांसि विविधानि च। उद्योगे भरतश्रेष्ठ सर्वकामगुर्णान्वितम्॥ ६१ भोजनं भोजयेद्विपानान्धमाव्यैरलंकृतान्। मिष्मपर्वणि राजेन्द्र दत्वा यानमनुत्तमम् ६२ ततः सर्वगुणोपेतमन्नं द्यात्सुसंस्कृतम्। द्रोणपर्वाण विष्रेभ्यो भोजनं परमार्चितम् ६३ शराश्च देया राजेन्द्र चापान्यसिवरास्तथा। कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सार्वकामिकम् दद्र विष्रेभ्यः संस्कृतं सम्यग्द्धात्संयतमानसः (शल्यपर्वाणे राजेन्द्र मोदकैः समुडोदनैः ॥६५ अपूपैस्तर्पणिश्चेव सर्वमन्नं प्रदापयेत्। गदापर्वण्यपि तथा मुद्रमिश्रं प्रदापयेत्॥ ६६ स्त्रीपर्वणि तथा रत्नैस्तर्पयेल द्विजोत्तमान्। घृतीदनं पुरस्ताच पेषीके दापयत्पुनः॥ ततः सर्वगुणोपेतमम् दद्यात्सुसंस्कृतम्। शान्तिपर्वण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद्विजान् षाश्वमेधिकमासाच मोजनं सार्वकामिकम्। तथाश्रमनिवासे तु हविष्यं भोजयेहिजान् ६९ मौसले सार्वगुणिकं गन्धमाल्यानुलेपनम्। महाप्रास्थानिके तद्वत्सर्वकामगुणान्वितम् ७० सर्गपर्वण्यपि तथा हविष्यं भोजधेहिजान्। हरिवंशसमाप्तौ तु सहस्रं भोजयेद्दिजान् ७१ गामेकां निष्कसंयुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत । तदर्धेनापि दातस्या दरिद्रेणापि पार्थिव ॥ ७२ प्रतिपर्वसमाप्ती तु पुस्तकं वै विचक्षणः। सुवर्णेत्र च संयुक्तं वाचकाय निवेद्येत्॥ ७३ हरिवंशे पर्वणि च पायसं तत्र भोजयेत्। पारणे पारणे राजन्यथावद्भरतर्षम ॥

समाप्य सर्वाः प्रयतः संहिताः शास्त्रकोविदः शुभे देशे निवेश्याथ शीमवस्त्राभिसंवृताः ७५ शुक्राम्बरधरः सन्वी शुचिभूत्वा खलंङ्गतः। नेचेयेत यथान्यायं गन्धमाल्यैः पृथक् पृथक् संहितापुस्तकान राजन्प्रयतः सुसमाहितः। मध्यमाल्येश्च पेयेश्च कामेश्च विविधेः द्युमैः॥ हिरण्यं च सुवर्णं च दक्षिणामथ,दापयंत्। सर्वेत्र त्रिपलं खणे दातव्यं प्रयतात्मना ॥ ७८ तदर्धे पादशेषं वा वित्तशास्त्रविवार्जितम्। यद्यदेवात्मनोऽभीष्टं तत्तदेयं द्विजातये॥ ७९ सर्वथा तोषयेद्धक्त्या वाचकं ग्रहमात्मनः। देवताः कर्तियत्सर्वा नरनारायणौ तथा ॥ ८० ततो गन्धेश्च मारुषेश्च स्वलंकृत्य द्विजोत्तमान् तर्पयेद्विविधैः कामैद्निश्चोचावचैस्तथा ॥ ८१ अतिरात्रस्य येशस्य फलं प्राप्ताति मानवः। प्राप्नयाच ऋतुफलं तथा पर्वणि पर्वणि ॥ ८२ वाचको भरतश्रेष्ठ व्यक्ताक्षरपद्खरः। भविष्यं श्रावयेद्विद्वान् भारतं भरतर्षम ॥ ८३ मुक्तवासु द्विजेन्द्रेषु यथावत्संप्रदापयेत्। वाचकं नरतश्रेष्ठ भोजयित्वा स्वलंकतम् ८४ वाचेके परितृष्टे तु श्रुमा प्रीतिरद्वत्तमा। ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रसन्नाः सर्वदेवताः ॥ ततो हि वरणं कार्य द्विजानां भरतर्षम । सर्वकाभैर्यथान्यायं साधुभिश्च 'पृथग्विधैः ८६ इत्येष विधिरुद्दिष्टो मया ते द्विपदां वर ! श्रद्दधानेन वै भाव्यं यन्मां त्वं परिपृच्छासि॥ मारतश्रवणे राजन्पारणे च नृपोत्तम। सदा यत्नवता भाव्यं श्रेयस्तु परिमच्छता ८८ मारतं शृणुयाचित्यं भारतं परिकर्तियेत्। भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगता जयः॥८९ मारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः।

भारतं सेव्यते देवैर्भारतं परमं पदम्॥ भारतं सैर्वशास्त्राणासुत्तमं भरतर्षभ । भारतात्प्राप्यते मोक्षस्तत्त्वमेतद्भवामि तत् ९१ महाभारतमाख्यानं क्षितिः गां च सरखतीम् ब्राह्मणान् केशवं चैव कीर्तयन्नावसीदति॥९२ वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ। आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते यत्र विष्णुकथा दिद्याः श्रुतयश्च सनातनाः। तच्छोत्रदयं मनुष्येण परं पद्मिहेच्छता ॥ ९% पतत्पवित्रं परममेतद्धर्मनिद्दीनम्। पतत्सर्वग्रणोपेतं श्रोतध्यं भृतिमिच्छता ९५ कायिकं वाचिकं श्रेव मनसा समुपार्जितम्। तत्सर्वे नारामायाति तमः सुर्योदये यथा ९६ अष्टादशपुराणानां अवणाद्यत्फलं भवेत । तत्फलं समवाग्रोति वैष्णवो नात्र संशयः ॥ स्त्रियश्च पुरुषाश्चेव वैष्णवं पदमामुयः। स्त्रीभिश्च पुत्रकामाभिः श्रोतद्यं वैष्णवं यदाः दक्षिणां चात्र देयां वै निष्कपश्चस्वर्णकम्। वाचकाय यथारावत्या यथोक्तं फलमिच्छताः स्वर्णशृङ्गीं च कश्पिलां सवःसां वस्त्रसंवृताम् वाचकाय च दद्यादि आत्मनः श्रेय इच्छता अलङ्कारं प्रदद्याच पाण्योर्वे भरतर्षम । कर्णस्याभरणं दद्याद्धनं चैव विशेषतः॥ भूमिदानं समादद्याद्वाचकाय नराधिष । भूमिदानूसमं दानं न भूतं न भविष्यति श्रुणोति श्रावयेद्वापि सततं चैव यो नरः। सर्वपापविनिर्धको वैष्णवं पदमाष्ट्रयात् । पितृनुद्धरते सर्वानेकादशसमुद्भवान्। आत्मानं ससुतं चैव स्त्रियं च भरतर्षम ॥ ४ दशांशक्षेव होमोऽपि कर्तस्योऽत्र नराधिप। इदं भया तवाये च प्रोक्तं सर्वं नर्पभ ॥ १०५

इति श्रीमहामारते शतसाहर-यां संहितायां वैयासक्यां हरिवंश्लोक्तभारतश्रवणविधावध्यायः समाप्तः॥

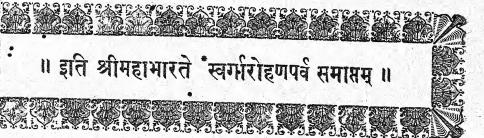
॥ शुभं भवतु ॥

॥ इति स्वर्गारोहणपर्व समाप्तम् ॥

भारततात्पर्यरूपा भारतंसावित्री। मातापित्सहस्राणि पुत्रदारशतानि चं। संसारेष्वनुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चामरेना हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानदातानि स्। दिवसे दिवसे मूहमाविशन्ति न पाण्डतम् ॥ जध्ववाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छणोति मे। धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थे न सेव्यते॥ ॰ न जातु कामान्न भयान लोमा-द्रमें त्यजेजीवितस्यापि हेतोः। नित्यो धर्मः सुखदुःखं त्वानित्ये जीवी नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः॥ .इमां भारतसावित्रीं प्रातरूतथाय यः पृठेत्। स भार्तफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ र्भ स भारतफल प्राप्य पर ब्रह्मा।धगच्छात ॥ १ १८६६६६६६६६६६६६६६६६६६६६६६६६६

のかのかのかのかのかのかのかのかのかのかのかのか

अथायादिपर्वाण पर्वसंग्रहकथनावसरेऽष्टादशे स्वर्गारोहणपर्वणि अथ्यायाः पञ्च श्लोकाश्च नवोत्तरे द्विशते इत्युक्तम् । अत्र अध्यायसंख्याविषये नैव वैषम्यं परं श्लोकसंख्यां तु संप्रत्यास्मिन् पर्वाणे ३२० एवती दश्यते । परुमयं न्यूनाधिक-भावो लेखकादिप्रमादजः स्यादिति भाति ।

अयं प्रन्थः श्रीकिञ्जवडेकरकुलकमलीदवाकरसीमयाजिंदचात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितराम-चन्द्रशास्त्रिणा परिशोधितः परिष्कृतश्च । भारती जयतु ॥ शाके १८५४ ॥

